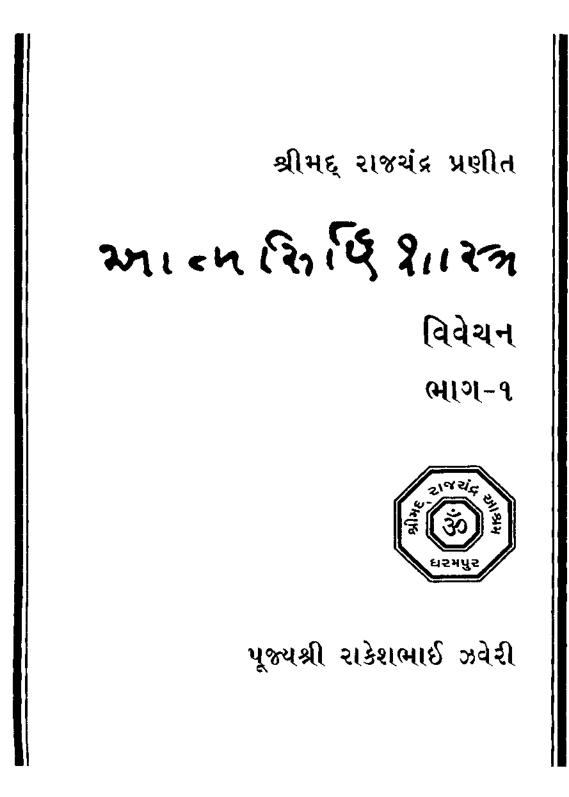
શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર પ્રશીત આ લ્પ સિંગ સ્ટ્રિ શા રજા વિવેચન

પુજ્યશ્રી રાકેશભાઈ ઝવેરી

61151-8

પ્રકાશક : **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ ઘટમપુર** (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સત્સંગ સાધના કેન્દ્ર સંચાલિત) ધરમપુર-૩૯૬૦૫૦ જીલ્લો વલસાડ, ગુજરાત

ચૈત્ર સુદ ૧૩, મહાવીરજયંતી વિ.સં. ૨૦૫૭ ૬-૪-૨૦૦૧

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૩૦૦૦ પડતર કિંમત ચાર ભાગના રૂ.૯૦૦/-વેચાશ કિંમત ચાર ભાગના રૂ.૩૦૦/-

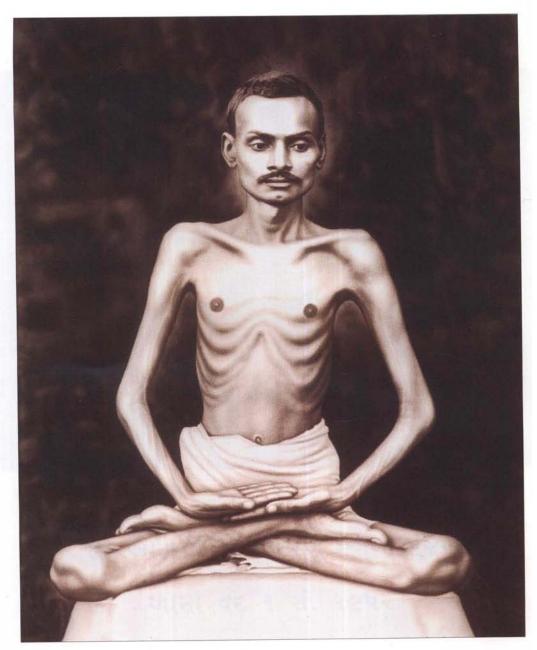
મુદ્રક : વર્ક સેન્ટર ઑફ્સેટ પ્રિટર્સ (ઈ) પ્રા.લિ. મુંબઈ-૪૦૦૦૧૩

પ્રાપ્તિ સ્થાન : **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ ધરમપુર** ધરમપુર-૩૯૬૦૫૦ જીલ્લો વલસાડ, ગુજરાત ટે. નં. (૦૨૬૩૩) ૪૨૯૬૯

શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર આઘ્યાત્મિક સત્સંગ સાધના કેન્દ્ર ૧૦-બી, ઈસ્ટ વિંગ, બોમ્બે માર્કેટ એપાર્ટમેન્ટ, ૭૮-તારદેવ રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૩૪ ટે. નં. (૦૨૨) ૪૯૧૧૩૫૨/૫૩

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર વિવેચન

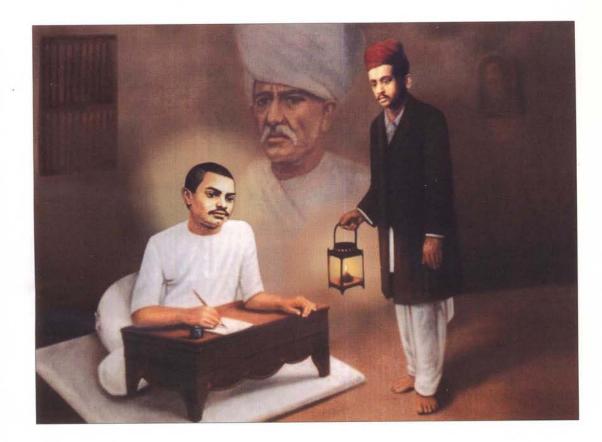
ૐ અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ-અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવઃ— અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ— આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તા ! જયવંત વર્તા ! ! –શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

દેહવિલય ચૈત્ર વદ પાંચમ ૧૯૫૭

જન્મ કારતક સુદ પૂનમ ૧૯૨૪

શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રનું મંગળ સર્જન આસો વદ ૧ સં. ૧૯૫૨ નડિયાદ.

אורה וזינץ.

ت تو
271 + 1 (2) 12.
ם דבוצע האמאווביאו ענשאו גיע אאח
או א החישה ה עב אש - את זינ אול אוא עיק. ז
מת אות הו זומאו, אוצר אושר מז היא
ובאובנו אוראווצא, הולאי את איזניא.2
קני האיני-דיג עד זעון אורי דווחאו זוי,
אוה אושאו אנצראי, גצווו נעה היעי ג
טונצ ושאינאי זישייטי איש איל אי זיע
בות אוזר הוצאתו, הצובהאורה אונה א
in hill is server, and accel nill,
מה הוצובלואו, לגין אווה ה אווני ע
איז יאינר זיז מי איצ איחאתיי
האש שמותא בוותה, אונצותניו הבוח. ב
מויו וע איזנ א ואי אואי א הא לא לויא
שוז ל באות נצאות או, הל נצנה המיחות. ש

מיאו מיאו ה ה אויא ש. חניו זיאר איל אני
2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
ראו רייו אי אי אייל. אוריאילה ביי איל כ
बरेके नगर गुरे स्र एगने, त्याग्य १४ जिल्प्स,
याने ते पर्याधिते, जिन्दरगों के किसे प
שתורא תות באבו לותו לבברא וניאיאאיינ
אלה הוניא עצא אז ו, זיזיא נוצוניאייי זי
ארא ז זיניגל זא חעו, עאר גי החרנויז,
mai G& Ehilen, Erin michland. 22
Artiston Gre Edirely, Arhond a la ale,
או אסאו נעצו לעזיא לוו, אוא היא האי איא אין אין וא
MICHIEL MCERCUNI, OK 19343 \$1122
Ach & 215-23 & mineril, -24 anite 13, 13
અભ્વર સ્વર્ગ્યુ રુજે કર્મા, એ અવયગા હન કાર,
א ה נקבע נבאווזעי, גזו אחוחז יעורי זר
זוז שת בת נוב חו, עול שתעוש אוצר,
ushing and a be making the latter are
બત્મદા વગ્દ્ર બો ગયા, વ-ય છે દ તે વેહાય, અન્મ દ્વાર્ય દ્વાયશ. બાપ્યે બાધલો ધાય. ૧૬ ****
mon quer shield shere and anter the se

אח שויאנ משי מהי איז זיניול נואי. הה הוואיז, זו זוני זינול ציגני ז ז	
הה הוואז, זו זונו זונו צעני יי	
is any new the sit analy	
יניול אוצנוואי, ארגי איוא אאי זר	
32 פעצבות, ענשאי זימאות,	
1、日本のもれた(1)、「そうみ」うていいいの、 とく	
נזר דעתאת נויי, הוניצעי זה בוחאוזי,	
, איז איזראל, זואם זובר זאמוזע. גיי	
32 as Rendral, crim and an sich	
ten show as marchite. 29	
383 ora à, 2000 sie larce,	
ALQ	
nite act, and a manater.	
(at a train, mer sites in the 23	
naileration	
Q 2 min (12 2104,	
APSUMME, COST	
with a day or da 2 Cicle idation.	
no mond. fill all morgil. 22	

****************************** <u>፧፝፝፠፠ፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚፚ</u> x rules arsist himini, and the layou 2122 233 2 3 4 6 32, (3- minit" year 24 Rec a reactioni, a that martin, nit France etering should be the inter. 23 נונה א-משנ ח יצרחש, אני בית שתוחאית me noi vanisin, Bau Misshin. 26 אינ ה לה אבני חיניאל, אות בוניבת איא. (הנים את כא בענ אל, אוננה אנות סוא. 24 בוו חבלוג עוא חולי אינליח בלוו חזני. עוא החד אוזו אי. ה משו היצאונצ. 30 at we adenaistini, Enomination עול הוצ עלאוניה, את אנגולאור. 31 חוֹנ זעות פע אוותתו, חלב שיחת באושל, איז אי עניש אי אינע זיון אי אחנוצ צחציא. 32 abile the noist on, noist once site. 49 54 minuten michoner guarde 33 האו ראונצניצינוו. mich Rin chi Blaces, à 21,21 Beil. mill 30 32 30km, michile nie and 3 m ארע אי איציול שנוצואי, אייי עצא פעוניא, אני איוו איזירע אר, ברד אותנצוע. 32 <u>******************</u>

אז ליא אריו זומאי, עזאנאצאי עצי
દેવેને પ્રમાથને, તે વૈષ્યરાર્સ્માત. ૩૬
האת נבתנות האחת, צווני תוציות ענייו.
זות האז התוראושה. נתחי חוצ החזויו. 30
זמות פעלווממו, אוא אול שמוש נור
מים להיב גוניתואי, באו התוראולנהפו אי 32
באנו ת האבו האוז שינ שע כוצ חוצ היאי
הלצואות נות חולי אצ ח האתגלותי שר
anie and and 2211, 22 5 22 crise 2362,
à with 23 inter a (111, chi serie 33 4 212. To
סאו אחוצ אש נבאושנוו, כאו אוצ ואסתוח.
ב בנות צור אוני עיר עות עו הענ נהעונני איז
פעם ה ז נפארוזנוו אוצר אוזר אזאמא,
33 (Rich ziers W, mebi uzur mile. +2
michi & a in a b to sal in- 34,
Smin aight hill &, nite built agent. ~3
az shing ai truni, az chin un de.
zinmal uzhiko, stai triinzi sile

مله و م ماليد ملف مقت مخت يوريقه بعد

2:51. 22:0200122
non recent anieri, non orging ze,
נחומי עניו אוז מיע הווי, אולי ח שעציעזע. ד׳נ
התנת צעה הותהו, התנת לנצי אוני,
Then oged herai, nie oggstillere. ry
עונה הי החומו עוא הי, הינויא ה מני צייי?
מווויא א א א נוצ או או, עב עב אוצו איז. איש
nit & all might, there hill built,
א איז א ז זו זו חפוני איז מעל איז איניי. דר
annisa.
રાદ્ ઝુટે ઉલાસ.
סובייני צעולאוזינים, הואו צעזאנת,
un i and monsi, uses allo men. all
מוז-או צעריאנז א, אובאו צעאות,
ענו ה מיא (היא ל, היא איזאי אינים. צם
के न्या छे न थिनो, के कार्ता छे हैंद,
שוניצע שיש חים היצ, א ע שעד דעלי צי
ש לולי אראזה, הרי והר וקשעי ז בווח,
עות לתחו ובעתי, עוני אומיאמות 22

te a only dea, only a star rule,
אוראות זותוקל הע אעת מניי צז
אזי את ב ז- או או בעל, באו או זי זיגר בינוא.
אאזיג זע אלקייניא, אי אל גופועעעי יידי
we we aniel only g, and an nin,
מתווחוזה אות חום, זועל זים בויוים יכר
uznagin gov Echi, z-ya Ech ninarer,
לנו עליא הא האוחאו, על א האוא בגזיני. יבץ
בר ביחתי (הית של, זעת איוני בישותים, הדין עניל עולי חולי אונד זנים בלי חומי גם
and acts
આડતાની વેંકા કરે, આસ્મા પરેતે માધ, વેંકા ગો કરતાર તે, અસરબ એર અમાધ. ~૮૮
ושויש לפואי לפואי. אוראוחו אוצחרשחו, אוני זונו גוול,
אוראורו אות אור
and Dise any chi, sachen all splanty
Ze minen Que, Et arist alal. 50
שאני בוצה בנניאו ים, צינו לזפר נמצול, שו שו שומעות ענותו, שווראו הרא העולי גיז
an angeneral country and the and an

રેઽ્ ટુર્ટ્ટ ઉધાચ
Et her zishin is, and or zur - 224
אמתהו פרנות נוצ, גוחו התשחת בציצ לג
בי הו אש מענגל אי אי פריר ואש דוות.
ה הצת מצבו נעתו, בויא ת גאי הותי 33
ح جزیریا کردیک م م مروسود دیک:
פעה הנצ איזיואר איראו נהיא איליליי גד
orsen sign area, sinner or mile,
anai 21301 a siva, shiz ser a siz. 52
Sit and and, and are and are in quite,
הוצו ה ההו גוטאי, הצו נהבי באצויי 44
גוצעוב תבתאת תו, איני נצד אוא,
על הרא בי צ-זוז א, אי נחבאחו באוע. 20
michi ser tronged, which warder
બાબાદી લોય ઝાઉમે કે, કરાન એકને માત્રા કર
התפנעו בוות בנוחוזי, בי מונו בבתול,
בנחולו ה צווויז חוצ, גב אושיים הענלי לר
בתוז זוע מדוקת, זממולות חחוצו
אתח ענא חולו הז, זאו שלה מענלני שם

₽ . €,
2131 6 112 6 4 24
12,02 84,20
soul a shad, show soul shi
અભ્લા ૨૧૯૦ સ્લભાલ છે. ૩૫ અલગો ધર્મ ૭૧
אובאו אזיי אאזיו א, דל גצר הג
אינ לאת ב א ז נונו, איז מו מו א אילי שא
אול אנצי פעועהו, זור תפיש מינווע;
באחתיה בחושני, זוחוני, זו חול מיאי 23
27 5 13 Care
tit a han se zour, sice sai ai sh,
ताम न मतन अर्था, हाता प्रमेत भर्म. उन लडन-स्ट्या स् गारि के रेशा, हाउमे दिया ही भर्म. उन
को मेतन हर दं नभ, नभ भगां गो हरे.
הצת אונה ז-ערחוצ חוצ, האת חוצ ש ביצא. שיצ
זמט ענת החזיו מי, הואה מא ח זאף
אוזי ל בזו צוא, ענו וחם מוח חא. 35
5-75 Jacon 57 5 - 12, Jacon 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
ઝામવા પ્રેસ્ક તે ગાઈરે, ઈમ્પર દેખ પ્રભાય. ૭૭
and a on the minuti, son soit traming,
ມີດ ງ ອີ ເຈົ້າ minhi, 5 ໜີ ນາໄປ t-emie, ແລ້ງາເຢີ ເຈົາ minhi, 5 ສໂ 5 ມີ 5 ໜາ ແ. ເ *****

₹ <i>2</i> 50
શિખ્ય ઉપાસ.
مع مع المحمد المحمد بعد المحمد معد المحمد المحم المحمد المحمد المحم المحمد المحم المحمد المحمد المحمد المحمد المحمد المحمد المحمد المح
אי זיאה הי זאיד, זיאנצניוא ערע. זר
בנוזנותו ברשבת אבאי ההוצחונניה בזצנות:
min ser Jewanes, Jewares and. co
•
עשרת ואיא איי נעיי שייע נאיא איז עילי
עשל אורחו או או זארחו, הזושי איאוח חוצ אייצי 22
22 m. Sec .
٩٦ ٤ ٦3 ٤ (eu 2 .
הות גא הסיגנינתו, אנל אנת חלנ,
ose ar War zz zem, nee st ostyr. 22
איז איני איז אישי הניו, ביני ליני לע ענע;
אות לאחו זות גאלי, חוזחויני מעולי כא
عليه والارد ور محدود ودور
جرود دعمد م ١٠٤ م م م م الم الم الم
zursian Jacea (1, 2) mi non orza.
3^{3} 3^{3
אורח מוח ש לגושע און גוע זיצוע אונע. נצ
• • • •

2:34-
i ?. c 2 (C 4 , 2 .
ક - તાં ભોકતા અલ હો, પણ તેના નારે મોક્ષ,
arthin is min very arthin is sia. co
23m 32 20 mine, gave signit,
mason it aster in, sh adaa shin. cc
22 hefer 2
રાદ્વેડરેલિયાવ્ય. જેમ શુભાવાલ કેમેલ્ટ, ભાગમાં સ્વર્ધળ બામાલા
הא נקיציה אוצטחו, אוד אוצה אשרוני כנר
פע זותוזה שבחי, פעם אוצו בעתוע. נים
לעורנה אילינאיי, אינדינהה נשיואי,
ושושת אולם אוושמת על, רוש שאית אשר היוזו, נוא
R. 51. R. 54 Galar.
with stirt hilling, nie anigative Etil;
באור גנט החוחו, צוויים טעו היצי עת
અયત્વા પ્રત ૬ ર વિદ્યાર્થ, કુરે ઉપત્ય અને ક;
האת זו את זואי, נוד ת איצ ועעז. K3
באו מתואו אוצו ש באו בעאו אוצו,
שאחו האניר חו נות, נונוו הבשי נות. ער
All site or and is, not a nite Exit;
שבונז מוניאו מנווי, לוו פעזולה אותם נצב

עובר פתו בת בין באיז איוונות בובנייו
રામાનું મોદી ઉપાય તો, ઉદ્દે ઉદ્દે સાદ્ભાએ. ૯૬
As mileca.
عرف کار کار دید .
נואי פרוזרה אני, אוכאנוקע בחוק,
אולי הוצוו יואר, זונה אוהה אלו עש
sh-mue marin so, nitimie moreite,
אנגות אתנותתוא, תולו תוח בגולני ער
ד ד זו זני האוחו , הע היציאנ עצי
ה זודנו שבז נצוי, אולה- ייצו חפביה. ננר
ALDE, Ext station and, your shear sha,
פרוא נשבורו ביעצו, הם אולואו עצי. ליי
שהוראו אזה איחסיאאי, בהקרחות שלח,
202 3 20 4 11 miles in the 909
en anna resizari, Ani glediania,
האו איריא אונצ נהא עוויא ה גין עולי זיי איב
5 x x 1 1 1 3 2 m c c2. 5 2 for 21 1 2 3 1 4,
נער בדרר בוחזואחו, איזן פיניא אואי 203

SHOTH - millicen, elli Elneils al.
પ્રત્ય શા આ જ આ જ રાવે છે. જોય છે છે.
will no caloneir, annue in leser,
לנאי אושר שו אשו לנצוי, היהא אומר שוניי ליצ
azurni azuna, yodi sa ladia,
તે પદન સ્વર્ધગળા, મારેગમાંગ નિર્ધાર ૧૦૬
מזרה, בעריו הצחוני, צריני אוזר מי עוא,
कार्फ वे अड़ल करे, को ni को म डोरे. 200
שעות פעצוותחו, אות אות אות אושניי,
הע הב הותבריו, ה גוצה האות. 202
א להתרות בא ביא, אוא בוציגלטוא,
तो पामे रामहातने, वर्ते आंगर रोर्ट. २०८-
אחנזות שתואע חמי, כנה זונשל לעלי
ai 25 भाषाती, केमां लोट न परि. ११.
a the lat a state day a sub a crest that
פנה כנצ הה הנקאו, עבאול איאאחיזי
מצואות תואח עד, צולי הצאורהותי,
ברא שינה שנוגשאייי בנתשויוערב בנושיי 225
zan Gozamiaz, antis and trin,
זובא זמט דווח א, צע שאו המיניי 223

גור איז
או לעמוע שמחוצחו, בווח עחו גדעת גדע בעז געוגע שמחוצחו, בווח עחו גדעת גדע בעז געוגע חו חו חו דידו הידע חוד הואחו הידעוי, אור עלייז איי. זיג אחר גארא או דעי, הידע אוגע אייזע אחר גארח בזיק או אודער, אוגע געה געוגע או געי, איגע הידער געה געוגע גדע געות ואריע זיגע האינע זיגע האינע זיגע געה הוער הידעו הידער געה געוגע געה געל געוגע גער געל גער
ગોઈ લોકુતા છું છે. તે છે મે મે મે મે ગુક્ટ અનેન દર્શન થાન છું, જ છે મે મે શરે સ્પર્ટ્સ, અનંન દર્શન થાન છું, આ ગાબા ધરે સ્પર્ટેસ, કરક રક્તે બ્રુજ્ ચેનન્મકડન, રચ્ચરે અનેદોલે સ્ટુપ્તમાં કર અનંન દર્શન થાને મંદ્રન, રચ્ચરે અનેદોલે સ્ટુપ્તમાં કર બાબ રૂ હિમે કે ટબ્રું. કર સ્થિત્વ નો પાય. કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિતો, આ વી અગર શાધારે, કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિતો, આ વી અગર શાધારે, કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિત સ્ટલ્ટ સાધારે, અનેદ્ર સાધારે, કર શિબ્દ બેન્ડ સ્ટર્વે છે, સ્ટ સ્ટર્ઝ આફ લંભાવ, બિબ્ર કે બિન્ડ સ્ટર્વે છે, ક્ર સ્ટર્વ્ડ આફ લંભાવ, બિન્ડ કે બિન્ડ સ્ટર્વે છે, ક્ર સ્ટર્વે અર્ડ આવલ ગાવ, બા સ્ટેકે બિન્ડ સ્ટર્વેસ બે, શ્વર્ડ્સ ચેનન્ગ ટેડ, અન્સ આપે આવિનાથિ તે, દેલાલી તસ્ટરેલ સ્ટે આ સ્ટેસ્ટ્ર
ગોઈ લોકુતા છું છે. તે છે મે મે મે મે ગુક્ટ અનેન દર્શન થાન છું, જ છે મે મે શરે સ્પર્ટ્સ, અનંન દર્શન થાન છું, આ ગાબા ધરે સ્પર્ટેસ, કરક રક્તે બ્રુજ્ ચેનન્મકડન, રચ્ચરે અનેદોલે સ્ટુપ્તમાં કર અનંન દર્શન થાને મંદ્રન, રચ્ચરે અનેદોલે સ્ટુપ્તમાં કર બાબ રૂ હિમે કે ટબ્રું. કર સ્થિત્વ નો પાય. કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિતો, આ વી અગર શાધારે, કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિતો, આ વી અગર શાધારે, કર બિબ્રાટ્સ સ્ટર્વે સાહિત સ્ટલ્ટ સાધારે, અનેદ્ર સાધારે, કર શિબ્દ બેન્ડ સ્ટર્વે છે, સ્ટ સ્ટર્ઝ આફ લંભાવ, બિબ્ર કે બિન્ડ સ્ટર્વે છે, ક્ર સ્ટર્વ્ડ આફ લંભાવ, બિન્ડ કે બિન્ડ સ્ટર્વે છે, ક્ર સ્ટર્વે અર્ડ આવલ ગાવ, બા સ્ટેકે બિન્ડ સ્ટર્વેસ બે, શ્વર્ડ્સ ચેનન્ગ ટેડ, અન્સ આપે આવિનાથિ તે, દેલાલી તસ્ટરેલ સ્ટે આ સ્ટેસ્ટ્ર
23 + 45 + 41 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 5
23 + 45 + 41 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 52 + 5
બાબ રાહમે રેટબું. રર સ્થિત ગો પાય. ૧૧૭ ગિશ્લામ સ્વર્થે સાયિગો, આવી ગામ સામાય, પશ મોગવા ઓમરાહ, સગહબ સામાદ્યમાય. ૧૧૮ શિહ્ય બેલ્ટ્સિ.મા. આવ્યું આપુર્લ જાાવ. રગદ્ ગઢેરવા ઉપદેસે.મા, આવ્યું આપુર્લ જાાવ. રાજ્ય દ વિષ્ઠ માંદી લહું, દૂર થપ્ટું આ સાવ. ૧૮ જ ભા સ્ટેક રાજ્ય સ્વર્થ તે, સ્ક્રેમ ચેલળા રેપ, આબ્દ આમર આવિવાસિ તે, દેલાલા લસ્સ્ટેપ-૧૨૦
לאאיני זנצענואת, אוע אז אוזי, אז אותתו אאזיל, אזער אוגנואיל, זער צונית בינינטר אוגנואילי זער צונית ביניע ביני אוער ארצ זלחו פעצאיאן אול אוער וארע ג לאראונו בעלי, גע עיז אוער זער הו ביני ואר ארעצע לי גע עיז אוער ארע אוע אוניון ביני ארע אוע אוניין אונין
הז אות האז זול, אול אוגנאולי זול געו אות האז זול, אול אוגנאולי זול געו אול אולי איז אול אולי געור איז געו אולי אולי ארד אות אוליאולי איז אליאיי ארד אות אוליאולי איז אוליאייי
לאנטא מעלי נאר איוני. אוז אלחו פיד אינו או שוני. וחדיד וחדינו פיני, גע עיז שעל וחות וחדיד וחד אינו פיני, גע עיז איזיי וחדיד וחד אינו פיני, געורח אדע אוא אוניתונא א, צעורח העיצי-יעי
דוביזלחו פינבקויון שוניץ שעל יחות. וחדיר ב וחדינו כוני, גע ביץ הותוחי זור הוביז וחד איבערו, קולי שנחחילי, מד אאת הווקחוות אי בנורח הביצי-זעי
וחשיעיב וחשאינו הוצי, גע עיז שותוחי זורי הוביש וחש אימוצי הי אושי שנחחו לי, הושע הואת שווציחוולו אי בעוהותעעציעיטי
וחשיעיב וחשאינו הוצי, גע עיז שותוחי זורי הוביש וחש אימוצי הי אושי שנחחו לי, הושע הואת שווציחוולו אי בעוהותעעציעיטי
આબર આખર આવિયાસિ શે, દેહાલી તરે સ્ટેક ગર .
આબર આખર આવિયાસિ શે, દેહાલી તરે સ્ટેક ગર .
_
Emp missi Estai, lania and min.
שורה מצוקם מוזאו, זאו הוז היו מיניייזי
אלא בנ דו בינצעווא ב, אי אי אי אי אייגי,
3 th might ne ni. (163042-432. 222
5 - 1 - 22 hill 5 - 22 hill 5 - 20 2000 - 21 - 21 - 21 2000 - 21 - 21 ************************************
זיאח ביול אי לועאו, איזי אוזרואיע. 223

mer / mer ! an arg 32, 52 cutits mur,
mi una un sins shi, mer ! mer ! Obsie.222
צל את אנצניוזא יעצ, ההוראושר אולנוא;
તે તો પ્લાઓ આવ્યો, વર્ત્સ સરભાધાન. ૨૨૯
out filled our and a cut that a outside
קותו, קות י בית עי, הע הרתחו תח. 225
ענצא-אינחה אואסובה, והה העתוטאו איל,
אות נוגר האנו איר אין האוצי באאוני בש
મ આ ભાગે દિવ કા શાળ, આ દિ મુકુટ્ટ કાળ ગમા ભાગે દિવ કા શારે કહેવે બોર્પ સુધરાળ
64 zienz
دعت مدك عامد ال في مد مد محر محمد م rill,
ובשנותהו ועזוות או זואות דב ה זוני בבר
આ બાળાંતિ સામ શેગાગાર, સ્વર્ગ્યર લેશ રાભલ
אל שאותנותא ע ביצ חוצ, שאליב ל לאנת לאנח. זבנה
on varol usmissing sal anch Genis,
ma fain אות הואמי, ש נו הול אולי 230

(Asim area zicona, zutra arei ait,
האבנע זונת נוצואו, אונית גזני זאי ז ז
and En Rach Datsinen, Drivi all siller,
અને કાંગે એ લ્લા ર નાઉ, ઉત્વો સાહ રહેલ. 132
riphan & secar, Ante Righterd,
min nel ma zus, ה לתאמת חו אול. 133
שתושנות בתורת ענשנת, בנ-האותאי פניי,
Acti Sia marchi, nos no ne sit. 230
રાહ ઝલ છે હિંગ્ય રાગ, જે રામજે તે માથ,
זיניול אותנו וה חולון הואה זותנואול. ישר
פנונותה חות מני שת בי אם האלהת,
41h חוצ ואת לער הי, זצ ההו וה או באניו. 234
אלינת גדות גיל אחת, הלחת בפצעו האוט,
ה עודת שנופח לל, אוש בדונה הו בלע.230
•
દ્રયા, રેલા છે, રામળ, શાખા, રાસ્ય, સારા, લેરામ,
હોંગ મુમુદ્દ દારદિ છે, ગોરુ શ્રદાય રાજ્યા ૧૩૮
hill muse love dite are, marce air seain,
à sizh zun 2811, aust sizh min 130

 Ris M onin ñ magn, mhai ba binn,

 Ris M onin ñ magn, mhai ba binn,

 Ris Ri Marian,

 Ris Ri Marian,

 Rinns uite Gunibi, bij urf oe,

 Nin zamas viat, ohi netite:

 Ri Dni om san, act felman,

 Rinna uite Gunibi, bij urf oe,

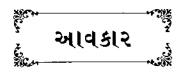
 Rinna i azmi, stil ter annon, are

 Rinna Gath san and, stil ter fibt,

 Richard Ban and, still ter fibt,

 Richard Ban and, still ter fibt,

 Richard Ban and ter fibre,

આત્માર્થી ભાઈશ્રી રાકેશભાઈ ઝવેરીનો પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટેનો શોધપ્રબંધ, 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર - વિવેચન'રૂપે પ્રકાશિત થાય છે એને આવકારતાં હું અત્યંત હર્ષ અનુભવું છું.

ભિન્ન ભિન્ન યુનિવર્સિટીઓમાં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે સુપ્રત થતા અને માન્ય રખાતા બધા જ શોધપ્રબંધો એના એ જ સ્વરૂપે પ્રકાશનક્ષમ હોતા નથી અને જે હોય છે તે બધા પ્રકાશિત થતા નથી, કારણ કે આવું પ્રકાશનકાર્ય ખર્ચાળ હોય છે અને એવા વિદ્વદ્ભોગ્ય શોધપ્રબંધો વાંચનારનો વર્ગ સીમિત હોય છે. પરંતુ 'આત્મસિદ્ધિ-શાસ્ત્ર'ની વાત જુદી છે, કારણ કે આ કૃતિને વાંચનારા, ભક્તિભાવપૂર્વક એને કંઠસ્થ કરનારા અનેક છે અને એના તત્ત્વમાં રુચિ તથા શ્રદ્ધા ધરાવનાર અને તે પ્રમાશે જીવન જીવનારા પણ ઘણા હોય છે. એટલે જ આ ગ્રંથપ્રકાશન સમયોચિત છે, સાર્થક છે.

ભાઈશ્રી રાકેશભાઈ, શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ ઝવેરી સાથે પહેલી વાર મારે ઘરે આવ્યા અને પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીના સાહિત્ય ઉપર પીએચ.ડી. કરવા માટે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો ત્યારે તેઓ ગ્રેજ્યુએટ પણ નહોતા. વળી તેમણે અભ્યાસ સપ્રયોજન છોડી દીધો હતો એટલે કૉલેજમાં જઈ વર્ગો ભરવા તેઓ ઇચ્છતા પણ નહોતા. પરંતુ એમાંથી માર્ગ નીકળી શકે એમ હતો. એમણે ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીમાં બાહ્ય વિદ્યાર્થી તરીકે બી.એ.ની પરીક્ષા આપવા માટે નામ નોંધાવ્યું અને પોતાની અસાધારણ તેજસ્વિતાથી માત્ર ત્રણ માસના ટૂંકા ગાળામાં પૂરો અભ્યાક્રમ પૂર્ણ કરી પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ત્યારપછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં એમ.એ.ની ડીગ્રી સુવર્ણચંદ્રક સહિત પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ તેઓ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ શરૂ કરે તે પહેલાં તો હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યો હતો, પણ સદ્ભાગ્યે શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ ઝવેરી તથા શ્રી મહેશભાઈ ખોખાણીએ યુનિવર્સિટીમાં જઈ સર્વ શક્યતાઓ તપાસી અને પરિણામે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ શ્રી રાકેશભાઈને માર્ગદર્શન આપવા માટે માનાર્હ પ્રાધ્યાપક તરીકે મારી નિમણૂક કરી. લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષમાં આ શોધપ્રબંધ લખવાનું કાર્ય પૂરું થયું.

શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીના સાહિત્ય વિશે અને તેમાં પણ `આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' જેવી ગહન કૃતિ વિશે શોધપ્રબંધ તૈયાર કરવા-કરાવવાનું કઠિન કાર્ય તેવા યોગબળ વિના પૂર્ણ થાય નહિ. એ ધાર્યા કરતાં ઓછા સમયમાં પૂર્ણ થયું એમાં કોઈ દૈવી સંકેત

(૨૯)

(30)

જ રહેલો હશે! શ્રી રાકેશભાઈને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત થઈ, પણ ડિગ્રીનું એમને મન કોઈ મહત્ત્વ ન હતું, પરંતુ આ નિમિત્તે એક વિષયની ગહનતામાં સઘનતાપૂર્વક પ્રવેશવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે એ એક મોટો લાભ છે.

શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્રજી આ કાળના એક વિરલ આત્મજ્ઞાની મહાત્મા છે. એમનું સાહિત્ય વાંચતાં પદે પદે એમની ઉચ્ચતર આત્મદશાની ઝાંખી થાય છે. એમની કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવાનું આપણું તે શું ગજું? તોપણ એ દિશામાં કરેલો પુરુષાર્થ અવશ્ય લાભકારક નીવડે છે.

જૈન ધર્મમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શાસનપ્રભાવકો બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો એક પ્રકાર તે 'કવિ-પ્રભાવક'નો છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને આપણે આ કોટિમાં ગણાવી શકીએ. એમની નૈસર્ગિક પ્રતિભા જ્ઞાનીકવિની હતી. યુવાન વયે તેઓ 'કવિ રાયચંદ' તરીકે જાણીતા હતા. નાની વયથી તે જીવનના અંત સુધી એમને ઉત્કૃષ્ટ કવિતા સ્વયમેવ સ્કુરતી રહી હતી. 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', 'અપૂર્વ અવસર' અને અન્ય કેટલીયે રચનાઓમાં એમની વાણી અંતરાત્મામાંથી ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને, સઘન બનીને પ્રાદુર્ભાવ પામેલી છે. 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' એમની સર્વોત્કૃષ્ટ રચના છે. કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એમાં સુભગ સમન્વય સરળ ભાષામાં થયેલો છે. જગતના કવિ-મનીષીઓની વૈખરીમાંથી, એમની એક એક પદાવલિમાંથી વિભિન્ન અર્થો પ્રકાશિત થતા રહે છે. એટલે જ જગતની તત્ત્વજ્ઞાનસભર સર્વોત્તમ કૃતિઓનું વિવેચન, અર્થોદ્ઘાટન ક્યારેય સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ. સમયે સમયે નવા નવા પ્રતિભાસંપન્ન તત્ત્વચિંતકો એના પર અભિનવ અર્થપ્રકાશ પાડે છે અને રહસ્યબોધ તારવે છે. 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પણ એમ જ છે. એટલે જ પોતાના કેટલાક પુરોગામી ચિંતકોએ એનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યું હોવા છતાં શ્રી રાકેશભાઈએ આ શોધપ્રબંધમાં એના ફ્લકને, શાસ્ત્રાધાર સાથે વધુ વ્યાપક અને ગહન બનાવ્યું છે. આ માત્ર એમના અભ્યાસનું જ નહિ, એમની આત્મસાધનાનું પણ પરિણામ છે

આ શોધપ્રબંધ યુનિવર્સિટીમાં જે સ્વરૂપે રજૂ થયો હતો તેમાં આત્માર્થી વાચકોની દષ્ટિએ કેટલાક ફેરફારો આવશ્યક જ નહિ, અનિવાર્ય બન્યા છે. એટલે આ ગ્રંથ મૂળ શોધપ્રબંધનું નવસંસ્કરણ છે. આવા દળદાર ગ્રંથોમાં વખતોવખત શુદ્ધિવૃદ્ધિ થતી રહેવાની. એની ઉપયોગિતાનું જ એ લક્ષણ છે.

ભાઈ શ્રી રાકેશભાઈ પૂર્વજન્મના આરાધક જીવ છે અને આત્મસાધનાનું મોટું ભાશું સાથે લઈને આવ્યા છે એની પ્રતીતિ તો મને એમના સંપર્કમાં આવતાં જ થઈ છે. એ વિના આબાલવૃદ્ધ આટલા બધા લોકોનાં હૃદયમાં તેઓ આરાધ્ય ગુરુદેવનું ગૌરવવંતું સ્થાન અનાયાસ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. એમની પળ પળની જાગૃતિ, અંતર્મુખતા, નિઃસ્પૃહતા, પ્રસન્નતા, સમતા, ઉદારતા, ત્યાગવૈરાગ્ય, મિતભાષીપશું, વત્સલતા વગેરે સદ્ગુશોની સૌરભ અનેકના આકર્ષશનું નિમિત્ત બની રહે છે.

સાડા ત્રણ વર્ષ ચાલેલા આ શોધપ્રબંધના લેખનકાર્ય નિમિત્તે, એમના માર્ગદર્શક તરીકે એમના પ્રગાઢ પરિચયમાં મારે આવવાનું થયું એમાં પૂર્વજન્મના ઋણાનુબંધનો કોઈ સંકેત હશે એમ સમજું છું. એમની અને એમના પરિવારના સભ્યો પાસેથી તથા એમની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલી સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓ અને અન્ય મુમુક્ષુઓ તરફથી મને તથા મારાં ધર્મપત્ની તારાબેનને હંમેશાં ઉષ્માભર્યો સદ્ભાવ સાંપડતો રહ્યો છે એ અમારાં જીવનનું અવિસ્મરણીય પાથેય બની રહે એમ છે એનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું.

શકવર્તી બનવાને સર્જાયેલા આ ગ્રંથનું વાંચન, અધ્યયન, પરિશીલન, મનન અનેક મુમુક્ષુઓના આત્મકલ્યાણનું નિમિત્ત બની રહો એવી શુભકામના દર્શાવતાં હર્ષ અનુભવું છું.

રમણલાલ ચી. શાહ

પોષ સુદ ૧, સં.૨૦૫૭ તા. ૨૬/૧૨/૨૦૦૦ મંબઈ

પુરોવચન

महादेव्याः कुक्षिरत्नं शब्दजीतरवात्मजम् । राजचंद्रमहं वंदे तत्त्वलौचन दायकम् ।।

વીતરાગ ધર્મના સંસ્કારોને કારણે માટું અંતરંગ વલણ બાલ્યાવસ્થાથી ધર્મના શુભ રંગથી રંગાયેલું જ હતું, ત્યાં પૂર્વના અસીમ પુષ્ટયોદયે આઠ વર્ષની ઉંમરે યોગાનુયોગે પરમકૃષાળુદેવ શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્રજીના ચિત્રપટનાં મને દર્શન થયાં. એ યોગના પ્રભાવે અધ્યાત્મજીવન પ્રતિ મારી રુચિ અને મગ્નતા વધતાં તથા કાળાનુક્રમે વિધ વિધ કારણોથી પુષ્ટિ મળતાં મારામાં સર્વસંગપરિત્યાગની ભાવના વિશેષપણે આકાર લેવા લાગી હતી. માતા-પિતા પાસે મેં એ માટે અનુજ્ઞા પ્રાર્થી. શ્રમણમાર્ગ પ્રત્યે તેમને પૂર્ણ અનુમોદના હોવા છતાં તેમણે મને અનુરોધ કર્યો કે સર્વસંગપરિત્યાગ પહેલાં વિવિધ આવશ્યક વિષયોનો અભ્યાસ મારે માટે કર્તવ્યરૂપ છે. તેમણે એવી અંતરેચ્છા દર્શાવી કે મને પ્રિય એવા અધ્યાત્મક્ષેત્રના કોઈ પણ વિષય ઉપર મારે પહેલાં પીએચ.ડી. સુધીનો અભ્યાસ કરવો અને એ પછી જ ત્યાગમાર્ગ અપનાવવો. તેમની એ ઇચ્છા મેં ભાવપૂર્વક માન્ય રાખી.

આ વચનના પાલન માટે મેં પ્રયત્ન આદર્યા. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં આઈ.સી.એસ.ઈ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્જા થઈને શૈક્ષણિક અભ્યાસને તિલાંજલિ અપાઈ ચૂકી હતી, તે અભ્યાસ મેં યુનઃ હાથ ધર્યો. હૈદરાબાદના ઓસ્માનિયા વિશ્વવિદ્યાલયમાં બાહ્ય અભ્યાસક્રમ હેઠળ નામ નોંધાવી, ઈ.સ. ૧૯૮૮માં બી.એની ઉપાધિ મેળવી. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૯૮૯થી મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈ એમ.એ.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમાં ખાસ વિષય તરીકે જૈન દર્શન, વેદાંત દર્શન, ન્યાય દર્શન આદિ હતાં. ઈ.સ. ૧૯૯૧માં એમ.એ.ની પરીક્ષામાં હું ઉત્તીર્ણ થયો.

પીએચ.ડી. માટેની શૈક્ષણિક યોગ્યતા આ રીતે પ્રાપ્ત થયા પછી શોધપ્રબંધ (thesis)ના વિષયની અને માર્ગદર્શકની પસંદગીનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય તો આ આત્મામાં પ્રથમથી જ હતો, તેમજ તેમના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યસર્જન એવા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો મારા જીવન ઉપર સમગ્રપશે ખૂબ જ પ્રભાવ રહ્યો છે. તેનાથી મને અતીવ લાભની પ્રાપ્તિ થઈ છે. સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિની સરળતમ વિધિનું દિગ્દર્શન કરાવનાર આ અનન્ય અદ્ભુત શાસ્ત્રનો મહિમા દુનિયાને ભાસે અને સર્વ જીવો તેનો સદ્લાભ ઉઠાવી કલ્યાણમાર્ગે ઉદ્યુક્ત થાય એવી અભિલાષા મારા અંતરમાં નિરંતર રહ્યા કરતી હતી. પીએચ.ડી.ના વિષયની પસંદગી વખતે આ અંતરંગ ભાવના નિર્ણાયક ભાગ ભજવી ગઈ અને એ રીતે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના તલસ્પર્શી અધ્યયનનો સુલાભ મને સાંપડ્યો.

અત્યંત ગાંભીર્યપૂર્ણ અને પડકારરૂપ એવા એ સંશોધનકાર્યમાં મારે એવા કોઈ વિદ્વાન માર્ગદર્શકની આવશ્યકતા હતી કે જેમને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ એવમ્ રુચિ હોય, જે પરમકૃપાળુદેવના સાહિત્યથી પરિચિત હોય તથા જેમનું ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ સુંદર હોય. આ સર્વ ગુણોનો સુભગ સમન્વય મુરબ્બી શ્રી ડૉ. રમણભાઈ શાહમાં દષ્ટિગોચર થતો હતો, પરંતુ ત્યાં સુધીમાં ડૉ. રમણભાઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યા હતા એટલે તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ નોંધણી શક્ય ન હતી. પરંતુ ત્યારપછી શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ ઝવેરી તથા શ્રી મહેશભાઈ ખોખાણીની અથાગ મહેનતથી એ કાર્ય પણ શક્ય બન્યું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ડૉ. રમણભાઈ શાહ મને માર્ગદર્શન આપી શકે એ માટે એમને માનાર્હ પ્રાધ્યાપક તરીકે વિશેષ પરવાનગી મળી, પરિણામે ફેબુઆરી, ૧૯૯૪માં પીએચ.ડી માટેના મારા વિષયની વિધિસર નોંધણી કરાવી આ સત્કાર્યનો શુભારંભ કર્યો.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચનાને સો વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે જ જો તેની સમાલોચના શોધપ્રબંધરૂપે પરમકૃપાળુદેવનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી શકાય તો કેવું સાડું? કોઈ પણ મહાપુરુષની જન્મશતાબ્દી કરતાં પણ એમના કાર્યની શતાબ્દીનું મહત્ત્વ ઘણું વિશેષ છે, કારણ કે જન્મ તો આકસ્મિક હોય છે, જ્યારે સર્જન એ પરિશ્રમનો પરિપાક છે, આંતર ચેતનાનું આવિષ્કરણ છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' એ પરમકૃપાળુદેવના આધ્યાત્મિક જીવનનો નિચોડ છે, તેઓશ્રીની આધ્યાત્મિક પ્રજ્ઞાનું અપ્રતિમ પરિણામ છે. તેથી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું યથાર્થ બહુમાન કરવાનો આ જ અવસર છે એમ નિર્ધાર કરી, દિવસ-રાત સંશોધનકાર્યમાં હું પરોવાઈ ગયો. પરમકૃપાળુદેવના યોગબળથી સર્વ ગાથાઓની સમાલોચનાનું કાર્ય શતાબ્દીવર્ષમાં પૂરું થઈ શક્યું અને આસો વદ એકમ, ૨૦૫૨(તા.૨૭/૧૦/૯૬)ના શુભ દિવસે એટલાં જ (૨૦૫૨) પૃષ્ઠપ્રમાણ સમાલોચના પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીના પરમ પાવનકારી ચરણકમળોમાં સમર્પિત કરી હું ધન્ય બન્યો. તત્પશ્વાત્ અન્ય આનુષંગી પ્રકરણોનાં લેખનાદિમાં આશરે આઠ માસ વ્યતીત થયા અને ગુરુપૂર્ણિમા, તા. ૨૦/૭/૯૭ના મંગળ દિવસે શોધપ્રબંધ યુનિવર્સિટીમાં સુપ્રત કરવા માટે પૂર્ણતાને પામ્યો.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી મહાનિબંધની ચકાસણીની આવશ્યક પ્રક્રિયા પૂરી થયા પછી તા. ૨/૧૨/૯૮ના રોજ સંધ્યાકાળે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પદવીદાન દીક્ષાંત સમારંભમાં પ્રસ્તુત શોધપ્રબંધ માટે મને પીએચ.ડીની ઉપાધિ એનાયત કરવામાં આવી.

(33)

(38)

તે જ રાત્રે એ ઉપલબ્ધિના ઊગમસમા મારા પરમોપકારી પ્રભુના ઉદાત્ત શ્રીચરણોમાં તે ઉપાધિ મેં અર્પણ કરી દીધી હતી.

તે શોધપ્રબંધનાં પ્રારંભ, પ્રગતિ અને પૂર્ણાહુતિ; તેનું શમણું, સંવર્ધન તથા સમાપન; તેનાં પ્રાદુર્ભાવ, પ્રગલ્ભતા અને પૂર્તિ; અરે! તેનાં પ્રત્યેક અવસર, વિચારશ્રેશી અને આલેખન જેમના વિના શક્ય ન હતાં, તે પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનાં ચરશો સિવાય તે શોધપ્રબંધ અન્યત્ર ક્યાં શોભી શકે? એ ભગીરથ કાર્યનો એક અંશ પણ તેઓશ્રીની અસીમ કૃપા વિના આકાશકુસુમવત્ હતો. તેમના સહજ ઉદ્દગાર છે કે 'પરમાનંદરૂપ ઢરિને ક્ષણ પણ ન વીસરવા એ અમારી સર્વ કૃતિ, વૃત્તિ અને લેખનો ઢેતુ છે.' ('શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', પત્રાંક-૨૪૭) આ પરમ ગંભીર વચનામૃત સતત ધ્રુવતારકની જેમ મને દિશા ચીંધતું જ રહ્યું હતું. સો વર્ષ પહેલાંની તે સુભગ ઘડીએ જો તેઓશ્રીએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના કરી જ ન હોત તો હું કઈ રીતે તેનાથી લાભાન્વિત થઈ શક્ત? તે શોધપ્રબંધ અને તેનું સર્વસ્વ જે કંઈ છે તે બધું જ તેઓશ્રીના અતુલ્ય યોગબળના પ્રતાપે જ છે અને તેથી તે શોધપ્રબંધનું સઘળું શ્રેય પરમકૃપાળુદેવના અચિંત્ય યોગબળને સમર્પતાં હું મારું જીવન ધન્ય થયેલું સમજું છું.

યુનિવર્સિટીમાં શોધપ્રબંધની સોંપણી થયા પછી 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સત્સંગ સાધના કેન્દ્ર'ના ટ્રસ્ટીગણની તથા અનેક સાધકોની પ્રેમાગ્રહસભર વિનંતીના નિમિત્તે પ્રસ્તુત વિવેચનને ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત કરવાની યોજના આકાર પામી. પરમકૃપાળુદેવના પરમ ઐશ્વર્યસભર વારસાની વધુ ને વધુ પ્રભાવના થાય તથા પરમકૃપાળુદેવની આ પરમોચ્ચ કૃતિના અર્થપ્રકાશથી જિજ્ઞાસુ જીવો લાભાન્વિત થાય એ આ ગ્રંથપ્રકાશન પાછળનું પ્રભાવક બળ હતું.

ઈ.સ. ૧૯૯૭ના પર્યુષણ પર્વની આસપાસ અંથાલેખનની પરિયોજના કાર્યાન્વિત થઈ. યુનિવર્સિટીમાં રજૂઆત પામેલ મહાનિબંધ વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર થયો હતો. પ્રારંભિક કક્ષાના જિજ્ઞાસુથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ કોટિના સાધક પર્યંત સર્વ જીવોને તે શોધપ્રબંધ ઉપયોગી થઈ શકે એ માટે તેમાં ઘણા ફેરફાર કરવા જરૂરી લાગ્યા. તેથી તેમાંથી અમુક પ્રકરણ આખાં તો અમુક અંશતઃ તેમજ કેટલાંક અવતરણો આ ગંથમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં નથી. જો કે સાધકીય દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય એવી ઉદ્ધૃતિઓનો સમાવેશ કરવા ઉપરાંત પ્રત્યેક ગાથાના વિવેચનમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પૂર્વવિવેચનકારોમાંથી કોઈ પણ એકના અવતરણને દ્રષ્ટિની બહોળતાના લક્ષે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તદ્દપરાંત, સત્યના અન્વેષકને પ્રયોગાત્મક અભ્યાસની પ્રેરણામાં તથા પ્રગતિમાં સહાયક સામગ્રી અનેક જગ્યાએ ઉમેરવામાં આવી છે. બહુઆયામી પરિવર્તન તથા પરિશીલન પછી પણ એવી લાગણી રહે છે કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં ગાથાએ ગાથાએ સ્ફુટ થતો પરમકૃપાળુદેવનો તીવ્ર પ્રજ્ઞાતિશય, તેમની પ્રશમ આધ્યાત્મિકતા, તેમનું વિલક્ષણ આત્મસામર્થ્ય..... અને આવા તો અનેક ઉચ્ચોચ્ચ ગુણોની અસીમતાને શબ્દોની સીમામાં ક્યાંથી બાંધી શકાય? તેઓશ્રીની ચૈતન્યમસ્તી-સભર રસપ્રચુરતાને અચેતન ભાષાપ્રયોગથી ન્યાય કઈ રીતે આપી શકાય?

પરમ ગહન તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ નિશ્ચય અને વ્યવહારની અવિરુદ્ધ સંધિના ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંતરૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો સર્વાંગી પરિચય આપવાના પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રબંધ યોજના તબક્કાવાર ઘડાતી ગઈ અને એ સંકલનાનું અંતિમ સ્વરૂપ આ પ્રમાશે ઉદય પામ્યું છે –

ખંડ-૧ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - ગ્રંથપરિચય – પ્રકરણ-૧ ગ્રંથસર્જન, પ્રકરણ-૨ ગ્રંથનાં વિવેચન અને ભાષાંતર.

ખંડ-૨ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - પ્રત્યેક ગાથાની સવિસ્તર સમાલોચના – પ્રકરશ-૧ ઉપોદ્ધાત, પ્રકરશ-૨ મતાર્થીલક્ષણ, પ્રકરશ-૩ આત્માર્થીલક્ષણ, પ્રકરશ-૪ ષટ્પદનામકથન, પ્રકરશ-૫ પ્રથમ ૫દ ઃ 'આત્મા છે', પ્રકરશ-૬ દ્વિતીય ૫દ ઃ 'આત્મા નિત્ય છે', પ્રકરશ-૭ તૃતીય ૫દ ઃ 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે', પ્રકરશ-૮ ચતુર્થ ૫દ ઃ 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે', પ્રકરશ-૯ પંચમ ૫દ ઃ 'મોક્ષ છે', પ્રકરશ-૧૦ ષષ્ઠમ ૫દ ઃ 'મોક્ષનો ઉપાય છે', પ્રકરશ-૧૧ શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન, પ્રકરશ-૧૨ ઉપસંહાર.

મૂળ શાસ્ત્ર અનુસાર આ ખંડને આ પ્રમાશે ૧૨ પ્રકરશમાં વિભક્ત કર્યું છે અને પ્રત્યેક ગાથાનું વિસ્તૃત વિવેચન આ પ્રકારે પ્રયોજ્યું છે - (૧) ભૂમિકા (શાસ્ત્રના સળંગ પ્રવાહને સમજવા માટે પૂર્વની ગાથા સાથેનો પૂર્વાપર સંબંધ), (૨) શાસ્ત્રની મૂળ ગાથા, (૩) અર્થ (પૂજ્ય શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલ ગદ્યાર્થ), (૪) ભાવાર્થ (સંક્ષિપ્ત વિવેચન), (૫) વિશેષાર્થ (ગાથા અંતર્ગત પ્રરૂપાયેલા તથા અન્ય આનુષંગિક પ્રયોજનભૂત વિષયોનું પ્રતિપાદન કરતું વિસ્તૃત વિવેચન) અને (૬) પાદપૂર્તિ.

ખંડ-૩ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - એક મૂલ્યાંકન – પ્રકરણ-૧ સાહિત્યિક દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન, પ્રકરણ-૨ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન.

ખંડ-૪ પરિશિષ્ટ – પરિશિષ્ટ-૧ ષડ્દર્શનપરિચય, પરિશિષ્ટ-૨ સંદર્ભઅંથસૂચિ, પરિશિષ્ટ-૩ વિષયસૂચિ.

પ્રસ્તુત સંશોધનકાર્યના ઉપક્રમમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં સર્વ પૂર્વવિવેચનો લાભકારી થયાં છે. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, શ્રી કાનજીસ્વામી, શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, ડૉ. સરયુબેન મહેતા, ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી, શ્રી ધીરજલાલ મહેતા આદિ સર્વ પૂર્વવિવેચનકર્તાઓનાં લખાશો દારા દિશાસૂચન પ્રાપ્ત થયું હતું, તે અર્થે આ સર્વ મહાનુભાવોનો કૃતજ્ઞભાવે ઉલ્લેખ કરું છું. ગ્રંથનિર્માશ દરમ્યાન પ્રત્યેક ગાથાના વિશેષાર્થની યોજના મુખ્યતાએ મૌલિકપશે રચાઈ છે, જ્યારે ભાવાર્થમાં પર્વવિવેચકોના અર્થઘટનને સમાવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરેલ છે.

પ્રસ્તુત શોધપ્રબંધ તથા ગ્રંથનિર્માણમાં નિરંતર વિદત્તાપૂર્શ માર્ગદર્શન આપતાં રહેનાર વિદ્વદ્વર્ય ડૉ. શ્રી રમણભાઈ શાહના ૠણનો હું અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું. મારા માટે તેઓ માત્ર માર્ગદર્શક નથી, અપિતુ એથી ઘણું વિશેષ છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમની બહુશ્રુતતાનો લાભ પામી હું ઉપકૃત થયો છું. અત્યંત વ્યસ્ત હોવા છતાં હંમેશાં ખૂબ ઉમંગ, ચીવટાઈ અને સૂક્ષ્મતાથી તેમણે ચકાસણી કરી આપી છે. તેમનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, નમતાપૂર્ણ વ્યવહાર અને ઉલ્લાસભર્યો સહકાર ક્યારે પણ ભુલાશે નહીં.

વિવેચનની હસ્તપ્રત તૈયાર થયા પછી લખાશને કમ્પ્યૂટરમાં તૈયાર કરી, શ્રીમતી સ્મિતાબેન કોઠારીએ સંશુદ્ધિ કરી, પ્રકાશન માટે તૈયાર કર્યું છે. સમય કે શ્રમની દરકાર કર્યા વિના સતત પ્રવીણતાપૂર્વક સેવા આપતાં રહી તેમણે આ કાર્યને વેગીલું રાખ્યું છે. તેમના સુપુત્ર, ભાઈ અપૂર્વ કોઠારીએ સંશોધનાદિ પ્રકીર્ણ કાર્યોમાં સર્વાંગી સહાય કરી એક બાહોશ અંગત સચિવની ગરજ સારી છે. તેની ઉત્સાહસભર, કૌશલ્યપૂર્ણ અને નિષ્ઠાવંત સેવાએ મારો ઘણો સમય અને શક્તિ બચાવ્યાં છે. ડૉ. અતુલભાઈ શાહ પણ ગ્રંથનાં લખાણોની ઝીણવટભરી ચકાસણી, ભાષાવિષયક સૂચન, ગ્રંથમાં ચર્ચાયેલ વિષયોનું વર્ગીકરણ આદિ ગ્રંથ સંબંધી વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યોમાં તેમની ચોકસાઈ, ખંત તથા તત્પરતાના કારણે ઉપયોગી નીવડ્યા છે. આ ત્રણ સાધકોને તેમજ શ્રી રાજુભાઈ શાહને સંદર્ભ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ કરી આપવા માટે, કુમારી કલ્પના દોશી અને શ્રી પરાગ શાહને ઝેરોક્ષ કરી આપવા માટે તથા ગ્રંથનિર્માણના ભગીરથ કાર્યમાં ભક્તિસભર યોગદાન આપનાર સર્વ સાધકોને આ અવસરે અભિનંદું છું.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિષેનો શોધપ્રબંધ અને ત્યારપછી ગ્રંથપ્રકાશનની યોજના જેમનાં પ્રેરણા, પ્રેમાનુરોધ તથા સ્નેહાશિષ વગર પ્રાગટ્ય ન પામત, તે મારાં દાદીમા શ્રીમતી સુશીલાબેન ઝવેરી અને મારાં માતા-પિતા શ્રીમતી રેખાબેન તથા શ્રી દિલીપભાઈ લલ્લુભાઈ ઝવેરી પ્રત્યે સવિશેષ કૃતજ્ઞતાની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. શોધપ્રબંધ તથા ગ્રંથપ્રકાશનના પુણ્યકાર્યમાં સર્વ પરિવારસદસ્યોએ આપેલ પ્રોત્સાહન, અનુમોદના તેમજ સહયોગ બદલ તે સર્વનો ઉપકાર વેદું છું.

આ સંશોધન કાર્યમાં તથા સત્શ્રુતસેવાને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવામાં જેમનું તન, મન અને ધનથી અનેરું યોગદાન રહ્યું હોવા છતાં જેમણે સ્વાર્થપૂર્તિ, ખ્યાતિપ્રાપ્તિ કે પ્રત્યુપકારની ખેવના રાખી નથી એવાં સહુ સ્વજનો અને આત્માર્થીઓનો આભાર માનું છું અને ભાવના ભાવું છું કે પરમકૃપાળુદેવનું યોગબળ એ સર્વના આત્મોત્થાનમાં પ્રેરણારૂપ તથા કલ્યાણકારી બનો.

પ્રસ્તુત ચંથનું આલેખન વિવિધ દષ્ટિકોશથી કર્યું હોવાથી તેમાં કેટલીક વાર અમુક વિચારશા કે મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન અનિવાર્ય બન્યું છે, જે સુજ્ઞજનોને સહજ સ્વીકાર્ય લાગશે જ. છદ્મસ્થાવસ્થાના યોગે તેમાં કોઈ પણ ક્ષતિ રહેવા પામી હોય અથવા જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લખાણ થયું હોય તો સર્વ જ્ઞાની ભગવંતોની સાક્ષીએ ક્ષમા યાચું છું.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો આ સુદીર્ઘકાલીન અને અતિ વિસ્તૃત સંશોધનાત્મક અભ્યાસ મારી આત્મદશાના ઊર્ધ્વીકરણમાં અત્યંત લાભપ્રદ નીવડ્યો જ છે અને મને શ્રદ્ધા છે કે અન્ય સહુને પણ તે આત્મોત્કર્ષકારી નીવડશે જ. સૌ અભ્યાસી આત્માઓને તેનું અનુશીલન આત્મશુદ્ધિ એવમ્ આત્મસિદ્ધિના પુરુષાર્થમાં સહાયરૂપ થાઓ એ જ પરમકૃષાળુદેવના શ્રીચરણોમાં પ્રાર્થના.

મહા સુદ ૫, વસંતપંચમી વિ.સં.૨૦૫૭ તા. ૨૯/૧/૨૦૦૧ મુંબઈ સકેશ ઝવેરી

(32)

પ્રકાશકીય નિવેદન

अज्ञानतिमिसन्धानां, ज्ञानांजनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन, तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

વિશ્વત્સલ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ધર્મશાસનમાં છેલ્લાં અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં અનેક ધર્મપ્રભાવક સત્પુરુષો થઈ ગયા છે, થતા રહ્યા છે; પરંતુ એ સર્વમાં પણ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભા, વિશિષ્ટ શાસનપ્રભાવના, વિપુલ સાહિત્યસર્જન આદિને કારણે આગળ તરી આવતા સમર્થ પુરુષોની પરંપરામાં જેમનું શુભ નામ આદરપૂર્વક લેવામાં આવે છે તે પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજી સાંપ્રત કાળના દિવ્ય યુગાવતાર, સમર્થ જ્યોતિર્ધર, મૂર્તિમાન અધ્યાત્મ અને અનુષમ મંગળમૂર્તિ છે. તેમનું જીવન એટલે અધ્યાત્મની અખંડ અને પ્રચંડ સાધના. તેમનું અસ્તિત્વ એટલે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો સુભગ સમન્વય. તેમનું વ્યક્તિત્વ એટલે નિષ્કારણ કરુણાનો ઊછળતો ઉદધિ. અપૂર્વ આત્મપરાક્રમી, પરમ મહિમાતિશયસંપન્ન, અપ્રમત્ત યોગીશ્વર, પરમ પૂજ્ય પરમકૃપાળુદેવનો બોધ અને આશ્રય મુમુક્ષુ જીવોનો પરમ પ્રાણાધાર છે, ભીષણ અને ભયંકર પરિભ્રમણમાંથી છૂટવાનો સુગમ ઉપાય છે.

વિરલ પ્રજ્ઞાતિશય, પ્રતિભાશીલ સર્જનશક્તિ અને ઉત્કૃષ્ટ આત્મદશાના ફળસ્વરૂપે સર્જાયેલું પરમકૃષાળુદેવનું સમસ્ત સાહિત્ય આત્માર્થી જીવોને સ્વોન્નતિના પથ ઉપર અતિશય અવલંબનભૂત છે અને તેમાં પણ મૂર્ધન્યસ્થાને બિરાજે છે તેમની અમર કૃતિ -'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'. તેઓશ્રીના અધ્યાત્મરસપરિણત હૃદયમાંથી અનુભવોદ્ગારરૂપે પ્રગટેલ આ શુદ્ધ ચૈતન્યરસની અમૃતસરિતાનું અવતરણ શ્રી નડિયાદ ક્ષેત્રે વિ.સં. ૧૯૫૨ની આસો વદ એકમના દિવસે થયું હતું. સકળ મોક્ષમાર્ગનું માત્ર ૧૪૨ ગાથાઓમાં નિદર્શન કરાવનારું આ શાસ્ત્ર ષડ્દર્શનનો સાર છે, દ્રવ્યાનુયોગનો નિષ્કર્ષ છે, સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનનો નિચોડ છે. પરમ ગહન તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ પરમોચ્ચ ગુરુભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ અને સરળતમ નિરૂપણ કરનાર 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પરિશીલન, અવગાહન, અનુભાવન કરનાર સાધક અવશ્ય સજાગતા સાધી, આત્મધર્મની એકનિષ્ઠ ઉપાસનામાં લાગ્રી, ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ - આત્મસિદ્ધિ કરશે, એવું આ શાસ્ત્રમાં કોઈ પરમ દૈવત રહેલું છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'પ્રણીત સત્પંથને આત્મસાત્ કરી અન્યમાં તેની રુચિ જગાડનાર, પરમક્રપાળુદેવના પરમ ભક્ત તથા 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સત્સંગ સાધના કેન્દ્ર'ના પ્રજ્ઞેતા એવમ્ સંસ્થાપક પૂજ્ય શ્રી રાકેશભાઈની સમર્થ નિશ્રામાં આજે અનેક સાધકો અધ્યાત્મરુચિની પુષ્ટિ કરી આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે. તેમના સંપર્કમાં આવનાર સર્વ કોઈ ઉપર તેમના પ્રતિભાયુક્ત વ્યક્તિત્વનો, તેમની પ્રેમસમૃદ્ધ વર્તનાનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. જૈન અને જૈનેતર, બાળકો, યુવાનો અને વૃદ્ધો -તમામને આ નિઃસ્પૃહ સંત પ્રેમામૃતના બળ વડે શુદ્ધ ધર્મની આરાધનામાં ઉદ્યુક્ત કરી રહ્યા છે. પોતાના સદ્ગુરુદેવ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજી પ્રત્યેની પ્રગાઢ પ્રેમપ્રચુરતા વડે સંતપદ પામનાર આ ભક્તવત્સલ પ્રેમના પ્રબળ આંદોલનો સર્વત્ર રેલાવતા જાય છે, મહામેઘની માફક અલૌકિક પ્રેમની અનરાધાર વર્ષા વરસાવીને અનેક તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવતા જાય છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિવેચનકાર્યમાં અત્યંત વ્યસ્ત રહેતા હોવા છતાં તેમણે સંઘહિતનાં વિવિધ કાર્યો પ્રતિ ક્યારે પણ ઉપેક્ષા સેવી નથી તેમજ સાધના સંબંધી માર્ગદર્શનને હંમેશાં અગ્રિમતા આપી છે. આ જ તેમની કરુણાશીલતા અને તેમનો શાસનપ્રેમ સૂથવે છે.

પરમકૃપાળુદેવના પરમ ભક્ત પૂજ્ય શ્રી રાકેશભાઈ ઉપર 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અનેરો પ્રભાવ હોવાથી તેઓશ્રીએ એનું વિવેચનકાર્ય હાથ ધર્યું. એક અધ્યાત્મયુગપ્રવર્તક જ્ઞાનાવતારનાં વચનોની સમજણ એક અનુભવી સંત દ્વારા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સોનામાં સુગંધ ભળે છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ભાષા સરળ હોવા છતાં તેના ભાવો અતિશય ગંભીર છે. વીતરાગપથના પ્રદર્શક પૂજ્ય શ્રી રાકેશભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિવેચન દ્વારા એની પ્રત્યેક ગાથાના પડેપડ ખોલીને એમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ ગૂઢ રહસ્યોને સુપેરે વ્યક્ત કર્યા છે. પ્રસ્તુત વિવેચનમાં અધ્યાત્મપથના અભ્યાસીને જોઈતી સર્વ સામગ્રી, સાધના સંબંધી અનેક ઉપયોગી મુદ્દાઓના ખુલાસા ઉચિતપજ્ઞે સમાવેશ પામ્પાં છે. જાણે અધ્યાત્મનો encyclopaedia જ જોઈ લો! સરળ સહજ ભાષા, સચોટ હૃદયંગમ શૈલી, એકતાર ગુરુભક્તિની કલમ અને સુદઢ આત્મસાધનાની શાહીથી આલેખાયેલ અને ખાસ તો પરમકૃપાળુદેવના પરમ અનુગ્રહથી સર્જાયેલ આ અનુપમેય વિવેચનગ્રંથના પ્રત્યેક પૃષ્ઠનું અનુશીલન આત્માર્થીના અંતરમાં આત્મગુણોની અવિનાશી માળા ગૂંથશે. એ માત્ર વિવેચનગ્રંથ નથી પણ વિવેચનકારના ભક્ત્તિમય પ્રાણથી સિંચિત થયેલું વાહ્મય તીર્થ છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપ અપૂર્વ આત્મસાધનનું ભાવભાસન સરળ બનાવનાર વિવેચન જો ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત થાય તો મુમુક્ષુ સમાજને ઘણા લાભનું કારણ થાય -આત્મપિપાસુ જીવ એ દારા મૂળ શાસ્ત્રનો ગહન મર્મ પામી આત્મસિદ્ધિની રુચિ જગાડે, દઢ કરે અને સાચી આધ્યાત્મિક દિશામાં પ્રગતિ કરે - એ ભાવનાવશ અમે પૂજ્યશ્રીને તદર્થે અનુમતિ આપવાની વિનંતી કરી. અમારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ખચકાટ સહિત કરતાં આ માઈવમૂર્તિએ કહ્યું, 'આવા ગહન આશયયુક્ત શાસ્ત્રનું સંપૂર્શ વિવેચન કરવાની ક્ષમતા મારામાં ક્યાંથી? આ તો ઘૂઘવતા સમંદરનું સંગીત સાંભળવા માટે છીપને કાને ધરવા જેવી ચેપ્ટા છે! હું તો માત્ર પીપળાનું એક પાંદડું દેખાડીને પીપળાનો સંકેત આપી શકું.....' અને અમે અંથપ્રકાશનની તૈયારીમાં લાગી ગયા.

પરમકૃપાળુદેવની સમાધિશતાબ્દીના પુષ્ટયવર્ષમાં બે મહત્ કાર્ય કરવાની અમારી અભિલાષા હતી - શ્રી ધરમપુર તીર્થક્ષેત્રે પરમકૃપાળુદેવના કલ્યાષ્ઠાકારી નામે આશ્રમની શરૂઆત તથા આ જ્ઞાનપ્રકાશમય ગ્રંથનું પ્રાગટ્ય. શ્રી મહાવીર જયંતીના મંગળ દિવસે એ બન્ને ભાવના એકસાથે પૂર્શ થઈ રહી છે, એથી અંતરમાં અતીવ પ્રસન્નતા એવમ્ ધન્યતા અનુભવાય છે. પરમકૃપાળુદેવની પરમ પ્રેરક અને પવિત્ર સ્મૃતિને આવા અજોડ સાહિત્ય-સુમનનું તેમજ અમારા જીવન-ઉપવનનું અર્ધ્ય અર્પેશ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થવો એ જીવનનું મોટું સદ્ભાગ્ય છે.

ગ્રંથનિર્માણનું આ વિશાળ કાર્ય અનેક વ્યક્તિઓનાં સ્નેહ, સદ્ભાવ, કુશળતા, ભક્તિ અને સહયોગના કારણે સંપન્ન થઈ શક્યું છે. તેથી આ અવસરે એ સર્વનો આભાર માનીએ છીએ –

પ્રંથનિર્માણના ભગીરથ કાર્યમાં પ્રેમપરિશ્રમ લઈ નિઃસ્પૃહભાવે યોગદાન આપનાર આદરણીય વિદ્વદ્વર્ય ડૉ. શ્રી રમણભાઈ શાહને અભ્યાસના આરંભથી ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ પર્યંત વિદ્વત્તાપૂર્શ માર્ગદર્શન તેમજ સોનેરી સલાહ-સૂચનો માટે; શ્રીમતી સ્મિતાબેન કોઠારીને હસ્તપ્રતસંશુદ્ધિ તથા કમ્પ્યૂટરકાર્યની બહુમૂલ્ય સેવા માટે; શ્રી અપૂર્વ કોઠારીને સંશોધનકાર્ય તથા ગ્રંથનિર્માણનાં અનેકવિધ કાર્યોમાં આપેલ સતત સહાય માટે; ડૉ. અતુલભાઈ શાહને શુદ્ધિકરશ, પરિશિષ્ટ વગેરે પ્રકીર્શ કાર્યોમાં આપેલ સેવા માટે; કુમારી રીમા પરીખને કમ્પ્યૂટરના ટાઈપિંગની તથા અવતરણોની પ્રુફ સુધારશા માટે; શ્રી દિનકરભાઈ કોઠારી, શ્રી અતુલભાઈ કોઠારી, શ્રી અતુલભાઈ કોઠારી, શ્રીમતી લીનાબેન ગાલા તથા શ્રીમતી નલિનીબેન ગડાને ગ્રંથપ્રકાશન અંગેની પ્રકીર્શ કામગીરીમાં મદદરૂપ થવા માટે; મુદ્રશ સમિતિના સભ્યો શ્રી મનોજભાઈ શાહ, શ્રી પ્રમેશભાઈ શાહ, શ્રી રાહુલ ઝવેરી, શ્રી શ્રેયાંસ શાહ, શ્રી ભાવિન રૂપાણીને ગ્રંથને સુંદર, સુઘડ, સુશોભિત સ્વરૂપ આપવા માટે; ગ્રંથપ્રકાશનમાં ઉદારતાથી આર્થિક સહયોગ આપનારાઓને - ગ્રંથ પડતર કિંમત કરતાં ઘણા ઓછા મૂલ્યે પ્રસ્તુતિ પામી શક્યો તે માટે તથા અન્ય અનેક નામી-અનામી મુમુક્ષુ ભાઈ-બ્લેનોને શ્રુતવત્સલતા તથા ગુરુભક્તિનાં ઉજ્બ્વળ પરિણામો બદલ અંતઃકરણનાં અભિનંદન પાઠવીએ છીએ.

આત્મસિદ્ધિનો સન્માર્ગ પ્રકાશનાર આ ગ્રંથનું ઊંડું સ્વલક્ષી અધ્યયન કરવાથી 'શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન'ની રુચિ, 'સત્ય પુરુષાર્થ'ની વૃદ્ધિ અને 'નિજ સ્વભાવનો

(४०)

અનુભવ' થશે એવી પ્રતીતિ છે. જ્ઞાની મહાત્માઓની અનુભવમૂલક આર્ષ વાણીના સાતિશય પ્રભાવથી સર્વ આત્માર્થી જીવો આત્મસિદ્ધિ લહી કૃતકૃત્ય થાઓ, એ જ ભાવના.

'સત્પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો.'

મહા વદ ૧૩,	વિનીત,		
વિ.સં. ૨૦૫૭.	ટ્રસ્ટીગણ,		
તા. ૨૧/૨/૨૦૦૧	શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર		
મુંબઈ	આધ્યાત્મિક સત્સંગ સાધના કેન્દ્ર,		
5	મુંબઈ		

ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ વિષયો _ક Č.

ખંડ – ૧ ઃ ગ્રંથપરિચચ

પ્રકરજ્ઞ	-	૧	ઞંથસર્જન		
પ્રકરણ	-	ર	ઞ્રંથનાં વિવેચન	ત અને	ભાષાંતર

ખંડ – ૨ ઃ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રત્યેક ગાથાની સવિસ્તર સમાલોચના

પ્રકરણ - ૧	ઉપોદ્ઘાત	૧- ૨૩)
પ્રકરણ - ૨	મતાર્થીલક્ષણ(ગાથા	૨૪- ૩૩)
પ્રકરશ - ૩	આત્માર્થીલક્ષણ	૩૪- ૪૨)
પ્રકરણ - ૪	ષટ્પદનામકથન	४३- ४४)
પ્રકરશ - પ	પ્રથમ પદ - 'આત્મા છે'	૪૫- ૫૮)
પ્રકરણ - ૬	દ્વિતીય પદ - 'આત્મા નિત્ય છે'(ગાથા	૫૯- ૭૦)
પ્રકરણ - ૭	તૃતીય પદ - 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે'(ગાથા	૭૧- ૭૮)
પ્રકરણ - ૮	ચતુર્થ ૫દ - 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે'(ગાથા	૭૯- ૮૬)
પ્રકરશ - ૯	પંચમ ૫૬ - 'મોક્ષ છે'(ગાથા	૮૭- ૯૧)
પ્રકરણ -૧૦	ખષ્ઠમ પદ - 'મોક્ષનો ઉપાય છે'(ગાથા	૯૨-૧૧૮)
પ્રકરણ -૧૧	શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન(ગાથા	૧૧૯-૧૨૭)
પ્રકરણ -૧૨	ઉપસંહાર(ગાથા	૧૨૮-૧૪૨)

ખંડ – ૩ : 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' – એક મૂલ્યાંકન

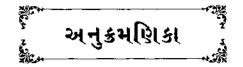
પ્રકરણ	-	٩	સાહિત્યિક દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન
પ્રકરશ	-	ર	આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન

ખંડ – ૪ ઃ પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ-૧	ષડ્દર્શનપરિચય
પરિશિષ્ટ-ર	સંદર્ભઞંથસૂચિ
યરિશિષ્ટ-૩	વિષયસૂચિ

ભાગ-૧ ખંડ-૧ (પ્રકરશ ૧-૨), ખંડ-૨ (પ્રકરશ ૧-૩) ભાગ-૨ ખંડ-૨ (પ્રકરશ ૪-૮) ભાગ-૩ ખંડ-૨ (પ્રકરશ ૯-૧૧) ભાગ-૪ ખંડ-૨ (પ્રકરશ ૧૨), ખંડ-૩ (પ્રકરશ ૧-૨), ખંડ-૪ (પરિશિષ્ટ ૧-૩) (४३)

(४४)

ખંડ – ૧	ઃ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' – ગ્રંથપરિચય
ભૂમિકા	
પ્રકરણ-૧	ગ્રંથસર્જન૯
	ગ્રંથશીર્ષકની સાર્થકતા ૧૧
	ગ્રંથસર્જનનું નિમિત્ત ૧૩
	સંથરચનાનો પ્રસંગ ૧૬
	ગ્રંથનો અધિકારી વર્ગ ૧૮
	ગ્રંથનો અધિકારી વર્ગ ઉપર પડેલો પ્રભાવ૨૧
	સંથવિષય ૨૬
	પ્રંથશૈલી૨૯
પ્રકરણ-ર	ગ્રંથનાં વિવેચન અને ભાષાંતર ૩૫
	ગ્રંથનાં વિવેચન ૩૭
	(I) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર લખાયેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તક
	(II) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર લખાયેલાં પ્રકરણ ઇત્યાદિ
	ગ્રંથનાં ભાષાંતર ૬૩
	(I) સંસ્કૃત અનુવાદ ૬૫
	(II) હિંદી અનુવાદ ૬૬
	(III) મરાઠી અનુવાદ ૬૮
	(IV) બંગાળી અનુવાદ
	(V) કન્નડ અનુવાદ
	(VI) અંગ્રેજી અનુવાદ
સમાપન	ଡ୯
ખંડ – ૨	ઃ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' – પ્રત્યેક ગાથાની સવિસ્તર સમાલોચના
ભમિકા	
-	ઉપોદ્ધાત
-13431 6	ગાથા - ૧ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના૯૩
	ગાથા - ૨ વર્તમાન આ કાળમાં

(૪૫)

		કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા ૧૩૩
		બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા ૧૪૫
		બંધ મોક્ષ છે કલ્પના ૧૫૯
	ગાથા - ૬	વૈરાગ્યાદિ સફળ તો ૧૭૩
	ગાથા - ૭	ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં ૧૮૯
	ગાથા – ૮	જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે૨૦૫
	ગાથા - ૯	સેવે સદ્ગુરુચરષ્નને ૨૧૯
	ગાથા - ૧૦	આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા ૨૩૯
	ગાથા - ૧૧	પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુ સમ નહીંર૬૫
	ગાથા - ૧૨	સદ્ગુરુના ઉપદેશ વર્ષ ૨૮૧
	ગાથા - ૧૩	આત્માદિ અસ્તિત્વનાં ૨૯૩
	ગાથા - ૧૪	અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં ૩૦૭
	ગાથા - ૧૫	રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો ૩૧૯
	ગાથા – ૧૬	પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી૩૩૧
	ગાથા - ૧૭	સ્વચ્છંદ, મત આગ્રહ તજી ૩૪૭
		માનાદિક શત્રુ મહા૩૬૧
	ગાથા - ૧૯	જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી ૩૭૫
		એવો માર્ગ વિનય તશો ૩૮૯
	ગાથા - ૨૧	અસદ્ગુરુ એ વિનયનો ૪૦૩
	ગાથા - ૨૨	હોય મુમુક્ષુ જીવ તે ૪૧૭
	ગાથા - ૨૩	હોય મતાર્થી તેહને ૪૩૫
પ્રકરણ-૨	મતાર્થીલક્ષણ	
	ગાથા – ૨૪	બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ૪૪૯
	ગાથા - ૨૫	જે જિનદેહ પ્રમાણ ને૪૬૯
	ગાથા - ૨૬	પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં ૪૯૧
		દેવાદિ ગતિ ભંગમાં ૫૦૩
	ગાથા - ૨૮	લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું ૫૧૯
	ગાથા - ૨૯	અથવા નિશ્વય નય અહે
	ગાથા - ૩૦	જ્ઞાનદશા પામે નહીં ૫૫૧
	ગાથા - ૩૧	એ પણ જીવ મતાર્થમાં૫૬૭
		નહિ કષાય ઉપશાંતતા ૫૭૭
	ગાથા - ૩૩	લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં ૫૯૫

(૪૬)

પ્રકરશ-૩	આત્માર્થીલક્ષણ૬૦૭	
	ગાથા - ૩૪ આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિષણું૬૦૯	
	ગાથા - ૩૫ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો૬૨૭	
	ગાથા - ૩૬ એક હોય ત્રણ કાળમાં૬૪૩	
	ગાથા - ૩૭ એમ વિચારી અંતરે૬૫૫	
	ગાથા - ૩૮ કષાયની ઉપશાંતતા૬૭૧	
	ગાથા - ૩૯ દશા ન એવી જ્યાં સુધી૬૯૧	
	ગાથા - ૪૦ આવે જ્યાં એવી દશા ૭૦૩	
	ગાથા - ૪૧ જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા	
	ગાથા - ૪૨ ઊપજે તે સુવિચારણા	

ખંડ - ૧

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - ગ્રંથપરિચય

ભૂમિકા

અનાદિ કાળથી જીવ આ જગતમાં ચતુર્ગતિપરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. જે દરમ્યાન જન્મ-મરણના મહાદુઃખદાયી પથ ઉપર તે અનંત નિષ્ફ્રળ ફેરા ફરતો રહ્યો છે; પરંતુ જ્યારે એ નિષ્ફળતાથી ત્રાસી તે જાગૃત થાય છે, ત્યારે એકાદ જન્મારો તે એવો જીવી જાય છે કે તેનો જન્મ સાર્થક થઈ જાય છે, તેનું પરિભ્રમણ સાંત થાય છે અને ત્યારે તેનું જીવન અન્યને માટે પણ દીવાદાંડીરૂપ બને છે. સ્વપરકલ્યાણશિલ્પના આવા અનેરા ઘડવૈયાઓમાં - પરમ મંગળકારી વિરલ દિવ્યાત્માઓમાં સમર્થ જ્ઞાનાવતાર અને અધ્યાત્મયુગસપ્ટા શ્રીમદ રાજચંદ્રજીનું સ્થાન વિશિષ્ટ ગરિમાયુક્ત અને ચિરંતન છે. રાગ-દેષ-અજ્ઞાનજનિત સંસારતાપાગ્નિને નિવારી; અત્યંત શાંત, શીતળ, સ્વરૂપસ્થ દશાને પામી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પોતાનું તો સર્વોત્ક્રષ્ટ શ્રેય સાધી જ ગયા છે, સાથે સાથે આગામી કાળના સર્વ સત્સાધકોને માર્ગદર્શકરૂપ નીવડે એવું તત્ત્વલક્ષી અને સાધના-પ્રધાન સાહિત્ય પણ નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી બક્ષી ગયા છે, જે તેમનો સાંપ્રત મુમુક્ષુ-સમાજ ઉપર અપરિમિત ઉપકાર છે. શ્રીમદ્દ અત્યારે દેહધારી સ્વરૂપે નથી, છતાં પણ તેમનો અમલ્ય અક્ષરદેહ કલ્યાણાભિલાપી ભવ્ય જીવોને નિરંતર જ્ઞાનપ્રકાશ આપતો રહે છે. તેમના સર્વોત્તમ સાહિત્યનો આધાર આવા દુષમ કાળમાં આત્મહિતવાંછુ મુમુક્ષુને માટે પરમ આશીર્વાદ૩૫ છે.

શ્રીમદ્દ્નું જીવન અધ્યાત્મની અખંડ સાધનારૂપ હતું. તેમનું વ્યક્તિત્વ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમના દર્પણરૂપ હતું. તેમની વિલક્ષણ અભ્યંતર દશાનો નિચોડ તેમનાં પ્રેરક લખાણોમાં મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યો છે. તેમનો જીવનસંદેશ જીવનમાં ઉતારવા, તેમના અંતર-આશયને સમ્યક્ષણે સમજવા તથા તેમની તીવ્ર જ્ઞાનમય આત્મદશાને ઓળખવા માટે તેમના આ અપ્રતિમ સાહિત્યનો યથાર્થ અભ્યાસ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્દના લખાણમાં એક એવું પરમ દૈવત રહેલું છે કે જે સત્જિજ્ઞાસુઓને સ્વસ્વરૂપની સન્મુખ થવામાં અત્યંત સહાયકારી નીવડે છે. તેમનાં પ્રત્યેક વાક્ય, પ્રત્યેક શબ્દ અધ્યાત્મના રંગથી રંગાયેલાં જોવા મળે છે. શ્રીમદ્દનાં સર્વ લખાણોનું સંગૃહીત રૂપ - 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર' ગ્રંથ સાઘંત વાંચી જનાર ઉપર પહેલી છાપ તો તેમની આધ્યાત્મિકતાની જ પડે છે. 'પુષ્પમાળા'થી માંડીને 'અંતિમ સંદેશ' સુધીનું કોઈ પણ લખાણ જોતાં જણાય છે કે તેમણે અધ્યાત્મ સિવાય બીજી કોઈ વાત કરી નથી. તેમનાં બધાં જ લખાણોમાં આત્મા જ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો છે. તેમનું સમસ્ત સાહિત્ય આત્માર્થ- પોષક છે, તેમની સર્વ રચના અર્થગંભીર છે. તેમની પદ્યકૃતિઓ માત્ર શબ્દસામર્થ્ય અને કવિત્વશક્તિના સંયોજનની નીપજ નથી, પરંતુ શુદ્ધ આત્માના અનુભવોલ્લાસથી પ્રેરાયેલી અંતરવાચા છે. શ્રીમદ્નાં વચનામૃતો સાધકને આત્મવિકાસની ઘણી જ ઊંચી ભૂમિકા પર્યંત લઈ જવામાં સક્ષમ છે એમ ભાસ્યા વિના રહેતું નથી.

શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીના અક્ષરદેહની કીર્તિસુવાસ આજે સર્વત્ર પ્રસરતી જાય છે. વિશ્વની આ અલૌકિક વિરલ વીતરાગવિભૂતિનાં વિશિષ્ટ સદ્ગુષ્ટો તથા લોકોત્તર વિશેષતાઓથી આકર્ષાઈ, તેમનાં અદ્ભુત વચનોથી મુગ્ધ બની આજે અનેક અધ્યાત્મરસિક જિજ્ઞાસુઓ તેમના સાહિત્યનાં અભ્યાસ, વાંચન, મનન, પરિશીલન આદિથી સ્વપરશ્રેય સાધવા માટે ઉત્સુક બન્યા છે; અને તેની વિચારણામાં નિમગ્ન રહી, સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધવા માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ વચનામૃતોનો વિપુલ વારસો અનેક જીવોને આત્મજાગૃતિ તથા આત્મકલ્યાણ સાધવામાં અત્યંત ઉપકારક બન્યો છે, બની રહ્યો છે અને બનશે.

શ્રીમદ્દ્નું સમસ્ત સાહિત્ય આત્માર્થી જીવોને સ્વ-અન્વેષણ અને સ્વનિરીક્ષણ માટે અતિશય લાભદાયક છે; અને તેમાં પણ તેમના સાહિત્યની સૌથી મહત્ત્વની કૃતિ, ઓગણત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે લખેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', પરમ કલ્યાણકારી છે. શ્રીમદ્દ્ની સર્વ આત્મોપકારી કૃતિઓમાં તેમની આ પદ્યકૃતિ મૂર્ધન્યસ્થાને બિરાજે છે. શ્રીમદ્દ્ની સર્વ આત્મોપકારી કૃતિઓમાં તેમની આ પદ્યકૃતિ મૂર્ધન્યસ્થાને બિરાજે છે. આત્માના વિષયમાં મહાગીતાસમું અને આત્મોપનિષદરૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' શ્રીમદ્દના સાહિત્યમાં મુગટમણિ સમાન છે. શ્રીમદ્ની ઉચ્ચ આત્મદશા અને પ્રબળ સર્જનશક્તિનો પુરાવો આપતી તથા શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર સુવ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલી આ ઉત્તમોત્તમ કૃતિ તેમના સમગ્ર સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે. અજ્ઞાની જીવો પોતામાં અવસ્થિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત કરી શકે અને તેની સાથે એકરસ થઈ શકે તે અર્થે તેમણે અતિ સરળ અને પ્રૌઢ માતૃભાષામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને અલંકૃત કરી અજોડ બનાવ્યું છે. શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી લખે છે –

'તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન પ્રશ્નોને આવી સરળ ભાષામાં વ્યક્ત કરવા એ ખરેખર મહાપ્રજ્ઞાવંતનું કાર્ય છે. શ્રીમદ્દનાં બીજાં બધાં લખાણો કરતાં 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ની રચના જુદી જ તરી આવે છે. ટૂંકા સરળ શબ્દો સહિત, નચ કે ન્યાયનાં અટપટાં અનુમાનો કે ખંડનમંડનની ક્લિષ્ટતારહિત, સૌ કોઇ મુમુક્ષુ જીવને ભોગ્ય, શ્રેયસ્કર સામગ્રીથી સમૃદ્ધ એવો આ ગ્રંથ શ્રીમદ્દની આત્મોભ્નતિકર સાધનાના પરિપાક-સમો છે.'⁹

ગૃહસ્થધર્મ સ્વીકાર્યા પછી, એટલે કે વીસ વર્ષની ઉંમર પછીનાં દસ વર્ષના ગાળામાં શ્રીમદ્દનું આંતર જીવન ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતું જતું હતું. પેઢી ઉપર ઝવેરાતનો ૧- શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી, 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર જીવન-સાધના', પૃ.૧૯૧-૧૯૨ વેપાર કરતાં કરતાં પણ તેઓ પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા જતા હતા. ક્યારેક બધું છોડી એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં, પહાડોમાં તેઓ એકલા ચાલ્યા જતા હતા અને ખાસ સૂચના આપતા કે જ્યાં સુધી તેઓ જણાવે નહીં ત્યાં સુધી તેમની સાથે કોઈએ પત્રવ્યવહાર પણ કરવો નહીં. ચરોતર, ઇડર વગેરે પ્રદેશોમાં પોતાને કોઈ ઓળખી ન જાય એ રીતે ગુપ્ત રહી તેઓ આત્મસાધના કરતા. એકાંતચર્યા વખતે ઘણી વાર ચિંતનમાં કે ધ્યાનમાં તેઓ એવા લીન થઈ જતા કે દેહનું પણ ભાન રહેતું નહીં. આમ, અત્યંત તીવ્ર, સતત અને અથાક નિજપુરુષાર્થથી શ્રીમદે સહજ વીતરાગપરિણતિ પ્રગટાવી હતી. તેમનું આધ્યાત્મિક જીવન એટલી હદ સુધીની ઊંચાઈ આંબી ગયું હતું કે વિ.સં. ૧૯૫૨ના ચૈત્ર સુદ ૧૩(મહાવીર જયંતી)ના દિવસે પોતાની સ્વરૂપદષ્ટિની મસ્તી દર્શાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે –

'જેની મોક્ષ સિવાચ કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કે સ્પૃહા નહોતી અને અખંડ સ્વરૂપમાં ૨મણતા થવાથી મોક્ષની ઇચ્છા પણ નિવૃત્ત થઈ છે, તેને હે નાથ! તું તુષ્ટમાન થઈને પણ બીજું શું આપવાનો હતો?

હે કૃપાળુ! તારા અભેદ સ્વરૂપમાં જ મારો નિવાસ છે ત્યાં હવે તો લેવા દેવાની પણ કડાકુટથી છૂટા થયા છીએ અને એ જ અમારો પરમાનંદ છે.'^૧

આમ, નિજસ્વરૂપમાં રમણતા દારા મોક્ષપ્રાપ્તિના વિકલ્પો પણ નિવૃત્ત થઈ જાય અને કૃતકૃત્ય એવા આત્મસ્વરૂપમાં અભેદ થઈ જવાય એવી ઉત્કૃષ્ટ આત્મદશા પામીને શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના કરી છે અને તેથી તેઓશ્રીના સર્વ અનુભવોનો સાર સ્વાભાવિકપણે તેમાં સમાવિષ્ટ થવા પામ્યો છે. ઉપર નિર્દિષ્ટ પત્રનો 'શ્રી આત્મ-સિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સાથેનો સંબંધ જણાવતાં બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી લખે છે –

'આ પત્ર ચૈત્ર મહિને લખ્યો, પછી આસો મહિને આત્મસિદ્ધિ લખી છે. કેવી દશા પામીને આત્મસિદ્ધિ લખી છે તે આ પત્ર પરથી જણાય છે. અખંડસ્વરૂપમાં રમણતા એટલી બધી થયા પછી આત્મસિદ્ધિ લખી છે. એથી એમાં મહાવીરનાં જ વચન છે. સહજસ્વભાવે આત્મસિદ્ધિમાં કહેલું છે. ઠેઠ સુધી કામ આવે એવી છે. બધાથી મુકાવી આત્મા પર લાવી મૂકે એવી આત્મસિદ્ધિ છે. આ પત્ર સાથે આત્મસિદ્ધિને સંબંધ છે.'^ર

પરમાત્મસ્વરૂપમાં અભેદતા પ્રાપ્ત કરી શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું સર્જન કર્યું હોવાથી આ શાસ્ત્ર પરમ આત્માનુભૂતિદશાસંપન્ન શ્રીમદ્દ્ના દિવ્ય આત્માનું તાદશ ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૯ (પત્રાંક-૬૮૦) ૨- 'બોધામૃત', ભાગ-૨, બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૯૧

પ્

પ્રતિબિંબ પાડે છે. શ્રીમદ્ આત્મસિદ્ધિ પામેલા પુરુષ હોવાથી તેમની આ અનુપમ કૃતિના અક્ષરે અક્ષરે તેમના અનુભવની છાપ પ્રગટ અનુભવાય છે અને તેથી જ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' કોઈ પજ્ઞ સાચા મુમુક્ષુને આત્માની સાક્ષાત્ સિદ્ધિ પમાડવા પૂર્ણપજ્ઞે સમર્થ છે.

શ્રીમદ્દને સ્વરૂપસમાધિનો આનંદ જેટલો સહજ હતો, તેટલો જ કરુણાનો ઉદ્રેક પણ સહજ હતો. આત્મકલ્યાણને ઝંખતા હોવા છતાં, મિથ્યાગ્રહોમાં અટવાઈ ભવભ્રમણ કરતા અજ્ઞાની જીવો પ્રત્યે તેમના અંતરમાં અસ્ખલિત કરુણાનો ઝરો નિરંતર વહેતો હતો. આત્મવિશુદ્ધિ અર્થે ઉપદિષ્ટ શાશ્વત વીતરાગ સન્માર્ગને અનેક ગચ્છ-મતાદિમાં -એકાંતિક મતિકલ્પનાથી ઊપજેલા વિવિધ મિથ્યા માર્ગોમાં છિન્નભિન્ન થયેલો જોઈ નિષ્કારણ કરુણાસાગર એવા શ્રીમદ્નું હૃદય દ્રવી ઊઠતું. ચૈત્ર સુદ ૧૩ના પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્રમાં શ્રીમદ્ આગળ પ્રકાશે છે કે –

'કલ્યાણના માર્ગને અને પરમાર્થ સ્વરૂપને ચથાર્થ રીતે નહીં સમજનારા અજ્ઞાની જીવો, પોતાની મતિ કલ્પનાથી મોક્ષમાર્ગને કલ્પી, વિવિધ ઉપાયોમાં પ્રવર્તન કરતા છતાં મોક્ષ પામવાને બદલે સંસાર પરિભ્રમણ કરતા જાણી નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવું અમારું હૃદય રડે છે.'^૧

મોક્ષમાર્ગને યથાર્થ રીતે નહીં સમજનારા અજ્ઞાની જીવોને જોઈ, વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો સુદ ૧ના દિવસે, એટલે કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચનાથી ૧૫ દિવસ પહેલાં, આણંદમાં 'મૂળ માર્ગ રહસ્ય' નામનું કાવ્ય શ્રીમદે રચ્યું હતું. 'સમ્યમ્વર્શન-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ।'' એ સૂત્ર અનુસાર મોક્ષમાર્ગનું સકળ રહસ્ય તેઓશ્રીએ આ કાવ્યમાં સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે. ૨૨ પંક્તિનું આ કાવ્ય 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પૂર્વ-ભૂમિકારૂપે ગણી શકાય. 'મૂળ માર્ગ રહસ્ય'ની આ કાવ્યકૃતિમાં દર્શાવ્યું છે કે દેહાદિથી ભિન્ન, ઉપયોગી અને સદા અવિનાશી આત્મા પોતાની મેળે સમજાતો નથી; તેથી પ્રથમ સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધ છોડીને શ્રીગુરુનો ઉપદેશ યથાર્થપણે અવધારવો જોઈએ. પાત્રતા કઈ રીતે પ્રગટાવવી અને આત્મસ્વરૂપનો - જિનમાર્ગનો તાગ કેવી રીતે પામવો, તેની વિગતવાસ સમજણ આ કૃતિમાં આપી શકાઈ નથી. તેથી 'મૂળ માર્ગ રહસ્ય'ની રચનાથી શ્રીમદ્દના આત્માને સંતોષ ન થતાં, તેમણે આત્મભાવના પરમ ઉલ્લાસથી આધ્યાત્મિક વાઙ્મયમાં યુગપ્રવર્તક એવા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું હૃદયંગમ સર્જન કર્યું, જે તેમના સાહિત્યને સર્વોત્કૃષ્ટ કીર્તિ અપાવતાં સર્વોચ્ચ કળશ સમાન ઝળહળી રહેલ છે. શ્રી રાવજીભાઈ દેસાઈ લખે છે –

- ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૯ (પત્રાંક-૬૮૦)
- ર- આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રણીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર', અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૧

٤

'..... અતિ ઉન્નત હિમગિરિ સદ્દશ શાંત શીતળ ઉજ્જ્વળ આત્મદશામાં નિમગ્ન આ કારુણ્યમૂર્તિ મહાત્માએ 'આત્મસિદ્ધિ' શાસ્ત્ર ચાલુ કલમની એક જ ધારાએ દોઢેક કલાકમાં લખીને સંસારતાપથી તપેલા મોક્ષાર્થીઓને શાંત શીતળ સ્વાત્મસ્થ કરવા માટે દિવ્ય જ્ઞાનગંગાનો પવિત્ર પ્રવાહ આ અવનિ ઉપર અવતાર્થો; અને તેમાં મોક્ષમાર્ગ સ્પષ્ટ અને સુગમ રીતે સરળ ભાષામાં ૧૪૨ દોહરામાં દર્શાવ્યો; જે આ કાળમાં તત્ત્વસાધકોને અપૂર્વ અમૂલ્ય અનુપમ આત્મશ્રેયસ્કર ભેટરૂપે પ્રાપ્ત થયો; તેમ જ જેમાં નિત્ય પ્રત્યે નિયમિત અવગાહન કરીને હજારો આત્માર્થીઓ આજે આત્મસાધનામાં અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા છે.'^૧

આ પ્રકરણમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સંબંધી અનેક વિગતોનું અવલોકન કરીશું, જેમ કે અંથશીર્ષકની સાર્થકતા, તેની રચનાનું નિમિત્ત, સર્જનસ્થળ અને પ્રસંગ, અધિકારી વર્ગ અને તેના ઉપર પડેલો પ્રભાવ, વસ્તુનિરૂપણ શૈલી, વસ્તુવિષ્ય્ય, ગંથપ્રસિદ્ધિ, તેનાં વિવેચન અને ભાષાંતર.

* * *

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર જન્મ શતાબ્દી અંક', પૃ.૮૮, શ્રી રાવજીભાઈ દેસાઈનો લેખ

- ખંડ ૧ પ્રકરણ ૧

ગ્રંથશીર્ષકની સાર્થકતા

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલી^૧ શ્રીમદ્ની આ પરમાર્થગંભીર પઘરચના અદ્ભુત તત્ત્વકળાથી ગૂંથાયેલી છે. સેંકડો પંડિતો સાથે મળીને ગમે તેટલું મથે તોપણ પોતાની રચેલી તર્કપ્રધાન કૃતિઓ દારા જે તત્ત્વનિષ્કર્ષ ન આણી શકે, તેના કરતાં પણ ઊંચો તત્ત્વનિષ્કર્ષ માત્ર ૧૪૨ ગાથાના આ શાસ્ત્રમાં સચોટપણે તેમજ સરળ ભાષામાં પ્રકાશિત થવા પામ્યો છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે માત્ર તાર્કિક ઉપપત્તિ નથી, પણ તેની રચના આત્માનુભવપૂર્વક થઈ છે. પોતે અનુભવેલા અધ્યાત્મને શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં વહેતો મૂક્યો હોય એમ સ્પષ્ટ નિહાળી શકાય છે.

પોતપોતાનાં પક્ષની અને મંતવ્યની સિદ્ધિ અર્થે અનેક 'સિદ્ધિ' ગ્રંથો સેંકડો વર્ષોથી જૈન અને જૈનેતર સંપ્રદાયોમાં લખાતા રહ્યા છે. 'બ્રહ્મસિદ્ધિ', 'અદ્વૈતસિદ્ધિ' આદિ વેદાંત-વિષયક ગ્રંથો સુવિદિત છે. 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ', 'ઈશ્વરસિદ્ધિ' પણ જાણીતા છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધિ', 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' વગેરે ગ્રંથો જૈનપરંપરામાં લખાયેલા છે. આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનો 'અનેકાંતસિદ્ધિ'², આચાર્યશ્રી અકલંકદેવનો 'સિદ્ધિવિનિશ્ચય', આચાર્યશ્રી શિવસ્વામીરચિત 'સિદ્ધિવિનિશ્ચય' આદિ ગ્રંથોમાં તેમને પોતાને અભિપ્રેત હોય એવા અનેક વિષયોની સિદ્ધ દર્શાવવામાં આવી છે. એ જ પ્રમાણે શ્રીમદે પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં આત્માનાં અસ્તિત્વાદિ છ પદના નિરૂપણ દ્વારા તર્ક અને યુક્તિના બળે આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ કરી, તેની પ્રાપ્તિનો દિવ્ય માર્ગ અદ્ભુત શૈલીથી અનુભવસિદ્ધ કરી પ્રકાશ્યો છે.³ જે કોઈ સાચો મુમુક્ષુ આ કૃતિનું યથાર્થ ભાવન કરી તથારૂપ પરિણમન કરશે, તે અવશ્ય ૧- શ્રીમદ્નની હસ્તલિખિત પ્રતમાં શ્રીમદે આ કૃતિનું શીર્ષક 'આત્મસિદ્ધિ' આપ્યું હતું. વિ.સં. ૧૯પરના આસો વદ ૧૦ના રોજ (એટલે કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના પછીના નવમા દિવસે) શ્રી લલ્લુજી મુનિ ઉપરના પત્ર(પત્રાંક-૭૧૯)માં શ્રીમદે આ કૃતિને 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' તરીકે સંબોધી છે.

૨- આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ 'આત્મસિદ્ધિ' શીર્ષકવાળો એક સંથ પણ રચ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ તેમના 'અનેકાંતજયપતાકા' નામના સંથના દ્વિતીય ખંડની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં છે. આ કૃતિ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. (જુઓ : પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા, 'શ્રી હરિભદ્રસૂરિ', પૃ.૮૦-૮૧)

૩- શ્રીમદે આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપરાંત 'પ્રતિમાસિદ્ધિ' ગંથની રચના પણ કરી હતી, જેનો મહદ્દ ગંશ અપ્રાપ્ય રહ્યો છે. આત્મસિદ્ધિ - આત્મપ્રાપ્તિ કરશે. આમ, જેની ગાથાએ ગાથાએ આત્મસિદ્ધિસંપન્ન પરષે આત્માની પ્રક્રષ્ટ સિદ્ધિ કરી છે એવા આ શાસ્ત્રના અદ્ભુત ગુણોને પ્રતિબિંબિત કરતું એનું નામ - 'આત્મસિદ્ધિ' ખરેખર સાર્થક જ છે!

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ'ને શાસ્ત્ર તરીકે કેમ સંબોધવામાં આવે છે તે હવે જોઈએ. 'શાસ્ત્ર' શબ્દ સંસ્કૃતમાં બે રીતે વ્યુત્પન્ન થાય છે –

(૧) शासनात् शास्त्रम् – શાસન કરે તે શાસ્ત્ર. વ્યક્તિને કાં તો કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાની પ્રેરણા કરે અથવા તો કોઈ ક્રિયાથી અટકવાનું કહે, અર્થાત્ વિધિ-નિષેધ દર્શાવે તે શાસ્ત્ર.

(२) शंसनात् शास्त्रम् – शंसन (કथन) કरे ते शास्त्र. કोઈ અગોચર तत्त्वनुं કथन કરે તે શાસ્ત્ર.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જીવને આત્મહિતમાં જોડાવાની પ્રેરણા કરે છે તથા તેમાં ન્યાયયુક્ત દલીલો દારા આત્માનાં અસ્તિત્વાદિને સિદ્ધ કરી આપ્યાં છે. આમ, બન્ને અર્થમાં શ્રીમદ્દની આ કૃતિને શાસ્ત્ર કહેવું યોગ્ય છે. પંડિત સુખલાલજી આ કૃતિના શાસ્ત્ર તરીકેના સંબોધનની સાર્થકતા બતાવતાં કહે છે –

'એનું શાસ્ત્ર નામ સાર્થક છે. એમાં જૈન આચારવિચારપ્રક્રિયા મૂળ રૂપમાં પૂર્ણ આવી જાય છે. વિચાર પક્વ છે. અવલોકન અને ચિંતન વિશાળ તેમ જ ગંભીર છે. જેને વસ્તુ જાણવી હોય અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોના જંગલમાં પડ્યા સિવાય સ્પર્શ કરવો હોય, તેને વાસ્તે આ શાસ્ત્ર નિત્ય પાઠ્ય છે. 'સન્મતિ', 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય', 'ચોગબિંદુ', 'ચોગદષ્ટિસમુચ્ચચ', 'સમયસાર', 'પ્રવચનસાર' આદિ ગ્રંથોનું 'આત્મ-સિદ્ધિ શાસ્ત્ર' તારણ છે; અને છતાંચ તેમાં તાત્કાલિક ગચ્છ, પંચ અને એકાંત પ્રવૃત્તિનું સ્વાનુભવસિદ્ધ વર્ણન અને સમાલોચન પણ છે. સર્વસાધારણ માટે તો નહિ, પણ જૈન મુમુક્ષ માટે તે ગીતાની ગરજ સારે તેવું છે.'⁹

શ્રીમદ્ની કૃતિ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' શ્રી મહાવીર પ્રભુપ્રશીત પવિત્ર મોક્ષમાર્ગનં ભાન કરાવનાર, દિશા દેખાડનાર પરમ શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્ર વાંચનારને અનભવ થાય છે કે તે કોઈ પણ વ્યાવહારિક ધર્મને વળગી રહેતું નથી. આત્મકલ્યાણના માર્ગે ચાલવાની જેની જિજ્ઞાસા છે તેવા મુમુક્ષુઓ માટે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' પરમ હિતકારી, અધ્યાત્મવિકાસમાં માર્ગદર્શક, પ્રેરક અને ઉદ્ભોધક છે. તેનું અવગાહન કરી, તેમાં ઊંડા ઊતરી, તેને આત્મપરિશત કરવાથી શાંતસુધારસમય શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ અવશ્ય થવા પામે છે. આ અમર કૃતિનું મંગલ પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ કહે છે -

૧- પંડિત સુખલાલજી, 'દર્શન અને ચિંતન', ભાગ-૨, પૃ.૭૮૩

Jain Education International

'દિવ્ય ચક્ષુના ઉન્મીલનરૂપ આત્મપ્રકાશ રેલાવનાર આ મોક્ષશાસ્ત્ર ફરી ફરી શાંત ચિત્તે વાંચવાથી, તેના પર ગંભીર ભાવે ચિંતન કરવાથી તેમાં રહેલું પરમ રહસ્ય પ્રગટ થાય છે. આત્મસિદ્ધિરૂપ અમૃતતત્ત્વ પમાડવું એ જ આ અમર કૃતિનું પ્રયોજન છે.'^૧

શ્રીમદે ઓગણત્રીસ વર્ષની ઉંમરે રચેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સાધકને સિદ્ધિ-માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં પરમ પાથેય અને આત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થઈ શકે એવું અમોઘ શાસ્ત્ર છે.

ગ્રંથસર્જનનું નિમિત્ત

શ્રીમદ્દના હૃદયપ્રતિબિંબરૂપ ઉત્તમોત્તમ પત્રોના ઉદ્ભવ માટેના પ્રબળ નિમિત્ત એવા સૌરાષ્ટ્રના સાયલા ગામના નિવાસી શ્રી સૌભાગ્યભાઈ શ્રીમદ્દની આ કીર્તિકળશરૂપ ચિરંજીવ કૃતિના પ્રેરક નિમિત્ત હતા. શ્રીમદે તેમના હૃદયજ્ઞ પરમાર્થપ્રેમી શ્રી સૌભાગ્ય-ભાઈની વિનંતી સ્વીકારીને સર્વ મુમુક્ષુઓનાં કલ્યાણ અર્થે આ ગ્રંથની રચના કરી હતી.

શાસ્ત્રકારે શાસ્ત્રરચના કોઈ અન્ય પાત્રની વિનંતીના ફળરૂપે કરી હોય એવા અનેક પ્રસંગ ભૂતકાળમાં બન્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે - ગોમ્મટરાજા(ચામુંડરાય)ના પ્રશ્નથી સિદ્ધાંતચક્રવર્તી શ્રી નેમિચન્દ્રજીએ 'ગોમ્મટસાર' તથા 'લબ્ધિસાર'નું નિર્માણ કર્યું હતું. મહાકવિ પુષ્પદંતકૃત અપભ્રંશ ભાષાનું મહાકાવ્ય 'મહાપુરાશ' ભરત નામના મંત્રીના અનુરોધથી રચાવામાં આવ્યું હતું. કુમારપાળ રાજાની વિજ્ઞપ્તિથી કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી . હેમચંદ્રસુરિજીએ 'વીતરાગસ્તવ' અને 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના કરી હતી. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સુરજીના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રમોદભાવ ઉદ્ભવવા અર્થે 'જ્ઞાનસાર'નો બાલાવબોધ રચ્યો હતો. અમદાવાદના હેમચંદ શેઠના પુત્ર તારાચંદની વિનંતીને માનીને ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે 'સમ્યક્ત્વ ષટુસ્થાન ચઉપઈ'ના બાલાવબોધની રચના કરી હતી. ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજના પણ અનેક અંથો આ પ્રકારની વિનંતીના પરિણામે રચાયા હતા. તેમણે રાધનપુરનિવાસી શ્રદ્ધાવંત શ્રાવક શાંતિદાસની વિજ્ઞપ્તિથી 'વિચારસાર'ની રચના કરી હતી તેમજ ભણસાલી મીઠુમલ વગેરે શ્રાવકોની વિનંતીથી 'ધ્યાનદીપિકા ચતુષ્પદી'ની રચના કરી હતી; પોતાના મિત્ર દુર્ગદાસને સમજાવવા તથા અધ્યાત્મપ્રેમી શ્રાવક મીઠુમલ, ભૈડુંદાસ, ભેઉદાસ, મૂલચંદ આદિની વિનંતીથી 'દ્રવ્યપ્રકાશ'ની રચના કરી હતી. શ્રીમદે પણ સોળ વર્ષની ઉંમરે, બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના સૌ જિજ્ઞાસુ જીવો સરળતાથી સમજે એવો ગ્રંથ લખવાની ૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના,

શ્રી પોપટભાઈ દફ્તરીની વિનંતી સ્વીકારીને 'મોક્ષમાળા' લખી હતી. તેવી જ રીતે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના શ્રી સૌભાગ્યભાઈની વિનંતીથી કરવામાં આવી હતી. હવે આ અનુપમ ક્રતિના સર્જનના ઇતિહાસ તરફ વળીએ.

વિ.સં. ૧૯૫૧માં સરતમાં શ્રી લલ્લુજી મુનિ ૧૦-૧૨ માસથી તાવની બીમારીથી ગ્રસ્ત હતા. તેમને કોઈ દવાથી ફાયદો ન થયો અને મંદવાડ વધી ગયો. તે અરસામાં સુરતના એક લલ્લુભાઈ ઝવેરી ૧૦-૧૨ માસની માંદગી ભોગવીને મરી ગયા. શ્રી લલ્લુજી મુનિને ચિંતા થવા લાગી કે તેમનો દેહ પશ છૂટી જશે. તેથી તેમણે શ્રીમદ્દને ઉપરાઉપરી પત્રો લખીને વિનંતી કરી કે તેમનો દેહ બચે તેમ લાગતું નથી અને સમકિત વિના દેહ છૂટી જશે તો તેમનો મનુષ્યભવ વ્યર્થ જશે. તેમણે શ્રીમદ્દને સમકિત આપવાની વિનંતી કરી. શ્રીમદે અનંત કુપા કરી તે પત્રોના ઉત્તરમાં આત્માનાં છ પદને સમ્યકુપણે પ્રરૂપતો અને સમ્યગ્જ્ઞાનના હેતુભૂત 'છ પદનો પત્ર' (પત્રાંક-૪૯૩) વિ.સં. ૧૯૫૧ના વૈશાખ માસમાં લખ્યો.^૧ શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા ત્યારે તેમણે તે પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી શ્રી લલ્લુજી મુનિને તેનો પરમાર્થ સમજાવ્યો અને તે પત્ર મુખપાઠે કરી, તેને વારંવાર વિચારવાની ભલામજ્ઞ કરી, પ્રકરણગ્રંથમાં ગણના પામે એવા સુત્રાત્મક શૈલીથી લખાયેલા આ પત્રમાં સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરી, સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોક્રપ્ટ સ્થાનક એવાં 'આત્મા છે', 'આત્મા નિત્ય છે', 'આત્મા કર્તા છે', 'આત્મા ભોક્તા છે', 'મોક્ષ છે' અને 'મોક્ષનો ઉપાય છે' - આ છ પદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ થાય તથા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેવી અપૂર્વ વાણીમાં આ તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો છે. તે પછી જીવ કઈ રીતે સમ્યગ્દર્શન પામે અને તેની પ્રાપ્તિ પછી તે જીવની દશા કેવી હોય તેનું એક ફકરામાં વર્ષાન કર્યું છે અને ત્યારપછી ચાર ફકરામાં સઘન અને હૃદયસ્પર્શી શૈલીમાં નિષ્કારણ કરુણાશીલ સત્પુરુષનો મહિમા વર્શવી, તેમને ભક્તિરસભર્યા અદુભુત નમસ્કાર કર્યા છે. આ પત્રમાં શ્રીમદ્દની અદ્ભુત આત્મવિચારધારા અને તેમના પરમ ભક્તિમય આત્માનું તાદશ દર્શન થાય છે. શ્રીમદે એકેક શબ્દ એવો તોળી તોળીને મુક્યો છે કે આ પત્ર યથાર્થ સમજવા માટે તેનું ધીરજથી ઊંડાણપૂર્વક મનન કરવું આવશ્યક છે. તેની વિચારણાથી સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદય થાય એવું અપૂર્વ દૈવત તેમાં રહેલું છે. અનેક મહાન ગ્રંથો જે તત્ત્વને સમજાવવા ૧- શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા દારા પ્રકાશિત 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં છ પદના પત્રની મિતિ વૈશાખ વદ ૭, ગુરુ, ૧૯૫૧ છે. તે પછી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ તરફથી પ્રકાશિત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' અંથમાં છ પદના પત્રની મિતિ ફાગણ ૧૯૫૦ લખી છે, જે પ્રમાણે પછીની દરેક આવૃત્તિમાં છપાયેલ છે. શ્રી લલ્લુજી મુનિનું જીવનચરિત્ર જોતાં છ પદનો પત્ર વિ.સં. ૧૯૫૧નો હોવો ઘટે છે. કેમ કે મુનિશ્રી વિ.સં. ૧૯૪૯નું ચાતુર્માસ મુંબઈ કરી, વિહાર કરતાં કરતાં સુરત ગયા હતા. ત્યાં ૧૦-૧૨ માસની માંદગી પછી તેમની વિનંતીથી શ્રીમદે છ પદનો પત્ર લખ્યો હતો.

લખાયા છે, તે તત્ત્વને તેમશે આ પત્રમાં અસંદિગ્ધ ભાષામાં અને અત્યંત સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું છે, જે તેમની પ્રબળ શક્તિનો પરિચય આપે છે. મુમુક્ષુ જીવને પરમાર્થ-માર્ગમાં પરમ સહાયરૂપ થાય તેવો આ પત્ર છે. શ્રી લલ્લુજી મુનિને આ અદ્ભુત પત્રનું ખૂબ માહાત્મ્ય હતું અને તેઓ તેને વિપરીત માન્યતા દૂર કરનાર, મતમતાંતરમાં પ્રવેશ ન થવા દેનાર તથા ચમત્કારી ગણાવતા. તેઓશ્રી જણાવે છે –

'છ પદનો પત્ર અમૃતવાણી છે. પત્રો તો બધાય સારા છે; પણ આ તો લબ્ધિવાક્ય જેવો છે! છ માસ સુધી એને ફેરવે તો પ્રભુ, કંઈનું કંઇ થઇ જાય! ગમે તે અડચણ, વિઘ્ન આવે, તે હડસેલી મૂક્વું. એ દિવસ પ્રત્થે એક વખત વિચારી જવાનો રાખ્યો તો પછી જોઈ લો. સમક્તિનું કારણ છે.'^૧

વિ.સં. ૧૯૫૧માં આ પત્ર શ્રીમદ્દના પરમાર્થસખા શ્રી સૌભાગ્યભાઈને મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તે મુખપાઠ કરી, વારંવાર વિચારવા આજ્ઞા થઈ હતી. વયોવૃદ્ધ શ્રી સૌભાગ્યભાઈને આ ગદ્યપત્ર મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી પડી અને અન્ય મુમુક્ષુભાઈઓને પણ આ પત્ર મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી પડશે એમ તેમને લાગ્યું. વિ.સં. ૧૯૫૨માં તેમને શ્રીમદ્દનો સમાગમ ખંભાતમાં થયો ત્યારે પોતાની મુશ્કેલી રજૂ કરતાં તેમણે કહ્યું કે છ પદનો પત્ર ગદ્યમાં હોવાથી મુખપાઠ કરવો દુષ્કર છે, સ્મરણમાં રહેતો નથી. આત્મ-પ્રતીતિ કરાવતા, ગદ્યમાં લખાયેલા આ છ પદનો પત્ર જેવો કોઈ પદ્યગ્રંથ લખાય તો સર્વ મુમુક્ષુઓ ઉપર ઘણો ઉપકાર થાય અને મુખપાઠ કરવામાં સરળ પડે. આમ, શ્રી સૌભાગ્યભાઈની વિનંતીના ફળરૂપે શ્રીમદ્દની અંતરંગ પરમ વિશુદ્ધિમાંથી, ઉપરોક્ત છ પદને કાવ્યબદ્ધ કરતું 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપ અમૂલ્ય ગ્રંથરત્ન પ્રગટ થયું.^ર આમ, છ પદનો પત્ર અને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' એકબીજાના પૂરક અને સમર્થક છે. તે બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આ ષર્**પદના અમૃતપત્રને શ્રીમદ્દની પરમ અમરફ**તિ આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર સાથે ઘણો ગાઢ – ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, કારણ કે બન્નેમાં ષર્**પદનો વિષય સામાન્ય** (Common) છે. આ પત્રમાં ષર્**પદનું સમગ્રપણે સૂત્રરૂપ સંક્ષે**ય કથન છે, ષર્**પદ** એ

૧- 'ઉપદેશામૃત', પૃ.૨૭૬

ર- શ્રી સૌભાગ્યભાઈની વિનંતી પછી વીસેક દિવસ બાદ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના થઈ હતી. (જુઓ ઃ 'બોધામૃત', ભાગ-૨, બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૩૦૬) ગ્રંથરચનાના તાત્કાલિક કારણ સંબંધી શ્રી મણિભાઈ સૌભાગ્યભાઈ જણાવે છે કે શ્રી ગોસળિયાની એકાંત નિશ્વયની અવળી પકડ છોડાવવા માટેની વિનંતી કરતો શ્રી સૌભાગ્યભાઈનો પત્ર મળ્યા પછી થોડા કલાકમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના થવા પામી હતી. (જુઓ ઃ 'પરમકૃપાળુદેવ સાથે થયેલ મુમુક્ષુઓના સમાગમની નોંધ', પૃ.૯૬. શ્રી દિનેશભાઈ મોદીએ પણ તેમની પુસ્તિકા 'વ્યક્તિ અને વ્યક્તિત્વ', પૃ.૨૨ ઉપર આ માહિતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.)

૧૫

આત્મસિદ્ધિનો મુખ્ય વિષય હોઇ આત્મસિદ્ધિમાં એનું શાસ્ત્રીય વિસ્તરીકરણ છે. આત્મસિદ્ધિમાં આ ષર્**પદનો સૂક્ષ્મ તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીય વિ**ચાર બહલાવ્યો છે. આ ષર્**પદપત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના સર્વો**ત્કૃષ્ટ નિવાસભૂત ષર્**પદનો મહિમાતિશ**ય ઉલ્લસાવ્યો છે. આત્માની મહાગીતા આત્મસિદ્ધિમાં ષર્**પદ દ્વારા આત્માનું દિવ્ય ગાન ગા**શું છે. આ ષર્**પદપત્રમાં આ ષર્**પદ અને તેની પ્રાપ્તિના મૂળ સદ્ગુટુ ભગવાન પ્રત્યેની અદ્ભુત ભક્તિનું અમૃતપાન પાયું છે. આ અવનિના અમૃતસમી આત્મસિદ્ધિ પૂર્વે ત્રણ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો આ તેનો પુરોગામી અમૃતપત્ર તે અમૃતરસનો જાણે પાક્સ્વાદ -પૂર્વાસ્વાદ (fore-taste) કરાવે છે!^{?4}

ગ્રંથરચનાનો પ્રસંગ

વિ.સં. ૧૯૫૨ના શ્રાવણ માસમાં શ્રીમદે નિવૃત્તિ અર્થે કાવિઠા, રાળજ આદિ ક્ષેત્રે સ્થિતિ કરી હતી અને પછી ગુજરાતના જંગલોમાં આત્મધ્યાનનિમગ્નપણે વિચરી, આજાંદ થઈને આસો માસમાં તેઓ નડિયાદ પધાર્યા હતા. મહામુમુક્ષુ શ્રી અંબાલાલભાઈ તેમની સેવામાં રહેતા હતા. શરદપૂર્ણિમાના બીજા દિવસે, અર્થાત આસો વદ ૧ના દિવસે શ્રીમદ બહાર ફરીને મકામે પધાર્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. શ્રીમદે શ્રી અંબાલાલભાઈ પાસે ફાનસ મંગાવ્યું અને તેઓ લખવા બેઠા. શ્રી અંબાલાલભાઈ વિનયભક્તિ સહિત વિનમ ભાવે પોતાના હાથમાં કાનસ ધરીને દીવીની જેમ ઊભા રહ્યા. શ્રીમદ્ની કલમ એકધારાએ ચાલી અને તેમણે એક જ બેઠકે, માત્ર દોઢ-બે કલાકમાં ષડ્દર્શનના સારરૂપ, સૂત્રરત્નાવલિ સમાન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ૧૪૨ ગાથા એકી કલમે લખી.^૨ આગમસિંધુના નવનીત જેવો આ અપૂર્વ ગ્રંથ શ્રીમદ્દ જેવા કોઈ અલૌકિક પુરૂષ જ આટલા અલ્પ સમયમાં રચી શકે. આ ઘટના તેમની કવિત્વ-પ્રતિભાની અને લેખનસિદ્ધિની પણ ઉત્તમ પ્રતીતિ કરાવે છે. માત્ર દોઢ-બે કલાકમાં જ ૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પુ.૨૦૬ ૨- શ્રીમદે જ્યારે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના કરી હતી ત્યારે તેમણે ૧૪૪ ગાથા લખી હતી, પરંત તે વખતે જ તેમણે બે ગાયા કાઢી નાખી હતી. તેમાંની એક ગાયા ૧૨૭મી ગાયા પછી રચાઈ હતી અને એક ગાથા તેમણે ૧૪૨મી ગાથા પછી મૂકી હતી. તે બે ગાથા આ પ્રમાણે છે –

> 'શ્રી સુભાગ્ય ને શ્રી અચળ, આદિ મુમુક્ષુ કાજ; તથા ભવ્યહિત કારણે, કહ્યો બોધ સુખસાજ.' (ગાથા ૧૨૭ પછીની ગાથા) 'સાધન સિદ્ધ દશા અહીં, કહી સર્વ સંક્ષેપ; ષદ્દર્શન સંક્ષેપમાં, ભાખ્યાં નિર્વિક્ષેપ.' (ગાથા ૧૪૨ પછીની ગાથા)

સર્જન પામેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' શ્રીમદ્દ્નું નામ સર્વ કાળને માટે અમર કરવાને પર્યાપ્ત છે.

આમ, શ્રીમદ્દ્ જેવા આત્મસિદ્ધપુરુષના હૃદયમાંથી અસ્અલિત પ્રવાહે નીકળેલી જગતપાવની શ્રુતગંગા અવનિ ઉપર અવતરી. અનાદિના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી, આત્મપ્રતીતિરૂપ અધ્યાત્મપ્રકાશથી સહજ આનંદ પ્રગટાવવા સમર્થ એવા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અવતારના શ્રી અંબાલાલભાઈ પરમ ભક્તિથી દર્શન કરી રહ્યા હતા અને તે સંપૂર્શ લખાઈ રહ્યું ત્યાં સુધી તેઓ ફાનસ લઈને ઊભા રહ્યા હતા. આમ, શ્રીમદ્ની આ અદ્ભુત કૃતિના પ્રથમ સાક્ષી થવાનું પરમ સૌભાગ્ય શ્રી અંબાલાલભાઈને પ્રાપ્ત થયું હતું.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિજી'ના રચનાપ્રસંગને વર્શવતાં એક સુંદર પ્રભાતિયામાં બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી લખે છે –

'પતિત જન પાવની, સુર સરિતા સમી, અધમ ઉદ્ધારિણી આત્મસિદ્ધિ, જન્મ જન્માંતરો, જાણતા જોગીએ, આત્મ અનુભવ વડે આજ દીધી; ભક્ત ભગીરથ સમા, ભાગ્યશાળી મહા, ભવ્ય સૌભાગ્યની વિનતીથી, ચારુતર ભૂમિના, નગર નડિયાદમાં, પૂર્ણ કૃપા પ્રભુએ કરી'તી. યાદ નદીની ધરે, નામ નડિયાદ પણ, ચરણ ચૂમી મહાપુરુષોના, પરમકૃપાળુની ચરણરજ સંતની ભક્તિભૂમિ હરે ચિત્ત સૌનાં; સમીપ રહી એક અંબાલાલે તહીં, ભક્તિ કરી દીપ હાથે ઘરીને, એકી કલમે કરી પૂરી કૃપાળુએ આસો વદ એકમે 'સિદ્ધિજીને.'^૧

આમ, શ્રીમદે ચરોતર જિલ્લાના નડિયાદ ગામના નાના કુંભનાથ મહાદેવના મંદિરના એક ઓરડામાં વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો વદ ૧, ગુરુવાર, તા. ૨૨-૧૦-૧૮૯૬ના શુભ મંગલ દિવસે આત્માનુભવપૂર્વક સ્ફુરાયમાન થયેલ ગહન તત્ત્વોને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપે સાદી, સરળ, ભાવવાહી વાણીમાં ગૂંથ્યાં. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં છીપમાં પડેલું મેઘબિંદુ જેમ સુંદર મોતીમાં પરિશમે છે, તેમ શ્રી સૌભાગ્યભાઈ જેવા સુપાત્ર જીવ દારા કોઈ ભાગ્યશાળી ક્ષણે થયેલી વિનંતીના પરિપાકરૂપે શ્રીમદ્દના અંતરમાં ૧૪ પૂર્વના સારરૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપી અમૂલ્ય મોતી ઉત્પન્ન થયું. આ બદલ જગત શ્રી સૌભાગ્યભાઈનું ઋણી છે. શ્રીમદે પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં ત્રણ સ્થળે તેમનો ઉલ્લેખ કરી તેમને અમર કર્યા છે - 'મૂળ ઢેલું એ માર્ગનો, સમજે કોઇ સુભાગ્ય' (ગાથા-૨૦) અને 'ઉદય ઉદય સદ્દભાગ્ય ને શ્રી અચળ, આદિ મુસુસુ

૧- 'બોધામૃત', ભાગ-૩, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૮૦૨

કાજ; તથા ભવ્યદિત કારણે, કહ્યો બોધ સુખસાજ.' એ ૧૨૭મી ગાથા પછીની રદ કરેલી ગાથામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' શ્રી સૌભાગ્યભાઈ આદિ માટે રચ્યું હતું તે પ્રગટપણે જણાવ્યું છે.

ચંથનો અધિકારી વર્ગ

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં શ્રીમદે આગમના સમસ્ત સિદ્ધાંતોનો નિચોડ સમાવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન વલોવી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપી માખણ કાઢ્યું છે. તેથી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જેવો ઉચ્ચ કોટિનો આત્મોદ્ધારક ગ્રંથ ઉચ્ચ કોટિના અધિકારી વર્ગની અપેક્ષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અધિકારીપણું એટલે યોગ્યતા. આત્માનુભવ માટે માત્ર શાસ્ત્રની બૌદ્ધિક માહિતી કામ નથી આવતી. 'સત્પુરુષની આજ્ઞામાં જ મારું કલ્યાણ છે, મારે સત્પુરુષની આજ્ઞામાં જ વર્તવું છે' એવો દઢ નિશ્વય તથા તદનુરૂપ વર્તન હોય તેને જ્ઞાન સમ્યક્પરિણામી થાય છે. જેને સત્પુરુષ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થયો હોય, અંતરમાં વૈરાગ્ય-ઉપશમ હોય, આત્માનો લક્ષ હોય તે જીવ જ બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે અને તે જ અધ્યાત્મગ્રંથનો અધિકારી છે. જે જીવને સત્પુરુષનો મહિમા સમજાયો નથી, તેમના યથાર્થ વક્તાપણા ઉપર વિશ્વાસ નથી, બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું ટળ્યું નથી, અહંભાવ છૂટ્યો નથી, તીત્ર જિજ્ઞાસા જાગી નથી અને આત્માર્થીપણારૂપ સાચી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ નથી, સંસારની મહત્તા અને મીઠાશ અંતરથી છૂટ્યાં નથી, જનમન-રંજનરૂપ ધર્મની આડે પોતાના આત્મધર્મની ગરજ જાગી નથી તેવા મોહનિદ્રામાં સૂતેલા જીવને ઉપદેશ પરિણમતો નથી, તે વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણી શકતો નથી. ક્યારેક તો અનધિકારી જીવને મહાનિર્જરાનું હેતુભૂત જ્ઞાન અનર્થકારક પણ થઈ પડે છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' દ્રવ્યાનુયોગનો ગ્રંથ હોવાથી વિશેષ અધિકારીપણું માગે છે. જેમ યોગ્યતા વિના પ્રવીણ વૈદ્ય હીરાની ભસ્મ જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ ગમે તેને આપતા નથી, તેમ શ્રીમદે માત્ર ચાર જીવોને જ અધિકારી જાણી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની શ્રી અંબાલાલભાઈએ નકલ કરેલી ચાર પ્રત ફક્ત તે ચાર જીવોના જ ઉપયોગ માટે આપી હતી. એક શ્રી સૌભાગ્યભાઈને સાયલા, એક શ્રી લલ્લુજી મુનિને ખંભાત, એક શ્રીમદ્ના ભાગીદાર શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીને રંગુન અને એક શ્રી અંબાલાલ-ભાઈને – એમ ચાર જીવોને તેની નકલ વાંચન-મનન અર્થે આપવામાં આવી હતી અને સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો અનધિકારી વ્યક્તિ પાસે ન જાય એ હેતુથી શ્રીમદે તેમને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિષે જાહેરમાં નિર્દેશ ન કરવાનો આદેશ કર્યો હતો. અનધિકારી જીવને તે ઉપકારક નહીં નીવડે એમ જાણી તેમણે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' બીજા કોઈના હાથમાં ન જાય કે કશે પણ પ્રસિદ્ધ ન થાય તે માટે સ્પષ્ટ ભલામણ કરી હતી. શ્રીમદ્ના અન્ય પરિચિત મુમુક્ષુઓને પશ આ ગ્રંથના અધ્યયનની પરવાનગી મળી ન હતી. શ્રીમદ્દના જીવનકાળ દરમ્યાન આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો ન હતો અને તેથી ખૂબ ઓછા લોકોને તે વિષેની જાણ હતી.

શ્રી લલ્લુજી મુનિ સાથેના શ્રી દેવકરણજી મુનિ બહુ પ્રજ્ઞાવાળા ગણાતા હતા. જો શ્રી દેવકરણજી મુનિને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વાંચવાની વિશેષ આકાંક્ષા હોય તો તેમણે આ શાસ્ત્ર કઈ રીતે અવગાહવું, તેનું માર્ગદર્શન આપતાં શ્રીમદ્દ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સાથે મોકલેલા વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો વદ ૧૦ના પત્રમાં શ્રી લલ્લુજી મુનિને લખે છે –

'એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી લલ્લુજીએ અવગાહવા યોગ્ય છે.

'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' શ્રી દેવકરણજીએ આગળ પર અવગાઢવું વધારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી લલ્લુજીને માત્ર અવગાઢવાનું લખ્યું છે; તોપણ જો શ્રી દેવકરણજીની વિશેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્વય આત્મામાં લાવી, અને આ દેહના ભવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્વય છોડું તો મેં આત્માર્થ જ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઓળવવાનો દોષ કર્યો એમ જ જાણીશ, અને આત્માને સત્પુરુષનો નિત્ય આજ્ઞાંકિત રહેવામાં જ કલ્યાણ છે એવો, ભિજ્ઞભાવરહિત, લોકસંબંધી બીજા પ્રકારની સર્વ કલ્પના છોડીને, નિશ્વય વર્તાવીને, શ્રી લલ્લુજી મુનિના સહચારીપણામાં એ ગ્રંથ અવગાઢવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થવા યોગ્ય છે.'⁴

શ્રી ડુંગરશીભાઈને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' મોઢે કરવાની ઇચ્છા થઈ હોવાથી તેની નકલ કરવા અંગે શ્રી સૌભાગ્યભાઈ દ્વારા શ્રીમદ્દને પુછાવતાં^ર શ્રીમદે મુખપાઠ કરવા તો અનુમતિ આપી હતી, પણ બીજી પ્રત ઉતારવાની રજા આપી ન હતી. શ્રીમદે વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો વદ અમાસના પત્રમાં શ્રી સૌભાગ્યભાઈને લખ્યું હતું કે –

'શ્રી ડુંગરને "આત્મસિદ્ધિ" મુખપાઠે કરવાની ઘચ્છા છે. તે માટે તે પ્રત એમને આપવા વિષે પુછાવ્યું તો તેમ કરવામાં અડચણ નથી. શ્રી ડુંગરને એ શાસ્ત્ર મુખપાઠે કરવાની આજ્ઞા છે, પણ હાલ તેની બીજી પ્રત નહીં ઉતારતાં આ પ્રત છે તે ઉપરથી જ મુખપાઠે કરવા ચોગ્ચ છે, અને હાલ આ પ્રત તમે શ્રી ડુંગરને આપશો. તેમને જણાવશો કે મુખપાઠે કર્ચા પછી પાછી આપશો, પણ બીજો ઉતારો કરશો નહીં.

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૫૫૭-૫૫૮ (૫ત્રાંક-૭૧૯)

ર- જુઓ : 'તત્કાળ મોક્ષ', પૃ.૨૨૧

"આત્મસિદ્ધિ" સંબંધમાં તમારા બક્ષેમાંથી કોઈએ આજ્ઞા ઉપરાંત વર્તવું યોગ્ય નથી.'^૧

વિ.સં. ૧૯૫૩ના જેઠ માસમાં શ્રી સૌભાગ્યભાઈનો દેહવિલય થયા પછી તેમના પુત્રો - શ્રી ત્રંબકલાલે અને શ્રી મણિલાલે, ખેદના સમયે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' પોતાને આશ્રયરૂપ લાગવાથી તે ગ્રંથ વિચારવા માટે શ્રીમદ્દની રજા માંગી હતી. પરંતુ તેમને શ્રીમદ્દ તરફથી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વાંચવાની આજ્ઞા મળી ન હતી.

શ્રી અંબાલાલભાઈ પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' અંગે ખૂબ સાવચેત રહેતા. શ્રીમદે કેટલાક મુમુક્ષુઓને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' આપ્યું છે તેની જાણ થવાથી અન્ય મુમુક્ષુઓ પણ શ્રીમદ્દને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' આપવા માટે વિનંતી કરતા.^ર શ્રીમદ્દની આજ્ઞા મળે તો જ શ્રી અંબાલાલભાઈ બીજા મુમુક્ષુઓને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની નકલ તથા અમુક ગાથાઓ ઉપર શ્રીમદ્દના લખેલા પત્રો મોકલી આપતા અને તે સિવાય બીજા કોઈની પાસે ન જાય એની પૂર્ણ તકેદારી રાખતા. તેઓ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' બાબત કેટલા સાવચેત રહેતા તેનું દર્શન તેમના વિ.સં. ૧૯૫૩ના વૈશાખ વદ પના શ્રીમદ્દ્ ઉપરના પત્રમાં થાય છે –

'અત્રેના સમાગમવાસી મુમુક્ષુઓને પ્રથમના ૪૨ શ્લોક અને પાછળના ઉપસંહારના શ્લોકો વંચાવવાની આજ્ઞા થયેલ તે પ્રમાણે વંચાવવા અત્રેના મુમુક્ષુઓને કહેલ પણ તેમની તેવી દશા નહીં હોવાથી હાલ તો શ્રવણ કરવા કહેલ તેથી તે સિદ્ધિશાસ્ત્ર અત્રેના મુમુક્ષુઓને વંચાવેલ પણ નથી.'³

આના ઉપરથી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અધિકારી વર્ગ સંબંધી શ્રીમદ્દની ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૫૫૮-૫૫૯ (૫ત્રાંક-૭૨૧) ૨- શ્રી મગનભાઈ કાળુએ શ્રીમદ્દને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' આપવા વિનંતી કરી હતી. વિ.સં. ૧૯૫૫ના મહા વદ ૧૦ના તેમણે શ્રીમદ્દને લખેલા પત્રમાં તેઓ લખે છે કે –

'દે ભગવાન! સિદ્ધિશાસ્ત્રની તો મારા જેવા નિર્ભાગી પુરુષને પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? પણ દે દયાળ! હવે ઘણા મુમુક્ષુજીવોને તે પરમ પવિત્ર કરનાર શાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઇ છે એમ જાણી તેની પણ ઇચ્છા કરૂં છું. દે નાથ! તે ઇચ્છા પાર પડ્યેથી હું મને ધન્ય માનીશ. આપની પાસેથી આજ્ઞા થવામાં વિલંબ થાય તો પણ આ દીન કંગાળ દાસને કંઇ વિકલ્પો કરવા યોગ્ય નથી. કારણ દે દયાળ! આપ જે શાસન વર્તાવો છો તે સરળ જ છે. યોગ્યતાવાળા ભવ્ય જીવોનાં હિતને માટે બતાવો છો, તો દે ભગવાન! આ દીનને એમજ ધારવું જે તે દયાળુનાથ જેમ તારું દિત દેખશે તેમજ કરવા પરમ કૃપાદષ્ટિથી વર્તે છે. એવા ગુણ તે દયાળમાં સહજપણે રહ્યા છે.'

– 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦૦ ૩- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૬૧ ચોકસાઈનો ખ્યાલ આવે છે. આટલી બધી ચોકસાઈ રાખવાનું એકમાત્ર કારશ એ જ હતું કે કોઈ અયોગ્ય જીવના હાથમાં જાય અને અસદ્વાસનાના કારશે જો તે જ્ઞાની-પુરુષની નિંદા કરે કે આશાતના કરે તો તેને ખૂબ નુકસાન થાય. શ્રીમદ્ ગૃહસ્થવેષમાં હતા અને આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો પોતાની અંતરંગ દશાના બળે જજ્ઞાવતા હતા, પરંતુ તે સમજવા-સ્વીકારવા જેવી પાત્રતા સર્વ જીવોમાં ન હતી. કોઈ અપાત્ર જીવના હાથમાં આ ગ્રંથ જાય તો તે કુતર્ક કરે કે 'પોતે તો ત્યાગ-વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરતા નથી અને બીજાને તેનો ઉપદેશ આપે છે.' આવા કુતર્કોના કારણે થતા આશાતના આદિ દોષોના નુકસાનથી બચાવવા શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અધિકારી વર્ગ બાબત આટલી ચોકસાઈ રાખી હતી. આમ, અનધિકારી જીવના હાથમાં આ શાસ્ત્ર ન જાય તે સંબંધી શ્રીમદ્દની સાવચેતી પાછળ તેમની નિષ્કારણ કરુણાનું જ દર્શન થાય છે.

ગ્રંથનો અધિકારી વર્ગ ઉપર પડેલો પ્રભાવ

શ્રીમદે શ્રી સૌભાગ્યભાઈ, શ્રી લલ્લુજી મુનિ, શ્રી અંબાલાલભાઈ અને શ્રી માશેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના યોગ્ય અધિકારી ગણી તેની નકલ તેમને આપી હતી. તેમણે શ્રીમદ્ની આજ્ઞા અનુસાર આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. આ શાસ્ત્રનો તેમના ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો અને એનાથી તેમને ખૂબ લાભ પણ થયો હતો.

(૧) શ્રીમદે શ્રી સૌભાગ્યભાઈને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિશેષપશે વિચારવાની આજ્ઞા આપી હતી. તેના અભ્યાસથી તેમની દશા બહુ ઉચ્ચ થઈ હતી. તેનાં દર્શન-સ્વાધ્યાયથી તેમનો આત્મા એટલો આનંદિત થઈ ગયો હતો કે શ્રીમદ્દ ઉપરના પત્રોમાં તેની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરતાં તેઓ થાકતા ન હતા. તેમણે વિ.સં. ૧૯૫૩ના કારતક સુદ ૭ના પત્રમાં શ્રીમદ્ને લખ્યું હતું –

'આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ ચૌદ પૂર્વનો સાર હોય તેવો જણાય છે. હું તથા ગોસળિયા નિત્ય વાંચીએ છીએ. ઘણો આનંદ આવે છે. ફરી બીજા ગ્રંથની માગણી કરીએ એવું રહ્યું નથી.'^૧

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પોતાના ઉપર કેવી પ્રબળ અસર થઈ હતી તે વર્શવતાં વિ.સં. ૧૯૫૩ના પોષ સુદ ૩ના પત્રમાં તેમણે શ્રીમદ્દ્ને લખ્યું હતું –

'ગોશળીયા તથા હું હાલમાં આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વાંચીએ છીએ. ઘણો આનંદ આવે છે. ગોશળીએ મુખપાઠ કરી દીધો છે. મારે પણ દોઢા ૧૦૧ મુખપાઠે થયા છે. ૧- 'સોભાગ પ્રત્યે', પ્રસ્તાવના, પૃ.૨૯ બાકીના થોડે થોડે કરું છું, રોજ રાત ને દિવસ તેમાં જ ઉપયોગ રહે છે. આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી બીજું વાંચવા મન થતું નથી. પણ આની ટીકા અર્થ જે આપે કરેલ તે ટીકા અર્થ મહેરબાની કરી જ્યાં હોય ત્યાંથી મોકલવા કપા કરશો.'^૧

વળી, વિ.સં. ૧૯૫૩ના પોષ વદ ૧૦ના પત્રમાં તેઓ શ્રીમદ્દને 'શ્રી આત્મ-સિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિષે લખે છે –

'દુઢા ૧૩૪ મુખપાઠે કર્યા છે, અને વિચારતાં ઘણો આનંદ આવે છે. વળી પાંચ મહિના થયાં તાવ આવે છે. તે જો આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ આપે મોકલાવ્યો ન હોત તો આજ સુધી દેઢ રહેવો મુશ્કેલ હતો. ગ્રંથ વાંચી આનંદ આવે છે. તેથી જીવું છું, પણ હવે આપ કૃપા કરી ટીકાઅર્થ મોકલવા લખો, તે જો હવે તરતમાં આવે તો આનંદ લેવાય, નહીતર પછી આંખે સૂઝે નહિ ત્યાં વાંચી શકાય નહિ. અને જ્યારે પોતાથી વંચાય નહિ ત્યારે બીજાના વાંચવાથી તેવો આનંદ આવે નહિ. માટે કૃપા કરી મોકલશો. ઘણું શું લખું. આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વાંચવાથી કાંઇ પ્રશ્ન પૂછવું રહેતું નથી. સર્વ ખુલાસો એટલામાં થાય છે.....

કોઈ પૂછે કે તમે કચા ધર્મમાં અને તમારો માર્ગ કચો? તેને જવાબ દેવો એમ ધારું છું કે અમારો માર્ગ આત્મસિદ્ધિ મારગ છે.'^ર

શ્રીમદે શ્રી સૌભાગ્યભાઈને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં ઉપદેશેલા ત્રણ પ્રકારના સમકિત સમજાવતો પત્ર પણ લખ્યો છે. વળી, વિ.સં. ૧૯૫૩ની જેઠ સુદ ૮ ના દિવસે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ગ્રંથના સંક્ષિપ્ત અર્થનું પુસ્તક તથા કેટલાક ઉપદેશપત્રોની પ્રત પણ શ્રી સૌભાગ્યભાઈને મોકલી હતી. અહોરાત્ર પોતાના ઉપયોગને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં રમાડનાર, તેના બોધને ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી જનાર અને તેના અક્ષરે અક્ષરને પચાવી લેનાર શ્રી સૌભાગ્યભાઈએ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી 'આત્મસિદ્ધિ'ના માર્ગે ડગ ભર્યા, જેથી ભવાંત પૂર્વે આત્મા અને દેહને બેફાટ પ્રગટ જુદા સાક્ષાત્ અનુભવી તેઓ સાચા અર્થમાં 'સુભાગ્ય' બન્યા.

(૨) શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજી મુનિને એકાંતમાં અવગાહન અર્થે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' મોકલ્યું હતું. પોતા ઉપર પડેલી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની છાપ દર્શાવતાં તેઓ વિ.સં. ૧૯૫૩માં શ્રીમદ્ને લખે છે –

'હે પ્રભુ, આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્રના બોધબીજ-પ્રાપ્તિકથન વિગેરે વાંચતાં મારું હૃદય ભરાઇ આવે છે. હે નાથ, અપૂર્વ વચન દર્શાવી, બોધબીજની અમૃતવાણીનું ૧- 'તત્કાળ મોક્ષ', પૃ.૨૨૨ ૨- એજન, પૃ.૨૨૪-૨૨૫

૨૨

પાન કરાવી અલભ્ય અલભ્ય લાભ આ દાસીને પમાડ્યો છે. હે નાથ, પરમ શાંતિ લઇને આ દાસ સંતોષ પામ્યો છે.'^૧

વળી, તેઓશ્રી શ્રીમદ્ ઉપરના અન્ય એક પત્રમાં લખે છે કે –

'હે પ્રભુ! આ ૨ંક દાસ ઉપ૨ કૃપા કરી અપૂર્વ પ્રેમ ૨સનું પાન આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પ્રકાશી. અમૂલ્ય વચનામૃતોથી આ દુષ્ટ દાસીએ તૃપ્તિને તૃપ્ત કરી છે. અત્યંત આનંદ થયો છે.''

તેઓ વનમાં એકલા જઈને ત્યાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો સ્વાધ્યાય ગાતાં ગાતાં કરતા. તેઓ તેની ઊંડી વિચારણા કરતા. તેઓ આ ગ્રંથનો મહિમા દર્શાવતાં જણાવે છે –

'તે વાંચતાં અને કોઇ કોઇ ગાથા બોલતાં મારા આત્મામાં આનંદના ઊભરા આવતા. એક એક પદમાં અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે એમ મને લાગ્યા કરતું. 'આત્મસિદ્ધિ'નું મનન, સ્વાધ્યાય નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોલ્લાસ થતો. કોઇની સાથે વાત કે બીજી કિયા કરતાં 'આત્મસિદ્ધિ'ની સ્મૃતિ રહેતી. પરમક્પાળુદેવની શાંત મુખમુદ્રા કિંવા 'આત્મસિદ્ધિ'ની આનંદ આપનારી ગાથાનું સ્મરણ સહજ રહ્યા કરતું. અન્ય કશું ગમતું નહીં. બીજી વાતો પર તુચ્છ ભાવ રહ્યા કરતો. માહાત્મ્ય માત્ર સદ્ગુરુ અને તેના ભાવનું આત્મામાં ભાસ્યમાન થતું હતું.'³

શ્રી લલ્લુજી મુનિ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ચમત્કારી છે, લબ્ધિઓથી ભરેલું છે, મંત્ર સમાન છે એમ કહી મુમુક્ષુઓને તેનું અવગાહન કરવા કહેતા અને તેમાં બોધેલા માર્ગની પરમ પ્રેમપૂર્વક ઉપાસના કરવા હંમેશાં ભલામણ કરતા.

(3) શ્રુતસાગરના નિચોડરૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અવતરણ નજરોનજર નિહાળનાર શ્રી અંબાલાલભાઈએ અત્યંત ભક્તિપૂર્વક તેનું વાંચન-મનન કર્યું હતું. અતિ અતિ ગંભીર આશયથી ભરેલ આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના તેમણે સંક્ષિપ્ત અર્થ પણ કર્યા હતા, જે શ્રીમદ્ની નજર તળે નીકળી ગયા હતા અને જે આ અંથને સમજવા માટે આજે પણ મુમુક્ષુ જીવોને અવલંબનભૂત છે. પોતાના ઉપર પડેલો તેનો પ્રભાવ વર્ણવતાં તેઓ વિ.સં. ૧૯૫૩ના મહા સુદ ૧૩ના પત્રમાં શ્રીમદ્ને લખે છે કે –

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર વાંચતાં મારી અલ્પમતિથી વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજી શકાતું નથી. પણ મારી સાધારણ મતિથી તે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં મારા મન,

- ૧- 'મુનિ પ્રત્યે', પૃ.૧૬૩
- ૨- 'તત્કાળ મોક્ષ', પૃ.૧૯૪
- ૩- 'ઉપદેશામૃત', જીવનચરિત્ર, પૃ.૧૧

વચન, કાયાના ચોગ સહેજે પણ આત્મવિયારમાં પ્રવર્તતા હતા. જેનું અનુપ્રેક્ષણ કેટલોક વખત રહેવાથી – રક્ષા કરવાથી સામાન્ચપણે પણ બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી સ્થિતિ, મારી ચિત્તવૃત્તિ સહેજે પણ અટકી જઇ આત્મવિયારમાં રહ્યા કરતી હતી. જેથી મારી કલ્પના પ્રમાણે સહજ સ્વભાવે શાંતિ રહ્યા કરતી હતી. પરિશ્રમથી મારા ત્રિકરણ જોગ કોઈપણ અપૂર્વ પદાર્થના વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિર નહીં રહી શકેલા તે ચોગો, તે પરમોત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર વિચારવાથી સહજ સ્વભાવે પણ આત્મવિચારમાં, સદ્દગુરુ ચરણમાં પ્રેમચુક્ત સ્થિરભાવે રહ્યા કરતા હતા. જેથી મારી અલ્પજ્ઞ દષ્ટિથી અને મારા સામાન્ય અનુભવથી મારી કલ્પના પ્રમાણે એમ લાગે છે કે જો તેવી રીતે તે જ શાસ્ત્રનું વિશેષ અનુપ્રેક્ષણ દીર્ઘકાળ સુધી રહ્યા કરે તો આત્મવિચાર, આત્મચિંતવન સદાય જાગૃતપણે રહ્યા કરે અને મન, વચન, કાચાના ચોગ પણ આત્મવિચારમાં જ વર્ત્યા કરે.'⁹

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના નિરંતર અને અહોભાવપૂર્વક થતાં અવગાહનથી શ્રી અંબાલાલભાઈની આત્મદશામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ હતી. આ શાસ્ત્રના બોધને અનુસરી, શ્રી સદ્ગુરુચરણની અપૂર્વ અને અનન્ય સેવાથી તેમણે નિજપદનો લક્ષ લઈ પરમાર્થપ્રાપ્તિ કરી હતી.

(૪) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ચોથી નકલ શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીને મોકલવામાં આવી હતી. સ્મરણશક્તિનો ગર્વ મટાડવા તથા જ્ઞાનીનો નિશ્વય થવા અર્થે તેમને આ શાસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. આ શાસ્ત્રના ભક્તિભાવપૂર્વકના અભ્યાસથી સ્દુરેલા ભાવ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિશેષાર્થરૂપે લખી તેઓ થોડાં થોડાં પાનાં શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપર મોકલતા. આ લખાશો બાબત શ્રી અંબાલાલભાઈએ શ્રીમદ્દને જણાવ્યું હતું અને તે લખાશો શ્રીમદ્દને મોકલ્યાં પણ હતાં. જો કે તે લખાશો પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, પરંતુ તે અંગેના ઉલ્લેખો શ્રી માશેકલાલભાઈના શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપરના વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો વદ ૧૧ના પત્રમાં તથા શ્રી અંબાલાલભાઈએ શ્રીમદ્દ્ ઉપર લખેલા વિ.સં. ૧૯૫૨ના કારતક સુદ ૧૧ના, કારતક વદ પના, માગસર સુદ ૨ ના પત્રોમાં મળે છે.^ર 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' મળતાં શ્રી માશેકલાલભાઈને કેવો આનંદ થયો હતો તે દર્શાવતાં તેઓ વિ.સં. ૧૯૫૨ના આસો વદ ૧૧ના શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપરના પત્રમાં લખે છે –

'પરમદુર્લભ સત્સંગ પ્રાપ્ત અનેક ગુણાલંકૃત ભાઇશ્રી અંબાલાલભાઇ, નડિયાદ.

વિશેષ વિનંતી કે, આપનો કૃપાપત્ર તથા આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ ક્ષુધાતુરને જેમ ૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૩૩-૩૪ ૨- જુઓ : એજન, પૃ.૨૩૮,૨૮,૨૯,૩૧ ભોજન મળે તેવો વાંચતા આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. એક વખત તે ગ્રંથ વાંચી ગયો છું. સરળ ભાષામાં અત્યંત ગંભીરતાદર્શક અને જેની ટીકા કે અનુવાદ ખરેખરા જ્ઞાની એટલે કે અનુભવી તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનીથી થાય તેવો આ ગ્રંથ છે. મને અનુભવ નથી, તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ નથી, અને આ ગંભીર આશયના ગ્રંથનો શબ્દાર્થ લખવો અતિ કઠણ છે. પણ સિંહના પ્રસાદથી જેમ બકરો હાથીના મસ્તક ઉપર બેસી શક્યો હતો તેમ વિદ્યમાન સદ્દગુટુની સહાયથી આત્મસિદ્ધિના અનુવાદ તરીકે દર મેળે દશ દશ પત્ર (પાનાં) આપને ઘણું કરી બીડીશ. મને ભાષા જ્ઞાન નથી માટે તે સંબંધી મારા વિચારોમાં ફેરફાર હોય તો જણાવશો.⁷⁴

માશેકલાલભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે ખૂબ પૂજ્યભાવ હતો. તેમશે લખેલ 'સ્વાનુભવ-દર્પણ' નામનું પુસ્તક તેમશે શ્રીમદ્ને અર્પશ કર્યું હતું. તેની અર્પશપત્રિકામાં તેઓ લખે છે –

'પરમોપકારી પૂજ્ય શ્રીમદ્દ રાયચંદ્ર રવજીભાઈ,

જેમનાથી અધ્યાત્મમાર્ગમાં મારી પ્રીતિ થઇ, જેમનો મમત્વનો આગ્રહ છૂટ્યો છે, જેમને સુખદુઃખપર ઉદાસીનતા રહેતી અને જેમના સત્સંગના લાભથી, અનેક મનુષ્યોએ ઘણા કાળનો દુરાગ્રહ મૂકી, રાગદ્વેષ ઘટાડવાની પ્રવૃત્તિ આદરી છે, એવા શાન્ત, દાન્ત, દીર્ચ, ગાંભીર્ચાદિ અનેક સદ્દગુણાલંકૃત અંતરાત્મસ્વરૂપ, આત્મા પરમાત્માની ઐક્યતાના રસિક, પ્રસંગમાં આવનારને શ્રી વીતરાગ પ્રણીત, યથાર્થ માર્ગ જણાવનાર એવા પૂજ્યશ્રીને મ્હારા ઉપરના અનેકાનેક ઉપકારના સ્મરણાર્થે આ યોગોંદ્ર દેવના આશયને લઇ લખેલો ગ્રંથ, નિજશ્રીના આશયોને ઘણી ઘણી રીતે મળતી આવે એવી ૧૦૮ શ્લોકરૂપી માળા નિજશ્રીને નમ્રપણે અર્પણ કરું છું; અને આ માળા ઘણા કાળથી આપને કંઠે છે, છતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી, અર્પણ કરેલી આ માળા, જ્યાં હો ત્યાં, આપશ્રીના કંઠને પુનઃ શોભાવો એવું હું ઇચ્છું છું.'^ર

આમ, શ્રીમદે પસંદ કરેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અધિકારી વર્ગે આ શાસ્ત્ર માટે આપેલ મૂલ્યવાન અભિપ્રાયથી તથા તેમના ઉપર પડેલ પ્રભાવના વર્જાનથી તેમની યોગ્યતાનો તથા શ્રીમદ્દની પરખશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. વળી, એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પાત્ર જીવ આ ગ્રંથના અવલંબને આત્મવિકાસ સાધી ઉચ્ચ દશા પામી શકે તેવી આ શાસ્ત્રમાં ચમત્કૃતિ છે. યથાયોગ્ય મુમુક્ષુતાસંપન્ન અને ભક્તિભાવયુક્ત જીવોને આ અમૃતમય વચનો અત્યંત ઉપકારી થવા યોગ્ય છે અને તેથી આ શાસ્ત્રને પાછળથી જાહેર પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવી.

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૩૩૭-૩૩૮ ૨- 'શ્રીમાન્ રાજચંદ્રની જન્મજયંતીઓ પ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનો', પૃ.૨૫

ગ્રંથવિષય

શ્રીમદ્દની સ્વાનુભૂતિયુક્ત સહજ આત્મદશાના સુંદર પરિપાકરૂપે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પ્રાગટ્ય થયું. અત્યંત પરમાર્થગંભીર, પરમ ભાવદશાપ્રેરક આ દિવ્ય સર્જનમાં શ્રીમદે છ પદનો મૂળ વિષય સમજાવીને, આત્માની સિદ્ધિનો માર્ગ સર્વ મુમુક્ષુ જીવો માટે અનાવરિત કર્યો છે. 'આત્મા છે', 'તે નિત્ય છે', 'તે કર્મનો કર્તા છે', 'તે કર્મનો ભોક્તા છે', 'મોક્ષ છે' અને 'મોક્ષનો ઉપાય છે' - આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષના અભિપ્રાય અનુસાર અવિરુદ્ધ શ્રદ્ધા થાય તો જીવ સમ્યગ્દર્શન પામી, સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય એવા ઉત્તમ અંતર-આશયથી આ મહાન શાસ્ત્રની રચના થવા પામી છે. આ શાસ્ત્ર શુદ્ધ સ્વભાવની સન્મુખ થવા અને તેમાં સ્થિર થવા માટે અમોઘ બળ પૂરું પાડે છે. જો કે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતરૂપ આ છ પદનું તત્ત્વજ્ઞાન જૈન શાસ્ત્રોમાં વારંવાર ચર્ચાયું છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓમાં રચાયાં હોવાથી સર્વસામાન્યવર્ગ તે સમજી શકતો નથી, તેથી શ્રીમદે તે તત્ત્વજ્ઞાનને ગુજરાતી ભાષામાં ગૂંથ્યું છે. અનંત તીર્થંકરો જે તત્ત્વનો બોધ કરી ગયા છે, તે જ તત્ત્વને શ્રીમદે આ શાસ્ત્રમાં સરળતાથી સમજાવ્યું છે અને એ રીતે તીર્થંકરોના માર્ગની પ્રભાવના કરી છે.

૧૪૨ ગાથાના 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં છ પદના મૂળ વિષયને સમજાવતાં પહેલાં શ્રીમદે પીઠિકારૂપે પ્રથમ ૪૨ ગાથાઓમાં અનેક પ્રયોજનભૂત બાબતો સ્પષ્ટ કરી છે. શાસ્ત્રની પ્રથમ ગાથામાં આત્મસ્વરૂષ સમજાવી, અનંત દુઃખની નિવૃત્તિ કરાવનાર શ્રી સદ્ગુર્ ભગવંતને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરી શ્રીમદે મંગળાચરણ કર્ય છે. તે પછી તેમણે આત્માર્થી માટે મોક્ષમાર્ગને સ્પષ્ટપશે નિરૂપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. વ્યવહારનયના એકાંત-આઅહી ક્રિયાજડ અને નિશ્ચયનયના એકાંત-આગ્રહી શુષ્કજ્ઞાની બન્નેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જણાવી, ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની અગત્યતા દર્શાવી, શ્રીમદે આત્માર્થીની અદ્ભુત વ્યાખ્યા નિરૂપી છે. પરમાર્થપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે શ્રી સદગરની ચરણોપાસના બતાવી, સદ્ગુરુનાં લક્ષણો જણાવી તેમણે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો અનન્ય ઉપકાર સુપેરે ગાયો છે. સદ્ગુરુના પ્રત્યક્ષ યોગના અભાવમાં આત્માદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરનાર સતશાસ્ત્રોનો તથા સદ્ગુરુના નિરંતર સત્સમાગમની અપ્રાપ્તિમાં તેમણે આજ્ઞા કરેલ સુશાસ્ત્રોનો મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ અભ્યાસ કરવાનું શ્રીમદે ખાસ સૂચવન કર્યું છે. મોક્ષમાર્ગમાં મહાવિઘ્નરૂપ એવા સ્વચ્છંદના ત્યાગ ઉપર ખાસ ભાર મૂકી શ્રીમદે તે અર્થે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયની અનિવાર્યતા સમજાવી છે. વીતરાગપ્રશીત પરમ વિનયમાર્ગની ઘોષણા કરી શ્રીમદે એ વિનયમાર્ગનો ગેરલાભ લેનાર અસદ્વુરુને કડક ચેતવણી આપતાં કહ્યું છે કે યથાર્થ મુમુક્ષુ આ વિનયમાર્ગને સમજે છે, જ્યારે મતાર્થી તે વિનયનો ખોટો ઉપયોગ કરી ભવસાગરમાં ડૂબે છે. 'આત્મસિદ્ધિ'રૂપ કલ્પવૃક્ષનું બીજ વાવતાં પહેલાં મતાર્થીપણાનં

નિકંદન કાઢવા શ્રીમદે આત્મલક્ષવિહોશા મતાર્થી જીવનાં લક્ષણો સુવ્યવસ્થિતપણે પ્રકાશ્યાં છે. કિયાજડ મતાર્થી જીવની ગુરુતત્ત્વ, દેવતત્ત્વ તથા ધર્મતત્ત્વ સંબંધી વિપરીત માન્યતા, આચરણા તેમજ પ્રરૂપણા દર્શાવી, શ્રીમદે શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીની ભૂલ બતાવી છે. નિશ્ચય-નયને માત્ર વાચામાં અહણ કરનાર તથા જ્ઞાનદશા અને સાધનદશા બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયેલ જીવ પરમાર્થને ક્યારે પણ સાધી શકે નહીં તે દર્શાવી, આ બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવોનાં સમુચ્ચય લક્ષણો વર્ણવી, તે જીવોને મતાર્થીપણું ત્યજવાનો અને આત્માર્થીપણું ભજવાનો ઉપદેશ કરી, તેમણે આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણોનું માર્મિક કથન કર્યું છે. આ અનુભવમૂલક આલેખનમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે આત્માર્થી જીવ શ્રી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ ઓળખી, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને પરમોપકારી જાણી, તેમની આજ્ઞામાં સ્વચ્છંદનિરોધપણે અને ત્રશે યોગના એકત્વથી પ્રવર્તે છે. તે જીવ શુદ્ધ પરમાર્થમાર્ગને અને તે અર્થે પરમાર્થપ્રેરક વ્યવહારને આરાધવાના દઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે. કષાયની ઉપશાંતતા આદિ ગુણોથી યુક્ત એવો તે આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુનો ખામે સામજાય તે અર્થે ગુરુશિષ્યસંવાદથી આ શાસ્ત્રના હૃદયરૂપ પટ્પદ પ્રકાશવાનો નિર્દેશ તેમણે ૪૨મી ગાથામાં કર્યો છે.

ગાથા ૪૩ થી ૧૧૮માં આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઓળખાણ થવા માટે શ્રીમદે આત્માનાં છ પદનું અનુભવસિદ્ધ વાણીમાં વર્ણન કર્યું છે. આ છ પદ અંગેની યથાર્થ સમજણથી વિપરીત દષ્ટિ ટળી, સવળી દષ્ટિ થાય છે. ગાથા ૪૩-૪૪માં શ્રીમદે છ પદનો નામનિર્દેશ કરી, તે છ પદ જ છ દર્શન છે એમ જણાવ્યું છે. ગાથા ૪૫થી તે છ પદમાંના પ્રત્યેક પદ અંગેની પોતાની શંકાઓ યોગ્યતાવાન શિષ્ય શ્રીગુરુસન્મુખ સરળતાથી અને વિનયપૂર્વક પ્રદર્શિત કરે છે અને શ્રીગુરુ પોતાની દિવ્ય મધુર વાણીથી તે સર્વનું ધીરજપૂર્વક સમાધાન આપી, તત્ત્વરહસ્ય પ્રગટ કરી, શિષ્યના હ્રદયની ગંથિઓ છેકેલી તેને નિઃશંક કરે છે.

'આત્મા છે' એ પ્રથમ પદમાં શંકા કરતો શિષ્ય સદ્દ્ગુરુને પ્રશ્નો પૂછે છે અને સદ્ગુરુ અનેક તર્કપૂર્ણ દલીલોથી નાસ્તિકવાદનું ખંડન કરી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિના કારણે આત્મા અને દેહ અભિન્ન ભાસવારૂપ મૂળ ભૂલ બતાવી, શ્રીગુરુ મ્યાનથી ભિન્ન તલવારની જેમ દેહથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનું સ્થાપન કરે છે. બીજું પદ 'આત્મા નિત્ય છે' તે સંબંધી શંકા કરતાં શિષ્ય જણાવે છે કે આત્મા દેહની સાથે ઉદ્ભવે છે અને દેહના વિલય સાથે વિલય પામે છે અથવા દરેક વસ્તુ ક્ષણિક છે, તેથી આત્મા પણ વિનાશી છે. આમ, આત્માના અવિનાશીપણા અંગે પ્રશ્ન પૂછે છે. સદ્ગુરુ તેના ઉત્તરમાં આત્મા ત્રિકાળવર્તી પદાર્થ છે તે યુક્તિઓ દારા દર્શાવી, પુનર્જન્મ સિદ્ધ કરી આત્માની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્રીજું પદ

Jain Education International

૨૭

'આત્મા કર્મનો કર્તા છે' તે વિષે શંકા કરતો શિષ્ય વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે અને સદગર તેના સરળ ઉત્તરો આપતાં કહે છે કે જીવ વિભાવદશામાં પ્રવર્તે ત્યારે કર્મનો કર્તા બને છે અને પોતાના સહજ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવમાં વર્તે ત્યારે નિજસ્વરૂપનો કર્તા બને છે. આમ, ત્રીજા પદની શંકાઓનું સમાધાન કરે છે. જીવનું કર્મનું કર્તાપણું સમજાયા પછી શિષ્ય 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે' એ ચોથા પદ માટેની પોતાની શંકાઓ રજ કરે છે અને સદ્દગુરૂ સરળ દષ્ટાંતો આપી, ગહન વાતોનું સંક્ષેપમાં સમાધાન આપી જીવના ભોક્તાપણાનો નિશ્ચય કરાવે છે. શિષ્યને પાંચમા પદ 'મોક્ષ છે'ની યથાર્થતા વિષે શંકા થાય છે અને તે માટે તે પોતાની દલીલો દર્શાવી. સર્વ કર્મથી મુક્તિ સંભવતી નથી એમ જણાવે છે અને શ્રીગર તેનં સમાધાન કરી મોક્ષપદને સાબિત કરે છે. પાંચ પદની શંકાઓના ઉત્તરથી સંતોષકારક સમાધાન પામેલો શિષ્ય, મોક્ષનો અવિરોધ ઉપાય ન હોય તો અત્યાર સધી જાણેલં વ્યર્થ છે એમ વિચારી, 'મોક્ષનો ઉપાય છે' એ છકા પદની પોતાની શંકાનું નિરાકરણ કરવા સદ્ગુરૂને વિનંતી કરે છે. મોક્ષનો સદુપાય જાણવાની તાલાવેલી જેને લાગી છે એવા શિષ્યને સદ્વુર આશીર્વાદ આપે છે અને તેની શંકાઓનું વિગતવાર સમાધાન આપતાં કર્મબંધનાં કારણો તથા કર્મને હણવાનો ઉપાય બતાવી યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ સમજાવે છે. તેઓ તટસ્થતાથી જણાવે છે કે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહને દૂર કરી, શુદ્ધાત્માને પામવાના આ મોક્ષમાર્ગને જીવ ગમે તે મત કે દર્શનમાં, ગમે તે જાતિ કે વેષમાં આરાધે તોપણ અવશ્ય મોક્ષને પામે. ત્યારપછી શ્રીગુરૂ આ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિનો સંપૂર્શ ક્રમ પ્રકાશી, સર્વ જ્ઞાનીઓની સાક્ષી આધી, મૌન થઈ, સહજ સમાધિમાં લીન થાય છે. અહીં છકા પદની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. આમ, શ્રીમદે અનન્ય ભાવપૂર્શ ગુરૂશિષ્યસંવાદ દારા આત્માનાં છ પદની તલસ્પર્શી મીમાંસા કરી, તે છ પદની અપૂર્વ શ્રદ્ધા કરાવી છે. છ દર્શનોના મતભેદની ભાંજગડમાં પડ્યા વિના, આત્માર્થી જીવનું લક્ષ સ્વ તરફ દોરાય અને તેને શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થાય તે અર્થે દર્શનોનો નામોલ્લેખ કર્યા વિના, ષડુદર્શન અંતર્ગત આત્મા સંબંધી વિચારણાની સમ્યક્ રજૂઆત કરી છે.

ગાથા ૧૧૯ થી ૧૪૨માં શિષ્યને થયેલ બોધબીજની પ્રાપ્તિનું વર્શન અને ગ્રંથનો ઉપસંહાર છે. ષટ્પદનું ભવ્ય ઉદ્બોધન કરતા સદ્ગુરુના ઉપદેશામૃતના યથાર્થ અનુસરણથી સુશિષ્યને બોધબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરમ આત્મોલ્લાસથી તે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટેલો ષટ્પદનો બોધ સંક્ષેપમાં વ્યક્ત કરે છે. અમાપ કરુણાસિંધુ સદ્ગુરુએ પોતા ઉપર કરેલ અનન્ય ઉપકાર માટે શિષ્ય પોતાના અંતરમાંથી સ્વયંસ્ફરણાથી નીકળતા સદ્ગુરુની ભક્તિરૂપ અદ્ભુત ઉદ્ગારોમાં આત્મનિવેદન કરે છે, કૃતજ્ઞપણે પોતાનો અહોભાવ દર્શાવે છે અને સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તવાનો દઢ સંકલ્પ કરી સદ્ગુરુચરણે સર્વાર્પણ કરે છે. અંતમાં શ્રીમદે આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપ મંદિરના કળશરૂપ સર્વ મમક્ષઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો ૧૫ ગાથાનો અત્યંત મનનીય ઉપસંહાર રચ્યો છે. તેમાં મુમુક્ષુ જીવોના હિતાર્થે ભૂલોનાં સંભવિત સ્થાનકો સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી શ્રીમદે પરમ ઉપકાર કર્યો છે. છ પદમાં છએ દર્શનો સમાય છે અને તેનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવાથી સમ્યગ્દર્શનનાં આ ષટ્સ્થાનકમાં નિઃશંકતા પ્રાપ્ત થશે એમ જણાવ્યા પછી શ્રીમદે આત્મભાંતિરૂપ મહાવ્યાધિની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા બતાવી, સત્પુરુષાર્થ દારા પરમાર્થ સાધવાની પ્રેરણા કરી છે. તેમણે નિશ્ચય અને વ્યવહારના સમન્વયપૂર્વક પ્રવર્તવાની શીખ આપી, વ્યવહારનો કે નિશ્ચયનો એકાંતે આગ્રહ ન કરવાની ચેતવણી આપી છે. વળી. સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિરૂપ માર્ગનું પ્રતિષાદન કર્યું છે તથા એકાંતે ઉપાદાનનું નામ લઈ નિમિત્તને તજનાર જીવની અવદશાનું દર્શન કરાવ્યું છે. અંતરમાં ભરપર મોહ હોય અને જ્ઞાનની માત્ર વાત કરે તો જ્ઞાનીની આશાતના થાય છે એમ બતાવી તેમણે મુમુક્ષનાં અને જ્ઞાનીનાં કસોટીમૂલક લક્ષણ બતાવ્યાં છે. આ શાસ્ત્રની ઉપાંત્ય ગાથામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું મંગલ ફળ બતાવી તેમણે કહ્યું કે પ્રથમ પાંચ પદ વિચારીને મોક્ષોપાયરૂપી છક્રા પદને સમ્યકૃપણે આરાધનાર નિઃશંકપણે પાંચમું ૫દ - મોક્ષ પામશે. અંતિમ ગાથામાં તેમણે દેહધારી કિંતુ વિદેહી દશાવાન એવા જ્ઞાનીપરૂષના ચરણકમળમાં વંદન કરી, અંત્ય મંગલ કરી, આત્મોત્થાનમાં પરમ અવલંબનભત એવા આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પૂર્શાહતિ કરી છે.

આમ, મોક્ષમાર્ગના પ્રશેતા શ્રીમદે માત્ર ૧૪૨ ગાથાઓમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર સમાવ્યો છે. અન્ય ગ્રંથોમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનનું વિસ્તારથી વિવેચન છે તેનો સાર અત્યંત સરળ ભાષામાં નિરૂપી, જિજ્ઞાસુ જીવો ઉપર તેમણે મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આત્માનું સાચું સ્વરૂપ શું છે એનું પ્રતીતિજનક નિરૂપણ તથા ષડ્દર્શનનું સમઅ વિહંગાવલોકન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં સાંપડે છે. સિદ્ધાંતની સમજૂતી આપતો ગ્રંથ હોવા છતાં આ શાસ્ત્રમાં સૈદ્ધાંતિક ગ્રંથો જેવી કઠિનતા નથી. પાઠક બહુ સૂક્ષ્મ તર્કમાં ગૂંચવાઈ ન જાય, રૂક્ષ ચર્ચાથી કંટાળી ન જાય કે ઇષ્ટ વિષયથી દૂર ઘસડાઈ ન જાય તથા તેને સુક્ષ્મ વિચારણાની પ્રેરણા મળે અને તે વિચારણા જાગતાં પાઠક આત્મતત્ત્વ સંબંધી નિઃશંકતા સ્વયં પ્રાપ્ત કરે તેવી સરળ, સુરેખ અને સુયુક્ત રચના શ્રીમદે અદ્ભુત શૈલીથી કરી છે. આવા પરમોચ્ચ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો એકાબતાપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં જીવ પાવન થાય છે, પાત્ર થાય છે અને પરમ વિશુદ્ધિને પામે છે. તેથી આ શાસ્ત્ર સૌ કોઈ કલ્યાણવાંછુ મુમુક્ષુ જીવે નિત્ય અવગાહન કરી અંતરમાં સુસ્થિત કરવા યોગ્ય છે.

ગ્રંથશૈલી

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' એ શ્રીમદ્ના આત્માના અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આત્મ-

૨૯

નિધિમાંથી સ્ફુરેલી, અસંખ્ય ભવ્યોને પ્રેરશા આપી સન્માર્ગે વાળનારી, સહેલાઈથી કંઠસ્થ કરી શકાય એવી અને સૂત્રાત્મક છતાં સરળ અને સુબોધ શૈલીએ લખાયેલી તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ છે. તેમાં શિષ્યની શંકા અને ગુરુના સમાધાનરૂપ સંવાદશૈલી પ્રયુક્ત થઈ હોવાના કારશે ગ્રંથવિષય ગહન હોવા છતાં ભારેખમ અને જટિલ ન બનતાં સુગ્રાહ્ય, સુબોધક અને સુરુચિપોષક બન્યો છે.

સાહિત્યના આદિ કાળથી સદ્ગ્રંથના સર્જકો, વિવિધ ભૂમિકાના ભવ્ય જીવો કઈ રીતે સરળતાથી બોધ પામી શકે અને ઇષ્ટની પૂર્તિ સાધી શકે તે લક્ષમાં રાખી, વિવિધ પ્રકારનાં ભાષાપ્રયોગ, રજૂઆતપદ્ધતિ તથા કથનશૈલી અપનાવતા આવ્યા છે. ઉત્તમ અને અમુલ્ય સત્કૃતિઓના નિધાનમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકારની નિરૂપણશૈલીથી એક અનોખી ભાત પાડે છે. તેની રચના પ્રશ્નોત્તરરૂપે થયેલી છે. આ શૈલીના અનેક લાભ છે. ગ્રંથકર્તાને વાચક સમક્ષ જે તત્ત્વરહસ્ય પ્રગટ કરવં હોય તે તેઓ પ્રશ્નોત્તરશૈલી દારા સરળતાથી પ્રગટ કરી શકે છે, પોતાની ઇષ્ટ પદ્ધતિ અનુસાર તેને જેવો આકાર આપવો હોય તે સગમતાથી આપી શકે છે. સળંગ શૈલીમાં લખાયેલા પદ્ય કે ગદ્ય અંથોમાં ક્યાંક વિષયાંતર તો ક્યાંક ક્લિપ્ટતા, ક્યાંક વિષયસંક્ષેપ તો ક્યાંક અનભિપ્રેત વિસ્તારનો અવકાશ સંભવે છે. આ કારણે પ્રત્યેક વાચક ગ્રંથનો મર્મ આસ્વાદી શકતો નથી, જેથી ગ્રંથનું વાંચન કરવા છતાં તેના યથાર્થ લાભથી તે વંચિત રહે છે. પ્રારંભિક કક્ષાના વાચકોને સળંગ ગ્રંથના અભ્યાસ દરમ્યાન સ્વયં વિચાર-સ્કુરણાનો અવકાશ ઓછો રહે છે, જ્યારે પ્રશ્નોત્તરશૈલી વાચકના ચિત્તમાં જિજ્ઞાસા જગાડે છે. એક પ્રશ્નની રજૂઆત થતાં તે અંગેની વિચારશા ઓછાવત્તા અંશે અવશ્ય જાગે છે. આ સ્વયંસ્ફરિત સુવિચારણા સાધકને એકાઞ થવામાં ઉત્તમ નિમિત્ત બને છે. વળી, આ શૈલીમાં ગ્રંથકર્તા પોતાના મંતવ્યને તો રજૂ કરે જ છે, પરંતુ સાથે તે મંતવ્યથી વિરુદ્ધ પ્રકારની જે દલીલો ઊઠવાનો સંભવ હોય તે દલીલોનો પણ પોતે જ પ્રતિવાદી વતી ઉલ્લેખ કરી, તે દલીલોનં તાર્કિક નિરસન આપી શકે છે.

આમ, વિષયની રજૂઆતમાં પ્રશ્નોત્તરશૈલીનું આગવું સ્થાન હોવાથી ભૂતકાળમાં પણ અનેક અંધકર્તાઓએ સંવાદશૈલીનો આશ્રય લીધો છે. દ્વાદશાંગીમાં મૂર્ધન્ય પદ ધરાવતા પંચમ અંગ 'શ્રી ભગવતી સૂત્ર'ની રચના પ્રશ્નોત્તરરૂપે જ થઈ છે, જેમાં શ્રી ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમે શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાનને પૂછેલા ૩૬,૦૦૦ પ્રશ્નોનું સંકલન છે. શ્રી ગૌતમસ્વામી ઉપરાંત શ્રી અગ્નિભૂતિ, શ્રી વાયુભૂતિ અને શ્રી મંડિયપુત્તના કેટલાક પ્રશ્નોની નોંધ પણ આ શાસ્ત્રમાં સંવિહિત છે. 'જ્ઞાતાધર્મકથા', 'અનુત્તરોયપાદિકદશા', 'વિપાકસૂત્ર', 'નિર્યાવલિકા' આદિ કેટલાંક આગમો એવાં છે કે જેની પ્રરૂપણા શ્રી સુધર્માસ્વામીએ શ્રી જંબૂસ્વામીના પ્રશ્નોના આધારે, ભગવાન શ્રી મહાવીર પાસેથી તે વિષેનું જ્ઞાન મેળવીને કરી છે. આચાર્યશ્રી જિનભદ્રજીએ 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય'માં ૧૧ ગણધરો સાથેના વાદમાં શ્રી મહાવીર પ્રભુ ગણધરોનાં મનમાં રહેલી શંકાઓનું જે નિરાકરણ કરે છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે 'વિચારરત્નસાર' ગંથમાં આ જ શૈલીનો આધાર લઈ, સાધનામાર્ગમાં સહયોગી થાય એવા સવાલો સર્જી, તેના અનુભવસિદ્ધ જવાબો પણ સ્વયં જ આપ્યા છે.

પ્રશ્નોત્તરશૈલીનો સુંદર ઉપયોગ જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ અવારનવાર થતો રહ્યો છે. બૌદ્ધ 'ત્રિપિટક'માં પણ અનેક સ્થળે વિવિધ સંવાદોની રચના કરવામાં આવી છે. જેમાંનો ગ્રીક સમાટ મિનેન્ડર અને આચાર્ય નાગસેન વચ્ચેનો સંવાદ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદો તથા 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'માં પણ આ પ્રકારની સંવાદાત્મક શૈલી અપનાવેલી જોવા મળે છે. 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'માં શ્રી વ્યાસ મુનિએ અર્જુનના મુખે પ્રશ્ન મૂકી, શ્રીકૃષ્ણના મુખેથી ઉત્તર અપાવ્યા છે. શ્રી શંકરાચાર્યે 'ઉપદેશસાહસી'માં ગુરુશિષ્યસંવાદશૈલીના આશ્રયે વેદાંતના ગૂઢ તત્ત્વોનું ગદ્યમાં વિશદ વર્ણન કર્યું છે. કવિ અખાકૃત 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' એ દોહા-ચોપાઈમાં રચાયેલું સંવાદશૈલીનું કાવ્ય છે. દાસી જીવણદાસે પણ 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' લખ્યો છે. કવિ દયારામે પણ 'રસિક વલ્લભ'ને ગુરુશિષ્યસંવાદરૂપે યોજ્યો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં શ્રીમદે પણ છ પદની તલસ્પર્શી મીમાંસા ગુરૂ-શિષ્ય-સંવાદની વિશિષ્ટ લાક્ષણિક શૈલીથી પ્રકાશી છે. શ્રીમદે અનેક ગ્રંથોનું અવગાહન કરી, મોક્ષમાર્ગને આત્મસાતુ કરી, સર્વ જીવો ભવબંધનથી મુક્ત થાય તેવી મંગલ ભાવનાથી અને એકાંત કરણાબુદ્ધિથી આ ગ્રંથનું સર્જન કર્યું છે. એમાં તેમણે આત્માને લગતું સર્વ આવશ્યક રહસ્ય સંપૂર્ણપણે સમાવી દીધું છે. સાધકગણ સમક્ષ આત્માનાં છ પદનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા શ્રીમદે શિષ્યમુખે ક્રમશઃ એક પછી એક પદ વિષેની શંકા રજૂ કરાવી, તત્પશ્ચાત્ શ્રીગુરૂના મુખે તે તે શંકાઓનું સમાધાન દર્શાવ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રશ્નોત્તર સાધનાપથ ઉપર પ્રગતિ કરાવવામાં સહાયક બને તેવા છે. જેમને તે પ્રકારની શંકા હોય છે. તેમને તેનું સમાધાન થાય છે અને આત્મવિકાસની દિશા તથા પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, કેટલાક જીવોને તથારૂપ ચિંતન-મનનનો પ્રાદર્ભાવ ન થયો હોય અને તેથી તત્પ્રકારના પ્રશ્નો ઉદ્દભવતા જ ન હોય, તેઓ માટે પણ શ્રીમદે પ્રયોજેલ આ ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ કરવાને એક ઉત્તમ સોપાન બને તેમ છે. યથાર્થ તત્ત્વસમજણ પામવાનો અભિલાષી અને સદ્દગુરુચરણનો ઉપાસક એવો શિષ્ય જે વિનયપુચ્છા કરે છે, તે શંકા શ્રીમદે 'શિખ્ય ઉવાચ' (શિષ્ય બોલ્યો) એવા પદના નિર્દેશથી પરમ અદ્ભુત ભાવવાહી શૈલીમાં રજૂ કરી છે. તેના ઉત્તરરૂપે, તે શંકાના સર્વાંગ સંપૂર્શ સમાધાનમાં 'સદ્ગુરુ ઉવાચ' (સદ્ગુરુ બોલ્યા) એમ પ્રતિપદના પ્રયોગથી

વળતી રજૂઆત કરી છે. 'શિષ્ય ઉવાચ' તથા 'સદ્ગુરુ ઉવાચ'ની આ તત્ત્વ-રસિક, સુભગ, ચિત્તાકર્ષક અને બોધપ્રદ શૈલી 'શ્રીમદ્દ્ ભગવદ્ગીતા'ની 'અર્જુન ઉવાચ' તથા 'શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ' શૈલીનું સહેજે સ્મરણ કરાવે છે.

શ્રીમદે છ પદની ચર્ચા શ્રદ્ધાપ્રધાન નહીં પણ તર્કપ્રધાન બનાવી છે. સમઅ ચર્ચા આગમમૂલક હોવા છતાં એની સિદ્ધિ તર્કથી કરવામાં આવી છે. જેમ ભગવાન મહાવીરે તર્કપુરઃસર દલીલો આપીને ગણધરોની શંકાઓનું નિવારણ કર્યું હતું, તેમ જિજ્ઞાસુના મનમાં રહેલી ષટ્પદવિષયક શંકાઓનું સમાધાન પ્રથમ તર્કના બળે કરી, બુદ્ધિના સ્તરે તેને સુગ્રાહ્ય બનાવ્યા પછી જ તે પદોને સ્વીકારવાની પ્રેરણા શ્રીમદે કરી છે. તર્ક-શક્તિના દોરને બુદ્ધિના તલ સુધી પહોંચાડી શ્રીમદે આ શાસ્ત્રની પ્રરૂપણા વિસંગતિ-મુક્ત અને ન્યાયયુક્ત બનાવી છે.

આ અનુપમ ગુરુશિષ્યસંવાદમાં શ્રીમદે શિષ્યમુખે વિવિધ શંકાઓ સબળતાથી ઉપસ્થિત કરી છે. શિષ્યની પ્રત્યેક શંકામાં પરમ વિનય નીતરે છે, સત્ય તત્ત્વ અંગેની અપૂર્વ જિજ્ઞાસા અને મુક્તકંઠે સત્ય સ્વીકારતી અદ્ભુત સરલતા ચમકે છે. શિષ્યની એક એક શંકાને સંપૂર્ણપણે ટાળવાની સદ્ગુરુની પૂરેપૂરી ચોકસાઈ અને ઉપયોગજાગૃતિ વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે તથા પૂર્ણ સહાનુભૂતિભર્યા ઉત્તર આપી શિષ્યને સન્માર્ગે ચઢાવવાની સદ્ગુરુની નિષ્કારણ કરુણા પાઠકના હૃદયને આકર્ષી લે છે. વળી, તત્ત્વચર્ચામાં રોચક દ્રષ્ટાંત આપવું એ શ્રીમદ્ની હૃદયંગમ શૈલીનું આગવું લક્ષણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ રહસ્યને થોડા શબ્દોમાં સાદી અને સરળ ભાષામાં સમાવી દેવાની શ્રીમદ્દની આશ્ચર્યકારક શક્તિની ખાતરી પણ થાય છે. આત્માની અનુભૂતિ કરી હોય તે પુરુષના હૃદયમાંથી જ આવી અસાધારણ વાણી નીકળી શકે એવી પ્રતીતિ વાચકને થયા વિના રહેતી નથી.

શ્રીમદે વીતરાગશાસનનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનાં ગંભીર રહસ્યોને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં વણી લઈ વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શન કરાવ્યું છે. શ્રીમદે તે તત્ત્વો આગમ, યુક્તિ અને સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કર્યાં છે અને તે પ્રમાણિત કરવાની તેમની શૈલી મર્મવેધક છે, ભાવયુક્ત છે, આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી છે. ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર પણ સરળતાથી અભ્યાસ કરી શકે તેવી સુગમ ગુજરાતી ભાષાનો અને સરળ દોહા છંદનો શ્રીમદે આ ગ્રંથમાં સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંતને અતિ સાદી ભાષામાં છતાં અસરકારક રીતે કહી શકવાના અદ્ભુત સામર્થ્યનું સુંદર દષ્ટાંત શ્રીમદે રજૂ કર્યું છે. આ ભાષાશૈલીના પ્રતાપે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં સુદઢ ન્યાય, ઊંડું તત્ત્વરહસ્ય અને વિરલ અર્થગાંભીર્ય સરળ ભાષામાં સંમિલિત થયાં છે અને પરિણામે તેની એકેક ગાથા એવા વિસ્મયકારક સામર્થ્યથી પરિપૂર્ણ બની છે કે સુવિચારવાન જીવને જ્ઞાનલબ્ધિ પ્રગટાવામાં તે પરમ નિમિત્ત બની શકે છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રતિપાદન શૈલી જોતાં તેમાં કશે પણ શબ્દાડંબર કે વાગ્વિલાસ દેખાતો નથી. આ સૂત્રાત્મક કૃતિમાં એક પણ શબ્દ નકામો નથી, એક પણ નિર્દેશ કડવાશ કે આવેશયુક્ત નથી, એક પણ વચન નિષ્પક્ષપાતતાહીન કે વિવેકવિહીન નથી. તેના શબ્દે શબ્દે માત્ર સ્વાત્માનુભવી મહાત્માના અંતરમાંથી સ્વયમેવ સ્ફુરેલી શ્રુતધારાનાં દર્શન થાય છે. જેમ ગંગા નદીનો સોત જોવાથી આંખ ઠરે છે, ચિત્ત શાંતિ અને પ્રસન્નતા અનુભવે છે; તેમ શ્રીમદ્દના નિર્મળ અંતરમાંથી પ્રવહતી આ પ્રશમરસથી પરિપૂર્શ, 'સ્યાત્' મુદ્રાથી અલંકૃત ૧૪૨ ગાથાઓની અપૂર્વ કૃતિ પઠન કે શ્રવણ કરનારના આત્માને શાંતિ અને શીતળતા, પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા બક્ષે છે. આબાલગોપાલ સર્વને સ્વયોગ્યતા પ્રમાણે પરમ ઉપકારી થઈ શકે એવી ચમત્કૃતિ તથા આત્માને સ્પર્શતા સર્વ મુદ્દાઓનું ક્રમબદ્ધ, તર્કસંગત નિરૂપણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને જૈન તેમજ જૈનેતર આત્મવિષયક ગંથોમાં અત્યંત મહત્ત્વનો અને ઉચ્ચ કોટિનો દરજ્જો અપાવે છે. મત, દર્શન, સંપ્રદાય, વાડા, જાતિ આદિના આગ્રહથી ઉપર ઊઠીને સર્વગ્રાહી શૈલીથી લખાયેલો આ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ આધ્યાત્મિક સાહિત્યમાં અમર સ્થાન લેવા સર્જાયેલો છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે કે –

'ગુરુચરણને 'ઉપ' – સમીપે 'નિષદ્' – બેસી તત્ત્વનું શ્રવણ કરતા શિષ્યને પ્રાપ્ત થતી ઉપનિષદોનું સ્મરણ કરાવે એવી, આ ગુરુશિષ્યસંવાદથી આત્મસિદ્ધિ પ્રકાશતી આત્મસિદ્ધિ ખરેખર! આત્માની અનુપમ ઉપનિષદ્ – 'આત્મોપનિષદ્' છે; સર્વ દર્શનને સન્માન્ય એવી આત્માની અનન્ય ગીતા છે. પરમ બ્રહ્મવિદ્યાના પારને પામેલા પરબ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીમદ્ જેવા આર્ષદ્રષ્ટા મહાકવિ – બ્રહ્માએ સર્જેલી આ આત્મસિદ્ધિ બ્રહ્મવિદ્યાનો અર્ક (essence) છે; બ્રહ્મવિદ્યાના શબ્દબ્રહ્મનો છેલ્લો શબ્દ એવી આ આત્મસિદ્ધિ મુમુક્ષઓને આત્માની અમૃતાનુભૂતિનો અમૃતર્જ્રભ છે.'⁹

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર', ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૬૨૫-૬૨૬

- ખંડ ૧
- પ્રકરણ ૨

ગ્રંથનાં વિવેચન અને ભાષાંતર

ગ્રંથનાં વિવેચન

શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ગણતરીની વ્યક્તિઓને જ આપ્યું હોવાથી અને અનધિકારી જીવોના હાથમાં તે ન જાય તેની ખૂબ સાવચેતી રાખી હોવાથી તથા તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો ન હોવાથી આ ગ્રંથની જાણકારી બહુ ઓછી વ્યક્તિઓને હતી. તેમના દેહવિલય પછી તેમના લઘુભ્રાતા શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતાને શ્રીમદ્નું બધું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થતાં, તેમણે શ્રી અંબાલાલભાઈ આદિની મદદ લઈ તે અંગેનું સંશોધન કાર્ય શરૂ કર્યું અને એકત્રિત થયેલા શ્રીમદ્દના સાહિત્યને જ્યારે વિ.સં. ૧૯૬૧માં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્ય ત્યારે એ ગ્રંથમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

આમ, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચનાના આશરે નવ વર્ષ પછી તેની પ્રથમ વાર જાહેર પ્રસિદ્ધિ થઈ. તે પછી વિ.સં. ૧૯૬૪માં શ્રી મનસુખભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને અલગ પુસ્તકરૂપે છપાવ્યું, જે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પ્રથમ સ્વતંત્ર પ્રગટી-કરણ હતું. એ પુસ્તકમાં તેની મૂળ ગાથા ઉપરાંત પ્રત્યેક ગાથાના શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા અર્થ તથા શાસ્ત્રની અમુક ગાથાઓની સમજૂતી આપતા શ્રીમદ્દના પત્રો આપ્યા છે. એ પુસ્તકમાં શ્રી મનસુખભાઈએ લગભગ ૫૦ પાનાંનો ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. ત્યારપછી 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ' તરફથી પ્રગટ થયેલી 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર' ગંથની પ્રત્યેક આવૃત્તિમાં તથા 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ' તરફથી પ્રગટ થયેલી 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર' ગંથની સર્વ આવૃત્તિઓમાં પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા અર્થ તથા શ્રીમદ્દના ઉપરોક્ત પત્રો સહિત પ્રગટ થતું આવ્યું છે.

વિ.સં. ૧૯૬૪ પછી શ્રીમદ્ની અત્યંત મહત્ત્વની કૃતિ તરીકે જુદા જુદા અનેક સંગ્રહોમાં તે સમાવેશ પામી છે તથા સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પણ તે અવારનવાર પ્રગટ થતી રહી છે. કેટલાકે આ શાસ્ત્રને અન્ય પદ્યગ્રંથોના સંકલનમાં સંપાદિત કર્યું છે, કેટલાકે પોતાના પુસ્તકમાં તેને એક પ્રકરણ તરીકે સ્થાન આપ્યું છે, કેટલાકે શ્રી અંબાલાલ-ભાઈના અર્થ તથા કેટલીક ટિપ્પણ અને શ્રીમદ્નાં વચનો સાથે આ ગ્રંથને સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રગટ કર્યું છે, કેટલાકે તેની પ્રત્યેક ગાથાના અર્થને વિસ્તારથી સમજાવતા સ્વતંત્ર પુસ્તકની પણ રચના કરી છે, તો કેટલાકે પોતાના શોધપ્રબંધના વિષ્ય તરીકે

તેની પસંદગી કરી છે. આમ, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર ઘણા પ્રવચનકારોએ વ્યાખ્યાનો પણ કર્યા છે. તત્ત્વરસિક ભવ્ય જિજ્ઞાસુઓ આ ગ્રંથનો ઊંડો અભ્યાસ કરે છે. અનેક મુમુક્ષુઓ દરરોજ નિયમપૂર્વક આ અતિ ઉપકારી ગ્રંથનું પારાયણ કરે છે. આ પ્રકારે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિશ્વપ્રસિદ્ધ બન્યું છે. હવે આ કૃતિના વિવેચનની ઉપયોગિતા તથા તેનાં ઉપર થયેલાં વિવેચનો પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરીએ –

શ્રીમદે ષડ્દર્શનમાં મસ્તક સમાન જૈન દર્શનના મૂળસિદ્ધાંતરૂપ આત્માનાં ષટ્પદને, નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનો સમન્વય કરીને અનેકાંતવાદથી સમજાવવા અર્થે પોતાની અદ્ભુત પ્રજ્ઞાશક્તિથી આ અજોડ ગ્રંથની રચના કરી છે. તેની ભાષા સરળ હોવા છતાં તેના ભાવ સાગરસમ ગંભીર છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના સંબંધમાં શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા લખે છે કે –

'ગ્રંથગૌ૨વ માત્ર ૧૪૨ દોહ૨ાનું છે; તથાપિ જગત્-વિખ્યાત આચાર્ચ ભગવાન્ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય' ગ્રંથ, જે માત્ર ૮૬ શ્લોકોનો છે; છતાં તેમાં સર્વ દર્શનોનું સ્વરૂપ ચથાતથ્ય રીતે દર્શાવી તત્ત્વજ્ઞાનાનુભવીઓને અપ્રતિમ હર્ષનું કારણ આપ્યું છે, અને તેને લઇને તેના ઉપર અનેક ગઠન ટીકાગ્રંથો લખાયા છે, તેમ આ ગ્રંથનું ગૌરવ ઘણું અલ્પ છતાં તેમાં સર્વ દર્શનોનો અંતિમ હેત પ્રગટ કરી બતાવ્યો છે.'^૧

આવા આશયગંભીર શાસ્ત્રનો યથાર્થ લાભ મેળવવા તેના ઊંડા અવગાહનની આવશ્યકતા છે. વિવેચન વિના તેનો પરમાર્થ આશય સમજવો દુર્ગમ્ય છે. વિવેચન વિના કેટલાક શબ્દોની પાછળ રહેલા ઊંડા ભાવોથી સામાન્ય વાચક વંચિત રહી જાય છે. શ્રીમદે આગમના અર્કને તર્કભરપૂર, સારગ્રાહી અને સૂત્રાત્મક શૈલીમાં રજૂ કર્યો હોવાથી તેનો ગૂઢાર્થ સમજવા તેના વિસ્તારની આવશ્યકતા રહે છે. તેના વિવેચન દ્વારા તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ભાવો પ્રગટ થઈ મુમુક્ષુઓને વિશેષ ઉપકારક બને એ સ્વાભાવિક છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને સમજવા આવા માધ્યમની અતિ આવશ્યકતા છે. સામાન્ય લેખક કે વિવેચનકર્તાનું ગજું નથી કે તે શ્રીમદ્દનાં કથનના ભાવોને પૂર્ણતયા ખોલી શકે. આવા મહાસામર્થ્યથી ભરેલા ગ્રંથનાં રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ, કુશાગ્ર મતિ, પ્રચંડ મેધા, સચોટ તર્કશક્તિ, ઊંડું અને વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન, નિર્મળ અંતઃકરણ, પ્રબળ નિષ્ઠા વગેરે ગુણો અપેક્ષિત છે. સામાન્ય પ્રકારના ગ્રંથના વિવેચનનં કાર્ય પણ કઠિન ગણાય છે, કારણ કે વિવેચકમાં વિવેક, ભાષાજ્ઞાન, વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ, બુદ્ધિની તીવ્રતા વગેરે ગુણો હોય તો જ તેમના દ્વારા થયેલ વિવેચન વાચકોને ૧- શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા, 'આત્મસિદ્ધિ', પ્રસ્તાવના, પુ.૨

32

ગ્રંથનાં વિવેચન અને ભાષાંતર

અંથના વિષયનું યથાર્થ દર્શન કરાવી શકે છે; તેથી તાત્ત્વિક ગ્રંથના વિવેચનના કાર્યમાં તો તેના કરતાં પણ ઉચ્ચતર વિવેક, અભ્યાસ, પ્રજ્ઞા આદિ ગુણો અષેક્ષિત હોય એ સમજી શકાય તેવી હકીકત છે; અને એવા વિવેચક દ્વારા થયેલું વિવેચન જ વાચકો તેમજ વિચારકોને પ્રેરક નીવડી શકે છે.

મુમુક્ષુઓના સદ્દભાગ્યે શ્રીમદે કેટલાક પત્રોમાં અમુક ગાથાઓનું વિવેચન કર્યું છે, જે સ્વયં તે ગાથાઓનાં રહસ્યને સમજવા માટે પ્રબળ અવલંબનભૂત અને મહાલાભનું કારણ બન્યા છે. આ પત્રો શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' રચ્યું તેના બીજા જ દિવસે, એટલે કે વિ.સં. ૧૯૫૨ની આસો વદ ૨ ને દિવસે લખેલ છે. તેમણે ગાથા ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૨, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૭, ૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬ એમ કુલ ૨૦ ગાથાઓના અર્થ કર્યા છે. તેમાંના કેટલાક અર્થ વિસ્તારથી છે તો કેટલાક અર્થ સંક્ષેપમાં છે. આ ઉપરાંત તેમણે વિ.સં. ૧૯૫૪માં ૧૦મી ગાથા ઉપર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. શ્રીમદે કરેલાં વિવેચનોમાં તેમનો દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશ ઝળહળતો જોઈ શકાય છે અને એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે શ્રીમદે દરેક ગાથાનો અર્થપ્રકાશ કર્યો હોત તો જગતને 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પરમાર્થ દર્શાવનાર અલૌકિક બોધનો ધન્ય લાભ મળ્યો હોત.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની સર્વ ગાથાઓને આવરી લેતું વિવેચનકાર્ય સૌ પ્રથમ શ્રી અંબાલાલભાઈએ કર્યું છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અવતરણ નજરોનજર નિહાળનાર અને પ્રથમ ચાર નકલમાંથી એક નકલ મેળવવા ભાગ્યશાળી બનનાર શ્રીમદ્દના નિકટ સમાગમી મહામુમુક્ષુ શ્રી અંબાલાલભાઈએ શ્રીમદ્દની હયાતીમાં જ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રત્યેક ગાથાના સંક્ષિપ્ત અર્થ કર્યા હતા. શ્રીમદ્દના શ્રી અંબાલાલભાઈ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં આ વિષેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.^૧ આ અર્થ ઉપર શ્રીમદ્ દષ્ટિપાત કરી ગયા હતા, પરંતુ તેના વિષેનો શ્રીમદ્નો અભિપ્રાય જાણવા મળતો નથી. અલબત્ત, શ્રીમદે તે અનુવાદ તપાસ્યો હોવાથી તેમાં કોઈ દોષ રહેવા ન જ પામ્યો હોય એ નિશ્વિિત છે. તેથી જ શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા આ સંક્ષિપ્ત અર્થ શ્રીમદ્દના 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સાથે લગભગ બધે સ્થાન પામે છે. આ અર્થ જાણે શ્રીમદે કરેલા અર્થ હોય તેટલું સન્માન પામે છે અને મોટાભાગના વિવેચકોએ પણ આ અર્થને અનુસરીને જ વિવેચન કર્યા છે. આ રીતે શ્રીમદ્ના આ મહાગ્રંથને પ્રથમ વાર અર્થથી વિભૂષિત કરવાનો મહાયશ શ્રી અંબાલાલભાઈને ફાળે જાય છે. વળી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની એક નકલ મેળવવા સદ્ભાગી થયેલ શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીએ પણ શ્રીમદ્દની હયાતી દરમ્યાન જ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અર્થ કર્યા હતા. આ અર્થ લખીને તેઓ

૧- જુઓ : 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૬૨ (૫ત્રાંક-૭૩૦)

શ્રી અંબાલાલભાઈને મોકલતા અને શ્રી અંબાલાલભાઈએ તે લખાણ શ્રીમદ્દને મોકલ્યાં હતાં. આ અંગેના ઉલ્લેખો શ્રી માણેકલાલભાઈના શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપરના પત્રમાં અને શ્રી અંબાલાલભાઈના શ્રીમદ્દ્ ઉપરના પત્રોમાં જોવા મળે છે.^૧ શ્રી માણેકલાલ-ભાઈકૃત આ વિવેચન અપ્રાપ્ય છે અને તે અંગે વિશેષ કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

આમ, શ્રીમદ્દની હયાતી દરમ્યાન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં બે વિવેચન થયાં હતાં. તેમના દેહવિલય પછી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રસિદ્ધિ થતાં તેના ઉપર વિવેચન ઉપરાંત અન્વયાર્થ, કિંચિત્ અર્થપ્રકાશના પ્રકારનાં કેટલાંક લખાણ થયાં છે. આ સર્વ લખાણને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય. કેટલાંક લખાણ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રકાશિત થયાં છે, જ્યારે કેટલાંક લખાણ લેખકના પુસ્તકના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા અન્યના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તરીકે પ્રકાશિત થયાં છે. આ બે વિભાગ અંતર્ગત આ સર્વ લખાણને હવે કાળાનુક્રમે જોઈએ.

	પ્રકાશન વર્ષ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	
૧	વિ.સં. ૧૯૯૯	આત્મસિદ્ધિ વિવેચન	બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી	
૨	વિ.સં. ૧૯૯૯	શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો	શ્રી કાનજીસ્વામી	
з	વિ.સં. ૨૦૦૨	શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્રપ્રશીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (અર્થ સહિત)	શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મન્દિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ	
8	વિ.સં. ૨૦૧૭	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રશીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)	શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ	
પ	વિ.સં. ૨૦૪૧	The Self-Realization	શ્રી દીનુભાઈ પટેલ	
w	વિ.સં. ૨૦૪૨	હું આત્મા છું	ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી	
Q	વિ.સં. ૨૦૪૬	આત્મસિદ્ધિ - ભાવાર્થ	શ્રી પ્રવીણકુમાર ખીમજી તેજુકાયા 'અલ્પશ્રુત'	
٢	વિ.સં. ૨૦૪૮	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રશીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય)	ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા	
Ŗ	વિ.સં. ૨૦૪૯	શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ	શ્રી ગિરધરભાઈ	
૧૦	વિ.સં. ૨૦૪૯	આત્મ-સિદ્ધિ-શાસ્ત્ર	શ્રી ધીરજલાલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા	

(I)	'શ્રી	આત્મસિદ્ધિ	શાસ્ત્ર'	ઉપર	લખાચેલાં	સ્વતંત્ર	પુસ્તક

૧- જુઓ : 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૩૮,૨૮,૨૯,૩૧

(II) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર લખાચેલાં પ્રકરણ ઇત્યાદિ

	પ્રકાશન વર્ષ	પુસ્તકનું નામ	પ્રકરણ ઇત્યાદિના લેખક
૧	વિ.સં. ૧૯૬૪	શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર	શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા
ર	વિ.સં. ૧૯૯૪	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	બલ્ધચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી
з	વિ.સં. ૨૦૧૦	શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્રપ્રજ્ઞીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર	પંડિત સુખલાલજી
8	વિ.સં. ૨૦૨૧	Philosophy of Srimad Rajchandra	શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ પટેલ
પ	વિ.સં. ૨૦૨૨	અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર	ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા
٤,	વિ.સં. ૨૦૨૬	શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ	ડૉ. સરયુબેન મહેતા
9	વિ.સં. ૨૦૫૨	Philosophy and Spirituality of Srimad Rajchandra	ડૉ. યુ.કે. પુંગલિયા

(I) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર લખાચેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તક

(૧) 'આત્મસિદ્ધિ વિવેચન' - બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી

સત્પુરુષાર્થપ્રેરક અધ્યાત્મવિભૂતિ બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું લઘુ વિવેચન વિ.સં. ૧૯૮૨માં કર્યું હતું,^૧ જેનું પ્રકાશન તે પછી ઘણા અરસા બાદ વિ.સં. ૧૯૯૯(ઈ.સ. ૧૯૪૩)માં થયું હતું. તેની ત્રણ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. ત્રીજી આવૃત્તિ વિ.સં. ૨૦૪૨(ઈ.સ. ૧૯૮૬)માં પ્રકાશિત થઈ હતી.

યુવાવયમાં સંસારપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસમાં સ્થિત થયેલા બદ્ધચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ પોતાનું શેષ જીવન સ્વપરકલ્યાણમય આત્મ-સાધનામાં જ વિતાવ્યું હતું. તેમને શ્રીમદ્દ્ પ્રત્યે ખૂબ જ આદર, અત્યંત અહોભાવ અને સમર્પણપૂર્વકનો ભક્તિભાવ હતો; તેમજ તેમનો અપૂર્વ મહિમા હતો. પોતાના પત્રો તથા બોધમાં તેઓ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથાઓને વારંવાર ટાંકતા. તેઓ લખે છે –

'કૃપાળુદેવને ઘણા ભવનું જે જ્ઞાન હતું તે બધું વલોવી, 'આત્મસિદ્ધિ' રૂપી માખણ કાઢ્યું.^{?ર}

૧- જુઓ : 'પૂજ્યશ્રી બ્રહ્મચારીજી જન્મ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ', પૃ.૭૯

૨- 'બોધામૃત', ભાગ-૨, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૫

'આ કાળમાં ઘણાં શાસ્ત્રો છે, પણ 'આત્મસિદ્ધિ' જેવું સરળ ભાષામાં કૃપાળુદેવે લખ્યું છે તેવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી. કૃપાળુદેવે ઘણું, કામ થઈ જાય એવું કહ્યું છે.'^૧

'જગતને ભૂલીને જ્ઞાનીને શું કહેવું છે? તેની શોધ કરવા આ આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર અલૌકિક દષ્ટિએ વિચારવા ચોગ્ય છે.'^ર

નાના કદનાં ૧૩૧ પાનાંઓના આ વિવેચનમાં 'અર્થ' અને 'ભાવાર્થ' આપવામાં આવ્યા છે. 'અર્થ'માં શ્રી અંબાલાલભાઈએ લખેલ સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થ આપવામાં આવ્યો છે અને ત્યારપછી 'ભાવાર્થ'માં બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ અર્થવિસ્તાર કર્યો છે. સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અવગાહનમાં અને તેમાં બોધેલા માર્ગની પરમ પ્રેમપૂર્વક ઉપાસના કરવામાં આ વિવેચન મુમુક્ષુઓને સહાયકારી છે. સરળ શૈલીમાં નિરૂપાયેલું આ વિવેચન સુંદર, સચોટ અને અર્થપ્રકાશક છે.

સદ્ગુરુદેવની દઢ આશ્રયભક્તિ પ્રગટે છે ત્યારે શિષ્યનું પોતાનું આગવું કંઈ જ રહેતું નથી. એનું જે કંઈ છે તે સઘળામાં શ્રીગુરુની પ્રતિભા ઝળકે છે. શ્રી બ્રહ્મચારીજીના વિવેચનમાં આ તથ્ય પ્રમાણિત થાય છે. જો કે આ વિવેચનમાં શ્રીમદ્નાં વચનો અલ્પ પ્રમાણમાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તેમ છતાં વિવેચનકર્તાના શબ્દોમાં શ્રીમદ્ના બોધની છાયા સાંગોપાંગ ભક્તિિભાવપૂર્વક ઊતરેલી જણાય છે. અર્થની પુષ્ટિ માટે ક્વચિત્ શ્રીમદ્નાં તથા શ્રી આનંદઘનજી મહારાજની કૃતિઓમાંથી અવતરણો લીધાં છે, તો ક્યારેક 'સમાધિશતક', 'સમયસાર', 'આઠ યોગદષ્ટિની સજ્ઝાય' આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાઓનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ વિવેચન એકંદરે સુરેખ અને પદ્ધતિપૂર્વકનું થયું છે.

પ્રસ્તુત વિવેચન અતિસંક્ષેપમાં થયું હોવાના કારણે મૂળ શાસ્ત્રની બધી ગાથાઓનો ભાવાર્થ ઊંડાણથી થઈ શક્યો નથી, જેથી અમુક ગાથાઓના મર્મથી તત્ત્વાભ્યાસી વંચિત રહે છે. જો કે આ લઘુ વિવેચન લખવા પાછળ વિવેચનકર્તાનો આશય માત્ર મુમુક્ષુઓને મૂળ ગ્રંથનો પરિચય મળે તેટલો જ હોવાનું જણાય છે. આ વિવેચન મૂળ શાસ્ત્રનો પ્રારંભિક પરિચય આપતું હોવાથી વિચારબળની વૃદ્ધિ કરાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો' - શ્રી કાનજીસ્વામી

ઈ.સ. ૧૯૩૯માં શ્રી કાનજીસ્વામીની રાજકોટ ક્ષેત્રે સ્થિતિ હતી, તે વખતે ત્યાંના મુમુક્ષુઓ દ્વારા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર પ્રવચન કરવા માટે તેમને થયેલી વિનંતી ૧- 'બોધામૃત', ભાગ-ર, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૪ ૨- એજન, પૃ.૨૬૫ આ શાસ્ત્રના પ્રથમ વિસ્તૃત વિવેચનનું નિમિત્ત બની. રાજકોટમાં તેઓ 'આનંદકુંજ'માં ઊતર્યા હતા અને ત્યાં તા. ૧૯-૯-૧૯૩૯ (ભાદરવા સુદ ૭, વિ.સં. ૧૯૯૫) થી તા. ૨૯-૧૧-૩૯ (કારતક વદ ૩, વિ.સં. ૧૯૯૬) સુધી રોજ સવારે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથાઓની છશાવટ દ્વારા મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં તેમણે અધ્યાત્મ રસનો સાગર હિલોળા લેતો કર્યો હતો. ૭૨ દિવસ પર્યંત ચાલેલી આ પ્રવચનમાળાને એક બ્રહ્મચારી અંતેવાસી ભાઈએ યથાશક્તિ શબ્દદેહ આપ્યો હતો, જે વિ.સં. ૧૯૯૯માં આશરે ૪૦૦ જેટલાં પાનાંના પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. ત્યારપછી તેની બીજી આઠ આવૃત્તિ છપાઈ છે. તેની નવમી આવૃત્તિ વિ.સં. ૨૦૪૭માં પ્રકાશિત થઈ હતી.

શ્રી કાનજીસ્વામી શ્રીમદ્નાં જીવન તથા સાહિત્યથી અત્યંત પ્રભાવિત હતા. સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન તેમનાં પ્રવચનોમાં શ્રીમદ્નાં કાવ્યોનો, પત્રોનો કે જીવનપ્રસંગોનો ઉલ્લેખ તેઓ વારંવાર પ્રેમાદરપૂર્વક કરતા રહ્યા હતા. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું તેમને ઘશું મહત્ત્વ હતું. તેઓ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો મહિમા દર્શાવતાં કહે છે –

'હું ચોક્કસ ક્રહું છું કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં (સૌરાષ્ટ્રમાં) વર્તમાનકાળમાં મુમુક્ષુ જીવોના પરમ ઉપકારી હોય તો તે શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર છે. ગુજરાતી ભાષામાં આત્મસિદ્ધિ લખીને જૈનશાસનની શોભા વધારી છે. આ કાળમાં તેમના જેવા મહત્ પુરુષ મેં જોયા નથી, તેમના એકેક વચનમાં ઊંડું રહસ્ય છે. તે સત્સમાગમ વિના સમજાય તેમ નથી. તેમની ભાષામાં અપૂર્વ ભાવ ભર્યા છે, ઊંડા ઊંડા ન્યાય, ગંભીર અર્થ તેમના લખાણમાં છે. કોઈ જ્ઞાનબળના અપૂર્વયોગે એ લખાયા છે.'⁹

'શ્રીમદે એવી અપૂર્વ ઘટના કરી છે કે તેમાં કોઇ અંગ બાકી ન ૨હે એવી રીતે સંક્ષેપમાં સાચું તત્ત્વ જાહેર કર્યું છે. આત્મતત્ત્વની આવી સ્પષ્ટ વાત ગુજરાતી ભાષામાં કરી, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર બનાવ્યું, તેથી ઘણો ઉપકાર ભવ્ય જીવોને થયો છે. હજારો જીવો તે ક્યા-પ્રસાદથી આત્મશાંતિની ભાવના સેવે છે.'^ર

''આત્મસિદ્ધિ' ઉપર વિશેષ વિવેચન કેટલું થઈ શકે ? વાણીચોગ વડે કેટલું કહી શકાચ ? તેમાં આત્માની જે સિદ્ધિ કરી છે તે ખરેખર એમ જ છે. તેને ઊંડું અવગાહવું.'³

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં ગર્ભિત રહેલ અનેક સત્શાસ્ત્રોના નિષ્કર્ષરૂપ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનનો શ્રી કાનજીસ્વામીએ આ પ્રવચનોમાં મૌલિક રીતે વિકાસ અને વિસ્તાર કર્યો છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રણીત થયેલ વીતરાગવિજ્ઞાનનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને તેમણે શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દોનો શક્ય એટલો ઓછો ઉપયોગ કરીને વિસ્તારપૂર્વક પણ સરળતાથી સમજાવ્યાં ૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૩૯૨ ૨- એજન, પૃ.૨૪૩ ૩- એજન, પૃ.૨૪૫ છે. વિશદતાથી તેમજ જુદા જુદા ન્યાયોની વિવિધતાથી તથા પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા, કોઈ વાર પુરાણોના પ્રેરક દષ્ટાંતથી, તો કોઈક વાર દૈનિક જીવનવ્યવહારના પ્રસંગોનાં મર્મભેદી દષ્ટાંતોથી આ વિવેચન સ્પષ્ટ તેમજ રોચક બન્યું છે. તેમણે મહદંશે દ્રવ્યસ્વતંત્રતાની અપેક્ષાએ ગાથાઓનું અર્થઘટન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં શ્રીમદે રચેલા સંવાદમાંથી શ્રી કાનજીસ્વામીએ ગુરુ-શિષ્યનાં અને ખાસ તો શિષ્યનાં અભિનવ લક્ષશોને સુંદર રીતે ઉપસાવ્યાં છે. જીવને કેવા ભાવ રહે ત્યારે આત્માનાં અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાય, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાયની સમજણ થઈ ગણાય, તે અંગે તેમણે કરેલી સ્પષ્ટતાના કારણે શાસ્ત્રના ગહન અભ્યાસની રુચિ જાગે છે.

ગાથાનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવવા તથા તે વિસ્તારને રસિક અને પ્રમાણભૂત બનાવવા શ્રી કાનજીસ્વામીએ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ, આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજી, સિદ્ધાંત-ચક્રવર્તી શ્રી નેમિચંદ્રજી, આચાર્યશ્રી અમૃતચન્દ્રદેવ, આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામી, પંડિત શ્રી બનારસીદાસજી, શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ અને ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજની કૃતિઓનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. અમુક જગ્યાએ સંત કબીરજી તથા સંત તુલસીંદાસજી જેવા જૈનેતર સંતોની રચનાઓનો પણ મધ્યસ્થતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે.

આ વિવેચન ધારાવાહી વ્યાખ્યાનરૂપે થયું હોવાથી પ્રત્યેક ગાથાને ફાળવાયેલી સમય-અવધિ (અને તેથી પ્રવચનના લખાણમાં પાનાંઓની સંખ્યા) ઓછીવત્તી રહેવા પામી છે, અર્થાત્ અમુક ગાથાઓની છણાવટ ખૂબ વિસ્તૃતપણે થઈ શકી છે (દા.ત. આત્માના કર્તૃત્વ અંગેની ગાથાઓ), તો અમુક ગાથાઓનું માત્ર વિહંગાવલોકન જ થઈ શક્યું છે (દા.ત. ઉપસંહારની ગાથાઓ). પ્રથમ ૬૦ દિવસમાં ૧૦૧ ગાથાઓનું વિવેચન થયું હતું. તે પછી વિહાર કરવાનો હોવાથી અંતિમ ૧૨ દિવસમાં ૪૧ ગાથાઓનું વિવેચન પૂર્ણ કરવું પડ્યું હતું, જેથી પાછળની ગાથાઓનું વિવેચન સંક્ષેપમાં થાય તે સ્વાભાવિક હતું.

પ્રસ્તુત વિવેચન સારા એવા વિસ્તારપૂર્વક થયેલું હોવા છતાં અમુક શબ્દોને વિવેચનકર્તાની વિસ્તૃત છણાવટનો લાભ મળી શક્યો નથી. શ્રી કાનજીસ્વામીની પ્રરૂપણા દિગંબર આમ્નાયને અનુસરતી હોવાથી તથા અર્થઘટન કરતી વખતે નિશ્વયનય ઉપર મુકાયેલ વિશેષ ભારના કારણે અમુક વર્ગના વાચકોમાં આ વિવેચનનો સર્વાંગી સ્વીકાર જોવા મળતો નથી.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પ્રથમ વિસ્તૃત વિવેચનરૂપે, સરળ અને સાદી ભાષામાં થયેલ વિસ્તૃત છણાવટ તરીકે તથા ગાથાઓમાં રહેલા અધ્યાત્મનવનીતને બહાર કાઢવામાં

ጸጸ

આપેલ ફાળા માટે શ્રી કાનજીસ્વામીએ કરેલ આ વિવેચન સદાસ્મરણીય રહેશે. (૩) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (અર્થ સહિત)' - પ્રકાશક ઃ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના ગુજરાતી અન્વયાર્થનું પ્રકાશન વિ.સં. ૨૦૨૧(ઈ.સ. ૧૯૬૫)માં શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તિકામાં અર્થકારના નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. સંસ્કૃતાદિ અઘરી અથવા અલ્પ પરિચિત ભાષાઓની પદ્યરચનાઓનો જ ગુજરાતી અન્વયાર્થ પ્રાયઃ જોવામાં આવતો હોવાથી, આ પુસ્તિકા જોતાં પ્રથમ એ વિચાર સ્ફુરે છે કે ગુજરાતી પદ્યકૃતિનો અન્વયાર્થ ગુજરાતી ભાષામાં જ આપવાની જરૂર હોય? પરંતુ પુસ્તિકાનો અભ્યાસ કરતાં તેની અગત્યતા સમજાય છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથાઓનો ગહન અભ્યાસ કરતાં તેની અગત્યતા સમજાય છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથાઓનો ગહન અભ્યાસ કરનારને સુવિદિત હશે જ કે ગાથાનું વિવેચન કદાચિત્ સરળતાથી થઈ શકે, પરંતુ અમુક ગાથામાં પ્રત્યેક શબ્દની સમજ આપવી અઘરી પડે છે, કારણ કે એમાં મૂળ આશયને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે. એ દષ્ટિએ અન્વયાર્થનો આ નવીન પ્રયાસ પ્રશંસાને પાત્ર છે. વળી, સ્વરૂપસ્વાધીનતાનો વિશેષ બોધ થાય એનો સભાન પ્રયત્ન એમાં થયો છે. અર્થકારની વિચારણામાં રહેલ સૂક્ષ્મ દષ્ટિકોણ કેટલીક જગ્યાએ સુંદર રીતે પ્રતિબિંબિત થયા છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં વિવેચનોની હારમાળામાં પોતાની આગવી ભાતથી જુદો તરી આવતો આ અન્વયાર્થ તેની સરળ ભાષા, નવતર અર્થઘટન તથા તર્કસંગત રજૂઆતના પરિણામે પ્રારંભિક ભૂમિકાના પાઠકગણને તથા અભ્યાસી વર્ગને પોતપોતાની રીતે અર્થસંદર્ભના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી નીવડે તેવો છે.

<u>(૪) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)' - શ્રી ભોગીલાલ</u> ગિ. શેઠ

શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠે લખેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું વિવેચન મુંબઈમાં વિ.સં. ૨૦૧૭(ઈ.સ. ૧૯૬૧)માં એક પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. નાના કદનાં ૪૨૩ પાનાંના આ પુસ્તકની રચનામાં તેમને પાંચથી છ મહિના જેટલો સમય લાગ્યો હતો. અત્યાર પર્યંત આ વિવેચનની પાંચ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. પાંચમી આવૃત્તિ વિ.સં. ૨૦૫૨(ઈ.સ. ૧૯૯૬)માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની અપૂર્વતા, મહત્તા તેમજ પરમ ઉપયોગિતા નિહાળી શ્રી ભોગીલાલ શેઠને તેનું વિવેચન કરવાની પ્રેરણા મળી હતી. તેઓ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું મહત્ત્વ દર્શાવતાં લખે છે – 'પરમ શુદ્ધોપયોગી, પરમ અનુભવરસભોગી, સ્વરૂપરમણી, પરમ આત્મચારિત્રી શ્રીમદ્દના આત્મપ્રદેશોની નિર્મળતાને સ્પર્શીને સહજ બહાર આવેલી, પવિત્ર હૃદયમાંથી સ્વયં નીકળેલી અને આ અવનિના સુપાત્ર જનોનું કલ્યાણ કરવા સર્જાયેલી આ અમૃતરસધારા છે.'^૧

'અનાદિ મોહનિદ્રામાંથી જગાડનાર, વિસારી મૂકેલાનું સ્મરણ કરાવનાર, અંતર્ધાન થઈ ગયેલા આત્માને પ્રગટ કરનાર અને મોહાસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી પરાજિત કરવાનું રહસ્ય દર્શાવનાર આ પરમ પવિત્ર નિર્મળ, નિર્દોષ શાસ્ત્ર છે.'^ર

પ્રસ્તુત વિવેચનનો અભ્યાસ કરતાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠના હૃદયના ઊંડાશમાંથી છલકાતો શ્રીમદ્દ પ્રત્યેનો ભક્તિરસ, ગાથાનો અર્થ સમજાવવાની તેમની સચોટ શૈલી, ગાથાઓનું આયોજનબદ્ધ વિવેચન તથા સુપાત્ર શિષ્યના વિનયાદિ અનેક ગુશોનું વર્શન પાઠકને પ્રભાવિત કર્યા વિના રહેતું નથી. પ્રત્યેક ગાથાના વિવેચનનો પ્રારંભ તે ગાથાના સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થથી કર્યો છે. શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલ અર્થમાં શાબ્દિક ફેરફાર કરીને તેમણે 'ભાવાર્થ' રચ્યા છે. તત્પશ્ચાત્ 'વિશેષાર્થ'માં તેમણે ગાથામાં રહેલ મર્મને અનાવરિત કરવા સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. ગાથાની સમજૂતી એવી સરળ, સીધી અને સંક્ષિપ્ત ભાષાશૈલીમાં આપી છે કે ગાથાના વિષયનું ગ્રહણ ત્વરાથી થઈ શકે છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં ગાથાના વિષયને સંબંધિત આવશ્યક સિદ્ધાંતજ્ઞાનની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે કે જેથી શાસ્ત્રકર્તાનો આશય સીધો પકડાઈ શકે. તદુપરાંત, ગાથાના વિવેચનની શરૂઆતમાં આગલી ગાથા સાથેનો સંબંધ મહદંશે સમજાવવામાં આવ્યો છે, જે આ વિવેચનનું અગત્યનું જમા પાસું છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જેવા અદ્ભુત, તત્ત્વજ્ઞાનસભર, ગહન ગ્રંથ ઉપરના આ વિવેચનમાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠે પોતાની આગવી શક્તિથી ગ્રંથકારે ગ્રહશ કરેલા વિષયની સાંકળની સ્પષ્ટતા કરી છે. ગાથાના મર્મનો પ્રકાશ તથા વિસ્તાર કરવા માટે અમુક જગ્યાએ તેમણે શ્રીમદ્નાં જ અન્ય વચનોનો સુયોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે. અપવાદરૂપે 'શ્રી આચારાંગ સૂત્ર' તથા 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ના એક એક અતિ સંક્ષિપ્ત અવતરણ સિવાય અન્ય કોઈ શાસ્ત્રીય અવતરણો તેમણે આપ્યાં નથી. અમુક ગાથાઓના અર્થઘટનમાં તે અંગેનાં શ્રીમદ્નાં લખાણ જ તેમણે સીધાં મૂકી દીધાં છે. શ્રીમદ્નાં લખાણથી ઉત્તમ બીજું શું હોઈ શકે? તોપણ સ્વીકારેલી વિવેચનશૈલી અનુસાર એ ગાથાઓ વિષે તેમણે પોતે કંઈક વિવેચન કર્યું હોત તો અભ્યાસી પાઠકને નવીન ૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', બીજી આવૃત્તિની પસ્તાવના, પૃ.૧૭

ર- એજન, પૃ.૧૮

દષ્ટિકોણનો લાભ મળત.

શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠે કરેલું 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું આ વિવેચન તેમની ભાષાની સરળતા, શૈલીની પ્રવાહિતા, ભક્તિભાવની આર્દ્રતા તથા કદની સપ્રમાણતાના કારણે મૂળ શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે જિજ્ઞાસુ વર્ગને ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે.

(૫) 'The Self Realization' - શ્રી દીનુભાઈ પટેલ

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અંગ્રેજી ભાષાંતર-અર્થવિસ્તારનું પુસ્તક 'The Self-Realization' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ દારા વિ.સં. ૨૦૪૧(ઈ.સ. ૧૯૮૫)માં પ્રકાશિત થયું હતું, જેમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની મૂળ ગાથાઓનો વિસ્તૃત ગદ્યાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક શ્રી દીનુભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ દારા સંપન્ન થયો છે. શ્રી દીનુભાઈ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે –

'The great men are the salt of the earth and they are the torchbearers of eternal truths is amply proved by the life and teachings of Shrimad Rajachandra. It is very difficult to complete one's say in spiritual matters in a short composition, but the genius of Shrimad Rajachandra has achieved it with mastery in his Atma-siddhi. It (Atmasiddhi) analyses the causes and effects of the soul's delusion and it suggests the way to dispel it and attain the state of self-realization.⁷⁹

પુસ્તકની શરૂઆતમાં પ૪ પૃષ્ઠપ્રમાણ શ્રીમદ્દ્નું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. તત્પશ્ચાત્ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું ૧૨૦ પાનાં જેટલું ભાષાંતર-વિવેચન છે, જે અંતર્ગત સૌ પ્રથમ દેવનાગરી લિપિમાં મૂળ ગુજરાતી ગાથા છાપવામાં આવી છે, ત્યાર પછી મૂળ ગાથાના સાચા ઉચ્ચારણના નિદર્શન માટે ફરીથી મૂળ ગાથા રોમન અંગ્રેજી શૈલીમાં આપી છે, ત્યારપછી બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીનો આંગ્લ યદ્યાનુવાદ અને અંતે શ્રી દીનુભાઈકૃત અર્થવિસ્તાર રજૂ થયેલ છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો ગદ્યાર્થ અંગ્રેજી ભાષામાં આટલા વિસ્તારથી પ્રથમ વાર થયેલો જણાય છે. પ્રસ્તુત ગદ્યાર્થવિવેચન બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીના પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન તથા કડક ચકાસણી હેઠળ તૈયાર થયેલ હોવાથી અધિકૃતતા પામે છે. તે મુખ્યત્વે શ્રી અંબાલાલભાઈના સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી ગદ્યાર્થનું, શ્રીમદ્દના વિવિધ પત્રોનું તથા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીકૃત ગુજરાતી વિવેચનનું કુનેહભર્યું સંકલન-ભાષાંતર હોય એમ જણાય છે.

8- Shri Dinubhai Patel, 'The Self Realization', Introduction, Pg.IV-VI

આધ્યાત્મિક ગ્રંથના વિવેચનમાં સરળ અંગ્રેજી ભાષાની અપેક્ષા પ્રાયઃ રાખી શકાય નહીં, પરંતુ અપવાદરૂપે પ્રસ્તુત વિવેચનની ભાષા અંગ્રેજીના અલ્પાભ્યાસીથી પણ ગ્રહણ થઈ શકે એવી સરળ છે. રજૂઆત રસપ્રદ રીતે જકડી રાખનાર અને આશ્ચર્યજનક રીતે સુવ્યવસ્થિત બની છે. પદ્ધતિસરનું આયોજન સર્વ ગાથાઓના વિષયને પૂરતો ન્યાય આપે છે. અલ્પસંખ્ય ક્ષતિઓને બાદ કરતાં તેમાં અર્થની છણાવટ એકંદરે સુંદર રહી છે. ગાથાઓમાં ચર્ચેલા વિષયનો પણ યથાવકાશ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. ષટ્પદના અર્થવિસ્તારમાં શંકા-સમાધાનનું વિશ્લેષણ સરળ અને સ્પષ્ટ થયું છે. શંકાની રજૂઆત સાથે તે ક્યા દર્શનના પ્રભાવ હેઠળ થઈ છે એની સમજૂતી પણ આપવામાં આવી છે.

માત્ર અંગ્રેજી ભાષાના જાણકારને શ્રીમદ્નો આધ્યાત્મિક સંદેશ રોચક રીતે અને સુયોગ્યપણે પહોંચાડવાનો આ પ્રયાસ અવશ્ય ઉલ્લેખનીય છે તથા પ્રશંસાનો અધિકારી પણ ઠરે છે.

(૬) 'હું આત્મા છું' - ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી

સાધ્વીશ્રી ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજીએ મદ્રાસમાં વિ.સં. ૨૦૪૨(ઈ.સ. ૧૯૮૬)ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર આપેલ પ્રવચનોની સંકલનારૂપે આ પુસ્તક ઈ.સ. ૧૯૮૭માં પ્રકાશિત થયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તથા હિંદી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં પણ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. ચાતુર્માસ દરમ્યાન આશરે ૧૦૭ દિવસ પર્યંત ચાલેલ વ્યાખ્યાનમાળાના આ સંકલનમાં આશરે એક હજાર પાનાંનું વિવેચન છે. મૂળ શાસ્ત્રના વિષય અનુસાર ત્રણ પુસ્તકોમાં આ વિવેચનનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ભાગમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથા ૧ થી ૪૨ ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો લેવામાં આવ્યાં છે, દ્વિતીય ભાગમાં ગાથા ૪૩ થી ૧૧૮ પર્યંતનું વિવેચન છે, જ્યારે તૃતીય ભાગમાં અંતિમ ૨૪ ગાથાઓ ઉપરનાં પ્રવચન ઉપરાંત મહાસતીજીનાં પર્યુષણપ્રવચનની તથા સાંવત્સરિક આલોચનાની નોંધોનો સમાવેશ થયો છે.

ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજીને શ્રીમદ્દ પ્રત્યે, શ્રીમદ્દના અધ્યાત્મસાહિત્ય પ્રત્યે પ્રથમથી ઊંડો રસ અને આદર હતા. 'હું કોણ?' એ સનાતન પ્રશ્નના સમાધાનની ખોજરૂપે તેમણે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં અગાધ રહસ્યોને ઉકેલવા ઊંડું મંથન કર્યું હતું. તેઓ કહે છે કે –

'(શ્રીમદે) આ ઘરા પર જન્મ ધારણ કરી જનમાનસ પર અનહદ ઉપકાર કર્યો. પોતે આત્મકાર્ય સાધી ગયા અને અન્ય માટે રાહ પ્રશસ્ત કરી ગયા. તેઓએ મહદ્દ ઉપકાર તો એ કર્યો કે જિનેશ્વરનાં પ્રરૂપેલ તત્ત્વોને ભાષાકીય દષ્ટિએ સરલ કરી આપ્યાં. ….. ખરેખર જેના અંતરમાં મુમુક્ષુતા જાગી છે તેના માટે શ્રીમદ્દજીનું સાહિત્ય અત્યંત ઉપકારી છે. ….. સર્વ જીવોએ શ્રીમદ્દજીનાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ-ચિંતન-મનન કરવું પરમાવશ્યક છે. ….. આ શાસ્ત્રના ભાવો અતિ ગંભીર છે, અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ છે. જેમણે આ શાસ્ત્ર લખ્યું તેઓની આત્માનુભૂતિથી નીકળેલા એક-એક શબ્દ અણમૂલ છે.'^૧

જૈન તેમજ જૈનૈતર શાસ્ત્રો, સંતો તથા જ્ઞાનીઓનાં વચનો તેમજ પ્રસંગો અને દષ્ટાંતોથી સભર પ્રસ્તુત વિવેચન સુવાચ્ય તથા સુબોધ હોવાથી સર્વસાધારણ જનસમાજ માટે ખૂબ આવકાર્ય તથા ઉપયોગી બનેલ છે. ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજીની ભાવવાહી ભાષા, લોકભોગ્ય શૈલી, ઊર્મિશીલ જનસંબોધના, કટાક્ષકુશળતા તથા વિદ્વત્તાપૂર્ણ સરળતાએ આ વિવેચનને સુગમ, સંતોષપ્રદ તથા લોકોપયોગી બનાવવામાં મહદ્દ્ યોગદાન આપ્યું છે. તેમના ઊંડા સઘન અભ્યાસ તથા વિષયની વિશદ છજ્ઞાવટથી મૂળ શાસ્ત્રની ગાથાઓ ઉપર સુંદર પ્રકાશ પડ્યો છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનનું શીર્ષક 'હું આત્મા છું' આપીને ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજીએ સંકેત કર્યો છે કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો યથાર્થ અભ્યાસ કરી, તેના ગહન મર્મનું યથાતથ્ય અવગાહન કરવાથી અવશ્ય આત્મસિદ્ધિનાં ફળ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યાનકાર સાધ્વીજીએ સનાતન જૈન દર્શનને કેન્દ્રમાં રાખીને મતાગ્રહનું ખંડન કર્યું છે, એકાંતવાદને ઝાટક્યો છે તથા શ્વેતાંબર-દિગંબર બન્ને શાસ્ત્રોનાં અનેક અવતરશો ટાંકીને શક્ય તેટલી વિચારસંવાદિતા સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. સાંપ્રદાયિક કુરિવાજો ઉપર તેમણે કરેલા માર્મિક પ્રહાર અત્યંત સ્તુત્ય છે.

ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજીએ કરેલું 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું આ વિવેચન તેની ધારાવાહી ભાષા તથા રસપ્રદ શૈલીના કારણે અલ્પ બુદ્ધિશક્તિથી પણ સરળતાથી સમજી શકાય એવું બન્યું હોવાથી મૂળ શાસ્ત્રનો પરમાર્થ આશય સમજાવવામાં તે સફળ નીવડે છે.

(૭) 'આત્મસિદ્ધિ ભાવાર્થ' - શ્રી પ્રવીણકુમાર ખીમજી તેજુકાયા 'અલ્પશ્રુત'

શ્રી પ્રવીશકુમાર ખીમજી તેજુકાયા('અલ્પશ્રુત')એ મુંબઈમાં વિ.સં. ૨૦૪૬(ઈ.સ. ૧૯૯૦)માં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું લઘુ વિવેચન કર્યું હતું. અર્ધરાત્રિના પ્રયાસમાં સંપન્ન થયેલ આ કાર્ય ૫૮ પાનાંની નાની પુસ્તિકાનો અડધો ભાગ રોકે છે. શ્રી તેજુકાયા લખે છે –

'જૈન તત્ત્વનો ગ્રંથસાગર : ચૌદ પૂર્વોનું સાતમું પૂર્વ છે - 'આત્મપ્રવાદ', જેનું ૧- ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી, 'હું આત્મા છું', ભાગ-૩, પૃ.૧૨૬-૧૨૭ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તે 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'. જેની રચના પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીએ પોતાના અનંત શક્તિમાન આત્મસ્વરૂપનો સ્વચં અનુભવ કરીને આત્માર્થીને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવા અને આત્માની અનુભૂતિ કરાવવા માટે કરી છે, ખાસ કરીને આ વર્તમાનકાળમાં જ્યારે મોક્ષમાર્ગ લગભગ ભુલાઈ જ ગયો છે.

..... આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ઘણું બધું ગુણગર્ભિત છે, એની દરેક ગાથા એક લબ્ધિવાક્ય જેવી છે.'^૧

આ લઘુ વિવેચનમાં ડાબી તરફના પૃષ્ઠ ઉપર મૂળ ગાથા આપી છે તથા જમણી તરફના પૃષ્ઠ ઉપર તે ગાથાની સામે જ તેનો ભાવાર્થ ચાર ચાર લીટીમાં પદ્યાત્મક ગોઠવણીમાં રજૂ કર્યો છે. માત્ર ચાર લીટી જેટલી નિયત જગ્યામાં (ન ઓછી ન વધારે) ગાથાનો પ્રાયઃ પૂર્ણ ભાવ ઉતારવામાં આવ્યો છે તે વિવેચનકર્તાની શૈલીની વિશિષ્ટતા બતાવે છે. આ ભાવાર્થમાં શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થનો આધાર લીધેલો જોઈ શકાય છે. તેઓશ્રીના ગદ્યાર્થમાં શાબ્દિક ફેરફાર કરી, શ્રી તેજુકાયા આ ભાવાર્થને ચોક્કસ સરળ રૂપ આપી શક્યા છે.

અધ્યાત્મવિશ્વમાં પહેલી પગલી માંડતા મુમુક્ષુઓ માટે તથા ખાસ તો સાંપ્રત શિક્ષણવ્યવસ્થાના કારણે ગુજરાતીનું અલ્પ જ્ઞાન ધરાવતા વાચક વર્ગ માટે આજની ગુજરાતી ભાષામાં રજૂઆત પામેલ શ્રી તેજુકાયાકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો સરળ, સ્તુત્ય અને સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ આત્મવિચારણા અર્થે સહાયક નીવડે એમ છે.

(૮) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ('રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય') - ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા

પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પિતા તરફથી વારસામાં મેળવનાર, પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સાહિત્યકાર તથા તત્ત્વચિંતક ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતાએ સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે રચેલ 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય' નામનું 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું વિવેચન ઈ.સ. ૧૯૯૨(વિ.સં. ૨૦૪૮)માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ૫૭૩ પાનાંના આ પુસ્તકના લેખનમાં તેમને આશરે એક વર્ષ જેટલો સમય લાગ્યો હતો. શ્રીમદ્દનાં વચનામૃતોના આજીવન ઉપાસક રહેલ ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'પુણ્યશ્લોક શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર વિશ્વની વિરલ વિભૂતિ થઇ ગયા. આ ભારતના જ્યોતિર્ધર રાજ-ચંદ્ર અપૂર્વ જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વર્ષાવી દિવ્ય તત્ત્વપ્રકાશ રેલાવી ગયા. તેત્રીસ યુગથી પણ ન થાય તેટલું પરમાર્થ કાર્ય તેઓ તેત્રીસ વર્ષમાં કરી ગયા. અનંત ભવનું સાટું એક ભવમાં વાળી ગયા. પરમ આત્મકલ્યાણ સાધી આત્મકલ્યાણનો

૧- શ્રી પ્રવીણકુમાર ખીમજી તેજુકાયા 'અલ્પશ્રુત', 'આત્મસિદ્ધિ - ભાવાર્થ', પ્રસ્તાવના, પૃ.૧

чO

સાચો રાહ બતાવી જગત ઉપર અપાર ઉપકાર કરી ગયા. આ જગતકલ્યાણકર ભગવાન મહાવીરના મહાન માર્ગના મહાન ઉદ્ધારક થઇ ગયા છે.'^૧

'અક્ષરે અક્ષરે પરમ અદ્ભુત શાસ્ત્રસંકલનાથી – અનુપમ તત્ત્વકળાથી ગૂંથેલું આ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ખરેખર! આત્મસિદ્ધિ કરાવનારું અનુપમ શાસ્ત્ર છે.'^ર

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપરનું આ 'ભાષ્ય' શ્રીમદ્દ જેવી મહાન વિભૂતિની મહાનતમ કૃતિનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજાવવા સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કરે છે. ડૉ. ભગવાન-દાસ મહેતાએ પ્રત્યેક ગાથાના વિવેચનમાં પ્રથમ શ્રી અંબાલાભાઈએ કરેલ અર્થ આપ્યો છે અને પછી 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય' શીર્ષક હેઠળ પોતે કરેલ વિવેચન આપ્યું છે. ગાથાના વિષયના સંદર્ભમાં શ્રીમદ્દના સાહિત્યમાંથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થઈ શકે તે એકત્રિત કરી, એક જ જગ્યાએ સુયોગ્ય રીતે તેમણે પ્રસ્તુત કર્યું હોવાથી ગાથાની મીમાંસાના અભ્યાસ સાથે શ્રીમદ્દના સાહિત્યનો પરિચય પણ રસમય રીતે થઈ જાય છે. વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખનશૈલીથી પ્રગટ થતું શ્રીમદ્દનાં વચનોનું અર્થઘટન, અલંકારના રંગોથી શબ્દોના સાથિયા પૂરીને પ્રભુત્વભરી ભાષામાં થયેલી વિષ્યની રજૂઆત અને ઊંડા અધ્યયનના પરિપાકરૂપે થયેલ ગાથાના ભાવોનું ઉદ્ઘાટન - આ સર્વ અભ્યાસપ્રેમી જિજ્ઞાસુવર્ગને અવશ્ય આકર્ષિત કરશે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં પૂર્વના કોઈ પજ્ઞ વિવેચનકર્તાની છાયા પડી નથી એવું જોઈ શકાય છે. ગાથાનો અર્થવિસ્તાર તથા બે ગાથાઓ વચ્ચેના સંબંધનો પ્રકાશ ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાએ સ્વતંત્ર રીતે મૌલિકપજ્ઞે કરેલો જજ્ઞાય છે. પ્રત્યેક ગાથાના પ્રારંભે તે તે ગાથાની શ્રીમદ્દના મૂળ હસ્તાક્ષરની પ્રતિકૃતિ, પૃષ્ઠના મથાળે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિભાગ(અધિકાર)ના નામનો તથા ગાથાના ક્રમાંકનો ઉલ્લેખ, સીમાંકિત કરેલ જગ્યામાં તે પૃષ્ઠ ઉપર કરેલી ચર્ચાનું સંક્ષેપમાં સૂચન આદિ વિશેષતાઓ સુજ્ઞ પાઠકનું ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચના વખતે લખેલી, પરંતુ પછીથી શાસ્ત્રમાં સમાવેશ ન પામેલી બે ગાથાઓનો અર્થવિસ્તાર પજ્ઞ આ પુસ્તકની વિલક્ષણતા છે.

ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાના આ વિવેચનમાં, પૂર્વે જણાવ્યું તેમ, શ્રીમદ્દનાં વચનોનું બાહુલ્ય જોવા મળે છે; અને એ રીતે વિવેચનકારને શ્રીમદ્દનો મહિમા વારંવાર અને વિસ્તારથી ગાવાનો સુંદર લાભ મળ્યો છે, જેનો તેમણે ચોક્કસ સદુપયોગ કર્યો છે. વિવેચન અંતર્ગત ડૉ. મહેતાએ બહુસંખ્ય શાસ્ત્રોનાં અનેક અવતરણ વારંવાર ટાંક્યાં હોવાથી સામાન્ય વાચક દ્વારા ગાથાનો ભાવ સુગમતાથી પકડી શકાતો નથી. જો કે અભ્યાસીઓને આ અવતરણો દ્વારા ફલિત થતું તેમનું જૈનેતર તેમજ જૈનમાં પણ ૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજબ્યોતિ મહાભાષ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ.પ

ર- એજન, ઉપોદ્ઘાત, પૃ.૧૯

શ્વેતાંબર-દિગંબર બન્ને આમ્નાયના ગ્રંથોનું વિશાળ વાંચન તથા ચિંતન પ્રમોદનું કારશ બને છે.

આલંકારિક ભાષા, પાંડિત્યપૂર્ણ શૈલી, મૌલિક વિચારજ્ઞા, નવતર પ્રયોગશીલતા, અભ્યાસપૂર્જી સંશોધન, ભક્તિપૂર્જી પરિશ્રમ, શ્રીમદ્દનાં તથા અન્ય સંતો તેમજ જ્ઞાનીઓનાં વચનોનાં પરિચય-અધ્યયનની તક, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રધાનતા, વિભિન્ન દર્શનો અને મતો પ્રત્યે સમજજ્ઞપૂર્વકની તટસ્થતા ઇત્યાદિ વિશેષતાઓના કારજો ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાનું આ કાર્ય પ્રશસ્તિયોગ્ય બન્યું છે.

(૯) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ' - શ્રી ગિરધરભાઈ

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું એકમાત્ર પદ્યાત્મક વિવેચન રચી, આ શાસ્ત્રનાં વિવેચનોમાં નવી ભાત પાડનાર હતા શ્રી ગિરધરભાઈ. તિથલ મુકામે શ્રીમદ્દનાં સાક્ષાત્ દર્શન તથા ટૂંકા સમાગમનો લાભ પામી તેઓ ધન્ય બન્યા હતા. જૈનેતર હોવા છતાં શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ - વડવામાં રહી, આજીવન સંનિષ્ઠ ધર્મારાધના કરનાર શ્રી ગિરધરભાઈ દારા વિ.સં. ૧૯૮૭માં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું ૬૨૧ દોહાપ્રમાણ સુદીર્ધ વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, જે પ્રથમ વાર વિ.સં. ૨૦૪૯(ઈ.સ. ૧૯૯૩)માં 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. શ્રી ગિરધરભાઈ મંગલાચરણમાં આલેખે છે –

> 'આત્મ સંપત્તિ સંપૂર્ણ છે, સાચું નિજપદ રાજ, ચંદ્ર પરે શીતળ સુખદ, શ્રીમદ્દ સદ્દગુરુ રાજ. સર્વ પ્રકારે મોઠનો, સંગ ત્યજાયે સધ્ય, સદ્દગુરુ રાજ કૃષા થકી, થાઉં અસંગ અનવધ્ય. એ મુજ શુદ્ધ સ્વભાવની, પ્રાપ્તિ તણું નિમિત્ત, પુષ્ટ લઢી પરમાત્મને, આત્મસિદ્ધિ ઘરું ચિત્ત. તેમાં નિર્મળતા લઢે, સદ્દગુરુ ઘર્મ પ્રભાવ, થીર થાય મન માંકડું, મળ્યો અપૂરવ દાવ.'⁹

ભાવનાનું સર્વોત્તમ વાહન પદ્ય હોવાથી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિશિષ્ટ પદ્યાત્મક સ્વરૂપ પામ્યું અને એમાં જ આ શાસ્ત્રની સાહજિકતા છે, તેથી તેના અર્થપ્રકાશ માટે પણ જો પદ્યનો આશ્રય લેવામાં આવે તો તેની સાહજિકતા વધુ પ્રબળપણે સ્ફુટ ૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૧-૨૧૨ ('શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ'ના મંગલાચરણના દોહરા ૬, ૨૩, ૨૪, ૧૪) થઈ શકે એમ વિચારી શ્રી ગિરધરભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું વિવેચન પદ્યાત્મક શૈલીથી કર્યું હોય એમ જજ્ઞાય છે. પ્રથમ સદ્ગુરુની સ્તુતિ અને તેમના ઉપકારના મહિમાના સંકીર્તનરૂપે ૨૭ દોહાનું મંગલાચરજ્ઞ કરી તેમજ્ઞે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની 'પાદપૂર્તિ' રચી છે, અર્થાત્ મૂળ ગાથાના ચાર ચરજ્ઞમાંથી સૌ પ્રથમ પહેલા ચરજ્ઞને શબ્દશઃ લઈ, તેને અનુસરતા અન્ય ત્રજ્ઞ ચરજ્ઞ દ્વારા એક દોહરાનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી અનુક્રમે તે ગાથાનું બીજું, ત્રીજું અને ચોથું ચરજ્ઞ લઈ તે પ્રત્યેક માટે એક એક દોહો રચ્યો છે, જેમાં અનુક્રમે તેનું સ્થાન મૂળ ગાથાનાં ચરજ્ઞસ્થાને, અર્થાત્ બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ચરજો રાખ્યું છે. આમ, મૂળ ગાથાના એક એક ભાવને વિચારી, તેની પુષ્ટિરૂપે ત્રજ્ઞ પદપ્રમાજ્ઞ ભાવ ગૂંથી, આખી ગાથાને સમજાવવા પ્રત્યેક મૂળ ગાથા માટે ચાર ચાર દોહરા લખવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથની અંતિમ ગાથાની પાદપૂર્તિ પછી શ્રી ગિરધરભાઈએ ૨૬ દોહરામાં શિષ્યની ભક્તિ તથા સદ્દગુરુના અવલંબને થતો તેની આત્મદશાનો વિકાસક્રમ ગાઈ, પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર પાસે સેવા-ભક્તિ-આશીર્વાદની પ્રયાચના તથા મોહક્ષયની ઉત્તમ ભાવના ભાવી સમાપન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થની ગાઢ છાયા જોવામાં આવે છે. પાદપૂર્તિ કરવા અનેક સ્થળોએ તેમના શબ્દોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. પદ્યાત્મક વિવેચન હોવા છતાં તે ભારેખમ આલંકારિક શબ્દો કે ગૂંચવી નાંખતી શૈલીથી મુક્ત રહી શક્યું છે એ તેનું જમા પાસું છે; તો નિયત શબ્દોમાં અર્થપ્રકાશ કરવાનો હોવાથી અભિવ્યક્તિની સંકડાશ તેમને નડી હોવાનું જજ્ઞાય છે. તે સાથે રસમય, સરળ, રોચક લખાણનાં દેષ્ટાંત પણ અનેક છે. વળી, સદ્ગુરુની ભક્તિનો મહિમા ગાવાની એક તક પણ તેમણે છોડી નથી. જુદી જુદી રીતે ભક્તિભાવની ઉલ્લસિત અભિવ્યક્તિમાં તેઓ સફળ રહ્યા છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો સરળ અને રોચક પદ્યાત્મક અર્થવિસ્તાર આપવા ઉપરાંત વિવિધ આધ્યાત્મિક સત્યોનું વિવિધ દષ્ટિકોણથી સુંદર નિદર્શન કરાવનાર શ્રી ગિરધરભાઈની આ પાદપૂર્તિ મુમુક્ષુ જીવોને રસપ્રેરક, બોધદાયી અને સન્માર્ગદર્શક હોવાથી ઉપયોગી અને પ્રશંસનીય વિવેચનમાં સ્થાન પામે છે.

(૧૦) 'આત્મ-સિદ્ધ-શાસ્ત્ર' - શ્રી ધીરજલાલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું શ્રી ધીરજલાલ મહેતાકૃત વિવેચન વિ.સં. ૨૦૪૯(ઈ.સ. ૧૯૯૩)માં પ્રકાશિત થયું છે. ૮૩ પૃષ્ઠપ્રમાણ આ વિવેચનમાં શ્રી મહેતા શ્રીમદ્ની અસામાન્ય પ્રતિભાનો પરિચય આપતાં કહે છે –

'લઘુ વચથી વૈરાગ્યવાસિત આત્મા, અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોના મર્મોને સારી

રીતે જાણનાર, વિદ્ધાનોને પણ આશ્ચર્ય કરે તેવું દોઢન કરીને શાસ્ત્ર અને વાણીને પ્રકાશિત કરનાર, ઊંડા આત્માર્થી અને આત્મતેજસંપન્ન પુરૂષ હતા.'^૧

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' માટે તેઓ કહે છે –

'આ ગ્રંથ તદ્દન સરળ ગુજરાતી ભાષામાં દોહારૂપે બનાવી આત્મતત્ત્વનું જગતના જીવોને ચથાર્થ ભાન કરાવેલ છે.

આ ભણવાથી આત્મા વિષેના સંદેહો દૂર થાય છે. શ્રદ્ધા નિર્મળ થાય છે. રુચિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે.'^ર

પ્રસ્તુત વિવરશમાં મૂળ ગાથા પછી પ્રથમ સંક્ષિપ્ત ગઘાર્થ અને તત્પશ્ચાત્ કંઈક વિસ્તારપૂર્વક વિશેષાર્થ આપેલ છે. આ વિવરશ જો કે સ્વતંત્ર રીતે થયેલ છે, પરંતુ તેના ઉપર શ્રી અંબાલાલભાઈ તથા બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીકૃત અર્થપ્રકાશનો પ્રભાવ પડેલો જણાય છે. ગાથાવાર વિવેચનનો વિસ્તાર લગભગ એકસરખો અને સુવ્યવસ્થિત રીતે થયેલો છે. અઘરા લાગતા શબ્દોના અર્થ એ જ પૃષ્ઠની પાદનોંધમાં મૂકી પ્રારંભિક કક્ષાના પાઠક માટે સરળતા કરી આપી છે.

શ્રી ધીરજલાલ મહેતાની ભાષા સરળ છે તથા તેમની રજૂઆતની શૈલી રસ જગાડનારી હોવા સાથે ગંભીર પણ છે. વળી, શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિના તથા વૈરાગ્યના તેમના ઉદ્ગારો પાઠકનું ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રીગુરુ અંગેના તેમના ટૂંકા પણ ભક્તિરસભીના ઉદ્ગારો પ્રશંસનીય છે. અમુક ગાથાનો અર્થપ્રકાશ અત્યંત સુંદર અને રોચક બન્યો છે.

શ્રી ધીરજલાલ મહેતાકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પ્રસ્તુત વિવેચન એક તરફ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં સરળ, સુંદર તેમજ સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ થયેલ હોવાથી અલ્પ ભાષાકીય તથા અલ્પ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવનારને પણ ઉપયોગી થાય છે, તો બીજી તરફ અભ્યાસી જીવોનો તથા વિભિન્ન ધર્મપ્રણાલી અનુસરનારનો રસ પણ જળવાઈ રહે એ રીતે સંપન્ન થયું છે.

(II) 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર લખાચેલાં પ્રકરણ

(૧) 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા									
		આત્મસિદ્ધિ							'શ્રીમદ્
વ– ૨- :		સંદ્ધિ-શાસ્ત્ર',	પ્રાસંગિક,	વિવરશકર્તા	ધીરજ	લાલ ડાહ્યાવ	માઈ મહેત	ι	

રાજચંદ્ર' ગ્રંથ દારા થઈ, જેનું પ્રકાશન શ્રીમદ્દના લઘુભાતા શ્રી મનસુખભાઈએ શ્રી અંબાલાલભાઈ આદિની સહાયથી કર્યું હતું. ત્યારપછી વિ.સં. ૧૯૬૪(ઈ.સ. ૧૯૦૮)માં શ્રી મનસુખભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને પ્રથમ વાર અલગ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યું, જેમાં તેમણે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની વિવેચનાત્મક પ્રસ્તાવના લખી હતી. આશરે પ૦ પાનાંના આ ઉપોદ્ધાતનું શીર્ષક છે - 'ગ્રંથગાંભીર્ય અને પ્રકાશકવિચાર'. શ્રી અંબાલાલભાઈના સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થને બાદ કરતાં, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપરનું આ પ્રથમ ઉપલબ્ધ વિવેચન છે. આ પુસ્તક દેવનાગરી લિપિમાં છાપવામાં આવ્યું છે.

શ્રી મનસુખભાઈ મહેતા ગ્રંથપ્રકાશકની ભૂમિકાએથી ગ્રંથરચનાનું નિમિત્ત તથા ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ કરી, ગ્રંથનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારું વિવેચન શરૂ કરે છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રથમ ગાથાથી શરૂ કરીને અંતિમ ગાથા પર્યંત પ્રાયઃ તમામ ગાથાઓનો ભાવ અથવા મહિમા યથાસ્થાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ વિવેચનમાં તેમણે ગાથાવાર સમજૂતી ન આપતાં અમુક ગાથા સ્વતંત્રપણે સમજાવી છે, તો અમુક ગાથાઓને સમૂહમાં લઈ સંક્ષિપ્તમાં સમજાવી છે.

પ્રસ્તુત ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી મનસુખભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ગાથાઓના માહાત્મ્ય ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે અનેક તત્ત્વચર્ચાઓ વણી લીધી છે. જિનાગમમાંથી લીધેલ માહિતીપૂર્ણ અવતરશો તથા દખ્ટાંતો, જૈન તેમજ જૈનેતર સંત કવિઓનાં પદો, સાંપ્રત કાળની સાંપ્રદાયિક વ્યવસ્થા ઉપરના માર્મિક પ્રહારો, શબ્દોનો સુંદર ઉપયોગ, શૈલીની પ્રવાહિતા વગેરેથી આ લેખને સમૃદ્ધિ સાંપડી છે. વળી, પ્રસ્તુત લેખ શ્રી મનસુખભાઈ મહેતાની સાહિત્યની સૂઝ, ન્યાયની પકડ તથા ષડ્દર્શનની વિશદ અભ્યાસપૂર્ણતા આદિનું સુંદર પ્રતિબિંબ પાડે છે. ગુણસ્થાનકની છણાવટ, કેવળજ્ઞાનની ચર્ચા, દ્રવ્યાનુયોગ અને કરણાનુયોગની દષ્ટિએ વિભિન્ન મુદ્દાઓની સમજૂતી આદિ ઉપરથી જૈન દર્શનના અનેક વિષયો સંબંધી શ્રી મનસુખભાઈએ કરેલાં વિશાળ વાંચન અને ગહન ચિંતનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. અમુક સ્થળે, ખાસ કરીને અંતિમ ૮-૧૦ પાનાંમાં કેટલાક ઇતર વિષયો ઉપર પણ તેમણે ચર્ચા કરી છે. એકંદરે સમગ્ર લેખ અભ્યાસી પાઠકને જકડી રાખવામાં સફળ રહે છે.

ઉપોદ્ધાત પછી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિવેચનનો પ્રારંભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ મૂળ ગાથા અને ત્યારપછી શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા અર્થ છાપવામાં આવ્યા છે. વિશેષાર્થની જરૂર જણાઈ ત્યાં 'સમર્થન'રૂપે તે ગાથા સમજાવતા શ્રીમદે લખેલા પત્રો ઇત્યાદિ આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં ષટ્પદ અંતર્ગત શિષ્યની શંકા તથા શ્રીગુરુ દ્વારા અપાયેલ તેનાં સમાધાનના વિશેષાર્થ સ્પષ્ટ, સરળ અને સુંદર શૈલીના કારશે વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક બન્યા છે.

પપ

શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા દારા પ્રકાશન ધામેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું આ પુસ્તક તે શાસ્ત્ર ઉપરના પ્રથમ વિવેચનપ્રયાસ તરીકે ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. વળી, અધિકારી કહી શકાય એવી વ્યક્તિ તરફથી વિસ્તૃત વિદ્વત્તાપૂર્ણ છશાવટરૂપે હોવાથી તથા તે શાસ્ત્રનું પ્રથમ સ્વતંત્ર પ્રગટીકરણ હોવાથી - એમ અનેક રીતે તે ખૂબ મહત્ત્વનું પણ છે.

(૨) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા' - બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી

મુનિશ્રી લઘુરાજસ્વામીની છત્રછાયામાં લખાયેલ તથા તેમની કસોટીમાંથી પાર પડેલ પુસ્તક 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા'માં તેના લેખક બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધન-દાસજીએ શ્રીમદ્દનાં બાહ્યાંતર જીવનનાં વર્શન અંતર્ગત એક પ્રકરશ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને ફાળવી આ ઉત્તમ કૃતિનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે. વિ.સં. ૧૯૯૪માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર, ભાદરશની સ્થાપનાના મહોત્સવ પ્રસંગે મુમુક્ષુઓને ભેટ આપવા આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

પ્રકરણના પ્રારંભે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પુણ્યપ્રાગટ્યનો તથા શ્રી અંબાલાલ-ભાઈની પરમ ભક્તિનો મહિમા ગાતાં લેખકશ્રીએ શાસ્ત્રના રચનાકાળનું સુંદર, ભક્તિ-ભાવપ્રેરિત, રસિકતાસભર વર્ણન કર્યું છે. ત્યારપછી આ શાસ્ત્ર કેવા જીવને વિશેષ ઉપકારક ન નીવડી શકે એના માર્મિક સંકેત સાથે સાહિત્યિક તેમજ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ શાસ્ત્રની વિશેષતાઓનું શબ્દચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

તત્પશ્ચાત્ બસ્તચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ શાસ્ત્રના વિષયની વિભાગવાર છણાવટ કરી છે, જેમાં ધોતાની નિર્મળ વિદ્વત્તાના આધારે ષટ્પદ અંગેના ગુરુશિષ્યસંવાદને નવું સ્વરૂપ આપવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે. દરેક પદના શંકાવિભાગની તમામ શંકાઓ એકસાથે અને પછી તે સઘળી શંકાઓનાં સમાધાન એકસાથે એમ રજૂ ન કરતાં, તેમણે દરેક શંકાને અલગ અલગ તારવી એકસમયે શિષ્યની એક શંકા સ્પષ્ટપણે રજૂ કરી છે. પછી માત્ર તે શંકાને જ લાગુ પડતું સદ્ગુરુનું સમાધાન સરળ શબ્દોમાં મૂક્યું છે. ત્યારપછી તે પદની અન્ય નવી શંકા અને તેનું સમાધાન આપ્યું છે. આ શૈલીના કારણે શ્રીમદ્દનો આશય પકડવાનું કાર્ય ખૂબ સરળ બને છે.

'શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન'ની ૯ ગાથાઓને મરણ સમયે સંભળાવવા યોગ્ય તથા સમાધિમરણરૂપ મહાલાભનું કારણ ગણી તેમણે તેનો સુંદર મહિમા ગાયો છે. અંતે શ્રી સૌભાગ્યભાઈ આદિ મૂળ ચાર અધિકારીઓની આત્મદશામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અવલંબનથી આવેલ પરિવર્તનની નોંધ દ્વારા શાસ્ત્રની ચમત્કૃતિ દર્શાવી તેમણે સુંદર સમાપન કર્યું છે. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ ૨૩ પૃષ્ઠપ્રમાશના સંક્ષિપ્ત પ્રકરશમાં પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિષયની છણાવટને તથા સહવર્તી ઘટનાઓના મૂલ્યાંકનને યથા-યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે.

(૩) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - પંડિત સુખલાલજી

ંશ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' અંગેના શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી સંપાદિત તથા ઈ.સ. ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત પુસ્તક ંશ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રશીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં સમાવિષ્ટ પંડિત સુખલાલજીએ વિ.સં. ૨૦૧૦(ઈ.સ. ૧૯૫૩)માં લખેલી પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક છે - 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આત્મોયનિષદ્'.

ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન, વિચારક અને તત્ત્વાભ્યાસી પંડિત સુખલાલજી પોતાના ૧૪ પાનાંના લેખના પ્રારંભમાં ભારતની અધ્યાત્મપરંપરામાં શ્રીમદ્દના સ્થાનનો ઉલ્લેખ કરી, ઉલ્લાસ સહિત જણાવે છે કે –

''આત્મસિદ્ધિ' વાંચતાં અને તેનો અર્થ પુનઃ પુનઃ વિચારતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે શ્રી રાજચંદ્રે આ એક નાનકડી કૃતિમાં આત્માને લગતું આવશ્ચક પૂર્ણ રહસ્ય દર્શાવી આપ્યું છે. ….. સરલ પ્રસન્ન શૈલીમાં આત્માને સ્પર્શતા અનેક મુદ્દાઓનું ક્રમબદ્ધ તેમ જ સંગત નિરૂપણ જોતાં ….. અનાચાસે કહેવાઈ જાય છે કે પ્રસ્તુત 'આત્મસિદ્ધિ' એ સાચે જ આત્મોપનિષદ્દ છે.'^૧

'શ્રી રાજચંદ્રે પ્રસ્તુત રચના માત્ર શાસ્ત્રો વાંચી નથી કરી, પણ એમણે સાચા અને ઉત્કટ મુમુક્ષુ તરીકે આત્મસ્વરૂપની સ્પષ્ટ અને ઊંડી પ્રતીતિ માટે જે મંથન કર્યું, જે સાધના કરી અને જે તપ આચર્યું તેને પરિણામે લાધેલી અનુભવપ્રતીતિ જ આમાં મુખ્યપણે નિરૂપાઈ છે.'^ર

તત્પશ્ચાત્ અભ્યાસપૂર્શ શૈલીથી પંડિત સુખલાલજી દર્શાવે છે કે જૈન, બૌદ્ધ, સાંખ્ય - સર્વ વિભિન્ન પરંપરાઓમાં પણ અધ્યાત્મલક્ષી નિરૂપણ તત્ત્વદ્દષ્ટિથી જોતાં સમાન છે. સર્વ દર્શનોમાં આત્મજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે. સર્વમાં સાધના એક છે, પોતા વિષેનું અજ્ઞાન નિવારવું અને સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવું. પરંતુ ટૂંકી દષ્ટિના કારણે જીવ અભિનિવેશ અને દુરાગ્રહના શિકાર બની બેસે છે, જ્યારે શ્રીમદ્દ જેવા વિરલા અધ્યાત્મ-જિજ્ઞાસુ, દષ્ટિની વિશાળતા અને આત્મશુદ્ધિ સાધવાના ઉદ્દેશને મુખ્ય કરી અધ્યાત્મની બને છે. આમ, શ્રીમદ્ની વિવેકપ્રજ્ઞા, મધ્યસ્થતા અને નિખાલસતાની પ્રશસ્તિ કરી <u>પંડિત સુખલાલજી કહે છે કે આ ગ્રંથ એવો છે કે તેમાં શ્રીમદ્દ્</u>રાજચંદ્રની વિચારણા ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', પુ.૨૫ (સંપાદક : શ્રી મકલભાઈ કલાર્થી)

ર- એજન, પૃ.૨૯

અને સાધનાનું ઊંડામાં ઊંડું સર્વ રહસ્ય આવી જાય છે.

'આત્મસિદ્ધિ' શબ્દની સમાલોચના, શ્રીમદ્દ્નું મૌલિક નિરૂપશ તથા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં થતી આત્મસ્વરૂપની પ્રરૂપશા આદિ વિષયોને સ્પર્શી પંડિતજીએ શાસ્ત્રના વિષયની સંક્ષિપ્ત છતાં સર્વ વિભાગને પૂર્શ ન્યાય આપતી ચર્ચા રજૂ કરી છે. 'શિષ્ય-બોધબીજપ્રાપ્તિકથન' અંગે સાહિત્યપટુતાની તેમજ સંવેદનશીલતાની દષ્ટિએ અપાયેલ અભિપ્રાય તથા 'ઉપસંહાર'ને મનનીય તેમજ સુસંગત શાસ્ત્ર ઠેરવતી ભાવના પંડિત સુખલાલજીનો વિશિષ્ટ અધ્યાત્મ-અભિગમ દર્શાવે છે.

અંતમાં, પ્રસ્તાવનાકાર તુલનાત્મક અભ્યાસ દારા એ તારવણી ઉપર પહોંચે છે કે આત્મવાદી બધાં દર્શનો ભિન્ન ભિન્ન પરિભાષા દારા પણ એક જ ગીત ગાઈ રહ્યાં છે. ગમે તે પરંપરાના સાચા સાધકની વિચારણા કે વાણીનો અભ્યાસ કરીએ તો બાહ્ય રીતિ-નીતિમાં ભેદ હોવા છતાં તેમની આંતર ભાવનામાં કશો જ ભેદભાવ જણાશે નહીં. ગંભીરતાપૂર્ણ અને મધ્યસ્થતાપ્રેરક દર્શનસમાલોચનાના અંતે તેઓ લખે છે –

'દરેક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ 'આત્મસિદ્ધિ'ને ઉદાર દષ્ટિથી તેમ જ તુલના દષ્ટિથી સમજશે તો એમને એમાં ધર્મનો મર્મ અવશ્ય જડી આવશે. ખરી રીતે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામે તેવો છે. ફક્ત એને સમજનાર અને સમજાવનારનો યોગ આવશ્યક છે.'⁴

પંડિત સુખલાલજીની વિઠત્તાભરી ભાષા, પ્રભુત્વપૂર્શ શૈલી તથા શ્રીમદ્દ પ્રત્યેની લાગણીના કારણે પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના રસપ્રદ અને સુરુચિપોષક બની છે. સાક્ષરયોગ્ય શબ્દપ્રવાહ અને ભાષાશૈલી હોવા છતાં એમાં કશે પણ ક્લિષ્ટતા કે રસક્ષતિનો ભાસ થતો નથી. શ્રીમદ્દ્ તથા શ્રીમદ્ની આ અનુભવમૂલક કૃતિનો વિશાળ સર્વગ્રાહી ખ્યાલ આપવામાં સફળ રહેલ આ લઘુ લેખ વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લખનીય છે.

(૪) 'Philosophy of Srimad Rajchandra' - ડૉ. શાંતિલાલ મગનલાલ પટેલ

શ્રીમદ્દ્ અંગે સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કરનાર વિદ્વાન ડૉ. શાંતિલાલ મગનલાલ પટેલનો અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરેલો શોધપ્રબંધ 'Philosophy of Srimad Rajchandra' ઈ.સ. ૧૯૬૫માં એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં રજૂ થયો હતો.

તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને અધ્યાત્મનાં ક્ષેત્રે શ્રીમદ્દના અમૂલ્ય યોગદાન અંગે શ્રી પટેલ લખે છે –

'He mainly sought the essence of all philosophy, life and religion and ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રશીત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', પૃ.૩૮ (સંપાદક : શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી) reality by his spiritual search, resulted from his thorough self-sincerity.'9

પોતાના મહાનિબંધના 'Srimad's Authentic Treatise on soul' નામના ૧૫૦ પૃષ્ઠપ્રમાજ્ઞ સુદીર્ઘ પ્રકરણના પ્રારંભમાં ડૉ. એસ. એમ. પટેલે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પંડિત સુખલાલજીએ કરેલી પ્રશસ્તિ ઉદ્ધૃત કરી, શ્રીમદે દર્શાવેલ ષટ્સ્થાનકનો પરિચય આપ્યો છે. લેખકને કદાચ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં પ્રબોધાયેલ તત્ત્વદર્શનની વિચારજ્ઞા જ અભિપ્રેત હોવાથી તેમજ્ઞે ચર્ચાનો પ્રારંભ ગાથા ૪૫થી કર્યો છે.

આત્માના અસ્તિત્વ અંગેની શિષ્યની શંકાઓને રજૂ કરી સંશોધનકર્તા કહે છે કે આ દલીલો અગાઉ પણ અનેક દર્શનકારો તરફથી રજૂ થઈ છે, પણ શ્રીમદ્દના યુવાકાળના તીવ મનોમંથન તથા ગહન અંતર-અન્વેષણની ફળશ્રુતિરૂપે ઉદ્ભવેલી હોવાના કારણે આ દલીલો વધુ યુક્તિસંગત તથા સંગીન લાગે છે. શિષ્યની શંકાઓની લેખકે વિસ્તારમાં ચર્ચા કરીને બતાવ્યું છે કે તે ઉપનિષદ, સાંખ્ય, વેદાંત, જૈન તથા નૈયાયિક માન્યતા સાથે કઈ રીતે ટકરાય છે. વિવિધ પ્રમાણોની સહાય લઈ આત્માને ઓળખવાના શિષ્યના પ્રયાસ પણ તેમશે સુંદર રીતે વર્ણવ્યા છે. સદ્ગુરૂએ આપેલા આ શંકાઓના તાત્ત્વિક ખુલાસાના વિવરણમાં લેખકે ડૉ. રાધાકૃષ્ણન વગેરે અનેક દર્શનશાસ્ત્રીઓના અભ<mark>િપ્રાય ટાંક્યા છે.</mark> આત્માના નિત્યત્વ અંગે પૂર્વના અને પશ્ચિમના પ્રાક્સિદ્ધાંતો(hypotheses)ના પ્રકાશમાં વિચારણા કરી, છ આર્યદર્શનોની પદાર્થના પરિવર્તનશીલ અને શાશ્વત સ્વભાવ વિષેની માન્યતાઓનું સવિસ્તર આલેખન કર્ય છે. ત્રીજા અને ચોથા પદની સમાલોચના અંતર્ગત શ્રી પટેલે વેદાંતાદિ દર્શનો ઢારા આત્માનાં કર્તુત્વ અને ભોક્તુત્વની ઉપપત્તિ દર્શાવી છે તથા શ્રીમદ્નાં ગાંધીજી ઉપર લખાયેલા પત્ર તથા અન્ય અવતરણો દ્વારા ઈશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપની સુક્ષ્મ વિચારજ્ઞા કરી છે. પાંચમા પદમાં મુક્ત થયા પછીની આત્માની પ્રવૃત્તિ તથા નિર્વાણસ્થળની ચર્ચા દ્વારા મુક્તાત્માની દશા સુપેરે સમજાવવામાં આવી છે. મોક્ષોપાયના પદમાં શિષ્યના મુખે સમસ્યાની ગંભીરતા તથા ગુંચ દર્શાવી, લેખકે સદ્ગુરુસમાધાનની ૪૦ પાનાંથી વધુ સુવિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. પ્રત્યેક ગાથાના ઊંડાણમાં જઈને થયેલી આ ચર્ચા વિવિધ દર્શનોનાં અનેક દષ્ટિકોશોને આવરી લે છે. ગાથા ૧૦૧માં દર્શાવેલ આત્માનાં ત્રણ ગુણોની ખુબ વિગતવાર છણાવટ કરી, લેખક એ નિષ્કર્ષ ઉપર આવ્યા છે કે મોક્ષમાર્ગ ખરેખર સહજ છે, સરળ છે, સુગમ છે. અનેક સ્થળે લેખકે શ્રીમદ્દનાં વિભિન્ન વચનોને ટાંકીને ચર્ચાને સુદઢતા આપી છે.

ઉપસંહારમાં શ્રી પટેલે ગાથા ૧૧૩ પછી સીધો ગાથા ૧૨૮નો ઉલ્લેખ કરી ૧- Dr. S. M. Patel, 'Philosophy of Srimad Rajchandra' (See : Dr. U. K. Pungaliya, 'Philosophy and Spirituality of Shrimad Rajchandra', Introduction, pg.29) શ્રીમદ્ના આધ્યાત્મિક અભિગમની વિશદ ચર્ચા કરી છે. શ્રીમદે દર્શાવેલ ષટ્સ્થાનકમાં ષડ્દર્શનનો સમાવેશ કઈ રીતે થાય છે એનું વિધેયાત્મક નિરૂપણ આ ચર્ચાનું જમા પાસું છે. શ્રી પટેલે ગાથા ૧૨૯ થી ૧૪૨ની ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત ગણ્યું નથી, જ્યારે ગાથા ૧ થી ૪૨નો (અમુક ગાથા સિવાય) અંગ્રેજી પદ્યાનુવાદ ત્રીજા પ્રકરણ - 'The path of Self-Realisation'માં ઉદ્ધત કર્યો છે.

શ્રી શાંતિલાલ પટેલકૃત પ્રસ્તુત શોધપ્રબંધ શ્રીમદ્દના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર સુંદર પ્રકાશ પૂરો પાડે છે. જો કે પારિભાષિક શબ્દોના પ્રયોગના કારશે આ મહાનિબંધ સર્વજનને માટે રોચક કે સુગમ બની શકે એમ નથી, પરંતુ દર્શનશાસ્ત્રના ગહન અભ્યાસીને તેની શૈલી તથા છણાવટ અવશ્ય ગમશે. શ્રીમદ્દની તત્ત્વમીમાંસાની પૂર્વ-પશ્ચિમ વિશ્વના વિવિધ દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના પરિપ્રેક્ષણમાં વિસ્તૃત, પ્રમાણિત, તુલનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક સમીક્ષા તે આ શોધપ્રબંધનું અત્યંત મહત્ત્વનું યોગદાન છે.

(૫) 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર' - ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા

શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મજીવનનું આલેખન કરતો ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાકૃત અંથ 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર' વિ.સં. ૨૦૨૨(ઈ.સ. ૧૯૬૬)માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૧૦૮ પ્રકરણના આ અંથમાં ૯૨મું પ્રકરણ છે - આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રનું સર્જન ઃ 'આ અવનિનું અમૃત'. ૧૨ પૃષ્ઠપ્રમાણ આ પ્રકરણમાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા પ્રથમ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' તથા શાસ્ત્રકર્તા શ્રીમદ્ની અત્યંત અહોભાવભર્યા શબ્દોથી પ્રશસ્તિ કરે છે –

'જેની નકલ કરતાં પણ વધારે સમય લાગે એવા આ આબાલવૃદ્ધ સર્વને ઉપકારી થઇ પડે – એવા અસલ ગ્રંથનું સોળે કળાથી પૂર્ણ અનુપમ તત્ત્વકળાથી નવસર્જન શ્રીમદે આટલા ટૂંકા વખતમાં કર્યું, એ ખરેખર! પરમ અદ્દભુતોનું પરમ અદ્દભુત છે!'^૧

આ લેખમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના સર્જનનો રોમાંચક ઇતિહાસ વર્શવીને લેખકે આ શાસ્ત્રની સંકલના અને વસ્તુનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં તેઓ શ્રીમદ્દ દારા ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનનું અત્યંત સાદા શબ્દોમાં થયેલું અવતરણ, ગુરુ-શિષ્યસંવાદશૈલીની લાક્ષણિકતા, સદ્ગુરુ તથા સુશિષ્યની વિશિષ્ટ ગુણસમૃદ્ધિ ઇત્યાદિનું સુંદર શબ્દો અને આલંકારિક શૈલીથી યશોગાન કરી, શ્રીમદ્દ્ને તથા તેમની આ અમૃત-કૃતિને નમસ્કાર કરી તેમણે અંતમંગળ કર્યું છે.

ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો સુંદર, સંક્ષિપ્ત અને રસમય પરિચય આપવામાં સફળ રહ્યા છે એમ કહી શકાય.

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર', ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૬૨૬

६०

(૬) 'શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ' - ડૉ. સરયુબેન મહેતા

શ્રીમદ્ના સ્ફટિક સમા નિર્મળ જીવનને અને તેમની હૃદયસ્પર્શી રચનાઓને આલેખતો ડૉ. સરયુબેન મહેતાલિખિત શોધપ્રબંધ 'શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ' વિ.સં. ૨૦૨૧ (ઈ.સ. ૧૯૬૫)માં પૂર્શ થયો હતો અને વિ.સં. ૨૦૨૬(ઈ.સ. ૧૯૭૦)માં પ્રકાશિત થયો હતો. આ મહાનિબંધના પાંચમા પ્રકરણમાં ડૉ. સરયુબેન મહેતાએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર સુંદર પ્રકાશ નાંખ્યો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને દ્રવ્યાનુયોગનો ઞંથ કહી, દ્રવ્યાનુ<mark>યોગની વિશે</mark>ષતા શ્રીમદ્દના શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરી, ડૉ. સરયુબેન કહે છે –

''આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'માં નિરૂપાયેલા વિષયોમાં સૌથી અગત્યનું દ્રવ્ય તે 'આત્મા' છે. આત્માની પ્રતીતિ આવે તો સમ્યગ્દર્શન થાય, એ દષ્ટિએ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ કેટલું હોવું જોઈએ ?'^૧

તત્પશ્ચાત્ આ શાસ્ત્રના સર્જન માટેનું નિમિત્ત, તેનો અધિકારી વર્ગ, તે અધિકારીઓ ઉપર પડેલો શાસ્ત્રનો પ્રભાવ, શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ, અનુવાદ વગેરેનો ઇતિહાસ દર્શાવી, લેખિકા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો વિષય તથા તેની વસ્તુનિરૂપણશૈલી ઉપર વિસ્તૃત અભ્યાસપૂર્શ અહેવાલ આપે છે. આમાં મુખ્યત્વે મંગલાચરણ ગાથામાં ષટ્પદનો સમાવેશ તથા ષટ્પદની ચર્ચામાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજકૃત 'અધ્યાત્મસાર' સાથે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો તુલનાત્મક અભ્યાસ – આ બે મુદ્દાઓ ડૉ. સરયુબેનનો નિષ્ઠા-પૂર્વકનો અભ્યાસ-અભિગમ સૂચવે છે. વળી, છ આર્ય દર્શનોનો ટૂંકમાં પરિચય આપી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને ષડ્દર્શનના સારની ઉપમા અપાઈ છે તે યથાર્થ છે એમ પણ તેઓ પ્રમાણિત કરે છે. અંતમાં ડૉ. સરયુબેન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની અનુભવપ્રધાન મૌલિકતા અને સરળતાસંપન્ન લોકભોગ્યતાનું નિરૂપણ કરી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને શ્રીમદ્દની સર્વોત્તમ કૃતિ ઠેરવે છે.

૪૮ પાનાંના આ પ્રકરણમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના મૂળ વિષયની સુદીર્ઘ અભ્યાસમૂલક ચર્ચા દારા તથા શાસ્ત્રનાં આનુષંગિક સર્વ પાસાંઓને વીણી વીણીને, અનેક વિષયો ઉપરનાં સુયોગ્ય અવતરણોના સથવારે કરેલ વિસ્તૃત વિચારણાથી યથા-યોગ્ય ન્યાય આપી ડૉ. સરયુબેન મહેતાએ ખરેખર સુંદર અને પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. (૭) 'Philosophy and Spirituality of Srimad Rajchandra' - ડૉ. યુ. કે. પુંગલિયા

<u>શ્રી</u> યુ. કે. પુંગલિયાએ પૂનામાં ઈ.સ. ૧૯૯૪મા<u>ં</u> અં<mark>ગ્રેજી ભાષામાં લખેલ</mark> ૧- ડૉ. સરયુબેન મહેતા, 'શ્રીમદ્દની જીવનસિદ્ધિ', ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૫૦ મહાનિબંધ 'Philosophy and Spirituality of Srimad Rajchandra'માં તેમજ્ઞે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિષય ઉપર આશરે ૪૦ પાનાંનું વિવરજ્ઞ આપેલ છે. આ મહાનિબંધ પુસ્તકાકારે ઈ.સ. ૧૯૯૬માં પ્રકાશિત થયો હતો.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે શ્રીમદ્ના અદ્ભુત યોગદાન વિષે ડૉ. પુંગલિયા લખે છે –

'Srimad Rajchandra, one of the greatest yogis and philosophers of last century, has given us a religionless religion. It may be said that hardly any other person has explained the Jina's or Mahavira's philosophy in such rational, pure and simple terms.'⁹

શ્રીમદ્ની પદ્યકૃતિ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' તથા તેમનાં અન્ય લખાણ અંગે તેઓ લખે છે –

'The poem Atma-siddhi is not only a poem; it is a complete and comprehensive science and philosophy of self-realization. They are utterances of a seer. They are expressions of an unfathomable, inexhaustible and almost inexpressible experience of ultimate reality of the self.'?

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિવેચનના પ્રારંભમાં આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવી, ડૉ. પુંગલિયાએ શ્રીમદ્દની તથા તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશસ્તિ કરી છે. વળી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની બિનસાંપ્રદાયિકતા તથા તેની આધ્યાત્મિક વિશિષ્ટતા ઉપર પણ તેમશે સવિશેષ ભાર મૂક્યો છે. ત્યારપછી શાસ્ત્રની રચનાને લગતી કોઈ પણ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના લેખક સીધા શાસ્ત્રના વિષયનિરૂપણ ઉપર આવે છે. શ્રીમદ્દના બોધને સમજાવવા માટે પ્રથમ ષટ્સ્થાનકનો પરિચય કરાવી, તત્પશ્ચાત્ ગાથા ૧ થી ૪૨ પર્યંત પ્રાયઃ સર્વ ગાથાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. ષટ્પદ અંગેના ગુરુશિષ્ય-સંવાદનું વિભાગવાર અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે, એમાં શ્રીમદ્દના કથનની ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તથા આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીની કૃતિઓ સાથે કરેલી તુલના લેખકના અધ્યયનની પ્રતીતિ કરાવે છે. ગાથા ૧૦૪ સુધી અધિકાંશ ગાથાઓની સમજણ આપ્યા પછી તેમણે શૈલી બદલી છે. ત્યારપછીની ગાથા ૧૦૫ થી ૧૧૮નો સાર અતિ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અંતિમ ૨૪ ગાથા વિવેચનનો લાભ પામી શકી નથી. તેમણે ષટ્સ્થાનકમાં છ આર્ય દર્શનનો સમાવેશ કઈ રીતે થાય છે તે દર્શાવી સમાપન કર્યું છે.

- 9- Dr. U. K. Pungaliya, 'Philosophy and Spirituality of Srimad Rajchandra', Preface, Pg.VII,IX
- ર- એજન, Pg.130,258

૬૨

ડૉ. યુ. કે. પુંગલિયા આધ્યાત્મિક પરિભાષાના સંસ્કૃત શબ્દોને આંગ્લ ભાષામાં ઉતારવામાં મહદંશે સફળ રહ્યા છે. તેમની શૈલી રસિક અને સુસંગત હોવાથી પાઠકના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડતો નથી, રસક્ષતિ થતી નથી. માત્ર અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર જિજ્ઞાસુ વર્ગને શ્રીમદ્દનો પરિચય કરાવવા માટે તથા તેઓશ્રીના આ આત્મકલ્યાણકારી આત્મસિદ્ધિદાયી શાસ્ત્રનું વિહંગાવલોકન કરાવવા માટે ડૉ. પુંગલિયાના આ સ્તુત્ય પ્રયાસની નોંધ લેવી ઘટે છે.

આમ, શ્રીમદ્ પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને અનેક મહાનુભાવોએ 'શુમે ચચાશक्ति यतनियम्' એ ઉક્તિને અનુસરીને પોતાની શક્તિ અનુસાર 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું વિવેચન કર્યું છે. તેમણે યથાશક્તિ - યથામતિ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપ રત્નાકરમાં ડૂબકી મારી, અર્થરત્નો શોધવાનો યત્કિંચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ રીતે 'શ્રી આત્મ-સિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પ્રત્યેક શબ્દ કેટલો અર્થગૌરવવાળો છે તે દર્શાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન સાચે જ સ્તુત્ય છે.

ગ્રંથનાં ભાષાંતર

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ભાષાંતર - અનુવાદની પ્રવૃત્તિ મધ્યકાળથી ચાલી આવે છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં મૂળ કૃતિનાં કેટલાંક સીધેસીધાં ભાષાંતરો મળી આવે છે, તો વળી કેટલાક ભાષાંતરકારોએ મૂળ કૃતિને શબ્દશઃ પ્રતિબિંબિત કરવાને બદલે પોતાના સમયની ભાષામાં, પોતાના સમયના સમાજની ક્ષમતા આદિને લક્ષમાં લઈ, મૂળ કૃતિને પરિવર્તિત કરી, તેનું રૂપાંતર કરેલ છે. જો કે અનુવાદવિદ્યાની પ્રશાલીમાં મૂળ કૃતિમાં આ પ્રમાશે ઘટાડો, વધારો કે ફેરફાર કરવાનું કાર્ય એ મહદંશે સ્વીકાર્ય અને ક્વચિત્ અનિવાર્ય પણ ગણવામાં આવ્યું છે. એમ છતાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષાંતર તો એ જ કહેવાય છે કે જેમાં પરિવર્તનની આવી પદ્ધતિથી કિંચિત્માત્ર અર્થસ્ખલનાનો ઉદ્ભવ થવા પામ્યો ન હોય. અર્વાચીન કાળમાં પણ ભાષાંતરની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે અને વિકસતી ગઈ છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જેવી ઉત્તમોત્તમ કૃતિ વિદ્વાનોને તેનું ભાષાંતર કરવા આકર્ષે એમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી. તેની મહત્તા, ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતાથી પ્રેરાઈને અનેક વ્યક્તિઓએ તેનું ભાષાંતર કર્યું છે. તેનું સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી અને કન્નડ ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે. શ્રીમદ્ની વિવિધ રચનાઓનો ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અને ખાસ તો હિંદીમાં અનુવાદપ્રસાર થાય એવી મહાત્મા ગાંધીજીની અભિલાષા હતી. તેમણે આ અંગે શ્રીમદ્ના લઘુભાતા શ્રી મનસુખભાઈને એક-બે વાર સૂચન કર્યું હતું, જેને ધ્યાનમાં લઈ શ્રી મનસુખભાઈએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં સંસ્કૃત (પદ્ય) અને હિંદી (ગદ્ય) ભાષાંતરોનું પ્રકાશન કર્યું હતું. એ જ પ્રમાશે શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ હંપીના સંસ્થાપક શ્રી સહજાનંદઘનજીની પણ પ્રબળ અંતરંગ ભાવના હતી કે શ્રીમદ્ના સાહિત્યની સુવાસ ગુજરાત બહારના પ્રદેશોમાં દૂરસુદૂર પ્રસરવી જોઈએ. તેમની પ્રેરશા ઝીલીને તથા અન્ય મહાનુભાવોના પ્રેમાનુરોધથી શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોલિયા આદિ વિદાન ભક્તોએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને સપ્ત ભાષામાં પ્રકાશિત કરવાનું ઉમદા કાર્ય હાથમાં લીધું છે.^૧ ગુજરાતી ભાષા ન જાણનારો વર્ગ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જેવા ઉચ્ચ કોટિના આધ્યાત્મિક ગ્રંથથી વંચિત ન રહી જાય અને પોતાની ભાષામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અભ્યાસ કરી શકે તે અર્થે આ અનુવાદો ઉપયોગી છે. તે અનુવાદો આ પ્રમાણે છે –

	પ્રકાશન વર્ષ	ભાષા	ભાષાંતરકાર				
્વ	વિ.સં. ૧૯૭૫	સંસ્કૃત	પંડિત બેચરદાસજી				
ર	વિ.સં. ૧૯૭૯	અંગ્રેજી	રાવબહાદૂર શ્રી જે. એલ. જૈની				
Э	વિ.સં. ૧૯૮૩	મરાઠી	શ્રી અજ્ઞાત				
8	વિ.સં. ૨૦૨૪	અંગ્રેજી	ફાધર ફ્રાન્સિસ				
પ	વિ.સં. ૨૦૩૦	હિશ	શ્રી સહજાનંદઘનજી				
E,	વિ.સં. ૨૦૩૨	અં ગ્રેજી	શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મહેતા				
৩	વિ.સં. ૨૦૪૧	અંગ્રેજી	બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી				
٤	વિ.સં. ૨૦૫૨	હિંદી	મહોપાધ્યાય શ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજી				
૯	વિ.સં. ૨૦૫૨	બંગાળી	શ્રી ભંવરલાલ નાહટા				
90	અપ્રકાશિત	કન્નડ	ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે અને ડૉ. એમ.એ. જયચંદ્ર				
૧૧	અપ્રકાશિત	મરાઠી	શ્રીમતી પદ્માબાઈ બેડેકર				
૧૨	અપ્રકાશિત	અં મેજી	શ્રી મનુભાઈ દોશી				
૧૩	અપ્રકાશિત	અંગ્રેજી	મહાત્મા ગાંધીજી				

૧- 'જિનભારતી' - 'વર્ધમાન ભારતી ઇન્ટરનેશનલ ફાઉન્ડેશન', બેંગલોર દ્વારા પ્રકાશિત થઈ રહેલ 'સપ્તભાષી આત્મસિદ્ધિ' મુદ્રણપ્રક્રિયામાં છે અને તે શ્રીમદ્ના દેહવિલયના શતાબ્દીવર્ષની પૂર્ણાહુતિ (એપ્રીલ ૨૦૦૧) પૂર્વે પ્રકાશિત થવાની સંભાવના છે એમ શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોલિયા સાથેના પત્રવ્યવહાર દ્વારા જાણવા મળ્યું છે. હવે આ અનુવાદોનું ભાષાનુસાર વર્ગીકરણ કરી, પ્રથમ સંસ્કૃત, પછી અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, કન્નડ ભાષામાં થયેલાં અનુવાદોનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીએ.

(I) સંસ્કૃત અનુવાદ

(१) 'आत्मसिद्धि' - पंडित भेथरधासछ

ંશ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પંડિત બેચરદાસજીકૃત સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતાએ વિ.સં. ૧૯૭૫(ઈ.સ. ૧૯૧૯)માં પ્રકાશિત કર્યો હતો. અનુવાદક પંડિત બેચરદાસજી ન્યાયતીર્થ તથા વ્યાકરણતીર્થ હતા અને સમકાલીન વિદ્વાનોમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન ભોગવતા હતા.

પ્રસ્તુત અનુવાદમાં પંડિત બેચરદાસજી મહદંશે શબ્દશઃ અનુવાદ કરી શક્યા છે, પરંતુ અમુક સ્થળે તેમને ભાવાનુવાદથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે. મૂળ કૃતિનો ભાવ પ્રાયઃ જળવાયો છે, પરંતુ ભાષાની મર્યાદાના કારશે અમુક સ્થળે તે ભાવ યથાર્થપશે જળવાયો ન હોવાનું પશ અનુભવાય છે.

અત્યંત અલ્પસંખ્ય ક્ષતિઓને બાદ કરતાં પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ ખૂબ સરસ, સંપૂર્શ અને પઠનીય બન્યો છે. અમુક ગાથાઓનો અનુવાદ તો એટલી શ્રેષ્ઠ કક્ષાનો થયો છે કે જાશે સ્વયં શ્રીમદ્દના શ્રીમુખે તેનું ઉચ્ચારશ થયું હોય એવું ભાસે છે. અનેક ગાથાઓના અનુવાદ આ તથ્યના આધારરૂપે ટાંકી શકાય એમ છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'નહિ કષાચ ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય; સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય.' મૂળ શાસ્ત્રની આ ૩૨મી ગાથાનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે – 'कषायोपशमो नैव नान्तर्विरक्तिमत् तथा । सरऌत्वं न माध्यस्थ्यं तद् दौर्भाग्यं मतार्थिनः ।।'

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પંડિત બેચરદાસજીકૃત સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ પ્રશંસનીય રીતે સંપન્ન થયો છે. ભાષાની સરળ પ્રવાહી શૈલી ઉપરથી અનુવાદકનું સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ જણાઈ આવે છે. આજના યુગમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ચલણ કે આકર્ષણ ખાસ રહ્યું નથી, પરંતુ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના સંવહન અર્થે અને ભાષાસમૃદ્ધિ તથા ભાવ-ઐશ્વર્યની દષ્ટિએ પણ આ અનુવાદ અવશ્ય એક સુંદર અને સ્તુત્ય સત્કાર્ય ઠરે છે.

(II) હિંદી અનુવાદ

(१) 'आत्मसिद्धि' - श्री संख्यानंदधनळ

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના હિંદી પદ્યાનુવાદના કર્તા છે શ્રી સહજાનંદઘનજી (શ્રી ભદ્રમુનિ). શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર આશ્રમ, હમ્પીના તેઓ પ્રણેતા હતા. તેઓશ્રીના દેહવિલય પછી તેમની કૃતિઓનું સંકલન 'સહજાનંદ સુધા' ઈ.સ. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થયું હતું, જેમાં તેમણે કરેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પદ્યાનુવાદ સમાવેશ પામ્યો છે. પ્રાચીન હિંદી ભાષામાં દોહા છંદમાં એ સંપન્ન થયો છે.

શ્રી સહજાનંદજીએ પ્રસ્તુત અનુવાદ વિ.સં. ૨૦૧૪માં મધ્યપ્રદેશના નિશ્રયીજી તીર્થમાં એકબેઠકે પૂર્ણ કર્યો હતો. એક દિગંબર બ્રહ્મચારીજી દ્વારા થયેલ વિનંતીને માન આપીને તેઓશ્રીએ આ અનુવાદ કર્યો હતો.

એક ભાષાની કાવ્યકૃતિને અન્ય ભાષામાં ઢાળતાં ભાષાકીય મર્યાદા નડતી હોવાથી અમુક શાબ્દિક પરિવર્તન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. અનુવાદકનું ઉત્તરદાયિત્વ રહે છે કે આ ભાષાંતર દરમ્યાન મૂળ કૃતિને કોઈ અન્યાય કે હાનિ પહોંચવાં જોઈએ નહીં. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં અમુક ગાથાઓમાં શબ્દશઃ અનુવાદ મળતો નહીં હોવા છતાં શ્રી સહજાનંદ-ધનજીની સહજ કવિત્વશક્તિના કારણે મૂળ શાસ્ત્રકર્તાનો આશય સાંગોપાંગ સચવાયો હોવાનું પ્રતીત થાય છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'झानદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ; પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવ માંહી.' ઉપરોક્ત ગાથા ૩૦નો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાશે થયો છે – 'ज्ञानदशा पायी नहीं, साधनदशा न अंक । पावे ताका संग जो, सो डूबत भव-पंक।।'

હિંદી ભાષાની ખાસ જાણકારી ધરાવતા ન હોય તે પણ સમજી શકે એવી અત્યંત સરળ ભાષામાં અને રસમય, રોચક તથા પ્રવાહી શૈલીમાં થયેલું આ ભાષાંતર સર્વ કોઈ માણી શકે એવું બન્યું છે. ભાષા ઉપરના સહજ પ્રભુત્વ તથા શબ્દપ્રયોગની અનેરી સૂઝબૂઝના કારણે અનુવાદકશ્રીને શબ્દોની પસંદગી કે ગોઠવણીમાં વિશેષ શ્રમ કરવો પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી, એટલું જ નહીં પણ અમુક સ્થળે તો જાણે શબ્દ આપોઆપ ગોઠવાતા હોય એવો ભાસ થાય છે. માટે જ કહી શકાય કે પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અનુવાદોમાં ઉચ્ચ હરોળમાં બિરાજી શકે એવી સમર્થતા ધરાવે છે.

			ગંથનાં વિવેચન	. અને	ભાષાંતર	
(૨)	'आत्मसिद्धिशास्त्र'	_	મહોપાધ્યાય શ્રી	ચંદ્રપ્ર	ાભસાગરજી	

શ્રી ચન્દ્રપ્રભ ધ્યાન નિલયમ્, ઇન્દોર તરફથી 'સંबોધિ·સૂત્ર और आत्मसिद्धिशास्त्र' નામની પુસ્તિકા અંતર્ગત મહોપાધ્યાય શ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજીરચિત હિંદી કૃતિ 'સંબોધિ-સૂત્ર' તથા તેઓશ્રી દ્વારા થયેલ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો હિંદી પદ્યાનુવાદ વિ.સં. ૨૦૫૨માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. અનુવાદકશ્રીએ આ પદ્યાનુવાદ આબુક્ષેત્રે વિ.સં. ૨૦૫૧માં કર્યો હતો.

આ સુગમ કાવ્યભાષાંતર મુખ્યત્વે શબ્દાનુવાદ છે. મહદંશે શ્રીમદ્દના શબ્દો જ તેમાં યથાવત્ જાળવી રખાયા છે. એમ છતાં મૂળ કૃતિમાંના અમુક અગત્યના શબ્દો અનુવાદમાં સ્થાન પામી શક્યા નથી, તો અમુક સ્થળે નવા શબ્દો ઉમેરાયા છે. પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ સરળ અને પ્રવાહી ભાષાશૈલીમાં લખાયો છે, પરંતુ અનુવાદકશ્રીએ ઘણી જગ્યાએ શબ્દો અને કેટલાંક સ્થળે તો ચરણને પણ મૂળ સ્વરૂપમાં જ રહેવા દીધાં છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'કોઇ સંચોગોથી નહિ, જેની ઉત્પત્તિ થાય; નાશ ન તેનો કોઇમાં, તેથી નિત્ય સદાય.' ઉપરોક્ત ગાથા ૬૬નો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાશે થયો છે – 'कभी किसी संयोग से, उत्पत्ति नहीं होत:

कमा किसा सयाग स, उत्पात नहा होत; नाश नहीं उसका कभी, नित्य अखंडित ज्योत.'

પ્રસ્તુત હિંદી પદ્યાનુવાદ એકંદરે સરળ, રસપ્રદ તેમજ પ્રવાહી ભાષાશૈલીમાં થયો હોવાથી તથા આકર્ષક અને સ્પષ્ટ રીતે છપાયો હોવાથી પ્રકાશક સંસ્થાના પરિચિતોમાં અને અનુયાયી વર્ગમાં તથા અન્યત્ર આ પુસ્તિકા દ્વારા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પરિચય, પ્રસાર તથા પ્રભાવ વધશે અને તે સર્વને ચિંતનની ઉચ્ચ સામગ્રી અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના ઉપર્યુક્ત બે હિંદી પદ્યાનુવાદ ઉપરાંત ચાર અન્ય ભાષાંતર પક્ષ હાલ ઉપલબ્ધ છે.

શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતાએ વિ.સં. ૧૯૬૪માં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પ્રથમ વાર સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન કર્યું હતું, જેમાં તેમણે આપેલ ગુજરાતી અર્થવિસ્તારનો શબ્દશઃ હિંદી ગઘાનુવાદ પંડિત ઉદયલાલ કાસલીવાલે કર્યો છે. વિ.સં. ૧૯૭૫(ઈ.સ. ૧૯૧૯)માં જ્યારે શ્રી મનસુખભાઈએ પંડિત બેચરદાસજીકૃત સંસ્કૃત પઘાનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો હતો, ત્યારે સંસ્કૃત ગાથાનુવાદ સાથે ઉપરોક્ત હિંદી સંસ્કરણ પણ છાપવામાં આવ્યું હતું.

९७

શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ, મુંબઈ દારા પ્રકાશિત તથા શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા દારા સંપાદિત 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર' ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ વિ.સં. ૧૯૮૨માં પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. તે ગ્રંથનો અક્ષરશઃ હિંદી અનુવાદ પંડિત જગદીશચંદ્ર શાસ્ત્રી દારા સંપન્ન થયો, જે વિ.સં. ૧૯૯૪(ઈ.સ. ૧૯૩૮)માં 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથના પ્રથમ હિંદી સંસ્કરણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ ગ્રંથ અંતર્ગત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની મૂળ ગાથાઓનો હિંદી અનુવાદ થયો નથી, પરંતુ મૂળ ગાથાઓને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવામાં આવી છે, જ્યારે શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થનો તથા શાસ્ત્રની અમુક ગાથાઓ સંબંધી શ્રીમદે લખેલા પત્રોનો શબ્દશઃ હિંદી અનુવાદ શ્રી શાસ્ત્રીએ કર્યો છે.

શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ દારા પ્રકાશિત 'નિત્ય નિયમાદિ ષાઠ'માં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત તથા બહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધન-દાસજીકૃત વિશેષાર્થ સમાવિષ્ટ કરેલ છે. આ 'નિત્ય નિયમાદિ પાઠ'નું હિંદી ભાષાંતર પંડિત શોભાચન્દ્રજી ભારિલ્લ દારા થયું હતું, જે એ જ પ્રકાશક દારા વિ.સં. ૨૦૦૦ (ઈ.સ. ૧૯૪૪)માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. આ પુસ્તક અંતર્ગત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પ્રકરણના શ્રી ભારિલ્લકૃત હિંદી ભાષાંતરમાં મૂળ ગાથાઓનું હિંદી ભાષાંતર થયું નથી, જ્યારે શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થ તથા બદ્ધચારીજી શ્રી ગોવર્ધન-દાસજીકૃત વિશેષાર્થ હિંદી ભાષામાં અનુવાદિત થયા છે.

શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ તરફથી 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથની પ્રથમ ગુજરાતી આવૃત્તિ 'વિ.સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થઈ હતી. આ આવૃત્તિ શ્રી હંસરાજ જૈન દ્વારા હિંદી સંસ્કરણ પામી છે. વિ.સં. ૨૦૩૦(ઈ.સ. ૧૯૭૪)માં આ હિંદી સંસ્કરણની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ. પૂર્વપ્રણાલીને માન આપી, પ્રસ્તુત હિંદી ગ્રંથમાં પણ 'શ્રી આત્મ-સિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની મૂળ ગાથાઓ યથાવત્ રાખવામાં આવી અને તેના ગદ્ય વિભાગનું હિંદી ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત ચાર ભાષાંતરોની ભાષાશૈલી તે તે ભાષાંતરના કાળાનુસાર સરળ અને યોગ્ય હોવાથી તે ભાષાંતરો પોતપોતાની રીતે હિંદીભાષી મુમુક્ષુ વર્ગને સ્વીકાર્ય અને ઉપયોગી બન્યાં હતાં.

(III) મરાઠી અનુવાદ

(१) 'आत्म-सिद्धि' - श्री 'अज्ञात'

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો મરાઠી ભાષામાં થયેલ પદ્યાનુવાદ વિ.સં. ૧૯૮૩(ઈ.સ.

5८

૧૯૨૭)માં 'आત્મ-સિદ્ધિ' પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયો હતો. 'વોન શब્द'માં અનુવાદકશ્રી 'અજ્ઞાત' જણાવે છે કે પોતાના અલ્પ આયુષ્યમાં પણ શ્રીમદ્દ્ જે અપૂર્વ સર્જન કરી ગયા છે, તે માત્ર જૈન સાહિત્યમાં જ નહીં, ભારતવર્ષના અન્ય આધ્યાત્મિક સાહિત્યમાં પણ શિરમોર સમાન છે અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોની પંક્તિમાં આ ગ્રંથ અવશ્ય ઉચ્ચ દરજ્જાનો છે.

પુસ્તિકાના પ્રારંભમાં શ્રી લક્ષ્મણ ભિડેએ આશરે ૧૬ પૃષ્ઠપ્રમાણ પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદ્દનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. મરાઠી પદ્યાનુવાદ પછી દેવનાગરી લિપિમાં મૂળ શાસ્ત્ર અને તત્પશ્ચાત્ 'પરિશિષ્ટ'માં મૂળ શાસ્ત્રમાં વપરાયેલ જૈન પારિભાષિક શબ્દોની તથા ષટ્પદની સમજ આપવામાં આવી છે, જે પ્રારંભિક કક્ષાના તથા જૈનેતર જિજ્ઞાસુઓ માટે અતિ ઉપયોગી છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ સરળ અને રોજબરોજની કહી શકાય એવી મરાઠી ભાષામાં સંપન્ન થયો છે, જેથી તે ભાષાના પાઠકને મૂળ કૃતિનો રસાસ્વાદ કરાવવામાં તે ઉપયોગી નીવડે છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'માનાદિક શઞ્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાચ; જાતાં સદ્ગુદુ શરણમાં, અલ્પ પ્રચાસે જાચ.' મૂળ શાસ્ત્રની ઉપરોક્ત ૧૮મી ગાથા આ રીતે અનુવાદ પામી છે – 'मानादिक शत्रुमहा, निजछंदें कधिं न मारिलें जाती । जातां शरण सुगुरुत्य, अल्प प्रयासें हि नष्ट तें होती ।।'

આ અનુવાદમાં કંઈક પુરાણી કહી શકાય એવી મરાઠી ભાષા પ્રયુક્ત થઈ છે. મૂળ કૃતિના ભાવ મરાઠીમાં ઉતારવા શબ્દોમાં પુષ્કળ છૂટછાટ લેવામાં આવી છે. મૂળ શાસ્ત્રને દોહરાના બદલે આર્યાછંદમાં અનુવાદિત કર્યું હોવાથી પણ તેમાં ઘણા શબ્દો ઉમેરવા પડ્યા છે. અમુક ફેરફારો જોતાં એમ લાગે છે કે પ્રસ્તુત મરાઠી પદ્યાનુવાદ માટે મૂળ શાસ્ત્ર કરતાં પંડિત બેચરદાસના સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદનો આધાર વિશેષ લેવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો મરાઠી ભાષામાં થયેલ આ સરળ પદ્યાનુવાદ ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ન ધરાવતી મરાઠી જનતાને શ્રીમદ્દ્નો તથા તેમના ઉદાત્ત જીવન એવમ્ ઉમદા સાહિત્યનો પરિચય આપવામાં સફળ રહ્યો છે.

(૨) શ્રીમતી પદ્માબાઈ બેડેકર

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો દ્વિતીય મરાઠી પદ્યાનુવાદ શ્રીમતી પદ્માબાઈ બેડેકર

દ્વારા સંપન્ન થયો છે અને તે શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોલિયા દ્વારા સંપાદિત 'સપ્તભાષી આત્મસિદ્ધિ'માં સ્થાન પામેલ છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદમાં સરળ ભાષા અને રોચક શૈલી પ્રયુક્ત થયાં હોવાથી વાચકનો રસ જળવાઈ રહે છે અને ઉચ્ચ કોટિની આધ્યાત્મિક કૃતિમાં તેનો પ્રવેશ આહ્લાદક બને છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'ખરસ્થાનક સંક્ષેપમાં, ખરદર્શન પણ તેહ; સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ.' ઉપરોક્ત ગાથા ૪૪નો પદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે થયો છે – 'ह्या षट्पद संक्षेपीं सर्वहि षड्दर्शन आऌें ।

समजविण्यास परमावतिं ज्ञानी हें वदले।।'

શાસ્ત્રકર્તાના ભાવને મરાઠી ભાષામાં ઉતારવા માટે અનુવાદકર્તાને શબ્દોની પસંદગીમાં તથા ગોઠવણીમાં સારી એવી બાંધછોડ કરવી પડી છે. મૂળ શાસ્ત્રની એક ગાથાનો અનુવાદ માત્ર એક ગાથા અથવા નિયત પંક્તિઓમાં જ રચાયો નથી, પરંતુ ક્યારેક અમુક ગાથામાં વિષયની સ્પષ્ટતા માટે, તો ક્યાંક વિવેચનરૂપે, તો વળી અમુક સ્થળે એક ગાથામાં મૂળ ગાથાનો ભાવ પૂરેપૂરો સમાઈ શક્યો ન હોવાના કારણે એકાધિક ગાથાઓમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. અમુક મૂળ ગાથાના અનુવાદ સાથે પાઠાંતરનો અનુવાદ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તો ક્યાંક મૂળ શાસ્ત્રમાંથી કાઢી નંખાયેલી ગાથાનું આંશિક ભાષાંતર પણ સ્થાન પામેલ છે.

શ્રીમતી પદ્માબાઈ બેડેકરકૃત પ્રસ્તુત મરાઠી ભાવાનુવાદ આકર્ષક અને પ્રવાહી ભાષાશૈલીના કારશે મરાઠી ભાષાના પરિચિતો માટે પઠનીય અને આસ્વાદ્ય બન્યો છે.

(IV) બંગાળી અનુવાદ

(૧) 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - શ્રી ભંવરલાલ નાહટા

પશ્ચિમ બંગાળ, કલકત્તાના જૈન વિદાન શ્રી ભંવરલાલ નાહટાકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો બંગાળી પદ્યાનુવાદ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, હમ્પી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૯૫માં પ્રકાશન પામ્યો છે. અનુવાદકશ્રી પશ્ચિમ બંગાળ આદિ ક્ષેત્રોમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારનું તથા સમાજસેવાનું કાર્ય બજાવી રહ્યા છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અભ્યાસી, ગુરુબંધુ અને મિત્ર હોવાના કારણે શ્રી પ્રતાપભાઈ ટોલિયાએ તેમને 'સપ્ત-ભાષી આત્મસિદ્ધિ' માટે બંગાળી અનુવાદ કરી આપવા વિનંતી કરી હતી, પરિણામે તેમણે ભક્તિભાવપૂર્વક આ અનુવાદ કરી આપ્યો છે.

દોહરા છંદમાં રચાયેલ તથા સરળ ભાષા એવમ્ રસપ્રદ શૈલીમાં ગૂંથાયેલ પ્રસ્તુત ભાવાનુવાદ મૂળ કૃતિને યોગ્ય ન્યાય આપી શક્યો છે. મૂળ શાસ્ત્રના શ્રી સહજાનંદ-ધનજીરચિત પ્રાચીન હિંદી ભાષાના પદ્યાનુવાદના આધારે પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ સંપન્ન થયો હોવાના કારણે હિંદી ભાષાંતરમાં થયેલ શબ્દના ઉમેરા કે ફેરફાર બંગાળી અનુવાદમાં પણ સ્થાન પામ્યા છે. જો કે બંગાળી ભાષામાં નવીન સંસ્કરણ થયું હોવાના કારણે ભાષાંતરનો આ પ્રયાસ ખરેખર સુંદર તથા સ્તુત્ય બન્યો છે. અનુવાદકશ્રીના વિશાળ અભ્યાસ તથા દીર્ઘકાલીન સત્સાહિત્યસેવાના કારણે અનુવાદમાં કોઈ ગંભીર ક્ષતિ રહેવા પામી નથી.

બંગાળની સાહિત્યરસિક પ્રજાને શ્રીમદ્દની આ અપ્રતિમ કૃતિનો પરિચય કરાવી, તે પ્રજાના મુમુક્ષુ વર્ગમાં સુવિચારણાની જ્યોત જગાવવા માટે પ્રસ્તુત અનુવાદ ઉપયોગી નીવડે એમ છે.

(V) કન્નડ અનુવાદ

(૧) ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે અને ડૉ. એમ. એ. જયચંદ્ર

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો કન્નડ ગદ્યાનુવાદ ડૉ. આદિનાથ એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપન્ન થયો છે. મૈસુર વિશ્વવિદ્યાલયના જૈનવિદ્યા વિભાગના અધ્યક્ષની પદવી શોભાવનાર ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, કન્નડ આદિ ભાષાઓના પ્રકાંડ વિદ્વાન તથા સંશોધનકર્તા હતા. તેઓ માત્ર સૂચિત ભારતીય ભાષાઓના જ નહીં, જૈન અને અન્ય દર્શનો(દર્શનશાસ્ત્ર)ના પણ મહાવિદ્વાન હતા.

પ્રસ્તુત અનુવાદમાં પ્રથમ મૂળ ગુજરાતી ગાથાઓનું કન્નડ લિપિમાં અવતરણ થયું છે. તત્પશ્ચાત્ 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયેલ શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત સંક્ષિપ્ત ગઘાર્થનું તથા અમુક ગાથાઓના શ્રીમદ્દ્ દ્વારા થયેલ અર્થવિસ્તારનું અક્ષરશઃ કન્નડ ભાષાંતર સરળ, સુંદર અને રોચક ભાષાશૈલીમાં રજૂ થયું છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદનું નવસંસ્કરણ મહારાણી આર્ટ્સ કોલેજ બેંગલોરના વિદ્વાન આચાર્ય ડૉ. એમ. એ. જયચંદ્ર દ્વારા કુશળતાપૂર્વક હાથ ધરવામાં આવ્યું છે, જે 'સપ્તભાષી આત્મસિદ્ધિ'માં સ્થાન પામ્યું છે. શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોલિયાએ આપેલ માહિતી અનુસાર ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેકૃત કન્નડ ગદ્યાનુવાદનું સંકલન ડૉ. જયચંદ્રે પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈ ઈ.સ. ૧૯૯૯માં સંપન્ન કર્યું છે, તથા તેને સરળ એવમ્ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પણ આપ્યું છે.

(VI) અંગ્રેજી અનુવાદ

(૧) 'The Self-Realisation, being the translation of Atma-siddhi of Shrimad Rajchandra' - રાવબહાદૂર શ્રી જે. એલ. જૈની

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પ્રથમ અંગ્રેજી ગઘાનુવાદ રાવબહાદૂર શ્રી જે. એલ. જૈની દ્વારા વિ.સં. ૧૯૭૯(ઈ.સ. ૧૯૨૩)માં સંપન્ન થયો હતો. તેમના 'The Self-Realisation, being the translation of Atma-siddhi of Shrimad Rajchandra' પુસ્તકની અત્યાર સુધી આશરે છ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. નાના કદનાં આશરે ૧૧૦ પૃષ્ઠની આ પુસ્તિકામાં સૌ પ્રથમ મહાત્મા ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ અંગેનો અભિપ્રાય, 'Foreword'માં શ્રીમદ્દના તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય, શ્રીમદ્દના સુવિખ્યાત છ પદના પત્રનો ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાકૃત અંગ્રેજી અનુવાદ અને તત્પશ્ચાત્ આશરે ર૩ પાનાંમાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પરિચય અનુવાદક તરફથી આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં મુખ્યત્વે ષટ્પદ ઉપર આપેલા શંકા-સમાધાનનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારપછી ૮૦ પાનાં જેટલો મૂળ શાસ્ત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ તથા અર્થ-પ્રકાશ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં ગાથા ૧ થી ૪૪માં મુખ્યત્વે ગાથા પૂર્વે ભૂમિકારૂપે મથાળાં (captions) આપ્યાં છે, જે ગાથાના વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે. આ પદ્ધતિ અંતિમ ગાથા સુધી ચાલુ રહી શકી હોત તો વધુ ઉપયોગી રહેત. મૂળ ગાથા આપ્યા પછી પંડિત બેચરદાસકૃત સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ અને તત્પશ્ચાત્ શ્રી જૈનીએ કરેલ સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થ આપવામાં આવ્યા છે. આ ગદ્યાર્થ શ્રી અંબાલાલભાઈકૃત ગદ્યાર્થના પ્રભાવથી મુક્ત રહેવા પામ્યો છે એ જોઈ શકાય છે. ત્યારપછી 'Commentary'માં અમુક ગાથાનો અર્થવિસ્તાર કર્યો છે, જેમાં જિનાગમમાંથી ઉદ્ધૃત અનેક અવતરણ તથા દેશ-વિદેશના અર્થવિસ્તાર કર્યો છે, જેમાં જિનાગમમાંથી ઉદ્ધૃત અનેક અવતરણ તથા દેશ-વિદેશના અન્ય ધાર્મિક પંથોનો પ્રસંગોચિત ઉલ્લેખ શ્રી જૈનીની બહુશ્રુતતા દર્શાવે છે. આંગ્લ ભાષામાં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું આ પ્રથમ અવતરણ છે, તે દષ્ટિએ શ્રી જૈનીનો આ પ્રયાસ અત્યંત અભિનંદનીય અને પ્રશંસનીય છે. તેમણે કરેલ અનેક ગાથાઓનો અનુવાદ સરળ અને સુંદર કહી શકાય એવો છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

·ξę	છતાં	જેની	E911,	વર્તે	દેહાતીત;
à	झानीना	ચરણમાં,	હો	વંદન	અગણિત.'

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની આ ૧૪૨મી ગાથાનો અનુવાદ શ્રી જૈનીએ આ પ્રમાશે કર્યો છે –

'At the feet of that self-knower who has the embodied condition,

(but yet) lives (a life) beyond (all attachment for) the body, there are innumerable obeisances from me.'

જો કે અનુવાદકશ્રીએ મૂળ શાસ્ત્રનું શબ્દશઃ ભાષાંતર કરવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં કેટલીક જગ્યાએ તેમણે બાંધછોડ પણ કરવી પડી છે. સુંદર અનુવાદનાં અનેક દષ્ટાંતોની સાથે, શબ્દોની પસંદગીમાં કે વાક્યરચનામાં ક્ષતિ થઈ હોય એવાં ઉદાહરણ પણ મળે છે. આધ્યાત્મિક પરિભાષાના ગુજરાતી શબ્દોને અંગ્રેજી ભાષામાં ઉતારવાની મર્યાદા તેમને નડી હશે એમ જણાય છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પ્રથમ આંગ્લ ભાષાંતરકાર તરીકે રાવબહાદુર શ્રી જે. એલ. જૈનીનો પ્રસ્તુત પ્રયાસ માત્ર અંગ્રેજી ભાષાની જાણકારી ધરાવનાર વર્ગને શ્રીમદ્દનાં જીવન, તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાહિત્યનો નિકટ પરિચય કરાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી બને છે.

(२) 'Self-Fulfilment' - झाधर झान्सिस

શ્રીમદ્ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ શતાબ્દી મંડળ, અમદાવાદ તરફથી વિ.સં. ૨૦૨૪(ઈ.સ. ૧૯૬૭)માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ શતાબ્દી અંક'માં 'Self-Fulfilment'ના શીર્ષક હેઠળ Fr. Francis X. Whitely SJકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અંગ્રેજી પદ્યાનુવાદ છાપવામાં આવ્યો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો વિવિધ ભાષામાં જૈન તેમજ જૈનૈતર તત્ત્વપ્રેમીઓ દારા અનુવાદ થતો રહ્યો છે. તે સૌ અનુવાદકો ભારતીય હોવાથી આર્યદર્શનથી પરિચિત હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ઉપદિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાનથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ફાધર ફ્રાન્સિસ જેવા ઈસાઈ ધર્મગુરુના દરજ્જાના બિનભારતીય તત્ત્વપ્રેમીએ તેનું ભાષાંતર કરવા પ્રયાસ આદર્યો છે, તે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની બિનસાંપ્રદાયિકતા, તત્ત્વસભરતા, લોકપ્રિયતા તથા કલ્યાણકારિતાનું અસંદિગ્ધ પ્રમાણ છે.

અનુવાદકશ્રીનું બહોળું શબ્દભંડોળ તથા ગૂઢ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રને સમજી, તેનો મર્મ અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દબદ્ધ કરવાનો તેમનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ એ આ અનુવાદનાં સબળ પાસાં છે. અનેક ગાથાઓનો મૂળ ભાવ અનુવાદમાં ખૂબ સુંદર રીતે ઊતરી શક્યો છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'અઢો! અઢો! શ્રી સદ્દગુરુ, કરુણાસિંઘુ અપાર; આ પામર પર પ્રભુ કર્ચો, અઢો! અઢો! ઉપકાર.' ઉપરોક્ત મૂળ ગાથા ૧૨૪નો અનુવાદ આ રીતે થયો છે – 'Oho! oho! True Master; Oh mercy's boundless sea; Wretched one I be, Oh Lord - what grace thou hast done me!'

અનુવાદકશ્રીની ભાષા એટલી સરળ નથી, પરંતુ સુસંગત અને સચોટ શબ્દ-પ્રયોગથી અનુવાદ રોચક બની શક્યો છે. તેમના અનેક સંનિષ્ઠ પ્રયાસ છતાં કદાચ ભાષા, સંસ્કૃતિ આદિના ભેદના કારણે શાસ્ત્રકર્તાના ગૂઢ આશયને સમજવામાં તથા મૂળ શાસ્ત્રના શબ્દની તેમજ ભાવની ચમત્કૃતિને અંગ્રેજી ભાષામાં ઢાળવામાં અનેક સ્થળે તેઓશ્રીનાં સાધનો ઓછાં પડ્યાં છે.

ફાધર ફ્રાન્સિસકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અંગ્રેજી પદ્યાનુવાદ સમૃદ્ધ ભાષા, સચોટ શબ્દપ્રયોગ, પ્રાયઃ સુંદર શબ્દાનુવાદ તથા રસપ્રદ શૈલીના કારણે માણવા યોગ્ય બન્યો છે. વળી, ઈસાઈ ધર્મની અઞગણ્ય વ્યક્તિિએ સંપન્ન કર્યો હોવાથી આ અનુવાદનું ખિસ્તી ધર્માનુયાયી જનતામાં તથા ભારતની બહાર સહેજે વધુ વજન પડે એ દષ્ટિએ આ અનુવાદનું મહત્ત્વ વધી જાય છે.

(૩) 'Atma-siddhi' - શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મહેતા

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અંગ્રેજી અનુવાદ શ્રી ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ દ્વારા પણ પ્રકાશિત થયો છે. સુવિખ્યાત ન્યાયાધીશ તથા તત્ત્વાભ્યાસી શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મહેતાકૃત આ ગદ્યાનુવાદ વિ.સં. ૨૦૩૨(ઈ.સ. ૧૯૭૬)માં 'Atma-siddhi'(Self-Realization)ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

પુસ્તિકાના પ્રારંભમાં આપેલ ૧૪ પૃષ્ઠપ્રમાણ 'Introduction'માં શ્રી ડાહ્યાભાઈ મહેતાએ શ્રીમદ્દના આધ્યાત્મિક સિદ્ધિસભર જીવનની યશોગાથા ગાઈ છે, ત્યારપછી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની સાંપ્રત જીવનમાં ઉપયુક્તતા વર્ણવી, તેના વિષયનો ખ્યાલ આપી, અંતે લઘુત્વભાવે પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં પોતાને નિમિત્તમાત્ર જણાવી, તે દ્વારા સ્વ-પરને આત્મશુદ્ધિ તથા આત્મસિદ્ધિનો લાભ થાય એવી ભાવના ભાવી છે. તે પછી આંગ્લ ભાષાંતર શરૂ થાય છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પ્રસ્તુત અનુવાદને નિર્વિવાદપશે એક સરળ અને સફળ ગદ્યાનુવાદ લેખી શકાય એમ છે. શ્રી ડાહ્યાભાઈ મહેતાએ આધ્યાત્મિક પારિભાષિક શબ્દોને અંગ્રેજી ભાષામાં ખૂબીથી ઢાળ્યા છે. સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થરૂપ આ ભાષાંતર એટલું બધું સુવ્યવસ્થિત બન્યું છે કે અપવાદરૂપ અમુક ગાથાઓને બાદ કરતાં મહદંશે સર્વ ગાથાઓનો ભાવ માત્ર ત્રણ-ચાર લીટીમાં પૂર્ણપણે સમાવેશ પામી શક્યો છે. આનું મુખ્ય કારણ છે સ્પષ્ટ અને સુનિશ્ચિત અર્થવાળા શબ્દોની યથોચિત ગોઠવણી. આ તારવણીને પુષ્ટ કરતી એક ગાથા જોઈએ –

ગ્રંથનાં વિવેચન અને ભાષાંતર

'આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેઢ નિરૂપક શાસ્ત્ર; પ્રત્યક્ષ સદ્ગુદુ ચોગ નઢિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.' ઉપરોક્ત ગાથા ૧૩નો અનુવાદ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે –

'The scriptures establishing the existence of the soul, etc; are the sustainer of the deserving soul, where there is absence of living true Guru.'

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અન્ય ભાવાનુવાદોના પ્રમાણમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈ મહેતાએ ઘશી ઓછી છૂટછાટ લીધી છે. મૂળ શાસ્ત્રના આશયની અદલ જાળવણી એ પ્રસ્તુત અનુવાદનાં સમૃદ્ધ પાસાં છે. અનુવાદકર્તા મૂળ કૃતિના શબ્દોને નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહ્યા છે. જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ઘણું કરીને કૌંસમાં સ્પષ્ટતા આપી છે. અમુક સ્થળે રહેવા પામેલ અત્યંત અલ્પ માત્રાની ભૂલોને બાદ કરતાં, શ્રી ડાહ્યાભાઈ મહેતાનો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો અસાધારણ કાબૂ તથા મૂળ શબ્દોને વફાદાર રહેવાની તેમની શૈલીના કારણે પ્રસ્તુત અનુવાદ ગંભીર ક્ષતિઓથી મુક્ત રહેવા પામ્યો છે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મહેતાકૃત પ્રસ્તુત અંગ્રેજી ગદ્યાનુવાદ સરળ, સુંદર તેમજ સચોટ ભાષાશૈલીના પ્રભાવે સર્વ વર્ગમાં પ્રીતિકર થઈ પડે એવો બન્યો છે અને સાથે સાથે સંનિષ્ઠ અનુવાદપદ્ધતિના પરિશામે તે ઉપયોગી અને અધિકૃત પણ ઠરે છે.

(૪) 'The Self Realization' - બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી

બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અંગ્રેજી પદ્યાનુવાદનો રચનાકાળ જો કે વિ.સં. ૧૯૯૯-૨૦૦૦નો છે, ' પણ તેનું પ્રકાશન વિ.સં. ૨૦૪૧(ઈ.સ. ૧૯૮૫)માં 'The Self Realization' નામના પુસ્તકરૂપે થયું છે. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ ઈ.સ. ૧૯૧૪માં અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે B.A.ની ઉપાધિ મેળવી હતી, તો બીજી બાજુ તેમનું સમગ્ર જીવન ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાધનામાં વ્યતીત થયું હોવાથી શબ્દ તથા ભાવ બન્ને અપેક્ષાએ તેઓશ્રીનો આ અનુવાદ સૌથી ઉત્તમ થયો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' જેવા અવ્વલ દરજ્જાના આધ્યાત્મિક સંથને અંબ્રેજી જેવી સર્વથા અસમાન ભાષામાં અનુવાદિત કરવાનું કપરું કાર્ય તેમણે શ્રેષ્ઠ રીતે પાર પાડ્યું છે. અતિ કઠિન નહીં તેવી ભાષા, સુસંગત શબ્દોની યથોચિત ગોઠવણી, પંક્તિઓના અંતે સરળપણે રચાતો પ્રાસ, શૈલીની મધુરતા તથા સહજતા આદિ સબળ પરિબળોના આધારે પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ પ્રભાવશાળી બની શક્યો છે.

આંગ્લ ભાષાની મર્યાદાઓના કારણે સુયોગ્ય અભિવ્યક્તિ માટે અનુવાદકશ્રીને ૧- જુઓ : 'પૂજ્યશ્રી બ્રહ્મચારીજી જન્મ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ', પૃ.૮૬ ખાસ્સો શ્રમ પડ્યો હોવાનું જણાઈ આવે છે. માટે જ પ્રાયઃ ભાવાનુવાદનો જ આધાર લેવાયો છે. નવીન શબ્દોની નવીન પ્રકારે ગોઠવણી થતી હોવા છતાં શ્રીમદ્નો મૂળ આશય ખૂબ સરસ રીતે સચવાયો છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન કે વ્યાકરણની કોઈ ક્ષતિ દષ્ટિગોચર થતી નથી. તદુપરાંત મૂળ શાસ્ત્રકર્તાનો આશય ભંગ પામ્યો હોય એવો એક પણ દાખલો જોવા મળતો નથી. બક્ષચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીનું ભાષાપ્રભુત્વ તથા અંતરંગ ભાવધનાઢ્યતાની ચમત્કૃતિ આ ભાષાંતરમાં ઝળકે છે. સરળ અને સંપૂર્ણ કહી શકાય એવા શબ્દાનુવાદની એક ગાથા જોઈએ –

'નિશ્ચચવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ચ; નિશ્ચચ રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોચ.' ઉપરોક્ત મૂળ ગાથા ૧૩૧ આ પ્રમાણે પઘાનુવાદ પામી છે – 'By hearing words of view absolute,

Let not one give up formal means; Attending to the view absolute, One should perform all freedom-means.²

બહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીકૃત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પ્રસ્તુત પદ્યાનુવાદ કેવળ અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર જિજ્ઞાસુ વર્ગને પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે એવો છે તથા અનુવાદકશ્રીની જીવનસાધનાનું સુંદર પ્રતિબિંબ પાડનારો બન્યો છે.

(૫) શ્રી મનુભાઈ દોશી

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો અંગ્રેજી ભાષામાં છેલ્લામાં છેલ્લો અનુવાદ ઈ.સ. ૨૦૦૦માં રચાયો છે. શીકાગો(એમેરિકા)સ્થિત શ્રી મનુભાઈ દોશીએ આ અનુવાદ સરસ રીતે રચ્યો છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદમાં પ્રથમ આંગ્લ લિપિમાં મૂળ ગાથા અને તે પછી તરત તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપવામાં આવેલ છે. દરેક ગાથાનો અનુવાદ માત્ર બે જ લીટીમાં સંપન્ન થયો છે અને તે પણ મહદંશે પંક્તિ અનુસાર રચી શકાયો છે, અર્થાત્ એક નિર્ણીત પંક્તિનો ભાવ એક નિયત પંક્તિમાં જ સમાવવામાં અનુવાદકશ્રી સફળ રહ્યા છે એ આ અનુવાદની વિશેષતા કહી શકાય.

ઘણી જગ્યાએ પ્રાસ જળવાયો ન હોવા છતાં નવીન શબ્દોનો સુંદર પ્રયોગ તથા યથાતથ્ય શબ્દોની ગોઠવણી દારા પ્રસ્તુત અનુવાદ આહ્લાદક બન્યો છે. તેમાંની એક ગાથા જોઈએ –

'નિશ્વચવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ચ; નિશ્વચ રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોચ.'

ઉપરોક્ત મૂળ ગાથા ૧૩૧ આ પ્રમાશે અનુવાદ પામી છે –

'Having heard the absolute perspective do not reject the means; Keeping the absolute in mind one must make use of the means to it.'

શ્રેષ્ઠ શબ્દાનુવાદની હરોળમાં સ્થાન અપાવે એવું શબ્દોનું સુંદર સંયોજન આ અનુવાદમાં જોવા મળે છે. મૂળ ગાથાનું પ્રાયઃ શબ્દશઃ ભાષાંતર થયું છે. અનુવાદ દરમ્યાન કોઈ કોઈ જગ્યાએ નવો શબ્દ ઉમેરાયો છે, પણ મૂળ ગાથાનો કોઈ શબ્દ અનુવાદિત થયો ન હોય એવું ભાગ્યે જ બન્યું છે. મૂળ શાસ્ત્રની રચના વખતે ગાથા ૧૨૭ તથા ગાથા ૧૪૨ પછી લખાયેલી વધારાની ગાથાનું ભાષાંતર પણ અત્રે સ્થાન પામ્યું છે.

અન્ય અનુવાદકો જ્યાં ગૂંચવણ કે મથામણ અનુભવે છે એવી ગાથા(દા.ત. ૧૨, ૩૪ વગેરે)નો અનુવાદ પણ પ્રશંસનીય રીતે સંપન્ન થયો છે. જો કે આત્મા, ગુરુ, કર્મ, કેવળજ્ઞાન વગેરે શબ્દો મૂળ રૂપમાં જ રાખવામાં આવ્યા છે. તે શબ્દો અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત થયા નથી તે પાછળ અનુવાદકનું કદાચ એમ માનવું હોય કે અંગ્રેજી ભાષામાં હવે આ મૂળ રૂપ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યાં છે. વળી, જે શબ્દો પ્રચલિત નથી થયા તે પ્રચલિત કરવાની તેમની ઇચ્છા છે, કારણ કે તેવા શબ્દોના અનુવાદમાં પૂર્ણ ભાળ પ્રગટ નથી થતો.

સચોટ શબ્દપ્રયોગ, નિષ્ઠાસભર અનુવાદશૈલી, સ્તુત્ય ભાષાભંડોળ તેમજ આકર્ષક રજૂઆતનાં કારશે પ્રસ્તુત અંગ્રેજી અનુવાદ અર્વાચીન જગતને શ્રીમદ્દની શ્રેષ્ઠતમ સાહિત્ય-કૃતિનો રસાસ્વાદ કરાવવામાં સુંદર નિમિત્ત બની શકે એમ છે.

(૬) મહાત્મા ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર કર્યું હતું, પરંતુ તે અપ્રાપ્ય છે. વિ.સં. ૧૯૫૮માં તેઓ એક વર્ષ માટે આફ્રિકા ગયા હતા ત્યારે તેઓ શ્રીમદ્ના લઘુભ્રાતા શ્રી મનસુખભાઈ પાસેથી મળેલ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' પોતાની સાથે લેતા ગયા હતા. વિ.સં. ૧૯૬૨માં તેઓ લંડન ગયા હતા ત્યારે તેમણે પોતે કરેલું 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અંગ્રેજી ગદ્ય ભાષાંતર તેમજ શ્રીમદ્ના પત્રો લંડનની બસમાં ભુલાઈ ગયાં હોવાથી ખોવાઈ ગયા હતા, તેથી તે ભાષાંતર પ્રકાશમાં આવ્યું નહીં.^૧ આ અંગે શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ જણાવે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર તૈયાર કરી દક્ષિણ આફ્રિકાથી શ્રી મનસુખભાઈ ઉપર તે મોકલી આપ્યું હતું, પણ દરકારના અભાવે ગુમાઈ ગયું હતું.^૨ આમ, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી અને કન્નડ ભાષામાં અનુવાદ મળે છે. તેની લોકપ્રિયતા કેવી વિસ્તરી રહી છે તેના સૂચક આ અનુવાદો છે. તે અનુવાદો ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ મૂળ કૃતિનો લાભ ન લઈ શકનારને ઉપયોગી થાય તેવા છે. ગુજરાતી ભાષા ન જાણનારા તે અનુવાદોના માધ્યમથી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું પરિશીલન કરવા સદ્ભાગી બને છે, પરંતુ મૂળ કૃતિમાં જોવા મળતી તત્ત્વચમત્કૃતિ તે અનુવાદોમાં પૂર્ણપણે જોવા મળતી નથી. ભાષાંતરકારોને તત્ત્વની ગૂઢ વાતોનો તથા જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો અનુવાદ કરવામાં મુશ્કેલી નડી છે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. ગુજરાતી ભાષા ન જાણનાર માટે આ ભાષાંતરો ખૂબ મૂલ્યવાન છે. જો કે તેની કક્ષા મૂળ જેવી ન બની શકે એ સ્વાભાવિક છે.

* * *

૧- જુઓ : 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગંથ', પૃ.૭૩ ૨- જુઓ : શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ.૭૧૦ની પાદનોંધ અનાદિ કાળની ભમણાનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. તેના કારણે દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિભમ ઊભો થાય છે અને પોતાના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે. જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જીવ અનંત કાળથી સંસારભ્રમણનું દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે, તે સ્વરૂપ સમજાય એવી આત્મશ્રેણી પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવતું આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' આ કાળની અનોખી ઉપલબ્ધિ છે.

શ્રીમદે પોતાના અનંતશક્તિમાન આત્મસ્વરૂપનો સ્વયં અનુભવ કરીને આત્માર્થી જીવને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવા અને આત્માની અનુભૂતિ કરાવવા માટે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું સર્જન કર્યું છે. તેમાં કૃત્રિમતાનો અંશ નથી, નિરર્થક પ્રયોગોની છાંટ નથી. તેમાં છે આત્માનુભવનો નક્કર આનંદ, આત્માનુભવની અભિવ્યક્તિ. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં શ્રીમદ્દનો ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને આવતો અનુભવરસ અને ગહન સિદ્ધાંતબોધ દષ્ટિગોચર થાય છે, કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન એકરસ થઈને ઊંચું સ્તર સિદ્ધ કરે છે તથા વિચારોની તરલતા અને વાણીની પ્રવાહિતા પણ જોવા મળે છે. જૈન દર્શનની મનોરમ અભિવ્યક્તિ સમાન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' સાધકને વીતરાગતા પ્રતિ પ્રયાણ કરવામાં સહયોગી બને છે.

શ્રીમદે ભગવાન મહાવીરના અલૌકિક આધ્યાત્મિક માર્ગનો દિવ્ય પ્રકાશ ઝીલી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના માધ્યમથી તેને વિશ્વમાં રેલાવવાનું અત્યંત પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. પક્ષપાત કે ખંડન-મંડનની શૈલી ગ્રહશ કર્યા વિના માત્ર સત્ય વસ્તુને સુગમપશે ગ્રહશ કરાય તે રૂપે સુંદર પદ્યમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ૧૪૨ ગાથાઓમાં ભરી દીધો છે. તેનો ઊંડો અભ્યાસ સદ્ગુરુસમીપે થાય તો આત્મજ્ઞાન - આત્મસિદ્ધિ પામવાં સુલભ થાય એવું અપૂર્વ સાધન છે. આ વિષમ કાળમાં સન્માર્ગના જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા સંતોષાય અને તેઓ સન્માર્ગના પથિક બની સદ્ગતિ સાધી શકે એવું સ્પષ્ટ અને સુબોધ માર્ગદર્શન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં મોક્ષમાર્ગને અબાધિતપશે કેવી રીતે આરાધી શકાય તેનું વર્શન કર્યું છે. તેનું મનનપૂર્વક વિશિષ્ટ અધ્યયન થાય તો આ સર્જન સન્માર્ગપ્રેમી આત્માઓને પરમ આલંબન પૂરું પાડે તેમ છે. તેનાં વાંચન-વિચાર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે, તેમ તેમ જીવ સ્વરૂપસન્મુખ થતો જાય એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય તે ધરાવે છે. શ્રી લઘુરાજસ્વામી લખે છે – 'શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં આત્મા ગાયો છે. તેમાં કોઇ ધર્મની નિંદા નથી. સર્વ ધર્મ માનનારને વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે પણ આત્મા ઓળખવો હોય તો તેનો વારંવાર વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ચૌદ પૂર્વનો સાર તેમાં છે. આપણને આપણી યોગ્યતા પ્રમાણે વિચારવાથી ઘણો લાભ થાય તેવું છે. એમાં જે ગઢન મર્મ ભર્ચો છે તે તો જ્ઞાનીગમ્ય છે, કોઇ સત્પુરુષના સમાગમે સાંભળીને માન્ય કરવા યોગ્ય છે. તે તો જ્ઞાનીગમ્ય છે, કોઇ સત્પુરુષના સમાગમે સાંભળીને માન્ય કરવા યોગ્ય છે. પણ જેટલો અર્થ આપણને સમજાય તેટલો સમજવા પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. બીજી વાતોમાં ખોટી ન થતાં ઘેર, બહાર, કામ ઉપર કે નવરાશમાં જ્યાં હોઈએ ત્યાં આત્મસિદ્ધિની કોઈ કોઈ ગાથા બોલતા રહેવાની ટેવ રાખી હોય તો તેનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવે અને વિશેષ સમજાતું જાય તથા આત્માનું માહાત્મ્ય પ્રગટ થાય.'⁹

જે કલ્યાણકામી જીવો 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અધ્યયન, પરિશીલન, ચિંતન, મનન, ભાવન કરશે તેઓ અવશ્ય સન્માર્ગ પામી કલ્યાણ સાધી શકશે. તેનું ઊંડું અવગાહન કરવાથી આત્મજાગૃતિ થયા વિના રહેશે નહીં. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' દારા શ્રીમદે આપેલ દિવ્ય સંદેશ, નિર્મળ ઉપદેશ નિરંતર વિચારવા યોગ્ય છે. કલ્પવૃક્ષસમ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની એકનિષ્ઠાએ ઉપાસના કરવામાં આવે તો ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ - આત્માની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય એમ છે.

શ્રીમદ્દ જેવા પરમાર્થ ગિરિરાજ હિમાલયમાંથી પતિતજનપાવની, અધમોઢારિશી, શિવસુખકારિશી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'રૂપ પવિત્ર ભાગીરથી શીતળ, શાંત અમૃતરસ રેલાવતી પ્રવહી રહી છે અને અનેકાનેક સત્સાધકોનાં સંસારતાપ, પાય અને અશુદ્ધિને ટાળી; તેમને નિષ્પાપ, નિર્મળ, શાંત અને શીતળ કરી; સનાતન સુખનિધાનરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રગતિ કરાવવા પરમ ઉપકારભૂત બની રહી છે. શ્રીમદ્ના આ પરમ ઉપકારને શત શત વંદન.

* * *

૧- 'ઉપદેશામૃત', પૃ.૧૦૨

ખંડ - ૨

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - પ્રત્યેક ગાથાની સવિસ્તર સમાલોચના

પ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રણીત કરેલા લોકોત્તર મોક્ષમાર્ગના ઉદ્યોતકર પરમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજીએ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં આધ્યાત્મિક શૈલીથી મોક્ષમાર્ગનું સુરેખ નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં નિરૂપાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યોના કારણે આ અંથ તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ અંથોની હરોળમાં બેસી શકે એમ છે. અધ્યાત્મરસપરિણત હૃદયમાંથી અનુભવના ઉદ્ગારરૂપે નીકળેલ આ શુદ્ધ ચૈતન્યરસની અમૃતસરિતારૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં શ્રીમદે આત્માનો મહિમા ગાયો છે. આ પદ્યરચના તેમની કૃતિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ કૃતિમાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું દોહન કરીને, તેનાં ગૂઢ રહસ્યો સાદી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કર્યા છે. ૧૪૨ ગાથાની આ કૃતિમાં તેમણે 'આત્મા છે', 'તે નિત્ય છે', 'તે કર્મનો કર્તા છે', 'તે કર્મફળનો ભોક્તા છે', 'મોક્ષ છે' અને 'મોક્ષનો ઉપાય છે' – આ છ પદને સંક્ષેપમાં છએ દર્શનોના સારરૂપ ઘટાવીને, ગુરુશિષ્યસંવાદશૈલીમાં આ અદ્ભુત રચના કરી છે. આત્મતત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર શ્રીમદ્નો આ અંથ સાધકને પરમ સાધનરૂપ છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ભાષા સરળ હોવા છતાં તેમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો નિષ્કર્ષ હોવાથી તેની અર્થગંભીરતા ઘજ્ઞી ગહન છે. તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેનો વિશેષ પરિચય થાય અને તેમાં સમાયેલાં અધ્યાત્મરત્નો પ્રાપ્ત થઈ શકે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' એટલે જિનશાસ્ત્રોનું નવનીત, આગમયુષ્પોનો મહામૂલો અર્ક, ષડ્દર્શનનો સાર, પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા શ્રીમદ્ની સાધનાનો પરિપાક, આત્મસિદ્ધિ અર્થે સર્વ જીવો માટે ઉદ્ઘાટિત થયેલ મોક્ષમાર્ગ. તેનું કદ માત્ર ૧૪૨ ગાથાઓનું હોવા છતાં તેમાં ઘૂંટી ઘૂંટીને તત્ત્વજ્ઞાન ભરેલું છે. તેની ગાથાઓ રહસ્યગર્ભિત છે. હિંદી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ કવિ બિહારીએ પોતાના દોહાઓ વિષે કહેલ ઉક્તિ 'દેખનમેં છોટે લગે, ઘાવ કરે ગંભીર', 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' માટે પણ સાર્થક ઠરે છે. જો કોઈ મહાન તત્ત્વજ્ઞાની આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું વિવેચન કરવા ધારે તો ૧૪૨ ગાથાઓમાંની દરેકે દરેક ગાથા ઉપર એક એક જુદો ગંથ રચી શકાય એમ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર આ ગાથાઓ રહસ્યયુક્ત, ગંભીર અને અદ્ભુત છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' વિષે શ્રીમદ્નનો અભિપ્રાય નોંધતાં શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા લખે છે કે –

'આ ગ્રંથનું ગૌરવ ૧૪૨ દોઢરાનું છે, છતાં તે ઉપર ૧૪૨૦૦ શ્લોકોની ટીકા

લખાઈ શકે તેમ છે; એમ એક પ્રસંગે ગ્રંથકર્તાપુરુષે કહ્યું હતું.'^૧ બહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી પણ લખે છે કે –

'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રની આ અનુપમ કૃતિ સૂત્રાત્મક છે. તેનો વિસ્તાર વિવેકી વાચકવર્ગે શાંતિપૂર્વક કર્તવ્ય છે. તેઓશ્રીએ પોતે જ જણાવેલ છે કે આત્મસિદ્ધિની ૧૪૨ કડીઓમાંની દરેક કડી ઉપર સો-સો કડીઓ લખાય તેમ છે. આવો આ ગઢન ગ્રન્થ છે. એમ છતાં તેને એવી શૈલીમાં રજૂ કરેલ છે કે દરેકને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કંઈ ને કંઈ ગ્રહણ થાય અને જેમ જેમ તેનો અભ્યાસ વધે તેમ તેમ તેની મહત્તા પણ વિશેષ વિશેષ ભાસવા લાગે.'²

આ વચનો ઉપરથી આ ગ્રંથની ગહનતાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ ગ્રંથ ઉપર ગમે તેટલું લખાય તોપણ એ ઓછું જ પડે તેટલું તત્ત્વ તેમાં ભરેલું છે. સરળ ગર્જર ભાષામાં લખાયેલ છતાં વિવેચન દારા તેનો વિષય વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે તે નિઃશંક છે. અતિશય મર્માળ એવા આ ગ્રંથના રહસ્યાર્થને ઉદઘાટિત કરવામાં ન આવે તો <mark>ગંથકારના આશયને</mark> પામવો સામાન્ય વાચક માટે દુષ્કર થવો સંભવે છે. જેમ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્વીતા' આદિ ગંથોના અભ્યાસ માટે વેદાંતનું થોડું-ઘણું જ્ઞાન આવશ્યક છે, તેમ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો વિષય દાર્શનિક તેમજ તર્કપ્રધાન હોવાથી તેનું અધ્યયન કરનારમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની થોડી ઘણી સમજણ પૂર્વતૈયારીરૂપે હોવી જરૂરી છે. તેની ગાથાઓનું હાર્દ સમજવા માટે, તેના રહસ્યને સમજવા માટે ક્રમબદ્ધ, તર્કસંગત, વિકાસોન્મુખી, પૂર્વાપર શુંખલાબદ્ધ એવા સુવ્યવસ્થિત વિવેચનની આવશ્યકતા રહે છે. ખરેખર તો શ્રીમદ્ના હૃદયના ભાવ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકાશવાનું કાર્ય સામાન્ય મનુષ્યની શક્તિ બહારનું છે. શ્રીમદે તો અધ્યાત્મમાં ઊંડા ઊતરીને આ સર્જન કર્યું હોવાથી અધ્યાત્મજ્ઞાનના અધિકારી ધર્માત્મા જ તેમાં રહેલા પરમાર્થને બહાર લાવી શકે. જેમણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું ઘણું મનન કર્યું હોય, શ્રીમદ્દ અને તેમની વાણી પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હોય, તેઓ જ શ્રીમદ્દના હૃદયમાં ઊતરીને આ શાસ્ત્રના વાચ્યાર્થ તેમજ અનભવાર્થનો સારી રીતે પ્રકાશ કરી શકે. શ્રીમદે જૈનાગમોથી અવિરુદ્ધપણે અધ્યાત્મ સંબંધી જે ઉદગારો કાઢચા છે, તે લક્ષમાં લઈ ભાવાર્થ કરવામાં આવે તો જ શ્રીમદ્દનો અંતર-આશય સમજાવી શકાય. સ્વાધ્યાય. ચિંતન આદિ દ્વારા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ને હૃદયંગમ કર્યા પછી જો વિવેચન કરવામાં આવે તો તે વિવેચન તેમાં રહેલા અધ્યાત્મના મર્મને પ્રગટ કરવામાં સમર્થ બને.

ભારતીય વાક્ષ્મયમાં અધ્યાત્મગ્રંથ કે અન્ય કોઈ શાસ્ત્ર ઉપર વિવેચન કરવાની ૧- શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા, 'આત્મસિદ્ધિ', પ્રસ્તાવના, પૃ.૪૬-૪૭ ૨- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ', પૃ.૪૩ પ્રથા પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત થઈ, પ્રૌઢતા અને પ્રસિદ્ધિને પામી છે. શાસ્ત્ર ઉપર ભાષ્ય, ટીકા, ટબો, વૃત્તિ આદિ રચવાની પરંપરા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે. શાસ્ત્રના શબ્દોનું સર્વતોમુખી અર્થઘટન (વિવેચન), તે દ્વારા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો ઘટસ્ફોટ, પરપક્ષના નિરાકરણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન, તર્કપુરઃસર દલીલો અને પોતાનો મત શાસ્ત્રકારને ઇષ્ટ છે તેવું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન - આ સઘળું પરંપરાથી વિવેચનનાં અવિભાજ્ય અંગ બની ગયેલ છે.

કેટલીક વાર એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ થાય તેમજ કેટલીક વાર કર્તાનો આશય શું છે તે મૂળ ગ્રંથથી સ્પષ્ટ ન થાય એવું બનવાનો સંભવ હોવાથી વાચકોને તે અર્થાદિ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવવાના હેતુથી વિવેચન કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત પદ્યકૃતિઓમાં વિષયનું નિરૂષણ સંક્ષેપમાં હોવાથી, તેમજ પંક્તિઓમાં શબ્દોનો ક્રમ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ન રહેવાથી વિવેચનની આવશ્યકતા રહે છે. વિવેચનકાર મૂળ કૃતિમાં નિરૂપાયેલ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. ક્યારેક વિવેચક એક કરતાં વધુ વિવેચન લખે છે - એક સંક્ષિપ્ત વિવેચન, સામાન્ય વાચકો માટે; અને એક સવિસ્તર વિવેચન, સુજ્ઞ વાચકો માટે. કેટલીક વાર સારા વિવેચનના કારણે મૂળ ગ્રંથ વધુ મહત્ત્વનો બન્યો હોય અને વાચકો તે ગ્રંથને વાંચવા પ્રેરાયા હોય તેવું પણ બને છે. ખાસ કરીને પદ્યકૃતિઓ ઉપર થયેલાં વિવેચનો ખૂબ ઉપકારી નીવડ્યાં છે. વિવેચનોએ મૂળ કૃતિઓને વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી પહોંચાડવામાં કેટલું મોટું યોગદાન આપ્યું છે તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં સુપ્રતીત થાય છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ઉપરના વિવેચનનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તે માટે તેની પરંપરાગત પ્રણાલીનું અહીં પથપ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરાયેલાં અનેક સૂત્રોને વિષયાનુસાર વિભક્ત કરવામાં આવે છે. બધા વિષયોને સંગૃહીત કરીને, આત્મસાત્ કરી, રજૂ કરેલી વિષયની તર્કપુરઃસર માંડણી વાચકને તત્ત્વબોધમાં ખૂબ સહાયક નીવડે છે. ગ્રંથને સરળતાથી સમજવા માટે તાત્ત્વિક વિષયોના જિજ્ઞાસુ જીવોને ઉપયોગી થાય તેવું હૃદયહારી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર ગ્રંથનો વિષય સાહિત્યની અપેક્ષાએ શુષ્ક - નીરસ હોય છે, છતાં તેનું વિવેચન એટલી સરસ અને સુગમ રીતે કરવામાં આવે છે કે તે ગ્રંથ રસપૂર્ણ બની જાય છે. ઉપમા, દ્રષ્ટાંત આપીને વિવેચક મૂળ વિષયને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેના કારણે ગૂઢ અને ગંભીર વિષયો સુગમ બને છે.

અલબત્ત, વિવેચનનું કામ સરળ નથી. વિવેચનકાર પાસે બહોળું શબ્દજ્ઞાન, એક જ વાક્યમાંથી જુદી જુદી દષ્ટિએ જુદા જુદા અર્થો અહણ કરવાની શક્તિ અને તે સચોટપણે યથાવત્ વ્યક્ત કરવાની આવડત હોવી જોઈએ. તેણે પોતાની સર્વ શક્તિ નિષ્કામ ભક્તિભાવે વિવેચનકાર્યમાં સમર્પવી જોઈએ. વિવેચનકારનું મૂળ લક્ષ્ય મૂળ કૃતિના સર્જકના ચિત્તમાં રહેલા આશયને સ્પષ્ટપણે સમજાવવાનું હોય છે. જે વિવેચનકાર તે શક્તિ ધરાવતા ન હોય અને તે છતાં જો વિવેચન લખ્યું હોય તો આવી અનધિકૃત ચેષ્ટા વડે મૂળ ગ્રંથ સ્પષ્ટ કરવાને બદલે તેઓ અનેક પ્રકારની ગૂંચવણ ઊભી કરે છે અને એ રીતે મૂળ ગ્રંથકર્તાને અન્યાય કરે છે. જો કે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ઉપર વિવેચન લખતી વખતે પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથોના આધારને સામે રાખીને લખનારાઓને પ્રાયઃ મૂળ વાતથી દૂર જવાનો કે તેની વિપરીત રજૂઆતનો સંભવ ઓછો રહે છે. વળી, વિવેચન કરતાં પહેલાં ગ્રંથકર્તા કેવી આત્મસ્થિતિમાં વર્તતા હતા, તેમની આજુબાજુના સંયોગો કેવા પ્રકારના હતા - એની જાણકારી વિવેચનકર્તાને હોય તો તે ગ્રંથકર્તાના હૃદયનો સાર ખેંચી શકે અને તેથી અર્થની લેશ પણ ક્ષતિ થયા વિના કર્તાના મૂળ ભાવની અખંડિત જાળવણી થાય. તેમ છતાં શબ્દોનો ભાવ ખેંચી વાચકોની આગળ તાત્પર્યાર્થ મૂકવાનું આ કાર્ય અતિ દુર્ઘટ છે. શબ્દોના સીધા અર્થ કરતાં તેનો લક્ષ્યાર્થ અલગ પણ હોય છે, તેથી વિવેચનમાં શબ્દચાતુર્ય કરતાં ભાવને પ્રાધાન્ય આપવાની આવશ્યકતા વધુ રહે છે. ગ્રંથકર્તાના હૃદયાશય પ્રમાણે ભાવાર્થ પ્રકાશવો એ જ વિવેચકનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આમ, મૂળ અંથના રહસ્યને ઉદ્ઘાટિત કરીને જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડવાના શુભ આશયથી વિવેચનની રચના થાય છે. આવા શુભ આશયથી આજ પર્યંત અનેક વ્યક્તિઓએ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર આ ગહેન તેમજ ગંભીર અર્થવાળા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના ભાવને વધુ સરળ બનાવી, જિજ્ઞાસુ જીવો રસપૂર્વક અધ્યયન કરી, આત્મકલ્યાશ કરે તે માટે તેના ઉપર વિવેચન કર્યા છે. શ્રી અંબાલાલભાઈ, બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, શ્રી કાનજીસ્વામી, શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા આદિએ ગહન અર્થોના ઉકેલ માટે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર વિવરણ કર્યું છે. શ્રીમદ્દની આ યુગપ્રવર્તક કૃતિ પ્રત્યે તેમને કેવો પરમાર્થપ્રેમ છે. આ પરમપ્રતિભાસંપન્ન ગ્રંથરાજ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમસિંધ કેવો ઉલ્લસિત થઈને છલકાયો છે તે તો 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં તેમનાં વિવેચનોથી સહૃદયજનોને સુપ્રતીત થવા યોગ્ય છે. શ્રીમદ્ની આ અનુપમ અને અદ્વિતીય કૃતિના અર્થ અનેક વિવેચકોનાં હૃદયમાંથી નીકળે ત્યારે તેની મહત્તા વિશેષ સમજી શકાય એમ છે. સુજ્ઞ વાચકોને એક જ વિવેચનથી સંતોષ ન થાય તેવી આ કૃતિ છે. એકથી વધુ વિવેચનો હોય ત્યાં અર્થની ભિન્નતા સાથે નવીનતા પણ હોય જ અને તેથી જ ઘણાં વિવેચનો હોય તો જુદા જુદા દષ્ટિકોણની પ્રાપ્તિ થતાં શ્રીમદ્દનું હૃદય અવગાહવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય. જો કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો પરિપૂર્ણ ભાવાર્થ તો શ્રીમદ્દ પોતે જ જણાવી શકે. સામાન્ય જન તેમના આત્મપરિણત યોગે નીકળેલા શબ્દોનો લક્ષ્યાર્થ

પરિપૂર્શ જાણવાને અશક્ત છે, તોપણ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના મ<mark>નનથી અને અન્ય</mark> શાસ્ત્રોનાં પરિશીલનથી શ્રીમદ્ના વિચારોની દિશામાં ભાવાર્થ <mark>યત્</mark>દિચિત્ જાણી-પામી શકાય છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનમાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં સમાયેલ સિંધુને પ્રગટ કરવાનો યત્3િંચિત્ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ની આ કૃતિને જનસમાજ સારી રીતે સમજે અને બાહ્ય દષ્ટિનો ત્યાગ કરી, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો લ્હાવો લે તે હેતુથી આ વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવેચન પૂર્વે થયેલાં વિવેચનોના નિચોડરૂપ લખવા ઉપરાંત તેમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી ભાવોદ્દ્ધાટન પણ કર્યું છે. તેમાં પૂર્વાચાર્યોનાં શાસ્ત્રોની સાક્ષી સહિત ગાથાઓનો અર્થવિસ્તાર કર્યો છે. શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની જે અદ્ભુત સંકલનાબદ્ધ અપૂર્વ રચના કરી છે તે અનુસાર ૧૪૨ ગાથાના આ સંપૂર્ણ વિવેચનને બાર વિભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. તે બાર વિભાગોની યોજના આ પ્રકારે છે –

પ્રકરશ	ગાથાક્રમાંક	વિભાગનું નામ
્વ	૧-૨૩	ઉપોદ્ઘાત
૨	२४-३३	મતાર્થીલક્ષણ
3	ં ૩૪-૪૨	આત્માર્થીલક્ષણ
8	83-88	ષટ્પદનામકથન
પ	૪૫-૫૮	પ્રથમ પદ - આત્મા છે.
	૫૯-૭૦	બીજું પદ - આત્મા નિત્ય છે.
ৃ	<u> </u>	ત્રીજું પદ - આત્મા કર્મનો કર્તા છે.
6	<u> </u>	ચોથું પદ - આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે.
હ	૮૭-૯૧	પાંચમું પદ - મોક્ષ છે.
90	૯૨-૧૧૮	છઠ્ઠું પદ - મોક્ષનો ઉપાય છે.
૧૧	૧૧૯-૧૨૭	શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન
૧૨	૧૨૮-૧૪૨	ઉપસંહાર

દરેક ગાથાના વિવેચનની સંકલનાબદ્ધ સાંગોપાંગ યોજના આ પ્રકારે પ્રયોજવામાં આવી છે –

૧) <mark>ભૂમિક</mark>। – દરેક ગાથાના વિવેચનની શરૂઆતમાં આગલી ગાથા સાથેનો પૂર્વાપર સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેથી વાચકને શાસ્ત્રના સળંગ પ્રવાહને સમજવામાં સુગમતા રહે.

૨) ગાથા – ગાથાની ભૂમિકા આપ્યા પછી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની મૂળ ગાથા આપવામાં આવી છે.

3) અર્થ – મૂળ ગાથાની સાથે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના અનુશીલન માટે શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલ તે ગાથાનો ગદ્યાર્થ આપવામાં આવ્યો છે, જે અર્થ શ્રીમદ્દની દષ્ટિતળે આવી ગયેલ છે.^૧

૪) ભાવાર્થ (સંક્ષિપ્ત વિવેચન) – શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલ ગાથાર્થ પછી એકાદ પાના જેટલું ગાથાનો ભાવાર્થ સમજાવતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, જે ગાથાનો અર્થ સમજવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ) **વિશેષાર્થ** (વિસ્તૃત વિવેચન) – ભાવાર્થ પછી વિશેષાર્થ આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં ગાથાના વિષયને જ વિશેષપજ્ઞે પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાથા સાથે સંબંધિત અન્ય પ્રયોજનભૂત વિષયોની પજ્ઞ સમીક્ષા તેમાં કરેલી છે. ગાથામાં સમાયેલાં અર્થ, ભાવ, તત્ત્વચમત્કૃતિ તથા પરમાર્થગૌરવનું સંકલનાબદ્ધ વિવરજ્ઞ કરવામાં આવ્યું છે.

૬) પાદપૂર્તિ – ગાથાના વિવેચનના અંતમાં શ્રી ગિરધરભાઈરચિત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ' આપી છે. પાદપૂર્તિની આઠ પંક્તિઓમાં શ્રી ગિરધરભાઈએ ગાથાના ચારે ચરજ્ઞ વજ્ઞી લીધાં છે, જેમાં તેમજ્ઞે ગાથાનું વિવેચન કરવાની સુશ્લિષ્ટ, સુગ્રથિત, લાક્ષજ્ઞિક શૈલી પ્રયુક્ત કરી છે.

આ રીતે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના વિવેચનની સમઅ યોજના કરવામાં આવી છે. તે પરમાર્થધન ગાથાઓનો કંઈક રસાસ્વાદ જિજ્ઞાસુ જીવો માણી શકે એવા ભાવથી તે ગાથાઓનો આશય યત્3િંચિત્ ઝીલી તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચનમાં ૧- શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની કેટલીક ગાથાઓ ઉપર વિ.સં. ૧૯પરના આસો વદ ર, અર્થાત્ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની કેટલીક ગાથાઓ ઉપર વિ.સં. ૧૯પરના આસો વદ ર, અર્થાત્ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની રચનાના બીજા દિવસે લખેલા વિવેચનરૂપ પત્રોનો પશ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પત્રો 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર' ગ્રંથની પહેલી અને બીજી આવૃત્તિમાં આંક ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧ તરીકે છપાયા છે. તે પછીની આવૃત્તિઓમાં તે પત્રો, જે જે ગાથાનું વિવેચન છે તે ગાથા સાથે આપવામાં આવ્યા છે. આ પત્રો દ્વારા ગાથામાં સમાયેલા સિદ્ધાંતના ગૂઢ મર્મને કેવી સરળતાથી અને કુશળતાથી શ્રીમદે ખુલ્લા કર્યા છે તે જોઈ શકાય છે. શ્રીમદે પોતે ગાથા ૭, ૮, ૧૨, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૭૪, ૭૮, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬નું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે અને ગાથા ૬, ૯, ૧૦, ૬૨, ૬૭, ૭૭, ૮૦નું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આ સર્વ વિવેચનો તે તે ગાથાના શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા અર્થ પછી મૂકવામાં આવ્યાં છે, તેમજ તેનો મહદંશ પ્રસ્તુત વિવેચનના વિશેષાર્થ વિભાગમાં અવતરણરૂપે લેવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક ગાથાની સવિસ્તર સમાલોચના - ભૂમિકા

વિષયને સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા દષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. વળી, ગાથાઓમાં આવતા મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દના અર્થવિસ્તાર માટે તથા તેને સુગમ્ય કરવા અનેક સ્થાને શ્રીમદ્દનાં તથા અન્ય સદ્ગ્રંથોનાં વચનો ટાંકવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક સ્થળે દિગંબર-શ્વેતાંબર ગંથોની તથા જૈનેતર ગ્રંથોની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. અન્ય ગ્રંથોના સંદર્ભ સાથે વિવિધ પ્રકારે કરેલી છણાવટથી વાચક વિષય તરફ આકર્ષાય, તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને સાક્ષીપાઠો આધવાથી વિવેચન પ્રમાણભૂત બને તે રીતે વિવરણ કરવાનો લક્ષ રાખ્યો છે. ગાથાના રહસ્યને ઉદ્ધાટિત કરવા મૂકેલા શાસ્ત્રપાઠો સાથે તે જ્યાંથી લેવામાં આવ્યા છે તે આધારનો ઉલ્લેખ પણ વિગતવાર કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ મૂળ ગ્રંથોનો આધાર જોવા ઇચ્છનારને સરળતા પડે. તદુપરાંત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' ઉપર થયેલાં વિવેચનોમાંથી પણ અવતરણો લેવામાં આવ્યાં છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' નું અધ્યયન સરળતાથી થઈ શકે એવા આશ્રયથી આ બધી સામગ્રીનો અત્રે એકસાથે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ, અહીં 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' રૂપી સમુદ્રમાં ઊંડા ઊતરીને તેમાંથી રત્નો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેનાં ચિંતન-મનનથી દ્રદયમાં પ્રગટેલા વિચારોને વાચા આપી છે. અધ્યાત્મવિષય હોવાથી તેમાં કેટલીક પુનરુક્તિ કરવામાં આવી છે. કેટલીક જગ્યાએ શ્રીમદ્દના સાહિત્યમાંથી તથા અન્ય અંથોમાંથી લીધેલાં અવતરશોની પશ પુનરુક્તિ કરી છે. જો કે આત્માને ઉદ્દેશીને થયેલો અધ્યાત્મવૈરાગ્ય સંબંધી બોધ પુનઃ પુન: લખવામાં આવે તો તેને પુનરુક્તિનો દોષ ગણવામાં આવતો નથી. આ પ્રકારે અભ્યાસાર્થી સુજ્ઞ વાચકોને શ્રીમદ્દની અમૃતવાણી ઉપર સ્વયં વિચારણા કરવાનો અમૂલ્ય અવસર પ્રાપ્ત થાય તે રીતે આ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જેનાં પદે પદે અનેક શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો ભરેલાં છે અને જે સાધક આત્માઓને સન્માર્ગદર્શન કરાવવાનું પૂર્શ સામર્થ્ય ધરાવે છે એવું આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' આત્મસાધનામાં ઉપયોગી નીવડે એવી ભાવનાથી, પ્રસ્તુત વિવેચનમાં તેમાં રહેલાં તત્ત્વોને વિશેષ પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આમ, ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વપ્રકાશક એવા આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નાં ઉત્તમોત્તમ શબ્દ, ઉત્તમોત્તમ અર્થ, ઉત્તમોત્તમ ભાવ, ઉત્તમોત્તમ આશય, ઉત્તમોત્તમ અનુભવનું યથાશક્તિ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી કરીને તેનો ઉત્તમોત્તમ મહિમા જગતમાં પ્રદ્યોતમાન થાય અને ઉત્તમોત્તમ વિશુદ્ધિથી ભવ્યાત્માઓને ઉત્તમોત્તમ આત્મસિદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ થાય.

* * *

- ખંડ ૨
- પ્રકરણ ૧

ઉપોદ્ઘાત

(ગાથા ૧ - ૨૩)

प્રાથીન ભારતીય સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં તેમજ મહાકાવ્યાદિ સાહિત્યકૃતિઓમાં ગ્રંથકર્તા ગ્રંથના આરંભમાં મંગલ સ્તુતિ કરે એવી પ્રણાલિકા પ્રચલિત રહી છે. અનેક ગ્રંથકર્તાઓએ - વિશેષતઃ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોના રચયિતાઓએ આ શિષ્ટ પ્રણાલિકાનું ઠેઠ વર્તમાન કાળ સુધી સુપેરે અનુસરણ કરેલું જોવા મળે છે. મંગલની સાથે અભિધેય વિષય, પ્રયોજન અને સંબંધનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ ચારને અનુબંધ ચતુષ્ટય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'બંધ' શબ્દના જુદા જુદા અર્થો થાય છે. તેમાંનો એક મહત્ત્વનો અર્થ છે 'ગ્રંથરચના'. પ્રબંધ, નિબંધ જેવા શબ્દો એ જ અર્થમાં પ્રયોજાયેલા છે. અનુબંધ ચતુષ્ટય એટલે ગ્રંથરચના અંગેની ચાર બાબતો. તે આ પ્રમાશે છે –

(૧) મંગલ

અનુબંધ ચતુષ્ટયમાં ગ્રંથકર્તાની દષ્ટિએ મંગલ સૌથી મહત્ત્વનું છે. 'મંગ' એટલે સુખ, તેને 'લાતિ' એટલે આપે; અથવા 'મં' એટલે પાપ, તેને 'ગાલયતિ' એટલે ગાળે. જે સુખ આપે અથવા પાપ ગાળે તેને મંગલ કહે છે. આરંભેલું શુભ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડે તે અર્થે જેના પ્રત્યે પોતાને પૂજ્યભાવ હોય એવા ઇષ્ટ દેવ અથવા ઉપકારી સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરવારૂપ અથવા સ્મરજ્ઞ કરવારૂપ મંગલ કરવામાં આવે છે. ઇષ્ટ દેવને પ્રજ્ઞામ કરવાથી શુભ અધ્યવસાય પ્રગટે છે અને તેથી કાર્યમાં નડતાં વિઘ્નભૂત પાપોનો નાશ થાય છે. ગ્રંથકર્તાને મંગલથી અંતરાયો ક્ષય થશે એવી શ્રદ્ધ તો હોય જ છે અને સાથે ઇષ્ટ દેવના આશીર્વાદથી કાર્ય ઘણું ઉત્તમ અને દીપી ઊઠે એવું બનશે એવી પજ્ઞ શ્રદ્ધા હોય છે.^૧ ગ્રંથની સમાપ્તિ સુખપૂર્વક થાય, કોઈ પાપના ઉદયથી વિઘ્ન ન આવે, ગ્રંથ અધૂરો રહી ન જાય, ગ્રંથકર્તાનું અચાનક આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ન જાય, ચિત્તશુદ્ધિ થાય, વિનયની વૃદ્ધિ થાય, કર્તાપજ્ઞાનો અહં ગળી જાય આદિ

૧- જુઓ ઃ આચાર્યક	શ્રી યતિવ	દ્ ષભકૃત, '	તેલોય-પ	રશત્તી',	અધિક	ાર ૧,	ગાથા	૩૦,૩૧
	'णासदि	विग्धं भेद	दे यंहो	दुट्टा	सुरा ण	। लंघति	E I	
	इट्टो	अत्थो	लब्भइ	৾৾ঢ়ি৽	- गणामग्ग	हणमेत्तेष	11	
	सत्थादिम	সি	णतोत्तम	गलुच्चारो	r t			
	णासइ	णिस्सेसाइं		रवि	व्व	तिमिराइ	in,	

અનેક શુભ આશયોથી મંગલની રચના કરવામાં આવે છે. (૨) અભિધેય વિષય

પ્રંથમાં જે વસ્તુ વર્જાવવાની હોય તેને અભિધેય વિષય કહે છે. તે પ્રંથના પ્રારંભમાં કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રંથમાં આપેલો વિષય પોતાને ઇષ્ટ છે કે નહીં એ જાણ્યા વિના કોઈ પણ સુજ્ઞ વાચક ગ્રંથનું વાંચન ન કરે, માટે ગ્રંથારંભમાં વિષયનો નિર્દેશ પણ આવશ્યક છે. વર્તમાનમાં ગ્રંથના વિષયની પ્રાસંગિક વિગતો ઉપોદ્ધાતમાં કે પ્રસ્તાવનામાં આવવામાં આવે છે, પરંતુ પૂર્વકાળમાં ઉપોદ્ધાત કે પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ ન હતો; તેથી ગ્રંથારંભમાં વસ્તુનિર્દેશ કરવામાં આવતો. અભિધેય વિષયની સંકલના ગ્રંથના આરંભમાં કરવામાં આવતી હોવાથી વાચકને પ્રસ્તુત ગ્રંથ વાંચવો કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવા માટે સુગમતા રહે છે.

(૩) પ્રયોજન

પ્રયોજન એટલે હેતુ, ફળ. કયા ફળની પ્રાપ્તિના લક્ષે ગ્રંથ રચવામાં આવેલ છે તે ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવવામાં આવે છે. 'પ્રયોजનમનુદ્દિશ્ય ન મંદોડપિ પ્રવર્તતે ા', એટલે કે પ્રયોજન વિના તો કોઈ મૂઢ પણ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. માટે શાસ્ત્રનું જ્યાં સુધી પ્રયોજન કહેવામાં ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્ર કોણ વાંચે? કેટલીક વાર પ્રયોજનના સૂચન સાથે તેના અધિકારી વર્ગનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. વાચક જો અનધિકારી હોય તો ગ્રંથકર્તાનો આશય લક્ષગત ન થવાથી કેટલીક વાર વાચકને હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તાત્કાલિક પ્રયોજન તથા પરંપરા પ્રયોજન એમ બે પ્રયોજન ભેદપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું હોય છે. વળી, કેટલાક ગ્રંથોમાં પ્રયોજન અભેદપણે કે ગર્ભિતપણે સૂચવવામાં આવ્યું હોય છે.

(૪) સંબંધ

શાસ્ત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી નથી રચાયું, પરંતુ કોઈ પ્રસિદ્ધ અને ઇપ્ટ વસ્તુ સાથે તેનો સંબંધ છે અથવા પૂર્વાચાર્યોનાં કથન સાથે સંબંધ છે તેમ દર્શાવવું પણ આવશ્યક છે કે જેથી શ્રદ્ધાળુ એમાં સુગમતાથી પ્રવર્તે. સંબંધ દર્શાવવાથી પાઠકને ગ્રંથ ઉપર વિશ્વાસ બેસે છે, આદર વધે છે, તેમજ ગ્રંથનું મૂલ્ય તે પારખી શકે છે. ગ્રંથમાં આપેલ ઉપદેશ પોતાના મનની કલ્પનાથી નથી કહેવાયો, પરંતુ પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ કહ્યું છે અને પોતાને પણ આચાર્યપરંપરાએ પોતાના ગુરુ મારફ્ત જે પ્રમાણે મળ્યું છે તે પ્રમાણે કહેવાયું છે એવો ગ્રંથનો સંબંધ પણ સૂચિત કરવામાં આવ્યો હોય છે. આ પ્રકારના સંબંધનિર્દેશના કારણે ગ્રંથ ખૂબ જ વિશ્વસનીય અને આદરણીય બને છે.

આ અનુબંધ ચતુષ્ટયની બાબતમાં બધે જ એકવાક્યતા જોવા નથી મળતી. કોઈક

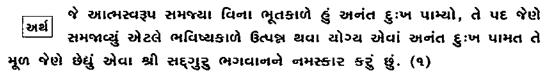
૯૬

એ ચાર વિષયમાંથી એક વિષયનો, કોઈક બે વિષયનો, કોઈક ત્રણ વિષયનો, કોઈક ચાર વિષયનો તો કોઈક એ ચાર ઉપરાંત ગ્રંથના અધિકારી વર્ગનો અથવા અન્ય માહિતીનો પણ નિર્દેશ કરે છે. કેટલીક વાર ગ્રંથકર્તા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનુબંધ ચતુષ્ટયનો નિર્દેશ કરે છે તો કેટલીક વાર ગર્ભિતપણે વણી લે છે. વળી, કેટલાક ગ્રંથોમાં એક જ શ્લોકમાં આ ચારે વિષય ગૂંથાયેલ હોય છે તો કેટલાક ગ્રંથોમાં આ અનુબંધ ચતુષ્ટય દર્શાવવા એકથી વધુ શ્લોકો પણ પ્રયોજાયા હોય છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ, આચાર્યશ્રી સમંતભદ્ર-સૂરિજી, આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વગેરેના ગ્રંથોમાં આ અનુબંધ ચતુષ્ટયનું સંખ્યાની દષ્ટિએ તથા તે ચતુષ્ટયના પ્રકારની દષ્ટિએ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. એક જ ગ્રંથકર્તાએ પોતાના એક ગ્રંથમાં એક રીત અપનાવી હોય અને અન્ય ગ્રંથમાં અન્ય રીત અપનાવી હોય એવું પણ જોવા મળે છે. અલબત્ત, અનુબંધ ચતુષ્ટયમાં સૌથી અધિક મહત્ત્વ મંગલનું જ છે એ નિર્વિવાદ છે.

આમ, અનુબંધ ચતુષ્ટય દર્શાવનારી આર્યગ્રંથકારોની પ્રશાલિકા અનુસાર શ્રીમદે પણ પરમાર્થકુશળતાથી આરંભની બે ગાથામાં આ ચાર વિષયોને ગૂંથી લીધા છે. પ્રથમ ગાથામાં મંગલ પ્રકાશ્યું છે અને બીજી ગાથામાં અભિધેય વિષય તથા પ્રયોજન પ્રગટ રીતે પ્રકાશ્યાં છે, જ્યારે સંબંધ ગર્ભિતપશે દર્શાવ્યો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો આરંભ કરતી વખતે શ્રીમદ્દ્ આર્યપરંપરાના શિષ્ટાચાર અનુસાર પોતાના પરમોપકારી સદ્ગુરુ ભગવાનને નમસ્કારરૂપ મંગલ કરતાં પ્રથમ ગાથામાં કહે છે –

> 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત; સમજાવ્યું તે ૫દ નમું, શ્રી સદ્ગુરૂ ભગવંત.' (૧)

શ્રીમદે આત્માની મહાગીતારૂપ આ શાસ્ત્રનું ઉદ્ઘાટન 'જે સ્વરૂપ' શબ્દ ભાવાર્થ દ્વારા કર્યું છે, જેમાં તેમણે 'જે' શબ્દ દ્વારા આત્મા, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યો છે. આત્મસ્વરૂપની સમજણનો અભાવ એ જ જીવની મૂળ ભૂલ છે. આત્માનું જે અનંત જ્ઞાન-દર્શન-સુખમય સ્વરૂપ છે, તે સમજ્યા વિના જીવે અનંત કાળથી લક્ષાવધિ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનંત દુઃખ ભોગવ્યું છે. સર્વ પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી ભિન્ન એવું પોતાનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના, ભ્રાંતિથી કર્મક્રત અવસ્થાઓ

्राधा

અને કર્મકૃત ભાવોમાં પોતાપણું સ્થાપી, 'દેહ તે હું, દેહની ક્રિયા તે મારી ક્રિયા, ક્રોધાદિ ભાવો તે મારા ભાવો' એમ પરમાં અહં-મમબુદ્ધિ કરી, પરમાં કર્તાપણારૂપ મિથ્યા માન્યતાથી તે અનંત કાળથી અનંત દુઃખ પામ્યો છે. અજ્ઞાનના કારણે તેણે પરમાં સુખ, શાંતિ અને સલામતી માની હોવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ, વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિની ઇચ્છા કર્યા કરી છે; પરંતુ પૌદ્રગલિક સુખોની પ્રાપ્તિ, ભોગ, રક્ષણ તથા વિયોગમાં તેને માત્ર દુઃખ અને ક્લેશનો જ અનુભવ થયો છે. સ્વરૂપની સમજણ વિના તેના સુખપ્રાપ્તિના સર્વ પ્રયત્નો દારા તેને માત્ર દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થઈ છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ સ્વરૂપલક્ષ વિના થઈ હોવાથી તે તેનાં જન્મ-મરણનું દુઃખ ટાળી શકી નહીં. આમ, સ્વરૂપલક્ષ વિના થઈ હોવાથી તે તેનાં જન્મ-મરણનું દુઃખ ટાળી શકી નહીં. આમ, સ્વરૂપની ઓળખાણ વિના સુખપ્રાપ્તિ કે દુઃખનિવૃત્તિ માટે થયેલો સઘળો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ ગયો. તેથી જે આત્મસ્વરૂપની સમજણ વિના જીવ અનંત દુઃખ પામ્યો, તે પદની સમજણ જેમણે યથાર્થપણે કરાવી અને ભવિષ્ય કાળે ઉત્પત્ન થવા યોગ્ય એવા અનંત દુઃખનું મૂળ જેમણે છેઘું એવા ઉપકારી શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાનને અત્રે નમસ્કાર કર્યા છે.

આ ગાથામાં શ્રીમદે સદ્દ્ગુરુ માટે '**શ્રો'** અને 'ભગવંત' એમ બે શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. શ્રી એટલે લક્ષ્મી. લક્ષ્મીસંપન્ન વ્યક્તિ માટે શ્રી શબ્દ વપરાય છે. શ્રી સદ્ગુરુ સત્સ્વરૂપને પામેલા હોવાથી, આત્મલક્ષ્મીસંપન્ન હોવાથી, તેમના માટે '**શ્રો'** શબ્દનો પ્રયોગ ઉચિત છે. વળી, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય - એ છ જેમની પાસે હોય તેઓ ભાગ્યવંત અથવા ભગવાન કહેવાય છે. સદ્દગુરુ આ છ વસ્તુઓના ધારક હોવાથી તેમના માટે પ્રયોજેલ 'ભગવંત' શબ્દ પણ યથાયોગ્ય છે. આત્મહિત અર્થે સુદેવ-સુગુરુ-સુધર્મ એ ત્રણ ઉપકારી તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ સુદેવ અને સુધર્મની ઓળખાણ સદ્દગુરુ દ્વારા જ થઈ શકે છે, તેથી સદ્દગુરુતત્ત્વ વિશેષ ઉપકારી છે. આમ, સદ્દગુરુનું વિશેષ માહાત્મ્ય હોવાથી, શ્રીમદે સદ્દગુરુના પરમ ઉપકારનું કૃતજ્ઞપણે, ભક્તિપૂર્વક, રોમાંચિત ભાવે સ્મરણ કરી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું આદ્યમંગળ કર્યું છે.

આ જગતને વિષે પ્રાણીમાત્રની વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત ઇચ્છા એ જ હોય વિશેષાર્થી છે કે કોઈ પણ પ્રકારે મને દુઃખ ન હો, સર્વથા સુખ જ હો. સર્વ જીવના પ્રયત્ન પણ એ જ અર્થે હોય છે. પરંતુ સુખપ્રાપ્તિની તીવ્ર અભિલાષા હોવા છતાં જીવ સદૈવ સુખથી વંચિત જ રહ્યો છે. સંસારમાં સમયે સમયે દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે. દુઃખ સર્વ જીવને પ્રત્યક્ષ છે. કોઈને શરીર સંબંધી દુઃખ, કોઈને સ્ત્રી-પુત્ર સંબંધી દુઃખ, કોઈને શત્રુ સંબંધી દુઃખ, તો કોઈને લક્ષ્મી-અધિકારાદિનું દુઃખ - એમ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે. ગમે તેટલી અરુચિ, અણગમો, અપ્રિયતા અને અભાવ તે દુઃખ પ્રત્યે હોવા છતાં દુઃખ અનુભવ્યા જ કરવું પડે છે. દુઃખથી મુક્ત થવા સર્વ જીવ ચાહે છે, પણ દુઃખનું સ્વરૂપ યથાર્થ ન સમજાયાથી, દુઃખ થવાનાં મૂળ કારણો કયાં છે અને તે શાથી મટી શકે છે તે યથાર્થ ન સમજાયાથી અથવા દુઃખ મટાડવા સંબંધી પ્રયત્ન અયથાર્થ હોવાથી દુઃખ મટી શક્યું નથી. જીવ અનાદિ કાળથી દુઃખ સહન કરતો કરતો વાવાઝોડામાં ઘૂમરી ખાતાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ લોકાકાશમાં અહીંથી તહીં ફંગોળાતો રહ્યો છે. ચતુર્ગતિના પરિભ્રમણ દરમ્યાન તેણે ક્યારે પણ 'સત્'ને જાશ્યું નહીં, 'સત્'ને શ્રદ્ધસ્યું નહીં અને 'સત્'ને ઉપાસ્યું નહીં; પરિણામે સતત બંધનઅસ્ત દશામાં રહ્યો હોવાથી તે અનંત દુઃખ પામ્યો છે.

અનાદિ કાળથી સ્વયંરક્ષિત અને સ્વયંસંચાલિત એવા આ વિશ્વમાં સંસારી જીવ લોકાકાશના ૧૪ રજ્બુપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં તિર્યંચ, નરક, મનુષ્ય તથા દેવ - આ ચાર ગતિમાં એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના ભિન્ન ભિન્ન દેહ ધારણ કરી નિરંતર પરિભ્રમણ કરતો રહ્યો છે. પ્રથમ તો અનાદિ કાળથી જીવ નિત્યનિગોદમાં, એટલે કે અવ્યવહારરાશિમાં જ સબડતો રહ્યો. અનંત કાળ પર્યંત નિગોદમાંથી બહાર નીકળવાનો અવસર જ મળ્યો ન હતો. એકમાત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા નિર્વાહ ચલાવતી આ ગતિમાં અવસર જ મળ્યો ન હતો. એકમાત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા નિર્વાહ ચલાવતી આ ગતિમાં અવસર જ મળ્યો ન હતો. એકમાત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા નિર્વાહ ચલાવતી આ ગતિમાં અનંત ઐશ્વર્યના સ્વામી એવા આત્મા ઉપર અત્યંત ગાઢ આવરણ હોય છે. એનું અનંત જ્ઞાન એક નાનકડા અંશ સિવાય સમગ્રપણે ઢંકાયેલું હોય છે. સોયના અગ્રભાગ જેટલા નાનકડા ક્ષેત્રમાં અસંખ્ય ઔદારિક શરીર અને એ પ્રત્યેક શરીરમાં ગીચોગીચ વસેલા અનંત નિગોદાશ્રયી જીવ એક શ્વાસમાં સાડા સત્તર વાર જન્મ-મરણ કરે છે. એ દુઃખનાં પ્રકાર અને તીવ્રતા કોઈ દષ્ટાંતથી કે શબ્દોથી સમજાવી શકાય એમ નથી. એની પરાધીનતાની ચરમ સીમા, દુઃખની ભીષણતા, ભાવકલંકની પ્રચુરતા સામાન્ય મનુષ્યોને કોઈ પણ પ્રકારે બુદ્ધિગોચર થઈ શકતી નથી.

એક જીવ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે અવ્યવહારરાશિમાંથી એક જીવ વ્યવહારરાશિની નિગોદ ગતિમાં આવે. અઢી પુદ્દગલપરાવર્તન કાળની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ધરાવતી આ નિગોદની ગતિમાંથી જીવ બહાર આવ્યા પછી તેના કર્માનુસાર દેહ ધારક્ષ કરે છે. અન્ય એકેન્દ્રિય (પૃથ્વીકાયિક, જલકાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક) પર્યાયોમાં જીવ સુદીર્ઘ કાળ પર્યંત અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નિરંતર ભોગવતો રહે છે. પૃથ્વીકાયમાં જીવ ખોદાય છે, બાળાય છે, કચરાય છે, ઓગાળાય છે - એમ વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો પામે છે. જલકાયમાં જીવ ઉકાળાય છે, અન્યમાં મેળવાય છે, ઝેર-ક્ષાર-કડવાશમાં ભેળવાય છે, અંગારા ઉપર રેડાય છે, ઉનાળામાં તપેલી જમીન-ધૂળ વગેરે ઉપર છંટાય છે, તપાવેલી ધાતુ તથા તપેલા પથ્થર ઉપર રેડાતાં તે બળે છે - આવાં અનેક દુઃખો સહન કરે છે. અગ્નિકાયના જીવો દબાતાં, ઓલવાતાં, કુટાતાં જઈ અનેક ક્રિયામાં ઘોર દુઃખોથી પીડાય છે. વાયુકાયના જીવ પર્વતનાં કઠશ પડખાં ઉપર નિરંતર પછડાય છે, ચામડાની ધમણ કે ભૂંગળીથી અગ્નિમાં ધમાવાય છે, વીંજશા કે વસ્ત્રથી પટકારાય છે, વૃક્ષોના પછાડાથી અથડાય છે, પછડાય છે - એમ અનેક પ્રકારે દુઃખસમૂહને વેદે છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં જીવ કપાય છે, છેદાય છે, છોલાય છે, સમારાય છે, રંધાય છે, ચવાય છે, તળાય છે, વધારાય છે, વેચાય છે, ચિરાય છે, વટાય છે, ઘસાય છે, નિચોવાય છે, પિલાય છે, કચરાય છે. આમ, એકેન્દ્રિયમાં જીવ નાના પ્રકારે, પરાધીનપણે ઘોર દુઃખો ભોગવે છે.

એકેન્દ્રિયમાંથી પ્રગતિ પામી જીવને ત્રસપર્યાયમાં જન્મ મળે તે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અત્યંત વિરલ ઘટના છે. જેમ ચિંતામણિ રત્ન મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ત્રસનો પર્યાય પણ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પણ દીન્દ્રિય (ઇયળ, અળસિયું વગેરે), ત્રીન્દ્રિય (કીડી, મંકોડા વગેરે) તથા ચતુરિન્દ્રિય(ભમરો, માખી વગેરે)ના શરીરો વારંવાર ધારશ કરીને મરશ પામે છે અને ઘશી વેદના સહન કરે છે.^૧ ઇયળ, કીડી આદિ ભૂખનાં માર્યાં મુખ ફાડી આહાર માટે દોડતાં ફરે છે; કચરાઈ જાય છે; પિસાઈ જાય છે; પાણીમાં, અગ્નિમાં પડીને મરી જાય છે; પશુનાં પૂંછડાંથી, ખરીથી નાશ પામે છે; ચકલાં ચણી જાય છે; ઘરોળી, સાપ ઇત્યાદિ ખોળી ખોળીને મારે છે: મનખ્યના નખ, હાથ, પગ આદિથી હણાઈ જાય છે, કપાઈ જાય છે, દબાઈ જાય છે; મળ, કફ આદિમાં પડીને મરી જાય છે; લાકડામાં રહેલી ઇયળો. ઊધઈ વગેરે અગ્નિમાં બળી મરે છે; કરોડો જીવડાં અનાજની સાથે ખંડાઈ જાય છે, શેકાઈ જાય છે, રંધાઈ જાય છે, દળાઈ જાય છે; ફળ, ફૂલ, શાકભાજી, લીલા-સૂકા મેવા, ઔષધમાં વપરાતાં ફુલ, પાન. છાલને આશરે રહેલાં ઘણાં જીવડાં તથા વાસી રસોઈ, દહીં, દૂધ આદિમાં પડેલા કે ઉત્પન્ન થતા જીવો પણ મરી જાય છે. ચોમાસામાં ઘણા જીવોની ઉત્પત્તિ હોય છે. જમીન જીવડાંથી છવાઈ જાય છે. ઢોરના પગ વડે, મનુષ્યોના પગ વડે, રથ, બળદગાડાં, ગાડી આદિ વડે જીવડાં કચરાઈ જાય છે, છૂંદાઈ જાય છે. ક્યાંક તેના પગ કપાઈ જાય છે, ક્યાંક તેનાં માથાં કપાઈ જાય છે, ક્યાંક તેનાં પેટ ફાટી જાય છે. આમ, વિકલેન્દ્રિયના દુર્ભાગી જીવો ભય, ક્ષુધા, છેદન, ભેદન આદિનાં અનેક દુઃખો; પાણી, અગ્નિ વગેરે દારા હાનિનાં દુઃખો તથા અન્ય પ્રાણીના ખોરાક બનવા આદિનાં અનેક દુઃખો ક્ષણે ક્ષણે ભોગવી ત્રસપર્યાય(મહત્તમ ૨૦૦૦ સાગરોષમ)નો મહદંશ વ્યતીત કરે છે

ક્વચિત્ અકામ નિર્જરા દારા પંચેન્દ્રિય સુધી વિકાસ સધાય તોપણ જો અસંજ્ઞીનો ૧- જુઓ : પંડિત શ્રી દૌલતરામજીરચિત, 'છ ઢાળા', ઢાળ ૧, કડી પ 'દુર્લભ લહિ જ્યોં ચિન્તામણી, ત્યોં પર્યાય લહી ત્રસતણી; લટપિપીલ અલિ આદિ શરીર, ઘર ઘર મર્યો સહી બહુ પીર.' ભવ મળે તો હિતાહિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ ન હોવાના કારશે તથા સાંભળેલ દેશના સમજવાની બુદ્ધિથી વંચિત રહ્યો હોવાના કારણે મળેલ પંચેન્દ્રિયપણં વેડફાઈ જાય છે. સંજ્ઞી તિર્યંચ બને તો દીન થઈ પોતે અન્યનો ખોરાક બને કે ક્રર બની અન્યને ખાઈ જાય. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જળચર જીવોમાં માછલાં, મગર, મહામચ્છ આદિ બળવાન નિર્બળને ખાય છે; મચ્છીમારની જાળમાં કે કાંટા વડે માછલાં પકડનારના કાંટામાં ફસાઈને કે હોડીમાં બેસી ભાલા વડે મહામચ્છને હણનારા ક્રુર જનોથી હણાઈને ઘણા જીવો મરે છે; જીવતાં માછલાંને કેટલાક બાફી ખાય છે; દવાના નામે પણ ઘણાં જળચર પ્રાણીઓના ઘાશ નીકળી જાય છે. નભચર પક્ષીઓને પણ નિરંતર દઃખ હોય છે. નિર્બળ પક્ષીઓને બળવાન પક્ષી પકડીને મારે છે: બાજ પક્ષી દિવસે મારી ખાય છે; ઘુવડ આદિ રાત્રે ફરનારાં દુષ્ટ પક્ષીઓ માળામાં સંતાઈને રહેલાં પક્ષીઓને મારી ખાય છે; બિલાડી, કૂતરાં વગેરે પક્ષીઓને મારે છે; પવનની, પાણીની, વરસાદની, ટાઢની ઘોર વેદના ભોગવતાં ભોગવતાં પક્ષીઓ મરી જાય છે. દષ્ટ મનષ્યો પક્ષીઓને પકડી વેચે છે, પીછાં ઉખાડી નાખે છે, ચીરે છે, ઊકળતા તેલમાં જીવતાં તળે છે, રાંધે છે. સ્થળચર પંચેન્દ્રિય જીવોમાં મુગ, સસલાં આદિ અનેક જીવો સદા ભયભીત જ રહે છે; શિકારીથી પકડાઈ કે વીંધાઈને મરણ પામે છે; વાઘ. સિંહ, હાથી જેવાં બળવાન પશુ નિર્બળને ગુફામાં, પર્વતમાં, વૃક્ષમાં, ખાડામાં છાનાંમાનાં સંતાઈ રહ્યાં હોય ત્યાંથી પકડીને મારે છે. પારધી-કસાઈ જેવા ક્રર મનુષ્યો યંત્રોથી કે જાળના ઉપાયોથી પશું-પક્ષીને પકડે છે, મારે છે, વેચે છે, ખાય છે, જીવતાં પ્રાણીઓના પગ કાપીને વેચે છે, જીભો કાપે છે, ઇન્દ્રિયો કાપીને વેચે છે, પૂછડાં કાપીને વેચે છે, મર્મસ્થાન કાપે છે, છેદે છે, તળે છે, રાંધે છે. વળી, ઘોડા, બળદ, ગધેડા આદિ જીવો પાસે મનુષ્યો બહુ કામ કરાવે છે; તેને મારે છે. તેની પીઠ ગળી જાય, માંસ કપાઈને ખાડા પડી જાય, ખાંધ ગળી જાય, નાક નથના કારણે વળી જાય, કીડા પડી જાય, કઠોર ભારથી હાડકાંના ચૂરા થઈ જાય, પગ તૂટી જાય, મહારોગી થઈ જાય, વૃદ્ધ-નિર્બળ થઈ જાય તોપણ તેના ઉપર ભાર લાદવામાં આવે છે. તિર્યંચ જેવું પરાધીનતાનું દુઃખ બીજી કોઈ ગતિમાં નથી. આમ, તિર્યંચ ગતિમાં સર્વત્ર ક્ષુધા-તુષા, શીત-ઉષ્ણતા, છેદન-ભેદન, ભારવહન, વધ, બંધન આદિનાં અનેક દુઃખ નિરંતર સહન કરવાં પડે છે.

તીવ સંક્લેશ પરિશામોના કારશે નરક ગતિ પ્રાપ્ત કરીને જીવ સુદીર્ઘ કાળ પર્યંત અવિરતપશે તીવ્ર દુઃખોની પરંપરા ભોગવતો રહે છે. શ્રી તીર્થંકર ભગવાન પશ જે ગતિનાં દુઃખો પૂરેપૂરાં વર્શવી શકતા નથી, એની ઉઅ ભયંકરતાની કોઈ સીમા હોઈ શકે ખરી? ત્યાં જીવ ક્ષેત્રવેદના, પરમાધર્મીકૃત વેદના અને અન્યોન્યકૃત વેદના ભોગવે છે. નરકની ભૂમિને સ્પર્શતાં હજારો વીંછી દ્વારા એકસાથે મારેલ ડંખ કરતાં વધુ વેદના

For Private & Personal Use Only

થાય છે, ભૂમિથી ત્રાસી જઈ વૈતરણી નદીમાં જીવ કૂદે તો ત્યાં અત્યંત દાહ મળે છે, શાતા માટે સેમર વૃક્ષ નીચે જઈ ઊભો રહે તો ત્યાં તલવારની ધાર જેવાં એનાં તીક્ષ્ણ પાંદડાં શરીરને ચીરી નાંખે છે. તે ઠંડી, ગરમી, ભૂખ, તરસનાં ઘોર દુઃખ ભોગવે છે. પરમાધર્મીઓ તેને મારે છે, કૂટે છે; તેના શરીરને તોડે છે, કાપે છે; જીભ ખેંચે છે અને એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ આપે છે. નારકીઓ કૂતરાની જેમ સ્વયં એકબીજા સાથે લડતા રહે છે. આમ, તેમને કોઈ જગ્યાએ શાંતિ કે શાતાનું નામોનિશાન નથી મળતું. નરકનો જીવ આત્મહત્યા કરી દુઃખમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છે તો એ પણ તેના નસીબમાં નથી હોતું. તેણે અતિ અસહ્ય દુઃખો સાગરોપમ પર્યંત ભોગવવાં જ પડે છે.

જીવ જો કોઈક શુભ કર્મના ઉદયથી મહાદુર્લભ એવો મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરે છે તો એમાં પણ ઘણાં દુઃખ છે. તેને ગર્ભ, બાલ્ય, યુવાન તથા વૃદ્ધ અવસ્થાનાં પારાવાર દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. ઇષ્ટ વિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગનાં દુઃખ તેશે સહન કરવાં પડે છે. મનુષ્ય ગતિમાં કોઈ જીવ ઢોર જેવો અભણ હોય છે; કોઈ અનાથ બની બીજાએ ખાતાં વધેલી એઠ વગેરે ખાઈને, ભૂખ-તરસની પીડા સહન કરીને, પારકા ઠપકા, તિરસ્કાર ખમતાં ઊછરે છે; કોઈ પેટ ભરવા શેર અનાજ અર્થે નિરંતર પથ્થરનો, માટીનો ભાર વહે છે; કોઈ નોકરીમાં પરાધીન રહે છે; કોઈ મળ-મૂત્ર સાફ કરે છે; કોઈ ચામડાં ઉતારે છે; કોઈ દીન થઈને ઘરે ઘરે ભીખ માગતાં ફરે છે; કોઈને સ્ત્રી-પુત્ર નથી તેનું દુઃખ છે, તો કોઈને દુષ્ટ સ્ત્રી-પુત્ર છે તેનું દુઃખ છે; કોઈ મહારોગના કારણે દુઃખી છે; કોઈ આંધળો, લૂલો, બોબડો, ગાંડો, કદરૂયો હોવાથી દુઃખી છે. આવાં અનેક દુઃખો મનુષ્યભવમાં જીવ ભોગવે છે.

જીવ ક્યારેક ભવનવાસી, વ્યંતર તથા જ્યોતિષીમાં દેવપર્યાય ષામે છે તો ક્યારેક વૈમાનિક દેવ પણ બને છે. અન્ય ગતિમાં જે પ્રકારનાં દુઃખો જીવે ભોગવ્યાં હતાં તે અત્રે ન હોવા છતાં સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના નિરાવરણ, લોકાલોકપ્રકાશક જ્ઞાનમાં જોયું છે કે સહજાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી વંચિત પ્રત્યેક દેવ દુઃખી જ છે. અન્ય ગતિનાં દુઃખો તો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે, પરંતુ નિરંતર ભોગવિલાસની અઢળક સામગ્રી જેમને પ્રાપ્ત છે તથા શરીરની અશાતાનાં દુઃખોથી પણ જે રહિત છે તે દેવો પણ દુઃખી છે, કારણ કે નિરંતર નવીનતાની ઉત્સુકતા અને ચાહના, પોતાના કરતાં ઊંચા દેવ પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા, અવિરત ભોગપ્રાપ્તિની તૃષ્ણા, ઇષ્ટ દેવ-દેવાંગનાના વિયોગનું દુઃખ, ઇન્દ્રાદિની સેવા કરવી પડે તેનું દુઃખ, દેવતાઓમાં પરસ્પર લડાઈ આદિનાં વ્યાકુળતાજન્ય દુઃખો તો ક્ષે ક્ષે લેશે તેઓ ભોગવે જ છે તથા આયુષ્યના છેલ્લા છ મહિના બાકી રહે ત્યારે પોતાને જાણ થાય છે કે સ્વર્ગનાં ઇષ્ટ માનેલાં સુખોનો હવે પોતાને વિયોગ થશે, તેથી આર્ત્તધ્યાનમાં સાતમી નરક કરતાં વધુ માનસિક વેદના તેઓ ભોગવતાં રહે છે અને અંતે એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યંચ ગતિમાં જઈ પડે છે.

આમ, નિત્યનિગોદમાંથી બહાર નીકળેલ દરેક જીવ મિથ્યાત્વના કારશે પંચવિધ પરાવર્તન કરે છે. સ્વભાવસન્મુખતા વગર અત્યંત આકુળતામય આ સંસારમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એમ પાંચે પ્રકારે પરિભ્રમશ કરતાં કરતાં જીવ અનંત દુઃખોની પરંપરા ભોગવતો રહે છે.^૧ પંચ પરાવર્તનનં વર્શન આ પ્રમાશે છે –

(૧) દ્રવ્ય પરાવર્તન – ચૌદ રાજલોકમાં રહેલ અનંતાનંત પુદ્ગલપરમાશુઓને જીવ ઔદારિક, વૈક્રિય, તેજસ, કાર્મણ, ભાષા, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને મન એ સાત વર્ગણારૂપે અહણ કરીને મૂકે ત્યારે એક દ્રવ્ય પરાવર્તન પૂરું થાય છે. સ્વદ્રવ્યને ઓળખ્યા વિના કર્મરૂપે, શરીરરૂપે, આહારરૂપે, ભોગોપભોગના પદાર્થરૂપે આ પુદ્ગલપરમાશુઓને જીવે અનંત વાર ગહ્યાં છે અને છોડ્યાં છે.

(૨) ક્ષેત્ર પરાવર્તન – લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશોને ક્રમવાર મરજ્ઞ સમયે સ્પર્શે ત્યારે ક્ષેત્ર પરાવર્તન પૂરું થાય, અર્થાત્ કોઈ પણ એક પ્રદેશે મરજા થયા પછી તેની બાજુના પ્રદેશે મરજ્ઞ થાય ત્યારે તે પ્રદેશ ગણતરીમાં આવે. વચ્ચેના સમયમાં અન્ય પ્રદેશોએ ગમે તેટલાં મરજ્ઞ થાય તે ગણતરીમાં ન આવે. આ રીતે દરેકે દરેક પ્રદેશને ક્રમવાર મરજ્ઞ સમયે સ્પર્શે ત્યારે એક ક્ષેત્ર પરાવર્તન પૂરું થાય. સ્વક્ષેત્રમાં ઉપયોગ સીમિત ન રાખવાના કારજ્ઞે આવાં ક્ષેત્ર પરાવર્તન જીવે અનંત વાર કર્યાં છે.

(3) કાળ પરાવર્તન – એક કાળચક્રના પ્રત્યેક સમયને જીવ અનુક્રમે મરણ વડે સ્પર્શે છે ત્યારે કાળ પરાવર્તન પૂરું થાય છે. અવસર્ષિણી કાળના પ્રથમ સમયે જીવ મરે, પછી બીજી કોઈ પણ અવસર્ષિણીના બીજા સમયે જીવ મરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના અન્ય સમયોમાં મરે તે ગણતરીમાં નથી લેવાતા. આમ કરતાં કરતાં અવસર્ષિણી તેમજ ઉત્સર્પિણીના બધા સમયો મરણ દ્વારા સ્પર્શે ત્યારે એક કાળ પરાવર્તન થાય છે. આ અસાર સંસારમાં ચૈતન્યરસને આસ્વાદ્યા વગર જીવે આવાં અનંત કાળ પરાવર્તન પસાર કર્યાં છે.

(૪) ભવ પરાવર્તન – ચારે ગતિમાં જધન્યથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ સુધીની બધી આયુ ૧- જુઓ : (૧) આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રણીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ની આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત ટીકા, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ', અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૧૦ની ટીકા 'તત્તારિવર્તનં પજ્ઞવિધમ્..... द्रव्यपरिवर्तनं काल्परिवर्तनं भवपरिवर्तनं भावपरिवर्तनं चेति ।'
 (૨) પંડિત શ્રી દૌલતરામજીરચિત, 'છ ઢાળા', ઢાળ ૫, કડી ૫
 'ચલુંગતિ દુખ જીવ ભરૈ હૈ, પરિવર્તન પંચ કરૈ હૈ;
 સબવિધિ સંસાર અસારા, ચાર્મે સુખ નાહિં લગારા.'

સ્થિતિમાં જીવ ઊપજે, એક એક સમયની વૃદ્ધિના ક્રમપૂર્વક ચતુર્ગતિના નિગોદથી નવમી ઝૈવેયક સુધીના સર્વ ભવનું ચક્ર જીવ પૂરું કરે તે એક ભવ પરાવર્તન. વીતરાગતાના અભાવમાં આ જીવ ક્યાં ક્યાં રઝળ્યો નથી? ચારે ગતિમાં નવ ઝૈવેયક પર્યંતનો કોઈ ભવ બાકી રહ્યો નથી કે જે આ જીવે ધારણ ન કર્યો હોય. નવ ઝૈવેયકથી ઉપરની ગતિઓમાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવો ઊપજતા નથી, તેથી તે ભવોનો આમાં સમાવેશ થતો નથી. જીવે ચતુર્ગતિના અભાવરૂપ મોક્ષ માટે ક્યારે પણ યથાર્થ પુરુષાર્થ કર્યો નથી, તેથી તેણે અનંત ભવ પરાવર્તન કર્યાં છે.

(૫) ભાવ પરાવર્તન – પ્રાણીને જેટલી જુદી જુદી વાસના તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તરતમતા હોય છે, તેથી કર્મના અનુબંધમાં પણ ફરક પડે છે. એ અનુબંધસ્થાન અસંખ્ય છે. જીવ એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોએ અનુક્રમે મરણ પામે તે એક ભાવ પરાવર્તન છે. તેની ગણતરીમાં પ્રથમ અલ્પ કષાયોદયરૂપ અધ્યવસાયે મરણ પામે અને ત્યારપછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તે જ ગણવામાં આવે છે, વચ્ચેનાં બીજાં સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાતાં નથી. શુભાશુભ ભાવથી અતીત એવા શુદ્ધ ભાવમાં જીવે હજી સુધી સ્થિતિ કરી નથી, તેથી તેણે આવાં અનંત ભાવ પરાવર્તન કર્યાં છે.

આ પંચ પરાવર્તનરૂપ પરિભ્રમણ દરમ્યાન ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ફરી ફરી અવતાર અહણ કરતાં જીવને અનંત કાળ વીતી ગયો. અનાદિ કાળથી જીવ ભવચક્રના ફેરા ફરતાં ફરતાં ચારે ગતિમાં ગમનાગમનના આંટા માર્યા કરે છે. પરિભ્રમણની આ પરિપાટીમાં તેશે સૌથી થોડા ભવ મનુષ્યના કર્યા છે. તેના કરતાં અસંખ્યગણા નારકીના ભવ કર્યા છે. નારકીના ભવ કરતાં અસંખ્યગણા દેવના ભવ કર્યા છે અને દેવના કરતાં અનંતગણા એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચના ભવો કર્યા છે. આ ચતુર્ગતિમય સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં જીવ તીવ્ર દુઃખ પામ્યો છે; દારુણ, અસહ્ય દુઃખ ચિરકાળ સહ્યાં છે; શારીરિક-માનસિક દુઃખ વારંવાર અનુભવ્યાં છે; જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, શોકનું દુઃખ, ઇષ્ટ વિયોગનું દુઃખ, અનિષ્ટ સંયોગનું દુઃખ પામ્યો છે; આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપનું દુઃખ પામ્યો છે. આ રીતે જીવ અનંત કાળ સુધી સંસારપરિભ્રમણ કરતાં અનંત દુઃખ પામ્યો છે.

સંસારનાં આ સમગ્ર દુઃખોની આધારભૂત ધરી જીવનું અજ્ઞાન જ છે. જગતના જીવો દુઃખને સંયોગાશ્ચિત ગણે છે, ઇષ્ટ સંયોગની અપ્રાપ્તિ કે અનિષ્ટ સંયોગની પ્રાપ્તિને દુઃખ માને છે. પરંતુ વિચારતાં જણાય છે કે આ અભિપ્રાયના મૂળમાં જ ભૂલ છે. તેનાં સર્વ દુઃખોનું વાસ્તવિક કારણ છે - તેણે દેહમાં કરેલી એકત્વબુદ્ધિ અને તેનું બહિર્મુખ પરિણમન. કર્મકૃત અવસ્થામાં થયેલા તાદાત્મ્ય અધ્યાસના કારણે જીવ પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે અને દેહને જ પોતારૂપ માને છે. સુખ-દુઃખની તેની સર્વ વ્યાખ્યા દેહને અનુકુળ-પ્રતિકુળ સંયોગોને અનુલક્ષીને જ નક્કી થતી હોય છે. તેને દેહથી ભિન્ન પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભાસ્યું ન હોવાના કારણે તે પરસંયોગથી જ પોતાને સુખી-દુઃખી માને છે. તેની આ માન્યતા મિથ્યા છે. બાહ્ય સંયોગો સુખી કે દુઃખી કરવાની તાકાત ધરાવતા જ નથી. બહારના સંયોગની આત્મસ્વરૂપમાં નાસ્તિ છે. જે જીવમાં છે જ નહીં, તે જીવને સખ-દઃખ આપી શકતા નથી; તેથી બાહ્ય સર્વ પરિવર્તનોથી. પ્રાપ્તિઓથી તેને કોઈ લાભ-હાનિ થતાં નથી. પરદ્રવ્ય તેને કોઈ લાભ કે નુકસાન કરી શકતું નથી. કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ કે પરિસ્થિતિ તેને સુખી કે દુઃખી કરી શકતી નથી. માત્ર પોતાની ઊંધી માન્યતાના કારણે તેણે અનંતું દુઃખ વેઠવું પડે છે. એ વિપરીતતા ટાળી જો શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો આશ્રય ગ્રહવામાં આવે તો જીવ અપાર આત્મસુખનો ભોક્તા બને છે. જ્ઞાની ચારે ગતિનાં દુઃખની વચ્ચે રહીને પણ સુખી જ છે. જ્ઞાનીએ પરમાંથી સુખબુદ્ધિ ખસેડી નિજ ચિદાનંદસ્વરૂપમાં સ્થાપી હોવાથી બાહ્યમાં ભલે નરકનાં દઃખો ભોગવતાં દેખાય, પણ તેમના અંતરમાં તો ભેદજ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપ-સુખની ગટાગટી જ ચાલતી હોય છે. જે સંયોગમાં જ્ઞાની દુઃખી ન થાય, તે જ સંયોગમાં જો અજ્ઞાની દુઃખી થતો હોય તો તેનાં દુઃખનું કારણ સંયોગ નહીં પણ તેનું અજ્ઞાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વળી. એકનો ઇષ્ટ સંયોગ અન્યને માટે અનિષ્ટ અથવા એકનો અનિષ્ટ સંયોગ અન્યને માટે ઇષ્ટ હોઈ શકે છે. જો અન્યને સખ આપવાનો સ્વભાવ વાસ્તવમાં અમક સંયોગમાં હોય તો તે સંયોગે પ્રત્યેક વ્યક્તિને સુખ જ આપવું જોઈએ. અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણતા છે તો સર્વને તે ઉષ્ણતાનો જ અનુભવ કરાવે છે. એવી રીતે સુખ આપવું એ જો સંયોગનો સ્વભાવ ગણવામાં આવે તો સર્વને તે સંયોગમાં સુખનો અનુભવ થવો જ જોઈએ. પણ એમ તો જોવા મળતું નથી. સ્વાદિષ્ટ ગણાતી મીઠાઈ નીરોગીને સુખરૂપ લાગે છે, પરંતુ રોગીને એ જ મીઠાઈ દુઃખરૂપ લાગે છે. કોઈને પંખા વિના ચાલતું નથી, તો કોઈ પંખાથી દર ભાગે છે. આ રીતે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ સખનો આધાર બદલાય છે. ક્યારેક એક જ વ્યક્તિને પણ એક વખતે જે પદાર્થાદિ સુખરૂપ લાગતા હોય તે જ પદાર્થાદિ પરિસ્થિતિ બદલાતાં દુઃખરૂપ ભાસે છે. ભુખથી વ્યાકુળ માનવી ઘરે આવે અને મધુર સંગીત વાગી રહ્યું હોય તોપણ તેને તે વિષાદમય અને વિલાપરૂપ લાગે છે, પણ ખોરાક પેટમાં જતાં એ જ સંગીત તેને આહુલાદક અને આલાપરૂપ લાગે છે. વળી, જો પરદ્રવ્યમાં સુખ આપવાનો સ્વભાવ હોય તો જેમ જેમ એનું અનુસંધાન કરવામાં આવે, તેમ તેમ સુખની માત્રા વધવી જોઈએ. વાનગી ગમે તેટલી ભાવતી હોય, પણ જો અમક પ્રમાશ કરતાં વધ આરોગવામાં આવે તો એ જ વાનગી દઃખનં કારણ બની જાય છે. આ વિભિન્ન તથ્યો જોતાં જ્ઞાની ભગવંતોનો

અભિપ્રાય અવિરુદ્ધપગ્ને સિદ્ધ થાય છે કે પરદ્રવ્યમાં ન તો સુખ આપવાનો સ્વભાવ છે અને ન તો દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ છે.

પુદ્ગલ અને જીવ બન્ને દ્રવ્યો તદન ભિન્ન પ્રકારનાં છે. પુદ્ગલ અચેતન છે, જડ છે, જ્યારે જીવ ચૈતન્ચમય છે. પુદ્ગલ ઇન્દ્રિયોથી ગોચર, મૂર્તિક છે, જ્યારે જીવ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર, અમૂર્તિક છે. પુદ્ગલના ગુણધર્મો સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણાદિ છે, પણ તેનામાં સુખ-દુઃખરૂપ ધર્મ નથી; જ્યારે જીવમાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણાદિ છે, પણ તેનામાં સુખ-દુઃખરૂપ ધર્મ નથી; જ્યારે જીવમાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ નથી, પરંતુ તે સ્વાધીન શાંતિ તથા આનંદથી ભરપૂર છે, તે સુખ-દુઃખનું વેદન કરવાની શક્તિવાળો છે. બન્ને દ્રવ્યો અનાદિથી છે અને અનંત કાળ પર્યંત રહેશે. તેઓ પોતાની સત્તાથી અલગ થતાં નથી, નવીનપણે ઉત્પન્ન થતાં નથી અને કદી નાશ પામતાં નથી. બન્નેની અવસ્થાઓ બદલાયા કરે છે. બન્ને દ્રવ્ય અન્યની સહાયતા વગર પોતાનામાં પરિવર્તન કરવામાં સ્વયં સમર્થ છે અને તેમ સ્વતંત્રપણે કરી રહ્યાં છે. નવીન અવસ્થાને તેઓ સ્વયં ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વયં પોતા વડે અને પોતાને માટે ઉત્પન્ન કરે છે. અવસ્થાઓ બદલાતી હોવા છતાં જીવ સદા જીવ રહે છે અને પુદ્ગલ સદા પુદ્ગલ રહે છે. જીવ ક્યારે પણ પુદ્ગલરૂપે પરિણમતો નથી કે પુદ્દગલનું કાર્ય કરતો નથી તથા પુદ્દ્ગલ ક્યારે પણ જીવરૂપે પરિણમતું નથી કે જીવનું કાર્ય કરતું નથી. યુદ્દગલ દ્રવ્ય જીવને સુખ કે દુઃખ આપી શકે એવી વિશ્વમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી. પરદ્રવ્ય જીવને ઉપકારક પણ નથી અને અપકારક પણ નથી.

આમ, યથાર્થ દષ્ટિથી જોતાં પુદ્દગલ જીવને સુખ કે દુઃખ કંઈ જ આપી શકતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં અજ્ઞાની પુદ્દગલની વિભિન્ન પર્યાયોથી વિભિન્ન રીતે સુખ-દુઃખ અનુભવતો જોવામાં આવે છે. તેનું કારશ એ છે કે પુદ્દગલ પ્રત્યેની જીવની ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિના કારશે તેને પુદ્દગલ દારા સુખ-દુઃખનો ભાંતિયુક્ત અનુભવ થાય છે. જે પદાર્થ તેને ઇષ્ટ ભાસે છે, એ રહે તો તેને સુખ લાગે છે અને જાય તો તે દુઃખ અનુભવે છે. જે પદાર્થમાં તે અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, એ રહે તો તે દુઃખ માને છે અને જાય તો તે સુખ અનુભવે છે. જેમ કાગળના સાદા ટુકડા ઉપર ગવર્નરની સહી હોવાથી તેનું ચલશી નોટમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે અને એ જ નોટને જો સરકાર રદ કરે તો ફરીથી એ હતો તેવો કાગળનો સામાન્ય ટુકડો બની જાય છે. અર્થાત્ સરકાર જ તેમાં કિંમત પૂરે છે અને એ જ તેમાંથી કિંમત કાઢી પણ શકે છે. તેવી જ રીતે જીવ પોતે જ ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરી જડમાં કિંમત પૂરે છે, જેના કારશે તે હર્ષ-શોક, માન-અપમાનાદિ અનુભવે છે. જીવ જડમાં જે કિંમત ભરે છે, તે જ જીવનાં સુખ-દુઃખનું કારશ છે. આત્માને જડ વસ્તુનો સ્વાદ તો આવતો નથી તથા તેનાથી સુખ પણ ઊપજતું નથી; પરંતુ જડ પદાર્થમાં આસક્ત થઈ 'આ મને ઇષ્ટ છે, એનાથી મને સુખ મળે છે' એવો જે રાગ જીવ કરે છે, તે રાગનો જ સ્વાદ તેને આવે છે. અજ્ઞાનવશ આત્મા વિકારી પર્યાયને આનંદની પર્યાય માને છે. અજ્ઞાની જીવને પરમાં સુખબુદ્ધિ - આધારબુદ્ધિ હોવાથી તેનાં જ્ઞાન-વીર્ય પરમાં રોકાયેલાં રહે છે. તે ભાંતિગતપણે એમ માને છે કે હું પરમાં મારી ઇચ્છાનુસાર ફેરફાર કરી શકું છું અને પરની અમુક અવસ્થાથી મને સુખ મળે છે, તેથી સુખી થવા માટે પરની જે અવસ્થાથી મને સુખ મળે છે તે મારે ટકાવવી જોઈએ અને પરની જે અવસ્થામાં મને દુઃખ અનુભવાય છે તે મારે ટાળવી જોઈએ. પરપરિણમનમાં પરિવર્તન લાવવાની આ ઇચ્છાથી જીવની અવસ્થામાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરદ્રવ્યો જીવની ઇચ્છાથી અન્ય પ્રકારે પરિણમે ત્યારે તેને વ્યાકુળતા થાય છે. આમ, તે પરમાં ઇપ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, પર પાસે અપેક્ષા રાખે છે અને પછી તે પૂરી ન થતાં સંતાપ કરે છે.

આમ, જીવની પર્યાયમાં દુઃખરૂપી કાર્યની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. આ આકુળતા બે રીતે મટી શકે. કાં તો જીવની ઇચ્છાનુસાર જ સર્વ દ્રવ્યો પરિણમે તો આકુળતા મટે અથવા તો 'પરમાં હું ફેરફાર કરી શકું છું' એવી માન્યતા ટળે તો આકુળતા મટે. જેમ કે એક માણસ મરી ગયો છે અને બીજો કોઈ માણસ તેને સ્નેહથી ખવરાવવા, પીવરાવવા માંગે છે અને તેની સાથે વાતચીત કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તે મરેલો માણસ નથી ખાતો, નથી પીતો કે નથી બોલતો; તેથી તે બીજો માણસ દઃખી થઈ રહ્યો છે. તેનું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય શું? તેનું દુઃખ ટાળવાના બે ઉપાય જણાય છે - (૧) કાં તો તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મડદું ખાય, પીએ, વાતચીત કરે તો તેનું દઃખ ટળે અને (૨) કાં તો તેને ખવરાવવા વગેરે સંબંધીની તેની ઇચ્છા દૂર થાય તો તેનું દુઃખ ટળે. વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે પહેલો ઉપાય તો તદ્દન અશક્ય છે. એટલે કે ખરેખર તે ઉપાય જ નથી, કેમ કે મડદું કદી પણ ખાવા-પીવા-બોલવાનં નથી. તેથી જ્યાં સધી તે માશાસ મડદાને મડદા તરીકે નહીં જાશે, ત્યાં સુધી તેનું દુઃખ કદી પણ મટવાનું નથી. બીજો ઉપાય સ્વાધીન હોવાથી તે ઉપાય જીવ કરી શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી 'આ મડદું છે અને તે કદાપિ ખાવા-પીવા-બોલવાનું નથી' એમ તે માણસને વિશ્વાસ ન આવે, ત્યાં સુધી તેને ખવરાવવા વગેરેની ઇચ્છા ટળે જ નહીં; તેથી મડદાનું મડદા તરીકે સાચું જ્ઞાન કરવું તે જ ઇચ્છા ટાળીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. મડદાને મડદા તરીકે જાણતાં તેને વસ્તુસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવે છે અને તેમ થતાં મડદાને ખવરાવવા વગેરેની તેની ઇચ્છા ટળી જાય છે. ઇચ્છા ટળતાં વ્યાકુળતારૂપ દુઃખ પણ મટી જાય છે.

તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવ 'શરીર વગેરે પરદ્રવ્યો સારાં રહે તો મને સુખ થાય' એમ માને છે અને તેથી તેમાં પોતાની ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પનાઓ અનુસાર પરિવર્તન

લાવવા માંગે છે, પરંતુ શરીર વગેરે પરદ્રવ્યો કંઈ તેની ઇચ્છા પ્રમાશે પરિશમતાં નથી, તેથી તે નિરંતર આકુળતાનું વેદન કરીને દુઃખી થતો રહ્યો છે. તે દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય શું છે? વિચાર કરતાં જીવને દઃખ ટાળવાના બે ઉપાય જણાય છે - (૧) કાં તો જીવની ઇચ્છા પ્રમાશે જ શરીરાદિ સર્વ પરદ્રવ્યો પરિણમે તો તેનું દુઃખ ટળે અને (૨) કાં તો જીવ પરદ્રવ્યોને ફેરવવા સંબંધીનો પોતાનો ભાવ ફેરવી નાખે તો તેનું દુઃખ ટળે. પહેલો ઉપાય તો તદન અશક્ય છે, એટલે કે ખરેખર તે ઉપાય જ નથી; કેમ કે પરદ્રવ્યો જીવથી જુદાં છે, તેથી તે કદી પણ જીવની ઇચ્છાને આધીન પરિણમવાનાં નથી. પરદ્રવ્યો અપેક્ષાએ તો મડદાં જેવાં છે. જેમ મડદું જીવની ઇચ્છાથી ખાય-પીએ નહીં, તેમ પરદ્રવ્યો પણ આ જીવ સાથે કાંઈ સંબંધ ધરાવતાં નથી, તેનું પરિણમન જીવને આધીન નથી. તેથી જીવે બીજો ઉષાય, એટલે કે પરમાં ફેરફાર કરવાનો પુરુષાર્થ છોડી, પોતાની ઇચ્છા ટળે એવા પુરુષાર્થમાં લાગી જવું જોઈએ. આ ઉપાય સ્વાધીન છે અને જીવથી તે થઈ શકે છે. 'બધાં પરદ્રવ્યો મારાથી સર્વથા જુદાં છે, મારામાં તેનો અભાવ છે' - એમ જ્યાં સુધી જીવને વિશ્વાસ ન આવે ત્યાં સુધી પરદ્રવ્યને ફેરવવાની તેની ઇચ્છા ટળતી નથી. પરંતુ જો પરદ્રવ્યોને પોતાથી ભિન્નપશે જાણે તથા 'હું તેનું કાંઈ જ કરી શકતો નથી ંએમ વિશ્વાસ કરે તો તે પરદ્રવ્યોને ફેરવવાની ઇચ્છા કરે નહીં. તે પરદ્રવ્યો જેમ સ્વતંત્રપણે પરિણમે તેમ તેને માત્ર જાણ્યા કરે તો તે પરદ્રવ્યના ગમે તેવા પરિણમનમાં પણ તેને અંતરથી આકુળતા ન થાય. તે માટે સ્વ અને પરનું સાચું જ્ઞાન કરવું ઘટે છે. પરદ્રવ્યના પરિણમન સાથે જીવને કોઈ સંબંધ નથી એવી પ્રતીતિ કરવી ઘટે છે. ઇચ્છા ટાળીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે. પરદ્રવ્યોને સ્વથી ભિન્ન જાણતાં જીવને વસ્તુસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવે છે અને તેમ થતાં 'હું પરદ્રવ્યોની ક્રિયા કરી શકું' એવી ઊંધી માન્યતા ટળી જાય છે. તેથી અનંત પરદ્રવ્યોના સ્વામિત્વનો અહંકાર અને તેના કર્તુત્વની અનંતી ઇચ્છા ટળી જાય છે અને સ્વભાવની શાંતિ અને સુખ પ્રગટે છે.

પુશ્યોદયના કારશે સર્વ પરદ્રવ્યોનું પરિશમન જીવની ઇચ્છાને મળતું આવે તોપશ જીવનું દુઃખ ટળતું નથી, કારણ કે પોતાના સુખ માટે બાહ્ય સામગ્રીનો સંયોગ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો એ તો આકુળતા છે, વ્યગ્રતા છે, પરાધીનતા છે. જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં દુઃખ જ છે. જે જીવ પોતાનું સ્વાધીન સ્વરૂષ ભૂલ્યો હોય તેને સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? ભોગસામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થતું સુખ એ કંઈ સાચું સુખ નથી, એ તો દુઃખનો તારતમ્યરૂપ ભેદ છે. જેમ કોઈને વિષમ જ્વર થયો હોય તો તેને કોઈ વખત ઘણી અશાતા થાય છે તથા કોઈ વખત થોડી અશાતા થાય છે. જ્યારે થોડી અશાતા હોય છે ત્યારે તે પોતાને ઠીક છે એમ કહે છે અને લોકો પણ કહે છે કે ઠીક છે; પરંતુ ખરેખર તો જ્યાં સુધી જ્વરનો સદ્ભાવ છે ત્યાં સુધી તેને ઠીક નથી. તેમ અજ્ઞાની જીવને કોઈ વખત ઘણી આકુળતા થાય છે તથા કોઈ વખત થોડી થાય છે; થોડી આકુળતા હોય ત્યારે તે પોતાને સુખી માને છે, લોકો પણ કહે છે કે સુખી છે; પરંતુ પરમાર્થથી જ્યાં સુધી આકુળતાનો સદ્ભાવ છે ત્યાં સુધી સુખ નથી. તેથી જ્યાં જ્યાં જીવે સુખ માન્યું છે તે રૂપ, બળ, કુળ, સત્તા વગેરે સર્વ દુઃખરૂપ છે. આકુળતામય હોવાથી તે દુઃખ જ છે. સુખનો સ્વભાવ તો નિરાકુળતા છે અને ઇન્દ્રિયજનિત સુખમાં નિરાકુળતા હોતી નથી; માટે સુખ પ્રાપ્ત કરવાના સર્વે ઉપાયો ઇન્દ્રિયને આધીન હોવાથી જૂઠા છે, આકાશકુસુમવત્ છે. જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણ-ભંગુર છે અને જ્યાં અવ્યાબાધયણું નથી તે સુખ નથી. વાસ્તવમાં ભૌતિક સુખ તે સુખ નથી, સુખાભાસ છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'હે જીવ, તું ભ્રમા મા, તને હિત કહું છું.

અંતરમાં સુખ છે; બહાર શોધવાથી મળશે નહીં.

અંતરનું સુખ અંતરની સમશ્રેણીમાં છે; સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ કર, આશ્ચર્ય ભૂલ.'^૧

આત્માના સ્વભાવમાં સુખ ભર્યું છે. જેને નિરાકુળ સુખ જોઈતું હોય તેને ચૈતન્ય-સ્વભાવ સિવાય બીજે કશેથી પણ તે નહીં મળે. પરંતુ આનંદધામ એવા સ્વતત્ત્વનો મહિમા ભૂલીને જીવ પરનો મહિમા કરીને દુઃખી થાય છે. સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ તેના દુઃખનું કારણ છે. દુઃખ પોતામાં હોય તો દુઃખનું કારણ પણ પોતામાં જ હોવું ઘટે. પ્રતિકૂળ સંયોગો દુઃખનું કારણ નથી, પણ તેમાં થતું જીવનું જોડાણ જ દુઃખનું કારણ છે. દુઃખની જવાબદારી જીવની પોતાની જ છે. માટે જ જ્ઞાનીઓ સંયોગના દુઃખ કરતાં અજ્ઞાનના દુઃખને મોટું ગણે છે. આ અજ્ઞાન જીવનું ઘોર અહિત કરે છે. 'હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરી શકે' એવા અજ્ઞાનના કારણે જીવ એક ક્ષણમાં અનંત હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહનાં પાયોનું સેવન કરે છે.

(૧) 'હું પરદ્રવ્યનું કરી શકું' એમ માનવાથી જગતમાં રહેલાં અનંત પરદ્રવ્યોને પરાધીન માન્યાં અને 'પર મારું કરી શકે' એમ માની પોતાના સ્વભાવને પરાધીન માન્યો. આ માન્યતામાં જગતના અનંત પદાર્થોની અને પોતાના સ્વભાવની સ્વાધીનતાનું ખૂન કર્યું, તેથી તેમાં અનંત હિંસાનું મહાપાપ કર્યું.

(૨) જગતના બધા પદાર્થો સ્વાધીન છે, તેને બદલે બધાને પરાધીન - વિપરીતરૂપે માન્યા તથા જે પોતાનું સ્વરૂપ નથી તેને પોતાનું સ્વરૂપ માન્યું-કહ્યું. એ માન્યતામાં અનંત અસત્યના સેવનનું મહાપાપ કર્યું.

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છટ્ટી આવૃત્તિ, પૃ.૨૧૨ (પત્રાંક-૧૦૮)

(૩) કોઈ પણ પરવસ્તુને જેણે પોતાની માની, તેણે ત્રણે કાળની પરવસ્તુ અને વિકાર-ભાવને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને અનંત પરદ્રવ્યોની ચોરીનું મહાપાય કર્યું.

(૪) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ પણ કરી શકે એમ માનનારે સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને ભિન્ન ન રાખતાં એ બન્ને વચ્ચે વ્યભિચાર કરી બેમાં એકપણું માન્યું અને એવાં અનંત પરદ્રવ્યો સાથે એકતારૂપ અબ્રહ્મસેવન કર્યું, તેમાં અનંત મૈથુનસેવનનું મહાપાપ કર્યું.
(૫) એક રજક્શ પણ પોતાનું નથી, છતાં હું તેનું કરી શકું એમ જે માને છે તે પરદ્રવ્યને પોતાનું માને છે. ત્રણે જગતના જે પરપદાર્થો છે તે સર્વને તે પોતાના માને છે, એટલે આ માન્યતામાં તેણે અનંત પરિગ્રહનું મહાપાપ કર્યું.

આ રીતે જગતનાં સર્વ મહાપાપો અજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે, તેથી જગતનું સૌથી મહાન પાપ અજ્ઞાન જ છે. આવા મહાભયંકર અજ્ઞાનના અભાવનો ઉપાય છે જ્ઞાન, પોતાના સ્વરૂપની સમજશ. આ સંસારના ભીષણ દુઃખમય પરિભ્રમણચક્રમાંથી પોતાના આત્માને જે ઉગારી લેવા માંગે છે, તે સ્વહિતના અભિલાષી જીવે પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્માનો મહિમા લાવી તેમાં એકાગ્રતાનો પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે. વીતરાગી અંતરંગ પુરુષાર્થ વિના પોતાના ત્રિકાળી સ્વદ્રવ્ય તરફ પર્યાય વળતી નથી અને ત્યાં સુધી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સુખ તો સ્વભાવસન્મુખતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવ 'હું પોતે જ્ઞાન, આનંદ આદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છું એવો સ્વીકાર કરે નહીં, તે પોતાના સ્વરૂપની સન્મુખ ક્યાંથી થશે? અને સન્મુખતા કર્યા વિના પર્યાયમાં સુખ ક્યાંથી પ્રગટશે? માટે જીવે સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી તેની સન્મુખ થવું ઘટે છે. એ નિર્ણયનું ફળ મહાન છે. તેનાથી અનાદિ કાળનો થાક પળવારમાં ઊતરી જાય છે. ઉપયોગ અંતર્મુખ કરતાં તે અભેદ થઈને પોતાના અતીન્દ્રિય આનંદમય સ્વભાવને વેદે છે, અનુભવે છે અને ત્યાં આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વરૂપના જ્ઞાનથી અનાદિ દુઃખપરંપરાની નિવૃત્તિ થાય છે.

જીવે વિચારવું ઘટે છે કે જેના વિસ્મરણનું મહાભયાનક પરિણામ પોતે અનંત કાળ ભોગવ્યું છે તે આત્મસ્વરૂપ કેવું છે? આત્મા અનંતગુણાત્મક શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્ય છે. પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી સર્વ પ્રકારે ભિન્ન છે. દેહાદિ નોકર્મ, જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ તથા રાગાદિ ભાવકર્મથી તે તદન ભિન્ન છે. કર્મકૃત સઘળું તેનાથી ભિન્ન છે. અન્યથી તેને કોઈ લાભ-હાનિ નથી. તેના સ્વભાવમાં અંતરાય કરવા અન્ય કોઈ સમર્થ નથી. તે તો ત્રિકાળી, અનંતસામર્થ્યવાન, સ્વાધીન દ્રવ્ય છે. શાંતિનો પુંજ છે. દિવ્ય જ્ઞાનનો પિંડ છે. સુખશક્તિથી ભરપૂર છે. જગતના કોઈ પણ પદાર્થની ઉપમા દ્વારા કે સર્વોત્કૃષ્ટ વાશીપ્રયોગ દ્વારા આત્માના આનંદનું પૂર્ણ વર્શન કરવું શક્ય નથી. જેમ ઘીની ઉપમા બીજા પદાર્થ વડે આપી શકાતી નથી, કારણ કે તેનું તાજાપણું અને તેની મીઠાશની ઉપમાને યોગ્ય બીજો પદાર્થ મળતો નથી; તેવી જ રીતે આત્માના આનંદને યોગ્ય બીજી ઉપમા મળતી નથી. જેમ મરચાંની તીખાશનો અનુભવ થઈ શકે છે, જ્ઞાનમાં જાણી શકાય છે; પરંતુ તે તીખાશ યથાર્થપણે જણાવી શકાતી નથી; તેમ આત્માના અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ થઈ શકે છે, જ્ઞાનમાં જાણી શકાય છે પણ વાણીની મર્યાદાના કારણે તે આનંદ વાણીમાં કહી શકાતો નથી. પૌદ્ગલિક પદાર્થ હોવા છતાં જો ઘી કે મરચાંનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી પણ વાણીમાં પૂરો કહી શકાતો નથી, તો આત્માનો અતીન્દ્રિય આનંદ વાણીમાં કઈ રીતે આવે? આત્માનો એક એક પ્રદેશ આવા અનુપમ, અવર્ણનીય, અખંડ, અમર્યાદિત સુખના સાગરથી પરિપૂર્ણ ભરેલો છે.

જીવને પોતાનું આવું અનંતસુખમય સ્વરૂપ સમજાતાં પરદ્રવ્યો પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ કે અહંભાવ થતાં નથી. પરદ્રવ્યની ઓશિયાળાપજ્ઞારૂપ પરાધીનતા તે માની બેઠો હતો. એ માન્યતા સ્વરૂપની સમજણ થતાં ટળી જાય છે. તેને નિર્ણય થાય છે કે મારા ચૈતન્ય-સ્વરૂપને પરદ્રવ્ય બગાડી શકતું નથી કે સુધારી શકતું નથી. પરવસ્તુ મને અનુકૂળ કે પ્રતિક્રળ થઈ શકે જ નહીં. મારી સમજણમાં દોષ છે તે ખરી પ્રતિક્રળતા છે. આવો યથાર્થ નિર્્ષય થયો હોવાથી હવે શું થશે? સંયોગ થશે કે વિયોગ? સફળતા મળશે કે નિષ્ફળતા? માન મળશે કે અપમાન? આદિ વિકલ્પોની જાળનું જોર હવે તેના અંતરમાં રહેતું નથી; તેથી ચિંતા, આકુળતા, વ્યાકુળતા, ભય, શોકાદિનો પરાભવ થઈ તેના જીવનમાં એક શાંત દશા પ્રગટે છે. તેના રાગ-દેષ ઘટી જાય છે. પરપદાર્થો પ્રત્યે તેને ઉદાસીનતા વર્તે છે. જેમ પુત્રી સગપણ થાય તે પહેલાં મા-બાયના ઘરની વસ્તુઓને પોતાની માને છે, પણ જેવું સગપણ થાય છે કે તેની દષ્ટિ ફરી જાય છે અને જ્યાં સગપણ થાય છે તે ઘર અને તે ઘરની વસ્તુઓને પોતાની માને છે. તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવ દેહાદિને પોતાના માનતો હોવાથી જડ રિદ્ધિ-સિદ્ધિને તે પોતાની માનતો હતો, પણ જેવું અનંત શક્તિના પિંડ એવા આત્માની સાથે સગપણ થાય છે કે તમામ જડ વસ્તુઓ પારકી લાગે છે, એઠી અને ફિક્કી લાગે છે. પોતાની શાંતિ તેને સાચી, પરમ, નિજની માલિકીની અને રસમય લાગે છે. તેની દ્રષ્ટિ ફરી જાય છે. પરસન્મુખ દષ્ટિ હતી તે સ્વસન્મુખ થઈ જાય છે. તેની પર સંબંધી ચેપ્ટા બંધ થાય છે, જેના પરિશામે તે દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે. આત્મામાં ઉપયોગ જોડતાં અનંત કાળમાં ક્યારે પણ અનુભવ્યું ન હતું એવા આનંદનું વેદન થાય છે. આનંદસ્વરૂપ આત્માનું અવલોકન કરનાર પોતે જ પ્રગટ આનંદસ્વરૂપ થઈને સાક્ષાત્ આનંદરૂપે પરિશમે છે.

આમ, પોતાના સ્વરૂપની સમજણ એ જ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે. પોતાના સુખનું સાધન પોતે જ છે. જેણે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લીધું હોય તેને

અતીન્દ્રિય સુખ પ્રગટે જ છે. નિજ સહજાનંદસ્વરૂપની પરમાર્થપ્રતીતિ એ જ નિરાકુળ. અવિનાશી, અવ્યાબાધ સુખરૂપ મોક્ષમહેલનું પ્રથમ પગથિયું છે. પરમાં સુખબુદ્ધિની કલ્પના છોડી, નિજ શદ્ધ ચિદાનંદ પૂર્ણ સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરતાં અનુપમ સહજાત્મ-સ્વરૂપ મોક્ષદશા પ્રગટે છે. તેથી જીવે પોતાના અનંતગુણસામર્થ્યવંત જ્ઞાનાનંદી તત્ત્વની જ રુચિ, એનું જ માહાત્મ્ય, એનો જ પરિચય અને એમાં જ રમણતા કરવી ઘટે છે.^૧ પરંતુ આનંદસ્વભાવી આત્માને ભૂલી જઈ તેશે ખૂબ ઊંધાઈ કરી છે. સ્વરૂપથી અજાશ એવા જીવને વાસ્તવિક સુખ ક્યાં છે અને શેમાં છે તથા તે કેવી રીતે પ્રગટે તેની સમજ નહીં હોવાથી તે અનાદિ કાળથી પરમાં સુખ શોધે છે. પોતાના શુદ્ધ સહજ સચ્ચિદાનંદસ્વભાવનો પરિચય કરવાનું છોડી એ ઇષ્ટ સંયોગ મેળવવામાં તથા જાળવવામાં અને અનિષ્ટ સંયોગને દૂર કરવામાં તથા ટાળવામાં જ પોતાનો સમય. જ્ઞાન અને વીર્ય વેડફી નાખે છે. નિજ શુદ્ધ પરિણતિનો કર્તા-ભોક્તા થવાનું વિસારી દઈ તે પરનો કર્તા-ભોક્તા થવા જાય છે. જે ત્રણે કાળમાં અશક્ય જ છે. ઇન્દ્રિય <mark>દ્વારા સખ તથા જ્ઞાન</mark> પ્રાપ્ત કરવાના અભિપ્રાયમાં અને ઉદ્યમમાં પોતાનં અતીન્દ્રિય. અવ્યાબાધ સુખ તથા સહજ, અનંત જ્ઞાનને તે ખોઈ બેઠો છે. ક્ષણભંગર તચ્છ ભોગોનં મહત્ત્વ વધારી દઈ તેણે અવિનાશી આત્મપદનું ઐશ્વર્ય આવરિત કરી દીધું છે. વિનાશી વિષયો પાછળની દોડમાં સ્વરૂપનું લક્ષ ગુમાવી દીધું છે. પોતાના સ્વતંત્ર વાસ્તવિક જ્ઞાયકસ્વરૂપનું તેને કદાપિ ભાન જ થયું નથી - એ વિડંબના મોહના પડળ આડે તેને સમજાતી જ નથી

મહાન સદ્ભાગ્યના ઉદયે જ્યારે મોહનું આ પડળ પાતળું પડે છે ત્યારે મહદંશે પોતાના તથા અન્યનાં દુઃખની, દારુણતાની કે અસહાય સ્થિતિની વિચારણા કરતાં અને ક્વચિત્ પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમના પ્રભાવથી અથવા પૂર્વે કરેલી આરાધનાના બળથી તેને વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. પોતે માની લીધેલ સુખદ સાનુકૂળ સાંસારિક પરિસ્થિતિઓની પોકળતા તેને વિશેષ વિશેષ સમજાવા માંડે છે, દુઃખદ પ્રતિકૂળતાના તુચ્છ વિકલ્પ ઓગળવા લાગે છે. તેને આશ્ચર્યસહ આઘાત લાગે છે કે 'મારાં સુખ અને દુઃખનો પાયો મેં કેવી અસ્થિર માન્યતાઓમાં ખોડ્યો હતો!' તે વિચારે છે કે 'આ સંસારની બધી અવસ્થાઓ ક્ષણભંગુર છે. સંસારમાં ભમતાં ભમતાં ફરી ફરીને મોટી વિભૂતિ સહિત રાજા પણ થયો અને ફરી ફરીને કીડો પણ થયો. તરંગરૂપ એવા આ સંસારમાં કોઈનું સુખ કે દુઃખ સ્થિર રહેતાં નથી, તો પછી તેમાં હર્ષ કે શોક શા માટે કરવો? સંસારનાં ઇન્દ્રિયસુખો મેં ફરી ફરી ભોગવ્યાં, પણ તેનાથી તૃપ્તિ ન થઈ. એવા વિષયોથી બસ

9- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'સમયસાર', ગાથા ૪૧૨ 'मोक्खपहे अप्पाणं टवेहि तं चेव झाहि तं चेय । तत्थेव विहर णिच्चं मा विहरसु अण्णदव्वेसु ।।' થાઓ. મહાદુર્લભ એવો આ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, આત્મસાધના માટેનાં સાનુકૂળ નિમિત્તો પુણ્યરાશિના ફળે પ્રાપ્ત થયાં છે, તો એને સાર્થક કરી સ્વયં કૃતકૃત્ય થાઉં. હવે સાવધ થઈ, મળેલ અનુષમ અવસરનો સદુપયોગ કરી જન્મ-મરણની ઘટ-માળનો અંત આણું.' વિશાળ ક્ષિતિજોને સર કરતું તેનું ચિંતન સાચા સુખને પામવાનો પંથ શોધવા સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરે છે, સુખનાં તથા દુઃખનાં મૂળભૂત ઉત્પત્તિસ્થાનો સમજવા હવે તે શોધ આદરે છે અને બધેથી રઝળીને થાકેલી તેની પુખ્ત વિચારણા અંતે સ્વ તરફ વળે છે. આ છે વામનનું સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેનું પ્રથમ વિરાટ પગલું.

સ્વ અંગેની સુવિચારણાના પ્રારંભરૂપે એ વિચારે છે કે 'હું એટલે શું? હું કોણ છું?' ઉત્તરની ગવેષણા અંતરમંથનપૂર્વક ચાલુ રહે છે. પૂર્વના પ્રબળ આરાધક જીવને જ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વહેલે-મોડે, અન્યના આલંબનરહિત, અંતરની નિર્મળતામાંથી સાંપડે છે, જ્યારે શેષ સર્વને તો અવલંબનની આવશ્યકતા રહે છે. જીવને સમજાય છે કે નિજસ્વરૂપ અંગેના પ્રશ્નનો ઉત્તર જાતે શોધી કાઢવાની ક્ષમતા તે ધરાવતો નથી, તેથી જેમને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી ગયો છે અને પરિણામે જેઓ સાચા, શાશ્વત, સ્વાધીન સુખના સ્વામી બન્યા છે, તેમનું સર્વાર્પણતાયૂર્વકનું શરણ એ એક જ તરણોપાય છે. તેમના બોધનો આશ્રય પોતા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાનાં પાણીને લેવા દોડી તૃષા છિપાવવા ઘચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુલ ખેદ, જવરાદિક રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને તે અનુભવે છે; એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે.'⁹

જેમને ત્યાં કલ્પવૃક્ષ ચાકર છે, ચિંતામણિ દાસ છે અને કામધેનુ દાસી છે; દેહાધ્યાસથી સર્વથા મુક્ત, સર્વોત્કૃષ્ટ મંગલમય આત્મધર્મ પ્રત્યે જેમના શરણથી અલ્પ પ્રયાસે વળી શકાય છે; જેમની અચિંત્ય શક્તિના નિરીક્ષણમાત્રથી દેહ અને આત્મા વચ્ચેના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકબુદ્ધિનો સુલભતાથી ઉદય થાય છે અને અંતે જેમની અનન્ય કૃપાના બળે જન્મ-મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો આત્યંતિક વિયોગ થઈ નિજસ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે, અખંડપણે લીન થઈ શકાય છે - એવા સદ્ગુરુને પોતાનું કહેવાતું સર્વ સમર્પણ કરવામાં આવે તો અવશ્ય જીવનું કલ્યાણ થાય છે. સાધકના જીવનમાં થયેલ શ્રી સદ્ગુરુનો આ ભવ્ય પ્રવેશ તે ભવ્યને ભવસાગર પાર કરવાની ક્ષમતા બક્ષે છે.

<u>શ્રીગુરુ</u> શિષ્યને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અર્થે ભૂમિકાનુસાર વિવિધ સત્સાધનો દર્શાવી, તેના ^{૧-} 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૯ (પત્રાંક-૨૧૩) આત્માનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવામાં અનેક પ્રકારે સહાય કરે છે. વિશ્વનું સ્વરૂપ, પદાર્થોની નિત્યતા, સંયોગોની ક્ષણભંગુરતા, અનંત ગુણોથી શોભતું આત્મદ્રવ્યનું અખૂટ જ્ઞાનાનંદનિધાન, અન્ય દ્રવ્યો સાથેના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ અંગેની અણસમજણના કારણે ઉદ્ભવેલ અનેક ભ્રાંતિના નિરસનની વિધિ, સ્વાધીન ચૈતન્યસ્વભાવનો મહિમા વગેરે દર્શાવી શ્રીગુરુ એક તરફ શિષ્યનું જ્ઞાન સમ્યક્ કરે છે તો બીજી તરફ પોતાના પ્રગટ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની અલૌકિક પારમાર્થિક ચેષ્ટાઓનું અવલોકન કરવાની શિષ્યને અનેક સુંદર તકો આપી તેના મિથ્યાત્વને નિર્બળ બનાવે છે. જેમના વચનબળ વડે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે એવી સજીવનમૂર્તિ પ્રત્યે લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપશે, ધ્યાનપશે, ઇચ્છાપણે સુદઢ થયેલ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને અર્પણતા દ્વારા શિષ્યની અંતરંગ નિર્મળતા વધતી જાય છે. પરિણામે 'આત્મા છે', 'આત્મા નિત્ય છે', 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે', 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે', 'આત્મા સર્વ કર્મથી સર્વથા નિવૃત્ત થઈ મોક્ષ પામી શકે છે' અને 'મોક્ષ પામવાનાં સાધન છે' ન સમ્યગ્દર્શનના નિવાસનાં આ છ સ્થાનકો તેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય છે. શ્રીમદે આત્માનાં આ છ પદો અદ્ભુત શબ્દચમત્દ્રતિથી, અર્થચમત્કૃતિથી તથા તત્ત્વચમત્કૃતિથી ગર્ભિતપણે આ શાસ્ત્રની પ્રથમ ગાથામાં સૂચવી દીધાં છે. તે આ પ્રમાણે –

(૧) પ્રથમ પદ - 'આત્મા છે'. ગાથાની શરૂઆત 'જે સ્વરૂપ' શબ્દોથી થાય છે અને તે દારા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. સ્વરૂપ તેને કહેવાય કે જે ત્રણે કાળ અખંડપણે ટકી રહે. પરપદાર્થના ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ તે પલટાય નહીં, અર્થાત્ તે પોતાનું ધ્રુવપણું ક્યારે પણ છોડે નહીં. આત્મા જ્ઞાનલક્ષણધારક ધ્રુવ તત્ત્વ છે. 'જે સ્વરૂપ' લખીને સર્વ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવું આત્મસ્વરૂપ ચોક્કસપણે છે એમ સ્પષ્ટ કરી શ્રીમદે આ પ્રથમ ગાથામાં આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવ્યું છે. આમ, આત્મા એક વિશિષ્ટ વસ્તુ છે, અવસ્તુ નથી એમ આત્માના અસ્તિત્વનું સૂચન કરી દેહાત્મવાદનું નિરસન કર્યું છે.

(૨) બીજું પદ - 'આત્મા નિત્ય છે'. ગાથામાં 'પામ્ચો દુઃખ અનંત' કહ્યું, તેમાં 'અનંત' શબ્દ દારા આત્માનું ત્રિકાળ ટકવાપશું સિદ્ધ થાય છે. અનંત એટલે જેનો કદી પણ અંત આવે નહીં તે. સ્વરૂપની સમજશ વિના આત્મા અનંત કાળથી અનંત દુઃખ ભોગવતો આવ્યો છે અને જો તે સ્વરૂપને સમજશે નહીં તો ભવિષ્યમાં પણ તે અનંત દુઃખ પામશે. આ વાતના સ્વીકારથી પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ સિદ્ધ થાય છે અને તે સિદ્ધ થતાં આત્માનું ત્રિકાળ હોવાપશું સિદ્ધ થાય છે. આત્મા પોતાનાં કર્મ અનુસાર સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે અને એ પરિભ્રમણ દરમ્યાન અસારભૂત એવા સંસારની ચારે ગતિમાં દુઃખ ભોગવે છે. કર્મના પરિણામરૂપ નાશવંત દેહ પલટાયા કરે છે, પણ દુઃખ ભોગવનારો આત્મા તો નિત્ય ટકી રહે છે; અર્થાત્ આત્મા એક પછી એક દેહ ગ્રહણ કરે છે અને છોડે છે, પરંતુ આત્માનો વિનાશ ક્યારે પણ નથી થતો. આમ, આ પ્રથમ ગાથામાં શ્રીમદે આત્માના નિત્યત્વનું સૂચન કરી એકાંત ક્ષણિકવાદનું નિરસન કર્યું છે.

(૩) ત્રીજું પદ - 'આત્મા કર્તા છે'. ગાથામાં 'પામ્ચો દુઃખ અનંત' ઢારા શ્રીમદે એમ સૂચિત કર્યું કે દેહનાં ગ્રહશ-ત્યાગરૂપ અનંત જન્મ-મરશ કરી ચારે ગતિમાં આ જીવ દુઃખ પામ્યો. તેને અનંત દુઃખ પામનારો-ભોગવનારો કહ્યો, તે આત્માનું કર્તાપણું સૂચવવાપૂર્વક છે; અર્થાત્ ભોગવવા યોગ્ય દુઃખરૂપ કાર્યના કારણરૂપ કર્મબંધના કર્તાપણ વિના ભોક્તાપણું હોય નહીં, કેમ કે જે કરે તે જ ભોગવે, કરે કોઈ ને ભોગવે બીજો એવો અન્યાય હોઈ શકે નહીં. તેથી આત્મા જ પોતાના કર્મનો કર્તા છે. જો આત્મા પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહે અને રાગ-દ્વેષનાં પરિણામ ન કરે તો ભાવકર્મ થતાં નથી, પરંતુ સ્વરૂપમાં નિશ્વલપણે ન ટકતાં રાગ-દ્વેષનાં માઠાં પરિણામ કરી વિભાવરૂપે પરિણમે તો તે ભાવકર્મનો કર્તા થાય છે અને તે ભાવકર્મના નિમિત્તથી દ્રવ્યકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી વ્યવહારનયથી તે દ્રવ્યકર્મનો કર્તા ઠરે છે. એટલે જીવ જ પોતાનાં દુઃખના કારણરૂપ એવાં કર્મનો કર્તા સિદ્ધ થાય છે. આમ, શ્રીમદે આ ગાથામાં આત્માના કર્મકર્તૃત્વનું સૂચન કરી એકાંત અકર્તૃત્વવાદ અને ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું નિરસન કર્યું છે.

(૪) ચોથું ૫દ - 'આત્મા ભોક્તા છે'. ગાથામાં **'પામ્ચો દુઃખ અનંત'** એમ કહ્યું છે, તેમાં **'પામ્ચો'** શબ્દ દ્વારા આત્માનું ભોક્તાપણું સિદ્ધ થાય છે. ભાવકર્મના નિમિત્તથી એકક્ષેત્રાવગાહે રહેલાં દ્રવ્યકર્મનાં પુદ્દગલપરમાણુઓ, અબાધાકાળ વીતતાં ઉદયમાં આવી શુભાશુભ ફળ આપે છે. એટલે આત્મા સ્વકર્મના પરિણામનો પોતે ભોક્તા બને છે. આમ, આત્માનાં અનંત દુઃખનું ભોક્તૃત્વ સૂચિત કરી શ્રીમદે એકાંત અભોક્તૃત્વવાદ તથા કર્મફળનિયંતા ઈશ્વરનું નિરસન કર્યું છે.

(૫) પાંચમું ૫દ - 'મોક્ષ છે'. ગાથામાં 'ભગવંત' શબ્દ દારા આત્માનો મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન તે કહેવાય કે જેમણે સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવી આત્માની સહજ નિર્મળતા પ્રગટ કરી હોય. આ સર્વકર્મરહિતતારૂપ પૂર્શ શુદ્ધતા તે જ મોક્ષ છે. તેથી અહીં 'ભગવંત' શબ્દથી 'મોક્ષપદ' સૂચિત થાય છે. સ્વરૂપસમજણના અભાવે જીવ વિભાવરૂપે પરિશમી, કર્મરજ ગ્રહણ કરી મલિન થયો છે અને અનંત દુઃખ પામી રહ્યો છે, પરંતુ સ્વરૂપસમજણથી સ્વભાવરૂપે પરિશમી, સર્વ કર્મકલંકથી મુક્ત થઈ પૂર્શ શુદ્ધ થાય છે અને અવ્યાબાધ સુખનો ભોક્તા બને છે અને આ જ અનંત સમાધિસુખમય સ્થિતિનું નામ મોક્ષ છે. આ મોક્ષદશા પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા જ ભગવાન કહેવાય છે, તેથી શ્રીમદે 'ભગવંત' શબ્દ દારા આત્માની પૂર્શ શુદ્ધ દશાનું સૂચન કરી અમોક્ષવાદનું નિરસન કર્યું છે.

(૬) છઠ્ઠાં પદ - 'મોક્ષનો ઉપાય છે'. ગાથામાં 'સમજાવ્યું તે પદ નમું' શબ્દો દારા મોક્ષનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે. જે કરવાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય તે સંસારમાર્ગ છે અને જે કરવાથી સંસારમાર્ગ નષ્ટ થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. જો સંસારમાર્ગથી વિપરીત દિશામાં પરખાર્થ કરવામાં આવે તો તે મોક્ષ મેળવવાનો યથાર્થ ઉપાય છે. અનાદિ કાળથી જીવ પરિભ્રમણ કરી અનંત દુઃખ પામ્યો છે અને તે દુઃખનું મૂળ કારણ સ્વરૂપસમજણનો અભ્માવ છે. સ્વરૂપ વિષેના અજ્ઞાનના કારણે તે કર્મબંધ કરે છે અને તેના ફળસ્વરૂપે તે અનંત દુઃખ પામે છે. આમ, '<mark>સ્વરૂપ સમજ્યા વિના'</mark> એ શબ્દોથી આત્માનું કર્મ-કર્તાપણાપૂર્વક ભોક્તાપણું છે એમ બતાવ્યું. આના ઉપરથી ફલિત થાય છે કે કર્મબંધના કારણના પ્રતિપક્ષનું સેવન કરવાથી, અર્થાત્ સ્વરૂપની સમજણથી કર્મબંધથી છૂટવારૂપ મોક્ષ થાય છે. સ્વરૂપસમજણ એ કર્મબંધથી છૂટવારૂપ મોક્ષનું કારણ હોવાથી સ્વરૂપની સમજણ-પ્રતીતિ-સ્થિરતા તે મોક્ષનો ઉપાય છે. જીવને અનાદિ કાળથી પોતાના સ્વરૂપ વિષેની ભાંતિ હોવા છતાં સ્વરૂપબોધની પ્રાપ્તિ થતાં તે ભાંતિ ટળી શકે છે. શ્રી સદ્વાર ભગવાન દ્વારા આત્માના સ્વરૂપનું ભાન થવાથી અજ્ઞાન ટળે છે. તેથી તેઓ મોક્ષનં અનન્ય નિમિત્તકારણ છે. જીવ જ્યારે સદ્વરૂ દારા પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે ત્યારે તે મોક્ષમાર્ગમાં આવે છે અને ક્રમશઃ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ, સ્વરૂપની સમજણ તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે અને એ સ્વરૂપની સમજણ શ્રી સદ્દગર દ્વારા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી સમસ્ત મોક્ષમાર્ગ, મૂર્તિમાન મોક્ષસ્વરૂપ શ્રી સદ્ગુરુને આધીન છે એમ અહીં ગર્ભિતપણે દર્શાવ્યું છે. શ્રીમદે 'સમજાવ્યું' શબ્દ દ્વારા ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિરૂપ મોક્ષમાર્ગનું પ્રકાશન કરી, મોક્ષના ઉપાયનો નિષેધ કરનારું મોક્ષાનુપાયવાદનું નિરસન કર્ય છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની આ પ્રથમ ગાથાના પ્રત્યેક શબ્દનું અને તે શબ્દોના વિવિધ અર્થોનું વિશ્લેષણ કરતાં તેમાં આત્માનાં છ પદનું સૂચન અને તે પ્રત્યેકના પ્રતિપક્ષીવાદનું નિરસન જોવા મળે છે. કોઈકને પ્રશ્ન થાય કે શું શ્રીમદે આ ગાથાની રચના વખતે આત્માનાં છએ પદને અને પ્રતિપક્ષીવાદના નિરસનને વણી લેવાનો વિચાર કર્યો હશે? આ સંબંધી કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ એટલું ચોક્કસ નિશ્ચિત છે કે જ્યારે જ્ઞાનીઓ દ્વારા સહજ ઉદ્ગારરૂપે શબ્દરચના થાય છે ત્યારે તેમના અહોરાત્ર ચિંતનનું રસાયણ અનાયાસે તેમાં આવી જાય છે અને જ્યારે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે આવાં રહસ્યો ખૂલે છે.

જે સદ્ગુરુ ભગવાનના નિમિત્તે શ્રીમદ્ પોતાનું જ્ઞાનાનંદમય આત્મસ્વરૂપ સમજી,

૧૧૬

તે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાયા અને અનંત દુઃખથી વિરામ પામ્યા; તેમનો અનન્ય ઉપકાર સંભારીને શ્રીમદે ગંથારંભ કર્યો છે. મંગલાચરશની આ ગાથામાં જ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં નિરૂપિત કરવા ધારેલા વિષયનું ગર્ભિતપણે સૂચન કર્યું જણાય છે. શ્રીમદે સદ્દગુરુ માટે પ્રયોજેલ ભગવાન શબ્દનું પ્રયોજન સમજાવતાં શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા લખે છે –

'અત્ર 'શ્રી સદ્ગુટુ ભગવંત' શબ્દો બે આશચમાં વાપરેલ ધારી શકાય છે. એક તો પ્રાચીન આર્ચશૈલી પ્રમાણે સદ્દગુરુને ભગવાનનું વિશેષણ આપ્યું છે. બીજો આશચ મને એમ લાગે છે કે, કર્તાપુરૂષે ભગવાન જિનને પોતાના સદ્ગુરુ સ્થાપી તેઓને નમસ્કાર કર્યો છે; કારણ કે શ્રીમાનના સંપૂર્ણ જીવનના પરિચય ઉપરથી એમ લાગે છે કે, તેઓને કોઈ પણ સદ્ગુટુનો પ્રત્યક્ષ ચોગ નહોતો થયો કે જેના પ્રત્યે પોતે સદ્ગુટ્પદ સ્થાપ્યું હોય. તેઓના જે જે વિચારો જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓને સમ્યગ્દર્શન, શ્રીજિનના વચનાદિ અનુગ્રહ હારા સ્વયં થયું હતું. શ્રીજિનના અનુગ્રહ હારા થયેલ સમ્યગ્દર્શનથી અનાદિ કાળથી નહીં સમજારોલું એવું આત્મસ્વરૂપ અનુભવવામાં આવ્યું તે અર્થે ભગવાન જિનને વિષે તેઓએ સદ્ગુરુપદનું આરોપણ કર્યું હોય એમ મને જણાય છે. જૈનશૈલી પ્રમાણે 'ભગવત' શબ્દ જ્યાં વપરાયો હોય ત્યાં 'શ્રીજિન' સ્વતઃ સમજાય છે. આ ચાલુ પરિચય પ્રમાણે 'ભગવત' શબ્દ શ્રીજિન માટે કર્ત્તાપુરુષે વાપર્યો હોવાનું પણ લાગે છે.'^૧

આ પ્રમાણે શ્રીમદે સદ્દ્ગુરુ માટે પ્રયોજેલ ભગવાન શબ્દનું બે પ્રકારે અર્થઘટન કરી શકાય છે. શ્રી સદ્ગુરૂનો ઉપકાર ખરેખર અચિંત્ય છે. અનાદિ કાળથી સ્વરૂપની સમજણના અભાવના કારણે જીવના દ્રવ્યદળમાં રહેલું અનંત સ્વાધીન સુખ પર્યાયમાં પ્રગટ્યું નથી. દ્રવ્યમાં સુખ હોવા છતાં પણ પર્યાયમાં તો દુઃખ જ રહ્યું છે. શ્રી સદ્ગુરુને અજ્ઞાનથી દુઃખી થતા જીવ ઉપર પરમ કરુણા આવવાથી, તેનો ઉદ્વાર કરવા અર્થે તેને કલ્યાણની વિધિ દર્શાવે છે. અનાદિથી કામ, ભોગ અને બંધનની કથાથી પરિચિત અને પુણ્યફળના કારણે પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીમાં જ સંતોષ માની બેસેલ તે જીવને તેઓ સ્વરૂપનો બોધ આપે છે. તેઓ જીવને તેના અચિંત્ય માહાત્મ્યવંત, ત્રિકાળી, જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. તેઓ તેને શુદ્ધાત્માનું અનુસંધાન કરવા માટે વારંવાર પ્રેરણા કરે છે. સદ્દગુરુએ આપેલ બોધ વડે શિષ્યને દઢ નિશ્ચય થાય છે કે 'મારા અસંખ્યાતપ્રદેશી દ્રવ્યમાં જ્ઞાન, શાંતિ, સુખાદિનાં અનંત નિધાન ઠસોઠસ ભરેલાં છે. મારે કંઈ પણ બહાર લેવા જવું પડે એમ નથી. સુખ મારા અંતરમાં જ

છે, બહાર નથી. સુખ આત્મામાં છે, સુખ આપનાર ધ્રુવ તત્ત્વ આત્મા પોતે છે, સુખ લેનાર પર્યાય આત્માની પોતાની છે, સુખના પ્રયત્નો પણ બહાર કરવાના નથી, સુખ માટે દ્રવ્યસ્વભાવથી ખસીને બહાર ભટકવા યોગ્ય નથી, પોતાના સુખનું દાન પોતે પોતાને જ આપે એવી શક્તિ આત્મામાં છે, માટે હું પ્રમાદ છોડી જાગૃત થાઉં અને આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરું. ઉપયોગને અંતરમાં ઊંડે લઈ જઈ અવ્યાબાધ આત્મસુખનો અનિરુદ્ધ આસ્વાદ માણું.'

નિજકાર્ય સિદ્ધ કરવા કૃતનિશ્ચયી બનેલ સાધક સદ્ગુરુએ દર્શાવેલ સદુપાયને પ્રયોગમાં મૂકે છે. સદ્ગુરુની સર્વ આજ્ઞાનું આરાધન કરે છે. સ્વરૂપના અભ્યાસ અર્થે તે વ્યાવસાયિક અને વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ ઘટાડે છે. સદ્ગુરુના અનુગ્રહથી તેનું જીવન સ્વરૂપાભિમુખ થાય છે અને સ્વભાવની વાતમાં તેને અપૂર્વ રસ જાગે છે. સ્વરૂપની રુચિ-તાલાવેલી અદમ્ય ઝંખનાનું સ્વરૂપ લે છે. સદ્ગુરુની અનંત કૃપાથી જોતજોતામાં તે નિજઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશનું આરાધન કરતાં કોઈ ધન્ય પળે તેને આત્માની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ થાય છે. સદ્ગુરુ પાસેથી મળેલ ઉપદેશના આધારે સાધક સત્તાગત સુખશક્તિને પોતાની વર્તમાન દશામાં આત્મસાત્ કરે છે અને અતીન્દ્રિય આત્મસુખ ભોગવે છે. આમ, અનાદિથી દુઃખનું વેદન કરી રહેલ પર્યાયમાં સ્વરૂપસુખનું પદાર્પણ થાય છે.

સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા આત્મસ્વભાવ સમજેલા શિષ્યને અપૂર્વ આનંદની પ્રાપ્તિ થતાં સદ્ગુરુ પ્રત્યેના અપાર વિનયથી તેનો આત્મા ઊછળી જાય છે. તે સદ્ગુરુના ગુણગ્રામમાં જોડાય છે. તેમના અસીમ માહાત્મ્યનું વર્શન પૂર્શપણે શક્ય નથી, તેથી તે વર્શન કરતાં તેને સંતોષ થતો નથી. સદ્ગુરુનો મહિમા ગાતાં તેને સહજ ભાવે ઊભરા આવે છે. તે સદ્ગુરુના અનંત ઉપકારને વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે 'અહો પ્રભો! આ પામરને આપે જ જ્ઞાન અને આનંદનાં દાન દીધાં.... આપ જ મારી આંખ છો..... મારા આનંદને ભૂલીને અનંત કાળથી સંસારમાં રખડતો હતો, તે પરિભમણથી છોડાવી આપે જ મને આનંદ આપ્યો..... હજુ અનંત કાળ પર્યંત ભવભ્રમણનાં જે દુઃખ ભોગવત, તે દુઃખોથી આપે જ મને બચાવ્યો છે. હે નાથ! આપના અનંત ઉપકારનો બદલો કઈ રીતે વાળું? પ્રત્યુપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું.....'

આમ, આ ગાથામાં જેમની અનન્ય કૃપાના બળે શ્રીમદ્દ નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને સમજ્યા અને એ સહજાત્મપદની અનુભવપૂર્વકની પ્રતીતિથી દુઃખોની ચિર પરંપરામાંથી મુક્ત થઈ શક્યા, તે પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઉપકાર કરનાર કૃપાસિંધુના શ્રીચરણોમાં શ્રીમદ્ અત્યંત ઉલ્લસિત પરિણામથી અહોભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે.

મંગલાચરણરૂપ આ ગાથા વિષે શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'શિષ્યને પોતાનું સ્વાધીનપણું ગુરુગમથી સમજાયું એટલે પોતાનો જ્ઞાનભાવ બેહદ – અપરિમિત છે તેનો ઉલ્લાસ આવ્યો છે તેનું વર્ણન કરે છે.'^૧

ગાથાનું ચમત્કારિક રહસ્ય બતાવતાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'આ સંસાર આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી સળગી રહ્યો છે; સંસારી જીવો જન્મ, મરણ, દુઃખ, પરિતાપ, વેદના આદિ અનંત પ્રકારે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. આવા અનંત પ્રકારનાં દુઃખ ટાળવાનું માત્ર એક જ ઔષધ આ ગાથામાં જીવોના કલ્યાણ અર્થે દર્શાવ્યું છે અને તે પોતાના સ્વરૂપની યથાર્થ સમજ અને ઓળખાણ છે. સ્વરૂપની સમજનો આ શો ચમત્કાર!! કે આ એકની ચથાર્થ જાણથી સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય!'^ર

આ મંગલાચરણ વિષે બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી યોગ્ય જ લખે છે –

''જે સ્વરૂપ' અને 'સમજાવ્યું' એ બજ્ને હારા આ શાસ્ત્રનું નામ 'આત્મ-સિદ્ધિ' અથવા સ્વરૂપની સમજૂતી કે આત્માની છ પદ હારા સાબિતી-સિદ્ધિ કરી છે એમ સૂચવ્યું છે.'³

શાસ્ત્રની આ આઘ ગાથા વિષે ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આ મંગલાચરણ પણ સાદામાં સાદા શબ્દોમાં ઊંચામાં ઊંચું ૨હ્સ્થભૂત તત્ત્વ પ્રકાશતું એવું અનન્ય પરમ અદ્દભુત અલૌકિક ભાવભર્યું અનન્ય, અત્યુત્તમ -પરમોત્તમ છે. ખરેખર! તટસ્થપણે વિચારવામાં આવે તો સમસ્ત ગુજરાતી વાઙ્મયમાં સાદામાં સાદી ભાષામાં આવું ઊંચામાં ઊંચું ભાવભર્યું - હૃદય સોંસરું પેસી જાય એવું ભાવવારિધિરૂપ પરમ અદ્દભુત આશયપૂર્ણ આત્મસ્પર્શી પરમ ભાવવાહી મંગલાચરણ મળવું દુર્લભ છે.⁷⁸

આમ, આ મંગલાચરણની ગાથામાં એ વાતનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે કે શ્રીમદે આ ગાથામાં તત્ત્વનું રહસ્ય ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યું છે અને તે જ તેમની વાણીનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે. આ અવનીના અમૃત સમાન 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નું અનન્ય ભક્તિિના પ્રતીકરૂપ તથા અનુપમ તત્ત્વકલાથી ગૂંથાયેલું આ મંગલસૂત્ર તત્ત્વપિપાસુ જનોને ભક્તિરસની રેલમછેલ કરાવતાં તથા પરમાનંદનો રસાસ્વાદ કરાવતાં અધ્યાત્મવિશ્વમાં પ્રવેશ કરાવવા સફળ થયું છે.

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૨ ૨- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૯ ૩- બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, 'આત્મસિદ્ધિ વિવેચન', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨ ૪- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૪ આ ગાથાની પાદયૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે -

'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, જાશ્યું તે અજ્ઞાન; તેથી અસદાચરણનું, થયું ઘણું તોફાન. ચોરાસી લાખ યોનિમાં, પામ્ચો દુઃખ અનંત; વિવિધ પ્રકારે જગતમાં, મળ્યા કળ્યા નહીં સંત. હવે મુજ પુણ્યોદય અતિ, શ્રી સહજાત્મસ્વરૂપ; સમજાવ્યું તે પદ નમું, એ જ અપૂર્વ અનુપ. પુરુષોત્તમ પ્રભુ પરમગુરુ, અનંત ચતુષ્ટયવંત; વારંવાર વંદન કરું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧-૪)

מה אות או זו או או או אוא אוא מז מיניא.

ભૂમિકા પ્રથમ ગાથામાં શ્રીમદે કહ્યું કે સ્વરૂપની સમજશ વિના જીવ અનંત દુઃખ ભૂમિકા પામ્યો છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજી, તેની પ્રતીતિ કરી, તેમાં સ્થિર થવાથી આ અનંત દુઃખ ટળે છે. સ્વરૂપને ઓળખી તેમાં શમાઈ જવારૂપ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી, અનંત દુઃખ ટાળનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાનનો ઉપકાર અમાપ છે. સ્વરૂપની સમજાથી મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થતી હોવાથી અને શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત તે સમજશ આપનાર હોવાથી, સમસ્ત મોક્ષમાર્ગ મૂર્તિમાન મોક્ષસ્વરૂપ એવા શ્રી સદ્ગુરુ-દેવને આધીન છે એમ આ આઘ ગાથામાં ધ્વનિત થાય છે.

આર્ય ગ્રંથકારોની સનાતન શૈલી મુજબ પ્રથમ ગાથામાં પરમોપકારી સદ્ગુરુ ભગવંતને નમસ્કાર કરીને શ્રીમદ્ હવે બીજી ગાથામાં ગ્રંથનો અભિધેય વિષય, ગ્રંથ-પ્રયોજન અને સંબંધ એમ અનુબંધ ચતુષ્ટયની બાકીની ત્રણ વિગતો ગૂંથતાં કહે છે –

> 'વર્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ; °વિચારવા આત્માર્થીને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય.' (૨)

અર્થ આ વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ અર્થ આત્માર્થીને વિચારવા માટે (ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. (૨)

ભાવાર્થ કાળદોષના પ્રભાવથી આ ભરત ક્ષેત્રે વર્તમાનમાં યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ બહુધા ભુલાઈ ગયો છે. તે મોક્ષમાર્ગ જેમ છે તેમ પુનઃ સ્થાપન કરી, સત્ય માર્ગ દર્શાવવાથી આત્માર્થીને લાભનું નિમિત્ત થાય એવા પરમાર્થપ્રયોજનથી આ ગ્રંથમાં શ્રીમદે મોક્ષમાર્ગને પ્રગટપણે કહ્યો છે. જો કે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ થયું છે. તથાપિ તે ગ્રંથો તે તે સમયની સ્થિતિને અનુલક્ષીને રચવામાં આવ્યા હોવાથી, વર્તમાન સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથ રચવામાં આવે તો તત્કાલીન સમાજને તે વિશેષ ઉપકારક નીવડે એવા આશયથી શ્રીમદે આત્માર્થી જીવોને વિચારવા અર્થે સરળ ગુર્જર ભાષામાં અધ્યાત્મશૈલીથી આ ગ્રંથની રચના કરી છે. ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં 'બદ્ધ લોપ' દારા શ્રીમદે એમ સૂચિત કર્યું છે કે આ દુષમ કાળમાં શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગનો ઘણો લોપ થઈ ગયો છે, પરંતુ તે સર્વથા નાશ પામ્યો નથી; તેથી આ કાળમાં પણ તેની પ્રાપ્તિ શક્ય છે. જો કે તે દુર્લભ છે, તોપણ અલભ્ય નથી; અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ કંઈ

૧- પાઠાંતર : 'ગુરુ શિષ્ય સંવાદથી, કઢીએ તે અગોપ્ય.'

ગાથા

નાશ પામ્યો નથી, પરંતુ તે કોઈ વિરલાને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ બહુ ગુપ્ત વસ્તુ છે. ધર્મનું સ્વરૂપ, મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે નહીં સમજાવાના કારણે જ જીવ મતાગ્રહ, કદાગ્રહ આદિ ભાવોથી ગ્રસ્ત થાય છે, જેના પરિણામે તેને આત્મલાભ થતો નથી. તેથી દરેક આત્માર્થી જીવ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી ભાવના ભાવી, શ્રીમદ્ આ ગહન વિષયને સુગમ શૈલીમાં અત્રે રજૂ કરે છે.

આમ, વર્તમાનમાં લોપ થયેલો 'મોક્ષમાર્ગ અગોપ્ય રીતે પ્રકાશવો' એ અંથનો અભિધેય વિષય છે એમ શ્રીમદે અહીં દર્શાવ્યું છે તથા આત્માર્થી જીવને વિચારવા માટે આ રચના કરી છે એમ કહીને શાસ્ત્રનું પરમાર્થપ્રયોજન તેમણે દર્શાવ્યું છે. મોક્ષમાર્ગ વિચારવો એ અનંતર (immediate) પ્રયોજન છે અને મોક્ષમાર્ગ વિચારીને આત્મસિદ્ધિ કરવી એ પરંપર (ultimate) પ્રયોજન છે. વળી, તેઓ જણાવે છે કે આ મોક્ષમાર્ગનો બોધ સદ્દગુરુ દ્વારા સમજી, તેને સાક્ષાત અનુભવીને જગતના જીવોનાં કલ્યાણાર્થે તેમણે આ માર્ગ અત્રે પ્રકાશ્યો છે. આમ કહીને શ્રીમદે પૂર્વે થયેલા જ્ઞાનીઓ સાથેનો સંબંધ ગર્ભિતપણે સ્થાપ્યો છે. 'અગોપ્ય' શબ્દ દ્વારા શ્રીમદે સ્વીકાર કર્યો કે અહીં જે માર્ગ જણાવવામાં આવશે તે માર્ગ અનંતા જ્ઞાનીપુરુષો(તીર્થકરો તથા પૂર્વાચાર્યો)એ બતાવ્યો તે જ છે, તેમાં કિંચિત્ પણ ન્યૂનાધિકપણું કે છુપાવવાપણું નથી. આ રીતે ગંથની પ્રમાણ-ભૂતતા પણ સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ દ્રવ્યદષ્ટિએ આ જગત નિત્ય છે તો પર્યાયદષ્ટિએ પરિશમનશીલ પશ છે. **વિશેષાર્થ** જગતમાં એવી કોઈ ગુપ્ત ઈશ્વરીય શક્તિ નથી કે જે આ પરિશમનની નિયામક હોય, તેમ છતાં તે પરિશમન અવ્યવસ્થિત નથી. તેમાં વ્યવસ્થા છે, પણ તેનો વ્યવસ્થાપક નથી; નિયમ છે, પશ નિયંતા નથી. પોતાનાં પરિશમનનો નિયામક પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતે જ છે, તેમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે.

કાળચક્ર એ વસ્તુતઃ કોઈ ચક્ર નથી, પરંતુ સમય પરિવર્તનશીલ છે તે સમજાવવા માટે વ્યવહારથી તેને 'ચક્ર' કહેવાય છે. ગાડાનું પૈડું ફરે તેમ કાળચક્ર પણ ફરે છે. કાળચક્રના આ પરિવર્તનમાં સ્વાભાવિક ચડ-ઊતર થાય છે, જેને જૈન પરિભાખામાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એક ઉત્સર્પિણી કાળ વીતે પછી અવસર્પિણી કાળ શરૂ થાય છે. તે વીતતાં ફરી ઉત્સર્પિણી કાળ આવે છે. આમ, કાળચક્ર સતત ફર્યા કરે છે. આજ સુધી આવાં અનંત કાળચક્ર થઈ ગયાં અને ભવિષ્યમાં અનંત થશે.

ઉત્સર્પિંશી એટલે ઉત્ (ઊંચે) + સર્પિંશી (સરકતો જતો), અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ચડતો કાળ તે ઉત્સર્પિંશી કાળ અને અવસર્પિંશી એટલે અવ (નીચે) + સર્પિંશી (સરકતો જતો), અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર નીચે પડતો કાળ તે અવસર્પિંશી કાળ. જેમ સર્પ પંછડા પાસે પાતળો હોય છે અને મુખ તરફ જતાં જાડો થતો જાય છે, તેમ કાળ જ્યારે પૂંછડાથી મુખ તરફ ફરે ત્યારે તે ઉત્સર્પિણી કાળ સમજવો અને કાળ જ્યારે મુખ બાજુથી પુંછડા તરફ ફરે છે ત્યારે તે અવસર્પિણી કાળ સમજવો; એટલે કે ઉત્સર્પિણી ક્રમશઃ વિકાસની પ્રક્રિયા છે અને અવસર્ષિણી ક્રમશઃ હાસની પ્રક્રિયા છે. ઉત્સર્વિણી વધવાનું નામ છે અને અવસર્પિણી ઘટવાનું નામ છે. ઉત્સર્પિણીના છ આરામાં પ્રાણીઓનાં બળ, આયુ, શરીર આદિનાં પ્રમાણ, સંઘયણ, સંસ્થાન તથા શભ ભાવો ક્રમશઃ વધતાં જાય છે અને અવસર્પિણીના છ આરામાં એ જ ક્રમથી ઘટતાં જાય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્ષિણી પ્રત્યેકનો કાળ દસ દસ કોડાકોડી સાગરોપમ^ક છે. આ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મળીને વીસ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક કલ્પકાળ થાય છે. આ ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીના છ છ આરારૂપ છ છ ભાગ છે. ઉત્સર્પિણી કાળના છ ભાગ આ પ્રમાશે છે - (૧) દુષમાદુષમા, (૨) દુષમા, (૩) દુષમાસુષમા (૪) સુષમાદુષમા, (પ) સુષમા, (૬) સુષમાસુષમા: અને આ જ પ્રમાણે અવસર્ષિણી કાળના પણ છ ભાગ છે - (૧) સુષમાસુષમા, (૨) સુષમા, (૩) સુષમાદુષમા, (૪) દુષમાસુષમા, (૫) દુષમા, (૬) દુષમાદુષમા. આ છએ આરાઓમાં સુખ-દુઃખની સ્થિતિ એનાં નામ પ્રમાશે જ હોય છે. અહીં સુખ શબ્દ લૌકિક સુખ(ભોગ)ના અર્થમાં વપરાયો છે. સુષમાસુષમામાં સૌથી વધારે સુખ હોય છે, જ્યારે દુષમાદુષમામાં દુઃખ જ દુઃખ હોય છે. અવસર્પિણી કાળનો ઘટતો ક્રમ આ પ્રમાશે છે –

૧- શાસ્ત્રમાં સાગરોપમનો કાળ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે –

સાગરો મમની સમજ આ પ્રમાશે છે. એક યોજન લાંબા, પહોળા અને ઊંડા પ્રમાશવાળા એક પલ્ય - ક્વામાં, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના સાત દિવસના ઘેંટાના એક આંગળ માપના એક એક વાળના ૨૦,૯૭,૧૫૨ કટકા કરીને, તેને ઠાંસી ઠાંસીને એવા ભરવા કે તે કૂવા ઉપર થઈને ચક્રવર્તીની સેના ચાલી જાય તોપણ ખબર પડે નહીં. ગંગાનો પ્રવાહ પણ તેમાં અવકાશ - જગા મેળવી શકે નહીં. એવી રીતે ભરીને પછી તેમાંથી સમયે સમયે એક એક કટકો કાઢવો. જ્યારે તે કુવો ખાલી થાય ત્યાં સુધીમાં થયેલ જેટલા સમયો તેટલા કાળને બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે. હવે જે કટકા ભર્યા છે તે એક એક કટકાના બાદર પૃથ્વીકાય અપર્યાપ્તા જીવના એક શરીરના પ્રમાણવાળા અસંખ્યાત કટકા કરવા અને તે કટકાઓથી ફરી તે કુવો ભરવો. સમયે સમયે એક એક કટકો કાઢવો. જેટલા કાળે ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ઘાર પલ્યોષમ કહે છે. તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોષમ વડે દ્વીપ-સમુદ્રની ગણતરી થાય છે. હવે બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમના સ્વરૂપમાં બતાવેલ કટકાને સમયે સમયે ન કાઢતાં સો સો વર્ષે કાઢીએ અને જેટલા વર્ષે કુવો ખાલી થાય તેટલા વર્ષને બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે અને સુક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમના સ્વરૂપમાં જણાવેલ કટકાને સો સો વર્ષે કાઢીએ અને જેટલા વર્ષે ખાલી થાય તેટલા વર્ષને સુક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે. તે સુક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમથી આયુષ્ય મપાય છે. કોડને કોડે ગુણીએ તેને કોડાકોડ કહે છે. તેવા દસ કોડાકોડ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમનો એક સાગરોયમ થાય છે.

આરાનું નામ	કાળ	આયુષ્ય	શરીર	આહાર	શરીર-રંગ
(૧) સુષમાસુષમા	૪ કોડાકોડી સાગરોપમ	ઉત્કૃષ્ટ ૩ પલ્યોપમ, જઘન્ય ૨ પલ્યોપમ	ઉત્કૃષ્ટ ૬૦૦૦ ધનુષ, જઘન્ય ૪૦૦૦ ધનુષ	તુવેર પ્રમાણ દર ત્રણ દિવસ પછી	स्वर्धवत् सूर्यवत्
(૨) સુષમા	૩ કોડાકોડી સાગરોપમ	ઉત્કૃષ્ટ ૨ પલ્યોપમ, જઘન્ય ૧ પલ્યોપમ	ઉત્કૃષ્ટ ૪૦૦૦ ધનુષ, જઘન્ય ૨૦૦૦ ધનુષ	બોર પ્રમાશ દર બે દિવસ પછી	શંખવત્ ચંદ્રવત્
(૩) સુષમાદુષમા	૨ કોડાકોડી સાગરોપમ	ઉત્કૃષ્ટ ૧ પલ્યોપમ, જઘન્ય ૧ પૂર્વ કરોડ	ઉત્કૃષ્ટ ૨૦૦૦ ધનુષ, જઘન્ય ૫૦૦ ધનુષ	આમળા પ્રમાણ દર એક દિવસ પછી	નીલ કમલ હરિત શ્યામ
(૪) દુષમાસુષમા	૧ કોડાકોડી સાગરોપમમાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ઓછાં	ઉત્કૃષ્ટ ૧ પૂર્વ કરોડ, જઘન્ય ૧૨૦ વર્ષ	ઉત્કૃષ્ટ પ૦૦ ધનુષ, જઘન્ય ૭ હાથ	ધાન્ય અને ફળાદિવાળો નિયત પ્રતિદિન	પાંચ વર્ણ
(૫) દુષમા	૨૧,૦૦૦ વર્ષ	ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૦ વર્ષ, જઘન્ય ૨૦ વર્ષ	ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથ, જઘન્ય ૩ કે ૩.૫ હાથ	વધુ ધાન્યવાળો અનિયત અનેક વાર	કાંતિહીન પાંચ વર્જા
(૬) દુષમાદુષમા	૨૧,૦૦૦ વર્ષ	ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ વર્ષ, જઘન્ય ૧૫-૧૬ વર્ષ	ઉત્કૃષ્ટ ૩ કે ૩.૫ હાથ, જઘન્ય ૧ હાથ	મત્સ્યાદિની પ્રધાનતાવાળો વારંવાર	ધુમાડાવત્ શ્યામ

અવસર્ષિણીના પ્રથમ, ઢિતીય, તૃતીય આરામાં ક્રમશઃ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય ભોગભૂમિની વ્યવસ્થા હોય છે. તે સમયે ભોગની જ પ્રધાનતા હોય છે. બધાને બધા પ્રકારની ભોગસામગ્રી કલ્પવૃક્ષ દારા સહજ ઉપલબ્ધ થાય છે. લૌકિક દષ્ટિએ જીવન આનંદમય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તેમના વિકાસનો માર્ગ અવરોધાયેલો જ રહે છે. ચોથા આરામાં કર્મભૂમિનો આરંભ થાય છે. ભોગોની સહજ ઉપલબ્ધિ ક્રમશઃ

૧૨૬

સમાપ્ત થતી જાય છે અને આજીવિકા પ્રયત્નસાધ્ય થતી જાય છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના અવસરનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે. ચોથા આરામાં તીર્થંકરો વિદ્યમાન હોય છે અને મુક્તિમાર્ગ પણ ચોથા આરામાં જ ચાલુ થાય છે. આ દષ્ટિએ ચોથા આરાનો કાળ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ કાળ છે. અવસર્પિણી કાળના પંચમ આરામાં તીર્થંકરોની વિદ્યમાનતા કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. છેલ્લા છઠ્ઠા આરામાં ધર્મ, નીતિ અને સત્કર્મનો પણ અભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે અનંત કલ્પકાળ વીતી ચૂક્યા છે અને ભવિષ્યમાં અનંત થશે. આ વ્યવસ્થા ભરત ક્ષેત્રની અને ઐરાવત ક્ષેત્રની છે, જ્યારે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા ચોથા આરા જેવી સ્થિતિ રહે છે.

આ ભરત ક્ષેત્રે વર્તમાને વર્તી રહેલો કાળ તે અવસર્પિશી, એટલે કે ઊતરતા કાળનો પાંચમો આરો છે. અનંત કાળચક્રનો આ વર્તમાનમાં વર્તી રહેલો અવસર્પિશી કાળ તો એટલો બધો દુષ્ટ છે કે તે 'હુંડાવસર્પિશી' કહેવાય છે.^૧ હુંડ એટલે જેના આકારનું કોઈ ઠેકાશું નથી એવો બેડોળ આ અવસર્પિશી કાળ છે અને તેમાં આ પાંચમો આરો દુષ્મ કાળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ધર્મની વિશેષ વિશેષ હાનિ જોવામાં આવે છે. આવા પંચમ કાળના સ્વરૂષ વિષે શ્રીમદ્દ લખે છે –

'નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે. પાખંડી અને પ્રપંચી મતોનું મંડન થશે. જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વળશે. સત્ય, દયા હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ઠ ગુરુઓ પૂજ્યરૂપ થશે. દુષ્ટવૃત્તિનાં મનુષ્યો પોતાના ફંદમાં ફાવી જશે. મીઠા પણ ધૂર્ત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ચાદિક શીલચુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિકજ્ઞાનના ભેદો હણાતા જશે. હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાનક્રિયા બહુધા સેવાશે. વ્યાકુળ વિષયોનાં સાધનો વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષો સત્તાધીશ થશે. શુંગારથી ધર્મ મનાશે.'²

શ્રીમદે જણાવ્યું છે તેમ, આ કાળમાં મનુષ્યની પરમાર્થવૃત્તિ બહુ ક્ષીણપણાને પામેલી દેખાય છે. ધર્મનું સ્વરૂપ બહુ જ અવ્યવસ્થિત અથવા વિપરીત સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. બાહ્ય કુટારો ખૂબ વધી ગયો છે અને અંતરમાર્ગનો તો લગભગ લોપ થઈ ગયો ૧- જઓ : 'શ્રીમદ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પુ.૪૦૬ (પત્રાંક-૫૦૪)

'ઘણા પ્રત્યક્ષ વર્તમાનો પરથી એમ પ્રગટ જણાય છે કે આ કાળ તે વિષમ કે દુષમ અથવા કલિયુગ છે. કાળચકના પરાવર્તનમાં અનંત વાર દુષમકાળ પૂર્વે આવી ગયા છે, તથાપિ આવો દુષમકાળ કોઈક જ વખત આવે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી પરંપરાગત વાત ચાલી આવે છે, કે અસંયતિપૂજા નામે આશ્ચર્યવાળો હુંડ-ધીટ-એવો આ પંચમકાળ અનંતકાળે આશ્ચર્યસ્વરૂપે તીર્થકરાદિકે ગણ્યો છે, એ વાત અમને બહુ કરી અનુભવમાં આવે છે; સાક્ષાત્ એમ જાણે ભાસે છે.' ૨- એજન, પૃ.૧૧૭ (મોક્ષમાળા, શિક્ષાપાઠ-૮૧, 'પંચમકાળ')

૧૨૭

છે. પ્રભાવક પુરુષોના અભાવે જીવોમાં શિથિલતા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. નાની નાની વાતમાં મતભેદ પડતાં જોવામાં આવે છે. મૂળમાર્ગથી લોકો લાખો ગાઉ દૂર થઈ ગયા છે, એટલું જ નહીં પણ મૂળમાર્ગની જિજ્ઞાસા પણ રહી નથી. ઘણા કાળનો પરિચય થયા પછી પણ મૂળમાર્ગ પ્રત્યે સન્મુખતા થવી કઠિન પડે એવી દુરાગ્રહાદિ જડપ્રધાનદશા વર્તે છે. ઘણાખરા ઉપદેશકોને પણ પ્રાયઃ મૂળમાર્ગનો લક્ષ નથી. મૂળ-માર્ગની વાત સાંભળવા પણ મળતી નથી. આમ, આ ક્ષેત્રે, આ કાળમાં મોક્ષનો સત્ય માર્ગ લગભગ ભુલાઈ ગયો છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ બહુ દુર્લભ થઈ પડી છે અને તેથી આ કાળ દુષમ કાળ તરીકે ઓળખાય છે. આ કાળને દુષમ કહેવાનું મુખ્ય કારણ છે આ કાળને વિષે પરમાર્થપ્રાપ્તિનાં કારણોની દુર્લભતા. આ દુષમ કાળની કરુણ સ્થિતિનું તાદશ ચિત્ર શ્રીમદે મુમુક્ષુઓને લખેલા પત્રોમાં ઠેર ઠેર જોવાં મળે છે.^૧ તે પત્રોમાં પરમાર્થમાર્ગની હાનિનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રકારે વર્ણવેલાં છે –

(૧) પૂર્વે જેમણે પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે એવા આરાધક જીવો ઘણું કરીને આ કાળમાં અત્રે દેહ ધારણ કરતા નથી. પૂર્વના આરાધક જીવો અલ્પ સંખ્યામાં હોવાથી સત્સંગની પરમ હાનિ થઈ છે અને તેથી પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુલભ રહી નથી.

(૨) જીવોમાં પ્રાયઃ પૂર્વનું આરાધકપશું નહીં હોવાના કારશે વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગની રીતિ પશ સમજવામાં આવી ન હોવાથી, અનારાધનીય માર્ગને આરાધનીય માર્ગ માની લઈ જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૩) પરમાર્થપ્રાપ્ત એવા સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થવાથી અથવા તો પ્રાપ્તિ થવા છતાં સત્સમાગમ નિરંતર અને વિશેષપણે ન રહેવાથી પરમાર્થની દઢતા થતી નથી. સદ્ધર્મનો યોગ સત્પુરુષ વિના હોય નહીં અને સત્પુરુષનાં દર્શનની અને જોગની અપ્રાપ્તિના કારણે મુમુક્ષુતા ટકવી પણ અસંભવિત બને છે.

(૪) આરંભ-પરિગ્રહના વિશેષ વધવાપણાના કારણે જીવની પાત્રતા હણાય છે. વર્તમાનમાં અસત્સંગ અને અસત્પ્રસંગની વિશેષતા હોવાથી જીવને સદ્ગુરુ આદિની ઓળખાણ દુષ્કર થઈ પડે છે અને ઘણું કરીને અસદ્ગુરુ આદિને વિષે સત્ય પ્રતીતિ ધારી જીવ ત્યાં જ રોકાઈ રહે છે.

(૫) ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તોપણ શિથિલપણાના કારણે કે મંદ વીર્યાદિના કારણે જીવ તથારૂપ માર્ગ અહણ કરી શકતો નથી અથવા સમજી શકતો નથી; અથવા તો અસત્સમાગમ આદિથી કે પોતાની મતિકલ્પનાથી મિથ્યાને સત્ય માની બેસે છે.
 ૧- જુઓ : 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પત્રાંક ૧૫૭, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૯૮, ૨૨૨, ૨૪૬, ૨૪૯, ૨૭૫, ૨૯૧, ૪૨૨, ૪૩૩, ૪૫૩, ૫૦૪, ૭૦૮ ઇત્યાદિ.

પોતાની મતિની ન્યૂનતાના કારણે, મોહનીય કર્મના ઉદયમાં તણાવાના કારણે, પોતાની શિથિલતાના કારણે કે દષ્ટિરાગના કારણે જીવ અસત્પ્રતીતિ અને અસત્પ્રવર્તન ત્યાગી શકતો નથી અને સન્માર્ગને ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

આ પ્રમાશે મુમુક્ષુપશું, સરળપશું, સદ્ગુરુ, સત્સંગ, સત્શ્રદ્ધા આદિ આ કાળમાં અતિ દુર્લભ જાશી આ કાળને દુષમ કાળ કહ્યો છે. પરમાર્થમાર્ગની દુર્લભતાના કારશે આ કાળને 'દુષ્મ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એની મીમાંસા કરતાં શ્રીમદ્દ લખે છે –

'જિનાગમમાં આ કાળને 'દુષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાચ છે; કેમ કે 'દુષમ' શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો' થાય છે. તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય; અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.'^૧

આમ, પરમાર્થપ્રાપ્તિનાં કારણોની દુર્લભતાના લીધે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહી, છતાં પણ તે માર્ગની પ્રાપ્તિનો સર્વથા અભાવ છે એમ કહેવાનો શ્રીમદ્નો આશય નથી. નિરાશાનું લેશ પણ કારણ નથી, આશાનું પૂરેપૂરું કારણ છે એ સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ આગળ લખે છે –

'આ રીતે પૂર્વારાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્તમાન કાળને વિષે જો કોઇ પણ જીવ પરમાર્થમાર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમ કે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય, એમ પૂર્વજ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને વર્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવા યોગ્ય નથી, ઘણું કરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવા યોગ્ય છે.'^ર

દુષ્ષમ કાળનું સ્વરૂપ વિષમ હોવા છતાં શ્રીમદ્દ અત્રે આશ્વાસન આપે છે કે આ કાળમાં મોક્ષમાર્ગ દુર્લભ હોવા છતાં પણ અલભ્ય તો નથી જ. સત્યપુરુષાર્થીને તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો છે. મોક્ષમાર્ગનો બહુ લોપ થઈ ગયો હોવા છતાં તે સર્વથા લોપ થયો નથી. સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહાદિને આધીન થવાથી જીવને મોક્ષમાર્ગ પામવો દુર્લભ થઈ પડ્યો છે, પરંતુ પાંચમા આરાના અંત સુધી, એટલે કે હજુ ૧૮,૫૦૦ વર્ષ સુધી આ ક્ષેત્રે મોક્ષમાર્ગની વિદ્યમાનતા રહેશે.

આ વિષમ કાળમાં પશ એવા જિજ્ઞાસુ જીવો હોય છે કે જેઓ મોક્ષમાર્ગની શોધમાં પ્રવર્તતા હોય છે, પરંતુ આ કાળના પ્રભાવના કારણે તેમને મોક્ષમાર્ગ સૂઝતો ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૫૯ (પત્રાંક-૪૨૨) ૨- એજન, પૃ.૩૫૯ (પત્રાંક-૪૨૨) નથી કે સમજાતો નથી. આવા જીવોનાં કલ્યાણ અર્થે દુર્લભ એવા આ મોક્ષમાર્ગને પ્રકાશવાની ભવ્ય ભાવના શ્રીમદે ભાવી છે. કલ્યાણઇચ્છુક જીવની મૂંઝવણ ટાળવા, તેમનાં હિત માટે નિઃસ્પૃહ ભાવે મૂળમાર્ગ જેમ છે તેમ, કંઈ પણ છુપાવ્યા વિના શ્રીમદે પ્રગટ કર્યો છે. આમ, મુખ્યપણે જેને અનુલક્ષીને મોક્ષમાર્ગ ભાખવામાં આવ્યો છે તે અધિકારી વર્ગની શ્રીમદે અહીં સ્પષ્ટતા કરી છે. જેના કષાય પાતળા પડ્યા હોય, અર્થાત્ જેને તીવ્ર ક્રોધ-માન-માયા-લોભનાં પરિણામ વર્તતાં ન હોય; જેને મોક્ષપદ સિવાય બીજા કોઈ પદની અભિલાષા વર્તતી ન હોય; જેને સંસાર, ભોગ અને દેહ પ્રત્યે વિરક્તિનાં પરિણામ વર્તતાં હોય અને જેને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી, કરુણા આદિ ભાવો સહજ રહેતા હોય એવા આત્મકલ્યાણની ઇચ્છા ધરાવનાર આત્માર્થીને વિચારવા અર્થે અહીં મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે. જેને આત્મકલ્યાણની ઇચ્છા નથી એવો મતાર્થી-માનાર્થી જીવ આ ગ્રંથનો અધિકારી નથી; પરંતુ જેને મત, દર્શન, સંપ્રદાય આદિનો આગ્રહ નથી, જે એક આત્મકલ્યાણનો જ ઇચ્છુક છે, આત્માર્થ જ જેનું પ્રયોજન છે એવા આત્માર્થીને વિચારવા અર્થે આ આત્મસિદ્વિદાયક શાસ્ત્રની રચના થઈ છે.

'વિચારવા' શબ્દપ્રયોગ દ્વારા શ્રીમદે એમ સૂચિત કર્યું છે કે આ ગ્રંથને માત્ર પઠન-પાઠન, શ્રવણ-કીર્તન સુધી સીમિત ન રાખતાં તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું, અર્થાત્ તેની વિચારશા કરવી એ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. વિચારશા એ આચરણાની પૂર્વ-ભૂમિકા છે. ધર્મ વિચારમાં વણાઈ જવાથી તે યથાર્થપણે તથા સુગમતાથી આચારમાં ઊતરી શકે છે. વિચારણા કરવાથી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે, મોક્ષમાર્ગનો નિર્ધાર થાય છે અને તે મુજબ યથાર્થપણે અનુસરવાથી, ઉપયોગ અંતર્મુખ થતાં સ્વરૂપમાં સમાઈ જવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, વિચારપૂર્વકના તત્ત્વનિર્ણયથી યથાર્થ પરિણમન થાય છે અને યથાર્થ પરિણમનથી ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી વિચારણા એ મોક્ષમાર્ગનું અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક અંગ છે અને આત્મવિચારણા દ્વારા આત્મસિદ્વિ કરવી એ જ આ ગ્રંથનું મૂળ પ્રયોજન છે, માટે જ આ ગ્રંથમાં 'વિચાર' શબ્દનો પ્રયોગ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧ લક્ષ્યની જાગૃતિ અર્થે થોડી થોડી ગાથાઓના અંતરે આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

આમ, આત્માર્થી જીવને આત્માર્થ સાધવા માટે શ્રીમદે આત્માનુભવના નિષ્કર્ષરૂપ અનુભવસિદ્ધ મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. આ વિષે ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા પોતાનો અહોભાવ દર્શાવતાં કહે છે –

'પ૨મ ભાવચિંતામણિ ૨ાજચંદ્રે આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રરૂપ અચિંત્ય તત્ત્વ-ચિંતામણિ૨ત્નનિધાન – ખુલ્લેખુલ્લો ખજાનો (greatest open treasure) કંઇ પણ

૧- 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં 'વિચાર' શબ્દનો પ્રયોગ ૧૫ વાર કર્યો છે.

ગુપ્ત ચાવી રાખ્યા વિના, સર્વ કોઈ આત્માર્થીને લૂંટાય તેટલો લૂંટવા માટે ખુલ્લેખુલ્લો (અગોપ્ય) મૂકી દીધો છે!

આ મહાજ્ઞાનેશ્વરી – મહાદાનેશ્વરી રાજચંદ્રે પોતાના આત્માનો સર્વ 'સ્વવૈભવ' કાંઈ પણ ગોપ્ય – ગુપ્ત – ખાનગી – રહસ્યભૂત બાકી રાખ્યા વિના, બાકાત રાખ્યા વિના (without reservation), ગોપવ્યા વિના – છુપાવ્યા વિના પરમ આત્મ-ઉદારતાથી જગજીવોના આત્મલાભાર્થે સર્વ સમર્પિત કરી દીધો છે; પરમ શબ્દબ્રક્ષના ઉપાસનથી, નિષ્તુષ ચુક્તિના અવલંબનથી, શ્રીસદ્દગુટુના અનુશાસનથી, અને તેમાં પણ સર્વોપરિ એવા આત્માના સ્વસંવેદનમય અનુભવથી ઊપજેલો પોતાના આત્માનો સમસ્ત સ્વવૈભવ આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં સમર્પણ કરી, આ પોતાના આત્માના અનુભવનું નવનીત જગતમાં સર્વ કોઈ પણ આત્માર્થી આસ્વાદી શકે એવું સર્વ-જનસુલભ બનાવી દીધું છે.'^૧

આમ, બીજી ગાથામાં શ્રીમદે શ્રી સદ્ગુરુ દ્વારા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ મોક્ષમાર્ગને પ્રકાશવાની ભાવના દર્શાવી છે. વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગની જે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનું અવલોકન કરતાં, તે ઘણો લોપ થયેલો જણાતાં નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા શ્રીમદ્દ્નું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું, તેથી આત્માર્થી જીવ મોક્ષમાર્ગની વિચારણા દ્વારા આત્મલાભ ઉઠાવે તે માટે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કરવાનો શ્રીમદે આ ગાથામાં નિર્દેશ કર્યો છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'વર્તમાન	આ કાળમ	ાં, અસ	દ્સંગનું	જોર;
પંચ મહ	ા વિષથી ર	ત્રરે, છે	અંધારું	ધોર.
અસદ્ગુરુ	ઉપદેશ એ,	મોક્ષમાર્ગ	બહ	લોપ;
માને મૂર	ખ માનવી,	સાંભળીએ	જેમ	પોપ.
કોઈ મુમુ	ક્ષુ ભાગ્યથી,	આત્મશુદિ	ર હિત	કાજ;
વિચારવા	આત્માર્થીને,	શ્રીમદ્	સદ્ગુરુ	રાજ.
કરુણાભાવ	અત્યંતથી,	બોધિબ	ોજ	આરોપ;
મૂળમાર્ગ	જે મોક્ષનો,	ભાખ્યો	અત્ર ર	<mark>ઝગોપ્</mark> શ. ^{ેર}

* * *

૧૩૧

[.] ૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૧૪

ર- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા પ-૮)

ગાથા - ૩

ભૂમિકા ગાથા રમાં શ્રીમદે કહ્યું કે દુષમ કાળના પ્રભાવથી પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ ભૂમિકા આ કાળમાં દુર્લભ થઈ પડી છે, પરમાર્થવૃત્તિનું પ્રાયઃ ક્ષીણપણું થઈ ગયું છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગનો બહુધા લોપ થઈ ગયો છે; તોપણ જે જીવ આત્મકલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે તેને વર્તમાન કાળમાં પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થવી સંભવે છે, કારણ કે આ કાળમાં પણ મોક્ષમાર્ગનો સદંતર ઉચ્છેદ થયો નથી. તેથી શ્રીમદે આત્માર્થીને વિચાર કરવા અર્થે, ભુલાઈ ગયેલો મોક્ષનો મૂળમાર્ગ જેમ છે તેમ પ્રગટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

તદનુસાર યથાતથ્ય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરતાં પહેલાં મોક્ષમાર્ગ સંબંધી પ્રવર્તતી ભૂલભરેલી માન્યતા અને આચરણા તરફ લક્ષ દોરી, વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ શા માટે લોપ થયેલો દેખાય છે તેનો કરુણ ચિતાર આપતાં આ ત્રીજી ગાથામાં શ્રીમદ્ કહે છે –

ંકોઇ કિચાજડ થઇ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઇ; માને મારગ મોસનો, કરુણા ઊપજે જોઈ.' (3) કોઈ કિચાને જ વળગી રહ્યા છે; અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનને જ વળગી રહ્યા છે; અર્થ એમ મોસમાર્ગ માને છે; જે જોઈને દયા આવે છે. (3)

બાવાર્થ વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગની લુપ્તપ્રાયઃ સ્થિતિનું દર્શન કરાવતાં શ્રીમદે બાવાર્થ નિષ્કારણ કરુણાથી આ ગાથામાં ધર્મારાધન કરતા હોવા છતાં મોક્ષમાર્ગને ભૂલેલા જીવોના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. તે જીવોને શ્રીમદે 'ક્રિયાજડ' અને 'શુષ્કજ્ઞાની' તરીકે ઓળખાવ્યા છે –

(૧) ક્રિયાજડ જીવો

'ક્રિયાજડ' શબ્દ 'ક્રિયા' અને 'જડ' એમ બે શબ્દોનો સમાસ છે. અહીં 'જડ'નો અર્થ ચેતનારહિત નહીં, પણ અજ્ઞાનયુક્ત થાય છે. ક્રિયાનો હેતુ, તેનો અર્થ આદિ કાંઈ પણ સમજ્યા વગર જેઓ માત્ર યંત્રવત્ બાહ્ય ક્રિયા કર્યા કરે છે અને તેમાં કૃતકૃત્યતા માની તેને જ મોક્ષમાર્ગ સમજે છે તેવા બહિર્દષ્ટિ જીવોને ક્રિયાજડ કહ્યા છે. જેમ છરી જડ હોવાના કારણે તેના વડે કેરી સમારતાં તેને મીઠાશનો અનુભવ નથી થતો, મરચાં સમારતાં તેને તીખાશનો અનુભવ નથી થતો અને કારેલાં સમારતાં તેને કડવાશનો અનુભવ નથી થતો; તેમ યથાર્થ ભાન અને અંતર્ભાવ વિના માત્ર જડવત્ ક્રિયા કરવાથી આત્માનંદનો સ્વાદ મળતો નથી. ક્રિયાજડ જીવો સ્વસ્વરૂપની સમજણથી અજાણ હોય છે અને દેહાદિ દ્વારા થતી બાહ્ય ક્રિયાને જ સાધ્ય માની તેમાં સંતોષાઈ જાય છે, તેથી તેઓ કરુણાને પાત્ર છે.

(૨) શુષ્કજ્ઞાની જીવો

'શુષ્કજ્ઞાની' શબ્દ 'શુષ્ક' અને 'જ્ઞાની' એમ બે શબ્દોનો સમાસ છે. અહીં 'જ્ઞાની' એટલે આત્મજ્ઞાની એમ નહીં પણ શાસ્ત્રજ્ઞાની એવો અર્થ થાય છે અને 'શુષ્ક' એટલે પરિણમન વિનાનું કોરું - શબ્દમાત્ર. આ પ્રકારના જીવો સ્વમતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચી, કથનમાત્ર અધ્યાત્મ પામી, તેને મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે અને શુદ્ધ વ્યવહારકિયાને ઉત્થાપે છે. તેઓ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની મુખ્યતાએ પ્રરૂપણા કરતાં શાસ્ત્રો વાંચીને નિશ્ચય-નયાત્મક ભાષા બોલે છે અને મોહના આવેશમાં પ્રવર્તે છે. તેમનું જ્ઞાન રસ વિનાની શેરડી જેવું શુષ્ક - સૂક્કું - ભાવરસ વિનાનું હોય છે. જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થયા વિના તેઓ સદ્વ્યવહારનો લોપ કરતા હોવાથી, સાધનરહિત થઈને ભવસાગરમાં ડૂબે છે. આત્માનું કલ્યાણ સાધવાને બદલે પોતાની માન્યતાનો આગ્રહ રાખીને પોતાનું અમર્યાદિત અહિત કરે છે, તેથી તેઓ કરુણાને પાત્ર છે.

આમ, કોઈ ક્રિયામાત્રથી જ મોક્ષ માને છે અને તેથી સાચું તત્ત્વ જાણવાની ઉપેક્ષા કરે છે તે બરાબર નથી તથા કોઈ જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષ માને છે અને તેથી અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચે છે, પરંતુ જીવનમાં મૂળભૂત ધર્માચરણ તરફ ઉપેક્ષા કરે છે તે બરાબર નથી. આવી એકાંત ક્રિયા કે આવા એકાંત જ્ઞાનથી જીવનું કલ્યાણ થતું નથી એમ સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરી, શ્રીમદે સર્વ કાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને પરમ બંધવરૂપ, પરમ રક્ષકરૂપ, અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો બોધ કરુણાભાવે કર્યો છે.

બિજોષાર્થ 'આત્મસ્વરૂપ દેહાદિ પરવસ્તુથી અને રાગાદિ પરભાવોથી અથવા સંયોગોથી બિજોષાર્થ અને વિકારોથી ભિન્ન છે' - એવો જે બોધ થવો તે જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાનને અનુરૂપ રાગાદિનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ પ્રવર્તવું તે ક્રિયા છે. આ જ્ઞાન અને ક્રિયાના સમન્વયથી આસવનો નિરોધ થઈ, સંવર-નિર્જરારૂપ મોક્ષમાર્ગની રૂડી આરાધના થાય છે. આ જ્ઞાન-ક્રિયાની સંધિ સુખપ્રાપ્તિની પવિત્ર પદ્ધતિ છે, સ્વહિતને સાધનારી નિર્મળ વિધિ છે. જ્ઞાન-ક્રિયાનો સુમેળ તે મહાકલ્યાણના પ્રયોજનને સાધનાર અને શાશ્વત, સાચી શાંતિનું ફળ પ્રદાન કરનાર યથાર્થ માર્ગ છે.^૧ આમ,

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય', શ્લોક ૬૮૨ 'फल ज्ञानक्रियायोगे सर्वमेवोपपद्यते । तयोरपि च तद्भावः परमार्थेन नान्यथा ।।' ज्ञानक्रियाभ्याम् मोक्षः, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન અને આત્મચારિત્રરૂપ સમ્યક્ ક્રિયા - તે બન્નેના સમન્વયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાનું આવું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજી તેની સિદ્ધિ અર્થે સાધક દ્રવ્ય-શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાનો સુમેળ સાધે છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અધ્યયન વડે આત્મ-સ્વરૂપની સમજણ અને રુચિ વધારવાનો અને યમ-નિયમાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થઈ, પરિણામ આત્મસન્મુખ કરવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરે છે. શુદ્ધ આત્માનું લક્ષ અને તેની સતત ભાવના દ્વારા તે આત્મભાવ સાધે છે. તે જે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા ક્રિયાઓ કરે છે, તે આત્મલક્ષે તથા આત્મોપયોગની જાગૃતિપૂર્વક કરે છે. તે શાસ્ત્રાભ્યાસને બુદ્ધિનો વિલાસ અને દ્રવ્યક્રિયાને રૂઢિપાલન બનવા દેતો નથી. તે માત્ર બાહ્ય સાધનોથી સંતુષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ પોતાને મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ આરાધનામાં પ્રયોજે છે. તેને આત્મ-ભાવના દ્વારા દેહાધ્યાસનું વિસર્જન અને ભવરોગથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું જ એકમાત્ર લક્ષ હોય છે. તેથી શુદ્ધ આત્માનું અનુસંધાન નિરંતર રહે તે માટે જે જે શાસ્ત્રો તથા ક્રિયાઓ ઉપયોગી હોય તેનું તે સેવન કરે છે.

આમ, દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાના સમન્વય દ્વારા ઉપયોગને આત્મામાં વાળી, ભાવશ્રુતજ્ઞાન (આત્મજ્ઞાન) અને ભાવક્રિયા(આત્મચારિત્ર)નો સુમેળ સાધી, મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ આરાધના દ્વારા સાધક આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિને પામે છે. મોક્ષમાર્ગની આવી યથાર્થ સમજણના અભાવે કેટલાક જીવ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવાને બદલે મોક્ષમાર્ગની વિરાધના કરી બેસે છે. અજ્ઞાની પોતે કલ્પેલા માર્ગને જ મોક્ષમાર્ગ સમજે છે. કોઈ કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આઝહી થઈ 'ક્રિયાજડ' થઈ રહ્યા છે, તો કોઈ માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનના આગ્રહી થઈ 'શુષ્ડજ્ઞાની' થઈ રહ્યા છે, એટલે કે કોઈ જીવ જ્ઞાન વિના (સમજ્યા વિના) એકાંત ક્રિયાને જડપણે વળગી રહ્યા છે અને કોઈ જીવ ક્રિયા વિના (તથારૂપ આચરણ વિના) એકાંત જ્ઞાનને જ વળગી રહ્યા છે. તે બન્ને પોતપોતાની મતિ અનુસાર કલ્પી લીધેલા માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માની બેઠા છે, અર્થાત્ ક્રિયાજડ જીવો જ્ઞાનવિહોણી જડ ક્રિયાને જ મોક્ષમાર્ગ માની બેઠા છે અને શુષ્ડજ્ઞાનીઓ ક્રિયાવિહોણા જ્ઞાનવે જ મોક્ષમાર્ગ માની બેઠા છે.^૧ તે જોઈને શ્રીમદ્ને અંતરમાં અત્યંત કરુણાભાવ

```
૧- જુઓ : (૧) આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીકૃત, 'સન્મતિતર્ક પ્રકરણ', કાંડ ૩, ગાથા ૬૮
'णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।
असमत्था दाएउं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ।।'
```

- (૨) ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, ૫દ ૩, કડી ૮ (ગુર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ, ભાગ-૧, પૃ.૧૫૩)
 - 'કિયા બિના જ્ઞાન નહિ કબહું, કિયા જ્ઞાન બિનુ નાંહી; કિયાજ્ઞાન દોઉ મિલત ૨હતુ હે, જ્યોં જલ–૨સ જલમાંઠી.'

ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

936

'કલ્યાણના માર્ગને અને પરમાર્થ સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે નહીં સમજનારા અજ્ઞાની જીવો, પોતાની મતિ કલ્પનાથી મોક્ષમાર્ગને કલ્પી, વિવિધ ઉપાયોમાં પ્રવર્તન કરતા છતાં મોક્ષ પામવાને બદલે સંસાર પરિભ્રમણ કરતા જાણી નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવું અમારું હૃદય ૨ડે છે.'^૧

જીવ ધર્મમય જીવન જીવતો નથી એ જેટલું ખરાબ છે, તેનાથી હજારગણું ખરાબ પોતે ધર્મમય જીવન જ જીવી રહ્યો છે એવા ભામમાં રહેવું તે છે. આ વિચિત્ર વિડંબના છે. રોગી હોવા છતાં પણ પોતાને નીરોગી માને છે! પોતાના કુળધર્મની પરંપરાનાં ક્રિયાકાંડ પુરાં કરી લે છે અથવા તો પોતાના જ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો દ્વારા ઉદ્દઘોષિત થયેલ દાર્શનિક સિદ્ધાંતની માન્યતા પોતાના મનમાં ભરી લે છે અને ફક્ત આટલાથી જ એમ સમજી બેસે છે કે 'હું ધર્મમય જીવન જીવી રહ્યો છું.' જેને પોતે ધર્મ માની રહ્યો છે તે સમ્યક છે કે મિથ્યા - એ હકીકતને ચકાસવાની તેને જરૂર જ લાગતી નથી, સત્ય ધર્મને શોધવાની આવશ્યકતા જ લાગતી નથી. જેમ હત્યારાની શોધ ત્યાં સુધી જ થાય છે કે જ્યાં સધી હત્યાના અપરાધ માટે કોઈને પકડવામાં ન આવે. જેણે હત્યા કરી ન હોય તેને જો હત્યાના અપરાધી તરીકે પકડી લેવામાં આવે, સજા કરવામાં આવે, તો સાચો હત્યારો કદી પણ નહીં પકડાય! હત્યારો મળી ગયો હોય અને તેને સજા કરવામાં આવી હોય તો પછી હત્યારો શોધવાની જરૂર રહેતી નથી; પછી ભલેને તે સાચો હત્યારો ન હોય. જ્યારે શોધવાનું બંધ થઈ ગયું તો સાચો હત્યારો મળી આવવો પણ અસંભવિત છે. આ જ પ્રમાણે જીવ જ્યારે પોતે કલ્પેલા માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માની લે છે તો પછી વાસ્તવિક સત્ય ધર્મની શોધનો પ્રશ્ર જ રહેતો નથી. યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ વિષે નહીં જાણનાર જિજ્ઞાસ મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી લે એવી સંભાવના છે, કેમ કે એની શોધ ચાલુ છે; પરંતુ કલ્પિત માર્ગને જ મોક્ષમાર્ગ માની બેઠેલાને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે.

ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને પ્રકારના જીવો પોતપોતાને મોક્ષમાર્ગના આરાધક માને છે. ક્રિયાજડ જીવો બાહ્ય વ્યવહારસાધનને સાધ્ય માને છે અને મુખ્ય નિશ્વયસાધ્યને ભૂલી જાય છે; તેથી તેઓ અનુપયોગપછે, યંત્રવત્ બાહ્ય દ્રવ્યક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ નિજસ્વરૂપને સાધી આપનાર એવી અંતરંગ ભાવક્રિયાને સ્પર્શતા પણ નથી; અર્થાત્ અંતર્ભેદનો અનુભવ કરતા નથી અને ઊલટું જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. શુષ્કજ્ઞાની શુદ્ધ નિશ્વયનયની મુખ્યતાએ પ્રરૂપણા કરતાં ગ્રંથો વાંચીને સદ્વ્યવહારનો લોપ કરે છે, શુભ ક્રિયાને નિષેધે છે અને અશુભમાં પ્રવર્તન કરે છે. તેઓ જ્ઞાનની માત્ર કોરી

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૯ (૫ત્રાંક-૬૮૦)

વાતો કરે છે, પરંતુ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મુકાય ત્યારે મોહાવેશમાં વર્તે છે; અર્થાત્ તેઓ નિશ્ચયને માત્ર શબ્દથી ગ્રહે છે, પણ અંતરમાં યથાર્થપણે પરિણમાવતા નથી. આમ, બન્ને પક્ષો સ્વચ્છંદે પ્રવર્તી, મોક્ષમાર્ગના નામે સંસારમાર્ગે ગમન કરી ભવસમુદ્રમાં ડૂબે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ લખે છે –

'કોઇ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીથરાં, કોઇ કહે સહજ જમતાં ઘર દહિથરાં; મૂટ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહીં, જ્ઞાનચોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી.'^૧

ઉપાધ્યાયશ્રી અહીં એકાંત પક્ષમાં રાચતા એવા મૂઢ જીવોનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે કે કોઈક નિશ્વયદષ્ટિશૂન્ય જીવો કેવળ વ્યવહાર વડે, એટલે કે પડિલેહણાદિ તેમજ પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાઓ વડે તથા કેવળ કાયક્લેશરૂપ તપ કરી, નગ્નભાવે વિચરવાથી અથવા તો ફાટ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રો પહેરવાથી મોક્ષમાર્ગ સધાય છે એમ કહે છે; જ્યારે કેટલાક જીવો નિશ્વયની વાતો આગળ કરીને મનમાન્યા વિષયભોગો ભોગવતાં હોવા છતાં પણ મોક્ષમાર્ગ સધાય છે એમ કહે છે. આ બન્ને આત્માર્થ સાધી શકતા નથી. શ્રી જિનમતાનુસાર મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અને તેને યથાર્થપણે અનુસરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ અહીં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.

વર્ષાઋતુ શરૂ થતાં જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અળસિયાની જેમ વર્તમાન કાળે સમાજમાં ચારે બાજ વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ કરનારાઓને ધર્મના મંગળ સ્પર્શનો અનુભવ થતો નથી, કારણ કે તેમને મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપની સમજજ્ઞ નથી. આત્મપરિજ્ઞામમાં સવળું પરિવર્તન કે વિકારમાંથી મુક્તિ એ મોક્ષમાર્ગની આરાધનાનું મુખ્ય અંગ છે, જ્યારે બાહ્ય ક્રિયા અને શાસ્ત્રાભ્યાસ એ મોક્ષમાર્ગની આરાધનાનું ગૌણ અંગ છે. પરંતુ સમાજમાં મોક્ષમાર્ગના મુખ્ય અંગને ગૌણ અને ગૌણ અંગને મુખ્ય બનાવવામાં આવ્યું હોવાથી બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કે કોરી જ્ઞાનચર્ચાને જ લોકો મોક્ષમાર્ગ માની બેસે છે અને તે દ્વારા પોતાને ધાર્મિક માની-કહેવડાવી મિથ્યા સંતોષમાં રાચે છે. તેઓ બાહ્ય વ્રત લેવાને ચારિત્ર અને શાસ્ત્રની ગાથાઓને મોઢે કરવાને જ્ઞાન માની અટકી જાય છે, પરિણામે મોક્ષ સાધી શકતા નથી. બાહ્ય વૃતની ક્રિયા કરવાને જ ચારિત્રની આરાધના માનવી અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રો ભણીને સૂત્ર વાંચવા-ભણવાને જ જ્ઞાનની આરાધના માનવી એ તેમની મોક્ષમાર્ગ અંગેની સમજણની ખામી દર્શાવે છે. તેથી જ કેવળજ્ઞાની પણ જેમાં દોષ કાઢી ન શકે એવું ઉત્કૃષ્ટ બાહ્ય ચારિત્ર અનંત વખત પાળવા છતાં જીવનો મોક્ષ થયો નહીં. તેવી જ રીતે અત્યારનાં જેટલાં ભાષાસાહિત્ય અને શાસ્ત્રો છે તે સર્વ ભેગાં કરીએ તોપણ તે જ્ઞાન એક પૂર્વના સહસાંશ જેટલું પણ નથી, એવી અપરિમિત વિદ્યાના નવ નવ પૂર્વો

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાયાનું સ્તવન', ઢાળ ૧૬, કડી ૩૩૯

જીવ અનેક વખત ભશ્યો છતાં તેનું કાર્ય સિદ્ધ ન થયું. ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ લખે છે કે –

'આદર્શું આચરણ, લોક ઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો; શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વલી, આત્મ અવલંબવિનુ, તેઢવો કાર્ચ તિણે કો ન સીધો.'^૧

અહીં ગણિશ્રીએ જણાવ્યું છે કે ભવભ્રમણ કરતાં કરતાં ક્યારેક માનવભવમાં જીવે આવશ્યકાદિ દ્રવ્યક્રિયાઓ લોકોપચારથી કરી પણ હશે, એટલે કે વિષ, ગરલ અને અન્યોન્યાનુષ્ઠાનવાળી ક્રિયાઓ કરી હશે, તેમજ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી શાસ્ત્રોનો કંઈક અભ્યાસ પણ કર્યો હશે, પરંતુ સત્તાગત આત્મધર્મની શુદ્ધ રુચિ (શ્રદ્ધાન) વિના તેમજ આત્મગુણના આલંબન વિના માત્ર બાહ્ય ક્રિયા વડે કે કોરા શાસ્ત્રાભ્યાસ વડે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થયું નથી.

ક્રિયાજડ જીવો બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવાને જ મોક્ષમાર્ગની આરાધના માને છે, પરંતુ આત્મજાગૃતિ વિનાની ક્રિયા કરતાં સ્વર્ગાદિ સાંસારિક ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગની આરાધના તો 'હું ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્ય છું' એ જાગૃતિપૂર્વક ક્રિયા કરવાથી સધાય છે. જે ધર્મક્રિયા કરવાથી અંતરમાં શાંતિનું વેદન થાય તે ક્રિયા સત્યાર્થ છે, તે સિવાયની અન્ય ક્રિયાઓ અસત્યાર્થ છે. આમ, ફળની અપેક્ષાએ સર્વ ક્રિયાઓ બે પ્રકારની છે. એક સાચી શાંતિયુક્ત છે અને બીજી તેનાથી નિરપેક્ષ છે કે જે માત્ર ભાલુકતા અને સાંપ્રદાયિકતા ઉપર આરૂઢ થઈ છે. સાધકનું કર્તવ્ય છે કે તેણે સાવધાન રહીને તે બન્ને વચ્ચે વિવેકયુક્ત પસંદગી કરવી, જેથી ઓઘસંજ્ઞાએ કે લોકરૂઢિમાં ચાલતી ક્રિયાઓમાં શુદ્ધ ક્રિયાનો ભ્રમ પેદા ન થાય અને પુરૂષાર્થ નિષ્ફળતાની દિશામાં પ્રવાહિત ન થાય. પરંતુ ક્રિયાજડ તો યથાર્થ સમજણ અને રુચિ વિના ધર્મપ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. દીર્ઘ કાળ પર્યંત જપ-તપ, દેવ-ગુરુભક્તિ વગેરે કરે, પરંતુ હજી સુધી એવું શં કરવા યોગ્ય બાકી રહી જાય છે કે જેના કારણે મોક્ષમાર્ગમાં તેની પ્રગતિ થતી નથી તથા પરિણામમાં એવું શું વર્તી રહ્યું છે કે જે આત્મકલ્યાણમાં અવરોધરૂપ છે તેનું ક્રિયાજડને ભાન નથી હોતું. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ ક્રિયાઓ દ્વારા ચિત્તવૃત્તિનિરોધનું લક્ષ્ય સિદ્ધ થતું રહેવું જોઈએ. અંતરમાં રાગ-દ્વેષ ચાલુ રહે અને બહાર ક્રિયા થતી રહે તો તે યથાર્થ ક્રિયા નથી. અનેક બાહ્ય ક્રિયાકાંડોમાં રત હોવા છતાં, ચિત્તવૃત્તિ ક્લેશિત હોવાથી ક્રિયાજડના અંતરમાં ધર્મનો પ્રવેશ થતો નથી. આવા ક્રિયાજડ જીવો વિષે શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે કે –

''એકાંતકિયા કરવી તેથી જ કલ્યાણ થશે', એવું માનનારાઓ સાવ વ્યવહારમાં કલ્યાણ માની કદાગ્રહ મૂકતાં નથી. આવા જીવોને 'ક્રિયાવાદી' અથવા

૧- ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, શ્રી મહાવીર ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૩

'કિયાજડ' ગણવા. કિયાજડને આત્માનો લક્ષ હોય નહીં.'^૧

ક્રિયાજડની જેમ શષ્કજ્ઞાની પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે. તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞાનનો આગ્રહ કરે છે અને શભ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરે છે. તે શાસ્ત્રો વાંચે-સાંભળે છે, તેના ઉપર ચિંતન-મનન પણ કરે છે, પરંતુ તેને પ્રયોગમાં મૂકતો નથી. ચિંતન-મનન દ્વારા ધર્મનં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવામાત્રથી તેને તેનો સાચો લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ તે આચરણમાં ઊતરે તો જ તે સમ્યક છે, કલ્યાણ-કારક છે. રસગુલ્લા ગળ્યા લાગે એમ ફક્ત અન્ય પાસેથી જાણી કે વાંચી લેવાથી મોં મીઠં થઈ શકતં નથી. તે માટે રસગુલ્લાને જીભ ઉપર મુકવું પડે છે; દૂધ પુષ્ટિકારક છે એમ ફક્ત જાણી કે સમજી લેવાથી શરીર પુષ્ટ બનતું નથી, તે માટે દૂધ પીવું પડે છે: તેમ શાસ્ત્રોને માત્ર વાંચી અને સમજીને અટકી જાય અને જાણેલી તથા સમજેલી વાતને જો જીવનમાં ન ઉતારે તો તે જાણવું-સમજવું નકામું બની જાય છે. આવા કોરા માનસિક વ્યાયામમાં. કેવળ બુદ્ધિવિલાસમાં શુષ્કજ્ઞાની રચ્યોપચ્યો રહે છે. દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના ઊહાપોહ, ચર્ચા-વિચારણા, ખંડન-મંડન, તર્ક-વિતર્ક કે મર્મ-વિવેચન શીખવા-શીખવવામાં, સમજવા-સમજાવવામાં, બોલવા-બોલાવવામાં, સાંભળવા-સંભળાવવામાં, લખવા-લખાવવામાં જ તે પોતાનું સમગ્ર જીવન ખરચી નાખે છે અને દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે આમાં જ તે જીવનની સફળતા માને છે. શાસ્ત્રની જાણકારી મેળવી ધર્મની જિજ્ઞાસા પુરી કરી લેવામાં તથા બૌદ્ધિક કક્ષાએ જાણેલા ધર્મજ્ઞાનને સુંદર આલંકારિક ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જ તે સંતોષ માની લે છે અને તેને જ તે જીવનનં અંતિમ ધ્યેય માની લે છે. આ બધામાં પડવાથી તે મોક્ષમાર્ગના સત્ય આચરણથી ખૂબ જ દૂર રહી જાય છે. આવા શુષ્કજ્ઞાની જીવો વિષે શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે કે -

''કિયા કરવી નહીં, કિયાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય; બીજું કાંઇ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેથી ચાર ગતિ રઝળવાનું મટે તે ખરું.' એમ કહી સદાચરણ, પુણ્યના હેતુ જાણી કરતા નથી; અને પાયનાં કારણો સેવતાં અટકતા નથી. આ પ્રકારના જીવોએ કાંઇ કરવું જ નહીં, અને મોટી મોટી વાતો કરવી એટલું જ છે….. 'અમને આત્મજ્ઞાન છે. આત્માને ભ્રાંતિ હોય જ નહીં; આત્મા કર્તાય નથી; ને ભોક્તાય નથી; માટે કાંઇ નથી.' આવું બોલનારાઓ 'શુષ્કઅધ્યાત્મી', પોલા જ્ઞાની થઇ બેસી અનાચાર સેવતાં અટકે નહીં.'ર

આમ, ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી હોવાથી નિશ્વયનિરપેક્ષ હોય છે, ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજયંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૭૧૬ (ઉપદેશછાયા-૧૦) ૨- એજન, પૃ.૭૧૬ (ઉપદેશછાયા-૧૦) અર્થાત્ નિશ્ચયનો દુર્લક્ષ કરે છે, તેથી તેઓ મોક્ષમાર્ગથી ઘણા દૂર છે; તો બીજી બાજુ શુષ્કજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોવાથી વ્યવહારનિરપેક્ષ વર્તે છે, અર્થાત્ વ્યવહારનો દુર્લક્ષ કરે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગથી ઘણા દૂર છે. આ ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની પોતાની મતિકલ્પનાએ પ્રવર્તન કરનારા હોવાથી 'મારું જ સાચું' એમ માનનારા મતાર્થી છે. સાચો આત્માર્થી હોય તેને મોક્ષમાર્ગના સમ્યક્ સ્વરૂપનો બોધ થયો હોવાથી તે સાધ્યરૂપ નિશ્ચય અને તેને સાધી આપનાર સદ્વ્યવહારનો સુમેળ કરે છે. નિશ્ચય વાણી સાંભળીને સાધન છોડી દેતો નથી, પરંતુ નિશ્ચયને નિરંતર લક્ષમાં રાખીને સત્સાધન સેવે છે. આમ, જીવ જ્ઞાન અને ક્રિયાની પરસ્પર મૈત્રી સાધી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને અવશ્ય પામી શકે છે.

આવા સહજ, સ્વચ્છ અને સુગમ મોક્ષમાર્ગને ભૂલી એકાંત પક્ષના આગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલા ક્રિયાજડ તથા શુષ્કજ્ઞાની બન્ને પોતપોતાના માની લીધેલા માર્ગથી જ મોક્ષ મળે છે એમ સમજે છે અને હઠાગ્રહથી બીજા પક્ષ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે. આવી રીતે મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ ભાન વિના અનંત કાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, પરંતુ આરાધક ભાવ આવ્યો નથી. બાહ્યમાં ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કે શાસ્ત્રવાંચન ચાલતા હોય, પરંતુ જો મોક્ષમાર્ગનું ભાન પ્રગટ્યું ન હોય તો સત્સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સ્વરૂપનિર્ણય-પ્રતીતિ-અનુસંધાન વિના આરાધકપણું આવતું નથી. જેમ જમીન વગર ઝાડ ન ઊગે, તેમ આત્મલક્ષ વિના આરાધકપણું આવતું નથી. જેમ જમીન વગર ઝાડ ન ઊગે, તેમ આત્મલક્ષ વિના આરાધક ભાવ આવી શકતો નથી. અત્યંત દુર્લભ એવું સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણું મળ્યું હોય, સદ્વાત કાને પડી હોય અને છતાં પરિણમનમાં આત્મા ગૌણ થતો હોય તો તે જીવની મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ થતી નથી. આવા જીવો પ્રત્યે જ્ઞાનીઓને કરુણા ઊપજે છે.^૧ શ્રીમદ્દની નિષ્કારણ કરુણા વિષે શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'ગ્રાની કહે છે કે જગતના છુવો આત્માની સંભાળ નહિ કરતાં રાગ, દ્વેષ, ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવકૃત, 'પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય'ની પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત ટીકા, મંગલાચરણ, કડી ૫,૬ (ગુર્જરાનુવાદ) 'કોઈ નર નિશ્વચથી આતમાને શુદ્ધ માની, થયા છે સ્વચ્છંદ ન પિછાને નિજ શુદ્ધતા; કોઈ વ્યવહાર દાન તપ શીલ ભાવને જ, આતમાનું હિત માની છાંડે નહિ મૂઢતા; કોઈ વ્યવહારનથ – નિશ્વચના મારગને, મિન્નભ્રિભિન્ન જાણીને કરે છે નિજ ઉદ્ધતા; જાણે જ્યારે નિશ્વચના ભેદ વ્યવહાર સહ,

જાણ જ્યારે નિશ્ચયના ભેદ વ્યવહાર સહુ, કારણને ઉપચાર માને ત્યારે બુદ્ધતા. શ્રીગુટુ પરમ દયાળ થઇ દિયો સત્ય ઉપદેશ, જ્ઞાની માને જાણીને, મૂટ ગ્રહે છે ક્લેશ.' ઇચ્છાની સંભાળ કરે છે; વળી તેઓ આત્માની ટુચિ કરતાં આત્માના નામે બીજું કરી રક્ષા છે, એમ દેખીને શ્રીમદ્દ કહે છે કે 'કરુણા ઊપજે જોઈ' એટલે કહે છે કે ઉદ્યાડા દીવા ઉપર પતંગિયા ધસી આવે તેમ જગતના જીવો ઉન્માર્ગે ધસી રક્ષા છે તેની દયા આવે છે.'^૧

આમ, અજ્ઞાનમાર્ગને અનુસરતા અને તેમાં જ પોતાનું કલ્યાણ માનતા જીવોની દશા જોઈ શ્રીમદ્દને અત્યંત કરુણા ઊપજે છે અને તેવા જીવોનું કલ્યાણ કરવાનો ભાવ તેમને સ્ફર્યો છે. આ ભાવોને કાર્યાન્વિત કરતાં શ્રીમદે આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં સુગમપણે સમજાય એવી રસપ્રદ શૈલીથી આ બે પ્રવાહનું સ્વરૂપ, તેનાં કારણો તથા તે કારણોને ટાળવાના ઉપાયો વિષે માર્ગદર્શન આપી આ કાળના જીવો ઉપર અમાપ ઉપકાર કર્યો છે. શ્રીમદે સમાજ અંતર્ગત પ્રવર્તી રહેલા આ બે પ્રવાહોનો પ્રસ્તુત ગાથામાં માત્ર નામનિર્દેશ કર્યો છે અને તેનાં લક્ષણો ચોથી અને પાંચમી ગાથામાં બતાવ્યાં છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'કોઇ ક્રિયાજડ થઇ રહ્યા, ગાડર જેમ પ્રવાહ; અંધ પરંપર ચાલતો, છૂટે ન વિષરીત રાહ. તેમ વળી કળિયુગ વિષે, **શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઇ;** મહા મોહ પરવશ થકી, અભિમાની અતિ હોઈ. એકાંતે અવિવેકથી, પ્રવૃત્તિમય અજ્ઞાન; માને મારગ મોક્ષનો, સ્વચ્છંદથી વિશ ભાન. સહુ સાધન બંધન તર્ણું, ભોગવતાં દુઃખ હોય; સમજ નહીં તે ટાળવા, કરૂણા ઊપજે જોઇ.'^ર

* * *

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૯-૧૨)

מוצו ושאואו אואי אייוא שלחא אנ אנ אול, גותאוזר אציאחו, הצושאור אוזי

ત્રીજી ગાથામાં ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાનીનો નિર્દેશ કરી, વર્તમાન સમાજમાં ભૂમિકા મોક્ષમાર્ગથી વિપરીત પ્રવર્તી રહેલા બે પ્રવાહોનો શ્રીમદે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કરુણતા તો એ છે કે જેઓ ક્રિયાજડ છે તેઓ પોતાને ક્રિયાજડ નથી માનતા અને જેઓ શુષ્કજ્ઞાની છે તેઓ પોતાને શુષ્કજ્ઞાની નથી માનતા. આ બન્ને પ્રકારના જીવોને તેમના દોષોનું ભાન થાય તથા મુમુક્ષુ કોઈ પણ પ્રકારના ખોટા પ્રવાહમાં તણાઈ ન જાય તે અર્થે શ્રીમદે ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની જીવોનાં લક્ષણ અનુક્રમે ચોથી તથા પાંચમી ગાથામાં બતાવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત ગાથામાં ક્રિયાજડ જીવોની ઓળખાશ થવા અર્થે શ્રીમદે તેમનાં સ્વરૂપનું નિરૂપશ કર્યું છે કે જેથી તેવા જીવો પોતાનું જડત્વ ટાળી મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ આરાધનાના પંથે આગળ વધી શકે. ક્રિયાજડ જીવનું વર્શન કરતાં શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

ંબાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઈ; ગાથા જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંઈ.' (૪)

અર્થ બાહ્ય કિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યા છે, અંતર કંઇ ભેદાયું નથી, અને ^{અર્થ} જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં કિયાજડ કહ્યા છે. (૪)

જિનાગમોમાં જ્ઞાનાનુસારિશી ક્રિયાને કર્તવ્યરૂપ બતાવી હોવાથી તેમાં વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાનો ઉપદેશ છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે તથા આત્મામાં સ્થિરતા થવા અર્થે જ્ઞાનીઓએ ક્રિયાઓનો ઉપદેશ કર્યો છે, પરંતુ અજ્ઞાનતાના કારશે જીવો તે ક્રિયાઓમાં જ અટકી જાય છે અથવા તો તે ક્રિયાઓનો મિથ્યા આમહ સેવતા થઈ જાય છે. ક્રિયાઓનો પરમાર્થ ચૂકી જનારા આવા અજ્ઞાની જીવોને શ્રીમદે 'ક્રિયાજડ'ની સંજ્ઞા આપી છે. અહીં તેમનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે કે તેવા જીવો માત્ર બહારની દેહાદિ ચેષ્ટારૂપ દ્રવ્યક્રિયામાં જ રાચી રહ્યા છે અને તેમાં જ ઇતિકર્તવ્ય સમજી રહ્યા હોવાથી તેમનું અંતર ભેદાયું નથી, અંતર્ભાવ પ્રગટ્યો નથી. વળી, જ્ઞાનની કાંઈ જરૂર નથી, જ્ઞાન ભણવું-ભણાવવું નિરર્થક છે, બાહ્ય ક્રિયા કર છે.

અહીં બાહ્ય ક્રિયાનો કાંઈ નિષેધ કર્યો નથી, પરંતુ જ્યાં અંતર્લક્ષ વિના જડતાપૂર્વક તેમાં રાચવાપણું છે, જ્યાં બાહ્ય ક્રિયામાં સંતોષ માની, તેને જ સાધ્ય માની લેવાનો દોષ સેવાય છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. બાહ્ય ક્રિયાનો ઉપદેશ આત્મભાવ પ્રગટાવવા માટે કર્યો છે, પરંતુ તે જો પ્રગટે નહીં અથવા તો તેને પ્રગટાવવા ઉપર લક્ષ ન રહેતાં ફ્રક્ત તે ક્રિયા કરવામાં જ સંતોષ માની લેવામાં આવે તો ત્યાં ઇષ્ટ ઉદ્દેશ ન જળવાતાં તે ક્રિયા નિરર્થક નીવડે છે. તેથી લક્ષવિહીન થતી બાહ્ય ક્રિયાની મોક્ષમાર્ગમાં નિરર્થકતા બતાવવામાં આવી છે, પરંતુ જો અશુભથી બચવા ક્રિયા થતી હોય, સ્વરૂપાનુસંધાન અર્થે ક્રિયા થતી હોય, અંતરમાં સમજજ્ઞ હોય અને સ્વરૂપનો લક્ષ હોય તો ત્યાં ક્રિયાજડત્વ નથી. ક્રિયાજડ જીવો અંતર્ભેદ વિના બાહ્ય ક્રિયામાં રાચે છે અને જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. આ નિષેધ થતાં ચિંતન, મનન, આત્મનિરીક્ષજ્ઞ, સ્વરૂપાનુસંધાન, ધ્યાનાભ્યાસ ઇત્યાદિનો પજ્ઞ નિષેધ થાય છે; પરિજ્ઞામે આત્માનુભવની શક્યતાનો લોપ થાય છે. તેથી શ્રીમદે આવી પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિવાળા જીવોને ક્રિયાજડ કહી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી બતાવ્યા છે.

બિશેષાર્થ શુદ્ધ શ્રમણભાવને યોગ્ય સઘળી જિનોક્ત ક્રિયાઓ, અવ્યવહારરાશિગત જીવો તેમજ તેમાંથી નીકળ્યાને બહુ જ ઓછો સમય થયો છે એવા વ્યવહારરાશિના જીવોને બાદ કરતાં, સહુએ અનંત વાર આચરી છે. ભવચક્રમાં અનંત કાળની રખડપટ્ટી દરમ્યાન બાહ્ય સર્વવિરતિ સહિત જિનોક્ત ક્રિયાઓ અનંત વાર કરી, છતાં પણ જીવનું ભવભ્રમણ ચાલુ જ રહ્યું - આ કોઈ ધર્મદ્વેષીનું કથન નથી, પરંતુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જેવા પ્રબુદ્ધ આચાર્યનું કથન છે.^૧ આ જ તથ્યનો પડઘો પાડતાં ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ ગાયું છે કે –

'બાહ્ય કિયા સબ ત્યાગ પરિગ્રહ, દ્રવ્ય લિંગ ધર લીનો; દેવચંદ્ર કહે યા વિધ તો હમ, બહુત વાર કર લીનો.'^ર

જીવે અનેક વાર આત્મજ્ઞાન વિના મુનિદીક્ષા લઈને આખી જિંદગી સુધી દ્રવ્ય-મુનિપજ્ઞે પંચ મહાવ્રતનું પાલન કર્યું છે. છ છ મહિના સુધી ઉપવાસ કરવારૂપ ઘોર તપ આદર્યું અને અનેક પ્રકારની શુભ ક્રિયાઓ પજ્ઞ કરી છે, જેનાં ફળરૂપે તેને નવ ઐવેયક સુધીનાં દેવસ્થાનો પ્રાપ્ત થયાં છે, પજ્ઞ નિજકાર્ય સધાયું નહીં. તે સર્વ ક્રિયાઓ મોક્ષના કારજ્ઞરૂપ તો થઈ નહીં, પરંતુ ભવભ્રમજ્ઞના ચક્રને વેગ આપનારી જ નીવડી, ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'ઉપદેશપદ', ગાથા ૨૩૩ની ટીકા

'शुद्धश्रमणभावयोग्याः प्रत्युपेक्षणाप्रमार्जनादिकाश्चेष्टाः, किमित्याह अनन्ताः—अनन्तनामकसंख्या-विशेषानुगता अतीताः—व्यतिक्रान्ता भवे - संसारे सकला अपि - तथाविधसामग्रीवशात् परिपूर्णा अपि सर्वेषां भवभाजां प्रायेण, अव्यवहारिकराशिगतानल्पकालतन्निर्गतांश्च मुक्त्वेत्यर्थः ।'

૨- ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, ૫દ 'સમકિત નવિ લક્ષું રે', કડી ૫ ('શ્રીમદ્દ્ દેવચંદ્રજી', ભાગ-૨, પૃ.૫૭૮)

986

તેથી શ્રેયાર્થીઓએ આ સર્વ ક્રિયાઓની નિષ્ફળતાનું રહસ્ય વિચારવું રહ્યું.

બ્યાં સુધી વિચારશૂન્ય રીતે ગતાનુગતિકતાથી ધર્મ થતો હોય અથવા તે ભય કે પ્રલોભનાદિથી પ્રેરિત હોય, ત્યાં સુધી તે ધર્મ જીવનમાં કશું પરિવર્તન લાવી શકતો નથી. 'લે દેવ ચોખા ને મૂક મારો કેડો'ના ધોરશે ક્રિયાકાંડ કે વ્રત-નિયમ કરીને જીવો ધર્મ કર્યાનો સંતોષ મેળવવા મથે છે, પરંતુ ધર્મ તો પોતાના આંતર-બાહ્ય - સમઅ જીવનનું પરિવર્તન માંગે છે એ વિચાર તેમને સ્પર્શતો પણ નથી. તેઓ પોતાનું જીવન એક નિયત ઘરેડ મુજબ પસાર કરે છે. કેવળ ઉપર્યુક્ત આચારપાલન કરીને તેઓ એમ માનતા થઈ જાય છે કે પોતે સાચા મુક્તિપથમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા છે.

આવા જીવો વર્ત-નિયમ અને ક્રિયાકાંડનાં બાહ્ય આચરણ સાથે જ ધાર્મિકતાને સાંકળે છે, અર્થાત્ કોનાથી, કેટલી માત્રામાં અને કેવી રીતે બાહ્ય ક્રિયાઓ થાય છે તે ઉપરથી ધાર્મિકતાનું માપ કાઢે છે. બાહ્ય ક્રિયાની વિપુલતાથી અને જપ, તપ કે વત આદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિના આંકડામાત્રથી તેઓ સંતોષ માને છે. પાંચ, અગિયાર, પચ્ચીસ, એકાવન કે એકસો આઠ વગેરે આંકડાઓનું સાંકેતિક મહત્ત્વ અને ગૌરવ છે અને અંતરપરિણતિપૂર્વકનાં વત-તપાદિમાં એ સાંકેતિક સંખ્યા સંવર્ધક અને પૂરક પણ બની શકે છે. પરંતુ મંત્રજાપ, સ્તોત્રપાઠ, નામસ્મરણ, ઉપવાસ, આયંબિલ વગેરેમાં જ્યાં સંખ્યા ઉપર જ લક્ષ રહે છે, ત્યાં તે ક્રિયાઓનું આધ્યાત્મિક ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. કેટલી માળા પછી મુક્તિ મળશે? કેટલા ઉપવાસ પછી મુક્તિ મળશે? એ પ્રશ્ન વ્યર્થ છે. ધર્મક્ષેત્રમાં અંતરવૃત્તિનું મહત્ત્વ છે, બાહ્ય ક્રિયાના માપનું નહીં. અંતરમાં ભાવ-અંકુર સ્ફુટિત થયો છે કે નહીં, વૃત્તિની સુધારણા થઈ છે કે નહીં - એવા આત્મનિરીક્ષણની આવશ્યકતા સમજ્યા વિના, ભાવશૂન્યતાપૂર્વક બાહ્ય ક્રિયાની ગણતરીમાં જ કૃતકૃત્યતા માનનાર આત્મવિકાસ સાધી શકતા નથી.

આંત્મવિકાસને ચિત્તશુદ્ધિ સાથે સંબંધ છે અને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે ચિત્તનું શોધન કરતા રહેવું આવશ્યક છે. ચિત્તનું શોધન એટલે ચિત્તમાં ઊઠતાં વિચારોનું - વૃત્તિઓનું - સંકલ્પોનું અવલોકન, પૃથક્કરણ અને વિસર્જન. આ ચિત્તશોધન અર્થે જ્ઞાનીઓએ અનેકવિધ ક્રિયાઓનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ક્રિયાજડ જીવો સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, દર્શન, પૂજા, ઉપવાસ આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતી વખતે ક્રિયાઓના હેતુની સમજના અભાવે તથા આત્મશુદ્ધિનું લક્ષ ન હોવાથી ચિત્તશોધન કરતા નથી. 'આ ક્રિયાઓના સેવનથી મારા આત્મામાં જાગૃતિ કે શુદ્ધિ કેટલી થઈ?', 'શુદ્ધિ થતી નથી તો એનું કારણ શું?' આદિ મુદ્દાઓના આધારે આંતર તપાસ કરવાનો જરા પણ અવકાશ લેતા નથી અને પોતાની મતિકલ્પનાથી 'હું ધર્મી છું' એમ માનીને બીજાને 'હું ધર્મી છું' એમ મનાવવા કે દેખાડવા, ભાવધર્મની રુચિ પ્રગટાવવા માટે જરા પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના, બાહ્ય ક્રિયાને જ મહત્ત્વ આપીને, તેમાં જ મમત્વ કરીને અનેક ધર્મપ્રવૃત્તિઓ આદરે છે. આવા ક્રિયાજડવાદીઓ ઉપર પ્રહાર કરતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે –

'બાહિર-ચતના બાપડા, કરતાં દૂહવાએ; અંતર-ચતના જ્ઞાનની, નવિ તેણે થાએ.'^૧

અહીં જણાવ્યા મુજબ જે જીવો કેવળ બાહ્ય યોગક્રિયામાં જયણા રાખે છે, અર્થાત્ અહિંસાનો આઞ્રહ રાખે છે. તેમણે ખરેખર તો સામાયિકભાવમાં રહીને ભાવદયા વડે આત્માને વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ. એમ ન કરતાં તેઓ બાહ્ય ક્રિયાના વિધિ-નિષેધના આગ્રહમાં પડી, રાગ-દેષ વધારી વધુ ને વધુ સંક્લેશકારી બને છે. વિવેકથી વિમુખ રહેલા આવા પામર જીવોને પગતળે લીલોતરી ચગદાવાના દોષ માટે જેટલી અરેરાટી થાય છે, તેના હજારમા ભાગ જેટલું પણ દુઃખ જૂઠું બોલતાં, કપટ કરતાં, ક્લેશ કરતાં કે વેર-વિરોધ વધારતાં થતું નથી; એ જ અજ્ઞાનતા છે, એ જ ક્રિયાજડત્વ છે. આનો અર્થ એમ નથી કે લીલોતરી કે કીડી-મંકોડા ચગદી નાખવામાં દોષ નથી. તેમાં પશ દોષ તો છે જ, પણ તેના કરતાં અનેકગણો દોષ કષાયસેવનમાં છે તે લક્ષમાં રાખીને, તેવા આત્મધાતી દોષોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો એ જ સાચી યત્ના છે. 'આઠમ-ચૌદશના દિવસે લીલોતરી ન ખવાય' એટલી જ વાતમાં ધર્મનું મહત્ત્વ કે ઇતિસમાપ્તિ સમજીને આઠમ-ચૌદશ જેવા પવિત્ર દિવસે જૂઠું બોલતાં, બીજાને છેતરતાં, ક્લેશ કરતાં, વેર-વિક્ષેપ વધારતાં અચકાતા ન હોય, અંતરમાં અરેરાટી ન લાવતા હોય તે જીવો માત્ર આઠમ-ચૌદશના રોજ લીલોતરી છોડવાથી ધર્મી બનતા નથી. તેથી અહીં કહ્યું છે કે જે જીવો બાહ્ય યત્ના કરતાં દુભાય છે, પરંતુ જ્ઞાનની અંતરયત્ના કરી શકતા નથી તેઓ અજ્ઞાની છે.

ઓધસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા, અહંપુષ્ટિ, સ્વર્ગપ્રલોભન, નરકભય ઇત્યાદિ ઘણાં કારણોથી જીવો માત્ર બાહ્ય ભાવે જ બાહ્ય ક્રિયાઓમાં રાચે છે. સ્વરૂપજાગૃતિ નહીં હોવાથી તેઓ ધર્મના મંગલ સ્પર્શથી અસ્પૃષ્ટ રહી જાય છે. નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના લક્ષ વિનાની એકલી શુભ પ્રવૃત્તિ મુક્તિસાધનામાં વિફળ રહે છે, માટે જ્ઞાનીઓ મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં લૌક્કિ રૂઢિ અનુસાર થયેલાં કેવળ બાહ્ય તપ, ત્યાગ કે ક્રિયાની ગણતરીને મહત્ત્વ આપતા નથી. બાહ્ય ક્રિયા સાથે અંતરંગ શુદ્ધ ઉપયોગ ન હોય તો તે ક્રિયા રાજા વગરના સૈન્ય, ચૈતન્ય વગરના શરીર કે પતિ વગરની સ્ત્રી જેવી છે. ક્રિયાના આડંબરરૂપ શણગાર સજે પણ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પતિની હાજરી ન હોય તો તે શણગાર નકામો ઠરે છે. ગમે તેટલો બાહ્ય આડંબર રચવામાં આવે, મોટા પાયા ઉપર સામગ્રીની તૈયારીઓ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારની ધામધૂમ કરવામાં આવે; પરંતુ જ્યાં સુધી

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૩, કડી ૨૮

આત્માના શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પતિની ઉપસ્થિતિ નથી, ત્યાં સુધી તે ક્રિયા આડંબરપૂર્વક સજાવેલી સૂની શય્યાની જેમ અર્થહીન જ છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે –

'જ્ઞાન વિના જે જીવને રે, કિરિયામાં છે દોષ રે; કર્મબન્ધ છે તેઢ્થી રે, નહીં શમસુખ સન્તોષ રે.'^૧

જેમને આત્માનાં હિતાહિત સંબંધે કોઈ પશ પ્રકારનું જ્ઞાન-ભાન નથી, તેમજ તે સંબંધી જેમણે સ્વયં વિવેક કરવાની કોઈ બુદ્ધિ, શક્તિ પ્રાપ્ત કરી નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો લક્ષ પણ નથી; તેવા જડ અજ્ઞાની ક્રિયાવાદીઓ જે જે ધર્માનુષ્ઠાનો કરે છે, તે દ્વારા તેમને કોઈ ગુણ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ ઊલટાનું તેમનામાં વિષય-કષાયાદિ ભાવોની વૃદ્ધિ થાય છે. તેઓ તીવ સંકલેશભાવ કરીને, વિશેષ પ્રકારે કર્મોનો બંધ કરીને ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

અત્રે એ ધ્યાન રાખવં ઘટે છે કે અહીં ક્રિયાનો નિષેધ બતાવ્યો નથી. પણ આત્મોપયોગની ઉપસ્થિતિ વિનાની ક્રિયા નિરર્થક બતાવી છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ક્રિયાની નિરર્થકતા બતાવતાં કથનો સાંભળી જીવ સ્વચ્છંદી બની, પુષ્ય છોડી પાપમાં પ્રવર્તશે, તેથી તેવાં કથનો વાંચવાં-સાંભળવાં યોગ્ય નથી; તો તેનું સમાધાન એ છે કે સાકર ખાવાથી ગધેડો મૃત્ય પામે તો તેથી સજ્જન કંઈ સાકર ખાવાનું છોડે નહીં, તેવી જ રીતે જો અજ્ઞાની જીવ તત્ત્વની વાત સાંભળીને આચારભ્રષ્ટ થઈ જાય તો તેથી કંઈ તત્ત્વનો અભ્યાસ છોડાય નહીં. વળી. અધ્યાત્મગ્રંથોમાં સ્વચ્છંદી થવાનો ઠેકાશે ઠેકાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી જે તેને બરાબર વાંચે-સાંભળે છે તે સ્વચ્છંદી થતો નથી, પરંત ક્રિયાઓમાં આત્મલક્ષ જોડે છે. છતાં એકાદ વાત વાંચી-સાંભળી કોઈ પોતાના અભિપ્રાયથી બાહ્ય ક્રિયાઓ છોડી સ્વચ્છંદી થાય તો ત્યાં ગ્રંથકર્તાનો દોષ નથી. પણ તે જીવનો જ દોષ છે. અધ્યાત્મગ્રંથોના ગેરઉપયોગથી કોઈ સ્વચ્છંદી થાય તો તે પહેલાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ હતો અને વર્તમાનમાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ જ રહ્યો. એટલું નકસાન થશે કે તે સગતિમાં ન જતાં કગતિમાં જશે. પરંત અધ્યાત્મ-ઉપદેશ ન થતાં ઘણા જીવો મોક્ષપ્રાપ્તિથી વંચિત રહે છે અને એમાં ઘણા જીવોનું ઘણું અહિત થાય છે. તેથી અધ્યાત્મના ઉપદેશનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. જેમ મેઘવૃષ્ટિ થતાં ઘણા જીવોનું કલ્યાણ થાય છે, છતાં કોઈને નુકસાન થાય તો તેની મુખ્યતા કરી મેઘનો નિષેધ ન કરાય; તેમ અધ્યાત્મ-ઉપદેશ થતાં ઘણા જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. છતાં કોઈ સ્વરૂપલક્ષ જોડવાને બદલે શુભ ક્રિયા છોડી અશુભ ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો તેની મુખ્યતા કરી અધ્યાત્મ-ઉપદેશનો નિષેધ ન કરાય. અધ્યાત્મ-ઉપદેશના નિષેધથી

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧૦, કડી ૧૯૪

તો મોક્ષમાર્ગનો જ નિષેધ થઈ જશે.

આ ભાવ બહુ વિશાળ દષ્ટિથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ક્રિયાજડની કિયાની નિષ્ફળતા બતાવવામાં આવે ત્યારે તેમાં તેની ક્રિયાનો નિષેધ નથી, પરંતુ તેની ભાવશૂન્યતાનો નિષેધ છે. તે કથનોમાં બાહ્ય ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માની લેનારની માન્યતા કેટલી બધી અધૂરી છે તેનો ચિતાર છે. તે કથનોનો ઉપયોગ ક્રિયાઓ છોડવા માટે નહીં પણ તેને સાધ્યસન્મુખ કરવા માટે કરવાનો છે, તેથી ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. આ વિષે શ્રીમદ્દનો અભિપ્રાય જોઈએ –

'અગાઉ બે વખત કહેવામાં આવ્યું છે છતાં આ ત્રીજી વખત કહેવામાં આવે છે કે ક્યારેય પણ બાદર અને બાહ્યક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે અમારા આત્માને વિષે તેવો ભાવ કોઈ દિવસ સ્વપ્નેય પણ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે નહીં.

રૂઢિવાળી ગાંઠ, મિથ્યાત્વ અથવા કષાયને સૂચવનારી કિયાના સંબંધમાં વખતે કોઈ પ્રસંગે કાંઇ કહેવામાં આવ્યું હોય, તો ત્યાં કિયાના નિષેધઅર્થે તો નહીં જ કહેવામાં આવ્યું હોય; છતાં કહેવાથી બીજી રીતે સમજવામાં આવ્યું હોય, તો તેમાં સમજનારે પોતાની ભૂલ થઇ છે, એમ સમજવાનું છે.

અમુક કિયા કરવી એવું જ્યાં સુધી અમારા તરફથી કહેવામાં નથી આવતું ત્યાં સુધી એમ સમજવું કે તે કારણસહિત છે; ને તેથી કરી કિયા ન કરવી એમ ઠરતું નથી.'^૧

આમ, જ્ઞાનીઓએ જ્યાં એક બાજુ બાહ્ય ક્રિયાઓની નિરર્થકતા બતાવી છે, ત્યાં બીજી બાજુ તેનો નિષેધ ન કરવા સંબંધી ચેતવણી પણ આપી છે. જાગૃતિપૂર્વક, ઉપયોગપણે, સ્વરૂપલક્ષ સહિતની બાહ્ય ક્રિયા ભાવ ઉપર આરોહણ કરવા માટે પ્રબળ અવલંબનભૂત હોવાથી તે આત્માર્થીને પરમ ઉપકારી છે અને અવશ્ય આરાધવા યોગ્ય છે. તેના અવલંબનથી આત્મસ્વભાવરૂપ પરિશતિ કરવી તે જ તેનો મંગળ હેતુ છે, તેથી તેનું અવલંબન લઈને ભાવ ઉપર આરૂઢ થવાનો નિરંતર લક્ષ રાખવામાં આવે, આત્મપરિણામરૂપ અધ્યાત્મક્રિયા ભણી દષ્ટિ રાખવામાં આવે તો જ તેનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે. લક્ષપૂર્વકની બાહ્ય ક્રિયા તથારૂપ ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થઈ, મોક્ષનું કારણ થતી હોવાથી મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં યથાયોગ્ય સ્થાન ધરાવે છે, તેથી તેનો નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી; પરંતુ યંત્રવત્, અનુપયોગપણે, સ્વરૂપલક્ષરહિતની બાહ્ય ક્રિયા તથારૂપ ભાવનું કારણ થતી ન હોવાથી મોક્ષફળ આપવામાં અસમર્થ નીવડે છે, તેથી તેની નિર્શકતા બતાવવામાં આવી છે.

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૭૪૧ (વ્યાખ્યાનસાર-૧, ૪૪,૪૫,૪૭)

આના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વરૂપની સભાનતા વિના બાહ્ય ભાવે થતી બાહ્ય ક્રિયાને આ ગાથામાં નિષ્ફળ બતાવી છે. બાહ્ય ક્રિયા કરવા છતાં જેનું અંતર ભેદાયું નથી, અર્થાત્ તથારૂપ અધ્યાત્મભાવથી હૃદય ભીંજાયું નથી, તેના અંતરમાં રાગ-દેષ આદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ અટકતી નથી. ક્રિયાજડ જીવ બાહ્ય ક્રિયાની સાચવણીમાં જેટલી કાળજી રાખે છે, તેટલી કાળજી ઉપયોગની દિશા જાળવવામાં રાખતો નથી, તેથી ક્રિયા કરવા છતાં ભાવશુદ્ધિ ન પામવાના કારણે તે મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ કરી શકતો નથી.

દેવદર્શન, સામાયિક, ભક્તિ આદિ સર્વ ક્રિયાઓ અંતર્ભેદ માટે છે, અંતસ્તત્ત્વના અભ્યાસ માટે છે, અંતઃક્રિયા માટે છે. વિશુદ્ધ પરિણતિ જાગવી એ અંતઃક્રિયા છે. ઉપયોગને કર્મકૃત ભાવમાંથી છૂટો કરવો અને સ્વરૂપમાં જોડવો એ જ સાચી ક્રિયા છે, તેથી ગમે તે બાહ્ય ક્રિયા કરતાં આત્મભાવનાનું રટણ થવું જરૂરી છે. ભેદજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ નિરંતર કરવો જરૂરી છે. ઔદયિક ભાવોને અનાત્મીય જાણીને તેમાં હર્ષ-શોક ન કરવો તે જ કર્તવ્ય છે. જ્ઞાયક આત્મા તરફ લક્ષ રાખી, પરજ્ઞેયમાં ઇપ્ટ-અનિષ્ટ વિકલ્પ ન થાય એ જ પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે. આ રીતે સર્વ ક્રિયાઓનો હેતુ સ્વરૂપ સાથે અનુસંધાન કરવાનો છે. નિરંતર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની ભાવના ભાવતાં આત્મા નિર્મળ થતો જાય છે. આમ, સાધકની અંતરદષ્ટિ ઊઘડે અને અંતર્ભેદ થાય તો મોહની સત્તાને ઉત્યાપવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. જીવ સાધ્યની જાગૃતિ રાખે તો તે મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ કરતો જાય છે.

આમ, સાધ્યને લક્ષમાં રાખીને સાધનનું સેવન કરવાથી જ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો સાધ્યના ભાન વિના સાધનો જીવન પર્યંત સેવવામાં આવે, તોપણ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ક્રિયાજડ જીવો બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેસી નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી જાય છે, તેથી અનેક પ્રકારની દ્રવ્યક્રિયાઓ કરવામાં ખૂબ પરિશ્રમ 'ઇઠાવવા છતાં પણ ભાવસ્પર્શના થતી નથી - અંતર્ભેદ થતો નથી. ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ શ્રી ચંદ્રાનન સ્વામીના સ્તવનમાં કહે છે –

'દ્રવ્ય કિયા <mark>રુચિ જ</mark>ીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન; ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન રે.'^૧

ભાવધર્મની એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્માના સ્વભાવની અથવા આત્મપરિષ્ણામની શુદ્ધિની રુચિવાળા જીવો આ કાળમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે અને શુદ્ધ ભાવ વગરની કે જ્ઞાન વગરની માત્ર બાહ્ય ક્રિયાની રુચિવાળા જીવો આ કાળમાં બહુ જોવા મળે છે. વળી, આજના ઉપદેશકો પણ પ્રાયઃ તેવા જ છે. તેઓ આત્મધર્મની રુચિ વગરની અને ઉપયોગ વગરની શૂન્ય ક્રિયામાં રાચતાં અને બીજાને પ્રેરતાં અને પ્રવર્તાવતાં જોવા ૧- ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, 'વિહરમાન જિન સ્તવન', શ્રી ચંદ્રાનન ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૩ મળે છે. આવા ઉપદેશકો પોતે તત્ત્વમૂઢ હોવાથી ક્રિયાજડની મૂઢ માન્યતાઓનું શોષણ કરવાને બદલે પોષણ કરે છે. એક જીવ કુલાચારની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ માની, ધર્મના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના સામાયિક કરતો હોય તો આવા ઉપદેશકો સામાયિકનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, સમત્વની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય, સમત્વદશાની પ્રાપ્તિ થવામાં અંતરાય-ભૂત એવા દોષોનું સ્વરૂપ શું છે, તે દોષોનો નાશ કઈ રીતે થાય વગેરે પ્રયોજનભૂત બાબતો પ્રત્યે તેનું ધ્યાન દોરવાને બદલે તેને પ્રતિક્રમણ આદિનો નિયમ આપી દે છે. તેથી પ્રતિક્રમણના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના, અઢાર પાપસ્થાનકમાંથી કેટલાં પાપસ્થાનક ઓછાં થયાં તે વિચાર્યા વિના તે જીવ હંમેશ યંત્રવત્ સૂત્રો બોલી જાય છે; અર્થાત્ તે કરે છે પાઠક્રમણ અને માને છે એમ કે પોતે કરે છે પ્રતિક્રમણ! પરિણામે પાઠના પુનરાવર્તનની સાથે અપરાધોનું પુનરાવર્તન પણ ચાલુ જ રહે છે. આમ, તત્ત્વમૂઢ ઉપદેશકો એક પણ સાધનને સાધ્ય તરફ લઈ જવાનો માર્ગ બતાવ્યા વિના અનેક સાધનો પકડાવી દઈ જીવને અવળા માર્ગે ચડાવી દે છે. તેઓ પોતાનાં અહં અને મમત્વને પોષવાના ઉન્માદમાં શાસ્ત્રોને આગળ કરીને, પોતાની મતિકલ્પિત ધર્મક્રિયાઓમાં એકાંતે આગ્રહ ધરતા રહીને, મૂઢ જીવોને સન્માર્ગથી વંચિત રાખે છે; તેથી જ ક્રિયાજડ જીવો ક્રિયાનો એકાંત આગ્રહ રાખી જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરતાં દેખાય છે. તેમનું જ્ઞાન-માર્ગ પ્રત્યેનું વલણ દર્શાવતાં બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી લખે છે –

'જે કિયા બાહ્ય ભાવે કરે છે તેથી અમારો મોક્ષ થશે, અમારે જ્ઞાનમાર્ગની જરૂર નથી; જ્ઞાનમાર્ગ આપણે કામનો નથી, દોષો ઉત્પક્ષ કરાવનાર, મુશ્કેલ માર્ગ છે વગેરે કહી તે ગ્રહણ કરવા ચોગ્ય નથી એમ માને છે, તેવા જીવો ક્રિયાજડ જાણવા.'⁹

બાહ્ય ક્રિયાને જ સર્વસ્વ માનનારા ક્રિયાજડ જીવોને જ્ઞાનની વાત નિંરર્થક લાગે છે. તેમને બાહ્ય ક્રિયાનું માહાત્મ્ય એટલું બધું હોય છે કે તેનો પરમાર્થ સમજવાની આવશ્યકતા પણ તેમને ભાસતી નથી. તેઓ તત્ત્વચર્ચા કરનારને વાતોડિયા કહે છે, તત્ત્વવિચારણા કરનારને માથાકૂટિયા કહે છે અને તત્ત્વ-અભ્યાસીને થોથાપંડિત કહે છે. જ્ઞાનમાર્ગીને બાહ્યમાં ક્રિયા ન કરતો જોઈને નિષ્ક્રિય અને આળસુ કહીને ઉતારી પાડે છે. વળી, જ્ઞાનમાર્ગનાં સ્વચ્છંદ આદિ પતનસ્થાનકોને મુખ્ય કરી, તેને દુરારાધ્ય બતાવી ચિંતન-મનન વગરેનો દુર્લક્ષ કરે છે.

સ્વરૂપની સમજણ કરવી ક્રિયાજડને કષ્ટપ્રદ અને કંટાળાજનક લાગે છે. આત્મ-સ્વરૂપ સમજવું તેમને અઘરું અને અટપટું લાગે છે, પરંતુ તે સમજ્યા વિના છૂટકો નથી. તે સમજ્યા વિના અનંત દુઃખોની પરંપરાનો અંત આવતો નથી. સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, ઉતાવળ કરી બાહ્ય ક્રિયામાં જોડાઈ જવાથી પારમાર્થિક લાભ થઈ શકતો નથી. ૧- બહ્નચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, 'આત્મસિદ્ધિ વિવેચન', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૪ જો કોઈ દરજી શું સીવવાનું છે તે સાંભળ્યા-સમજ્યા વગર કપડું વેતરી નાખે તો કાપડ નકામું જાય અને નુકસાન થાય; પણ જો તે ધીરજ રાખી સાંભળે તો તેમાં જે વખત જાય છે તે નકામો નથી જતો, પરંતુ કાર્યની યથાર્થતા માટે લાભદાયી નીવડે છે. શું કરાવવું છે? કયું કપડું કઈ રીતે વેતરવું? તેની બધી વિગત સમજવાની ધીરજ રાખે તો જ તે સફળ થાય. તેના વિના કાર્યની ખરી શરૂઆત જ થઈ શકતી નથી. તેમ, પરથી ભિન્ન સ્વાધીન આત્મસ્વરૂપ કેવું છે? બાહ્ય ક્રિયા કરતાં શું સાધવાનું છે? બાહ્ય ક્રિયા કરતાં આત્મલક્ષ કઈ રીતે સાચવવો? ચુકાય નહીં તે માટે શું કરવું? વગેરે સાંભળવા-સમજવા જેટલી ધીરજ જો જીવ રાખે તો તે યથાર્થ શરૂઆત કરી રહ્યો હોવાથી તેનું કાર્ય સફળ થાય. છતાં ક્રિયાજડ કાર્યસિદ્ધિ માટે આવશ્યક એવા સ્વરૂપના અભ્યાસ સંબંધી જાતજાતના વાંધા કાઢે છે અને કુતર્ક કરે છે.

ક્રિયાજડ જીવ કહે છે કે 'આવું ઝીશું ઝીશું સમજવાનું શું કામ? અંતે તો ક્રોધાદિ ઘટાડવા છેને! તો ભલેને તે અશસમજુ ભરવાડ જેવો હોય, છતાં પશ આ સમજ્યા વગર જો ક્રોધાદિ ઘટાડે તો ધર્મ થઈ જશે.' ભરવાડનો દાખલો લઈને તે સમજ્યા વિના ધર્મ કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તે જાણતો નથી કે આત્મસ્વભાવ સમજ્યા વગર મોટા વિદ્વાનને કે ભરવાડને - કોઈને ધર્મ થાય એમ બનતું નથી, તેમજ ક્રોધાદિ પણ ખરેખર ઘટતા નથી. ક્રોધ શું? ક્રોધનો કરનાર અને ઘટાડનાર કોણ? તથા જીવનો કોધ વગરનો સ્વભાવ કેવો છે? તે બધું જાણ્યા વગર કોના લક્ષે કોધાદિ ઘટશે? જેમ પ્રકાશ વગર અંધારાનો અભાવ થાય નહીં - પ્રકાશ થાય તો અંધારું ટળે; તેમ ક્રોધ-રહિત અકષાયી ચિદાનંદસ્વભાવ તરકનો ભાવ પ્રગટ્યા વગર ક્રોધનો અભાવ થાય નહીં. ચૈતન્યસ્વભાવના લક્ષ વગર તે ક્રોધ ટાળવા માંગે તો કાંઈ ક્રોધ ટળે નહીં. ભલે તે કષાયની મંદતા કરે. પણ અનંતાનુબંધી કષાય તો વિદ્યમાન જ રહે છે, તેથી આત્માની સમજણનો પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. 'આત્મા તો સૂક્ષ્મ છે, માટે નહીં સમજાય' એમ કદી પણ વિચારવું ન જોઈએ. જે જીવને આત્માની રુચિ હોય તેને આત્મા સમજાય તેવો જ છે. 'આ સુક્ષ્મ છે' એમ કહીને તેની સમજણનો ઉપાય જ છોડી દેવો તે તો આત્માની અરચિ છે. જ્યાં રૂચિ હોય ત્યાં વારંવાર પ્રયત્ન કરતાં કંટાળો આવતો નથી.

પોતાના અનંતસામર્થ્યવાન સ્વભાવનો મહિમા લાવીને રુચિથી વારંવાર પ્રયત્ન કરે તો અલ્પ કાળમાં સ્વભાવ સમજાય અને જન્મ-મરણનાં દુઃખના ક્ષયરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થાય. પોતાના સ્વભાવની સમજણ સિવાય સર્વ દુઃખથી છૂટવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. પણ આ તથ્યને સમજ્યા વિના ક્રિયાજડ ઊલટું કહે છે કે 'સમજવાનું શું કામ છે? કરવા માંડોને! કરની પાર ઊતરની! ક્રિયા કરશું તો પામીશું. સમજવામાં ક્યાં સુધી રોકાવું?' એમ માની બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં મંડી પડે છે, તેથી તેને જ્ઞાનીનો અંતર-આશય સમજાતો નથી, સ્વરૂપસન્મુખતા થતી નથી અને તેથી તેનું ભવભ્રમણ પણ ટળતું નથી.

વત-નિયમ અને તેને લગતા વિવિધ આચારોમાં રત થઈ તત્ત્વચિંતન છોડનારા એ વત-નિયમ અને આચારના યથાર્થ ફળથી વંચિત રહી જાય છે.^૧ જો શાસ્ત્રચિંતન જ છોડી દેવામાં આવે તો તત્ત્વોનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ ન સંભવે. જો સામાન્ય જ્ઞાન પણ ન હોય તો એ તત્ત્વોનું વિશેષરૂપે વિશદ જ્ઞાન ક્યાંથી સંભવે? એવા વિશદ જ્ઞાન વિના વાસ્તવિક તત્ત્વરુચિ પણ ન સંભવે અને એના વિના આત્મશુદ્ધિ ન થાય, તેથી આત્મ-શુદ્ધિના લક્ષથી વ્રત-નિયમ અંગીકાર કરનાર માટે તત્ત્વચિંતન કરવું અત્યંત જરૂરી છે.

આમ, સ્વરૂપલક્ષ વિના બાહ્ય ભાવે - ઓઘસંજ્ઞાએ કે લોકસંજ્ઞાએ થતી બાહ્ય ક્રિયાઓ મોક્ષમાર્ગમાં કાર્યકારી થતી નથી. ભાવ અને લક્ષ વિનાની સર્વ ક્રિયાઓ માત્ર કાયક્લેશ છે અને તથારૂપ રૂળ આપતી ન હોવાથી નિર્ચિક નીવડે છે. જેમ કપૂરના પડીકામાંથી કપૂર ઊડી ગયું હોવા છતાં અકબંધ પડેલું તે પડીકું 'કપૂર પડ્યું છે' એવો ભ્રમ જન્માવે છે, તેમ ક્રિયાજડ જીવોની ક્રિયાઓ નિષ્પ્રાણ બની ગઈ હોવા છતાં તેમને તેનું ભાન પણ થતું નથી. ક્રિયાજડ જીવો તેમનું જડત્વ ટાળે તે અર્થે શ્રીમદે અહીં અત્યંત સરળ અને સચોટ શૈલીથી ક્રિયાજડત્વનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે.

બાહ્યક્રિયાપ્રધાન ક્રિયાજડ જીવનાં લક્ષણનું આલેખન કરતાં શ્રીમદ્દ્ એક પત્રમાં લખે છે –

'જે જીવો શુષ્કકિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે, તે જીવોને તથારૂપ ઉપદેશનું પોષણ પણ રહ્યા કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમનાં બે પદ તો તેમણે વિસાર્ચા જેવું હોય છે, અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેષ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય છે. તપ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઉપવાસાદિ વ્રતનું કરવું; તે પણ બાહ્ય સંજ્ઞાથી તેમાં સમજ્યા જેવું હોય છે; વળી ક્વચિત્ જ્ઞાન, દર્શન પદ કહેવાં પડે તો ત્યાં લૌકિક કથન જેવા ભાવોના કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવું રહે છે.'²

ં આમ, યથાર્થ અધ્યાત્મદષ્ટિના અભાવે બહિર્દષ્ટિ જીવના અજ્ઞાનજનિત પ્રવર્તનનું

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીકૃત, 'સન્મતિતર્ક પ્રકરશ', કાંડ ૩, ગાથા ૬૭
 'चरण-करणण्यहाणा ससमय-परसमयमुक्कवावारा ।
 चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ।।'
 ૨- 'श्रીभद्द રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૬૦ (પત્રાંક-૪૨૨)

તાદેશ ચિત્ર શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં નજર સમક્ષ ખડું કર્યું છે. આવું જ ચિત્ર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પણ દોર્યું છે, જેનું અવલોકન કરતાં આ બે મહાપુરુષોએ કરેલા સમાજદર્શન વિષેનું સામ્ય સ્પષ્ટ થાય છે –

'જેહ વ્યવહારસેઢી પ્રથમ છાંડતાં, એક એ આદરે આપમત માંડતાં; તાસ ઊતાવલે નવિ ટલે આપદા, સુધિત ઇચ્છાચેં ઉંબર ન પાચે કદા.'^૧

અહીં ઉપાધ્યાયશ્રી ફરમાવે છે કે જૈન નામ ધારણ કરીને શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાએ, વ્યવહારશુદ્ધિના અનુક્રમ મુજબ, પ્રથમ જ્ઞાનાચારનું સેવન કરી, પછી તેમાં દર્શનાચારે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પછી ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં પ્રવર્તવું જોઈએ. આ સૂત્રસિદ્ધાંતના સ્વરૂપનો પૂરો વિચાર કર્યા વિના જેઓ કેવળ પોતાની મતિકલ્પનાએ બાહ્ય વ્યવહારશુદ્ધિરૂપ ચારિત્રાચાર તથા તપાચારનું આચરણ કરે છે, તેમણે આત્મશુદ્ધિનું લક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ ન હોવાથી, એટલે કે તેમનું અંતર ભેદાયું ન હોવાથી, તેમનામાં ભલે આત્મશુદ્ધિ કરવાની ઓધે કરીને ઇચ્છા હોય, તોપણ તેમની ઉતાવળે એટલે કે વ્યવહારના અનુક્રમને તોડીને કરાતા ચારિત્રાચાર તેમજ તપાચારના વ્યવહારથી આત્મ-શુદ્ધિ થતી નથી. આમ, સમજણ વિનાની બાહ્ય ક્રિયા કરવાથી મોક્ષમાર્ગ કપાતો નથી.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'બાહ્ય ક્રિયામાં ૨ાચતા, અસદ્ગુરુ પ્રતિબંધ; મોટો આડો ડુંગરો, તેથી જુએ ન અંધ. અન્ય ભાવ તાદાત્મ્યથી, **અંતર્ભેદ ન કાંઇ;** વિષમ આત્મપરિણામ જ્યાં, સૂઝે યથાર્થ ન ત્યાંહી. ખાન, પાન ને માનના, વિષય રસે મોહાંધ; **જ્ઞાનમાર્ગ નિષેદાતા,** કરે કઠણ અઘ બંધ. કાય ક્રિયા ક્લેશે દુઃખી, સ્વસ્થ ન દીસે ક્યાંહી; છતાં કદાગ્રહ નહીં ત્યજે, તેઠ ક્રિયાજડ આંઇ.'^૨

* * *

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧૬, કડી ૩૨૮ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૩-૨૧૪ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૩-૧૬)

יא הוצו ש זנינחו, הוא מנות חות, מים הוצובתוהו, אייש תווה היהונני.

लूभिક। ગાથા ૪માં 'કિયાજડ'ની ઓળખાણ કરાવતાં શ્રીમદે કહ્યું કે ક્રિયાજડ જીવો ભૂમિકા ક્રિયાનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના તે કરવા મંડી પડે છે, અંતર્ભેદ પામ્યા વિના તેઓ તેમાં સંતોષાઈ જાય છે અને જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરતા હોવાથી પરમાર્થફળથી વંચિત રહી જાય છે.

ક્રિયાજડ જીવોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી શ્રીમદે આ પાંચમી ગાથામાં શુષ્કજ્ઞાનીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે કે જેથી તેવા શુષ્કજ્ઞાની જીવો પોતાનું શુષ્કપશું ટાળી મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ આરાધનાના પંથે આગળ વધી શકે. શુષ્કજ્ઞાનના પ્રવાહનું આલેખન કરતાં શ્રીમદ્દ લખે છે –

^{) ાાથા} 'બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંઠી; વર્તે મોઢાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંઢી.' (૫) બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્વચવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અર્થ અને તથારૂપ દશા થઈ નથી, મોઢના પ્રભાવમાં વર્તે છે, એ અર્હી શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા છે. (૫)

જે જીવો જ્ઞાન અને ક્રિયાના સમન્વયરૂપ મોક્ષમાર્ગની સમ્યક્પણે આરાધના ભાવાર્થી કરે છે, તેમનામાં નિશ્ચયથી આરાધકપણું હોય છે, પરંતુ જ્ઞાન કે ક્રિયાના એકાંત પક્ષપાતી જીવો સંસારમાં રઝળે છે. આગલી ગાથામાં ક્રિયાપક્ષને એકાંતે પકડનાર ક્રિયાજડ જીવોનું શ્રીમદે વર્શન કર્યું હતું. હવે આ ગાથામાં જ્ઞાનપક્ષને એકાંતે પકડનાર ક્રિયાજડ જીવોનું શ્રીમદે વર્શન કર્યું હતું. હવે આ ગાથામાં જ્ઞાનપક્ષને એકાંતે પકડનાર શુષ્કજ્ઞાનીનું વર્શન કરતાં તેઓ કહે છે કે શુષ્કજ્ઞાની જીવો માત્ર શાસ્ત્ર ભણવામાં, શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવામાં જ, તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞાનને મોઢે કરવામાં જ સાચો પુરુષાર્થ માને છે; પરંતુ સમ્યક્ સમજણપૂર્વક સત્સાધન સેવીને ઉપયોગને અંતર્મુખ કરવાનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ તેઓ કરતા નથી. જેઓ જ્ઞાનની વાતો કરવામાં જ સંતોષાઈ જાય છે અને ભાવધર્મ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે, તેઓ 'શુષ્કજ્ઞાનીઓ', 'વાચાજ્ઞાનીઓ', 'પોલાજ્ઞાનીઓ' કે 'નામ-અધ્યાત્મી'ની સંજ્ઞા પામે છે.

શુષ્કજ્ઞાનપ્રધાન જીવો 'આત્મા શુદ્ધ છે, નિરંજન છે. તેને કર્મો લાગતાં નથી અને તેથી તેને કર્મથી મુકાવાપણું પણ નથી, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ કેવળ કલ્પના જ છે.' એવાં નિશ્વયનયપ્રમુખ કથનો બોલે છે, વ્યાખ્યાનો આપે છે, પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરે છે; પરંતુ તે વચનોનું તેમને ભાવભાસન હોતું નથી કે અંતરંગ અનુભૂતિ હોતી નથી. આત્મજ્ઞાનના અભાવે અંતરમાં વિષય-કષાયનો ઘટાડો નહીં થયો હોવાથી તેઓ મોહાવેશમાં વર્તે છે. અનુકૂળતામાં તેમને રાગ થાય છે અને પ્રતિકૂળતામાં તેમને દ્વેષ થાય છે. આમ, અંતરંગ પરિણમન ઉપર જેમનો લક્ષ નથી, જેઓ મોહભાવ ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરતા નથી અને જેઓ માત્ર જ્ઞાનની કોરી વાતોમાં જ રસ ધરાવે છે, તેઓ પોપટિયા બોલ શીખી લઈ તેનો પાઠ કરનાર વાચાજ્ઞાની અથવા અધ્યાત્મરસરહિત શુષ્કજ્ઞાની છે.

વિશેષાર્થી જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું છે કે જો જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણે નહીં, વિશેષાર્થી ઓળખે નહીં, આત્માનો અનુભવપ્રકાશ અંતરમાં પ્રગટાવે નહીં; તો ભલે તે જીવે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને નવ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તોપણ તેનું તે સર્વ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, કારણ કે તેનું તે જ્ઞાન બીજું બધું જાણનાર થયું, પણ પોતાના દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું. જે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા સર્વ શાસ્ત્રો બોધ્યાં છે, તે આત્મતત્ત્વ જો પ્રાપ્ત ન થાય તો તે સર્વ શાસ્ત્રાભ્યાસ નિરર્થક છે.^૧ શાસ્ત્રોમાં એ જ્ઞાન એટલા માટે પ્રકાશ્યું છે કે જીવ પોતાનાં દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાનને, રાગ-દેષ આદિ વિષમ ભાવોને, તેમજ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મમલને ટાળીને શુદ્ધ નિર્મળ નિજાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી કૃતાર્થ થાય. જીવ બહિર્મુખ દષ્ટિ ત્યાંગી અંતર્મુખ દષ્ટિ સાધે; તથારૂપ પરિણતિ પામી, પોતાના અજ્ઞાનાદિ દોષો ટાળી, નિજ શુદ્ધ સહજાત્મ-સ્વરૂપને પ્રગટાવે તો જ તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસ સફળ થયો ગણાય અને એ જ્ઞાનને જ યથાર્થ જ્ઞાન કહ્યું છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

> 'જો હોચ પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં, તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં; એ પૂર્વ સર્વ કહ્યાં વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો, જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.'^ર

ભલે નવ પૂર્વ જેટલું શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું હોય, શાસ્ત્રોની વિગતો જીભને ટેરવે રમતી કરી હોય; પરંતુ દેહથી ભિન્ન એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો જ્યાં સુધી પ્રગટ

૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૨ 'ज्ञाते ह्यात्मनि नो भूयो ज्ञातव्यमवशिष्यते । अज्ञाते पुनरेतस्मिन् ज्ञानमन्यन्निरर्थकम् ।।'
२- 'श्रीभद् રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૯૭ (આંક-૨૬૭, કડી ૧) સરખાવો : શ્રી ચિદાનંદજીરચિત, પદ ૪૨, કડી ૧ ('સજ્જન સન્મિત્ર', પૃ.૭૭૫) 'જોંલો અનુભવ જ્ઞાન, ઘટમં પ્રગટ ભયો નહીં:

> તૌંલૌં મન શિર હોત નહીં છીન, જિમ પીપરકો પાન; વેદ ભણ્યો પણ ભેદ બિના શઠ, પોથી થોથી જાણ ૨.'

અનુભવ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનની ગણતરી અજ્ઞાનમાં થાય છે. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનું વિસ્તૃત રીતે અનેક પ્રકારના ભેદથી જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે વિશેષ પ્રકારનું શાસ્ત્રજ્ઞાન આત્મજ્ઞાન સહિત હોય તો જ તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાનની સંજ્ઞા પામે છે. જેને આત્માનો અનુભવ થયો નથી, પણ એક એ જ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે અને જ્ઞાનીના આશ્રયે તેમની આજ્ઞા આરાધવામાં તત્પરતાપૂર્વક સર્વસમર્પણપણે વર્તે છે, તેવો આત્માર્થી જીવ પણ સમીપમાં આત્મજ્ઞાન પામવાનો હોવાથી તેના જ્ઞાનને પણ ઉપચારથી યથાર્થ જ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે. અધ્યાત્મગ્રંથોનો પરમાર્થ જો જ્ઞાની પાસેથી સમજવામાં આવે તો તે મોક્ષને સાધનાર હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય, બાકી પોતાની મતિ-કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રો ભણાય કે ઉપદેશાય તોપણ તે નિજસ્વરૂપના જ્ઞાનરહિત હોવાથી અજ્ઞાન ગણાય છે. તે જ્ઞાન મોક્ષપંથમાં પ્રગતિ કરાવવામાં મદદરૂપ થતું નથી. આત્મ-જ્ઞાનના અભાવમાં, સદ્દગુરુના અવલંબન વિના અથવા મતિકલ્પનાથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થાય તો જીવ સંકલ્પ-વિકલ્પની જાળમાં ગૂંચવાઈ જાય છે, સ્વચ્છંદમાં તણાઈ જાય છે અને એકાંતપક્ષ અહણ કરી સ્વહિત ચૂકી જાય છે. અહીં શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ નથી, પરંતુ નિજકલ્પનાએ કરેલાં શાસ્ત્રનાં અર્થઘટનનો નિષેધ છે.

નિશ્ચયનયપ્રમખ કથનોનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના કેટલીક વિવેકહીન વ્યક્તિઓ સ્વચ્છંદપોષણ, આચારહીનતા કે કોરા બુદ્ધિવિલાસ તરફ વળી જઈ પોતાનું જ અનર્થ કરે છે. નિશ્વયપ્રધાન શાસ્ત્રો સદ્ગુરૂગમે સમજવા યોગ્ય છે,^૧ પણ કેટલાક જીવો પોતાની મતિકલ્પનાએ અને સ્વચ્છંદે શાસ્ત્રની અપેક્ષા સમજ્યા વિના, તેનો ગમે તેવો અર્થ નિર્ધારી એકાંત નિશ્ચયનયના આગ્રહી થાય છે અને તેથી પોતાના અનધિકારીપણાના કારણે મહાનિર્જરાના હેતુ એવાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રો તે જીવો માટે આત્મધાતી શસ્ત્રરૂપ નીવડે છે. નિશ્ચય ગ્રંથો તેમના માટે ગ્રંથિરૂપ થઈ પડે છે. શાસ્ત્રો પોતાની મતિ-કલ્પનાથી સમજી, શુદ્ધ વ્યવહારાદિ સત્સાધન છોડી તેઓ સ્વચ્છંદે વર્તે છે. અંતરંગ દશા ફેરવ્યા વિના, દેહાત્મબદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન ટાળ્યા વિના, સ્વાનુભવ મેળવ્યા વિના, શબ્દજ્ઞાનને જ સમ્યગ્જ્ઞાન માનીને તેઓ પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું કલ્પે છે. તેઓ નિશ્ચયની મોટી મોટી વાતો કરવા છતાં અંતરમાં જરા પણ વૃત્તિજય, વાસનાશમન કે ઇન્દ્રિયસંયમ કરતા નથી અને પરિશામે તેઓ શુષ્કજ્ઞાની થઇ જાય છે. આવા શુષ્કજ્ઞાની <u>.</u> ૧- નિશ્વયનયપ્રધાન 'પરમાત્મપ્રકાશ' નામનો અંથ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસમાં જ્યારે શ્રી લઘુરાજસ્વામીની હાજરીમાં વાંચવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેઓશ્રીએ નીચે પ્રમાણે બોધ કર્યો હતો – 'નિશ્વયવાણી અગ્નિ જેવી છે - કોઈ હાથથી અગ્નિ પકડવા જાય - તો બળી જાય, તેને પકડવા ચીપિયા જેવું કોઇ સાધન જોઇએ. તે સાધન ગુરૂ પાસે છે. લખેલું બધું સાચું છે પણ તેનું ભાન જ્ઞાનીને છે.'

– 'પરમાત્મપ્રકાશ', શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસનું પ્રકાશન, પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

જીવોનું શાસ્ત્રજ્ઞાન સંસારરૂપ છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.^૧

પરમાર્થ સમજ્યા વિના જે નિશ્ચયપ્રધાન કથનોનો દુરુપયોગ થતો સમાજમાં જોવામાં આવે છે તેનાં નમૂનારૂપ કેટલાંક કથનો નીચે મુજબ છે. આ કથનો ખોટાં નથી, પશ તેની યથાર્થ સમજણના અભાવમાં જીવ તે દારા પોતાનું અનંતું અહિત કરી બેસે છે. (૧) 'પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વયં પરિણમનશીલ છે, એને પોતાના પરિણમનમાં પરના સહયોગની રંચમાત્ર પણ જરૂર નથી.'

(૨) 'એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ ભલું-બૂરું કરી શકતું નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્યનું પરિણમન તદ્દન સ્વાધીન છે. કોઈ કોઈને આધીન નથી. પોતાનાં સુખ-દુઃખનો કર્તા જીવ પોતે જ છે, કોઈ કોઈનું કર્તા-ધર્તા નથી.'

(૩) 'સત્યની પ્રાપ્તિ પોતાથી, પોતામાં, પોતાના દ્વારા જ થાય છે, એમાં પરનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી; પર તો નિમિત્તમાત્ર છે.'

(૪) 'સમજ અંદરથી આવે છે, બહારથી નહીં.'

(૫) 'માર્ગ અંતરની રુચિમાંથી જ મળશે, બીજાના ભરોસે કાંઈ નહીં થાય.ં

(૬) 'નિમિત્ત હોય છે, પણ કરતું (કર્તા) નથી.'

(૭) 'બધા જ આત્મા સમાન છે, કોઈ નાનો-મોટો નથી. પ્રત્યેક આત્મા સિદ્ધ સમાન છે.' (૮) 'આત્મા કદી કોઈથી બંધાતો નથી, પણ બંધની શંકાઓ કરીને દોરડીને વિષે સર્પની ભ્રાંતિની જેમ ભય, કંપ વગેરે પામે છે.'

(૯) 'આત્મા અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે, અર્થાત્ રાગ અને કર્મના બંધથી રહિત છે તથા કર્મરૂપે બંધાવા યોગ્ય પરમાણુઓ જે એકક્ષેત્રાવગાહી છે, તેના સ્પર્શથી રહિત છે. આત્મા કર્મથી નહીં બંધાયેલો, નહીં સ્પર્શાયેલો, સહજ સ્વભાવે મુક્ત, શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યધન છે.'

નિશ્ચયનયનાં કથન જ્યાં જ્યાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જીવને બંધ થવો સંભવતો નથી. આકાશ જેમ કશાથી બંધાય નહીં, તેમ અરૂપી એવા જીવને બંધ હોય નહીં. જેને બંધ ન થઈ શકે તેને મોક્ષ થવારૂપ કહેવું તે કલ્પનારૂપ છે, અર્થાત્ જે બંધાયો નથી, તેણે છૂટવા માટે કાંઈ કરવાનું હોય જ નહીં. જિનાગમોમાં જ્યાં જ્યાં આત્મસ્વભાવનું વર્શન આવે છે, ત્યાં ત્યાં આત્માને સર્વ કર્મથી રહિત, બંધ-મોક્ષથી પર, સદા અસંગ અને શુદ્ધ બતાવ્યો છે. આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવ

૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગબિન્દુ', શ્લોક ૫૦૮ 'विद्वत्तायाः फलं नान्यत्, सद्योगाभ्यासतः परम् ।

तथा च भास्त्रसंसार, उक्तो विमलबुद्धिभिः ।।'

988

'પરમાત્મપ્રકાશ'માં કહે છે કે આ જીવ ઉત્પન્ન પણ થતો નથી, મરતો પણ નથી અને બંધ તથા મોક્ષને પણ કરતો નથી એમ શ્રી જિનેશ્વરે કહ્યું છે.^૧ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ 'અધ્યાત્મસાર'માં કહે છે કે શુદ્ધ નયથી આત્મા બંધાતો નથી, તેમજ મુક્ત પણ થતો નથી.^૨ આવા પ્રકારનાં કથનો વેદાંત, સાંખ્યાદિ જૈનેતર અંથોમાં પણ જોવા મળે છે. 'માંડૂક્ય ઉપનિષદ્,' ઉપર રચવામાં આવેલી 'ગૌડપાદીકારિકા'માં કહ્યું છે કે જીવ બ્રહ્મ હોવાથી તે કદી પણ આવરણમાં આવ્યો નથી. કદી પણ જન્મ લેતો નથી, તેમ તેને બંધ નથી; તે સાધક પણ નથી, એટલે કશી સાધના કરનાર નથી; તે છૂટવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ તેની મુક્તિ પણ કદી નથી, કારણ કે જ્યારે વાસ્તવિક બંધ જ નથી તો મુક્તિ શાની?³ 'સાંખ્યકારિકા'માં કહ્યું છે કે પુરુષ સાક્ષી આદિ સ્વરૂપવાળો છે. તેથી ન તો પુરુષને બંધ થાય છે, ન તે મુક્ત થાય છે અને ન તેને સંસાર હોય છે. એ બધા સ્વાંગ તો બહુરૂપિણી પ્રકૃતિ જ કર્યા કરે છે. તે જ બંધાય છે, છૂટે છે તથા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.^૪ આમ, અનેક ગંથોમાં આત્માને બંધ-મોક્ષથી રહિત, શુદ્ધ, અસંગ બતાવ્યો છે. આ કથનોનો યથાર્થ પરમાર્થ સમજાવો જોઈએ.

નિશ્ચયદષ્ટિ એ વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપદર્શન છે, જ્યારે વ્યવહારદષ્ટિ એ વસ્તુનું પરસંયોગની અપેક્ષાથી કરેલું દર્શન છે. નિશ્ચયનય જેમ વસ્તુમાત્રનું નિશ્ચિત - ત્રિકાળી સ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ વ્યવહારનય વસ્તુમાત્રનું વ્યવહારુ - ક્ષણિક સ્વરૂપ બતાવે છે. નિશ્ચયદષ્ટિથી આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, અસંગ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, તો વ્યવહાર-દષ્ટિથી આત્મા અશુદ્ધ, અબુદ્ધ, કર્મથી બદ્ધ છે. જેવી રીતે તળાવમાં ઊગેલા કમલિની-પત્રનું જળને સ્પર્શવું વ્યવહારથી અને અવસ્થાદષ્ટિથી સત્યાર્થ છે, પરંતુ કમલિનીપત્રનો સ્વભાવ જોતાં આ સ્થિતિ અસત્યાર્થ છે, કારણ કે કમલિનીપત્રની રૂંવાટીના કારણે જળને ૧- જઓ : આચાર્યશ્રી યોગીન્દદેવક્રત, 'પરમાત્મપ્રકાશ', અધિકાર ૧, ગાથા ૬૮

'ण वि उष्णञ्जइ ण वि मरइ, बंधु ण मोक्खु करेइ । जिउ परमत्थें जोइया जिणवरु एउँ भणेइ ।।' ૨- જુઓ : ઉષાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૧૮૯ 'न शुद्धनयतत्त्त्वेष बध्यते नाषि मुच्यते ।।' ३- જુઓ : 'માંડ્રક્ય ઉપનિષદ્' ઉપર રચવામાં આવેલી 'ગૌડપાદીકારિકા', પ્રકરણ ૨, કાંડ ૩૨ 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ।।' ૪- જુઓ : 'સાંખ્યકારિકા', શ્લોક ૬૨ 'तरमान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नाऽपि संसरति कञ्चित् । संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ।।'

૧૬૫

ન સ્પર્શવાનો તેનો સ્વભાવ છે. તેથી કમલિનીપત્રના સ્વભાવના લક્ષે જોઈએ તો તેનું જળને સ્પર્શવું અસત્યાર્થ છે. તેવી રીતે આત્માનું અનાદિ કાળથી પુદ્ગલ કર્મથી બંધાવું વ્યવહારથી અને અવસ્થાદષ્ટિથી સત્યાર્થ છે, પરંતુ આત્માનો સ્વભાવ જોતાં એ અસત્યાર્થ છે, કારણ કે પુદ્દગલથી આત્મા કદી લેપાતો નથી, સ્પર્શાતો નથી. સ્વભાવલક્ષે જોતાં આત્મા અને પુદ્દગલનો સંબંધ અસત્યાર્થ છે, જૂઠો છે. તેથી સ્વભાવદષ્ટિએ જોતાં આત્માનો બંધ અને મોક્ષ થતો નથી.

આત્મવસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એમ ત્રણ અંશવાળી છે. ઉત્પાદ અને વ્યય તે વસ્તના પલટાતા અંશ હોવાથી તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. વસ્તુના ટકતા અંશને ધુવ કહેવામાં આવે છે. પર્યાયમાં મલિનતા હોય, અંશે નિર્મળતા હોય કે પૂર્ણ નિર્મળતા હોય; પણ ધ્રુવ વસ્તુ - કાયમ એકરૂપ ટકવાવાળી વસ્તુ તો એવી ને એવી રહે છે. નિશ્ચયનયનો વિષય ત્રિકાળી ધુવ વસ્તુ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વસ્તુમાં બંધ-મોક્ષ નથી. જેનો બંધ થયો હોય તેનો મોક્ષ થાય, અર્થાત્ મોક્ષને બંધની અપેક્ષા હોય છે. પરંતુ શુદ્ધ નિશ્વયનયના મત અનુસાર આત્માને બંધ છે જ નહીં અને તેથી બંધનો પ્રતિપક્ષ એવો મોક્ષ પણ નથી. વસ્તુસ્વભાવથી બંધ હોય તો બંધ કદી છૂટે નહીં. આત્મા હંમેશાં બંધાયેલો જ રહે. સ્વભાવમાં બંધ હોય તો બંધ પણ ધ્રુવ રહે, બંધનો અભાવ કદી ન થઈ શકે. તેથી ધ્રુવ તત્ત્વને બંધાયેલ કે મુક્ત કહેવું યોગ્ય નથી. કોઈ એક પુરુષ સાંકળથી બંધાયેલો હોય અને કોઈ એક પુરુષ બંધરહિત હોય તો તેમાંથી જે પહેલાં બંધાયેલો હતો તે છૂટે ત્યારે તેને મુક્ત કહેવો યોગ્ય છે, પરંતુ બીજો, જે બંધાયો જ નથી તેને 'છૂટ્યો' કહેવામાં આવે તો તેને આશ્ચર્ય થાય કે 'હું ક્યારે બંધાયો હતો કે મને છૂટવો કહે છે?' જે બંધાયો હોય તે છટે. તેથી બંધાયેલાને તો છુટ્યો કહેવું યોગ્ય છે, પણ જે બંધાયેલો ન હોય તેને છૂટ્યો કહેવું યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે શુદ્ધ નિશ્વયનયથી જીવ બંધાયેલો છે જ નહીં. તેથી તેને બંધાયેલો કે મુક્ત કહેવો યોગ્ય નથી. બંધ અને મોક્ષ તો અવસ્થામાં - પર્યાયમાં થાય છે, જે વ્યવહારનયનો વિષય છે. વ્યવહારનયથી બંધ અને મોક્ષની પર્યાય આત્મામાં થાય છે. પર્યાયમાં બંધનો ઉત્પાદ થાય છે અને તેનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય છે. શુદ્ધાત્માનુભૂતિના અભાવમાં આત્મા શુભાશુભ ઉપયોગમાં પરિષ્ટામી શુભાશુભ કર્મનો બંધ કરે છે. આત્મામાં જ્યાં સુધી જ્ઞાયકવસ્તુનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-રમણતારૂપ મોક્ષમાર્ગની શુદ્ધ પર્યાયનો અભાવ છે, ત્યાં સુધી શુભાશુભ ભાવની અશુદ્ધ પર્યાયનો સદ્દભાવ છે અને તે શુભાશુભ ભાવના કારશે જીવ જન્મ-મરશ કરે છે. શુદ્ધાત્માનુભૂતિ પ્રગટ થતાં શુદ્ધોપયોગમાં પરિશમી જીવ મોક્ષનો કર્તા થાય છે. આ કથન વ્યવહારનયથી છે. નિશ્ચયનયથી આત્મા બંધ અને મોક્ષનો કર્તા નથી. શદ્ધ, પારિણામિક, ત્રિકાળી, એકરૂપ, ધ્રુવ તત્ત્વમાં બંધ અને મોક્ષ નથી.

આમ, અવસ્થાદષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં બદ્ધ-મુક્તાદિ ભાવો છે, પરંતુ સ્વભાવ-દષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં બદ્ધ-મુક્તાદિ ભાવો નથી. આ વર્તમાન અવસ્થા અને ત્રિકાળી, નિર્મળ, શદ્ધ સ્વભાવ - બન્નેને યથાર્થપણે જાણી, અવસ્થા તરફનું લક્ષ ગૌણ કરી, શદ્ધ નયને મુખ્ય કરવો; તે વડે પૂર્ણ શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા કરવી, તેનું જ લક્ષ કરવું અને તેમાં એકાએ અનુભવરૂપ ઠરવું, તે જ કર્તવ્ય છે. જેનાથી મુક્તપણાનો ધ્વનિ ઊઠે તે ઉપર જીવ દષ્ટિ કરે તો 'બંધન૩પે - પરની ઉપાધિ૩પે હં નથી' એવા સ્વતંત્ર સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય. અવસ્થાદષ્ટિ છોડીને આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવનો લક્ષ કરતાં, પર્યાયમાં સ્વભાવથી દૂર હતો તે સ્વભાવની સમીપ થાય છે. સ્વભાવની સમીય થઈને એનો અનુભવ કરતાં બદ્ધપશું જુઠું લાગે છે, કલ્પના લાગે છે. સ્વભાવના ભાનમાં ઊભા રહીને જોનારાને ભવ દેખાતો નથી. એકરૂપ સ્વભાવની દષ્ટિમાં પોતે અનંત જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવે પૂર્શ પુરુષાર્થથી ભરેલો છે, તેની હા પાડતાં તેનો અનંતો સંસાર તૂટી જાય છે. કર્મના સંયોગવાળી અવસ્થા હોવા છતાં શ્રદ્ધામાં નિષેધ થતાં જીવ દષ્ટિ અપેક્ષાએ મક્ત થાય છે. પછી ચારિત્રની અપેક્ષાએ પરષાર્થની નબળાઇટ્રપ જે અલ્પ અસ્થિરતાનો રાગ હોય, તેનો પ્રતીતિના જોરે અભાવ થાય છે. જેમ દાબડીમાં હીરો પડ્યો છે તે મુક્ત જ છે. દાબડી દાબડીમાં અને હીરો હીરામાં છે એમ માનવું તે શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ મુક્તિ છે; અને દાબડીમાંથી હીરો ઉપાડી લેવો તે ચારિત્ર અપેક્ષાએ મુક્તિ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મસ્વરૂપ જાણી. વર્તમાન અવસ્થામાં રાગ, દ્વેષ અને કર્મનું નિમિત્ત તથા દેહનો સંયોગ હોવા છતાં અવસ્થાને ગૌણ કરી, અસંયોગી મક્ત જ્ઞાયકસ્વભાવને તેના પરમાર્થસ્વરૂપે જોવો-માનવો તે શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ મુક્તિ; અને સ્વભાવના જોરે એકાગ્રતાથી વિકારનો નાશ કરતાં શુદ્ધ, પૂર્ણ આત્માની પ્રાપ્તિ થવી તે ચારિત્ર અપેક્ષાએ મુક્તિ. જેમ હીરો પ્રથમથી જ દાબડીથી અને દાબડીના મેળથી જુદો હતો, તેથી તે જુદો થઈ શકે છે; તેમ આત્મા સ્વભાવે દેહાદિ તથા રાગાદિથી જુદો હતો તો તેને જુદો જાણી-માની, સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરવાથી તે જુદો થઈ શકે છે. તેથી પ્રથમ જ 'મુક્ત છું, પૂર્શ છું, શુદ્ધ છું' એવા સ્વાશ્રિત નિર્ણયનું જોર પ્રગટાવવા યોગ્ય છે. 'ત્રિકાળી મુક્તસ્વભાવી છું, સંયોગપણે કે વિકારપણે નથી' એમ મુક્ત સ્વભાવનો સ્વીકાર કરતાં અનંતો સવળો પુરુષાર્થ થાય છે. અંતરદ્રષ્ટિથી મુક્ત સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં અલ્પ કાળમાં વિકારથી મક્તિ થાય છે.

'આત્મા સર્વથા શુદ્ધ છે' એમ સ્વીકારીને કોઈ બેસી રહે, પરંતુ શુદ્ધ સ્વભાવ અને અશુદ્ધ પર્યાયનો વિવેક ન કરે તો તેને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આત્મવસ્તુ માત્ર દ્રવ્યરૂપ નથી, પરંતુ દ્રવ્ય, ગુણ તથા પર્યાય એ ત્રણ સ્વરૂપ છે. દ્રવ્યરૂપે જીવ શુદ્ધ જ છે, પરંતુ પર્યાયમાં જે અશુદ્ધતા છે તેનો સ્વીકાર કરી, તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. ફક્ત દ્રવ્યની શુદ્ધતાથી સંતોષ માની લેવાથી કલ્યાણ થતું નથી. માટે

૧૬૭

પોતાની સત્તાગત શુદ્ધતાથી સંતોષાઈ ન જતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસ વડે પર્યાયમાં શુદ્ધતા પ્રગટાવવા યોગ્ય છે. શુદ્ધાત્માના બોધનાં વાંચન-શ્રવણમાત્રથી શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ દ્રવ્યની શુદ્ધતા લક્ષમાં રાખી, ધ્રુવ તત્ત્વમાં એકાગ્રતા કરવાથી પર્યાયની શુદ્ધતા પ્રગટે છે અને પોતાનાં અખંડ આનંદાદિ મહાગુણનિધાનના ભોક્તા બની શકાય છે.

આમ, પોતાને અસંગ અને અબદ્ધ કહેવાથી નહીં, પજ્ઞ પોતાને અસંગ અને અબદ્ધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. સત્સાધનના અવલંબને ઉપયોગને અંતર્મુખ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. સ્વાનુભવ વિના 'હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, અસંગ, અબદ્ધ છું' એવી વાતો માત્ર પોપટપાઠ છે. જેને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, ભેદજ્ઞાનની જાગૃતિ નથી, તેવો લક્ષ પણ નથી અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યો નથી; એવો જીવ મુખેથી નિશ્ચય વાક્યો કહેતો હોય તોપણ સારભૂત થતાં નથી. જે કથનમાત્ર નિશ્ચય વાક્યો પોકાર્યા કરે, પરંતુ ભેદજ્ઞાનની જાગૃતિ જેનામાં હોય નહીં, જાગૃતિ રહે તેવાં પ્રયત્નો કરતો ન હોય કે સત્સાધનોને સેવતો ન હોય, તેને સિદ્ધાંતબોધ કાર્યકારી થતો નથી.

નિશ્ચયદષ્ટિના ભાનપૂર્વક ચિત્તને સંકલ્પ-વિકલ્પમાં તજ્ઞાઈ જતું રોકી, સત્સાધન દ્વારા ઉપયોગને સ્વમાં વાળી લેવા પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિ આત્મવિકાસ કરે છે, પરંતુ અનધિકારી વ્યક્તિ તથારૂપ પાત્રતાના અભાવે નિશ્ચયનયનાં કથનોને અવલંબીને રાગ-**દેષનો ક્ષય કરવાને બદલે જા**ણ્યે-અજાણ્યે પોતાનાં પ્રમાદ અને સુખશીલવૃત્તિનું રક્ષણ અને પોષણ કરતી રહે છે. નિશ્વયનયનાં કથનોની અધૂરી સમજના કારણે તે માત્ર શબ્દો પકડી રાખે છે અને જીવનમાં સંયમની ઉપેક્ષા કરે છે; નિશ્ચય કેવળ વાણીમાં રાખે છે, પરંતુ તથારૂપ પરિશમન નહીં હોવાથી મોહાવેશમાં પ્રવર્તે છે. રોજિંદા જીવન-વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં નિશ્ચય વાણીના આધારે ચિત્તને હર્ષ-શોકાદિ દ્વન્દ્વોની અસરથી જેટલા અંશે મુક્ત રાખે તેટલા અંશે નિશ્વયદષ્ટિ તેના અંતરમાં સ્થાન પામી ગણાય. નિશ્ચયદષ્ટિની જાગૃતિપૂર્વકનું ભેદજ્ઞાન જીવનમાં દઢ કરતા રહેવાથી ચિત્ત રાગાત્મક-દેષાત્મક ભાવોથી મુક્ત બની સ્વમાં ઠરતું જાય છે. પરંતુ કથનજ્ઞાની નિશ્ચય વાક્યોના પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ હોવાથી નિશ્ચયનાં વચનોનું અવલંબન લઈ આત્મ-વંચનાના વમળમાં ગોથાં ખાય છે. 'હું સદા અબદ્ધ, અસંગ છું, મારામાં પરનો પ્રવેશ નથી' એવાં વચનોને ૨ટતો જાય છે અને આચારહીનતા તથા બુદ્ધિવિલાસ તરફ સરકતો જાય છે. તે સત્સાધનને છોડતો જાય છે, સદ્વ્યવહારને લોપતો જાય છે, વ્રત-તપ ત્યાગતો જાય છે, અશુભમાં પ્રવર્તન કરતો જાય છે અને સિદ્ધાંતોની આડ લઈ મોહ-ભાવ પોષતો જાય છે. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'ઉદય-ઉદય કર્યા કરે, પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે, પણ આત્માનું શું થાય છે તેની

સંભાળ તો કરતો નથી, રાગ, હેષ, કોધ, માન, માયા, લોભ, અશુભ પરિણામમાં ટક્ચો છે અને માને કે અમારો મોક્ષ થઈ જશે. વળી જરાય અપમાન થાય તો કાળજું કંપી ઊઠે છે. પણ ભાઈ! તું કહેતો હતો કે આત્મા સિદ્ધ જેવો છે, રાગ-હેષ વિનાનો છે તો આમ કેમ? કંઈ પ્રતિકૂળતા થાય તો હેષ-અણગમો અને સગવડતા મળે તો રાગ; કોઈ ખુશામત કરે; વખાણ કરે તો રાજી અને નિંદા કરે તો હેષી, એમાં આત્મા મન, વાણી અને દેહથી જુદો છે એવો શુદ્ધ ભાવ ક્યાં આવ્યો?'⁹

શુષ્કજ્ઞાની બોલે છે કે 'પરપદાર્થમાં સુખ નથી. મારો આત્મા જ સર્વોત્કૃષ્ટ અને શાશ્વત સુખનો ખજાનો છે', પરંતુ તેને એવી નિઃશંકતા ઊપજી ન હોવાથી તે પરમાંથી સુખ મેળવવાની ચેપ્ટા કરે છે. જ્યાં સુધી જગતના કોઈ પણ પદાર્થમાંથી સુખ મળશે એવી માન્યતા અંતરમાં ઊંડે ઊંડે પણ હોય તો ત્યાં સુધી પરમાનંદરૂપ પોતાના આત્મા પ્રત્યે વૃત્તિનું પ્રવહવું થતું નથી અને તેના વિના આત્મસાક્ષાત્કાર થવો સંભવતો નથી. જ્ઞાનીને તો આત્મા અનંત આનંદનો કંદ છે એવી નિઃશંક પ્રતીતિ હોય છે, પરંતુ શુષ્કજ્ઞાનીને નિજપદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ પ્રગટી ન હોવાથી પરપદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ રહે છે. આત્મા પરમ સુખથી ભરેલો છે એવું ભાવભાસન થયું ન હોવાથી તે સ્વરૂપસન્મુખ થતો નથી અને તેની પરસન્મુખતા મટતી નથી. પરથી નિરયેક્ષ, નિરાલંબ એવા પોતાના અસ્તિત્વનું શ્રદ્ધાન થયું ન હોવાથી તેની અનાદિની પરમાં રહેલી આધારબુદ્ધિ મટતી નથી. 'મારો આત્મા સત્ છે, અત્યારે જ હું પરિપૂર્ણ છું, પરમાનંદરૂપે અનાદિ-અનંત રહેનારો છું' એવો નિશ્વય થયો ન હોવાથી તેને પરપદાર્થની આશા અને અપેક્ષા રહ્યા જ કરે છે. આ પ્રકારે શુષ્ઠજ્ઞાની ઇષ્ટ સંયોગને ઇચ્છે છે અને પરપદાર્થમાંથી સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સાચી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થઈ નહીં હોવાથી શુષ્કજ્ઞાની દેહાદિની પ્રતિકૂળતા આદિ પ્રસંગે વ્યાકુળ થઈ જાય છે, અનિષ્ટ વિયોગની ઇચ્છા કરે છે અને તથારૂપ વર્તન પણ કરે છે. મોટા મોટા ગ્રંથોનું અધ્યયન, જીવાજીવતત્ત્વોનો પરિચય, નયવિભાગથી વસ્તુસ્વરૂપની જાણકારી તથા જીવ અને કર્મવિષયક અનેક ઘટનાઓના જ્ઞાનસંપાદનનું પ્રયોજન છે વેદનાસમયે સમતાપરિણામ રાખવાં. પરંતુ શુષ્કજ્ઞાનીને વેદનાસમયે મમતા, ડર, વિરોધ, કાયરતા, દીનતા આદિ વર્તતાં હોવાથી તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસ નિર્સ્થક નીવડે છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તેમને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિષે વિષમતા થતી નથી અને તે દુઃખ ટાળવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ભેદજ્ઞાનની સતત જાગૃતિ વર્તતી હોવાથી તેમને અંતઃસ્વરૂપની દષ્ટિ રહે છે. 'હું દેહથી નિરાળો જ્ઞાનમાત્ર છું' એવો સતત લક્ષ રહે છે. આમ, શુભાશુભ ઉદય વખતે શુષ્કજ્ઞાનીને ઉત્સુક પરિણામ વર્તે છે, જ્યારે

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૯

સમ્યગ્જ્ઞાની તેને પૈર્યથી શાંતપણે દ્રખ્ટાભાવે વેદે છે. જ્ઞાનીને અંતરમાં રાગાદિથી ભિન્ન શુદ્ધ સ્વરૂષની પ્રતીતિ વર્તતી હોવાથી તેઓ કર્મના ઉદયમાં ન જોડાતાં તેના જ્ઞાતા રહે છે. તેઓ શુષ્કજ્ઞાનીની જેમ બંધાતા નથી. જ્ઞાની અને શુષ્કજ્ઞાનીની વચ્ચે પ્રગટ ભિન્નતા છે. તે બન્નેના પુરુષાર્થ વચ્ચે આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર છે.

જીવ અનેક શાસ્ત્રોનું વાંચનાદિ કરે, પણ અંતર્મુખ પુરુષાર્થ ન ઉપાડે ત્યાં સુધી તે મિથ્યાદષ્ટિ બહિરાત્મા જ રહે છે. માત્ર ઉપલક ઉપલક વાંચન-વિચારણાથી કાંઈ નથી થતું, અંદર ઊંડાણમાંથી ભાવના ઊઠે તો જ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'આ જ્ઞાયકવસ્તુ અલૌકિક પદાર્થ છે' એમ સ્વભાવનો લક્ષ અને મહિમા ન આવે ત્યાં સુધી ઉપલક વાંચનાદિનું કોઈ પારમાર્થિક ફળ નથી મળતું. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ વિકલ્પજ્ઞાન વડે જાણવામાં આવે તોપણ તેટલામાત્રથી જીવનું સાચું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે વસ્તુસ્વરૂપમાં માત્ર જ્ઞાન ગુણ જ નથી, પરંતુ શ્રદ્ધા, આનંદ વગેરે અનંત ગુણો છે. જ્ઞાન ગુણ વિકલ્પ વડે આત્માને લક્ષમાં લે છે, પરંતુ ત્યારે શ્રદ્ધા ગુણ તો મિથ્યાત્વરૂપ કાર્ય કરી રહ્યો છે, આનંદ ગુણ તો આકુળતાનું વેદન આપી રહ્યો છે. જ્યારે તે સર્વ ગુણો અંશે સ્વભાવરૂપ કાર્ય આપે ત્યારે જ જીવનું સમ્યક્ત્વરૂપી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાયકસ્વભાવના અભ્યાસની રુચિના અભાવમાં શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કરવામાં આવે અને આત્માની વિવિધ પ્રકારે પ્રરૂપણા થાય તોપણ તે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરલક્ષી છે.

સાચું આરાધકપશું તો તેને કહેવાય કે જે અધ્યાત્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તથારૂપ પરિશમનના અંતર્મુખી પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે, અર્થાત્ શાસ્ત્રને સાધન માની સ્વાનુભવ માટે પ્રયત્નશીલ રહે. પરંતુ જેઓ શાસ્ત્રો વાંચવાં, ગોખવાં અને બોલવાંને જ સાધ્ય માને છે અને તેમ કરવામાં જ સંતોષાઈ જાય છે, તેઓ આત્મવિકાસ સાધી શકતા નથી. જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ વડે બુદ્ધિબળથી શાસ્ત્રો જાણતો હોય, બુદ્ધિનો ઉઘાડ હોય, તેમ છતાં આત્મજ્ઞાન હોય એવો નિયમ નથી. પંડિત થવું તે જ્ઞાનાવરશીય કર્મના ક્ષયોપશમના આધારે હોય છે, જ્યારે આત્મજ્ઞાની થવું એ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમના આધારે હોય છે. માત્ર શાસ્ત્રો વાંચીને તેને ધારણામાં ધારી રાખવાથી જ્ઞાની થવાતું નથી. પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી ભિન્ન શુદ્ધ, ચિદાનંદ આત્માને અનુભવી, તેમાં જ સ્થિર રહેવાનો પુરુષાર્થ જે કરતા હોય તે જ્ઞાની કહેવાય. જે આત્માએ શાસ્ત્રાભ્યાસ વડે અનેક પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તેમજ વાક્યાતુરી કેળવી હોય, છતાં પણ આત્મલક્ષના બભાવમાં તે પંડિત હોવા છતાં જ્ઞાની નથી. પરંતુ જેઓ સ્વાનુભવ વડે સૂક્ષ્મ રહસ્યને જાણતા હોય તે જ્ઞાની છે. સત્સાધન દ્વારા અંતર્મુખી પુરુષાર્થ પ્રગટાવ્યા વિના માત્ર શાસ્ત્રોને ધારણામાં સંઘરી રાખે તે જ્ઞાની નહીં પણ પુસ્તકાલય છે. અધ્યાત્મરસપરિણતિ-વિદ્યીન તેનું જ્ઞાન નીરસ અને સૂક્કું હોવાથી તે શુષ્કજ્ઞાની છે. ભાવધર્મની સ્પર્શન વિના આવા શુષ્કજ્ઞાની એટલે કે પોપટપાઠ કરનાર વાચાજ્ઞાની બાહ્યમાં અધ્યાત્મની મોટી મોટી વાતો કરતા હોય છે, પરંતુ અંતરમાં મોહજનિત રાગાદિ ભાવમાં પ્રવર્તન કરતા હોવાથી મોક્ષમાર્ગે વિકાસ સાધી શકતા નથી. આવા ભાવ-અધ્યાત્મવિહીન શુષ્ક-અધ્યાત્મપ્રધાન જીવોનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં લખે છે –

'શમ, સંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે, અથવા વૈરાગ્યવિશેષ, નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષાચાદિ પાતળાં પડ્યે તથા કંઈ પણ પ્રજ્ઞાવિશેષથી સમજ્યાની યોગ્યતા થયે જે સદ્દગુરુગમે સમજવા યોગ્ય અધ્યાત્મગ્રંથો, ત્યાં સુધી ઘણું કરી શસ્ત્ર જેવા છે, તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયા વિના અથવા દશા ફર્યા વિના, વિભાવ ગયા વિના પોતાને વિશે જ્ઞાન કલ્પે છે, અને કિયા તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઈ વર્તે છે, એવો ત્રીજો પ્રકાર શુષ્કઅધ્યાત્મીનો છે.'^૧

આ પત્રમાં શ્રીમદે સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલા ત્રણ પ્રવાહનો નિર્દેશ કર્યો છે - શુષ્ક-ક્રિયાપ્રધાન જીવો, શુદ્ધક્રિયા-ઉત્થાપક અને શુષ્ક-અધ્યાત્મી જીવો. તેમાં શુદ્ધક્રિયા-ઉત્થાપક અને શુષ્ક-અધ્યાત્મી એ બે પ્રકારનો શુષ્કજ્ઞાનીમાં અંતર્ભાવ થાય છે. શુષ્કજ્ઞાનીના શુષ્ક-અધ્યાત્મપણાના પ્રકારનો ઉલ્લેખ શ્રીમદે આ પાંચમી ગાથામાં કર્યો છે તથા શુદ્ધક્રિયા-ઉત્થાપકપણાના પ્રકારનો ઉલ્લેખ ગાથા ૨૯માં કર્યો છે - '**લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન** ૨**૯ત થાય.'**

અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે શમ-સંવેગાદિ ગુણો પ્રગટવાથી જ સાચી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી અધ્યાત્મગ્રંથોનું સદ્ગુરુગમથી કરેલું અધ્યયન યથાર્થપણે અંતરમાં પરિણમતાં આત્મજ્ઞાન થાય છે. સ્વચ્છંદે નિશ્ચય વાક્યો વાંચી, ગોખી અને બોલી જવાથી કલ્યાણ થતું નથી. જ્યાં સુધી આચરણ દ્વારા શાસ્ત્રજ્ઞાનને પચાવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનથી આત્માને પોષણ નથી મળતું. સાચા જ્ઞાન અને સાચા ચારિત્ર વિના જીવનું કલ્યાણ ન થાય એ નિઃસંદેહ છે. ઉપર્યુક્ત પત્રમાં શ્રીમદે પ્રકાશેલા ભાવનું દર્શન ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે રચેલ 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન'ની નીચેની ગાથામાં જોવા મળે છે –

'ભાવલવ જેહ વ્યવહાર ગુણથી ભલે, શુદ્ધનચભાવના તેહથી નવિ ચલે; શુદ્ધવ્યવહાર ગુરુચોગ પરિણતપણું, તેહ વિણ શુદ્ધનચમાં નહિ તે ગણું.'^ર

અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે જેમને ભાવલવ, અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું કિંચિત્ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમણે પણ પોતાના તે પરિણામની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ અર્થે સુગુરુનો ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજયંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૬૧ (પત્રાંક-૪૨૨) ૨- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧૬, કડી ૩૨૯

୧૭૧

યોગ પ્રાપ્ત કરીને યથાશક્તિ ચારિત્રાચાર તેમજ તપાચારનું સેવન કરતા રહેવું જરૂરી છે. અન્યથા ગુરુતત્ત્વનો અનાદર કરીને સૂત્ર-અર્થ સ્વમતિકલ્પિત ભાવે કરવાથી આત્મ-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું પરિણામ મિથ્યા જાણવું. જે કોઈ આત્મા પ્રથમ જ્ઞાન-દર્શન ગુણને પ્રાપ્ત કરીને, આત્મશુદ્ધિ કરવાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરીને, આત્મશુદ્ધિના ઉપાયરૂપે ચારિત્રાચાર-તપાચારમાં સુગુરુની નિશ્રાએ યથાશક્તિ પ્રવર્તન કરશે, તેઓ નિશ્વયથી પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે.

આમ, ધર્મ કેવળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં નથી, પશ આચરણમાં છે. ધર્મ સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓમાં નહીં, પણ સિદ્ધાંતમય જીવન જીવવામાં છે. ધર્મ વિષે ચર્ચા કોઈ વખત લાભકારક બની શકે છે, કોઈ વખત નથી પણ બની શકતી, તો કોઈ વખત નુકસાન-કારક પણ બની શકે છે. જો ધર્મચર્ચા દ્વારા જીવ ફક્ત બુદ્ધિવિલાસ જ કરે તો તે ધર્મચર્ચા તેના માટે લાભદાયક નથી થતી અને જ્યારે એ જ શ્રુતજ્ઞાન તેનામાં જ્ઞાની હોવાનો ખોટો દંભ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે તે ધર્મચર્ચા તેના નુકસાનનું કારણ પણ બને છે. જ્યારે એ જ ચિંતનજ્ઞાન ધર્મનું આચરણ કરવાની પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે, માર્ગદર્શન આપે અને તેના પરિણામરૂપે જીવ જાગૃત રહી ધર્મનું આચરણ કરે ત્યારે જ તે કલ્યાણનું કારણ બને છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, તો શા માટે ત્યાગ; કરીને ગર્વ વધારવો, છોડી સુખનો લાગ. હું સત્ ચિત્ આનંદમય, ભાખે વાણી માંઠી; પણ સમ્યગ્ નિજ જ્ઞાનની, ગંધ જણાય ન ક્યાંહી. સ્ત્રી ધન તન જડ યોગથી, અહર્નિશ એકાકાર; વર્તે મોઠાવેશમાં, આકુળપણું અપાર. સાધન ધર્મ ક્રિયા ત્યજી, વિકાર વશ મન માંહી; કુમતિ કુશ્રુતથી ભર્યા, **શુષ્ઠજ્ઞાની તે આંઠી**.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૪ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૭-૨૦)

האת האותה בוותה, אוצותניו הנות.

ભૂમિકા ગાથા ૩માં પરમાર્થમાર્ગને ભૂલી ગયેલા એવા જડકિયાપ્રધાન તથા શુષ્ક-ભૂમિકા જ્ઞાનપ્રધાન જીવોનો ઉલ્લેખ કરી, શ્રીમદે ચોથી અને પાંચમી ગાથામાં તથા-પ્રકારના જીવોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું. બાહ્ય આચારોને જ સર્વસ્વ માની, આંતરિક પરિણામની અવગણના કરનાર એવા જડકિયાપ્રધાન જીવો તથા બાહ્ય આચારને અવગણી માત્ર નિશ્ચયની જાણકારીને જ મોક્ષમાર્ગ માનનાર એવા શુષ્કજ્ઞાનપ્રધાન જીવો એકાંત આગ્રહી દેષ્ટિવાળા હોવાથી વસ્તુતઃ મોક્ષમાર્ગમાં ન કહેવાય, તેમ છતાં પોતે મોક્ષમાર્ગમાં છે એમ તેઓ માને છે. આથી બન્નેને તેમની ભૂલ બતાવી, મતાગ્રહનો ત્યાગ કરી, પરમાર્થમાર્ગ પ્રતિ વળવા શ્રીમદે પ્રેરણા કરી છે.

જડક્રિયા અને શુષ્કજ્ઞાનનું સ્વરૂપ દર્શાવી, હવે છક્રી-સાતમી ગાથામાં ત્યાગ-વૈરાગ્યનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્નેને પરમાર્થ-માર્ગે જોડવા શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

^{ં વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;} તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન.' (દ્) વૈરાગ્યત્થાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની

^{અથ} પ્રાપ્તિના હેતુ છે. અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતા હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. (દ્)

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ અંતરંગ વૃત્તિવાળી ક્રિયા છે તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે અર્થાત્ ભવનું મૂળ છેદે છે; અથવા વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે. એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્દગુરુનો ઉપદેશ તેમાં પરિણામ પામે છે. ઉજ્જ્વળ અંતઃકરણ વિના સદ્દગુરુનો ઉપદેશ પરિણમતો નથી, તેથી વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે, એમ કહ્યું.

અત્રે જે જીવો કિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઇ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે કિયાને અવગાહો, અને તે કિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે પણ ભવનું મૂળ છેદી શક્તાં નથી. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્તો; અને કાયક્લેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ સીણપણું થતું નથી તેમાં તમે મોસમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ કિચાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગવૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, કારણ વિના કાર્ચની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્થે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્ચ્છાનું અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્ય તો તે ગુણો અત્યંત દઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યા કરે છે, પૂજાસત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્કુરાચમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળ-વ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં! 'માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છું,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મમાં ઉત્પજ્ઞ કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય. (૬)^૧

ભાવાર્થ વૈરાગ્યાદિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય, ત્યાગ, પૂજા, ભક્તિ, દીક્ષા, દાન, દયા, વ્રત, ભાવાર્થ તપાદિ સત્સાધન આત્મજ્ઞાન સહિત હોય તો તે સફળ છે, કારણ કે તે આત્મામાં સ્થિરતા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેનાથી નવીન કર્મબંધ અટકે છે તેમજ વિપુલ નિર્જરા થાય છે અને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એકડા વિનાનાં મીંડાં નકામાં છે, પરંતુ મીંડું જો એકડાની પડખે ઊભું રહે તો એકડાની કિંમત દસ ગણી થઈ જાય છે, તેમ આત્મજ્ઞાન વિનાનાં વૈરાગ્યાદિ સફળ નથી, પરંતુ વૈરાગ્યાદિ જો આત્મજ્ઞાન સહિત આરાધવામાં આવે તો તે મોક્ષમાર્ગે ત્વરિત પ્રગતિ કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. આત્મજ્ઞાની અંતરમાં આસક્તિરહિત હોવા છતાં ઘણી વાર પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે તેમને અસ્થિરતા આવી જાય છે. તે અસ્થિરતાના સંપૂર્ણ નાશ અર્થે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિની ત્યાગ-વૈરાગ્યમય સાધના શ્રી જિનેશ્વરે બતાવી છે. તેના ઢારા યોગ-પવૃત્તિનો સંક્ષેય કરી, આત્મજ્ઞાની પૂર્ણ શુદ્ધ દશા પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. આમ, આત્મજ્ઞાન સહિતનાં વૈરાગ્યાદિનું પરમાર્થમાર્ગે મહત્ત્વનું સ્થાન છે એમ શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથાની પ્રથમ પંક્તિમાં સૂચવ્યું છે.

આત્મજ્ઞાન સહિતનાં વૈરાગ્યાદિની સફળતા અને આત્મજ્ઞાન વિનાનાં વૈરાગ્યાદિની નિષ્ફળતા બતાવી શ્રીમદે આત્મજ્ઞાનની મહત્તા બતાવી છે, વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો નથી. આત્મજ્ઞાન પહેલાં થતાં વૈરાગ્યાદિ નિરર્થક અને નિરુપયોગી છે એમ ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.પર૭-પર૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) કહેવાનો આશય નથી, તેની સ્પષ્ટતા કરતાં શ્રીમદ્દ્ પ્રસ્તુત ગાથાની બીજી પંક્તિમાં કહે છે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય, પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના એકમાત્ર પ્રયોજન અર્થે જો વૈરાગ્યાદિ સાધનો થતાં હોય તો તે તથારૂપ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ થાય છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ વળવા અર્થે જો વૈરાગ્યાદિ થતાં હોય તો તે આત્મિક ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરાવતાં હોવાથી સાર્થક છે. વૈરાગ્યાદિ સેવવાથી કષાયો મંદ પડે છે, ચિત્તની વિશુદ્ધિ થાય છે, આત્માની રુચિ તીવ બને છે અને સ્વરૂપના અભ્યાસનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ચિંતન આદિથી અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે. અંતઃકરણ નિર્મળ થવાથી સદ્દગુરુનો ઉપદેશ પરિશમે છે અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી આત્માર્થી જીવ વૈરાગ્યાદિ સાધનો સેવી, તથારૂપ ગુણોને પ્રગટાવી, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અવિરત પુરુષાર્થ કરે છે. આમ, શ્રીમદે આત્મજ્ઞાન પૂર્વે અને આત્મજ્ઞાન પછી, એમ બન્ને અવસ્થામાં વૈરાગ્યાદિ સાધનોની ઉપયોગિતા દર્શાવી છે, સાથોસાથ ક્રિયાજડ અને શુષ્ડજ્ઞાનપ્રધાન જીવોને પણ ગર્ભિતપણે ઉપદેશ આપ્યો છે.

હિશેષાર્થ અનાદિ કાળના પરિભ્રમણમાં જીવે અનંત વાર અનેક સાધનો કર્યાં છે. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવતો, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો અને મનનો નિગ્રહ તેમજ છ કાય જીવની રક્ષા એમ બાર પ્રકારનો સંયમ, ગૃહાદિનો ત્યાગ ઇત્યાદિ પ્રકારના ઉપાયો તેશે અનેક વાર કર્યા છે. પ્રાણાયામ આદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધના, હઠયોગના પ્રયોગોની કષ્ટકારી સાધનાઓ, વિવિધ પ્રકારના જાપ તેમજ અનેક પ્રકારની ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ પણ તેશે કરી છે. આ રીતે વૈરાગ્યાદિ સાધનો કરવામાં કે કષ્ટ વેઠવામાં તેશે કોઈ કસર બાકી રાખી નથી. આવાં અનેક સાધનોનો આવો બળવાન પરિશ્રમ કર્યો હોવા છતાં પણ તે હજુ સુધી સફળ થયો નથી, કારણ કે તે સર્વે સાધનો અને ક્રિયાઓ તેશે આત્મજ્ઞાન વિના કર્યા છે અને આત્મજ્ઞાન વિના ભવદુઃખનો અંત આવતો નથી. આત્માના વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી શાંત થાય છે. ભેદજ્ઞાન દ્વારા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવામાં જે પ્રયત્ન કરતા નથી, તે પરમ તપ કરવા છતાં પણ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરતા નથી.^૧ પંડિત શ્રી દૌલતરામજી લખે છે કે –

૧-	જુઓ	:	(१)	આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'સમાધિતંત્ર', શ્લોક ૪૧
				'आत्मविभ्रमजं दुःखमात्मज्ञानात्प्रशाम्यति ।
				नायतास्तत्र निर्वान्ति कृत्वापि परमं तपः ।।'
			(૨)	કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર', પ્રકાશ ૪, શ્લોક ૩
				'आत्माज्ञानभवं दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते ।
				तपसाऽप्यात्मविज्ञानहीनैश्छेत्तुं न शक्यते ।।'

'કોટિ જન્મ તપ તપૈં, જ્ઞાન વિન કર્મ ઝર્ટે જે, જ્ઞાનીકે છિનમેં, ત્રિગુપ્તિતૈં સહજ ટર્ટે તે; મુનિવ્રત ધાર અનંત વાર ગ્રીવક ઉપજાયૌ, પૈ નિજ આતમજ્ઞાન વિના, સુખ લેશ ન પાર્ચી."

અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન વિના કોઈ વ્યક્તિ દીક્ષા લઈને આખું જીવન પંચ મહાવત પાળે, તપ કરે, ઉપવાસ કરે અને તેનાથી જે કાંઈ કર્મો ખરે, તે કર્મો આત્મજ્ઞાનીને ત્રિગુપ્તિ વડે એક ક્ષણમાં સહેજે ખરી જાય છે. આત્મજ્ઞાનના પ્રતાપે જ્ઞાનીને મન-વચન-કાયાથી ભિન્ન ચૈતન્યપરિણતિ સદા વર્તતી હોવાથી તેમને સહેજે નિર્જરા થયા કરે છે. આત્મજ્ઞાન વગર મહાવ્રત પાળીને જીવ અનંત વાર સ્વર્ગમાં નવમી ઐવેયકે જાય તોપણ જન્મ-મરણનું પરિભ્રમણ તો ઊભું જ રહે છે.

અજ્ઞાની જીવ સત્દિયાનો મર્મ સમજ્યા વિના તેમાં જ બાહ્ય ભાવે લીન રહે છે અને ઉપયોગને સ્વ તરફ એકાઅ કરતો નથી. અનંત કાળથી સતુક્રિયા કરવા છતાં પણ તેનું વલણ પર તરફ જ રહ્યું છે. સ્વ તરફ વળવું તે જ આરાધક ભાવ છે. સત્સાધનનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે નહીં સમજવાથી જીવને આરાધક ભાવ પ્રગટ્યો નથી. જેમ કે તે અનશનાદિ તપથી નિર્જરા માને છે, પણ કેવળ બાહ્ય તપ કરવાથી તો નિર્જરા થાય નહીં. બાહ્ય તપ તો શુદ્ધોપયોગ વધારવા અર્થે કરવામાં આવે છે અને શુદ્ધોપયોગ નિર્જરાનું કારશ છે, તેથી ઉપચારથી તપને નિર્જરાનું કારશ કહ્યું છે. જો બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું એ જ નિર્જરાનું કારશ હોય તો તિર્યંચાદિ પણ ભૂખ-તરસાદિ સહન કરે છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે તે તો પરાધીનપણે સહે છે, સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક ઉપવાસાદિરૂપ તપ કરે તેને નિર્જરા થાય છે. તેનું સમાધાન એ છે કે ધર્મબુદ્ધિથી બાહ્ય ઉપવાસાદિ કરે, તોપણ ઉપયોગ તો તે વખતે અશુભ, શુભ અથવા શુદ્ધ એમ કોઈ પણ રીતે પરિણમી શકે. જો ઘણા ઉપવાસાદિ કરવાથી ઘણી નિર્જરા થાય તથા થોડા ઉપવાસાદિ કરવાથી થોડી નિર્જરા થાય એવો નિયમ હોય તો નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિ જ ઠરે, પણ એમ તો છે જ નહીં, કારણ કે પરિશામ અશુદ્ધ હોય તો ઉપવાસાદિ કરીને પણ નિર્જરા થવી સંભવતી નથી. ઉપયોગ સ્વસન્મુખ કરવો - રાખવો એ જ યથાર્થ સાધના છે અને તેમ કરવામાં જ સાધનની - વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓની સાર્થકતા છે. આત્મજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં જ આ જાગૃતિ વર્તતી હોવાથી આત્મજ્ઞાન સહિતના વૈરાગ્યાદિને મોક્ષપ્રાપક કહ્યાં છે. આ સંદર્ભમાં શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે કે –

'જેમ જાન જોડી હોય, અને વિધવિધ વૈભવ વગેરે હોય, પણ જો એક વર ન ૧- યંડિત શ્રી દૌલતરામજીરચિત, 'છ ઢાળા', ઢાળ ૪, કડી પ હોચ તો ન શોભે અને વર હોય તો શોભે; તેવી રીતે ક્રિયા વૈરાગ્યાદિ જો આત્માનું જ્ઞાન હોય તો શોભે; નહીં તો ન શોભે.'^૧

આમ, આત્મજ્ઞાન વિના તપશ્ચરણ, વૈરાગ્ય આદિ નિષ્ફળ છે અને આત્મજ્ઞાન સાથે કરેલાં તપ, વત, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ સફળ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચારીએ તો આત્મજ્ઞાન થતાં અહિંસાદિ પંચ વતનું યથાર્થ પાલન થાય છે. આત્મામાં અભેદતા થતાં, પરદ્રવ્યમાં અને વિકારમાં આત્માને માનવારૂપ અધર્મની નિવૃત્તિ થતાં અહિંસાનું યથાર્થ પાલન થાય છે. જ્ઞાન અને આત્મા એક જ છે એવી શ્રદ્ધા કરનાર આત્માનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જ માને છે, તેથી તેનાથી સત્ય વ્રતનું પાલન થાય છે. દેહાદિ પરદ્રવ્ય પોતાનાં નથી, છતાં તેને પોતાનાં માનવાં તે અદત્તાદાન છે. જ્ઞાન પરથી તદ્દન જુદું છે, પરંતુ આત્માથી જરા પણ જુદું નથી એમ માનનારે પોતાના આત્માને અદત્તા-દાનના કુભાવોથી બચાવ્યો છે. પરસંયોગમાં અને વિકારમાં આત્માની એકતા માનીને તેમાં જોડાવું તે અબદ્ધસેવન છે. તે ટાળી, જ્ઞાન અને આત્મામાં એકત્વની શ્રદ્ધા કરીને વિકાર અને સંયોગોથી જુદાપણું જાણે, અર્થાત્ આત્મા સાથે એકતા કરીને પર સાથેનું એકતારૂપ જોડાણ તોડે તે પરમાર્થે બદ્ધચારી બને છે. તેના અંતરના અભિપ્રાયમાં 'હું જ્ઞાનમાત્ર છું, એ સિવાય પરનો એક અંશ પણ મારો નથી' એવી માન્યતા થતાં તે અપરિગ્રહી બને છે.

વળી, 'હું અનંત જ્ઞાનાનંદપૂર્શ છું અને વિકારપશે નથી' એમ શ્રદ્ધા કરવામાં જ્ઞાનની અનંતી ક્રિયા થાય છે. પોતાના સ્વભાવમાં જ સંતોષ માની સર્વ પરદ્રવ્યોમાંથી પોતાપશાની બુદ્ધિ છોડી દેતાં મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમજ્ઞ થાય છે. પોતાનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ ઓળખાતાં અનંતા ભવનાં પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. આત્મા અને જ્ઞાનની અભેદતા કરવાથી તેને સાચો સમભાવ એટલે કે સામાયિક થાય છે. શરીર અને શરીરની આહાર આદિ ક્રિયાઓથી પોતાના સ્વભાવને ભિન્ન જાણવામાં, શરીરનું સ્વામિત્વ છોડી દેવામાં શ્રદ્ધાની અપેક્ષાએ ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ થાય છે. આત્મસ્વરૂપમાં વિશેષ એકાઅ થતાં સ્વરૂપ-સમાધિનો આનંદ વધતો જાય છે, આહારાદિની ઇચ્છાઓ તૂટતી જાય છે અને પર સંબંધી ઇચ્છાના નિરોધરૂપ તપ થાય છે. મન-વાણી-દેહથી ભિન્ન એવા ચૈતન્ચમાં જ્ઞાન એકાઅ થતાં શરીરાદિ ઉપરનું લક્ષ છૂટી જાય છે અને કાયા પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ થાય છે. એ જ કાયોત્સર્ગ છે. આમ, આત્મજ્ઞાન થતાં સર્વ ક્રિયાઓ સફળપણાને પામે છે.

આત્મજ્ઞાનીને ચિદાનંદતત્ત્વનું ભાન સતત હોવાથી તથા સ્વરૂપમાં જ પ્રીતિ રહેવાથી પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય સહજ વધતો જાય છે. સ્વ-પરનો ભેદ પ્રત્યક્ષ થતાં ઇન્દ્રિયવિષયો પ્રત્યેના વૈરાગ્યમાં તીવ્રતા આવતી જાય છે. તેઓ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૧૬ (ઉપદેશછાયા-૧૦) પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે. તેઓ પરપરિશતિને વમીને આત્મપરિશતિમાં રમે છે. તેઓ બાહ્યાભ્યંતર સંગથી વિરામ પામી એકમાત્ર અસંગભાવને જ ભજે છે. વૈરાગ્યના બળે તેમની આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા વધતી જાય છે. તેમના રાગ-દ્વેષાદિનો ઘટાડો થતો જાય છે અને વીતરાગતા વધતી જાય છે. આમ, આત્મજ્ઞાનપૂર્વકનાં વૈરાગ્યાદિ સાધનો મોક્ષમાં કારણભૂત બને છે. તેથી જ વૈરાગ્યાદિ સાધનો આત્મજ્ઞાન પછી સફળ ગણાય છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ કહે છે કે દાન, પૂજા, બ્રહ્મચર્ય, ઉપવાસ, અનેક પ્રકારનાં વ્રત અને મુનિલિંગધારશ આદિ સર્વ એક સમ્યગ્દર્શન થાય તો મોક્ષ-માર્ગમાં કારણભૂત બને છે. સમ્યગ્દર્શન વિના તે સર્વ સંસારને વધારવાવાળાં છે.^૧ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પણ કહે છે કે દાનાદિ સર્વ કિયાઓ સમક્તિ (આત્મજ્ઞાન) હોય તો જ શુદ્ધ છે, કારણ કે તે ક્રિયાઓના મોક્ષરૂપી ફળમાં સમક્તિ (આત્મજ્ઞાન) હોય તો જ શુદ્ધ છે, કારણ કે તે ક્રિયાઓ આચરે તોપણ ચૈતન્યની શાંતિનું વેદન થતું નથી, કર્મબંધનથી છુટાતું નથી અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૨

અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે વૈરાગ્યાદિ સાધનો જો સમ્યગ્દર્શન - આત્મજ્ઞાન પછી જ સફળ છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન પછી જ જો વૈરાગ્યાદિ સાધનો મોક્ષપ્રાપક બનતા હોય તો આત્મજ્ઞાન પહેલાં તે સાધનો કરવાનો શું અર્થ? આત્મજ્ઞાન પહેલાં જો તેની મોક્ષાર્થે કોઈ ઉપયોગિતા ન હોય તો તેને ધર્મક્રિયા કઈ રીતે કહી શકાય? આ પ્રશ્નનું સમાધાન એમ છે કે તે વૈરાગ્યાદિ જો આત્મલક્ષપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત થતાં હોવાથી તે આત્મજ્ઞાન પહેલાં પણ કરવાં યોગ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન પહેલાંની, અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અવસ્થાની વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓ મોક્ષપ્રાપક નથી એ કથન નિશ્ચયનયનું છે. નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ તો આત્મજ્ઞાન સાથેનાં વૈરાગ્યાદિ જ ધર્મ કહેવાય છે, પરંતુ વ્યવહારનયની દષ્ટિએ તો આત્મજ્ઞાન સાથેનાં વૈરાગ્યાદિ જ ધર્મ કહેવાય છે, પરંતુ વ્યવહારનયની દષ્ટિએ મિથ્યાત્વની અવસ્થામાં પણ જે વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓ આત્મલક્ષપૂર્વક થતી હોય તે પણ ધર્મ છે. ભલે તે ક્રિયા મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં થતી હોય, પણ જો તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયક થતી હોય તો તે ક્રિયા પણ ધર્મક્રિયા જ છે. અંતે તો મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં રહેલ સમક્તિસન્મખ જીવ જ આત્મજ્ઞાન પામે છે. આત્મજ્ઞાન એકાએક આકાશમાંથી ઊતરી પડતું નથી કે અચાનક આત્મામાં પ્રગટ થઈ જતું નથી. જે મિથ્યાત્વી આત્મા સદ્વગુરુનો યોગ પામે

૧-	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'રયણસાર', ગાથા ૧૦	
			'दाणं पूया सीलं, उववासं बहुविहं पि खव	णंषि ।
			सम्मजुदं मोक्खसुहं, सम्मविणा दीह	संसारं ।।'
ર-	જુઓ	:	ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબ	ાંધ ૪, શ્લોક
			'सम्यक्त्वसहिता एव शुद्धा दानादिकाः f	क्रेयाः ।
			तासां मोक्षफले प्रोक्ता यदस्य सहव	जस्ति। । ।'

Jain Education International

ર

છે. ધર્મદેશના સાંભળે છે. સંસારની અસારતાનો બોધ પામે છે. ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધનો સેવે છે તે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે છે. તેની ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓ મિથ્યાત્વ સહિત હોવા છતાં તે ક્રિયાઓ આત્મલક્ષપર્વક થતી હોવાથી અને તે દ્વારા ભવિષ્યમાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે ધર્મક્રિયા જ છે. નિશ્ચયનયથી તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછીનાં વૈરાગ્યાદિ જ ધર્મક્રિયા તરીકે માન્ય થયેલ છે. પણ વ્યવહારનયથી પણ જો તેને ધર્મક્રિયા માનવામાં ન આવે તો શું તેને પાપક્રિયા માનવી? જો સમ્યગ્દર્શન એ ગુણ છે તો તેને પ્રાપ્ત કરી આપનારાં વૈરાગ્યાદિને ધર્મક્રિયા કહેવી જોઈએ. તે ક્રિયાઓમાં મિથ્યાત્વભાવ પડેલો છે, પણ તેમાં રહેલું મિથ્યાત્વ તો સાવ માયકાંગલું છે. મરવા પડેલં એ મિથ્યાત્વ અવગણના કરવા યોગ્ય છે એમ વ્યવહારનય કહે છે. નિશ્ચયનું મંતવ્ય સાક્ષાત (immediate) મોક્ષફળની પ્રાપકતાને અનુલક્ષીને છે, જ્યારે વ્યવહારનયનું મંતવ્ય પરંપરયા (successive) મોક્ષફળની પ્રાપકતાને અનુલક્ષીને છે. મંદમિથ્યાત્વીનાં વૈરાગ્યાદિથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મજ્ઞાન સહિતનાં વૈરાગ્યાદિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એવો જિનમત છે. નિશ્ચયદ્રષ્ટિએ જેનું ફળ સાક્ષાત્ મોક્ષ હોય તેને જ સતુક્રિયા કહી શકાય. સ્વરૂપલક્ષ સહિતની શુભ ક્રિયાથી તત્લણ તો પુષ્યબંધ જ થાય છે, તેથી પારમાર્થિક રીતે એને મોક્ષપ્રાપક ન ગણી શકાય; પણ તે ક્રિયા પરંપરાએ મોક્ષફળની પ્રાપક છે, તેથી વ્યવહારદષ્ટિથી તેને મોક્ષનું કારણ ગણવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રમાં જ્યાં એમ કહ્યું છે કે આત્મજ્ઞાન વિનાનાં વૈરાગ્યાદિ મોક્ષનું કારણ નથી, ત્યાં એમ કહેવું છે કે સ્વરૂપલક્ષ ન હોવાથી વૈરાગ્યાદિ નિષ્ફળ છે. જ્યાં સુધી સંસારમાં રસ હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપલક્ષ ન થાય. સ્વર્ગપ્રલોભન, નરકભય, લોકસંજ્ઞા, ઓધસંજ્ઞા, મજબૂરી, બળજબરી, દેખાદેખી, મોટાઈ જેવાં અનેક પ્રકારનાં સાંસારિક પ્રયોજનોથી થતાં વૈરાગ્યાદિ મોક્ષફળ આપી શકતાં નથી. પરંતુ જેનું મિથ્યાત્વ મંદ પડ્યું છે અને જે સ્વરૂપલક્ષપૂર્વક ક્રિયાઓ કરે છે તેને તે ક્રિયાઓ પરંપરાએ મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે. મોક્ષનું કારણ નિશ્વય સમ્યગ્દર્શન છે અને નિશ્વય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે અને તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેલા મંદમિથ્યાત્વી જીવને તત્ત્વમંથન કરવાથી થાય છે. તત્ત્વમંથન મનની શાંત અવસ્થામાં થાય છે. મનની શાંત અવસ્થા કષાયની ઉપશાંતતા અને વિષયોની મંદતાથી થાય છે અને તે વૈરાગ્યાદિ શુભ કિયાઓમાં જોડાવાથી થાય છે. આમ, તે શુભ ક્રિયા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સહાયક નીવડે છે અને તેથી તેનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રીમદ્ ફરમાવે છે કે –

'ઝેર ને અમૃત સરખાં છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું હોય તો તે અપેક્ષિત છે. ઝેર અને અમૃત સરખાં કહેવાથી ઝેર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે એમ નથી. આ જ રીતે શુભ અને અશુભ બન્ને કિયાના સંબંધમાં સમજવું. કિયા, શુભ અને અશુભનો નિષેધ કહ્યો હોય તો મોક્ષની અપેક્ષાએ છે. તેથી કરી શુભ અને અશુભ કિયા સરખી છે એમ ગણી લઇ અશુભ કિયા કરવી, એવું જ્ઞાનીપુરુષનું કથન હોય જ નહીં. સત્પુરુષનું વચન અધર્મમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય જ નહીં.

જે કિયા કરવી તે નિર્દભપણે, નિરહંકારપણે કરવી; કિયાના ફળની આકાંક્ષા રાખવી નહીં. શુભ કિયાનો કાંઇ નિષેધ છે જ નહીં, પણ જ્યાં જ્યાં શુભ કિયાથી મોક્ષ માન્યો છે ત્યાં ત્યાં નિષેધ છે.'^૧

જ્ઞાનીઓએ નિશ્ચયપ્રધાન બોધમાં વ્યવહારધર્મને હીન પણ બતાવ્યો છે, પરંતુ વત-શીલ-સંયમાદિનું હીનપણું પ્રગટ કરવા પાછળ તેમનો આશય જે જીવ આત્માનુભવનો ઉપાય કરતો નથી અને માત્ર બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં જ મગ્ન છે, તેને ત્યાંથી આગળ વધારીને આત્માનુભવના પુરુષાર્થમાં લગાવવાનો હોય છે. શુભોપયોગનો નિષેધ અશુભોપયોગમાં જવા માટે નહીં, પરંતુ શુદ્ધોપયોગની પ્રેરણા માટે કરવામાં આવે છે. તેથી જે જીવ ભક્તિ આદિ કાર્યોમાં કૃતકૃત્યતા માની બેસે છે, તેને આત્મશ્રદ્ધાનાદિ કરાવવા માટે 'દેહમાં દેવ છે, દેરામાં નથી' ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ત્યાં એમ સમજી ન લેવું કે ભક્તિ છોડી ભોગાદિમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. જ્યાં વ્યવહારનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યાં તે વાતને યથાર્થપણે જાણવી જોઈએ અને પ્રમાદી ન થવું જોઈએ.

આવાં કથનોનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના, 'પોતાનાં પરિણામ નિર્મળ જોઈએ, બાહ્યમાં ભલે ગમે તે પ્રવર્તન હોય' એમ વિચારી બાહ્ય ત્યાગાદિના ઉપદેશથી પરાક્ષ્મુખ રહેનારા જીવો અધ્યાત્મ સાધી શકતા નથી, કારણ કે આત્મપરિણામને અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. છદ્મસ્થ જીવને પરિણામપૂર્વક ક્રિયા થાય છે તથા કોઈ વખત પરિણામ વિના કોઈ ક્રિયા થાય છે તો તે પરવશતાથી થાય છે, પણ જ્યાં સ્વવશથી ઉદ્યમપૂર્વક કાર્ય કરવામાં આવે અને 'પરિણામ એ રૂપ નથી' એમ કહે તો તે ભમ છે. વળી, બાહ્ય પદાર્થોનો આશ્રય પામીને જે પરિણામ થાય છે તે શુભાશુભ હોય છે, માટે તેવાં પરિણામ મટાડવા અર્થે જ્ઞાનીઓએ બાહ્ય વસ્તુનો નિષેધ કર્યો છે. રાગાદિ ભાવ ઘટતાં અનુક્રમે બાહ્ય એવો શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ હોય છે, અથવા એ પ્રમાણે શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ અંગીકાર કરતાં પાંચમા-છટ્ટા આદિ ગુણસ્થાનોમાં રાગાદિ ઘટવારૂપ પરિણામોની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું જ્ઞાનીઓએ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી જ્ઞાનીઓ તીવ કષાયોનાં કાર્યો છોડાવી મંદ કષાયરૂપ કાર્યો કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. જો કે કપાય કરવો ખરાબ જ છે, તોપણ જ્યાં સર્વ કષાય છૂટતા ન હોય ત્યાં જેટલો કપાય ઘટશે તેટલું ભલું થશે એવા પ્રયોજનથી મંદ કષાયરૂપ કાર્યોનો ઉપદેશ આપે ૧- 'શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવત્તિ, પ્.૭૨૧ (ઉપદેશછાયા-૧૧) છે. જે જીવોને આરંભાદિ કરવાની, વિષય સેવવાની અથવા ક્રોધાદિ કરવાની ઇચ્છા સર્વથા દૂર થતી ન હોય, તેમને પૂજા-પ્રભાવનાદિ કરવાનો, ચૈત્યાલયાદિ બનાવવાનો, ધર્માત્મા પુરુષોને સહાય આદિ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં પરંપરાએ કષાયોનું પોષણ થતું નથી, જ્યારે પાપકાર્યોમાં તો પરંપરાએ કષાયોનું પોષણ થાય છે. તેથી જ્ઞાનીઓ પાપકાર્યોથી છોડાવી વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓમાં જોડાવાનો ઉપદેશ આપે છે. મિથ્યાત્વી જીવ વૈરાગ્યાદિ ક્રિયા જ્યારે સ્વરૂપલક્ષે કરે છે ત્યારે તેનામાં અશુભ ભાવનું બળ ઘટે છે અને શુભ ભાવનું બળ વધે છે. કષાયની મંદતા વખતે મન શાંત હોવાથી તત્ત્વનું મંથન કરવા તે સમર્થ બને છે, પરિણામે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે સમ્યક્ત્વ પહેલાં પણ શુભ ક્રિયાત્મક વ્યવહાર મોક્ષનું પરંપરયા કારણ છે. મંદમિથ્યાત્વી, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વસન્યુખ જીવનો શુભ ધર્મક્રિયા વખતે વર્તતો સાતિશય શુભોપયોગ શુદ્ધતાને સાધે છે, તેથી તે પરંપરયા મોક્ષનું કારણ છે.

શુભોપયોગ ત્રણ પ્રકારે છે - ક્રિયારૂપ, ભક્તિરૂપ અને ગુણગુણીભેદવિચારરૂપ. વળી, તે દરેક પ્રકાર સાતિશયરૂપ અને નિરતિશયરૂપ એમ બે પ્રકારના હોય છે. સાતિશયરૂપ શુભ ઉપયોગવાળો જીવ ચોક્કસ શુદ્ધતાને સાધે છે, જ્યારે નિરતિશય શુભોપયોગી જીવ સાતિશય શુભ ઉપયોગવાળો થયા વગર શુદ્ધતાને સાધી શકતો નથી. વૈરાગ્યાદિ શુભ ક્રિયામાં વર્તે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સંબંધી ઉત્તમ કાર્યોમાં ભક્તિથી ભાગ લે અને શાસ્ત્રના અભ્યાસથી તત્ત્વનો વિચાર કરે; પણ જો તે ત્રણે પ્રકારના શુભ વિકલ્પના રસમાં જ રોકાઈ રહે, વિકલ્પથી જુદું ચૈતન્યસ્વરૂપ લક્ષગત ન કરે તો એવા શુભોપયોગમાં કોઈ સાતિશયતા નથી; એવા નિરતિશય શુભ ભાવો અજ્ઞાની જીવ પૂર્વે અનેક વાર કરી ચૂક્યો છે, પણ તેનાથી તેનું હિત સધાયું નથી. સાતિશયતા વગરના આ શુભોપયોગમાં ઉપયોગ બળવાન નથી, ઉપયોગ રાગમાં દબાઈ રહ્યો છે, તેમાં એકાકાર વર્તી રહ્યો છે, તેથી તે પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી; પરંતુ તે શુભ ભાવના કારણે જીવને શુભ નિમિત્તો મળે છે, જેથી ભવિષ્યમાં કદાચિત્ આગળ વધીને તે સ્વકાર્ય સાધવા તૈયાર થાય તો તે વખતે તેના ઉપયોગમાં સાતિશયપણું આવી જાય.

જે ઉપયોગમાં સાતિશયપશું આવે તે જરૂર પોતાના સ્વભાવને સાધે જ છે. વૈરાગ્યાદિ ક્રિયા, ભક્તિ, તત્ત્વવિચાર વખતે જો ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા લક્ષગત વર્તતો હોય, એટલે કે ઉપયોગ જ્યારે રાગ કરતાં વધુ બળવાન હોય, ત્યારે તે શુભોપયોગને સાતિશય કહેવાય છે. રાગ કરતાં તેનામાં અતિશયતા છે, તેથી ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે શુભોપયોગમાં સાતિશયપશું આવે છે. ઉચ્ચ જિજ્ઞાસુને સમ્યક્ત્વની પૂર્વે અને સમ્યક્ત્વ પછીના શુભ ઉપયોગમાં આવી અતિશયતા હોય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે કે શુભ ઉપયોગમાં સાધકપશું ઉપયોગમાં છે, શુભમાં નહીં. શુભ રાગ અને ઉપયોગ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે. સમ્યક્ત્વ પહેલાના સાતિશય ઉપયોગનું બળ એવું હોય છે કે રાગથી પોતે જુદો પડીને પોતાના સમ્યક્ સ્વભાવને પકડી લે છે. તે જીવ શુભ રાગમાં અટકતો નથી. તેના રાગ કરતાં ઉપયોગનું બળ વધતું રહે છે. આમ, સાતિશય શુભોપયોગ દ્વારા શુદ્ધોપયોગ સધાય છે, તેથી વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત છે.

વૈરાગ્યાદિ સાધનો દ્વારા પરપદાર્થો ઉપરની મમતા દૂર થાય છે. તે મમતા દૂર થવાથી તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા દૂર થાય છે અને તેથી અંતરંગ અને બાહ્ય સર્વ સંગનો સહેજે ત્યાગ થાય છે, જેથી સ્વરૂપના અભ્યાસનો અવકાશ રહે છે. આત્મસ્વરૂપના લક્ષપૂર્વક વૈરાગ્યાદિ ભાવ દઢ થતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને અનુક્રમે રાગ-દેષાદિ સર્વ દોષોનો ક્ષય થઈ, અખંડ આત્મરમણતારૂપ શુદ્ધ સ્વભાવમય સર્વોત્તમ ધર્મ પ્રગટે છે. માટે પરમ શાંતરસમય આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુએ તે આત્મિક શાંતિના અદ્ભુત કારણરૂપ વૈરાગ્યાદિ સાધનો સેવવાં શ્રેયરૂપ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આત્મતત્ત્વના મહિમાને જાણ્યો નથી, ત્યાં સુધી વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી લાભ થતો નથી. આત્માની ઓળખાણ વગર જપ-તપાદિની પરમાર્થમાર્ગમાં કોઈ ગણતરી નથી. કોઈ જીવ પાણીના અભાવે મૃત્યુ પામે છે તો કોઈ પાણીમાં ડૂબીને મરે છે, તેમ કોઈ જીવ સાધન કર્યા વગર રખડે છે અને કોઈ જીવ સાધન યથાર્થપણે નહીં કરવાથી રખડે છે. આવા શુષ્ડજ્ઞાનપ્રધાન અને ક્રિયાજડ જીવો માર્ગભ્રષ્ટ છે. તેમને સત્પથનું દર્શન કરાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે કે –

'અત્રે જે જીવો કિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઇ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે કિયાને અવગાહો, અને તે કિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે પણ ભવનું મૂળ છેદી શકતાં નથી. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થ તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્તો; અને કાયક્લેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઇ જીણપણું થતું નથી તેમાં તમે મોક્ષમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ કિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગવૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, કારણ વિના કાર્ચની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂચ્છાંનું અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસજ્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્ય તો તે ગુણો અત્યંત દઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યા કરે છે, પૂજાસત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળ-વ્યાકુળતા થઇ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં! 'માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છું,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય.'⁹

આમ, શ્રીમદે આ ગાથામાં વૈરાગ્યાદિની ઉપયોગિતાનો બોધ આપી માર્ગ ભૂલેલા ક્રિયાજડ તથા શુષ્કજ્ઞાની જીવોને યથાર્થ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કરવાથી જ કલ્યાણ થઈ જશે એવં માનનારા ક્રિયાજડને એમ બોધ આપ્યો છે કે કાયાને દમવી. રોકવી એ કાંઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો હેત નથી. કોરી વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાઓ આત્મજ્ઞાન વિના સકળ થતી નથી અને મોક્ષ અપાવી શકતી નથી. જેને પરમાર્થે હિત-અહિતની પરીક્ષા નથી, અકષાય તથા કષાયનો, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનો વિવેક નથી, આત્મસ્વરૂપનું ભાન નથી; તે જીવ ધર્મના નામે પુષ્કળ ક્રિયાકાંડ કરી પોતે મોક્ષમાર્ગને સાધે છે એવું મિથ્યા અભિમાન કરે છે અને પોતાના આત્માર્થને છેદે છે. જો તે રાગ, દ્વેષ અને મોહ ઘટાડે નહીં તો તેનો સર્વ કાયક્લેશ વૃથા છે. તેને મિથ્યાત્વનો સંવર તો હજી થયો નથી અને યોગનો સંવર કરવા જાય છે, તેથી તેને યથાર્થ સંવર ક્યારે પણ થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે - એક માણસને રૂા. ૯૯,૯૯૯/-નું દેવું હોય, તેમાંથી જો તે એકમનો નવડો ચૂકવે તો રૂા. ૯૯,૯૯૦/-નું દેવું બાકી રહે, પરંતુ જો તે પહેલો નવડો ચુકવે તો માત્ર રૂા. ૯,૯૯૯/-નું દેવું બાકી રહે. એ રીતે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પંચાસવરૂપ પાંચ નવડા અનાદિથી જીવને લાગેલા છે. તેમાંથી જો તે છેલ્લો નવડો ચૂકવે, અર્થાત્ માત્ર યોગનો સંવર કરવા જાય તો તેથી કંઈ તેનું પરિભ્રમશરૂપ દેવું છૂટે નહીં. જીવે વિચારવું ઘટે કે આજ સુધી તેશે મિથ્યાત્વનો પહેલો નવડો ચૂકવ્યો નથી અને અનંત વાર કેવળ બાહ્ય ક્રિયાઓ દ્વારા એકમનો નવડો ચુકવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે કારણે તેનું પરિભ્રમણ ટળ્યું નથી. તેથી બાહ્ય ક્રિયાઓમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માની તે ક્રિયાઓમાં જ રોકાઈ જવું ઘટતું નથી, પરંતુ અંતરંગ આત્મપરિશામરૂપ અધ્યાત્મક્રિયામાં ઊંડા ઊતરવું ઘટે છે. આમ, વૈરાગ્યાદિ જો આત્મજ્ઞાન સહિત હોય તો અવશ્ય મોક્ષકળ પમાડતાં હોવાથી સકળ છે અને આત્મ-જ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનના એકમાત્ર પ્રયોજનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય તો તે વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારશો છે એમ બતાવી, શ્રીમદે ક્રિયાજડ જીવોને તે વૈરાગ્યાદિ સાધનો એકમાત્ર આત્માર્થે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે, સ્વરૂપલક્ષે સેવવાની ભલામશ કરી છે.

૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, ષૃ.૫૨૭-૫૨૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન)

વળી, ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ અંતરપરિષ્ઠાામરૂપ અધ્યાત્મરસના ભાવભીના પ્રવાહ વિનાના શુષ્કજ્ઞાનીને એમ ઉપદેશ આપ્યો છે કે માત્ર શાસ્ત્રોના શબ્દજ્ઞાનથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી, પણ આત્મજ્ઞાનમાં કારણભૂત એવાં વૈરાગ્યાદિની પણ આવશ્યકતા છે. જે માત્ર મુખેથી જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરે છે અને ત્યાગ-વૈરાગ્યરહિત છે તેને આત્મજ્ઞાન -કેવી રીતે થાય? તે મનમાં એમ ધારી રાખે છે કે દેહ અને આત્મા સર્વથા ભિન્ન છે, આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી છે, સુખનું ધામ છે ઇત્યાદિ; પણ પોતાને જરા પ્રતિકળતા આવે, અપમાન આદિ થાય તો તીવ અશુભ ભાવમાં પ્રવર્તે છે. સંયોગભાવનાના કારણે બાહ્ય વિષયોમાં ફાંફાં મારે છે અને તેમાંથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. જ્યાં હજી પરમાં આધારબુદ્ધિ રહી છે, પરથી સુખ, શાંતિ અને સલામતી ભાસે છે, ત્યાં હજી મુમુક્ષુપણું જ પ્રગટવું નથી તો જ્ઞાનીપણું કઈ રીતે સંભવે? આત્મસ્વરૂપની વાતો વાંચી કે સાંભળી લેવામાં આવે, વિચારી કે સમજી લેવામાં આવે, પરંતુ આચરણમાં મૂકવામાં ન આવે તો તે સમજણ હજી પરિપક્વ થઈ નથી, કાચી છે. કાચા ઘડાની મદદથી નદી પાર કરવી જોખમકારક છે. પ્રથમ તેને પકવવો જોઈએ. તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનોનાં સેવન દારા સમજણને પરિપક્વ કરવી ઘટે. કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. પરંતુ શુષ્કજ્ઞાની જીવ વૈરાગ્યાદિ કારણ આપ્યા વગર જ આત્મજ્ઞાનરૂપી કાર્ય ઇચ્છે છે. પ્રરૂપે છે, તો તેને આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પ્રગટે? વૈરાગ્યાદિ ગણો વિના ઉપદેશ ઝીલવાની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી તો ઉપદેશ આત્મપરિશામી ક્યાંથી થાય? વળી. પજા-સત્કારાદિની કામના હોવા છતાં, સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર મોહ હોવા છતાં, વિષયમાં આસક્તિ હોવા છતાં, આત્મસન્મુખતાનો પણ અભાવ હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાની કહેવડાવે છે અને અનંતા જ્ઞાનીઓની આશાતના કરે છે. અંતરમાં ભોગની ઇચ્છા વર્તતી હોવાથી, 'શું કરું? મારે ઉદય એવો છે' એવું બોલી, પોતાનો બચાવ કરી ભોગેચ્છાને પોષે છે અને પરિશામે તેનો સંસાર વધતો જાય છે. તેવા શુષ્કજ્ઞાનીને શ્રીમદે વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિનાં આચરણની પ્રેરણા કરી છે કે જેથી તે આત્મજ્ઞાનની સન્મુખ થાય. વૈરાગ્યાદિ સાધનો આત્મજ્ઞાન થયા પૂર્વે, આત્મજ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પામવા માટે અવશ્ય સેવવાં યોગ્ય છે, કારણ કે તેનાં સેવનથી આત્મજ્ઞાનની દિશામાં પ્રયાણ થાય છે અને ક્રમે કરીને આત્મજ્ઞાન થાય છે. આમ, શ્રીમદે વૈરાગ્યાદિને આત્મ-જ્ઞાનનાં કારણ બતાવીને, તે સાધનોની આવશ્યકતા અને મહત્તા બતાવીને, શુષ્કજ્ઞાનીને તે સાધનોનાં સેવનની ભલામણ કરી છે.

આ રીતે શ્રીમદે ધર્મના નામે કલ્પિત પ્રવૃત્તિ કરનારા બન્ને પ્રકારના જીવોને તેમના દોષોનો લક્ષ કરાવ્યો છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે કે –

'ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાનીને ક્રિયાજડપણું અને શુષ્કજ્ઞાનીપણું છોડાવવા અને

સાચા મોક્ષમાર્ગે જોડાવવા આ પરમાર્થગંભીર સૂત્રમાં આત્મજ્ઞાન અને આત્મક્રિયાનો સમન્વય કરવારૂપ સમ્યક્ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે; અને આ સૂત્રની તત્ત્વકલામચ અદ્દભુત સૂત્રગૂંથણીથી બન્નેને એકીસાથે અદ્દભુત પરમાર્થકુશળતાથી સમ્યક્ શુદ્ધ બોધ આપ્યો છે.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો શિવ પદ ઉદેશ; સદ્ગુરુ કથિત ક્રિયા વિષે, ઉદ્યમવંત વિશેષ. સદાચરણ તો તે ભલું, જો સહ આતમજ્ઞાન; જેથી ગુણ શ્રેણિ વિષે, ચઢે વધે ગુણસ્થાન. દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ, સદ્ગુરુ વિનય સહિત; તેમ જ આતમજ્ઞાનની, જ્યોતિ વિશેષ નિમિત્ત. વૈરાગ્યાદિ સદ્ગુણો, ચઢતાં સંયમ સ્થાન; અનુક્રમે કેવળજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન.'^ર

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૨૯ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૪ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૨૧-૨૪)

אויו נפקוין ח נצמאי, אוא ח האלוח, אוז כאויו נפקויואי, הו מנה הממות.

्लूभिझा ગાથા ૬માં કહ્યું કે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સત્સાધનો જો આત્મજ્ઞાન સહિત હોય (ભૂમિકા) તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવવામાં ફળવાન થાય છે અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે સાધનો સ્વસ્વરૂપના લક્ષે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે સેવવામાં આવતાં હોય તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ થાય છે.

હવે પ્રસ્તુત ગાથામાં પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું મહત્ત્વ સમજાવી શ્રીમદ્ તેની દઢતા કરાવે છે. બન્ને પ્રકારના જીવોને ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિની ઉપકારિતા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે –

ાથા 'ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન; આથા અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજભાન.' (૭)

જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પજ્ઞ થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન અર્થ ન થાય; અને જે ત્યાગ વિરાગમાં જ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. (૭)

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગવૈરાગ્યમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહયારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંચમાદિ પ્રવૃત્તિ થઇ જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ ક્રિયાજડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય છે એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ વૈરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્શુ. (૭)^૧

ભાવાર્થ જ્યાં સુધી જીવને બાહ્ય પદાર્થોનું માહાત્મ્ય છે, ઇષ્ટ પદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ ભાવાર્થ છે, ત્યાં સુધી તેનાથી નિવૃત્ત થવાનાં અંતરંગ પરિશામ થતાં નથી. વૃત્તિઓ બાહ્ય સંયોગોમાં જ ભટકતી હોવાથી સ્વરૂપસન્મુખતા સંભવતી નથી. ચિત્તમાં ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.પ૨૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) દઢ વૈરાગ્યરંગ ન લાગે ત્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ થવી શક્ય નથી, માટે જ શ્રીમદે અત્રે 'ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં' એ ચરણમાં 'ચિત્ત' શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર આપ્યો છે. ત્યાગ-વૈરાગ્યનો સાચો રંગ જ્યાં સુધી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય ત્યાં સુધી જીવમાં આત્મજ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. ત્યાગ-વૈરાગ્યવાસિત જીવને સદ્ગુરુનો બોધ થતાં આત્મજ્ઞાનાદિ કલ્યાણપરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ત્યાગ-વૈરાગ્યભાવોથી તેની ચિત્તભૂમિ કોમળ થઈ હોવાથી તેમાં બોધ ઊગી નીકળે છે. આમ, આત્મસાધનામાં બાધક નિમિત્તોને છોડવારૂપ ત્યાગ તથા સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ ઘટવારૂપ વૈરાગ્ય અથવા ગ્રહણ થયેલાં હોય તેને છોડવારૂપ ત્યાગ અને નવીન ગ્રહણના અટકવારૂપ વૈરાગ્ય જેના અંતરમાં પ્રગટ્યાં નથી તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય. તેનું જ્ઞાન વાચાજ્ઞાન છે; ઠાંસેલું, ગોખેલું, અનુભવ વિનાનું શુષ્ક જ્ઞાન છે.

કદાષિ કોઈ જીવ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કારણભત એવાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ કરતો હોય, પરંતુ જો તે સાધનોમાં જ તે અટકી જાય, તેમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માની તે સાધનોને જ સાધ્ય માનવાની ભુલ કરી બેસે, તો ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ કરવા છતાં પણ તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહે છે. ત્યાગ, તપ, સંયમ, પુજા, ભક્તિ, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ બધી ક્રિયાઓ નિજભાન જગાડીને સ્વમાં સ્થિર થવા માટેની કેડીઓ છે. આ સાધનો વડે ક્યાંક આગળ પહોંચવાનું છે એ ભૂલીને તેમાં જ અટકી જતાં, અર્થાતુ તેમાં જ અટવાઈ જતાં આત્માર્થ ચૂકી જવાય છે. જીવ જો સાધનનું સાધ્ય - આત્મજ્ઞાન. તેને જ ચૂકી જાય અને સાધનને જ સાધ્ય માની, તે સાધનમાં જ રમ્યા કરે તો ઇષ્ટ લક્ષ્ય ભણી વધી ન શકવાથી તે જીવ આત્મજ્ઞાન પામી શકતો નથી. જડક્રિયાપ્રધાન જીવને ક્રિયામાં રહેતી ઊણપ અને સ્ખલના ખંચે છે. પરંત વર્ષોથી દીક્ષાપર્યાય હોવા છતાં, વર્ષોથી તપસ્યા કરવા છતાં, વર્ષોથી પુજા-ભક્તિ આદિ કરવા છતાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિ ન કરી શક્યાનો રંજ પણ તેને થતો નથી. આમ, ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ ક્રિયા ઉપયોગશન્યપણે થતી હોવાથી તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી અને આત્મલક્ષ ચુકાઈ જવાના કારણે ક્વચિત્ તો ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ ક્રિયાનો આગ્રહ કે અભિમાન થઈ જવાથી જીવનું અપાર નુકસાન થાય છે. આ પ્રમાણે આ ગાથામાં શ્રીમદે ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને પ્રકારના જીવોને ઉપદેશ કર્યો છે.

બાંતિમાં ભૂલેલો જીવ અનાદિ કાળથી સુખની ઝંખનામાં વિષયોની પાછળ વિશેષાર્થ દોડીને દુઃખ વેઠી રહ્યો છે. વિષયોમાં સુખ નથી, પણ સુખ આત્મામાં જ છે તેવી સમજણના અભાવે તે વિષયોમાં ઝંપલાવી રહ્યો છે. પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માની પ્રતીતિ ન હોવાના કારણે તે તરફ ગતિ કરવાનું તેને સૂઝતું નથી. બહિર્મુખ વલણથી તે વિષયતૃષ્ણાની આગમાં બળી રહ્યો છે. આ વિષયતૃષ્ણારૂપી અગ્નિ તો સામાન્ય અગ્નિ કરતાં પણ વધુ ભયાનક છે. અગ્નિમાં ઇંધન નાખતાં અગ્નિ વધે છે અને ઇંધન કાઢી લેતાં અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે; પરંતુ વિષયતૃષ્ણારૂપ અગ્નિમાં વિષયભોગરૂપ ઇંધન નાખતાં તો તે અગ્નિનો દાહ વધે જ છે અને વિષયભોગરૂપ ઇંધન ન મળે તોપણ તે વિષયતૃષ્ણારૂપ અગ્નિનો દાહ વધતો જ રહે છે; એટલે બન્ને અવસ્થાઓમાં આ વિષયતૃષ્ણારૂપ અગ્નિ તો જીવને બાળ્યા જ કરે છે. ચૈતન્યના શાંત રસનું પાન કરતાં જીવ તે બળતરામાંથી છૂટે છે. વિષયભોગનો ત્યાગ કરવાથી અને સ્વરૂપના અભ્યાસમાં અવિરતપણે પુરુષાર્થ કરવાથી જીવને ચૈતન્યસુખનો સ્વાદ સાંપડે છે, તેથી આત્મસ્વરૂપમાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવે આરંભ-પરિગ્રહ ઘટાડી ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું બળ વધારવું જોઈએ.

ત્યાગ એટલે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહની નિવૃત્તિ. સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ધન આદિ પરદ્રવ્યોના ત્યાગને બાહ્ય ત્યાગ અને ક્રોધાદિ વિકારી ભાવોના ત્યાગને અભ્યંતર ત્યાગ કહેવાય છે. વાસ્તવમાં તો પરવસ્તુમાં તન્મયતા, તાદાત્મ્યપણું ન કરવારૂપ અભ્યંતર ત્યાગ એ જ ખરો ત્યાગ છે. આત્માની સમજજ્ઞ કરી મિથ્યાત્વ તથા રાગાદિ ભાવ છોડવા એ જ ખરો ત્યાગ છે, પરંતુ આત્મલક્ષપૂર્વક થતો બાહ્ય ત્યાગ અભ્યંતર ત્યાગનું કારજ્ઞ બનતો હોવાથી તે પજ્ઞ ત્યાગ કહેવાય છે. બાહ્ય સંયોગોનો ત્યાગ તે સંયોગો પ્રત્યેના મમત્વાદિ ભાવોની નિવૃત્તિમાં સહાયકારી હોવાથી તે બાહ્ય ત્યાગ પણ ઉપકારી છે અને તેથી ત્યાગમાર્ગની આરાધના અર્થે જેના સંગમાં, જેના પરિચયમાં રહેવાથી તે વિકારી ભાવો ઊપજવા, પોષાવા કે વૃદ્ધિ પામવા સંભવે છે તેવાં પ્રસંગો, વ્યક્તિઓ અને પદાર્થોનો પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

વૈરાગ્ય એટલે ગૃહ-કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્તબુદ્ધિ; સંસાર, દેહ અને ભોગો પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ. સંસાર અને પરપદાર્થોનું સ્વરૂપ યથાર્થપજ્ઞે સમજાતાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સંસાર સદા સર્વત્ર સંયોગ-વિયોગ, રાગ-દ્વેષ આદિ આકુળતાનાં કારણોથી ભરેલો છે, તેથી સંસાર સર્વથા ક્લેશમય અને એકાંતે દુઃખરૂપ છે. સંસારના પદાર્થો પજ્ઞ કેવળ દુઃખનાં કારણ છે. તે પદાર્થોનાં સ્વરૂપનો વિચાર થતાં સત્સુખ પર-પદાર્થોમાં નથી, પરંતુ નિજાત્મતત્ત્વમાં છે એમ નિર્ધાર થાય છે. પરપદાર્થોની તુચ્છતા સમજાતાં તે તરફના ભાવો વિરામ પામે છે અને તેની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થાય છે. પરદ્રવ્યમાંથી મન ખસી જતાં, તેમાં ઉદાસીન વૃત્તિ આવતાં, નિજાત્મતત્ત્વની સન્મુખ થવાય છે અને સત્સુખપ્રાપ્તિનો માર્ગ અહણ થાય છે. આમ, સંસારની નિઃસારતા સમજાવાથી, વિષયોમાં અપ્રવૃત્તિ થવાથી અને ભવની ઉત્પત્તિનાં કારણો ઉપર અરુચિ આવવાથી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આ ત્યાગ-વૈરાગ્યભાવ કેળવવો અત્યંત આવશ્યક છે.

પરવસ્તુઓના અપરિચય દારા પરદ્રવ્યમાં વર્તતું તાદાત્મ્યપશું નિવૃત્ત થાય ત્યારે નિજ જ્ઞાન પ્રગટે છે. બાહ્ય પદાર્થોના ત્યાગથી તે તે વસ્તુનું તુચ્છપશું વિચારવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનું વિચારબળ અને સંયમબળ દઢ બને છે. વિચાર અને સંયમનાં બળ વડે પદાર્થો પ્રત્યેનો આસક્તિભાવ ક્રમશઃ ઘટવાથી ત્યાગ-વૈરાગ્યની બળવત્તરતા વધે છે. ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થતાં ચિત્ત નિર્મળ અને શુદ્ધ થાય છે, ચંચળતા ઓછી થાય છે, જેથી મન શાંત, સ્થિર અને એકાગ્ર થતું જાય છે. ચિત્તની આવી શાંત અવસ્થામાં આત્મતત્ત્વનો અભ્યાસ સુદઢ થતો જાય છે. આત્મતત્ત્વના આ અભ્યાસના બળે આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મની સાધના થતાં થતાં પરભાવમાંથી મન નિવૃત્ત થઈ કોઈક ધન્ય પળે આત્માનો અનુભવ થાય છે અને ક્રમશઃ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, આત્મલક્ષપૂર્વક ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિનું સેવન પરમાર્થપ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. આથી આત્માર્થી જીવનું વલણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય તરફ ઢળેલું રહે છે. ચિત્તમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય વસ્યું હોવાથી તેની વૃત્તિ ત્યાગ-વૈરાગ્ય તરફ અધિક રહે છે. તે આરંભ-પરિગ્રહને વશ થઈને સ્વકાર્યને ચૂકતો નથી. તેને સંસારનાં કાર્યો ઉપાધિમય લાગે છે, તેથી તેમાં રુચિ રહેતી નથી અને દિન-પ્રતિદિન તે કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાની જ ભાવના રહે છે. સ્વપ્રયોજનમાં જ તેને રસ રહે છે. વિભાવનો વેગ ઘટતો જાય છે અને તેમાં નીરસપશું વધતું જાય છે, તેથી તેનું સંસારબળ ઘટતું જાય છે અને ત્યાગ-વૈરાગ્યનું બળ વધતું જાય છે. બીજી બાજુ જેના ચિત્તમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યના ભાવો નથી, જે બાહ્ય ત્યાગની ઉપેક્ષા કરે છે અને પોતાને પરમવૈરાગી ગણાવે છે, તેને તથારૂપ પરિણમન ન હોવાથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. કથનમાં આત્માની મોટી મોટી વાતો કરવા છતાં તેના ચિત્તમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય પ્રગટતાં નથી. વિષયાસક્તિ છોડથા વિના જ્ઞાનની કોરી વાતોથી કલ્યાણ થતું નથી. ત્યાગ-વૈરાગ્યની વૃત્તિ વગર શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કલ્પનારૂપ થાય છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે કે –

'જીવમાં જેમ ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ઉપશમ ગુણ પ્રગટે, ઉદય પામે તે પ્રકાર લक्ષમાં રાખવાના ખબર લખ્યા તે પત્ર પ્રાપ્ત થયું છે.

એ ગુણો જ્યાં સુધી જીવને વિષે સ્થિરતા પામશે નહીં ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર જીવથી ચથાર્થપણે થવો કઠણ છે. આત્મા રૂપી છે, અરૂપી છે એ આદિ વિકલ્પ તે પ્રથમમાં જે વિચારાય છે તે કલ્પના જેવા છે. જીવ કંઈક પણ ગુણ પામીને જો શીતળ થાય તો પછી તેને વિશેષ વિચાર કર્ત્તવ્ય છે.'⁹

શુષ્કજ્ઞાનીઓ માને છે કે તપ-ત્યાગની કંઈ જરૂર નથી, તે તો વૃથા ક્લેશ છે અને બંધનાં કારણ છે. બાહ્ય ત્યાગાદિને શુભોપયોગ જાણી, તેને એકાંતે હેય માની ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૪૧૫-૪૧૬ (પત્રાંક-૫૧૮) તેઓ સ્વચ્છંદમાં પ્રવર્તે છે. તેઓ શુભોપયોગને છોડી શુદ્ધોપયોગમાં પ્રવર્તે તો તો ભલું જ છે, પરંતુ તેઓ તો શુભોપયોગને છોડી વિષયાદિ અશુભોપયોગમાં પ્રવર્તે છે અને વળી વાતો એમ કરે છે કે 'અમારાં પરિશામ તો શુદ્ધ છે, બાહ્ય ત્યાગ કરવા કે ન કરવાથી ફરક પડતો નથી.' જો તેમની વિષયસેવનાદિ કિયા તેમનાં વિભાવપરિશામ વિના સ્વયં થતી હોત તો તેમની આ વાત સત્ય ઠરત, પરંતુ તે વિષયસેવનાદિ કિયા તો તેઓ વિભાવપરિશામ વડે કરે છે, તો તેમનાં પરિશામ શુદ્ધ કેવી રીતે કહેવાય? તેમની વિષયસેવનાદિ કિયા પરિશામ વગર કેવી રીતે સંભવે? એ કિયા તો પોતે ઉદ્યમી થઈને કરે છે અને પોતાનાં પરિશામને શુદ્ધ માને છે. તેમની આવી માન્યતાથી તો તેમનાં પરિશામ અશુદ્ધ જ રહેશે. ત્યાગાદિ શુભોપયોગથી કષાય મંદ થાય છે અને વિષયસેવનાદિ અશુભોપયોગથી તે તીવ્ર થાય છે; તો મંદ કષાયનાં કાર્યો છોડી તીવ્ર કષાયનાં કાર્યો કરવાં એ તો કડવી વસ્તુ ખાવા માટે અશગમો બતાવવો અને વિષ ખાવા તૈયાર થવા જેવી અજ્ઞાનતા છે.

ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ શુભ પ્રવૃત્તિ ન કરવા માટે તેઓ 'આત્મજ્ઞાન વિના ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ વૃથા છે' આદિ કથનોનું અવલંબન લે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે જ્ઞાનીઓ દ્વારા બાહ્ય ત્યાગાદિનો નિષેધ હોઈ શકે જ નહીં, કારશ કે અંતરંગ ત્યાગાદિ માટે બાહ્ય ત્યાગાદિ ઉપકારી છે. ખરેખર તો તેમને સાચી રુચિ જ પ્રગટી નથી. 'હું પૂર્શાનંદ પરમાત્મા છું' એમ બોલવા છતાં અંતરથી તેમને સાચા સુખની રુચિ જ નથી. શાસ્ત્રોમાં આવે કે 'આત્મામાં સુખ છે', તેથી તેઓ તેને શબ્દોથી માન્ય રાખે છે, પશ અંતરથી નહીં. અંતરથી તો તેમને સત્સુખની પ્રતીતિ જ થઈ નથી અને તેથી તો તેઓ સુખી થવા માટે ઇન્દ્રિયવિષયોના ભોગોપભોગ પાછળ દોડે છે. તેમશે ભલે બુદ્ધિમાં અને વાશીમાં આત્માને વસાવી લીધો છે, પશ તેમની એકતા તો દેહ સાથે જ છે. તેથી જ દેહનાં વિષયસેવનાદિ કાર્યોમાં તેમને ઉત્સાહ હોય છે અને આત્મહિતકારી ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ કાર્યોમાં તેમની શિથિલતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'અંતર્મુખદલ્ટિ જે પુરુષોની થઈ છે, તે પુરુષોને પણ સતત જાગૃતિરૂપ ભલામણ શ્રી વીતરાગે કહી છે, કેમકે અનંતકાળના અધ્યાસવાળા પદાર્થોનો સંગ છે, તે કંઈ પણ દલ્ટિને આકર્ષે એવો ભય રાખવા યોગ્ય છે. આવી ભૂમિકામાં આ પ્રકારે ભલામણ ઘટે છે, એમ છે તો પછી વિચારદશા જેની છે એવા મુમુક્ષ જીવે સતત જાગૃતિ રાખવી ઘટે એમ કહેવામાં ન આવ્યું હોય, તોપણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે કે મુમુક્ષ જીવે જે જે પ્રકારે પરઅધ્યાસ થવા યોગ્ય પદાર્થાદિનો ત્યાગ થાય, તે તે પ્રકારે અવશ્ય કરવો ઘટે. જોકે આરંભપરિગ્રહનો ત્યાગ એ સ્થૂળ દેખાય છે તથાપિ

અંતર્મુખવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી વારંવાર તેનો ત્યાગ ઉપદેશ્યો છે.'૧

જેને સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવો છે અને રાગાદિ વિકારભાવો છોડવા છે, તેજ્ઞે પ્રાથમિક ભૂમિકામાં તે તે ભાવો ઉત્પન્ન થવામાં સહાયકારી એવાં નિમિત્તોનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક બની જાય છે. જીવ સામાન્યતઃ નિમિત્તાધીન છે. નિમિત્તના પરિચયમાં આવતાં તથારૂપ સંસ્કારના ઉદયવશ નિમિત્તમાં જોડાઈ જવાનું બનતું હોવાથી, આત્મ-ભાવની સાધના માટે બાહ્ય ત્યાગાદિ મહત્ત્વનાં સાધન છે. યદ્યપિ બાહ્ય ત્યાગ કરવા માત્રથી તે પ્રત્યેની આસક્તિનો નાશ થઈ જ જાય છે એમ નથી, પરંતુ બાહ્ય ત્યાગ કરવાથી તથારૂપ નિમિત્તથી દૂર રહેવાનું બનતું હોવાથી, તેના અપરિચયથી, તેના અનભ્યાસથી તે વૃત્તિઓ ઉપશમ પામે છે, અનુક્રમે ક્ષય થાય છે.

જેમ કોઈ બળવાન છતાં ગફ્લતમાં રહેલા રાજાના રાજ્ય ઉપર બીજો રાજા અચાનક ચડી આવે, એ વખતે રાજાની પાસે લડવા માટે સામગ્રી તૈયાર ન હોવાથી પોતાનો બચાવ કરવા ખાતર તે રાજા પોતાના રાજ્યના દરવાજા બંધ કરે છે અને અંદરખાનેથી તેટલા વખતમાં બધી તૈયારી કરે છે. શત્રુને હઠાવવાની શક્તિ મેળવીને પછી તે રાજા પોતાના શત્રુ ઉપર એકીવખતે હલ્લો કરે છે અને શત્રુને હરાવે છે. આ દેષ્ટાંત અનુસાર વિચારવામાં આવે તો આત્મા પાસે ઉપશમભાવનું બળ ન હોવાથી મોહશત્રુની ચડાઈ વખતે જીવ જો અશુભ નિમિત્તોથી નિવૃત્તિ લે તો રાગ-દ્વેષ આદિને પ્રગટ થવાનાં કારણોનો અપરિચય થાય અને તે નિમિત્તોના અભાવમાં જીવ આત્મબળ વધારી શકે. આ બાહ્ય ત્યાગાદિ કરવાં તે મોહશત્રુની સામે કિલ્લો બંધ કરવા જેવું છે. કિલ્લો બંધ કરવાથી કાંઈ શત્રુ ચાલ્યો જતો નથી કે શત્રુનો નાશ થતો નથી, તેની સામે ખુલ્લી લડાઈ તો કરવી જ પડવાની છે, પણ તેટલા વખતમાં અશુભ નિમિત્તોના અભાવે મોહનો ઉપદ્રવ જીવને ઓછો થાય છે અને તે વખતમાં રાજા જેમ લડાઈની સામગ્રી મેળવે છે, તેમ જીવ વત, તપ, જપાદિથી ઉપશમભાવનું બળ મેળવે છે. આ

મોક્ષમાર્ગે આ રીતે બાહ્ય ત્યાગાદિ ઉપકારી છે. બાહ્ય ત્યાગાદિના અભાવમાં અર્થાત્ અશુભ નિમિત્તોના પરિચયમાં નિમિત્તાધીન વૃત્તિના કારણે મન સંકલ્પ-લિકલ્પમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કુવૃત્તિઓની પ્રબળતા હોય ત્યાં ચિત્તસ્થિરતા સંભવતી નથી. ક્લેશિત ચિત્ત શુદ્ધાત્માનું ચિંતન યથાર્થપણે કરી શકતું નથી. તેથી સૌ પ્રથમ ચિત્તને શાંત અને નિર્મળ બનાવવું આવશ્યક બને છે, જે પરપરિચયના ત્યાગથી સરળતાથી કરી શકાય છે. નિર્મળ ચિત્ત સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસમાં એકાઅતા સાધી શકે છે અને પરિણામે તેનો લય થાય છે, અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન પ્રગટે છે. આમ, વ્યક્તિ, ૧- 'થ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૪૮૬ (પત્રાંક-૬૫૦) વસ્તુ કે પરિસ્થિતિરૂપ અશુભ નિમિત્તોનો ત્યાગ કરી, અસંગ રહી, ચિત્તસ્થિરતા દારા સ્વરૂપસન્મુખતાનો અભ્યાસ સુગમતાથી થઈ શકે છે.^૧

આમ, જીવ પરદ્રવ્યનો તથા તેની આસક્તિનો ત્યાગ કરી આત્મસન્મુખ થાય તો આત્માનો અનુભવ થાય, પરંતુ જ્યાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની રુચિ નથી હોતી ત્યાં બહિર્મુખતા બળવત્તર હોય છે અને અંતર્મુખતાનો અભાવ હોય છે. અનાદિની પરપદાર્થની રુચિને પલટાવ્યા વગર શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હોવાથી ઉપયોગ અંતર્મુખ થયો નથી. સ્વરૂપની યથાર્થ રુચિના અભાવના કારણે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ નથી. અંતરની રુચિ વિના અંતરમાં જવાતું નથી. જીવનાં પરિણામ ત્યાગ-વૈરાગ્યથી તરબોળ થતાં પરની રુચિ વિના અંતરમાં છે, સ્વરૂપની અનન્ય રુચિ પ્રગટે છે અને ઉપયોગ અંતર્મુખ થતાં આત્માનુભવ થાય છે. ત્યાગ-વૈરાગ્ય માટે કરવામાં આવતા શ્રમનું આવું અચિત્ય, અનુપમ અને અમૂલ્ય ફળ હોવાથી આત્માર્થી તેમાં જ પ્રવર્તે છે; પરંતુ જેના ચિત્તમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય નથી તેની રુચિ પલટાતી નથી, પરપદાર્થોની આસક્તિ છૂટતી નથી અને સ્વાનુભૂતિ પ્રગટતી નથી. તેથી જ જ્ઞાનીઓએ ત્યાગ-વૈરાગ્યનું સેવન કરવાની ભલામણ કરી છે. ત્યાગ-વૈરાગ્ય સહજ-સ્વભાવરૂપ કરવાથી જ આત્મદશા પ્રગટે છે.

આ પ્રમાશે શ્રીમદે ગાથાની પ્રથમ પંક્તિમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની આવશ્યકતા બતાવી તેનાં સેવનની પ્રેરશા કરી છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું લક્ષ વીસરીને ફક્ત બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જ સંતુષ્ટ ન થઈ જવાય તે માટે બીજી પંક્તિમાં શ્રીમદ્દ ચેતવશી ઉચ્ચારતાં કહે છે કે માત્ર બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાથી સ્વરૂપલક્ષ વીસરી જવાય છે. સ્વરૂપલક્ષ વિનાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના સદ્ભાવમાં અંતર તો ઔદયિક ભાવોમાં જ બદ્ધ રહી જાય છે અને જીવ અહં-મમના આવેગોમાં જ તણાતો રહે છે. 'હું ધર્મ કરી રહ્યો છું' એ ભમમાં રહી વાસ્તવમાં તો તે દ્વારા મોહની જડને જ વધુ દઢ કરે છે.

નિજસ્વરૂપ સાથે ચિત્તનું અનુસંધાન થયા વિના માત્ર બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિથી ચિત્તમાં પડેલા રાગ, દ્વેષ, તૃષ્ણા, મોહાદિના સંસ્કારોની જડ ઉખેડી શકાતી નથી, તેમજ સ્વરૂપાનુસંધાન વિના કેવળ બાહ્ય ત્યાગાદિ વડે સધાયેલી ચિત્તની એકાઅતા પણ ઠગારી નીવડે છે. ચિત્તનું અતિક્રમણ કરવાનું ધ્યેય એનાથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. સ્વરૂપના બોધ વિના એકાઅ થયેલું ચિત્ત અલ્પ નિમિત્ત મળતાં પુનઃ ક્ષુબ્ધ બની જાય

१- क्रुओ ः आચार्यश्री पद्मनंदिस्वाभीકृत, 'पद्मनंदि पंथविंशतिः', अधिझर १, श्र्लोङ १४४ 'किमालकोलाहलैरमलबोधसंपत्निधेः समस्ति यदि कौतुकं किल तवात्मनो दर्शने । निरुद्धसकलेन्द्रियो रहसि मुक्तसंगग्रहः कियन्त्यपि दिनान्यतः स्थिरमना भवान् पश्यतु ।।'

৭৫৩

છે અને રાગ-દેષમાં અભિભૂત થઈ ફરી પોતાનો ચંચળતાનો સ્વભાવ દેખાડે છે. આમ, માત્ર બાહ્ય ત્યાગાદિથી ચિત્તમાં રહેલા તૃષ્ણા, રાગ, દેષાદિ ભાવોનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી અને અભ્યંતર ત્યાગ વિનાનો તે બાહ્ય ત્યાગ મુક્તિસાધનામાં વિફળ રહે છે. ભાવની વિશુદ્ધિ અર્થે બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાનો છે, કિંતુ જે અભ્યંતર પરિગ્રહરૂપ રાગાદિથી યુક્ત છે, તેનો બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ નિષ્ફળ છે. ધુક્તિ માટે તો સ્વરૂપ-લક્ષપૂર્વકનો ત્યાગ જ કાર્યકારી છે. સ્વરૂપલક્ષ વિના ત્યાગાદિના કષ્ટો સહેવાથી કર્મ-બંધનથી છૂટી શકાતું નથી અને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો કષ્ટ સહન કરવાથી જ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તિર્યંચમાત્ર સારા ગણાય, કારણ કે તે વજન ઉપાડે છે, તડકા-તાપમાં ભમે છે અને તીવ્ર પ્રહારોને સહન કરે છે. પ્ જે કાયાકષ્ટ અને ત્યાગાદિ વિવેકપૂર્વકનાં હોય, આત્મશુદ્ધિના લક્ષે કરવામાં આવતાં હોય તે જ આત્મ-કલ્યાણકારી છે, પરંતુ આત્મશુદ્ધિના લક્ષ વગર કરવામાં આવતી ત્યાગપ્રવૃત્તિથી મુક્તિનો પંથ કપાતો નથી.

વળી, જો તે ત્યાગ લોભ કે ભય પ્રેરિત હોય તો તે ત્યાગ અસાર છે. પોતાનું સાંસારિક દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિમાંથી જન્મતી પ્રવૃત્તિ, પછી ભલે તે વિષયોથી દૂર રહેવાની હોય, તોપજ્ઞ તે તાત્ત્વિક ધર્મરૂપ નથી. તેમાં અવ્યક્તપજ્ઞે આર્ત્તાધ્યાન રહેલું છે. આગામી ભોગ મેળવવાની ચિંતાથી આકુળ થયેલા ભાવરૂપ નિદાનજન્ય આર્ત્તાધ્યાન તેને વર્તે છે. દેખીતી પ્રવૃત્તિ ભલે તપ-ત્યાગની હોય, પજ્ઞ એની પાછળ વૃત્તિ અશુદ્ધ હોય, ઇહલૌકિક ભૌતિક લાભ કે પારલૌકિક ઐશ્વર્ય આદિ મેળવવાની વૃત્તિ હોય તો તે ત્યાગની પ્રવૃત્તિ દ્રારા પજ્ઞ પુષ્ટિ તો તૃષ્ણાની જ થતી રહે છે. તૃષ્ણાના બીજમાંથી જન્મેલ પ્રવૃત્તિના ફળમાં તૃષ્ણા જ હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તૃષ્ણામુક્તિ થઈ શકતી નથી. વળી, તે ત્યાગાદિ ઓઘસંજ્ઞાએ, લોકસંજ્ઞાએ કરવામાં આવતાં હોય તોપજ્ઞ તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થતાં નથી. ગતાનુગતિકપજ્ઞે, લોકભ્યથી, લોકશરમે કરાતાં ત્યાગાદિથી આત્મકલ્યાજ્ઞ સધાતું નથી. 'શ્રી આચારાંગ સૂત્ર'માં કહ્યું છે કે એકબીજાની શરમથી કોઈ સાધુ કદાચ પાયકર્મ ન કરતો હોય તો તે ન કરવાથી મુનિપજ્યું શું કારજ્ઞભૂત છે? અર્થાત્ એકબીજાની શરમના કારજ્ઞે પાયકર્મ ન કરવાથી

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'ભાવપાહુડે', ગાથા ૩ 'भावविसुद्धिणिमित्तं बाहिरगंधरस कीरए चाओ । बाहिरचाओ विहलो अब्भंतरगंधजुत्तरस ।।' ૨- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧, કડી ૧૬ 'જો કષ્ટે મુનિ મારગ પાલે, બલદ થાએ તો સારો; ભાર વહે જે તાડવે ભમતો, ખમતો ગાઢ પ્રહારો રે.' કરવાથી જ મુનિ કહેવાય છે. મનની સ્થિરતા તથા વિશુદ્ધિ વિના લોકભય, લોકસંજ્ઞા કે લોકલજ્જાથી જે ચારિત્ર પાળે છે તે મુનિ કહેવાતો નથી; પણ આત્માની સ્થિરતા, વિશુદ્ધિ કે નિરાવરણતાથી જે ચારિત્ર પાળે છે તે ચારિત્રવાન જ મુનિ કહેવાય છે.^૧

બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં અટકી જવાના કારણે કેટલીક વાર તો તે વિષયનિવૃત્તિ અહંવૃદ્ધિ અને દાંભિકતાની પોષક બની નુકસાનકારક પણ નીવડે છે. આત્મસ્વરૂષનું અનુસંધાન ન હોવાના કારણે તેના ચિત્તમાં અજ્ઞાનનાં અંધારાં ઊમટી આવે છે અને દેહાત્મબુદ્ધિ, અહંકાર-મમકાર અને કર્તૃત્વાભિમાનનું સામ્રાજ્ય વ્યાપે છે. બાહ્ય ત્યાગની ગણતરી, આગ્રહ અને અભિમાન કરવામાં જ આવો જીવ રોકાયેલો રહે છે. કેવળ ભોગોપભોગના બાહ્ય ત્યાગની માત્રાથી જ તે સંતુષ્ટ રહે છે. તે બાહ્ય ત્યાગનો દઢ આગ્રહ સેવે છે અને જેને બાહ્ય ત્યાગ ન હોય તેને હીન, તુચ્છ માને છે. ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યો ન હોવાથી ત્યાગનું માપ અને પાપનું માપ બહારના સંયોગો ઉપરથી કાઢે છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ અને મિથ્યાત્વનું પાપ તેના ખ્યાલમાં જ આવતું નથી. તેને ત્યાગ-વૈરાગ્યના પ્રસંગોમાં આત્મધર્મની મુખ્યતા નથી રહેતી, પરંતુ પ્રસિદ્ધિની જ મુખ્યતા રહે છે. પોતાનો ત્યાગ બધા જાશે એમાં જ એનો સમસ્ત પુરુષાર્થ લાગેલો રહે છે. પોતાની શુભ પ્રવૃત્તિની જાણ જગતને કરવાની ઉત્સુકતા એ વાત પ્રગટ કરે છે કે સાચી ત્યાગવૃત્તિ તેના અંતરમાં વર્ણાઈ નથી, ઊલટું તેનાથી વિપરીત વૃત્તિનું સામાજ્ય તેની ભીતર પ્રવર્તે છે.

જ્યારે એ ત્યાગપ્રવૃત્તિ અંતરમાં વજ્ઞાઈ જાય છે ત્યારે જગતને પોતાના સુકૃત્યોની જાજ્ઞ કરવાની આતુરતા અને જગત પાસે માન મેળવવાની કામના નથી રહેતી. જો તેને એ કામના રહેતી હોય તો એમ પુરવાર થાય છે કે તે આત્મસંપત્તિથી દરિદ્ર છે, હજી ત્યાગમાર્ગમાં સ્થિર થયો નથી, ત્યાગનો અર્થ જ સમજ્યો નથી. આરંભ-પરિગ્નહનું અલ્પત્વ કરવા છતાં પોતાની મૂચ્છાંનું અલ્પત્વ કર્યું ન હોવાથી તેને ત્યાગેલા પદાર્થનો જ મહિમા વર્તે છે. જે વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો હોય તેનું માહાત્મ્ય જો મનમાં હોય તો તે યથાર્થ ત્યાગ નથી. જે વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો હોય તે વસ્તુને તણખલા જેવી તુચ્છ ગણીને ત્યાગવી ઘટે છે. 'અહો! મેં કેટલું બધું ત્યાગ્યું!' એવું અભિમાન કરીને તે જાણ્યે-અજાણ્યે પુદ્દગલનો જ મહિમા વધારે છે. યથાર્થ નિર્ણય વિના કરેલ ત્યાગના કારણે ત્યાગનું અભિમાન છૂટતું નથી. ત્યાગાદિની ગમે તેવી ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા પછી પણ અંતરંગ

 १- क्रुओ : 'श्री आयारांग सूत्र', अध्ययन उ, ઉदेश उ, गाथा ११६-११७
 'संधिं लोयस्स जाणित्ता आयओ बहिया पास तम्हा न हंता न विघायए, जमिणं अन्नमन्नवितिगिच्छाए पडिलेहाए न करेइ पावं कम्मं किं तत्थ मुणी कारणं सिया? समयं तत्थुवेहाए अप्राणं विप्पसायए-अणन्नपरमं नाणी, नो पमाए कयाइवि । आयनुत्ते सया वीरे, जायामायाइ जावए ।' અભિપ્રાયની શુદ્ધિ ન હોવાથી તે સાચી શાંતિથી વંચિત રહે છે. ત્યાગાદિ ક્રિયાઓ મિથ્યા અભિપ્રાયપૂર્વક કરવામાં આવતી હોવાથી તેના સંસારચક્રને બળ મળે છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જીવે વિષયભોગોનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે, પરંતુ પર-પદાર્થને ત્યાગીને પશ જો જ્ઞાનશક્તિને નિજસ્વભાવમાં સ્થાપવામાં ન આવે તો આત્મ-પ્રાપ્તિની સંભાવના રહેતી નથી. પરથી હટથા વિના સ્વમાં આવવું શક્ય નથી અને પરથી હટવાની જ માત્ર દપ્ટિ રહે અને સ્વનું લક્ષ ન રહે તો તે એક પરમાંથી છૂટીને બીજા પરમાં પરોવાઈ જવાય છે. ધર્મ તો સ્વમાં સ્થિર થવું તે છે, તેથી બાહ્ય પદાર્થોથી દૂર હટવાનો મહિમા યોગ્ય નથી. સ્વભાવઅહણના મહિમાપૂર્વક રાગાદિ ભાવોની નિવૃત્તિ એ જ ખરો ત્યાગ છે. નિજશુદ્ધાત્માને અહણ કરીને બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિચહની નિવૃત્તિ એ ત્યાગ છે. નિજશુદ્ધાત્માને અહણ કરીને બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિચહની નિવૃત્તિ એ ત્યાગ છે. પરંતુ ક્રિયાજડને સ્વરૂપનો મહિમા ન હોવાથી તેને પરપદાર્થના ત્યાગનું જ માહાત્મ્ય લાગે છે અને તેથી તે તેમાં જ અટકી જાય છે, સંતોષાઈ જાય છે. ખરો ત્યાગ તો મિથ્યાત્વનો અને રાગનો છે એ તથ્યથી તે અજાણ છે. દષ્ટિ યથાર્થ હોવી જોઈએ એવું ભાન ન હોય અને જે માત્ર બહારથી બધું છોડી દે તેણે ખરેખર કાંઈ છોડ્યું હોય તોપણ તેશે કાંઈ છોડ્યું નથી. મિથ્યાત્વરૂપી મહાપાપના સદ્ભાવમાં જીવ ગમે તેટલાં બાહ્ય ત્યાગાદિ કરે તોપણ તેનો સંસાર ટળતો નથી.

અહીં કોઈને એમ વિકલ્પ થાય કે 'તો શું અમારે ત્યાગ ન કરવો?' તો તેનું સમાધાન એ છે કે 'ત્યાગ નહીં કરવો' એમ કશે પણ કહ્યું નથી, ઊલટું 'ત્યાગનું ફળ મોક્ષ અને અત્યાગનું ફળ સંસાર' એમ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ વિચારવું કે ત્યાગ શેનો? મિથ્યાત્વનો કે પરવસ્તુનો? મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા પછી ક્રમે ક્રમે સ્વરૂપની સ્થિરતા વડે રાગનો ત્યાગ થતો જાય છે અને પ્રાંતે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાગનો આ વાસ્તવિક ક્રમ છે. વસ્તુતઃ જેનું અહશ હોય તેનો જ ત્યાગ સંભવે. આત્મા અને પરવસ્તુ બન્ને તદ્દન ભિન્ન દ્રવ્ય હોવાથી જીવ ક્યારે પણ પરવસ્તુનું અહશ કરી જ શક્તો નથી, તો પછી એના ત્યાગનો પ્રશ્ન જ સંભવતો નથી. જેમ નદીના વહેતા પાણીને જોઈને કાંઠે ઊભેલો માણસ એમ માને કે 'આ પાણી મારું છે' અને પછી તે કહે કે 'હવે હું આ પાણી છોડી દઉં છું' તો તે અયથાર્થ જ કહે છે. ખરેખર તો તેણે પાણીને પકડ્યું પણ નથી અને છોડ્યું પણ નથી, પાણી તો તેના પ્રવાહમાં વહ્યું જ જાય છે. તે માણસે <u>યાણીનાં ગ્રહણ-ત્યાગની માત્ર માન્યતા કરી છે. ખરેખર તે પોતે તો પાણીનાં ગ્રહણ-</u> ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'પ્રવચનસાર'ની આચાર્યશ્રી જયસેનજીકૃત ટીકા, 'તાત્પર્યવૃત્તિ', ગાયા ૨૪૦

'निजशुद्धात्मपरिग्रहं कृत्वा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः ।'

ત્યાગથી રહિત છે. તેવી જ રીતે આત્માનાં દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં કશે પણ પરદ્રવ્યનો પ્રવેશ નથી, તેથી આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન એવાં સ્ત્રી, ધનાદિને જીવ અહી કે ત્યાગી શક્તો જ નથી, માત્ર તે તરફ્રના વલણથી ઉદ્દભવેલ પોતાના હર્ષ-શોકાદિ ભાવોને તે અહે છે અથવા ત્યાગે છે અને તે પણ દ્રવ્ય કે ગુણમાં નહીં, માત્ર પર્યાયમાં. તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના આત્મામાં પરદ્રવ્યો પ્રતિ થતા રાગ, દ્રેષ અને મોહનો ત્યાગ કરવાનો છે. આવી દષ્ટિ થાય ત્યારે જ ત્યાગની સાચી શરૂઆત થાય છે. 'કોઈ પરદ્રવ્ય મારું નથી, હું પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી' એમ અભિપ્રાયમાં - માન્યતામાં સર્વ પરદ્રવ્યનાં સ્વામિત્વનો ત્યાગ થવો જોઈએ. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થ બાહ્ય પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. તેથી બાહ્ય ત્યાગનો નિષેધ કરવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ જે માત્ર બાહ્ય ત્યાગમાં અટકીને સ્વરૂપલક્ષ ચૂકી જાય છે તેને અંતરંગ ત્યાગની મહત્તા સમજાવવામાં આવી છે. સ્વરૂપલક્ષ વિનાના બાહ્ય ત્યાગથી પુણ્યબંધ થાય છે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે બાહ્ય ત્યાગાદિ ન કરવાં, પરંતુ તે ત્યાગાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના લક્ષપૂર્વક કરવાં ઘટે એમ કહેવું છે. પંડિત શ્રી ટોડરમલજી લખે છે કે –

'વ્યવહારધર્મની પ્રવૃત્તિથી પુણ્યબંધ થાય છે માટે પાપપ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ તો તેનો નિષેધ નથી, પણ જે જીવ વ્યવહારપ્રવૃત્તિ વડે જ સંતુષ્ટ થાય છે અને સાચા મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યમી થતો નથી, તેને મોક્ષમાર્ગમાં સન્મુખ કરવા માટે તે શુભરૂપ પ્રવૃત્તિનો પણ નિષેધ નિરૂપણ કરીએ છીએ. આ કથનને સાંભળીને જો શુભપ્રવૃત્તિ છોડી અશુભમાં પ્રવર્તશો તો તમાટું બૂટું થશે, અને જો ચથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તશો તો તમાટું ભલું થશે. જેમ કોઈ રોગી નિર્ગુણ ઔષધિનો નિષેધ સાંભળી ઔષધિસાધન છોડી જો કુપથ્થસેવન કરે તો તે મરે છે, તેમાં વૈદ્યનો કાંઈ દોષ નથી; તેમ કોઈ સંસારી પુષ્ટ્યરૂપ ધર્મનો નિષેધ સાંભળી ધર્મસાધન છોડી વિષયકષાયરૂપ પ્રવર્તશે, તો તે નરકાદિક દુઃખને પામશે; તેમાં ઉપદેશદાતાનો તો દોષ નથી. ઉપદેશ આપવાવાળાનો અભિપ્રાય તો અસત્ય શ્રદ્ધાનાદિક છોડાવી મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો જ જાણવો.'⁴

શ્રીમદ્ પણ લખે છે –

'શુભેચ્છાથી માંડીને શૈલેશીકરણ પર્યંતની સર્વ કિયા જે જ્ઞાનીને સમ્મત છે, તે જ્ઞાનીનાં વચન ત્યાગવૈરાગ્યનો નિષેધ કરવામાં પ્રવર્તે નહીં; ત્યાગવૈરાગ્યના સાધનરૂપે પ્રથમ ત્યાગવૈરાગ્ય આવે છે, તેનો પણ જ્ઞાની નિષેધ કરે નહીં.

૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭, પૃ.૨૦૯ કોઈ એક જડ કિયામાં પ્રવૃત્તિ કરી જ્ઞાનીના માર્ગથી વિમુખ રહેતા હોય, અથવા મતિના મૂટત્વને લીધે ઊંચી દશા પામતાં અટકતા હોય, અથવા અસત્ સમાગમથી મતિ વ્યામોહ પામી અન્થથા ત્યાગવૈરાગ્યને ત્યાગવૈરાગ્યપણે માની લીધા હોય તેના નિષેધને અર્થે કરુણાબુદ્ધિથી જ્ઞાની યોગ્ય વચને તેનો નિષેધ ક્વચિત્ કરતા હોય તો વ્યામોહ નહીં પામતાં તેનો સદ્દેતુ સમજી થથાર્થ ત્યાગવૈરાગ્યની કિયામાં અંતર તથા બાહ્યમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.'⁹

આમ, જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ બાહ્ય ત્યાગાદિના નિષેધ કરવાના અર્થે હોતો નથી, પરંતુ જીવમાં સ્વરૂપજાગૃતિ જગાડવા અર્થે હોય છે, તેથી જીવે બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યથી સંતુષ્ટ ન થઈ જતાં સ્વરૂપજાગૃતિ કેળવવી ઘટે છે. લોકસંજ્ઞાથી કે માનાદિની કામનાથી નહીં, પરંતુ સ્વરૂપલક્ષપૂર્વક ત્યાગાદિ કરવાં ઘટે છે. જ્યાં આત્મસ્વરૂપની જાગૃતિ ન હોય ત્યાં સ્વીકારી લીધેલાં વિધિ-નિષેધને પકડી રાખવાની મથામણમાં જ જીવ રોકાઈ જાય છે. સત્ય ત્યાગ તો એ છે કે જેનાથી ઇષ્ટ પુદ્દગલોની આશંસા અથવા અનિષ્ટ પુદ્દગલોની અનિચ્છારૂપ દુર્ધ્યાન ન થાય, ચિત્તના વિકારો શાંત થાય, દેહાત્મબુદ્ધિ મોળી પડે, અહંકાર અને કર્તા-ભોક્તાપણાના તરંગો શમે. વળી, શુદ્ધાત્મસાધનના અર્થીને તે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ કષ્ટરૂપ નથી લાગતાં, પરંતુ તેને તે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ આત્મહિતકારક લાગે છે અને તેમ કરવામાં તે આનંદ માણતો હોય છે.

આમ, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે ત્યાગ-વૈરાગ્યની મહત્તા દર્શાવતાં શ્રીમદે અહીં ઉપદેશ્યું છે કે જેના અંતરમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન થાય નહીં અને જો જીવ તેમાં જ અટકી જાય, તેમાં જ કૃતકૃત્યતા માની સંતોષાઈ જાય તો તે આત્માર્થ ચૂકી જાય છે. આ ગાથાનો ફ્લિતાર્થ બતાવતાં એક પત્રમાં શ્રીમદે કહ્યું છે –

'જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગવૈરાગ્યમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહ્યારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ કિયાજડને સાધન-કિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય છે એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ વૈરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કત્યાણ નથી એમ પ્રેર્યુ.'²

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૦૭-૬૦૮ (પત્રાંક-૭૮૫) ૨- એજન, પૃ.૫૨૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) આ પ્રમાશે શ્રીમદે આ ગાથામાં શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધન સેવવાની અને ક્રિયાજડને તે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સ્વરૂપલક્ષપૂર્વક આરાધવા પ્રેરજ્ઞા કરી છે. શુષ્ક-જ્ઞાનીને એમ ઉપદેશ કર્યો છે કે શાસ્ત્રોનાં કોરાં જ્ઞાનથી કે ધારણામાત્રથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે જો અંતઃકરણ વિષય-કષાયાદિથી મલિન હોય તો તેમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. જેનો વિષય-કષાયાદિરૂપી ભાવમલ વૈરાગ્યજળથી દૂર થયો છે તેના નિર્મળ-સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં જ આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી શુષ્કજ્ઞાનીએ ચિત્તનો ભાવમલ દૂર કરવા ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધનોનું સેવન કરવું ઘટે છે. વળી, ક્રિયાજડને એમ ઉપદેશ કર્યો કે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધનોનું સેવન કરવું ઘટે છે. વળી, ક્રિયાજડને એમ ઉપદેશ કર્યો કે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદ સાધનોનું સેવન કરવું ઘટે છે. વળી, ક્રિયાજડને એમ ઉપદેશ કર્યો કે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદ સાધનોનું સેવન કરવું ઘટે વિષ્ય તરફ પ્રગતિ ન કરવાથી આત્માનું ભાન ભુલાઈ જાય છે, તેથી તેની ત્યાગાદિ પ્રવૃત્તિ માનાર્થે થઈ જાય છે અને દેહાત્મબુદ્ધિ, કોધાદિ છૂટ્યાં ન હોવાથી તેના સંસારનો ઉચ્છેદ થતો નથી. આમ, ક્રિયાજડને ત્યાગ-વૈરાગ્યની સફળતા અર્થ આત્મજ્ઞાનના લક્ષપૂર્વક પ્રવર્તવાની શ્રીમદે ભલામણ કરી છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા શ્રીમદ્ પ્રત્યેનો અહોભાવ દર્શાવતાં લખે છે કે –

'આમ વૈરાગ્યાદિ અંતર્ફિયાનો અને આત્મજ્ઞાનનો કિયાજડને અને શુષ્કજ્ઞાનીને ઉપદેશ કરી, તે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ અંતરંગ સાધનક્રિયાની અને આત્મજ્ઞાનની જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે એવી યથાયોગ્ય સમુચિત શાસ્ત્રમર્યાદા અત્ર સૂત્રમાં ભગવાન્ શાસ્ત્રકારે શાસ્ત્રીય યુક્તિયુક્ત તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈથી પ્રદર્શિત કરી છે.'⁹

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – 'ત્યાગ વિ૨ાગ ન ચિત્તમાં, બાહ્ય ત્યાગીનો વેષ; વચન કાયને ગોપવે, અંતર વેદે ક્લેશ. જેને સાચો ત્યાગ નહીં, <mark>થાય ન તેને જ્ઞાન;</mark> ફોગટ પરિષહને સહી, માત્ર મેળવે માન. કોઈક ઉત્કૃષ્ટા બની, પાળે દશ વિધ ધર્મ; અટકે ત્યાગ વિ૨ાગમાં, જાણે ન વિભાવ કર્મ. મોહ વડે પરભાવને, માને નિજ ગુણ સ્થાન; અટકી રહે એક જ સ્થળે, તો ભૂલે નિજભાન.'^ર

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પુ.૩૨

ર- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૪ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૨૫-૨૮)

מאו מאו ש ש אוא ש, מנו אומרי עני. מו או ה ה אואל, אוראו אי מי אצ.

ગાથા ૭માં કહ્યું કે જે જીવના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યના ભાવો ઉત્પન્ન ભૂમિકા થયા નથી તે જીવને આત્મજ્ઞાન થતું નથી અને જે જીવ સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધનમાં જ અટકી જાય છે તે જીવ પણ આત્માર્થ ચૂકી જાય છે. આમ, અત્યંત સરળ અને અનોખી શૈલીથી આત્મજ્ઞાનરૂપી સાધ્યમાં સાધનભૂત એવાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિની મહત્તા અને મર્યાદા સમજાવી શ્રીમદે મોક્ષમાર્ગનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પ્રમાણે શ્રીમદે ગાથા ૩ થી ૭ સુધીમાં એકાંત ક્રિયા અને એકાંત જ્ઞાનના આગ્રહવાળા બન્ને પક્ષના જીવોને તેમની ભૂલ બતાવી, દુરાગ્રહ છોડવાની ભલામણ કરી છે. મોક્ષમાર્ગને યથાર્થપણે નહીં સમજનારા એવા ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીનું સ્વરૂપ પાંચ ગાથામાં બતાવી, તેમને યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપી, હવે પ્રસ્તુત ગાથામાં આત્માર્થીનું સ્વરૂપ સમજાવવા 'વિવેક'નો અથવા 'ઔચિત્ય'નો ઉત્તમ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં શ્રીમદ્દ લખે છે –

્ગાથા 'જ્યાં જ્યાં જે જે ચોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ; ગાથા ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.' (૮)

અર્થ

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. (૮)

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સમજે, જ્યાં આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઇએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનન ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય. અત્રે 'સમજવું' અને 'આચરવું' એ બે સામાન્ચ પદે છે. પણ વિભાગ પદે કહેવાનો આશચ એવો પણ છે કે જે જે જ્યાં સમજવું ઘટે તે તે ત્યાં સમજવાની કામના જેને છે અને જે જે જ્યાં આચરવું ઘટે તે તે ત્યાં આચરવાની જેને કામના છે તે પણ આત્માર્થી કહેવાય. (૮)^૧

ભાવાર્થ કિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની એમ બન્ને પક્ષના જીવોને યથાર્થ માર્ગ દર્શાવતાં ભાવાર્થ શ્રીમદ્દ અહીં કહે છે કે જે જીવને આત્મકલ્યાણ સાધવાની વૃત્તિ છે તે જીવ જે સ્થાને જે યોગ્ય હોય છે, તે સ્થાને તે સમજે છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, અર્થાત્ જ્યાં સ્વરૂપસમજણ જરૂરી હોય ત્યાં તથાપ્રકારે પુરુષાર્થ કરે છે અને જ્યાં યમ-નિયમાદિની આવશ્યકતા હોય ત્યાં તેનું સેવન કરે છે. આ પ્રકારે શું આદરવા કે સેવવા યોગ્ય છે તે સમજી, તથાપ્રકારનું આચરણ કરવાની જરૂર છે, અર્થાત્ ક્રિયાજડ હોય તેણે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું લક્ષ રાખી, બાહ્ય ક્રિયાનાં આગ્રહ કે અભિમાનથી રહિત થઈ યથાર્થ પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે અને શુષ્કજ્ઞાની હોય તેણે મોહાધીન વર્તન છોડી, ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધન સેવી આત્મપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે. આત્માનો અનુભવ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો આત્માર્થી જીવ જ્યાં જેમ યોગ્ય હોય ત્યાં સમજણ-પૂર્વક તેમ વર્તે છે.

આમ, પ્રસ્તુત ગાથામાં શ્રીમદે મોક્ષાભિલાષી જીવ પરમાર્થમાર્ગ સુગમતાથી સમજી શકે તે અર્થે આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીના 'सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ।' સૂત્રને સરળ ભાષામાં ગૂંથ્યું હોય એમ જણાય છે. યોગ્ય શ્રદ્ધવું તે સમ્યગ્દર્શન, યોગ્ય જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને તદનુસાર યોગ્ય આચરણ કરવું તે સમ્યક્ચારિત્ર. આત્માર્થીનું પ્રવર્તન આ ત્રણેની એકતારૂપ હોય છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનને 'સમજવું' શબ્દ દારા અને સમ્યક્ચારિત્રને 'આચર્ટ' શબ્દ દારા સૂચિત કરી, શ્રીમદે આત્માર્થીનું પ્રવર્તન મોક્ષમાર્ગમાં હોય છે એમ વિશિષ્ટ શૈલીથી દર્શાવ્યું છે.

લિશેષાર્થ જીવને ભૂલ થવાનાં - પડવાનાં સ્થાનકો બતાવી ચેતવણી આપતી આ **લિશેષાર્થ** અર્થગંભીર ગાથાઓમાં શ્રીમદે કંઈ પણ ગોપવ્યા વિના મોક્ષપ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો છે. કેવળ નિર્મળ ન્યાયને અનુસરતાં એવાં અદ્ભુત અને કારુણ્ય-પ્રેરિત વચનો દ્વારા, એકાંત ન પકડાઈ જાય એ રીતે સ્પષ્ટ અને સચોટપણે તેમણે મોક્ષમાર્ગ સમજાવ્યો છે. અનેકાંતવાદ એ જૈન દર્શનનું હાર્દ છે. તેને એકાંત વડે દૂષિત કરવાથી એકાંત મિથ્યાત્વનું સેવન થાય છે.

મિથ્યાત્વને વિવિધ દષ્ટિકોણથી વિવિધ પ્રકારનાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં મુખ્ય પાંચ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ આ પ્રમાણે છે –

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૨૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન)

(૧) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ – જીવાદિ પદાર્થોનાં સ્વરૂપની ઓળખાણ ન હોય, હિત-અહિતનું ભાન ન હોય, ધર્મનું ભાન ન હોય, વિવેકનો જરા પણ સદ્ભાવ ન હોય તેને અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ કહે છે. અહીં સમજણશક્તિનો અભાવ તે મુખ્ય કારણ છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને હોય તેવું શ્રદ્ધાના અભાવરૂપ મિથ્યાત્વ તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે.

(૨) વિપરીત મિથ્યાત્વ – જીવાદિ તત્ત્વોનું વિપરીત સ્વરૂપ નિર્ધારી લેવું; બૌદ્ધાદિ દર્શને નિરૂપેલું જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ સત્ય છે એવું વિપરીત શ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ.

(૩) વિનય મિથ્યાત્વ – સત્દેવાદિ અને અસત્દેવાદિનો એકસરખો વિનય કરવો તેને વિનય મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. યથાર્થ સમજણનો અભાવ હોવાથી તે દેવાદિની પરીક્ષા કરી શકતો નથી અને સરળતાના કારણે સર્વ દર્શન સત્ય છે, બધા ભગવાન સત્ય છે એવી માન્યતા કરે છે. આને વિનય મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, કારણ કે આ માન્યતામાં વિવેકપૂર્શ, વિચારપૂર્વકની શ્રદ્ધાનો અભાવ છે.

(૪) સંશય મિથ્યાત્વ – જીવાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાશે હશે? ધર્મનું સ્વરૂપ આમ હશે કે આમ હશે? એમ સંદેહ સહિત માન્યતા તે સંશય મિથ્યાત્વ છે. સુદેવ કે સુગુરુ ઉપર પૂર્શ શ્રદ્ધાના અભાવે તેમનાં વચનોની પ્રામાશિકતાની બાબતમાં સંશય થાય છે અને તેથી તેમશે કહેલાં જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે શંકા થાય છે. અહીં અવિશ્વાસ મુખ્ય કારશ છે.

(૫) એકાંત મિથ્યાત્વ – અનેકાંતસ્વરૂપ વસ્તુને એકાંતરૂપે માનવી તે એકાંત મિથ્યાત્વ. તત્ત્વ સંબંધી, મોક્ષમાર્ગ સંબંધી એકાંત માન્યતાને એકાંત મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. જ્ઞાનીનાં વચનોમાંથી મનગમતું પકડી લઈ, તેનો આગ્રહ કરી, માત્ર તે જ સત્ય છે એમ માની અન્ય વચનોનો નિષેધ કરવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ.

પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે સન્માર્ગની ખોજ કરવાને બદલે જીવ પોતાની મતિકલ્પનાએ મતાગ્રહ, પૂર્વાગ્રહ, હઠાગ્રહની પકડ કરી લે છે અને પછી તેને બંધ-બેસતો માર્ગ શોધવા નીકળે છે. પોતાના એકાંતિક મત પ્રમાણે વીતરાગમાર્ગની આરાધના કરવાનો મિથ્યા આગ્રહ બાજુ ઉપર મૂકીને જો તે મધ્યસ્થ રહી, નિર્મળ અંતઃકરણથી પોતાના આત્મોદ્ધાર અંગે વિચારે, વીતરાગમાર્ગની આરાધનાનું હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરે, મતનો આગ્રહ ત્યજી સત્ની દઢતા કેળવે તો ઇચ્છાનુસાર નહીં પણ ઇષ્ટાનુસાર સાધના શરૂ થાય. અન્યથા પોતાની કલ્પના વડે એકાંત પકડી તે સંસારપરિભ્રમણ વધારે છે.

આ એકાંત મિથ્યાત્વથી બચાવવા, મોક્ષમાર્ગનો યથાતથ્ય નિર્ણય કરાવવા, શ્રીમદે

એકાંત જ્ઞાન અને એકાંત ક્રિયાને માનનાર શુષ્કજ્ઞાની તથા ક્રિયાજડનો ઉલ્લેખ કરી, ક્રિયા અને જ્ઞાનનું યથાસ્થાને મહત્ત્વ સમજાવી, તથાપ્રકારે આચરણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એકાંત જ્ઞાન અને એકાંત ક્રિયાને માનનાર જીવ ધારેલા ધ્યેયને વરી શક્તો નથી. જીવે મોક્ષમાર્ગમાં પૂરેપૂરી સાવધાની રાખી જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય સાધવો ઘટે છે.^૧ તે બેમાંથી કોઈ પણ એકનો એકાંતે પક્ષ પકડવો એ મતાગ્રહીનું લક્ષણ છે. આવા એકાંત પક્ષ પકડનારની મુક્તિપંથે પ્રગતિ થંભી જાય છે. નદીનું પાણી બે કિનારાઓ વચ્ચે સંયમિત ન રહે તો એ પાણી પૂર બનીને ગામોના ગામો નાશ કરી દે છે, તેમ ક્રિયા અને જ્ઞાનમાંથી કોઈ પણ એકનો એકાંત આગ્રહ રાખવાથી ક્રિયાજડ કે શુષ્કજ્ઞાની થઈ જવાય છે અને તેથી આત્મહિતનો નાશ થાય છે. શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં પ્રસ્તુત ગાથાને ટાંકતા લખે છે કે –

'નિષકલ્પનાએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિનું સ્વરૂપ ગમે તેમ સમજી લઇને અથવા નિશ્વયનચાત્મક બોલો શીખી લઇને સદ્વ્યવહાર લોપવામાં જે પ્રવર્તે તેથી આત્માનું કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી; અથવા કલ્પિત વ્યવહારના દુરાગ્રહમાં રોકાઇ રહીને પ્રવર્તતાં પણ જીવને કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી.

> જ્યાં જ્યાં જે જે ચોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ; ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. – 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'

એકાંત કિચાજડત્વમાં અથવા એકાંત શુષ્કજ્ઞાનથી જીવનું કલ્યાણ ન થાય.''

નિજસ્વરૂપને સાધનારી સર્વ ક્રિયાઓનો પરમાર્થ એ છે કે જીવ પરભાવરૂપ અધર્મમાંથી પાછો વળી આત્માના સ્વભાવધર્મમાં આવે. આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ છે અને રાગાદિ વિકારરૂપ વિભાવમાં વર્તવું તે અધર્મ છે. તે વિભાવરૂપ અધર્મથી નિવૃત્ત થઈ સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવામાં ક્રિયાઓ ઉપકારી થાય છે, તેથી સર્વ ક્રિયાઓ આત્મલક્ષે કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ ક્રિયાજડ જીવ આત્મલક્ષને વીસરી જઈ માત્ર ક્રિયાકાંડમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે અને તેને જ ધર્મ માની ક્રિયાઓનો આગ્રહ સેવે છે. તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ઉપાદેય માનતો નથી અને શુભ ક્રિયાઓ કરીને પોતે ઘણો ધર્મ કર્યો છે એમ માની કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. તે જાણતો નથી કે દાન, પૂજા, પચ્ચક્ષ્પાણ કે મહાવ્રતાદિ ગમે તે શુભ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'મોક્ષપાહુડ', ગાથા ૫૯ 'तवरहियं जं णाणं णाणविजुत्तो तवो वि अकयत्थो । तम्हा णाणतवेणं संजुत्तो ऌहइ णिव्वाणं ।।' ૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૪૮ (પત્રાંક-૯૧૮) થતી હોય, પણ જો વિભાવદશામાં રમણતા હોય તો તે ધર્મ નથી.^૧

યમ, નિયમ, તપ, જપ વગેરે સીધાં જ મોક્ષપ્રાપક છે એવી માન્યતાના કારણે ક્રિયાજડ, ક્રિયાઓની શુદ્ધિ અર્થે જરૂરી એવાં આત્મનિરીક્ષણ અને સ્વરૂપજાગૃતિ સેવતો ન હોવાથી તેની ક્રિયાઓ સાર્થક થતી નથી, અર્થાત ભાવ વગરની અને ઉપયોગશૂન્ય ક્રિયાઓથી સમ્યક્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. પોતાના કર્મકૃત વ્યક્તિત્વને વિસારી, આત્મ-રમણતામાં રહેવાના લક્ષે ક્રિયાઓ થાય તો જ તે ક્રિયાઓ સમ્યક્ત્વની સિદ્ધિ કરાવે છે, નહીં તો તે ભવભ્રમણનું કારણ પણ બને છે; તેથી આત્માર્થી સર્વ ક્રિયા કરતી વખતે પોતાનાં પરિશામો આત્મસન્મુખ કરવા ઉપર અધિક લક્ષ આપે છે. તે સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ આત્મહિતાર્થે જ કરે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓ દારા જગતની વિસ્મૃતિ કરી, કર્મકૃત અવસ્થાઓમાંથી 'હું'બુદ્ધિ તોડી, આત્માનુભવ કરવાનું જ તેને લક્ષ્ય રહે છે. તેની રહેણીકરણી તથા વિચારધારા સતત આત્મા તરફ જ કેન્દ્રિત હોય છે. 'મારે આત્મકલ્યાણ સાધવું છે' એવી લગની અંતરમાં અતૂટ રહેતી હોવાથી લક્ષ વારંવાર આત્મા તરફ વળ્યા કરે છે. તેને આત્મહિતની અભિલાષા હોવાથી તેનાં વલણ અને પરખાર્થની દિશા બદલાઈ ગઈ હોય છે. તે નિરંતર જાગૃતિપૂર્વક સૂક્ષ્મ અવલોકન કરે છે કે આ ક્રિયાઓથી પોતાનાં પરિશામોમાં રહેલો વિભાવરસ કેટલો મોળો પડ્યો અને સ્વભાવરસ કેટલો સુદઢ થયો? આવી જાગૃતિ વિભાવરસને તીવ્ર થવા દેતી નથી. સતત નિજાવલોકન કરવાથી વિભાવરસની મંદતા થાય છે અને નિર્મળતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

આત્માર્થી જીવ ક્ષણે ક્ષણે, કાર્યે કાર્યે, પ્રસંગે પ્રસંગે આત્મનિરીક્ષણથી આત્મ-પરિચય સાધી, આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છે છે. જેમ કોઈ વેપારી કેવળ પોતાની લેવડ-દેવડના આંકડાથી સંતોષ નથી માનતો, પરંતુ સરવૈયું નફાવાળું હોય તો જ સંતોષ માને છે; તેમ આત્માર્થી ફક્ત ધર્મપ્રવૃત્તિની ગણતરીથી સંતોષ નથી માનતો, પણ વૃત્તિની સુધારણા કેટલી થઈ તેનો અંદાજ કાઢે છે. આત્મનિરીક્ષણ કરી તે પોતાની ચકાસણી કરે છે કે 'પોતાની ગતિ મોક્ષ તરફ લઈ જનારી છે કે ભવભ્રમણને વેગ આપનારી છે? ભક્તિ, તપ, જપ આદિની માત્ર ટેવ જ સચવાય છે કે તે દારા ચિત્ત-શુદ્ધિ પણ થાય છે? દોષોનું પ્રમાણ ઘટચું? ગુણવૃદ્ધિ થઈ? શાંતતા, શુદ્ધતા, સ્વસ્થતા, સંતુષ્ટતા, પ્રસન્નતા વધી? અહંવૃદ્ધિ કે દાંભિકતાનું પોષણ તો નથી થતુંને?' આ પ્રકારે તે સતત આત્મનિરીક્ષણપૂર્વક પોતાની કસોટી કરતો રહે છે. પોતે આદરેલ ક્રિયાઓ સાધ્ય તરફ લઈ જાય છે કે નહીં તેની તે સતત જાગૃતિ રાખે છે અને જે સ્ખલના વ- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૩, કડી ૩૩ 'અઘ્સાતમ વિણ જે ક્રિયા, તે વનુમલ તોલે;

મમકારાદિક ચોગથી, ઇમ જ્ઞાની બોલે.'

દેખાય તેને સમજી, સુધારી, તથાપ્રકારે આચરણ કરે છે. જો એમ જણાય કે પોતે ક્રિયાઓમાં જ અટવાઈ ગયો છે અને જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી રહ્યો છે તો તે કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વિના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે. આમ, તેનામાં ક્રિયાજડત્વ પ્રવેશી ગયું હોય તો આત્મનિરીક્ષણ વડે શોધી કાઢે છે અને તે દોષનું ઉન્મૂલન કરે છે.

વળી, મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના માત્ર જ્ઞાનનો આગ્રહ રાખનાર શુષ્કજ્ઞાની એ માર્ગ ભૂલેલા જીવોનો બીજો પ્રકાર છે. તે મોક્ષમાર્ગની સાચી વિધિ સમજ્યો નથી અને સતુશાસ્ત્રની બાહ્ય આરાધનાથી સંતોષ માની બેસે છે. તેથી તેનો વિકાસ રૂંધાય છે. તે વાંચનાદિ કરતો હોવા છતાં યથાર્થ અંતરંગ નિર્ણયના અભાવમાં તેનું વલણ પ્રથમ જેવું બહિર્મુખ જ રહેવા પામે છે. પોતાને આત્માનો બોધ સમજાઈ ગયો છે એમ તે માને છે, પણ વાસ્તવમાં તેનું મન સ્વરૂપ તરફ વળ્યું જ નથી હોતું, પરંતુ સંસારમાં જ ભટક્યા કરતું હોય છે. અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા છતાં સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસના અભાવના કારશે તેને સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાવભાસન થતું નથી. સ્વરૂપ વિષે અનેક વાર વાંચ્યું હોવા છતાં અને તે વિષે સક્ષ્મ ચર્ચા કરતો હોવા છતાં તે અનુભૂતિના વિષયમાં આગળ વધતો નથી. માત્ર શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયથી ધ્યેય-પ્રાપ્તિ થઈ જશે એ ભ્રમણાના કારણે તેને નિજાવલોકન, ભેદજ્ઞાન તથા અંતર્મુખતાની આવશ્યકતા અને અગત્યતા ભાસતી નથી. આત્મપ્રાપ્તિની યથાર્થ રુચિની ખામી તથા વૈરાગ્યના અભાવના કારણે તેને ઉપરછલ્લા શાસ્ત્રાધ્યયનમાં કુતકુત્યતા ભાસે છે. તે ગોખેલાં સૂત્રો બોલી સંતોષ માને છે, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવની અનન્ય રુચિ વિના આત્મ-જ્ઞાન થતું નથી. અગિયાર અંગ સુધી ભણી જાય પણ ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રત્યે લક્ષ ન કરે તો તેનું બધું જ જ્ઞાન મિથ્યા છે. ' તે ગમે તેટલું શાસ્ત્રવાંચન કરે પણ તેથી ધર્મ થાય નહીં, કારણ કે ધર્મ નિજાત્માના આશ્રયે થાય છે.

આમ, સ્વભાવના આશ્રય વિના ગમે તેટલો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સંસારનું પરિભ્રમણ ટળતું નથી, તેમજ કેવળ બૌદ્ધિક સમજણથી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળતી નથી. જે જીવ આત્માર્થી છે તે શાસ્ત્રાભ્યાસથી સંતોષાતો નથી, પરંતુ 'હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે' એવી સભાનતા સાથે અને સત્ની ઊંડી જિજ્ઞાસાના સથવારે તે મોક્ષપંથે આગળ ધપતો જાય છે. તે શાસ્ત્રની ચર્ચા-વિચારણામાં ભાગ લે છે, પરંતુ તેનું હૃદય ભાવથી ભીંજાયેલું હોવાથી જ્ઞાનની શુષ્કતા તેને સતાવતી નથી. શુષ્કતા આવી ન જાય તેની તે સતત જાગૃતિ રાખે છે અને આવી જાય તો તેમાંથી કઈ રીતે છૂટી શકાય તેવી શોધકવૃત્તિ ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'પરમાત્મપ્રકાશ', અધિકાર ર, ગાથા ૮૪ 'बोह-णिमितें सत्थु किल, लोइ पढिज्जइ इत्थु ! तेण वि बोहू ण जासु वरु सो किं मृद्ध ण तत्थु ।।' પણ સતત રાખે છે. 'સત્શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાય છતાં અધ્યાત્મશૂન્યતા કેમ આવી? વસ્તુસ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજવા છતાં સ્વસ્વરૂપમાં સ્વપણું કેમ થતું નથી? કર્તવ્ય જાણવા છતાં પરિણમન કેમ થતું નથી? ધ્રુવ તત્ત્વ ઉપર ધ્યાન કેમ જતું નથી? પરપદાર્થ પ્રત્યે આકર્ષણ કેમ રહે છે? સત્શાસ્ત્રનું ભણતર હોવા છતાં નિષ્ફળ જવાનાં કારણો કયાં હોઈ શકે? તે કારણો મટાડવાનો ઉપાય શો છે?' આ રીતે સ્વરૂપપ્રાપ્તિની ભાવનાના કારણે આત્માર્થી જીવ સતત આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા પોતાના દોષોનું અવલોકન કરતો રહે છે.

આત્માર્થી જીવને સંસારના પ્રસંગો અને પ્રકારોમાંથી રૂચિ ઘટતી જાય છે અને માત્ર સ્વરૂપમાં ઠરવાની ભાવના તે નિરંતર કરતો રહે છે. સ્વરૂપપ્રાપ્તિની તીવ લગની ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસને નિપજાવનારી હોવાથી તેનું જ્ઞાન નિર્મળ થતું જાય છે અને તેથી તેની સમજણમાં વિપર્યાસ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. જીવ જો આત્માર્થીની ભમિકામાં પ્રવેશ્યો ન હોય તો અનાદિની વિપરીત સંસ્કારયુક્ત બુદ્ધિના કારશે તે પ્રાયઃ શાસ્ત્રાધ્યયન કરતી વખતે વિપરીત સમજણનો શિકાર બને છે. તેને વસ્તુનું સ્વરૂપ પણ કલ્પિતપણે અન્યથા ભાસે છે. પરંતુ આત્માર્થીની ભૂમિકામાં સ્વરૂપની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી યથાર્થ ભાવનાપૂર્વકનું જ્ઞાન તેની શુષ્કતાને તોડે છે અને તે રાગ-<mark>ક્રેષની પ્રધાનતામાં</mark> ન વર્તતાં ચૈતન્યની પ્રધાનતામાં જ વર્તે છે. સાધ્યલક્ષ ન છ<u>્</u>ટે તે રીતે સર્વ પ્રસંગોમાં તે વર્તે છે. વળી, જ્યારે તેને જણાય કે સાધ્યની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ ક્રિયાઓની તેનાથી અવગણના થઈ રહી છે, શુભ ક્રિયાઓ પ્રત્યે તેને અણગમો થઈ રહ્યો છે, ક્રિયાનો નિષેધભાવ અને શાસ્ત્રનો આગ્રહભાવ થઈ ગયો છે; ત્યારે તે પોતાની ભૂલ સમજી, શુભ ક્રિયાને અંગીકાર કરી તેમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે. અંતર્મુખી પુરુષાર્થ દારા પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવનો આશ્રય કરવાના માર્ગ ઉપર જે નિમિત્તો દ્વારા પોતાની દશા ઊર્ધ્વતા પામી શકે, તે નિમિત્તોનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય, બહુમાન તથા ઉપકારીપણું ચિંતવી તે તેનું ગ્રહણ કરે છે તથા પરના પ્રભાવથી પૂર્ણતઃ મુક્ત થવાનું આત્મસામર્થ્ય પ્રગટ્યું નથી એમ જાણી અયોગ્ય નિમિત્તોનો ત્યાગ કરે છે. આરંભ અને પરિઝહને વૈરાગ્ય અને ઉપશમના કાળરૂપ જાણી તે પ્રત્યે ત્યાગવૃત્તિ કેળવે છે. આમ, જીવનમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની ગૌણતા થતી જણાય તો તે ત્યાગ-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય સ્વીકારી તેને જીવનમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે.

આ પ્રકારે આત્માર્થી જીવ ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાન બન્નેને અકલ્યાણકારી જાણી, પોતામાં જે પ્રકારનો દોષ હોય તે દોષથી નિવૃત્ત થાય છે. જ્યાં જ્યાં જેમ યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાં તેમ સમજવું, એકાંત પક્ષ ગ્રહણ ન કરવો, પણ યથાયોગ્ય આચરણ કરવું એવો 'વિવેક' ગુણ આત્માર્થીમાં પ્રગટ્યો હોય છે. આ ગાથાના સંદર્ભમાં શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં લખે છે – 'જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સમજે, જ્યાં આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઈએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા કિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્ક્જ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય.'⁹

ધર્મની આરાધના કરનારાઓના બે વર્ગ છે. એક વર્ગ એવો છે કે જે કુળ-પરંપરાથી પ્રાપ્ત ધર્મક્રિયાઓનાં આચરણ કે શાસ્ત્રનાં શ્રવણ-પઠનથી સંતુપ્ટ રહે છે. તે જપ, તપ, દાન, શાસ્ત્રવાંચન વગેરે કરીને ધર્મની આરાધના કર્યાનો સંતોષ માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ - આત્માર્થી - માત્ર ધર્માનુષ્ઠાન અને ક્રિયાકાંડોનાં આચરણથી સંતુષ્ટ થતો નથી. તે પરિણામલક્ષી હોય છે. સત્સાધન દારા પોતાનાં પરિણામોને આત્મસન્મુખ કરવા મથતો હોય છે. તેથી ધર્માનુષ્ઠાનો કર્યાં પછી પરિણામોનું નિરીક્ષણ કરવા તે સદા તત્પર રહે છે અને પોતાની વૃત્તિઓમાં કેટલો ફરક પડ્યો તેની નિત્ય તપાસ કરતો રહે છે. ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતાં અંતરમાં કંઈક 'સધાયું' છે કે નહીં તેની જાગૃતિ તેને સતત રહે છે. પોતાની સાધનામાં કાંઈ ત્રૂટિ દેખાય તો તે સુધારે છે, જરૂર જણાય તો તે સાધન બદલે પણ છે. પોતાને પ્રાપ્ત સાધનપદ્ધતિથી ધારેલું પરિણામ નીપજતું ન દેખાય તો તે એનં કારણ શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે અને પોતાની સાધનામાં રહી જતી સ્ખલનાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તે પોતાનાં મતનો કે સાધનનો આંધળો આગ્રહ રાખતો નથી. સાધ્યને નજર સામે રાખીને પ્રયોગ કરનારને પોતાનાં સાધનો પ્રત્યેનું મમત્વ પરવડતં નથી. તે આદરેલી સાધનપદ્ધતિનું અભિમાન કે તેનો આગ્રહ ન રાખતાં જ્યારે છોડવા યોગ્ય લાગે ત્યારે છોડે છે અને સેવવા યોગ્ય લાગે ત્યારે સેવે છે. આ રીતે તે હંમેશાં વિવેકપૂર્વક વર્તે છે.

આત્માર્થી જીવને આત્મકલ્યાણ અર્થે અને ભવદુઃખથી છૂટવા માટે અનંત કાળની ભૂલ ભાંગી જાય અને અપૂર્વ શાંતિ મળે તેવું જીવન જીવવું હોય છે. સંયોગોનું અનિત્યપણું અને મનુષ્યદેહનું દુર્લભપણું તેને સમજાયું હોવાથી સ્વરૂપના અભ્યાસમાં તે જાગૃતિપૂર્વક અને આત્માના મહિમાપૂર્વક જોડાય છે. મનુષ્યભવ માત્ર દેહાર્થે વ્યતીત ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.પ૨૮ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપ૨ શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) થાય તો તેની કિંમત ફૂટી બદામ જેટલી પણ નથી અને આત્માર્થે વ્યતીત થાય તો ચિંતામણિ રત્નથી પણ અધિક માહાત્મ્યવાન છે, એમ સમજાયું હોવાથી આત્માર્થી જીવ પોતાના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ આત્મહિત સાધવા માટે વિતાવવા ઇચ્છે છે. આવી આત્મહિતની લગનીના કારણે આત્માર્થી જીવ પોતાનાં શ્રેય-અશ્રેયનો યથાર્થ વિચાર કરી શકે છે. તેનામાં બોધ ઝીલવાની પાત્રતા હોવાથી તે ધર્મવાર્તાનો કલ્યાણકારી અર્થ સમજવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્માર્થીની વિવેકબુદ્ધિ અને ઔચિત્યદષ્ટિ કેળવાયેલી હોવાથી તે પરસ્પર વિરોધી દેખાતી વાતોમાંથી જુદી જુદી અપેક્ષાએ દરેક કથનની સત્યતા સમજે છે અને તેમાંથી પોતાને જે હિતકારી હોય તેને અહણ કરે છે. પરંતુ જેનામાં તેવી વિવેકબુદ્ધિનો અભાવ હોય છે તે અયોગ્ય સમજશના કારણે અયોગ્ય આચરણ કરી પોતાનું અપાર નુકસાન કરે છે. જેમ કે કોઈને શાસ્ત્રાભ્યાસની અતિ મુખ્યતા હોય, પણ આત્માનુભવનો ઉદ્યમ ન હોય અને તે વિકલ્પોમાં ગૂંચવાયેલો રહેતો હોય; તેવા જીવને ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. પરંત જેને શાસ્ત્રાભ્યાસ ન હોય કે અલ્પ શાસ્ત્રાભ્યાસ હોય તેવો જીવ એ ઉપદેશ અહણ કરીને શાસ્ત્રાભ્યાસ છોડી દે અને સ્વરૂપની સમજણ ન કરે તો તેને નુકસાન થાય છે. વળી, 'અનંતા ઓઘા કર્યા, અનંતી મુહપત્તિઓ કરી, એ બધાંનો ઢગલો કરવામાં આવે તો મેરુપર્વત જેવડો થઈ જાય. અનંતી વાર સાધુ થયો, અનંતી વાર આચાર્યપદ ઉપર આરૂઢ થયો પણ મોક્ષ ન થયો', ઇત્યાદિ ક્રિયાજડત્વને વગોવતાં વચનો અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. ઉપદેશમાં નિશ્ચયનયની દષ્ટિનું જ્યાં જ્યાં પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં આવી વાતો મળે છે, પણ તેથી કંઈ ત્યાં સદ્દવ્યવહારનો નિષેધ કર્યો નથી. જે જીવને જડ ક્રિયાનું પ્રધાનપણું થઈ ગયું હોય તેને નિશ્વયનું લક્ષ કરાવવા આવાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં હોય છે. ઉપદેશ તો કોઈ એક અર્થની મુખ્યતાપૂર્વક હોય છે. જે અર્થનું વર્જ્ઞન જ્યાં ચાલતું હોય ત્યાં તેની જ મુખ્યતા હોય છે, તે વખતે જો બીજા અર્થની મુખ્યતા કરવામાં આવે તો એક પણ ઉપદેશ દઢ ન થઈ શકે. આમ. ઉપદેશમાં જ્યારે એક અર્થને દઢ કરવામાં આવે છે ત્યારે અપેક્ષા સમજ્યા વગર જીવ તે વચનને એકાંતે પકડે તો તે વચન દુષિત થઈ જાય છે અને તેનું મિથ્યાત્વ પુષ્ટ થાય છે.

જીવના જુદા જુદા દોષોની નિવૃત્તિ અર્થે જુદા જુદા સમયે, જુદા જુદા ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા હોય છે. કોઈને વ્યવહાર ક્રિયાનો આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય તો તેને નિશ્ચય પરમાર્થ સમજાવવામાં આવ્યો હોય છે અને કોઈને નિશ્ચયનો આગ્રહ થઈ ગયો હોય તેને શમ-સંવેગાદિ તથા ત્યાગ-વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવી સ્વચ્છંદી વર્તનમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય છે. બધી જગ્યાએ આશય તો પરમાર્થમાર્ગ તરફનો જ હોય છે. જો એક જીવ બીજા જીવને લાગુ પડતો ઉપદેશ અહણ કરે તો તે ઉપદેશરૂપી ઔષધ તેને ઝેરરૂપ થઈને પરિણમી શકે. આત્માર્થી જીવ તો ઉપદેશને સદ્વિચારપૂર્વક, યથાર્થ સમજણ સહિત અંગીકાર કરે છે. ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે વિચારે છે કે 'આ ઉપદેશ કયા પ્રકારે છે? કયા પ્રયોજન સહિત છે? અને કયા જીવને કાર્યકારી છે?' ઇત્યાદિ. આમ, વિચાર કરીને તેના યથાર્થ અર્થને અહણ કરી, પોતાની દશા જોઈ, એ ઉપદેશ જેમ પોતાને કાર્યકારી થાય તે પ્રમાણે તેને અંગીકાર કરે છે. પંડિત શ્રી ટોડરમલજી લખે છે કે –

'જે ઉપદેશ થાય તેને થથાર્થપણે ઓળખી પોતાના યોગ્ય જે ઉપદેશ હોય તેને અંગીકાર કરવો. જેમ વૈદ્યકશાસ્ત્રોમાં અનેક ઔષધિ કહી છે તેને જાણે તો ખરો પણ ગ્રહણ તો તેનું જ કરે કે જેથી પોતાનો રોગ દૂર થાય. પોતાને શીતનો રોગ હોય તો ઉષ્ણ ઔષધિનું જ ગ્રહણ કરે પણ શીતળ ઔષધિનું ગ્રહણ ન કરે, એ બીજાઓને કાર્ચકારી છે એમ જાણે; તેમ જૈનશાસ્ત્રોમાં અનેક ઉપદેશ છે તેને જાણે તો ખરો પણ ગ્રહણ તો તેનું જ કરે કે જેથી પોતાનો વિકાર દૂર થાય. પોતાને જે વિકાર હોય તેનો નિષેધ કરવાવાળા ઉપદેશને ગ્રહણ કરે પણ તેને પોષવાવાળા ઉપદેશને ન ગ્રહણ કરે. એ ઉપદેશ અન્યને કાર્ચકારી છે એમ જાણે. અહીં ઉદાહરણ - જેમ શાસ્ત્રમાં કોઇ ઠેકાણે તો નિશ્વચપોષક ઉપદેશ છે તથા કોઇ ઠેકાણે વ્યવહાર-પોષક ઉપદેશ છે, ત્યાં પોતાને જો વ્યવહારની અધિકતા હોય તો નિશ્વચપોષક ઉપદેશને ગ્રહણ કરી થથાવત્ પ્રવર્તે તથા જો પોતાને નિશ્વચની અધિકતા હોય તો

આ પ્રકારે આત્માર્થી જીવ જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રકારે આચરજ્ઞ કરે છે. વળી, જ્યાં સુધી તે કરવા યોગ્ય હોય ત્યાં સુધી તે કરે છે. કષાયની ઉપશાંતતા થવાથી તેમજ સંસાર, શરીર અને ભોગોથી ઉદાસીનતા થઈ હોવાના કારજ્ઞે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોવાથી તેને આવી વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. તેને સર્વ પ્રકારનાં સંસારનાં કાર્યોમાંથી રસ ઊડી ગયો હોય છે. બાહ્ય પ્રસંગોથી ચિત્ત વિરક્ત થઈ ગયું હોય છે. પરિભ્રમજ્ઞાનાં દુઃખોને યાદ કરતાં તેના હૃદયમાં આયુધના ઘા પડે છે. 'અનંત કાળથી ભોગવી રહ્યો છું તે દુઃખોથી હું ક્યારે છૂટીશ? કઈ રીતે છૂટું?' એવી અંતર્વેદના જાગે છે. આત્મજ્ઞાન વિના ઊગરવાનો આરો નથી, માટે અત્યારે જ આત્મભાન કરવું છે એવી ગરજ હોય છે. જગતના સુંદર ભાસતા પદાર્થોની ક્ષણભંગુરતા અને અસારતાનું સત્ય મનમાં સ્થિર થતું જાય છે, પરિણામે ઇન્દ્રિયસુખની લાલસા ઘટતી જાય છે. ચિત્તમાં ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭,

પુ.૨૮૮

તૃષ્ણાનો પ્રભાવ ઘટતો જવાથી ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, તિરસ્કારની વૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે અને મૈત્રી, પ્રમોદ, દયા આદિ ભાવ વૃદ્ધિગત થતા જાય છે. જાગૃતિ ટકવા લાગે છે. દરેક પ્રવૃત્તિમાં આંતરિક સભાનતા જળવાઈ રહે છે. આમ, એક બાજુ દર્શનમોહનું બળ શિથિલ થાય છે, કષાયશક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને બીજી બાજુ અખંડ આત્મદ્રવ્ય પ્રત્યેનો અપૂર્વ મહિમા ઊમટી પડે છે અને તેથી ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ જોર વળે છે. આ રીતે જીવમાં શમાદિ ગુણો પ્રગટે છે અને તેનાં પરિણામમાં અનેક મૂળભૂત પરિવર્તન આવે છે ત્યારે તેને ખરેખર મોક્ષમાર્ગ સમજાય છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે કે –

'મુમુક્ષુ જીવમાં શમાદિ કહ્યા તે ગુણો અવશ્ય સંભવે છે; અથવા તે ગુણો વિના મુમુક્ષુતા ન કહી શકાય. નિત્ય તેવો પરિચય રાખતાં, તે તે વાત શ્રવણ કરતાં, વિયારતાં, ફરી ફરીને પુરુષાર્થ કરતાં, તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થયે જીવને પરમાર્થમાર્ગ અવશ્ય સમજાય છે.'^૧

મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થયા પછી જીવ જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયપૂર્વક સભાનપશે પ્રયત્ન કરે તો તે પરમાર્થમાર્ગે આગળ વધે છે. તેનો ઉપયોગ હજુ અંતરમાં સ્થિર થયો નથી, પરંતુ જપ, તપ, શાસ્ત્રવાંચન, વિચારશા આદિ સર્વ પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપલક્ષપૂર્વક થાય છે. સ્વરૂપલક્ષ બંધાતા જ તે નિજાવલોકનની પ્રક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આત્મજાગૃતિપૂર્વક નિજાવલોકન કરવાથી સ્વરૂપનું ભાવભાસન થઈ સ્વસન્મુખતા સધાય છે અને અનુક્રમે સ્વાનુભવ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ, શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજવા-આચરવારૂપ આત્માર્થની કામનાવાળા સર્વ આત્મહિતેચ્છુઓને ઉપયોગી થાય એવી આત્માર્થી પદની સર્વકલ્યાણકારી, ઊંડો આશય પ્રકાશતી અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરી છે. આત્માર્થી પદની ક્ષિતિજો વિસ્તારતી આ વ્યાખ્યા એવી સરળ અને ગંભીર છે કે તે વ્યાવહારિક દુન્યવી જીવન અને પારમાર્થિક જીવન બન્નેમાં એકસરખી લાગુ પડે છે. શ્રી ધીરજલાલ મહેતા લખે છે કે –

'નિરોગી હોય ત્યારે જે દૂધ પેચ છે, તે જ દૂધ રોગીને અપેચ બને છે. વધુ ઝાડા થયા હોય તેને જે દહીં ભક્ષ્ય છે, તે જ દહીં શરદીવાળાને અભક્ષ્ય બને છે. આ પ્રમાણે ધર્માનુષ્ઠાનો પણ જ્યાં જ્યાં જે જે ઉપકારી બને ત્યાં ત્યાં તે તે આદરવા યોગ્ય કહેવાય છે એમ સમજવું જોઇએ અને એમ જ આચરવાં જોઇએ. અને તો જ તે સાચો આત્માર્થી કહેવાય છે. સેવાભક્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તપનો આગ્રહ રાખે તપનો પ્રસંગ હોય ત્યારે જ્ઞાનનો આગ્રહ રાખે, અને જ્ઞાનનો પ્રસંગ હોય ત્યારે સેવાનું બહાનું કાઢે તે બરાબર ઉચિત નથી. આવા મતાર્થી, માનાર્થી, અને

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૬૧ (પત્રાંક-૪૨૨)

કદાગ્રહીને આત્માર્થી કહેવાતા નથી.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – 'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં યોગ્ય વિચાર; સદ્દ્ગુરુ આશય સમજીને, સેવે શુદ્ધ આચાર. જ્યાં નિજ લક્ષ થવા કહ્યું, તઢાં સમજવું તેઢ; જેથી આતમ લક્ષથી, સાધે નિજ ગુણ ગેહ. આજ્ઞા આરાધન ઉભયમાં, જ્યાં જ્યાં જે થે યોગ્ય; ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, પામે નિજ ગુણ ભોગ. નિજ અધિકારી દશા વડે, સમ્યગ્ ભાવે જેહ; સદુદ્યમે આગળ વધે, આત્માર્થી જન એઠ.'^ર

* * *

૧- શ્રી ધીરજલાલ ડાહ્યાભાઈ મહેતા, 'આત્મ-સિદ્ધિ-શાસ્ત્ર', પૃ.૬ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૪-૨૧૫ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૨૯-૩૨)

ગાથા ૮માં શ્રીમદે કહ્યું કે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે ભૂમિકા રીતે સમજવું અને તે પ્રમાશે વિવેકપૂર્વક આચરવું એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. હવે આ ૯મી ગાથાથી શરૂ કરીને ૧૯મી ગાથા પર્યંત શ્રીમદે સદ્ગુરુની આવશ્યકતા, તેમનાં લક્ષણો, તેમનું માહાત્મ્ય, તેમની ભક્તિ અને તેનું ફળ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલ છે.

્પ્રસ્તુત ગાથામાં આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કોને થાય તે બતાવતાં કહે છે –

^{) ગાથા} 'સેવે સદ્ગુરુચરણને, ત્યાગી દઇ નિજપક્ષ; પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ.' (૯) પોતાના પક્ષને છોડી દઈ, જે સદ્ગુરુના ચરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે, અર્થ અને આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય. (૯)

ઘણાને કિયાજડત્વ વર્તે છે, અને ઘણાને શુષ્કજ્ઞાનીપણું વર્તે છે તેનું શું કારણ હોવું જોઇએ? એવી આશંકા કરી તેનું સમાધાન :-- સદ્ગુરુના ચરણને જે પોતાનો પક્ષ એટલે મત છોડી દઇ સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને નિજપદનો એટલે આત્મસ્વભાવનો લક્ષ લે. અર્થાત્ ઘણાને કિયાજડત્વ વર્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે અસદ્ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો તેણે આશ્રય કર્યો છે; જેથી તેને માત્ર કિયાજડત્વનો એટલે કાયક્લેશનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વળગાડે છે, અને કુળધર્મ દઢ કરાવે છે; જેથી તેને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યે પણ પક્ષની દઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, એટલે કિયાજડત્વ ટળતું નથી; અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અને જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સદ્દગુરુના ચરણ સેવ્યા નથી, માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વચ્છંદપણે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો કે વચનો સાંભળી લઈને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યું છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનું એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે; અથવા કોઈ એક કારણવિશેષથી શાસ્ત્રોમાં દયા, દાન, અને હિંસા, પૂજાનું સમાનપણું કહ્યું છે તેવાં વચનોને તેનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના હાથમાં લઈને માત્ર પોતાને જ્ઞાની મનાવા અર્થે, અને પામર જીવના તિરસ્કારના અર્થે તે વચનોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેવાં વચનો કચે લક્ષે સમજવાથી પરમાર્થ થાય છે તે જાણતો નથી. વળી જેમ દયાદાનાદિકનું શાસ્ત્રોમાં નિષ્ફળપણું કહ્યું છે તેમ નવપૂર્વ સુધી ભણ્યા છતાં તે પણ અફળ ગયું એમ જ્ઞાનનું પણ નિષ્ફળપણું કહ્યું છે, તો તે શુષ્કજ્ઞાનનો જ નિષેધ છે. એમ છતાં તેનો લક્ષ તેને થતો નથી, કેમકે જ્ઞાની બનવાના માને તેનો આત્મા મૂટતાને પામ્યો છે, તેથી તેને વિચારનો અવકાશ રહ્યો નથી. એમ કિચાજડ અથવા શુષ્કજ્ઞાની તે બન્ને ભૂલ્યા છે, અને તે પરમાર્થ પામવાની વાંછા રાખે છે, અથવા પરમાર્થ પામ્યા છીએ એમ કહે છે, તે માત્ર તેમનો દુરાગ્રહ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જો સદ્ગુટુના ચરણ સેવ્યા હોત, તો એવા દુરાગ્રહમાં પડી જવાનો વખત ન આવત, અને આત્મસાધનમાં જીવ દોરાત, અને તથારૂપ સાધનથી પરમાર્થને પામત, અને નિજપદનો લક્ષ લેત; અર્થાત્ તેની વૃત્તિ આત્મસન્મુખ થાત.

વળી ઠામ ઠામ એકાકીપણે વિચરવાનો નિષેધ કર્યો છે, અને સદ્ગુરુની સેવામાં વિચરવાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે; તેથી પણ એમ સમજાય છે કે જીવને હિતકારી અને મુખ્ય માર્ગ તે જ છે; અને અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થકરાદિની, જ્ઞાનીની આશાતના કરવા સમાન છે, કેમકે તેમાં અને અસદ્ગુરુમાં કંઇ ભેદ ન પડ્યો; જન્માંધ, અને અત્યંત શુદ્ધ નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઇ ન્થૂનાધિકપણું ઠર્શું જ નહીં. વળી કોઇ 'શ્રી ઠાણાંગસૂત્ર'ની ચોભંગી ગ્રહણ કરીને એમ કહે કે 'અભવ્યના તાર્ચા પણ તરે', તો તે વચન પણ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે; એક તો મૂળમાં 'ઠાણાંગ'માં તે પ્રમાણે પાઠ જ નથી; જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે છે :– તેનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે :– તેનો વિશેષાર્થ ટીકાકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે :– જેમાં કોઇ સ્થળે અભવ્યના તાર્ચા તરે એવું કહ્યું નથી; અને કોઇ એક ટબામાં કોઇએ એવું વચન લખ્યું છે તે તેની સમજનું અથથાર્થપણું સમજાય છે.

કદાપિ એમ કોઇ કહે કે અભવ્ય કહે છે તે યથાર્થ નથી, એમ ભાસવાથી યથાર્થ શું છે, તેનો લક્ષ થવાથી સ્વવિચારને પામીને તર્યા એમ અર્થ કરીએ તો તે એક પ્રકારે સંભવિત થાય છે, પણ તેથી અભવ્યના તાર્યા તર્યા એમ કહી શકાતું નથી. એમ વિચારી જે માર્ગેથી અનંત જીવ તર્યા છે, અને તરશે તે માર્ગને અવગાહવો અને સ્વકલ્પિત અર્થનો માનાદિની જાળવણી છોડી દઇ ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેય છે. જો અભવ્યથી તરાય છે એમ તમે કહો, તો તો અવશ્ય નિક્ષય થાય છે કે અસદ્ગુટુથી તરાશે એમાં કશો સંદેહ નથી.

અને અસોચ્યા કેવળી જેમણે પૂર્વે કોઈ પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યો નથી તેને કોઈ

તથારૂપ આવરણના સચથી જ્ઞાન ઊપજ્યું છે, એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે આત્માનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા, અને જેને સદ્ગુરુયોગ ન હોય તેને જાગ્રત કરવા, તે તે અનેકાંતમાર્ગ નિરૂપણ કરવા દર્શાવ્યું છે; પણ સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ પ્રવર્તવાનો માર્ગ ઉપેક્ષિત કરવા દર્શાવ્યું નથી. વળી એ સ્થળે તો ઊલટું તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ આવવા વધારે સબળ કર્યું છે, અને કહ્યું છે કે તે અસોચ્યા કેવળી અર્થાત્ અસોચ્યા કેવળીનો આ પ્રસંગ સાંભળીને કોઈએ જે શાશ્વતમાર્ગ ચાલ્યો આવે છે, તેના નિષેધ પ્રત્યે જવું એવો આશય નથી, એમ નિવેદન કર્યું છે.

કોઇ તીવ્ર આત્માર્થીને એવો કદાપિ સદ્દગુરુનો યોગ ન મળ્યો હોય, અને તેની તીવ્ર કામનામાં ને કામનામાં જ નિજવિચારમાં પડવાથી, અથવા તીવ્ર આત્માર્થને લીધે નિજવિચારમાં પડવાથી, આત્મજ્ઞાન થયું હોય તો તે સદ્દગુરુમાર્ગનો ઉપેક્ષિત નહીં એવો, અને સદ્દગુરુથી પોતાને જ્ઞાન મળ્યું નથી માટે મોટો છું એવો નહીં હોય, તેને થયું હોય; એમ વિચારી વિચારવાન જીવે શાશ્વત મોક્ષમાર્ગનો લોપ ન થાય તેવું વચન પ્રકાશવું જોઈએ.

એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય અને તેનો માર્ગ દીઠો ન હોય એવો પોતે પચાસ વર્ષનો પુરુષ હોય, અને લાખો ગામ જોઇ આવ્યો હોય તેને પણ તે માર્ગની ખબર પડતી નથી, અને કોઇને પૂછે ત્યારે જણાય છે, નહીં તો ભૂલ ખાય છે; અને તે માર્ગને જાણનાર એવું દશ વર્ષનું બાળક પણ તેને તે માર્ગ દેખાડે છે તેથી તે પહોંચી શકે છે; એમ લૌકિકમાં અથવા વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે જે આત્માર્થી હોય, અથવા જેને આત્માર્થની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્દગુરુના યોગે તરવાના કામી જીવનું કલ્યાણ થાય એ માર્ગ લોપવો ઘટે નહીં, કેમકે તેથી સર્વ જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા લોપવા બરાબર થાય છે.

પૂર્વે સદ્દગુરુનો ચોગ તો ઘણી વખત થયો છે, છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં, જેથી સદ્દગુરુના ઉપદેશનું એવું કંઈ વિશેષપણું દેખાતું નથી, એમ આશંકા થાય તો તેનો ઉત્તર બીજા પદમાં જ કહ્યો છે કે :--

જે પોતાના પક્ષને ત્યાગી દઈ સદ્દગુટુના ચરણને સેવે, તે પરમાર્થને પામે. અર્થાત્ પૂર્વે સદ્દગુટુનો યોગ થવાની વાત સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં જીવે તેને સદ્દગુટુ જાણ્યા નથી, અથવા ઓળખ્યા નથી, પ્રતીત્યા નથી, અને તેની પાસે પોતાનાં માન અને મત મૂક્યાં નથી; અને તેથી સદ્દગુટુનો ઉપદેશ પરિણામ પામ્યો નહીં, અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઇ નહીં; એમ જો પોતાનો મત એટલે સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ દૂર કરીને સદુપદેશ ગ્રહણ કરવાનો કામી થયો હોત તો અવશ્ય પરમાર્થ પામત. અત્રે અસદ્ગુરુએ દઢ કરાવેલા દુર્બોધથી અથવા માનાદિકના તીવ્ર કામીપણાથી એમ પણ આશંકા થવી સંભવે છે કે કંઈક જીવોનાં પૂર્વે કલ્યાણ થયાં છે; અને તેમને સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઇ છે, અથવા અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય; અસદ્ગુરુને પોતાને ભલે માર્ગની પ્રતીતિ નથી, પણ બીજાને તે પમાડી શકે; એટલે બીજો તે માર્ગની પ્રતીતિ, તેનો ઉપદેશ સાંભળીને કરે તો તે પરમાર્થને પામે; માટે સદ્ગુરુચરણને સેવ્યા વિના પણ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે :-

યદ્યપિ કોઇ જીવો પોતે વિચાર કરતાં બૂઝ્યા છે, એવો શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ છે; પણ કોઈ સ્થળે એવો પ્રસંગ કહ્યો નથી કે અસદ્ગુટુથી અમુક બૂઝ્યા. હવે કોઈ પોતે વિચાર કરતાં બૂઝ્યા છે એમ કહ્યું છે તેમાં શાસ્ત્રોનો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે સદ્ગુટુની આજ્ઞાએ વર્તવાથી જીવનું કલ્યાણ થાય છે એમ અમે કહ્યું છે પણ તે વાત થથાર્થ નથી; અથવા સદ્ગુટુની આજ્ઞાનું જીવને કંઈ કારણ નથી એમ કહેવાને માટે. તેમ જે જીવો પોતાના વિચારથી સ્વયંબોધ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે તે પણ વર્તમાન દેહે પોતાના વિચારથી અથવા બોધથી બૂઝ્યા કહ્યા છે, પણ પૂર્વે તે વિચાર અથવા બોધ તેણે સન્મુખ કર્યો છે તેથી વર્તમાનમાં તે સ્ફુરાયમાન થવાનો સંભવ છે. તીર્થકરાદિ 'સ્વયંબુદ્ધ' કહ્યા છે તે પણ પૂર્વે ત્રીજે ભવે સદ્ગુટુથી નિક્ષય સમકિત પામ્યા છે એમ કહ્યું છે. એટલે તે સ્વયંબુદ્ધપણું કહ્યું છે તે વર્તમાન દેહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને તે સદ્ગુટુપદના નિષેધને અર્થે કહ્યું નથી.

અને જો સદ્ગુરુપદનો નિષેધ કરે તો તે 'સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રતીતિ વિના સમકિત કહ્યું નથી.', તે કહેવા માત્ર જ થયું.

અથવા જે શાસ્ત્રનું તમે પ્રમાણ લો છો તે શાસ્ત્ર સદ્દગુરુ એવા જિનનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં ચોગ્ય છે કે કોઈ અસદ્ગુરુનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં ચોગ્ય છે? જો અસદ્ગુરુનાં શાસ્ત્રો પણ પ્રમાણિક માનવામાં બાધ ન હોચ, તો તો અજ્ઞાન અને ૨ાગદ્વેષ આરાધવાથી પણ મોક્ષ થાય એમ કહેવામાં બાધ નથી, તે વિચારવા ચોગ્ય છે.

'આચારાંગસૂત્ર'માં (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશે, પ્રથમ વાક્ય) કહ્યું છે કે :– આ જીવ પૂર્વથી આવ્યો છે? પશ્ચિમથી આવ્યો છે? ઉત્તરથી આવ્યો છે? દક્ષિણથી આવ્યો છે? અથવા ઊંચેથી? નીચેથી કે કોઇ અનેરી દિશાથી આવ્યો છે? એમ જે જાણતો નથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, જે જાણે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. તે જાણવાનાં ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે :– (૧) તીર્થકરના ઉપદેશથી, (૨) સદ્દગુરુના ઉપદેશથી, અને (૩) જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનથી. અત્રે જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કહ્યું તે પણ પૂર્વના ઉપદેશની સંધિ છે. એટલે પૂર્વે તેને બોધ થવામાં સદ્ગુટુનો અસંભવ ધારવો ઘટતો નથી. વળી ઠામ ઠામ જિનાગમમાં એમ કહ્યું છે કે :--

'गुरुणो छंदाणुवत्तगा'°

ગુરુની આજ્ઞાએ પ્રવર્તવું.

ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલતાં અનંતા જીવો સીઝચા, સીઝે છે અને સીઝશે. તેમ કોઈ જીવ પોતાના વિચારથી બોધ પામ્યા, તેમાં પ્રાથે પૂર્વે સદ્ગુરુઉપદેશનું કારણ હોય છે. પણ કદાપિ જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં પણ તે સદ્ગુરુનો નિત્યકામી રહ્યો થકો સદ્વિચારમાં પ્રેરાતો પ્રેરાતો સ્વવિચારથી આત્મજ્ઞાન પામ્યો એમ કહેવા યોગ્ય છે; અથવા તેને કંઇ સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા નથી અને જ્યાં સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા વર્તે ત્યાં માનનો સંભવ થાય છે; અને જ્યાં સદ્ગુરુ પ્રત્યે માન હોય ત્યાં કલ્યાણ થવું કહ્યું, કે તેને સદ્વિચાર પ્રેરવાનો આત્મગુણ કહ્યો.

તથારૂપ માન આત્મગુણનું અવશ્ચ ઘાતક છે. બાહુબળજીમાં અનેક ગુણસમૂહ વિદ્યમાન છતાં નાના અઠ્ઠાણું ભાઈને વંદન કરવામાં પોતાનું લઘુપણું થશે, માટે અત્રે જ ધ્યાનમાં રોકાવું યોગ્ય છે એમ રાખી એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે અનેક ગુણસમુદાયે આત્મધ્યાનમાં રહ્યા, તોપણ આત્મજ્ઞાન થયું નહીં. બાકી બીજી બધી રીતની યોગ્યતા છતાં એક એ માનના કારણથી તે જ્ઞાન અટક્યું હતું. જ્યારે શ્રી જોષભદેવે પ્રેરેલી એવી બ્રાહ્મી અને સુંદરી સતીએ તેને તે દોષ નિવેદન કર્યો અને તે દોષનું ભાન તેને થયું તથા તે દોષની ઉપેક્ષા કરી અસારત્વ જાણ્યું ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું. તે માન જ અત્રે ચાર ઘનઘાતી કર્મનું મૂળ થઇ વર્ત્યું હતું. વળી બાર બાર મહિના સુધી નિરાહારપણે, એક લક્ષે, એક આસને, આત્મવિચારમાં રહેનાર એવા પુરુષને એટલા માને તેવી બારે મહિનાની દશા સફળ થવા ન દીધી, અર્થાત્ તે દશાથી માન ન સમજાયું અને જ્યારે સદ્વગુટુ એવા શ્રી જાયભદેવે તે માન છે એમ પ્રેર્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં તે માન વ્યતીત થયું; એ પણ સદ્વગુટુનું જ માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

વળી આખો માર્ગ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં સમાચ છે એમ વારંવાર કહ્યું છે. 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે કે :– (સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે, કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન તેણે અમને આમ કહ્યું છે.) ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા એવા અનંતા પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા.

૧- સૂત્રકૃતાંગ, પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, દ્વિતીય અધ્યયન, ગાંહ ૩૨

'ઉત્તરાધ્યયન', 'સૂચગડાંગાદિ'માં ઠામ ઠામ એ જ કહ્યું છે. (૯)^૧

ભાવાર્થ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં પરમાર્થના નામે જે જે પ્રવૃત્તિ કરી હોય, તેનો આગ્રહ અને પક્ષપાત ત્યજીને સદ્ગુરુના ચરણની ઉપાસના કરવાથી પરમાર્થ પામી શકાય છે અને સ્વરૂપનો લક્ષ થાય છે. પોતાની કલ્પનાનુસાર માનેલા મોક્ષમાર્ગનો ત્યાગ કરી, સદ્ગુરુનું ચરણ-શરણ સ્વીકારીને, અચળપણે અને એકનિષ્ઠાએ તેમની આજ્ઞા આરાધાય, તેમાં જ સર્વાર્પણપણે એકતાન થવાય તો સદ્ગુરુકૃપાથી નિજ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મતિકલ્પનાએ કે અસદ્ગુરુ પ્રમાણે પ્રવર્તતાં જીવને કોઈ ને કોઈ પક્ષ બંધાઈ જાય છે, અર્થાત્ કોઈ એક મતનો આગ્નહ થઈ જાય છે, જેથી કાં તો તે ક્રિયાજડત્વના કાં તો તે શુષ્કજ્ઞાનપણાના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે અને તેથી તે સન્માર્ગ સમજવા શક્તિમાન થતો નથી. કયા જીવે, કયું સાધન, કેવી રીતે સેવવું જોઈએ તેનું રહસ્ય સદ્ગુરુના અંતરમાં રહેલું હોય છે. સદ્ગુરુ માર્ગમાં ઉદ્દભવતા અનેક જટિલ પ્રશ્નોનું સમાધાન સૂક્ષ્મ બોધ દ્વારા કરે છે તથા કોઈ પણ નય કે પક્ષનો આગ્રહ ન થઈ જાય તે રીતે આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવે છે. સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ ન થઈ જાય તે રીતે આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવે છે. સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ છોડી જીવ જો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે તો અવશ્ય પરમાર્થને પામે. પોતે કંઈ નથી જાણતો એવો દઢ નિશ્વય કરી સદ્ગુરુની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરે તો જીવે પોતાનો પક્ષ છોડથો કહેવાય. પોતાની માન્યતા, પોતાને ગમતો પક્ષ છોડી નિજ શુદ્ધાત્માનો લક્ષ લે અને અંતર્મુખ અભ્યાસ વડે સ્વવિષયમાં દક્ષ થાય તો અવશ્ય આત્માનુભૂતિ થાય. આમ, સદ્ગુરુના ચરણસેવનથી, અર્થાત્ તેમણે પ્રબોધેલા માર્ગની સમ્યક્ આરાધના કરવાથી નિજકાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

િવિશેષાથી જીવનાં પરિણમનની મુખ્ય બે દિશા છે - અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ. અનાદિ કાળથી જીવને બહિર્મુખ પરિણમન વર્તે છે. તેણે અંતર્મુખ પરિણમનની દિશા જોઈ પણ નથી. તેણે અનેક શુભ ક્રિયાઓ કરી, શાસ્ત્રવાંચન કર્યું, પણ અંતર્મુખ વલણનો અભ્યાસ કર્યો નહીં; તેથી વ્રત, તપ, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા છતાં તેને પારમાર્થિક કળ પ્રાપ્ત થયું નહીં. અનેક ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવા છતાં, અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા છતાં તેને આંતરિક પરિણમન થયું નહીં. એકાંતે જ્ઞાનનો પક્ષ કરીને તે અગિયાર અંગ અને નવ પૂર્વ ભણ્યો છતાં તેની દશા બદલાઈ નહીં. તેવી જ રીતે એકાંતે ક્રિયાનો પક્ષ કરીને, તપ-ત્યાગ કરીને સુકાઈને ઝાડના ઠૂંઠા જેવો થયો અને અનેક વાર નવમી ઐવેયક ગયો છતાં તેનું કલ્યાણ થયું નહીં.

અનંત કાળથી આટલું બધું કરવા છતાં અને અત્યંત પરિશ્રમ વેઠવા છતાં તેને ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, યૃ.પર૮-પ૩૨ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) સત્ય માર્ગનું ભાન થયું નથી. આમ શાથી થયું? એ બધાં સાધનો નિષ્ફળ કેમ ગયાં? આટલો પરિશ્રમ કરવા છતાં શું કરવાનું બાકી રહી ગયું? આત્મપ્રાપ્તિ માટે એવું કયું સાધન સેવવાનું બાકી રહી ગયું? તે અવશ્ય વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે કે –

'અનંતકાળ થયાં જીવનું સંસારને વિષે પરિભ્રમણ છે, અને એ પરિભ્રમણને વિષે એણે અનંત એવાં ૧૫, ત૫, વૈરાગ્યાદિ સાધનો કર્યાં ૧ણાય છે, તથાપિ જેથી યથાર્થ કલ્યાણ સિદ્ધ થાય છે, એવાં એક્કે સાધન થઇ શક્યાં હોય એમ ૧ણાતું નથી. એવાં ત૫, ૧૫, કે વૈરાગ્ય અથવા બીજાં સાધનો તે માત્ર સંસારરૂપ થયાં છે; તેમ થયું તે શા કારણથી? એ વાત અવશ્ય કરી ફરી વિચારવા યોગ્ય છે. (આ સ્થળને વિષે કોઇ પણ પ્રકારે ૧૫, ત૫, વૈરાગ્યાદિ સાધનો નિષ્ફળ છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી, પરંતુ નિષ્ફળ થયાં છે, તેનો હેતુ શો હશે? તે વિચારવા માટે લખવામાં આવ્યું છે. કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ૧ેને થાય છે, એવા જીવને વિષે વૈરાગ્યાદિ સાધન તો ખચીત હોય છે.)'⁹

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં એકતાન થઈ, તેમની અનન્ય ઉપાસના કરવારૂપ ઉપાય જીવે આજ સુધી કર્યો નથી. સદ્ગુરુની ઉપાસના એ આત્મપ્રાપ્તિનો અચૂક, અમોઘ અને રામબાજ્ઞ ઉપાય છે. સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના, તેમની આજ્ઞાની આરાધના વિના, બીજા કોઈ પજ્ઞ ઉપાયથી જીવ ધર્મરહસ્યને પામી શકે તેમ નથી. અનંત કાળથી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને શાસ્ત્રાધ્યયન કરવા છતાં જીવને આ પ્રકારની સૂઝ આવી નથી, પરંતુ જ્યારે પાત્રતા પ્રગટે છે ત્યારે જીવને એવો વિવેક જાગે છે કે 'હું માર્ગ ભૂલેલો છું અને ભવરોગથી પીડિત છું. તેના ઇલાજ માટે મતિકલ્પનાથી મારે કોઈ પજ્ઞ ઉપાય ન કરવા જોઈએ, પરંતુ કોઈક સદ્ગુરુ મળી જાય તો મારાં સર્વ પરિજ્ઞામો તેમની આગળ ખુલ્લાં કરીને, મારી વર્તમાન યોગ્યતા જજ્ઞાવું અને આત્મકલ્યાજ્ઞ થાય એવા માર્ગદર્શન માટે યાચના કરું.' તેના અંતરમાં સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનો અભિપ્રાય જાગે છે. તે સદ્ગુરુને ઇચ્છે છે, શોધે છે અને તે યોગ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તિભાવથી સત્સંગને, તે સત્સંગમાં મળેલ આજ્ઞાને ઉપાસે છે. સદ્ગુરુના દરેકે દરેક વચનમાં દઢ શ્રદ્ધા રાખે છે, પરમ પ્રેમથી તેમને ચાહે છે અને સર્વાર્પજ્ઞપણે તેમને આરાધે છે.

જીવને સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને અર્પશતાના ભાવ જાગતાં, તેમની યથાર્થ ઓળખાણપૂર્વક ભક્તિ પ્રગટતાં દર્શનમોહની મંદતા થાય છે. દર્શનમોહની મંદતા થતાં જીવમાં પ્રયોગાત્મક અભ્યાસની પાત્રતા પ્રગટે છે, ભાવભાસનની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય છે. એક બાજુ નિર્મોહી એવા સદ્ગુરુની પ્રેમભક્તિથી દર્શનમોહનું બળ શિથિલ ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૩૪૯-૩૫૦ (પત્રાંક-૪૦૧) થાય છે અને બીજી બાજુ નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય પ્રત્યે અપૂર્વ માહાત્મ્ય, પ્રીતિ તથા પ્રતીતિ ઊમટે છે. સ્વરૂપપ્રાપ્તિની તીવ્ર લગની વિભાવરસને શિથિલ કરે છે અને ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસને નિપજાવે છે. આત્મપ્રાપ્તિની યથાર્થ ભાવના સહિત સત્પુરુષાર્થ વડે મોક્ષમાર્ગ આરાધતાં એ પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિના પંથે આગળ ને આગળ વધે છે. સદ્ગુરુના શરશમાં આત્મપ્રાપ્તિ અત્યંત સુલભ છે અને તેમના ચરણસેવનથી તે સહેજે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. શ્રીમદ પ્રકાશે છે –

> 'બિના નચન પાવે નહીં, બિના નચનકી બાત; સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત્. નહિ દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ; સબસેં ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાનીકા દેશ. જપ, તપ, ઔર વ્રતાદિ સબ, તહાં લગી ભ્રમરૂપ; જહાં લગી નહિ સંતકી, પાઈ ક્રપા અનૂપ.'^૧

દશ્ય જગતને અદશ્ય કરવા અને અદશ્ય ચૈતન્યચિંતામણિરૂપ આત્મતત્ત્વને દશ્ય કરવા - પ્રત્યક્ષ કરવા સમર્થ એવી અંતર્મખ દષ્ટિ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞાનરૂપ અંતર્ચક્ષ વિના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. આત્મા જડ એવાં દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત હોવાથી તે જડ નયનરૂપ નથી. તેમજ તે જડ નયન પરમાર્થે તેનાં નથી અને તેથી તત્ત્વલોચન વિના આત્મા પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તે તત્ત્વલોચન પ્રાપ્ત કરવા તત્ત્વલોચનદાયક એટલે કે એવી દોરવણી આપનાર સદ્દગુરુના ચરણની ઉપાસના એ જ એક અચૂક ઉપાય છે. જે સદ્ગુરુના ચરણને પરમ પ્રેમે ઉપાસે છે, તેને આત્મ-સ્વરૂપની સાક્ષાત અનુભૃતિ થાય છે. સદ્ગુરૂનો ઉપદેશ જ્ઞાનદશાપૂર્વક અને નિષ્કામ કરણાયક્ત હોવાથી જિજ્ઞાસુને જ્ઞાનદશા પમાડવા તે પ્રબળપશે સહાયક બને છે. જીવે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી, શષ્કજ્ઞાની બની, અન્યને ઉપદેશ દેવામાં કે અન્યને રંજિત કરવામાં તે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. સૌથી પ્રથમ તો જીવે પોતાના આત્માને પ્રતિબોધવા માટે ઉપદેશ લેવાની જરૂર છે. સર્વથી ન્યારા અગમ અગોચર એવા આત્મ-સ્વરૂપરૂપી નિવાસસ્થાનમાં વસતા જ્ઞાનીનું અનુકરણ કરી, ઉપદેશ આપી, આત્મહિતને હાનિ થાય તેમ કરવા યોગ્ય નથી. આત્મા કર્મબંધનથી મુક્ત થાય તે લક્ષે જ સત્શ્રુતનું પઠન-પાઠન અને સદ્ગુરૂના ઉપદેશનું ગ્રહણ કર્તવ્ય છે. આત્મદશા પામવામાં શુષ્ક જ્ઞાન જેમ પ્રબળ વિઘ્નરૂપ બને છે, તેમ ક્રિયાજડત્વ પણ આત્મદશા પ્રગટવામાં પ્રબળ અંતરાયરૂપ થાય છે. જપ, તપ, વ્રત, નિયમ આદિ સર્વ શુભ અનુષ્ઠાનો આત્માર્થે કર્તવ્યરૂપ છે. તે સાધનો પણ જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાની સંતની કૃપા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૯૨ (આંક-૨૫૮, કડી ૧,૪,૫)

સુધી ભ્રમરૂષ - મિથ્યા માન્યતારૂપ, આત્મભાંતિ વધારનારાં અને પરિજ્ઞામે સંસાર-પરિભ્રમણની વૃદ્ધિ કરનારાં થાય છે. આમ, સદ્ગુરુનું શરણ તત્ત્વલોચનદાયક અને આત્મશ્રેયસ્કર હોવાથી અનુપમ, અદ્વિતીય અને શ્રેષ્ઠ સાધન છે. તેમની ઉપાસના વિના માત્ર નિજકલ્પનાએ શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવાથી કે ક્રિયા કરવાથી આત્મકલ્યાણ થવાનો ભ્રમ સેવાય છે. ખરેખર આત્મકલ્યાણ થતું નથી. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'આ જીવે તો પૂર્વ કાળે કંઇ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; ઊલટો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાચ, અને ઊલટું આત્માર્થ સાધું છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પજ્ઞ થાચ, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. જે વાત સ્વપ્ને પણ આવતી નથી, તે જીવ માત્ર અમસ્તી કલ્પનાથી સાક્ષાત્કાર જેવી ગણે તો તેથી કલ્યાણ ન થઈ શકે. તેમ આ જીવ પૂર્વ કાળથી અંધ ચાલ્યો આવતાં છતાં પોતાની કલ્પનાએ આત્માર્થ માને તો તેમાં સફળપણું ન હોય એ સાવ સમજી શકાય એવો પ્રકાર છે. એટલે એમ તો જણાય છે કે, જીવના પૂર્વકાળનાં બધાં માઠાં સાધન, કલ્પિત સાધન મટવા અપૂર્વજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અને તે અપૂર્વ વિચાર વિના ઉત્પજ્ઞ થવા સંભવ નથી; અને તે અપૂર્વ વિચાર, અપૂર્વ પુરુષના આરાધન વિના બીજા કથા પ્રકારે જીવને પ્રાપ્ત થાય એ વિચારતાં એમ જ સિદ્ધાંત થાય છે કે, જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ સિદ્ધપદનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.'⁴

એકાંત જ્ઞાનમાર્ગે પ્રવર્તતાં શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ થાય છે, વિકલ્પની વૃદ્ધિ થાય છે, જ્ઞાનનું અતિપરિષ્ઠાામીષણું વેદાય છે, સમઞ્રપશે નિઃશંકતા ઉત્પન્ન થતી નહીં હોવાથી કેટલીક જગ્યાએ સંદેહની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જ્ઞાનની શુષ્કતા ઉત્પન્ન થવાથી ઉન્મત્તપ્રલાપદશા થાય છે. આવાં પ્રકારનાં આત્મકલ્યાણમાં પ્રતિબંધક પરિષ્રામ થવાથી જીવ આત્મકલ્યાણથી દૂર થતો જાય છે અને ઉપર્યુક્ત વિપર્યાસો મટાડવા પણ તેને કઠણ થઈ પડે છે. એકાંત ક્રિયામાર્ગમાં એટલે સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવપૂર્વક દેહાદિની જડ ક્રિયામાં પ્રવર્તતાં વત-સંયમાદિ બાહ્ય ક્રિયાઓનાં પુષ્ટ્યરૂપ ફળની પ્રાપ્તિનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, માનાદિની કામના થાય છે અને આવી ક્રિયાઓનો એકાંતે આગ્રહ કરવાથી મિથ્યાત્વ દઢ થાય છે. આમ, માત્ર જડ ક્રિયાઓ કરવાથી પણ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ દૂર રહે છે. સદ્ગુરુનું અવલંબન લેવાથી આ સર્વ દોષોથી બચી શકાય છે અને મોક્ષમાર્ગ સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ સદ્ગુરુની વિનયોપાસના ઉપર અત્યંત ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

અહીં કદાચ આશંકા થાય કે સદ્ગુરુનો યોગ પૂર્વે ઘણી વખત થયો હોવા છતાં ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૧૧-૪૧૨ (પત્રાંક-૫૧૧) પજ્ઞ જીવનું કલ્યાજ્ઞ થયું નથી, તેથી સદ્ગુરુના ઉપદેશનું એવું કંઈ વિશેષપશું દેખાતું નથી. તો તેનું સમાધાન એ છે કે જીવને સદ્ગુરુનો યોગ થયો હોવા છતાં પોતાના પક્ષના આગ્રહમાં રોકાઈ ગયો હોવાથી તેને સદ્ગુરુની ઓળખાજ્ઞ થઈ નથી. તેઓ સાચા પુરુષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તેઓ કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તેમનાં લક્ષજ્ઞાદિ પજ્ઞ વીતરાગપજ્ઞાની જ સિદ્ધિ કરે છે અને તેમની જ પ્રતીતિથી મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારવા-આરાધવા યોગ્ય છે; એવો સદ્ગુરુ સંબંધી નિઃશંક નિર્જાય થયો નહીં હોવાથી આત્મકલ્યાજ્ઞ થયું નથી. જો તેજ્ઞે માન અને મત મૂકીને સર્વાર્પજ્ઞપજ્ઞે તેમની આજ્ઞા ઉપાસવાનો સંનિષ્ઠ પુરુષાર્થ આદર્યો હોત તો અવશ્ય સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તેના અંતરમાં પરિજ્ઞામ પામ્યો હોત અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ હોત. આમ, સદ્ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ પ્રગટી નહીં હોવાના કારજ્ઞે સદ્ગુરુનો અપૂર્વ યોગ પજ્ઞ નિષ્ફળ ગયો છે.

પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાવાળો આત્માર્થી જીવ અજ્ઞાન-અંધકારમાં લાંબો સમય રહી નથી શકતો. ગતાનુગતિકતાથી થતી ધર્મપ્રવૃત્તિથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. સ્વાનુભૂતિ માટે તેનું અંતર તલસતું હોય છે. પોતાની એ ઉત્કટ અભીપ્સા સંતોષવા માટે તે પ્રયાસ કરે છે. જેમ દુકાળમાં ભુખ્યો માણસ ખોરાક શોધવા નીકળે છે. ભોજનની રાહ જોતો ઘરમાં બેસી રહેતો નથી; તેમ પરમાર્થને પામવા આત્માર્થી જીવ ઉત્કંઠિત હોય છે અને પોતાની એ જિજ્ઞાસા સંતોષવા તે સદ્ગુરૂની શોધ કરે છે, કારણ કે સદ્ગુરુનો સમાગમ સાધના અંગે યથાર્થ પથદર્શન મેળવવાનો સીધો, સરળ અને ટંકો માર્ગ છે. તે સમજે છે કે અનાદિ કાળથી તે પોતાના પક્ષના આગ્રહના કારણે રખડ્યો છે. અનેક વાર મનુષ્યભવ અને સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હોવા છતાં નિજપક્ષના આગ્રહના કારણે તેને પરમાર્થપ્રાપ્તિ થઈ નથી. તેથી હવે ક્રિયાજડપણું કે શુષ્કજ્ઞાનીપણું ત્યજી, સદ્ગુરુના બળવાન આલંબનના યોગે સ્વની શોધ કરી, સ્વાનુભૂતિનો આસ્વાદ લેવા તે પ્રયત્નશીલ બને છે. પોતાના સર્વ આગ્રહો છોડી દઈ, દોષોની નિવૃત્તિ માટે તે સદ્યુર્ની આશ્રયભક્તિ સ્વીકારે છે અને સદ્યુરના પાવનકારી ચરણકમળનું સેવન કરે છે. પૂર્વે તેશે જે જે માન્યતા કરી હોય, જે જે પક્ષનો આગ્રહ સેવ્યો હોય, તે સર્વને તે તજી દે છે. આમ કર્યા વગર સદ્ગુરૂની ઓળખાણ અને સેવા થઈ શકતી નથી. હૃદયની પાટી ચોખ્ખી થાય તો જ સદ્<u>ગુર</u>ુનો ઉપદેશ અને આદેશ પરિણમી શકે. આગ્રહ મુક્યા વિના જીવનું કલ્યાશ થવું સંભવતું નથી.

આમ, અનંત કાળના પરિભ્રમણની નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર આત્માર્થી જીવ ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાનીપણું ટાળવાના આશયપૂર્વક, યથાર્થ તત્ત્વને પામ્યા છે એવા સદ્દ્ગુરુના ચરણનું સેવન કરે છે. સદ્દ્ગુરુ તેના દોષો કઢાવવા નિષ્કારણ કરુણાથી તેને સત્ય ઉપદેશ આપે છે. આત્માર્થીએ શું કરવું અને કેવી રીતે કરવું તેનું તેઓ માર્ગદર્શન આપે છે. સદ્ગુટુના પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન વિના આ દોષો નીકળવા પ્રાયઃ અસંભવ છે એવી સમજપૂર્વક, લૌકિક ભાવને છોડી, વાચાજ્ઞાન તજી, કલ્પિત વિધિ-નિષેધ તજી, આત્માર્થી જીવ સદ્ગુટુની આજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજી તે પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. જેમ થાકેલો માનવ વિશ્રામ મળતાં હર્ષ અનુભવે છે, રોગથી પીડિત મનુષ્ય વૈદ્ય મળતાં રાહત અનુભવે છે; તેમ આત્મભ્રાંતિના રોગથી પીડાતા અને ભવભ્રમણથી થાકેલા જીવને સદ્ગુટુરૂથી વૈદ્યનો યોગ થતાં, થાક ઉતારનાર અને રોગ મટાડનાર તેમનો ઉપદેશ મળતાં તે ઉત્સાહપૂર્વક તેમની આજ્ઞાનું સેવન કરે છે. સદ્ગુટુ સત્પથ ઉપર તેને ચડાવે છે. સદ્ગુટુના માર્ગદર્શનથી તે અદમ્ય ઉત્સાહમાં આવી, પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક થયેલ પ્રસ્થાનને પ્રગતિના રાહે આગળ ધપાલે છે. તેના પથને પ્રશસ્ત કરનાર સદ્ગુટુ તેની સાથે હોવાથી ભુલાવો કે ભ્રમણા થવાની હવે તેને ચિંતા રહેતી નથી.

આમ, સદ્ગુરુ ક્રિયાજડત્વનો અને શુષ્કજ્ઞાનીપણાનો પક્ષ છોડાવવા જીવને પરમ અવલંબનભૂત બને છે. આત્માર્થી જીવો એકાંત માન્યતામાં ફસાઈ જઈ આત્મહિત ચૂકી ન જાય તે અર્થે શ્રીમદ્દ્ તેમને નિષ્કારણ કરુણાથી ચેતવણી આપી યથાર્થ માર્ગદર્શન આપતા હતા. શ્રી દેવકરણજી મુનિને શુષ્કજ્ઞાનથી બચાવવા માટે અને શ્રી અનુષચંદ મલુકચંદને ક્રિયાજડત્વથી બચાવવા માટે તેમણે તે બન્નેને ઉપદેશ કર્યો હતો, એ બે મુખ્ય પ્રસંગો અત્રે જોઈએ –

શ્રીમદે શ્રી દેવકરણજી મુનિને 'યોગવાસિષ્ઠ' આદિ વેદાંતનાં શાસ્ત્રો વાંચવાની ભલામણ કરી હતી. સુરતમાં સં. ૧૯૫૦માં મુનિઓનું ચાતુર્માસ હતું તે વખતે શ્રી દેવકરણજી મુનિ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચતા હતા. વેદાંતના જાણકાર ભાઈઓના સમાગમમાં આવવાથી અને વેદાંતના વિશેષ વાંચનથી શ્રી દેવકરણજી મુનિ પોતાને પરમાત્મા માનવા લાગ્યા હતા. શ્રી લલ્લુજી મુનિએ તે વાત શ્રીમદ્દજીને નિવેદન કરી, એટલે શ્રી દેવકરણજી મુનિ એકાંતવાદમાં તણાઈ ન જાય તે માટે તેમને 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન' આદિ જૈનસૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવા સૂચવ્યું. શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજી મુનિ ઉપર લખેલ એક પત્રમાં શ્રી દેવકરણજી મુનિને માર્ગમાં સ્થિર કરવા જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ખૂબ વિચારણીય છે –

'આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. સમસ્ત શુતજ્ઞાનસ્વરૂપ એવાં હાદશાંગમાં સૌથી પ્રથમ ઉપદેશયોગ્ય એવું 'આચારાંગસૂત્ર' છે; તેના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં પ્રથમ વાક્યે જે શ્રી જિને ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ અંગના, સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સારસ્વરૂપ છે, મોક્ષના બીજભૂત છે, સમ્યક્ત્વસ્વરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે ઉપયોગ સ્થિર થવાથી જીવને નિશ્ચય આવશે, કે જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્વય કરે તે છૂટવાનો માર્ગ નથી.

સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમાં સંશય નથી તો પછી શ્રી દેવકરણજી પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી, પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહીં ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ રહેવું તે વધારે સારું છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્મપણું પ્રગટે છે. જે માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી; તથા શ્રી જિન વીતરાગ સર્વજ્ઞ પુરુષોની આશાતના કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. બીજો મતભેદ કંઈ નથી.

મૃત્યુનું આવવું અવશ્ય છે.'*

આવા પ્રસંગોમાં સદ્દ્ગુરુ માથે હોય તો જીવ બચી શકે છે, નહીં તો જીવને પોતાના દોષો તો સૂઝતા નથી અને તે દોષોને ગુણ માની લેવાની ભૂલ કરી તે દોષોનો પક્ષ લે છે. ભરૂચના શ્રી અનુપચંદ મલુકચંદ અંતર્લક્ષવિહીન બાહ્ય ક્રિયામાં રત રહેતા હતા. જ્યાં એકલી ક્રિયા જ જોવા મળે ત્યાં જ્ઞાનનો લક્ષ લાવવો રહ્યો, કેમ કે એકલી બાહ્ય ક્રિયાથી કલ્યાણ નથી. તેથી તેમને જાગૃત કરી, તેમના જીવનમાં અંતર્મુખ-વૃત્તિનો લક્ષ કરાવવા શ્રીમદ્ લખે છે –

'તમને બાહ્યક્રિયાદિનો કેટલાંક કારણથી વિશેષ વિધિનિષેધ લક્ષ જોઇને અમને ખેદ થતો કે આમાં કાળ વ્યતીત થતાં આત્માવસ્થા કેટલી સ્વસ્થતા ભજે છે, અને શું યથાર્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરી શકે છે, કે તમને તેનો આટલો બધો પરિચય ખેદનો હેતુ લાગતો નથી? સહજમાત્ર જેમાં ઉપયોગ દીધો હોય તો ચાલે તેવું છે, તેમાં લગભગ 'જાગૃતિ'કાળનો ઘણો ભાગ વ્યતીત થવા જેવું થાય છે તે કેને અર્થે? અને તેનું શું પરિણામ? તે શા માટે તમને ધ્યાનમાં આવતું નથી? તે વિષે ક્વચિત્ કંઇ પ્રેરવાની ઇચ્છા થયેલી સંભવે છે, પણ તમારી તથારૂપ રુચિ અને સ્થિતિ ન દેખાવાથી પ્રેરણા કરતાં કરતાં વૃત્તિ સંક્ષેપી લીધેલી. હજી પણ તમારા ચિત્તમાં આ વાતને અવકાશ આપવા યોગ્ય અવસર છે. લોકો માત્ર વિચારવાન કે સમ્યગ્દષ્ટિ સમજે તેથી કલ્યાણ નથી, અથવા બાહ્યવ્યવહારના ઘણા વિધિનિષેધના કર્તૃત્વના માહાત્મ્યમાં કંઇ કલ્યાણ નથી, અમ અમને તો લાગે છે. આ કંઇ એકાંતિક દષ્ટિએ લખ્યું છે અથવા અન્ય કંઈ હેતુ છે, એમ વિચારવું છોડી દઇ, જે કંઈ તે વચનોથી અંતર્મુખવૃત્તિ થવાની પ્રેરણા થાય તે કરવાનો વિચાર રાખવો એ જ સુવિચારદષ્ટિ છે.'^ર

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૬૧ (પત્રાંક-૫૮૮) ૨- એજન, પૃ.૫૧૧ (પત્રાંક-૭૦૨) આમ, શ્રી અનુપચંદભાઈને જડક્રિયાનું પ્રધાનપણું થઈ ગયું હોવાથી તેમને સ્વભાવસન્મુખ કરવાના હેતુએ શ્રીમદે આ પત્ર લખ્યો છે. તેઓ પુષ્કળ ક્રિયા કરતા હતા પણ સ્વરૂપલક્ષની ખામી હતી, તેથી શ્રીમદે તેમને તેમની સાધનાની ખૂટતી કડી બતાવી. જ્ઞાનીપુરુષો જીવને પરમાર્થમાર્ગનું રહસ્ય સમજાવી તેના જીવનમાં મૂળભૂત પરિવર્તન કરાવે છે, સ્વરૂપદષ્ટિ આપી તેને જાગૃત કરે છે. તેઓ સાધનો વધારતા નથી, પણ જીવ જે કરતો હોય તે સાધનને સાધ્યસન્મુખ કરે છે.

આ પ્રકારે જે જીવ યોતાના પક્ષને છોડી દઈ સદ્દગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન કરે છે તે પરમાર્થને પામે છે. જડક્રિયાપ્રધાન અને શુષ્કજ્ઞાનપ્રધાન બન્ને પ્રકારના જીવો જો સદ્દગુરુના ચરણ સેવે તો તથારૂપ સાધનથી પરમાર્થને પામે, પરંતુ સદ્દગુરુના ચરણ સેવ્યા વિના, સ્વચ્છંદે કે અસદ્દગુરુના કારણે દુરાગ્રહમાં પડી જીવ પોતાનું અકલ્યાણ કરે છે. શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં લખે છે –

'ઘણાને કિયાજડત્વ વર્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે અસદ્દગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો તેણે આશ્રય કર્યો છે; જેથી તેને માત્ર કિયાજડત્વનો એટલે કાચક્લેશનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વળગાડે છે, અને ફુળધર્મ દઢ કરાવે છે; જેથી તેને સદ્દગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યે પણ પક્ષની દઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, એટલે કિયાજડત્વ ટળતું નથી; અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અને જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સદ્દગુરુના ચરણ સેવ્યા નથી, માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વચ્છંદપણે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો કે વચનો સાંભળી લઈને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યું છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનું એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે.....'⁹

સદ્ગુરુ મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે જીવે અનંત કાળના તેના પર તરફના લક્ષને નિજપદ તરફ ફેરવવાનો છે અને તે માટે જ સઘળો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. પરમાર્થપ્રાપ્તિ કરવી હોય તેણે પોતાના આત્માને ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્વીકારી, તેનાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં જ આરૂઢ થવું જરૂરી છે. જીવે પુણ્ય-પાપરહિત સ્વભાવની અપૂર્વ સમજણ ક્યારે પણ કરી નથી. તેણે પાપ છોડીને પુણ્ય અનંત વાર કર્યાં, પણ તે અપૂર્વ નથી. પુણ્ય-પાપરહિત જ્ઞાનસ્વભાવની સમજણ કરવી તે અપૂર્વ ધર્મ છે, તે જ પરમાર્થ છે. જે જીવ પુણ્ય-પાપને જ્ઞાનની સાથે એકમેક માને, તે જીવ વિકારમાં જ આરૂઢ થયો છે, સ્વભાવમાં આરૂઢ થયો નથી.

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૨૯ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન)

પાણીનો મૂળ સ્વભાવ શીતળ છે, પણ પોતાથી વિરુદ્ધ એવા અગ્નિનો આશ્રય કરે તો તે ઉષ્ણ દશા પામે છે; તેમ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ શીતળ-આનંદમય છે, પણ જો જીવ પરસંયોગના આશ્રયે પરિણમે તો તે અવસ્થામાં તેનું પુષ્ટ્ય-પાપરૂપે વિકારી પરિણમન થાય છે. પરંતુ જેમ ઉષ્ણતા તે પાણીનું ખરું સ્વરૂપ નથી, તેમ વિકારી ભાવો આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. ઉષ્ણતા વખતે પણ પાણીનો સ્વભાવ શીતળ જ છે, તેમ વિકાર વખતે પણ આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વભાવી જ છે. આત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિ બાહ્ય ક્રિયાથી કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી નથી થતી, પણ અંતરસ્વભાવ તરફ વળતાં જ તે અનુભૂતિ થાય છે. વિકારના લક્ષે વિકાર ટળતો નથી, પણ વિકારનું લક્ષ છોડીને ત્રિકાળી વીતરાગસ્વરૂપ નિજચૈતન્યસ્વભાવનો લક્ષ કરતાં વિકાર ટળી જાય છે. તેથી વિકારી ભાવોથી થતાં આ સંસારપરિભ્રમણનો ઉકળાટ ટાળવા માટે શાંત ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ઢળવું જોઈએ. 'હું શુદ્ધ ચૈતન્ય છું. આ સંયોગો દેખાય છે તે બધા મારાથી ભિન્ન છે; સંયોગના લક્ષે જે ભાવો થાય છે તે વિકાર છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી; મારું સ્વરૂપ તો જ્ઞાનાનંદ છે' - એમ પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપની સમજણ કરવી તે ધર્મ છે.

ડુંગર ઉપર ચડનારનું લક્ષ નીચે તળેટી તરફ હોતું નથી, પણ ઊંચે શિખર તરફ હોય છે; તેમ જેને આત્માની શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવી હોય તે જીવ નીચે ન જુએ, એટલે કે રાગાદિને કે ક્ષણિક અવસ્થાને જ પોતાનું સ્વરૂપ ન સમજે, પણ સદા પરિપૂર્શ નિજચૈતન્યસ્વભાવની જ શ્રદ્ધા કરે. ક્ષણિક અવસ્થામાં કે રાગમાં એકતા માનીને તે તેમાં આરૂઢ નથી થતો, પણ ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવમાં આરૂઢ થાય છે. તેની પરિણતિ ઊંચે ને ઊંચે ચડતી જાય છે, અર્થાત્ આત્મા શુદ્ધ થતાં થતાં અંતે મુક્તિ પામે છે. ત્રશે કાળમાં ધર્મની રીત આ એક જ છે. ધર્મ માત્ર આત્મસ્વભાવના અવલંબને થાય છે. કોઈ પણ પરદ્રવ્યના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. પરદ્રવ્યના આશ્રયે વિકાર અને દુઃખ જ થાય છે.

સદ્ગુરુ શિષ્યને નિજપદનો આવો લક્ષ કરાવી, તેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે પ્રેરજ્ઞા કરે છે કે 'હે વત્સ! તું સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરીને તારા અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહેલા અનંત ગુજ્ઞોનું નિર્મળ પરિજ્ઞમન પ્રગટાવ. તારી સર્વ સંપત્તિનો આધાર તું પોતે જ છે, તું તારા તત્ત્વને પ્રગટ કરવા સદા પુરુષાર્થશીલ અને જાગૃત બન. અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રગટ કરવા બાહ્ય દષ્ટિ છોડી અવિકારી સ્વભાવ તરફ વળ. અખંડ સ્વભાવની સમીપ જશે તો અનહદ શાંતિ અને આનંદ પ્રગટશે. એક વાર અંતરસન્મુખ થઈને હું જ્ઞાનાનંદમય, પૂર્ણ પરમાત્મા છું એવી પ્રતીતિ કર.'

અપરંપાર કરુશામાંથી પ્રવહેલું સદ્ગુરુનું માર્ગદર્શન અનુસરતાં આત્માર્થીને પ્રતીતિ થાય છે કે 'મારું આત્મપદ તો ચિદાનંદથી ભરપૂર છે. પરંતુ નિજપદને ભૂલી મારાથી ભિન્ન એવી પરવસ્તુને મેં પોતાની માની, તેની અવસ્થા હું બદલી શકું એવી મિથ્યા કર્તૃત્વબુદ્ધિ સેવી અને પરપરિશતિમાં જોડાઈ હું ખૂબ રખડથો છું. હવે મોંઘું મનુષ્યપશું પામ્યો છું, પરમાર્થને અનુકૂળ એવો ઉત્કૃષ્ટ યોગ પામ્યો છું, તત્ત્વની ઉત્તમ સમજણ મળી છે; તો સ્વતંત્ર સ્વભાવના સ્વીકારરૂપ અનંત પુરુષાર્થ કરવો છે, સ્વભાવસન્મુખ થવું છે. આજ સુધીનો કાળ દેહ માટે ગાળ્યો છે, હવે અનંત ભવનો અંત લાવવા પરભાવનાં આસન છોડી, અનંતચતુષ્ટ્યયુક્ત સ્વભાવના આસન ઉપર બિરાજમાન થવું છે. સ્વરૂપસામ્રાજ્યની અસીમ, બેહદ પ્રભુતાને સાદિ-અનંત કાળ પર્યંત ભોગવવા હું તત્પર થાઉં છું.'

આત્મસ્વરૂપનો જે મહિમા છે, તે ગાઈ ગાઈને સદ્વુરુએ તેને આત્મા પ્રત્યે વળવાની પ્રેરણા કરી છે. તે મહિમા વારંવાર સ્મૃતિમાં લાવી તેનું તે ઘોલન કરે છે. બુંગિયો ઢોલ સાંભળીને જેમ રજપુતના રોમેરોમમાં શૌર્ય ઊછળી જાય છે, તેમ સદ્દગર-મુખે આત્માનો મહિમા સાંભળતાં તેનું વીર્ય ઊછળી જાય છે. તેનું સમગ્ર પરિણમન બદલાઈ જાય છે. તે સ્વભાવસન્મખ થાય છે અને નિરંતર આત્માને ધ્યાવે છે. ગાય ચારો ચરે છે, વનમાં ચારે બાજુ હરે-ફરે છે, પાણી પીએ છે અને પોતાના સમદાયમાં ધૂમે પણ છે, છતાં દરેક પ્રવૃત્તિ વખતે ગાયનો ઉપયોગ તો ઘરે રહેલા પોતાના વ્હાલા વાછરડામાં જ હોય છે; તેમ આત્માર્થી વ્યવહારનાં કાર્ય કરવા છતાં પોતાના શદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષ ચૂકતો નથી. તેની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં તેને જ્ઞાયકસ્વરૂપનું લક્ષ રહે છે. લક્ષ સાથે તેને સ્વભાવનં જોર પણ રહે છે. તેને સ્વભાવની લગની એટલી વધી જાય છે કે તેના કારણે તે સમ્યગ્દર્શન તરફ આગળ ને આગળ વધતો રહે છે. જે જ્ઞાનસ્વરૂપનો તેને નિશ્વય થયો છે, તેની મહાનતાનો મહિમા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે જગતના સર્વ પદાર્થની કિંમત ઊડી જાય છે. તેનું લક્ષ નિજપદરૂપી લક્ષ્યમાં હોવાના કારણે અને બીજે કશે પણ નહીં હોવાના કારણે તેને માત્ર લક્ષિત વિષયમાં જ રસ આવે છે. જે જીવને જેમાં રુચિ હોય, તે જીવને તે વિષયમાં રસ આવે છે. જ્યાં નિજપદની અનન્ય રૂચિ થઈ હોય ત્યાં બહાર કેમ ગમે? આવી અનન્ય રૂચિ અને પુરુષાર્થના જોરવાળું પરિણમન થવાથી વિકલ્પો છૂટી જતાં તે અંદર ઊતરી જાય છે અને અમૂલ્ય એવા સમ્યકુત્વને ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ, આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમથી તેમના તરફ આકર્ષાય છે, પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરે છે, તેમની આજ્ઞાને યથાર્થપણે આરાધી નિજપદનો લક્ષ કરે છે, સત્પુરુષાર્થ આદરે છે અને તેના ફળરૂપે કોઈ ધન્ય પળે તેને સ્વાનુભવ થાય છે. એક વાર સ્વાનુભૂતિ થયા પછી તેને કશે પણ ચેન પડતું નથી. સ્વરૂપની સ્મૃતિ તેને કશે પણ ઠરવા દેતી નથી. ચૈતન્યનો અદ્ભુત, અલૌકિક

For Private & Personal Use Only

ચમત્કાર અનુભવ્યો હોવાથી તે સ્વરૂપતૃપ્ત થાય છે અને તેથી તેને સંસારનાં કોઈ પદાર્થ કે પરિસ્થિતિની સ્પૃહા રહેતી નથી. તે નિઃસ્પૃહ, નિરીહ બને છે. આ નિર્મળ પરિણમન સદ્દ્ગુરુ દ્વારા થયેલ નિજપદના લક્ષની બલિહારી છે. સ્વભાવના લક્ષે જન્મ-મરણ ટાળનાર સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં તે પોતાના ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવના અનુભવરૂપ ક્રિયાનો કર્તા થાય છે. તેને અસ્થિરતાના ભાવ થવા છતાં સ્વભાવની પ્રતીતિના જોરમાં તે અસ્થિરતાનો સ્વીકાર હોતો નથી અને શુદ્ધ સ્વભાવના જોરે તે અસ્થિરતાનો નાશ કરી, સ્વરૂપની એકાગ્રતા સાધી ચારિત્રદશા પ્રગટ કરે છે. આ સર્વનું કારણ સદ્ગુરુના ચરણની ઉપાસના છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'તે સાચી મુમુક્ષુતા ઘણું કરીને મહત્પુરુષના ચરણકમલની ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તેવી મુમુક્ષુતાવાળા આત્માને મહત્પુરુષના યોગથી આત્મનિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થાય છે; સનાતન અનંત એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપાસેલો એવો સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચી મુમુક્ષુતા જેને પ્રાપ્ત થઇ હોય તેને પણ જ્ઞાનીનો સમાગમ અને આજ્ઞા અપ્રમત્તયોગ સંપ્રાપ્ત કરાવે છે. મુખ્ય મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ આ પ્રમાણે જણાય છે.'^વ

આમ, સદ્ગુરુનો અપૂર્વ મહિમા અને અનન્ય ઉપકાર છે. તેઓ જીવને મુમુક્ષુ-દશાની પ્રાપ્તિથી માંડીને મોક્ષદશા સુધી પહોંચાડે છે.^ર મૃગલાંને પકડવા માટે કોઈ પારધીએ કોઈ એક દિશામાં જાળ બિછાવી હોય અને તે જોઈને કોઈ દયાળુ મહાજન તે મૃગલાંને બચાવવાના હેતુથી તેને બીજી દિશામાં વાળવા માટે હાકોટા કરે, પરંતુ ભ્રાંતિગસ્ત મૃગલાં તે બચાવનારને જ મારનાર સમજીને, તેનાથી ઊંધી દિશામાં (જે દિશામાં જાળ પાથરેલી હોય તે દિશામાં જ) ઝંપલાવે અને અંતે જાળમાં ફસાય છે; તેમ અનાદિ કાળથી પરિભ્રમજ્ઞ કરતાં જગતના જીવો પ્રત્યે પરમ કારુણ્યવૃત્તિ થવાથી, સદ્ગુરુ જીવોને સ્વભાવ તરફ વળવાની હાકલ કરતાં કહે છે કે માત્ર બાહ્ય કિયામાં કે શુષ્ક જ્ઞાનમાં મોક્ષમાર્ગ નથી, મોક્ષમાર્ગ તો અંતર્મુખતામાં છે. પરંતુ જે જીવ ભાંતિમાં સપડાયેલો છે, જેની વિચારશક્તિ તીવ મોહથી ઘેરાઈ ગઈ છે, તે માર્ગનું સ્વરૂપ સમજી ન શકવાના કારણે આ હિતોપદેશને પણ અહિતરૂપ સમજી 'આ તો અમારી ક્રિયા છોડાવે છે, આ તો અમારો શાસ્ત્રાભ્યાસ છોડાવે છે' એમ ખોટી માન્યતાથી ઊંધી દિશામાં જ ઝંપલાવે છે અને ભવભ્રમેજ્ઞની જાળમાં ફસાઈને દુઃખી થાય છે. આથી વિપરીત, જે જીવ આત્માર્થી છે તે તો સદ્ગુરુની હાકલ સાંભળીને થંભી જાય છે અને અંતરના ઊંડાજ્ઞથી વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે છે, 'અહા! આ વાત પરમ સત્ય છે,

. ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૩૭ (પત્રાંક-૮૮૭) ૨- જુઓ ઃ સંત કબીરજી, 'કબીર વાશી', પૃ.૧૦૮, દોહો ૨૮૫ 'ગુટ્ટ બિન જ્ઞાન ન ઊપલે, ગુટ્ટ બિન મિલે ન મોક્ષ;

ગુદુ ભિન લખે ન સત્યકો, ગુદુ બિન મિટે ન દોધ.'

આ વાત તો મારા હિતની છે.' એમ સમજી પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરે છે. પોતાના હિતનો વિચાર કરીને તે સ્વભાવ તરફ વળે છે. તેને આત્મસ્વરૂપની તીવ્ર રુચિ જાગૃત થાય છે, એનો મહિમા આવે છે, એને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રતમ લગની લાગે છે અને અંતર્મુખી પુરુષાર્થ કરે છે; પરિજ્ઞામે તેને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્દ્ગુરુ દારા મળેલી સ્વરૂપની સમજજ્ઞાથી, પૂર્વે તે સમજજ્ઞના અભાવે વેઠેલાં અનંત દુઃખથી છૂટીને તે પરમ આનંદ પામે છે. આમ, આ ગાથા સદ્દ્ગુરુની આવશ્યકતા અને મહિમાનું નિરૂપજ્ઞ કરે છે. આ ગાથાનો પહેલી ગાથા^૧ સાથે સંબંધ બતાવતાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'આ નવમી ગાથાને પહેલી ગાથા સાથે સંબંધ રહ્યો છે. પહેલી ગાથામાં એમ કહ્યું હતું કે અનંત પ્રકારનાં દુઃખનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે આત્મજ્ઞાનનો અભાવ, સદ્ગુરુનાં વચનના પ્રભાવથી અભાવરૂપ અંધકાર ટળી જ્ઞાનસૂર્ચનો ઉદય થાય છે; આ આત્મજ્ઞાનરૂપ પદની પ્રાપ્તિ જે સદ્ગુરુના નિમિત્તથી થઈ, તેને નમસ્કાર હો. આ ગાથામાં તે જ વાતનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરી સમર્થન કર્યું છે, અને એથી એની અંદર રહેલું તત્ત્વ ફરી ફરી વિચારવા યોગ્ય છે.'^ર

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'સેવે સદ્ગુટ્ટુચ૨ણને, યથા વિધિ શુભ યોગ; વિનય અને બહુમાનથી, ત્યજી વંચકતા રોગ. કુળ ગચ્છ મત દર્શન તણો, ત્યાગો દઇ નિજપક્ષ; રાખે અંતર દષ્ટિથી, આત્મસ્વરૂપે લક્ષ. સત્ત્વવાન શીલવાન જે, રહે સદ્ગુરુ આધીન; પામે તે પ૨માર્થને, ગુરુ ભક્તિ લયલીન. અનુક્રમે પ૨માત્મથી અભેદ ભાવે લક્ષ; થઈ નિઃશંક નિર્ભયપશે, નિજપદનો લે લક્ષ.'³

* * *

૧- 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્દગુટુ ભગવંત.' ('શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર', ગાથા-૧)
૨- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૪૬
૩- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૫ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૩૩-૩૬)

ภาเกมา ลามรเมิก โฉลเล้ เริ่มมนิวเ, ภาสต์ ตาเป หลมภาภา ลายางสี เรือบเมิกร.

(ભૂમિકા) ગાથા ૯માં કહ્યું કે પોતાની મતિકલ્પનાથી માનેલ મોક્ષમાર્ગને છોડી જે જીવ સદ્ગુરુના ચરણને સેવે છે, અર્થાત્ સદ્ગુરુએ ચીંધેલ પંથનો આશ્રય ઝહે છે, તે પરમાર્થને પામે છે અને તેને આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ થાય છે.

આમ, ગાથા ૯માં શ્રીમદે સદ્ગુરુના માહાત્મ્યનું સ્થાપન કર્યું. સદ્ગુરુનો સમાગમ એ સાધના અંગે યથાર્થ પથદર્શન મેળવવાનો સીધો, સરળ અને ટૂંકો માર્ગ છે; પરંતુ માર્ગદર્શક સદ્ગુરુ હોય તો જ સાધક સુરક્ષિત રહે છે, અન્યથા વિચલિત થઈ માર્ગ ચુકાઈ જવાનો ભય રહે છે. તેથી જેની ભક્તિથી જીવને અપૂર્વ લાભ થાય છે તેવા સદ્ગુરુને ઓળખવા અને તેમને અસદ્ગુરુથી જુદા પાડવા અર્થે તેમનાં લક્ષણો અત્યંત સરળ છતાં સચોટ ભાષામાં પ્રસ્તુત ગાથામાં દર્શાવવામાં આવે છે.

આત્મધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે કઈ કોટિના મહાપુરુષ યોગ્ય ગણાય તે બતાવતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

'આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ; ગાથા અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્દગુરુ લક્ષણ યોગ્ચ.' (૧૦)

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત અર્થ થયા છે; તથા શગ્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવ પ્રત્યે જેને સમતા વર્તે છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પક્ષ થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવા આદિ કિયા છે; અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને ષર્દાર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્દગુટ્ટનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. (૧૦)

> સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છા૨હિત, વિચરે પૂર્વપ્રયોગ; અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણ યોગ્ય.

આત્મસ્વરૂપને વિષે જેની સ્થિતિ છે, વિષય અને માન પૂજાદે ઇચ્છાથી રહિત છે. અને માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મના પ્રયોગથી જે વિચરે છે; જેમની વાણી અપૂર્વ છે, અર્થાત્ નિજઅનુભવસહિત જેનો ઉપદેશ હોવાથી અજ્ઞાનીની વાણી કરતાં પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને પરમશ્રુત એટલે ષટ્દર્શનના ચથાસ્થિત જાણ હોય, એ સદ્ગુરુનાં યોગ્ય લક્ષણો છે.

અત્રે સ્વરૂપસ્થિત એવું પ્રથમ પદ કહ્યું તેથી જ્ઞાનદશા કહી. ઇચ્છારહિતપણું કહ્યું

તેથી ચારિત્રદશા કહી. ઇચ્છારહિત હોચ તે વિચરી કેમ શકે? એવી આશંકા, 'પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વનાં બંધાચેલાં પ્રારબ્ધથી વિચરે છે; વિચરવા આદિની બાકી જેને કામના નથી,' એમ કહી નિવૃત્ત કરી. અપૂર્વ વાણી એમ કહેવાથી વચનાતિશયતા કહી, કેમકે તે વિના મુમુક્ષુને ઉપકાર ન થાય. પરમશ્રુત કહેવાથી ષટ્દર્શન અવિટુદ્ધ દશાએ જાણનાર કહ્યા, એટલે શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષપણું દર્શાવ્યું.

આશંકા ઃ– વર્તમાનકાળમાં સ્વરૂપસ્થિત પુરુષ હોય નહીં, એટલે જે સ્વરૂપ-સ્થિત વિશેષણવાળા સદ્વુરુ કહ્યા છે, તે આજે હોવા યોગ્ય નથી.

સમાધાન ઃ– વર્તમાનકાળમાં કદાપિ એમ કહેલું હોચ તો કહેવાય કે 'કેવળ-ભૂમિકા'ને વિષે એવી સ્થિતિ અસંભવિત છે, પણ આત્મજ્ઞાન જ ન થાય એમ કહેવાય નહીં; અને આત્મજ્ઞાન છે તે સ્વરૂપસ્થિતિ છે.

આશંકા :– આત્મજ્ઞાન થાય તો વર્તમાનકાળમાં મુક્તિ થવી જોઇએ અને જિનાગમમાં ના કહી છે.

સમાધાન :— એ વચન કદાપિ એકાંતે એમ જ છે એમ ગણીએ, તોપણ તેથી એકાવતારીપણાનો નિષેધ થતો નથી, અને એકાવતારીપણું આત્મજ્ઞાન વિના પ્રાપ્ત થાય નહીં.

આશંકા :-- ત્યાગ વૈ૨ાગ્યાદિના ઉત્કૃષ્ટપણાથી તેને એકાવતારીપણું કહ્યું હશે.

સમાધાન :-- પરમાર્થથી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગવૈરાગ્ય વિના એકાવતારીપણું થાય જ નહીં, એવો સિદ્ધાંત છે; અને વર્તમાનમાં પણ ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકનો કશો નિષેધ છે નહીં અને ચોથે ગુણસ્થાનકેથી જ આત્મજ્ઞાનનો સંભવ થાય છે; પાંચમે વિશેષ સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, છઠ્ઠે ઘણા અંશે સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, પૂર્વપ્રેરિત પ્રમાદના ઉદયથી માત્ર કંઈક પ્રમાદદશા આવી જાય છે. પણ તે આત્મજ્ઞાનને રોધક નથી, ચારિત્રને રોધક છે.

આશંકા :– અત્રે તો સ્વરૂપસ્થિત એવું પદ વાપર્યું છે, અને સ્વરૂપસ્થિત પદ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે જ સંભવે છે.

સમાધાન :– સ્વરૂપસ્થિતિની પરાકાષ્ઠા તો ચૌદમા ગુણસ્થાનકને છેડે થાય છે, કેમકે નામ ગોગ્રાદિ ચાર કર્મનો નાશ ત્યાં થાય છે; તે પહેલાં કેવળીને ચાર કર્મનો સંગ છે, તેથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે પણ ન કહેવાય.

આશંકા :– ત્યાં નામાદિ કર્મથી કરીને અવ્યાબાધ સ્વરૂપસ્થિતિની ના કહે તો

તે ઠીક છે; પણ કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ છે, તેથી સ્વરૂપસ્થિતિ કઢેવામાં દોષ નથી, અને અત્રે તો તેમ નથી, માટે સ્વરૂપસ્થિતિપણું કેમ કઢેવાય?

સમાધાન :— કેવળજ્ઞાનને વિષે સ્વરૂપસ્થિતિનું તારતમ્ય વિશેષ છે; અને ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે તેથી અલ્પ છે, એમ કહેવાય; પણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી એમ ન કહી શકાય. ચોથે ગુણસ્થાનકે મિથ્યાત્વમુક્તદશા થવાથી આત્મસ્વભાવ-આવિર્ભાવપણું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતિ છે; પાંચમે ગુણસ્થાનકે દેશે કરીને ચારિત્રઘાતક કષાયો રોકાવાથી આત્મસ્વભાવનું ચોથા કરતાં વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે, અને છઠ્ઠામાં કષાયો વિશેષ રોકાવાથી સર્વ ચારિત્રનું ઉદયપણું છે, તેથી આત્મસ્વભાવનું વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે. માત્ર છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પૂર્વનિબંધિત કર્મના ઉદયથી પ્રમત્તદશા ક્વચિત્ વર્તે છે તેને લીધે 'પ્રમત્ત' સર્વ ચારિત્ર કહેવાય, પણ તેથી સ્વરૂપસ્થિતિમાં વિરોધ નહીં, કેમકે આત્મસ્વભાવનું બાહુલ્ચતાથી આવિર્ભાવપણું છે. વળી આગમ પણ એમ કહે છે કે, ચોથે ગુણસ્થાનકેથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મપ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્યભેદ છે.

જો ચોથે ગુણસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે પણ ન હોય, તો મિથ્યાત્વ જવાનું ફળ શું થયું ? કંઇ જ થયું નહીં. જે મિથ્યાત્વ ગયું તે જ આત્મસ્વભાવનું આવિર્ભાવપશું છે, અને તે જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે. જો સમ્યક્ત્વથી તથારૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ ન હોત, તો શ્રેણિકાદિને એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય? એક પણ ત્યાં વ્રત, પચ્ચખાણ નથી અને માત્ર એક જ ભવ બાકી રહ્યો એવું અલ્પસંસારીપણું થયું તે જ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સમકિતનું બળ છે. પાંચમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે ચારિત્રનું બળ વિશેષ છે, અને મુખ્યપણે ઉપદેશક ગુણસ્થાનક તો છઠ્ઠું અને તેરમું છે. બાકીનાં ગુણસ્થાનકો ઉપદેશકની પ્રવૃત્તિ કરી શક્વા યોગ્ય નથી; એટલે તેરમે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે તે પદ પ્રવર્તે છે. (૧૦)^૧

ભાવાર્થ જેમના વચનબળે જીવ પરમાર્થમાર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે એવા સદ્ગુરુની ઉપાસના ભાવાર્થ ઓળખાણપૂર્વક કરવાથી આત્મકલ્યાણ થાય છે. 'દીવે દીવો પ્રગટે' એ ન્યાયે સત્નું સાધન પણ સત્ જ હોવું જોઈએ. તથારૂપ લક્ષણોના અભાવમાં જે જીવ ગુરુપદ સ્વીકારે છે તે અસદ્ગુરુનું બિરુદ પામે છે અને આવા અસદ્ગુરુના આશ્રયથી સંસારક્ષયનું ઇચ્છિત ફળ કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. તેથી જ આત્માર્થી જીવોને સદ્ગુરુની ઓળખાણ કરાવવા માટે શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું નિરૂપણ કર્યુ છે.

૧) '**આત્મજ્ઞાન'** – સદ્ગુરુને પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ભાન, અર્થાત્ વેદન થયું હોલું ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.પ૩૨-પ૩૩ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) જોઈએ. આત્માનુભવ વિના સદ્દ્ગુરુપદ સંભવતું નથી. આત્માનુભવ મોક્ષમાર્ગનો પાયો છે અને તેના વિના વિશુદ્ધિનું ચણતર સંભવતું નથી. જેમને પોતાની આત્મશક્તિની ઓળખાણ થઈ છે તેમને વિષયોની ઇચ્છા રહેતી નથી. પરભાવનું ઇચ્છારહિતપણું તે જ આત્મજ્ઞાનની નિશાની છે.

૨) '**સમદર્શિતા**' – આત્માના પ્રગાઢ પરિચયના બળે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં સદ્ગુરુ નિર્લેપ રહે છે. શત્રુ-મિત્ર, માન-અપમાન, મહેલ-સ્મશાન બધામાં તેમને સમભાવ વર્તે છે. ગમે તે પ્રસંગમાં તેમને અંતરથી પ્રતિક્રિયા થતી નથી, અર્થાત્ તેમનું ચિત્ત આકુળ-વ્યાકુળ થયા વિના શાંત, સ્થિર, સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન રહે છે.

3) 'વિચરે ઉદયપ્રયોગ' – આત્માની પ્રતીતિ સતત વર્તતી હોવાથી સદ્ગુરુને પૂર્વ-કર્મના ઉદયમાં ફરિયાદ કે ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ ઊઠતી નથી. કર્મના ઉદયને તેઓ નિઃસ્પૃહ ભાવે સ્વીકારીને સમતાપૂર્વક ભોગવી લે છે. ઉદયકર્મના વમળમાં અટવાઈને તેઓ રાગ-દ્વેષની પરિણતિમાં પરોવાઈ જતા નથી. જે સમયે જે પ્રકારનો ઉદય હોય તે સમયે તે પ્રમાશે તેઓ વર્તે છે, અર્થાત્ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદય અનુસાર તેઓ વિચરે છે. આહાર, વિહાર, નિહાર, નિદ્રાદિ ક્રિયાઓ તેઓ અન્ય જીવની જેમ જ કરતા હોવા છતાં તેમનું લક્ષ સતત આત્મા તરફ જ રહે છે.

૪) 'અપૂર્વ લાણી' – શિષ્યના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા, પોતાને થયેલા કે થઈ રહેલા અનુભવોનું વર્જ્ઞન કરવા ઇત્યાદિ માટે રહસ્યસ્ફોટક વાણીની આવશ્યકતા છે, તેથી શિષ્યના કલ્યાજ્ઞ અર્થે સદ્ગુટુનો વાણીયોગ અત્યંત બળવાન અને અસરકારક હોવો ઘટે છે. સદ્ગુટુની વાણી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, અપૂર્વ ભાવોથી યુક્ત તથા અનુભવ સહિત હોવાથી આત્મસ્પર્શી હોય છે.

પ) '**પરમશ્રુત'** – ષડ્દર્શનનું તાત્પર્ય તથા અનેકાનેક શાસ્ત્રગ્રંથો રહસ્યજ્ઞાન સહિત સમજાયાં હોય, આત્મતત્ત્વની ઊંડી અનુભૂતિઓનાં રહસ્યની યથાર્થ સમજ હોય ત્યારે પરમશ્રુતપણું કહેવાય છે. વિધવિધ પ્રકૃતિના જીવોના વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નોનો યથાર્થ ઉત્તર આપવાની શક્તિ તથા પ્રત્યેક જીવને સંતોષ આપી સત્ય માર્ગદર્શન આપવારૂપ પરમશ્રુતપણું સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવું ઘટે છે.

આમ, શ્રીમદે સદ્ગુરુનાં લક્ષણો સંક્ષિપ્તમાં છતાં અત્યંત સામર્થ્યથી અને માધુર્યથી વર્જાવી આત્માર્થી જીવને તથારૂપ લક્ષણસંપન્ન સદ્ગુરુને શોધવાની અથવા પોતાના માનેલા ગુરુમાં આ ગુણોનો આવિર્ભાવ થયો છે કે નહીં તેની ખાતરી કરવાની પ્રેરણા આપી છે, કારણ કે તથારૂપ લક્ષણોથી યુક્ત હોય એવા જ ગુરુના શરણે જવાથી જીવની અભીપ્સિત આત્મશુદ્ધિ થાય છે. **બિશેષાર્થ** પૃથ્વી સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર છે, તેમ સદ્ગુરુ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણનો આધાર છે, તેથી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ સમજવું આવશ્યક છે. તે જાણ્યા વિના સાચા અને ખોટા ગુરુ વચ્ચે રહેલા ભેદનો વિવેક થઈ શકતો નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગે ગમન થઈ શકતું નથી. અશ્વ, રથ તથા ચક્રની ઉપયોગિતા યોગ્ય સારથિ દ્વારા જ કળે છે; તેવી જ રીતે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ સાચા ગુરુના આશ્રયે સમ્યક્**પ**ણે પરિશમે છે. જો સારથિરૂપ ગુરુ સાચા ન મળ્યા તો આ ત્રણે નિષ્ફળ જાય છે. મોક્ષયાત્રાના બદલે સંસારપરિભ્રમણ નીપજે છે. જ્યારે ધર્મ પ્રગટે છે, અર્થાત્ જીવના દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ ગુણોનું સમ્યક્ પરિણમન થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનો આશ્રય એનું ઉપાદાનકારણ હોય છે અને સદ્ગુરુનો આશ્રય એનું નિમિત્તકારણ હોય છે.

શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ આત્મજ્ઞાન જેમને પ્રગટ્યું છે એવા સદ્વુરુના આશ્રયે આત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે. દીપકની ઉપાસનાથી જેમ દીપક પ્રગટે, તેમ પ્રજ્વલિત જ્યોત જેવા સદ્ગુરુ દ્વારા આત્માનુભવરૂપ ભાવદીવો પ્રગટે છે. શ્રી સદ્ગુરુના આશ્રય વિના જીવને માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત કઠણ છે. જીવને આત્મદશાની ઊંચી શ્રેણી પ્રાપ્ત કરાવવામાં શ્રેષ્ઠ નિમિત્ત છે - શ્રી સદ્ગુરુનાં વીતરાગરસયુક્ત વચનામૃત, તેમની ગુણોથી સુશોભિત પવિત્ર મુખમુદ્રા અને અપૂર્વતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર પરમ ઉપકારી સત્સમાગમ. શાંત ભાવને પમાડનાર સદ્ગુરુનાં અમૃતસ્વરૂપ વચનો અનાદિની મોહનિદ્રામાં સૂતેલા ચેતનને જાગત કરે છે, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખવામાં સહાય કરે છે. તેમનું દર્શનમાત્ર નિર્દોષ સ્વભાવ પ્રતિ વળવાની પ્રેરણા આપે છે અને સ્વરૂપપ્રતીતિથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે (ચોથું ગુણસ્થાનક), તેથી પણ આગળ વધીને આત્માની નિશ્વળ દશા થાય એવા અપ્રમત્ત સંયમ તરફ લઈ જાય છે (સાતમું ગુણસ્થાનક), અને ત્યારપછી પૂર્ણ વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ સ્વભાવ પ્રગટ કરાવી કેવળી પદ પમાડે છે (તેરમું ગુણસ્થાનક), અંતે આયુષ્યકાળ અંતર્મુહૂર્ત જેટલો બાકી રહે ત્યારે તે કેવળી પ્રભુ ત્રણે યોગને રૂંધી પાંચ હ્રસ્વાક્ષર જેટલો સમય અયોગી કેવળી તરીકે રહે છે (ચૌદમું ગુણસ્થાનક), તે પછી એક સમયમાં સિદ્ધાલયમાં બિરાજમાન થાય છે અને અનંત, અવ્યાબાધ, સહજાનંદ-સ્વરૂપમાં સર્વ કાળને માટે રહે છે. આ પરમ કલ્યાણકારી દશાની પ્રાપ્તિ સદ્દગુરુનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ દ્વારા થાય છે, માટે આત્મોત્થાન અર્થે સદ્ગુરુની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

સદ્ગુરુ મોક્ષની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમાન છે અને તેમના જ્વલંત દર્શનથી મુમુક્ષુના અંતરમાં ન ભુસાય એવી ચમત્કારિક છાપ પડે છે. સ્વરૂપલક્ષી સદ્ગુરુનું આત્મચારિત્ર દેખી મુમુક્ષુ સ્વરૂપલક્ષ ભણી સહેજે ઢળે છે અને તેથી તેની બધી પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપલક્ષી જ થાય છે, તેમજ તે પ્રવૃત્તિ આત્માર્થસાધક થતી હોવાથી સત્સાધનરૂપ નીવડે છે. સદ્ગુરુના યોગ વિના તો સર્વ સાધન બંધનરૂપ બનતાં હોવાથી સદ્ગુરુ વિના અનંત કાળથી સેવેલાં અનંત સાધન પણ જીવને ફળદાયી નીવડતાં નથી.

આમ, કલ્યાણપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સદ્ગુરુનો આશ્રય કર્તવ્યરૂપ છે. જો કોઈ જીવ અસદ્ગુરુનો આશ્રય કરે તો તે આત્મહિત સાધી શકતો નથી. આત્મહિત અર્થે યથાર્થ સમજણ આવશ્યક છે અને તે સમજણ, સત્ય પ્રગટાવનાર પુરુષના યોગથી આવે છે. તેથી મુમુક્ષુ જીવે તથારૂપ લક્ષણસંપન્ન સદ્ગુરુને ઓળખી તેમની ઉપાસના કરવી ઘટે છે. શ્રીમદ્દ કહે છે કે –

'ઘણા જીવો તો સત્પુરુષનું સ્વરૂપ પણ સમજતા નથી. કાં તો છકાયના રક્ષપાળ સાધુને, કાં તો શાસ્ત્રો ભણ્યા હોય તેને, કાં તો કોઇ ત્યાગી હોય તેને અને કાં તો ડાહ્યો હોય તેને સત્પુરુષ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી.

સત્પુરુષનું ખરેખરું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરનું છે.''

સદ્ગુરુનાં લક્ષણ જાણ્યા વિના સદ્ગુરુ-અસદ્ગુરુનો ભેદ સમજાતો નથી અને તેથી સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ થતી નથી. અનેક પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને ભિન્ન પાડનાર જે હેતુવિશેષ છે તેને લક્ષણ કહેવાય છે. જેનું લક્ષણ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે પદાર્થને લક્ષ્ય કહેવાય છે અને તે સિવાય અન્યને અલક્ષ્ય કહેવાય છે. લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષથી રહિત હોવું ઘટે છે. આ ત્રણ દોષનો અભ્યાવ હોય તો જ તે લક્ષણ પ્રમાણિત બની શકે છે. જે લક્ષણમાં આ ત્રણમાંથી એક પણ દોષ હોય તે લક્ષણ નથી, પણ લક્ષણાભાસ છે. જે લક્ષણ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય બન્નેમાં હોય તેને અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જેમ કે સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુ બન્ને બોધ આપે છે. લક્ષણ તો તેને કહેવાય જે અલક્ષ્યમાં ન હોય, તેથી બોધદાન એ સદ્વુરુનું લક્ષણ નથી. જે લક્ષણ કોઈ લક્ષ્યમાં હોય અને કોઈ લક્ષ્યમાં ન હોય તેને અવ્યાપ્તિ કહે છે. જેમ કે કોઈ સદ્ગુરુને વિશાળ શિષ્યસમુદાય હોય છે અને કોઈને નથી હોતો. લક્ષણ તો તેને કહેવાય જે સર્વ લક્ષ્યમાં હોય, તેથી વિશાળ શિષ્યસમુદાય હોવો એ સદ્ગુરુનું લક્ષણ નથી. જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોય જ નહીં તેને અસંભવ કહેવાય છે. જેમ કે દેહાત્મબુદ્ધિ સદ્ગુરુમાં હોતી જ નથી, તેથી દેહાત્મબુદ્ધિ એ સદ્ગુરુનું લક્ષણ નથી. આથી જે લક્ષણ સર્વ લક્ષ્યમાં હોય અને અલક્ષ્યમાં ન જ હોય તે જ સાચું લક્ષણ છે. પરમાર્થહેતુએ જેની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે તેવા સદ્ગુરુનાં લક્ષણો જણાવતાં શ્રીમદ્દ્ ૨૨મા વર્ષે એક પત્રમાં લખે છે –

'સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપચોગ છે; શાસ્ત્રમાં નથી અને ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૮૬ (ઉપદેશછાયા-૩) સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું ક્થન છે; અંતરંગ સ્પૃઢા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે.'^૧

સત્પુરુષોની વિલક્ષણતા જ એ છે કે તેમના મન-વચન-કાયાના યોગ દારા થતી કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વખતે તેમનો અંતર્મુખ ઉપયોગ સ્ખલના પામતો નથી. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વખતે પણ તેમની આત્મજાગૃતિ તીક્ષ્ણ હોય છે. વળી, કોઈ શાસ્ત્રમાં ન હોય કે ક્યારે પણ સાંભળવામાં ન આવ્યું હોય, છતાં અનુભવી શકાય એવું અપૂર્વ તેમનું કથન હોય છે. અંતરમાં કોઈ પણ સંસારગત સ્પૃહા તેમને હોતી નથી. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઉદયાધીન કરતા હોવા છતાં અંતરમાં તો તેઓ તે સર્વ પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત જ રહે એવી તેમની ગુપ્ત આચરણા હોય છે. આમ, ઉપરોક્ત અવતરણમાં સત્પુરુષનું અંતઃકરણ, તેમની વાણી અને તેમની આચરણા દ્વારા શ્રીમદે સત્પુરુષનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ આલેખ્યું છે, જેનો ઉલ્લેખ થોડી વિશેષતા સહિત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રસ્તુત ગાથામાં પણ જોવા મળે છે. અહીં શ્રીમદે સદ્દગુરુનાં પાંચ લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે - આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ, અપૂર્વ વાણી અને પરમશ્રુત. તેમાંથી 'આત્મજ્ઞાન' દ્વારા તેમનું 'અંતઃકરણ' દર્શાવીને, 'સમદર્શિતા' અને 'વિચરે ઉદચપ્રચોગ' દારા તેમની આચરણા બતાવીને તથા '**અપૂર્વ વાણી' અને 'પરમશ્રુત'** દારા તેમની વાણીનું સ્વરૂપ જણાવીને પરમ કલ્યાણકારી એવા શ્રી સદ્દગુરુના સ્વરૂપની શ્રીમદે ઓળખાણ કરાવી છે. આ પાંચે લક્ષણોને હવે ક્રમથી જોઈએ –

(૧) 'આત્મજ્ઞાન'

આત્મજ્ઞાન એટલે આત્માનો અનુભવાત્મક બોધ. સ્વસંવેઘસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ. સ્વ અને પરનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણી, જ્ઞાનપરિશતિ સ્વસન્મુખ થઈ નિજાનંદને અનુભવે તે આત્મજ્ઞાન.

શ્રીમદે 'આત્મજ્ઞાન'ને સદ્ગુરુનું પ્રથમ લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મજ્ઞાન વિના સદ્ગુરુપદ સંભવતું નથી. આત્મજ્ઞાન એટલે આત્માનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન, નહીં કે માત્ર શાસ્ત્ર દ્વારા મેળવેલી આત્મા સંબંધી જાણકારી. વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, તેમજ આત્મા વિષે ખૂબ વાતો કરતો હોય, પણ આત્માનુભૂતિ ન હોય તો તે સદ્ગુરુ બનવાને અધિકારી નથી. સામાન્ય જીવને તો શાસ્ત્રજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય હોવાથી તે શાસ્ત્રજ્ઞને જ્ઞાની માને છે. તે સમજતો નથી કે જેમને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેમણે બાર અંગરૂપ શાસ્ત્રસમુદ્રમાં રહેલું ચૈતન્યરત્ન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તેમણે આત્માનુભૂતિ કરીને પોતાના આંગણે મોક્ષના માંડવા નાંખ્યા છે. સ્વાનુભૂતિ પ્રગટતાં તેમનું આખું જીવન પલટાઈ જાય છે. આત્મ-ભ્રાંતિના સ્થાને આત્મભાન, અજ્ઞાનના સ્થાને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટે છે. તેમના સંસારનું ૧- 'શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પુ.૧૯૫ (પત્રાંક-૭૬)

૨૪૭

મૂળ છેદાઈ જાય છે. વિષય-કષાયના વેદનની પ્રબળતા છૂટી જાય છે અને શાંતિધામનું વેદન પ્રબળ બને છે. આત્માનો અદ્ભુતાદ્ભુત સ્વભાવમહિમા એવો જયવંત વર્તે છે કે સંસારના સર્વોત્કૃષ્ટ મનાતા વૈભવ-વિલાસ અસાર અને અસ્થિર ભાસે છે. તેમને ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધપદની આરાધના ચાલી રહી હોય છે.

આત્મજ્ઞાનીને ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય સુખની અનુભૃતિપૂર્વકની દઢ પ્રતીતિ અખંડપશે વર્તે છે. તેમને ક્યારે પણ પોતાના ત્રિકાળી, શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વરૂપની શંકા થતી નથી. સ્વ-પરનાં સ્વરૂપ વિષે તેમને કદી પણ સંશય થતો નથી. 'જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ તે હું અને સર્વ પરદ્રવ્ય અને પરભાવ મારાથી પર છે' એવા સ્વાનુભવ વડે સ્વ-પરની વહેંચણી તેઓ કરી શક્યા છે. આત્મપ્રતીતિ કોઈ પણ પ્રસંગે ખસતી ન હોવાથી દરેક ક્ષણે તેમને અંતર્મુખ ઉપયોગ હોય છે. પોતાને પ્રગટેલી અપૂર્વ શાંતિના કારણે પોતાની આરાધના વિષે તેઓ નિઃશંક હોય છે. અલ્પ કાળમાં વિકારનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને પૂર્ણ, અખંડ, અનંત, શાશ્વત, અવ્યાબાધ સુખની તથા અવિનાશી આત્મશ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની જ છે તે અંગે પણ તેઓ સર્વથા નિઃશંક હોય છે. નિઃશંકતાના બળે સાતે પ્રકારના ભયથી મુક્ત થયા હોવાથી તેઓ યથાર્થપણે નિર્ભયતાને વર્યા હોય છે. કોઈ પરિષહ કે ઉપસર્ગ તેમને ભયભીત કરી શકતા નથી. 'હું જ્ઞાન છું, મારા જ્ઞાનસ્વરૂષમાં કોઈ બીજાનો પ્રવેશ જ નથી' એવી પ્રતીતિ હોવાથી તેમને ભય હોતો નથી. જ્ઞાન તો આત્મા સાથે એકાકારપણે જ રહેલું છે, એટલે આત્મા સદા પોતાની જ્ઞાનગુફામાં જ વસેલો છે. એ જ્ઞાનગુફામાં બીજા કોઈનો પ્રવેશ જ નથી, તો પછી જ્ઞાનીને ભય ક્યાંથી હોય? જ્ઞાનગુફામાં વસનાર જ્ઞાની નિર્ભય છે, અલિપ્ત છે. જનસમદાયની વચ્ચે હોય કે વનમાં હોય, તેઓ તો સદા પોતાની જ્ઞાનગુફામાં જ ગુપ્ત રહે છે. ચૈતન્યની ઊંડી ગિરિગુફામાં પ્રવેશીને તેઓ આત્મધ્યાનમાં મગ્ન રહે છે. તેમણે પોતાના આત્માન દેહથી જુદો જાણ્યો હોવાથી તેમને દેહ છૂટવાના પ્રસંગે પણ મરણની બીક હોતી નથી. શ્રીમદ લખે છે –

'અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાંતિ છે. તે જ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજઅનુભવપ્રમાણસ્વરૂપમાં પરમ જાગૃત થઈ જ્ઞાની સદાચ નિર્ભય છે.'^૧

શરીરની કે જગતની ગમે તેવી પ્રતિકૂળતા આવે, પરંતુ તેઓ પોતાના જ્ઞાતા-ભાવના આશ્રયે શાંત રહી શકે છે. પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં તેઓ વિક્ષુબ્ધ થતા નથી. તેઓ આનંદસમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને તેમાં તરબોળ થયા છે. અંતરમાં અનુભવાતા આનંદને બહારની કોઈ પ્રતિકૂળતા સ્પર્શી શકતી નથી. તેમની શાંતિમાં કોઈ વિઘ્ન પાડી શકે વ- 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૨૧ (પત્રાંક-૮૩૩)

२४८

તેમ નથી. તીવ્ર પ્રતિકૂળતાના સંયોગો ઉદ્દભવે ત્યારે પણ જ્ઞાની જ્ઞાયકસ્વભાવનો ઉગ્ન આશ્રય લઈ, પોતાના સ્વભાવભાવોનું પોષણ કરે છે અને વિભાવભાવોનું શોષણ કરે છે; જેને પરિણામે દુઃખ, અશાંતિ, અશુદ્ધતાનો નાશ થતો જાય છે અને આનંદ, શાંતિ, શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. કોઈ અગ્નિ મૂકે, ખીલા મારે, પથ્થરનો પ્રહાર કરે કે આખું વિશ્વ ખળભળી ઊઠે; તોપણ ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલી ચૈતન્યધારા પોતાના માર્ગથી જરા પણ ડગતી નથી, ડોલતી નથી, ફરતી નથી. જ્ઞાની પરિષહ કે ઉપસર્ગાદિ પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં સ્વસન્મુખતાના પ્રબળ પુરુષાર્થપૂર્વક નિજાત્મદ્રવ્યને વળગી રહે છે અને તેના અવલંબને પ્રચુર અતીન્દ્રિય આનંદમાં ઝૂલે છે.

જ્ઞાનીએ પરિશમનધારામાં આનંદમય સ્વઘર જોયું હોવાથી તેઓ પોતાના આનંદ-ઘરમાં જ રહેવા ઇચ્છે છે. તેઓ રાગને પરઘર માને છે અને તેમાં જવા ઇચ્છતા નથી. ક્વચિત્ અસ્થિરતાવશ રાગાદિ થાય તો તેમને અત્યંત વેદના થાય છે કે 'હું ક્યાં મારા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળી ગયો?' આત્મા સિવાય તેમને કશે પણ ચેન પડતું નથી. સ્વરૂપની સ્મૃતિ તેમને કશે પણ ઠરવા દેતી નથી. તેમની પ્રતીતિમાંથી સ્વરૂપનો આશ્રય છૂટતો જ નથી. તેમનું જાગૃત ભેદજ્ઞાન તેમને સર્વ પરિસ્થિતિમાં ન્યારા જ રાખે છે. આત્માનું સાચું જ્ઞાન થયું હોવાથી સ્વ-પર વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન તેમને સહજ અને સતત વર્તે છે. તેમના જ્ઞાનમાં સ્વ-પરની વહેંચણી સ્વત થયા કરે છે. તેઓ પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપનો આશ્રય કરી, પરના માત્ર જ્ઞાતા થઈને રહે છે. જ્ઞાનમાં એકત્વનો પુરુષાર્થ સતત ચાલુ હોવાથી તેમના સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય જ હોય છે.^૧

રાગાદિ પરિણામ વખતે પણ અપાર સામર્થ્યવાન જ્ઞાનચેતના અશુદ્ધ થતી નથી. રાગ-કેષાદિ વિકારી અવસ્થાને ભિન્નપણે જાણે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને તન્મયપણે જાણે તે જ્ઞાનચેતના. સ્વભાવમાં તલ્લીન થયેલી શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની પરિણતિ રાગથી અલિપ્ત રહે છે. તેમની શ્રદ્ધાની પરિણતિ સમ્યક્ શ્રદ્ધારૂપ છે, જ્ઞાનની પરિણતિ જ્ઞાનચેતનારૂપ છે અને ચારિત્રપરિણતિમાં કેટલીક શુદ્ધિ છે તો કેટલોક વિકાર છે. તેથી આત્મામાં સમ્યક્ત્વ (જ્ઞાનચેતનારૂપ શુદ્ધ ભાવ) અને રાગાદિ વિભાવ એકસાથે વર્તે છે, પરંતુ શુદ્ધ ભાવોની પ્રધાનતા હોવાથી મોક્ષને સાધવાનું કામ તો તે વખતે પણ ચાલુ રહે છે. વિકાર વખતે પણ જ્ઞાનચેતના અડગપણે ટકી રહે છે. રાગના કાળે પણ જ્ઞાયકભાવ રાગથી નિરાળો જ વર્તે છે. જ્ઞાયક ઊંચે આસને બિરાજે છે, એટલે કે જ્ઞાયક રાગાદિથી જુદો, અધિકપણે, મુખ્યપણે વર્તે છે. જ્ઞાયકભાવ સદા ઊર્ધ્વપણે વર્તે છે અને બીજું

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'સમયસાર', ગાથા ૧૨૮
 'णाणमया भावाओ णाणमओ चेव जायए भावो ।
 जम्हा तम्हा णाणिरस सब्वे भावा हु णाणमया ।।'

બધું નીચે રહી જાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાયકભાવ સિવાયનું બધું ગૌણ અને મૂલ્યહીન થઈ જાય છે. તેઓ રાગાદિને માત્ર જાણે છે, રાગાદિનો જરા પણ આદર કરતા નથી. તેમને રાગાદિમાં તત્પરતા, તન્મયતા, ઉપાદેયતા કે સ્વામિત્વ હોતું નથી. રાગાદિની તુચ્છતા અને સ્વભાવની મહત્તા ભાસી હોવાથી તેઓ તે રાગને રાખવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ અખંડ સ્વભાવના આશ્રયે રાગાદિને ટાળી અંતરમાં જ સ્થિર થવા ઇચ્છે છે. જ્ઞાનધન લૂંટવા માટે રાગાદિ વૃત્તિ આવે તો ચેતના તરત જાગૃત થઈ, તેને પકડીને બહાર કાઢી નાખે છે. કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી રાગાદિ વૃત્તિઓ આવ્યા કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનચેતનાના બળે જ્ઞાની ઉગ્ર સ્થિરતા કરી, અલ્પ કાળમાં બધો વિકાર ટાળીને પૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે ચેતના ચૈતન્યરસમાં લીન થઈ, ચૈતન્યરસરૂપે પરિશમીને મોક્ષને સાધે છે. તે ચેતના રાગાદિ વૃત્તિઓને તોડતી તોડતી મોક્ષમાર્ગને પામીને છેવટે પોતે મોક્ષરૂપે પરિશમી જાય છે.

આમ, જ્ઞાનીને આત્મા સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ થયો હોવાથી જ્ઞાનચેતના પ્રગટેલી હોય છે. આ જ્ઞાનપરિષ્ઠામ તે જ સદ્ગુરુને ઓળખવાની નિશાની છે. જે જીવ સદ્ગુરુનું જ્ઞાનપરિષ્ઠામન ન ઓળખે તેને સદ્ગુરુનો યોગ થયો હોય તોપણ તે સાર્થક થતો નથી. પરંતુ જે જીવ સદ્ગુરુનું જ્ઞાનપરિષ્ઠામન ઓળખે છે અને તેના પોતામાં તેવું જ્ઞાન-પરિષ્ઠામન પ્રગટ કરે છે, તે જીવ આત્મજ્ઞાની થાય છે. સદ્ગુરુને ઓળખવાનું પ્રયોજન પોતાના આત્માની ઓળખાણ કરવા માટે છે. કોઈ માણસ પોતાની છત્રી કશે ભૂલી ગયો હોય, તે જ્યારે કોઈની પાસે છત્રી જુએ કે તરત જ તેને પોતાની છત્રીનું સ્મરણ થાય અને તેને શોધવા મથે; તેમ જેમણે ભેદજ્ઞાન કરી લીધું છે એવા સદ્ગુરુની ઓળખાણ થતાં જીવ પોતામાં પણ એવું ભેદજ્ઞાન કરી લીધું છે તથા તે માટે પ્રયત્નશીલ બને છે. જે જીવ સદ્ગુરુમાં જ્ઞાન અને રાગને જુદાં ઓળખે છે, તે જીવ પોતામાં પણ જ્ઞાન અને રાગને જરૂર જુદાં ઓળખી શકે છે અને તેથી તેને જરૂર ભેદજ્ઞાન થાય છે. ભેદજ્ઞાન થતાં તે જીવ સકળ વિકારના કર્તૃત્વથી રહિત થઈ જ્ઞાયકપણે શોભી ઊઠે છે. પોતામાં પણ જ્ઞાન અને રાગની ભિન્નતાનું વેદન થતાં જ્ઞાનપરિણામ સાથે અભેદ એવો પોતાનો આત્મા તેને ઓળખાય છે.

(૨) **'સમદર્શિતા**'^૧

સમદર્શિતા એટલે પરપદાર્થને વિષે ઇપ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિરહિતપણું, ઇચ્છારહિતપણું, મમત્વરહિતપણું. 'આ મને પ્રિય છે' અને 'આ મને અપ્રિય છે' આદિ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પનાથી રાગ-દેષ ઊપજે છે. આ રાગ-દેષથી રહિત થવું તે ચારિત્રદશા છે અને તેથી ૧- શ્રીમદે સંવત ૧૯૫૪માં લખેલા તેમના એક પત્ર('શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પત્રાંક ૮૩૭)માં પ્રશ્નોત્તરરૂપે કરેલા આ ગાથાના વિવેચનમાં સમદર્શિતાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. સમદર્શિતા ચારિત્રદશાનું સૂચન કરે છે.

જે આત્માને સમદર્શીપણું પ્રગટ થયું છે, તે આત્મા પદાર્થને તથા તેની પર્યાયને જેમ છે તેમ યથાર્થપણે જાણે છે. આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ જોવા-જાણવાનો હોવાથી તેઓ જ્ઞેયપદાર્થને જ્ઞેયાકારે જુએ-જાણે-જણાવે છે, પરંતુ તેમાં તેમને તાદાત્મ્યપણું થતું નથી. ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું થતું નથી. કોઈ પદાર્થ કાળો હોય તો સમદર્શી તેને કાળો જાશે છે અને સફેદ હોય તો તેને સફેદ જાશે છે, પરંતુ તેમાં તેમને રાગાત્મક કે દ્વેષાત્મક ભાવ થતો નથી. સગંધ હોય તો તે તેમને પ્રિય ન લાગે અને દુર્ગંધ હોય તો તેથી તેમને અપ્રિયતા ન થાય. તેઓ વસ્તુમાત્રને જે રૂપે, જે ભાવે હોય; તે રૂપે, તે ભાવે જુએ-જાણે-જણાવે છે. હેય(છોડવા યોગ્ય)ને તેઓ હેયરૂપે જૂએ-જાણે-જણાવે છે અને ઉપાદેય(આદરવા યોગ્ય)ને ઉપાદેયરૂપે જુએ-જાણે-જણાવે છે. તેઓ સારા ગણાતા પદાર્થ માટે 'આ મને હોય તો ઠીક' એવી વાંછાબદ્ધિ અને માઠા ગણાતા પદાર્થો માટે 'આ મને ન હોય તો ઠીક' એવી અવાંછાબુદ્ધિ નથી કરતા. આમ, શાતા-અશાતા, રૂપ-કુરૂપ, સુગંધ-દુર્ગંધ, સુસ્વર-દુઃસ્વર, શીત-ઉષ્ણ આદિમાં રતિ, અરતિ કે આર્ત્તધ્યાન ન વર્તે તે સમદર્શિતા છે. આ સમદર્શિતાને તથા અહિંસાદિ વ્રતોને કાર્ય-કારણ, અવિનાભાવી અને અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ છે. સમદર્શિતા જેટલે અંશે હોય છે તેટલે અંશે અહિંસાદિ વતોનું પાલન હોય છે અને જેટલે અંશે અહિંસાદિ અંતરંગ વિરતિ હોય તેટલે અંશે સમદર્શિતા હોય છે. સમદર્શિતા ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રત ન હોય અને અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શિતા ન હોય.

સત્ય-અસત્ય, સાર-અસાર, હિત-અહિતને સરખાં જાણવાં એવો સમદર્શિતાનો અર્થ નથી. સમદર્શી જીવ જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી, તે રીતે, તે દશારૂપે જાણે છે. ગુણને ગુણરૂપે અને દોષને દોષરૂપે જાણે છે. અરીસામાં સુવર્ણ કે વિષ્ટા દેખાય, તેમાં અરીસાને કાંઈ હર્ષ કે ક્ષોભ થતો નથી; તેમ સમદર્શી સત્-અસત્ને રાગ-દેષરહિતપણે, જેમ છે તેમ યથાર્થપણે જાણે છે. શ્રીમદ્દ લખે છે કે –

'સમદર્શીપણું એટલે લૌકિક ભાવનો સમાન ભાવ, અભેદભાવ, એક્સરખી બુદ્ધિ, નિર્વિશેષપણું નહીં; અર્થાત્ કાચ અને હીરો એ બે સમાન ગણવા, અથવા સત્શુત અને અસત્શુતમાં સમપણું ગણવું, અથવા સદ્ધર્મ અને અસદ્ધર્મમાં અભેદ માનવો, અથવા સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુને વિષે એક્સરખી બુદ્ધિ રાખવી, અથવા સદ્દેવ અને અસદ્દેવને વિષે નિર્વિશેષપણું દાખવવું અર્થાત્ બભ્નેને એક સરખા ગણવા, ઇત્યાદિ સમાન વૃત્તિ એ સમદર્શિતા નહીં, એ તો આત્માની મૂટતા, વિવેકશૂન્થતા, વિવેકવિકળતા. સમદર્શી સત્ને સત્ જાણે, બોધે; અસત્ને અસત્ જાણે, નિષેધે; સત્શુતને સત્શુત જાણે, બોધે; કુશ્ચુતને કુશ્ચુત જાણે, નિષેધે; સદ્ધર્મને સદ્ધર્મ જાણે, બોધે; અસદ્ધર્મને અસદ્ધર્મ જાણે, નિષેધે; સદ્ગુરુને સદ્ગુરુ જાણે, બોધે; અસદ્ગુરુને અસદ્ગુરુ જાણે, નિષેધે; સદ્દેવને સદ્દેવ જાણે, બોધે; અસદ્દેવને અસદ્દેવ જાણે, નિષેધે; ઇલ્યાદિ જે જેમ હોય તેને તેમ દેખે, જાણે, પ્રરૂપે, તેમાં રાગદ્બેષ, ઇષ્ટઅનિષ્ટબુદ્ધિ ન કરે; એ પ્રકારે સમદર્શીપણું સમજવું.'⁹

આમ, પ્રાપ્ત વસ્તુમાં, વ્યક્તિમાં અને પરિસ્થિતિમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપશું ન કરતાં તેમાં સમવૃત્તિએ, અર્થાત્ રાગ-દેષરહિતપણે રહેવું એ સમદર્શિતા છે. પોતાનાં સુખ-શાંતિ-સલામતી 'પર' ઉપર નિર્ભર નથી એવી જાગૃતિ જ્ઞાનીને સતત હોય છે, તેથી બહારની ઉથલપાથલથી તેઓ વ્યગ્રતા અનુભવતા નથી. તેમને પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માની એવી લય લાગી હોય છે કે તેને છોડીને તેઓ બહારની અનુકુળતા-પ્રતિકુળતાનો વિચાર પણ કરતા નથી. પ્રારબ્ધાનુસાર બાહ્ય જીવનમાં સુખ-દુઃખના કે માન-અપમાનના પ્રસંગો આવે તોપણ 'તે બધાથી પોતે અસ્પૃષ્ટ છે' એવા પ્રકારની જાગૃતિ તેમને નિરંતર રહેતી હોવાથી, બાહ્ય સર્વ ઘટનાઓ અને પરિવર્તનોમાંથી તેઓ દ્રષ્ટાભાવે -સાક્ષીભાવે પસાર થઈ જાય છે. તેમની દષ્ટિ સંયોગ પ્રત્યે નહીં પણ સ્વરૂપ પ્રત્યે રહેતી હોવાથી તેઓ કર્મકૃત સંયોગો અને ભાવોથી પર રહે છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિઓનાં પરિવર્તનોમાં રાગ-દેષના વમળમાં અટવાયા વિના, શુદ્ધ સ્વરૂપની જાગૃતિથી સમભાવમાં રહી, સંકલ્પ-વિકલ્પની પકડમાંથી તેઓ મુક્ત બની જાય છે. સુખમાં તેઓ મગ્ન નથી થતા કે દુઃખમાં તેઓ ભગ્ન નથી થતા, પરંતુ સુખ-દુઃખ સમભાવે વેદતા તે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની તો સદા નિજાનંદમાં જ નિમગ્ન રહે છે. સંપત્તિથી ફુલાઈ તેઓ છકી જતા નથી કે આપત્તિથી દબાઈ તેઓ દીનતા ભજતા નથી. તુચ્છ તણખલું હોય કે મહામૂલ્યવાન રત્ન હોય, વનની ભૂમિશય્યા હોય કે મહેલની પુષ્પશય્યા હોય, માટીનું ઢેફું હોય કે સોનાનો મેરુ હોય, રજક્શ હોય કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હોય, પણ તેઓ તો એ સર્વને એક પુદ્દગલસ્વભાવી માની સમભાવ જ ધરે છે. નિરંતર આત્મામાં જ નિવાસ કરનારા તે આત્મદ્રષ્ટાને એ સર્વ પ્રત્યે સદા સમદષ્ટિ જ વર્તે છે. સ્વરૂપજાગૃતિની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હોવાથી ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ક્ષુબ્ધ થતા નથી. તેમનો સમભાવ ટકી રહેતો હોવાથી તેમને કર્મનો સંવર થાય છે, અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મ આવતાં રોકાય છે.ર

આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો હોવાથી તેમને આત્મશાંતિ અને આત્મસુખ પ્રાપ્ત થયાં છે. પરવસ્તુઓમાં સુખ લાગતું નહીં હોવાથી તેમને તેની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૬૨૪ (પત્રાંક-૮૩૭) ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'પરમાત્મપ્રકાશ', અધિકાર ૨, ગાથા ૩૭ 'बिण्णि वि जेण सहंतु मुणि मणि सम-भाउ करेइ । पुण्णहँ पावहँ तेण जिण संवर-हेउ हवेइ ।।' વૃત્તિ બાહ્યથી વિરામ પામે છે. બાહ્ય વસ્તુ ઉપર તેમનાં સુખ-શાંતિનો આધાર રહેતો નથી. તેમને ભય, ચિંતા, ફિકર, સંકલ્પ, વિકલ્પ આદિ થતાં નથી, તેમજ કોઈ પણ બાબતમાં ઠીક-અઠીક બુદ્ધિ રહી ન હોવાથી તેઓ સમભાવમાં રહે છે. 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં જણાવ્યું છે કે આત્માર્થી મુનિ લાભમાં કે અલાભમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, જીવિત કે મરણમાં, નિંદા કે પ્રશંસામાં અને માન કે અપમાનમાં સમભાવ રાખે છે.^૧ તેઓ નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છોડીને, સ્વાધીન સ્વલક્ષ વડે હંમેશાં પોતાના નિર્મળ જ્ઞાન-ભાવને અનુભવે છે અને સ્વાશ્રિત જ્ઞાન વડે પરાવલંબી આસક્તિ મટાડીને સુખ-દુઃખમાં સમભાવ ધારણ કરે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

> 'શપ્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો; જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો.'^ર

સમદર્શી મહાત્માને 'આ મારો શત્રુ છે', 'આ મારો મિત્ર છે' એવી ભેદબુદ્ધિ ઉદ્દભવતી નથી. માન હો કે અપમાન હો, તે પ્રત્યે તેઓ સદા સમભાવી જ હોય છે. તેમને જીવવાની તૃષ્ણા નથી હોતી અને મરણયોગે ક્ષોભ ઊપજતો નથી. તેમને સંસાર અને મોક્ષ બન્ને પ્રત્યે સમાન ભાવ વર્તે છે.³ તેઓ સર્વ દ્વન્દ્વોથી પર એવા આત્મસ્વરૂપના આસનમાં બિરાજમાન હોય છે. પ્રાપ્ત પ્રસંગોમાં જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણે વર્તતા હોવાથી તેઓ રાગાદિથી મુક્ત રહે છે. આમ, અજ્ઞાની જીવોને પ્રાપ્ત પદાર્થમાં અને પરિસ્થિતિમાં ગમા કે અણગમાના ભાવ પ્રવર્તતા હોય છે, રાગ કે દ્વેષના ભાવ થયા કરતા હોય છે, જ્યારે શુદ્ધોપયોગવંત શ્રમણને સર્વ કર્મકૃત દ્વન્દ્વોમાં સમભાવ વર્તતો હોય છે. ગમે તેવા કર્મોદય વખતે તેમને આત્મભાવમાં જ લીનતા હોવાથી સમભાવ વર્તે છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ 'પ્રવચનસાર'માં લખે છે કે જેમને શત્રુ અને બંધુવર્ગ સમાન છે, સુખ અને દુઃખ સમાન છે, પ્રશંસા અને નિંદા પ્રત્યે જેમને સમતા છે, જેમને

૧- જુઓ : 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂંત્ર', અધ્યયન ૧૯, ગાથા ૯૧ 'ऌाभालाभे सुहे दुक्खे, जीविए मरणे तहा । समो निंदापसंसासु, समो माणावमाणओ ।।' ૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૬૪-૫૬૫ (આંક-૭૩૮, 'અપૂર્વ અવસર', કડી ૧૦) ૩- જુઓ : શ્રી આનંદધનજીરચિત, શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૯,૧૦ 'માન અપમાન ચિત્ત સ્મ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રૈ; વંદક નિંદક સમ ગણે, ઘશ્યો હોચે તું જાણ રૈ. સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિ ભાવ રૈ; મુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રૈ.' લોષ્ટ (માટીનો ઢેલો) અને સુવર્શ સમાન છે, તથા જીવન-મરશ પ્રત્યે જેમને સમતા છે, તે શ્રમણ છે.^૧

ક્ષણવારમાં હર્ષ અને ક્ષણવારમાં શોક થાય એવા નિમિત્તસભર સંસારમાં આવી સમદશાથી રહેનાર સદ્ગુરૂને ધન્ય છે. સંયોગો તેમને પ્રભાવિત કરી શકતા નથી. ધુવ ચિદાનંદસ્વભાવના અવલંબનથી ક્ષણે ક્ષણે તેમની વીતરાગતા અને શુદ્ધતા વધતી જાય છે. જગતના બદલાતા સંજોગો વચ્ચે પણ સ્વરૂપસન્મુખતા રહેતી હોવાથી તેમની સમદર્શિતા જળવાઈ રહે છે. સદ્ગુરૂની આવી સમદર્શિતાની ઓળખાણ થતાં મુમુક્ષ જીવ તે દશાને ઉપાસે છે અને બદલાતા સંજોગોમાં સમભાવ રાખવાનો પુરુષાર્થ આદરે છે. 'સદ્દગુર કેવા સ્વસ્થ અને સમપરિશામી છે. તેઓ કર્મોદયને કેવા અભિપ્રાયવલશથી વેદે છે. તેમને કેવી અદ્ભુત વીતરાગદશા વર્તે છે' ઇત્યાદિ વિચારણા કરી, તેમની ચર્યામાંથી બોધ મેળવી મુમુક્ષુ વિષમ ઉદયમાં પોતાને સમપરિશામી રાખવાનું શક્ય બનાવે છે. સદ્ગુરૂની સમદર્શિતાના અહોભાવ વડે વીર્યબળ પ્રગટાવતો જઈ તે સમત્વભાવ કેળવતો જાય છે. તે વિચારે છે કે પદાર્થોનો પર્યાયસ્વભાવ ક્ષણે ક્ષણે પલટાતો જ રહેવાનો છે. તે પદાર્થો તો તેના પરિણમનપ્રવાહમાં નિરંતર વહી રહ્યા છે. કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર રહેતો નથી. આ સર્વ પદાર્થો આત્માથી ભિન્ન છે અને આત્માને તેનાથી કોઈ લાભ-હાનિ નથી. આત્માનાં સુખ, શાંતિ અને સલામતી આત્મામાં જ છે. આ પ્રકારે સદ્ગુરુના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી તેને સમજાય છે કે આત્માનો આશ્રય કરવાથી જીવને પદાર્થ અને પરિસ્થિતિના સંયોગ-વિયોગથી હર્ષ-શોક થતા નથી. સ્વરૂપની આવી સાચી શ્રદ્ધા અને સ્થિરતાથી તે સમદશાને પામે છે.

(3) '습관로 GE24 (3) '습관

વિચરે ઉદયપ્રયોગ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ ઉદયાનુસાર સહજપશે થવી. પૂર્વબદ્ધ કર્મ અનુસાર, અનાસક્તપશે - માત્ર છૂટવા માટે જ્ઞાનીના દેહાદિનું વર્તવું થાય છે તેને '**વિચરે ઉદયપ્રયોગ'** કહે છે.

પ્રશ્ર થાય કે સદ્ગુરુને અંતરમાં સતત સમદર્શિતા વર્તે છે અને છતાં તેમનાં બાહ્ય પ્રવર્તનમાં તો વિવિધતા દેખાય છે, તો આ ભેદ યથાર્થપણે કઈ રીતે સમજી શકાય? સમદર્શિતાના કારણે જો તેમને અંતરમાં ઇચ્છારહિતપણું વર્તતું હોય તો તેમની દેહાદિ ક્રિયાનું પ્રવર્તન કઈ રીતે થાય છે? શ્રીમદે સદ્ગુરુના ત્રીજા લક્ષણ તરીકે 'વિચરે ઉદયપ્રયોગ' દર્શાવી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે.

१- शुओ ः आચાર્યશ્री કુંદકુંદદેવકૃત, 'प्रवयनसार', ગાથા २४१ 'समसत्तुबंधुवग्गो समसुहदुक्खो पसंसणिंदसमो । समलोटुकंचणो पुण जीविदमरणे समो समणो ।।' જેમનો ઉપયોગ નિશદિન આત્મામાં વર્તે છે એવા જ્ઞાનીની યોગપ્રવૃત્તિ સહજપણે પૂર્વે બાંધેલા કર્માનુસાર થાય છે. કઠપૂતળી જેમ દોરીસંચારથી ચાલે-નાચે છે, તેમ નિરિચ્છ એવા જ્ઞાનીપુરુષની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ અનાસક્ત ભાવે, પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે થાય છે. તેમાં તેમને અહંબુદ્ધિ કે કર્તાબુદ્ધિ થતી નથી. જે સમયે જે પ્રારબ્ધ હોય તે નિર્લેપ ભાવે વેદવાની તેમની આચરણા હોય છે. ઉદયક્રમમાં ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ તેમને ઊઠતી નથી. તેઓ ઉદયાધીન પ્રવૃત્તિ આસક્તિરહિત કરે છે. શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનું સનાતન આચરણ છે, અને તે જ આચરણ અમને ઉદયપણે વર્તે છે; અર્થાત્ જે સંસારમાં સ્નેહ રહ્યો નથી, તે સંસારના કાર્ચની પ્રવૃત્તિનો ઉદય છે, અને ઉદય અનુક્રમે વેદન થયા કરે છે. એ ઉદયના ક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; અને એમ જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનીપુરુષોનું પણ તે સનાતન આચરણ છે.'⁹

નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની જાગૃતિપૂર્વક અને વાંછારહિતપણે પૂર્વકર્મના ઉદય અનુસાર દેહાદિની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમાં તેમને કર્મબંધ નથી થતો, સંવર-નિર્જરા જ થાય છે. તેમના વિષયભોગાદિ બંધનાં કારણ ન થતાં નિર્જરાનાં કારણ થાય છે એમ જે કહ્યું ત્યાં ભોગોનું ઉપાદેયપણું બતાવવાનો આશય નથી, પણ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા સમજાવવાનો આશય છે. તીવ બંધનાં પ્રસિદ્ધ કારણ એવા ભોગાદિ હોવા છતાં પણ યથાર્થ શ્રદ્ધાનના બળે સમ્યગ્દષ્ટિને જે મંદ કર્મબંધ થાય છે તેને ગણતરીમાં ન લેતાં અને ભેદજ્ઞાનના બળેથી વિશેષ નિર્જરા થતી હોવાથી, ઉપચારથી ભોગોને બંધનાં કારણ ન કહેતાં નિર્જરાનાં કારણ કહ્યાં છે. પ્રારબ્ધોદયે જ્ઞાનીને ગૃહવાસમાં રહેવું પડે અને ભોગાદિ પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડે તોપણ અંતરથી તેઓ અળગા રહે છે. અપૂર્વ આત્મ-જાગૃતિના કારણે તેઓ સંસારમાં જળકમળવત્ નિર્લેપ રહે છે. તેમનો ઉપયોગ ચૈતન્ય-સ્વરૂપ પ્રત્યે જ વળેલો રહે છે. પૂર્વકર્માનુસાર ત્રણ યોગની પ્રવૃત્તિ કર્મોની નિવૃત્તિ માટે થતી હોય છે. તેઓ તેમાં આત્મભાવે જોડાતા નથી. તેથી પૂર્વકર્મના ઉદયથી જે કાંઈ બોલવાની, ચાલવાની, વિચારવાની ક્રિયા થાય છે તેમાં પણ જ્ઞાનીને વિપુલ કર્મની નિર્જરા થાય છે.^ર

આત્મામાં સ્થિર થવા સિવાય બીજું કોઈ કાર્ય કરવા જ્ઞાની ઇચ્છતા નથી. જેમ ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૩પર (પત્રાંક-૪૦૮) ૨- જુઓ ઃ પંડિત શ્રી રાજમલજીકૃત, 'પંચાધ્યાયી', ઉત્તરાર્ધ, શ્લોક ૨૩૦ 'आस्तां न बन्धहेतुः स्याज्ज्ञानिनां कर्मजा क्रिया । चित्रं यत्यूर्वबद्धानां निर्जरायै च कर्मणाम् ।।'

રપપ

કોઈ માણસને જંગલમાં ધનથી ભરેલો ચરુ મળી આવે તો કોઈ ન જોઈ શકે એમ ઢાંકીને પાછો આવે, પણ તેનું લક્ષ તો ત્યાં જ હોય કે 'ક્યારે હું એ ચરુ કાઢીને લઈ લઉં'; તેમ જ્ઞાનીએ પોતાનો સ્વભાવ જોઈ લીધો છે અને તે તેમનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં વર્તે છે, તેથી તેમને એક જ લક્ષ હોય છે કે ક્યારે હું સ્વભાવમાં એકાગ્ર થઈ મારું નિધાન ખોલી નાખું. ઉદયવશાત્ શરીરાદિના કારક્ષે આહાર, વિહાર, નિહાર, નિદ્રાની અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે પ્રત્યે અતત્પર થઈ, અનાસક્ત ભાવે, જિનાજ્ઞાનુસાર તેઓ તે સર્વ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે પ્રત્યે અતત્પર થઈ, અનાસક્ત ભાવે, જિનાજ્ઞાનુસાર તેઓ તે સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમને નિરંતર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની જાગૃતિ હોય છે. ખાતાં-પીતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, દરેક કિયા કરતાં પજ્ઞ આત્મા ભુલાતો નથી. તેથી કિયા કરવા છતાં તે કિયાઓને કે તે સંબંધીના પુરુષાર્થને હિતરૂપ અને સુખરૂપ સમજતા નથી. તે પ્રત્યે તેમનું અંતર વળતું નથી. તેમના અભિપ્રાય અને તેમની કિયામાં ભિન્તતા હોય છે. જેમ હાથીને બે પ્રકારના દાંત હોય છે, બહાર દેખાવના દાંત જુદા અને અંદર ચાવવાના દાંત જુદા; તેમ જ્ઞાનીપુરુષનું બાહ્ય અને અંતરંગ પરિજ્ઞમન જુદું જુદું હોય છે. મન-વચન-કાયાનું પ્રવર્તન પૂર્વકર્માનુસાર થતું હોવાથી બહાર તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ કરતાં દેખાય છે, પરંતુ અંદર અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવના અવલંબને પ્રગટેલ આત્મશાંતિરૂપ શુદ્ધ પરિજ્ઞમનમાં તેઓ નિમગ્ન હોય છે.

આમ, ઉદયાધીનપજ્ઞો જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં ઉદાસીનભાવે જ્ઞાની રહે છે. જેમ ચાલતી ગાડીમાં ઊંઘતા મુસાફરને ગાડીની ગતિનું ભાન હોતું નથી, કેમ કે તેનું મન નિદ્રામાં ડૂબેલું હોય છે; તેમ જ્ઞાની પોતાની દૈહિક પ્રવૃત્તિઓથી અનભિજ્ઞ રહે છે, કેમ કે તેમનું ચિત્ત ચિદાનંદના પરમ સુખમાં વિલય પામ્યું હોય છે. ચૈતન્યની ખુમારીના કારણે જ્ઞાની જ્યારે અન્ન ગહણ કરે છે ત્યારે તેઓ અન્નગ્નહણની ક્રિયામાં રાચતા નથી, પજ્ઞ આત્મમય જ રહે છે. સ્વરૂપરસથી જ તૃપ્ત અને પુષ્ટ હોવાથી અન્ય રસ પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન રહે છે. સ્વરૂપરા ભિન્ન એવા નિદ્રાદિ ભાવમાં જ્ઞાનીને થાક લાગે છે. સ્વભાવમાં રહેવાથી તેમને વિશ્રામ મળે છે. તેમની દેહાદિ સર્વ પ્રવૃત્તિ કર્તૃત્વબુદ્ધિરહિત, આત્માના ઉપયોગપૂર્વક હોવાથી તેઓ કાર્ય કરે છે, છતાં કરતા નથી! જેમજ્ઞે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરી છે એવા યોગી બોલતા હોવા છતાં બોલતા નથી, ચાલતા હોવા છતાં ચાલતા નથી અને દેખતા હોવા છતાં દેખતા નથી.^૧

આમ, ઉદયાનુસાર વિચરતા જ્ઞાનીપુરુષ પ્રારબ્ધને વેદતાં સ્વરૂષખુમારીમાં ઊણપ આવવા દેતા નથી. સદ્ગુરુના આ '**દિચરે ઉદચપ્રચોગ**' લક્ષણની ઓળખાણથી મુમુક્ષુની ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'ઇષ્ટોપદેશ', શ્લોક ૪૧ 'ब्रुवन्नपि हि न जूते, गच्छत्रपि न गच्छति । स्थिरीकृतात्म तत्त्वस्तु, पश्यन्नपि न प्रभ्यति ।।' સદ્ગુરુ પ્રત્યે સર્વ વ્યાવહારિક કલ્પનાઓ વિલય પામે છે. તરવૈયો જેમ પાણીમાં હોવા છતાં પાણીમાં ડૂબેલો નથી, તેમ સદ્ગુરુની અંતરપરિણતિ પણ સંસારથી નોખી તરી આવે છે. તેઓ 'તરતા પુરુષ' છે તથા તેમની પરિણતિની અભેદતા પરમ તત્ત્વ સાથે છે એમ પ્રતીત થતાં મુમુક્ષુને તેમનો અપૂર્વ મહિમા આવે છે, તેમના પ્રત્યે પરમેશ્વર-બુદ્ધિ પ્રગટે છે અને તેમને પરમ હિતનું કારણ માની તે તેમના પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે સમર્પિત થાય છે. આવી ઓળખાણ થયા વિના જીવને જન્મ-મરણાદિ દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. શ્રીમદ્ લખે છે –

'આત્મદશાને પામી નિર્દ્ધદ્વપણે ચથાપ્રારબ્ધ વિચરે છે, એવા મહાત્માઓનો યોગ જીવને દુર્લભ છે. તેવો યોગ બન્ચે જીવને તે પુરુષની ઓળખાણ પડતી નથી, અને તથારૂપ ઓળખાણ પડ્યા વિના તે મહાત્મા પ્રત્યે દઢાશ્રચ થતો નથી. જ્યાં સુધી આશ્રય દઢ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપદેશ પરિણામ પામતો નથી. ઉપદેશ પરિણમ્યા વિના સમ્યગ્દર્શનનો યોગ બનતો નથી. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના જન્માદિ દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ બનવા યોગ્ય નથી.'^૧

મુમુક્ષુ જીવ સદ્ગુરુની પ્રત્યેક ઉદયપ્રસંગોમાં થતી વર્તનાના અવલોકન દ્વારા તેમની અંતરંગ દશાની ઓળખાણ કરે છે. સદ્ગુરુની યથાતથ્ય ઓળખાણ થતાં તેને અંતરમાં પ્રતીત થાય છે કે તેઓ સર્વ સંયોગથી પર છે, સર્વ ઉદયપ્રસંગમાં તેઓ ભિન્ન જ રહે છે. ભેદજ્ઞાનના આધારે રાગ અને પરથી પોતાને ભિન્ન અનુભવતા હોવાથી તેઓ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયને ઉદાસીનભાવે વેદી શકે છે. ક્વચિત્ તથારૂપ ઉદયના કારણે તેઓ ભવિષ્યનું આયોજન કરતાં દેખાય, તોપણ તેમની વિચારણા કે તેમના ભાવ ચિંતાના સ્તર સુધી પહોંચતાં નથી. તેમની ચૈતન્યની મસ્તી છૂપી નથી રહેતી. 'આ થાય તોપણ ઠીક અને ન થાય તોપણ ઠીક' એવી જ્ઞાનીની ઉદાસીનવૃત્તિ મુમુક્ષુ જીવ કરે છે. સમસ્ત પ્રકારના ઉદયને માત્ર કર્મપ્રસંગ માનીને, તે સર્વ પ્રસંગોથી ભિન્ન જ્ઞાતાયણે રહેવાનો પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ તે વારંવાર કરે છે. આ અભ્યાસમાં સદ્ગુરુની દશા તેને માટે પરમપ્રેરણારૂપ બને છે. તેમના ભેદજ્ઞાન, જાગૃતિ, નિઃસ્પૃહતા આદિ ગુણોનો વારંવાર પરિચય વધતાં મુમુક્ષુ પણ સહજતાથી તે દશાને પામી શકે છે. સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણપૂર્વકની ભક્તિથી સદ્ગુરુની 'વિચ**રે ઉદયપ્રયોગ**'દશા મુમુક્ષુ જીવની પરિણતિમાં ઊતરે છે.

(૪) 'અપૂર્વ વાણી'

અપૂર્વ વાણી એટલે અજ્ઞાનીની વાણીથી વિલક્ષણ, એકાંત આત્માર્થબોધક અને ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૧૬ (પત્રાંક-૮૧૭) નિજ અનુભવરૂપ આત્મસ્પર્શી વાજ્ઞી. જ્ઞાનીની વાજ્ઞી અપૂર્વ ભાવ પ્રગટાવે તેવી સામર્થ્ય-યુક્ત હોવાથી તેમની વાજ્ઞી અપૂર્વ વાજ્ઞી કહેવાય છે.

સદ્ગુરુની વાશી અનેક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે. તેમની વાશી અદ્ભુત છે. તે જગતના જીવોનું હિત કરનારી છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. તેમાં ગૂઢ ભાવ રહેલા છે. તળાવની ઉપલી સપાટી બહારથી એકસરખી લાગે, પણ અંદર ઊતરીને વિભિન્ન સ્થળેથી તેની ઊંડાઈનું માપ કરતાં તેમાં રહેલું અંતર જણાય છે; તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની વાણી ઉપરટપકે જોતાં સરખી લાગે, પરંતુ અંતરનું ઊંડું રહસ્ય જોતાં તેમના આશયનો ફરક સમજાય છે. શ્રીમદ્ લખે છે કે –

'સર્વ જીવોને એટલે સામાન્ય મનુષ્યોને જ્ઞાની અજ્ઞાનીની વાણીનો ભેદ સમજાવો કઠણ છે, એ વાત ચથાર્થ છે; કેમકે કંઇક શુષ્કજ્ઞાની શીખી લઇને જ્ઞાનીના જેવો ઉપદેશ કરે, એટલે તેમાં વચનનું સમતુલ્યપણું જોયાથી શુષ્કજ્ઞાનીને પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ્ઞાની માને, મંદ દશાવાન મુમુક્ષુ જીવો પણ તેવાં વચનથી ભ્રાંતિ પામે; પણ ઉત્કૃષ્ટદશાવાન મુમુક્ષુ પુરુષ શુષ્કજ્ઞાનીની વાણી જ્ઞાનીની વાણી જેવી શબ્દે જોઈ પ્રાયે ભ્રાંતિ પામવા યોગ્ય નથી, કેમકે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીમાં આંશયે જ્ઞાનીની વાણીની તુલના હોતી નથી.

જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરોધ, આત્માર્થ ઉપદેશક, અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે; અને અનુભવસહિતપણું હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે. શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીમાં તથારૂપ ગુણો હોતા નથી; સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગુણ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણું તે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવા યોગ્ય નથી, કેમકે યથાસ્થિત પદાર્થદર્શન તેને હોતું નથી; અને તેથી ઠામઠામ કલ્પનાથી ચુક્ત તેની વાણી હોય છે.

એ આદિ નાના પ્રકારના ભેદથી જ્ઞાની અને શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીનું ઓળખાણ ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુને થવા ચોગ્ય છે. જ્ઞાનીપુરુષને તો સહજસ્વભાવે તેનું ઓળખાણ છે, કેમકે પોતે ભાનસહિત છે, અને ભાનસહિત પુરુષ વિના આ પ્રકારનો આશય ઉપદેશી શકાય નહીં, એમ સહેજે તે જાણે છે.'^૧

મતિની નિર્મળતાના અભાવના કારશે અજ્ઞાનીથી જ્ઞાનીની વાશીનો મર્મ પૂર્શતઃ ઉકેલાતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનીની વાશી અજ્ઞાનીની વાશી કરતાં હંમેશાં જુદી પડે છે. જ્ઞાનીની વાશી મુમુક્ષુ જીવને મોક્ષમાર્ગમાં જોડે છે. તેમની વાશી આત્માને જાગૃત કરે છે, હિતનું ચાનક ચડાવે છે અને ઊર્ધ્વગમન કરાવે છે. તે વાશી સાંભળતાં આત્મા ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૬ (પત્રાંક-૬૭૯) આનંદિત થઈ જાય છે અને અપૂર્વ હિત સાધે છે. તેઓ તુચ્છ કે તત્ત્વથી વિરુદ્ધ, કોઈનું અહિત કરનારાં કે કોઈને દુઃખ આપનારાં, કર્કશ, કડવાં કે આકરાં વચન બોલતા નથી. તેમની ભાષા હંમેશાં ઉપશાંત રસથી અને ગંભીર પ્રયોજનથી ભરેલી હોય છે. શ્રવણ કરતાં વિષય-કષાયો છૂટી જાય અને ચૈતન્યરસનું અમૃતપાન કરીને જીવોને તૃષ્તિ થાય એવું અપાર સામર્થ્ય તેમની વાણીમાં હોય છે. સર્વનાં અંતરમાં તરત વસી જાય તેવી સરળ રીતે તેમાં સત્યનું નિરૂપણ થયું હોય છે. મુમુક્ષ જીવના હૃદયમાં સોંસરી ઊતરી જાય અને તેનામાં પરિણામ પામે એવો અલૌકિક અગાધ અને અમાપ એ વચનયોગ હોય છે. તેમનો વચનાતિશય જીવનું બહિર્મુખપણું છોડાવે છે, તેનામાં રુચિ અને અંતર્મુખ વલણ પ્રગટાવે છે. તે વચનના સેવનથી જીવની દિશા અને દશા પલટાઈ જાય છે. આવો અસામાન્ય પ્રકાર અને અસાધારણ પ્રભાવ તેમની વાણીમાં જોઈ શકાય છે.

સદ્ગુરુ કલ્પના વડે નહીં પણ અનુભવના બળ વડે કથન કરે છે. પરમ પવિત્ર અને નિર્મળ હૃદયસરિતામાંથી સહજતાએ પ્રવહતી વચનધારા તેમના વીર્યવંતા આત્મપ્રદેશોના સ્પર્શથી રંગાયેલી હોવાથી તેમાં અચિંત્ય શક્તિનો સંચાર થયેલો હોય છે. આ દિવ્ય વાણી આત્માને - શુદ્ધ થયેલા અનંત ગુણોને સ્પર્શીને વહેતી હોવાથી સહુનાં અંતર ઉપર અજબ પ્રભાવ પાડે છે. મુમુક્ષુના અંતરતમને એ ભેદે છે. તે વાણીમાં અનુભવનો નિચોડ છે, અનુભવનું અમૃત છે. એના શ્રવણ પછી ચિત્ત અન્યત્ર કશે ચોંટતું જ નથી. વાણીમાં એટલી શાંતતા, મધુરતા અને ગંભીરતા હોય છે કે સાંભળનાર એ વાણી સાંભળતા કદી થાકે નહીં. તેમના હૃદયમાંથી નીકળતી આનંદમય વાણી જીવની ગમે તેવી વેદનાને ભુલાવી દે છે અને પરિણતિને સુખના સાગર તરફ લઈ જાય છે. ગમે તે પ્રસંગે તેને યાદ કરતાં જ જગતનું દુઃખ ભુલાઈ જાય છે અને આનંદનાં ઝરશાં ફૂટી નીકળે છે. તેમની અનુભવના આસ્વાદથી રસબસતી વાણીથી મોક્ષમાર્ગમાં આ3ઢ થવાનો પુરુષાર્થ જાગે છે અને તે ઉજ્જ્વળ પરિણામોની સ્થિરતા થતાં આત્મશ્રેયને સાધવા અર્થે તે જીવ જગતનો તમામ વૈભવ - ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપદા ત્યાગવા તૈયાર થઈ જાય છે. સદ્ગુરુ અંતરનાં એવાં નિધાન બતાવે છે કે મોક્ષાર્થી જીવો મોટા મોટા રાજ્યપદને તુચ્છ તરણાં જેવાં સમજીને છોડી દે છે અને ચૈતન્યનિધાનને સાધવા માટે ચાલી નીકળે છે.

જ્ઞાની જ્યારે બોલે છે ત્યારે વીતરાગભાવનું પોષણ થતું હોય છે. અંતરના શાંત રસના અનુભવમાંથી તે વચનો આવતાં હોવાથી તેમનાં વચનોમાં શાંત રસ ઝરતો હોય છે. તેમની મધુર વાણી જગતના સર્વ જીવોનું સાચું હિત કરનાર અને અહિતને આધું રાખનાર હોય છે. કોઈનું અહિત થાય તેવું વચન તેઓ બોલે નહીં. વળી, તેમનાં વચનોનું શ્રવશ હંમેશાં સુખકારી હોય છે, સાંભળનારને પ્રિય લાગે છે, તેના સર્વ પ્રકારના સંશયોને દૂર કરે છે અને તેના મિથ્યાત્વરૂપ રોગને મટાડે છે. તેઓ બોલે ત્યારે તેમના મુખરૂપી ચંદ્રમાંથી અમૃત ઝરતું અનુભવાય છે.^૧

જિજ્ઞાસુ જીવ સદ્વુરૂના વાશીયોગ દરમ્યાન તેમની ઉત્ક્રષ્ટ ભાષાસમિતિ, સતત અંતર્મુખતા, સ્વરૂપ પ્રત્યેનું વલણ, વીતરાગી કરુણા, સ્વાનુભૂતિની ખુમારી આદિ ઉત્તમોત્તમ અંતરંગ લક્ષશોને પોતાની કુશાગ્રબુદ્ધિ વડે ઝીલી, આત્મસાતુ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સદ્દગુરુની અપૂર્વ વાણીનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય અંતરમાં વસ્યું હોવાથી અને તેને અલૌકિક સમજીને એની વિચારણા કરતો હોવાથી તેને સ્વકલ્યાણનો પંથ દષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતો નથી. તેમનાં વચનામૃતના આશ્રયથી અનંત અવ્યાબાધ પદમાં સ્થિતિ પામવાની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. જેમ જેમ ચિત્તનું શુદ્ધત્વ અને સ્થિરત્વ પ્રગટે છે. તેમ તેમ તેમનાં વચનોની વિચારણા યથાયોગ્યપણે થઈ શકે છે. અસીમ જ્ઞાન-સામર્થ્યથી ભરપૂર એવાં આ વચનામૃતનો દઢ આશ્રય કરવામાં આવે તો બંધ-નિવૃત્તિના ઉપાયો સહજમાં સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ સાધન સુલભ થાય છે. તેમની વાણીના ચમત્કારભર્યા સ્પર્શથી ગુણોની વસંત ખીલી ઊઠે છે અને એ વાણીની ઝંઝાવાતી અસર દોષોને મુળથી ઉખેડી નાંખે છે. સ્વાનુભવ-અમૃતની હેલી થવા પર્વે તેમનાં વચનરૂપી અમૃતનાં છાંટણાંના પ્રભાવે મોહ અને વિભાવનાં વિષ ત્વરાથી ઊતરવા માંડે છે. જિજ્ઞાસાપુર્વક, લક્ષપુર્વક તેમજ ઉલ્લાસપુર્વક તેમના બોધના શ્રવણથી મમક્ષના જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન આવે છે. તેની પાર્થિવ વૃત્તિ પલટાય છે, અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલી આવતી તેની મિથ્યાદષ્ટિ ટળી જઈ સમ્યગ્દષ્ટિનો ઉદય થાય છે. તેના પરિશામે ઊર્ધ્વગતિ તરફ પ્રયાણ કરતો કરતો તે શુદ્ધતાને પામે છે. આમ, જ્ઞાનીની વાણી અપૂર્વ હોય છે અને અન્ય જીવોને આત્માનુભવની અપૂર્વ દશામાં પ્રવેશ કરાવવામાં નિમિત્તરૂપ બને છે.

(૫) **'પરમશુત'**

પરમશ્રુત એટલે ષડ્દર્શનનાં રહસ્યને, શાસ્ત્રોના મર્મને અનુભવથી જાણનાર. વાણીધર્મે વર્તતા શ્રુતથી કોઈ પણ નય ન દુભાય એમ સાપેક્ષપણે તેઓ વર્તે છે, જે તેમનો પરમશ્રુત ગુણ સૂચવે છે.

આત્માને અનુભવનાર જ્ઞાનીએ સર્વ દર્શનનાં તત્ત્વોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજી લીધાં હોય છે. સર્વ શ્રુતનો પરમ મર્મ તેમણે જાણી લીધો હોય છે. જે પોતાના આત્માને ૧- જુઓ : પંડિત શ્રી દૌલતરામજીરચિત, 'છ ઢાળા', ઢાળ ૬, કડી ર 'જગ સુઢ્તિકર સબ અઢ્તિકર, શ્રુતિ સુખદ સબ સંશય હર્ટં; ભ્રમરોગ-ઢર જિનકે વચન, મુખચબ્દ્રતેં અમૃત ઝર્ટં.'

ર૬૦

જાણે છે તેમણે સર્વ શ્રુત જાણી લીધાં, તેમને સર્વ શાસ્ત્ર હૃદયગત થઈ ગયાં.^૧ આત્મજ્ઞ હોવાથી તેમને અદ્ભુત શાસ્ત્રજ્ઞપણું હોય છે. આત્મજ્ઞાનથી તેમને સર્વ આગમજ્ઞાન થયું હોય છે. જેને આગમજ્ઞાન હોય અને આત્મજ્ઞાન ન હોય તેને પરમશ્રુત ન કહી શકાય, કારણ કે તેને શબ્દશ્રુતના સદ્ભાવમાં પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ હોય છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ નિજાત્માને જાણતો નહીં હોવાથી આગમનો અભ્યાસ હોવા છતાં પણ તે શાસ્ત્ર નથી જાણતો.^૨ આત્મજ્ઞાનના અભાવવાળા વિદ્વાનો અનેક શાસ્ત્રો વાંચે તોપણ તેમને સંસાર કહ્યો છે.³ આથી વિપરીત, જેમણે દેહાદિથી ભિન્ન એવા આત્માને જાણ્યો છે, તેમણે અલ્પ શાસ્ત્રો વાંચ્યા હોય કે શાસ્ત્રો મુખપાઠ ન હોય તોપણ સર્વ શ્રુતનું રહસ્ય જાણી લીધું હોવાથી તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે.^૪ આત્માના અનુભવનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે. આત્મજ્ઞાનીના ઉરમાં સર્વ આગમભેદ વસ્યા છે.

જ્ઞાનીપુરુષનું આવું પરમશ્રુત વાણીરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેમાં બાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વનો સાર સમાયેલો હોય છે. તેમની વાણી કોઈ પણ નય અથવા અપેક્ષા ન દુભાય એવી પૂર્વાપર અવિરોધયુક્ત અને ન્યાયગર્ભિત હોય છે. તેમનું કથન સહજપણે, સરળપણે, સ્પષ્ટપણે અને એકધારે વહેતું હોય છે. તેમાં અસંદિગ્ધતા હોય છે અને તે ન્યૂનાધિકતા કે વિપરીતતાથી રહિત હોય છે. તે કથનો સાપેક્ષદ્ટષ્ટિયુક્ત હોય છે અને તેમાં ઉત્તમ જ્ઞાન અને ઉત્તમ આચારનું પ્રતિપાદન સહજપણે હોય છે. તેમની વાણી સર્વનયાત્મક વર્તે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'તેઓ તે નયાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'યોગસાર', ગાથા ૯૫ 'जो अप्पा सुद्ध वि मुणइ असुइ-सरीर-विभिण्णु । सो जाणड सत्थइं सवल सासय-सुक्खहं लीणु ।।' ૨- જુઓ : શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીકૃત, 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', ગાથા ૪૬૬ 'जो णवि जाणदि अर्प्य णाणसरूवं सरीरदो भिष्णं । सो णवि जाणदि सत्थं आगमपाढं कुणतो वि ।।' ૩- જુઓ : આચાર્યશ્રી અમિતગતિજીકૃત, 'યોગસાર', અધિકાર ૭, શ્લોક ૪૩,૪૪ 'आत्म-ध्यान-रतिर्ज्ञेयं विद्वतायाः परं फलम् । अशेष-शास्त्र-शास्तृत्वं संसारोऽभाषि धीधनैः ।। संसारः पुत्र-दारादिः पुंसां संमूढचेतसाम् । विदुषां शास्त्रमध्यात्मरहितात्मनाम् ।।' संसारो ૪- જુઓ : આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'સમાધિતંત્ર', શ્લોક ૯૪ 'विदिताशेषशास्त्रोऽपि न जाग्रदपि मुच्यते । देहात्मदृष्टिर्ज्ञातात्मा सुप्तोन्मत्तोऽपि मुच्यते ।।'

ખંડન થતું નથી, અથવા કોઇ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નચની સત્તા જ્ઞાનીપુરુષોને સમ્મત હોય છે. માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવાં મનુષ્યો 'નચ'નો આગ્રહ કરે છે; અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઈ નચ જ્યાં દુભાતો નથી એવાં જ્ઞાનીનાં વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.'⁹

પરમાગમનાં અતુલ અર્થ અને રહસ્યને સદ્ગુરુ જાણતા હોવાથી તેમની વાણી ગઢન સત્યો અને અમૂલ્ય તથ્યોથી ભરેલી હોય છે. અનેક શાસ્ત્રોનાં ઊંડાણને સમાવીને બેઠેલ તેમનાં વચનામૃતો તાત્પર્યભૂત કથનોનો ખજાનો છે. તેમના એકેક વાક્યમાં, એકેક શબ્દમાં અનંત આગમ રહ્યાં હોય છે, જેના બળ વડે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે. તેથી જ્ઞાનીના એક શબ્દથી, એક વચનથી જીવ જાગે અને તેને આરાધે તો તે બધાં શાસ્ત્રોનો સાર પામે છે અને અનંત આગમનું રહસ્ય તેને હૃદયગત થાય છે. તેમનાં આત્મપ્રેરક વચનોનું સ્મરણ કરતાં, ચિંતન કરતાં, ભાવન કરતાં સ્વરૂપની ઓળખાણનું કાર્ય સહેલું થઈ જાય છે. તે પરમશ્રુતમાં પ્રશસ્ત ભાવે પુનઃ પુનઃ પ્રસક્ત થતાં મુમુક્ષુ જીવ ભાવશ્રુતજ્ઞાનદશા પામે છે.

આમ, શ્રીમદે આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ, અપૂર્વ વાશી અને પરમશ્રુત એ સદ્ગુરુયોગ્ય લક્ષણો બતાવ્યાં. આ લક્ષણો સર્વ સદ્ગુરુઓમાં અવશ્ય ઘટે છે અને અસદ્ગુરુઓમાં તે હોતાં નથી. આ લક્ષણો મુખ્યપણે ઉપદેશક અર્થાત્ માર્ગ-પ્રકાશક સદ્ગુરુનાં છે. આ ઉપદેશક પ્રવૃત્તિ છઢે સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકે હોય છે. છઢે ગુણસ્થાનકે તેઓ સંપૂર્ણ વીતરાગદશાને અને કેવળજ્ઞાનને પામ્યા નથી. તે ગુણોની સંપૂર્ણતા તો તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા શ્રી જિન તીર્થંકરાદિમાં હોય છે, તેથી યથાર્થ માર્ગ-ઉપદેશકપણું તો તેરમા ગુણસ્થાનકે જ ઘટે છે; પરંતુ છઢા ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ, જે પૂર્ણ વીતરાગતા અને કૈવલ્યદશાના ઉપાસક છે, તે દશાની પ્રાપ્તિ માટે જેમનો નિરંતર પુરુષાર્થ છે, તે દશા પામવાનાં માર્ગસાધન પરમ સદ્ગુરુ શ્રી તીર્થકરાદિ આપ્તપુરુષોનાં આશ્રયવચનથી જેમશે જાશ્યાં છે, પ્રતીત કર્યાં છે, અનુભવ્યાં છે તથા એ માર્ગસાધનની ઉપાસનાથી જેમની દશા ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રગટ થતી જાય છે અને જેમના નિમિત્તે શ્રી જિન તીર્થકરાદિ પરમ સદ્ગુરુની તથા એમનાં સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે, તેમને વિષે પણ માર્ગનું ઉપદેશકપણું અવિરોધરૂપે છે.

ચોથા ગુણસ્થાને માર્ગની, આત્માની, તત્ત્વની ઓળખાણ-પ્રતીતિ છે અને આત્મ-જ્ઞાનાદિ ગુણો અંશે વર્તે છે. પાંચમામાં દેશવિરતિપણાના કારણે ચોથા કરતાં વિશેષ છે, તથાપિ છકા સર્વવિરતિના જેટલી ત્યાં વિશુદ્ધિ નથી. ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનકે બાહ્ય (ગૃહસ્થ) વ્યવહારનો પ્રતિબંધ વર્તે છે અને આ બાહ્ય અવિરતિરૂપ ગૃહસ્થવ્યવહાર

છતાં વિરતિરૂપ માર્ગનું પ્રકાશવું એ માર્ગને વિરોધરૂપ છે, તેથી ત્યાં માર્ગનું ઉપદેશક-પશું ઘશું કરી ન ઘટે. ચોથાથી નીચેનાં ગુણસ્થાનકે તો માર્ગનું ઉપદેશકપશું ઘટે જ નહીં, કેમ કે ત્યાં આત્માદિની ઓળખાણ-પ્રતીતિ નથી, તેમજ સમ્યક્ વિરતિ પણ નથી; અને એ બન્ને ન હોવા છતાં તેની પ્રરૂપણા કરવી, ઉપદેશક થવું એ પ્રગટ મિથ્યાત્વ છે - માર્ગનું વિરોધપશું છે. તેથી ઉપદેશક ગુણસ્થાનક છઠ્ઠું અને તેરમું છે, સાતમાથી બારમા સુધીનાં ગુણસ્થાન અલ્પકાળવર્તી છે, તેથી ઉપદેશક પ્રવૃત્તિ ત્યાં સંભવતી નથી.

યથાર્થ ઉપદેશકપણું જેમને વિષે ઘટે છે એવા આત્મજ્ઞાનાદિ લક્ષણસંપન્ન સદ્ગુરુ જ સાચા માર્ગદર્શક બની સાધકને માર્ગે ચડાવે છે. તેથી જેણે આત્માનું કલ્યાણ સાધવું છે, આત્માના સત્સુખનો પંથ લેવો છે, તેણે સદ્ગુરુનાં લક્ષણ જાણી તેમની ઓળખાણ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રનું આટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, આટલું ભણ્યા હોવા જોઈએ, આટલી ઉંમર હોવી જોઈએ, આટલી ક્રિયા કરતા હોવા જોઈએ વગેરે સદ્ગુરુની ઓળખાણનું ધોરણ નથી. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે કે –

'લોકો બાહ્ય પ્રવૃત્તિના યોગને માત્ર જુએ છે પણ અંતરંગ ગુણોની પરીક્ષા કરતા નથી એટલે સાચા સદ્દગુરુની ઓળખાણ વિના રખડવું થયું છે; કદાચ પોતાની પાત્રતા વિના સત્પુરુષ છે એમ ઓદો જાણ્યું તોપણ જ્ઞાની મળ્યાનો પોતાને લાભ ન થયો.'^૧

સદ્ગુરુનાં અદ્ભુત લક્ષણો સમજવા મુમુક્ષુતા જોઈએ, અંતર્દષ્ટિ જોઈએ. તેમનાં મન, વચન અને કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં તથા શુદ્ધ અંતરંગ પરિણતિનાં અદ્ભુત રહસ્યનો પાર કોઈ મહાભાગ્યશાળી, આસન્નભવ્ય, ઉત્તમ મુમુક્ષુ જીવ પામી શકે છે. મુમુક્ષુ પોતાનાં જ્ઞાનનેત્રોથી મહાત્માને ઓળખી લે છે. માત્ર એક જ્ઞાની જ બીજા જ્ઞાનીને ઓળખી શકે એવું નથી, પરંતુ સાચા મુમુક્ષુનાં નેત્રો પણ જ્ઞાનીને ઓળખી લે છે. ચર્મચક્ષુથી તો માત્ર બાહ્ય પરિસ્થિતિ જ દેખાય છે, જ્યારે જ્ઞાનનેત્રોથી અંતરચેષ્ટા પકડમાં આવે છે; તેથી અંતરંગ પરિણતિની ઓળખાણ કરવા માટે જીવમાં ઉત્તમ પ્રકારની પાત્રતા હોવી ઘટે.

સુપાત્રતાયુક્ત મુમુક્ષુ જીવ આત્માનો સાચો ખપી થઈને, વારંવાર સદ્ગુરુનો સમાગમ કરીને, તેમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલી દિવ્યતા, આત્મદષ્ટિ, ઉદાસીનતા આદિને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તથા પોતાની મુમુક્ષુદશા વર્ધમાન કરવાનો અને પોતાના દોષો દૂર કરવાનો નિરંતર પુરુષાર્થ કરે છે. આ નિષ્ઠાયુક્ત પ્રયાસથી તેનામાં ક્રમે કરીને એક એવી દષ્ટિ ઊગે છે કે જેના પ્રતાપે તેને સદ્ગુરુની ઓળખાણ થાય છે. સદ્ગુરુની ઓળખાણ દ્વારા તેને આત્મલક્ષ થાય છે અને પ્રયોગાત્મક અભ્યાસના બળથી

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૬૫

ભાવભાસન થઈ સ્વસંવેદન થાય છે. તે અનુક્રમે પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમાં સ્થિત થાય છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, જ્ઞાન ક્રિયા સંયુક્ત; પરમાર્થ વ્યવહાર છે, આત્મભાવે મુક્ત. ક્ષેત્રાદિ પ્રતિબંધ વણ, વિચરે ઉદચપ્રયોગ; સહજપણે સમભાવથી, રહે આત્મિક યોગ. યોગ્ય જીવને યોગ્ય તે, ઉચિત આપતા બોધ; અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, પૂર્વાપર અવિરોધ. અતિશયવંત મહાગુણી, દ્રવ્ય ભાવ આરોગ્ય; આપે સૌને પૂજ્ય એ, સદ્દગુદ્દ લક્ષણ યોગ્ય.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૫ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૩૭-૪૦)

หณียา ลายูงเริ่ง ลาย กเว้, ษลินา โลก เชียง, ภาคา เรื่อ เป็นเนื้อกา, เราะ ก ภาเป็นเรื่อง.

ગાથા ૧૦માં કહ્યું કે આત્મસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ, શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે તથા ભૂમિકા હર્ષ-શોકાદિ પ્રસંગમાં સામ્યભાવે વર્તના, માત્ર પૂર્વે નિબંધન થયેલાં એવાં કર્મના ઉદયપ્રયોગથી વિચરણ, અપૂર્વ વાણી અને પરમશ્રુત એટલે કે ષડ્દર્શનનું યથા-સ્થિત જાણપશું - એવાં ઉચ્ચ લક્ષણોના સ્વામી હોય તેઓ જ સદ્ગુરુ હોઈ શકે અને તેઓ જ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે અધિકારી છે. આવા ઉચ્ચલક્ષણસંપન્ન સદ્ગુરુની તેજસ્વી મુદ્રા, અલૌકિક વચનામૃત અને કલ્યાણકારી સત્સમાગમથી સુશિષ્યનાં અંતરચક્ષુ ખૂલી જાય છે.

પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહેલાં સદ્ગુરુનાં લક્ષણથી જે યુક્ત છે એવા સદ્ગુરુનું પ્રત્યક્ષ હોવું, વર્તમાને વિદ્યમાન હોવું આવશ્યક છે, તે સમજાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

> 'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર; એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મવિચાર.' (૧૧)

અર્થ સુધી જીવને પૂર્વકાળે થઇ ગચેલા એવા જિનની વાત પર જ લક્ષ રહ્યા અર્થ કરે, અને તેનો ઉપકાર કહ્યા કરે, અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મભ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષ જિનોનાં વચન કરતાં મોટો ઉપકાર સમાયો છે, તેમ જે ન જાણે તેને આત્મવિયાર ઉત્પજ્ઞ ન થાય. (૧૧)

ભાવાર્થ શ્રી ઋષભદેવાદિ તીર્થંકરો જ્યારે દેહસ્થિતિએ વિઘમાન હોય ત્યારે તેઓ પ્રત્યક્ષ જિન કહેવાય છે અને તેઓ સિદ્ધ ગતિ પામે છે પછી, દેહાકારે અવિઘમાન હોવાથી પરોક્ષ જિન કહેવાય છે. અહીં ભરત ક્ષેત્રમાં વર્તમાન કાળે તેમની અવિઘમાનતા હોવાથી તેઓ પરોક્ષ છે. હવે તેમનો સંપર્કયોગ તો તેમનાં આગમરૂપ વચન દારા જ થાય છે. તેમનો અદ્ભુત બોધ ઉપકારી હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શનના અભાવે તે બોધનો મનફાવતો અર્થ કરવાથી તથા નિજકલ્પનાએ તેનું અનુસરણ કરવાથી જીવને તેનું યથાર્થ રહસ્ય સમજાતું નથી અને તેથી આત્મભ્રાંતિનું છેદન થતું નથી. આત્મભ્રાંતિનું છેદન તો જિનેશ્વર ભગવાનના સાચા વારસદાર એવા વિઘમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ દારા જ થઈ શકે છે, એટલે એ અપેક્ષાએ પરોક્ષ જિનનાં વચનો કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર મોટો છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં રહેવાથી તેમની શાંત મુદ્રા, તેમનું આત્મમય વલણ તથા તેમની પરમ શીતળ, પરમ પ્રેરક, પરમ ઉદાત્ત અને

ગાથા

સ્વાનુભવમુદ્રિત આત્માર્થબોધક વાણીનો લાભ મળતાં, તેમનાં દર્શન-સમાગમથી મુમુક્ષુ આધ્યાત્મિક વિકાસના પંથે ત્વરાથી આગળ વધી શકે છે. આમ, સદ્ગુરુની આત્મદશા જિનેશ્વર ભગવાનની આત્મદશાની સમકક્ષ ન હોવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાનતાના કારણે તેમનો ઉપકાર મોટો છે.

પરોક્ષ કરતાં પ્રત્યક્ષ હંમેશાં વિશેષ પ્રભાવશાળી હોવાથી પરોક્ષ જિન કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર વિશેષ છે - એવી સમજણ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી જીવ આત્મકલ્યાણથી વંચિત રહે છે. જે જીવ પરોક્ષ જિનનો અર્થાત્ શાસ્ત્રવચનોનો જ ઉપકાર ગાયા કરે છે, પણ આત્મભ્રાંતિને છેદનાર સાક્ષાત્ સજીવનમૂર્તિ - પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના પરમ ઉપકારનો જે જીવને લક્ષ નથી, તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના પ્રાપ્ત યોગનો પરોક્ષ જિનનાં વચનો કરતાં મોટો ઉપકાર છે એવો અખંડ નિશ્વય જ્યાં સુધી આત્મામાં પરિણમતો નથી, ત્યાં સુધી સદ્ગુરુ પ્રત્યે પરમ વિનય પ્રગટતો નથી. અંતરમાં સદ્ગુરુનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય આવ્યા વગર આત્માની સાચી પ્રીતિ થતી નથી અને સાચી પ્રીતિ થયા વિના આત્માની ઓળખાણ પણ થતી નથી. સદ્દગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ અને અર્પણતા આવ્યા વગર આત્મવિચારણા ઊગતી નથી. આત્મ-વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન સંભવિત નથી. તેથી જીવે પોતાના સર્વ આગ્રહ છોડી પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુના ચરણે અર્પણ થવું જોઈએ.

જિનેશ્વર ભગવાને ભવ્ય જીવોનાં હિતના કારણે જિનશાસનની સ્થાપના વિશેષાર્થ કરી અને મોક્ષમાર્ગ પ્રરૂપ્યો. તેમણે પ્રરૂપેલ ઉપદેશ ગણધરોએ શાસ્ત્રબદ્ધ કર્યો. પ્રભુએ ભાખેલો માર્ગ દર્શાવનારાં આગમો એ પ્રભુનો અમૂલ્ય વારસો છે. આ તેમનો વર્તમાન કાળના જીવો ઉપરનો ઉપકાર અવશ્ય સ્વીકારવો ઘટે છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેમની સદેહે ઉપસ્થિતિ ન હોવાના કારણે તેઓ પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન આપી શકતા નથી. તેમની પરોક્ષતાના કારણે જીવને ફક્ત તેમનાં વચનરૂપ શાસ્ત્રોનું અવલંબન જ પ્રાપ્ત હોવાથી, મતિની અલ્પતાના કારણે તથા ચિત્તની નિર્મળતાના અભાવે કેટલીક વાર જીવ તે શાસ્ત્રોનો પરમાર્થ યથાર્થપણે સમજી શકતો નથી અને તેનું કલ્પિત અર્થઘટન કરે છે. વળી, તેને કોઈ શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનું સમાધાન પરોક્ષ જિન - શાસ્ત્રો ન કરી શકે, પણ પ્રત્યક્ષ સદ્વુરુ તે શંકાનું સમાધાન કરી શકે છે. સદ્વરૂના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં મુમુક્ષુ જીવ ખૂબ સરળતાથી અને સુગમતાથી આત્મોન્નતિનં કાર્ય સાધી શકે છે. તેઓ જીવને માર્ગ સમજાવે છે, માર્ગે ચડાવે છે અને માર્ગે ચાલતાં જો ચૂકી જવાય તો હાથ ઝાલીને માર્ગ ઉપર પણ તેઓ જ લાવી શકે છે. આમ, કેટલીક અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર પરોક્ષ જિન કરતાં વિશેષ છે અને એટલે જ માર્ગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા જિજ્ઞાસ જીવ માટે મોક્ષમાર્ગના આવશ્યક અંગ એવા પ્રત્યક્ષ - વિદ્યમાન સદ્ગુરુનો આશ્રય કર્તવ્યરૂપ છે એવો સિદ્ધાંત શ્રીમદે પ્રતિપાદન કર્યો છે. શ્રીમદે તેમના એક પત્રમાં શ્રી માકુભાઈ તરફથી આવેલ એક પ્રશ્નને શ્રી સૌભાગ્યભાઈને જણાવી, તેનો સવિસ્તર ઉત્તર લખવાની શ્રી સૌભાગ્યભાઈ અને શ્રી ડુંગરશીભાઈને પ્રેરણા કરતાં તેઓ લખે છે કે –

'શ્રી મહાવીર સ્વામીથી હાલનું જૈન શાસન પ્રવર્ત્યું છે, તેઓ વધારે ઉપકારી? કે પ્રત્યક્ષ હિતમાં પ્રેરનાર અને અહિતથી નિવારનાર એવા અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્દગુરુ વધારે ઉપકારી? તે પ્રશ્ન માકુભાઈ તરફથી છે. અત્ર એટલો વિચાર રહે છે કે મહાવીરસ્વામી સર્વજ્ઞ છે અને પ્રત્યક્ષ પુરુષ આત્મજ્ઞ-સમ્યક્દષ્ટિ છે, અર્થાત્ મહાવીરસ્વામી વિશેષ ગુણસ્થાનકે વર્તતા એવા હતા. મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની વર્તમાનમાં ભક્તિ કરે, તેટલા જ ભાવથી પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની ભક્તિ કરે એ બેમાં હિતથોગ્ય વિશેષ કોણ કહેવા યોગ્ય છે? તેનો ઉત્તર તમે બભ્ને વિચારીને સવિસ્તર લખશોજી?'⁹

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો હોય એવું શ્રીમદ્દના પ્રાપ્ત સાહિત્યમાંથી જાણી શકાતું નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું મહત્ત્વ જિજ્ઞાસુ જીવના લક્ષમાં આવે અને અનંત કાળની ભ્રાંતિ ટાળવા તે યોગ્ય ઉપાય કરે તે અર્થે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર અને મહિમા શ્રીમદે ઠેર ઠેર ગાયો છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'પૂર્વે થઈ ગચેલા અનંતજ્ઞાનીઓ જોકે મહાજ્ઞાની થઇ ગયા છે, પણ તેથી કંઇ જીવનો દોષ જાય નહીં; એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઇ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલ જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીરસમુદ્રથી અત્રેના તૃષાતુરની વૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અત્રે હોય તો તેથી વૃષા છીપે.'^ર

'પૂર્વે થઇ ગયેલા મોટા પુરુષનું ચિંતન કલ્યાણકારક છે; તથાપિ સ્વરૂપસ્થિતિનું કારણ હોઇ શકતું નથી; કારણ કે જીવે શું કરવું તે તેવા સ્મરણથી નથી સમજાતું. પ્રત્યક્ષજોગે વગર સમજાવ્યે પણ સ્વરૂપસ્થિતિ થવી સંભવિત માનીએ છીએ, અને તેથી એમ નિક્ષય થાય છે કે તે જોગનું અને તે પ્રત્યક્ષ ચિંતનનું ફળ મોક્ષ હોય છે. કારણ કે મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે.

મોક્ષે ગયા છે એવા (અર્હતાદિક) પુરુષનું ચિંતન ઘણા કાળે ભાવાનુસાર મોક્ષાદિક ફળદાતા હોય છે. સમ્યક્ત્વ પામ્યા છે એવા પુરુષનો નિશ્વય થયે અને

વ- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૪૨૩ (પત્રાંક-૫૨૭)

ર- એજન, પૃ.૩૮૨ (પત્રાંક-૪૬૬)

જોગ્યતાના કારણે જીવ સમ્યક્**ત્વ પામે છે**.'^૧

'નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો; સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું; સત્પુરુષોનાં લક્ષણનું ચિંતન કરવું; સત્પુરુષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું; તેનાં મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં અદ્દભુત ૨૯સ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સમ્મત કરેલું સર્વ સમ્મત કરવું.

આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા ચોગ્ય, શ્રદ્ધવા ચોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા ચોગ્ય, ક્ષણે ક્ષણે, સમયે સમયે તેમાં લીન થવા ચોગ્ય, પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહા માર્ગ છે. અને એ સઘળાનું કારણ કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરુષની પ્રાપ્તિ, અને તે પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા એ છે.'^ર

આમ, વિદ્યમાન સદ્ગુરુના સમાગમયોગથી અને તેમના પ્રત્યેની અવિચળ શ્રદ્ધાથી પરમાર્થમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે તે સિદ્ધાંત ઉપર શ્રીમદે પોતાના પત્રોમાં વારંવાર ભાર મૂક્યો છે. તે સિદ્ધાંત દર્શાવતાં તે સંબંધી કોઈ આશંકા કે શંકા ન રહે તે અર્થે તેમણે 'વિદ્યમાળ', 'સજીવળમૂર્તિ', 'પ્રત્યક્ષ' આદિ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં તેમણે 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દ કહીને તે જ ભાવ દર્શાવ્યો છે. પ્રત્યક્ષ શબ્દ 'પ્રતિ' અને 'અક્ષ' એ બે શબ્દોનો બનેલો છે અને તેનો અર્થ આંખ(ઇન્દ્રિય)ની સામે, ચક્ષુ સમક્ષ થાય છે. તેથી પોતાના સમયમાં તથારૂપ લક્ષણસંપન્ન જે સદ્ગુરુ હાજર હોય તેઓ 'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ'માં ગણના પામે છે.

નજરે જોયેલા પ્રસંગો અને સાંભળેલા પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થતી અસર વચ્ચે ખૂબ અંતર હોય છે. નજરે જોયેલું હોય તેની અસર ઊંડી હોય છે અને તે જલદીથી વિસ્મૃત થઈ શકતું નથી. સાંભળેલું હોય તેની અસર ઓછી હોય છે, તેથી તે સ્મૃતિમાંથી શીઘ્ર ભૂંસાઈ જાય છે. જેમ કે કોઈ માણસને કોઈ ગુના બદલ ફ્રાંસી દીધાની વાત સાંભળીએ અથવા વાંચીએ તો તેનો પ્રભાવ, ફ્રાંસી દીધાનો પ્રસંગ નજરે જોયો હોય તેના કરતાં ઘણો નબળો હોય છે, તેમ કોઈ જ્ઞાનીપુરુષના ચરિત્રમાં વર્ણવેલી ઊર્ધ્વ આત્મદશા અથવા તેમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા પ્રસંગો વાંચતાં કે સાંભળતાં જે પ્રેમભાવ કે બહુમાનભાવ આવે તેના કરતાં તે પુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમની અસર ઘણી ગાઢ હોય છે, પ્રેમભાવ તથા અહોભાવનું પ્રાબલ્ય અધિક હોય છે અને પ્રત્યેક ઉપકારી સમાગમ વખતે તે ઉત્તમ ભાવોની વૃદ્ધિ થતી જ રહે છે. આમ, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની અસરમાં ઘણી ભિન્નતા હોય છે.

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૨૮૭ (પત્રાંક-૨૪૯) ૨- એજન, પૃ.૨૫૦-૨૫૧ (પત્રાંક-૧૭૨) જે વસ્તુ નજર સમક્ષ ન હોય અથવા નજરે જોયેલી ન હોય, તે વસ્તુ પ્રત્યે સદ્ભાવ આવવો કે પ્રેમ થવો સરળ નથી. અનાદિથી જીવનો અભ્યાસ પ્રત્યક્ષ હોય તેવા પદાર્થો પ્રત્યે સ્નેહ કરવાનો છે. પ્રેમ કરવા માટે તેને તે પદાર્થની પ્રત્યક્ષપશે વિદ્યમાનતાની અપેક્ષા રહે છે. તે પદાર્થના અસ્તિત્વ વિના, તેના વિદ્યમાનપણા વિના, તેના પ્રત્યક્ષપણા વિના, તેના સમાગમ વિના જીવને પ્રેમની લય આવવી અત્યંત કઠણ છે. પરમાર્થસાધના માટે પણ આ જ નિયમ અબાધિતપણે રહ્યો છે. તે જ નિયમનું પ્રતિષાદન કરતાં શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

'પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્દેહરૂપે ચિંતવ્યે જીવને એ લચ આવવી વિક્ટ છે, એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાસાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાનીપુરુષનાં સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે; અને એ જ પરાભક્તિ છે.'^૧

સદ્ગુરુની એકનિષ્ઠાએ ઉપાસના કરવાથી અને તેમના સાચા સ્વરૂપની ઓળખાશ થવાથી તેમનામાં પરમાત્મા જેવી જ દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતિનું દર્શન થાય છે. સદ્ગુરુની અંતરપરિશતિ નિજપરમાત્મા સાથે જોડાયેલી હોય છે અને તેથી એ પરિશતિ સ્વરૂપાકારે થયેલી હોય છે. પરિશતિનો એવો સ્વભાવ છે કે તે જેનું અવલંબન લે, તેને અનુરૂપ પોતે પરિશમે. સદ્ગુરુને અંતરમાં પોતાના નિજ પરમાત્મપદનું અવલંબન હોય છે અને તેથી તેમનાં પરિશામ પરમાત્મસ્વરૂપના આકારે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મુમુક્ષુને સદ્ગુરુ મનુષ્યરૂપે નહીં, પણ પરમાત્મરૂપે દેખાય છે - જજ્ઞાય છે અને તેમનામાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ ઊપજે છે.

મુમુક્ષુ જીવને સદ્ગુટુનો યોગ થાય, વારંવાર તેમનો સમાગમ થાય અને તે સમાગમના બળે યથાર્થ ઓળખાણ થાય ત્યારે તેને અતિશય ઉલ્લાસ આવે છે. સદ્ગુટુનું અદ્ભુત, અલૌકિક માહાત્મ્ય તેના અંતરમાં યથાર્થપણે સમજાતાં તેમના માટે પરમેશ્વર-બુદ્ધિ આવ્યા વિના રહેતી નથી. તેના અંતરમાંથી પોકાર આવે છે કે 'મારા સદ્ગુટુ અદ્ભુત છે! હવે હું નક્કી તરી જઈશ. આ સંસારમાં હવે હું નહીં ડૂબું.' દરિયામાં ડૂબી રહેલા કોઈ માણસના હાથમાં લાકડું આવી જાય તો તે જેમ તેને પકડી લે છે, તેમ ભવસાગરની ભયાનકતા પરખી ચૂકેલ મુમુક્ષુ સદ્ગુટુનું શરણું અનન્ય ભક્તિભાવથી પકડી લે છે. મુમુક્ષુને તો એટલી બધી ઉપકારબુદ્ધિ પ્રગટે છે કે સદ્ગુટુ છદ્યસ્થ હોવા છતાં તે તેમને ભગવાન જ માને છે. સદ્ગુટુમાં પરમેશ્વરપણું ભાસતાં તેને તેમના પ્રત્યે અસીમ ભક્તિનાં પરિણામ જાગે છે. તે ભક્તિનાં પરિણામથી દર્શનમોહ તૂટતો

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૨૭૬ (પત્રાંક-૨૨૩)

જાય છે. જેમ જેમ તે તૂટતો જાય છે, તેમ તેમ તેના જ્ઞાનમાં નિર્મળતા આવતી જાય છે અને નિર્મળ થયેલ જ્ઞાનોપયોગમાં પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે.

આ રીતે સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ થતાં માર્ગની પ્રાપ્તિ નિકટ હોય છે. સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વરબદ્ધિ ઊપજે તેમાં તીર્થકર ભગવાનની આશાતના નથી થતી. કારણ કે જેમ ભગવાનના નિમિત્તે તરાય છે, તેમ સદ્ગુરુના નિમિત્તથી પણ તરી શકાય છે, માટે તેઓ ભગવાનતલ્ય જ છે. ભગવાનતલ્યને ભગવાન કહેવું એમાં કાંઈ ખોટું નથી. આ કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી, પરંતુ પરમ વાસ્તવિકતા અને અગ્રિમ આવશ્યકતા છે. વિકટ આપદામાં ફસાયેલા માણસને કોઈ લખપતિ ખરે વખતે મદદ કરે ત્યારે દનિયામાં અન્ય અબજપતિઓ કરતાં પણ તેને એ મદદ કરનાર લખપતિ માણસમાં અબજોપતિનાં દર્શન થાય છે. તેના માટે એ અબજપતિ કરતાં પણ વધારે છે. કેમ કે એની મદદથી પોતે અત્યારે ધનવાન થઈ ગયો છે. તેવી જ રીતે મુમુક્ષુના હૃદયમાં સદ્ગુરૂનો અનન્ય મહિમા વસ્યો હોય છે. ભગવાનરૂપ સદ્ગુરુના અપૂર્વ માહાત્મ્યનો જો સાધકના ચિત્તમાં સંચાર થયો ન હોય તો જીવની યોગ્યતા રોકાઈ જાય છે. સદ્ગુરમાં પરમાત્મબુદ્ધિના અભાવમાં માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ થઈ પડે છે. શ્રીમદ્ લખે છે કે —

'જ્ઞાનીપુરૂષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી; અને જે કોઈ અંતર માને છે, તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ છે. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે; અને તેના ઓળખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી; માટે સર્વ પ્રકારે ભક્તિ કરવા યોગ્ય એવી દેલ્ધારી દિવ્ય મુર્તિ – જ્ઞાનીરૂપ પરમાત્માની – ને નમસ્કારાદિ ભક્તિથી માંડી પરાભક્તિના અંત સુધી એક લચે આરાધવી, એવો શાસ્ત્રલક્ષ છે. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જ્ઞાનીપુરુષ પ્રત્યે જીવને બુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઊગે છે, અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ હોય છે. આ વિષે શ્રીમદ્દ ભાગવતમાં, ભગવદગીતામાં ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ્ય પ્રશંસ્થો છે; અધિક શું કહેવું? જ્ઞાની તીર્થકરદેવમાં લક્ષ થવા જૈનમાં પણ પંચપરમેષ્ઠી મંત્રમાં "નમો અરિહંતાણં" પદ પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે; એ જ ભક્તિ માટે એમ સૂચવે છે કે પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષની ભક્તિ; અને એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને ભક્તિનું નિદાન છે.'*

સનાતન નવકારમંત્રમાં પ્રથમ પદ 'નમો અરિહંતાણં' અને બીજું પદ 'નમો સિદ્ધાર્શ' છે. અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનમાં વિશુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ સિદ્ધ ભગવાન અરિહંત ભગવાન કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાએ બિરાજમાન છે, કારણ કે સિદ્ધ ભગવાન ઘાતી-અઘાતી આઠે કર્મોનો ક્ષય કરી સર્વથા શુદ્ધ બની ગયા છે, જ્યારે અરિહંત ભગવાનને ચાર અઘાતી કર્મ બાકી હોવાથી તેઓ દેહધારી છે. તે છતાં નમસ્કારમંત્રમાં અર્હતપદ પ્રથમ

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પુ.૨૭૬ (પત્રાંક-૨૨૩)

મૂકવાનો હેતુ એટલો છે કે તેમનું વિશેષ ઉપકારીપશું છે. અરિહંત ભગવાન જીવને સિંદ્રનું સ્વરૂપ સમજાવે છે અને તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરજ્ઞા કરે છે. સિંદ્ર ભગવાન પરોક્ષ હોવાથી તેઓ જીવને તેનું સિંદ્ર સમાન સ્વરૂપ સમજાવી શકતા નથી. વળી, તેઓ અમૂર્તપદે સ્થિત હોવાથી જીવને તેમનું સ્વરૂપ ચિંતવવું દુર્ગમ્ય થઈ પડે છે, જ્યારે સયોગીપદના અવલંબનપૂર્વક ચિંતવતાં વૃત્તિને સ્થિર કરવી સુગમ પડે છે. આથી વિશેષ ઉપકારીપણાના કારણે અરિહંત ભગવાનને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેઓ સિદ્ધપદના બતાવનાર હોવાથી સિદ્ધની પહેલાં અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા છે.^૧

અરિહંત ભગવાન પુજ્ય છે, વંદનીય છે, પરંતુ વર્તમાનમાં તેઓ પરોક્ષ હોવાથી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો તેમના કરતાં વધારે ઉપકાર છે. અરિહંત ભગવાનનો શાબ્દિક ઉપદેશ શાસ્ત્રમાંથી મળે છે, પણ જીવિત ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સિવાય અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી. સદ્<u>ગર</u> જીવિત ઉપદેશ આપતા હોવાથી તેમના બોધ દ્વારા મહાન સૈદ્ધાંતિક રહસ્યો પ્રગટ થતાં હોય છે, જેથી શિષ્યનો માર્ગ સરળ બને છે. સદ્ગુરુ તેમના ઉપદેશ દ્વારા શિષ્યની બુદ્ધિમાં પરિવર્તન લાવે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યને સ્પર્શીને નીકળતી ગુરૂવાણી મુમુક્ષના હૃદયમાં સોંસરવી ઊતરી જાય છે અને તેને સમક્રિતની અત્યંત નજીક લઈ જાય છે. જીવંત પ્રેરણા આપનારો તેમનો ઉપદેશ કેવળ વચનોથી નહીં પણ તેમના પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શાબ્દિક ઉપદેશ ન મળે તોપણ તેમની જીવંત ચર્યામાંથી શિષ્યને ઉત્તમ ઉપદેશ મળે છે. તેમનું દર્શન મુમુક્ષુના સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન કરવામાં સમર્થ છે. તેમની કુપાદષ્ટિથી જીવ મોક્ષમાર્ગમાં આવતાં સર્વ વિઘ્નોનો પરાજય કરી શકે છે. આગામી ભવોમાં સુખપ્રાપ્તિની ભાવનારૂપ નિદાન, માન-પૂજાની ઇચ્છારૂપ લોકેષણા, લોકસંજ્ઞારૂપ ભાવશૂન્ય દંભાચરશ, તત્ત્વવિહીન વ્યવહારાભાસ, નિષ્પ્રાણ નિશ્ચયાભાસ, મિથ્યા ગર્વ, બાળતપ, બાળત્યાગ, બાળવૈરાગ્ય આદિ અનેક પ્રકારના મહાવિઘ્નોથી તે સદ્ગુરુની ચરશ-ઉપાસના વડે બચી શકે છે. સદ્ગુરુના સત્સંગમાં તેને સ્વભાવનો મહિમા જાગૃત થાય છે અને વૃત્તિ સ્વરૂપ તરફ ઢળે છે. ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવા માટે તે પુરુષાર્થી બને છે. સદ્યુરૂનો સત્સંગ તો આત્મપ્રભના દિવ્ય ગાશાં ગાવાનં ચોગાન છે, સ્વરૂપનું અલૌકિક રસપાન કરવાની બેઠક છે, ભક્તિનું નિવાસસ્થાન છે, ઉન્નત જીવનની પ્રાપ્તિ માટે અદમ્ય ઉત્સાહ, શક્તિ અને પ્રેરણાનં ધામ છે. વર્ષોના સ્વાધ્યાયથી જે શીખી શકાતું નથી, તે સદ્વુરૂના સત્સંગથી અલ્પ સમયમાં શીખી શકાય છે.

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી વીરસેનજીકૃત, 'ધવલા', પુસ્તક ૧, ખંડ ૧, ભાગ ૧, સૂત્ર ૧, પૃ.૫૪-૫૫ 'असत्यर्हत्याप्तागमपदार्थावगमो न भवेदस्मदादीनाम्, संजातश्चेतत्प्रसादादित्युपकारापेक्षया वादावर्ह-वमस्क्रियते ।' આમ, પક્ષપાતરહિતપણે અર્થાત્ પૂર્વે બંધાયેલ આગ્રહનો ત્યાગ કરીને, નિર્મળ ચિત્તથી વિચારતાં સિદ્ધ થાય છે કે આત્મકલ્યાણ અર્થે પ્રત્યક્ષ, વિદ્યમાન, દેહધારી ભગવાનરૂપ સદ્ગુરુનો સમાગમ જરૂરી છે અને તેમની ભક્તિ પરમ આવશ્યક છે. એવા પુરુષનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ અને ભક્તિ ન હોય તો જીવને માર્ગપ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. જે પરમાર્થપ્રેમી સત્જિજ્ઞાસુ છે અને જેના અંતરમાં પવિત્ર આત્મદર્શનની અભિલાષા વર્તે છે, તે જિજ્ઞાસુ જીવ સાધનાની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં જિન ભગવાનની ભક્તિ કરી સત્પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા સંપાદન કરે છે, પરંતુ પરમાર્થમાર્ગની આગળની ભૂમિકામાં શુભ પ્રવેશ કરવા માટે કોઈ સાક્ષાત્ વિદ્યમાન આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષનાં ચરણે અને શરણે જવાની આવશ્યકતા છે એ વાત તેના સરળ હૃદયમાં અવશ્ય રહી હોય છે.

જિજ્ઞાસુ જીવ જાશે છે કે જિન ભગવાને પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શુદ્ધાત્મસ્વરૂષનો તથા કલ્યાશપ્રાપ્તિના માર્ગનો જે બોધ કર્યો હતો તેનું રહસ્ય તેમના પરોક્ષપશાના કારશે તથા પડતા કાળની અસરના કારશે જેવું જોઈએ તેવું શાસ્ત્રો દ્વારા મળી શકતું નથી. તેમનો ઉપદેશ - સર્વોપરી શાસ્ત્રબોધ અગાધ હોવાથી તેનો પરમાર્થ ઘણી વાર યથાર્થપણે સમજી શકાતો નથી અને પોતાની મતિકલ્પનાએ તેનું અનુસરણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. નાની નૌકાથી દુસ્તર સાગરનો પાર પામવો જેમ કઠણ છે, તેમ નિજમતિના આધારે ભગવાનના ઉપદેશનો આશય પોતાની મેળે હૃદયગમ્ય કરવો અતિ અતિ દુર્લભ છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના અવલંબને આગમમાં ભરેલાં અનંત રહસ્યો સરળતાપૂર્વક હૃદયગમ્ય થઈ શકે છે. શાસ્ત્રોનો પાર પામવા અર્થે શાસ્ત્રોના મર્મને પામ્યા છે એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ મહાન અવલંબનરૂપ છે. જેને પરમ પ્રજ્ઞાવંત પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુનું અવલંબન તથા શરણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સહેજે સમજમાં આવતાં સુખધામ એવું નિજ પરમાત્મપદ, તેનો બોધ, લક્ષ, પ્રતીતિ અને અનુભવ પામી તે જીવ પરમ કૃતાર્થ થઈ જાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું અવલંબન આત્માર્થી માટે અત્યંત આવશ્યક અને હિતકારી છે.^૧

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પાસે શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જાણી, તેનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈ, તેમના માર્ગદર્શનને અનુસરતાં આત્મામાં એકત્વબુદ્ધિ થાય છે. જીવે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કદી જાણ્યું નથી અને તે શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની યથાર્થ ઉપાસના કરી નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને ઓળખીને જો તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે તો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની અનુભૂતિ થાય જ. શુદ્ધ સ્વભાવના અતીન્દ્રિય આનંદના પ્રચુર સંવેદનરૂપ આત્મવૈભવ જેમને પ્રગટ્યો છે એવા સદ્ગુરુનાં અદ્ભુત વચનામૃત, મુદ્રા ૧- જુઓ : 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૫૯ (આંક-૯૫૪, કડી ૪)

- જુઆ : 'શ્રામદ્ રાજચંદ્ર', છઠા આવૃાત્ત, પૃ.૬૫૯ (આક-૯૫૪, કડા ૪) 'જિન પ્રવચન દુર્ગમ્ચતા, થાકે અતિ મતિમાન; અવલંબન શ્રી સદ્દગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ.' અને સત્સમાગમથી સ્વરૂપસન્મુખતાનો અંતર્મુખી વીતરાગી પુરુષાર્થ ખૂબ સરળતાથી અને ત્વરાથી થાય છે. તેમના બળે શુદ્ધાત્મા લક્ષગત થાય છે અને ઉપયોગ આત્મામાં સ્થિર થાય છે. આ ત્રણ પ્રબળ નિમિત્તોની ઉપકારિતા દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ લખે છે કે –

'અહો સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ! સુષ્ઠુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શનમાત્રથી પણ નિર્દોષ અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંચમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત; – છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર! ત્રિકાળ જયવંત વર્તો!'^૧

સદ્ગુરુનાં વચનામૃત વીતરાગમાર્ગનાં વહેશ છે. તેમાં વીતરાગરસ ભર્યો છે. તેમની વાશીમાંથી માત્ર વીતરાગતા જ ટપકે છે. તેમના અલૌકિક વચનામૃતથી સ્વરૂપ સાધવાની કળા શીખવા મળે છે, માર્ગના અવરોધો ઓળંગવાનું માર્ગદર્શન મળે છે તથા પુરુષાર્થ પ્રગટાવવા માટે ઉત્સાહ અને પ્રેરશા પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાંત અને સાધનાનાં રહસ્યોથી ભરેલા તેમના બોધનું શ્રવશ કરતાં જ વૃત્તિ દશ્યપ્રપંચમાંથી દ્રષ્ટા તરફ, પરમાંથી સ્વ તરફ પાછી વળે છે. દીર્ઘ કાળ પર્યંત બાહ્ય ક્રિયાઓ કરીને પણ જે પ્રાપ્ત નથી કરી શકાતું, તે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના એકાદ મહિમાવંત શબ્દથી ક્ષણમાં કરી શકાય છે. તેમનાં વચનામૃતથી એવો જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે કે અનાદિનો અજ્ઞાન-અંધકાર ક્ષણવારમાં નષ્ટ પામે છે.^ર

સદ્ગુરુનો એવો અલૌકિક પ્રતાય છે કે તેઓ ઉપદેશની ઝડીઓ ન વરસાવે તોપણ તેમનાં નિર્મળ નેત્રો આત્માર્થીમાં ધર્મભાવના પ્રેરે છે. તેમની મુદ્રા આત્માર્થીના હૃદયને ઢંઢોળીને આત્માની ભાષા દારા વિષયસુખની ભ્રામકતા અને સંસારની અસારતા મૌનમાં સમજાવે છે. સંસારના તાપથી દાઝેલા દુઃખી જીવો સદ્ગુરુના ઘડીભરના દર્શન માત્રથી શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમની પવિત્ર મુદ્રાના દર્શનથી આત્માર્થીના હૃદયમાં પ્રેમની લાગણી એવી ઊપસી આવે છે કે વારંવાર તે પ્રકાશમય મુખમુદ્રાનાં દર્શનથી તે વિકાસના પંથે આગળ વધતો જાય છે. સદ્દગુરુ સાથેના મિલનના પ્રસંગે ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છટ્ટી આવૃત્તિ, પૃ.૬૩૪-૬૩૫ (પત્રાંક-૮૭૫) ૨- જૂઓ : (૧) આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામીકૃત, 'પદ્મનંદિ પંચવિંશતિઃ', અધિકાર ૧૧, શ્લોક ૪

'स जयति गुरुर्गरीयान् यस्यामलवचनरश्मिभिर्झगिति ।

नश्यति तन्मोहतमो यदविषयो दिनकरादीनाम् ।।'

(૨) શ્રી શંકરાચાર્યજીકૃત, 'ગુરુગીતા', શ્લોક ૩૪

'अज्ञानतिमिरांधस्य, ज्ञानांजनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।'

તેની દષ્ટિ તેમની મુદ્રાના નિરીક્ષણમાં વધારે ને વધારે ઓતપ્રોત થતી જાય છે. પ્રલયકાળે સમુદ્રનું પાણી ખસી જતાં પેટાળમાં રહેલ રત્નસમૂહ ખુલ્લો થાય છે, તેમ મુખમુદ્રાના નિરીક્ષણથી સદ્ગુરુનાં મન-વચન-કાયાની ચેષ્ટાનાં અદ્ભુત રહસ્યો પ્રગટ થાય છે, સમજાય છે અને તેથી તેમની અપૂર્વ, આશ્ચર્યયુક્ત આત્મદશા જોઈને તેમના પ્રત્યેનો અહોભાવ અતિશય વધી જાય છે. સદ્ગુરુની અંતર્મુખતા સમજાતાં, તેમની અંતરંગ દશા પ્રત્યે આદર થતાં આત્માર્થીને પણ તે પ્રાપ્ત કરવાની રુચિ પ્રગટે છે. 'હું પણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મા છું અને મારા સ્વરૂપની ભાવનાથી હું પણ આવી ધન્ય દશા પામી શકીશ' એવી દઢતા પ્રગટે છે.

વળી, આત્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના સમાગમમાં આત્માર્થી જીવ સાધનામાં ઓછી મહેનતે વિશેષ પ્રગતિ કરી શકે છે, કારણ કે એમના સાન્નિધ્યમાં ચિત્તશદ્ધિ અને આત્મભાવની વૃદ્ધિ સરળતાથી થઈ શકે છે. એમના ક્ષણમાત્રના સહવાસમાં તેની જીવનદષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. સદ્ગુર્ની પ્રત્યેક હિલચાલ, વાતચીત અને તેમની આસપાસનું વાતાવરણ સુધ્ધાં આત્મભાવનાં પોષક હોય છે. જેમ મોરલીના નાદે સર્પ જાગીને ડોલવા લાગે છે, તેમ તેમના દિવ્યપશાથી વ્યાપ્ત એવી મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતાં પવિત્ર સ્પંદનોના વાતાવરણમાં આત્માર્થી જીવની મોહમૂચ્છા ઊતરવા લાગે છે. તે વાતાવરણમાં વીતરાગતા જ ઘૂંટાતી હોવાથી, મનમાંથી સંસારનો મોહ છૂટતાં કોઈ અનેરી શાંતિ અનુભવાય છે. તેમનો સંગ વીતરાગતાપોષક હોય છે. સદ્દગુરુના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તેમના અંતરમાં રહેલી જ્ઞાનનિધિનો લાભ મળે છે. સદ્દગુરુ સાધકને માર્ગ બતાવે છે, એટલું જ નહીં પણ એ માર્ગે તેની પ્રગતિની ચકાસણી કરે છે. તેની સાધનાને યોગ્ય વર્ળાક આપે છે, તેને માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોથી બચાવે છે, નિરાશાના સમયમાં આશા આપે છે અને નિરંતર લોકોત્તર માર્ગની પ્રેરજ્ઞા આપતા રહે છે. આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેઓ સાધના બાબત અનેક કૂંચીઓ આપતા રહે છે કે જેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતા વિવેક દ્વારા મિથ્યાત્વનો નાશ કરી શકાય. તે કૂંચીઓને બરાબર વાપરતાં, અનાદિથી બંધ રહેલો એવો, સ્વધનથી ભરપૂર પોતાના આત્મગુશોનો ભંડાર ઊઘડી જાય છે અને જીવનમાં જ્ઞાનાનંદની એક એવી જ્યોત પ્રગટે છે, જે કદાપિ ઝાંખી પડ્યા વિના, દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ પ્રજ્વલિત થતી જઈ અંતે પૂર્ણ પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

સદ્ગુરુનાં આવાં અલૌકિક વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમનાં અવલંબનથી જીવમાં ભક્તિનો વિપાક થાય છે અને સદ્ગુરુ સાથેનો સંબંધ વધારે ને વધારે ગાઢ થતો જાય છે. તેની રગે રગમાં, રોમે રોમમાં, અંગે અંગમાં એવી પ્રેમભક્તિ જાગે છે કે ખાતાં-પીતાં, બેસતાં-ઊઠતાં, હરતાં-ફરતાં, ઘરમાં કે બહાર, દિવસે કે રાત્રે, સૂતાં કે જાગતાં સર્વત્ર, દરેક સમયે તેને સદ્ગુરુનું સ્મરણ થાય છે. જેવી રીતે લોભીને ધનનું વિસ્મરણ થતું નથી અથવા કામીને યુવતીનું વિસ્મરણ થતું નથી, તેમ ભક્તને ભગવાનનું વિસ્મરણ થતું નથી. સદ્ગુરુનો ક્ષણવારનો વિરહ પણ કાંટાની માફક સાલે છે. ભેદભક્તિના યથાર્થ આરાધનથી ક્રમશઃ અભેદભક્તિની યોગ્યતા પ્રગટે છે. ભક્ત પોતાની ચિત્તવૃત્તિને સદ્ગુરુ ભગવાનમાં એવી લીન કરી દે છે કે ભક્ત-ભક્તિ-ભગવાનની ત્રિપુટીનો વિલય થઈ એકમાત્ર સહજાનંદદશા જ રહે છે. ભક્તિની આ ચરમ સીમાને પરાભક્તિ કહે છે. આ રીતે આત્માર્થી જીવને સદ્ગુરુનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ દ્વારા સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, પરમાર્થપ્રાપ્તિનું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અને સૌથી વધારે અગત્યનું સાધન સદ્ગુટુ છે. તેમની ઉપાસના કરવાથી સત્પાત્રતાનો આવિર્ભાવ થાય છે તથા સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસમાં જીવ આગળ વધે છે. સત્સંગથી તેના સ્વચ્છંદ, પ્રમાદાદિ દોષો ક્ષીણ થતા જાય છે અને વૈરાગ્ય, ભક્તિ વગેરે વર્ધમાન થતાં જાય છે. જેમ જેમ તેનામાં પ્રેમનો સંચાર થતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો સાંસારિક પદાર્થો પ્રત્યેનો સ્નેહ ઘટતો જાય છે અને તેથી સુવિચારના અભ્યાસની સુલભતા સાંપડે છે. તેની રુચિ અને ઉપાદેયબુદ્ધિ સદ્ગુરુમાં થવા લાગે છે. આ પ્રક્રિયા જ્યારે સમ્યક્ અભ્યાસ તથા અંતરંગ સાધના દારા સુદઢ બને છે ત્યારે સાધકનું સ્વરૂપસ્મરણમાં સુસ્થિતપણું થતું જાય છે અને કોઈ ધન્ય પળે તેને આત્મસાક્ષાત્કાર - સ્વાનુભવ - અપરોક્ષાનુભૂતિ થાય છે અને તેના પારમાર્થિક દિવ્ય જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. દર્શનમોહ વ્યતીત થતાં ઉગ્ર પુરુષાર્થ ઊપડે છે, ચારિત્રમોહને ક્ષીણ કરી કેવળ નિજસ્વભાવમાં અખંડપણે સ્થિત થતાં પૂર્ણ વીતરાગ-પદને પ્રાપ્ત કરે છે, આયુષ્ય કર્મ પૂર્ણ થતાં અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધપદમાં સ્થિત થાય છે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયથી સર્વ વૈભાવિક વૃત્તિઓનો જય થઈ સહજ સ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થાય છે. જે જીવ સદ્ગુરુ પાસે આત્મસ્વરૂપ જાણી આત્મભાવરૂપી નૌકામાં બેસે છે, તે નિર્ભય અને નિશ્ચિંત થઈ સંસારસાગરને તરી જાય છે. સદ્ગુરુ અને તેમના ઉપદેશ પ્રત્યે અચળ પ્રેમ અને સમ્યક્ પ્રતીતિથી તે મુક્તિનો નાથ બને છે, માટે ભવરૂપી ગર્ભમાંથી નીકળવાનો ઉપાય બતાવનાર સદ્ગુરુનો ઉપકાર અનંત છે. સંસારરૂપ વનની અંદર જે મનુષ્ય સદ્ગુરુ દારા બતાવવામાં આવેલા માર્ગે ગમન શરૂ કરે છે તે, તે અદિતીય મોક્ષરૂપ નગરને પ્રાપ્ત થાય છે, જે આનંદ આપનાર છે તથા અત્યંત સ્થિર (અવિનશ્વર) છે.^૧ તેથી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જેવા કોઈ ઉપકારી નથી એમ ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામીકૃત, 'પદ્મનંદિ પંચવિંશતિઃ', અધિકાર ૨૩, શ્લોક ૧૦

ुल्या . जायापत्रा प्रमताहरपाताहुत, प्रमताह प्रयामसातः, जायडार ८७, प्ताउ ति 'तन्मध्ये सुगुरुप्रकाशतपथे प्रारब्धयानो जनः यात्यानन्दकरं परं स्थिरतरं निर्वाणमेकं परम् ।।' જાણી, તેમની વચનપ્રતીતિ વડે સંસાર પાર પામવા માટે સજ્જ થવું જોઈએ. પરંતુ જેને તેમના પ્રત્યે, તેમના અનન્ય ઉપકાર પ્રત્યે લક્ષ નથી, તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થવો સંભવતો નથી. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'સત્પુરુષનો ચોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કંઈ દુર્લભ નથી; તથાપિ સત્પુરુષને વિષે, તેનાં વચનને વિષે, તે વચનના આશયને વિષે, પ્રીતિ ભક્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવા ચોગ્ય નથી; અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે, એવું ખરેખરું તે જીવને ભાસ્યું છે, એમ પણ કહેવું કઠણ છે.'^૧

જેને પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ અને બહુમાન આવ્યાં છે તેને જ આત્મવિચાર પ્રગટે છે અને તેના ફળસ્વરૂપે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જ આત્મ-ભ્રાંતિના છેદક છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત હોય છતાં તેમને છોડીને પૂર્વે થઈ ગયેલા જિનેશ્વર ભગવાનની વાતો ઉપર જ લક્ષ રાખે, તેમનું જ બહુમાન કરે અને તેમના સ્વરૂપને ઓળખ્યા વિના કથનમાત્ર તેમનો ઉપકાર ગાયા કરે; તે જીવને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ દારા સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો અખંડ નિશ્વય આત્મામાં લાવ્યા વિના માર્ગમાં પ્રવેશ પણ થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી લખે છે –

'ભૂતકાળમાં થઇ ગચેલા જિન તીર્થકરોનો ઉપકાર ગાયા કરે અને વર્તમાનમાં સમ્યક્ત્વના કારણભૂત સદ્ગુરુના તરફ દુર્લક્ષ રાખે તેવા જીવોને શાસ્ત્ર-અભિનિવેશાદિ કારણે આત્મવિચાર કે કલ્યાણનું કારણ પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે.''

શાસ્ત્રના ભંગભેદની વિકલ્પજાળમાં ફસાઈ રહેવાનું નામ આત્મવિચાર નથી. સ્વ-લક્ષ વિનાની શાસ્ત્રની ચર્ચા-વિચારણાનું નામ આત્મવિચાર નથી. જ્યારે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની જાગૃતિ આવે છે ત્યારે જ આત્મવિચાર ઊગ્યો કહેવાય છે. અહીં '**ઊગે**' શબ્દમાં ઉત્પન્ન થઈ ટકી રહે એવો આશય સમાયેલો છે. ક્ષણિક તરંગરૂપ આત્મવિચાર જાગીને અસ્ત થઈ જાય તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી. તળાવના પાણીમાં તરંગો ઊઠે છે અને શમી જાય છે, તે તરંગોની કોઈ ગણતરી કે ઉપયોગિતા નથી. તેમ ક્યારેક આત્મા વિષે વિચાર જાગી જાય અને સંસારની જાળમાં અટવાતાં શમી જાય તો તે ફળદાયી બની શકતો નથી, પરંતુ જાગેલો વિચાર અંતરના ઊંડાણ સુધી પહોંચી તેમાં જ રમ્યા કરે તો તે અંતર્ભેદ કરવા સમર્થ બને છે.

આવા આત્મવિચારનું ઉદ્ભવવું ત્યારે જ સંભવિત છે કે જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાયક-૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૪૧૯ (પત્રાંક-પ૨૨) ૨- બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, 'આત્મસિદ્ધિ વિવેચન', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦

૨૭૮

સ્વભાવી આત્માનું રહસ્યાત્મક વર્શન જે પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં થયું છે, તેનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુમાં પ્રગટપણે જીવ જુએ છે. સદ્ગુરુની આત્મચેષ્ટાની યથાર્થ ઓળખાણ થતાં તેને તેમના પ્રત્યે પરમ પ્રેમ અને સમર્પણભાવ આવે છે. આવાં પરિણામ થતાં નિર્મળતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને પાત્રતાનો વિકાસ થાય છે. નિર્મળ થયેલા અંતઃકરણમાં આત્મસ્વરૂપનો નિર્શય-નિશ્ચય થાય છે, આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ ભાસતો જાય છે, સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસમાં દક્ષતા આવતી જાય છે અને કોઈ ધન્ય પળે સહજાત્મ-સ્વરૂપની અનુભૂતિ થાય છે. આમ, સદ્ગુરુનો આશ્રય અપૂર્વ બહુમાન સાથે કરતાં જીવમાં આત્મસાક્ષાત્કારનું બીજ એવો આત્મવિચાર ઊગે છે અને તે જીવને ત્વરાથી આત્મજોગ થાય છે.

પ્રત્યક્ષપશાના આવા અગશિત લાભના કારશે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના સમાગમમાં પરોક્ષ જિનેશ્વર કરતાં પણ મોટો ઉપકાર સમાય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે પ્રસ્તુત ગાથામાં શ્રીમદ્દનો આશય પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો વિશેષ ઉપકાર બતાવી જિનેશ્વર ભગવાનને ગૌશ કરવાનો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષતાની આવશ્યકતા અને મહત્તા બતાવવાનો છે. યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની સમજણ નથી એવા કેટલાક જીવો આ ગાથાનો ઊંધો અર્થ કરે છે અને કહે છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાનનો ઉપકાર ઓળવીને શ્રીમદ્દને સદ્ગુરુ થઈ લોકો દારા પૂજાવું છે, તેથી તેમણે આવું લખ્યું છે. આ તેમનો મિથ્યા આક્ષેપ છે, ઉન્મત્ત પ્રલાય છે. શ્રીમદે પોતાનાં પૂજા-સત્કાર અર્થે આવું નથી લખ્યું, પરંતુ દીર્થ અને તીવ્ર અન્વેષણ પછી માર્ગનો જે મર્મ પોતે પામ્યા હતા તે જ તેમણે જગત સમક્ષ ખુલ્લો કર્યો છે. વિદ્યમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનાં સમાગમ અને આશ્રયભક્તિ ઉપર અત્યંત ભાર મૂકી તેમણે વીતરાગમાર્ગનું પરમ રહસ્ય પ્રદર્શિત કર્યું છે. આ પરમ હિતકારી સિદ્ધાંત બાબત કોઈને કિંચિત્માત્ર આશંકા ન રહે તે હેતુએ અત્યંત કરુણા વડે આત્મખુમારીથી પોતાનો અનુભવ દ્રષ્ટાંતરૂપે આપતાં શ્રીમદ્દ લખે છે કે –

'ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાનીપુરુષનાં ચરણારવિંદ, તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે, અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધ લક્ષ જોવા જતાં એ જ છે.'⁹

શ્રીમદ્ પૂર્વભવમાં શ્રી મહાવીર ભગવાનના શિષ્ય હતા, ત્યારે તેમજ્ઞે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના મહિમાની વાત જાણી હતી તથા પ્રગટ અનુભવી હતી અને આ ભવમાં ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૨૫૯ (પત્રાંક-૧૯૪) જાતિસ્મરણજ્ઞાનના ઉઘાડથી તેની સ્મૃતિ તાદશ્ય થઈ હતી, તેથી જ તેમણે જીવોનાં કલ્યાણાર્થે આ રહસ્ય દર્શાવી પરમ ઉપકાર કર્યો છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુ સમ નહીં, ભૂત ભવિષ્ય મજાર; થયા થશે તે જિનવરા, આત્મ હિત કરનાર. શાસ્ત્ર શ્રવણથી જે થયો, પરોક્ષ જિન ઉપકાર; પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુથી કદી, નહીં વધનાર લગાર. પ્રત્યક્ષ આશ્રય શ્રેષ્ઠ છે, પરમાર્થે હિતકાર; એવો લક્ષ થયા વિના, સ્કુરે ન સત્ ચિદ્ સાર. સદ્ગુરુ ભાષિત ધર્મ છે, સત્ય માર્ગ દાતાર; એ પ્રતીત વણ જીવને, ઊગે ન આત્મવિચાર.'⁹

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૫ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ , ગાથા ૪૧-૪૪)

אז זיז לחו פעציא אוו, אז אחא ה וה חצע, אוא האוענו פעזיא אוו, אוא היה האחצע.

ગાથા ૧૧માં કહ્યું કે અનાદિની આત્મભ્રાંતિને છેદવામાં પૂર્વે થઈ ગયેલા ભૂમિકા પરોક્ષ જિનેશ્વરોનાં વચનો કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ વધુ ઉપકારી છે. જે જીવ એમ ન માને તેને આત્માનો સમ્યક્ વિચાર ઉદ્ભવી શકે નહીં.

આમ, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય દર્શાવી, તેમનું વિશેષ ઉપકારીપણું કઈ રીતે છે તે બતાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે –

> 'સદ્દગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ; સમજ્યા વણ ઉપકાર શો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.' (૧૨)

અર્થ સદ્દગુટુના ઉપદેશ વિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજાયા અર્થ વિના ઉપકાર શો થાય? જો સદ્દગુટુઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. (૧૨)

> સદ્ગુટુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ; તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ. પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય; સમજો જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુજ્ય.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જે જિનનું સ્વરૂપ સમજે, તે પોતાના સ્વરૂપની દશા પામે, કેમકે શુદ્ધ આત્માપણું એ જ જિનનું સ્વરૂપ છે; અથવા ૨ાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જિનને વિષે નથી તે જ શુદ્ધ આત્મપદ છે, અને તે પદ તો સત્તાએ સર્વ જીવનું છે. તે સદ્ગુરુ - જિનને અવલંબીને અને જિનના સ્વરૂપને કહેવે કરી મુમુક્ષુ જીવને સમજાય છે. (૧૨)¹

ભાવાર્થ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ ઉપકાર કેવી રીતે થવા પામે છે તે સમજાવતાં આવાર્થ અહીં કહ્યું છે કે શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના શ્રી જિનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું નથી. શ્રી સદ્ગુરુની આત્મહિતકારી દેશના દારા શ્રી જિનનું ભક્તિ કરવા યોગ્ય સહજાત્મસ્વરૂપ કેવું છે, શુદ્ધાત્મપરિણતિનો લોકોત્તર માર્ગ કેવો છે તે યથાતથ્ય સમજાય છે. શ્રી સદ્ગુરુ સમજાવે છે કે શ્રી જિન ભગવાનને સ્વભાવની સન્મુખતાથી નિર્મળ દશા પ્રગટી છે. તેમશે પોતાના આત્મસ્વભાવને પરિપૂર્ણ જાણીને, તે સ્વભાવના ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.પ૩૪ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન)

ગાથા

જ આશ્રય વડે રાગનો ક્ષય કર્યો છે. જે સ્વભાવસામર્થ્યના અવલંબન વડે તેમણે પરમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવું જ સ્વભાવસામર્થ્ય સર્વ જીવમાં છે. તે સ્વભાવનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન કરવાથી તથા તેમાં સ્થિરતા કરવાથી પૂર્ણસુખમય દશા પ્રગટે છે. શ્રી જિનનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ શ્રી સદ્ગુરુ પરમ ઉપકાર કરી સમજાવે છે. તે સમજાતાં શ્રી જિનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય પ્રગટે છે, તેમના પ્રત્યે નિર્મળ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે, તેમાં જ તલ્લીનતા થાય છે અને તેથી મિથ્યાત્વાદિ દોષો નાશ પામી, અનુક્રમે પૂર્ણ શુદ્ધ એવી જિનદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, સદ્ગુરુ દારા શુદ્ધાત્મરૂપ એવા જિનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. અહીં 'સમજાચ' એટલે શ્રી જિનનું સ્વરૂપ યથાતથ્ય જાણવું, તેમની અપૂર્વતા લક્ષમાં આવવી અને તેમના તરફ કલ્યાણકારી ભક્તિ પ્રગટવી. તેમનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજ્યા વિના, ફક્ત ઓઘસંજ્ઞાથી તેમની ઉપાસના કરવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. જિનનું અંતરંગ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના યથાર્થ લાભ થતો નથી. સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના પોતાની મતિકલ્પનાએ જિનનું સ્વરૂપ ધારી લેવાથી નિજકાર્ય સધાતું નથી, માટે જેમણે શ્રી જિનના બોધનો આશ્રય લઈ, તેને પોતાને વિષે પરિણમાવ્યો છે એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ દારા તે શુદ્ધ સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજવા યોગ્ય છે. શ્રી જિનનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાયાથી નિજાત્માની પ્રીતિ-પ્રતીતિ પ્રગટે છે. જેમ જેમ સ્વરૂપસન્મુખતા સધાતી જાય છે, તેમ તેમ પરિણતિ નિર્મળ બનતી જાય છે અને અનુક્રમે સર્વ રાગાદિ વિકારો નાશ પામી આત્મા જિનસ્વરૂપ બને છે. આમ, જિનસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવવારૂપ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ ઉપકાર હૃદયમાં ભાસવાથી શ્રીમદે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય ઠેર ઠેર ગાયું છે.

વિશેષાર્થ સંસારમાં અનંત કાળ સુધી પરિભ્રમણ કરાવનારા રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન **વિશેષાર્થ** આદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતીને જે આત્મા પરમ ઐશ્વર્યપદે યુક્ત થઈ, પરમાત્મપદે વિરાજમાન થાય છે તેઓ જિન છે.^૧ તેમણે રાગાદિનો નિઃશેષ ક્ષય કરી, તે ક્ષય કરવામાં વિસ્મયજનક આત્મવીર્ય પ્રગટાવી, સહજ, સ્વાધીન, નિરાલંબી, અનંત, અવ્યાબાધ, સદાકાળ ટકે એવું, સર્વોત્તમ, અવર્શનીય સુખ પ્રગટાવી ત્રિવિધ તાપનો લય કર્યો છે; તેથી તેઓ પરમસુખી છે, પરમસંતોષી છે, અનંત ઐશ્વર્યના ધણી એવા શુદ્ધચૈતન્યસ્વામી છે. એ શુદ્ધ ચિદ્રપના એકેક પ્રદેશથી નિરંતર નિર્વહતી સુખામૃતની અખંડરસધારાનો તેઓ સમયે સમયે અનુભવ કરે છે.

૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'નિયમસાર'ની શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવકૃત ટીકા, જીવ અધિકાર, ગાથા ૧

'अनेकजन्माटवीग्रापणहेतून् समस्तमोहरागढेषादीन् जयतीति जिनः ।'

२८४

જિનેશ્વર ભગવાનમાં વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને પરમ હિતોપદેશકતા હોય છે. તેઓ જન્મ, જરા, તુષા, ક્ષુધા, વિસ્મય, અરતિ, ખેદ, રોગ, શોક, મદ, મોહ, ભય, નિદ્રા, ચિંતા, સ્વેદ, રાગ, દ્વેષ અને મરશ એ અઢાર દૂષણરહિત વીતરાગ હોય છે. તેઓ કૃતકૃત્ય થયા છે, એટલે કે તેમને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. તેઓ ન તો કોઈને સખી કરે છે, ન તો કોઈને દુઃખી કરે છે. તેઓ તો પોતાના સ્વરૂપમાં લીન રહે છે. અચિંત્ય સામર્થ્યયોગે મોહનીયાદિ ચાર ઘાતી કર્મોનો સંહાર કરી, પૂર્ણ જ્ઞાન-જ્યોતિ પ્રગટાવી તેઓ પરમ જ્ઞાની થયા છે. લોકાલોકપ્રકાશક કેવળજ્ઞાનથી તેઓ સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને જાશે છે. તેઓ એક સમયમાં એકસાથે અનંત દ્રવ્ય. અનંત ક્ષેત્ર. અનંત કાળ તથા અનંત ભાવોને હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે. જગતમાં જેટલા જ્ઞેય પદાર્થો છે, તે સર્વના અનંતા ગુણો છે અને તે ગુણોની ત્રણે કાળની અનંત પર્યાયો છે; તે બધાંનું અનંત, અવિનશ્વર, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન તેમને યુગપદ્ (એકીસાથે) હોય છે. વળી, તેઓ કર્મગ્રીષ્મથી અકળાતાં પામર પ્રાણીઓને પરમ શાંતિ બક્ષવા મેઘધારાવાશીથી શુદ્ધાત્માનો બોધ આપે છે. આત્માનું હિત સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં છે અને સાચું નિરાકુળ સુખ આત્માની મુક્તિમાં છે, માટે તેમના ઉપદેશમાં મુક્તિના માર્ગનું કથન આવે છે. તેથી તેઓ હિતોપદેશી છે. આમ, જિનદેવમાં વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને પરમ હિતો પદેશકપણું હોય છે.^૧

જિન પરમાત્મા જ્ઞાનાનંદથી પૂર્ણ છે, પવિત્ર છે, સર્વ કર્મની ઉપાધિથી મુક્ત છે. તેઓ અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય આદિ અતીન્દ્રિય ગુણરત્નોના સમૂહનું નિવાસસ્થાન છે. તેમનું સ્વરૂપ પરમ શુદ્ધ, પવિત્ર, અકષાયી, નીરાગી, નિર્વિકારી અને સહજાનંદી છે. નિત્ય, નિરંજન, જ્ઞાનમય, પરમાનંદસ્વભાવવાળા, શાંત તથા શિવસ્વરૂપ એવા જિન ભગવાનનું શુદ્ધ, સહજ, પરમપદ જેવું જ સ્વરૂપ સર્વ જીવનું છે. મૂળ સ્વરૂપે જિન પરમાત્મા અને જીવમાં ભેદ નથી, પણ વર્તમાનમાં જિન ભગવાનનું આ પરમાત્મપદ વ્યક્ત છે - પ્રગટ છે, જ્યારે અન્ય સંસારી જીવનું તે પદ કર્મોથી આવરિત છે. તે કર્મકલંક ટાળી શકાય છે અને તે ટાળવાથી જીવ પોતાનું પરમાત્મપદ જિન ભગવાનની જેમ પ્રગટ, વ્યક્ત, પ્રકાશિત કરી શકે છે.

જિનેશ્વર ભગવાનની અલૌકિક દશા તેમના સ્વભાવમાંથી પ્રગટેલી છે. નિજ જ્ઞાયકદ્રવ્યમાં શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા કરી તેમણે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે. તેમના આવા અદ્ભુત સ્વરૂપની સમજજા જીવને શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા મળે છે. કરુણાપૂર્વક ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીકૃત, 'રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર', શ્લોક પ 'आप्तेनोत्सन्नदोषेण सर्वज्ञेनागमेशिना । भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ।।' શ્રી સદ્ગુટુ જીવને સમજાવે છે કે જેમણે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને લક્ષમાં લીધું છે તેઓ કેવળજ્ઞાનને પામી ન્યાલ થઈ ગયા છે અને જેઓ શુદ્ધજ્ઞાયકભાવરૂપ આત્માને લક્ષમાં લેતા નથી, અનુભવતા નથી, તેઓ શુદ્ધ આત્માની સમજણના અભાવે સંસારમાં રખડે છે. જિન ભગવાન - સિદ્ધ ભગવાન જેવો જ પૂર્શ જ્ઞાન અને અખંડ આનંદરૂપ આત્મવૈભવ પ્રત્યેક જીવમાં છે. પ્રત્યેક જીવ કેવળજ્ઞાનની શક્તિવાળો છે. જિનમાં તે કેવળજ્ઞાન વ્યક્તિરૂપે રહેલું છે અને સંસારી જીવોમાં તે શક્તિરૂપે રહેલું છે. વિહરમાન જિન ભગવાનનાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતી કર્મ સર્વથા નાશ પામ્યાં હોવાથી અને સિદ્ધ-દશાને પામેલા જિન ભગવાનનાં સર્વ કર્મો નાશ પામ્યાં હોવાથી તેમનામાં અનંત ગુણ પ્રગટ્યા છે, જ્યારે સંસારમાં રહેલા સર્વ છદ્મસ્થ આત્માઓમાં તે ગુણો મોહનીયાદિ કર્મોના કારણે અપ્રગટરૂપે છે; જો કે તેમનામાં તે ગુણો પ્રગટ કરવાની શક્તિ તો છે જ. તેથી જિનમાં અને જીવમાં વ્યક્તિ-શક્તિ અપેક્ષાએ ભેદ છે, પણ મૂળ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ કોઈ ભેદ નથી. જીવનું સ્વરૂપ જિનના સ્વરૂપ કરતાં જરા પણ ઊતરતું નથી, જરા પણ ન્યૂન નથી. પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ અને ન્યૂન જ્ઞાન જોઈને અજ્ઞાની પોતાને હીન માને છે, પરંતુ તેના આત્મામાં પણ તે અનંત ગુણનાં નિધાન પરિપૂર્ણ છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધનચની દષ્ટિથી આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ આત્મા અને સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ઔપાધિક ભેદ છે. સ્વાભાવિક સ્વરૂપથી જોઈએ તો આત્મા સિદ્ધ ભગવાનની તુલ્થ જ છે. સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિરાવરણ છે; અને વર્તમાનમાં આ આત્માનું સ્વરૂપ આવરણસહિત છે, અને એ જ ભેદ છે; વસ્તુતાએ ભેદ નથી. તે આવરણ ક્ષીણ થવાથી આત્માનું સ્વાભાવિક સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે.'⁹

જિન ભગવાનની વર્તમાન અવસ્થામાં અને જીવની વર્તમાન અવસ્થામાં ભિન્નતા હોવા છતાં આત્માના મૂળ સ્વભાવની અભિન્નતાનું શ્રી સદ્ગુરુ ભાન કરાવે છે અને જીવને અંતર્મુખ થઈને નિજાત્માના વૈભવને જોવા માટે પ્રેરશા આપે છે. આત્માના ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવની સન્મુખ થઈને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર દષ્ટિનું ત્રાટક કરતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, અતીન્દ્રિય આનંદનો લાભ થાય છે. સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મામાં જિન થવાની શક્તિ વિદ્યમાન છે અને તેને ઓળખીને સ્વભાવસન્મુખ

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છેઢી આવૃત્તિ, પૃ.૫૭૧ (આંક-૭૫૩, ૧) સરખાવો ઃ આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'પરમાત્મપ્રકાશ', અધિકાર ૨, ગાથા ૧૯૭ 'जो जिणु केवल-णाणमउ परमाणंद-सहाउ । सो परमणउ परम-परु सो जिय अप्प-सहाउ ।।'

૨૮૬

થવાથી કૈવલ્યદશા પ્રગટે છે. તેથી સદ્ગુરુ જીવને ઉપદેશે છે કે 'હે જીવ, જિનસ્વરૂપને સમજી નિજસર્વજ્ઞપદ વારંવાર વિચાર કરવા યોગ્ય અને સ્વાનુભવે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. એ મહત્કાર્ય હવે તું ત્વરાથી કરી લે. હે જીવ, તું અપ્રમત્ત થા. નિજસ્વભાવાકાર વૃત્તિમાં જ અભિમુખ થા.'

સદ્ગુરુના ઉપદેશ દારા જિનસ્વરૂપ સમજાતાં જીવનું લક્ષ બદલાઈ જાય છે. તેનાં પરિણામમાં સદ્વિચાર ઘૂંટાવા લાગે છે. જિન કેવા છે? તેમનો આત્મા કેવો છે? તેમના ગુણોનું સામર્થ્ય કેવું છે? તેમની કેવળજ્ઞાન આદિ પર્યાયનું સ્વરૂપ કેવું છે? એવા પ્રકારના તત્ત્વવિચાર ઊગવા લાગે છે. પરની પ્રીતિનો રસ મંદ થઈ જાય છે અને જિનદેવનું બહુમાન થવા લાગે છે. અત્યાર સુધી તેને જિનદેવનો મહિમા લાગ્યો હતો પણ તે ઉપલક હતો, તેમના અંતરંગ સ્વરૂપનો ન હતો; પરંતુ હવે સદ્ગુરુનાં વચનના અવલંબને જિનદેવનું ખરું સ્વરૂપ તેને સમજાય છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ કરીને હવે તે જિનસ્વરૂપનું વારંવાર ચિંતન કરે છે. જેમ જેમ ચિંતનનું ઊંડાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તેમના શુદ્ધ આંતર સ્વરૂપનો પરિચય થતો જાય છે. જિનના શુદ્ધ ગુણો તેને આશ્ચર્યચક્તિ કરી દે છે. જિનેશ્વર ભગવાનનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની અતિશય નિર્મળતાનાં દર્શન કરીને, તેમની અદ્ભુતતા જોઈને તે અતિ પ્રસન્નતા અનુભવે છે. તેમનું આત્મદ્રવ્ય અત્યંત શુદ્ધ છે. જેવું દ્રવ્ય છે, ગુણો પણ તેવા જ શુદ્ધ છે. ગુણો અને ગુણીની એકતા છે અને તે ગુણોની શક્તિ નિર્મળ પર્યાય દારા વ્યક્ત થતી હોવાથી તેને તેમાં નિજસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

જેમ એક ફાનસનો કાચ સાફ હોવાથી અંદરની જ્યોતિ દેખાય છે અને બીજા ફાનસનો કાચ કાળો પડી ગયો હોવાથી અંદરની જ્યોતિ પહેલા ફાનસ જેવી દેખાતી નથી, પણ છે તો ખરી; તેમ જિનેશ્વરના ગુણો નિર્મળ પર્યાય દ્વારા વ્યક્ત છે, જ્યારે અજ્ઞાની જીવના ગુણો આવરિત હોવાથી પર્યાયમાં વ્યક્ત નથી; તે છતાં સ્વભાવે તો તે શુદ્ધ જ છે. પોતાનું સ્વરૂપ જિનેશ્વર જેવું જ છે એ જાણકારી થતાં તે આહ્લાદ અનુભવે છે. પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે નજર જતાં તેને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. મૂળ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ભેદ નથી, કર્મના કારણે ભેદ દેખાય છે. પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ તેવું જ પરિપૂર્ણ છે એવું સમજાતાં જ તેની દષ્ટિ પલટાઈ જાય છે. તે પરમાત્મસ્વરૂપ -જિનસ્વરૂપ પોતાની અવસ્થામાં પ્રગટ કરવાની રુચિ તથા ભાવના ટઢ થાય છે. પોતામાં જિન બનવાની શક્તિ છે અને સદ્ગુરુએ બતાવેલા માર્ગે ચાલીને પુરુષાર્થથી તેને પ્રગટ કરી શકાય છે એવી અવિચળ શ્રદ્ધા તેને પ્રગટે છે.

આમ, જિનસ્વરૂપની ઓળખાણથી જીવને પોતાની પ્રભુતાનું ભાન થાય છે અને તેને પ્રગટાવવાની અભિલાષા જાગે છે. જિનસ્વરૂપના વિચારથી તે નિજસ્વરૂપનો વિચાર કરતો થાય છે. જેમને દિવ્ય કેવળજ્ઞાન અને સંપૂર્ણ અતીન્દ્રિય સુખ પ્રગટ્યું છે એવા જિન ભગવાન દર્પણ સમાન છે. દર્પણમાં જેમ પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ જિનેશ્વરરૂપ દર્પણમાં શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. દષ્ટિને સ્વ તરફ દોરે તે દર્પણ. જેમ દર્પણમાં ચહેરો જોનારને પોતાના વિષે વિચાર આવવાના શરૂ થઈ જાય છે, તેમ જીવને જિન ભગવાનરૂપ દર્પણમાં પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે અને સ્વરૂપવિચાર આવવા લાગે છે. જિનસ્વરૂપની ઓળખાણથી પોતાના આત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ ઓળખાય છે. જિન ભગવાનને જે કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યાં છે, તે પ્રગટાવવાનું સામર્થ્ય પોતાના આત્મામાં છે એમ પ્રતીતિ થતાં વિકારી ભાવોથી ભેદજ્ઞાન થાય છે અને આત્માવલંબની બની સ્વસ્વરૂપમાં એકતા સધાય છે.^૧

જિન ભગવાનનો આત્મા સર્વતઃ વિશુદ્ધ છે, અર્થાત્ તેમનો આત્મા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે પ્રકારે શુદ્ધ છે; જ્યારે નિજાત્માનાં દ્રવ્ય-ગુણ તો સદા શુદ્ધ જ છે, પણ પર્યાયની શુદ્ધતા નથી તેમ લક્ષમાં આવતાં પર્યાયને શુદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ જીવ ઉપાડે છે. જિન ભગવાનનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને લક્ષમાં લેનાર જ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય હોય છે કે તે જીવ પોતાના આત્મામાંથી વિકારનો અને અપૂર્ણતાનો નિષેધ કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને સ્વીકારે છે, જેથી પર્યાય શુદ્ધ થવા માંડે છે. આમ, જે પોતાના આત્માને રાગ-દેષરહિત પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો સ્વીકારે છે, તે જીવ સમ્યગ્દર્શનના આંગણે આવે છે. આ ભૂમિકામાં મનના અવલંબન દારા સ્વભાવનો અનુભવ થાય તે સાક્ષાત્ સમ્યગ્દર્શન છે.

'જિનેશ્વરને જે દશા પ્રગટી છે તેવું જ મારું સ્વરૂપ છે અને તેમને જે રાગ, દેષ અને મોહ ટળી ગયા છે તે અત્યારે મારામાં હોવા છતાં તે મારું સ્વરૂપ નથી' -આટલું સમજતાં જીવ સમ્યગ્દર્શનને પાત્ર થાય છે. પછી તે નિર્શય તથા નિશ્ચયની ભૂમિકાને વટાવીને, અંતરસ્વભાવમાં વળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. જેમ મોતીનો હાર ખરીદનાર પહેલાં તો હાર, તેનાં મોતી અને તેની ધવલતા એ ત્રશેનું સ્વરૂપ વિચારે છે, પણ હાર પહેરે ત્યારે તે સંબંધી કોઈ વિચાર તેને રહેતો નથી, માત્ર હાર સંબંધી સંતોષને જ તે વેદે છે; તેમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર જીવ પ્રથમ જિન સમાન પોતાના આત્માનાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયને જાણે

૧- જુઓ : ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, શ્રી અભિનંદન ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૭,૮ 'જિમ જિનવર આલંબને, વધે સધે ઝોક તાન હો મિત્ત; તિમ તિમ આત્માલંબની, ગ્રહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત. સ્વસ્વરૂપ એકત્વતા, સાધે પૂર્ણાનંદ હો મિત્ત; ૨મે ભોગવે આતમા, ૨ત્નત્રથી ગુણવૃંદ હો મિત્ત.'

२८८

છે, પશ જ્યાં સુધી એ ત્રણે ઉપર લક્ષ રહે છે, ત્યાં સુધી તે સંબંધી વિકલ્પો રહે છે અને તેથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. દ્રવ્યને અભેદપશે લક્ષમાં લેતાં આત્માનો અનુભવ થતો હોવાથી તે જ્યારે દ્રવ્યને લક્ષમાં લઈને અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે અભેદ ચૈતન્યદ્રવ્ય તરફ જ્ઞાન ઢળતાં ગુણભેદ અને પર્યાયભેદનું લક્ષ એકસાથે છૂટી જાય છે. અભેદસ્વભાવ તરફ વળેલા જ્ઞાનમાંથી ભેદનો વિકલ્પ છૂટી જાય છે અને નિર્વિકલ્પ થઈને અભેદ ચૈતન્યનો અનુભવ થતાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે.

આમ, સદ્ગુરુના ઉપદેશ દારા પ્રથમ જિનેશ્વરના સ્વરૂપનો અને તે દારા પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નિર્્શય થતાં જીવ અંતર્મુખી પુરુષાર્થ દારા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં પહેલાં ભેદભક્તિ હોય છે. જિનેશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે ભેદ-ભક્તિ છે. તે દારા પોતાના આત્માને પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપે ઓળખીને, તે સ્વરૂપની શ્રદ્ધા તેમજ જ્ઞાન સહિત તેમાં જ લીન થવું તે અભેદભક્તિ છે. અભેદ ભક્તિમાં ચિત્ત જોડાવાથી શરીરાદિ પરમાંથી એક્ત્વબુદ્ધિ છૂટે છે અને આત્માની અનુભૂતિ થાય છે. આમ, જિન સમાન પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણ સહિત ભક્તિ કરતાં કર્મના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

જિનસ્વરૂપ ઓળખવાનું આવું મહત્ ફળ છે, પશ તે ઓળખાશ માત્ર પોતાની શક્તિથી થતી નથી, તેને માટે સદ્ગુરુના ઉપદેશની આવશ્યકતા છે. ફક્ત જિનનું બાહ્ય સ્વરૂપ સમજાયાથી કોઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. સદ્ગુરુ જિનેશ્વરના અંતરંગ સ્વરૂપની ઓળખાશ કરાવે છે. પવિત્ર વીતરાગદશારૂપ શ્રી જિનનું યથાર્થ સ્વરૂપ મુમુક્ષુ જીવને ગુરુગમથી સમજાય છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા શ્રી જિનનું સ્વરૂપ સમજી નિજસ્વરૂપ તરફ વળવાથી આત્મલાભ થાય છે. શ્રી જિનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી, સદ્ગુરુ આત્મનિધાન પામવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે અને એ જ તેમનો મહદ્દ ઉપકાર છે. આ તથ્યને આ ગાથાના સંદર્ભમાં સમજાવતાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'અઝે સૂત્રમાં 'સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ' – વિના 'સમજાય ન જિનરૂપ' – જિનનું રૂપ – સ્વરૂપ ન સમજાય એમ કહ્યું, તેમાં 'વિના' શબ્દપ્રયોગથી ભારપૂર્વક સૂચવ્યું છે કે સદ્ગુરુઉપદેશ થકી જ જિનનું સ્વરૂપ સમજાય, – સદ્ગુરુગમ થકી જ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનના સ્વરૂપની ગમ-સમજણ પડે અર્થાત્ અન્વય-વ્યતિરેક બન્ને અત્ર શમાય છે – સદ્ગુરુનો ઉપદેશ હોય તો જ જિનનું સ્વરૂપ સમજાય, સદ્ગુરુનો ઉપદેશ ન હોય તો જિનનું સ્વરૂપ ન સમજાય.'⁹

જિનનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના યથાર્થપણે તેમની ઉપાસના કરી શકાતી <u>નથી.</u> જિનસ્વરૂપ સંબંધી ઉપલક માહિતી મેળવી લે, પણ જ્યાં સુધી જિનસ્વરૂપનું સાચું

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.પર

જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણ થઈ શકતું નથી. જેમ કોઈ પુરુષ સંગીતશાસ્ત્ર દ્વારા સ્વર, રાગ અને તાલતાનના ભેદો શીખે, પરંતુ સ્વરાદિનું સ્વરૂપ ન ઓળખે તો તેને સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ન આવે; તેમ કોઈ જીવ જિનનાં નામ, લાંછન, વ્યાખ્યા આદિ શીખી લે, પરંતુ તેમના સ્વરૂપને ઓળખે નહીં તો તેને સમ્યક્ત્વ થતું નથી. તેમનું સાચું સ્વરૂપ નહીં સમજાવાના કારણે ઉપાસનામાં અનેક વિકૃતિઓ આવવાનો સંભવ રહે છે. પંડિત શ્રી ટોડરમલજી લખે છે –

'અરહંતાદિના નામ-પૂજનાદિકથી અનિષ્ટ સામગ્રીનો નાશ તથા ઇષ્ટ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થવી માની, રોગાદિ મટાડવા વા ધનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે તેનું નામ લે છે વા પૂજનાદિ કરે છે. પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટના કારણ તો પૂર્વકર્મનો ઉદય છે, અરહંત તો કર્તા નથી, અરહંતાદિકની ભક્તિરૂપ શુભોપયોગ પરિણામોથી પૂર્વપાપનું સંક્રમણાદિ થઈ જાય છે, માટે ત્યાં અનિષ્ટનાશ અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિના કારણમાં ઉપચારથી અરહંતાદિની ભક્તિ કહીએ છીએ; પણ જે જીવ પહેલાંથી જ સાંસારિક પ્રયોજન સહિત ભક્તિ કરે છે તેને તો પાપનો જ અભિપ્રાય રહ્યો, કાંસા, વિચિકિત્સારૂપ ભાવ થતાં એ વડે પૂર્વ પાપનું સંક્રમણાદિ કેવી રીતે થાય? તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ.'⁹

કેટલાક લૌકિક સુખની આકાંક્ષાથી જિનની ઉપાસના કરે છે. તેઓ તો પોતાની કલ્પના અનુસાર શ્રી જિન ભગવાનમાં પણ ભેદભાવ કરી દે છે. તેમના મત પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન રક્ષા કરે છે, શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન શાંતિ આપે છે, શ્રી શીતળનાથ ભગવાન શીતળાને મટાડવાવાળા છે અને શ્રી સિદ્ધ ભગવાન કુષ્ઠરોગ દૂર કરે છે. આવું માનીને અમુક દિવસે, અમુક સમયે, અમુક ભગવાનની પૂજા કરે છે, પરંતુ સર્વ ભગવાન એક્સરખી શક્તિ અને અનંત વીર્યના સ્વામી છે અને તેઓ તેમની વીતરાગતા-સર્વજ્ઞતાના કારણે પૂજ્ય છે એવું તેમને ભાન પણ હોતું નથી. તેથી લૌકિક આશયથી કરેલી શ્રી જિન ભગવાનની બાહ્ય ઓળખાણ આત્મકલ્યાણમાં ઉપકારી થતી નથી.

આમ, જિનેશ્વરની બાહ્ય ઓળખાણથી આત્મલાભ થતો નથી, પરંતુ ગુણ-લક્ષણો દારા થયેલી તેમની ઓળખાણથી આત્મહિત સાધી શકાય છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશ દારા જિનેશ્વરના અદ્ભુત ગુણોને ઓળખી, તેમની ઉપાસના કરવાથી અલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઊંડાણ અને ભાવપૂર્વકના ચિંતનથી જિનેશ્વરના ગુણોનું યથાર્થ માહાત્મ્ય સમજાય છે, તેમના પ્રતિ ખરો અહોભાવ જાગે છે અને તેમની ભક્તિમાં સુલભતાથી લીનતા આવે છે. જેનું ચિંતન કરવામાં આવે તેનું પોતાનામાં આવિર્ભાવપશું થતું

૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭, પૃ.૨૧૭

જાય - તે ન્યાયથી જિનેશ્વરના ગુણોના ચિંતનથી તે તે ગુણો મુમુક્ષુ જીવમાં અંશે અંશે પ્રગટતા જાય છે, વર્ધમાન થતા જાય છે. આમ, તે સદ્દ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા જિનનું યથાર્થ સ્વરૂષ સમજે છે અને સાચી ઉપાસના દ્વારા સ્વરૂપદશાને પામે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

> 'સદ્દગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ; તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ. પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય; સમજો જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુજ્ય.'^૧

સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા જીવ જિનસ્વરૂપને જાણે છે અને જિનસ્વરૂપને જાણતાં તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે, કારણ કે શુદ્ધાત્મપણું તે જિનનું ખરું સ્વરૂપ છે અને તે શુદ્ધાત્મપદ તો સત્તાએ સર્વ જીવનું છે. સદ્દગુરુના બોધ દ્વારા 'હું જિનસ્વરૂપ છું' એમ ટઢ નિર્ણય થાય છે. તેને નિઃશંકતા આવે છે કે 'જેમ જિન ભગવાન પુરુષાર્થ વડે વિભાવનો ક્ષય કરી મોક્ષને પામ્યા છે, તેમ હું પણ પુરુષાર્થ કરીને તે દશા પામી શકીશ.' 'હું ત્રિકાળી, મુક્તસ્વભાવી છું' એવું તેને લક્ષ રહે છે. પોતાના જ્ઞાયક-સ્વરૂષની સ્મૃતિ રહે છે. 'આ ચૈતન્યભાવ પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે' એવું જ્યારે દઢતાપૂર્વક માને છે અને ત્યારે તે જીવ સમ્યક્ત્વસન્મુખ થાય છે. તેનું સમગ્ર પરિશમન બદલાઈ જાય છે. તેને અંતરમાં એવી લગની લાગે છે કે 'હું ચિદાનંદ પરમાત્મા છું.' અંતરમાં એવા દઢ સંસ્કાર પડે છે કે જે કદી ફરે નહીં અને તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય જ છે. આમ, સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાથી તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને તે સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરતાં તેને કેવળજ્ઞાનમય તથા પૂર્ણસુખમય દશા પ્રગટે છે. તેને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ સંસારનાં સમસ્ત તાપ, ચિંતા, ફિકર, પીડા આદિ ઉતાપ મટી જાય છે અને સાદિ-અનંત કાળ માટે પરમ શાંતિ અને અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જિનભાવનાથી ભાવિત એવો જિનભક્ત સિદ્ધના ઉત્તમ સુખને પામે છે. તે સિદ્ધસુખ કલ્યાણરૂપ છે, નિરુપદ્રવ છે, અજરામર લિંગવાળું છે, અનુપમ છે; તેને સાંસારિક સુખની ઉપમા આપી શકાય નહીં; તે સર્વોત્તમ છે, પરમોત્કૃષ્ટ છે, મહાર્થ - મહાન અર્ઘ્ય છે, પૂજ્ય છે, પ્રશંસા યોગ્ય છે; કર્મમળ તથા રાગાદિ મળથી રહિત વિમલ અને અતલ છે.^૨

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.ષ૩૪ (પ્રસ્તુત ગાથા ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'ભાવપાહુડ', ગાથા ૧૬૨ 'सिवमजरामरऌिंगमणोवममुत्तमंपरमविमलमतुलं । पत्ता वरसिद्धिसुहं जिणभावणभाविया जीवा।।' આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – '**સદ્ગુટુના ઉપદેશ વણ**, હું તે કોણ ને કેમ; ક્યારે ઉત્પત્તિ માહરી, સમજાય ન કંઈ જેમ. તેમજ સદ્ગુરુ વાણી વિણ, સમજાય ન જિનરૂપ; પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ અનુભવી, તે ટાળે ભવકૂપ. કૃત્યાકૃત્ય યથાર્થ જે, આત્મ હિતાહિત અર્થ; સમજ્યા વણ ઉપકાર શો? જન્મ સમજ વિણ વ્યર્થ. માટે આ કળિકાળમાં, સદ્દગુરુ વાણી અનુપ;

શુદ્ધ દશા એ નિજ દશા, સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૫-૨૧૬ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૪૫-૪૮)

かいっかいれ かいそのっこので、 でと いうえとき キルモラ、 メベル &1 マッシンろ かいいのに、 こんに かいちいも えったいろ.

ا ગાથા ૧૨માં કહ્યું કે શ્રીગુરુના ઉપદેશ વિના શ્રી જિનેશ્વરદેવનું અંતરંગ ભૂમિકા સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને સ્વરૂપ સમજાયા વિના તાત્ત્વિક લાભ થતો નથી. જીવ જો સદ્ગુરુના બોધથી શ્રી જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિન જેવી દશાને પામે.

આમ, આત્મસ્વરૂષ પામવા માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ એ સર્વોત્તમ સાધન છે એમ ગાથા ૧૧ તથા ૧૨માં શ્રીમદે સ્પપ્ટપણે બતાવ્યું. હવે આ ગાથામાં તથારૂષ લક્ષણ-યુક્ત, અનન્ય ઉપકારી એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યારે સુપાત્ર જીવે શું કરવું જોઈએ, તેનું માર્ગદર્શન આપતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

> 'આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર; પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.' (૧૩)

એ જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનો તથા પરલોકાદિના હોવાપણાનો અર્થ ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે તે પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો જોગ ન હોચ ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે; પણ સદ્ગુરુ સમાન તે ભ્રાંતિના છેદક કહી ન શકાય. (૧૩)

ભાવાર્થ મુમુક્ષુ યોગ્ય લક્ષણ ધરાવનારા સુપાત્ર જીવે પોતાની સાધના માટે જોઈતું ભાવાર્થ માર્ગદર્શન પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ પાસેથી, અર્થાત્ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામી ચૂકેલા મહાત્મા પાસેથી લેવું જોઈએ; પરંતુ એવા આત્મનિષ્ઠ પુરુષનો યોગ સુલભ નથી હોતો. તેથી પરમ અવલંબનરૂપ એવા સાચા સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત ન થયો હોય ત્યારે મુમુક્ષુ જીવે શું કરવું જોઈએ? એ માટે અત્રે કહ્યું છે કે જો પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય તો પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાનીનાં સમર્થ વચનરૂપ શાસ્ત્રનો આશ્રય મુમુક્ષુ જીવને અવલંબનરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સંયોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ માટે પોતાને જરૂરી પ્રેરણા અને પથદર્શન પ્રાપ્ત કરવા તત્ત્વજ્ઞ અનુભવીઓનાં વચનરૂપ શાસ્ત્રોનો આધાર કર્તવ્યરૂપ છે.

ઉપશમ-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અને પદાર્થનો યથાર્થ નિર્ણય થાય એવા '**આત્માદિ** અસ્તિત્વ*'*નાં નિરૂપક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ-વાંચન-પરિશીલન મુમુક્ષુ જીવને પરમાર્થમાર્ગમાં સ્થિર રહેવામાં સહાયભૂત નીવડે છે. '**આત્માદિ'**, અર્થાત્ આત્મા કહેતાં ચેતન અને

ានោ

આદિ કહેતાં જડ એમ જીવ અને અજીવ એવાં મૂળભૂત તત્ત્વોનું નિરૂપણ જેમાં હોય તે સત્શાસ્ત્ર ગણાય છે. આત્માનો સ્વભાવ કેવો છે? તેનો કર્મ સાથેનો અનાદિનો સંબંધ કેવો છે? તે સંબંધ કઈ રીતે દૂર થાય? નવાં કર્મો આવતાં કઈ રીતે રોકાય? લાગેલાં કર્મોનો ભોગવટો કઈ રીતે ઘાય? કર્મબંધ અને કષાયનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે? મનોવિકારો એમાં કેવો ભાગ ભજવે છે? વગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન કરનાર, તેમજ કર્મ ભોગવવાનાં સ્થાનકો, આત્માનું અમરત્વ, આત્માની અપ્રગટ શક્તિ, તે શક્તિને વ્યક્ત કરવામાં સહાયભૂત સાધનો, અર્થાત્ આત્માનો મોક્ષ થવાનાં સાધનો વગેરે દર્શાવતાં શાસ્ત્રો તે સત્ત્શાસ્ત્રો છે. આત્માનું ખુખ્ય કરતાં એવાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સુપાત્ર જીવને સદ્ગુરુનો વિયોગ હોય ત્યારે આધારરૂપ છે. આવાં શાસ્ત્રોનાં વાંચન-પરિશીલન દ્વારા જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવાનું માર્ગદર્શન મળે છે અને દેહાત્મબુદ્ધિની ભાંતિમાંથી મુક્ત થઈ સ્વરૂષને પ્રાપ્ત કરવાની તેમાંથી પ્રેરશા મળતી હોવાથી પરમાર્થમાર્ગે ટકવામાં જીવને તે સહાયભૂત નીવડે છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને શાસ્ત્ર અવશ્ય આધારરૂપ છે, પરંતુ તે શાસ્ત્ર જીવને સદ્ગુરુ જેટલાં ભાંતિનાં છેદક થતાં નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું અવલંબન સર્વોત્કૃષ્ટ જ છે, તેની તોલે આવે એવું અન્ય કોઈ સાધન નથી એમ સુપાત્ર જીવ અવશ્ય જાણે છે.

મ્વરૂપપ્રાપ્તિની ભૂમિકાએ પહોંચતાં પહેલાં જીવે સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી, સ્વરૂપજાગૃતિ કેળવવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ પારમાર્થિક સ્વરૂપનિર્ણય માત્ર બુદ્ધિબળ કે તર્કબળની જ અપેક્ષા નથી રાખતો, પરંતુ વૈરાગ્ય, ઉપશમ આદિ ગુણોથી યુક્ત સુપાત્રતાની પણ અપેક્ષા રાખે છે. સુપાત્ર જીવને આત્માર્થનો લક્ષ બંધાયો હોવાથી સંસાર પ્રત્યેની તેની ભાવના મોળી પડતી જાય છે. તે સત્પુરુષના ચરશને ઇચ્છનાર, સૂક્ષ્મ બોધનો સદૈવ અભિલાષી, ગુણ ઉપર પ્રશસ્ત ભાવ રાખનાર, બહ્મચર્યની ચાહનાવાળો, પોતાના દોષને અપક્ષપાતપણે જોઈ દોષને ટાળવાનો દષ્ટિકોણ રાખનાર, ઉપયોગના સતત લક્ષવાળો, એકાંતપ્રિય, તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉત્સાહી, આહાર-વિહાર-નિહારનો નિયમી અને પોતાની મહત્તા ગોપવનાર હોય છે.

આવી સુપાત્રદશાયુક્ત જીવ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પોતાના બધા પ્રયાસોને જોડે છે. આત્મજ્ઞાન અને આત્મશાંતિ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય? એની જ વિચારણા અને મંથન ઘોળાતાં હોય છે અને તે અર્થે તે સદ્ગુરુનું માર્ગદર્શન ઝંખતો હોય છે, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ પામવા માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ એ જ ઉત્તમોત્તમ સાધન છે એમ તે અંતરથી સ્વીકારતો હોય છે. જો કે તથારૂપ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ આ દુષમ કળિકાળમાં પ્રાપ્ત થવો ઘણો જ દુર્લભ છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'વીતરાગશ્રુતના પરમ રહસ્યને પ્રાપ્ત થયેલા અસંગ અને પરમકરૂણાશીળ

મહાત્માનો ચોગ પ્રાપ્ત થવો અતિશચ કઠણ છે. મહદ્દભાગ્ચોદયના ચોગથી જ તે ચોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશચ નથી..... એવા મહાત્માપુરુષનો ચોગ બહુ બહુ દુર્લભ છે. સારા દેશકાળમાં પણ એવા મહોત્માનો ચોગ દુર્લભ છે; તો આવા દુઃખમુખ્ય કાળમાં તેમ હોચ એમાં કંઇ કહેવું રહેવું નથી.'⁹

આ ચોર્યાસી લાખ યોનિરૂપ ચતુર્ગતિપરિભ્રમણમાં પ્રથમ તો મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. તેમાં વળી આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અને રુચિ ઉત્પન્ન થવી કઠણ છે. રુચિ ઉત્પન્ન થાય તોપણ તેને ટકાવવા અર્થે આત્મસ્વરૂપના પ્રતિપાદક સત્શાસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. મહત્ પુણ્યોદયે તે મળી જાય તો તેનું રહસ્ય સમજાવનારા આત્મ-જ્ઞાની સદ્ગુરુનો ભેટો થવો મહાદુર્લભ છે. દુર્દ્ધર તપશ્ચર્યા કંરનાર તપસ્વીઓ મળે, શાસ્ત્રપારંગત પંડિતો મળી આવે, પરંતુ સ્વાનુભૂતિમંડિત પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ થવો અત્યંત અત્યંત દુર્લભ છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો આવો મહાદુર્લભ યોગ ન થયો હોય તો સુપાત્ર જીવે આત્માદિ અસ્તિત્વની વાત જેમાં હોય તેવાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ પ્રસ્તુત ગાથામાં ભલામણ કરી છે. શ્રીમદ્દ અન્યત્ર પણ લખે છે –

'પારમાર્થિક કરુણાબુદ્ધિથી નિષ્પક્ષપાતપણે કલ્યાણનાં સાધનના ઉપદેષ્ટા પુરુષનો સમાગમ, ઉપાસના અને આજ્ઞાનું આરાધન કર્તવ્ય છે. તેવા સમાગમના વિયોગમાં સત્શાસ્ત્રનો યથામતિ પરિચય રાખી સદાચારથી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.'^ર

'શુદ્ધ સાન વગરના આ જીવને કોઈ પણ ચોગથી શુભેચ્છા, કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા પ્રાપ્ત થાય અને નિઃસ્પૃહ પરમ પુરુષનો ચોગ બને તો જ આ જીવને ભાન આવવું ચોગ્ય છે. તે વિચોગમાં સત્શાસ્ત્ર અને સદાચારનો પરિચય કર્તવ્ય છે; અવશ્ય કર્તવ્ય છે.'³

શાસ્તા પુરુષનાં એટલે કે પ્રબુદ્ધ પુરુષનાં વચનોના સંગ્રહને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. નિષ્પક્ષ ભાવથી, પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ પ્રમાણને બાધા કર્યા વગર, જગતના જીવોનાં કલ્યાણના એકમાત્ર આશયથી જે સદ્બોધનું અવતરણ થયું હોય તેવા ઉપકારી વચનસંગ્રહને સત્શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્ર શબ્દમાં 'શાસ્' અને 'ત્રૈ' એવા બે શબ્દ છે. 'જ્ઞાસ્' ધાતુ અનુશાસનના અર્થમાં વપરાય છે અને 'ત્રૈ' ધાતુ પાલનના અથવા રક્ષણના અર્થમાં વપરાય છે એવો નિર્ણય પંડિતોએ કરેલો છે. શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરીને પ્રાણીઓનું પાલન તથા રક્ષણ કરે છે. રાગ-દ્વેષથી જેમનાં મન ઉદ્ધત થયેલાં છે એવાં પ્રાણીઓને અનુશાસન દ્વારા સદ્ધર્મમાં લાવી, દુઃખથી તેમને બચાવે-છોડાવે છે,

```
૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.પ૭૭-૫૭૮ (પત્રાંક-૭૫૫)
૨- એજન, પૃ.૬૧૦ (પત્રાંક-૭૯૫)
૩- એજન, પૃ.૬૧૪ (પત્રાંક-૮૧૨)
```

માટે તેને 'શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે.^૧

२७८

સત્શાસ્ત્ર એ ભવ-અરશ્યમાં ભૂલા પડેલા જીવપથિકને ઉત્તમ માર્ગદર્શક છે, ભોમિયો છે. મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મુમુક્ષુને દિશાદર્શન કરાવનારો પરમ સહાયક સોબતી છે. સત્શાસ્ત્રના અવલંબને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રુચિ ટકી રહે છે, દિન-પ્રતિદિન વધે છે અને આરાધનામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતા રહેવાની પ્રેરજ્ઞા પજ્ઞ મળે છે. સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિષ્ઠાવંત રહેતાં વિકારો શમવા લાગે છે, અનાદિનો મેલ ધોવાતો જાય છે અને ચિત્ત નિર્મળ થતું જાય છે. તેથી સદ્ગુરુના યોગના અભાવમાં મોક્ષના અભિલાષી જીવોએ સત્શાસ્ત્ર ભણવાનો અને તેમાં દર્શાવેલ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

અહીં 'સત્શાસ્ત્ર' એમ જે કહ્યું છે તે અસત્શાસ્ત્રનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે, કારણ કે સત્શાસ્ત્ર જ જીવને ઉપકારી થાય છે; જ્યારે અસત્શાસ્ત્ર તો ઉપકારી નહીં પણ મહા અપકારી થાય છે. રાગ-દેષની વૃદ્ધિ કરનારા એવા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થી જીવને કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી. તે તો અનાદિના ભવરોગનો નાશ જેનાથી થાય એવા સત્શાસ્ત્રોને જ ઇચ્છે છે. પરમ શાંત રસ જેનું મૂળ છે એવા સત્શાસ્ત્રની શક્તિ તો અમૃત જેવી છે. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્ચ્છિતને જીવાડે છે, તેમ અમૃત સમા સત્શાસ્ત્ર જીવને સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય ભાવજીવન બક્ષે છે અને ક્ષણ ક્ષણના ભયંકર ભાવ-મરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે, યાવત્ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે. માટે ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છનારે પરમશાંતરસમૂળ સત્શાસ્ત્રનું નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય છે. યંડિત શ્રી ટોડરમલજી લખે છે –

'જે શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરે તે જ શાસ્ત્ર વાંચવા-સાંભળવા ચોગ્ય છે, કારણ કે સંસારમાં જીવ નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડિત છે. જો શાસ્ત્રરૂપી દીપક વડે તે મોક્ષમાર્ગને પામે તો તે મોક્ષમાર્ગમાં પોતે ગમન કરી એ દુઃખોથી મુક્ત થાય. હવે મોક્ષમાર્ગ તો એક વીતરાગભાવ છે માટે જે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવોનો નિષેધ કરી વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા ચોગ્ય છે, પણ જે શાસ્ત્રોમાં શુંગાર-ભોગ-કુતૂહલાદિ પોષી રાગભાવનું તથા હિંસા શુદ્ધાદિક પોષી દ્વેષભાવનું વા અતત્ત્વશ્રદ્ધાન પોષી મોહભાવનું પ્રયોજન

૧-	જુઓ	;	આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીરચિત, 'પ્રશમરતિ', શ્લોક ૧૮૬,૧૮૯	9
			'शास्विति वाग्विधिविद्धिर्धातुः पापठ्यतेऽनुशिष्ट्यर्थः	I
			त्रेङिति च पालनार्थे विनिश्चितः सर्वशब्दविदाम् ।	ŧ
			यस्माद्रागढेषोद्धतचित्तान् समनुशास्ति सद्धर्मे	I
			संत्रायते च दुःखाच्छास्त्रमिति निरुच्यते तस्मात् ।	ľ

પ્રગટ કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે. કારણ જે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવ વડે જીવ અનાદિથી દુઃખી થયો તેની વાસના તો જીવને વગર શિખવાડે પણ હતી જ અને વળી આ શાસ્ત્રો વડે તેનું જ પોષણ કર્યું ત્યાં ભલું થવાની તેમણે શું શિક્ષા આપી? માત્ર જીવના સ્વભાવનો ઘાત જ કર્યો. એટલા માટે એવાં શાસ્ત્રો વાંચવાં-સાંભળવાં યોગ્ય નથી.'⁹

શાસ્ત્રો ઘણાં છે. કોઈ એક વિષયના જ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન જીવનભર કરતા રહેવામાં આવે તોપણ પાર ન આવે એટલાં શાસ્ત્રો છે. માટે ધ્યેય વિષે નિશ્વિત દષ્ટિ કેળવી, બુદ્ધિ અને સમયની મર્યાદાઓને ખ્યાલમાં રાખી, શાસ્ત્રોની વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવામાં આવે તો વિશેષ લાભ થાય.^૨ નિત નિત, નવું નવું વાંચવા કરતાં થોડાં શાસ્ત્રોનું વારંવાર અધ્યયન વિશેષ ઊંડાણમાં લઈ જતું હોવાથી તે વિશેષ લાભદાયી થાય છે. વિવેક અને પસંદગી વિના જિંદગીભર શાસ્ત્રો ભણવાથી આત્મોન્નતિની દષ્ટિએ યથાર્થ લાભ થતો નથી. પરંતુ જો ચિત્તને ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ઔદયિક ભાવોમાંથી પાછું વાળી લઈ, સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મુક્ત કરી, આત્મામાં લીન કરવાનું ધ્યેય દષ્ટિ સમક્ષ હોય તો સાધનામાર્ગમાં શાસ્ત્રનું સ્થાન પણ સમજાય છે અને કેવા પ્રકારનું શ્રુત વાંચવું આવશ્યક છે તે પણ સમજાય છે, માટે જે શાસ્ત્રો દ્વારા ચેતન-જડની સમજણ મળે તથા વૈરાગ્ય-ઉપશમની વૃદ્ધિ થાય, આરાધનામાં મદદરૂપ થાય તેવાં શાસ્ત્રોને સત્પાત્ર જીવ ગ્રિક્ષ કરે છે.³

આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય તેવા સંજોગોમાં સુપાત્ર જીવ જાગૃતિપૂર્વક શાસ્ત્રોને પારખીને અહણ કરે છે. વાસનાઓ, વિકારો, ક્ષુદ્ર તૃષ્ણાઓને યોષણ અને ઉત્તેજન આપનારાં તથા સ્વમત-પંથ-સંપ્રદાય સિવાયના અન્ય મત-પંથો પ્રત્યે દેષ, ઘૃણા કે તિરસ્કારની લાગણી બહેકાવનારાં એવાં કહેવાતાં શાસ્ત્રોને તે અહણ નથી કરતો. ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૧, ૫.૧૪-૧૫

૨- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામીકૃત, 'પદ્મનંદિ પંચવિંશતિઃ', અધિકાર ૧, શ્લોક ૧૨૭ 'अल्पायुषामल्पधियामिदानीं कुत्तःसमस्तश्रुतपाठशक्तिः ।

तदत्र मुक्तिं प्रति बीजमात्रमभ्यस्यतामात्महितं प्रयत्नात् ।।'

૩- જુઓ : (૧) 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૨૧૯ (પત્રાંક-૧૨૧)

'પુસ્તક વાંચવામાં જેથી ઉદાસીનપણું, વૈરાગ્ય કે ચિત્તની સ્વસ્થતા થતી હોચ તેવું ગમે તે પુસ્તક વાંચવું. તેમાં ચોગ્ચપણું પ્રાપ્ત થાય તેવું પુસ્તક વાંચવાનો વિશેષ પરિચય રાખવો.'

(૨) એજન, પુ.૬૧૮ (પત્રાંક-૮૨૫)

'શાંતરસનું જેમાં મુખ્યપણું છે, શાંતરસના હેતુએ જેનો સમસ્ત ઉપદેશ છે, સર્વે રસ શાંતરસગર્ભિત જેમાં વર્ણવ્યા છે, એવાં શાસ્ત્રનો પરિચય તે સત્શ્રુતનો પરિચય છે.' તેને જ્યોતિષ, નાટ્ય, સામુદ્રિક, વૈદ્યક આદિ ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં રસ નથી હોતો.^૧ જેમાં સંસારની અસારતા અને અશરણતાનું વર્ણન હોય, ચતુર્ગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન હોય, કર્મની અનેક વિચિત્રતાઓનું નિરૂપણ હોય, ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા અનેક મહાપુરુષોના પવિત્ર અને પ્રેરણાદાયી જીવનપ્રસંગોનું આલેખન કર્યું હોય, જીવમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને આત્મીયતાભર્યો વ્યવહાર કરવાની પ્રેરણા આપી હોય, ભૌતિક તૃષ્ણા કે વાસનાની પુષ્ટિ ન કરી હોય પરંતુ તૃષ્ણા અને વાસના-વિકારોથી ઉપર ઊઠવાનું પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપ્યું હોય, મતમતાંતરનો આગ્રહ છોડાવનાર અને વાદવિવાદમાંથી મુક્ત કરાવે એવો બોધ હોય, સંસારી જીવોને દીર્ઘ કાળથી કોઠે પડી ગયેલા એવા સ્વચ્છંદ અને પ્રમાદનો નિષેધ કરી આત્મજાગૃતિની પ્રેરણા આપી હોય, જીવમાં રહેલાં અનેકવિધ દોષોનું નિરૂપણ કરી તે દોષોનું સ્પષ્ટપણે દર્શન કરાવ્યું હોય, શાંત રસમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવી ચિત્તની ચંચળતામાં કારણભૂત એવા આરંભ-પરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવા માટેની આજ્ઞા આપી હોય, વીતરાગતાનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોય, વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થપણે દર્શાવી સંશયાદિ અનેક દોષોને ટાળી જ્ઞાનને નિર્મળ કરનારાં અને મોક્ષમાર્ગમાં જીવને સ્થિરતા ઊપજે તેવાં સાધનોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હોય, જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ નિરૂપણ કર્યું હોય એવાં શાસ્ત્રોની પસંદગી સુપાત્ર જીવ પોતાની ઉત્તતિ અર્થે કરે છે.

સત્શાસ્ત્ર દારા જીવને આત્મસ્વરૂપની સમજણ મળે છે. જીવે આજ સુધી આત્મ-સ્વરૂષનું જ્ઞાન નથી કર્યું, તેથી તે પોતાના આત્મવૈભવથી અજાણ રહ્યો છે. અનાદિથી પોતાની વસ્તુને ઓળખી નથી, તેને જાણવાની હોંશ લાવ્યો નથી, તેની પ્રસિદ્ધિ કરી નથી અને તેથી તે અનંત દુઃખનું ભાજન બન્યો છે. સત્શાસ્ત્ર આત્મસ્વરૂપનો બોધ આપે છે કે આત્મા સત્ છે, ત્રિકાળી છે, પરિપૂર્ણ છે. તેનું સ્વરૂપ ઊણું, અધૂટું કે હીશું નથી. તેથી તેનામાં બહારથી પૂર્તિ કરવા જેવું રહેતું નથી. પરિપૂર્ણ સ્વભાવને કોઈની મદદ, પ્રેરણા કે આધારની જરૂર નથી. તે નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, સ્વાધીન છે, શુદ્ધ છે. જળપાત્રમાં તેલનું બિંદુ ઉપર તર્યા કરે છે, તેવી રીતે વર્તમાનમાં અખંડ આત્મદ્રવ્ય ઉપર રાગ-દેષની મલિનતા તરે છે, પણ તે ગૌણ કરવા યોગ્ય છે. જેમ તળાવ ઉપર પથરાઈ ગયેલી લીલને બાજુ ઉપર ખસેડવાથી અંદરના સ્વચ્છ જળથી તૃષા છિપાવી શકાય છે, તેમ દ્રવ્યદષ્ટિ કરવાથી વિભાવભાવની નીચે જે ત્રિકાળ સહજાનંદી, સ્વરૂષાનંદી, પરમાનંદી, પૂર્ણાનંદી, જ્ઞાનાનંદી, અખંડાનંદી, સચ્ચિદાનંદી, નિત્યાનંદી,

 १- क्रुओ : आચાર્યશ्री मुनिसुंदरसूरिक्ति, 'अध्यात्मडल्पद्रुम', अधिकार ८, श्लोक ४ 'मोदन्ते बहुतर्कतर्कणचणाः केचिज्जयाद्धादिनां, काव्यैः केचन कल्पितार्थघटनैस्तुप्टाः कविख्यातितः । ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः परे, ब्रूमः ग्रेत्यहिते तु कर्मणि जडान् कुक्षिम्भरीनेव तान् ।।' નિર્મળાનંદી, સત્યાનંદી આત્મસ્વભાવનો પરિચય થાય છે અને તેને ઓળખવાથી અનાદિ કાળની અંધાપારૂપ જૂઠી દષ્ટિ ટાળી શકાય છે. આ રીતે પણ આત્માદિનું અસ્તિત્વ નિરૂપનારાં શાસ્ત્રનાં અવલંબને જીવ પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે.

સુપાત્ર જીવ જે શાસ્ત્રો દ્વારા આત્મહિતનું પ્રયોજન સધાતું હોય તે શાસ્ત્રો ભૂમિકાનુસાર અપનાવે છે. તે સર્વ પ્રથમ તો ઉપદેશબોધને આત્મામાં પરિણમાવે છે, પછી સિદ્ધાંતબોધનો અભ્યાસ કરે છે, કારણ કે સિદ્ધાંતબોધની યોગ્યતા પામવા અર્થે ઉપદેશબોધનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. ઉપદેશબોધનું બળ વધવાથી જીવના ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું શાય છે અને સરળતાથી સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. પોતાના અંતરમાં વૈરાગ્ય-ઉપશમને દઢ કરી, આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરતાં જીવને સમજાય છે કે વિશ્વની કોઈ પણ વસ્તુ, જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ મારે માટે હિતકારી નથી, મારા હિતરૂપ તો મારું આત્મતત્ત્વ છે. હું જ્ઞાનમાત્ર છું, કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, માત્ર જ્ઞાનજ્યોતિસ્વરૂપ છું. હું મારામાં પૂર્ણ છું. કલ્પનાઓ વડે થતી રચનાથી દુઃખ ઊભું થાય છે, અન્યથા મારામાં દુઃખ નથી. સ્વરૂપથી તો હું પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ જ છું.' આમ, પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થતાં અવિદ્યાના સંસ્કારોની પકડ જીવ ઉપરથી ઢીલી પડતી જાય છે અને પરસન્મુખતા ટળી સ્વરૂપસન્મુખતા થતી જાય છે.

આમ, સત્શાસ્ત્ર જીવના વિકાસમાં ખૂબ ઉપકારક નીવડે છે. જે જે તત્ત્વ બુદ્ધિ-ગમ્ય છે, તર્ક વડે સમજી શકાય છે, અનુમાન વડે પ્રમાણિત થઈ શકે છે અને અભ્યાસ વડે સિદ્ધ થઈ શકે છે; તે તે તત્ત્વો બતાવીને તો શાસ્ત્રો ઉપકાર કરે જ છે; તેમજ દૂરકાળવર્તી, દૂરક્ષેત્રવર્તી પદાર્થો, સ્વર્ગ, નરક અને અતિ સૂક્ષ્મ એવા એકેન્દ્રિય જીવો વગેરેનું દિગ્દર્શન કરાવી ત્રીજું નેત્ર પણ પૂરું પાડે છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાનીઓનાં રચેલાં શાસ્ત્રોના પ્રભાવથી સુપાત્ર જીવ પોતાના સાચા સ્વરૂપનું, મોક્ષમાર્ગનું, અદપ્ટ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને સાધનામાર્ગે પ્રગતિ કરી શકે છે. શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનીઓનાં ચિંતન, અનુભવ, પરીક્ષણ અને નિચોડનાં તત્ત્વ નિરૂપાયેલાં હોય છે. સત્પુરુષો જ્ઞાનદશાને સંપ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં મુમુક્ષુતામાં યથાર્થપણે પ્રવર્તીને, અનેક વિપરીત ઉદયો સામે લડતાં લડતાં તે ભૂમિકાથી આગળ વધીને અનુભૂતિ પર્યત પહોંચ્યા હોય છે. તે વખતે જે જે પ્રકારે તેઓ પ્રવર્ત્યા હતા, તેનું અનુભવપૂર્વકનું વર્ણન તે તે મહાત્માઓઅં વિશદ, ભાવવાહી શૈલીમાં કર્યું છે. આ રીતે જ્ઞાનદશા તથા સાધનદશા અંગે માર્ગદર્શન આપી તેમણે મુમુક્ષુ જીવો ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. તેમાંથી સુપાત્ર જીવને સાધના માટે જરૂરી સ્કૂર્તિ, પ્રોત્સાહન, માનસિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. સુપાત્ર જીવ સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ-વાંચન-ચિંતન કરે છે ત્યારે તેને પોતાના ચિત્તમાં રહેલાં વિકારો, વાસનાઓ દેખાય છે અને તે ટાળવાનો ઉપાય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની વિષયભૂખ મોળી પડતી જાય છે. સ્વાર્થવૃત્તિના સ્થાને પરાર્થવૃત્તિ વિકસતી જાય છે અને આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાનની પકડમાંથી તે બહાર આવે છે. તેના મનમાંથી ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, વ્યાકુળતા, સંતાપ, ખેદ વગેરે વૃત્તિઓ વિદાય લે છે અને સમજ, સહાનુભૂતિ, ઔદાર્ય, વાત્સલ્ય, પ્રસન્તતા વગેરે ગુણો તેનું સ્થાન લે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસમાં રત રહેવાથી જગત સંબંધી વિકલ્પો અતિ મંદ પડી જાય છે અને રાગ-દ્વેષ ઘટતાં મન સ્વચ્છ થાય છે. આચાર્યશ્રી અમિતગતિજી કહે છે કે જે પ્રકારે મેલું કપડું પાણીથી સ્વચ્છ થાય છે, તે પ્રકારે રાગાદિ દોષોથી મેલું થયેલું મન શાસ્ત્રથી સ્વચ્છ (દોષરહિત) થાય છે.

શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયમાં અલ્પ અથવા નહીંવત્ કષ્ટ છે અને સાધક તેમાં સહેલાઈથી જોડાઈ શકે છે. એક બાજુ સ્વાધ્યાયતપ અલ્પ કષ્ટસાધ્ય છે, જ્યારે બીજી બાજુ તેનાં અનેક ઉત્તમોત્તમ ફળ છે. સ્વાધ્યાયથી તત્ત્વનો નિર્શય થાય છે, ભાવોની શુદ્ધિ થાય છે, જ્ઞાની ભગવંતોનો અત્યંત મહિમા આવે છે, લીધેલ વ્રતોમાં દોષ લાગતાં નથી, સંશયનો નાશ થાય છે, મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થ સિવાયની અન્ય ઇચ્છાઓ ઘટી જાય છે, મુમુક્ષુતા વૃદ્ધિ પામે છે, સંકલ્પ-વિકલ્પોનું મંદપશું થાય છે અને ચિત્તવૃત્તિ અંતર તરફ વળવાથી ધ્યાનનો અભ્યાસ સરળતાથી અને સફળતાપૂર્વક થઈ શકે છે.^ર

આ પ્રકારે સાધનામાર્ગે શાસ્ત્ર દીવા સમાન છે. મોક્ષમાર્ગે પ્રવૃત્તિના પ્રારંભથી માંડીને જીવ પૂર્ણતા ન પામે ત્યાં સુધી શાસ્ત્ર તેને ઉપકારક થાય છે. અપુનર્બંધકથી માંડીને માર્ગાનુસારી, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાએ રહેલ સાધકોને આગળ વધવામાં શાસ્ત્ર ખૂબ લાભદાયી નીવડે છે. પરંતુ અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે શાસ્ત્ર એ સાધન છે, સાધ્ય નથી. શ્રુત તો અનુભવીઓના જ્ઞાનનો બુદ્ધિમાં પડતો પડછાયો છે. પડછાયો કેટલું કાર્ય કરી શકે? એને જ બાથ ભીડીને ઊભા રહેવામાં જીવનની કૃતાર્થતા નથી. જેમ કલાસર્જન કરવા માટે ચિત્રકારના હાથમાં પીંછી અને રંગો મૂકવામાં આવે છે, જેમ પોતાની કલ્પનાની મૂર્તિ પથ્થરમાં કંડારી શકે એ માટે શિલ્પીના હાથમાં ટાંકણું અને આરસપહાણ મૂકવામાં આવે છે; તેમ પોતાનું લક્ષ સાધી શકે તે માટે જીવના હાથમાં સતૃશાસ્ત્ર મૂકવામાં આવે છે.

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી અમિતગતિજીકૃત, 'યોગસાર', અધિકાર ૮, શ્લોક ૭૫ 'यथोदकेन वस्त्रस्य मलिनस्य विशोधनम् । रागादि-दोष-दुष्टस्य शास्त्रेण मनसस्तथा ।।' ૨- જુઓ : શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીકૃત, 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', ગાથા ૪૬૧ 'परतत्तीणिरवेक्खो दुट्टवियणाण णासणसमत्थो ।

तच्चविणिच्छयहेद्र सज्झाओ झाणसिद्धियरो ।।'

સતશાસ્ત્ર એ આત્મકલાકારની સાધનસામગ્રી છે, પરંતુ સાધનામાર્ગે તેની મર્યાદા પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્ર આત્મપ્રાપ્તિરૂપી મહત્ત્વનું કામ કરવા માટે સાધન છે. તેનું ફક્ત પઠન કરી કે મુખપાઠ કરી અટકી જવાનું નથી. તેના સ્વાધ્યાય દ્વારા જીવનધ્યેય મૂર્ત કરવાનું છે. હિમાલય પર્વતથી નીકળી, બંગાળના ઉપસાગરમાં ઠલવાતી સેંકડો માઈલ લાંબી ગંગા નદીની લંબાઈ-પહોળાઈ આંખો વડે જોઈ શકાતી નથી, તેથી તેની લંબાઈ, પહોળાઈ અને વહેણના વળાંકો જાણવા માટે નકશાની સહાય લેવી પડે છે. પરંતુ જે ગંગા નકશામાં છે તે વાસ્તવિક નથી, એનાથી તો માત્ર ગંગા વિષે માહિતી મળે છે. એનાથી કોઈ યાત્રિકની તૃષા છિપાતી નથી. તરસ છિપાવવા માટે તેણે ગંગાને કિનારે જવું જ પડે છે. તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્ર આત્મતત્ત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો બતાવી અટકી જાય છે. પછીનો પંથ સાધકે પોતે કાપવાનો છે. કેવળ દર્શનસિદ્ધાંત કે તત્ત્વ સંબંધી માહિતીથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. એ દારા લક્ષ્ય જ્ઞાત થાય છે પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઈ વસ્તુ વાંચવા કે કહેવામાત્રથી તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તેની પ્રાપ્તિ માટે તો ઘણો પ્રયાસ કરવો પડે છે. ભોજન શબ્દ વાંચવા કે કહેવામાત્રથી ઉદરપર્તિ થઈ જતી નથી. અનાજ પ્રાપ્ત કરવા માટે તથા તેને પકાવવા માટે મહેનત કરવી પડે છે. કોઈ મહેલની અગાસી વિષે વાંચવા કે કહેવામાત્રથી તેના ઉપર પહોંચી જવાતું નથી. એક પછી એક પગથિયાં ચડવામાં આવે તો અગાસી ઉપર પહોંચી શકાય છે. કોઈ ક્ષેત્રે પહોંચવા કે કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કેવળ વાંચવું કે બોલવું પર્યાપ્ત નથી. પુરા પ્રયત્ન વડે વારંવાર કર્તવ્યશીલ રહી, શ્રદ્ધાના સથવારે ઉત્સાહથી આગળ ચાલી, ધીરજપૂર્વક પગથિયાં ચડી, જ્યાં સુધી ગંતવ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્નવાન રહેવા યોગ્ય છે. વાશીવિલાસને સાધનાક્ષેત્રમાં સ્થાન નથી. જે વાંચ્યું છે તે જીવનમાં ઉતારી આત્મા અનુભવવો રહ્યો. શ્રુત દારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, ધ્યેય નક્કી કરવું જોઈએ અને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનાં પ્રકૃતિ, સંયોગો અને સામર્થ્યને અનુરૂપ પ્રક્રિયા શોધી, તે પ્રમાણે આચરણ કરતાં આત્માનુભૂતિ થાય છે.

આમ, સત્શાસ્ત્ર સુપાત્ર જીવને મોક્ષમાર્ગમાં આધારભૂત બને છે. ભૌતિક સુખનાં સાધનોની ઝાકઝમાળ અને અસત્સંગ તથા અસત્પ્રસંગની પ્રબળતા વચ્ચે જીવ સાવચેત ન રહે તો તે માર્ગથી ચ્યુત થઈ જાય છે, પરંતુ તે સત્શાસ્ત્રનો આધાર લે તો તે મોક્ષમાર્ગે ટકી રહે છે. જીવના આદર્શો સ્પષ્ટ છે, પણ મોળા છે; એમાં જો તેને શાસ્ત્રોનો સાથ મળે તો એ વિચારોને ટેકો મળે છે અને એ અમલમાં મૂકવાની શક્તિ મળે છે. તેના સિદ્ધાંતો ચોક્કસ છે, પણ ઢીલા છે; એમાં જો તેને શાસ્ત્રોની હૂંફ મળે તો એ સિદ્ધાંતો પ્રમાશે જીવવાનું શક્ય બને છે. તેનાં જીવનમૂલ્યો ઊંચાં છે, પણ કાચાં છે; એમાં જો શાસ્ત્રોનો સહકાર મળે તો તે મૂલ્યો સાચવવા અને જીવનમાં ઉતારવા માટે જરૂરી ઉત્સાહ અને સામર્થ્ય મળે છે. શાસ્ત્રો તેના આદર્શો સાચવે છે, સિદ્ધાંતોને પોષે છે, ધ્યેયને દઢ કરે છે, તેથી જીવે સત્તશાસ્ત્રનો લાભ્ય લઈ જ્ઞાનીપુરુષોએ દર્શાવેલા વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આમ, આત્મવિકાસમાં સત્શાસ્ત્રો આધારરૂપ નીવડે છે.

સત્શાસ્ત્રનો સત્પાત્ર જીવ ઉપર આવો મહાન ઉપકાર હોવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ઉપકારની તોલે તે આવી શક્તો નથી. સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં પણ મુખ્યતા તો સદૈવ સદ્ગુરુની જ રહેવી જોઈએ, કારણ કે સત્શાસ્ત્ર સદ્ગુરુની સમાન ભ્રાંતિના છેદક નથી. શાસ્ત્રમાં અપેક્ષાભેદે થયેલાં વિરોધી કથનોથી જીવ મૂંઝાઈ જાય છે અને અર્થઘટન વિપરીત થવાથી નુકસાન પણ કરી બેસે છે. તે પોતાની ભૂમિકાનુસાર વ્યક્તિગત સાધનાનું સ્વરૂપ પકડી શક્તો નથી. શું કરવું જોઈએ તે સમજાય છે, પણ કેવી રીતે કરવું જોઈએ તેની તેને ખબર પડતી નથી. તેને માર્ગનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજાય છે, પણ માર્ગનો મર્મ સમજાતો નથી. આ મર્મ સદ્ગુરુ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે.'^૧

સદ્ગુરુ શાસ્ત્રનો સાચો આશય સમજાવે છે. સદ્ગુરુનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ દ્વારા તે મર્મ પ્રાપ્ત થતાં જીવ ઊર્ધ્વ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે. સદ્ગુરુના આશ્રયે સુપાત્ર જીવ સરળતાથી અને સુગમતાથી મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ કરે છે. જો કે સદ્ગુરુના સમાગમના અભાવે જીવ આત્માદિ અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રોનો આધાર લે છે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુની શોધ કરી, જે આત્મતત્ત્વ તેમણે જાણ્યું છે તે તેમની પાસેથી જાણીને તથા સર્વસમર્પણબુદ્ધિએ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરીને, તેમના પરમ કૃષાપાત્ર બની, તેમની પાસેથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના તે અંતરમાં રાખે છે. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'આત્માર્થી લાયક જીવ સત્પુરુષના વિરહમાં એમ ચિંતવે કે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો જોગ ક્યારે મળે ? એ અપૂર્વ અવસરની ભાવના ભાવતો વર્તમાનમાં સર્વજ્ઞ કથિત શાસ્ત્રોને સદ્દગુરુની હયાતી ન હોય, ત્યારે આજ્ઞા સમજી વિવેક સહિત સાચા સુખનો કામી અવિરોધપણે તત્ત્વસાધન કરે છે. સુપાત્ર જીવને સત્શાસ્ત્રનો આધાર એ માટે કહ્યો કે તેના નિમિત્તે જીવ પુરુષાર્થ સાધે છે..... આત્મા અને જડ આદિના અસ્તિત્વનું જેમાં અવિરોધ કથન હોય તેવાં શાસ્ત્રોનો આધાર સદ્દગુરુની ગેરહાજરીમાં લેવાય છે; છતાં પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુ આગળ શાસ્ત્રોની તુલના નથી,

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૧૮૪ (પત્રાંક-૫૮)

શાસ્ત્રની અધિકાઈ નથી.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે -

'આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેથી હિત એકાંત; શૈલી શ્રી મહાવીરની, અવિરોધી અનેકાંત. પરમારથ રસ પ્રાપ્તિના, જેઢ નિરૂષક શાસ્ત્ર; યથાવિધિ આરાધવા, મુક્ત થવાને માત્ર. સમ્યગ્ ધર્મ પ્રરૂષણા, જેથી આત્મ આરોગ્ય; પ્રત્યક્ષ સદ્ગુદુ ચોગ નઢિ, ત્યાં સાધન જે યોગ્ય. સેવે આત્માર્થી થઈ, મન વાણી ને ગાત્ર; પ્રત્યક્ષ સદ્ગુદુ નવિ મળ્યા, ત્થાં આઘાર સૂધાત્ર.'^ર

* * *

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦૭,૧૦૬ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૬ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૪૯-૫૨)

ગાથા ૧૩માં કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યારે સુપાત્ર જીવે ભૂમિકા આત્માદિનાં અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતાં હોય એવાં શાસ્ત્રોનું અવલંબન લેવું ઘટે છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગના અભાવમાં આત્માર્થી જીવે આત્મજાગૃતિ અર્થે શું કરવું જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

સદ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ યોગ પ્રાપ્ત થયો હોય, પરંતુ તેમનો સત્સમાગમ નિરંતર ન રહેતો હોય તેવા પ્રસંગે શું કરવું તેનું માર્ગદર્શન આપતાં હવે આ ગાથામાં શ્રીમદ્ કહે છે –

ગાથા

'અથવા સદ્**ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;** તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.' (૧૪)^૧

અથવા જો સદ્દગુરુએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો અર્થ મતાંતર એટલે કુળધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ ભ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં. (૧૪)

શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ થયો હોય, પણ તેમનો સમાગમ સતત મળી શકે એમ maii ન હોય, ત્યારે તેઓશ્રીએ જે જે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા કરી હોય તેનું નિત્ય, નિયમિતપણે, મતમતાંતર તજી અવગાહન કરવા યોગ્ય છે. શ્રીમદે ગાથામાં 'અવગાઢન' શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા સત્શાસ્ત્રોની ઊંડી વિચારણા કરવાનું સૂચવ્યું છે. પ્રથમ તો ગંયને વાંચવો જોઈએ, પછી તેનો અર્થ, ભાવાર્થ ઇત્યાદિ સમજીને તેની વિચારણા કરવી જોઈએ અને સ્વાધ્યાય પછી શું ગમ્યું? શા માટે ગમ્યું? શું સમજાયું? એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આમ, ખૂબ જ ઉત્સાહથી અને ગંભીરતાથી ગંયનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વાંચીને માત્ર દલીલ કે દષ્ટાંતને યાદ રાખવામાં અટકી ન રહેતાં આત્માની હિતકારી વાતને વારંવાર વાગોળવી જોઈએ અને ઊઠેલી આશંકાઓ કંઈ પણ ગોપવ્યા વગર ગુરુ આગળ વિનયપૂર્વક રજૂ કરી સમાધાન મેળવવું જોઈએ. આમ, વાંચ્યા પછી વિચારવું અને વિચાર્યા પછી વાગોળવું અને પછી તેને દઢ કરવું, તેને અવગાહન કહેવાય છે.

સદ્ગુરુએ આજ્ઞા કરેલ સત્શાસ્ત્રનું નિયમિતપણે અને નિયમપૂર્વક શ્રવણ, વાંચન,

૧- પાઠાંતર : 'અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જો અવગાહન કાજ; તો તે નિત્થ વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.' મનન, સ્મરણ અને અનુપ્રેક્ષણ આદિ પરમાર્થમાર્ગે ત્યારે જ કલ્યાણકારી થઈ શકે કે જ્યારે જીવ સર્વ પ્રકારના કુળધર્મ તથા સાંપ્રદાયિક આગહનો પરિત્યાગ કરી, મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ સ્વહિત અર્થે અભ્યાસ કરે. 'મારું માનેલું જ સાચું છે' ઇત્યાદિ આગહવાળી માન્યતાઓ છોડીને શાસ્ત્રો વાંચવા-વિચારવાથી જ સત્ય સમજાય છે. તેથી સુપાત્ર જીવ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં સ્વચ્છંદાદિ દોષોનો ત્યાગ કરી, અપેક્ષામૂલક વિશાળ દષ્ટિ રાખી, જ્યાં જ્યાં, જે જે બોધની પ્રાપ્તિ થાય; ત્યાં ત્યાં, તે તે બોધને તે તે દષ્ટિકોણથી ગ્રહણ કરે છે; પણ એકાંતપક્ષને ગ્રહણ કરી લઈ હઠાગ્રહી થતો નથી. જ્યારે સાધક મતમતાંતરનો ત્યાગ કરી, ગુણગ્રાહક થઈ, આત્માની શુદ્ધિ અર્થે સદ્દગુરુની આજ્ઞાએ શાસ્ત્રને સેવે છે ત્યારે સત્ય વિવેકની પ્રાપ્તિ થવાથી તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. આમ, ગાથાના પ્રારંભમાં '**અથવા**' શબ્દથી પ્રકારાંતરે, સદ્દગુરુના સાક્ષાત્ સમાગમના વિરહમાં પણ, શાસ્ત્રવિચારણાની ભલામણ શ્રીમદે કરી છે.

હિશેષાર્થ આત્માર્થી જીવને પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ આ જગતમાં મહાશરણરૂય લાગે છે. તેમના સત્સમાગમમાં તેને અપાર સુખ, શાંતિ અને સલામતી પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત ઝૂરણા અને ઉત્કંઠાથી તે ભવકાનનમાંથી નીકળવાનો ઉપાય પૂછે છે. જીવે શું શું ભૂલો કરી, એ ક્યાં ક્યાં ચૂક્યો કે જેથી એની આવી સ્થિતિ થઈ અને હવે એણે શું કરવાનું છે, કઈ રીતે આગળ વધવાનું છે તે સર્વ ખૂબ ધીરજથી અને વાત્સલ્યથી સદ્ગુરુ તેને સમજાવે છે. તેમના શબ્દે શબ્દમાંથી કરુણા અને વીતરાગતા ટપકે છે. સદ્ગુરુની મધુરી વાણી અને અમી ભરેલી નજર તેના ઉપર વરસતાં તેનો આત્મા આહ્લાદિત થઈ જાય છે અને તેને સદ્ગુરુ પ્રત્યે જન્માંતરનો પ્રેમ ઊમટી આવે છે. તે મોક્ષમાર્ગે તીવ સંવેગથી આગળ વધે છે.

આમ, સદ્દ્ગુરુના મહાકલ્યાણકારક સાન્નિધ્યમાં આત્માર્થનું પોષણ થાય છે. તેમની શાંત દશા જોતાં, તેમની વીતરાગવાણી સાંભળતાં જગતની સર્વ જંજાળ ભૂલી જવાય છે અને ઉત્સાહથી મોક્ષમાર્ગે પુરુષાર્થ થાય છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની આવી શીતળ છાયાનો યોગ થવો વિરલ છે અને ક્વચિત્ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેમનો સમાગમ નિરંતર રહેવો તો મહાદુર્લભ છે. સદ્ગુરુનો સતત સત્સંગ ન મળતો હોય તેવા સંજોગોમાં સુપાત્ર જીવે પોતાનું આત્મબળ ટકાવી રાખવા શું કરવું જોઈએ? પ્રસ્તુત ગાથામાં તેનું સમાધાન કરતાં કહ્યું છે કે સદ્ગુરુના સાક્ષાત્ સમાગમના વિયોગમાં તેમણે આજ્ઞા કરેલ સત્શાસ્ત્રનું અવલંબન લેવું જોઈએ. શ્રીમદે એક સ્થળે લખ્યું છે –

'તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન બને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ તાદેશ સ્મરણમાં ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક ભાવોનું સ્વરૂપ જાણવામાં પરાવર્તનની જરૂર હોચ છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશ્રુત, વીતરાગ શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે; જોકે તેવા મહાત્માપુરુષ દ્વારા જ પ્રથમ તેનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ, પછી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ થયે મહાત્માના સમાગમના અંતરાયમાં પણ તે શ્રુત બળવાન ઉપકાર કરે છે.'⁹

સદ્ગુરુએ કરુણાભાવથી પ્રેરાઈને શિષ્યના હિતાર્થે જે જે શાસ્ત્ર અવગાહવાની આજ્ઞા આપી હોય તેને વિચારવાં-ચિંતવવાં જોઈએ, જેથી કલ્યાણનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ થયા પછી તેમના સત્સંગનો વિયોગ હોય ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરેલ શાસ્ત્રો જ વિચારવાં ઘટે છે, પોતાની મતિકલ્પનાએ શાસ્ત્રો વાંચવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. સદ્ગુરુ પ્રત્યેક શિષ્યની રુચિ, પાત્રતા, પ્રકૃતિ, પરિસ્થિતિ વગેરે ધ્યાનમાં રાખી તેને જે શાસ્ત્રથી લાભ થાય તે શાસ્ત્ર વાંચવાની આજ્ઞા કરે છે અને તે શિષ્યને તે જ શાસ્ત્ર અધિક ઉપકારી નીવડે છે, તેમજ તેનાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'ભવવ્યાદિના ભિષગ્વર વૈદ્યરાજ જેવા સદ્દગુરુ ભગવાન તે તે જીવની પ્રકૃતિ ઓળખી, તેને માફક આવે, અનુકૂળ પડે, ગુણ કરે, એવી સત્શાસ્ત્રરૂપ દેશના ઔષધિ આપે છે. વ્યવહારમાં પણ કુશળ વૈધરાજ હોય તે રોગીની પ્રકૃતિ ઓળખી, રોગનું નિદાન પારખી, બરાબર ચિકિત્સા કરી, તેને ચોગ્ય અનુપાનચુક્ત ઔષધાદિ આપે છે. તેમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જે ઔષધ માફક આવે, તે કફવાળાને ન આવે; કફવાળાને સદે, તે પિત્ત પ્રકૃતિને ન ફાવે; વાત પ્રકૃતિને ગુણ કરે, તે કફપ્રકૃતિને અવગુણ કરે; ઇત્યાદિ અપેસા લક્ષમાં રાખી તે ઔષધપ્રયોગ કરે છે. તેમ આ ભવરોગના વૈધરાજ મહાત્મા સદ્દગુરુ પણ તેવા તેવા પ્રકારે જીવની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવેક કરીને તેવી તેવી ભિન્ન ભિન્ન સત્શાસ્ત્રરૂપ દેશના ઔષધિના પ્રયોગ કરે છે. કારણ કે આવા પરમ વિવેકી, પરમ કૃપાળુ, પરમ કૃપાનિધાન આ ભાવ-વૈધરાજનો એકાંત હેતુ ગમે તેમ કરીને શિષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે.'²

શિષ્યની પ્રકૃતિ પારખી, તેના એકાંત હિતહેતુએ નિષ્કારશ કરુશાથી સદ્ગુરુ તેને સત્શાસ્ત્ર અવગાહવાની આજ્ઞા આપે છે. અવગાહન એટલે શાસ્ત્રમાં જે પરમાર્થ કહ્યો છે તેમાં ઊંડા ઊતરીને તેને હૃદયમાં ઉતારવો. 'અવ' એટલે નીચે અને 'ગાહન' એટલે નિમજ્જન. જેમ સમુદ્રનું નિમજ્જન કરતાં તેનાં ઊંડાશ અને ગહનતાનો ખ્યાલ આવે છે, તેમ શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમાં નિમગ્ન થઈ, વિચારશા કરતાં તેનાં તત્ત્વનાં ઊંડાશનો -તેની ગહનતાનો તાગ પમાય છે. ગંભીર ચિંતન દ્વારા અંતરમાં ડૂબકી મારવામાં આવે ૫- 'થ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૫૭૮ (આંક-૭૫૫)

૨- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', ષૃ.૬૫-૬૬

તો અમૂલ્ય આત્મતત્ત્વરૂપી રત્ન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી અત્રે શાસ્ત્રના અવગાહનનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે.

શાસ્ત્રનાં વચનોનો માત્ર સંગ્રહ કરવાથી કામ નથી સરતું. સત્પુરુષોનાં વચનો દીવાસળીના ટોપચામાં રહેલ અગ્નિની જેમ સુપ્ત છે. જેમ દીવાસળી હાથમાં લેવાથી આપમેળે અગ્નિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ દીવાસળીને ઘસવાથી અગ્નિ પ્રગટે છે; તેમ સત્પુરુષના હૃદયમાં રહેલો આશય માત્ર સત્પુરુષનાં વચનોનું વાંચન-શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતો, તે માટે મનન અને નિદિધ્યાસન આવશ્યક છે. મનન અને નિદિધ્યાસન વિના વાંચન-શ્રવણ લાભપ્રદ થતાં નથી. તેથી આત્માર્થીએ વાંચન-શ્રવણથી સંતોષ ન માનતાં ચિંતન પણ કરવું જોઈએ. વળી, ચિંતનમાં અટકી ન રહેતાં નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. સતત જાગૃતિ કેળવવી જોઈએ. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે. તે આવે છે, અને ચાલ્યું જાય છે.

મનન કરવાથી છાપ બેસે છે, અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે.'*

સત્સંગના વિયોગમાં સુપાત્ર જીવ સદ્ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર સત્શાસ્ત્રનું અવગાહન, અર્થાત તેનં વાંચન, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે. તે જાણે છે કે વાંચન-શ્રવણથી પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનનું ચિંતન કરીને જો તે જ્ઞાનને સુદઢ ભાવનાથી ભાવનાત્મક જ્ઞાન ન બનાવ્યં તો પોતાને વિશેષ લાભ નહીં થાય. ખુબ વાંચન-શ્રવણ કરવામાં આવે પણ જો તેના ઉપર વિચાર. ચિંતન વગેરે કરવામાં ન આવે તો તેની અસર માત્ર ચિત્તના ઉપલા સ્તર સુધી જ રહે છે. તેના દ્વારા અંતરંગ પરિવર્તન થતું નથી, અર્થાત્ અંતરશદ્ધિ થતી નથી. જો અંતઃકરણ નિર્મળ ન થાય તો શાસ્ત્રનું વાંચન-શ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે. તેથી સુપાત્ર જીવ શાસ્ત્રનું વાંચન-શ્રવણ વારંવાર કરીને તેના ઉપર ચિંતન-મનન કરે છે. ચિંતન-મનનથી નવો અર્થપ્રકાશ થતો જાય છે, ઉન્નત ભાવો સ્ફરતા જાય છે અને બોધ દઢ થતો જાય છે. પરંતુ વાંચન-વિચાર કરવા છતાં પણ પ્રસંગ આવે ત્યારે ક્યારેક પ્રલોભનને વશ થઈ જવાથી ચિંતનાત્મક જ્ઞાન વિસ્મૃત થઈ જાય છે અને ઉદયપ્રસંગને વશ થઈ જવાય છે. જ્ઞાનને ભાવના વડે સુદઢ કરવામાં આવે તો તે જ્ઞાન ઉદયપ્રસંગે જાગત રહે છે અને તેમાં વત્તિને રોકવાનું સામર્થ્ય પણ આવે છે. ચિંતવેલા જ્ઞાનનું નિદિધ્યાસન થાય તો જ્ઞાન ભાવનાત્મક બને છે. વારંવાર એકનો એક વિચાર કરવાથી વિચારની સ્થિરતા થતાં તે વિચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ પકડે છે અને તે ભાવનાત્મક જ્ઞાન ઉદયપ્રસંગે પ્રલોભનને વશ ન થતાં અડગ રહી વિજયી બને છે. પ્રલોભનકારી નિમિત્તો મળતાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રબળતાપૂર્વક અંતર્મુખ થવા લાગે છે, અર્થાત ચિત્તવૃત્તિ નિમિત્તને આધીન થતી નથી. દઢ તત્ત્વનિર્ણયના બળે મુમુક્ષુ જીવ . ૧- 'શ્રીમદુ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પુ.૭૮૪ (વ્યાખ્યાનસાર-૨, ૩૦-૧૦,૧૧)

૩૧૨

સુખ-દુઃખની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગો પ્રત્યે ઉદાસીન થતો જાય છે, અન્ય સંકલ્પ-વિકલ્પ ઘટતા જાય છે અને તેની વૃત્તિ આત્મમય રહે છે. પરિણામે તેને અનુભવાત્મક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે વાંચન-શ્રવણ, ચિંતન અને ભાવનાના ક્રમે સુપાત્ર જીવનું જ્ઞાન આગળ વધતાં વધતાં સ્વાનુભવ સુધી પહોંચે છે અને અંતે એ જ્ઞાન સહજ દશામાં પરિણમે છે. સદ્દ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર સત્શાસ્ત્રના આધારે, આત્મતત્ત્વના પરોક્ષ જ્ઞાનમાંથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આ ક્રમ છે.

આમ, પરોક્ષ જ્ઞાન એક વાર વાંચવાથી કે સાંભળવાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં પરિણમતું નથી. પરોક્ષ જ્ઞાનને પરિષક્વ કરવા માટે તેનું રટણ નિત્ય કરવું જરૂરી છે. પરોક્ષ જ્ઞાનના અભ્યાસ વિના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પરોક્ષ જ્ઞાનના અભ્યાસવાળો જીવ ચિત્તને આત્મસન્મુખ કરવા માટે આત્મવિચારનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે. જો નિરંતરતા ન રહે તો ફક્ત મનની ઉપર ઉપરની ગંદકી જ સાફ થાય છે, નિર્મળતા ઊંડાણ સુધી વ્યાપી શકતી નથી. જેટલું સાતત્ય તેટલું વધુ ઊંડાણ, તેટલી વધુ નિર્વિકારતા અને તેટલી વધુ શાંતિ. માટે મોક્ષમાર્ગમાં અભ્યાસનું સાતત્ય એ જ સફળતાની ચાવી છે. વારંવાર વિચારણાના અભ્યાસ પછી જ એ જ્ઞાન ફળે છે. નિરંતર આત્મભાવનામાં એકાગ્રતા-સ્થિરતા સધાતી જાય છે. આત્માની ધૂન લાગતાં વિકલ્પાત્મક ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કોઈક ધન્ય પળે આત્માના વિકલ્પોને પણ ઓળંગી જઈ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રગટતાં સુપાત્ર જીવને આત્માનું સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ ચૈતન્ય-સત્તામાં સ્થિર થતાં અપૂર્વ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, સદ્દગુરુએ આજ્ઞા કરેલ શાસ્ત્રો અવગાહવાથી, નિત્ય વિચારવાથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થતું હોવાથી, સત્પુરુષો વિચારશક્તિનો સદુપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'સત્પુરુષનાં વચન વગર વિચાર આવતો નથી; વિચાર વિના વૈરાગ્ય આવે નહીં; વૈરાગ્ય, વિચાર વગર જ્ઞાન આવે નહીં. આ કારણથી સત્પુરુષનાં વચનો વારંવાર વિચારવાં.'^૧

સુપાત્ર જીવે પોતાના મનને સત્શાસ્ત્રનાં વાંચન, વિચાર, ચિંતન, મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં જ નિરંતર રોકી રાખવું યોગ્ય છે. અનાદિની ટેવના કારણે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જતો હોવાથી તેણે પોતાના મનને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે વારંવાર વાળવું જરૂરી છે. જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનોની વિચારણા કરવાથી આ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. અનાદિ કાળથી દેહમાં દઢ થઈ ગયેલો આત્મબુદ્ધિરૂપ સંસ્કાર બદલાતાં સમય લાગે છે, તેથી આત્મામાં હુંપણું દઢ કરવા અર્થે નિત્ય અભ્યાસની ખૂબ જરૂર રહે છે. વચનોનું ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પુ.૭૨૫ (ઉપદેશછાયા-૧૧) વારંવાર સ્મરણ અને મનન કરવાથી વચનની પ્રતીતિ થાય છે, સમ્યક્ પ્રતીતિથી સત્પુરુષાર્થ ઊપડે છે. વારંવાર શાસ્ત્રોનું ઘોલન કરવાથી 'હું સંયોગો ફેરવી શકું' એવી માન્યતા ટળતી જાય છે અને 'હું તેને જાણી શકું પણ કંઈ કરી શકું નહીં' એવી માન્યતા સુદઢ થતી જાય છે. વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય થતાં તેનાં પરિણામનું વલણ બદલાય છે. ઊંધી માન્યતાથી પરની અવસ્થામાં ઠીક-અઠીકપણું માનીને જે રાગ-દેષ થતા હતા તે ટળતા જાય છે. આ રીતે પરિણામ પરસન્મુખતા છોડી સ્વભાવસન્મુખ થતાં જાય છે. જ્ઞાન પોતા તરફ વળતાં પરિણામ સ્વરૂપાકાર થાય છે. સત્પશાસ્ત્રોની આરાધનાથી આવું મહત્ ફળ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી નિષ્ઠાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઉત્સાહ સાથે નિત્ય - નિયમિત રીતે સત્શાસ્ત્રોનું સેવન કરવું આવશ્યક છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ લખે છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વારંવાર વિચાર કરવો, તેમાં કહેલાં અર્થોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને કોઈ પણ યોગ્ય પ્રાણીને તેનો અર્થ શીખવવો. આમ, જ્ઞાનની આરાધનામાં સદા પ્રવૃત રહેવું.^૧

સુપાત્ર જીવ સ્વકાર્યમાં ઉદ્યમવંત હોવાથી અપ્રયોજનભૂત વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં વખત બગાડવાનું તેને પાલવતું નથી. તે નિરંતર સ્વાધ્યાય, સુવિચારણા, અંતરમંથન આદિમાં સમયનો સદુપયોગ કરતો રહે છે. અહીં એટલું ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે શાસ્ત્રવાંચન, શ્રવણ, વિચારણા, ચિંતવન, સ્મરણ વગેરે મતમતાંતરાદિનો ત્યાગ કરીને આત્મલક્ષપૂર્વક થવાં જોઈએ. આત્મયરિણતિ સુધારવાના લક્ષે જ અભ્યાસ થવો ઘટે. જે કાંઈ જાણવું તે આત્મા માટે જાણવાનું છે. બધું જાણીને, વાંચીને, ભણીને આત્માનું જ્ઞાન કરવાનું છે. શાસ્ત્રો વિચાર્યા પછી જો તે પોતાના સ્વરૂપ ભણી ન વળે તો બધો પુરુષાર્થ અલેખે જાય છે. આત્માર્થના લક્ષ વિનાના શાસ્ત્રાધ્યયનથી તો કેવળ બાહ્ય ક્રિયા જ થાય છે. તેનું પરમાર્થે કાંઈ સફળપણું નથી. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે, ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ, વાંચન નિષ્ફળરૂપ છે; એ વાર્તા અમને તો નિઃસંદેહ ચથાર્થલાગે છે.'^ર

સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસકાળે આત્માર્થનો લક્ષ હોય તો જ આત્માની રુચિ વૃદ્ધિગત થાય છે, પરંતુ જો આત્મલક્ષે સ્વાધ્યાય ન થાય તો શબ્દોનો, વચનશૈલીનો, નવા નવા <u>૧- જ</u>ુઓ ઃ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૧, શ્લોક ૨૪ 'अध्येतव्यं तदध्यात्मशास्त्रं भाव्यं पुनः पुनः । अनुष्ठेयस्तदर्थश्च देयो योग्यस्य कस्यचित् ।।'

૨- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૩૩૧ (પત્રાંક-૩૭૫)

ન્યાયોનો, દષ્ટાંતોનો જ રસ રહે છે. આત્મરસ ન હોવાથી તેમાં રોકાઈ જવાય છે અને સમય વેડફાઈ જાય છે. માટે સુપાત્ર જીવે સ્વરૂપરસ સિવાય અન્ય કોઈ પણ રસ ન કેળવાઈ જાય તેની જાગૃતિ રાખવી ઘટે છે. વાંચન-ચિંતન-મનનમાં સ્વભાવનો લક્ષ હોય તો જ તે સર્વ યથાર્થ છે. આત્મહિતના લક્ષે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ સમજજાને પ્રયોગમાં મૂકે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય.

સમજણના બે પ્રકાર છે - યથાર્થ અને અયથાર્થ. આગમવિરુદ્ધ અથવા સિદ્ધાંત-વિરુદ્ધ સમજણ તે સાચી સમજણ નથી. કેટલીક વાર પોતાની સમજણ આગમ અનુસાર હોય તેવું લાગે છે, પણ તેમાં આત્મહિતનો લક્ષ ન હોવાથી, અભિપ્રાય જુદો હોવાથી તેમાં યથાર્થતા હોતી નથી. તેમાં લોકરંજનાદિનો જ આશય હોય છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વત્તા દેખાડવાની, એટલે કે પાંડિત્યપ્રદર્શનની વૃત્તિ હોય તો તેથી આત્મલાભ થતો નથી. શાસ્ત્રોનું ભણતર કરવા છતાં જીવમાં યથાર્થ આત્માર્થીપણું આવતું નથી. તેના પરિણમનમાં વિપરીતતાનો વેગ હોય છે. જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ઘશો હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ સ્થૂળ હોય છે. તેના જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ જો કે શાસ્ત્રાનુસાર અર્થઘટન કરવા સમર્થ હોવા છતાં યથાર્થ આત્માર્થીપણાના અભાવના કારણે શુષ્કતા હોય છે. સમજણમાં યથાર્થતા ન આવે તો જીવ શુષ્કજ્ઞાની થઈ જાય છે. સુપાત્રતા વિના વાંચન-વિચારાદિની પદ્ધતિ કાર્યકારી થતી નથી. સત્શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય કરવા છતાં પણ જે સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરતો નથી તે અધ્યાત્મજ્ઞાનથી દૂર રહે છે. તેના જીવનમાં શુષ્કતા આવી જાય છે. અતિવાચાળપણું, ઉન્મત્તતા, અહંકારાદિ દોષો તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ દોષોથી બચવા માટે જીવે મુમુક્ષતા, વૈરાગ્યાદિ ગુણો કેળવવા ઘટે છે.^૧

સત્શાસ્ત્રોથી લાભાન્વિત થવું હોય તો જીવે મતમતાંતરના આગ્નહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સરળતા, મધ્યસ્થતા અને વિશાળ દષ્ટિથી શાસ્ત્રાવલોકન કરવામાં આવે તો જ તે ઉપકારી બને છે. શાસ્ત્રમાંથી મનફાવતું વચન, મનફાવતી રીતે ઊંચકીને જ્ઞાનીપુરુષના મતને ઇરાદાપૂર્વક એકાંતથી દૂષિત કરવું એ ઘોર પાપ છે. પૂર્વાપર વિરોધરહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનોમાં રહેલું રહસ્ય તે સમજતો નથી અને માત્ર એક પડખાની વાત પકડે છે, તેથી તે આગ્રહ, વિપર્યાસ આદિ અનેક દોષોમાં ફસાય છે. જ્ઞાનીનાં વચનો પણ તે પોતાના મત અનુસાર વાંચે છે, વિચારે છે અને કહે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી તેના વિચારો ધર્મની પરિભાષામાં ઊતરે છે, પણ તેની પાછળ પીઠબળ કોનું છે, મતાગ્રહનું કે નિર્મળ બુદ્ધિનું - તેનો ભેદ તે કરી શકતો નથી. ધાર્મિક શબ્દોના વાઘા પહેરીને

9- જુઓ : શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીકૃત, 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', ગાથા ૪૬૨ 'पूयादिसु णिरवेक्खो जिणसत्थं जो पढेइ भत्तीए । कम्ममलसोहणट्रं सुयलाहो सुहयरो तस्स ।।' આવેલ કુવિકલ્પોને તે ધર્મદઢતાનું નામ આપી દે છે. તે પોતાના મતને યથાર્થ ઠેરવવા જાતજાતનાં કારણો રજૂ કરે છે અને પોતાના કુળધર્માદિના મતને સિદ્ધ કરવાના આશયથી જ્ઞાનીનાં વચનોનો ઉપયોગ કરે છે, જ્ઞાનીનાં વચનોની સાક્ષી આપે છે અને એમ કરવા જતાં તે અનંત સંસાર વધારી બેસે છે. તેથી મતાંતર, દષ્ટિ-દ્વેષ, કદાગ્રહ છોડીને; મતભેદાતીત મધ્યસ્ય દષ્ટિથી, સત્ જેમ પમાય તેમ, આત્માર્થે નિત્યપ્રતિ શાસ્ત્રો વિચારવાં ઘટે છે. સાંપ્રદાયિક પક્ષપાતની ખોટી ગ્રંથિ હોવી ન ઘટે. મતાગ્રહ હોય ત્યાં મધ્યસ્થ ભાવ ન હોવાથી કુતર્કનું પ્રધાનપણું થઈ જાય છે. કુતર્કો મતિભ્રમ ઉપજાવી જીવને અવળે માર્ગે લઈ જાય છે. સદ્ગુરુએ આજ્ઞા કરેલ શાસ્ત્રોનું, મતમતાંતરના ભાવને છોડીને વાંચવાથી જ સમ્યક્ અર્થઘટન થઈ શકે છે.

મતાઅહના કારણે જીવ ધર્મભાવને બદલે ધર્માંધતા તરફ ધકેલાઈ જાય છે. આ ધર્માંધપણાના કારણે બુદ્ધિ સાર-અસારનો વિવેક કરી શકતી નથી. ધર્માંધપણાથી પરાધીન થઈ જનારને સત્ય કે અસત્ય જોવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. દિગંબર, શ્વેતાંબર, મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી, ત્રિસ્તુતિક વગેરે જેમાં પોતે જન્મ્યો હોય તે સંપ્રદાયની માન્યતાનો આગ્રહ કરે છે અને અન્ય મતનો સ્વીકાર તો દૂર રહ્યો પણ તેનો નિષેધ કરે છે. તે પોતાના કુળધર્મનો જ આગ્રહ રાખે છે અને તેની સર્વોપરીતા સિદ્ધ કરવા મિથ્યા પ્રયાસો કરે છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે કે –

'જીવ જે જે ફુળમાં ઊપજે છે તેનો તેનો આગ્રહ કરે છે, જોર કરે છે. વૈષ્ણવને ત્યાં જન્મ લીધો હોત તો તેનો આગ્રહ થઈ જાત; જો તપામાં હોય તો તપાનો આગ્રહ થઈ જાય. જીવનું સ્વરૂપ દુંદિયા નથી, તપા નથી, ફુલ નથી, જાતિ નથી, વર્ણ નથી. તેને આવી આવી માઠી કલ્પના કરી આગ્રહથી વર્તાવવો એ કેવું અજ્ઞાન છે!'⁹

વિચાર તેમજ આચારવિષયક મતભેદોના કારશે અનેક ફિરકાઓ, સંપ્રદાયો, ગચ્છો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પરિષક્વ મુમુક્ષુ તો આ ભિન્ન ભિન્ન મત-પંથના ગ્રંથો અને વિભિન્ન પરિભાષામાંથી પણ સાધનાને ઉપયોગી પ્રેરણા અને પથદર્શન ગ્રહણ કરી લે છે, જ્યારે આગ્રહી જીવ નિજમતનાં શાસ્ત્રો તે પોતાનાં અને અન્ય મતનાં શાસ્ત્રો તે પરાયાં એવો ભેદ પાડે છે. તે પોતાનાં શાસ્ત્રો સ્વમતનું મંડન કરવા માટે અને પરાયાં શાસ્ત્રો પરમતનું ખંડન કરવા માટે વાંચે છે. તેને માટે શાસ્ત્રની સત્યતાનો માપદંડ એટલો જ છે કે તે શાસ્ત્ર પોતાના મત-પંથ-સંપ્રદાયની કૃતિ છે કે નહીં. સ્વમતાગ્રહી હોવાથી તે જીવની વૃત્તિ ક્લેશિત ભાવમાં જોડાઈ જાય છે અને તેથી વિખવાદ થાય છે. જાતિ, કુળ, ગચ્છ આદિના આગ્રહથી જરા પણ લાભ થતો ન હોવાથી જ સુપાત્ર જીવે મતાંતરનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૩૫ (ઉપદેશછાયા-૧૪)

૩૧૬

આમ, શાસ્ત્રનું રહસ્ય પામેલા આત્મજ્ઞાની સદ્દ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ નિરંતર ન રહેતો હોય ત્યારે તેમજ્ઞે અવગાહન અર્થે સૂચવેલાં શાસ્ત્રની વિચારજ્ઞા કરી, સુપાત્ર જીવ મતમતાંતરાદિ ભુલભુલામજ્ઞીમાં અટવાયા વિના, સાધનામાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી શીધ્ર ઇષ્ટ ધ્યેય સુધી પહોંચે છે. સદ્દ્ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર શાસ્ત્રોનાં વાંચન, પૃચ્છા, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય તથા ધર્મકથારૂપ સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકારોનું^૧ સેવન કરતાં દષ્ટિ બાહ્ય સંયોગો ઉપરથી ખસી અંતરમાં જ્ઞાયક પ્રતિ વળે છે. કર્મના ઉદયમાં ઉપયોગને તજ્ઞાતો અટકાવવામાં સ્વાધ્યાય ખૂબ ઉપકારી છે. વિષમ સંજોગોમાં સ્વાધ્યાયથી સમતા-પૂર્વક રહી શકાય છે. આમ, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયથી પુષ્કળ લાભ છે.

જેમની જિજ્ઞાસાનો દોર આત્મા તરફ વળ્યો છે એવા ભવ્ય જીવોનાં હિતને માટે વીતરાગી સંતોએ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. સત્પુરુષોએ ભવને છેદતાં છેદતાં અને મોક્ષને સાધતાં સાધતાં જે શાસ્ત્ર રચ્યાં તે શાસ્ત્રો ભવના છેદક છે અને મોક્ષના ઉત્પાદક છે. આત્મકલ્યાણનો અચળ નિર્ધાર કરી, સદ્ગુરુના દઢ આશ્રયે જે સુપાત્ર જીવ સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઉદ્યમ કરે છે, તેને તે અવશ્ય લાભનું કારણ બને છે. ગુરુગમથી અગમ અગોચર એવાં આગમ સુગમ બને છે. મોક્ષાર્થી જીવ તે વાણી ઝીલી, આત્મા તરફ વળીને પરમ આનંદ પામે છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અધિકારી વિશેષ; જાણી હિત આત્મા તણું, જેથી ભાવ અકલેશ. આપ્તવચન શાસ્ત્રો કહ્યાં, જે અવગાઢન કાજ; તે સમ્યગ્ દષ્ટિ વડે, સત્સંગ શુભ સાજ. સદ્ગુરુ ભાષિત શાસ્ત્ર તે, જે જે છે સત્યાર્થ; તે તે નિત્ય વિચારવાં, જેમ જ્યાં જડે પરમાર્થ. માટે સત્શાસ્ત્રો કહ્યાં, શ્રીમદ્દ્ સદ્ગુરુ રાજ; તે આત્માર્થે જાણવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.'^ર

* * *

- ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રજ્ઞીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર', અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૨૫ 'वाचना-पृच्छना-ऽनुप्रेक्षा-ऽऽम्नाय-धर्मोपदेशाः ।'
- ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૬ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા પ૩-૫૬)

ગાથા ૧૪માં કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુનો નિરંતર સમાગમ ન મળતો હોય ભૂમિંકા ત્યારે આત્માર્થી જીવે, શ્રી સદ્ગુટુએ જે શાસ્ત્રો વાંચવા-વિચારવાની આજ્ઞા કરી હોય તે શાસ્ત્રો સર્વ પ્રકારના મતમતાંતર છોડી દઈ, માત્ર સ્વરૂપપ્રાપ્તિના લક્ષે નિત્ય વિચારવાં ઘટે.

આમ, ગાથા ૧૪મી સુધી શ્રીમદે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું કે મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુને આધીન છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુની આજ્ઞાનુસાર વર્તવામાં જ જીવનું કલ્યાણ છે. ભક્તિપ્રધાનદશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષો સુગમપણે વિલય પામે છે એવો જ્ઞાનીપુરુષોનો પ્રધાન આશય શ્રીમદ્દ્ હવે પછીની ચાર ગાથામાં દર્શાવે છે.

સ્વચ્છંદવર્તનામાં કલ્યાણ નથી અને સ્વચ્છંદરોધથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બતાવતાં શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

<u>ં</u>ટોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ; <u>ગાશ</u> પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોધ.' (૧૫)

અર્થ જીવ અનાદિકાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું અર્થ નામ 'સ્વચ્છંદ' છે. જો તે સ્વચ્છંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે; અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે. એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એક્કે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. (૧૫)

ભાવાર્થ વીતરાગમાર્ગની પ્રાપ્તિને રોકનાર સૌથી વધુ પ્રતિબંધક એવો જીવનો 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહાદોષ છે. આ દોષ જીવને અનેક પ્રકારે અનુચિત પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખતો હોવાથી તે સંસારપરિભ્રમણનું કારણ બને છે. જેણે સંસારના પ્રતિપક્ષરૂપ મોક્ષ પામવો હોય તેણે સ્વચ્છંદ રોકવો જોઈએ. જે આ સ્વચ્છંદ નામના દોષને રોકે છે, તે અવશ્ય મોક્ષને પામે છે. સ્વચ્છંદ એટલે પોતાની ઇચ્છાએ વર્તવાની દેવ, પોતાના ડહાપણે ચાલવાની વૃત્તિ, પોતાને ગમતું હોય એ પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા. મનમાન્યું કરવું જીવને એટલું બધું વહાલું લાગે છે કે તે રોકવા માટે તેણે ધણું બળ વાપરવું પડે છે. જીવનો સ્વચ્છંદ આનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યો આવતો હોવાથી તે સરવર્ચ્છદ અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યો આવતો હોવાથી તે સરવર્ચ્ય છે કે તે રોકવા માટે તેણે ધણું બળ વાપરવું પડે છે. જીવનો સ્વચ્છંદ આનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યો આવતો હોવાથી તે એટલો બધો બળવાન થઈ ગયો છે કે તેને રોકવો અત્યંત દુષ્કર છે. તેના સદ્ભાવમાં થતી કોઈ પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ બની શકતી નથી. સ્વચ્છંદી

વ્યક્તિ પરમાર્થના નામે જપ, તપ, શાસ્ત્રવાંચન આદિ અનેક સાધનો પોતાની મતિ-કલ્પનાએ કરે છે અને તેમ કરવાથી પરમાર્થ સધાય છે એમ માને છે, પરંતુ તેનું એક પણ સાધન યથાર્થ પરિણમતું નથી. તે પરમાર્થથી અજાણ હોવા છતાં, 'હું જ સાચો', 'મારું જ સાચું', 'હું માનું છું તેમ જ પરમાર્થમાર્ગ છે' ઇત્યાદિ સ્વચ્છંદવૃત્તિના કારણે કાં તો ક્રિયાજડત્વમાં, કાં તો શુષ્કજ્ઞાનીપણામાં તે રોકાઈ જાય છે. આત્મકલ્યાણરોધક એવા આ સ્વચ્છંદને જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થના બળથી રોકે તો નિઃસંદેહ તેનો મોક્ષ થાય એમ સૂચવવા '**તો'** અને '**અવશ્ય'** જેવા વજનદાર શબ્દોનો પ્રયોગ શ્રીમદે આ ગાથામાં કર્યો છે. આમ, ગાથાની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્વચ્છંદરૂપી દુષ્કર દોષને રોકવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિની નિશ્વિતતા બતાવી છે.

અનેક જન્મોના સંસ્કારોથી જીવમાં પોષાયેલ કુળધર્માદિનો અભિનિવેશ, આપ-ડહાપણે ફાવે તેમ વર્તવાની ટેવ, નિરંકુશપણે વર્તવાની વૃત્તિ ઇત્યાદિ સર્વ સ્વચ્છંદ છે અને જ્યાં સુધી જીવને સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ હોય છે, ત્યાં સુધી સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેને દષ્ટિગોચર થતો નથી. સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ ટળવાથી મુમુક્ષુદશા પ્રગટે છે અને મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે. જે જીવ સ્વચ્છંદ રોકે છે તે અનુક્રમે મોક્ષને, અર્થાત્ પૂર્ણ શુદ્ધ દશાને અવશ્ય યામે છે. સ્વચ્છંદ રોકી અનંત જીવો મોક્ષને પામ્યા છે અને પામશે એમ જેમનામાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ ત્રિદોષમાંથી એક પણ દોષ નથી એવા પરમ નિર્દોષ, પરમ પ્રમાણભૂત જિનેશ્વરદેવે પ્રકાશ્યું છે, જે દરેક જીવે લક્ષગત કરવા યોગ્ય છે.

હિશેષાર્થ અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવતા સ્વચ્છંદ નામના મહાદોષના કારજ્ઞે જીવને સત્ની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. જો કે તેજ્ઞે જપ, તપાદિ સાધનો કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી, પરંતુ તે સર્વ સ્વચ્છંદે કર્યું હોવાથી તેનું કરેલું બધું જ વ્યર્થ ગયું છે. તેથી આ ભયંકર દોષનું સ્વરૂપ જાણી, તેને છેદવાનો ઉપાય અત્યંત આવશ્યક બને છે.

સ્વચ્છંદ એટલે સ્વ (પોતે) + છંદ (ટેવ) = પોતાની મતિ અને ઇચ્છાએ વર્તવાની ટેવ. અનાદિ કાળથી જીવ ઇચ્છાનુસાર વર્ત્યો છે. તેશે પોતાની ઇચ્છાને જ આગળ કરી છે અને પોતે જે કરે છે તે જ યોગ્ય છે એવું માનતો આવ્યો છે. આપડહાપણે નિરંકુશપણે વર્તવાનું તેને સારું અને સાચું લાગે છે અને તેથી તે પોતાની હઠ છોડવા તૈયાર થતો નથી. પોતાની કલ્પનાએ વર્તવું જ તેશે રૂડું જાણ્યું છે. પોતાની મતિકલ્પનાએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતાં કરતાં 'મને બધું ખબર છે', 'મને બધું આવડે છે' એવો તેને પોતાના વિષે અભિપ્રાય બંધાય છે. 'હું જાણું છું', 'હું જાણું છું તે જ યથાર્થ છે', 'હું કહું તેમ જ કરવા યોગ્ય છે' એવાં અભિમાન અને આગ્રહનાં પરિશામોના સદ્ભાવમાં સ્વચ્છંદની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે મહા અનર્થકારી નીવડે છે.

સ્વચ્છંદવૃત્તિના કારણે બીજા અનેક દોષ પાંગરે છે. સ્વચ્છંદની ઉપસ્થિતિમાં નિજ દોષનું અવલોકન થઈ શકતું નથી. કદાચિત્ જીવ નિજ દોષ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવા જાય તોષણ સ્વચ્છંદનો આધાર હોવાથી નિજદોષસુરક્ષાના ભાવ વધુ પ્રબળ રહે છે. સ્વચ્છંદના સદ્ભાવમાં જીવને દોષનો નિષેધ થવાને બદલે ઊલટો પક્ષ થાય છે અને જાણ્યે-અજાણ્યે તે દોષનું અનુમોદન થઈ જાય છે. ક્યારેક તો દોષોનો બચાવ કરવા માટે તે શાસ્ત્રવચનનો પણ ઉપયોગ કરે છે. પોતાની નબળાઈનું સમર્થન મેળવવા શાસ્ત્રનું વિપરીત અર્થઘટન કરે છે તથા શાસ્ત્રમાંથી પોતાને અનુકૂળ અર્થો તારવીને તે પોતાના વિપરીત પ્રવર્તનને પોષે છે. માત્ર એક સ્વચ્છંદના કારણે બીજા અનેક દોષોનો બચાવ થાય છે, જેથી અન્ય સર્વ દોષ અડીખમ રહે છે અને પ્રસંગોપાત્ત તેનાં મૂળ વધુ ને વધુ ઊંડાં ઊતરતાં જાય છે. આમ, સ્વચ્છંદના કારણે 'પોતાના દોષ અપક્ષપાતપણે જોવારૂપ મુમુક્ષુતા' પ્રગટતી નથી અને મુમુક્ષુતાનો અભાવ એ તો મોક્ષમાર્ગનું સૌથી બળવાન પ્રતિબંધક કારણ છે.

વળી, શાસ્ત્રાભ્યાસના કારણે 'હું સમજું છું' એવો ભાવ રહેતો હોવાથી તેને સદ્ગુરૂની આવશ્યકતા અને મહિમા ભાસતાં નથી. તે માને છે કે શાસ્ત્રમાં આત્મા, મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ વગેરે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ સંબંધી સર્વ વર્શન છે, તેથી શાસ્ત્રના અભ્યાસથી આત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. તેનો ઝુકાવ શાસ્ત્રની ધારણા કરવા પ્રત્યે હોય છે. આ ઝુકાવના કારણે તેને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સમાગમ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રહે છે. તે એમ માને છે કે શાસ્ત્રમાં બધું જ છે, સત્પુરુષ શાસ્ત્રથી વિશેષ શું કહેવાના છે? તે તેમના સત્સમાગમની સરખામશી સ્વયંના શાસ્ત્ર-અધ્યયન સાથે કરે છે. શાસ્ત્રને ઉચ્ચગણસ્થાનસ્થિત પુરુષોનાં વચન ગણી તે તેના ઉપર વધુ ભાર આપે છે. તેને શાસ્ત્રોની જાણકારીની મહત્તા વધુ ભાસવાથી સત્પુરુષના સમાગમની વૃત્તિ ગૌણ થાય છે અને પોતે શાસ્ત્ર દ્વારા જે જાણ્યું-ગ્રહ્યું તેનો જ આગ્રહ રાખે છે. ખરેખર તો મતિકલ્પનાએ અધ્યયન કરવાથી શાસ્ત્રના મર્મથી તે અજાણ રહે છે, તેનો પરમાર્થ પણ અન્યથા સમજી લે છે અને તેથી તેનું મિથ્યાત્વ છૂટતું નથી. ઉપદેશને યથાવત્ સમજ્યા વિના, તેને વિષરીતપશે કે એકાંતે પકડી તેનો આગ્રહ કરે છે. પોતાનું જાણેલું સાચું - એવું અભિમાન કરીને તે પોતાના વિપરીત અભિપ્રાયની ગાંઠને દઢ કરે છે અને તેથી તેની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે. આચાર્યશ્રી શુભચંદ્રજી કહે છે કે જ્યાં સુધી મનમાં મતની ગાંઠ અતિશય દઢ છે, ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયેલું વિવેકરૂપી રત્ન પણ જતું રહે છે, કારણ કે માન કષાયની સાથે હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન રહેતું

૩૨૩

નથી.^૧ વળી, પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનના સંબંધમાં અભિમાન વર્તતું હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના આશ્રયનો મહિમા ભાસતો નથી. સત્પુરુષ પાસે જવાથી પોતાની સ્વચ્છંદ-પ્રવર્તના છોડવી પડશે એમ જાણતો હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષથી વિમુખ વર્તે છે.

કદાપિ પૂર્વના પ્રબળ પુશ્યના ઉદયે જીવને જ્ઞાનીપુરુષનો સમાગમયોગ થાય છે તોપણ તેને તેમના પ્રત્યે માહાત્મ્યબુદ્ધિ થતી નથી. સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વના કારશે તેને સત્યુરુષની વાણીનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થાય તોપણ તેમાં અહોભાવનો અભાવ વર્તે છે. જેમ મગસેલિયા પથ્થર ઉપર ગમે તેટલું પાણી પડે તોપણ તે પલળે નહીં અને કોરડું મગને ગમે તેટલા પાણીમાં બાફો તોપણ તે બફાય નહીં, તેમ જે જીવને સત્પુરુષનું માહાત્મ્ય નથી, તેના ઉપર સત્પુરુષની અમૃતવાણીનો વરસાદ ગમે તેટલો વરસે તોપણ તે જીવ પલળતો નથી, અર્થાત્ તેનામાં તેમનાં વચનોનું પરિણમન થતું નથી. જ્ઞાની પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું વિનયાન્વિત થવાતું નથી અને તેથી તેને સત્પુરુષની યથાર્થ ઓળખાણ થતી નથી. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જ્ઞાનીપુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો 'હું જાણું છું', 'હું સમબું છું' એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રક્ષા કરે છે તે માન. બીબું પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાનીપુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. ત્રીબું, લોકભયને લીધે, અપકીર્ત્તિભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઇએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે; જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રક્ષા કરે છે; પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથસંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઇચ્છા રક્ષા કરે છે. એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે અને એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહા દોષ છે; અને તેનું નિમિત્તકારણ અસત્સંગ છે.'^ર

પરમ વિનયના અભાવે સ્વચ્છંદી વ્યક્તિને સત્પુરુષનાં વચનોમાં ભૂલ દેખાય છે. જ્ઞાનીની વાશીમાં રહેવા પામેલ વ્યાકરણદોષની તેને મુખ્યતા વર્તે છે. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનાં વચનોને સમ્મત કરવા માટે તેની બુદ્ધિ શાસ્ત્રનો આધાર શોધવા જાય છે. સત્પુરુષનાં વચનોની સમીચીનતા વિષે તેને શંકા રહે છે. તેમનાં વચનો પૂર્વાચાર્યોનાં શાસ્ત્ર સાથે

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી શુભચંદ્રજીકૃત, 'જ્ઞાનાર્શવ', સર્ગ ૧૯, શ્લોક ૪૯ 'मानग्रन्थिर्मनस्युच्चैर्यावदास्ते दृढस्तदा । तावद्विवेकमाणिक्यं प्राप्तमप्यपसर्पति ।।' २- 'शीमद अल्टांद' ल्ली आदत्ति । २३१० (श्वरांद ४१८)

૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૩૫૭ (૫ત્રાંક-૪૧૬)

મેળ ખાતાં નથી એવા વિકલ્પો તેને વારંવાર થયા કરે છે. જ્ઞાનીનાં વચનોનું તોલન તે પોતાની મતિકલ્પનાએ કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનાં વચનોની પ્રામાશિકતા પ્રત્યે શંકા-કશંકા કરે છે. તેમનાં વચનોમાં તેને અતિશયોક્તિ, ભાવાવેશ, મતિકલ્પના આદિ દોષો દેખાય છે. સ્વચ્છંદના કારણે તે તેમનાં વચનોનો સર્વાંગી સ્વીકાર કરી શકતો નથી. તેમનાં વચનોમાંથી તે પોતાને ગમતું જ અહણ કરે છે. સ્થૂળ વાતોમાં સમ્મત થાય છે. પણ જેવી પોતાને અશગમતી કોઈ વાત આવે ત્યારે 'આં વાત સાચી નથી' એમ કહી તેનો અસ્વીકાર કરે છે, જે સત્પુરુષ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો અભાવ અને વિરોધનાં પરિણામ સુચવે છે.

વળી. સ્વચ્છંદના સદ્દભાવમાં તેને જ્ઞાનીપુરુષના આચરણ પ્રત્યે દોષદષ્ટિ રહે છે. સ્વચ્છંદના માર્ગે ચડેલો જીવ સત્પરષની સાચી ઓળખાણ કરી શકતો નથી. ક્વાનું પાણી માપવા કુવામાં ઊંડે ઊતરવું પડે છે, તેમ સત્પુરુષને ઓળખવા માટે સત્પુરુષના અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરવું પડે છે. સ્વચ્છંદી જીવની બાહ્ય દષ્ટિ હોવાથી તે તેમના અંતરનો તાગ પામી શકતો નથી. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'અંધકારને વિષે પડેલા પદાર્શને મનુષ્યચસ્ટ્ય દેખી શકે નહીં, તેમ દેહને વિષે રહ્યા એવા જ્ઞાની કે વીતરાગને જગતદ્યષ્ટિ જીવ ઓળખી શકે નહીં. જેમ અંધકારને વિષે પડેલો પદાર્થ મનુષ્યચક્ષથી જોવાને બીજા કોઈ પ્રકાશની અપેક્ષા ૨હે છે; તેમ જગતદૃષ્ટિ જીવોને જ્ઞાની કે વીતરાગના ઓળખાણ માટે વિશેષ શુભસંસ્કાર અને સત્સમાગમની અપેક્ષા યોગ્ય છે. જો તે યોગ પ્રાપ્ત ન હોય તો જેમ અંધકારમાં પડેલો પદાર્થ અને અંધકાર એ બેચ એકાકાર ભાસે છે, ભેદ ભાસતો નથી, તેમ તથારૂપ ચોગ વિના જ્ઞાની કે વીતરાગ અને અન્ય સંસારી જીવોનું એક આકારપણું ભાસે છે; દેહાદિ રોષ્ટાથી ઘણું કરીને ભેદ ભાસતો નથી.'^૧

સત્પરુષની બાહ્ય દશામાં કિંચિત્ ચારિત્રમોહજન્ય દોષ દેખાય ત્યારે સ્વચ્છંદી જીવ તેની મુખ્યતા કરી બેસે છે. ચારિત્રમોહના અલ્પ દોષ ઉપર વજન જવાથી મિથ્યાત્વ જેવા સર્વોપરી દોષના અભાવરૂપ મહાન સમ્યક્ત્વદશા ગૌણ થઈ જાય છે, પરિણામે સત્પુરુષનો યથાર્થ મહિમા આવતો નથી. યથાર્થ ઓળખાણ અને મહિમાના અભાવમાં તે તેમની પવિત્ર અંતર્દશાની વિરાધના - આશાતનાનો મોટો દોષ કરે છે અને તેથી તેનો સંસાર અનંત કાળ માટે વધી જાય છે. સત્પુરુષની અંતરંગ દશા - સમ્યક્ત્વરૂપ દશાની જેને ખરી ઓળખાશ થઈ છે, તેને તો તે સત્પુરુષનું દરેક આચરશ યથાર્થ ભાસે છે, એટલું જ નહીં પણ તેને તો ચારિત્રમોહજનિત ઝંઝાવાત પ્રસંગે પણ તેમની ભિન્નતાનાં અને તેમની અડગતાનાં જ દર્શન થાય છે અને તેથી તેને તેમના પ્રત્યે

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૪ (પત્રાંક-૬૭૪)

વિશેષ ભક્તિભાવ ઊપજે છે. પણ સ્વચ્છંદી જીવને તો તે દોષોની જ મુખ્યતા રહે છે. વળી, તે તો પોતાની દોષદષ્ટિને પરીક્ષક બુદ્ધિ ગણે છે. તે કહે છે કે 'હું તેમના સત્પુરુષપણાની ચકાસણી કરું છું. જેમ બજારમાંથી માટલું ખરીદતી વખતે એના ઉપર બરાબર ટકોરા મારીને જોવામાં દોષ નથી, તેમ સત્પુરુષને ગુરુપદે સ્થાપતાં પહેલાં તેમની અંતરંગ દશાની કસોટી અવશ્ય કરવી જોઈએ.' પરંતુ કસોટી કરવા પાછળ સ્વચ્છંદી જીવનો આશય તેવો હોતો નથી. તેને સત્પુરુષ ધર્મ પામ્યા છે કે નહીં તેની ચોકસાઈ કરીને તેમની પાસેથી ધર્મ નથી ઇચ્છવો, પરંતુ સત્પુરુષમાં પણ દોષ કાઢીને પોતાને મોટા પરીક્ષક કે મહાત્મા ગણાવવું છે. આચાર્યશ્રી ગુણભદ્રજી કહે છે કે સમસ્ત ગુણોના આધારભૂત મહાત્માને જો દુર્ભાગ્યવશે કંઈક ચારિત્ર આદિ સંબંધી દોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો ચંદ્રના લાંછનની માફક તેને જોવા અંધ પણ સમર્થ થાય છે. પણ તે દોષ જોવામાત્રથી તે દોષ જોનાર જીવ મહાત્મા થઈ જતો નથી. જેમ પોતાની પ્રભાથી જ પ્રગટ જણાતા ચંદ્રના કલંકને સમસ્ત જગત દેખે છે, પણ શું કોઈ કદી પણ તે ચંદ્રની પદવીને પામે છે? અર્થાત્ કોઈ કદી ચંદ્રની તુલ્ય થતા નથી.^૧

સ્વચ્છંદી જીવ સત્પુરુષના ઔદયિક ભાવને અનુલક્ષીને તેમના બાહ્યાચરણના દોષ શોધવામાં તથા તેમના વ્યવહાર પ્રત્યે શંકા-કુશંકા કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. સ્વચ્છંદના સદ્દભાવમાં તેને ક્વચિત્ અભક્તિનાં પરિણામ પણ થઈ જાય છે. ક્ષયોપશમજ્ઞાનની અધિકતામાં મીઠાશનાં પરિણામ રહેતાં હોવાથી સત્યુરુષ પ્રત્યે પરમ વિનયનાં પરિણામ પ્રગટવાને બદલે સત્પુરુષ વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. તે સત્પુરુષની પોતા સાથે તુલના કરે છે. તે સત્પુરુષની બાહ્ય ક્રિયાની નકલ કરે છે. સત્પુરુષોને અતીન્દ્રિય સ્વભાવનાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે ધર્મ થાય છે અને શુભ રાગ વખતે તેઓ પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાયાદિમાં પણ પ્રવર્તે છે. સ્વચ્છંદી જીવ સત્પુરુષની આત્મદશાને લક્ષમાં નથી લેતો અને માત્ર બાહ્ય શુભ ક્રિયાથી સત્પુરુષને ધર્મ થાય છે એમ માનીને પોતે પણ ભક્તિ-સ્વાધ્યાય આદિમાં પ્રવર્તે છે, પરંતુ તેનું વલણ આત્મસન્મુખ ન હોવાના કારણે તે ગમે ત્યાં હોય - વનમાં કે મંદિરમાં - તોપણ તેને ધર્મ થતો નથી. મિથ્યા શ્રદ્ધાનના કારણે તે ગમે તેટલું શ્રવણ-વાંચન, જપ-તપ કરે તોયણ તેની અંતરંગ દશામાં કોઈ પરિવર્તન નથી આવતું અને સર્વ કરે છે અને વળી પાછું તેનું અભિમાન કરે

1-	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	ગુજ્રભ	ાદ્રજીવિ	ારચિત,	'આત્મા	નુશાસ	ન',	શ્લોક	૨૫૦	I
			'दो	षः	सर्वगु	णाकरस्य	मह	तो	दैवानु	रोधात्व	त्वचि-	
			30	गतो	यद्यपि	चन्द्रल	ञ्छनसम	नस्तं	द्रष्टुम	न्धोऽष्	रलम्	I
			द्रष	टान्गोति	ा न	तावतास्य	पदवी	मिन्दो	ः कर	হু হ	नगद्	
			वि	श्वं प	श्यति	तत्प्रभाष्र	कटितं	किं	कोऽप	यगा त्तत	पदम्	11

,

છે. તે માને છે કે 'હું પણ ઘણો ધર્મ કરું છું. સત્પુરુષ જે કરે છે તે બધું જ હું કરું છું, હું સત્પુરુષ જેવો જ પુરુષાર્થી છું. તે જાણે છે તેટલું બધું હું જાણું છું, તેથી હું સત્પુરુષ જેવો જ જ્ઞાની છું.' આવા ભાવ પ્રવર્તતાં હોવાથી તે સત્પુરુષની અવગણના કરે છે અને ક્યારેક તો તેમની નિંદા પણ કરે છે. તે સત્પુરુષનો વિરોધ કરવામાં કે અવર્ણવાદ બોલવામાં પણ પાછી પાની કરતો નથી. આચાર્યશ્રી સમંતભ્રદ્રસૂરિજી કહે છે કે ગર્વથી ભરેલા અભિપ્રાયવાળો જીવ મદથી અન્ય ધર્માત્મા પુરુષોનો તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે તે જિનેન્દ્ર દ્વારા પ્રણીત ધર્મનો તિરસ્કાર કરે છે, કારણ કે ધર્મ ધર્મી વિના -રત્નત્રયનું આચરણ કરનાર વિના હોતો નથી અને ધર્મનો અનાદર કરનાર મોક્ષપદ પામી શકતો નથી. આમ, સત્પુરુષની આશાતના કરીને તે પોતાનું સંસારપરિભ્રમણ વધારી બેસે છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'જ્ઞાનીપુરુષની અવજ્ઞા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, એ જીવનું અનંત સંસાર વધવાનું કારણ છે, એમ તીર્થકર કહે છે. તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા, તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, અને તેની આજ્ઞામાં સરળપરિણામે પરમ ઉપયોગદષ્ટિએ વર્તવું, એ અનંતસંસારને નાશ કરનારું તીર્થકર કહે છે.'^ર

વળી, આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં ત્યાગીપશાના કે વિઢત્તાના કારશે ઉપદેશકાર્ય કરવું પડતું હોય તો ત્યાં તેને અભિમાન થાય છે. વ્યાખ્યાન અથવા લેખનની કુશળતાથી પોતાની મહત્તા દર્શાવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. આચાર્યપ્રશીત ઉચ્ચ કોટિના આધ્યાત્મિક ન્યાય દર્શાવતી વખતે પશ પોતાની મહત્તા બતાવવાનો હેતુ જ મુખ્ય રહે છે. આવાં પરિશામોના સદ્ભાવમાં સ્વચ્છંદી જીવને સત્પુરુષના શરશે જવાની આવશ્યકતા જ નથી લાગતી. તેને શાસ્ત્રના ભણતરથી અથવા બાહ્ય ત્યાગથી મોટાઈ અને માન વધારવાની ઇચ્છા રહેતી હોવાથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની નમ્રતાને બદલે ઉપદેશ આપવાની જ વૃત્તિ રહે છે. સત્પુરુષ કરતાં પોતે વિશેષ ત્યાગી અથવા વિદ્વાન છે તેવું દર્શાવવાના પ્રયત્નમાં જ તે હંમેશાં લાગેલો રહે છે. પોતાના અનુયાયીઓની સંખ્યા કેવી રીતે વધારી શકાય, પોતાનું માનપાન કેવી રીતે વધે આદિમાં જ તેનો લક્ષ રહે છે અને તેથી તે સત્પુરુષથી વિમુખ જ વર્ત્યા કરે છે. આ રીતે સ્વચ્છંદસેવનથી તે સંસારપરિભ્રમણનાં કારણો જ સેવે છે!

આમ, જે જીવને ભવભ્રમણનો ભય નથી, તે જીવ સ્વચ્છંદે વર્તે છે અને પોતાનું

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીકૃત, 'રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર', શ્લોક ૨૬ 'स्मयेन योऽन्यानत्येति धर्मस्थान् गर्विताशयः । सोऽत्येति धर्ममात्मीयं न धर्मो धार्मिकैर्विना ।।' ૨- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૪૩ (પત્રાંક-૩૯૭) મહા અનર્થ કરે છે. જો જીવ સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષને રોકે, સ્વચ્છંદના પ્રતિપક્ષી ભાવે વર્તે તો તે અવશ્ય મોક્ષ પામે છે. જે જીવ પોતાના જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ શાસ્ત્ર અનુસાર હોવા છતાં પગ્ન જ્યાં સુધી પોતાને અપૂર્વ દશા પ્રગટી નથી, ત્યાં સુધી તે દશાની જિજ્ઞાસા સહિત સભાનપણે વર્તે છે; સત્યુરુષની અંતરંગ દશાને ઓળખીને પરમ દીનતા કેળવી, પરમ વિનયવંત બની, લઘુત્વભાવે વર્તે છે; અત્યંત મહિમાપૂર્વક અને અત્યંત જિજ્ઞાસા સહિત જ્ઞાનીપુરૂષની વાણીનું શ્રવણ કરે છે, જેથી તે વાણી તેના અંતરને સ્પર્શી શકે; સત્પુરુષનાં વચનમાં નિઃશંકપણે પરમ પ્રીતિ કરે છે, તેને અલૌકિક અર્થમાં ઘટાવે છે, તેમાં રહેલા પરમાર્થને સમજવાનો દષ્ટિકોણ રાખે છે, અર્થાતુ તેમાં દર્શાવેલ માર્ગની વિધિના ગંભીર રહસ્યને ગહન ચિંતવનથી શોધે છે; પોતાના દોષ સ્વીકારવામાં મધ્યસ્થ બુદ્ધિ રાખે છે; સત્પુરુષના અલૌકિક ચરિત્રને લક્ષમાં રાખીને પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે; સત્પુરુષને પ્રગટ મૂર્તિમાન સત્ જાણીને અટલ શ્રદ્ધા, દઢ આશ્રય અને અતુલ ભક્તિ કરે છે; કંઈ પણ છુપાવવાના ભાવરહિત સત્પુરુષના ઉપકારને પ્રસિદ્ધ કરે છે અને તેને સર્વોત્ક્રષ્ટ ગણી તેનો મહિમા ગાય છે; સત્પુરૂષની મહાનતા અને પોતાની ક્ષુદ્રતા જાણી-સમજી તુલના કરવાનો ભાવ વિસર્જન કરે છે; તેમને પરમ હિતનં કારણ જાણી એકનિષ્ઠાએ ગુણાનુવાદમાં પ્રવર્તે છે; આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં ઉપદેશકાર્ય કરવાનું આવે તો શાસ્ત્રવાંચન, લેખન આદિ પ્રવૃત્તિમાં સત્પુરુષના ઉપકારને પ્રદર્શિત કરે છે; આધ્યાત્મિક ન્યાયોનું સ્વલક્ષે તથા નમપણે નિરૂપણ કરે છે; સત્પુરુષની સાથે ચડસાચડસી કરવાને બદલે તેમના શરણે જવાની ભાવના રાખે છે અને तेथी ते ळव अवश्य मोक्षने पामे छे

સત્પુરુષનો અનન્ય આશ્રય અંગીકાર કરી તેમનું માર્ગદર્શન અનુસરતાં જીવ અંતર્મુખ થાય છે અને તેને સ્વાનુભૂતિ થાય છે. તે પોતાનાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાને સમ્યક્ કરી, તેનાં બળ વડે પોતાનું વાસ્તવિક સુખ, મોક્ષદશા સાધવા અપ્રમત્ત થાય છે. સત્પુરુષની ઉપાસનાથી તે સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી પરમ સુખદ મુક્તિધામમાં સદાને માટે જઈ વસે છે અને અનંત સુખને પામીને પરમ કૃતાર્થ થઈ જાય છે. આમ, સ્વચ્છંદને રોકવાથી જીવ મોક્ષને પામે છે અને એવી રીતે અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા છે એમ દોષરહિત જિનેશ્વર ભગવાને કહ્યું છે. આ પ્રમાણે સ્વચ્છંદત્યાગથી આત્મહિતની શરૂઆત થાય છે, તેથી જીવે સ્વચ્છંદત્યાગનું કાર્ય ઉદ્યમપૂર્વક અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે એવે ઓનૂલ્ય બોધ આપીને શ્રીમદે આત્મહિતેચ્છુઓ પ્રત્યે અમાપ ઉપકાર કર્યો છે. આ વિષે ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'ખરેખર! સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વના વિષમ ખડક પર જીવનું નાવડું ભાંગીને ભૂક્કો ન થઈ જાય એ અર્થે શ્રીમદ્દ જેવા પરમ સદ્દગુરુના આ આત્માનુભવસિદ્ધ ટંકોલ્કીર્શ અમૃત વચનો આ ભયંકર ભવસાગરમાં સર્વ કાળના સર્વ મુમુક્ષુઓને દીવાદાંડી સમા અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઇ પડે એવા છે.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'**રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો**, વિનય ભાવ શુભ થાય; સદ્ગુરુ સેવા તો કરે, જેથી શ્રુત સમજાય. આજ્ઞા પાળી અનુક્રમે, **પામે અવશ્ય મોક્ષ;** જે પદ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પ્રગટે તે અપરોક્ષ. સદ્ગુરુ આજ્ઞા આરાધને, શ્રી સહજાત્મ સ્વરૂપ; **પામ્યા એમ અનંત છે**, અનંત ચતુષ્ટયવંત. અહો પરમ સત્પુરુષની, કૃપા સુધારસ કોષ; પામી અનંત સુખી થયા, **ભાખ્યું જિન નિર્દોષ**.'^ર

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૭૨ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૬ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૫૭-૬૦)

הרעצו אזקיגל לאוזאא, א-תיט ז איניד, ארעצו אזקיגל לאוזאא, א-תיט ז איניד,

<mark>ભૂમિક</mark>ા ગાથા ૧૫માં કહ્યું કે જીવ જો સ્વચ્છંદને રોકે તો તે અવશ્ય મોક્ષને પામે ભૂમિકા અને આમ કરીને જ ભૂતકાળમાં અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે એમ જિનેશ્વર ભગવાને ભાખ્યું છે.

એક સ્વચ્છંદના કારણે જીવને સત્ની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, થતી નથી અને થશે નહીં એમ કહી શ્રીમદે સ્વચ્છંદ કેટલો દુઃખદાયી છે અને તેને રોકવો કેટલો આવશ્યક છે તે બતાવ્યું. આ મહાબંધનરૂપ સ્વચ્છંદની નિવૃત્તિ કઈ રીતે થઈ શકે એ જાણવું કલ્યાણકારી હોવાથી હવે ૧૬મી ગાથામાં શ્રીમદ્દ્ સ્વચ્છંદ ટાળવાનો ઉપાય બતાવતાં કહે છે –

> 'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય; અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય.' (૧૬)

પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુના યોગથી તે સ્વચ્છંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણું કરીને તે બમણો થાય છે. (૧૬)

ભાવાર્થ સ્વચ્છંદનિરોધનો અમોઘ ઉપાય બતાવતાં શ્રીમદ્દ અત્રે કહે છે કે જીવ ભાવાર્થ જો પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયે વર્તે તો, અર્થાત્ તેમની આજ્ઞાએ વર્તે તો તેનો સ્વચ્છંદરૂપ મહાદોષ સુગમતાથી વિલય પામે છે. બાકી પોતાની મતિકલ્પનાથી જીવ બીજા અનેક ઉપાયો અજમાવી જુએ તોપણ સ્વચ્છંદનો નાશ થઈ શકતો નથી અને ક્યારેક તો બમણો પણ થાય છે, અર્થાત્ જે સ્વચ્છંદ હતો તે વધુ દઢ થાય છે; અને તે એટલો મજબૂત થાય છે કે નીકળવો અત્યંત દુષ્કર થઈ પડે છે. સદ્ગુરુના આશ્રય વિના ગમે તેટલા ઉપાય કરે તોપણ જીવનો સ્વચ્છંદ ટળતો નથી, પણ પ્રાયઃ બમણો થાય છે.

જીવ સ્વચ્છંદને ટાળવાનો ઉપાય પશ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર નક્કી કરે છે. ક્રિયાજડ ક્રિયા મૂકી જ્ઞાનની વાતોમાં પોતાને જોડી દે છે અને શુષ્કજ્ઞાની જ્ઞાન-ચિંતન મૂકી ક્રિયામાં લાગી જાય છે અને સ્વચ્છંદ તો જેવો હતો તેવો જ રહે છે. તેથી જ અહીં કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ હોય તો જ સ્વચ્છંદ ટળે, અર્થાત્ સજીવનમૂર્તિ એવા સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તતાં સ્વચ્છંદ રોકાય છે અને તે રોકાતાં જીવ અવશ્ય મોક્ષ પામે છે. તેથી જેને સ્વચ્છંદ ટાળવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાના

ગાથા

અર્થ

સર્વ અભિપ્રાયો છોડીને, પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આજ્ઞા ઉપાસવામાં કરવો જોઈએ; કારણ કે અનંત કાળ પર્યંત નિજછંદે પરિશ્રમ કરે તોપણ જીવ જ્ઞાન પામી શકે નહીં, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાનો આરાધક સહજમાત્રમાં - અંતર્મુહૂર્તમાં જ મોક્ષગામી બને છે. સદ્ગુરુનું આવું અદ્ભુત માહાત્મ્ય હોવાથી વિચારવાન જીવોએ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાને અનન્ય ભક્તિ સહિત આરાધી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી છે.

િલ્શેષાર્થી સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષને સર્વ દોષનું મૂળ જાણી, સૌથી પ્રથમ સર્વ પ્રયત્ન વડે તેને ટાળવાનો મહાપુરુષો બોધ કરે છે. સ્વચ્છંદના કારણે અનેક સાધનો કરવા છતાં પણ જીવને મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી અને મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થતી નથી. સોયમાં દોરો પરોવી દરજી સીવણકામ શરૂ કરે ત્યારે જો તે ગાંઠ મારવાનું ભૂલી જાય તો તેની બધી મહેનત નિષ્ફળ જાય છે, એમ જીવ અનેક પ્રકારે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરે પણ સ્વચ્છંદત્યાગપૂર્વકના આજ્ઞા-આરાધનની ગાંઠ જો ન વાળે તો તેનો સર્વ પુરુષાર્થ નિષ્ફળ નીવડે છે અને તેથી જીવ પરિભ્રમણ છેદવાનો અવસર ચૂકી જાય છે. વળી, પોતામાં સ્વચ્છંદ છે એવું જીવને ભાન પણ થતું નથી. તેથી આ દોષનું આવું ભયંકર સ્વરૂપ જાણી તેને છેદવાનો ઉપાય અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. તે દોષને ટાળવાનો અચૂક ઉપાય છે - પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ, તેમની યથાર્થ ઓળખાણ અને તેમની આજ્ઞાનું સર્વાર્પણપણે આરાધન. જીવને સ્વચ્છંદમાં પડતો રોકનાર સદ્ગુરુનું શરણ લીધું હોય તો જ સન્માર્ગે ચડી શકાય છે. જીવને આ પ્રકારનો લક્ષ થાય તો જ તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીમદ્ લખે છે કે –

'જ્યાં સુધી જીવને સ્વચ્છંદરૂપી અંધત્વ છે, ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ ટળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો; દઢ મોક્ષેચ્છા કરવી; એ વિચારમાં અપ્રમત્ત રહેવું, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઇ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જોકે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંત વાર કર્યું છે; તથાપિ જે કંઇ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી; જે કે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે.

સૂચગડાંગસૂત્રમાં ઝાષભદેવજી ભગવાને જ્યાં અક્રાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે, મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા છે ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે :

હે આચુષ્યમનો! આ જીવે સર્વે કર્યું છે. એક આ વિના, તે શું? તો કે નિક્ષય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ તે સાંભળ્યાં નથી, અથવા રૂડે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યાં નથી. અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાચિક (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે. સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે, એવા મહાવીર ભગવાન, તેણે આમ અમને કહ્યું છે :– ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા એવા અનંત પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા.

એક આ સ્થળે નહીં પણ સર્વ સ્થળે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં એ જ વાત કહેવાનો લક્ષ છે.

आणाए धम्मो आणाए तवो ।

આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ અને આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. (આચારાંગ સૂત્ર)'^૧

સમસ્ત દ્વાદશાંગી આજ્ઞાધર્મના વિવરશરૂપ છે, તેથી જીવે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન અખંડપણે અને એકનિષ્ઠાથી કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. અધ્યાત્મયાત્રામાં જીવને સૌ પ્રથમ એ નિશ્વય થવો ઘટે કે આત્મકલ્યાણ માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગ જેવું કોઈ બળવાન અને અમોઘ કારણ નથી. તેથી અન્ય સર્વ સાધનને ગૌણ જાણી, કલ્યાણના મુખ્ય હેતુ એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના સત્સમાગમને સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો ઘટે છે.

સ્વચ્છંદનો પરિત્યાગ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી થાય છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ આત્માર્થી જીવ માટે અમૂલ્ય અને અતિ ઉપકારી પ્રસંગ છે. સદ્ગુરુ નિષ્કારણ કરુણાથી જીવના અંતરંગ દોષો જણાવે છે, તે દોષોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય બતાવે છે અને એ ઉપાયને અમલમાં મૂકવાનું બળ પણ આપે છે; તેથી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ આત્મ-વિકાસનું અનિવાર્ય અંગ છે. તેમના આશ્રયથી જીવ આત્મશુદ્ધિની અનેક શ્રેણીઓ પ્રાપ્ત કરીને સર્વોત્તમ ભૂમિકાને સ્પર્શે છે.

અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી સ્વચ્છંદ રોકાય છે એમ કહ્યું ત્યાં એમ ન સમજવું કે માત્ર સદ્ગુરુના સંગમાં રહેવાથી સ્વચ્છંદ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે એમ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે સદ્ગુરુની ઓળખાણ થઈ હોય અને તેમની આજ્ઞાભક્તિમાં જોડાયો હોય. તેમની આગળ-પાછળ ફર્યા કરે, પરંતુ જો અંતરમાં તેમનો સાચો મહિમા પ્રગટાવે નહીં તો કંઈ જ ફળ ન મળે. સદ્ગુરુનો સંગ મળવાથી કાર્ય થઈ જતું નથી. જો આજ્ઞાશ્રિતપણું ન હોય તો યોગ અયોગરૂપ થઈ પડે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ ન હોય તો તેમના સંગમાં રહેવા છતાં, અનેક ધર્મક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ તે સર્વ નિષ્ફળ જાય છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ કહે છે કે જેમ પ્રધાન(રાજા)થી વિહીન રાજ્ય, સ્વામીથી વિહીન દેશ, ગામ, રાષ્ટ્ર અને સેના; તેમ ગુરુભક્તિથી વિહીન શિષ્યોનાં સમસ્ત અનુષ્ઠાન ૧- બ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પુ.૨૫૯-૨૬૦ (પત્રાંક-૧૯૪) નખ્ટ થઈ જાય છે.^૧

સદ્ગુર પાસે મોક્ષમાર્ગની જિજ્ઞાસાનું નામ લઈ અનેક માણસો જાય છે, પરંતુ બધા નિર્દોષ અને પવિત્ર થવાના લક્ષે નથી જતા. બધાને સદ્ગુરૂનો ઉપદેશ સર્વાંગે માન્ય નથી હોતો. તેમને બધાને આત્મકલ્યાણમાં રસ નથી હોતો. પરંત તેમાંથી ઘણા દેખાદેખીથી, કોઈના કહેવાથી, કોઈના દબાણથી, અનેક બાહ્ય કારણોથી આકર્ષિત થઈ, સંસારની પ્રતિકૂળતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષણિક કંટાળા આદિથી સદ્વગુરુ પાસે જાય છે. તેમને પોતાના દોષો કબૂલવા નથી, તેની ગંભીરતા સમજવી નથી, તો પછી દોષોને નાબદ કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેઓ પોતાના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કર્યા વિના ગમે તેટલાં બાહ્ય ત્યાગ, તપ, નિયમ કરે તોપણ તે મોક્ષાર્થે વ્યર્થ ઠરે છે. તેમનાં અંતરમાં તો સંસારનાં રસ-રુચિ જ પડેલાં છે અને વધુ દયનીય તો એ છે કે તેમને આમાં કંઈ ખોટું લાગતું નથી. તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સદ્વગુરુની આજ્ઞામાં પક્ષ બાંધછોડ કરે છે. તેમને ધર્મ કરવો છે, પરંતુ હિતચિંતક અને અનુભવી એવા સદ્ગુર્ કહે તેમ નહીં, પણ પોતાના આગ્રહ અને સ્વચ્છંદ અનુસાર કરવો છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સદ્ગુર ન કરે તો સદ્ગુરમાં સંદેહ કરે છે. સદ્ગુરનો બાહ્ય વ્યવહાર જોઈને સદ્દગુરુને પણ રાગ-દેષનાં પરિણામ વર્તે છે એમ તેમને લાગે છે. આવા જીવો સદ્ગુરના સંગમાં રહીને પણ તેમની આશાતના જ કરે છે. પરંતુ જે તરવાના કામી છે, મુમુક્ષ છે, તેઓ તો સદ્ગુરૂને જોતાં જ અનન્ય પ્રેમ અનુભવે છે, સદ્ગુરૂની આજ્ઞા મળતાં જ તે આજ્ઞાના આરાધનમાં અખુટ શ્રદ્ધાથી ઝંપલાવી દે છે. બીજી કંઈ પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના આવા ખપી જીવો સઘળેથી પ્રીતિ સંકેલી તેને સદ્દગરના ચરશોમાં અર્ધિત કરી દે છે. તેમની વૃત્તિ એક ક્ષણ પણ બીજે ન ભટકતાં એક સદ્ગુરમાં જ તન્મય બને છે. તેઓ તન-મન-ધન તથા પોતાની સર્વ શક્તિ અને ભક્તિ સદ્ગુરૂની આજ્ઞાના આરાધનમાં જોડે છે. આવા રૂડા જીવો જ સદ્ગુરૂની કુપા-દષ્ટિથી પોતાના ધ્યેયમાં સફળ થાય છે. સદ્વગુરૂના સત્સમાગમના પારસસ્પર્શથી તેઓ કથીરમાંથી કંચન બની જાય છે.

સદ્ગુરુના યોગનો યથાર્થ લાભ લઈ શકાય તે માટે જીવમાં મુમુક્ષુતા પ્રગટવી જોઈએ. મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ બતાવતાં શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં લખે છે –

'..... 'મુમુક્ષુતા' વિષે જણાવવું છે, કે તે ઉત્પન્ન ચવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે.

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'રયણસાર', ગાથા ૭૯ 'रज्जं पहाणहीणं, पदिहीणं देसगामरट्टवर्ऌ । गुरुभक्तिहीण सिरसाणुट्टाणं णस्सदे सब्वं ।।' સ્વરછંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબીજ યોગ્ય ભૂમિકા થાય છે.'^૧

મુમુક્ષુતા એ મોક્ષ તરફનું પ્રથમ પગથિયું છે. કોઈ ને કોઈ ધર્મમતમાં રહેવું, કોઈ ને કોઈ ધાર્મિક ક્રિયા કરવી એ મુમુક્ષુતા નથી, પરંતુ મોહાસક્તિનાં પરિણામથી મૂંઝાઈને એકમાત્ર મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો એ મુમુક્ષુતા છે. મોહાસક્તિનાં પરિણામને જાણવાં-પકડવાં, એટલું જ નહીં પણ તેનાથી મૂંઝાઈને છૂટવાની તીવ્ર અભિલાષા જાગવી તે મુમુક્ષુતા છે. આવી મુમુક્ષુતા પ્રગટે નહીં ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન થાય નહીં અને આત્મજ્ઞાન વિના મોક્ષ પમાય નહીં, અર્થાત્ સર્વ દુઃખથી અને સર્વ ક્લેશથી મુક્ત થવા માટે મુમુક્ષુતા એક અનિવાર્ય ધર્મ છે.

જીવને મમક્ષતા પ્રગટી છે કે નહીં તે જાણવા માટેનું સચોટ લક્ષણ છે પોતાના દોષ જોવા પ્રત્યે અપક્ષપાતતા. મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યા પછી જીવ નિષ્પક્ષપણે પોતાના દોષનું અવલોકન કરતો હોવાથી સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષનો હાસ થાય છે. દોષ જોવા પ્રત્યે અપક્ષપાતતાની અનુપસ્થિતિમાં મોક્ષ માટે કરેલી સર્વ પ્રવૃત્તિ અને સર્વ ઉપદેશાદિ વ્યર્થ નીવડે છે. પોતાના દોષ પ્રત્યે પક્ષપાત હોય તો ત્યાં ગમે તેવાં વ્રત-તપાદિ અને વિપુલ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ નિરર્થક છે, કારણ કે ધર્મની શરૂઆત જ થઈ નથી. જો જીવ પોતાના દોષનું અપક્ષપાતપણે અવલોકન કરીને તેનો નિષેધ ન કરે તો તેનાથી પોતાના દોષનો જાણ્યે-અજાણ્યે બચાવ થઈ જાય છે અને તે રીતે પોતાના દોષનું ગુપ્ત અનુમોદન કરે છે અને તેમ થતાં દોષનો અભાવ થઈ શકતો નથી. તેને કોઈ તેના દોષનું દર્શન કરાવે તોપણ તે પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર જ કરતો નથી, કદાચિત્ સ્વીકાર કરે તોપણ એ માટે બહાનું કાઢી, બચાવનામું આપીને પોતાને નિરપરાધી ઠેરવે છે અથવા તો પોતાનો અપરાધ બતાવનારના દોષ બતાવવા માંડે છે. દોષ જોવામાં નિષ્પક્ષપાતતાના અભાવના કારણે દોષ કરવા છતાં પોતામાં કોઈ ક્ષતિ હોય એવું તેને લાગતું જ નથી અને તેથી તેનો શ્રેયમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જીવ જો અપક્ષપાતપણે પોતાના દોષને જુએ તો તેથી પોતાના દોષનું ગુપ્ત અનુમોદન થતું અટકે છે અને દોષનો રસ ઘટતાં દોષ નાશ પામે છે. મુમુક્ષુ જીવ મંદકષાયી, મોક્ષાભિલાષી. સરળપરિશામી હોવાથી તે જેમ જેમ સદ્ગુરૂના સાન્નિધ્યમાં રહીને આરાધના કરે છે. તેમ તેમ નિજમતિકલ્પના છોડી જ્ઞાનીના માર્ગનો આરાધક બને છે. જેમ જેમ સન્માર્ગની આરાધના કરતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાના દોષો વધુ ત્વરાથી અને અપક્ષપાતપક્ષે જોવા માંડે છે, તેથી સ્વચ્છંદ ઘટતો જાય છે અને મુમુક્ષુતા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. જ્યાં મમક્ષતા પ્રગટે છે ત્યાં સ્વચ્છંદ ટકી શકતો નથી. જેમ જેમ <u>- 'શ્રી</u>મદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૮૮ (પત્રાંક-૨૫૪)

મુમુક્ષુતા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ પરિજ્ઞામની સરળતાના કારશે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી જીવ સત્પુરુષની આજ્ઞાનો આશય અહણ કરવાને પાત્ર થાય છે અને તેમની આજ્ઞાનું યથાર્થપણે પાલન કરી શકે છે. અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને બાહ્ય ક્રિયાથી જે લાભ થતો નથી તે લાભ જ્ઞાનીના માર્ગે ચાલવાના દઢ નિશ્ચયથી થાય છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તતાં સહજપણે અનેકવિધ કલ્યાણ થાય છે અને આત્મપ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. કોઈ પણ સારું બીજ વાવવા માટે તે બીજને અનુકૂળ હોય એવી ભૂમિ તૈયાર કરવી ઘટે છે. આત્મજ્ઞાનનું બીજ વવાય એવી ભૂમિકા, સ્વચ્છંદની હાનિ થાય ત્યારે તૈયાર થાય છે. સદ્ગુરુની આશ્રયભક્તિથી બોધબીજયોગ્યભૂમિકા તૈયાર થાય છે.

સદ્દગુરુની આજ્ઞા પ્રત્યે માહાત્મ્ય અને રુચિ પ્રગટવાં અત્યંત જરૂરી છે. આજ્ઞા આપવા પાછળ સદ્ગુરૂના અંતરમાં અનેક આશય હોય છે. જેને પોતાના દોષ દેખાતા હોય, તેને એ દોષ ટળે એવી આજ્ઞા આપે. જેને ન દેખાતા હોય, તેને એ પકડાય એવી આજ્ઞા આપે. દોષસભર છતાં દોષસ્વીકારવિહીન જીવને દોષ દેખાડવા માટે તેઓ જાતજાતનો બોધ અને વિવિધ પ્રક્રિયા વાપરે છે અને છતાં જ્યારે જીવ સ્વદોષ જોઈ ન શકે ત્યારે વિશિષ્ટ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી તેને તેના દોષનું દર્શન કરાવે છે. ક્યારેક દોષ પ્રત્યે લક્ષ કરાવવા એ દોખને પોષવા દે અને પછી એવો કડક પ્રહાર કરે કે જેથી એ દોષ સમૂળગો નાશ પામે. આવા સમયે જીવને કદાચિત્ શંકા કે અવિશ્વાસ આવી જાય તોપણ તેણે સદગુરૂનો આશય સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવું જોઈએ કે સદ્ગુરુ કહે છે તે જ સત્ય છે. પોતે સમજી શકતો નથી તે પોતાની સમજણનો દોષ છે. પોતે માર્ગને જાણતો નથી અને જેણે જાણ્યો છે તેનું માનવાને બદલે તેમના વચન ઉપર શંકા કરે તો એક ડગલું પજ્ઞ આગળ ભરી શકાય નહીં. આમ, શ્રદ્ધા રાખવાથી સદ્દગુરૂના વચનમાં રહેલો પરમાર્થ સમજાય છે અને પોતાનો સ્વચ્છંદ નિર્મૂળ થતો દેખાય છે. પોતાનો સ્વચ્છંદ પોતે તો જાણી શકતો નથી, પણ સદ્ગુરુનું શરશ લેતાં દોષોનું સ્પષ્ટીકરશ થાય છે, દોષ નીકળે છે અને ગુશો પ્રગટ થાય છે. તેથી આત્માર્થી જીવ દઢતાપૂર્વક સદ્દગુરૂની આજ્ઞાનું આરાધન કરે છે. સદ્દગુરૂ જે સાધન કે આજ્ઞા આપે તેમાં તે વિકલ્પ કરતો નથી, કારણ કે તેને વિશ્વાસ હોય છે કે સદ્ગુરૂની સર્વ આજ્ઞા સ્વરૂપ પ્રત્યે લઈ જનારી જ હોય છે અને તેમની આજ્ઞાએ ન વર્તાય ત્યાં સુધી સ્વરૂપસ્થિતિ સંભવતી નથી. તેથી તે લૌકિક પ્રયોજન ખાતર અથવા માનથી કે ભયથી પણ તે આજ્ઞાને છોડતો નથી. તે સદ્વુર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી આજ્ઞાનો પ્રાણ જાય તોપણ ભંગ કરતો નથી અને ક્વચિત્ ભંગ થઈ જાય તો અત્યંત ખેદ અને લજ્જા અનુભવે છે. તેને પોતાના અલ્પ દોષ માટે પણ અત્યંત ક્લેશ થાય છે અને દોષના વિલયના પુરુષાર્થમાં અત્યંત વીર્ય સ્ફરે છે. સદ્વુરુની

337

આજ્ઞાની બહાર પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસ સિવાય બીજું કંઈ ન ચાલે એવી તેની ભાવના હોય છે. આવી જેની તૈયારી હોય છે તેનો સ્વચ્છંદ સત્વરે વિલીન થઈ જાય છે. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'જો જ્ઞાનીની ચથાર્થ પ્રતીતિ આવી હોચ, અને બરાબર તપાસ્યું છે કે 'આ સત્પુરુષ છે, આની દશા ખરેખરી આત્મદશા છે. તેમ એમનાથી કલ્યાણ થશે જ', અને એવા જ્ઞાનીના વચન પ્રમાણે પ્રવર્તે, તો ઘણા જ દોષ, વિક્ષેપ મટી જાય. જ્યાં જ્યાં જુએ ત્યાં ત્યાં અહંકાર રહિત વર્તે અને તેનું બધું પ્રવર્તન સવળું જ થાય. એમ સત્સંગ, સત્પુરૂષનો યોગ અનંત ગુણનો ભંડાર છે.'^૧

આવા મહિમાવાન સદ્ગુરુના યોગનો આશ્રય મળતાં જીવ પોતાની સ્વચ્છંદી વૃત્તિઓનો જય કરે છે. જીવને સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ થતાં તેમના પ્રત્યે આશ્રય-ભક્તિ પ્રગટ થાય છે જે આજ્ઞા આરાધન કરવામાં સહાયરૂપ નીવડે છે. જેમ જેમ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ થાય છે, તેમ તેમ અર્પણતાનું બળ વધતું જાય છે અને પોતાની ઇચ્છાએ વર્તવાના પરિણામનો ત્યાગ થાય છે. પોતે સદ્ગુરુને સર્વ પ્રકારે રાજી રાખી શકે અને પોતાના સર્વ ભાવ તેમને અર્પણ કરી શકે તેવી ભાવના સહિત તેનું આચરણ હોવાથી સદ્ગુરુને પોતાની સર્વ ઇચ્છાની સોંપણી કરે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે યથાર્થ ભક્તિ પ્રગટ થવાથી તેમની આત્મચેષ્ટામાં જ તેની વૃત્તિ રહે છે, તેમના આંતર પુરુષાર્થનું નિરંતર બહુમાન રહ્યા કરે છે, તે જ નજરાયા કરે છે. તેમના અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિગોચર થતાં અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં સ્વચ્છંદ મટે છે અને સહેજે આત્મબોધ પ્રગટે છે.

આમ, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગમાં સ્વચ્છંદ રોકાય છે. પરંતુ જે જીવ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારતો નથી અને પોતાની મતિકલ્પનાએ સ્વચ્છંદ રોકવાનો ઉપાય કરે છે, તેનો સ્વચ્છંદ ઘટવાને બદલે પ્રાયઃ વધે છે. તે પોતાના સ્વચ્છંદને પોષવા શાસ્ત્રનાં કથનોનો દુરુપયોગ પણ કરે છે. 'આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે.'^ર આદિ શાસ્ત્રોનાં કથનોની અપેક્ષા સમજ્યા વગર તેવાં કથનોનું અવલંબન લઈને તે ૧- 'ગ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૬ (ઉપદેશછાયા-પ) ૨- જુઓ : (૧) આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'ઇષ્ટોયદેશ', બ્લોક ૩૪ 'સ્वस्मિન્ સदभिल्लावित्वादभीष्टज्ञापकत्वतः । સ્વયં દિતપ્રયોવકૃત્વાદાત્મૈવ ગુરુત્રત્વનન : ા.' (૨) ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજ્યજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૫, કડી ૮૦ 'તેઢ "કઢે ગુદ્દ ગટછ ગીતાટથ, પ્રતિબન્ધે શું કીજે ટે? દર્શન-જ્ઞાન-ચરિત આદરિચે, આપે આપ તરીજે ટે.'''

૩૩૯

સદ્ગુરુની આવશ્યકતાનો નિષેધ કરે છે. તે એમ માને છે કે મોક્ષમાર્ગ સ્વાશ્રિત છે અને સદ્ગુરુ તો પરવ્રવ્ય છે, માટે તેમનો આશ્રય જીવને પરાશ્રિત કરે છે. પરંતુ તે સમજતો નથી કે પૂર્વના પ્રબળ કુસંસ્કારોના કારણે જીવનો ઉપયોગ પુનઃ પુનઃ પરપદાર્થો પ્રત્યે દોડી જાય છે. ઉપયોગ અંતરમાં ન રહે ત્યારે તે પોતે ખૂબ દૂર ચાલી ન જાય તે માટે કોઈ અવલંબન આવશ્યક છે. આ અવલંબન વીતરાગતાના આદર્શને અનુરૂષ હોવું જોઈએ, જેથી તેની ઉપાસના દ્વારા વિકલ્પ ઊઠે તોપણ તે વિકલ્પો વીતરાગતાના હોય. વીતરાગતાના લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે તથા પરતત્ત્વોનો આશ્રય છોડવા માટે સદ્ગુરુરૂરપ પારમાર્થિક આશ્રય ગ્રહણ કરવો અનિવાર્ય છે. તેમના આશ્રયમાં ઉત્પન્ન થતી ભાવનાઓ વીતરાગતાની સ્મૃતિ આપે છે, નિજશાંતિનાં દર્શન કરાવે છે, તેથી એ 'પર'નો આશ્રય પણ 'સ્વ'ના આશ્રય માટે મદદરૂપ જ છે. તેમના આધારે અધિકાધિક સ્વ પ્રત્યે ઝૂકતા જવાય છે.

આમ, છદ્મસ્થદશામાં સદ્ગુરુનો આશ્રય તથા પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને અર્પજ્ઞતા સહિતની તેમની ઉપાસના અત્યંત અનિવાર્ય અને ફળપ્રદ છે. પરંતુ સ્વચ્છંદી જીવ એમ માને છે કે સદ્ગુરુ વિના પજ્ઞ આત્મા પોતે, પોતાની શક્તિથી જ, પોતાનો ગુરુ બની પોતાનો ઉદ્ધાર કરશે. તે એમ નથી સમજતો કે અનંત કાળથી પોતાની જાતે ઘોર તપશ્ચર્યાદિ અનેક કારજ્ઞો સેવવા છતાં, સદ્ગુરુ વિના આત્મસન્મુખ નહીં થવાથી જ આજ સુધી પોતે રખડ્યો છે અને હજી સદ્ગુરુના શરજ્ઞને સ્વીકારી તેમની ઉપાસનામાં તત્પર નહીં થાય અને પોતાના આત્માને પોતાના ગુરુ તરીકે માની, પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરશે તો એ વિટંબના ઊભી જ રહેશે. આવા સ્વચ્છંદી જીવને માર્ગપ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રીમદ્ લખે છે કે –

'જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી જીવનું કંઈ કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાનીપુરુષના લક્ષમાં હોય છે, અને તે પરમ સલ્સંગે કરી સમજી શકાય છે.'^૧

મોક્ષાર્થી જીવે સદ્ગુરુને નિરંતર ઉપાસવા જોઈએ. સદ્ગુરુના શરશ વિના, સદ્ગુરુની આજ્ઞા વિના, સદ્ગુરુરૂપી સાક્ષાત્ જ્ઞાનસૂર્યના ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ વિના પોતાના સ્વરૂપની સમજણ, શ્રદ્ધા, રમણતારૂપ મોક્ષમાર્ગ સમજી શકાતો નથી.^ર સ્વભાવનું ગ્રહણ એ જ સારરૂપ ઉપાદેય છે અને પરભાવનું ગ્રહણ એ દુઃખરૂપ અસાર હોવાથી હેય છે

૧-	ંશ્રીમદ્	રાજચંદ્ર', છ	ક્રી આવૃત્તિ,	્યૃ.૩૮૨ (૫	ષત્રાંક-૪૬૬)			
૨-	જુઓ ઃ	કલિકાલસર્વ	જ્ઞ આચાર્યશ્રી	હેમચંદ્રસૂરિક	જીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર'	, પ્રકાશ ૧	૧૨, શ્લોક	१९
		'यद	त् सहस्रकिर	णः, प्रकाश	को निचिततिमिरम	ग्नस्य ।		
		तद्व	द् गुरुरत्र	भवेद्,	अज्ञानध्वान्तपति	त्तस्य ।।'		

ઇત્યાદિ પ્રકારે સાર-અસાર, હિત-અહિત, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ભાન થતું નથી અને તેથી તેના અંતરનું અજ્ઞાનતિમિર ટળતું નથી, સંસારભ્રમણનો અંત આવતો નથી. પરંતુ જો સદ્દ્ગુરુની શુદ્ધ આત્મદશાનું માહાત્મ્ય ભાસે, તેઓશ્રી પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ-પ્રીતિ-પ્રતીતિ-રુચિ-ભક્તિ-ભાવ-ઉલ્લાસ પ્રગટે, તેમના શરણમાં સર્વાર્પણપણે સ્થિતિ થાય, તે સિવાય બીજું કાંઈ કર્તવ્ય ન મનાય, તેમની આજ્ઞા આરાધવામાં એકનિષ્ઠાએ અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ જાગૃત રહે, ઢઢ અને નિશ્વળ નિર્ધારપૂર્વક એક આત્મકલ્યાણ માટે જ સદ્ગુરુના શરણમાં ભવ ગળાય તો સ્વચ્છંદ નાશ પામે અને માર્ગપ્રાપ્તિ થાય.

જીવ સદ્ગુરુના અવલંબન વિના સ્વચ્છંદે અનેક સાધનો કરે તો સ્વચ્છંદપ્રવર્તનથી તેનું કલ્યાણ તો થતું નથી, પણ ઊલટું નુકસાન થાય છે. સદ્ગુરુ વિના જ્ઞાનમાર્ગે શાસ્ત્રાધ્યયનથી આત્મહિત સાધવાની કોશિશ કરે તો તેને જ્ઞાનમાર્ગ એકાંતે પકડાઈ જાય છે તથા તે કિયાની અવગણના કરવા લાગે છે અને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં પણ તેને અવરોધો આવવા લાગે છે. શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલાં અનેક ભેદ-પ્રભેદ અને નય-અપેક્ષાઓ સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં વિકલ્પ વધે છે અને તેમાં જ રોકાઈ જવાય છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ વિશાળ સમુદ્રના તરંગો ઉપર તરવાને બદલે તે તરંગોમાં ડૂબી જવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય ગ્રહે તો તેને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન સમજાય અને પરમાર્થમાર્ગે આગળ વધી શકે.

સદ્ગુરુના માર્ગદર્શન વિના જ્ઞાનમાર્ગ આરાધતો જીવ પોતાના જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વધારવાની પ્રવૃત્તિને જ સાધના સમજી લે છે. પરંતુ તેનું અધ્યયન પરલક્ષી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી તે પરમાર્થ ચૂકી જાય છે. પ્રયોજનભૂત વિષય ઉપર તેનો લક્ષ નથી જતો અને અપ્રયોજનભૂત વિષયોમાં તે વ્યર્થ રોકાઈ જાય છે. વળી, તેને જ્ઞાનીનાં વચનોમાં અનેક શંકા-કુશંકા થાય છે, તેથી તે ઊર્ધ્વ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શક્તો નથી. પરંતુ જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય ગ્રહે તો તેની સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થાય અને તે સંદિગ્ધ અવસ્થામાંથી મુક્ત થાય.

ગુરુગમ વિના શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાથી તેને મિથ્યા અહંકાર ઉદ્દભવે છે. 'હું જાણું છું, હું સમજું છું, મને બધું આવડે છે, હું સારું સમજાવી શકું છું, આમ વર્તવાથી મને બાધ નહીં થાય' એવું અભિમાન તેને થાય છે. વિદ્વત્તાના કારણે તેને મળતા આદર-સત્કારમાં તે એવો ફસાઈ જાય છે કે તેની દષ્ટિ વધુ ને વધુ માન મેળવવા તરફ જ લાગેલી રહે છે. વ્યાખ્યાનની કુશળતા અને જાણપણું દર્શાવવાની તેને ઇચ્છા થયા કરે છે. પોતાની ભૂમિકાનું તટસ્થતાથી મૂલ્યાંકન કરવાના બદલે તે પોતામાં ન હોય એ ગુણ ધરાવવાનો ડોળ કરવા લાગે છે. આમ, આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ ભૂલી તે માનાર્થે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે, પરંતુ જો તે સદ્દ્ગુરુનો આશ્રય અહે તો લઘુતા સહિત સમર્પણભાવ આવતાં તેનું અભિમાન નિવૃત્ત થઈ શકે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધારણા, બૌદ્ધિક ચર્ચા વગેરે બાહ્ય આવડતને સાચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માનીને પોતાને આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે એવા ભ્રમમાં તે વર્તે છે. આથી શુષ્ક-જ્ઞાનીપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને જિજ્ઞાસાનો અભાવ થઈ જાય છે. અનાદિનાં અજ્ઞાન અને વિપરીત સંસ્કારોનું બળ ઘટવાનું કાર્ય તથા સત્યનું ભાસન થાય તેવાં પરિણામોનો અવકાશ પરમાર્થતત્ત્વની જિજ્ઞાસાના કાળમાં થાય છે, પરંતુ જિજ્ઞાસાનો અભાવ થવાના કારણે તેને આવાં પરિણામો ન થતાં મોટું નુકસાન થાય છે. જિજ્ઞાસારહિત સ્થિતિના કારણે તેને આવાં પરિણામો ન થતાં મોટું નુકસાન થાય છે. જિજ્ઞાસારહિત સ્થિતિના કારણે તેને આત્મભાવની ઓળખાણ થતી નથી. વળી, તે શાસ્ત્રજ્ઞાનની ધારણા વડે અપેક્ષાઓનો વિપરીત ઉપયોગ કરી પોતાના દોષોનો બચાવ કરવા લાગે છે. પરંતુ જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય ગ્રહણ કરે તો તેનામાં સરળતા આવતાં સદ્ગુરુના માર્ગદર્શન વડે દોષક્ષય કરીને તે આગળ વધી શકે.

આમ, જ્ઞાન-આરાધનામાં સદ્ગુડુના આશ્રયની તથા સતત જાગૃતિ રાખવાની આવશ્યકતા રહે છે, નહીં તો અટકી જવાય છે અથવા જીવ પોતાને નુકસાન કરી બેસે છે. જ્ઞાન-આરાધનાની વિકટતા ઉપરાંત બુદ્ધિની અલ્પતા અને મલિનતાના કારજ્ઞે શાસ્ત્રનો મર્મ પામવો અતિ અતિ દુષ્કર બને છે. સદ્ગુરુના અવલંબન વિના અલ્પ મતિથી તથા સ્વચ્છંદે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી શુષ્કજ્ઞાનીપણું, ઉદ્ધતાઈ, એકાંતનું પ્રતિપાદન આદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. આવી દશામાં તો આત્મજ્ઞાન પામવાની ભૂમિકા પણ સંભવતી નથી, તો પછી સાક્ષાત્ તેની પ્રાપ્તિ તો કેવી રીતે સંભવી શકે? સદ્ગુરુના આશ્રયે શાસ્ત્રનું વાંચન-શ્રવણ કરતાં તે દોષોથી બચી શકાય છે, પણ સ્વચ્છંદી જીવ સદ્ગુરુનો આશ્રય લેતો નથી.

વળી, સદ્ગુરુ વિના આહારજય, આસનજય, નિદ્રાજય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, કાયાસંયમ આદિના અભ્યાસ વડે આત્મહિત સાધવાની કોશિશ કરે તો તેમાં પણ તેને એકાંત પકડાઈ જાય છે. આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ તે વીસરી જાય છે.

વ્રત-તપની બાહ્ય ક્રિયા ઉપર જ તેની દષ્ટિ હોવાના કારણે તે સર્વત્ર બાહ્ય ક્રિયાના આધારે જ ધાર્મિકતાનું માપ કાઢે છે. પોતાની મહત્તા અને બીજાની હીનતાનું માપ તેની દષ્ટિમાં ઊભું થાય છે. તે બાહ્ય ક્રિયાની ગણતરી અને તેના આગહમાં જ રોકાયેલો રહે છે. બાહ્ય ક્રિયા જ મોક્ષમાર્ગની પ્રગતિ માટેનો તેનો માપદંડ હોવાથી, અજ્ઞાનીનો બાહ્ય ત્યાગ જોઈને તેને તે અનુમોદવા અને અનુસરવા લાગે છે તથા અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિની અવહેલના કરે છે. આમ કરીને તે પોતાનું મિથ્યાત્વ દઢ કરે છે. જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય અહે તો ગણતરી અને આગહના ભાવમાંથી છૂટી શકે અને તેને અંતર્લક્ષ થાય. સ્વચ્છંદી જીવનો પરપદાર્થનો બાહ્ય ત્યાગ અજ્ઞાન સહિત અને સ્વરૂપલક્ષરહિત હોવાના કારણે તે ત્યાગ અભિમાનને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. પરમાં પોતાપણાના અધ્યાસનો ત્યાગ થયા પહેલાં તેણે પરપદાર્થનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી બાહ્ય ત્યાગરૂપ અવસ્થામાં પોતે ત્યાગી છે તેવી અસત્કલ્પના થાય છે. લક્ષની જાગૃતિના અભાવમાં વર્તમાન ત્યાગીપણાના કારણે મળતાં લૌકિક માનમાં તે ફસાઈ જાય છે. તપ-ત્યાગ વડે મળતાં તેનાં ફળનો એટલે કે રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને સંયોગોની અનુકૂળતાનો તેને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. બાહ્ય ક્રિયાઓમાં રોકાવાના કારણે તેને અંતરશુદ્ધિનો ઉપાય સૂઝતો નથી. જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય અહે તો આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ થતાં તેના અભિમાનનો ભાવ તૂટી જાય છે.

સદ્દગુરુ વિના ક્રિયાઓનું સેવન કરતાં દેહની બાહ્ય ક્રિયામાં તેને પોતાપણારૂપ દેહાત્મબુદ્ધિ દઢ થાય છે. પરમાર્થમાર્ગ તો દેહાદિ પરપદાર્થની ભિન્નતા કરવા દ્વારા પ્રારંભ થાય છે. તે ચૂકીને તે ધર્મના બહાને ભેદજ્ઞાનરહિત બાહ્ય દ્રષ્ટિપૂર્વક ત્યાગની દૈહિક ક્રિયામાં રહેલી આત્મનિષ્ઠાને દઢ કરે છે અને તેથી આત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આત્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતી નથી. જો તે સદ્ગુરુનો આશ્રય કરે તો ભેદજ્ઞાનનો લક્ષ થતાં તેની દેહાત્મબુદ્ધિ સહેલાઈથી વિલય પામે અને તેની સાધના નિર્વિઘ્ને આગળ વધે.

આમ, સદ્ગુરુના અવલંબન વિના સ્વચ્છંદે ક્રિયાઓ કરતાં કઈ ક્રિયા કરવી, કેટલી કરવી આદિ નિર્જાય જાતે કરવા પડે છે, માર્ગની પ્રાપ્તિ કે પ્રગતિના મૂલ્યાંકનનો શ્રમ જાતે ઉઠાવવો પડે છે. અનેક દોષોની ઉત્પત્તિના કારણે માર્ગમાં વિઘ્નો ઊભાં થતાં હોવાથી માર્ગ દુર્ગમ બને છે. દીક્ષા લીધી હોય કે ઘોર તપશ્ચર્યા કરતો હોય, પણ જો સ્વચ્છંદે પ્રવર્તન હોય તો મિથ્યાત્વ જ દઢ થાય છે. સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના સ્વચ્છંદે ધર્મનું રહસ્ય પ્રાપ્ત નથી થતું.

આમ, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગ વિના સ્વચ્છંદની નિવૃત્તિ માટે જે કોઈ ઉપાય કરવામાં આવે છે તે બુદ્ધિના વિપર્યાસ દારા પ્રેરિત હોવાથી પ્રાયઃ સ્વચ્છંદવૃદ્ધિનું જ કારણ બને છે. તે સદ્ગુરુ–આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરતો હોવાથી તેના ધર્માચરણ પાછળ પણ અભક્તિ અને અનાદરના જ અધ્યવસાય હોય છે. આ અનાદરના અધ્યવસાયથી અસદ્-આગ્રહ દઢ થાય છે. તે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે કરીને એમ માને છે કે પોતે ધર્મ કરે છે, પણ ત્યાં વાસના તો સંસારની હોય છે, તેથી વૃદ્ધિ સંસારની જ થાય છે. સદ્ગુરુના ચરણમાં સર્વાર્ધણભાવે શરણતા સ્વીકારી, તેમનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યા વિના અનેક સાધનો કરવામાં આવે તોપણ સંસારરૂપી દરિયાનો પાર આવતો નથી. 'આત્મહિત શું છે? તે કેવી રીતે સાધી શકાય?' તેની યથાર્થ સમજણ વિના તે સાધનો તેને માટે સંસારપરિભ્રમણવૃદ્ધિનાં કારણ થઈ પડે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા વિના તે બધાં સાધનો સંસારમાંથી તેને મુક્ત કરવાને બદલે બંધન વધારનારાં નીવડે છે.^૧ આજ્ઞા-પાલનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે આજ્ઞામાં જ ધર્મ છે અને આજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે.^૨ પરંતુ જે જીવ દુર્લભ મનુષ્યદેહ મળવા છતાં સદ્ગુરુની આજ્ઞા પાળવાની દરકાર નથી કરતો અને અન્ય ઉપાયોમાં રોકાઈ જાય છે, તેનો સ્વચ્છંદ પ્રાયઃ બમણો થઈ જાય છે, તેનો કલ્યાણનો કાળ વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે અને તે સંસારમાં ભમે છે.³

આમ, સ્વચ્છંદ રોકવાનો એકમાત્ર ઉપાય પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સમાગમ છે, કારણ કે સદ્ગુરુ સમયે સમયે શિષ્યની ભ્રાંતિ દૂર કરતા રહે છે તથા તેનો સ્વચ્છંદ રોકતા રહે છે. જેમ દવાખાનામાં હજારો દવાઓ છે અને લાખો દર્દીઓ છે. કયા રોગ ઉપર કઈ દવા હિતકારી થશે એ વાત દર્દી પોતાની મેળે જાણી શકતો નથી, પણ અનુભવી વૈદ્ય જ તે રોગીના રોગને અને દવાના ઉપચારને જાણી શકે છે. રોગી પોતાની મેળે દવાનું સેવન કરવા જાય તો હિતને બદલે નુકસાન કરે છે અને કુશળ વૈદ્યના ફરમાન મુજબ સેવન કરે તો રોગથી મુક્ત થઈને નિરોગી બને છે. તેમ સદ્ગુરુની આજ્ઞા વિના જો સ્વચ્છંદે સત્સાધનોનું સેવન કરવામાં આવે તો તે સાધન પણ જીવને સ્વચ્છંદવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. સાધનો અનેક હોવાથી કયા જીવને કયા સાધનનું કેવી રીતે સેવન કરવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત માત્ર સદ્ગુરુ જ જાણી શકે છે. જીવ ક્યાં અટક્યો છે? એના કલ્યાણ આડે શું નડી રહ્યું છે? વગેરે જાણી તદનુસાર તે તે દોષના મારણરૂપ આજ્ઞા શ્રી સદ્ગુરુ આપે છે. શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ આ વિષે લખે છે –

'જ્ઞાની પુરુષ જીવના સૂક્ષ્મ દોષોને ઓળખી કાઢે છે અને પછી જીવના કલ્યાણ અર્થે તેને ચુક્તિથી સમજાવે છે. જેમ કોઈ જીવ એકાંત ક્રિયા જડત્વમાં રોકાયો હોય,

૧- જુઓ : 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૯૬ (આંક-૨૬૪, કડી ૧૬,૧૭)
'સંત ચટણ આશ્રય બિના, સાધન કર્યા અનેક;
પાટ ન તેથી પામિયો, ઊગ્યો ન અંશ વિલેક.
સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત્ સાધન સમજ્યો નહીં, ત્યાં બંધન શું જાય?'
૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'ઉપદેશપદ', ગાથા ૬૭૯ની ટીકા અંતર્ગત ગાથા ૧
'आणाए च्चिय चरणं तब्भंगे जाण किं न भग्गंति ।
आणं च अइक्कंतो कस्साएसा कुणइ सेसं? !।'
३- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોલિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ પ, કડી ૭૯

પ્રાચે ગંઠી લગે નવિ આવ્યા, તે ખૂતા અજ્ઞાને ૨ે.'

તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો હોય અને આત્માનું લક્ષ ચૂકી ગયો હોય, તેને આત્માના શુદ્ધ અવિકારી વીતરાગ સ્વભાવનું ભાન કરાવી, અક્રિય, જ્ઞાનભાવમાત્ર એવા ચૈતન્ય સ્વરૂપની દેઢ શ્રદ્ધા કરાવી વ્યવહારાભાસ છોડાવે છે. વળી કોઈ જીવને એકાંત નિશ્વયનો આગ્રહ થયો હોય, ક્થનમાત્ર જ્ઞાનની વાત કરતો હોય, પરંતુ અંતરંગમાં મોહ કષાયભાવો વર્તતા હોય, તેને ત્યાગ-વૈરાગ્યભાવની ઉપયોગિતા જણાવે છે. આમ સર્વ જીવોને સદ્દગુટુની આજ્ઞા સ્વચ્છંદ ટાળવામાં નિમિત્તકારણ થાય છે અને પરિણામે હિતનું કારણ બને છે.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ ચોગથી, અનેક અવગુણ જાય; સહજે પ્રાપ્તિ તેહની, યોગ્ય જીવને થાય. તેમાં મુખ્ય આ જીવને, સ્વચ્છંદ તે રોકાચ; તેથી સાચા વિનયનું, સ્વરૂષ ઠીક સમજાય. માટે સદ્ગુરુ આશ્રયે, સ્વચ્છંદતા મટી જાય; અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, કદી ન માન મરાય. તપ જપ, વ્રત સ્વાધ્યાય ને, પ્રભુભજન ગુણ ગાય; સ્વચ્છંદે સ્વચ્છંદ તે, પ્રાટો બમણો થાય.'^ર

* * *

૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ<mark>િ શા</mark>સ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૮૧-૮૨ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૬-૨૧૭ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૬૧-૬૪)

במנייר, אח אייאו חרי משל זיניול נוצי, מאוזה הה הוואיז, זו זונו זונו צתנ

<mark>ભૂમિકા</mark> ગાથા ૧૬માં કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગ એ જ સ્વચ્છંદરોધનો એકમાત્ર ભૂમિકા ઉપાય છે, તે સિવાયના ઉપાય પ્રાયઃ સ્વચ્છંદવૃદ્ધિનાં કારણ થઈ પડે એવી સંભાવના છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયે સર્વ દોષોનું અધિષ્ઠાન એવા સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષને ત્યજીને સદ્ગુરુના અભિપ્રાય અનુસાર વર્તતાં કેવી આત્મદશા થાય છે તે જણાવતાં શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

ંસ્વચ્છંદ, મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્દગુટુલક્ષ; સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.' (૧૭) સ્વચ્છંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્દગુટુના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે 'સમકિત' કહ્યું છે. (૧૭)

પોતાની મતિકલ્પના પ્રમાણે વર્તવારૂપ સ્વચ્છંદના કારણે જીવને જ્ઞાની પ્રત્યે ભાવાર્થ યથાયોગ્ય વિનયાન્વિતપણું પ્રગટ થતું નથી અને પરિણામે જીવ જ્ઞાનીથી અને જ્ઞાનીના માર્ગથી વિમખ રહે છે. વળી. પોતાના કળધર્મના - સંપ્રદાયના મમત્વના કારણે અથવા પોતાના મતાગ્રહના કારણે અનેકાંતિક માર્ગની તેને યથાર્થ સમજણ થતી નથી, તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતું નથી, ચિત્તની શાંતિનો ભંગ થાય છે અને તીવ્ર અભિનિવેશના આવેગમાં તણાઈ જઈ તે પોતાનું અમર્યાદિત અકલ્યાણ કરે છે. આત્માર્થી જીવ સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહનાં અહિતકારી પરિશામ જાણતો હોવાથી તે સદ્દગુરૂના લક્ષે, અર્થાત્ તેમની આજ્ઞાએ જ વર્તે છે. તેનામાં સદ્દગુરુ પ્રત્યે નિર્મળ પ્રેમ તથા અચળ શ્રદ્ધા અને આજ્ઞારાધનની અપૂર્વ રુચિ હોય છે. તેના અંતરમાં એવા ભાવો સ્થિરતા પામે છે કે તેમનું કહેલું સર્વ માન્ય રાખવું, પોતાની બુદ્ધિના ઉપયોગને માત્ર સદ્ગુરૂની આજ્ઞાના આરાધનમાં જ પ્રેરવો, કોઈ વાત ન સમજાય તો સદ્ગુરુ પાસેથી સમાધાન મેળવવું, પણ સ્વચ્છંદ સેવીને સદ્ગુરૂથી વિમુખ તો ન જ પ્રવર્તવું. સદ્ગુરુએ જે માર્ગ ચીંધ્યો છે તે માર્ગે ચાલવામાં જ પોતાનું કલ્યાશ છે એમ આત્માર્થી જીવનો નિર્ધાર હોય છે. સદગરની આજ્ઞામાં વર્તવાનો જેનો દઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે તેને સમકિત હોય એમ શ્રી વીતરાગે કહ્યં છે.

સદ્ગુરુદેવની તથા તેમના દારા શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા થવી તેને વ્યવહાર સમકિત

કહેવામાં આવે છે અને વિકલ્પોનો અભાવ થઈ પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થવી તેને નિશ્ચય સમક્તિ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય સમક્તિ પ્રગટ થવાની પૂર્વે વ્યવહાર સમક્તિ અવશ્ય હાજર હોવાથી તેને નિશ્ચય સમક્તિનું કારણ ગણવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં આ અપેક્ષાએ જ સદ્ગુરુના લક્ષે થતી વર્તનાને સમક્તિ કહ્યું છે. સદ્વુરુ પ્રત્યેનાં શ્રદ્ધા-અર્પણતારૂપ પરિણામ જો કે પરમાર્થ સમક્તિ નથી, વ્યવહાર સમક્તિ છે, તોપણ આ સમક્તિ પરમાર્થ અનુભવરૂપ નિશ્ચય સમક્તિનું પ્રત્યક્ષ કારણ થાય છે, માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી કેવળસંપન્ન શ્રી વીતરાગ ભગવાને તેને સમક્તિ કહ્યું છે.

બિશેષાર્થ સંસારમાં મનુષ્યપશું મળવું દુર્લભ છે. મનુષ્યભવ અનંત કાળમાં ક્યારેક જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તો એનાથી પણ અનંતગણું દુર્લભ છે. જો કે જીવને મનુષ્યપશું અનંત વાર મળ્યું છે, પણ સમ્યગ્દર્શન તો પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત થયું નથી. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના માનવભવનું સાર્થકપણું નથી. સમ્યગ્દર્શન એ મોક્ષમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે.^૧ તે મોક્ષમાર્ગનું સર્વતોમુખી અંગ છે. તેના સિવાય જ્ઞાન કે ચારિત્ર અકાર્યકારી છે. માટે મનુષ્યભવ કરતાં પણ અનંતગણા દુર્લભ એવા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અર્થે પુરુષાર્થ કરવો એ જ આ દુર્લભ મનુષ્યભવનું મહાકર્તવ્ય છે. મનુષ્યપણું પામીને પણ જીવ ફરી સંસારમાં રખડે છે, પણ જો તે એક વાર સમ્યગ્દર્શન પામે તો તેનો મોક્ષ અવશ્ય થાય છે. શ્રીમદ્ કહે છે –

'સમ્ચક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી વધારેમાં વધારે પંદર ભવની અંદર મુક્તિ છે, અને જો ત્યાંથી તે પડે છે તો અર્ધપુદ્દગલપરાવર્તનકાળ ગણાય. અર્ધપુદ્દગલ-પરાવર્તનકાળ ગણાય તોપણ તે સાદિસાંતના ભાંગામાં આવી જાય છે, એ વાત નિઃશંક છે.'ર

શુદ્ધાત્માની અનુભવ સહિતની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. તે પ્રાપ્ત કરવાનાં નિમિત્તોમાં અંતરંગ નિમિત્ત મિથ્યાત્વાદિ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય છે અને બાહ્ય નિમિત્તોમાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ, સત્શાસ્ત્રનું વાંચન-શ્રવણ આદિ છે. આવાં નિમિત્તો મળતાં જો જીવ પોતાનાં પરિણામને આત્માની સન્મુખ કરે તો તેને શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સર્વ બાહ્ય નિમિત્તોમાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ એ પ્રધાન નિમિત્ત છે. સમ્યક્ત્વપણે પરિણમીને જેમણે દર્શનમોહનો ક્ષય કર્યો છે એવા વ- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'દર્શનપાહુડ', ગાથા ૨૧

> 'एवं जिणवण्णत्तं दंसणरयणं धरेह भावेण । सारं गुणरयणत्तय सोवाणं वढम मोक्खरस ।।'

૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૭૪૨ (વ્યાખ્યાનસાર-૧, ૬૦)

સદ્ગુર સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ માટે ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત છે.

સ્વકલ્યાષ્ઠાની વિધિનું ભાન અને સ્વસ્વરૂપનું પ્રમાશજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ દારા પ્રાપ્ત થાય છે. જીવની દષ્ટિ ભીતરમાં વળતાં સત્પુરુષાર્થ ખીલી ઊઠે છે. શુદ્ધ સ્વરૂષમાં કેલિ કરનાર બાહ્યભાવનિરપેક્ષ એવા સદ્ગુરુનાં ગુણાતિશયપણાથી, સમ્યક્ આચરણથી, પરમ જ્ઞાનથી, પરમ શાંતિથી જીવની વૃત્તિઓ પરાવર્તિત થઈ સ્વરૂપ પ્રત્યે વળે છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની સાધનાના પંથનો પ્રારંભ સદ્ગુરુના ચરણોમાં થાય છે. સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહ ટાળી જે જીવ સદ્ગુરુદેવના ઉપદેશને ચરિતાર્થ કરે છે, તે સફળતાને અવશ્ય વરે છે. દીર્ઘ કાળ પર્યંત જપ, તપ, શાસ્ત્ર-વાંચનાદિ કરીને પણ જીવ જે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરી નથી શકતો, તે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના એકાદ મહિમાવંત સમાગમથી કરી શકે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષોનો સમાગમ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જીવને પ્રાપ્ત થાચ છે, પણ જો જીવ સદ્દષ્ટિવાન હોચ તો સત્શ્રુતના ઘણા કાળના સેવનથી થતો લાભ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સમાગમથી બહુ અલ્પ કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ ગુણાતિશયવાન નિર્મળ ચેતનના પ્રભાવવાળાં વચન અને વૃત્તિ કિયાચેષ્ટિતપણું છે. જીવને તેવો સમાગમયોગ પ્રાપ્ત થાય એવું વિશેષ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે.'⁹

પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુનો આવો સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમા, સમ્યગ્દર્શનરૂપી સૂર્ય ઊગ્યા પહેલાં તેમની સન્મુખ થયેલા આત્માર્થી જીવને અંતરમાં ભાસ્યમાન થયો હોય છે. તેને સદ્દગુરુ પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન હોય છે. અનંત કાળના ભવભ્રમણથી તે થાક્યો હોય છે. તેને સંસાર અને તેના કારણરૂપ પરભાવથી નિવૃત્ત થવાની તથા માત્ર મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાની જ ઇચ્છા હોય છે. તે અર્થે સ્વચ્છંદ અને આગ્રહ તજી સદ્દગુરુના લક્ષે વર્તવાનો માર્ગ જ સાચો છે અને તે માર્ગની આરાધના વિના બીજા કોઈ પણ માર્ગે મોક્ષ સંભવી શક્તો નથી એમ તેના અંતરમાં નિર્ણય થયો હોય છે. પૂર્વકાળમાં સ્વચ્છંદ અને મિથ્યાગ્રહના કારણે જે પરિભ્રમણ થયું છે અને તેનું પરિણામ કેવું દુઃખદાયક આવ્યું છે તેની જાણકારી થવાથી તે હવે સજાગ રહે છે.

સ્વચ્છંદી જીવને સત્સંગનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય લાગતું નથી. તે પોતાની માન્યતા સત્સંગમાં પણ સાથે લઈને જતો હોવાના કારણે સદ્દગુરુના સાન્નિધ્યમાં પણ, 'હું કંઈ મેળવવા માટે જાઉં છું' એવા નમ ભાવને બદલે 'હું જાણું છું, મને બધું આવડે છે' એવું અભિમાન રાખે છે. તે પોતાના દોષ અપક્ષપાતપણે જોઈ શકતો નથી. સદ્દગુરુની આજ્ઞા અનુસરતી વખતે આ સ્વચ્છંદ આડો આવે છે. સદ્દગુરુની આજ્ઞામાં રહે તો જીવ બચેલો રહે, પરંતુ સ્વચ્છંદના કારણે આજ્ઞા ચૂકી જવાથી વૃત્તિઓ છેતરી જાય છે અને

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, મૃ.૬૧૮ (પત્રાંક-૮૨૫)

કુમતિ જીતી જાય છે. આમ, જીવ સંસારમાં તો વિપરીતતા આચરે જ છે, પણ ધર્મના ક્ષેત્રે પણ પોતાનો સ્વચ્છંદ મૂકતો નથી અને તેથી ધર્માનુષ્ઠાનો કરીને પણ મહાભયંકર મિથ્યાત્વને જ પોષે છે.

વળી, સત્સંગનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય નહીં હોવાથી તે પોતાના કુળધર્મના મતનો આઅહ કરે છે. તેનામાં વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા અને સરળતા નથી હોતાં. કવામાંનો દેડકો જેમ દુનિયાને કૂવા જેટલી જ માને છે, તેમ મતાગ્રહી જીવ પોતાના મતને જ સાચો માને છે. અન્ય પક્ષે પણ સત્ય હોઈ શકે એવું સ્વીકારવા જેટલી તેનામાં નિષ્પક્ષપાતતા હોતી નથી. વળી, પોતાનાં વિચાર અને કથન ખોટાં હોઈ શકે એવું સ્વીકારવા જેટલી સરળતા પણ નથી હોતી. પોતે જે માને છે તેને જ તે પર્ણ સત્ય માને છે. તે અપેક્ષિત સત્ય હોઈ શકે એવું તે નથી સમજતો. સત્સંગમાં બીજી અપેક્ષાઓનું જ્ઞાન થતાં પોતે અપેક્ષા ચૂકી ગયો છે એવું સ્વીકારવાને બદલે તે પોતાની અપેક્ષાનો જ આઅહ રાખે છે. દોરીમાં વચ્ચે ગાંઠ પડી હોય તો સોય ત્યાં જ અટકી જાય, તેમ પોતાના પૂર્વગૃહીત અભિપ્રાયની ગાંઠના કારજ્ઞે તે અટકી જાય છે. તે પોતાના મતની સિદ્ધિ કરવા માટે વિવિધ દષ્ટાંતો, યુક્તિઓ, તર્કોનો ઉપયોગ કરે છે અને સામી વ્યક્તિને નિરુત્તર બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે યેનકેન પ્રકારે પોતાને મનફાવતો અર્થ બંધ બેસાડીને પોતાનું સાચું અને અન્ય વ્યક્તિનું ખોટું એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં રત રહે છે, પછી તે અન્ય વ્યક્તિ સદ્ગુર હોય તોપણ તે દરકાર કરતો નથી. તેનો આગ્રહ તેને કુટિલ આવેશરૂપ પકડમાં ગ્રહી રાખે છે. જકડી રાખે છે અને મિથ્યાત્વ પોષી તેને ઉન્માર્ગે લઈ જાય છે.

આમ, સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહના કારશે જીવ પોતાનાં કલ્યાશ-અકલ્યાશનો ભેદ કરી શકતો નથી. અનંત સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેની સમજણમાં આવતો નથી. તે શ્રેય-અશ્રેય, સાર-અસાર ઓળખવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. જે છોડવાનું છે તેને તે સત્ય માને છે, સારું માને છે, હિતકારી માને છે; તેથી તે છૂટી શકતો નથી. સ્વચ્છંદ ચાલી, શ્રેયથી દૂર જવાય એવી પ્રવૃત્તિ કરી તે પોતાનું અશ્રેય કરે છે. જો તે સ્વચ્છંદ આદિ છોડીને સદ્ગુરુની ઉપાસના કરે તો તેને વિવેકશક્તિ પ્રગટી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્દગુરુ દ્વારા પ્રબોધાયેલ સમ્યક્ માર્ગની આરાધના કરતાં તે તત્ત્વપ્રતીતિ અને વિવેક-પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે. સાર-અસાર, ઉપાદેય-હેયના વિવેક દ્વારા ઉપાદેય તત્ત્વનો અભ્યાસ કરીને તે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ કરે છે. તેથી જીવે પોતાના સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહ આદિ છોડી દઈ સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું આવશ્યક છે.

આત્માર્થી જીવ સ્વચ્છંદ અને મતાઞહનું અનર્થકારક સ્વરૂપ જાણીને તેને તજવાનો નિશ્ચય કરે છે. તેને તો આત્માનું હિત સાધવું હોવાથી તે ભવભ્રમણ ભાંગવાનો અવસર તથા મોક્ષ સાધવાનું ટાશું, સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગુમાવી દેવા ઇચ્છતો નથી. સદ્ગુરુના લક્ષે વર્તવામાં જ તેને કલ્યાણ લાગે છે. અનંત કાળથી માન અને મતમાં સુખ માનીને તેશે તેમાં પોતાનો આત્મા હોમી દીધો હતો અને દુઃખી થયો હતો. હવે તે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી પાલન કરવા ઇચ્છે છે કે જેથી ચૈતન્યસુખના સ્વાદમાં લીન થઈ તે મોક્ષને પામે. તે સ્વચ્છંદ અને મતના આગ્રહના સકંજામાં સપડાઈ જવા ઇચ્છતો નથી અને તેથી તેનાથી તે દૂર જ રહે છે.

આત્માર્થી મતના આગ્રહનો બિલકુલ આશ્રય કરતો નથી. તે સદ્ગુરુની આજ્ઞાના પાલનનો દઢ આગ્રહ રાખે છે. કદાગ્રહ, મતાગ્રહ તો સર્વથા અનિષ્ટ હોવાથી સર્વત્ર વર્જ્ય જ, ત્યાગવા યોગ્ય જ છે. આજ્ઞાનો આગ્રહ કરવો, એટલે કે આજ્ઞાનું દઢ ભક્તિથી આરાધન કરવું, સૂક્ષ્મ વિચાર દ્વારા તેના આશયને પકડવો અને આજ્ઞાને દઢપણે વળગી રહી તેને અખંડપણે સેવવી. આ પ્રમાણે પ્રશસ્ત અર્થમાં આજ્ઞાપાલનનો આગ્રહ કરવો આત્માર્થીને સર્વથા અભિપ્રેત છે, કારણ કે તે તેના ઇષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે અને તેથી આજ્ઞાપાલનની દઢ લગનીરૂપ આરાધના કરવા, તેની જ રઢ લગાડીને તેની પાછળ મંડી પડવા તે ઇચ્છે છે. તે પોતાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી અત્યંત તન્મયપણે આજ્ઞાધીન રહે છે. શ્રીમદ્દ કહે છે –

'જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેણે ઇચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ વર્તવું એમ જિનાગમાદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઇચ્છાએ પ્રવર્તતાં અનાદિ કાળથી ૨ખડ્યો.

જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ, એટલે આજ્ઞાએ નહીં વર્તાય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી.

જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એકનિષ્ઠાએ, તન, મન, ધનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી તેની ભક્તિમાં જોડાય.'^૧

ગુરુ-આજ્ઞાને એકચિત્તે અને એકનિષ્ઠાએ આરાધી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની આત્માર્થી જીવને તીખી તમન્ના જાગે છે. સદ્ગુરુના દિવ્ય સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેને પ્રેમભક્તિ પ્રગટે છે. તે સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ રાખી સદ્ગુરુને પ્રેમાર્પણ કરે છે અને મોક્ષનો જે સદુપાય તેઓ દર્શાવે તેને પ્રયોગમાં મૂકે છે. સદ્ગુરુનું પવિત્ર જીવન અને તેમની સંસારનાશિની દેશના તે સતત પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ રાખે છે. સદ્ગુરુએ ઉચ્ચારેલાં સુધામય વચનોને વારંવાર વાગોળ્યા હોવાથી તે તેના હૃદયમાં કોતરાઈ ગયાં હોય છે. તે વચનોનો ભાવાશય તેના આત્માને સ્પર્શી ગયો હોવાથી તેનામાં પ્રેમની માત્રા સહેજે વધે છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તેને પોતાના પ્રિય ગુરુનું જ સ્મરણ રહ્યા કરે છે. વ- 'થ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૨ (પત્રાંક-૨૦૦) તેનું ધ્યાન સદ્ગુરુમાં જ કેન્દ્રિત રહે છે. તેમની સ્મૃતિ વિના તેનું ચિત્ત કશે પજ્ઞ સ્થિરતા પામતું નથી. તે સદ્ગુરુના ગુજ્ઞોના ચિંતનમાં જ લીન રહે છે. આમ, તેના હૃદયની સોંપજ્ઞી સહજ રીતે થાય છે અને તેને સદ્ગુરુ પ્રત્યે બહુમાન અને ભક્તિના તીવ ભાવ વર્તે છે.

સદ્ગુરુ પ્રત્યે આવો પ્રેમ અને ભક્તિ એ પણ રાગદશાનું જ લક્ષણ છે, પ્રશસ્ત રાગ જ છે. પરંતુ તે રાગ જીવને લાભનું કારણ થાય છે, કેમ કે તેનું અંતિમ પરિણામ ઇષ્ટ આવે છે. કાંટાથી કાંટો નીકળે, તેમ સંસાર તરફ્નો અપ્રશસ્ત રાગ ઉખેડી નાખવા સદ્ગુરુ તરફ્નો પ્રશસ્ત રાગ ઉપકારક નીવડે છે. જેમ જેમ પ્રશસ્ત રાગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અપ્રશસ્ત રાગ છૂટતો જાય છે અને પછી સદ્ગુરુ પ્રત્યે થયેલ પ્રશસ્ત રાગને સ્થાને તત્ત્વવિચાર ગોઠવાઈ જાય છે અને તે રાગ અલ્પ પ્રયાસે વીતરાગતામાં પરિણમે છે. સંસાર સંબંધી - સ્ત્રી, પુત્ર, શરીર, વેપાર વગેરે તરફ્ના ભાવમાં તો પાપનું જ પોષણ થાય છે. તેની દિશા બદલીને સદ્ગુરુ તરફ્નો ભાવ કરવામાં આવતાં રાગની મંદતા થાય છે અને સદ્ગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમ દ્વારા સ્વરૂપ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધે છે.

આમ, સદ્દગુરુમાં અનુરાગ અને સંસારમાં અનુરાગ, અનુરાગપજ્ઞે સમાનતા હોવા છતાં પણ બન્નેમાં મહાન અંતર છે - એક ઊર્ધ્વગમનનું કારણ છે, બીજું અધોગમનનું કારણ છે. પ્રભાત સમયે સૂર્ય જેમ રતાશને ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે અસ્ત સમયે પણ લાલિમાને ધારણ કરે છે; પરંતુ પ્રભાતની લાલિમા પછી તેનો અભ્યુદય થાય છે. જ્યારે સાંજની લાલિમા પછી તેનું અધઃપતન થાય છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યેનો રાગ પ્રભાતની લાલિમા સમાન છે, જેના પછી વીતરાગતાનો ઝગમગતો સુર્ય ઊગે છે. દેહ-સ્ત્રી-પુત્રાદિનો રાગ સંધ્યાની લાલિમા સમાન છે, જેની પાછળ અંધકાર છે, એટલે કે સંસારભ્રમણ છે. અહીં એટલું ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે કે સદ્ગુરૂનો રાગ એટલે તેમના પાર્થિવ દેહ પ્રત્યે નહીં પણ તેમની આત્મચેષ્ટા પ્રત્યેનો રાગ. સદ્દગુરૂના ગુણો પ્રત્યેના રાગથી જીવ આત્મલક્ષી બને છે અને તે રાગ તેના સંસારનાશનું કારણ થાય છે. સદ્ગુરુએ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે માટે તેઓ પૂજ્ય છે અને તેથી તેમનો મહિમા ત્યારે જ આવ્યો કહેવાય જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો મહિમા આવે. જો તેમ ન થાય તો સમજવું કે તેમના પ્રત્યે ભક્તિ જાગી નથી, પરંતુ શુભ ઋશાનુબંધ હોવાથી તેઓ ગમે છે. સદગરના માધ્યમથી જે જીવ પોતાના જીવનને વીતરાગતા તરફ ઢાળે તેની જ ભક્તિ સાચી છે. જો વીતરાગતા તરફ ન જવાય તો સદ્ગુરૂનો યોગ પગ્ન અયોગરૂપ સાબિત થાય છે. આત્મસન્મુખ થાય તો જ આ યોગ સફળ ઠરે છે.

જેમ જેમ જીવનો સદ્ગુરુપ્રત્યયી પ્રેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અસદ્-વાસનાઓ સહજપણે વિલીન થતી જાય છે. પ્રેમની વેદી ઉપર દેહ, ભોગ અને સંસાર સંબંધી ઇચ્છાઓની આહુતિ અર્પાય છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા પ્રગટતાં તેમની કલ્યાણકારી આજ્ઞા ઉપાસવાનાં પરિણામ જાગે છે. જેમ વહાણનો કપ્તાન લંગર નાખવા માટે જ્યારે તેને ઉઠાવે છે ત્યારે વહાણને પહોંચવાનું બંદર નજીક આવી ગયું હોય છે. કિનારો દેખાય કે ન દેખાય, પણ લંગર ઉઠાવે ત્યારે સમજવું કે હવે કિનારો આવવાનો છે. તેમ 'મારે સદ્ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર જ જીવવું છે, જે કંઈ મારે કરવું છે તે મારા • આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવું છે' એવો નિશ્વય થાય તેનો મોક્ષ દર નથી.

સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનાં પરિશામ જાગતાં, પૂર્વે સ્વચ્છંદથી પોતાની મતિકલ્પનાએ જે જે વિપરીત અભિનિવેશો ગ્રદ્ધા હતા અને પોતાના મતના આગ્રહો બાંધ્યા હતા, તે સઘળા હવે આત્માર્થી જીવ છોડી દે છે અને નિર્મળ ભાવે સદ્ગુરુના ચરશને વિષે મનનું સ્થાપન કરે છે. તે મન-વચન-કાયાથી અર્પછાતા કરે છે. તેને ઉપદેશની રૂચિ અને તેને અનુસરવાનો ભાવ જાગે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે દઢ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમનાં કહેલાં વચનો સર્વથા સત્ય લાગે છે અને આજ્ઞાનું પાલન સહજ બની જાય છે. જે આવી અટલ શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેને સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા-ભક્તિરૂપ સમક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. શ્રીમદ્ કહે છે –

'ભગવત્ તીર્થકરના નિગ્રંથ, નિગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓ કંઇ સર્વને જીવાજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી તેને સમકિત કહ્યું છે એવો સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય નથી. તેમાંથી કંઈક જીવોને તીર્થકર સાચા પુરુષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિથી, એવી રુચિથી, શ્રી તીર્થકરના આશ્રયથી, અને નિશ્વયથી સમક્તિ કહ્યું છે.'^૧

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય ત્યારે સમક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય છે, તો પછી સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા-ભક્તિને સમક્તિ કેમ કહેવામાં આવ્યું છે? તેનો ઉત્તર એમ છે કે સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા એ આત્માનુભવનું પ્રત્યક્ષ કારણ હોવાથી તેને પણ સમક્તિ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ શાસ્ત્રોમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મની, છ દ્રવ્યની -નવ તત્ત્વાદિની શ્રદ્ધાને પણ સમક્તિ કહ્યું છે.^ર

૧ -	'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૫૯૯ (૫ત્રાંક-૭૭૧)
ર-	જુઓ ઃ (૧) શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીકૃત, 'કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', ગાથા ૩૧૭
	'णिज्जियदोसं देवं सब्बजिवाणं दयावरं धम्मं ।
	वज्जियमंथं च गुरुं जो मण्णदि सो हु सद्दिट्टी ।।'
	(૨) આચાર્યશ્રી વીરસેનજીકૃત, 'ધવલા', પુસ્તક ૧, ખંડ ૧, ભાગ ૧, સૂત્ર ૧,
	ગાથા ૯૬, પૃ.૧૫૩
	'छ-णंच-णव-विहाणं अत्थाणं जिणवरोवइट्ठाणं ।

आणाए अहिममेण व सद्दहणं होइ सम्मत्तं ।।'

૩૫૫

સદ્ગુરુએ સમ્મત કરેલું સર્વ સત્યરૂપે જ હોય એમ સમજી તે માન્ય કરવાથી તથા તેમાંથી બોધ અહણ કરતાં ચિત્ત નિર્મળ થાય છે, ઉપશમ અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને જીવ સ્વરૂપસન્મુખ થતો જાય છે. સદ્દગુરૂનો આશ્રય અને આજ્ઞાનો નિશ્ચય થતાં તેને આત્મસ્વરૂપનો મહિમા જાગે છે, જે સ્વાનુભૃતિના અભ્યાસનું કારણ બને છે. આત્મસ્વરૂપની તીવ્ર રૂચિ જાગૃત થતાં એને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રતમ લગની લાગે છે અને હર્ષ-શોક, સુખ-દઃખ, રાગ-દ્વેષ તથા વિકલ્પમાત્રથી પર એવાં નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદ એ જ પોતાનું અસલી સ્વરૂપ છે એ બૌદ્ધિક ભાન, અંતર્મુખ સાધના દ્વારા જ્યારે અનુભૃતિમાં પરિશમે છે ત્યારે તેને નિશ્વય સમકિત લાધે છે. આ પ્રકારે આત્મવિકાસની તળેટીએ રહેલ આત્મા પણ સદ્દગુરૂની શ્રદ્ધાના સહારે ઉત્તરોત્તર અધિક ને અધિક આત્મવિકાસ સાધી, સ્વાનુભૂતિરૂપ નિશ્ચય સમકિત પામી શકે છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો આરોપ કરીને સદ્વુરૂની શ્રદ્ધાને પણ સમકિત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, જેને વ્યવહાર સમકિત કહેવાય છે. આત્માનુભવરૂપ કાર્યમાં સદ્ગુરુનું શ્રદ્ધાન અને તેમની આજ્ઞાનું આરાધન કારણભૂત છે અને તે કાર્ય-કારણની અનિવાર્ય શુંખલા હોવાથી તેને પણ સમકિત કહ્યું છે. આ કારણ સમકિત વિના કાર્ય સમકિતની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી: અર્થાત વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતું નથી. આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં તેનું યથાયોગ્ય સ્થાન દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ એક પત્રમાં પ્રકાશે છે –

- '(૧) આપ્તપુરુષના વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વચ્છંદ-નિરોધપણે આપ્તપુરુષની ભક્તિરૂપ, એ પ્રથમ સમક્તિ કહ્યું છે.
 - (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમક્તિનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે.
- (3) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થઅનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

પહેલું સમક્તિ બીજા સમક્તિનું કારણ છે. બીજું સમક્તિ ત્રીજા સમક્તિનું કારણ છે. ત્રણે સમક્તિ વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યા છે. ત્રણે સમક્તિ ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે; ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.^{'૧}

આમ, શુદ્ધાત્માના અનુભવ સહિતની પ્રતીતિ તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે અને સદ્ગુરુમાં તથા તેમનાં વચનમાં પૂર્શ શ્રદ્ધા રાખી, આત્મવિશુદ્ધિ અર્થે સ્વચ્છંદ અને મતાઞ્રહના નિરોધપણે તેમની આજ્ઞાનું આરાધન કરવાની નિષ્ઠા એ વ્યવહાર સમકિત છે, જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું પ્રત્યક્ષ કારણ છે. વ્યવહાર સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી પુરુષાર્થ ઉપાડી સ્વભાવનું લક્ષ કરતાં નિશ્ચય સમકિત પ્રગટે છે. વ્યવહાર સમકિત તે

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૭૦ (૫ત્રાંક-૭૫૧)

સાધન છે અને નિશ્ચય સમક્તિ તે સાધ્ય છે.^૧ એક ઉદાહરણ વડે આ વાત સ્પષ્ટ થશે - એક વૃક્ષને પચ્ચીસ ડાળીઓ છે. તે વૃક્ષની પહેલી ડાળી ઉપર વાંદરો બેઠો છે અને તેને પચ્ચીસમી ડાળીએ પહોંચવાની ઇચ્છા છે. પહેલી ડાળથી બીજી ડાળ ઉપર અને બીજીથી ત્રીજી ઉપર, એમ પહેલાંની ડાળીઓને છોડતો છોડતો, વચ્ચેની ડાળીઓ ઉપર પક્કડ જમાવીને કૂદતો કૂદતો તે છેવટની ડાળી ઉપર પહોંચી જાય છે. આ પ્રક્રિયા જોઈને એમ કહી શકાય કે સર્વ ડાળીઓ મૂકીને એ ઇપ્ટ સ્થાને પહોંચ્યો અને એમ પણ કહી શકાય કે વાંદરાને નિજસ્થાને પહોંચવામાં આગલી ડાળીઓ સાધનભૂત બની. આ જ રીતે વ્યવહાર સમક્તિની ડાળી ઉપર આવ્યા પછી પુરુષાર્થ પ્રગટાવી જો જીવ નિશ્ચય સમક્તિની પ્રાપ્તિ કરે તો વ્યવહાર સમક્તિરૂપી ડાળને સાધન કહેવાય. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ જીવને સદ્દગુરુ વારંવાર બોધદાન કરી, પ્રેરણા વડે ઉત્સાહ અને ખુમારી વધારી, તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરાવી, સ્વ-પરનું ભિન્નપણું જેથી ભાસે એવી ચિંતનધારામાં તેના ચિત્તપ્રવાહને પુનઃ પુનઃ જોડી નિશ્વય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'..... વર્તમાન પુરુષાર્થવાળા સદ્ગુરુ શું કહે છે તેનો આશય સમજી લે અને તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરે તો તેને પ્રત્યક્ષ કારણરૂપે સમક્તિ કહ્યું છે. અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ સદ્ગુરુ તે પ્રત્યક્ષ કારણ છે, તેમની ચથાર્થ પ્રતીતિ થતાં લાચક જીવને પરમાર્થે સ્વતત્ત્વનું લક્ષ થાય છે. આત્મા આનંદમય સહજ સુખસ્વરૂપી છે એવું ભાન થોડા વખતમાં પ્રગટ કરશે. એવી લાચકાતવાળાને અહીં સમક્તિ કહ્યું છે. આ સ્થૂલ વ્યવહારસમક્તિ છે, એટલે કે બોધબીજની અપૂર્વ રુચિ કરશે જ તેના કારણરૂપ સમક્તિ છે.'²

વ્યવહાર સમકિતની પ્રાપ્તિ પછી જીવે નિશ્ચય સમકિત તરફ આગળ વધવું ઘટે. સદ્ગુરુની શ્રદ્ધારૂપ વ્યવહાર સમકિત તે ચૈતન્યમહેલનો દ્વારપાળ છે. તેની સહાયથી ચૈતન્યમહેલમાં પ્રવેશ પામી અતીન્દ્રિય સુખનો ભોગવટો થાય છે. જો જીવે પોતે અહશ કરેલા માર્ગમાં આ દ્વારપાળનો ભેટો ન થાય તો તેશે ચોક્કસ માનવું કે એ માર્ગ ચૈતન્યમહેલ તરફ લઈ જતો મોક્ષમાર્ગ નથી. વળી, જે દ્વારપાળ પાસે અટકી જાય છે તે મહેલના સુખથી વંચિત રહી જાય છે, તેથી આત્મસુખના અર્થીએ સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા કરી, સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન કરવું અને નિરંતર અભ્યાસ દ્વારા ઉપયોગને અંતરમાં વાળી નિશ્ચય સમકિત પ્રગટાવવું.

<u>૧- જુઓ : સિદ્ધાંતચક્રવર્તી</u> શ્રી નેમિચંદ્રજીરચિત, 'દ્રવ્યસંગ્રહ', ગાથા ૪૧ની ટીકા

'अत्र व्यवहारसम्यक्त्वमध्ये निश्चयसम्यक्त्वं किमर्थं व्याख्यातमिति चेत्? व्यवहारसम्यक्त्वेन निश्चयसम्यक्त्वं साध्यत इति साध्यसाधकभावज्ञापनार्थमिति ।'

૨- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૧૭

સદ્ગુરુ આત્માર્થપોષક બોધ ઢારા શુદ્ધાત્માનો અપાર મહિમા બતાવી, તેની પ્રાપ્તિ માટે સુશિષ્યને ઉત્સાહિત કરે છે. તેઓ સ્વને જાણવાનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે 'સ્વ-પરના ભેદને યથાર્થપણે જાણીને, પરથી પોતાને ભિન્ન જાણતાં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ થાય છે. સ્વને તન્મયપણે જાણવાનું છે અને પરને ભિન્નપણે જાણવાનું છે. દેહ સાથે તારી એકતા નથી પણ ભિન્નતા છે. તારા ચૈતન્યનો વિલાસ દેહથી જુદો છે, માટે તારા ઉપયોગને પરમાંથી છોડીને અંતરમાં વાળ. તારા ઉપયોગસ્વરૂપ આત્માને પરના કારણે ક્યારે પણ પ્રતિકૂળતા નથી, તેથી આત્મસાધન કરવામાં વચ્ચે કંઈ પણ પ્રતિકૂળતા આવે તો તારા પ્રયત્ન છોડી ન દઈશ, પણ આત્માનો તાગ લેજે, અનુભવ કરજે. ઉપયોગને પલટાવીને આત્મામાં વાળ તો તને પરથી ભિન્ન એવું તારું ચૈતન્ય-તત્ત્વ આનંદના વિલાસ સહિત અનુભવમાં આવશે.

'તારું ચૈતન્યતત્ત્વ તો અતીન્દ્રિય આનંદનો કંદ, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનું દળ, અતીન્દ્રિય શાંતિનો સાગર, અનંત શક્તિનું સંગ્રહાલય, અનંત સ્વભાવનો સમદ્ર છે. તીર્થંકર પરમાત્માની દિવ્ય વાણીમાં પણ જેનો મહિમા પૂરો દર્શાવી નથી શકાતો એવો ચૈતન્ય-હીરલો તું છે. તારા એકેક પાસામાં, એકેક ગુણમાં અનંત તાકાત ઝળકે છે. એવાં અનંત પાસાંથી ઝળકતી પ્રભુતા તારામાં છે. અનંત શક્તિના વૈભવથી ભરેલ આનંદનં ધામ એવો ભગવાન તું પોતે છે, પરંતુ તારી નજરની આળસે તું તને જોઈ શકતો નથી. પોતાના ભાન વિના તેં અનંત કાળ ગાળ્યો છે. હવે તો જાગ! જાગીને તારામાં જો! અંતરમાં નજર કરતાં જ તને તારી પ્રભુતા દેખાશે. અંતરમાં જતાં અનંત ગણોનો બગીચો ખીલી ઊઠશે. અંતરમાં એવો આનંદ આવશે કે બહાર આવવું જ નહીં ગમે. જેમ માણસને થાક લાગે તો પલંગ ઉપર સતાં આરામ મળે છે. તેમ આત્મામાં દષ્ટિ થતાં અનંત કાળનો વિસામો મળે છે. અતીન્દ્રિય આનંદ અને નિરાકળ શાંતિ આવે છે તથા ચારે ગતિનાં દુઃખોનો અંત આવે છે. પૂર્શ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમહેલ એ જ સુખધામ છે, વિશ્રામસ્થળ છે. તેથી હે જીવ! જો તને સંપૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મ-દશા પ્રાપ્ત કરવી હોય, મુક્તિ જોઈતી હોય, વિભાવનો વ્યય અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ-દશાનો ઉત્પાદ કરવો હોય તો નિર્વિકાર અને નિર્વિકલ્પ એવા નિજચૈતન્યના અભેદ ધ્રવ સ્વરૂપને ગ્રહણ કર. જે અંતરમાં જ્ઞાયકપણે એકરૂપ પડ્યો છે, જે જ્ઞાન, આનંદ આદિ અનંત ગુણોની એકતાસ્વરૂપ અભેદ પદાર્થ છે, તેવા આત્માને ગ્રહણ કર. તેના ઉપર દષ્ટિ લગાવી, તેને ધ્યેય બનાવી તેનો અંતરથી આદર કર. આશ્રય કર: તો તારી અનાદિ વિભાવદશા - દુઃખદશા છુટશે અને મુક્તિદશા પ્રાપ્ત થશે.'

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જીવને પોતાની પ્રભુતાનું ભાન થાય છે. તે સદ્ગુરુનો અજ્ઞાનહારી ઉપદેશ ઝીલી શીધ્ર તેને પ્રયોગમાં મૂકે છે. નિજ શુદ્ધ, ધ્રુવ, અભેદ, જ્ઞાયકતત્ત્વનો નિર્જાય કરી તેનો જ આશ્રય કરે છે, તેનું જ અવલંબન લે છે. તેના ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેને સ્વરૂપનો મહિમા આવ્યો હોવાથી જગતનું મહત્ત્વ છૂટી જાય છે અને જ્યાં સુધી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે થાકતો નથી, પુરુષાર્થરત રહે છે. અંતરખોજનો પ્રયત્ન છૂટતો જ નથી. અંતરના ઊંડાણમાંથી ઉદ્ભવેલી સ્વરૂપપ્રાપ્તિની ભાવના, તેની ખટક, ખરી લગની અને પૂરેપૂરી ધગશના કારશે તેના ઉપયોગમાં સ્વભાવને પકડવાની ક્ષમતા, સૂક્ષ્મતા અને તીક્ષ્ણતા આવે છે.

ચૈતન્યસ્વભાવના વારંવાર પરિચયના કારણે તે સંસારથી દૂર જતો જાય છે અને આત્મામાં ઊંડે ઊંડે ઊતરતો જાય છે. જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માને દષ્ટિમાં લઈને તેનું સ્મરણ-૨ટણ કરવાથી, તેમાં મગ્નતા કરવાથી, આત્માની ભાવના ઘૂંટી ઘૂંટીને ઉપયોગને અંતર્મુખ કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી કોઈક ધન્ય પળે તેને આત્માનો અનુભવ થાય છે, નિશ્ચય સમ્પગ્દર્શન થાય છે. તેનાં પરિણામ સંસારથી હટીને ચૈતન્યની શાંતિમાં પ્રવેશી જાય છે અને તેમાં પ્રવેશીને પોતાના અદ્ભુત ચૈતન્યનિધાન જોતાં તેને અપૂર્વ આત્મિક આનંદ, શાંતિ અને તૃષ્તિ વેદાય છે.

આમ, જે જીવ સદ્ગુરુનાં વચનામૃત, મુદ્રા તથા સત્સમાગમનું અવલંબન લઈ, તેમની આજ્ઞાનું સર્વાર્પછાપણે આરાધન કરી, જ્યારે પોતાનાં પરિણામને સ્વ તરફ વાળે છે; તેને પોતાના ધ્રુવ, ત્રિકાળી, જ્ઞાયકસ્તંભ સાથે બાંધે છે; વિભાવમાં લિપ્ત થતી પરિણતિને જાગૃતિપૂર્વક સત્પુરુષાર્થ દ્વારા ત્યાંથી અળગી કરી સ્વભાવમાં એકાકાર કરે છે; ત્યારે સર્વ સંયોગ અને વિભાવથી ભિન્ન એવા નિજાત્માનો અનુભવ થાય છે. વ્યવહાર સમક્તિ જીવને નિશ્ચય સમક્તિ સુધી લઈ જાય છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર સ્વરૂપલક્ષે પુરુષાર્થ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સ્વરૂપમાં અખંડપણે સ્થિર થતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ઉત્તમ ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતોને માર્ગ પૂછીને જે કોઈ આત્માર્થી આત્માઓ ઉન્માદ છાંડીને તેમણે કહેલાં વિધિ-નિષેધ મુજબ પ્રવર્તન કરે છે, તેવા આત્માઓ પોતાનાં આત્મતત્ત્વને નિર્મળ બનાવીને ઉત્તમ જશ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત કરવાવાળા થાય છે.^૧

જેમ કલાત્મક હાથપંખાના બે પાંખિયા જુદા પાડીને, તેને ઉઘાડતાં તેમાં મોરની કળા ઝળકી ઊઠે છે; તેમ આત્મા ચૈતન્યની કેવળજ્ઞાનકળાનો ભંડાર છે. તેની શ્રદ્ધા અને તેમાં સ્થિરતા થતાં કેવળજ્ઞાનરૂપી પૂર્શ કળા ખીલી ઊઠે છે. જે જીવ સ્વચ્છંદ અને મતના આગ્રહમાં અટકી જાય છે, તેની જ્ઞાનકળા ખીલતી નથી પરંતુ બિડાયેલી રહે છે. ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ પ, કડી ૯૯ 'ગીતારથને મારગ પૂછી, છાંડીજે ઉન્માદો રે; પાલે કિરિયા તે તુજ ભક્તિ, પામે જગ જશવાદો રે.' જે જીવ સદ્ગુરુ વિષે પરમ પ્રેમાર્પણ કરી તેમની આજ્ઞાનું આરાધન કરે છે, તે સદ્ગુરુ અનુગ્રહ વડે પોતાની બિડાયેલી શક્તિ પ્રગટ કરે છે અને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગાથાની પાદપર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

> 'સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, નમ ભાવ ધરી ચિત્ત; સત્ય તણા શોધક જુએ, કરવા સત્ય સ્વહિત. પુષ્ટ્યે સદ્ગુરુ ઓળખી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ; ચૂકે નહીં નિજ ભાન ને, કરે ન કુમતિ પક્ષ. સદ્ગુરુને આધીન થઈ, રહે અવંચક યોગ; સમકિત તેને ભાખિશું, જેમ ટળે ભવ રોગ. સદ્ગુરુને બહુમાનથી, સેવે સજ્જન દક્ષ; સમ્યક્ શ્રદ્ધા તે કહી, કારણ ગણી પ્રત્ચક્ષ.'^૧

> > * * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૭ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૬૫-૬૮)

אותוננג זוא אני, נתר טל תאזע, מתו זוניג אוצנואי, אני אוא אוא

ગાથા ૧૭માં કહ્યું કે સ્વચ્છંદ તથા પોતાની મતિકલ્પનાએ બંધાયેલા મતનો ભૂમિકા આગ્રહ ત્યજીને જે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલે, તેને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, આજ્ઞાધીનપણે વર્તવાને સમ્યગ્દર્શનનું પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને શ્રી જિનદેવે સમકિત કહ્યું છે.

આ સમકિતને અવરોધનારા એવા માનાદિ શત્રુઓના નાશનો સુલભ અને અમોઘ ઉપાય બતાવતાં હવે શ્રીમદ્દ કહે છે –

ગાથા 'માનાદિક શગ્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય; બાતાં સદ્દગુદુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય.' (૧૮)

અર્થ માન અને પૂજાસત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહાશગ્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે અર્થ ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્દગુરુના શરણમાં જતાં સહજ પ્રચત્નમાં જાય. (૧૮)

ભાવાર્થ જે કપાયપરિશામથી અનંત સંસારનો સંબંધ થાય છે તે કપાયપરિશામને આંતાનુબંધી કહે છે. અનંતાનુબંધી માનાદિ કપાયો સમ્યગ્દર્શનને રોકનારા હોવાથી તે મહાશત્રુ છે. મહાશત્રુ સમાન આ અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાં પશ માન સૌથી બળવાન શત્રુ હોવાથી તેની પ્રધાનતા બતાવવાં 'માનાદિક' એમ અત્રે કહ્યું. સ્વચ્છંદ એ માન કપાયનો પ્રકાર છે અને મનુષ્ય ગતિમાં તેનું બળવાનપશું હોય છે. મનુષ્ય જેટલી સહેલાઈથી અન્ય કપાયને છોડી શકે છે, તેટલી સહેલાઈથી માનને છોડી શકતો નથી. પરિશામે માન કપાયના કારણે માર્ગપ્રાપ્તિની યોગ્યતા અવરોધાય છે. 'હું કંઈક છું', 'મને બધી ખબર છે', 'મારું જ સાચું છે' - આવા ભાવો જીવમાં માન કપાયના કારશે આવે છે અને આ અભિપ્રાય પોતાની મેળે જ, પોતાની રીતે નક્કી કર્યો હોય તો તેને સ્વચ્છંદનો બળવાન સાથ મળ્યો છે એમ કહી શકાય. જીવમાં અહંકાર અને સ્વચ્છંદ એકઠા થાય છે ત્યારે તેની અસદ્દ્વૃત્તિઓ અને અસત્પ્રવૃત્તિઓ માઝા મૂકી દે છે. જીવ ત્યારે મદોન્મત્ત બની દોષોની પરંપરા ઊભી કરે છે અને તેથી જ માન

આ અહંકાર તેમજ પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-માન-સન્માન મેળવવાનો લોભ, મોટા દેખાવાની મનોવૃત્તિ આદિ મહાદોષોથી મુક્તિ પોતાની બુદ્ધિએ ચાલવાથી મળતી નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયે ચાલવાથી સહજમાત્રમાં તે દોષોથી મુક્ત થવાય છે. જેમ જંગલી હાથીને માથે અંકુશ ન હોવાથી કાબૂમાં લઈ શકાતો નથી, તેમ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો માનાદિ શત્રુઓને કાબૂમાં લઈ શકાતા નથી. સદ્ગુરુના શરણમાં જતાં તેમણે કરાવેલા દષ્ટિ-ઉધાડથી તે દોષો અલ્પ સમયમાં વિલય પામે છે. સદ્ગુરુના શરણમાં વિનમ્ર ભાવે રહેતાં, સર્વ દોષો મટવામાં અને આત્માના સર્વ ગુણો પ્રગટ થવામાં નડતરરૂપ દરેક અવરોધો દૂર થાય છે. જ્ઞાનીએ બતાવેલા માર્ગે આગળ વધવાથી આત્મ-ઉપાસનાનો માર્ગ સરળ અને નિષ્કંટક બની જાય છે. જ્ઞાની પ્રત્યે પરમ આદરભાવ જાગતાં મુમુક્ષુનો દર્શનમોહ મંદ થાય છે અને તેથી તેનામાં જ્ઞાનીનો બોધ ચહજા કરવાની યોગ્યતા આવે છે. અગમ અગોચર એવો મોક્ષમાર્ગ પોતાની મેળે, જ્ઞાનીના આશ્રય વિના મળવો અશક્ય છે. જીવને દોષ કરતાં રોકનાર અને ટોકનાર સદ્ગુરુ હોય તો જ જીવ સન્માર્ગે ચડી તેમાં સ્થિર રહી શકે છે. ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના આશ્રયથી અને તેમના બોધેલા માર્ગના પ્રબળ અવલંબનથી માનાદિ મહાશત્રુઓ અલ્પ પુરુષાર્થે નાશ પામે છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ - આ ચારે કષાય સંસારમાં પરિભ્રમણ વિશેષાર્થ કરાવનાર હોવાથી જીવના શત્રુ છે. તેમાં પણ જે કષાય અનંતાનુબંધીની જાતના છે તે મહાશત્રુ છે, કારશ કે તે અનંત સંસાર રખડાવનાર છે. અનંત ભવોનું પરિભ્રમણ એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનો સ્વભાવ છે. અનંત સંસારનું કારણ હોવાથી મિથ્યાદર્શન અનંત કહેવાય છે તથા જે કષાય એના અનુબંધી છે તે અનંતાનબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ છે.^૧ જે કષાયમાં તન્મયપણે, અપ્રશસ્ત ભાવે, તીવ્રોપયોગે આત્માની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાયનો સંભવ છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે, તેના બતાવનાર પ્રત્યે અને માર્ગપ્રાપ્તિને યોગ્ય વિધિ-નિષેધાત્મક સત્શિક્ષા પ્રત્યે અનાદર એ અનંતાનુબંધી ક્રોધ કહેવાય છે; તેમશે બતાવેલા માર્ગે અને તેમની દોરવણી પ્રમાણે ન વર્તવું અને પોતાના મતનો આગ્રહ રાખવો તે અનંતાનુબંધી માન છે; પોતાના દોષોને છુપાવવાની વૃત્તિ તે અનંતાનુબંધી માયા છે; સંસારી વસ્તુઓ અને પ્રસંગોમાં તીવ આસક્તિ તે અનંતાનબંધી લોભ છે. આમ, સત્દેવ-સત્ગુરુ-સત્ધર્મ પ્રત્યે વિમુખભાવ હોય તથા ભોગાદિને વિષે તીવ તન્મયપશે પ્રવૃત્તિ હોય, તેને કોઈ પણ પ્રસંગે અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાંથી કોઈ પણ એક કષાયનો ઉદય થવો સંભવે છે અને જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી તે જીવ અવશ્ય પરમાર્થમાર્ગે હોય નહીં.

૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રશીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ની આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદ-સ્વામીકૃત ટીકા, 'સર્વાર્થસિદ્ધિ', અધ્યાય ૮, સૂત્ર ૯ની ટીકા

'अनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तम् । तदनुबन्धिनोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः ।'

આ અનંતાનુબંધી કષાય જીવના સમ્યક્ત્વને રોકે છે, જેના કારશે જીવ આ અપાર સંસારમાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, ઇત્યાદિ દુઃખ ભોગવતો ચારે ગતિમાં અને ચોરાસી લાખ યોનિમાં અનંત વાર પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે. તન, ધન, સ્વજનાદિ પરમાં મારાપણાની માન્યતા અને તીવ્ર આસક્તિ હોવાથી તેને પોતાના શાશ્વત, સુખમય અને અચળ સ્વરૂપમાં પ્રીતિ થતી નથી. તેથી તે સત્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્વર્મનું શરણ સ્વીકારતો નથી અને વિશેષમાં તેમનો દ્રોહ કરે છે, તેમની અવજ્ઞા કરે છે.

અનંતાનુબંધી કષાયના કારશે જીવની પ્રવૃત્તિ નિર્ધ્વંસ પરિશામવાળી હોય છે અને જ્યાં નિર્ધ્વંસ પરિશામ હોય ત્યાં ભવભય હોતો નથી. તેથી તેવા ભવભયરહિતષશે થતાં ભોગાદિ પરિશામથી તેનામાં સામાન્ય મુમુક્ષુતા પણ પ્રગટતી નથી, આત્મકલ્યાશની ભાવના જ ઊગતી નથી અને આત્મપ્રત્યથી પરિશામોનું વલશ જ થતું નથી. જો કે ક્યારેક તીવ પ્રતિકૂળતાના સમયે સંસારની આસક્તિનું નીરસપશું થાય છે, તથાપિ તેમ થવાનું કારશ પ્રતિકૂળ સંયોગ છે, આત્મહિતની ઇચ્છા નહીં. તેવા સમયે ચારિત્રમોહ થોડો મંદ થાય છે, પરંતુ દર્શનમોહ તો તે વખતે પણ બળવાન હોવાથી તેવું નીરસપશું માત્ર સ્મશાનવૈરાગ્યવત્ નીવડે છે અને તેથી તેની સંસારવાસનાનો પરિચ્છેદ થતો નથી. અનંતાનુબંધી કષાયનું પ્રાબલ્ય જ એવું છે કે જીવને પોતાની પ્રવૃત્તિથી કેવાં કેવાં કર્મબંધ થઈ રહ્યાં છે અને પોતાને કેવી હાનિ થઈ રહી છે તેનો વિચાર સરખો પશ આવતો નથી. આમ, ચારે અનંતાનુબંધી કષાય જીવને અનંત દુઃખરૂપ સંસારવૃદ્ધિનાં કારશ થાય છે અને તે શુદ્ધ નિર્મળ આત્મદશાને અટકાવનાર મહાશત્રુ છે. આ ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં પણ માનની પ્રધાનતા છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આત્માના હિતને જે હણે-રોકે-હાનિ કરે-નુક્સાન પહોંચાડે, આત્માનું જે અહિત કરે, આત્માની પ્રગતિમાં જે અંતરાયભૂત થઇ આડે આવે, આત્માની ને આત્મસંપત્તિની જે ઘાત કરે, આત્માને જે હણે-મારે, ટૂંકામાં કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું જે બૂરું-ભૂંડું કરે તે આત્માનો 'શપ્રુ' છે. અને આત્માનું મોટામાં મોટું બૂરું-ભૂંડું કરનાર, આત્માના હિતનો રોધ કરનાર અને અહિતનો ચોગ કરનાર, આત્માની પ્રગતિમાં આડે આવનાર, આત્માની-આત્મગુણની ઘાત કરનાર, આત્માને હણી નાંખનાર એવો આત્માનો મોટામાં મોટો શપ્રુ જો કોઈ હો તો તે માન છે; માન એ આત્માના શપ્રુઓનો અગ્નેસર છે.'⁹

માન એ આત્માની પ્રગતિને અવરોધનાર મોટામાં મોટો પ્રતિબંધ છે. અહંકારના કારણે જીવને 'હું કેમ વખણાઉં, કેમ સારો દેખાઉં' એ જ લક્ષ રહે છે. તેને પૂજા-સત્કારમાં જ સુખબુદ્ધિ રહી હોવાથી બાહ્ય દ્રષ્ટિ રહ્યા કરે છે. તેના કારણે ઘોષણાનો

<u>૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ</u>.૮૨

ભાવ, દંભ, માયા, કપટ આદિ અનેક દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને જો જીવ થોડો પણ આગળ વધ્યો હોય તો પાછો પડે છે.

વળી, 'હું કંઈક છું, મોટો છું, વિદ્વાન છું, સમજું છું' એવો અહં તેનામાં સદ્ગુરુ પ્રત્યે અંતરંગ ભક્તિ ઉત્પન્ન થવા નથી દેતો. દુર્લભ એવો સદ્ગુરુનો યોગ મળવા છતાં પોતાનો અહં આડે આવતો હોવાથી તેને તેમના પ્રત્યે પ્રેમ કે આદરભાવ ઊપજતો નથી. તે સંસારમાં માન મેળવવા લોકરંજનાદિ કરી અનેક લોકોની ગુલામી કરે છે, પણ માર્ગને બતાવનાર સદ્ગુરુની ઉપાસના કરતો નથી, દોષનો ઉપાય બતાવનાર સદ્ગુરુના ચરણમાં ઝૂકતો નથી. આત્મશ્રેય માટે 'તેઓ જ એક આશ્રયરૂપ છે' એવા ભાવ સાથે પોતાનું સર્વસ્વ તેમના ચરણમાં તે અર્પણ કરતો નથી. તેથી તે આશ્રયનો યોગ મળવા છતાં મન, વચન અને કાયાથી અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ વડે તે યોગને આરાધી શકતો નથી. સદ્ગુરુ વિષે સામાન્યપણું ધારી લેતો હોવાથી પણ તે આત્મસમર્પણ કરી શકતો નથી. માનના કારણે તેને સદ્ગુરુ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ પ્રગટતા નથી.

ભવભયહારિશી અને શિવસુખકારિશી એવી અપાર માહાત્મ્યવાળી આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવા છતાં તેને આજ્ઞાનું તથારૂપ માહાત્મ્ય લક્ષગત થતું નથી અને તેથી સદ્ગુરુના સંગમાં આવ્યો હોય તોપણ તેમના સંગનો રંગ લાગતો નથી. તેમના પરિચયમાં આવવા છતાં તેને તેમની ઓળખાણ થતી નથી. તેમની અચિંત્ય, અનુપમ, અલૌકિક દશા નહીં સમજાતાં તેમના પ્રત્યે ઉલ્લાસભાવ નથી આવતો, આનંદની ઊર્મિઓ નથી ઊછળતી, એકતાર સ્નેહ નથી ઊભરાતો. ખરેખર તો તેને જન્મ-મરણથી છૂટવાની જરૂરિયાત જ લાગી નથી, મુક્ત થવાની રુચિ જ જાગી નથી, સદ્ગુરુની આવશ્યકતા જ લાગી નથી. તેને તો માનપુષ્ટિમાં જ રસ છે. તેને બંધનનો છેદ ઉડાડવા ભણી દષ્ટિ જ નથી થતી, તેથી તે લોકરંજનમાં જ વ્યસ્ત રહે છે. તે ક્યારેક સદ્ગુરુના યોગમાં હોય તોપણ માનાદિની કામનાના કારણે સદ્ગુરુથી વિમુખ જ રહે છે. તેને માનમાં એટલો બધો રસ હોય છે કે તે અર્થે તે સદ્ગુરુ માટે વિકલ્પ કરવામાં, શંકા કરવામાં, તેમની આજ્ઞાની અવગણના કરવામાં, ક્યારેક તો અવર્શવાદ બોલવામાં અને અપમાન કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. પોતાનો અહં ન સચવાતો હોય તો તે સદ્ગુરુને છોડવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે.

માનથી ઉન્મત્ત થયેલો પુરુષ થોડી બાહ્ય ક્રિયા કરીને કે થોડું શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવીને <u>પોતાને જ શ્રેષ્ઠ સમજવા લાગે છે અને જગતને મૂર્ખ સમજે છે.^૧ તે પોતાના માનને ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામીકૃત, 'પદ્મનંદિ પંચવિંશતિઃ', અધિકાર ૪, શ્લોક ૮ 'केचित् किंचित्परिज्ञाय कुतश्चिद्रर्विताशयाः । जगन्मन्दं प्रपश्यन्तो नाश्रयन्ति मनीषिणः ।।'</u>

૩૬૬

પોષવા સ્વચ્છંદાચારી બને છે અને કોઈનો પણ આશ્રય લેવાનો અસ્વીકાર કરે છે.^૧ તે સદ્ગુરુના વચનથી નિરપેક્ષપણે, એટલે કે તેમને અવગણીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેને પોતાના પ્રયત્ન શુભ અને હિતકારક લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં તે માનપ્રેરિત હોવાથી તેને તે અશુભ અને અહિતકર્તા નીવડે છે. જેમ ઝાંઝવાનાં નીરમાં જળની ભ્રમણા થવાથી તે પીવા માટે થતી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ છે, તેમ આજ્ઞાનિરપેક્ષપણે થતી પ્રવૃત્તિ મોહસ્વરૂપ તેમજ ભ્રમમૂલક હોવાથી નિષ્ફળ છે અને તેથી તેની તે સર્વ આચરણા વ્યર્થ જાય છે.^૨

અભિમાની પુરુષ માને છે કે 'હું જ મારી જાતે મોક્ષમાર્ગ સાધવા સમર્થ છું.' તે એમ નથી સમજતો કે નિજછંદે કોઈ કાળે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત નથી થતું, ઊલટું સદ્ગુરુથી વિમુખ વર્તવાથી પોતાના અનંતાનુબંધી કષાયોની જ પુષ્ટિ થાય છે. તે એટલો બધો છકી ગયો હોય છે કે તે સદ્ગુરુની નિંદા કરીને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, સદ્ગુરુ પાસે પોતાનો અહં આગળ કરીને અનંતાનુબંધી માન, સદ્ગુરુ આગળ વંચનાબુદ્ધિથી વર્તીને અનંતાનુબંધી માયા અને સદ્ગુરુ કરતાં પૂજા-સત્કારાદિના લોભને પ્રાધાન્ય આપીને અનંતાનુબંધી લોભ દઢ કરે છે. જે આ દોષોને ગુરુની સહાય લીધા વગર દૂર કરવાની અભિલાષા રાખે છે, તે ભયંકર મગરમચ્છાદિ જલચરોથી ભરપૂર એવા સમુદ્રને પોતાની ભુજાએ જ તરવાની ઇચ્છા રાખે છે. બંધાયેલો જેમ પોતાની મેળે પોતાને બંધનથી મુક્ત કરી શકતો નથી, પજ્ઞ બંધનરહિત વ્યક્તિિની સહાયથી તે મુક્ત થઈ શકે છે; તેમ માનના પાશમાં જકડાયેલી વ્યક્તિ નિજછંદે છૂટી શકતી નથી, પરંતુ અપ્રતિબદ્ધ, મુક્ત એવા સદ્ગુરુના શરણના અવલંબનથી અલ્ય પ્રયાસે મુક્ત થઈ જાય છે.

પોતાના અહંરૂપ રોગને દૂર કરવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના શરશ જેવું કોઈ ઔષધ નથી. માનાદિ શત્રુઓની નિવૃત્તિ અને નખતાદિ ગુશોની રક્ષા તથા વૃદ્ધિ માટે સદ્ગુરુ ભવારશ્યમાં સાર્થવાહ સમાન છે. ગમે તેટલું બળ વાપરીએ, પથ્થરથી પ્રહાર કરીએ તોપજ્ઞ તાળું ન ખૂલે, પજ્ઞ ચાવીનો ઉપયોગ કરતાં અલ્પ પ્રયાસે તાળું ખૂલી જાય છે; તેમ જીવ નિજછંદે ચાલી ગમે તેટલા ઉપાય કરે તોપજ્ઞ દોષ જાય નહીં, પજ્ઞ સદ્ગુરુનું શરજા અહે તો અલ્પ પ્રયાસે અને અલ્પ સમયમાં માનાદિ મહાશત્રુઓનો સંહાર થાય છે. અનન્ય ઉપકારી અવલંબનરૂપ એવા શ્રી સદ્ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ કૃપા-પ્રસાદીરૂપ ગુરુગમથી તે દોષો સુગમપજ્ઞે વિલય થાય છે. અનંતાનુબંધી મહાશત્રુઓને

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી શુભચંદ્રજીકૃત, 'જ્ઞાનાર્લવ', સર્ગ ૧૯, શ્લોક પ૩ 'करोत्युद्धतधीर्मानाद्धिनयाचारऌंधनम् । विराध्याराध्यसन्तानं स्वेच्छाचारेण वर्तते ।।' ૨- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૯, કડી ૧૬૭ 'આચ૨ણા તેઢની નવી, કેતી કઢિચે દેવ?

નિત્ય ગ્રૂટે છે સાંધતાં, ગુરુ વિણ તેહની ટેવ.'

છેદી અનુભવભંડાર ખોલવા માટે ગુરુગમરૂપ ચાવી એ જ સર્વોપરી સાધન છે. સદ્ગુરુ સિવાય તે પરમાર્થરિપુઓથી બચાવનાર બીજું કોઈ નથી. સદ્ગુરુનું શરજ્ઞ એ જ સાચું શરજ્ઞ છે અને તેમનો આધાર એ જ સાચો આધાર છે, માટે અનન્ય પ્રેમે તેમને જ ઉપાસવા યોગ્ય છે. સદ્ગુરુના કલ્યાણકારી બોધના પ્રભાવે તેમની આજ્ઞામાં જીવની વૃત્તિ એકતાન થાય છે ત્યારે માનાદિ મહાશત્રુઓનો સંહાર શરૂ થાય છે. જીવ સદ્ગુરુની આજ્ઞાના અંકુશમાં રહે તો માનાદિથી બચે છે અને તેનાથી નિવર્તે છે. તેથી માનાદિ મહાશત્રુઓને હણવા માટે સદ્ગુરુની આત્માર્થપ્રેરક આજ્ઞા આરાધી સત્પુરુષાર્થ આદરવા યોગ્ય છે.

શત્રુને તો કોઈ મૂર્ખ કે મૂઢ મનુષ્ય પણ ક્ષણભર પાસે રાખવા ઇચ્છતો નથી, તો પછી જે જીવ આત્માર્થી છે તે તો પોતાના આત્માની પ્રગતિને રોધનારા એવા માનાદિ મહાશત્રુઓનો નાશ જ ઇચ્છે અને તેના નાશના ઉપાયને જ ચિંતવે એ તો સ્વાભાવિક છે. આત્માર્થી જીવને આત્મકલ્યાણની દાઝ હોય છે. તેને પોતાની વર્તમાન દશામાં બગાડ દેખાતો હોવાથી અસંતોષ હોય છે, તેથી પોતાની દશામાં સુધારો થાય એવી તેની વૃત્તિ હોય છે. તેનામાં એવી કોમળતા પ્રગટે છે કે તે માનાદિનાં પરિણામમાં મૂંઝાય છે અને તેનાથી છૂટવાનો યત્ન આદરે છે. મોક્ષનું ધ્યેય બંધાયું હોવાથી 'મારે હવે પરિપૂર્શ શુદ્ધ થવું છે, માનનો એક અંશ પણ મારા માટે કલંકરૂપ છે' એમ જાણીને, માનાદિથી નિવૃત્ત થવા માટે સદ્ગુરુનો બોધ ગહણ કરી તેમની આજ્ઞાના આરાધનનો પુરુષાર્થ કરે છે. સઘળેથી આસક્તિ ઓછી કરી, આજ્ઞાના આરાધનમાં ઉલ્લાસ સહિત તે તન્મય બને છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા મળતાં સંસારરૂપી વન પાર કરવા ધોરી રસ્તો મળ્યા જેટલો આનંદ તેને થાય છે.

સદ્ગુરુ પ્રત્યેની તેની શ્રદ્ધાના કારણે માનાદિ અંતરંગ શત્રુઓ સામે લડવાનું વીર્ય સ્દુરે છે. તે અંતરમાં નક્કી કરે છે કે 'આત્માનું હિત સાધવા માટે મારા આ અવતારનો ઉપયોગ કરું. માનાદિમાં તો અનંત અવતાર વીતાવ્યા, પરંતુ મને કશે પણ શાંતિ ન મળી. અનાદિ કાળથી આ પ્રબળ માનાદિને પલ્લે પડવાથી અકલ્યાણ થયું છતાં પણ ક્ષણભર માટે હિતબુદ્ધિ ન સૂઝી. આજ પર્યંત હું તેને આધીન રહ્યો, હવે તેમ નહીં થવા દઉં. માનાદિને જડમૂળથી ઉખેડીને ફેંકી દેવા તે જ મારું સર્વપ્રથમ અને સર્વપ્રધાન કર્તવ્ય છે. માનાદિ શત્રુઓએ હવે મારો દેશ છોડવો જ પડશે. તેની સામે યુદ્ધ કરવા તથા તેના પ્રહારથી બચવા માટે ગુરુચરણ જ એકમાત્ર શરણ છે, જે મને આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયું છે અને તેમના દારા મને બળ અને ઉત્સાહ પણ મળ્યાં છે, તો હવે હું આ આધ્યાત્મિક યુદ્ધથી ગભરાઈશ નહીં, પરંતુ માનાદિ શત્રુઓના વિનાશ માટે હિમ્મતપૂર્વક અને સાવધાનીપૂર્વક યુદ્ધ ખેડીશ. સદ્દગુરુના બોધ દારા મને સમજણ મળી છે, ભવદુઃખથી છૂટવાની ભાવના જાગી છે. હવે જો માનાદિ શત્રુઓને નહીં પડકારું, તેની સામે પરાક્રમ નહીં બતાવું તો પછી ક્યારે કરીશ? જ્યાં સદ્ગુરુનું શરણ નહીં મળે એવી કોઈ ગતિમાં ચાલ્યો જઈશ તો તે માનાદિના પ્રકોપનો ભોગ બનીને તીવ દુઃખમાં ફસાઈ જઈશ. માટે આ અવતારમાં સદ્ગુરુના શરણમાં રહીને એવું કાર્ય કરું કે આ માનાદિનો વિનાશ થાય અને ભવદુઃખ સદા માટે ટળે. સદ્ગુરુનો અનુઅહ તો વરસી જ રહ્યો છે. તેમની કૃપાદષ્ટિથી અંતરમાં જે પ્રકાશ થયો છે તેના કારણે તે માનાદિ શત્રુઓને પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે કદાચ છોડવાનો વખત આવે! અલબત્ત તેની પાસે મહાબળવાન સૈન્ય હોવાથી તે સહેલાઈથી નીકળવા તૈયાર થતો નથી, પરંતુ હું મારી શિથિલતા છોડી, સદ્ગુરુના શરણનું વિશેષ વિશેષ અનુસંધાન કરીશ તો સદ્ગુરુની કૃપાથી આ કાર્ય અવશ્ય થશે જ. તેથી આજે, અત્યારે જ, હું તેની સામે યુદ્ધનો પ્રારંભ કરું છું અને તેને પૂર્ણ પરાજિત કરી અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ હું અવશ્ય કરીશ.'

આમ, પોતે સદ્ગુરુના શરશે હોવાથી માનાદિ શત્રુઓનો નાશ થશે જ એવો આત્માર્થી જીવને વિશ્વાસ આવે છે. ચૈતન્યપદને પ્રાપ્ત કરાવનારો સદ્ગુરુનો પરમ હિતોપદેશ પામીને માનાદિની નિવૃત્તિ કરી, આત્માને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવો એ જ હવે તેને કર્તવ્યરૂપ લાગે છે. 'સદ્ગુરુએ જે વિચાર્યું છે, જે કર્યું છે અને જે કહ્યું છે તે જ ખરું છે' એમ માની તેમને અનુસરીને જ વર્તે છે. જે જે પ્રકારે માનાદિનો નાશ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવાની સદ્ગુરુની આજ્ઞા તે માથે ચડાવે છે. સદ્ગુરુના આશ્રયે તે મન, વચન અને કાયાના યોગ પ્રવર્તીવે છે. તેમની આજ્ઞાને જ સર્વસ્વ માની પ્રત્યેક પળે આજ્ઞારાધનનં જ લક્ષ રાખે છે અને તેને જ દઢપણે અંતરમાં ધારણ કરે છે.

માનાદિ શત્રુઓના નાશ માટે આત્માર્થી જીવ સદ્દગુરુના શરશે રહી, સદ્દગુરુના માર્ગદર્શન અનુસાર પોતાના દોષ ઓળખી, તેને દૂર કરવા કમર કસે છે. સદ્દગુરુ દ્વારા તેને પોતાના દોષો પકડાય છે અને તે દોષો કાઢવાનો અચૂક ઉપાય પશ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્દગુરુ પાસે અનેક ચમત્કારી તરકીબો હોય છે કે જેથી શિષ્યને તેના દોષનું ભાન થાય અને અલ્પ પ્રયાસે તેમાંથી મુક્ત થઈ શકે. તેઓ તેને દોષ ટાળવાની પ્રેરજ્ઞા અને શક્તિ આપે છે. ક્યારેક તો તેને ઉપાલંભ પશ આપે છે. સુશિષ્ય તો તે ટકોરને પોતાના અપૂર્વ હિતનું કારશ સમજી તે દોષને કાઢવાના પ્રયત્નમાં જોડાય છે. જેમ સૂર્યનાં કઠોર કિરશો પણ કમળની કળીને પ્રફુલ્લિત કરી દે છે, તેમ સદ્ગુરુનાં કઠોર વચનો પણ તેના મનને પ્રફુલ્લિત - આનંદિત કરે છે.^૧

१- જુઓ : આચાર્યશ્રી ગુણભદ્રજીવિરચિત, 'આત્માનુશાસન', શ્લોક ૧૪૨ 'विकाशयन्ति भव्यस्य मनोमुकुलमंशवः । रवेरिवारविन्दस्य कठोराश्च गुरूक्तवः ।।'

જે શિષ્ય આત્મહિતથી વિમુખ છે, તેને ગુરુનાં હિતકારક વચન પણ કઠોર લાગે છે; પરંતુ જે શિષ્યને આત્મહિતની અભિલાષા છે, તેને તો કઠોર લાગતાં વચનો પણ ઉલ્લસિત કરે છે, દુઃખ કે ક્લેશ કરાવતાં નથી. વળી, જેઓ શિષ્યના દોષ કઢાવી ઉત્તમોત્તમ ગણોથી વિભ્ષિત કરે છે. તેઓ જ વાસ્તવમાં ગર છે. શિષ્યના દોષ જોવા છતાં પણ તે દોષોનું નિવારણ ન કરે તે ગુરૂ જ નથી. આચાર્યશ્રી શિવકોટિજી કહે છે કે જે જેનું હિત કરવા ઇચ્છે છે તે એને હિતના કાર્યમાં બલાત્કારથી પ્રવૃત્ત કરે છે, જેમ હિત કરવાવાળી માતા પોતાના રડી રહેલા બાળકનું મોઢું ફાડીને પણ તેને ઘી પીવડાવે છે. જે શિષ્યોના દોષ જોઈને પણ તે દોષોનું નિવારણ નથી કરતા એ ભલે જિહ્વાથી મધુર બોલે છે, તોપણ એ ભદ્ર નથી, અર્થાત્ ઉત્તમ ગુરુ નથી. શિષ્યને લાત મારતા હોય તોપણ જે શિષ્યને દોષોથી અલિપ્ત રાખે છે તે જ ગુરુ હિત કરવાવાળા સમજવા જોઈએ.^૧ આમ, ગુરુ તો દોષ કઢાવવા માટે શિષ્યને પ્રતિકૂળ લાગે એવી કઠોરતા પણ આચરે છે અને તેમ કરવાથી શિષ્યનું કલ્યાણ જ થાય છે. પરંત જો ગુરુ શિષ્યના દોષ જોવા છતાં, 'શિષ્યના દોષ કઢાવવા કંઈ કહીશ તો તે ક્રોધિત થશે અથવા સંઘ છોડી જશે તો સંઘ કેમ ચાલશે?' એમ વિચારી જો દોષ ન બતાવે તો તે ગુરુ ગુરુપદને યોગ્ય નથી. વળી, સાચો શિષ્ય તો એમ જ ઇચ્છે કે 'ગુર નિરંતર મારા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર દોષ પણ સૂક્ષ્મતાથી જોઈને મને સ્પષ્ટપણે કહે.' તે એમ ન ઇચ્છે કે 'ગુર્ મારા દોષ પ્રગટ ન કરે તો સારું અથવા માફ કરે તો સારું.' જેને દોષ જણાવવા પણ હોય અને લોકનિંદાથી બચવા માટે છુપાવવા પણ હોય, પ્રાયશ્ચિત પણ લેવું હોય અને કડક સજામાંથી પણ બચવું હોય; તેનામાં પોતાના દોષોનાં સ્વીકાર, તિરસ્કાર અને આલોચન માટે જે મુમુક્ષુસહજ ગંભીરતા હોવી ઘટે તેનો અભાવ વર્તે છે. તે દંભાદિનો આશરો લઈ દોષોના સંસ્કાર વધુ ગાઢ બનાવે છે. તે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાના દોષને ઢાંકવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેથી મૂળ દોષ નાબૂદ થવાની વાત તો દૂર રહી, પણ અન્ય દોષની યુષ્ટિ થાય છે. આવો જીવ અનેકવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વર્ષો પર્યંત કરતો રહે તોપણ તેના અંતરમાં ધર્મની કોઈ અસર ઊપસી શકતી નથી. સાચો સાધક તો પોતાના દોષનો બચાવ કર્યા વિના સરળ ચિત્તે તેનો સ્વીકાર કરી, તેની અત્યંત નિંદા કરી, કડક પ્રાયશ્ચિત લે છે, જેથી તે દોષને ફરી માથં ઊંચકવાનો અવસર ન મળે. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી શિવકોટિજીકૃત, 'ભગવતી આરાધના', ગાથા ૪૭૯,૪૮૧ 'पिल्लेदूण रडंत पि जहा बालस्स मुहं विदारिता । पज्जेइ घदं माया तस्सेव हिदं विचिंतंती।। जिब्भाए वि लिहंतो ण भद्दओ जत्थ सारणा णत्थि । पाएण वि ताडिंतो स भद्दओ जन्ध सारणा अत्थि।।'

300

'પોતાના આત્માને નિંદે નહીં, અભ્યંતરદોષ વિચારે નહીં, તો જીવ લૌકિક ભાવમાં ચાલ્યો જાય; પણ જો પોતાના દોષ જુએ, પોતાના આત્માને નિંદે, અહંભાવરહિતપણું વિચારે, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી આત્મલક્ષ થાય.'^૧

જેને પોતાના દોષો ખુબ નિંદાજનક, દુઃખરૂપ, ત્રાસદાયક નથી લાગતા, તેને આત્મહિતની સાચી રુચિ જ નથી. તેના અભિપ્રાયમાં તો તે દોષોનું સ્વાગત છે, ઊંડે ઊંડે તે દોષોને લાભદાયી અને હિતકારી માને છે અને તેથી તે પોતાના દોષોનો વિલય કરવામાં અસમર્થ જ રહે છે. સાધકને દોષોની અનુમોદના નથી, દોષોને ગુણરૂપે ખતવવાની ભ્રાંતિ નથી, તે પ્રત્યે અભિપ્રાયમાં તેને અત્યંત ત્રાસ અને ધિક્કાર વર્તે છે. સદ્ગુરુની દોષ દર્શાવનારી શીખ મળતાં જ તે સત્વરે પુરુષાર્થ ઉપાડે છે, કારણ કે મહદ્વુણ પ્રગટાવવાનો અવસર મળ્યો છે એવી અપૂર્વતા તેના દિલમાં વસી હોય છે. તેને પોતાના દોષ પકડાતાં તે દૂર કરવાની તીવ્ર તાલાવેલી લાગે છે. પોતાના અલ્પ દોષ માટે પણ તે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને કોઈ પણ દોષને પ્રાયશ્ચિત સિવાય જવા દેતો નથી. તે પોતાના દોષ પ્રત્યે એટલો સભાન હોય છે કે અલ્પાંશે પણ કુવૃત્તિ ઊઠે કે તરત જ પોતાના હાથમાં આત્મનિંદા-ગર્હા-તિરસ્કારની તલવાર લઈને તે વૃત્તિ ઉપર આક્રમણ કરે છે. તેના ઉપર શૌર્યપૂર્વક તૂટી પડે છે અને તરત જ પ્રાયશ્વિતરૂપી બ્રહ્માસ્ત્ર વડે તે શત્રુઓને વશમાં કરી લે છે. તે પોતાના દોષ માટે કડકમાં કડક, તન-મન કાંપી ઊઠે એવું પ્રાયશ્ચિત લે છે, જેથી બીજી વખત તેવો દોષ પુનરાવર્તન ન પામી શકે. જેમ પગમાં કાંટો ખૂંપી ગયો હોય તો બધું કામ પડતું મૂકીને પણ પહેલાં કાંટો કાઢવામાં આવે છે. તેમ સાચો સાધક સૌ પ્રથમ પોતાના અંતરનું શલ્ય નિર્મૂળ કરવા પ્રત્યે જ પોતાની સર્વ બુદ્ધિ-શક્તિ કેન્દ્રિત કરે છે. આવા બડભાગીના દોષો અલ્પ પ્રયાસે અને અલ્પ કાળમાં દૂર થાય છે. સદ્ગુરુના આશ્રયે દોષો ઉપર વિજય મેળવી તે શીઘ શિવગામી બને છે.

આમ, સદ્ગુરુના શરણનું અવલંબન લઈ આત્માર્થી જીવ પોતાના દોષો દૂર કરે છે. તેમની અનુભવવાણી આત્માનુભવની ઝંખના જગાડે છે, દોષો દૂર કરવાનો રાહ ચીંધે છે, તે માટે પુરુષાર્થ કરવાનું બળ આપે છે. તેમના ઉપદેશથી અનાદિ કાળની અશુભ વૃત્તિઓ શાંત થાય છે. તેમનાં વચનો એવાં બળવાન હોય છે કે વર્ષો સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતાં જે ઉપાય ન સમજાય તે ઉપાય તેમના યોગથી થોડા વખતમાં સહેજે સમજાઈ જાય છે. શ્રીમદ્દ કહે છે –

'તેઓની વાણીમાં પૂર્વાપર અવિરોધ હોય, તેઓ ક્રોધનો જે ઉપાય કહે તેથી ક્રોધ જાય, માનનો જે ઉપાય કહે તેથી માન જાય. જ્ઞાનીની વાણી પરમાર્થરૂપ જ હોય ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૭૦૦ (ઉપદેશછાયા-૬) છે; તે અપૂર્વ છે.'^૧

સદ્ગુરુ જીવને કયા પ્રસંગે કેમ વર્તવું તેનું સચોટ માર્ગદર્શન આપે છે. તેમની ક્રપા, માર્ગદર્શન, આશીર્વાદ, ઉત્સાહબળ હંમેશાં શિષ્યની સંગાથે રહે છે. તેથી શ્રેય સાધવા માટે તેમનું સામર્થ્ય અચિંત્ય, અલૌકિક, અદ્દભુત પુરવાર થાય છે. તેમનો મહિમા એવો છે કે તેઓ બોલે નહીં છતાં માત્ર તેમની હાજરી પણ મહાન બોધરૂપ બને છે. બરફનો ટુકડો આજુબાજુ ઠંડીનો પ્રસાર કરે છે, તેમ પરમ સૌમ્ય, સ્વસંવેદન-સ્વરૂપ સદ્ગુરુની હાજરીથી જીવના અનેક પ્રકારના દોષો વિલય થતાં શાંતિ અને આનંદ પ્રસરે છે. જેમ વૃક્ષતળે જનારને વૃક્ષ પાસે છાયાની માંગણી કરવી પડતી નથી, તેને આપોઆપ જ વૃક્ષની છાયાનો, શીતળતાનો અનુભવ થાય છે; તેમ સદ્ગુરૂના શરણમાં જનાર આત્માર્થી જીવે કોઈ માંગણી કરવી પડતી નથી, તેને આપોઆપ જ સદ્ગુરુની અપાર શાંતિનો, તેમના અસીમ વાત્સલ્યનો, તેમની નિઃસ્પૃહ કરુણાનો અનભવ થાય જ છે.

સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યનું નિષ્ઠાપૂર્વક આરાધન કરતાં તેમના વિશુદ્ધ વ્યક્તિત્વની છાપ આત્માર્થી શિષ્ય ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેમના સદ્ગુણોનો સંચાર તેના જીવનમાં સહેજે થવા લાગે છે. પોતાના માનાદિ મહાદોષો આંખમાં પડેલી કાંકરીની જેમ ખૂંચતા હોવાથી અને તે દોષો ત્વરાથી અને સંપૂર્ણપણે કાઢવામાં જ પોતાનું કલ્યાણ છે એમ અંતરમાં ભાસ્યું હોવાથી, સદ્ગુરુના શરશના અવલંબનથી અલ્પ પ્રયાસે તેના દોષો ઘટવા લાગે છે. ગુણપ્રાગટ્યની આ પ્રક્રિયા તેના જીવનમાં ત્વરાથી થવા લાગે છે. સદ્દગુરુની આજ્ઞા મન-વચન-કાયાની એકતા વડે ઉપાસવાથી અનેક ગુણો ઉપાસક જીવમાં પ્રગટે છે. સદ્ગુરુની ભક્તિપૂર્વકના સત્સંગથી કલ્યાણપરંપરાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેથી જ તે કલ્યાણનો સર્વોત્ક્રષ્ટ ઉપાય છે.

સદ્ગુરુના શરણનો અદ્ભુત મહિમા સુપાત્ર જીવને હૃદયગત થયો હોવાથી તે તેને ઉપાસવા તત્પર થાય છે. તેન, મન, ધન આદિ સર્વ સમર્પી માત્ર આજ્ઞારાધનમાં તે સતત ઉદ્યમી બને છે. જ્યારે આજ્ઞાનો મહિમા તેના અંતરમાં વસે છે અને તેના જ આરાધનમાં નિરંતર ચિત્ત એકાઞ થાય છે ત્યારે તેના અંતરમાં સદ્ગુરુનો બોધ પરિશમે છે. ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમપૂર્વક અને અત્યંત ઉલ્લસિત ભાવ-ભક્તિ વડે આજ્ઞાના અખંડ આરાધનથી સ્વાનુંભવરૂપ અમૃતરસ રેલાય છે. સ્વાનુભવરૂપ અમૃતરસના અપાર સાગર સમાન સદ્દગુરુના અચિંત્ય સહજાત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ માહાત્મ્ય લક્ષગત થતાં તેની દષ્ટિ નિજસ્વરૂપ ઉપર જાય છે. આત્માનો ઉપયોગ અંતર્મુખ થાય છે, પોતામાં સ્થિર થવાનો પુરુષાર્થ જાગે છે અને પરિણામની શુદ્ધિ થતાં કોઈક ધન્ય પળે સદ્ગુરુની કૃપાદષ્ટિના ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૭૧૯ (ઉપદેશછાયા-૧૦)

યોગે, ગુરુગમના પ્રતાપે દર્શનમોહનીય તથા અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ મહાશત્રુઓનો સંહાર કરી, સ્વાનુભવરૂપ અમૃતરસનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત કરી, સમકિતની પ્રાપ્તિ કરી તે વિજયી નીવડે છે. જેમ અનુકૂળ સંયોગની પ્રાપ્તિ થતાં બીજનો વિકાસ થઈ તેમાંથી વૃક્ષ થાય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન થતાં જીવનો વિકાસ થઈ, તેનાં જન્મ-મરણ ટળી જઈ શાશ્વત મોક્ષની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'જ્ઞાનીના સત્સંગે અજ્ઞાનીના પ્રસંગની રુચિ આળસે, સત્યાસત્ય વિવેક થાય, અનંતાનુબંધી કોધાદિ ખપે, અનુક્રમે સર્વ રાગદ્વેષ ક્ષય થાય, એ બનવા ચોગ્ય છે, અને જ્ઞાનીના નિક્ષયે તે અલ્પ કાળમાં અથવા સુગમપણે બને એ સિદ્ધાંત છે.'^૧

આમ, નિર્માલ્ય જીવને સદ્ગુરુ તાલીમ આપીને કુશળ લડવૈયો બનાવે છે. તે જીવ કેસરિયાં કરી માનાદિ મહાશત્રુઓ સામે રણશિંગું ફૂંકે છે અને તે માનાદિ મહા શત્રુઓનો પરાભવ કરી સંગ્રામમાં જ્વલંત વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. સાચા સદ્ગુરુનું શરણ મળતાં, તેમનાં આજ્ઞા અને બોધ પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ લાવી, બળિયો થઈને તેને આરાધતાં તે જીવ સમકિત પામે છે. તેને અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, સદ્ગુરુનો આશ્રય એ સમ્યક્ત્વપ્રતિબંધક માનાદિ મહાશત્રુઓને જીતવાનો સુગમ અને સચોટ ઉપાય છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'માનાદિક શભ્રુ મહા, ભવ દુઃખ વૃદ્ધિ મૂળ; જે હોવાથી ધર્મ તે, બધો બને પ્રતિકૂળ. દોષો જે અતિ આકરા, નિજ છંદે ન મરાચ; પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે, કરે કષ્ટ સમુદાય. કોટિ ઉપાયે દોષ જે, કદી ન કાઢી શકાય; જાતાં સદ્ગુદુ શરણમાં, સહેજે દૂર પલાય. કર્મ કલંક અનાદિનું, આત્માને દુઃખદાય; સદ્ગુરુ સેવે ભક્તિથી, અત્ય પ્રચાસે જાય.'^ર

* * *

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૪૧ (પત્રાંક-૫૪૮)

૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૭ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૬૯-૭૨)

אל זניו שניון ועראו לא אלווין

ભૂમિકા ગાથા ૧૮માં કહ્યું કે સમકિતપ્રાપ્તિમાં અવરોધક એવા માનાદિ મહાશત્રુઓ ભૂમિકા પોતાની બુદ્ધિએ ચાલવાથી નાશ પામતા નથી, પણ સદ્ગુરુના આશ્રયે જતાં તે સર્વનો અલ્પ પ્રયાસે નાશ કરી શકાય છે.

આમ, ગાથા ૧૫ થી ૧૮ સુધી સ્વચ્છંદાદિ દોષોની નિવૃત્તિ સદ્ગુરુના અવલંબન દારા થાય છે એમ બતાવી, શ્રીમદે પરમ ઉપકારી શ્રી સદ્ગુરુના આશ્રયનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. સદ્ગુરુનો મહિમા આવો અલૌકિક હોવાથી સુશિષ્યને સદ્ગુરુ પ્રત્યે કેવો વિનયભાવ હોય છે તે બતાવતાં શ્રીમદ્દ હવે કહે છે –

ગાથા

'જે સદ્દગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન; ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.' (૧૯)

એ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી કોઇ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા, તે સદ્ગુરુ હજુ છદ્મસ્થ અર્થ રહ્યા હોય, તોપણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુરુની વૈચાવચ્ચ કરે. (૧૯)

કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધીનો માર્ગ શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશથી ખુલ્લો થાય છે, ભાવાર્થી તેથી જીવે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે સર્વતોમુખી ભક્તિભાવ સહિત પ્રવર્તવામાં જ તેનું શ્રેય છે. શ્રી સદ્ગુરુનાં સ્તવન-કીર્તન-પૂજનમાં આદર, સત્કાર, બહુમાન આદિ વિવિધ ભાવો સહિત વર્તવાથી શિષ્યને પાત્રતાની વૃદ્ધિથી માંડીને અનેકવિધ કલ્યાશ-પરંપરાની પ્રાપ્તિ થઈ, યાવત્ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્ગુરુના સન્માર્ગદર્શક દિવ્ય ઉપદેશથી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટતી હોવાથી તેમની આજ્ઞા અનુસાર પ્રવર્તવાનો પરમ ઉપકારી વિનયમાર્ગ જ્ઞાનીપુરુષોએ બોધ્યો છે.

આ ગાથામાં વિનયમાર્ગની પરાકાષ્ઠા બતાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે કે શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા કોઈ જીવ કેવળજ્ઞાન પામ્યો હોય અને તે ઉપદેશ આપનાર સદ્ગુરુ હજી છદ્મસ્થ (છદ્મ = આવરણ; સ્થ = સ્થિત) હોય, તોપણ કેવળજ્ઞાન જેવી ઉચ્ચ દશાને પામી ચૂકેલા તે કેવળી ભગવાન (શિષ્ય), કેવળજ્ઞાન નહીં પામેલા એવા છદ્મસ્થદશામાં વર્તતા પોતાના સદ્ગુરુનો વિનય કરવાનું ચાલુ રાખે છે. શ્રી કેવળી ભગવાને પોતાના છદ્મસ્થ ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરી હોય એવા અનેક પ્રસંગો જિનાગમોમાં મળી આવે છે, જે વિનયમાર્ગનું માહાત્મ્ય ઘોષિત કરી તેનું અનુસરણ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

સદ્ગુરના આત્માર્થબોધક ઉપદેશમાં, અનાદિ કાળથી મોહનિદ્રામાં સુતેલા વિશેષાર્થ જીવને જાગૃત કરવાની શક્તિ છે. પોતાના દુર્ગુણોની નિવૃત્તિ કરવા અને સદ્વુશોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ કરવા સદ્વુરુનો પ્રત્યક્ષ બોધ અને તેમનું માર્ગદર્શન અત્યંત ઉપકારી છે. વળી, મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્ભવતા અનેક જટિલ પ્રશ્નોનું સમાધાન તથા તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ બોધ સદ્ગુરુ જ કરી શકે છે. કઈ ભૂમિકાએ કયાં સાધનોને કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં અંગીકાર કરવાં કે જેથી આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતી રહે તે અંગેનું સર્વ માર્ગદર્શન સદ્વરૂના ઉપદેશ દ્વારા મળે છે. આ ઉપદેશરૂપ પ્રસાદ આપવા પાછળ તેમનો કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થ નથી, માત્ર નિષ્કારણ કરુણા છે. માત્ર જીવોનાં કલ્યાણને માટે જ તેમની જગતજીવહિતકર અમૃતવાશીરૂપ ગંગા, તેમના પરમ અલૌકિક દિવ્ય વ્યક્તિત્વરૂપ હિમગિરિમાંથી સહજપણે પ્રવહે છે. જે જીવ તે ઉપદેશને યથાર્થપણે અનુસરે છે તેની મોક્ષમાર્ગની આરાધના અવશ્ય સફળ બને છે અને સહજ શદ્ધ ચૈતન્યધન આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિસુખ પ્રગટે છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી પ્રારંભ કરીને અખંડ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચવામાં સદ્ગુરુ જ પરમ ઉપકારભૂત થાય છે. તેમની ભક્તિથી ઉત્તરોત્તર ઊંચી ને ઊંચી અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે અને અંતે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, શાશ્વત, અતીન્દ્રિય આનંદરસનો ભોક્તા બની તે કૃતકૃત્ય થાય છે. શ્રીમદે લખ્યં છે કે -

'કેવળજ્ઞાન ઊપજવાના છેલ્લા સમય સુધી સત્પુરુષનાં વચનનું અવલંબન વીતરાગે કહ્યું છે; અર્થાત્ બારમા ક્ષીણમોઢગુણસ્થાનક પર્ચંત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મળ કરતાં કરતાં તે નિર્મળતા સંપૂર્ણતા પામ્યે 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પજ્ઞ થાય છે. તે ઉત્પજ્ઞ થવાના પ્રથમ સમય સુધી સત્પુરુષે ઉપદેશેલો માર્ગ આધારભૂત છે; એમ કહ્યું છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે.'^૧

શિલ્પી જેમ ટાંકણા વડે ટાંચી ટાંચીને શિલામાંથી ભગવાનની પ્રતિમા બનાવે છે, તેમ સદ્ગુરુરૂપી શિલ્પી અનુપમ બોધના ટાંકણા વડે દિવ્ય પ્રેરણા આપી શિષ્યને પરમાત્મા બનાવે છે. તેઓ નિઃસ્વાર્થ કરુણાથી શિષ્યને ઉપદેશે છે - 'હે વત્સ! અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ, અનંત વીર્ય આદિ અનંત સમૃદ્ધિથી ભરેલા નિજચૈતન્યમહેલને તેં અનાદિ કાળથી તાળાં મારી દીધાં છે. તું અજ્ઞાનવશ સુખ, શાંતિ અને સલામતી બાદ્યમાં શોધી રહ્યો છે. મૂઢ થઈ અનંત અનંત વિભૂતિઓથી ભરેલા તારા સ્વરૂપમહેલમાં ન જતાં, પરમાં ઇપ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ કરી તું બહાર રખડી રહ્યો છે. સ્વભાવે તો તું પરિપૂર્શ, સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જ છે. તારામાં બધું પડ્યું છે. તું અનંત સંપત્તિવાળો પ્રભુ છે એ ભૂલી તું બહાર ભીખ માંગે છે! હવે અનંત ગુણના પિંડ એવા ભગવાન આત્માની

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૫૭૦ (૫ત્રાંક-૭૫૧)

397

સન્મુખ થા, તેમાં જ એકાઅ થા, તો અનાદિ કાળથી રહેલી પરદ્રવ્ય તથા પરભાવ પ્રત્યેની આસક્તિ લય પામશે અને સ્વભાવની એકતા થશે. અનાદિથી લાગેલાં તાળાં ખૂલી જતાં, પૂર્વે અનંત કાળના પ્રવાહમાં નહીં અનુભવાયેલાં એવાં સ્વાધીન શાંતિ, આનંદાદિ તને વેદાશે. તું સ્વયંથી સ્વયંમાં પરિતૃપ્ત થશે. જે પરમાત્મસ્વરૂપ દ્રવ્યદળમાં છે તે પર્યાયમાં જરૂર પ્રગટ થશે.'

સુશિષ્ય સદ્ગુરૂની વાણી પ્રત્યે અહોભાવ ધરાવતો હોવાથી, 'સદ્ગુર તો મારા કલ્યાણની વાત કરે છે, મારા હિતની વાત કરે છે' એવી ઉત્તમ શ્રદ્ધા કરી, સદ્દગુરૂની અપૂર્વ વાણીને ભાવથી સાંભળે છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી તેને અત્યંત ઉલ્લાસ આવે છે કે 'અહા! સદ્ગુરુ મારા આત્માની વાત કહે છે. મારાથી ગુપ્ત રહેલા મારા જ અનંતગણસ્વરૂપ ચૈતન્યપદને ઓળખાવે છે. મારા જ ઘરની વાત કરે છે.' તેને પોતાના ચૈતન્યનિધાનનો એવો અપૂર્વ મહિમા જાગે છે કે તેના આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં આનંદના તરંગ ઊછળે છે, રોમ રોમ પુલકિત બની જાય છે, અંગે અંગમાં આત્મસ્વરૂપનો રંગ લાગે છે, અંતરમાંથી વિષયોમાં રહેલી મીઠાશ ઓસરવા માંડે છે. સ્વરૂપનો રસ પ્રગટતાં અન્ય રસમાં ફીકાશ આવી જાય છે. બિલાડીની કેડ જો ભાંગી જાય તો તેની ચાલમાં મોળાશ આવી જાય છે, તેમ સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી પર સાથેની એકત્વબુદ્ધિરૂપ કેડ ભાંગી ગયા પછી રાગાદિમાં મોળાશ આવી જાય છે. ભણવા જતા નાના છોકરાની ચાલ ધીમી હોય, અભ્યાસમાં તેને ઉત્સાહ ન હોય અને મનમાં ત્યાંથી છૂટવા અંગેના જ વિચાર હોય; તેમ સંસારપ્રત્યયી કાર્યોમાં સુશિષ્યને તત્પરતા અને ઉત્સાહ હોતાં નથી અને તેનાથી છૂટવાના જ વિચાર હોય છે. બહિર્મુખ જ્ઞાનોપયોગને અંતરમાં વાળતાં, પર્યાયને સ્વસન્મુખ કરી નિજજ્ઞાયકમાં પ્રવેશ કરાવતાં અનંત અનંત ગુણરત્નની ખાણ એવા જ્ઞાયકસ્વરૂપની અનુભૃતિ થાય છે. દેહ અને રાગથી ભિન્ન એવા નિજજ્ઞાયકદ્રવ્ય ઉપર જોર આવતાં, નિજ શુદ્ધ દ્રવ્યની જ અધિકતા ભાસતાં, જીવ અંતરમાં બધાથી ન્યારો થઈ જાય છે. તેનો સંસારનો રસ અત્યંત ઘટી જાય છે. સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં સંસારનાં કાર્યોની રૂચિ રહેતી નથી અને કાર્ય કરવા પણ પડે તો જળકમળવત્ રહીને કરે છે. આમ, પરિણતિની દિશા પલટાતાં આખી દશા જ ફરી જાય છે. વિભાવ તરફનું લક્ષ સ્વભાવ તરફ વળે છે. દ્રવ્ય ઉપર જોર આવતાં પર્યાય નિર્મળ થવા લાગે છે. શુદ્ધાત્મસ્વભાવની દષ્ટિ અને અનુભૂતિ થાય ત્યારથી તેની એક ક્ષણ પણ પરષાર્થ વિનાની હોતી નથી. રાગથી ખસીને ત્રિકાળ, શુદ્ધ, ધ્રુવ જ્ઞાયક-સ્વરૂપમાં તેની દષ્ટિ થંભતાં તેને જે નિર્મળ અને નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ થાય છે. તેના બળ વડે સઘળા વિકારોનો ક્રમશઃ ક્ષય કરી તે કેવળજ્ઞાન પામે છે.

આમ, સદ્ગુરુનો દિવ્ય ઉપદેશ સંસારતારક છે, જીવનો સર્વતોમુખી અભ્યુદય

કરાવી તેને પોતાના સહજાનંદસ્વરૂપમાં સ્થિર કરાવનારો છે. જેમ કૂવાના તબિયામાં રહેલી સરવાણી કૂવાના પાણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી આત્માની ભાવશ્રેણીમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે પરિણામધારાની શુદ્ધિ કરવામાં સદ્ગુરુ પુષ્ટાવલંબન છે. સદ્ગુરુના ઉપદેશના વારંવારના અભ્યાસથી જે પોતાને, પોતાના આત્મસ્વરૂપને સ્વ રૂપે અને ભિન્ન એવાં શરીરાદિને પરરૂપે જાણે છે, જુએ છે; તે મોક્ષસુખને નિરંતર, વિચ્છેદરહિત, અખંડપણે અનુભવે છે, આસ્વાદે છે.^૧

વિશ્વનાં સર્વ પ્રકારનાં દાનોમાં સદ્ગુરુનું બોધદાન ખરેખર સર્વોત્કૃષ્ટ છે, અલૌકિક છે! કોઈ ક્ષુધાતુરને આહારદાન મળે તો પ-૬ કલાક પૂરતું જ એનું દુઃખ શમે છે, ધનના અર્થીને લક્ષ્મીદાન મળતાં થોડા દિવસ માટે એનું દુઃખ શમે છે, દુનિયાનું રાજ મળે તોપણ આ ભવ પૂરતું જ દુઃખ શમે છે, જ્યારે સદ્ગુરુના બોધદાન દ્વારા જીવ ભવોભવનાં દારુણ દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. અનંત કાળ પર્યંત ટકનાર સ્વાધીન સુખની પ્રાપ્તિ થાય એવાં જ્ઞાનનેત્ર તેઓ આપે છે, તેથી સદ્ગુરુની ભક્તિ તે મોક્ષ-સાધનાનું એક અનિવાર્ય અને અનુપમ અંગ છે. માટીમાંથી ધડો થવામાં કુંભાર પ્રબળ ઉત્તમ નિમિત્ત છે, કુંભારનું નિમિત્ત ન હોય તો અનંત કાળે પણ માટીમાંથી ઘડો થાય નહીં; તેમ જીવને જો સદ્ગુરુનું પ્રબળ અને ઉત્તમ ઉપકારી નિમિત્ત ન હોય તો અનંત કાળે પણ જીવ શિવરૂપ થાય નહીં. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

'સત્સંગ ને સત્યસાધન વિના કોઈ કાળે પણ કલ્યાણ થાય નહીં. જો પોતાની મેળે કલ્યાણ થતું હોચ તો માટીમાંથી ઘડો થવો સંભવે. લાખ વર્ષ થાય તોપણ ઘડો થાય નહીં, તેમ કલ્યાણ થાય નહીં.^{'ર}

માટીને ઘડારૂપ થવામાં નિમિત્તરૂપ કુંભાર જેમ વારંવાર પાશી નાખી માટીને મસળી મસળીને પોચી કરે છે; તેમ જીવને શિવરૂપ થવામાં પરમોપકારી સદ્દગુરુ જીવને ઉપદેશનું દાન કરે છે, તેની અનુપકારી વૃત્તિઓ મંદ કરે છે તથા તેને સત્જિજ્ઞાસુ બનાવે છે. કુંભાર માટીને જેમ જેમ ખૂંદતો જાય છે, તેમ તેમ માટી વધુ પોચી, લીસી, મુલાયમ બનતી જાય છે, તેને જેમ વાળવી હોય તેમ વાળી શકાય છે, જે ઘાટ આપવો હોય તે આપી શકાય છે; તેમ વારંવાર મળતા સત્સંગની અસરથી જીવમાં વધારે ને વધારે ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પોચી થયેલી માટી જેમ ચાકડા ઉપર ચડે છે; તેમ સત્પાત્રતા પામેલો જીવ સાધનામાર્ગે ચડે છે. જેમ કુંભાર દંડથી ચાકડો ફેરવે

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'ઇષ્ટોપદેશ', શ્લોક ૩૩ 'गुरूषदेशादभ्यासात् संवित्ते: स्वपरान्तरम् । जानाति यः स जानाति, मोक्षसौख्यं निरन्तरम् ।।' ૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૦૩ (ઉપદેશછાયા-૬) છે; તેમ સદ્ગુરુ આજ્ઞારૂપી દંડથી સાધનાચક્ર ફેરવે છે. જેમ કુંભારના નિમિત્તથી નરમ, મુલાયમ, ચીક્શી માટી આકારો બદલતી બદલતી, ધીમે ધીમે ધડાના ઇષ્ટ આકારે થતી જાય છે; તેમ સદ્ગુરુના નિમિત્તથી જીવ દોષોને ટાળતો ટાળતો, આત્મભાવને વધારતો વધારતો, વધુ ને વધુ ઉત્સાહિત થઈ શિવપ્રાપ્તિના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ જતો જાય છે. જેમ કુંભાર કાચા ઘડાનું પવન આદિથી રક્ષણ કરે છે અને સૂર્યના તાપમાં સુકાવા મૂકે છે; તેમ સદ્ગુરુ જીવનું અશુભ નિમિત્તોથી રક્ષણ કરે છે તથા આજ્ઞારૂપી સૂર્યતાપથી તેના કુસંસ્કારોને સૂકવે છે. અંતે કુંભાર જેમ ઘડાને નિભાડામાં પકવે છે અને ત્યાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રબળ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં ઘડામાં રહેલ શેષ કચાશ અલ્પ કાળમાં નાશ પામી કાચો ઘડો પાકો થાય છે; તેમ પ્રબળ ધ્યાનરૂપી અગ્નિથી મોહ ભસ્મ થતાં જીવ કેવળજ્ઞાન પામે છે. આ પ્રકારે સદ્ગુરુના ઉપદેશના પાલનથી જીવ શિવરૂપ થાય છે.

આમ, અનંત સુખની પ્રાપ્તિમાં શ્રી સદ્ગુરુનું અવલંબન પરમ ઉપકારભૂત છે. તેથી સદ્ગુરુને શોધી, તેમના ચરણકમળમાં સર્વ ભાવ વિનયપૂર્વક અર્પી, તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું આવશ્યક છે. શ્રીગુરુની આજ્ઞામાં એકલક્ષપણે, એકધ્યાનપણે, એકલયપણે રમમાણ રહેતાં યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય થાય છે; પરિણામે ઉપયોગ પરથી પાછો વળીને સ્વમાં સ્થિત થાય છે. આમ, સદ્ગુરુએ આંજેલ ભેદજ્ઞાનરૂપી અંજનથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ થાય છે. સદ્ગુરુની વિનયોપાસનાથી જીવ નિજસ્વરૂપના અનંત આનંદના અમૃતનો આસ્વાદ અનુભવે છે.

આમ, સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા જીવ કેવળજ્ઞાન જેવી પરમ સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત કરે છે. ક્વચિત્ એવું પણ બને કે શિષ્ય સદ્દગુરુના ઉપદેશથી અદ્ભુત સામર્થ્ય ફોરવી કેવળજ્ઞાન પામે અને સદ્દગુરુ હજી છદ્મસ્થદશામાં જ હોય. એવો કોઈ નિયમ નથી કે પહેલાં ગુરુને જ કેવળજ્ઞાન થાય અને પછી જ શિષ્યને કેવળજ્ઞાન થાય. પ્રશ્ન થાય છે કે જો શિષ્યને ગુરુ પહેલાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તો તે ગુરુ પ્રત્યેનો વિનય ચાલુ રાખે કે છોડી દે? ગુરુને જ્યારે ખબર પડે કે શિષ્યને કેવળજ્ઞાન થયું છે ત્યારે તો ગુરુ જ કેવળી થયેલા શિષ્યનો વિનય કરે, પરંતુ જ્યાં સુધી ગુરુને અણસાર ન આવે ત્યાં સુધી કેવળી શિષ્ય વિનય કરે કે નહીં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એમ છે કે કેવળી ભગવાન પોતાના કેવળજ્ઞાનનું નિમિત્ત બનનાર એવા સદ્દગુરુનો, છદ્મસ્થ અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ વિનય કરે છે. તેઓ સદ્દગુરુનો વિનય મૂકતા નથી, અર્થાત્ જે પ્રકારે ગુરુસેવા કે વિનયાદિમાં પ્રવર્તતા હોય તે ચાલુ રાખે છે. આચાર્યશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી કહે છે કે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પૂર્વે જે ગુરુના વિનયમાં પ્રવર્તતા હોય, તે ગુરુને જ્યાં સુધી શિષ્યના કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની જાણ ન થાય ત્યાં સુધી કેવળી ભગવાન વિનયનું ઉલ્લંધન કરતા નથી. કેવળી થવા છતાં પણ છદ્મસ્થનો વિનય જાળવે છે અને ક્રમ પ્રમાણે ગુરૂ માટે અશનાદિ વહોરી લાવી આપે છે.*

૩૮૨

શ્રીમદે આ ગાથામાં વિનયની આ પરાકાષ્ઠા બતાવી વિનયનું બહુમાન કર્યું છે. શ્રેતાંબર પરંપરામાં પુષ્પચૂલા, ચંડરુદ્રાચાર્ય, મૃગાવતી વગેરેનાં દપ્ટાંતો ઉપલબ્ધ છે કે જેમશે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પોતાના છદ્મસ્થ ગુરુનો વિનય સાચવ્યો હતો. વિવિધ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં આ દપ્ટાંતોની વિગતોમાં કિંચિત્ ફરક જોવા મળે છે, પરંતુ તે સર્વેમાં 'કેવળજ્ઞાની ભગવાન છદ્મસ્થ ગુરુનો વિનય કરે' એ પ્રયોજન સમાનભાવે સિદ્ધ થયેલું છે. આ દપ્ટાંતો જોઈએ –

(૧) આચાર્યશ્રી અન્નિકાપત્રજીએ દુષ્કાળ સમયમાં સર્વ શિષ્યપરિવારને પુષ્પરંત નગરમાંથી અન્યત્ર વિહાર કરી જવા ફરમાવ્યું. તેઓ વયોવૃદ્ધ હતા એટલે વિહાર કરી શકે તેમ ન હતા, તેથી તેઓ તેમની શિષ્યા પુષ્પચૂલા સાથે ત્યાં જ રહ્યા. પુષ્પચૂલા સાધ્વી પોતાના વયોવૃદ્ધ ગુરૂદેવની અપૂર્વ વૈયાવચ્ચ, સેવા-શુશ્રૂષા કરતાં હતાં. દુષ્કાળ હોવાથી અપવાદ તરીકે તેઓ રાજાના ભવનમાંથી આહાર-પાણી વહોરી લાવતાં હતાં. તેમનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન આદિ પક્વ થતાં, શુદ્ધતમ પરિણામની ધારા વધતાં પુષ્પચૂલા સાધ્વી કેવળજ્ઞાન પામ્યાં, છતાં ગુરૂ માટે ગોચરી લાવવાનો ક્રમ તો ચાલુ જ રાખ્યો. પૂર્વે જેના વિનયમાં પ્રવર્તતા હોય, તેના જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાની તેમનો વિનય કરે છે. અર્થાત કેવળી થવા છતાં પણ છદ્મસ્થ ગુરૂનો વિનય જાળવે છે. એક વાર ગુરુને કફની વ્યાધિના કારણે અમુક પ્રકારના ભોજનની વાંછા થઈ. ઉચિત સમયે તેમની મનોગત ઇચ્છાનુસાર પુષ્પચૂલાએ ભોજન હાજર કર્યું. વિસ્મય પામેલા આચાર્યશ્રી અન્નિકાપત્રજીએ પછ્યું કે 'હે આર્યે! આ મારા મનનો અભિપ્રાય તેં કેવી રીતે જાણ્યો કે જેથી આવં અતિ દર્લભ ભોજન પણ વગર વિલંબે લાવી આપ્યું?' ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'આપના પસાયે કેવળજ્ઞાનથી.' આ સાંભળી આચાર્યશ્રી અન્નિકાપુત્રજી ગદ્દગદિત થઈ ગયા અને શોક કરવા લાગ્યા કે 'મેં કેવળીની આશાતના કરી.' તેમણે પુષ્પચુલા સાધ્વીને ખમાવ્યાં. સાધ્વીજીએ તેમને કહ્યું કે 'હે આચાર્ય ભગવંત! આપ શોક ન કરો. જો કેવળીને સામાએ ન જાણ્યા હોય તો કેવળી પણ પહેલાંનાં મર્યાદા-વિનય-વૈયાવચ્ચ વગેરે છોડતાં નથી.' એમ કહી શોક ટાળ્યો.'

 (૨) શ્રી ચંડરુદ્રાચાર્ય નામે એક આચાર્ય હતા. તેમનું મૂળ નામ તો રુદ્રાચાર્ય
 ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'ઉપદેશપદ'ની આચાર્યશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીકૃત વિવૃત્તિ, 'સુખસમ્બોધની', મૂળ ગાથા ૧૩૧, વિવૃત્તિ ગાથા ૨૧ '"पुब्वपक्त विणयं च केवली अमुणिओ न लघेइ" ।
 इइ सा पुबकमेणं गुरुणो असणाइ उवणेइ ।।'
 ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'ઉપદેશપદ' તથા તેની આચાર્યશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીકૃત હતં. પણ તેઓ શીઘ્ર ઉગ્ર થઈ જતા હોવાથી ચંડરુદ્રાચાર્ય નામે પ્રસિદ્ધ થયા. એક વાર તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે અવંતી નગરીમાં પધાર્યા. ત્યાં તેઓ ધ્યાન માટે એકાંત સ્થાનમાં બેઠા હતા ત્યારે અવંતીનો જ રહેવાસી, તરતનો પરણેલો શ્રેષ્ઠીપુત્ર પોતાના મિત્રો સાથે કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. સાથીઓએ આચાર્ય મહારાજને મસ્તીમાં કહ્યું કે આ અમારા મિત્રને સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે, અતિ વૈરાગ્ય પામ્યો હોવાથી એ અત્યારે જ આપની પાસે દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે. વારંવાર એકની એક વાત સાંભળી ખીજાયેલા આચાર્યશ્રીએ તે શ્રેષ્ઠીપુત્રનો ઝપાટાબંધ લોચ કરવા માંડ્યો. બધા સાથીઓ ગભરાઈ ગયા, પણ તે દીક્ષિત થયેલા યુવાને તો મિત્રોને કહ્યું કે 'હવે તમે જઈ શકો છો. મને હવે કોઈનું પ્રયોજન નથી રહ્યું.' એટલે તેઓ ગામ તરફ ગયા. નવદીક્ષિત મુનિએ ગુરુજીને કહ્યું કે 'મારા પૂર્વસાથીઓ નગરમાં ગયા છે. મારા સ્વજનોને આ સમાચાર મળતાં તેઓ અહીં આવશે અને મને તેમજ આપને પણ ઉપદ્રવ થશે. માટે અત્યારે અહીંથી વિહાર કરવો ઠીક છે.' ગુરુ મહારાજે કહ્યું, 'વત્સ! તારી વાત તો સાચી છે, પણ હવે રાત પડવા આવી છે અને હું રાતે જોઈ શકતો નથી.' તેથી શિષ્યે ગુરુને ખભા ઉપર બેસાડ્યા અને બન્ને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. અંધાર્ડુ વધતું ગયું અને રસ્તો પણ બગડતો ગયો. ઊંચા-નીચા, વાંકાચૂકા રસ્તા ઉપર પગલે પગલે ઠોકર લાગતી હોવાથી આચાર્યશ્રી ક્રોધે ભરાયા. તેઓ આક્રોશ કરી બોલ્યા, 'રે દુષ્ટ! આ કેવો રસ્તો શોધ્યો?' અને વધારે ખીજાતાં તેમણે નૃતન મુનિના લોચ કરેલા મસ્તક ઉપર ડંડો ફ્ટકારી દીધો. પરંતુ શિષ્યના મનમાં ગુરૂના દોષ ન વસ્યા. ઊલટું તેને તો એમ લાગ્યું કે 'હું જ કેવો નિર્ભાગી કે મેં પ્રથમ દિવસે જ ગુરુને દુભવ્યા અને તેમની આશાતના કરી.' તેથી માર્ગમાં ઠોકર ન વાગે તે રીતે વધુ સંભાળપૂર્વક ચાલવા લાગ્યો. આમ, યત્નાપૂર્વક આગળ ચાલતાં તે નૂતન મુનિ વિચારે છે કે 'આ સંસારમાં ગુરુ મહારાજનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર છે. અનાદિ કાળથી નહીં મળેલો મોક્ષમાર્ગ આમના પસાયે મને મળ્યો.' આમ, ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ, ક્ષપકશ્રેજ્ઞીએ આરૂઢ થઈ, તેઓ અદ્ભુત સામર્થ્ય વડે મોહરાજાની સેનાનો પરાજય કરી કેવળજ્ઞાન પામ્યા. કેવળજ્ઞાન થયા પછી તે મુનિ, જ્ઞાનબળના કારણે બધું જોતા-જાણતા હોવાથી, વિષમ માર્ગ છોડી સારા માર્ગે ગુરુ મહારાજને લઈ જવા લાગ્યા. પ્રાતઃકાળ થતાં આચાર્યદેવે નૂતન શિષ્યને પૂછ્યું, 'ભદ્ર! મને એ વાત ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે કે પહેલાં તો તું માર્ગમાં વારંવાર ઠોકર ખાઈ જતો હતો. પછી અંધારું હોવા છતાં પણ તું મને જરા પણ પીડા ન થાય તેમ સારી રીતે ચાલતો હતો. આ અચરજ મનમાં સમાતું નથી.' શિષ્યે કહ્યું, 'દેવ-ગુરુના વિનયથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ શ્રુતજ્ઞાન બીજાં જ્ઞાન મેળવી આપે છે અને જ્ઞાનથી શું અજાષ્ટ્યું છે?' આવી જ્ઞાનગર્ભિત વાત સાંભળી આચાર્યશ્રીએ પૂછ્યું, 'કયા જ્ઞાનથી માર્ગાદિ જાણ્યા?' તેમણે કહ્યું, 'આપના પસાયે અપ્રતિપાતિ જ્ઞાનથી.' આ સાંભળતાં જ આચાર્ય તે કેવળી શિષ્ય પ્રત્યેના પોતાના વ્યવહારની તથા પોતાના ક્રોધની નિંદા કરવા લાગ્યા, તે ત્યાં સુધી કે તેઓ કેવળી શિષ્યના ચરણમાં પડી ક્ષમાદિ માંગવા લાગ્યા અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં કરતાં તેઓ પણ ત્યાં જ કેવળી થયા.'

(૩) સાધ્વી શ્રી ચંદનબાળા અને સાધ્વી શ્રી મુગાવતીનું દષ્ટાંત પણ આ સંદર્ભમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. મુગાવતી સાધ્વીજી ચંદનબાળા સાધ્વીજીનાં શિષ્યા હતાં. એક વાર શ્રી મહાવીર ભગવાન કૌશાંબીમાં પધાર્યા હતા. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ પ્રભુની દેશના શ્રવણ કરવામાં નિમગ્ન હતાં. સુર્ય અને ચંદ્ર વિમાનના સ્વામીઓ પોતાના મળ વિમાન સાથે ભગવંતને વંદન કરવા આવ્યા હતા, તેથી સૂર્યાસ્તનો સમય થવા છતાં સૂર્યની હાજરીથી અંધારું ન થયું. રાત્રિનો સમય થઈ ગયો હોવાથી આચારસંહિતાનું ધ્યાન રાખીને - ઊઠવાનો સમય થઈ ગયો જાણીને - ચંદનબાળાજી સાધ્વીસમુદાયની સાથે અંધારું થાય તે પહેલાં જ ઉપાશ્રયમાં જતાં રહ્યાં, પરંતુ મુગાવતીજી પ્રભુનો ઉપદેશ તન્મયતાથી સાંભળતાં રહ્યાં. તેમણે સૂર્યની હાજરીના કારણે રાત્રિ થયેલી જાણી નહીં. પરંતુ સૂર્ય-ચંદ્ર પાછા ચાલ્યા જતાં મુગાવતીજી રાત્રિ પડી ગઈ છે એમ જાણી, કાળાતિક્રમના ભયથી ચકિત થઈ ઉપાશ્રયે ગયાં. ત્યાં ચંદનબાળાજીએ તેમને કહ્યું, 'મૃગાવતી, તમારા જેવી કુલીન સ્ત્રીને રાત્રે એકલા બહાર રહેવું શોભતું નથી.' મુગાવતીજી પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર કરી, વારંવાર અંતઃકરણપૂર્વક ખમાવવા લાગ્યાં. તેઓ પોતાના દોષ માટે પોતાની જાતને વારંવાર નિંદવા લાગ્યાં. ચંદનબાળાજી વગેરે સાધ્વીજીઓ સૂઈ ગયાં, પણ મૃગાવતી સાધ્વીજીને ઊંઘ ન આવી. તેઓ વિચારવાં લાગ્યાં કે 'મેં નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું, તેથી મારાં ગુરૂણીને સંતાપ થયો.' આમ, નિજત્રૂટિ ઉપર પશ્ચાત્તાપપૂર્વક વિચાર કરતાં કરતાં શભ ભાવ ઉદિત થયો અને આત્મચિંતનની ધારા ચાલવા લાગી. ધારા આગળ વધતાં તેઓ શક્લધ્યાનમાં આરૂઢ થયાં. ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થતાં તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું. તે વખતે રાત્રિના અંધકારમાં એક સાપ ચંદનબાળાજીના સંથારાની પડખેથી જતો હતો. કેવળજ્ઞાનની દિવ્ય દષ્ટિથી મૃગાવતીજીએ ગહન અંધકારમાં પજ્ઞ તેને જોયો, એટલે તેમણે ચંદનબાળાજીનો હાથ ઊંચો કર્યો. ચંદનબાળાજી સ્પર્શથી જાગૃત થયાં અને પૂછ્યું, 'મારો હાથ કેમ ઊંચો કર્યો?' મૃગાવતીજીએ કહ્યું, 'અહીંથી સર્પ જતો હતો.' ચંદનબાળાજીએ પૂછ્યું, 'આવા ગાઢ અંધકારમાં તમે સર્પ જોયો શી રીતે?' ત્યારે મૃગાવતીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે 'આપની કૃપાથી થયેલા કેવળજ્ઞાનથી મેં તેને જોયો.' આ સાંભળતાં જ ચંદનબાળાજીને દુઃખ થયું કે પોતે કેવળીની આશાતના કરી. તેઓ પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગ્યાં. તેમના અંતઃકરણમાં પણ ભાવનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો અને તેઓ ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચડી, ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી નિરાવરણ કેવળજ્ઞાન પામ્યા.^૨ ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી વિજયલક્ષ્મીસુરીશ્વરજીવિરચિત, 'ઉપદેશપ્રાસાદ મહાગ્રંથ', ભાગ ૪, વિષય ૨૫૮ ૨- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર', પર્વ ૧૦, સર્ગ ૮

આમ, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી પણ કેવળી છદ્મસ્ય ગુટુનો વિનય કરે એવાં અનેક દષ્ટાંતો પ્રથમાનુયોગના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. વિનયની મહત્તાનો તેથી વધુ સબળ પુરાવો શું હોઈ શકે? સ્વયં તીર્થંકર ભગવાન પણ સમવસરણમાં દેશના દેતાં પહેલાં 'नमो तित्य्यस्स' કહીને તીર્થને નમસ્કાર કરીને વિનયના મહિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે. ' ભગવાન દેવનિર્મિત સુવર્શક્રમળો ઉપર ચરણ સ્થાપન કરતાં કરતાં સમવસરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી અશોકવૃક્ષને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વ દિશા તરફ આવી 'નમો તિત્ય્યસ્સ' કહીને એટલે કે તીર્થને નમસ્કાર કરી, રાજહંસ જેમ કમલ ઉપર બેસે તેમ, સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થાય છે. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ સંઘ. લોકને પૂજનીય વસ્તુની પૂજાનો આદર્શ આપવા માટે, એટલે કે તીર્થ – સંઘ પૂજનીય છે એ બતાવવા માટે, ભગવાન કૃતકૃત્ય હોવા છતાં સ્વયં સંઘને નમસ્કાર કરે છે. ભગવાન તીર્થને પૂજે તો લોકો પણ આદરપૂર્વક તીર્થની પૂજા કરે, એ માટે પણ ભગવાન તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. આમ, પોતાના હૃદયમાં રહેલા પૂજ્યભાવ નમસ્કારરરૂપ વિનય દ્વારા વ્યક્ત કરી, લોકોને વિનયનો બોધ આપવા ભગવાન નમસ્કાર કરે છે. સ્વયં વિનય કરી, ભગવાન વિનય ગુણનું ગૌરવ વધારે છે.

'કેવળી ભગવાન વિનય કરે' તે સંબંધી એક મત એવો પણ છે કે જ્યાં સુધી પ્રમત્તભાવ છે - છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક છે, ત્યાં સુધી વંઘ-વંદક ભાવનો વિકલ્પ હોય છે. સાતમાથી ઉપરના ગુણસ્થાનકે વંઘ-વંદક ભાવ હોતો નથી, તેથી કેવળજ્ઞાનની ભૂમિકામાં પૂજ્ય-પૂજક ભાવના વ્યવહારની કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. આ મતાનુસાર પૂર્વ અવસ્થામાં પોતે કરેલો સદ્વગુરુનો વિનય કેવળજ્ઞાની ભગવાનના અનંત જ્ઞાનમાં જેમ છે તેમ જણાય છે અને તે તેમની વાણીમાં આવે છે. તેમણે અતીત કાળમાં જે વિનય કર્યો હતો તે વિનયને વર્તમાનમાં કહે છે અને એ જ તેમનો વિનય છે. આ સંબંધી શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'જ્ઞાનને પામેલો શિષ્ય સદ્ગુરુનો વિનય ન ચૂકે. તેનો આશય એમ છે કે નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્થિત કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પૂર્વે છદ્મસ્થદશામાં પોતે જે વિનય કર્યો હતો તે અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ ખસે નહિ અને દિવ્યધ્વનિ છૂટે ત્યારે પૂર્વ અવસ્થાની વાત પણ આવે. કોઈ ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ ભગવાન કેવળજ્ઞાનીને પૂછે તો અમે અમારા ગુરુનો પ્રથમ આમ વિનય-વિવેક કરતા હતા, એમ પણ વાણીયોગમાં આવે. ગયા કાળમાં જે વિનય કર્યો હતો તેનો નિષેધ ન કર્યો તે પણ વિનય છે. અહીં

૧- આ કથન પણ શ્વેતાંબર આમ્નાયના ગ્રંથો અનુસાર છે. જુઓ :

⁽૧) આચાર્યશ્રી ઉદ્ઘોતનસૂરિજીરચિત, 'કુવલયમાલા', કંડિકા ૧૭૮

⁽૨) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર', પર્વ ૧, સર્ગ ૬

⁽૩) ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીકૃત, 'લોકપ્રકાશ', સર્ગ ૩૦

શ્રીમદ્દને જે કહેવું છે તેનો આશય એવો લેવો કે જે જીવોને વિનયનું માહાત્મ્ય ન હોય તેવા જીવોને ઊભા રાખીને પણ કોઈ અપેક્ષાએ વિનયનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે.'^૧

આમ, આ ગાથાના ચોથા ચરશ '**વિનય કરે ભગવાન'**નું શ્રી કાનજીસ્વામીએ કરેલ ઉપરોક્ત અર્થધટન, શ્રી અંબાલાલભાઈએ કરેલા અર્થ('કેવળી ભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુટુની વૈચાવચ્ચ કરે')થી જુદું પડે છે. કેવળી ભગવંતો વિનય-વૈયાવચ્ચ કરે કે નહીં તે વિષે ભલે ભિન્ન ભિન્ન મત હોય, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિનયના માહાત્મ્ય વિષે કોઈ મતભેદ નથી. સર્વ દેશ-કાળના મહાપુરુષોએ વિનયનો અલૌકિક મહિમા એકી સૂરે ગાયો છે.

'શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર'માં કહ્યું છે કે કોઈ મૂળ વિનાનું વૃક્ષ વાવવા જાય કે પાયા સિવાય ઘર બાંધવા જાય, તો તે વૃક્ષનાં ફળ ખાઈ શકતો નથી કે ઘર બાંધી શકતો નથી. તે જ પ્રમાશે જે સાધક વિનયરૂપ મૂળનું યથ્મર્થ સેવન કર્યા વિના ધર્મવૃક્ષ વાવે છે, તે સાધક મુક્તિમાર્ગમાં ક્યારે પણ સફળતા પામી શકતો નથી.^ર આચાર્યશ્રી શિવકોટિજી 'ભગવતી આરાધના'માં કહે છે કે વિનય મોક્ષનું દાર છે, વિનયથી સંયમ, તપ અને જ્ઞાન થાય છે અને વિનયથી આચાર્ય તેમજ સર્વ સંઘની સેવા થાય છે.³ આચાર્યશ્રી અકલંકદેવ 'તત્ત્વાર્થવાર્ત્તિકમ્'માં કહે છે કે જ્ઞાનલાભ, આચારવિશુદ્ધિ અને સમ્યક્ આરાધના આદિની સિદ્ધિ વિનયથી થાય છે અને અંતમાં મોક્ષસુખ પણ એનાથી મળે છે, એટલે વિનયભાવ અવશ્ય રાખવો જ જોઈએ.^૪ આમ, વિનયથી યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. સમ્યક્ત્વથી ચારિત્ર અને આરિત્રથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મોક્ષાર્થીએ ગુરુવિનયમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

જ્યાં સુધી વિનયમાર્ગની આરાધના સંપન્ન નથી થતી, ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગની સાધના શરૂ પણ થતી નથી. વિનય એ આત્મોન્નતિ સાધક, પોષક અને વર્ધક સાધન ૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૨૨ ૨- જુઓ : 'શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર', અધ્યાય ૯, ઉદેશ ૨, ગાથા ૨ 'एवं धम्मस्य विणओ, मूल्लं परमो से मुक्खो । जेण कित्तिं सुयं सिग्धं, निसेसं चाभिगच्छ्इ ।।' ૩- જુઓ : આચાર્યશ્રી શિવકોટિજીકૃત, 'ભગવતી આરાધના', ગાથા ૧૨૯ 'विणओ मोक्खद्दारं विणयादो संजमो तवो णाणं । विणएणाराहिज्जइ आयरिओ सब्बसंघो य ।।' ૪- જુઓ : આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રણીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ની આચાર્યશ્રી અકલંકદેવકૃત ટીકા, 'તત્ત્વાર્થવાર્તિકમ્', અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૨૩-૭

'ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यर्थं विनयभावनम् । ततश्च निवृत्तिसुखमिति विनयभावनं क्रियते ।' છે. તે વિના જીવન અણઘડ, અશિષ્ટ અને અંધકારમય છે. વિનય વિના જ્ઞાન અને ભક્તિની જાળવણી થતી નથી. વિનયના અભાવમાં ગમે તેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ પ્રજ્ઞારૂપે પરિણમતી નથી અને ગમે તેવી ભાવના છતાં જીવ માયામાં સપડાઈ જાય છે. જેના જીવનમાં વિનય ન હોય તે આત્મતત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. જીવને સદ્ગુરુ પ્રત્યે વિનય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી જીવની યોગ્યતા પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે અને તેના પરિણામમાં અવરોધ આવે છે, તેથી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધી શકાતું નથી. માટે જે જીવ વિનયની ઉપેક્ષા કરે છે, તે નિજ ઉત્કર્ષના દરવાજા જાતે જ બંધ કરે છે અને જેનામાં સદ્દગુરુ પ્રત્યે પરમ વિનય પ્રગટે છે, તેને માર્ગપ્રાપ્તિ અત્યંત નિકટ છે.

જેમ જેમ જીવનો સદ્ગુરુ પ્રત્યે વિનય વધતો જાય છે તથા તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊર્ધ્વ ગતિને પામતો જાય છે, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં અનાદિથી સ્થિત થયેલ સંસારગત વહાલપ ઘટતી જાય છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યેનો પ્રેમ તે તેમના નિર્મળ વીતરાગસ્વરૂપ પ્રત્યેનો પ્રેમ છે અને તે પરમાર્થે નિજાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ છે. તે પ્રેમ વર્ધમાન થતાં તેનું સુખદ પરિણામ એ આવે છે કે સંસારભાવ ન્યૂન ન્યૂન થતો જઈ આત્મભાવ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. આત્મભાવ વધવાથી, આત્માનો ઉપયોગ સ્વસ્વરૂપ પ્રતિ વારંવાર વળવાથી ઉપયોગ શુદ્ધતાની કેડી ઉપર આગળ વધે છે અને પુરુષાર્થ તથા સંયમના બળે તે જીવને આત્માની અપૂર્વ દશા સંપ્રાપ્ત થાય છે. આમ, જે જીવ વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુના પરમ સત્સંગના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગે વળે છે તે પરમપદને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ગાથાની યાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'જે સદ્ગુટુ ઉપદેશથી, શિષ્ય થયા સદ્ભાવ; આજ્ઞા આરાધક ભલો, ગુણમાં થઈ ગરકાવ. શિક્ષા સહીને આકરી, પામ્ચો કેવળજ્ઞાન; અહો! અહો! સદ્ગુટુ તણા, પ્રભાવ પુણ્ય નિધાન. અહો! પરિણામ વિચિત્રતા, ન્યૂન યોગ સમ થાય; ગુટુ રહ્યા છપ્રસ્થ પણ, જુઓ વિનય સચવાય. યોગ ક્રિયા સમભાવથી, લોભ રહિત નિર્માન; સહજપણે તે ગુટુ તણો, વિનય ક્રટે ભગવાન.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૭ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૭૩-૭૬)

איתו אוז דב חאתנוי, מולאי זה מחזות, איתו לא איז אוזיהו, זהה זור זאואל.

ગાથા ૧૯માં કહ્યું કે સદ્ગુરુના ઉપકારથી કોઈ જીવને તેના પ્રબળ પુરુષાર્થ ભૂમિકા દ્વારા ગુરુ કરતાં પહેલાં કેવળજ્ઞાન થઈ જાય, તોપણ તે કેવળી ભગવાન પોતાના છદ્મસ્થ ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે. આવો વિનયનો માર્ગ શ્રી વીતરાગ ભગવાને ઉપદેશ્યો છે.

વિનયમાર્ગ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશ પાડતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

'એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ; મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય.' (૨૦)

એવો વિનચનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે. એ માર્ગનો મૂળ હેતુ એટલે અર્થ તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે, તે કોઇક સુભાગ્ય એટલે સુલભબોધિ અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે. (૨૦)

ભાવાથી વિનયમાર્ગનું માહાત્મ્ય ગાતાં શ્રીમદ્દ અહીં કહે છે કે 'એવો' અર્થાત્ ભાવાથી આગળની ગાથામાં બતાવ્યો તેવો વિનયમાર્ગ, રાગ-દ્વેષાદિ સર્વ વિભાવ જેમશે ક્ષીણ કર્યા છે એવા વીતરાગ ભગવાને ઉપદેશ્યો છે. સર્વ ગુણોમાં વિનય મુખ્ય છે. તેમાં પણ સદ્ગુરુનો વિનય તો મોક્ષમાર્ગનું પ્રધાનતર કારણ છે. સદ્ગુરુનું અત્યંત માહાત્મ્ય અંતરમાં વસ્યું હોવાથી મુમુક્ષુ જીવ સદ્ગુરુને ભગવાન સમાન ગણે છે અને પોતાનાં તન-મનાદિ સર્વ તેમના ચરણે ધરીને, તેમની આજ્ઞાની યાચના કરીને, મળેલ આજ્ઞાનું સમજણપૂર્વક, પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા વિના આરાધન કરે છે. વિનયાન્વિતપણે સદ્દગુરુની સેવા કરવાથી સ્વચ્છંદાદિ દોષો વિલય પામે છે અને સમકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમક્તિથી ચારિત્ર, ચારિત્રથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, એક વિનય ગુણની ઉપલબ્ધિથી અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોત્તમ ગુણો પ્રગટતાં, અંતે મોક્ષના અનંત, અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મુમુક્ષુ જીવે પરમ આદરથી પરમોપકારી વિનયમાર્ગની આરાધના કરવી યોગ્ય છે.

વિનય ગુણ પ્રગટવાથી કાર્યની સિદ્ધિ અવશ્ય થતી હોવાથી વીતરાગ ભગવંતે વિનયને ધર્મનું મૂળ કહ્યું છે. જૈન આગમ અંઘોમાં વિનય ઉપર બહુ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ના પ્રથમ અધ્યયનની ૪૮ ગાથામાં, 'શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર'ના નવમા અધ્યયનના 'વિનય સમાધિ' નામના ઉદ્દેશકમાં તથા અન્ય શાસ્ત્રોમાં

ગાથા

વિનયમાર્ગનું બહુમાનપૂર્વક સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ આરાધક જીવને જ સમજાય છે. આ માર્ગનું આત્મોપકારકપશું કોઈ ભાગ્યવંત '**સુભાગ્ય**' જીવ જ સમજી શકે છે. તે જાશે છે કે સ્વચ્છંદ ટળે તો જ આત્મમ્રાપ્તિ થાય અને સ્વચ્છંદ પોતાની મેળે ટળતો નથી. પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાશે વર્તવાથી તો તે વધતો જાય છે. સ્વચ્છંદ ટાળવા માટે વિનય એક મહાન અદ્ભુત સાધન છે. વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ જીવનો સ્વચ્છંદ ટાળવાનો છે. આ વિનયમાર્ગનો પાયો છે આજ્ઞાશ્રિતપશું. સદ્દગુરુના ચરશે સર્વાર્પલ કરવું તે દોષમુક્તિનો, ગુણવૃદ્ધિનો, લક્ષ્યપ્રાપ્તિનો મહામૂલો અને સરળ-તમ ઉપાય છે એમ જે જીવને સમજાય છે તે જીવ મહાભાગ્યશાળી છે, સુભાગ્યવંત છે. તેવો જીવ સુલભબોધિ પણ કહેવાય છે, કારણ કે આવા જીવને રત્નત્રયીનો લાભ પ્રાપ્ત થવો સુલભ છે.

જીવમાં રહેલો સ્વચ્છંદ નામનો દોષ બીજા ઘણા દોષોને આશ્રય આપીને તિગડો થતો જાય છે. સ્વચ્છંદની લીલા પણ એવી ભ્રામક હોય છે કે તે જીવને પોતે સ્વચ્છંદી છે એમ જણાવા દેતી નથી. તેને પોતાના દોષ દેખાતા નથી. 'પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશ્રેણી હોવી જોઈએ' એમ માની ઘણા જીવો સ્વચ્છંદને જ પોષતા હોય છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યેની અર્પણતા એ પરતંત્રતા છે એમ માની, સદ્ગુરુના આલંબનનો અસ્વીકાર કરીને જીવ પોતાના અંતરને કલુષિત કરે છે. 'હું જાણું છું', 'હું મોટો છું', 'હું પ્રમુખ આદિ અગસ્થાને છું', 'ધર્મની મને ખબર છે' એવું અભિમાન તેને સદ્ગુરુ પાસે જવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ભૂંડ જેમ સુંદર અનાજના ડૂંડાને છોડીને કીચડને પસંદ કરે છે, તેમ સ્વચ્છંદી જીવ સદ્ગુરુનો આશ્રય છોડી સ્વચ્છંદે વિચરવામાં જ આનંદ માને છે. પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની, મનમાન્યું કરવાની સ્વચ્છંદતાના કારણે વર્ષો સુધી ધર્માનુષ્ઠાનો કરવા છતાં કર્મભાર તો ઓછો થતો નથી, પરંતુ તેની તે ધર્મીક્રેયાઓ પણ ભારરૂપ બને છે. તે જીવ પરમાર્થમાર્ગથી ચ્યુત થાય છે અને અનંત દુઃખને નિમંત્રે છે.

આ સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષનો ત્યાગ કરવા સદ્દ્ગુરુનો આશ્રય આવશ્યક છે. પરંતુ સદ્દ્ગુરુનો યોગ પણ ત્યારે જ સાર્થક થાય છે, જ્યારે જીવ વિનય સહિત તેમની ઉપાસના કરે. જો જીવમાં વિનય ન હોય તો સદ્દ્ગુરુની ઉપાસનામાં તેને આદર, પ્રેમ, ઉલ્લાસ આદિ જાગૃત થતાં નથી. તેથી તેશે સૌ પ્રથમ વિનયમાર્ગમાં પોતાના મનને સ્થાપવું ઘટે છે, સર્વાર્પણપણે સદ્ગુરુના ચરણની ઉપાસના કરવી ઘટે છે. આજ સુધી પોતે કરેલાં સર્વ સાધન નિષ્ફળ ગયાં છે તથા આજ સુધી પોતે જાણેલું સર્વ અજ્ઞાન છે અને સાચું જ્ઞાન તો સદ્ગુરુ પાસે છે એમ નિર્ધારી, પોતાનાં સ્વચ્છંદ-અભિમાન મૂકી, વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુની આરાધના કર્તવ્યરૂપ છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે – 'માન અને મતાગ્રહ એ માર્ગ પામવામાં આડા સ્તંભરૂપ છે. તે મૂકી શકાતાં નથી, અને તેથી સમજાતું નથી. સમજવામાં વિનચભક્તિની પહેલી જરૂર પડે છે.'^૧

આમ, પ્રથમ ભૂમિકાથી જ વિનયભક્તિ અનિવાર્ય છે. વિનયમાર્ગની આરાધના અર્થે પૂજ્ય પુરુષો પ્રત્યે તથા મોક્ષ્પ્રાપ્તિનાં સાધનો પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો આવશ્યક છે.^ર વિનય જન્મતાં જ જીવ સાચી દિશામાં પગલાં માંડે છે. વિનય સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. વિનય એટલે વિ + નય. વિ = વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટપણ્ને. નય = દોરી જવું. જે વિશેષતાથી દોરી જાય તે વિનય અથવા જે વિશેષતા તરફ લઈ જાય તે વિનય. (विशेषेण नयतीति विनयः !) જેના દ્વારા કર્મોનું વિનયન કરવામાં આવે છે, કર્મોનો ક્ષયોપશમ કરવામાં આવે છે તે વિનય. જે કર્મમળને વિલય તરફ લઈ જાય છે, અર્થાત્ તેનો નાશ કરે છે તે વિનય. વિનયના મુખ્ય બે ભેદ છે - તાત્ત્વિક વિનય અને ઉપચાર વિનય. મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવી તે તાત્ત્વિક વિનય અને જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત અન્ય આરાધકનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો તે ઉપચારવિનય છે. તાત્ત્વિક વિનયના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એમ ત્રણ પ્રકાર તથા ઉપચારવિનય; એમ વિનયના ચાર પ્રકાર છે³ –

(૧) જ્ઞાનવિનય – મતિ આદિ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં તથા જ્ઞાનનાં ઉપકરણ શાસ્ત્ર આદિમાં આદર સહિત નિત્ય અનુકૂળ આચરણ કરવું તે જ્ઞાનવિનય છે. જ્ઞાનવિનયમાં શાસ્ત્રગ્રંથ તથા જેમાં અક્ષરો લખાયેલા હોય એવાં ઉપકરણો વગેરેને પગ લગાડવો, કચરામાં ફેંકવાં, થુંક લગાડવું, એના ઉપર માથું મૂકીને સૂઈ જવું, ફાડી નાખવું ઇત્યાદિ પ્રકારનો અવિનય ન થાય તે પ્રત્યે બહુ કાળજી રાખવી જોઈએ. એટલું જ નહીં, એ ઉપકરણો પ્રત્યે બહુમાન ધરાવવું જોઈએ. વિધિપૂર્વક નવું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું, ગ્રહણ કરેલ જ્ઞાનનું ધરિશીલન કરવું, તેનું સ્મરણ કરવું, બીજાને શીખવવું, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, જીવાજીવતત્ત્વોનું ચિંતન કરવું, વારંવાર બહુશ્રુતભક્તિ અને પ્રવચનભક્તિમાં જોડાવું આદિ જ્ઞાનવિનય છે.

(૨) દર્શનવિનય – જિનેન્દ્ર ભગવાને દ્રવ્યો તથા તેની સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પર્યાયોનો જે પ્રકારે

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૭૫૬ (વ્યાખ્યાસાર-૧, ૧૮૦)

૨- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રશીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ની આચાર્યશ્રી અકલંકદેવકૃત ટીકા, 'તત્ત્વાર્થવાર્તિકમ્', અધ્યાય ૬, સૂત્ર ૨૪-૨

'सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु गुर्वादिषु च स्वयोग्यवृत्त्या सल्कार आदरः कषाय-निवृत्तिर्वा विनयसम्पन्नता ।'

૩- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રશીત, 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર', અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૨૩ 'ज्ञान-दर्शन-चारित्रोपचाराः ।' ઉપદેશ કર્યો છે, તે જ પ્રકારે તેનું નિઃશંકતાથી શ્રદ્ધાન કરવું તે દર્શનવિનય છે. શમ આદિ લક્ષણોથી આત્માને વાસિત કરવો, દેવ-ગુરુની આશાતનાથી પરિહરવું, દેવમૂઢતા આદિ ત્રણ મૂઢતાથી રહિત થવું, ઉપગૂહન આદિ સમ્યક્ત્વનાં અષ્ટાંગોનું પાલન કરવું, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો, સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યનો પ્રચાર કરવો - આ સર્વ દર્શનવિનય છે.

(૩) ચારિત્રવિનય – સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્રની શ્રદ્ધા રાખવી, યથાશક્તિ ચારિત્રનું પાલન કરવું, છ આવશ્યકોમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહેવું, સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન કરવું, ઇન્દ્રિયવિષયોનો અને કષાયોનાં પરિણામોનો ત્યાગ કરવો, અન્યને ચારિત્રનો ઉપદેશ આપવો વગેરે ચારિત્રવિનય છે.

(૪) ઉપચારવિનય – રત્નત્રયધારક ગુરુ આદિનો ત્રશે યોગથી વિનય કરવો તે ઉપચારવિનય છે. ઉપચારવિનય પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારનો છે. સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુશોથી વિભૂષિત ગુર્વાદિ આવે ત્યારે ઊભા થવું, તેમની સન્મુખ જવું, બે હાથ જોડી અંજલિ કરવી, આસન આપવું, પ્રશામ કરવા, પગે પડવું, તેમનું સન્માન કરવું, તેમને પુસ્તકાદિ ઉપકરશ આપવાં, તેમને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી, તેમનો સંથારો કરવો, તેમનાથી નીચા આસને બેસવું, નીચા આસને સૂવું, તેમના શરીરની સેવા કરવી, તેમનાં ઉપકરશો સંભાળવાં, તેઓ જાય ત્યારે વળાવવા જવું, તેઓ ચાલે ત્યારે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું આદિ કાયિક વિનય છે. પૂજ્યનાં વચનોનું બોલવું, આગમ અનુસાર બોલવું, હિતરૂપ બોલવું, થોડું બોલવું, મિષ્ટ બોલવું, કઠોરતારહિત બોલવું આદિ વાચિક વિનય છે. પાપગ્રાહક ચિત્તને રોકવું અને ધર્મમાં મનને પ્રવર્તાવવું આદિ માનસિક વિનય છે. આ ત્રશે પ્રત્યક્ષ ઉપચારવિનય છે. ગુર્વાદિની ઉપસ્થિતિ ન હોય ત્યારે પણ મન-વચન-કાયાથી તેમને હાથ જોડવા, વંદન કરવું, તેમના ગુશોની સ્તુતિ કરવી, તેમનું સ્મરણ કરવું આદિ પરોક્ષ ઉપચારવિનય છે.

વિનયના આ ચાર પ્રકારમાં રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ એ જ તાત્ત્વિક વિનય છે, પરંતુ ઉપચારવિનય તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત હોવાથી તેને પણ વિનયમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. રત્નત્રયધારક સદ્ગુરુ આદિના બહુમાનથી રત્નત્રયનું બહુમાન થાય છે. તેથી જ સદ્ગુરુનાં વિનય-વૈયાવચ્ચ કરવા ઉપર શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જે જીવ સદ્ગુરુનાં વિનય-વૈયાવચ્ચ આદિ નથી કરતો તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગુરુનો અવિનય કરીને ધાર્મિક ક્રિયા કે વાંચન કરે તો તે ધર્મ સાધી શકતો નથી. ગમે તેટલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તોપણ જેને ગુરુ પ્રત્યે વિનય નથી, તેનાં જ્ઞાન-દર્શન તો વિપરીત જ રહે છે. તેથી સદ્ગુરુનો વિનય કરવો, તેમની વૈયાવચ્ય કરવી, તેમને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળતા કરી આપવી એ પણ મોક્ષાર્થી જીવનું કર્તવ્ય છે.

જૈન દર્શનમાં 'ગુરુવંદન ભાષ્ય', 'ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય' વગેરે ગ્રંથોમાં સદ્દગુરુનાં વિનય-વૈયાવચ્ચની વિચારણા બહુ સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવી છે. સદ્ગુર્ને અનુકૂળ વાતાવરશ કરી આપવં, તેમની ચાકરી કરવી, તેમના પગ પખાળવા, તેઓ થાકેલા હોય ત્યારે હાથ, પગ કે શરીરનાં અન્ય અંગ દાબી આપવાં; તેઓ ઉપસર્ગથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી, રોગાદિથી પીડિત હોય તો ઔષધ આદિથી કે પોતાના શરીરથી તેમની તેમને અનકળ હોય તેવાં આહાર, પાશી, ઔષધાદિ આદર-ભક્તિપૂર્વક આપવાં; તેમને જ્ઞાનયોગાદિના અભ્યાસ માટે અનુકૂળ સગવડ કરી આપવી; તેમનાં શયનસ્થાન, બેસવાનાં સ્થાન આદિ સ્વચ્છ કરવાં; તેમનાં ઉપકરણો સાચવવાં ઇત્યાદિનો સમાવેશ વૈયાવૃત્ત્યમાં થાય છે. સદ્વુરૂ પ્રત્યે શિષ્ટ આચાર જાળવવો પણ આવશ્યક છે, કારણ કે એના ભંગથી તેમના વિનયનો ભંગ થાય છે. ગુરૂને વંદન કરવાં, પ્રેમાદર સહિત તેમની શાતા પૂછવી, તેમની એકદમ પાસે બેસી પગ સાથે પગ ન અડાડવા; તેમની પાસે પગ ઉપર પગ ચડાવી ન બેસવું કે પગના ઘૂંટણ છાતી પાસે રાખી હાથ બાંધી ન બેસવં: પગ ફેલાવીને ન બેસવં: તેમનાં આસન, શય્યા, ભોજન સંબંધી પાત્રોનો, વસ્ત્રોનો ભોગ-ઉપભોગ ન કરવો; શૌચાલયમાં, શરીર મલિન હોય ત્યારે, અયોગ્ય સ્થાને કે અયોગ્ય સમયે તેમના નામનો ઉચ્ચાર ન કરવો; વાણી કે કર્મથી, ગુપ્ત રીતે કે પ્રગટરૂપે ગુરૂ સાથે વૈર ન રાખવું; ગુરૂના અવર્શવાદ ન બોલવાં; તેમના દોષો ન બતાવવા; તેમજ કોઈ તેમની નિંદા કરતું હોય તો તે ન સાંભળવું આદિ શિષ્ટ આચારનું પાલન સદ્ગુરુના વિનયપાલન માટે ખૂબ આવશ્યક છે.

વળી, સદ્ગુરુનો યથાયોગ્ય વિનય કરવા અર્થે તેઓ પ્રત્યેની ૩૩ આશાતનાઓનો ત્યાગ કરવો પણ આવશ્યક છે. તે ૩૩ આશાતનાઓ આ પ્રમાણે છે^૧ – (૧) ગુરુની આગળ નિષ્કારણ ચાલવું તે 'પુરોગમન' આશાતના. માર્ગ બતાવવા કે કોઈ વૃદ્ધ, અંધ વગેરેને સહાય કરવા માટે આગળ ચાલવામાં દોષ નથી. (૨) ગુરુની સાથે જ બાજુએ, જમણા કે ડાબા પડખે નજીકમાં ચાલવું તે 'પક્ષગમન' આશાતના. નજીકમાં ચાલતી વખતે શ્વાસ, ખાંસી, છીંક ઇત્યાદિના કારણે ગુરુ ઉપર શ્લેખ્ય વગેરે ઊડવાથી આશાતના થાય છે. (૩) ગુરુની પાછળ લગોલગ ચાલવું તે 'આસન્નગમન-પૃષ્ઠગમન' આશાતના. (૪) ગુરુની પાછળ લગોલગ ચાલવું તે 'પુરઃસ્થ' આશાતના. (૫) ગુરુની બગળ ઊભા રહેવું તે 'પુરઃસ્થ' આશાતના.

<u> ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી</u> દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજીકૃત, 'ગુરુવંદન ભાષ્ય', સૂત્ર ૩૫-૩૭

(૬) ગુરુની પાછળ પણ બહુ લગોલગમાં ઊભા રહેવું તે 'આસન્નસ્થ-પૃષ્ઠસ્થ' આશાતના.
(૭) ગુરુની આગળ બેસવું તે 'પુરોનિષીદન' આશાતના.

(૮) ગુરુની પડખે નજીકમાં બેસવું તે 'પક્ષ નિષીદન' આશાતના.

(૯) ગુરુની પાછળ પણ બહુ લગોલગમાં બેસવું તે 'આસન્નનિષીદન-પૃષ્ઠનિષીદન' આશાતના.

(૧૦) ગુરુની સાથે ઉચ્ચારભૂમિએ (વડીનીતિ માટે) ગયા હોય અને શિષ્ય ગુરુની પહેલાં આચમન (હાથ-પગની શુદ્ધિ) કરે, આહારાદિ વખતે પણ પહેલી મુખાદિ શુદ્ધિ કરે તે 'આચમન' આશાતના.

(૧૧) બહારથી ઉપાશ્રય સુધી ગુરુની સાથે આવવા છતાં ગુરુની પહેલાં ગમનાગમન આલોચે, તે 'આલોચન' આશાતના.

(૧૨) રાત્રે ગુરુ પૂછે કે હે આર્યો! કોણ જાગે છે? કોણ ઊંધે છે? એ સાંભળવા છતાં અને જાગવા છતાં સાંભળતો ન હોય તેમ જવાબ ન આપે તે 'અપ્રતિશ્રવણ' આશાતના. (૧૩) કોઈ ગૃહસ્થાદિ આવ્યા હોય તેમને ગુરુએ બોલાવ્યા પહેલાં પોતે બોલાવે તે

'પૂર્વાલાયન' આશાતના.

(૧૪) ગોચરી લાવીને પહેલાં બીજા કોઈક સાધુ પાસે તે ગોચરી આલોચે અને પછી ગુરુ આગળ આલોચે તે 'પૂર્વાલોચન' આશાતના.

(૧૫) ગોચરી લાવીને ગુરુને દેખાડ્યા પહેલાં જો બીજા કોઈ સાધુને દેખાડે તો તે 'પૂર્વોપદર્શન' આશાતના.

(૧૬) ગોચરી લાવીને પહેલાં કોઈ સાધુને નિમંત્રજ્ઞ કરે (બોલાવે) અને પછી ગુરુને નિમંત્રજ્ઞ કરે તે 'પૂર્વનિમંત્રજ્ઞ' આશાતના.

(૧૭) ગોચરી લાવીને ગુરુની આજ્ઞા વગર પોતે જ બીજા સાધુઓને જેમ ઘટે તેમ મધુર સ્નિગ્ધ ખાદ્ય આહાર વહેંચી આપે તે 'ખદ્ધ દાન' આશાતના.

(૧૮) આહાર લાવીને ગુરુને કંઈક થોડો આપીને ઉત્તમ દ્રવ્યોનો બનેલો સ્નિગ્ધ અને મધુર આહાર પોતે જ વાપરવો તે 'ખદ્ધાદન' આશાતના.

(૧૯) દિવસે કે બીજા સમયે ગુરુ બોલાવે ત્યારે ન બોલવું તે 'અપ્રતિશ્રવણ' આશાતના.
(૨૦) ગુરુ સાથે કઠોર-કર્કશ વચનો મોટા અવાજથી બોલવાં તે 'ખદ્ધ ભાષણ' આશાતના.
(૨૧) ગુરુ બોલાવે છતાં જ્યાં બેઠા કે સૂતા હોય ત્યાંથી જ ઉત્તર આપે, અર્થાત્ ગુરુ

બોલાવે ત્યારે તરત આસન કે શય્યા ઉપરથી ઊઠીને પાસે જઈને નમ્રતાથી 'मत्थएण वंदामि' એમ કહીને તેઓ કહે તે ધ્યાનથી સાંભળવું જોઈએ. એમ ન કરે તે 'તત્રગત ભાષણ' આશાતના.

(૨૨) ગુરુ બોલાવે ત્યારે શીધ્ર 'मत्थएण वंदामि' કહી 'આજ્ઞા ફરમાવો' ઇત્યાદિ નમ્ર વચનો બોલવાને બદલે 'કેમ?', 'શું છે?', 'શું કહો છો?' ઇત્યાદિ બોલવું તે 'કિં ભાષણ' આશાતના.

(૨૩) ગુરુને 'ભગવંત, શ્રી, પૂજ્ય, આપ' ઇત્યાદિ મોટા માનવાળા, બહુવચનવાળા શબ્દોથી બોલાવવા જોઈએ. તેને બદલે 'તું, તને, તારા' ઇત્યાદિ તોછડાઈવાળા -એકવચનવાળા શબ્દોથી બોલાવે તે 'તું ભાષણ' આશાતના.

(૨૪) ગુરુ શિષ્યને કહે કે 'તું ગ્લાન (માંદા) સાધુની વૈયાવચ્ચ કેમ કરતો નથી? તું બહુ આળસુ થઈ ગયો છે.' ત્યારે શિષ્ય કહે કે 'તમે પોતે જ કેમ વૈયાવચ્ચ કરતા નથી? તમે પોતે જ આળસુ થઈ ગયા છો.' ઈત્યાદિ રીતે ગુરુ જે શિખામણનું વચન કહે તે જ વચન પ્રમાણે ગુરુને સામો જવાબ આપે તે 'તજ્જાત ભાષણ' આશાતના. (તજ્જાત એટલે તે જ જાતિનાં, સરખાં વચનો.)

(૨૫) ગુરુ ધર્મકથા સંભળાવતા હોય ત્યારે તેમના પ્રત્યે મનમાં પૂજ્યભાવ ન હોવાથી શિષ્યના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય નહીં, ગુરુના વચનની તે અનુમોદના કરે નહીં, 'આપે સુંદર સમજાવ્યું' એમ પ્રશંસા કે હર્ષભાવ દર્શાવે નહીં; પરંતુ મનમાં 'એમની વ્યાખ્યાન કળા શું મારાથી પણ અધિક છે?' એમ ઈર્ષ્યાથી દુભાતો હોય તેમ વર્તે તે 'નોસુમન' આશાતના. (નોસુમન એટલે કથાદિ પ્રસંગે ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનું સારું મન નહીં.)

(૨૬) ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, 'આ અર્થ તમને યાદ નથી, આ અર્થ સંભવતો નથી' ઇત્યાદિ કહેવું તે 'નોસ્મરણ' આશાતના.

(૨૭) ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, 'એ કથા હું તમને (સભાજનોને) પછીથી સારી રીતે સમજાવીશ' ઇત્યાદિ કહીને અથવા તે કથા પુનઃ સમજાવીને ચાલતી કથામાં વ્યાઘાત - ભંગ કરે તે 'કથાછેદ' આશાતના.

(૨૮) ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે, 'અત્યારે તો ભિક્ષાનો સમય થયો છે', 'સૂત્ર ભણવાનો કે ભોજનનો વખત થયો છે' ઇત્યાદિ કહી પરિષદનો ભંગ કરે કે જેથી સભાજનો પણ ઊઠી ઊઠીને ચાલવા માંડે તે 'પરિષદ્ ભેદ' આશાતના.

(૨૯) ગુરુ ધર્મોપદેશ કરી રહ્યા પછી સભા હજી ઊઠી ન હોય, તેટલામાં પોતાની ચતુરાઈ બતાવવા ગુરુએ વ્યાખ્યાનમાં કહેલી કથાનો અથવા અર્થનો વિશેષ વિસ્તાર કહી બતાવે તે 'અનુત્થિત કથા' આશાતના.

(૩૦) ગુરુની શય્યા અને સંથારા વગેરેને પગ લગાડવો કે તેમની રજા વગર હાથ લગાડવાથી અને એ પ્રકારે કરવા છતાં દોષ ખમાવે નહીં તે 'સંથારપાદઘટ્ટન' આશાતના. ગુરુની જેમ ગુરુના ઉપકરણ પણ પૂજ્ય છે, તેથી શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે ગુરુના ઉપકરણને પગ લગાડવો નહીં અને આજ્ઞા વિના સ્પર્શ કરવો નહીં; અને જો સ્પર્શ થઈ જાય તો શિષ્યે 'મારા અપરાધને ક્ષમા કરો અને ફરી આવી ભૂલ નહીં કરું' એમ ક્ષમા માગવી જોઈએ.

(૩૧) ગુરુની શય્યા, સંથારા, આસન વગેરે ઉપર ઊભા રહેવું, બેસવું કે શયન કરવું અને ઉપલક્ષણથી તેમની વસ્ત્ર, પાત્રાદિ કોઈ વસ્તુ પોતે વાપરવી તે 'સંથારાવસ્થાન' આશાતના.

(૩૨) ગુરુની આગળ તેમના કરતાં ઊંચા આસન ઉપર બેસવું તે 'ઉચ્ચાસન' આશાતના. (૩૩) ગુરુ આગળ સરખા આસને બેસવું તે 'સમાસન' આશાતના.

આ ૩૩ આશાતનાઓ મુખ્યપશે સાધુને લક્ષમાં રાખીને જણાવવામાં આવી છે, છતાં ગૃહસ્થને પણ તે આશાતનાઓ થવાનો સંભવ રહે છે અને તેથી તેણે પણ તે આશાતના ન થાય તે માટે જાગૃત રહેવા યોગ્ય છે. આ આશાતનાઓથી નિવર્તવાથી સદ્દ્ગુરુનો વિનય સચવાય છે. વિનયમાર્ગમાં સદ્દ્ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરવી, આશાતના ન કરવી આદિનું સ્થાન છે જ, પણ મુખ્ય વિનય તો સદ્દ્ગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન છે. વળી, તે વિનય-વૈયાવૃત્ત્ય પણ માન-પૂજાની ઇચ્છા વગર આત્માર્થે થવાં જોઈએ. જો જીવ આશાતના ન થાય એનું ધ્યાન રાખે, પણ સદ્દ્ગુરુના વચનને અપ્રધાન કરે તો તે જીવ વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ સમજ્યો નથી. ગુરુને યગ લગાડવો વગેરે જઘન્ય આશાતના છે, પરંતુ તેમની આજ્ઞા ન માનવી, આજ્ઞાથી વિપરીત વર્તવું તે મોટી આશાતના છે. શ્રીમદ્દ કહે છે –

'જ્ઞાનીના ઉપકરણને અડવાથી કે શરીરનો સ્પર્શ થવાથી આશાતના લાગે એમ માને છે પણ વચનને અપ્રધાન કરવાથી તો વિશેષ દોષ લાગે છે તેનું તો ભાન નથી. માટે જ્ઞાનીની કોઈ પણ પ્રકારે આશાતના ના થાય તેવો ઉપયોગ જાગૃત જાગૃત રાખી ભક્તિ પ્રગટે તો તે કલ્યાણનો મુખ્ય માર્ગ છે.'^૧

વિનયનો અર્થ માત્ર સદ્ગુરુની શારીરિક સેવા સુધી સીમિત નથી. વિનયનો મૂળ અર્થ તો અર્પણતા, આજ્ઞાંકિતપણું છે. પોતાનું અભિમાન ઓગાળી આજ્ઞાપાલન કર્યા વિના સાચી સેવા થતી નથી. સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ રાખી, શ્રદ્ધાસહ સમર્પણ કરવું ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૮ (ઉપદેશછાયા-૫) તે વિનય છે. જે કાર્યોમાં સદ્ગુરુની સંમતિ ન હોય તે કાર્યોનો ત્યાગ કરવો અને જે કાર્યોમાં તેમની અનુમોદના હોય તે અવશ્ય આદરવાં તે તેમનો વિનય છે. આવા વિનય વિના પરમાર્થની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. અહંકારનો નાશ થયા વિના આત્મશોધન થઈ શકતું નથી અને આત્મશોધન વિના શાંતિ કે સુખ પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી અહંકારનો લય કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, જે અર્પણતા દારા થઈ શકે છે. તેમનાં વચનો પ્રત્યે બહુમાન થાય, વિશ્વાસ આવે કે 'મારું હિત તેમની આજ્ઞા આરાધવામાં જ છે', ત્યારે જ સાચા વિનયની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાનાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વચ્છંદ, મત, આગ્રહ, વિષયાસક્તિ, પ્રમાદ તજીને જે સદ્ગુરુ-આજ્ઞાનું શીઘ પાલન કરે છે તે વિનીત શિષ્ય છે.

વિનયવાન શિષ્ય સદ્દ્ગુરુ પોતાથી પ્રસન્ન રહે એવું વર્તન સદૈવ રાખે છે. જ્યારે સદ્દ્ગુરુ ટકોર કરે ત્યારે અવિનીત શિષ્ય તેને ચાબખા, આક્રોશ માને છે, પરંતુ વિનીત શિષ્ય તો તેને મલયાચલના આહ્લાદક પવન સમાન ગણે છે. અવિનીત શિષ્યને હિતવાક્ય પણ દેષનું નિમિત્ત બને છે, જ્યારે વિનીત શિષ્યને તો કઠોર શિક્ષા પણ આત્મોન્નતિનું ઉત્તમ નિમિત્ત બને છે. તે તો પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માને છે કે સદ્દ્ગુરુના ઠપકાથી તે ખોટે માર્ગે જતાં રોકાયો અને આત્માનું અહિત કરતાં અટક્યો. તે કોઈ પણ જાતનાં વાંધા કે તકરાર વગર આજ્ઞાને અનુસરે છે. આવી નમ્રતા અને બહુમાન પ્રગટે ત્યારે જ વિનયમાર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે.

આમ, વિનય એ સર્વ કલ્યાણનું ભાજન છે, જેમાં બીજા ગુણો પણ ઝીલી શકાય છે. વિનય દ્વારા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને તપ આદિની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી જ તે મોક્ષનું દ્વાર કહેવાય છે.^૧ આત્મહિત સાધી લેવાની આ ચાવી છે. જેને મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ સાધવી હોય અને સંસારરોગ મટાડવો હોય, તેણે ગુરુની આજ્ઞાના આરાધનમાં તત્પર થવું. જે તત્પર થશે તે પોતાનું પરમ હિત સાધી મોક્ષે જશે. જે આ વિનયરૂપ ચાવીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે તે જરૂર પોતાનું શ્રેય સાધશે. પરંતુ વિનયમાર્ગનું ખરું રહસ્ય, તેનો મૂળ હેતુ તો કોઈ સુભાગ્ય જીવ જ જાણી શકે છે, બાકીના તો આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ખરો વિનય છે એમ સમજ્યા વગર કેવળ બાહ્ય વિનયમાં જ રોકાઈ જાય છે. સુભાગ્ય, ભાગ્યશાળી, સુલભબોધિ જીવ જ વીતરાગપ્રણીત વિનયમાર્ગનો પરમાર્થ સમજી શકે છે.

આત્મહિતકારી એવા આ વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ માત્ર તર્કથી સમજાય તેવો ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી પદ્મનંદિસ્વામીકૃત, 'પદ્મનંદિ પંચવિંશતિઃ', અધિકાર ૬, શ્લોક ૩૦ 'दर्शनज्ञानचारित्रतपः प्रभृति सिध्यति । विनयेनेति तं तेन मोक्षद्वारं प्रचक्षते ।।' નથી. તે સમજવા વિશિષ્ટ પ્રકારની પાત્રતા અપેક્ષિત છે. જેને પરિભ્રમણનો ખરેખરો થાક લાગ્યો હોય, પરિભ્રમણનાં કારણોથી જેને છૂટવું હોય, એવા જીવને પરિપૂર્શ શદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય બંધાય છે. 'હવે મારે આ જગતમાંથી કાંઈ જોઈતું નથી, પણ એક મારો આત્મા જ જોઈએ છે' એવી દઢ વત્તિથી જ અંતઃકરણની શદ્ધિ થાય છે, અભિપ્રાયમાં પલટો આવે છે અને મોક્ષને વિષે જ પ્રયાસ શરૂ થાય છે. જેને કેવળ આનંદમય પારિશામિક ભાવરૂપ સહજ દશાની અભિલાષા વર્તે છે અને સર્વ કર્મથી મક્ત થવાનો પરષાર્થ ઉપાડવાનો નિર્ણય વર્તે છે તેવા મુમુક્ષ જીવને શ્રી વીતરાગપ્રશીત વિનયમાર્ગની રુચિ થયા વિના રહેતી નથી. પોતાની અધૂરી, અશુદ્ધ દશાનું જેને ભાન થયું છે અને જે પૂર્ણ શુદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થયો છે એવા જીવને, જેમને વિષે પ્રગટ પુરુષાર્થ વર્તે છે એવા સદ્વુરુ તથા સતૂના નિમિત્તરૂપ એવાં ધર્મસ્થાનો આદિ પ્રત્યે બહુમાન આવ્યા વિના રહેતું નથી. આવા સુલભબોધિ, આત્માર્થી જીવ જ સ્વચ્છંદનિરોધપશે આજ્ઞાપાલનરૂપ વિનયમાર્ગને સમજે છે. દુર્લભ-બોધિ, મતાર્થી, સ્વચ્છંદી જીવને વિનયની મહત્તા લક્ષમાં આવતી નથી. વિનયમાર્ગના રહસ્યથી અજાણ હોવાથી તે આત્મલાભથી વંચિત રહી જાય છે. જ્યાં સધી સ્વચ્છંદ રહે છે, ત્યાં સુધી સત્પુરુષનાં વચનો પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટતો નથી, તેમજ તે વચનોની નિઃશંક પ્રતીતિ પણ થતી નથી. સત્પુરુષનાં વચનોને પરમ આદરથી અવધારવાને બદલે જીવ 'હું સમજું છું' તેવા ભ્રમથી તે વચનોને ગૌણ કરે છે અથવા તે વચનોની યથાર્થતા વિષે તેને શંકા રહે છે. તેથી સમાગમમાં અપૂર્વ વિનયથી રહેવાને બદલે તેને સત્પુરુષને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે અને તે કલ્પનાના કારણે સત્પુરુષના બતાવેલા માર્ગનું તેને દર્શન થતું નથી.

સુલભ્બોધિ '**સુભાગ્ય'** જીવ વિનયમાર્ગનો પરમાર્થ જાણતો હોવાથી તે વિનય ગુણની વૃદ્ધિ અર્થે સદ્ગુરુની નિશ્રામાં રહે છે અને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરે છે.^૧ સદ્ગુરુ પણ તેને યોગ્ય પાત્ર જાણી, શાસ્ત્રનાં ગંભીર રહસ્યોને સમજાવી આત્મલક્ષ કરાવે છે. સદ્ગુરુનો સર્વ બોધ અને તેમની તમામ આજ્ઞા એ જ પરમાર્થને પ્રતિબોધવા અનુલક્ષિત હોય છે કે જીવ અનાદિથી અપ્રાપ્ત એવું નિજ નિર્મળ ચિદાનંદઘન સહજ આત્મસ્વરૂપ ભજે અને અન્ય સર્વ પરદ્રવ્ય તથા પરભાવરૂપ માયાના આવરણને તજે, જેથી તે પરમાત્મપદરૂપ અનંત સુખમાં વિરાજિત થઈ પરમ કૃતાર્થ થાય. સદ્ગુરુનાં બોધ અને આજ્ઞા વિનયાન્વિત સુભાગ્ય જીવના અંતરમાં યથાર્થપણે પરિણમે છે. આત્માનો લક્ષ કરાવનાર અને આત્માને સર્વ દુઃખથી મુક્ત કરવાનો ઉપાય ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૫, કડી ૮૫ 'વિનચ વધે ગુદુ પાસે વસતાં, જે જિનશાસન યૂલો રે.'

800

બતાવનાર સદ્ગુરુ પ્રત્યે તેને અનન્ય ભક્તિ, બહુમાન જાગે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ ભાવોલ્લાસથી વૃત્તિ એકતાન થતાં, સદ્ગુરુનું અંતરંગ ઐશ્વર્યયુક્ત અલૌકિક સ્વરૂપ ઓળખાતાં તે અંતર્મુખ થાય છે. અનાદિની મોહાંધ દષ્ટિ ટળી જઈ અંતરંગ દષ્ટિ ખૂલી જાય છે અને ઉપયોગની સ્થિરતાથી તેને અનુભવના અમૃતનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે ભવ્યાત્મા પુરુષાર્થ વડે ચારિત્રદશાને પ્રાપ્ત કરી, શુક્લધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ, સર્વ કર્મો ક્ષય કરી, સર્વોત્કૃષ્ટ સચ્ચિદાનંદમય સિદ્ધદશા પામે છે. આ પ્રમાણે સદ્ગુરુના વિનયથી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, સંસારસાગર તરવા માટે આ વિનયમાર્ગ જેવો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ભૂતકાળે, વર્તમાન કાળે, ભવિષ્ય કાળે આ એક જ માર્ગ છે કે સદ્દગુટુને ઓળખી, તેમના ગુણોને ઓળખી, તેમના પ્રત્યે પરમેશ્વરબુદ્ધિરૂપ પરમ વિનય ધારણ કરી તેમના બતાવેલા માર્ગે ચાલવું. વિનય ગુણની આરાધનાથી ઉત્તરોત્તર વધતી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે અને આઠે કર્મોનો ક્ષય થઈ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી વિનય સર્વ ઉન્નતિનું મૂળ છે. આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજી કહે છે કે વિનયનું ફળ ગુરુસેવા, ગુરુની સેવાનું કળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ (ત્યાગભાવ) અને વિરતિનું ફળ આવતાં કર્મોનો અટકાવ, સંવરનું ફળ તપબળ અને તપનું ફળ નિર્જરા છે એમ અનુભવ્યું છે; નિર્જરાથી ક્રિયાની નિવૃત્તિ થાય છે અને ક્રિયાનિવૃત્તિપણાથી અયોગીપણું થાય છે. યોગનિરોધથી સંસારનો મૂળથી ક્ષય થાય છે અને આખા સંસારનો મૂળથી ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે. તેટલા માટે સર્વ કલ્યાણનો આધાર વિનય છે.^૧ જેને પરમાર્થપ્રાપ્તિની રુચિ પ્રગટી છે એવા સુલભબોધિ, આત્માર્થી, '**સુભાગ્ય'** જીવને શ્રી વીતરાગ ભગવંતે ભાખેલા વિનયમાર્ગની રુચિ થયા વિના રહેતી નથી.

શ્રીમદે આ ગાથામાં પ્રયોજેલ **'સુભાગ્ચ'** શબ્દમાં ગર્ભિતપણે તેમના પરમાર્થસખા શ્રી સૌભાગ્યભાઈનો ઉલ્લેખ પણ આવી જાય છે કે જેમની વિનંતીથી આ અવનિના અમૃત સમી 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ'ની રચના થઈ હતી. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'અત્રે 'સુભાગ્ય' – સૌભાગ્ય શબ્દથી શ્રીમદે પોતાના અનન્ય પરમાર્થસખા –

¶-	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	ઉમાસ્વા	તિજીરચિત,	'પ્રશમર	રતિં, શ્	લોક	૭૨-૭૪	
			4	विनयफल	શુશ્રૂષા	गुरुशुः	श्रूषाफलं	প্ত	तज्ञानम्	E
				ज्ञानस्य	फलं वि	रतिर्विरति	फल	चाश्रव	निरोधः	н
				संवरफलं	तपोबलमध	तपसो	निर्जरा	फल	दृष्टम्	I
				तरमात्	क्रियानिवृ	तिः	क्रियानि	वृत्तेरयॅ	ोगित्वम्	U
				योगनिरोध	द्भवसंततिक्ष	यः	संत	तितिक्षयान्मोक्षः		I
				तरमात्कल	वाणानां	सर्वेषां	भाजन	नं	विनयः	11'

અનન્ય સત્શિષ્ય સૌભાગ્યને ગર્ભિતપણે સ્મૃત કરી અમૃત (Immortal) કર્યો છે. કારણ કે આ પરમ આત્મઉપકારભૂત વિનય માર્ગના આ મૂળ હેતુને આ કાળમાં પરમ આજ્ઞાધીન આજ્ઞાંક્તિપણે વર્તનમાં મૂકનારો આ પરમ વિનયાન્વિત વિનયમૂર્તિ પરમ સત્શિષ્ય આ સૌભાગ્ય છે. આવા પરમ ઉદાહરણરૂપ શ્રી સૌભાગ્ય જેવો કોઈ વિરલો સૌભાગ્ય - 'સુભાગ્ય' આ અદ્ભુત વિનયમાર્ગના મૂળ હેતુને સમજે, હૃદયમાં દઢ નિશ્વયથી ધારણ કરે અને પરમ આદરથી આચરે. આમ - અત્રે 'સુભાગ્ય' પદના સૂચક પ્રયોગથી શ્રીમદે પોતાના પરમાર્થસખા - પરમાર્થશિષ્ય સૌભાગ્યને અમર કરેલ છે. અને આ આત્મસિદ્ધિ અમૃતશાસ્ત્રના સમુદ્દભવ - નિમિત્તરૂપ આ શ્રી સૌભાગ્યભાઈ જ હતા, એટલે આ સત્શિષ્યને અત્ર સ્મૃત કરી શ્રીમદ્દ શાસ્ત્રકારે અમૃત કર્યો હોય એ સમુચિત જ છે.'⁹

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'**ઝેવો માર્ગ વિન્ય તણો**, શ્રી જિનશાસન સાર; ગુણ અનંતનું મૂળ એ, સમ્યગ્ ધર્મ આધાર. ભવ્ય આત્મહિત કારણે, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ; પરમ વિનય સદ્દભાવથી, સેવે તે મહાભાગ્ય. માન મહા મદ મારવા, વિનયની શક્તિ અનંત; મૂળ **હેતુ એ માર્ગનો,** જાણે વિરલા સંત. પરમ ધર્મનો મર્મ એ, સર્વ સંગ પરિત્યાગ; સહજ થાય એ માર્ગને, સમ**બે કોઇ સુભાગ્ય**.'²

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૯૦ ૨- `રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૭-૨૧૮ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૭૭-૮૦)

אנואנוצה זאי עראי מז המשראונצי

ભૂમિકા ગાથા ૨૦માં શ્રીમદે વીતરાગપ્રશીત પરમોપકારી વિનયમાર્ગનું માહાત્મ્ય ભૂમિકા દર્શાવી કહ્યું કે આ વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ, અર્થાત્ તે આત્માને કેટલો ઉપકારી છે તે માત્ર કોઈ સુલભબોધિ આત્માર્થી જીવ જ સમજે છે.

આમ, શ્રીમદે પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં પરમ કલ્યાશકારી એવા વિનયમાર્ગનો મહિમા સ્પષ્ટપશે બતાવી, આ વિનયમાર્ગ કોઈ આત્મજ્ઞાનાદિ લક્ષશોથી સંપન્ન એવા સદ્ગુરુને અવલંબીને આદરવાનો તેમશે ઉપદેશ કર્યો છે. યોગ્યતા વિના બની બેઠેલા ગુરુઓ -અસદ્ગુરુઓ અજ્ઞાનથી યુક્ત અને પૂજા-સત્કારાદિની કામનાવાળા હોવાથી તેઓ જીવનું કલ્યાશ કરી શકતા નથી. એવા અસદ્ગુરુઓ, જિજ્ઞાસુ જીવના કલ્યાશ અર્થે નિરૂપાયેલા વિનયમાર્ગનો જો કંઈ પણ ગેરલાભ ઉઠાવે તો તેઓ કેવી દશા પામે તે જણાવતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

> 'અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઇ; મહામોહનીય કર્મથી, બુડે ભવજળ માંઢી.' (૨૧)

આ વિનયમાર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની અર્થ ઇચ્છા કરીને જો કોઈ પણ અસદ્ગુરુ પોતાને વિષે સદ્ગુરુપણું સ્થાપે તો તે મહામોઢનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવસમુદ્રમાં બૂડે. (૨૧)

ભાવાર્થ અબુધ જીવો અજ્ઞાનતાના કારણે અજ્ઞાનીનાં બાહ્ય ત્યાગ, પ્રભાવકપણું ભાવાર્થ વિદ્વત્તા, વક્તાપણું વગેરે બાહ્ય લક્ષણોથી ભરમાઈને અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની, તેમના પ્રત્યે તન-મન-ધન સમર્પી, પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી તેમની સેવા-વૈયાવચ્ચ કરવામાં તત્પર રહે છે, કારણ કે સદ્ગુરુની ભક્તિનો મહિમા શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર ગાવામાં આવ્યો છે. અંતરંગ નિઃસ્પૃહતાધારી એવા સદ્ગુરુને માન, પૂજા, સત્કારાદિની કામના હોતી નથી, તેથી કોઈ વિનયભક્તિ કરે તો તેમાં તેમને મીઠાશ લાગતી નથી અને કોઈ વિનય ન કરે તો તેમને ક્ષોભ થતો નથી, અર્થાત્ તેમને માન-અપમાન બધું સમાન છે; પરંતુ જે અસદ્ગુરુ છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, ઉદયાધીન વર્તવાપણું, અપૂર્વ વાણી તથા પરમશ્રુતપણારૂપ યથોક્ત સદ્ગુરુલક્ષણોનો જેમનામાં અભાવ છે તથા જેમને પૂજાવાનો ભાવ હોય છે, કોઈ સત્કાર કરે તો તેમાં મીઠાશ અનુભવે છે એવા આત્મજ્ઞાનરહિત અસદ્ગુરુ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધે એવી લાલસાથી શિષ્યાદિ પાસે વિનય કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. આત્માનુભવ નહીં હોવા છતાં વિદ્વત્તાદિ કારશોથી જે પોતાને સદ્ગુરુ તરીકે મનાવી, શિષ્યાદિ પાસે વિનય કરાવે તે જીવ મહામોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરી, અનંત ભવ વધારી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે. અબુધ જીવો પાસે ગુરુપણું સ્થપાવી, તેમની પાસે પૂજા-સત્કારાદિ કરાવનારને ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ બંધાઈ, નિગોદમાં અનંત કાળ સુધી રખડવાનું જોખમ રહે છે.

*વિ*શેષાર્થ શ્રી સદ્ગુડુએ આત્માના અતીન્દ્રિય સુખનો સ્વાદ માણ્યો હોવાથી તેઓ સ્વરૂપતૃપ્ત હોય છે. તેમને સંસારનાં કોઈ યદાર્થ કે પરિસ્થિતિની ઇચ્છા નથી હોતી. તેઓ નિઃસ્પૃહ, નિરીહ, નિષ્કામ હોય છે. તેઓ નિષ્કારણ કડુણાથી શિષ્યોનું કલ્યાણ કરે છે અને વળતરની કોઈ અપેક્ષા તેમને હોતી નથી. તેમનો વિનય કરવાથી શિષ્યનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે. પરંતુ તેમને એવી ઇચ્છા હોતી નથી કે શિષ્ય પોતાનો વિનય કરે, પોતાને આધીન વર્તે. કોઈ શિષ્ય તેમને દરેક જાતની અનુકૂળતા પૂરી પાડે, કહ્યા વગર પણ અનેક સગવડ હાજર કરે, તોપણ તેવા શિષ્ય પ્રત્યે તેમને રાગ હોતો નથી. તેમને પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યે રાગ હોતો નથી અને પરમ દ્વેષથી ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી. તેમને તો અદ્ભુત સમદર્શિતા જ વર્તતી હોય છે.

વિનયમાર્ગથી લાભાન્વિત થવા ઇચ્છનાર જીવે સદ્ગુરુનાં આવાં સમદર્શિતા આદિ લક્ષશોથી તેમને ઓળખી, તેમની ઉપાસના કરવી ઘટે. આત્મજ્ઞાની ગુરુને સમર્પિત રહી, તેમના માર્ગદર્શન મુજબ આરાધના કરનારો જીવ મુક્તિસાધનાના માર્ગે અથડાયા-અટવાયા વિના નિર્વિધ્ને આગળ વધી શકે છે. પરંતુ સદ્ગુરુનાં લક્ષણોને ઓળખી શકવાની ક્ષમતાના અભાવે અથવા તો સદ્ગુરુની અંતરંગ ગુણસંપત્તિનો મહિમા ન હોવાથી, માત્ર બાહ્ય વેષાદિના કારણે કોઈ અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માનીને તેમની ભક્તિ કરનાર જીવ માર્ગથી વિમુખ થઈ જાય છે. અસદ્ગુરુને તો શિષ્ય દારા થતી પોતાની ભક્તિ, વિનય આદિમાં સુખ લાગતું હોવાથી, પોતામાં સદ્ગુરુ તરીકેની યોગ્યતા ન હોવા છતાં તેઓ તે માન-સન્માનનો લાભ લે છે, પરંતુ આશ્રય લેનારાઓને તેઓ ધર્મારાધનમાં સહાય કરી શકતા નથી. જ્યાં પોતાને જ શુદ્ધ માર્ગનું ભાન નથી, ત્યાં અન્યને શુદ્ધ માર્ગ ક્યાંથી બતાવે?

અસદ્ગુરુઓ ત્યાગીનો વેશ ધારણ કરી, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, પદવીઓ મેળવી, પોતાના વાચાળપણાથી ભોળા લોકોને પ્રભાવિત કરે છે. તેમનાથી અંજાઈ ગયેલા લોકો તેમને ગુરુપદે સ્થાપે છે અને તેમને ગુણવાન સમજીને તેમને વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે, તેમજ તેમને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે. તેમને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવામાં પોતાનું કલ્યાણ સમજે છે અને તેમને પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે. સદ્ગુરુનાં લક્ષણો તેમનામાં વિદ્યમાન ન હોવા છતાં, વિનય-સત્કારાદિ ઉપર તેમનો કોઈ અધિકાર ન હોવા છતાં, તેનો અનુચિત લાભ લે છે. વૈરાગ્ય ન હોવાથી શિષ્યો પાસેથી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવી તેઓ પરિગ્રહ વધારે છે. લોકો પાસે સુખ-સગવડની ઇચ્છા રાખે છે અને તેમના તરફથી મળતાં માન-પૂજાથી પોતાનું અભિમાન પુષ્ટ કરે છે. અધર્મ આચરનારા આવા જીવો ખરેખર અસદ્ગુરુ છે, કુગુરુ છે. પંડિત શ્રી ટોડરમલજી લખે છે –

'જે જીવ વિષય-કષાચાદિક અધર્મરૂપ તો પરિણમે છે, અને માનાદિકથી પોતાને ધર્માત્મા મનાવે છે, ધર્માત્માચોગ્ચ નમસ્કારાદિ કિચા કરાવે છે, કિંચિત્ ધર્મનું કોઈ અંગ ધારી મહાન ધર્માત્મા કહેવડાવે છે, તથા મહાન ધર્માત્મા ચોગ્ચ કિયા કરાવે છે, એ પ્રમાણે ધર્મના આશ્રય વડે પોતાને મહાન મનાવે છે, તે બધા કુગુરુ જાણવા.'^૧

સદ્ગુરુ શિષ્ય પાસેથી વંદન, નમસ્કાર કે કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની વાંછા નથી કરતા, પરંતુ અસદ્ગુરુ - કુગુરુ લોકો પાસે પૂજાની અપેક્ષા રાખે છે અને પોતામાં વિશ્વાસ કરનારા શિષ્યાદિ પાસે ઉપકરણોની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ શિષ્યોના ભક્તિ-ભાવનો લાભ લઈ, ધાર્મિક ઉપકરણોના નામે અનેક વસ્તુઓ અહણ કરે છે અને તેમાં મોહ કરે છે. ઉપકરણ એ તો સંયમગુણની વૃદ્ધિ માટે યોજાયેલ સાધન છે, પરંતુ તેઓ તો તેને મોહ પોપવાનું સાધન બનાવી દે છે. તેઓ તેને ધર્મોપકરણ કહે કે ગમે તે કહે, પરંતુ તેમને તેમાં મોહ હોવાના કારણે હાનિ જ થાય છે. જેમ ઝેરી કિંપાકને 'ફળ' કહી નામાંતર કરીએ તોપણ તેનું દારુણ પરિણામ મળ્યા વિના રહેતું નથી, તેમ પરિગ્રહને ધર્મોપકરણ આદિ નામ આપવામાં આવે તોપણ તેનું વિપરીત પરિણામ મળ્યા વિના રહેતું નથી. જેમ સોનું પણ વહાણમાં ખૂબ ભરવામાં આવે તો તેના ભારથી વહાણ ડૂબે છે, તેમ ધર્મોપકરણોના અતિ ભારથી અસદ્વુરુ ડૂબે છે.

વળી, અસદ્ગુરુ માન મેળવવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે અને પંડિતપદ વગેરે મેળવી પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે, પરંતુ સિદ્ધાંતોનું હાર્દ જાણવાની તેઓ તસ્દી પણ લેતા નથી. શુદ્ધ તાત્પર્ય જાણવાની તેમને કોઈ જિજ્ઞાસા હોતી નથી. જે કાંઈ જાણ્યું તેને અમલમાં મૂકવામાં તેમને કોઈ રસ નથી. તેઓ શાસ્ત્રોનો પોપટપાઠ કરે છે અને પોતાને શાસ્ત્ર-વિશારદ કહેવરાવે છે. બાહ્યાડંબરથી તેઓ લોકોમાં વધારે ને વધારે માન્ય, માનનીય, બાદરણીય બનતા જાય છે અને વધુ ને વધુ માન-સન્માન મેળવતા જાય છે. તેમનામાં દેષ્ટિરાગ ધરાવનાર અને તેમના ચરશે જીવન સમર્પણ કરી બેસનાર અનેકાનેક શિષ્યોથી ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૬, પૃ.૧૬૯ તેમનો પરિવાર વધતો જાય છે અને સાથે સાથે તેઓ સિદ્ધાંતવિરોધી બનતા જાય છે.⁴ સિદ્ધાંતવિરોધી કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જે કાંઈ ભણે છે તે માત્ર લોકરંજન કરવાની કળામાં કુશળ થવાના હેતુથી ભણે છે અને અનેક શિષ્યોનો પરિવાર હોવાથી તેઓ બીજાની આંખમાં સહેલાઈથી ધૂળ નાંખી શકે છે. પાંચ માણસ તેમનું સારું બોલે તેમાં તેઓ ફુલાઈ જાય છે. લોકો કઈ રીતે પોતાના વખાણ કરે એની જ સંકલના તેઓ અંતરમાં કર્યા કરે છે. તેમની ધર્મક્રિયાઓમાં પણ સાંસારિક ભાવોની પુષ્ટિ થતી હોય છે. તેઓ સાંસારિક ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી શકતા નથી અને વળી અહંકાર કરે છે કે 'આટલા બધા લોકો મને માને છે, મારો ઉપદેશ સાંભળે છે.' વળી, લોકો આગળ પોતાની મહત્તા બતાવવા તેઓ પારકાના ગુણને પણ અવગુણરૂપે પ્રગટ કરે છે. તેઓ પોતાને સૌથી મહાન માની, જ્ઞાનીપુરુષોને પણ અજ્ઞાનીમાં ખપાવે છે. પરમ જ્ઞાની મહાત્માની પ્રશંસા સાંભળીને તેઓ ઈર્ષ્યાથી બળીને ખાક થઈ જાય છે અને તેમની નિંદા કરે છે.

વળી, કેટલાક અસદ્ગુરુઓ તો પોતાના નિયત આચાર પણ પાળતા નથી અને વિનય કરનારા ભક્તો, અનુયાયીઓ પાસેથી પરિગ્રહ ગ્રહણ કરે છે. ક્યારેક તો તેમનાં અણછાજતાં વર્તન પણ જોવા મળે છે. તેઓ ધર્મના નામે શ્રદ્ધાળુ ભક્તો પાસેથી ધન પડાવે છે. તેઓ ભક્તોને એમ કહીને ભોળવે છે કે 'તમે અમુક ધનનો ખર્ચ કરો તો ધર્મ થાય.' ધર્માંધ ધનાઢચ ભક્તોને પોતાની ચાલાકીની જાળમાં ફસાવી, દેવ-ગુરુ-ધર્મનાં કાર્યોના નામે ધન પડાવી, ધર્મની અવહેલના કરે છે અને ધર્મને વટાવી ખાય છે. આમ, તેઓ અનેક પ્રકારનાં દુશ્વરિત્રો આચરે છે, વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, નજીવા કારણથી કષાય કરે છે અને સમ્યક્ પુરુષાર્થમાં આળસ કરે છે. પોતાને જોઈતાં પુસ્તક, કપડાં આદિ અનેક વસ્તુઓ પાછળ પૈસા વાપરવાની પ્રેરણા કરે છે અને પૈસા ખરચનારનું અનુમોદન કરે છે. સ્વાર્થ પોષવા ઉપદેશ પણ એવો જ આપે છે. આમ, પરિગ્રહની અભિલાષાથી ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરે છે.^ર

અસદ્ગુરુ શુદ્ધ પ્રરૂષણા કરતા નથી, પણ જે રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સધાય અને જે રીતે લોકો પોતાના તરફ આકર્ષાય તેવો રુચિકર, રાગપોષક ઉપદેશ આપે છે. તેઓ અસત્પ્રવૃત્તિ આચરી શકે તે અર્થે જૈન સિદ્ધાંતોને પણ ઉવેખે છે અથવા લોકોમાં સત્ય ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'ઉપદેશરહસ્ય', ગાથા ૧૫૩ 'जह जह बहुत्सुओ संमओ अ सीसगणसंपरिवुडो अ । अविणिच्छिओ अ समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ।।' ર- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'જ્ઞાનસાર', પરિગ્રહાષ્ટક, શ્લોક ર 'परिग्रहग्रहावेशाद दुर्भाषितरजःकिराम् ।

श्रुयन्ते विकृताः किं न प्रलापा लिङ्गिनामपि ।।'

806

સિદ્ધાંતો પ્રત્યે વિપર્યાસભાવ જાગૃત કરે છે. મિથ્યા ઉપદેશ આપી ધર્મના ગ્રંથોને ઓળવે છે. વળી, અમુક સ્થાને જે પ્રતિષ્ઠાલેખ કોતરાશે તેમાં પોતાનું નામ રહેશે, લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ થશે આદિ યશ-કીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિથી તેઓ વિવિધ પ્રકારના મહોત્સવો, વરધોડાઓ, સ્વામીવાત્સલ્ય, સામૈયાઓ આદિ કરવા-કરાવવાનો ઉપદેશ આપે છે. ધર્મના નામે તેઓ અપ્રશસ્ત આચરશ કરે છે. ઉપદેશ પણ શિષ્યસમુદાય વધારવાના અને માન મેળવવાના આશયપૂર્વક આપતા હોય છે. તેમને શિષ્યના હિતની દરકાર હોતી નથી. તેઓ તો 'મને વિશુદ્ધ પ્રેમથી, અડગ શ્રદ્ધાભાવે પૂજવાથી તમારું કલ્યાશ છે' આદિ ઉપદેશ કરી શિષ્યોને પોતાનો વિનય કરવાની પ્રેરશા કરે છે. વળી, 'આ શિષ્ય મારો ભક્ત છે અને બીજો કોઈ અન્ય ગુરુનો ભક્ત છે' એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ રાખી બન્ને વચ્ચે ભેદભાવભર્યું વર્તન રાખે છે. પોતાને માન ન આપનારા માટે દેષ રાખે છે. પોતાના શિષ્યોને શાસ્ત્રવચનોના ઊલટા અર્થો સમજાવી પોતાના દષ્ટિરાગી બનાવે છે. ક્યારેક તો પોતાના શિષ્યોને પ્રભાવિત કરવા જ્યોતિષાદિ વિદ્યા કે મંત્ર-તંત્રનો આશ્રય કરી મુનિધર્મને દૂષિત કરે છે.^૧ વળી, સદ્ગુરુ વિષે વિપરીત વાતો કરી પોતાના શિષ્યોને સદ્દગુરુ પાસે જવા દેતા નથી. શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે –

'અપારમાર્થિક ગુરુને જો પોતાનો શિષ્ય બીજા ધર્મમાં જાચ તો તાવ ચઢે છે. પારમાર્થિક ગુરુને 'આ મારો શિષ્ય છે' એવો ભાવ હોતો નથી. કોઈ કુગુરુઆશ્ચિત જીવ બોધશ્રવણ અર્થે સદ્ગુરુ પાસે એક વખત ગયો હોય, અને પછી તે તેના તે કુગુરુ પાસે જાય, તો તે કુગુરુ તે જીવને અનેક વિચિત્ર વિકલ્પો બેસાડી દે છે, કે જેથી તે જીવ ફરી સદ્ગુરુ પાસે જાય નહીં. તે જીવને બિચારાને તો સત્અસત્ વાણીની પરીક્ષા નથી એટલે ભોળવાઈ જાય છે, અને સાચા માર્ગેથી પડી જાય છે.'²

આ રીતે અસદ્ગુરુ પોતાનો દંભ જાળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ખુશામત કરે છે અને છતાં પણ પોતે ખુલ્લા ન પડી જાય એવા ભયમાં સતત રહે છે. સામાન્ય મનુષ્ય પણ જે અસત્ય બોલતાં અચકાય છે, તે અસત્ય તેઓ ઠંડે કલેજે બોલે છે. તેઓ વસ્ત્ર, પુસ્તક કે શિષ્યાદિ સંબંધી તુચ્છ પ્રસંગોમાં પણ વારંવાર જૂઠું બોલતાં ખચકાતા નથી, મનમાં અરેરાટ લાવતા નથી, સૂત્રોના મનફાવતા અર્થ કરી શિષ્યાદિને ભરમાવે છે અને વિનયાદિનો લાભ લેવા પોતાની વર્તનાને શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસારી ગણાવી જૂઠું બોલે છે. આત્મશુદ્ધિની સાધનાના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયા

१- क्रुओ : आચार्यश्री इंटइंटटेवर्ड्त, 'रथशसार', गाथा १०उ
 'जोइस-वेज्जा-मंतोवजीवणं वायवस्स ववहारं ।
 धणधण्णपरिग्गहणं समणाणं दूसणं होदि ।।'

ર- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૮૫ (ઉપદેશછાયા-૨)

હોવા છતાં તેઓ જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ આલંબનો આપી, ભક્તોને પોતાની માયાજાળમાં વધુ ને વધુ ફસાવતા રહે છે.^૧

શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરેલો માર્ગ પોતે સાધી ન શકવાના કારણે તેઓ ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તે છે અને વિવિધ નામ-વેષ ધારણ કરે છે, કારણ કે ઉચ્ચ નામ-વેષ વિના લોકો તેમને ગુરુ માને નહીં. તેઓ ગુરુપણું મનાવવા ઉચ્ચ પદનું નામ ધરાવે છે, પણ તેમની પ્રવર્તના યથાયોગ્ય હોતી નથી. નીંચા પદનું નામ ધરાવી થોડું ધર્મસાધન કરનારને દોષ નથી, પરંતુ ઉચ્ચ ધર્માત્માનું નામ ધરાવી તથારૂપ વર્તન ન રાખે તો તેમનું ખૂબ અહિત થાય છે. તેઓ ગુરુપદ ધરાવીને રાજી થઈ જાય છે, પરંતુ તેમને એ ભાન નથી રહેતું કે ભલે તેઓ અનેક લોકોને માન્ય હોય, અનેક લોકોને પ્રભાવિત કરતા હોય, અનેક લોકો તેમનાથી આકર્ષાઈને તેમની નિશ્રામાં તેમની આજ્ઞા મુજબ પ્રવર્તતા હોય; પણ તેઓ માન-પૂજાને આધીન થઈ, લોકોના વિનયનો લાભ લેતા હોવાથી પોતાનું ધોર અનર્થ કરે છે. વિનયમાર્ગનો આવો દુરુપયોગ કરનાર સામે દીવાદાંડી મૂકતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

'ચથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના અથવા પોતે જે બોલે છે તે પરમાર્થે ચથાર્થ છે કે કેમ તે જાણ્યા વિના, સમજ્યા વિના, જે વક્તા થાય છે તે અનંત સંસારને વધારે છે. માટે જ્યાં સુધી આ સમજવાની શક્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી મૌન રહેવું સારું છે.

વક્તા થઇ એક પણ જીવને <mark>ચથાર્થ માર્ગ પમાડવાથી તીર્થકરગોત્ર બંધાય છે</mark> અં તેથી ઊલટું કરવાથી મહામોઢનીય કર્મ બંધાય છે.'^ર

આમ, સદ્ગુરુપદ માટે અનધિકારી હોવા છતાં જેઓ શિષ્યોને છેતરે છે અને શિષ્યોના વિનયનો લાભ લે છે, તેઓ મહામોહનીય કર્મનો બંધ કરી ભવજળમાં ડૂબે છે. મુખ્યત્વે દર્શનમોહ, કપાય અને નોકપાયનું સંયુક્ત નામ મહામોહ છે, પરંતુ ઘણી વખત દર્શનમોહનું બળ બતાવવા અથવા તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની હોવાથી મોહનીય કર્મનો ભયંકર ત્રાસ જીવને સમજાય તે અર્થે દર્શનમોહને પણ 'મહામોહનીય' એવું નામ અપાય છે. ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની ગણતરી સંખ્યામાં થઈ શકે એવી નથી. શાસ્ત્રોમાં તેનો અંદાજ આ રીતે આપવામાં આવે છે - સાત દિવસના તરતના જન્મેલા યુગલિક બાળકના સુકોમળ વાળને ભેગા કરી, તે વાળના ફરી કટકા ન થાય તેટલા ઝીણા કટકા કરી એક યોજન લાંબો, પહોળો અને ઊંડો કૂવો ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧, કડી ૩

> 'આલંબન ફૂડાં દેખાડી, મુગધ લોકને પાડે; આણાભંગ તિલક તે કાલું, શાપે આપ નિલાડે રે.'

૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર , છટ્ટી આવૃત્તિ, પૃ.૭૭૧ (વ્યાખ્યાનસાર-૨, ૧૦-૧૫,૧૬)

એવો ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો કે એ વાળથી ભરેલા કૂવા ઉપરથી જો ચક્રવર્તીની ચતુરંગી સેના પસાર થાય તોપણ માર્ગમાં વાળથી ભરેલો કૂવો હતો તેનો લેશ પણ ખ્યાલ તેમને ન આવે. આ રીતે ભરેલા એ કૂવામાંથી દર ૧૦૦ વર્ષે વાળનો એક એક ટુકડો કાઢતાં, જેટલા વર્ષે એ કૂવો સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા વર્ષનું એક પલ્યોપમ કહેવાય. આવા દસ કોડાકોડી (કરોડ ગુણ્યા કરોડ) પલ્યોપમનું એક સાગરોપમ થાય. આવા ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની મહામોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે અને તે ઉપરથી જ તેનું હાનિકારક સ્વરૂપ સહજ રીતે સમજી શકાય છે.

મહામોહનીય કર્મના કારણે જીવ પોતે જ પોતાની અબોધિ(રત્નત્રયરૂપ ધર્મની અપ્રાપ્તિ)નું કારણ બને છે અને દુર્ગતિઓમાં જઈ સંસારમાં ખૂબ પરિભ્રમણ કરે છે. શુભ કર્મના ઉદયે વર્તમાનમાં સગવડો, પૂજા, સત્કાર આદિ મળે છે, પણ બંધ તો તીવ્ર મોહનો થાય છે, જેના કારણે હલકી ગતિઓમાં ભમે છે. 'શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર' આદિ શાસ્ત્રોમાં મહામોહનીય કર્મના બંધનાં ત્રીસ સ્થાનકો વર્ણવવામાં આવ્યા છે.^૧

- ૧- `શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર`, સૂત્ર ૩૦માં મહામોહનીયનાં ત્રીસ સ્થાનકો આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યાં છે −
- (૧) ત્રસ જીવોને પાણીમાં નાખી, પગથી કચરી મારી નાખે.
- (૨) કોઈના માથાને ચામડાથી વીંટી મારી નાખે.
- (૩) કોઈને મોઢે ડૂચો દઈ મારી નાખે.
- (૪) બંધ ઘરમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવી તેના ધૂમાડાથી જીવોની હત્યા કરે.
- (૫) સંક્લિષ્ટ ચિત્તથી કોઈના માથાને ધડથી કાપી નાખી પછી ધડને પણ વિદારે.

(૬) કોઈને ઠગીને (વિષયુક્ત) ફળથી અથવા લાકડીથી હત્યા કરતાં કરતાં પણ તેની પાછી મજાક કરે. (૭) પોતાના કપટ વડે બીજા કપટને ઢાંકી દે (ગૂઢાચારી), પોતાના દોષનો અપલાપ કરે તથા અસત્ય બોલે.

(૮) પોતાના અપકૃત્યનો ભાર બીજાને માથે નાખી દે અથવા બીજાની સામે કોઈના દોષો ઉઘાડા પાડી દે અને તેને કહે કે 'તેં આ કર્યું છે' વગેરે.

(૯) અસત્ય જાણવા છતાં પરિષદમાં સાચું-જૂઠું (જેમાં સત્યાંશ ઓછો હોય અને અસત્યાંશ વધારે હોય) બોલ્યા કરે અને કલહ કરાવે.

(૧૦) રાજાનો મંત્રી હોવા છતાં પ્રજામાં વિદ્રોહ જગવી રાજ્યની આવકના માર્ગો બંધ કરે અથવા રાશીને મારી નંખાવે અને રાજાને રાજ્યની બહાર કઢાવી મૂકે.

(૧૧) કોઈ દીન વાશીથી દયાની માંગણી કરતો હોય છતાં તેનો જવાબ તિરસ્કારભરી વાશીમાં આપે અને તેના ભોગોનો નાશ કરે.

(૧૨) સ્ત્રીમાં લોલુપ હોય અને પોતે બાલબ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં બાલબ્રહ્મચારી છે એવું કહ્યા કરે. પોતે અબ્રહ્મચારી છતાં બ્રહ્મચારી છે તેમ કહ્યા કરે.

(૧૩) આ તો અમુક રાજાનો આશ્રિત છે એવી પ્રસિદ્ધિ થવાથી લોકોમાં ધન વગેરે મળે છે એમ ધારી રાજ્યાશ્રય સ્વીકારે.→ અસદ્ગુરુ તેમાંનાં કેટલાંક સ્થાનકોનાં સેવન વડે મહામોહનીય કર્મનો બંધ કરે છે, જેમ કે શુદ્ધ ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત પુરુષને ભ્રષ્ટ કરવો, જિનેશ્વર અને જિનેશ્વર પ્રરૂપિત ધર્મની નિંદા કરવી, આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની નિંદા કરવી, જ્ઞાનીઓની વૈયાવચ્ચાદિ ન કરવી, મંત્ર-તંત્ર આદિ અધાર્મિક પ્રયોગની સાધના કરવી, તપસ્વી ન હોવા છતાં પોતાને તપસ્વી કહેવું, પોતે બહ્શ્રુત જ્ઞાની નહીં હોવા છતાં શાસ્ત્રપારંગત હોવાનો દંભ કરવો, જ્ઞાની હોવાની આત્મશ્લાઘા કરવી, કંઈ પ્રત્યક્ષ ન હોય તોપણ 'હું જ્ઞાનમાં દેવતાદિને પ્રત્યક્ષ દેખું છું′ એમ કપટથી કહેવું, કપટથી પોતાના દુષ્ટ આચાર ગોષવવા, માયાથી કોઈને પોતાની જાળમાં ફસાવવા, સૂત્રના શુદ્ધ અર્થને છૂપાવવા - બદલી નાખવા, ચતુર્વિધ સંઘની અંદર ફાટફૂટ પડાવવી, ઉપકારીના ઉપકારને ભુલી તેના દેષી થવું ઇત્યાદિ. આવા (૧૪) સાવ દરિદ્ર હોય પણ ગામનો રાજા કે ગામ મળીને તે દરિદ્રને રાજા બનાવે અને તેથી તેને બહુ જ ધન મળે; પછી ઈર્ષ્યાળુ થઈ, સંક્લિપ્ટ ચિત્તવાળો થઈ, તે બીજાની આજીવિકાનો નાશ કરે. (૧૫) જેમ નાગણ પોતાનાં બચ્ચાંને જ મારી નાખે છે, તેમ કોઈ પોતાના માલિક, સેનાપતિ કે શાસ્તાને મારી નાખે. (૧૬) રાષ્ટ્રના નાયકને, નગરના નેતાને કે યશસ્વી શેઠને મારી નાખે. (૧૭) દરિયામાં આવેલા બેટની જેમ, અનેક જીવોના નેતાને અને પ્રાણીઓને શરણ આપનારને મારી નાખે. (૧૮) જે સંયમ માટે તત્પર હોય, સંયમી હોય કે તપસ્વી હોય તેવાને ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરે. (૧૯) અનંતજ્ઞાની અને શ્રેષ્ઠ દર્શનવાળા પુરુષની નિંદા કરે. (૨૦) ન્યાયમાર્ગનો ક્રેષી થઈ, તેની નિંદા કરી અપકાર કરે. (૨૧) આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પાસેથી શ્રુત શીખીને તેમની જ નિંદા કરવા મંડી જાય. (૨૨) જેમની પાસેથી શ્રુત લીધું હોય તેનો અહંભાવથી પ્રત્યુપકાર ન કરે, અર્થાતુ સમ્યક્ પ્રકારે તેમની સેવા, પુજા, આદર ન કરે. (૨૩) બહુશ્રુત ન હોય પણ બહુશ્રુત હોવાનો ઢોંગ કરી યશ કમાય અને પોતે વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય કરે છે એવું બીજાને ઠસાવે. (૨૪) તપસ્વી ન હોય છતાં તપસ્વી હોવાનો આડંબર કરે. (૨૫) 'આ તે મારું શું ભલું કરવાનો હતો' એવા ભાવથી, સાધારશ મદદ માગનાર કોઈ ગ્લાનને, સમર્થ હોવા છતાં મદદ ન કરે. આવો મનુષ્ય શઠ છે, માયાવી છે અને ક્લિપ્ટ ચિત્તવાળો છે તથા પોતાની બોધિને તે પોતે જ દર્લભ બનાવે છે. (૨૬) સર્વધર્મતીર્થનો નાશ કરવાની કથા કરે અને કલહ કરે. (૨૭) પ્રશંસા માટે વશીકરણાદિ અધાર્મિક યોગોનું આચરણ કરે. (૨૮) આ લોક કે પરલોકના કામભોગોને વિષે અતુપ્ત રહી, વારંવાર તેની અભિલાષા કરે. (૨૯) દેવોની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ (કાંતિ), યશ, વર્શ (શોભા), બલ, વીર્ય આદિની નિંદા કરે. (૩૦) મને કોઈ જિન માની પૂજે એવી યશની આકાંક્ષા રાખી પોતે દેવ, યક્ષ, વ્યંતરને ન દેખતો હોય, અજ્ઞાની હોય, છતાં કહે કે 'હું તો તે બધાને જોઉં છું.'

નિર્ધ્વંસપજ્ઞાથી, મહામૃષાવાદથી, મહામાયાથી, કપટયુક્ત દાંભિકપજ્ઞાથી, કૃતઘ્નપજ્ઞાથી, મતભેદથી, કલહાદિ ઉપજાવવારૂપ તીર્થભેદથી તેઓ એવું ઘોર કર્મ બાંધે છે કે નરક-નિગોદાદિનાં દુઃખો ભોગવતાં ભોગવતાં પણ તેમનો પાર નથી આવતો.^૧ દર્શન-મોહનીયના આવા વિપુલ કર્મબંધના કારજ્ઞે તેમજ્ઞે ખૂબ પરિભ્રમજ્ઞ કરવું પડે છે.

આમ, અસદ્ગુરુ શાસ્ત્રનિરપેક્ષ વિચાર-વાણી-વર્તનને અનુસરી, વિવિધ પ્રલોભનોમાં ફસાઈને, પોતાની મતિકલ્પનાથી અયોગ્ય આચરણ કરી નિશ્વયે મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. પોતે તો માન ખાતર મહાલાભ ચૂકી જાય છે અને શિષ્યોને પણ સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપતા નથી. પોતામાં તથારૂષ ગુણ અને યોગ્યતા ન હોવા છતાં લોકો તેમને નમે કે વિનય આદિ કરે તો તેને તેઓ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેમની સ્થિતિ ઠગ જેવી થાય છે. તેઓ તો બેવડા દેવામાં ડૂબતા જાય છે. એક તો ગુરુપદ ધારી સ્વયંના કલ્યાણનો પુરુષાર્થ કરતા નથી અને બીજું યોગ્યતા વિના શિષ્યના વિનયનો લાભ લે છે. તેમની કપટજાળમાં ફસાયેલા લોકો તેમનો વિનય કરે તો તેઓ રાજી થાય છે, તેમને વંદન-નમસ્કાર મીઠાં લાગે છે, સારાં લાગે છે; પણ પરિણામે તે રખડાવનારાં છે એવો તેમને લક્ષ થતો નથી. માત્ર ખ્યાતિ પામવાથી, માન આદિ મેળવવાથી કોઈ ગુણવાન થતું નથી. ગુણવાન થવા માટે ગુણ કેળવવા પડે છે અને ગુણ વગર સંસારક્ષય થતો નથી એવું તેમને ભાન પણ થતું નથી.

તેઓ શિષ્યાદિના વિનયનો લાભ લે છે એટલે સંસારસમુદ્રમાં તેમનો પાત તો નક્કી જ છે અને વળી પાછા તેઓ જ્ઞાનીઓના અવર્શવાદ બોલી પોતાના ગળે મોટી શિલા બાંધે છે, જેથી તેઓ ઉપર આવી શકતા નથી અને સંસારસમુદ્રના તળિયે સબડ્યા કરે છે. જેઓ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હોય અને દુનિયાની નજરમાં પોતાને જ્ઞાની ગણાવતા હોય, પરંતુ વિષયથી અંધ અને ઇન્દ્રિયને વશ હોય તો તેવા દંભી અનંત દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબે તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. જેમને ગુરુના વેષમાં વિષય-કષાય જ પોષવા હોય અને પોતાનો બાહ્ય દેખાવ જાળવી રાખવા અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ જ રચવી હોય તો તેમણે નરકાદિના ભયંકર દુઃખ માટે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.^૧ તેમણે ભલે શિષ્યોનો મોટો પરિવાર એકઠો કર્યો હશે કે અનેક લોકો તેમને નમન કરતા હશે; પરંતુ દુર્ગતિએ જતી વખતે એમાંથી કોઈ તેમની સાથે જશે નહીં,

૧ -	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	શુભર્ચ	୵ୢୄୢୢୢୢଌଽ୶	ા, 'જ્ઞાન	ાર્શવ`,	સર્ગ	४, ^९	લોક પ	ા૭
				'निस्त्रप	ताः द	हर्म क ु र्व	न्ति य	तित्वेऽष्	रतिनि	न्दितम्	I
				ततो	विराः	ध्य सन्	मार्ग	विशन्ति	ा न	रकोदरे	11'
ર-	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	શિવકો	ટિજીકૃ	ત, 'ભ	ગવતી	આરાધન	ના',	ગાથા	૧૩૧૪
				'इंदिय	कसाय	वसिया वे	ਘਠ ਫ਼ੇਰ	गाणि ता	णि र	ৰুাণি	T
				पाविज	जंते	दो सेहिं	त्तेहिं	सव्वे	हिं	संसत्ता	117

કોઈ તેમને મદદ કરશે નહીં, કોઈ તેમને આધાર આપવા શક્તિમાન થશે નહીં. તેઓ ધર્મનો દુરુપયોગ કરી, તરવાના સાધનને જ ડુબાડવાના સાધનમાં ફેરવી નાખે છે. આ પ્રકારે અહંકાર આદિથી પ્રેરાઈને અસદ્ગુરુ અનેક અયોગ્ય આચરજ્ઞો કરી બેસે છે, જેના કારજ્ઞે તેઓ મહામોહનીય કર્મથી ભવસમુદ્રમાં ડૂબે છે અને સમક્તિની પ્રાપ્તિ તેમના માટે ખૂબ ખૂબ દુર્લભ બની જાય છે. શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

'(૧) અવિનય, (૨) અહંકાર, (૩) અર્ધદગ્ધપણું, પોતાને જ્ઞાન નહીં છતાં પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાપણું, અને (૪) રસલુબ્ધપણું, એ ચારમાંથી એક પણ દોષ હોય તો જીવને સમકિત ન થાય. આમ શ્રી 'ઠાણાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે.'^૧

અસદ્દગુર્માં આત્મગુણ ન હોવાથી તેઓ પોતાની સાથે પોતાના આશ્રિતોને પશ ડુબાડે છે. આત્મજ્ઞાનાદિ લક્ષણ વિના જેઓ માત્ર ઓઘદષ્ટિ, ગચ્છમતની કદાગ્રહવૃત્તિ, માન-પૂજાની લાલસા કે શિષ્યાદિની મૂચ્છાંના કારણે ધર્મગુરુનું બિરુદ ધારણ કરે છે તેવા આત્મગુણહીન પોતે જ ભવસમુદ્ર તરી શકતા નથી તો બીજાને તારે કેવી રીતે? પોતે દરિદ્ર હોય તે બીજાને શ્રીમંત કેવી રીતે બનાવી શકે?^૨ તેઓ તો લક્ષ વિનાની બાહ્ય ક્રિયાઓમાં કે શાસ્ત્રભણતરમાં જ ધર્મ મનાવીને, ધર્મ અને કલ્યાણનાં બહાનાં નીચે શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાના વ્યામોહમાં મુગ્ધ બનીને, પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રપંચ-જાળ પાથરીને પોતાના શિષ્યોને મનફાવે એમ દોરે છે અને તેમના વિનયનો અનુચિત લાભ લે છે. અસદ્ગુરુની વાગ્જાળમાં સપડાયેલા શિષ્યો પણ દષ્ટિમોહથી ઉન્માર્ગને સત્ય માર્ગ સમજી પ્રવર્તે છે. અસદ્ગુરુના ફરમાનથી ધાર્મિક ગણાતાં ગમે તેટલાં આચરણો કર્યાં હોય, પણ તેથી તેમનું મિથ્યાત્વ નષ્ટ થતું ન હોવાથી તે આચરણોનું કાંઈ પારમાર્થિક ફળ આવતું નથી. સદ્ગુરુના નામના અંચળા હેઠળ દુશ્વરિત્ર સેવનારા અને કુમાર્ગ પ્રવર્તાવનારા મહાસંસારરસિક અસદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યોને આત્મહિતકારી માર્ગદર્શન આપવાને બદલે સંસારમાં રખડાવે છે. કોટવાળ જ લૂંટારા થઈ પડે તેમ ધર્મગુરુના નામે અસદ્ગુરુ શિષ્યાદિનો મનુષ્યભવ લૂંટી લે છે. આમ, અસદ્ગુરુના કારણે પારાવાર અકલ્યાણ થાય છે. સર્પ વડે તો એક જ વખત મરણ થાય છે, પણ અસદ્વ<u>ાુર</u>ુ અનંત મરણ આપે છે, અર્થાત્ અસદ્વાુરુ અનંત વાર જન્મ-મરણ કરાવે છે.^૩

૧- 'श्रीमद् राજચંદ્ર', છडी આવૃત્તિ, પૃ.૬૭૮ (ઉપદેશનોંધ-૩૬)
૨- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર', પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૦ 'परिग्रहारम्भमग्नास्तारयेयुः कथं परान्?। स्वयं दरिद्रो न परमीश्वरीकर्त्तुमीश्वरः।।'
૩- જુઓ : શ્રી નેમિચંદ્ર ભંડારીરચિત, 'ઉપદેશ સિદ્ધાંત રત્નમાળા', ગાથા ૩૭ 'सष्णे इक्कं मरणं, कुगुरु अणंताई देइ मरणाई ।

तो वर राणं गहिअं, मा कुरु कुगुरु सेवणं भद्द ।।'

જે જીવોએ કલ્યાણનું મુખ પણ જોયું નથી તેમને તેઓ પોતાના મિથ્યા ઉપદેશથી રંગી સંસારસમુદ્રમાં ડુબાડે છે. શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

'અજ્ઞાની અક્લ્યાણના માર્ગમાં કલ્યાણ માની, સ્વચ્છંદે કલ્પના કરી, જીવોને તરવાનું બંધ કરાવી દે છે. અજ્ઞાનીના રાગી બાળાભોળા જીવો અજ્ઞાનીના કહ્યા પ્રમાણે ચાલે છે. અને તેવા કર્મના બાંધેલા તે બજ્ઞે માઠી ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો કુટારો જૈનમતોમાં વિશેષ થયો છે.

સાચા પુરુષનો બોધ પ્રાપ્ત થવો તે અમૃત પ્રાપ્ત થવા બરોબર છે. અજ્ઞાની ગુરુઓએ બિચારા મનુષ્યોને લૂંટી લીધા છે. કોઈ જીવને ગચ્છનો આગ્રહ કરાવી, કોઈને મતનો આગ્રહ કરાવી, ન તરાચ એવાં આલંબનો દઈને સાવ લૂંટી લઈ મૂંઝવી નાંખ્યા છે; મનુષ્યપણું લૂંટી લીધું છે.'⁹

આમ, અસદ્ગુરુ વિનયમાર્ગનો લાભ લેવા જાય તો તીવ્ર મોહનીય કર્મ બંધાવાથી તેમના આત્માને મહાહાનિ થાય છે. અનેક સરળ જીવોને અવળે માર્ગે ચડાવવાથી તેઓ દુર્લભબોધિ બની ભવસાગરમાં બૂડે છે. જ્યાં પોતે જ સંસારસમુદ્ર તરવામાં સમર્થ નથી, ત્યાં અન્યને - પોતાના આશ્રિત જનોને તરવામાં તેઓ કેવી રીતે સહાયક થઈ શકે? તેથી જ આ ગાથામાં શ્રીમદે પ્રગટપણે અસદ્ગુરુઓને તેમનાં આત્મકલ્યાણ અર્થે ચેતવણી આપી છે તથા ભવસાગરમાં બૂડનાર-બુડાવનારા અસદ્ગુરુનો આશ્રય ન કરવા માટે આત્માર્થી જીવોને પણ ગર્ભિતપણે ચેતવણી આપી છે. શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'આત્માર્થી માટે બીજી ગર્ભિત ચેતવણી એ છે કે જ્યાં ધર્મના બતાવનાર ગુરુ જ્ઞાની નથી, ત્યાં તેના આશ્રયે અવિધિએ ધર્મ કરવાથી જીવને આત્મલાભ થઈ શક્તો નથી. રસાયણ ખવડાવનાર વૈદ્ય મૂર્ખ હોય, તો તે ખાવાથી વ્યાધિગ્રસ્ત જીવ નીરોગી થઇ શક્તો નથી. કહ્યું પણ છે કે 'અજ્ઞાનીના વચનથી અમૃત પણ ન પીવું, જ્યારે જ્ઞાનીના વચનથી હળાહળ ઝેર હોય તે પણ પી જવું'. ટૂંકામાં જ્ઞાનીને આશ્રયે જીવનું કલ્યાણ થાય છે, જ્યારે અજ્ઞાની પોતે ડૂબે અને બીજાને પણ ડુબાડે છે; આથી જેની પાસેથી ધર્મ પામવો હોય, તે પામ્યાની પૂરી ચોકસાઇ કરવી, સદ્દગુરુ અને અસદ્દગુરુનો ભેદ સમજવો, કારણ કે જ્ઞાની અજ્ઞાની વચ્ચે પૃથ્વી આકાશ જેટલું અંતર છે.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૭૨૨ (ઉપદેશછાયા-૧૧) ૨- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૯૩-૯૪

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - વિવેચન

'અસદ્ગુરુ એ વિનચનો, લોભ ધરે થઈ ભાંત; ભાવિ દુઃખ દેખે તિહાં, સ્વાન કીટક દષ્ટાંત. ધીઠો થઈ એ વિનયનો, લાભ લઢે જો કાંઇ; વિનય તજ્ઞો તો તેહના, દુઃખનો પાર ન ક્યાંહી. દુર્ગતિમાં અથડાઈને, બાંધે નવ નવ કર્મ; મઢામોઢનીચ કર્મથી, સમજે નહીં સ્વધર્મ. પાપાનુબંધી મહા, પાપે ડરે ન ક્યાંહી; અશરશ જન્મ મરજ્ઞ વડે, બૂડે ભવજળ માંઢી.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૮ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૮૧-૮૪)

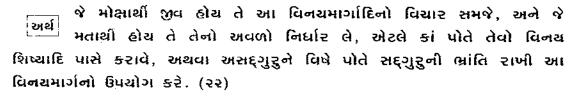
४१६

ליא זיזרי שיים, איזה האי ועיור, ויא א חוות שייא, האיניינ ל רינוא.

्लूमिझ ગાથા ૨૧માં કહ્યું કે માન-પૂજાદિ ભાવથી પ્રેરાઈને કોઈ અસદ્ગુરુ વિનય-ભૂમિકા માર્ગનો લાભ લે, અર્થાત્ શિષ્યાદિ પાસે વિનયાદિ કરાવવાની ઇચ્છાથી કોઈ પણ અસદ્ગુરુ પોતાને વિષે સદ્ગુરુપણું સ્થાપે તો તેઓ મહામોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે.

આમ, ગાથા ૨૧માં પ્રગટપજ્ઞે અસદ્ગુરુને અને અપ્રગટપજ્ઞે શિષ્યને ચેતવજ્ઞી આપી છે કે અજ્ઞાની હોવા છતાં પોતામાં સદ્ગુરુપજ્ઞું સ્થાપે એવા અસદ્ગુરુ પાસેથી કોઈ જીવ માર્ગ પામવાની આશા રાખે તો તે મતાર્થીની ગજ્ઞનામાં આવે છે. આ જ વાત સ્પષ્ટ કરતાં શ્રીમદ્ હવે આ ગાથા ૨૨માં કહે છે –

ંહોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર; ગાથા હોય મતાર્થી જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર.' (૨૨)

પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં બતાવેલા વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ કોણ યથાર્થપણે ભાવાર્થ સમજે અને કોણ ઊંધો સમજે એ વાત આ ગાથામાં સ્પપ્ટ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદે અહીં મુખ્ય ચાર મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે ગૂંથેલા હોવાનું જણાય છે –

મુમુક્ષુ જીવ

(૧) વિનયમાર્ગનું અલૌકિક માહાત્મ્ય અંતરમાં સમજતો હોવાથી મુમુક્ષુ જીવ પરીક્ષા-પ્રધાની થઈ, સદ્ગુરુ અને નામગુરુના ભેદપૂર્વક વિનયમાર્ગની આરાધનામાં આગળ વધે છે. અસદ્ગુરુઓના આદેશ-ઉપદેશને 'તહત્તવાણી' કહી, તેમનાં વિનય-વૈયાવચ્ચ કરવામાં આત્માર્થ સધાતો નથી - આ તથ્ય મુમુક્ષુને લક્ષગત હોવાથી તે અસદ્ગુરુને તજીને, તેમની મોહાવેશયુક્ત વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને પોતા તરફથી પોષણ-સમર્થન ન મળી જાય એની તકેદારી રાખીને, તે આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુની વિનયભક્તિમાં પ્રવર્તે છે.

(૨) કોઈ જીવે અજ્ઞાનાવસ્થામાં સાધુવેષ લીધો હોય અને તે પછી તેને કોઈ

સત્પુરુષના સમાગમથી એમ સમજાય કે 'મને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી અને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સાધુપણું વાસ્તવ્ય રીતે આવી શકે નહીં, માટે હું સાધુ નથી, પણ સન્માર્ગનો શોધક છું, આત્માર્થી છું.' આ સત્ય તે સન્માર્ગના જિજ્ઞાસુને સમજાયું હોવાથી ઉપદેશ આપવાનું કે લોકપરિચયમાં આવવાનું થાય ત્યારે જરા પણ ભય કે સંકોચ રાખ્યા વિના 'હું સાધુ નથી, પણ સન્માર્ગનો ઉપાસક છું, આત્માર્થી છું' એમ સ્પષ્ટપણે લોકોને કહે છે, અર્થાત્ પોતે જેવી સ્થિતિમાં હોય તે જ પ્રમાણે જાહેર કરે છે. માનની લાલસાથી પોતાને જરા પણ મોટો માનતો-મનાવતો નથી.

મતાર્થી જીવ

850

(૩) જ્યાં આત્માર્થી મુનિ માનને સંકોચીને નમ્ન ભાવે વર્તે છે; ત્યાં મતાર્થી-માનાર્થી જીવ સાધુપશું લઈ સાધુદશાની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોવા છતાં, બાહ્ય વેષ અને બાહ્ય ક્રિયામાં રક્ત બનીને 'હું સાધુ છું' એવા આત્મઘાતી અહંકારથી ભરપૂર બનીને, શિષ્યાદિ આગળ પોતાને સદ્ગુરુ તરીકે સ્થાપિત કરી વિનયાદિની ઇચ્છા રાખે છે અને 'અમારો વિનય કરવાથી કલ્યાણ થાય છે' એમ કહી વિનયમાર્ગનો દુરુપયોગ કરી અનંતસંસારી બને છે.

(૪) મતાર્થી જીવની અવળી સમજણ હોવાથી તે અસદ્ગુરુ વિષે સદ્ગુરુની ભ્રાંતિ રાખે છે, અર્થાત્ ગુરુ તરીકેની ગુણસંપત્તિ વિનાના કહેવાતા ગુરુ કે જે પોતે અજ્ઞાનમાં અથડાતા હોય અને બહિરાત્મભાવમાં ડૂબેલા હોય, છતાં તેમની વાક્પટુતા, તર્કશક્તિ, વિદ્વત્તા, વિપુલ શાસ્ત્રાભ્યાસ, વિશાળ શિષ્યવૃંદ આદિથી પ્રભાવિત થઈ, તેમને સદ્ગુરુ તરીકે માની તેમના વિનયમાં પ્રવર્તે છે. આમ, તે અસદ્ગુરુને ગુરુપદે દઢતાપૂર્વક માને છે અને સાથે સાથે પોતાનાં મિથ્યાત્વ, સ્વચ્છંદ, માનાદિને વધાર્યા કરે છે.

ભવબંધનથી છૂટવાની અંતરંગ કામનાવાળો મુમુક્ષુ જીવ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રતિપાદિત કરેલા વિનયમાર્ગનું પરમાર્થરહસ્ય યથાર્થપણે સમજે છે. તદનુસાર સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ દ્વારા એમની પર્યુપાસના કરી, અર્થાત્ આજ્ઞાધીનપણે વર્તી, સ્વચ્છંદાદિ દોષો ટાળી પોતાનું કલ્યાણ કરે છે. મતાઝહ, સ્વચ્છંદ અને અભિનિવેશમાં અટકનારો જડક્રિયાપ્રધાન કે શુષ્કજ્ઞાનપ્રધાન મતાર્થી જીવ તે વિનયમાર્ગનો પરમાર્થ નહીં સમજતો હોવાથી ઊલટો નિર્ધાર કરી, તે ઊંધા નિર્ણયથી દોરવાઈને વિપરીત પ્રવર્તન કરી પોતાના આત્માનું અહિત કરે છે.

જીવ જ્યાં સુધી મતાર્થી હોય છે, ત્યાં સુધી તે સ્વચ્છંદ અને મિથ્યાગ્રહનું વિશેષાર્થ સેવન કરે છે. તેની માન્યતામાં એકાંત દષ્ટિબિંદુ હોય છે અને માનાદિ જાળવવાનો હેતુ હોય છે, પરંતુ જ્યારે તેનામાં યથાર્થ આત્મહિતની ભાવનાનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેનું વલણ મોક્ષસન્મુખ થાય છે, અર્થાત્ તેનામાં મુમુક્ષુતા પ્રગટે છે. તે આત્મવિકાસના માર્ગ ઉપર આવે છે. તેનામાં અનેકાંતદષ્ટિ ખીલતી જાય છે. તેના કદાઞહ ટળતા જતા હોવાથી તેને ઋજુ પરિણામની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે. એ પરિણામ મોક્ષના હેતુભૂત એવા વિશુદ્ધ વિનય તરફ આત્માને દોરી જાય છે. મિથ્યાત્વની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થયું હોવાથી તેને માર્ગનું સ્વરૂપ સમજાય છે. પરંતુ આ પ્રકારની મુમુક્ષુતા પ્રગટતી નથી ત્યાં સુધી જીવને માર્ગનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી તે અવળો નિર્ધાર કરે છે. મુમુક્ષુ અને મતાર્થી જીવની વિનયમાર્ગ સંબંધી સમજણ તથા પ્રવર્તનાની હવે વિસ્તારથી વિચારણા કરીએ.

(૧) મુમુક્ષુ જીવ સ્વચ્છંદરૂપી મહાદોષથી થતો અનર્થ, તે ટાળવાના અમોધ ઉપાયરૂપ સદ્ગુરુની આવશ્યકતા તથા વીતરાગભાષિત વિનયમાર્ગનું માહાત્મ્ય અંતરમાં સમજે છે. તે જાણે છે કે સદ્ગુરુના વિનય વિના ક્યારે પણ આત્મકલ્યાણ થતું નથી, તેથી તે સ્વ-મતિકલ્પનાનો ત્યાગ કરી, પરમ વિનયાન્વિત થઈ, સદ્ગુરુના શરણમાં મોક્ષમાર્ગનું આરાધન કરે છે. તે સદ્ગુરુને પૂર્ણપણે સમર્પિત થઈ તેમની આજ્ઞા મુજબ પ્રવર્તન કરે છે. તે શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક તેમની સેવા કરે છે. તે સદ્ગુરુને પરમ આદરથી આહાર-પાણી-ઔષધ આદિનું દાન કરે છે. તેમને રોગ આદિ આવે તો તેમની સેવા-શુશ્રૂષા-વૈયાવચ્ચ કરે છે. તેઓ નિરાકુલપણે ધર્મારાધના કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવા સદા તત્પર રહે છે. તે જાણે છે કે સદ્ગુરુ તો પોતાના દેહ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ છે, મમતારહિત છે, નિજાનંદમાં નિમગ્ન છે, વિનય-સેવાદિની તેમને કોઈ ઇચ્છા નથી; પરંતુ તેમની સેવા કરવી એ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે, જીવનનો અપૂર્વ લ્હાવો છે. તેમના ચરણે જે કંઈ પણ અર્પણ કરવામાં આવે તે ઓછું છે, કારણ કે તેમના અનંત ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર વાળી શકાય એમ નથી. આમ જાણતો હોવાથી તે નિષ્કામભાવે તેમની સેવા કરે છે.

મુમુક્ષુ જીવ જ્યારે પોતાની લઘુતાનો સ્લીકાર કરી, સદ્ગુરુના વિનયમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે તેના માનાદિ મહાશત્રુઓનો નાશ થવાની શરૂઆત થાય છે. જેમ જેમ તે વિશેષ પુરુષાર્થ કરીને વિનય ગુણની ઉગ્ર આરાધનામાં જોડાય છે, તેમ તેમ તેનો માનભાવ ઓગળતો જાય છે અને સ્વચ્છંદ નષ્ટપ્રાયઃ થતો જાય છે. પરમ વિનયપણાને પ્રાપ્ત થતાં તેનામાં ઉત્તમ પાત્રતા પ્રગટ થાય છે. સદ્ગુરુના શરણમાં રહી તેમના જેવી આત્મિક ઋદ્ધિ મેળવવાની ભાવના બળવાન થતી જાય છે. તેને સદ્ગુરુનું અદ્ભુત, અલૌકિક માહાત્મ્ય અંતરમાં યથાર્થ સમજાય છે અને સદ્ગુરુ પ્રત્યે અતિ ઉલ્લાસભાવે અત્યંત ભક્તિ પ્રગટે છે. ભક્તિની પરિપક્વતા થતાં અને તેમની એકનિષ્ઠાએ સેવા કરતાં તેની વૃત્તિનો પ્રવાહ શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રત્યે વળે છે. તેમની આજ્ઞાના આરાધનથી તેમના જેવી જ

For Private & Personal Use Only

આત્મિક સમૃદ્ધિ ક્રમે કરીને તેને પણ પ્રગટે છે. જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પ્રકાશિત થતો જાય છે, તેમ સદ્ગુરુ પ્રત્યેના વિનય વડે મુમુક્ષુના ગુણો ઉત્તરોત્તર વિશેષ ને વિશેષ ખીલતા જાય છે.

વિનયમાર્ગનો આવો અલૌકિક મહિમા મુમુક્ષુને હૃદયગત થયો હોય છે. તે જાણે છે કે આ વિનય સદ્ગુરુ પ્રત્યે કરવામાં આવે તો જ સાર્થક છે, કારણ કે અસદ્ગુર્ પ્રત્યેનો વિનય પારમાર્થિક ફળ આપી શકતો નથી. મુમુક્ષુને સદ્ગુરુ-અસદ્ગુરુનો વિવેક હોય છે. તેને દેષ્ટિસગ હોતો નથી, પરંતુ ગુણો પ્રત્યે રાગ હોય છે. તે જાણે છે કે અસદ્<u>ગર</u>ને સદ્<u>ગર</u>બુદ્ધિએ સેવવા અને તેમના પ્રત્યે વિનયાદિ કરવા એ તો 'ગુરુમુઢતા' છે. ' તેથી તે તો આત્મજ્ઞાનાદિ લક્ષણસંપન્ન સદ્વુરૂને જ અનુસરે છે. જેમણે ધર્મથી ઉન્મુખ બનીને બહુમતી આદિના જોર ઉપર યથેચ્છ પ્રવૃત્તિઓ કરવા માંડી હોય તેવા અસદ્ગુરુની નિશ્રામાં તે ધર્મ કરતો નથી, કારણ કે તે જાણે છે કે જાત અને જીવનનો ભોગ આપીને તેમને અનુસરવા જતાં આત્માના કલ્યાણને બદલે મહા અકલ્યાણ જ થાય છે. અસદ્વગુરુ પ્રત્યે વિનય કરવો તે મિથ્યા માર્ગને ઉત્તેજન આપવા સમાન જાણી તે તેને ત્યજે છે. 'શ્રી ગચ્છાચાર પયન્ના'માં કહ્યું છે કે અગીતાર્થ કુશીલના સંગને હું ત્રિવિધે છોડું છું. માર્ગમાં મળતા ચોરની જેમ મોક્ષમાર્ગમાં એ સંગ મને વિઘ્નરૂપ છે. તેમના સમાગમ અંગેના વિચારો કરવા તે માનસિક સંગ છે, તેમની સાથે આલાપ-સંલાપ આદિ કરવો તે વાચિક સંગ છે અને તેમની સામે જવું, આવે ત્યારે ઊભા થવું, પ્રશામ વગેરે કરવા એ કાયિક સંગ છે. આ ત્રિવિધ સંગ સર્વથા વર્જવા જોઈએ.^ર શ્રીમદ્દ કહે છે –

'….. પોતાને સદ્દગુરુની પરીક્ષા થતાં અસદ્દગુરુને અસત્ જાણ્યા તો પછી તે તરત જ અસદ્દગુરુ વર્જીને સદ્દગુરુના ચરણમાં પડે; અર્થાત્ પોતામાં કિંમત કરવાની શક્તિ આવવી જોઇએ.'³

જીવે ઝેરના સંસર્ગથી જેટલા દૂર રહેવાની જરૂર છે, તેના કરતાં પણ વધારે <u>અસદ્ગુરુથી દૂર રહેવાની જરૂર છે, કારણ કે ઝેરનો સંસર્ગ જીવન હરી લે છે, જ્યારે</u> ૧- જુઓ : પંડિત શ્રી રાજમલજીકૃત, 'પંચાધ્યાયી', ઉત્તરાર્ધ, શ્લોક ૫૯૫ 'अदेवे देवबुद्धिः स्यादधर्मे धर्मधीरिह । अगुरौ गुरुबुद्धिर्या ख्याता देवादिमूढता ।।' ૨- જુઓ : 'શ્રી ગચ્છાચાર પયન્ના', ગાથા ૪૮ 'अगीयत्थकुसीलेहिं, संगं तिविहेण वोसिरे । मुक्स्बमग्गस्सिमे विग्घे, पहंमी तेणगे जझ ।।' ૩- 'श्रીમદ્ રાજચંદ્ર', છટ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૪ (ઉપદેશછાયા-૪) અસદ્ગુરુનો સંગ તો આત્મહિત હરી ભવભ્રમણ વધારી મૂકે છે. 'શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર'માં તો કહ્યું છે કે લાખ વર્ષ સુધી સૂળીમાં વિંધાઈને રહેવું સારું, પરંતુ અર્ધી ક્ષણ માટે પણ અગીતાર્થની સાથે રહેવું નહીં.^૧ જે જીવ સંસારપરિભ્રમણથી ડરતો હોય તેણે તો લોકો તરફથી થતી નિંદા-પ્રશંસાના વિચારથી શિથિલ થયા વગર અસદ્ગુરુના સેવનરૂષ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. અસદ્ગુરુનો વિનય કરવાથી કર્મબંધ થાય છે અને મિથ્યાત્વને પોષણ મળે છે. જે સુખને વશ થઈને પોતાના આચારોમાં શિથિલ થઈ ગયા છે, તેમનું આગમન થતાં અભ્યુત્થાન (માનાર્થે ઊત્મા થવું) કરવાથી કર્મબંધ થાય છે, કારણ કે તે પ્રમાદની સ્થાપનાનું અને તેની વૃદ્ધિનું કારણ છે.^૨ તેમને નમવાથી તેમના દોષોને અનુમોદન મળતું હોવાથી તે દોષોનું પોષણ થાય છે. જે માર્ગની આરાધનાથી આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે તેવા લોકોત્તર માર્ગમાં સદ્ગુરુનો વેષ ધારણ કરેલા અસદ્ગુરુને અસદ્દગુરુરૂપે જાણવા છતાં નમસ્કાર કરવા, વિનયાદિ કરવા તે નિતાંત અયોગ્ય છે. શ્રીમદ્ કહે છે –

'પરિગ્રહ્ધારી ચતિઓને સન્માનવાથી મિથ્યાત્વને પોષણ મળે છે, માર્ગનો વિરોધ થાય છે.'³

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જેમને વંદન કરવામાં આવે છે તેમના ગુણ-દોષોને વિચારવા નિર્સ્યક છે, કારણ કે નમસ્કાર કરનારને જે લાભ થાય છે તે વંઘ વ્યક્તિના ગુણોને આશ્રીને નથી થતો, પરંતુ પોતાના ભાવોની શુદ્ધિથી થાય છે. તો તેનું સમાધાન એ છે કે નિર્જરા અને પુણ્યબંધમાં ભાવશુદ્ધિ કારણભૂત છે એ વાત બરાબર છે, પરંતુ તે ભાવશુદ્ધિ સદ્ગુરુરૂપ શુભ નિમિત્તના અવલંબનથી થાય છે, અસદ્ગુરુના નિમિત્તથી નથી થતી. વળી, અસદ્ગુરુને વંદન કરવાથી તેમની શાસ્ત્રાજ્ઞા વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓની અનુમોદના થાય છે તથા તેના પોષણનું મહાપાપ લાગે છે. વળી, તેમના સંગમાં રહેવાથી પોતાનામાં પણ શિથિલતા આવે છે અને તેમની મિથ્યા આજ્ઞાઓ પણ પાળવી પડે છે. તેથી મુમુક્ષુ તો તેવા આત્મ-અહિતકર અસદ્ગુરુનો ત્યાગ કરે છે. શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે પાર્શ્વસ્થ આદિ પાંચ પ્રકારના સાધુઓથી મુમુક્ષુઓને દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવી છે અને તેમને વંદન-નમસ્કાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેથી સંસારવૃદ્ધિ થાય છે અને મુમુક્ષુતાથી ભ્રષ્ટ થવાય

૧- જુઓ : 'શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર', અધ્યયન ૬, ગાથા ૧૪૮
'वासलक्खंपि सूल्रीए, संभिन्नो अच्छिया सुष्टं ।
अगीयत्थेण समं एक्कं, खणद्धंपि न संवसे ।।'
ર- જુઓ : આચાર્યશ્રી શિવકોટિજીકૃત, 'ભગવતી આરાધના', ગાથા ૧૧૬ની ટીકા 'सुखशीलजनेऽभ्युत्थानं कर्मबंधनिमित्तं प्रमादस्थापनोपबृंहणकारणात् ।'
३- 'श्रीभद् રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૬૬૭ (ઉપદેશનોંધ-૧૧) છે.^૧ તે પાંચ પ્રકારના સાધુઓ આ પ્રમાશે છે –

(i) પાર્શ્વસ્થ – પાર્શ્વસ્થ મુનિ ઇન્દ્રિયવિષયોથી પરાજિત થઈને ચારિત્રને તૃણ સમાન સમજે છે.

(ii) કુશીલ – કુશીલ મુનિ ઇન્દ્રિયચોરોથી પીડિત થાય છે અને કષાયરૂપ શિકારી પ્રાણી દ્વારા અહણ થાય છે, ત્યારે તેઓ સાધુમાર્ગનો ત્યાગ કરી ઉન્માર્ગમાં પલાયન થાય છે.

(iii) સંસક્ત – સંસક્ત સાધુઓ કોઈ અશુભ નિમિત્ત કે દુરાચારીનો યોગ મળતાં પોતે જ તેવા દુષ્ટ ભાવવાળા થઈ જાય તેવા શિથિલાચારી હોય છે.

(iv) અવસન્ન – જે સાધુ ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થાય છે, અસંયત જનોની સેવા કરે છે, સુખશીલની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અવસન્ન સાધુ છે.

 (v) મૃગચારિત્ર – જે મુનિ સ્વતંત્ર થઈને, સ્વેચ્છાચારી બનીને આગમવિરુદ્ધ અને પૂર્વાચાર્ય-અકથિત આચારોની કલ્પના કરે છે તે મૃગચારિત્ર (સ્વચ્છંદી) મુનિ છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સાધુઓ ભ્રષ્ટ સાધુઓ છે અને પોતાને સદ્ગુરુ તરીકે મનાવી અન્યથા પ્રવર્તતા હોવાથી તેઓ પોતે જ દંડને યોગ્ય છે, તો તેઓ વંદનાદિને યોગ્ય તો કેવી રીતે હોઈ શકે? અસદ્ગુરુઓનો વિનય ન કરવાથી તેમનો અનાદર થતો નથી. અસદ્ગુરુનો વિનય ન કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો પ્રથમ બરાબર સમજીને હેયને છાંડી, ઉપાદેયને આચરવું એ તો મુમુક્ષુ જીવનું કર્તવ્ય છે. મુમુક્ષુ અસદ્ગુરુનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ તેને તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર-ભાવ હોતો નથી. તે તેમની નિંદા કરતો નથી. 'તેમને દુર્ગતિમાં પતન કરાવનાર મોહનીય વગેરે અશુભ કર્મોનો ઉદય વર્તી રહ્યો છે' એમ વિચારી એવા નિર્ગુણી પ્રત્યે તે કરુણાભાવના રાખે છે. તે પોતાની મુમુક્ષુતા જળવાઈ રહે તે અર્થે તેમના સંસર્ગથી દૂર રહે છે, પણ દ્વેષ-ભાવ નથી રાખતો.

આમ, મુમુક્ષુ જીવ સદ્ગુરુનો વિનય કરે છે અને અસદ્ગુરુનો ત્યાગ કરે છે. અનંત કાળનાં જન્મ-મરણના પરિભ્રમણથી થાક લાગ્યો છે એવો વિવેકી, વિચારવાન ૧- જુઓ : (૧) આચાર્યશ્રી વટ્ટકેરજીકૃત, 'મૂલાચાર', ગાથા પ૯૫ 'पासत्थो य कुसीलो संसत्तोसण्ण मिगचरित्तो य । दंसणणाणचरित्ते अणिउत्ता मंदसंवेगा । ।' (૨) આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'પંચવસ્તુ', શ્લોક ૭૩૦ 'वञ्जिज्ज य संसग्गं पासत्थाईहिं पावमित्तेहिं । कुज्जा य अप्पमत्तो सुद्धचरित्तेहिं धीरेहिं । ।' મુમુક્ષુ જીવ આત્મકલ્યાણ અર્થે વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ સમજી સદ્ગુરુની વિનયભક્તિમાં જોડાય છે, તેમની આજ્ઞાને બહુમાનપૂર્વક શિરસાવંઘ ગણે છે અને સ્વચ્છંદનિરોધપણે તેને આરાધે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તતાં સહજપણે તેનું અનેકવિધ કલ્યાણ થાય છે, સ્વચ્છંદાદિ દોષો ટળતાં તેનો આત્મા પવિત્ર બને છે અને એ રીતે તેની યોગ્યતા વધતાં સદ્ગુરુ તેને આત્મબોધનું દાન દે છે. એ આત્મબોધનું વારંવાર ભાવન કરવાથી તત્ત્વવિચારની શ્રેણીએ ચઢવાનું તેને બળ મળે છે, જેના ફળસ્વરૂપે આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) કોઈ જીવને મુમુક્ષુની ભૂમિકામાં એટલે કે આત્મજ્ઞાન થાય તે પહેલાં, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. આવા પ્રસંગે જો તે જીવ જાગૃત ન રહે તો તે સંસારપરિભ્રમણના કારણને સેવે એમ બને, કારણ કે આત્માનુભવના અભાવમાં જીવ નિજસ્વરૂપના જ્ઞાનના વિષયમાં નિઃશંક હોતો નથી. આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં. સાધુપર્યાયમાં હોવાના કારશે તે મુમુક્ષ જીવ ગુરૂપદે હોય તો તે શિષ્યોના વિનયાદિનો લાભ લેવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. તે માનની મીઠાશમાં કસાઈ જતો નથી અને માન ન આપનાર પ્રત્યે દ્વેષ, તિરસ્કાર, નિંદા કરતો નથી. તે પોતાનો સદ્વુરૂરૂપે પ્રચાર કરી માન મેળવવા પ્રયાસ નથી કરતો, પરંતુ પોતે સદ્વુર યોગ્ય લક્ષણો ધરાવતો નથી એમ જણાવે છે. ઉપદેશકપણું વર્તતું હોવાથી અન્ય જીવો માર્ગસન્મુખ થાય એવો ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ તેને લોકો પાસે વંદન કરાવવાની ઇચ્છા નથી હોતી. ઊલટું તે જ્ઞાની મહાત્માઓને અત્યંત ભાવથી વંદન કરે છે અને તેમની અનન્ય ભક્તિભાવે ઉપાસના કરી પોતાના આત્માને વિશદ્ધ કરે છે. તે પોતાથી મોટા કે નાના. ગમે તે ઉંમરના હોય, છતાં જો આત્મજ્ઞાની હોય, પરમાર્થસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા હોય તો તે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી તેમને વંદન કરે છે. તે મહાત્માઓના સદગણોમાં અતિ પ્રીતિવાન હોય છે અને સદ્દગુજ્ઞોની પ્રશંસા કરવામાં ઉત્સાહિત હોય છે. વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે ગુણોથી યુક્ત જે કોઈ મહાત્મા દેખાય તેમના પ્રત્યે તે ઈર્ષ્યા નથી કરતો, પરંતુ તેમના ગુણો જોઈ તે પ્રસન્ન થાય છે, રાજી થાય છે, પ્રમોદભાવ રાખે છે. તે પરના રાઈમાત્ર ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પ્રફુલ્લિત થાય છે. વળી, તે ક્ષણે ક્ષણે પોતાના દોષોની નિંદા કરીને તે દોષોથી મુક્ત થવા માટે પ્રબળ પ્રયત્નશીલ હોય છે. તે અહંકારથી ફુલાતો નથી, પોતાની લઘુતા બતાવે છે અને પોતાના જીવનમાં જે ખામીઓ છે, પોતામાં જે અવગુણો છે તેને જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વિના, નિર્ભયપશે પ્રગટ કરે છે. પોતાની હીનતા પોતાના મુખે બોલવી એ કાંઈ નાની વાત નથી. તેમ છતાં તે સત્યપ્રિય મુમુક્ષ પોતાના મુખે પોતાની હીનતા બોલે છે તથા બીજાના ગુણ ગાય છે. ગુણાનુરાગી બનવાથી પોતે ગુણી થાય છે અને પોતાના આત્માનું શ્રેય કરે છે. તે ક્યારે પણ ખોટાં આલંબનોનો આશ્રય કરી પોતાના દોષોનો

બચાવ નથી કરતો.

મતાર્થી દુષ્ટ આલંબનોનો આશ્રય કરે છે, પરંતુ મુમુક્ષુનાં પરિષ્રામ સ્થિર હોય છે, તેની વૈરાગ્યધારા અખંડિત હોય છે, તેથી તે દુષ્ટ આલંબનોનો આશ્રય લેતો નથી. વિશ્વમાં દુષ્ટ અને પુષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારનાં આલંબનો હોય છે, પરંતુ મુમુક્ષુને તો, 'આ આલંબન દુષ્ટ છે કે પુષ્ટ?'ના વિવેકપૂર્વક કરેલા નિર્ણયના આધારે કરેલો દુષ્ટ આલંબનનો ત્યાગ અને પુષ્ટ આલંબનનો આશ્રય ઉપકારક નીવડે છે. તેથી મુમુક્ષુ પોતાની નબળાઈને ખંખેરી, સિદ્ધિનાં સોપાનને સર કરવા ઉપલબ્ધ પ્રત્યેક આલંબનને આત્મસાધનામાં સહાયક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ આલંબનનો આશ્રય લઈને આત્મા નબળો ન બને અને સાધનાના માર્ગમાં વિક્ષેપ ન પડે તેની તે પૂરેપૂરી કાળજી રાખે છે. આવા આત્મહિતકારી પુરુષાર્થથી મુમુક્ષુ જીવ પોતાનાં કર્મોને ખપાવે છે અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

(૩) આમ, જે જીવ મુમુક્ષુ છે તે વિનયમાર્ગનો વિચાર સમજી શકે છે, પરંતુ જે જીવ મતાર્થી છે તેને વિનયમાર્ગનો સત્ય ઉપદેશ મળવા છતાં તે અવળો નિર્ધાર કરે છે. તેને માનની એટલી બધી ભુખ હોય છે કે તે વિનયમાર્ગનો દુરુપયોગ કરવા તરફ જ ઘસડાય છે. ગુરૂ તરીકેની ગુણસંપત્તિથી રહિત હોવા છતાં અને અજ્ઞાનમાં અથડાતો હોવા છતાં વેષ અને વિદ્વત્તાના કારણે મળતા વિનયનો તે લાભ લે છે. તે પોતાનું જીવન શાસ્ત્રથી નિરપેક્ષ થઈને જીવે છે અને પોતાના અહં-મમને પોષે છે. પોતાના શાસ્ત્રવિરુદ્ધ જીવનનો બચાવ કરવા શાસ્ત્રના ખોટા અર્થો સમજાવી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે છે. પોતાની શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરશા હોવા છતાં પોતે ખૂબ મોટો ધર્મી છે તેવો દેખાવ કરવા તે જ્ઞાનીપુરૂષો સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરે છે. તેમનું નીચું દેખાડવા અને પોતાનું સારું દેખાડવા તે જગત સમક્ષ સગુણીને નિર્ગુણી તરીકે અને પોતે નિર્ગુણી હોવા છતાં પોતાને સગુણી તરીકે દર્શાવે છે. તે સગુણીના ગુણને પણ દોષરૂપે જુએ છે. મિથ્યાત્વથી તેની મતિ હણાઈ ગઈ હોવાથી તેને જ્ઞાનીપુરૂષો ઉપર ઉચ દ્વેષ-તિરસ્કાર થાય છે. લોકોને જ્ઞાનીપુર્ષોની દિશામાંથી પાછા વાળી પોતાના તરફ આકર્ષવા માટે તે પોતાની પ્રશંસા કરે છે અને જિનાજ્ઞાનું પાલન કરનારા મહાત્માઓની નિંદા કરે છે. તે સ્વપક્ષના સ્થાપન માટે શબ્દ અને અર્થના છળ-કપટવાળા વાદથી લોકોને વિટંબણા પમાડે છે. લોકોમાં પણ પ્રાયઃ સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી તેની તરફ ખેંચાઈ જાય છે. આ રીતે મતાર્થી જીવ ભોળા લોકોને અંધ કરી ભુલાવામાં પાડી દે છે.

વળી, મતાર્થી જીવ વક્ર હોવાથી પોતાનાં દુષ્ટ આચરશોનો બચાવ કરે છે. તે પોતાના વિષયો અને કષાયોને છૂટો દોર આપે છે. તેને કોઈ સત્ય શિખામણ આપે કે આવં આચરણ કરતાં સંયમમાં બાધા આવે, માટે આત્મકલ્યાણ કરવા તમારું આચરણ સુધારો. તો તે કહે છે કે 'અમે જે સ્વીકાર્યું છે તે દેશ-કાળને અનુસરીને ઠીક જ છે.' આમ, પોતાના શિથિલાચારને પોષવા તે ખોટા આલંબનનો આશ્રય લે છે. તે શાસ્ત્રોનાં દષ્ટાંતો આપી, 'અમે પણ તે જ ન્યાયે ધર્મારાધન કરી-કરાવી રહ્યા છીએ, આથી અમારા સંબંધી કોઈએ પણ સંદેહ કરવો નહીં' એમ કહે છે. જેમ કે –

(i) પોતે લાવેલ ગોચરીમાં તૃપ્તિ નહીં અનુભવતા હોવાથી અને ગોચરી લાવવાના કાર્યથી થાકેલા હોવાથી, સાધુઓ સાધ્વીએ લાવેલ ગોચરીમાં ગૃદ્ધ બને છે અને તેઓ સ્વબચાવમાં કહે છે કે અમે શ્રી અન્નિકાપુત્રના માર્ગને જ અનુસરીએ છીએ.^૧ તેઓ શ્રી અન્નિકાપુત્ર આચાર્યનું એકદેશીય દખ્ટાંત બતાવીને પોતાના પાખંડને પોષે છે અને 'महाजनો यેન गतः स पन्थाः' - એવો ન્યાય બતાવી પોતાને જિનાજ્ઞાના આરાધક બતાવે છે અને વળી તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેઓ વિનય કરનારનું -ગોચરી લાવી આપનારનું હિત કરે છે એમ ગૌરવ અનુભવે છે. પરંતુ શ્રી અન્નિકાપુત્ર આચાર્યને નામે 'સાધ્વીનો લાવેલ પિંડ વાપરવામાં વાંધો નથી' એવું કહેનારા એ નથી જાણતા કે તે આચાર્ય તો વયોવૃદ્ધ હતા, તેમનું શારીરિક બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, દુષ્કાળના કારણે શિષ્યવર્ગ તેમની પાસે ન હતો, આથી ગુણોથી યુક્ત અને પરિચિત સાધ્વી દ્વારા લવાયેલ ગોચરીને તેમણે વિધિપૂર્વક લીધી હતી. આવા મહાન આત્માઓના વર્તનનો દાખલો લઈ તેનું અનુકરણ કરવું અને તેને માર્ગરૂપે સ્થાપવો તે જિનાજ્ઞાનો ભંગ કરવા બરાબર છે.

(ii) રસગારવ, રિદ્ધિગારવ અને શાતાગારવમાં ગૃદ્ધ બનેલા કેટલાક મતાર્થીઓ પોતાની રસવૃત્તિને પોષવા અજ્ઞાહારી પદની આરાધનાનો ઢોંગ કરી વિગઇઓનું સેવન કરે છે અને તેમ કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે. પોતાની આહારની લોલપતા છતી ન થઈ જાય તે માટે શાસ્ત્રોનાં હિતવચનોની પુર્ણપણે ઉપેક્ષા કરે છે. એટલું જ નહીં પણ શાસ્ત્રના સૂરોથી જુદો જ સૂર કાઢી શાસ્ત્રના સુરોને બેસુરા કરવાનો પ્રયાસ કરતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી. તેમને માટે જિનાજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ રમતની વાત છે. તેઓ 'અનિવાર્ય કારણ આવી પડે ત્યારે જ વિગઇ લેવી અને તે પણ ગુર્વાદિની આજ્ઞા મેળવીને; તથા ગુરુ જે વિગઇને જેટલા પ્રમાણમાં, જેટલા દિવસ સુધી લેવાની રજા આપે તે વિગઇને તેટલા પ્રમાણમાં, તેટલા દિવસ સુધી જ લેવી' એવી આત્મહિતકર મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરી, આહારની આસક્તિના <u> ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું</u> સ્તવન', ઢાળ ૩, કડી પર,પ૩ 'આર્ચ અભ્રિઅપુત્ત અજ્જા, લાભથી લાગા; કહે નિજલાભે અતપ્તા, ગોયરી CHIOTE. ન જાણે ગતશિષ્ય અવમે, થિવિર બલઢીણો:

લીશો.'

સુગુણપરિચિતસંચતિકૃત, પિંડવિધિ

અંધકારમાં ગરકાવ બની તેઓ કહે છે કે 'વિગઇ રોજ લેવામાં કાંઈ વાંધો નથી' અને શ્રી ઉદાયન રાજર્ષિનં ઉદાહરશ આગળ કરી પોતાનો બચાવ કરે છે.^૧ તેઓ કહે છે કે 'શ્રી ઉદાયન રાજર્ષિ વારંવાર વિગઇનું સેવન કરતા હતા અને તેઓ ભગવાનની આજ્ઞા વિરદ્ધની પ્રવૃત્તિ કરે નહીં અને તેથી વિગઇ લેવી નિર્દોષ છે.' પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે શ્રી ઉદાયન રાજર્ષિએ નિષ્કારણ વિગઇનું સેવન કર્યું ન હતું. તેમણે વિગઇનું સેવન રસગારવને આધીન થઈને કે દેહની પુષ્ટિ માટે કર્યું ન હતું. તેમનું શરીર ઠંડા કે લુખ્ખા પદાર્થોને સહન કરી શકતું ન હતું, તેથી તેઓ ગોકુળમાં જઈ દહીંનું સેવન કરતા હતા. તેમનં વિગઇસેવન સંયમયાત્રાની સાધના માટે જ હતં. જ્યારે દેહની અવસ્થા સંયમસાધનામાં અંતરાયરૂપ બની ત્યારે તે અંતરાયનો નાશ કરવા પૂરતો જ તેમણે વિગઇનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પરંતુ મતાર્થી તેમનું દષ્ટાંત આગળ કરીને રોજ વિગઇ વાપરવામાં જિનાજ્ઞાભંગનો કોઈ દોષ નથી લાગતો એમ અજ્ઞાની-મઢ-ભોળા ભક્તજનોને જણાવે છે અને તે પ્રવૃત્તિનો તેમને રંજ પણ થતો નથી. તે પ્રવૃત્તિ તેમના હૃદયને જરા પણ ક્ષોભ ૫માડતી નથી. પરિણામે પોતાની શિથિલતાનો શિથિલતારૂપે સ્વીકાર ન કરતાં એને જ માર્ગરૂપે, સત્યરૂપે પ્રતિપાદિત કરી પોતાનું તો અહિત કરે જ છે, પણ સાથે સાથે અનેક અજ્ઞાની જીવોનું પણ અહિત કરે છે. તે અનેક આત્માઓને ઉન્માર્ગમાં સન્માર્ગની સંજ્ઞા કરાવી, સન્માર્ગસન્મુખ થતાં અટકાવે છે; અધર્મને ધર્મરૂપે સમજાવી ધર્મની આરાધના કરવામાં બાધા પહોંચાડે છે; અનાચારને આચારમાં ખપાવી, આચારની ઉપેક્ષા કરવા પ્રેરે છે.

જે મુમુક્ષુ હોય તે તો જિનાજ્ઞાને વફાદાર રહી ઉત્સર્ગ માર્ગે ચાલવાની રુચિવાળો જ હોય છે. અપવાદનું નિર્સ્થક સેવન કરવા માટે એનું હૃદય તૈયાર જ થતું નથી. અપવાદનું સેવન કરવા એ ત્યારે જ તૈયાર થાય કે જ્યારે જિનાજ્ઞાનુસાર અપવાદાચરણ કરવું પડે એવા અનિવાર્ય સંયોગો ઉપસ્થિત થયા હોય અને એવા સંયોગોમાં પણ એ જે અપવાદાચરણ કરે તે જિનાજ્ઞાને અનુસરીને જ કરે. તેથી તેનું અપવાદાચરણ ચારિત્રનો ઘાત કરનારું નથી થતું, ઊલટું તે અપવાદાચરણ સંયમજીવનની પુષ્ટિ કરનારું બને છે. પરંતુ મતાર્થી તો આત્મહિતની - આત્મરક્ષાની ઉપેક્ષા કરી, ક્ષણિક લાભની લાલસામાં તણાઈ જઈને મર્યાદાઓનો ભંગ કરે છે અને મોહથી મૂઢ પરિણામવાળો બનીને એ અકર્તવ્યને કર્તવ્યરૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે.

મતાર્થી પોતાના શિથિલાચારનો સ્વીકાર નથી કરતો. તે સરળતાથી સત્ય નથી ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, 'શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ', વંદન અધ્યયન, ગાથા ૧૧૯૯ 'भक्तं वा पाणं वा भुत्तूणं लावलवियमविसुद्धं । तो अवज्जपडिच्छत्रा उदायणरिसिं ववइसंति ।।' કહેતો કે 'આ મારી ભૂલ છે, હું ગુણહીન છું, મારામાં ભગવાને બતાવેલું જીવન જીવવાની શક્તિ નથી, હું પ્રમાદને આધીન થઈ ગયો છું, મને વિષય-કષાય પીડી રહ્યા છે, એથી મારાથી વિધિ મુજબનું જીવન જિવાતું નથી, માર્ગ તો ભગવાને કહ્યો છે તે જ છે, હું જીવું છું તેમ નથી.' આમ, જો તે પોતાના દોષને પ્રગટ કરે તો તેના આત્માની અધોગતિ ન થાય અને સમાજ પણ ગેરમાર્ગે ન દોરવાય. પરંતુ મતાર્થી તો ખોટાં ખોટાં કારણો આપી પોતાના દોષોને છુપાવે છે અને પાપની જ વૃદ્ધિ કરે છે. તેને આત્મકલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિઓ કપ્ટરૂપ, બોજારૂપ, બંધનરૂપ, ઉપાધિરૂપ અને આપત્તિરૂપ લાગે છે. આથી તેવી આત્મકલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિથી છૂટવા માટે તે કોઈ ને કોઈ ઉપાય શોધ્યા જ કરે છે.

મતાર્થી પોતાના બચાવ માટે, પોતાની નિર્બળતા છુપાવવા માટે કહે છે કે 'કાળ વિષમ છે', 'આ કાળમાં આવું બને જ નહીં', 'ભગવાને પણ કહ્યું છે કે દુષ્ત્ર કાળમાં ચારિત્ર પાળવું દુષ્કર છે', 'આજે આવું કોશ કરે છે?', 'લોકોનું માનસ પણ જોવું જોઈએ', 'મારું શરીર કામ આપતું નથી', 'અત્યારે તો મારાથી ત્યાગ અને વૈયાવચ્ચ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે આ ઉંમર અભ્યાસની છે. શાસ્ત્રાધ્યયનનો કાળ છે, તો આ વયમાં – આ સમયમાં વૈયાવચ્ચ અને તપ-ત્યાગમાં પડી જઈએ તો અભ્યાસ કેવી રીતે થાય?', 'વિહાર જ કર્યા કરીએ તો અભ્યાસ ક્યારે થાય?', 'શું આખો દિવસ ક્રિયા જ કર્યા કરીએ?', 'આગળના મહાત્માઓ પણ ભણવા માટે, શરીર માટે અનેક અપવાદો સેવતા હતા', 'તપ વિના પણ કેવળજ્ઞાન થઈ શકે છે. કુરગડુ મુનિએ ક્યાં તપ કર્યું હતું?', 'શરીર તો સાચવવું જ પડેને? એને સાચવ્યા વિના ધર્મ નથી થતો. તેથી શરીરની ઉપેક્ષા થોડી કરાય?', 'સંઘયણ પણ નબળું છે', 'આવું તો દરેક કાળમાં ચાલે જ છે', 'બધાથી કાંઈ બધું થતું હશે?', 'બહુ ભણીને શું કામ છે?', 'માયતુષ મુનિ ક્યાં બહુ ભણેલા હતા', 'માત્ર વૈયાવચ્ચથી પણ તરી જઈશું. નંદિષેણ મુનિ વૈયાવચ્ચથી જ તરી ગયા હતાને!'

શિયાળામાં કહે કે 'હમશાં તો ઠંડી પડે છે. આ દિવસોમાં કોઈ ક્રિયાઓ બરાબર ન થાય, રાત ઘણી મોટી હોય છે. શરીર લુખ્ખું થઈ ગયું છે, તેથી તપ થઈ શકે એમ નથી. આવી ઠંડીમાં જાગીને સ્વાધ્યાય શી રીતે કરવો? સવારના પહોરમાં કાંઈક ગરમાગરમ મળે તો જ શરીર ચાલે, કામ થાય અને ભણાય-ગણાય.' ઉનાળામાં કહે કે 'આવી ગરમીમાં તપ કેવી રીતે થાય? ઠંડક માટે કાંઈક તો જોઈએને? વિહારમાં પણ બહુ તાપ થઈ જાય છે! મેલાં કપડાં આ ઋતુમાં ન પાલવે. પરસેવો કેટલો વળે, કપડાં પણ ચામડાં જેવાં થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વાધ્યાયમાં જોઈએ તેવી મઝા પણ કેવી રીતે આવે?' ચોમાસું હોય તો કહે કે 'હવા ભેજવાળી છે, વાતાવરણ બધું સુસ્ત છે. પેટમાં વાયુ રહે છે, શરીર તૂટે છે. તાજગીનો તો અનુભવ જ નથી થતો, પછી સ્વાધ્યાય, વૈયાવચ્ચ અને તપ કેવી રીતે કરવાં?' આવા અનેક પ્રકારના ઉદ્ગારો મતાર્થી(અસદ્ગુરુ)ના મુખે સાંભળવા મળે છે. પોતાની શિથિલતા છુપાવવા મતાર્થી જીવ આવી રીતે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આદિનું અવલંબન લે છે અને તેના કારણે તે સંસાર-સાગરમાં ડૂબી મરે છે. મિથ્યા આલંબનનો આશ્રય કરવાથી તે ધર્મથી પતિત થઈ દુઃખમય સંસારમાં ભટક્યા કરે છે.

મુમુક્ષુ જીવ કળિકાળ આદિને દોષ ન આપતાં પૂર્ણ પુરુષાર્થ વડે પોતાનું કાર્ય સાધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેની વિચારધારા પરષાર્થપ્રેરક હોય છે. 'જો આ કાળમાં ધર્મ ન થતો હોત તો ભગવાનનું શાસન જ શી રીતે ચાલત? ભગવાનનો ધર્મ પાંચમા આરાના અંત સુધી રહેવાનો છે. એનો અર્થ જ એ છે કે આ કાળમાં પણ ધર્મ થઇ શકે છે. જો પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ઉદ્યમવંત બનીએ તો પાંચમા આરામાં પણ આત્મ-હિત સધાય છે.' જે જે સંયોગો મળે, જે જે સામગ્રી મળે, જે જે સ્થિતિ સર્જાય. તે તે વખતે તેની દષ્ટિ ઉચ્ચ આલંબનો પ્રત્યે જ જોડાયેલી હોય છે. તે વિચારે છે કે પર્વના મહાપુરૂષો વિપરીત સંયોગોમાં પણ ઉત્સર્ગ માર્ગથી ચલિત ન થયા અને માર્ગમાં સ્થિર રહેવાનો કેવો અદ્ભુત પુરુષાર્થ કર્યો! કેવી કેવી પીડાઓ વેઠીને માર્ગ અનુસાર જીવન જીવ્યા અને માર્ગને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જ વહેતો રાખ્યો! જો આવેલી આપત્તિને હું સહન કરી લઉં અને નીચા આલંબનનો આશ્રય ન લઉં તો મને શું નુકસાન થવાનું છે? દેહની પીડા એ મારી પીડા નથી, દેહનું નુકસાન એ મારું નુકસાન નથી, કારણ કે દેહ જ મારો નથી. મહાપુરુષોએ કેવી રીતે દેહનો નાશ વહોરીને પણ આત્મસાધના કરી છે!' ઇત્યાદિ પ્રકારે આસક્તિને અશક્ત કરે છે અને પ્રમાદને પાંગળો કરે છે. આમ, દરેક પ્રસંગ એની ઉન્નતિનું કારણ બને છે. પરંતુ મતાર્થી જીવ પોતાના દોષ ઢાંકી, શિથિલાચારી બની પોતાની અધોગતિ નોતરે છે. મતાર્થી ખોટાં બહાનાં કાઢી ભોળા-અજ્ઞાની જીવોની આંખમાં ધૂળ નાખે છે. તેઓ ગુરુ તરીકેનાં માન-કીર્તિ મેળવવા માટે પોતાના આત્મહિતનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. આચાર્યશ્રી યોગીન્દદેવ કહે છે કે જે કોઈ ઐહિક લાભ કે કીર્તિના કારણે શિવસંગ છોડી દે છે તે મુનિઓ લોઢાના ખીલાને મેળવવા માટે દેવાલય તથા દેવને બાળે છે.* વિનયાદિના અધિકારી ન હોવા છતાં તેઓ શિષ્યો પાસે વિનયાદિ કરાવવા ઇચ્છે છે અને પોતાનું ઘોર અનર્થ કરે છે. આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી કહે છે કે ગુણ વિનાનો હોવા છતાં પણ લોકો તરફથી મળતાં વંદન, સ્તુતિ, આહાર-પાશી વગેરેથી ખુશ થઈને તે મેળવવા ઇચ્છા

૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'પરમાત્મપ્રકાશ', અધિકાર ૨, ગાથા ૯૨ 'लाहहँ कित्तिहि कारणिण जे सिव-संगु चयंति । खीला-लग्गिवि ते वि मुणि देउलु देउ डहंति ।।'

830

રાખનાર પાડા, ગાય, ઘોડા, ઊંટ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર તે દેવામાંથી છૂટો થઈ શકશે નહીં.^૧

(૪) મતાર્થી ગુરુઓને પોષવાવાળા મતાર્થી શિષ્યો પણ ઘણા હોય છે. મતાર્થી ગુરુ તેને માન આપે છે અને તે મતાર્થી ગુરુનો વિનય કરે છે. આમ, બન્ને એક-બીજાનો અહંકાર પોષે છે. મતાર્થીને આત્મકલ્યાણનો રસ ન હોવાથી તે પોતાની અનેક જાતની લાલસા પૂરી કરનારને ગુરુ માને છે. ઉજ્જ્વલ ચારિત્રવાન તથા સત્ય ઉપદેશ આપનારા ગુરુ પાસેથી પોતાની સંસાર વધારનારી માનાદિ લાલસાઓ પૂરી થતી ન હોવાથી તે સદ્ગુરુનો વિનય નથી કરતો, પણ તેમની સાથે ગેરવર્તજ્રૂક કરે છે, તેમની સાથે કલહમાં ઊતરે છે, તેમનું વચન માન્ય નથી રાખતો; પરિણામે ગુરુદ્રોહી બનીને પતિત થાય છે. તે સદ્ગુરુ પાસે તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાનો ઉદ્યમ કરતો નથી અને અસદ્ગુરુનાં વિષય-કષાયપોષક વચનો સાંભળીને ઉત્સાહિત થઈ જાય છે અને તેમની સેવા-વૈયાવચ્ચમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માનનાર મતાર્થીને તેમના મારફ્ત પોતાનું માન પોષાતું હોવાથી તેમનો વિનય કરે છે. તે એમ માનતો હોય છે કે 'વિશાળ શિષ્યવૃંદવાળા પ્રતિષ્ઠિત ગુરુને સેવીએ તો જ આપણને સન્માન મળે, લોકોને આપણા ઉપર સદ્ભાવ રહે. આપણે જો મોટા પુરુષને અનુસરીએ તો જ લોકો પણ આપણો આદર-સત્કાર કરે, પાંચ માણસો આપણને પૂછવા આવે, આપણને મોટા ભક્ત તરીકે બિરદાવે અને અનેક લોકો તરફથી આદર-સત્કાર-સન્માન વગેરે મળે. તેથી પ્રતિષ્ઠિત ગુરુનો વિનય કરવો તે જ બરાબર છે, ભલે તેઓ સદ્ગુરુના ગુણો ધરાવતા ન હોય.'

મતાર્થી જીવની આવી અવળી વિચારણા હોવાથી તેનું કલ્યાણ થતું નથી. તેને સંસારરોગ તો છે જ, તેમાં પાછું મતાર્થી ગુરુના સંગથી તે અયોગ્ય આચરણરૂપ કુપથ્ય ભોજન પણ કરે છે અને અસદ્ગુરુના અયોગ્ય આચરણને પુષ્ટિ પણ આપતો જાય છે, તેથી તેને અસદ્ગુરુની અસત્પ્રવૃત્તિઓનું અનુમોદન કરવાનું મહાપાપ લાગે છે; એટલે તેનો સંસારરોગ વધતો જાય છે. અસદ્ગુરુના બતાવેલ માર્ગથી મોક્ષપ્રાપ્તિને બદલે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. જે વહાણમાં બેસવામાં આવે તે વહાણનો કપ્તાન જ જ્યારે વહાણને ગાબડું પાડે તો કોણ ઉગારી શકે? વહાણના વિનાશની સાથે સાથે વહાણમાં બેસનારાઓનો પણ વિનાશ થાય છે; તેમ અસદ્ગુરુ અને તેમના શિષ્યો બન્નેનો વિનાશ થાય છે. અવળો નિર્ધાર કરનાર મતાર્થી ગુરુ અને મતાર્થી શિષ્ય બન્ને ઉન્માર્ગનું સેવન ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી મુન્સિકુંદરસૂરિજીકૃત, 'અધ્યાત્મકલ્પદ્ધમ', અધિકાર ૧૩, શ્લોક ૧૯ 'ગુપૈર્વિદ્યનોડવિ ગનાનતિત્તુતિग्रह्ममू यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।

लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादिजन्मभिर्विना ततरते भविता न निष्क्रयः ।।'

કરી દુર્ગતિમાં પડે છે અને ગાઢ કર્મબંધ કરી પોતાનો સંસાર વધારી મૂકે છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ કહે છે કે જે પોતે તો સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ છે, છતાં બીજાને પોતાના પગે પડાવવા ઇચ્છે છે; તે લૂલા, મૂંગા થઈ જાય છે, અર્થાત્ એકેન્દ્રિય સ્થાવર થઈ નિગોદ યોનિમાં જન્મ પામે છે તથા તેને બોધિની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ થઈ જાય છે. વળી, જે પુરુષ દર્શનભ્રષ્ટ એવા મિથ્યાદષ્ટિને જાણવા છતાં લજ્જા, ગારવ અને ભયથી તેના પગે પડે છે, તેને પણ બોધિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તે મિથ્યાત્વરૂપી પાપનું અનુમોદન કરે છે.^૧

આમ, માન અને મતનો કામી એવો મતાર્થી જીવ અવળી વિચારણા કરી ભવ-ભ્રમણ વધારે છે અને મુમુક્ષુ જીવ સવળી વિચારણા કરી આત્મકલ્યાણ કરે છે. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે કે –

'જેમ ફૂવામાં પાણી મીઠું અને એક જ જાતનું છે; પણ તે ફૂવાના એક ચાળામાં કાળીજીરીની પોટલી નાખી હોય તો તે થાળામાંથી નીકળતું બધું પાણી કડવું જ આવે અને બીજા થાળામાં સાકરની પોટલી નાખી હોય તો બધુંચ પાણી ગળ્યું – સાકરના સ્વાદવાળું આવે; એમ આત્મારૂપી કૂવામાં મીઠું પાણી ભર્યું છે, પણ જેના હૃદયરૂપી થાળામાં મિથ્યાત્વરૂપી કડવાશ, મતાર્થ, માનાર્થ અને સ્વચ્છંદ ભર્યા છે તે જીવ ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તોપણ આત્માની નિરાકુળ શાંતિ, અકષાયપણું, સહજ આનંદ – તેનો અંશ પણ તેને ન આવે. તેનું કારણ એ છે કે તેની શ્રદ્ધા અને વર્તન વિપરીતપણે પરિણમે છે.'^ર

જે આત્માઓ મોક્ષાભિલાષી છે, અર્થાત્ જે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તેમને વિનયમાર્ગનું રહસ્ય સમજાય છે; પરંતુ જે પોતાના મતના જ આગ્રહી છે, તેઓ 'સાચું તે મારું' એ નીતિને બદલે પોતાનું માનેલું જે છે તેને જ સાચું માનવાનો અને મનાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. આવા મતાર્થીઓ વિનયમાર્ગનો ઊંધો અર્થ તારવી, ઉન્માર્ગના સેવનથી ગાઢ કર્મબંધ કરી, પોતાનો સંસાર વધારી મૂકે છે એમ આ ગાથાનો આશય છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'દર્શનપાહુડ', ગાથા ૧૨,૧૩ 'जे दंसणेसु भट्टा पाए पाडंति दंसणधराणं । ते होंति ऌल्ल्म् आ बोहि पुण दुल्ल्हा तेसिं ।। जे वि पडंति च तेसिं जाणंता ऌज्जागारवभयेण । तेसिं पि पत्थि बोहि पावं अणुमोयमाणाणं ।।' ૨- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૨૮

'હોય		જીવ તે,			
દુઃખરૂપ	ા આ	સંસારને,	જાશે	અથિર	ખચિત.
વિવેકથ	ી ગુણ	વાન તે,	સમજે	એહ	વિચાર;
જેને	તત્ત્વરુચિ	ા વડે,	થયો	સત્ય	નિર્ધાર.
એથી	અન્ય	અજ્ઞાનથી,	જેની	મતિ	વિપરીત;
હોય	મતાર્થી	જીવ તે	, અવ	ળાને	અવિનિત.
દુર્વિદગ	ધ દોષે	ભાર્યા,	મિથ્યા	મન	અહંકાર;
જ્ઞાની	કથિત	સત્યાર્થનો,	અવળ	ù a	નિર્ધાર.''

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૮ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૮૫-૮૮)

עיזה החול הצואי, מיא ה הומאנגר הע החול הצואי, הואי זאי העדבי

ભૂમિંકા ગાથા ૨૨માં કહ્યું કે જે મુમુક્ષુ જીવ હોય તે વિનયમાર્ગાદિનો મૂળ હેતુ ભૂમિંકા સમજે છે અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો ઊંધો નિર્ધાર કરે છે.

આમ, મતાર્થી જીવ વિનયમાર્ગનો પરમાર્થ સમજતો નહીં હોવાથી તે ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તોપણ તે ક્યારે પણ આત્માની સહજસ્વભાવદશા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, કારણ કે મૂળમાં જ ભૂલ રહી જવા પામી છે. આવા મતાર્થીપણાનું ફળ જણાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે કે –

'હોચ મતાર્થી તેહને, થાચ ન આતમલક્ષ; ગાથા તેહ મતાર્થી લક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ.' (૨૩) જે મતાર્થી જીવ હોચ તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાચ નહીં; એવા મતાર્થી અર્થ જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે. (૨૩)

આત્માર્થી જીવને માત્ર આત્માનું પ્રયોજન હોવાથી તેને સતુનો આદર પ્રગટે ભાવાર્થ છે. આત્માનો લક્ષ થાય છે અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સ્વરૂપજાગુતિપૂર્વક થાય છે. પરંતુ જે જીવોને સત્ય કરતાં પોતાનો પક્ષ જ વધારે વહાલો છે અને જે પોતાના પક્ષના અતિશય આગ્રહી છે એવા મોહાધીન જીવોને આત્માનું લક્ષ કદાપિ થતું નથી. જ્યાં મત હોય છે ત્યાં સતુ હોતું નથી અને જ્યાં સતુ એવા આત્માનો લક્ષ જ ન હોય ત્યાં આત્મપ્રાપ્તિ કઈ રીતે સંભવે? અને આત્મપ્રાપ્તિ વિના મોક્ષ કઈ રીતે સધાય? જીવમાં મુમુક્ષુતાનો ઉદય થતાં આત્મલક્ષ બંધાય છે. આ ભૂમિકામાં પ્રવેશ થયા પહેલાં જીવ વાસ્તવિક ધર્મારાધના કરી શકતો નથી. આગ્રહ-માન-અજ્ઞાનની પકડમાંથી જીવ કંઈક અંશે બહાર આવે પછી જ તેને આત્મલક્ષ બંધાય છે. તે પહેલાં કદાચ ધર્મનું બાહ્ય ખોળિયું તે ભલે ઓઢી લે, પણ તેનો ભાવ તો અશુદ્ધ જ રહે છે. તે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે તોપણ તેમાં તેનો આશય તો જાણ્યે-અજાણ્યે સાંસારિક સુખો તથા માનાદિ મેળવવાનો જ રહે છે. તેની પ્રવૃત્તિના બાહ્ય આકાર-પ્રકાર ધર્મના હોવા છતાં, મલિન ભાવોની મુખ્યતા હોવાથી સંસાર જ પુષ્ટ થાય છે. જે ધર્મપ્રવૃત્તિ વડે મુમુક્ષુ મક્તિ પામે છે તે જ ધર્મપ્રવૃત્તિ વડે મતાર્થી સંસારવૃદ્ધિ કરે છે. સરળતા, મધ્યસ્થતા, વિનય આદિ ગુણોથી રહિત એવો મતાર્થી જીવ ધર્મપ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ મોક્ષસાધક માધુર્યને બદલે શેરડીના ખેતરના શેઢે ઊગેલા લીમડાની જેમ સંસારવર્ધક કટુતાનો જ સંચય કરતો રહે છે.

આમ, મતાર્થી જીવ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરીને પણ સંસારવૃદ્ધિ કરતો હોવાથી તેવા જીવોને ચેતવવા આ ગાથાની બીજી પંક્તિમાં શ્રીમદ્દ મતાર્થીનાં લક્ષણો ભાખવાનો નિર્દેશ કરે છે. આ મહાદુર્ભાગી મતાર્થી જીવનાં લક્ષણો નિંદાદિના ઉદ્દેશ વિના, પક્ષપાત-રહિતપણે અને આત્મહિતાર્થે કહેવાશે, જેથી જીવ પોતામાં રહેલા તે દોષ ઓળખી શકે અને તેને કાઢી શકે. આત્માર્થી જીવ હોય તો તેને આત્મલક્ષ દઢ થાય અને મતાર્થી જીવ હોય તો તેને મતાચહથી છૂટવા નિમિત્ત મળે તે અર્થે 'અર્ઠી કહ્યાં નિર્ધક્ષ' એમ કહી, ઉપોદ્ધાતનો વિભાગ સમાપ્ત કરી, 'મતાર્થીનાં લક્ષણો'ના વિભાગની ભૂમિકા બાંધી છે.

વિશેષાથી મતાર્થી એટલે પોતાના મતનો અર્થી. મતાઅહ એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વિશેષાથી મતાર્થીને આત્મકલ્યાણમાં રસ નથી હોતો, પરંતુ તેને તેનાં મત અને માનની જાળવણીમાં રસ હોય છે. તે કુટિલ અભિનિવેશની પકડમાં આવી ગયો હોય છે. તેને આત્મલક્ષ નથી હોતો. પોતાનું સાચું અને અન્યનું ખોટું એ સિદ્ધ કરવામાં જ એ વ્યસ્ત હોય છે. તેની વિપરીત મતિના કારણે તે સત્ને અસત્ જાણે છે, અસત્ને સત્ જાણે છે; તત્ત્વને અતત્ત્વ જાણે છે, અતત્ત્વને તત્ત્વ જાણે છે; ધર્મને અધર્મ જાણે છે, અધર્મને ધર્મ જાણે છે; હેયને આદેય જાણે છે, આદેયને હેય જાણે છે. આમ, અનેક પ્રકારે તેને વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત માન્યતા હોય છે. આવી ઊલટી મતિના કારણે તેને હિત-અહિતનું ભાન હોતું નથી. તે હિત છોડી અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરી દુઃખી થાય છે. જે માર્ગે આત્મહિત સધાય, તેનાથી વિમુખ થઈ તે અવળે માર્ગે ગતિ કરે છે. તે પોતાનો મત સિદ્ધ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે. માન અને મતના તુચ્છ સુખમાં આસક્ત રહી તે દુર્ગતિમાં પડે છે, પરંતુ તેનું તેને ભાન પણ હોતું નથી. તે તો પોતાના મતાઅહમાં જ મસ્ત હોય છે.

મતાર્થીને પોતાની બુદ્ધિનું, પોતાની તર્કશક્તિનું અભિમાન હોય છે. તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ પોતાનો મત સ્થાપન કરવા માટે કરે છે અને અન્યને હરાવ્યાનું મિથ્યાભિમાન રાખે છે. મતાગ્રહથી છૂટવું તેને ખૂબ વિકટ થઈ પડે છે, કારશ કે અસત્સંગ અને સ્વચ્છંદથી તેના મતાગ્રહની પકડ વધુ ને વધુ મજબૂત બનતી જાય છે. તેનામાં હિત-અહિતનો વિવેક ન હોવાથી તે નિજકલ્યાશ સાધી શક્તો નથી. તેનો આત્મા મોહનિદ્રામાં હોવાથી તેની સર્વ પ્રવૃત્તિ તેને ભવભ્રમશ તરફ લઈ જાય છે. આવો મલિન-આશયી, હીનસત્ત્વી અને ભારેકર્મી મતાર્થી જીવ ભવાભિનંદી હોય છે. તે ભલે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, પરંતુ અંતરમાં તો તેને સંસાર જ ભલો અને રૂડો લાગતો હોવાથી તેને ભવનું જ બહુમાન હોય છે અને તેથી તે ભવાભિનંદી છે.

ભવાભિનંદી જીવ એટલે ભવને - સંસારને અભિનંદનારો, સંસારને પ્રશંસનારો,

સંસારને વખાણનારો, સંસારમાં રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, સંસારને મીઠો માનનારો જીવ. મોહના અતિશય પ્રબળપણાના કારણે તે ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છતો નથી, સંસારથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, તેનાથી થાકતો નથી; તેથી ભવભ્રમણનો અંત લાવવાની તેને ઇચ્છા પણ થતી નથી. ઊલટું જે દ્વારા સંસારનો અંત થઈ શકે તે ધર્મ આચરીને પણ વિષયસુખ, માન-પૂજા આદિ સાંસારિક પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા તે મથે છે. આત્મા સુખસ્વરૂપ હોવા છતાં તે સુખનો આરોપ પરમાં કરે છે. દેહાત્મબુદ્ધિ તેને એટલી દઢ હોય છે કે 'હું કોણ છું?' 'મારું સ્વરૂપ કેવું છે?' 'હું અહીં કેમ આવ્યો છું?' 'મારી આ પ્રવૃત્તિનું ફળ કેવું મળશે?' આદિ હિતાહિતની વિચારણાનો અવકાશ પણ તેને રહેતો નથી. તેથી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં તે મોક્ષમાર્ગ પામી શકતો નથી. ભવબંધનથી છૂટવા માંગતો હોય તે જ ભવબંધનથી છૂટે, પણ જે બંધાવા જ માગતો હોય તે કઈ રીતે છૂટી શકે? એટલે ખરેખર છૂટવા જ ન માગતા હોય તેવા આ ભવાભિનંદી મતાર્થી જીવો મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે.

મુમુક્ષુ જીવ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આત્મલક્ષપૂર્વક કરે છે, તેથી તે સાર્થક થાય છે. પરંતુ ભવાભિનંદી એવો મતાર્થી જીવ લોકરંજન આદિ હેતુએ ધર્મ કરતો હોવાથી તેની આત્મપ્રગતિ થતી નથી. તે દાન આપે, વિનય કરે, સ્વાધ્યાય કરે; પણ તે સર્વ તે લૌકિક ભાવે કરે છે. તેની કિયા માન-પૂજા, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ આદિ લક્ષે થતી હોવાથી સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. આમ, મતાર્થીની ધાર્મિક ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે, કારણ કે ફળપ્રાપ્તિનો આધાર માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન ઉપર હોતો નથી, પરંતુ અંતરના આશય ઉપર હોય છે. બાહ્ય દ્રષ્ટિએ એકસરખું જ અનુષ્ઠાન હોય, પરંતુ કર્તાના લક્ષ અનુસાર ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ કે એક જ પ્રકારનું મિષ્ટાન્ન રોગીને દુઃખકર થાય છે અને નીરોગીને શરીરની પુષ્ટિ કરનાર થાય છે.^૧ શાસ્ત્રોમાં કર્તાના અધ્યવસાયની અપેક્ષાએ અનુષ્ઠાનના પાંચ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે –

(૧) વિષ અનુષ્ઠાન – પૈસો, પદ, પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી, સંતતિ, સિદ્ધિ, કીર્તિ આદિ ઐહિક - ઇહલોક સંબંધી ફળની ઇચ્છાથી કરાતું અનુષ્ઠાન, વિષથી થતાં અહિતની માફક જીવનું અહિત કરનાર હોવાથી વિષ અનુષ્ઠાન છે. દ્રવ્યવિષ તો એક ભવમાં મરણનું કારણ થાય છે, પરંતુ પોતાને ધાર્મિક કહેવરાવવા આદિની આકાંક્ષાથી થતું ભાવવિષરૂપ અનુષ્ઠાન અનેક જન્મ-મરણનો હેતુ થાય છે. જેમ દ્રવ્યવિષ પ્રાણોને હણે છે, તેમ આ વિષ અનુષ્ઠાન આત્મહિતને હણે છે. જે અનુષ્ઠાન દ્વારા આત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે, તે

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગબિન્દુ', શ્લોક ૧૫૩ 'एकमेव हानुष्ठानं, कर्तुभेदेन भिद्यते । सरुजेतरभेदेन, भोजनादि गतं यथा।।'

અનુષ્ઠાન જો બાહ્ય સુખ, કીર્તિ, લોકપૂજાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે થાય તો તેમાં મલિન ભાવોની પષ્ટિ થતી હોવાથી વિષની જેમ આવું અનુષ્ઠાન ત્યાજ્ય છે.

(૨) ગર (ગરલ) અનુષ્ઠાન – જે અનુષ્ઠાનમાં ઇહલોક સંબંધી અપેક્ષા ન હોય, પરંતુ જે અનુષ્ઠાન ઇન્દ્રાદિની પદવી કે વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ આદિનાં પદ, દેવોનાં સુખ, અપ્સરાઓના ઉપભોગ આદિ પરલોકનાં સુખની અભિલાષાથી કરવામાં આવે તે ગરલ અનુષ્ઠાન છે. ભોજન આદિમાં ભેળવેલું વિષ મિશ્ર ભાવે હોવાથી તેને 'ગર' કહેવાય છે. જેમ ગર ગ્રહણ કરવાથી પ્રાણી ધીમે ધીમે ભાન ગુમાવે છે, તેમ ગર અનુષ્ઠાનો ધીમે ધીમે આત્મભાન ભુલાવનારાં હોય છે. આમ, તેનાથી જીવનું અહિત થતું હોવાથી તે ત્યાજ્ય છે.

(૩) અનનુષ્ઠાન – પ્રયોજન કે લક્ષ્ય વિના, વિચાર વિના, ગતાનુગતિકતાથી, મૂઢતા-પૂર્વક, રૂઢિવિશ, બેધ્યાનપણે થતું અનુષ્ઠાન અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ગાડરિયા પ્રવાહની જેમ અનુષ્ઠાન થાય છે, પરંતુ તેમાં ચિત્ત પરોવાયેલું હોતું નથી. અનુષ્ઠાન સમયે વચન અને કાયા તો તેમાં જોડાયેલાં રહે છે, પણ મન બીજે જ ફરતું હોય છે. તેથી તે અનુષ્ઠાનો શુભ હોવા છતાં ઉપયોગની જાગૃતિ વિનાનાં હોવાથી તેને અનુષ્ઠાન ગણ્યાં નથી.

(૪) તદ્વેતુ અનુષ્ઠાન – મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુને નજર સામે રાખીને કરવામાં આવતું જે અનુષ્ઠાન, તે તદ્વેતુ અનુષ્ઠાન છે. આ અનુષ્ઠાનો પૂર્ણ શુદ્ધ નથી હોતાં, છતાં પણ તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિની ભાવના હોવાથી પરંપરાએ મોક્ષના હેતુ થાય છે અને તેથી તે પ્રશસ્ય ગણવામાં આવે છે. તે અનુષ્ઠાનો મોક્ષને દષ્ટિસન્મુખ રાખીને કરવામાં આવતાં હોવાથી તે આદરણીય ગણાય છે.

(૫) અમૃત અનુષ્ઠાન – આ અનુષ્ઠાન સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે. આ અનુષ્ઠાન મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાપૂર્વક, ઉપયોગની સાવધાનીથી કરવામાં આવે છે, તેથી તે મોક્ષને આપનાર થાય છે. તે અવશ્ય ભવપાર ઉતારે છે, અમરતાને અર્પે છે, તેથી તેને અમૃત અનુષ્ઠાન કહ્યું છે. આ અનુષ્ઠાન તત્ત્વબોધપૂર્વક શ્રદ્ધા સહિત કરવામાં આવે છે. તેમાં વસ્તુબોધ યથાસ્થિત હોવાથી, તેમજ શુદ્ધ તત્ત્વની ઓળખાણ થયેલી હોવાથી તેમાં સંવેગનો રંગ હોય છે. આ અનુષ્ઠાન ભાગ્યવંત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જ હોય છે.

આ પ્રકારે અનુષ્ઠાનના પાંચ ભેદ છે. તેમાં વિષ અને ગરલ અનુષ્ઠાનમાં તો ઇહલોક કે પરલોકના સુખની ઇચ્છા હોવાથી તે અનુષ્ઠાનોને ભવાભિષ્વંગ કહેવાય છે. આ અનુષ્ઠાન જીવની ભવ સંબંધી આસક્તિ સહિત થતાં હોવાથી તે ભવને વધારનારાં જ થાય છે, તેથી તેને ભવાભિષ્વંગ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અનુષ્ઠાન કરનારનું ચિત્ત તૃષ્ણાથી ખરડાયેલું હોવાથી ધર્મપ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તે પરમાર્થે નિષ્ફળ જાય છે. વળી, અનનુષ્ઠાનમાં મનનો ઉપયોગ અર્થાત્ આભોગ નથી હોતો, તેથી અનાભોગ કહેવાય છે. આમ, પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનો ધર્મનો માત્ર આભાસ જ જન્માવે છે, માટે તે વર્જ્ય ગણ્યાં છે અને તેને મોક્ષસાધન તરીકે સ્વીકારવામાં નથી આવ્યાં. તહેતુ અને અમૃત અનુષ્ઠાન મોક્ષ પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક થતાં હોવાથી તે મોક્ષ-સાધક છે. આત્મહિતની ભાવના સહિત થતાં હોવાથી તે અનુષ્ઠાનો સાર્થક બને છે. આમ, અનુષ્ઠાન કરવામાત્રથી જ પરિપૂર્ણતા સધાતી નથી, પરંતુ આત્માર્થે કરવામાં આવે તો જ તે સાર્થક બને છે. પરંતુ મતાર્થી જીવને આત્મલક્ષ ન હોવાથી તે તો વિષ, ગરલ કે અનનુષ્ઠાનમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેવાં અનુષ્ઠાનોનો આગ્રહ કરે છે અને વળી પોતાને મોટો ધર્માત્મા માને-મનાવે છે.

મતાર્થી જીવનો આશય તો માન-પૂજા, ઐશ્વર્યાદિ મેળવવાનો હોય છે. માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કે કોરા શાસ્ત્રવાંચનથી ધર્મ થઈ જશે એમ માની તે ચીલાચાલુ ઘરેડમાં ઘૂમ્યા કરે છે. તેને તો સંસાર લીલોછમ રાખવો હોય છે. તેને ભવદુઃખ લાગ્યું જ નથી. તેને સ્વરૂપપ્રાપ્તિની તમન્ના જાગી જ નથી. તેને આત્માની સાચી રુચિ જ પ્રગટી નહીં હોવાથી તેની ધર્મપ્રવૃત્તિથી તેના સંસારભ્રમણનો છેદ થતો નથી.^૧ તે જપ, તપ, જ્ઞાન, ધ્યાન વગેરે ક્રિયા કરે છે, પણ તેના મનમાં સંસારવાસના હોય છે. તે માનાદિની જાળમાં એવો ગૂંથાયેલો રહે છે કે તેને આત્મલક્ષ થતો જ નથી. જો તે સ્વરૂપલક્ષે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું સંસારભ્રમણ અવશ્ય તૂટે, પણ તેને સ્વરૂપની રુચિ જ નથી હોતી. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

'સૂત્રો, ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન, મુનિપણું, શ્રાવકપણું, હજારો જાતનાં સદાચરણ, તપશ્ચર્યા આદિ જે જે સાધનો, જે જે મહેનતો, જે જે પુરુષાર્થ કહ્યાં છે તે એક આત્માને ઓળખવા માટે, શોધી કાઢવા માટે કહ્યાં છે. તે પ્રચત્ન જો આત્માને ઓળખવા માટે, શોધી કાઢવા માટે, આત્માને અર્થે, થાય તો સફળ છે; નહીં તો નિષ્ફળ છે; જોકે તેથી બાહ્ય ફળ થાય; પણ ચાર ગતિનો છેદ થાય નહીં.'^ર

મતાર્થી જીવ ભાવાવેશમાં આવીને, કોઈ પ્રસંગથી દોરવાઈને, સાધુઓના સ્થૂળ પરિચયથી પ્રેરાઈને કે દેખાદેખીમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ આદરે છે, પણ તે ધર્મપ્રવૃત્તિનું લક્ષ શું છે? તે ધર્મપ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરવામાં આવે તો ફળદાયી થાય? ધર્મ શું છે? ધર્મનું

֏-	જુઓ	:	આચાર્ય	શ્રી કું	દકુંદ	દેવકૃત,	, 'સૂત્રપા	.હુડ', ગ	ાથા ૧	પ		
				'अह	पुण	अष्म	णिच्छदि	धम्माइं	करेइ	णिरव	सेसाइं	1
				तह	वि	ण	पावदि	सिद्धिं	संसार	त्थो	भणिदो	11'
२ -	'શ્રીમક	Ę	રાજચંદ્ર'	, છક	કી અ	ાવૃત્તિ,	પૃ.૭૧૬	. (ઉપદે	શછાયા	-૧૦)		

સ્વરૂપ શું છે? સ્વરૂપજાગૃતિ કેવી રીતે રખાય? મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ? કયાં કર્યા કારણોથી મને કર્મબંધ થાય છે? હું તે કર્મબંધને કેવી રીતે અટકાવી શકું? આ ધર્મપ્રવૃત્તિથી મારા આત્માની નિર્મળતા કેટલી થઈ? આદિનો વિચાર પણ તેને આવતો નથી, તેને તે જરૂરી પણ નથી લાગતો. તે માત્ર બાહ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિથી કૃતકૃત્યતા માની લે છે, તેથી તેની સર્વ ધર્મપ્રવૃત્તિ નિરર્થક બને છે, એટલું જ નહીં, કર્મમલ વધારનારી પણ બને છે.

તેની સર્વ ક્રિયાઓ સ્વરૂપજાગૃતિરહિત હોય છે. તે આકરા અભિગ્રહો પાળે છે. ઉપસર્ગ સહન કરે છે, સંસાર ત્યાગે છે, દીક્ષા લે છે; છતાં ભેદજ્ઞાનના અભાવે સંસારમાં જ રખડે છે. તે આત્માને ઉપકારી થાય એવું કાંઈ કરતો નથી. ધર્માનુષ્ઠાન લોકરંજન આદિ માટે જ કરાતાં હોવાથી, તે કહેવાપૂરતું દેશવિરતિપણું કે સર્વવિરતિપણું ધરાવતો હોય તોપણ વસ્તુતઃ તે મોક્ષમાર્ગમાં ન હોવાથી તેનામાં સમ્યક્ર્ચારિત્રનો અભાવ છે. લોકોને પ્રિય થવા અર્થે જ કરાતી ધર્મક્રિયાઓમાં આત્માર્થીપણાનો અભાવ હોવાથી તે નિષ્ફળ જાય છે. જ્યાં સધી તેની પરિણતિ પરભાવમાં જ રાચે છે. જ્યાં સુધી તે પોતાની અનાદિ અસદ્વાસના છોડતો નથી, જ્યાં સુધી તે સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન કરતો નથી, ત્યાં સધી તેની સમસ્ત ક્રિયાઓ નિરર્થક છે. તેને સ્વરૂપજાગુતિનો લક્ષ નથી, માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓ કરીને ધર્મી કહેવડાવવું છે અને તેથી પોતાની માન્યતા સિદ્ધ કરવા તે કહે છે કે 'અમે તો જિનેશ્વર ભગવાને બતાવેલી ક્રિયાઓ કરીએ છીએ. એ નિરર્થક કેમ બને? અમે તેનાથી જ તરી જઈશં.' એમ કહીને તે શરીરની ક્રિયા કરવાને જ ધર્મક્રિયા માને-મનાવે છે અને ચૈતન્યની ક્રિયા ઉપર લક્ષ આપતો નથી. આત્મલક્ષની મખ્યતા કરતો નથી. ક્રિયાઓનો લક્ષ સમજ્યા વિના તે દેહદમન આદિ અનેક કષ્ટ આપનારી ક્રિયાઓ કરે છે અને તેને જ મોક્ષમાર્ગ માને-મનાવે છે, પરંતુ મોક્ષમાર્ગ તો તે કહેવાય કે જેના વડે આત્મશુદ્ધિ થાય; અને જો તેવા લક્ષે ક્રિયાઓ ન થાય તો ગમે તેટલાં કષ્ટો સહન કરે તોપણ તે નિરર્થક જ નીવડે છે. આત્મશુદ્ધિરૂપ મોક્ષમાર્ગ માટે આત્મલક્ષની આવશ્યકતા રહે જ છે. આત્મલક્ષ વિના ભોગવેલું કષ્ટ માત્ર જનમનનું રંજન કરી શકે, પરંતુ આત્મરંજન તો ન જ કરી શકે. માત્ર બાહ્ય કષ્ટ ભોગવવાથી જગતની દષ્ટિએ ધર્મી બની શકાય, પરંતુ જ્ઞાનીની દષ્ટિએ ધર્મી બની શકાતં નથી.

વળી, તે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે તોપણ તેની સમજ બૌદ્ધિક સ્તર સુધી જ રહે છે. તે આત્મા સંબંધી વાંચે છે, મોટી મોટી વાતો પણ કરે છે, પણ તેને આત્મલક્ષ જાગતો નથી. તેને સ્વને અનુભવવાની તાલાવેલી હોતી નથી. તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસ પરલક્ષી હોય છે. પર પ્રત્યેનો તેનો તીવ રસ સ્વરૂપરુચિને જાગૃત થવા દેતો નથી. સ્વરૂપની રુચિપૂર્વક શ્રવણ-વાંચન કરતો નહીં હોવાથી સ્વપુરુષાર્થમાં તેનું વીર્ય સ્ફરતું નથી. સ્વરૂપની વાત સાંભળતાં, વાંચતાં, ચિંતવતાં, ભાવતાં તેને અંતરંગ ઉમંગ આવતો નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ તેને રુચિ જ થતી નથી. ઉપર ઉપરથી અનેક શાસ્ત્રો વાંચી, શાસ્ત્રોના પરમાર્થ સુધી પહોંચ્યા વિના જ તે પોતાને મહાન માની શાસ્ત્રપ્રરૂપણ કરવા બેસી જાય છે. પરંતુ મિથ્યાત્વનો સદ્દભાવ હોવાથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ રહે છે. જેમ વિષથી દુષિત થયેલ સંદર ભોજન પણ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેતં નથી, તેમ મતાર્થીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ તેના અસત્પરિણામથી દૂષિત હોવાથી અપ્રશસ્ત થઈ જાય છે, અસુંદર થઈ જાય છે.* પરમ અમૃતરૂપ શાસ્ત્રબોધ પણ તે અસત્પરિણામવંત અનધિકારી મતાર્થી જીવને અભિમાનાદિ વિકાર ઉપજાવી વિષરૂપ પરિણમે છે. તેથી તે ગમે તેટલો મોટો પંડિત હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા - આગમધર - શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, વાકુપટ્ હોય; તોપણ તેનાં પરિણામ મલિન હોવાથી તે અજ્ઞાની જ છે. તેનો સર્વ બોધ અબોધરૂપ જ છે. આત્મજ્ઞાન શબ્દાડંબર કે બુદ્ધિવિલાસથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તેને માટે સ્વરૂપજાગૃતિ જોઈએ. માત્ર શાસ્ત્રાભ્યાસથી જડ અને ચેતન વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થતો નથી, તે માટે નિરંતર ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે. સમસ્ત પર-પદાર્થો ઉપરથી દષ્ટિ હટાવી લઈ, અંતર્મુખ બનીને પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મામાં તન્મય થવાથી જ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી ક્ષયોપશમનો કેટલો ઉઘાડ છે તે મહત્ત્વનું નથી, પરંતુ પ્રગટેલી જ્ઞાનશક્તિને આત્મકેન્દ્રિત કરવાનો કેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે મહત્ત્વનં છે.

આમ, આત્મલક્ષ વિના મતાર્થી ક્રિયા કરે કે શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે, તોપણ તે સર્વ નિષ્ફળ છે. તપ કરો, સંયમ પાળો, સકળ શાસ્ત્રો વાંચો, પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માનું ધ્યાવન થતું નથી ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી થતો.^ર કોઈ પણ કાર્યની સફળતા તેના લક્ષ્ય ઉપર આધારિત હોય છે. લક્ષ્યબિંદુ અનુસાર જ સિદ્ધિ મળે છે. પુરુષાર્થની યથાર્થતા માટે લક્ષ્યની સ્પષ્ટતા તથા તેનો નિર્ધાર થવો અત્યંત આવશ્યક છે. લક્ષ્યબિંદુના કારણે કાર્યપ્રણાલીમાં તથા કાર્યફળમાં આમૂલ પરિવર્તન આવે છે. મતાર્થીનું લક્ષ જ ખોટું હોવાથી તે આગળ વધી શકતો નથી, અટકી જાય છે. જ્યાં સુધી લક્ષ ખોટું હોય ત્યાં સુધી સત્ય માર્ગ ક્યાંથી સૂઝે? શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ જ્યાં સુધી લક્ષગત ન થાય ત્યાં સુધી

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગદષ્ટિ સમુચ્યય', શ્લોક ૭૭

'इत्यसत्यरिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।

तत्संगादेव नियमाढिषसंपृक्तकान्नवत् ।।'

ર- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી દેવસેનજીકૃત, 'આરાધનાસાર', ગાથા ૧૧૧ 'अइ कुणउ तवं पालेउ संजमं षढउ सयलसत्थाइं । जाम ण झावड अप्पा ताम ण मोक्खो जिणो भणड़ ।।' હિતનો ઉપાય ક્યાંથી સૂઝે? નિજસ્વરૂપની રુૂચિ વિના અને પોતાની ભૂલની ખબર પડ્યા વિના તે ગમે તેટલી ક્રિયા કરે, ગમે તેટલાં શાસ્ત્ર ભણે; પણ તેની ભૂલ ભાંગતી નથી અને તેનું કલ્યાણ થતું નથી. ધર્મની વાતો કરે કે શુભ પ્રવૃત્તિ કરે, પણ તેના અંતરમાં ભોગલાલસા અને માનાદિની તૃષ્ણા હોવાથી તેને ક્યારે પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરનો આશ્રય છોડી સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે ધર્મ છે, પરંતુ મતાર્થી શુદ્ધ સ્વભાવનો આશ્રય કરતો નથી અને માનાદિમાં અટવાઈ જાય છે, તેથી તેનો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જાય છે. જો જીવ યથાર્થ કારણ આપે તો કાર્ય થાય જ. સ્વભાવ તરફનો પ્રયત્ન કરે અને આત્માનું કાર્ય ન થાય એમ બને નહીં. પ્રયત્ન સંસારનો કરે તો મોક્ષનું કાર્ય કેવી રીતે થાય? જ્ઞાન અને રુચિનો અંતર્મુખી ઉત્સાહ મોક્ષનું સાધન છે. તેના બળે મિથ્યાત્વાદિ ક્ષણે ક્ષણે તૂટતા જાય છે. અંતરની રુચિપૂર્વક ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થયા વિના રહે નહીં. આત્માનો નિર્ણય કરી, ઉપયોગને અંતર્મુખ કરતાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

જે જીવ મોક્ષનો કામી છે - મુમુક્ષુ છે, તેનું લક્ષ તો આત્મશુદ્ધિ તરફ હોય છે. તેની પ્રવૃત્તિ આત્મલક્ષપૂર્વકની હોય છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિથી પોતામાં ગુણો પ્રગટે છે કે નહીં, દોષ નિવૃત્ત થાય છે કે નહીં તેનું નિરીક્ષણ તે કરે છે. તે જાણે છે કે આત્મસ્વરૂપના લક્ષના અભાવના કારણે તેનો અનાદિ કાળનો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ ગયો છે. સર્વ ક્રિયાઓ અને શાસ્ત્રો એક આત્માની ઓળખાણ અર્થે છે. આત્માની ઓળખાણ કરવી એ જ દુર્લભ મનુષ્યભવની સાર્થકતા છે. તેથી મુમુક્ષુ જીવ સ્વલક્ષે સત્સાધનની આરાધનામાં રત રહે છે અને ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગમાં થતી પોતાની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ હંમેશાં અપક્ષપાતપણે ચકાસતો રહે છે. તે સત્પુરુષાર્થમાં પાછી પાની કરતો નથી અને પરિણામના સૂક્ષ્મ અવલોકન દ્વારા સ્વભાવની સર્ગ્યુબ થતો જાય છે.

મુમુક્ષુ પોતાના આત્માની ભાવના સતત ભાવે છે. પનિહારી વાતો કરવા છતાં પાણીના બેડાં ઉપરથી પોતાનું લક્ષ ચૂકતી નથી, ભરબજારમાં લોકોના કોલાહલ વચ્ચે નટ વાંસ લઈને દોર ઉપર ચડે છે ત્યારે તેનું લક્ષ દોર ઉપર ચાલવામાં જ હોય છે, તેમ સર્વ પ્રવૃત્તિ કરતાં મુમુક્ષુનું લક્ષ પોતાના આત્મા પ્રત્યે જ હોય છે. પોતાનાં દેહની અને મનની પ્રવૃત્તિઓ અને વિશેષતાઓથી ગ્લાનિ કે ગૌરવ ન પામતાં મુમુક્ષુ જીવ 'હું અખંડ, આનંદ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છું; મન, વાણી અને કાયા એ હું નથી; મન, વાણી અને કાયાથી થતાં કાર્યો એ મારાં નથી' એમ કાયાદિ સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય ન અનુભવતાં શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવ સાથે જ પોતાનું તાદાત્મ્ય સ્થાપે છે. તે જ્ઞાયક-સ્વભાવી આત્માની ભાવનાનું જ ઘોલણ કરે છે, તેમાં જ મગ્ન થાય છે. આ રીતે આત્મલક્ષપૂર્વક પ્રવર્તવાથી, આત્મા ઉપર દષ્ટિ કરીને તેમાં સ્થિરતા કરવાથી તેને પૂર્ણ પરમાત્મપદ પ્રગટે છે. આમ, જે ભવ્ય જીવ સ્વભાવને જાણીને ભાવે છે, તે જરા-મરણનો વિનાશ કરી પ્રગટ નિર્વાણને પામે છે.^૧

આમ, જેને નિજાત્માની સહજ શાંત દશાની અભિલાષા છે એવા આત્માર્થી જીવને આત્મલક્ષ બંધાયો હોવાથી તેને આત્માની વાતમાં ઉમંગ આવે છે, તેનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે; પરંતુ જે આત્માર્થી નથી તેવા જીવને પરની વાત આવે ત્યાં ઉત્સાહ રહે છે, પરંતુ સ્વની વાતમાં કંટાળો આવે છે. ક્વચિત્ કંટાળો ન આવે તોપણ જ્ઞાનીના બોધમાં, સ્વરૂપની વાતમાં તેને અપૂર્વતા લાગતી નથી. આત્માર્થિતાના અભાવમાં નિજપક્ષાદિનો આગ્રહ અને પ્રમાદવાળી વૃત્તિના કારણે જ્ઞાનીની વાત સાંભળવા છતાં પ્રયોગાત્મક અભ્યાસમાં તેને ઉત્સાહ વર્તતો નથી. આત્મસ્વરૂપની વાતમાં 'મારી વાત, મારા સુખની વાત, મારી સમૃદ્ધિની વાત' એમ ભાસતું ન હોવાથી મતાર્થીને યથાર્થ પુરુષાર્થ ઊપડતો નથી. તેને તો ગમે તે પ્રકારે પોતે માની લીધેલો મત જ સિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન હોવાથી આત્મલક્ષ થતો નથી અને તેથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. તેને પોતાના મતનો જ અભિનિવેશ - આગ્રહ હોય છે. તેનામાં વિશાળ અનેકાંતદ્ય સ્ટિનો અભાવ હોય છે અને સાંકડી એકાંતદષ્ટિનો સ્વીકાર હોય છે. તે મત અને માનનો જ ગ્રાહક હોય છે. તેને આત્મકલ્યાણની રુચિ, આત્મહિતની દરકાર જ ન હોવાથી આત્મલક્ષ થતો નથી.

આવા ખતાર્થી જીવનાં લક્ષણો અપક્ષપાતપણે કહેવાનું શ્રીમદ્દ્ પ્રસ્તુત ગાથામાં નિર્દેશન કરે છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના પ્રારંભમાં શ્રીમદે જણાવ્યું છે કે ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાનીપણું જ્યાં સુધી હોય છે, ત્યાં સુધી જીવને આત્માનું લક્ષ થતું નથી. પૂર્વની ગાથાઓમાં ગર્ભિતપણે મતાર્થીનાં લક્ષણો બતાવી હવે શ્રીમદ્દ્ પ્રગટપણે અને નિષ્પક્ષપાતપણે મતાર્થીનાં લક્ષણો કહેશે. આ લક્ષણો બતાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી કહે છે –

'આ બતાવવાનો હેતુ એ છે કે જીવ પોતે પોતાના ભાવોને તપાસી વિરાધનાના માર્ગે હોય તો તેનાં માઠાં પરિણામોને વિચારી આરાધનાના માર્ગે વળે. પાપાચાર છોડી, સદાચારનો રાહ અપનાવે. જ્ઞાની પુરુષો વિરાધક જીવોનું વર્ણન કરી તેમની નિંદા કરવા નથી માગતા, વસ્તુ-સ્થિતિનું ભાન કરાવવા માગે છે.'^ર

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'ભાવપાહુડ', ગાથા ૬૧ 'जो जीवो भावंतो जीवसहावं सुभावसंजुत्तो । सो जरमरणविणासं कुणइ फुडं ऌहइ णिव्वाणं ।।' ૨- ડૉ. તરુલતાબાઈ મહાસતીજી, 'હું આત્મા છું', ભાગ-૧, પૃ.૧૯૮

'હોય	મતાથ	ીં તેહને	, અસદ	ાગ્રહનું	જોર;
તત્ત્વ	તણી	દરકાર નહં	ોં, ભાવ	અંધારું	ધોર.
એવા	ભારે	કર્મીને,	થાય ન	આત	મલક્ષ;
		ાનો એ ક			
દેહ	અને	દેહાર્થના,	મમત્વનો	નહીં	પાર;
તેહ	મતાર્થી	લક્ષણો,	જાશી	તજો	અસાર.
જાણ્યા	વિશ	ભૂલા પ	ડે, હોય	કદાપિ	દક્ષ;
માટે	લક્ષણ	જાણવા,	અહીં	કહ્યાં (નિર્પક્ષ.' ^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૮ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૮૯-૯૨)

- ખંડ ૨
- પ્રકરશ ૨

મતાર્થીલક્ષણ

(ગાથા ૨૪ - ૩૩)

แบ่น เวินาง แบ่ง รแกกเขิ, กิ พเกิ เริง จาคน, ภาณณ เกิดรูเปนท์กา, การจิท่าด พพรน.

ગાથા - ૨૪

અનાદિ કાળથી ઘોર મિથ્યાત્વવશ કરેલ સંસારપરિભ્રમણ દરમ્યાન જીવ ભૂમિકા અનંત દુઃખ પામતો રહ્યો છે. ચતુર્ગતિના નિબિડ અંધકારમાં ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપ વિષે તે અજાણ જ રહ્યો છે. પુણ્યોદયના કારણે ક્યારેક તેને ધર્મ વિષે કંઈક જાણવા મળ્યું, તોપણ અનાદિના કુસંસ્કારના કારણે તેને સાચા આત્મધર્મનું માહાત્મ્ય સમજાયું નહીં. એ હતભાગી જીવે - ચંદ્રને બદલે, ચંદ્રનો નિર્દેશ કરનાર આંગળીને જોયા કરનારની જેમ - અભ્યંતર ધર્મના કારણરૂપ એવા બાહ્ય ધર્મને જ સર્વસ્વ માની ગ્રહી લીધો. કાં તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાની-પુરુષોએ જે બાહ્ય સાધનોનો આશ્રય દર્શાવ્યો છે, તેને જ પૂર્ણ મોક્ષમાર્ગ સમજી તે જીવ ક્રિયાજડ બની બેઠો; કાં તો આત્મસ્વરૂપને સમજાવનારાં શાસ્ત્રોની જાણકારીને આત્મજ્ઞાન માની લઈ તે જીવ શુષ્કજ્ઞાની થઈ ગયો. આમ, ધર્મના સ્વરૂપ વિષે કંઈક જાણવા મળ્યં છતાં મોક્ષના ઉપાય અંગેની વિપરીતતાના કારણે તેના ભવચક્રનો એક પણ આંટો ટળ્યો નહીં. આત્મકલ્યાણનો ઉપાય યોજતાં યોજતાં દિશાવિહીન થઈ, માર્ગચ્યત થઈ જનારા આવા અભાગી જીવનાં લક્ષણો શ્રીમદ્દ હવે વર્જીવે છે. પ્રથમ ૨૩ ગાથામાં મંગલાચરણ, ગ્રંથરચનાનો હેતુ, ક્રિયાજડ તથા શુષ્કજ્ઞાની જીવોનાં સામાન્ય લક્ષણો, સદ્દગુરુનાં લક્ષણો, તેમની આવશ્યકતા, તેમનું માહાત્મ્ય અને ઉપકાર, તેમની વિનયોપાસના વગેરેની સમજણ આપ્યા પછી ગાથા ૨૩માં કરેલ નિર્દેશ અનુસાર શ્રીમદ્ ગાથા ૨૪ થી ૩૩ સુધીની દસ ગાથાઓમાં નિષ્પક્ષપણે મતાર્થી જીવનાં લક્ષણો બતાવે છે.

બાહ્ય દષ્ટિથી જોવામાં આવે તો મતાર્થી અને આત્માર્થી બન્ને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી બન્ને સરખા લાગે છે, પરંતુ બન્નેનાં લક્ષશો દ્વારા તેમની ભિન્નતાનો બોધ થતાં તેઓ બન્ને સ્પષ્ટપશે જુદા જણાય છે. અત્રે શ્રીમદે પ્રથમ મતાર્થીનાં લક્ષશોનું નિરૂપણ કર્યું છે. લક્ષ્યને ઓળખાવે તેનું નામ લક્ષણ. જાણવા યોગ્ય તે લક્ષ્ય, તેને ઓળખાવનાર એ તેનું લક્ષણ. અત્રે જાણવા યોગ્ય મતાર્થી છે અને તેને ઓળખાવનાર તે મતાર્થીનું લક્ષણ છે. જે માત્ર મતાર્થીમાં હોય, વળી સર્વ પ્રકારના મતાર્થીઓમાં હોય તથા તેની સર્વ અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન હોય, તે વિશિષ્ટ લક્ષણથી જ મતાર્થી લક્ષિત હોય છે. આગ્રહ એ મતાર્થીને ઓળખાવનાર લક્ષણ છે. આગ્રહ માત્ર મતાર્થીમાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આત્માર્થી જીવોમાં તેનો સર્વ કાળે સર્વથા અભાવ હોય છે. ક્રિયાજડ કે શુષ્કજ્ઞાની - સર્વ મતાર્થીઓમાં અને તેમની સર્વ અવસ્થાઓમાં આઞ્રહ વિદ્યમાન હોય છે, તેથી આગ્રહ લક્ષણથી, લક્ષ્ય એવો મતાર્થી લક્ષિત થઈ શકે છે.

પોતાના માનેલા મતનો જે અર્થી છે, અર્થાત્ આગ્રહી છે તે મતાર્થી છે. મતાર્થી જીવની વૃત્તિ માન-મોટાઈને સાચવવામાં અને પોતાના મતના આગ્રહમાં રોકાયેલી રહે છે, તેથી તેને સાચું સમજવાનો અવકાશ રહેતો નથી અને પરિણામે તે આત્મહિત ચૂકી જાય છે. તે સત્નું ગ્રહણ કરવાને બદલે અસત્નું ગ્રહણ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ તેનો એકાંતે જકારરૂપ આગ્રહ પણ કરે છે. આ જ તેનું મતાર્થીપણું છે. સમ્યક્ તત્ત્વવ્યવસ્થાનું તેને ભાન નથી અને તેથી તે એકાંતે કોઈ એક પક્ષનું ગ્રહણ કરી 'તે આમ જ છે' એમ દુરાગ્રહ કરે છે અને તે જ મતાર્થીનું મુખ્ય અને સર્વવ્યાપક લક્ષણ છે.

આમ, જેનામાં પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની યથાર્થ વૃત્તિનો અભાવ હોય છે, અર્થાત્ અનેકવિધ ધર્મકરણી કરવા છતાં પણ જેનું વલણ મોક્ષાભિમુખ થયું હોતું નથી, મોક્ષમાર્ગના ઉપાયો યોજતાં જે ક્રિયાજડ અથવા શુષ્કજ્ઞાની બની જાય છે, તેવા મતાર્થી જીવનાં લક્ષણો આ દસ ગાથાઓમાં બતાવ્યાં છે. ગાથા ૪-૫માં ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની જીવોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બતાવ્યું હતું, તેનો જ હવે આ પ્રકરણમાં વિસ્તાર કર્યો છે. બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવોની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિની વિસ્તૃત સમજણ દ્વારા જીવ પોતામાં તેવા દોષ હોય તો તેને શોધીને તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે એવા પવિત્ર હેતુએ શ્રીમદે આ લક્ષણો બતાવ્યાં છે એમ આ પ્રકરણની છેલ્લી ગાથા(૩૩)માં દર્શાવ્યું છે. આ લક્ષણોને વિચારી, આંતર નિરીક્ષણ કરી, તેવાં લક્ષણ પોતામાં છે કે નહીં તેની બારીકાઈથી તપાસ કરવી અને હોય તો તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો કે જેથી સર્વ ધર્મ-પ્રવૃત્તિ સફળ નીવડે. આ હેતુને પાર પાડવા શ્રીમદે મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવતી આ દસ ગાથાઓમાંની પાંચ (૨૪-૨૮) ગાથાઓમાં ક્રિયાજડ મતાર્થીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે, પછીની ત્રણ (૨૯-૩૧) ગાથાઓમાં શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે અને અંતિમ બે (૩૨-૩૩) ગાથાઓમાં બન્ને પ્રકારના મતાર્થીનાં સામાન્ય લક્ષણો દર્શાવી ઉપસંહાર કર્યો છે.

ક્રિયાજડ વ્યવહારાભાસી મતાર્થીનાં લક્ષણ દર્શાવતી પાંચ ગાથાઓમાં શ્રીમદે તે મતાર્થીમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મ એ ત્રણ પરમ અવલંબનભૂત આત્મહિતકારી તત્ત્વ સંબંધી કેવી મિથ્યા માન્યતા અને મતાગ્રહ પ્રવર્તે છે તેનું વિવરણ કર્યું છે. પ્રથમ ગાથામાં ગુરુતત્ત્વ સંબંધી મતાર્થીની મિથ્યા માન્યતારૂપ મતાર્થનું દર્શન કરાવતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

ગાથા

'બાહ્યત્થાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય; અથવા નિષક્તળધર્મના, તે ગુરૂમાં જ મમત્વ.' (૨૪)

૪૫૨

એને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે પણ આત્મજ્ઞાન નથી, અને ઉપલક્ષણથી અર્થ અંતરંગ ત્યાગ નથી, તેવા ગુરુને સાચા ગુરુ માને, અથવા તો પોતાના કુળદ્યર્મના ગમે તેવા ગુરુ હોય તોપણ તેમાં જ મમત્વ રાખે. (૨૪)

ભાવાર્થ મનુષ્યભવની સફળતા સદ્દગુરુના યોગ ઉપર નિર્ભર છે, કારજ્ઞ કે મોક્ષમાર્ગ ભાવાર્થ સદ્દગુરુ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના લક્ષે લક્ષ કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી આત્મપ્રાપ્તિનો ઇચ્છુક જીવ આત્મજ્ઞાની સદ્દગુરુની શોધ કરી, તેમની આજ્ઞાએ વર્તી, પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ રાખે છે. આ વર્તમાન દુષમ કાળમાં પરમાર્થની વિશેષ હાનિ થઈ હોવાથી સાચા ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ, સાચા માર્ગદર્શકનું સ્વરૂપ કેવું હોવું ઘટે તે સંબંધી મિથ્યા માન્યતા પ્રવર્તે છે અને કોઈક તો વળી તેનો દુરાગ્રહ કરી પરમાર્થમાર્ગના અનધિકારી બની જાય છે. સાંપ્રત કાળમાં ગુરુતત્ત્વ સંબંધી માન્યતામાં બે પ્રકારનું મતાર્થીપણું જોવા મળે છે –

(૧) જે વ્યક્તિમાં બાહ્યથી - દેખીતી રીતે વિષયભોગોનો ત્યાગ હોય, પશ આત્મ-સ્વરૂપની પકડ નહીં હોવાના કારણે જેમનું ચિત્ત વિષયોમાં ભટકતું હોય; અર્થાત્ અંતરંગ વિરક્તિનો અભાવ હોય તેવી વ્યક્તિને, માત્ર બાહ્ય ત્યાગ હોવાથી ગુરૂપદે સ્થાપિત કરવા એ મતાર્થીનું લક્ષણ છે. બાહ્યદષ્ટિવાળા જીવને સ્વરૂપમહિમાના અભાવે આત્મ-જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય હોતું નથી, તેથી તે બાહ્ય ત્યાગથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે. પોતે ખાવા-પીવાનો, વસ્ત્ર, ધન આદિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેથી બીજા કોઈનો વસ્ત્ર, ધન વગેરેનો બાહ્ય ત્યાગ જોઈને 'તેમણે ઘણું કર્યું અને તેઓ મારા કરતાં ઊંચા છે, મહાન છે, જ્ઞાની છે, ગુરુવર્ય છે' એમ માને છે અને નમસ્કાર આદિ દારા તેમનો વિનય કરે છે. જેમને બાહ્ય ત્યાગ હોય તે વ્યક્તિ તેને ધર્મિષ્ઠ લાગે છે, તેમણે ઘણો આત્મવિકાસ સાધેલ છે એમ લાગે છે; પરંતુ તે સમજતો નથી કે જો તે બાહ્યત્યાગી જીવ આત્મજ્ઞાનરહિત હોય તો તેઓ અજ્ઞાન સેવી રહ્યા હોવાથી તેઓ પણ તેની પોતાની જાતના જ છે. અનાદિ કાળથી શ્રદ્ધાની શુદ્ધિ કર્યા વિના તેશે પોતે પણ બાહ્ય ત્યાગનો આગ્રહ રાખ્યો છે, પણ મિથ્યાત્વના ત્યાગ વિના તે બંધનરૂપ નીવડ્યા છે એ તેને સમજાતું નથી. આત્મજ્ઞાન વિના જેમણે માત્ર બાહ્ય ત્યાગ ઞહણ કર્યો છે એવા અંતર્ત્યાગ વિનાના પોતાના માની લીધેલા ગુરુ વિષે માહાત્મ્યબુદ્ધિ હોવી તે એક પ્રકારનો મતાગ્રહ જ છે.

(૨) પોતાના બાપદાદાએ માનેલ ધર્મ(સંપ્રદાય)ના ગુરુમાં મમત્વ રાખવું, ભલે તેઓ ગમે તેવા અજ્ઞાન અને શિથિલ આચારથી ભરપૂર હોય, ભગવાનની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્તતા હોય, સ્વચ્છંદી હોય, કદાગ્રહી હોય; છતાં પણ દષ્ટિરાગથી તેમને સાચા ગુરુ માની, તેમને ગુરુપદે સ્થાપિત કરવા એ પણ મતાર્થીનું લક્ષણ છે. અહીં કુળગુરુને તજવાની વાત કરી નથી, પરંતુ તે કુળગુરુમાં સદ્દગુરુનાં લક્ષણો છે કે નહીં, અર્થાત્ તેઓ આત્માનુભૂતિ પામ્યા છે કે નહીં એની પરીક્ષા કરીને પછી જ તેમનામાં શ્રદ્ધા સ્થાપવા યોગ્ય છે. કુળગુરુમાં પૂજ્યભાવ સ્થાપવાનો નિષેધ કર્યો નથી, પણ માત્ર પોતાના ગચ્છ કે સંપ્રદાયના હોવાથી સદ્દગુરુલક્ષણસંપન્નતાની ખાતરી કર્યા વિના તેમનામાં પૂજ્યભાવ રાખવાથી તેઓ આત્માને કોઈ પણ પ્રકારે ઉપકારી થઈ શકે નહીં; અને ઉપકાર ન કરી શકે તોપણ તેમનામાં મમત્વ કે આગ્રહ રાખવો તે મતાર્થિતા છે એમ અહીં સૂચવ્યું છે.

આમ, અહીં સુગુરુ-કુગુરુનો નિર્ણય કરી, કુગુરુને છોડી સુગુરુની શ્રદ્ધા કરવાની ગર્ભિતપણે ભલામણ કરી છે.

શુદ્ધ આત્મપદની પ્રાપ્તિ અર્થે જીવે વીતરાગ સન્માર્ગની ઉપાસના કર્તવ્ય વિશેષાર્થ છે. સર્વજ્ઞદેવ તથા નિર્ગ્રંથ ગુરુ આ વીતરાગ સન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરે છે. તેઓ આ સન્માર્ગના પ્રશેતા તથા આધારસ્તંભ છે. આ કાળમાં વીતરાગદેવ તેમજ વીતરાગધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સદ્દગુરુ દ્વારા ઓળખી શકાતું હોવાથી ગુરુતત્ત્વમાં દેવ-તત્ત્વ તથા ધર્મતત્ત્વ સમાવિષ્ટ થાય છે. આમ, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ તત્ત્વત્રયીમાં ગુરુ કેન્દ્રમાં છે. સદ્દગુરુ જગતમાં સૌથી મોટા દાતાર છે, સિદ્ધપદ દેનાર છે. તેઓ કેવળજ્ઞાન અને પરમાનંદનું દાન આપી જીવનું અનાદિનું ભિખારીયણું ટાળે છે. સદ્દગુરૂ વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ વડે તેની વૃત્તિનું ઉત્થાન કરાવે છે અને તેને મોક્ષ પ્રતિ વાળે છે. તેઓ તેને ચૈતન્યની અનંત શક્તિઓનું ભાન કરાવે છે અને અત્યંત કરુણાથી તેને ચૈતન્યનિધાન બતાવી, તેની પ્રાપ્તિની પ્રબળ ઝંખના જગાડે છે. તેઓ અનંત વર્ષોથી દ્રવ્યદળમાં રહેલા આત્મસમૃદ્ધિના ખજાનાને શોધવાનો માર્ગ બતાવે છે અને જીવ જ્યારે તે ખજાનો કાઢતો હોય ત્યારે તેની પડખે રહી, પ્રેરણા તથા હિંમત આપે છે. તેને મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે નિરુત્સાહી થઈને ડગતો જુએ તો તરત તેના પ્રત્યે વાત્સલ્ય બતાવીને તેનામાં માર્ગ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ જગાડે છે અને તેને મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિર કરે છે. આમ, સદ્દગુરુ તેને રાગ-દેખના ચક્રમાંથી ઉગારે છે અને સ્વરૂષમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

આત્મકલ્યાણના અર્થીએ આવા મહદ્દ ઉપકારી સદ્ગુરુની ઓળખાણ કરીને તેમની ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે. જો ખોટા ગુરુ મળી ગયા તો તેમના આદેશ-ઉપદેશ પ્રમાણે થતી સર્વ ધર્મારાધના ખોટી રીતે થાય છે, તેથી સદ્ગુરુનાં લક્ષણોથી રહિત વ્યક્તિને ગુરુસ્થાને સ્વીકારી લેનારની ધર્મારાધનાનો ભારે ઉદ્યમ પણ વ્યર્થ જાય છે. એવા જીવોની સ્થિતિ ઊંટવૈદ્યની સારવાર લઈ રહેલ રોગી જેવી છે. જો ઇલાજ કરનાર વૈદ્ય પોતે જ મૂર્ખ હોય તો તેની આપેલી દવા ખાવાથી વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ નીરોગી થઈ શકતો નથી. આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી કહે છે કે સર્વ તત્ત્વોમાં ગુરુ મુખ્ય છે, કારણ કે આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેમના કહેવાથી સાધી શકાય છે. તેથી તેમની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તેમનો આશ્રય કરવામાં આવે તો ધર્મ સંબંધી કરાતા પ્રયાસો નકામા જાય. જ્યાં ધર્મના બતાવનાર ગુરુ શુદ્ધ ન હોય, ત્યાં અવિધિએ ધર્મ કરવાથી જીવ મોક્ષે જઈ શકતો નથી. જો રસાયણ ખવડાવનાર વૈદ્ય મૂર્ખ હોય તો તે ખાવાથી વ્યાધિગસ્ત જીવ નીરોગી થઈ શકતો નથી. તેથી મોક્ષમાર્ગે નિશ્ચિત પ્રગતિ ઇચ્છતા મુમુક્ષુને સદ્ગુરુનો યોગ થવો અત્યંત આવશ્યક છે.^૧

જેમને આત્મજ્ઞાન છે, આત્માની સહજ આનંદદશાનો જેમને અનુભવ છે, સ્વ અને પરની ભિન્નતા જેમને સ્પષ્ટ ભાસી છે અને જેમની પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગમાં છે તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. તેમને શોધી, તેમના આશ્રયે જવું એ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. જેઓ આત્મજ્ઞાનરહિત છે, જેમને આત્માના ગુણોનું અંશે પણ વેદન થયું નથી તેમને માત્ર બાહ્ય ત્યાગ હોવાથી કે કુળગુરુ હોવાથી સદ્ગુરુ માનવા તે માત્ર ભ્રમ જ છે અને તેવી ભ્રામક માન્યતાનો આગ્રહ કરવો તે મતાર્થીનું વ્યાપક લક્ષણ છે. આ બે પ્રકારના મતાર્થને હવે વિસ્તારથી જોઈએ –

(I) 'બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન <u>નહિ, તે માને ગુટુ સત્ય'</u>

જેને આત્મજ્ઞાન નથી, એટલે કે જેનું મિથ્યાત્વ હજી ટળ્યું નથી, જેને આત્મ-ભ્રાંતિરૂપ દર્શનમોહ ગયો નથી, પરમાં સુખબુદ્ધિ હોવાથી અંતરંગ વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો નથી અને અનંતાનુબંધી આદિ તીવ્ર કષાયો પ્રવર્તે છે, તેવો અજ્ઞાની જીવ બાહ્યત્યાગી હોય તોપણ ગુરુ થવા માટે અપાત્ર છે. જેમની મિથ્યાત્વગ્રંથિ છેદાઈ નથી, તેમનો માત્ર બાહ્ય ત્યાગ જોઈને, તેમને નિર્ગ્રંથ માની ગુરુપદે સ્થાપનાર મતાર્થી જીવને ભ્રાંતિરૂપ આવરણ વર્તે છે.

આત્મજ્ઞાનરહિત બાહ્યત્યાગી રાજ્યાદિ છોડી સાધુ થાય, ઉંચ અનશનાદિ તપ કરે, ક્ષુધાદિ બાવીસ પરિષહો સહન કરે, વ્રતભંગનાં અનેક કારણ મળે તોપણ દઢ રહે - એવા જીવને પણ તત્ત્વોનું સાચું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન ન હોવાથી જ્ઞાનીઓએ મિથ્યાદષ્ટિ - અસંયમી કહ્યો છે. તે જે પણ પરિષહાદિ સહન કરે છે, તે કષાયના અભિપ્રાયરૂપ વિચારથી સહન કરે છે. ઇષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી મળતાં સુખી-દુઃખી ન થવું તથા જ્ઞાતા-૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીકૃત, 'અધ્યાત્મકલ્પદ્ધમ', અધિકાર ૧૨, શ્લોક ૧,૨ 'तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं, हितार्थधर्मा हि तदुक्तिसाध्याः । श्रयंस्तमेवेत्यपरीक्ष्य मूढ! धर्मप्रयासान् कुरुषे वृधैव ।। भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैर्गमी शिवं येषु गुरुर्न शुद्धः ।

रोगी हि कल्यो न रसायनैस्तैर्येषां प्रयोक्ता भिषगेव मूढः ।।'

દ્રષ્ટા રહી પ્રવર્તવું એ જ સાચો પરિષહજય છે. પરંતુ 'મેં પરવશપણે નરકાદિ ગતિમાં ઘણાં દુઃખ સહ્યાં છે. આ પરિષહાદિનું દુઃખ તો થોડું છે, તેને જો સ્વવશપણે સહન કરીશ તો સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ થશે. જો તેને સહન નહીં કરું અને વિષયસુખ સેવીશ તો નરકાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી ઘણું દુઃખ થશે.' ઇત્યાદિ વિચારોથી તેને પરિષહો પ્રત્યે અનિષ્ટ બુદ્ધિ રહે છે. તે લુધાદિથી દુઃખ તથા આહારાદિ મળતાં સુખ થાય છે એમ માને છે. તે માત્ર નરકાદિના દુઃખ અને ભયથી કે દેવાદિનાં સુખના લોભથી પરિષહને સહન કરે છે, તેથી આ બધો કષાયભાવ જ છે. કોઈક તો પોતાની પરભવ સંબંધી ભોગોની આકાંક્ષાને એવું સ્વરૂપ આપે છે કે 'પરભવમાં ધર્મની અનુકૂળતા મળે તે માટે આ ભાવના ભાવું છું.' તે વર્તમાન ભવમાં અનુકૂળતાઓની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં યથાર્થ ધર્મપંથે આગળ વધવા પ્રયત્ન કરતો નથી અને પરભવમાં ધર્મારાધના થઈ શકે તે માટે ગોઠવણી કરે છે! પરંતુ અધર્મ હોય ત્યાં ધર્મફળ સંબંધી શબ્દો વાપરવાથી કંઈ ભાવ બદલાઈ જતા નથી કે કર્મબંધ ભૂલ ખાતો નથી. વળી, તે વિચારે છે કે 'જે કર્મ બાંધ્યાં છે તે ભોગવ્યા વિના છૂટતાં નથી, માટે મારે આ પરિષહ સહન કરવા જ પડશે.' આમ, કર્મના ઉદયમાં જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા રહેવાને બદલે તે તેનો કર્તા-ભોક્તા બને છે.

અજ્ઞાની જીવ નરકાદિના ભયથી કે સ્વર્ગાદિના પ્રલોભનથી વિષયસેવનનો ત્યાગ તો કરે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેને અંતરમાં વિષયસેવન રુચે છે ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ પણ યથાર્થ ત્યાગ નથી. ખરેખર તો તે પરિષહ સહેવાથી દુઃખ માને છે તથા વિષયાદિ સેવનથી સુખ માને છે અને ફળાદિની અપેક્ષાએ પરિષહ સહેવાને તે સુખનાં કારણ જાણે છે અને વિષયાદિ સેવનને દુઃખનાં કારણ જાણે છે. જેને તે સુખ-દુઃખનાં કારણ બાણે છે અને વિષયાદિ સેવનને દુઃખનાં કારણ જાણે છે. જેને તે સુખ-દુઃખનાં કારણ માને છે, તેમાં તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ થતી હોવાથી રાગ-દ્વેષરૂપ અભિપ્રાયનો અભાવ થઈ શકતો નથી. તે અશુભ ભાવોથી નરકાદિરૂપ પાપબંધ થાય તેને ખરાબ જાણે છે અને શુભ ભાવ વડે દેવાદિરૂપ પુણ્યબંધ થાય તેને સારો જાણે છે. તે અશુભ કર્મોનાં ફળમાં દ્વેષ કરે છે અને શુભ કર્મોનાં ફળમાં રાગ કરે છે; અને જ્યાં દુઃખસામગ્રીમાં દ્વેષ અને સુખસામગ્રીમાં રાગ હોય છે ત્યાં ચારિત્ર હોય નહીં. આમ, આત્મજ્ઞાન વિનાના બાહ્યત્યાગી - સાધુવેષધારી વિષયસેવન છોડી, તપશ્ચર્યાસેવનાદિ કરે તોપણ તેઓ અસંયમી જ છે. 'પ્રવચનસાર'માં બાહ્યત્યાગી મુનિ સંસારતત્ત્વ છે એમ કહ્યું છે –

'જે અજ્ઞાનીમુનિ મિથ્યાબુદ્ધિથી પદાર્થનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરતો નથી પણ અન્યની અન્ય પ્રકારરૂપ કલ્પના કરે છે, તે મહામોહમલ્લ વડે નિરંતર ચિત્તની મલિનતાથી અવિવેકી છે. જો કે તે દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરી રહ્યો છે, મુનિ જેવો દેખાય છે, તોપણ તે પરમાર્થ મુનિપશાને પ્રાપ્ત થયો નથી. તેવા મુનિ અનંત કાળ સુધી અનંત પરાવર્તન વડે ભયાનક કર્મફળને ભોગવતાં ભોગવતાં ભટક્યા કરે છે, તેથી એવા શ્રમશાભાસ મુનિને સંસારતત્ત્વ જ જાણવું. અન્ય કોઈ સંસાર નથી. જે જીવ મિથ્યાબુદ્ધિ સહિત છે તે જીવ પોતે જ સંસાર છે.'^૧

સ્વરૂપની ઓળખાજ્ઞ વિના બાહ્ય ભાવે બાહ્ય ત્યાગાદિમાં પ્રવર્તતા જીવને ધર્મની યથાર્થ આરાધના થતી નથી. શુભ અને અશુભ બન્ને ભાવ વાસ્તવમાં સંસારનું કારણ હોવાથી હાનિકારક છે અને મોક્ષ તો શુભાશુભ ભાવના નાશથી જ થાય છે એવું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તેને હોતું નથી. તે શુભ કે અશુભ ભાવમાં ૨મે છે, પરંતુ બંધરહિત એવા જ્ઞાયક આત્માને ઓળખતો નથી. જ્યાં સુધી બંધભાવની દષ્ટિ છોડીને જીવ અબંધ આત્મસ્વભાવને ઓળખતો નથી, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક ધર્મારાધન થતું નથી. જે આત્માની પવિત્ર દશા સમજતો નથી, તે માત્ર જડના સંયોગ-વિયોગ ઉપરથી ધાર્મિકતાનું માપ કાઢે છે. પરંત બાહ્ય સ્થિતિ એ ધાર્મિકતાનું માપદંડ નથી. ધાર્મિકતા-અધાર્મિકતાનું માપ તો અંતર-અભિપ્રાય ઉપર આધાર રાખે છે. બહારમાં ત્યાગ કરે, પણ જો અભિપ્રાયમાં ભોગને ઇષ્ટ માનતો હોય તો તે અપરાધી છે, મિથ્યાત્વી છે, અધર્મી છે. દોષનું મૂળ મિથ્યા અભિપ્રાય છે અને પ્રવૃત્તિ તો તેની શાખાઓ છે. તેથી અભિપ્રાયની સુધારણા કરવી એ સૌ પ્રથમ અને અત્યંત આવશ્યક પગલું છે. મૂળ ઉપર ઘા કરવો તે બુદ્ધિમાનોનું કાર્ય છે, જ્યારે કેવળ શાખાઓનો નાશ કરવો એ મૂર્ખાઈ છે. છતાં અજ્ઞાની જીવ અભિપ્રાય બદલ્યા વગર બાહ્ય પ્રવૃત્તિના દોષો દૂર કરવા ઇચ્છે છે. દ્રવ્ય-લિંગી મુનિ મિથ્યા અભિપ્રાયનો નાશ કરવાની દરકાર નથી કરતા અને બાહ્ય ક્રિયા કરવાનો અથવા બાહ્ય નિમિત્ત મટાડવાનો ઉપાય કરે છે, પણ એમ કરવાથી તેમનું મિથ્યાત્વ મટતું નથી. તેમના અભિપ્રાયમાં ત્યાગ થયેલ વસ્તુનો મહિમા રહી જતો હોવાથી તેઓ સાચા માર્ગથી વિમુખ જ રહે છે. તેમના અંતરમાં તો એમ જ હોય છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અનુકૂળતા વગરનું જીવન દુઃખમય જ હોય, વૈભવ-વિલાસવાળા જ સુખી હોય. તેથી હિંસા તથા વિષયોમાં મન-વચન-કાયાનું પ્રવર્તન રોકવા છતાં સાધનામાર્ગે તેમની કોઈ પ્રગતિ થતી નથી. આમ, અંતરંગ અભિપ્રાયની સુધારણા કર્યા વગર સાચો ત્યાગ થઈ શકતો નથી.

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'પ્રવચનસાર'ની આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવકૃત ટીકા, 'તત્ત્વ-પ્રદીષિકા', અધ્યાય ૩, ગાથા ૭૧

'ये स्वयमविवेकतोऽन्यथैव प्रतिपद्यार्थानित्यमेव तत्त्वमिति निश्चयमारचयन्तः सततं समुपचीय-मानमहामोहमलमलीमसमानसतया नित्यमज्ञानिनो भवन्ति, ते खलु समये स्थिता अप्यनासादित-परमार्थश्रामण्यतया श्रमणाभासाः सन्तोऽनन्तकर्मफलोपभोगप्राग्भारभयंकरमनन्तकालमनन्तभावान्तरपरावर्तेर-नवस्थितवृत्तयः संसारतत्त्वमेवावबुध्यताम् ।'

અહીં બાહ્ય ત્યાગનો નિષેધ કરવાનો આશય કદાપિ નથી, પણ અંતર્ત્યાગની ઉપેક્ષા કરીને, બાહ્ય ત્યાગને જ સર્વસ્વ માનીને તેનો એકાંત આઞ્રહ કરવાનો તથા અંતર્ત્યાગ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવારૂપ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જે જીવ બાહ્ય ત્યાગને નિરર્થક માનીને તેને છોડી દે છે, તે તો મોક્ષમાર્ગનો અનાદર કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ છે. ઉપદેશનું અવળું અર્થઘટન કરી જીવ નીચે પડે તો તે જીવનો જ દોષ છે. જો ધર્મબુદ્ધિથી બાહ્ય ત્યાગ કરતો હોય તો જેટલો રાગ છૂટે છે તેટલો સાચો ત્યાગ થાય છે એમ જાણી, માત્ર બાહ્ય ત્યાગથી સંતુષ્ટ થવા યોગ્ય નથી એમ કહેવાનો આશય છે. 'કેવળ બાહ્ય ત્યાગથી કલ્યાણ નથી' એમ જણાવી બાહ્ય ત્યાગને છોડી દેવા કહ્યું નથી, પણ અંતર્ત્યાગ તરફ રુચિ તથા પુરુષાર્થ જાગૃત કરાવવા અર્થે કહેવામાં આવ્યું છે. બાહ્ય ત્યાગ કરવાનો ઉદેશ અંતર્ત્યાગને અર્થે છે. બાહ્ય ત્યાગ કરીને અંતર્ત્યાગ સધી પહોંચવાનો જાગૃતિપૂર્વકનો પ્રયત્ન ન થાય તો તે બાહ્ય ત્યાગ કલ્યાશકારી થઈ શકે નહીં. મન અનેકવિધ વિષયોના ભોગોમાં રત હોય તો તે બાહ્ય ત્યાગ કઈ રીતે સાર્થક થાય? અંતર્ત્યાગ કરવામાં બાહ્ય ત્યાગ સહાયકારી છે, પણ મહત્ત્વ તો અંતર્ત્યાગનું છે. અંતર્ત્યાગ જ મુખ્ય છે, બાહ્ય ત્યાગ ગૌજ્ઞ છે. આત્મજ્ઞાન સહિતનો બાહ્ય ત્યાગ કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થેનો બાહ્ય ત્યાગ, અર્થાત્ સ્વરૂપજાગૃતિપૂર્વકની વિરતિ જ યોગ્ય છે એમ સર્વ દેશ-કાળના જ્ઞાનીઓએ સ્વીકાર્યું છે. અંતર્ત્યાગની પૂર્વે, સાથે કે પછી - એમ બાહ્ય ત્યાગના ત્રણે પ્રકારોને જ્ઞાનીઓએ સાપેક્ષપણે, કક્ષાભેદે મોક્ષમાર્ગમાં યથાયોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે, પણ તેમાં અંતર્ત્યાગની જ મુખ્યતા છે અને તેથી જીવે પોતાનાં પરિણામોની સતત જાગૃતિ રાખવી આવશ્યક છે. બાહ્ય ત્યાગ વખતે અંતરમાં જો શુભ પરિશામ હોય તો તે પુણ્ય છે અને જો તે વખતે માન વગેરે સંબંધી અશુભ વિચાર હોય તો તે પાપ છે. પુજ્ય-પાપ બન્ને વિકાર છે અને વિકારથી ધર્મ થતો નથી, પણ જો તે વખતે વિકારી ભાવોનો ત્યાગ થાય તો ધર્મ થાય છે, તેથી જીવે બાહ્ય ત્યાગમાં અટકી ન રહેતાં અંતર્ત્યાંગ તરફ ઢળવં કર્તવ્યરૂપ છે.

જ્ઞાનીઓએ દ્રવ્યસંયમ અને ભાવસંયમ એમ બન્ને પ્રકારના સંયમનો ઉપદેશ કર્યો છે, પશ તેમાં ભાવસંયમનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. ભાવસંયમની પ્રાપ્તિ અર્થે દ્રવ્યસંયમ સહાયકારી હોવાથી તેને ઉપકારી કહ્યો છે. જીવનો બહિર્મુખ ઉપયોગ પુદ્દગલનો રસ લેવા દોડે છે. તેને અંતર્મુખ કરવા, તે વિકારી પરિણતિનો ત્યાગ કરવા માટે દ્રવ્ય-સંયમનું પાલન કરવું ઘટે છે. દ્રવ્યસંયમમાં જેના વિકલ્પોથી અશાંતિ થવાની સંભાવના છે, અર્થાત્ જે દ્વારા વ્યાકુળતાની જનનીરૂપ અભિલાષાઓની વૃદ્ધિ થવાની સંભાવના છે, તે ક્રિયાઓનો તથા તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તે તે ક્રિયાઓ તથા વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, શાંત તથા એકાઅ ચિત્તે, સ્વરૂપની અનંતી રુચિપૂર્વક અંતર્ત્યાગના અભ્યાસનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ થતાં જીવને શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે ચૈતન્યરસનો આસ્વાદ માશે છે.

બાહ્ય ત્યાગનું યથાયોગ્ય માહાત્મ્ય સમજી સત્પુરુષની આજ્ઞાએ સ્વરૂપજાગૃતિપૂર્વક તેની આરાધના કરતાં તે ત્યાગ સફળ થાય છે, પરંતુ જે જીવ અંતર્ત્યાગરૂપ કાર્યના કારણ એવા બાહ્ય ત્યાગને જ સર્વસ્વ માને છે અને અંતર્ત્યાગની ઉપેક્ષા કરી માત્ર બાહ્ય ત્યાગ ઉપર જ લક્ષ રાખે છે અને તેનો જ આગહ કરે છે, તે જીવ ક્રિયાજડ મતાર્થી જીવમાં ગણના પામે છે. આવી મિથ્યા માન્યતાવાળો જીવ કદાપિ સંસારત્યાગ કરીને સાધુવેષ ધારણ કરે તો પોતે ઘણું કર્યું છે એવું અભિમાન તેને વર્તે છે. તે બાહ્ય ત્યાગમાં જ અટકી જઈ, પૂજા-સત્કાર આદિ કામનાને વશ થઈ પોતાને મહાન મનાવવાની ઇચ્છા કરે છે અને લોકો તેને સદ્ગુરુ તરીકે ઓળખે-માને એવી અંતરમાં કામના રાખે છે. આવો જીવ પોતાના મતાર્થને દઢ કરી અને વળી તેવો જ ઉપદેશ આપી, અન્યના મતાર્થને યોષીને મહા અનર્થને નોતરે છે.

આવા મતાર્થી ગુરુઓ સાધુનો વેષ ધારશ કરી, લોકોયદેશના બહાને લોકરંજન માટે અનેક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ કરે છે, પણ જ્ઞાન-ધ્યાનમાં જરા પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી. તેઓ એકાંતે પોતાની માન્યતા પકડી રાખે છે. કોઈ અન્ય મહાત્મામાં બાહ્ય ક્રિયાની કાંઈ અલ્પતા દેખે તો 'તે સાધુ નથી' એવું બોલતાં તેઓ જરા પણ ખચકાતા નથી. પોતાના અવગુણોનું તેમને ભાન નથી અને પારકી પંચાતમાંથી તેઓ ઊંચા આવતા નથી. આવા માયા-કપટથી ભરેલા જીવો વેષધારી હોવા છતાં તેમનું સ્થાન જિનશાસનમાં નથી. તેમની અવળી રુચિના કારશે તેમનાથી થતી અવળી પ્રવૃત્તિ અંગે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે –

'વિષયરસમાં ગૃહી માચિયા, નાચિયા કુગુરુ મદપૂર રે; ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે.'^૧

ગૃહસ્થો તો વિષયરસમાં પ્રવૃત્ત છે અને કુગુરુઓ પણ જૈનશાસનની શોભા અને પ્રભાવનાને બહાને પોતાનાં સામૈયાં કરાવવાં, સંઘપૂજનો અને મહોત્સવો કરાવવાં ઇત્યાદિ પ્રકારની શોરબકોરવાળી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ પોતાની કીર્તિને પ્રાધાન્ય આપવાના લક્ષે આગળ ચલાવી રહ્યા છે. આમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંપૂર્ણ અભ્યાવ હોવાથી ધર્મ પાછળ રહી જાય છે, દૂર થતો જાય છે.

અનેક પૂર્વાચાર્યોએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં એ સાવધાની ઉચ્ચારી છે કે માત્ર બાહ્ય ત્યાગ, કાયક્લેશ કે ધર્માનુષ્ઠાનોથી જીવનો નિસ્તાર નથી, પરમપદની પ્રાપ્તિને અર્થે જ્ઞાનયોગની પણ આવશ્યકતા છે. પરંતુ જ્યાં પરમાર્થવૃત્તિ અત્યંત ક્ષીણપણાને પામી છે

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧, કડી ૭

એવા આ વર્તમાન કાળમાં જ્ઞાનયોગ અભરાઈએ મુકાઈ ગયો છે, જ્ઞાનની આરાધના માત્ર શાસ્ત્રાધ્યયન પૂરતી જ સીમિત રહી ગઈ છે અને તેમાં પણ નિશ્ચયદષ્ટિ તો લગભગ વિસ્મૃત જ થઈ ગઈ છે. એ તથ્ય ભુલાઈ ગયું છે કે અનુભવજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ વડે જ મનુષ્યભવની કૃતાર્થતા છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે –

'જિહાં લગે આતમદ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું; તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલું, કેમ આવે તાણ્યું.'^૧

જ્યાં સુધી જીવે આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાશ્યું નથી, ત્યાં સુધી તે આત્માનું ગુણઠાશું પહેલું જ રહે છે; પછી ભલે તે મુનિ હોય, આચાર્ય હોય કે ગચ્છાધિષતિ હોય. આત્મજ્ઞાન ન હોય, પણ માત્ર બાહ્ય ત્યાગ, ઉગ્ર તપસ્યા, વિપુલ શાસ્ત્રાભ્યાસ આદિ કરવાથી અને વિશાળ શિષ્યવૃંદના નાયક બનવાથી છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે એમ માનનાર અને મનાવનાર બન્ને મતાર્થી છે.

અબુધ તત્ત્વમૂઢ મતાર્થી જીવો તો ઉપર્યુક્ત ધામધૂમને જિનશાસનની પ્રભાવના તરીકે નવાજે છે, પરંતુ જ્ઞાનીપુરુષની વેધક નજર તો એમાં રહેલી 'પરભાવના' પારખી, એવા 'પ્રભાવક'ને જિનશાસનના વૈરી તરીકે જુએ છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે –

'જિમ જિમ બહુશ્રુત ને બહુ જન સંમત, બહુલ શિષ્યનો શેઠો; તિમ તિમ જિનશાસનનો વૈરી, જો નવિ અનુભવ નેઠો રે.'^ર

કોઈ મુનિ કે આચાર્ય વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવતા હોય, સમાજમાં માનનીય હોય, વિશાળ શિષ્યવૃંદના ગુરુપદે કે ગચ્છનાયકના પદે બેઠા હોય, પરંતુ એટલામાત્રથી જ તેમને સુગુરુ માની લેવાની ઉતાવળ કરવી નહીં. જો તેવા કોઈ મુનિ કે આચાર્ય આત્મજ્ઞાની હોય તો જ તેમનો ઉપદેશ આદરવા યોગ્ય છે, બાકી તે મોટા સમુદાયને ચલાવવાવાળા હોય, પણ જો આત્મજ્ઞાની ન હોય તો તે મહંત નથી. કોઈ વ્યક્તિએ શાસ્ત્રાધ્યયન ગમે તેટલું કર્યું હોય - અગિયાર અંગ અને નવ પૂર્વ જેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યું હોય, તોપણ જો તેને સ્વરૂપાનુભવ ન હોય તો જ્ઞાનીપુરુષોએ તેની ગણતરી અજ્ઞાની તરીકે જ કરી છે, કારણ કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાન. શાસ્ત્રમાં

૧-	ઉપાધ્યાય	શ્રી	યશોવિજયજીરચિત,	'સવાસો	ગાથાનું	સ્તવન',	ઢાળ	з,	કડી	55
----	----------	------	----------------	--------	---------	---------	-----	----	-----	----

૨- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'શ્રીપાલરાજાનો રાસ', ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩, કડી ૯

સરખાવો : ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, 'વિહરમાન જિન સ્તવન', શ્રી ચંદ્રાનન ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૪

> 'તત્ત્વાગમ જાણંગ તજી રે, બહુજન સંમત જેહ; મૂઢ હઠી જન આદર્થા રે, સુગુરૂ કહાવે તેહ રે.'

કરેલા નિર્દેશ અનુસાર પુરુષાર્થ કરીને સ્વરૂપનો અનુભવ લાધે ત્યારે તેને જ્ઞાન લાધ્યું ગજ્ઞાય. શાસ્ત્રપાઠરૂપ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન તો હોય, પણ જો તે ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ આત્મજ્ઞાનમાં પરિણમ્યું ન હોય, અંતરંગ વિરક્તિ પ્રગટી ન હોય તો તે અજ્ઞાન જ છે. શ્રીમદે પ્રકાશ્યું છે –

'જે જ્ઞાને કરીને પરભાવ પ્રત્યેનો મોઢ ઉપશમ અથવા ક્ષય ન થયો, તે જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' કહેવા યોગ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું લક્ષણ પરભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે છે.'^૧

આત્મતત્ત્વ સંબંધી તમામ માહિતી એકઠી કરવી, તત્સંબંધી વાંચવું, સાંભળવું, સમજવું, યાદ રાખવું, વિચારવું ઇત્યાદિ સર્વ જ્યાં સુધી નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્જ્ઞાનની સંજ્ઞા પામતું નથી. જ્ઞાયકને ધ્યેય બનાવી વિચારમાં તેનું નિરંતર અહશ કરે, નિજ જ્ઞાયકસ્વભાવની ઊર્ધ્વતા રાખે, તેના જ ભાસનનો સતત અભ્યાસ કરે ત્યારે શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય. અંતર્મુખ પુરુષાર્થ વડે, સ્વભાવના ઉગ્ર આશ્રય વડે પ્રવર્તતાં પરપશે વેદાતું જ્ઞાન સ્વપશે વેદાય છે અને સહજાત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિ થાય છે. સ્વાનુભવરૂપ સંવેદનમાં શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ ઝળકે છે. ચૈતન્યસમ્રાટ પોતાના આનંદ, શાંતિ, જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોની સ્વાભાવિક અદ્ભુત પર્યાયોમાં પ્રગટ થાય છે. પોતાના જે નિધાનથી અત્યાર સુધી તે અજાણ હતો, તે નિધાન પ્રગટે છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા પોતામાં થાય છે.

નિજ શુદ્ધાત્મપદમાં નિવાસ કરનાર જ્ઞાનીને જ્ઞાન-વૈરાગ્યની એવી અદ્ભુત દશા પ્રગટે છે કે તેમને ઇન્દ્રિયવિષયો ભોગવવા યોગ્ય ભાસતા નથી. તેમને તેમાં ભોગ્ય-બુદ્ધિ, ઉપાદેયબુદ્ધિ, સુખબુદ્ધિ થતી નથી. જ્યાં સુધી નિજપદની પ્રતીતિ ન હતી, ત્યાં સુધી સુખ પરમાં છે એમ મનાતું હતું; પરંતુ હવે દષ્ટિ પલટાઈ જતાં સુખ, શાંતિ અને સલામતી પરના આધારે છે એવી મિથ્યા બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. હવે ગમે તે સ્થળે, ગમે તે સંયોગોમાં પોતાનાં સુખનિધાન પોતાની સાથે જ રહે છે, અળગાં થતાં નથી એવી શ્રદ્ધા ખસતી નથી. કર્મોદયવશ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ મનાતા સંગ-પ્રસંગમાં તેઓ મુકાય, છતાં પણ તેમાં તેમને પ્રગટેલી સમ્યક્ પ્રતીતિના કારણે તેઓ નિરંતર તે સંગ-પ્રસંગથી જુદા જ રહે છે. અનુકૂળ ભોગો જ્ઞાનીને લલચાવી શકતા નથી, તેમ પ્રતિકૂળતાના ગંજ આવી પડે તો તે તેમને દુઃખી કરી શકતા નથી. જાગૃત અવસ્થામાં તો જ્ઞાયક નિરાળો રહે જ છે, પરંતુ સ્વપ્નમાં પણ ચેતન અને જડ, સ્વભાવ અને વિભાવ એકરૂપ નથી લાગતાં, સ્પષ્ટ જુદાં જ ભાસે છે. વિભાવ ઊઠે કે તરત જ્ઞાન અને રાગની સંધિ ઉપર તેઓ પ્રજ્ઞાછીશી પટકાવે છે અને બન્નેને જુદા કરે છે. તેઓ પ- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છકી આવત્તિ, પુ.દજ્ય (પત્રાક-૯૧૮) કર્તા-ભોક્તા મટી જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા થાય છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આવી અદ્ભુત દશા શક્ય બને છે, સહજ બને છે.

તેથી એમ ફલિત થાય છે કે બાહ્યાભ્યંતર ત્યાગી, અર્થાત્ જેઓ દ્રવ્યથી અને ભાવથી નિર્ઝથ હોય અથવા જેઓ અંતત્ર્યાગી હોય એવા આત્મજ્ઞાનીને જ સદગરપદે સ્થાપિત કરવાથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. માત્ર બાહ્ય ત્યાગ હોય. પણ આત્મ-જ્ઞાનનો અભાવ જેને છે એવા અજ્ઞાનીને ગુરુ માનવા યોગ્ય નથી. તેથી જ પર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે જેમનામાં આત્મિક ગુણસંપત્તિ છે એવા ભાવ-આચાર્ય, ભાવસાધુ આદિ વંદનના અધિકારી છે. 'ભાવ' શબ્દ ઉપર મુકાયેલો ભાર એમ સૂચવે છે કે જેમનામાં આચાર્ય કે સાધુના હોવા યોગ્ય ભાવગુણ વર્તે છે તેઓ જ વંદનના અધિકારી છે. નહીં કે દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરનારા વેષધારી એવા દ્રવ્ય-આચાર્ય અથવા દ્રવ્યસાધુ. આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જણાવે છે કે પ્રથમ યોગદષ્ટિમાં આવેલ આત્માઓ પાસેથી આ વાત અપેક્ષિત છે કે તેઓ દ્રવ્યાચાર્યોથી કે દ્રવ્યસાધુથી દૂર રહે, અર્થાત્ ગુરુ તરીકેની ગુણસંપત્તિ વિનાના આત્મજ્ઞાનરહિત આચાર્ય કે સાધુ, જેઓ પોતે જ અજ્ઞાનમાં અથડાતા હોય તથા બહિરાત્મભાવમાં ડૂબેલા હોય એવા ગુરુઓથી તે દૂર રહે; અને અંતરસંયમી હોય તથા નિરીહ એટલે કંચન, કામિની, કીર્તિ આદિની સ્પૃહારહિત હોય એવા આત્મજ્ઞાની સંતોની તે ઉપાસના કરે. જે વ્યક્તિ આટલો પણ વિવેક ન કરી શકે તેને પહેલી યોગદષ્ટિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી એમ સમજવું.' બાહ્યદષ્ટિવાળો જીવ બાહ્ય ત્યાગ, વેષ આદિથી પ્રભાવિત થઈને જ્ઞાનરહિત એવા દ્રવ્યલિંગીને ગુરુ તરીકે આરાધે છે અને તેનો આશ્રય છોડતો નથી. એ જ તેનં પ્રત્યક્ષ મતાર્થીપણં છે.

(II) 'અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ'

પોતાના કુળના ગુરુ કે પોતાના ધર્મના ગુરુ ગમે તેવા અજ્ઞાની હોય અથવા શિથિલાચારી હોય તોપણ તેમનામાં જ મમત્વ રાખવું, તેમનામાં જ પૂજ્યભાવ સ્થાપી મિથ્યા માન્યતારૂપ મતને પકડી રાખવો અને તેના આઅહી થવું તે મતાર્થીનો બીજો પ્રકાર છે.

સદ્ગુરુમાં હોવા યોગ્ય આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા આદિ લક્ષણો પોતાના કુળધર્મના ગુરુમાં છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કર્યા વિના, કુળ-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને કુળધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી કુળગુરુને સદ્ગુરુપદે સ્થાપવા તે દષ્ટિરાગ છે. મતાર્થી જીવ ઉપર પોતાના કુળધર્મનો અભિપ્રાય સવાર થઈને બેઠેલો હોવાથી, તેના બાપ-દાદા જે માને કે ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય', શ્લોક રદ 'आचाર્यादिष्वपि ह्યेतद्विशुद्धं भावयोगिषु ।

वैयावृत्त्यं च विधिवच्छुद्धाशयविशेषतः ।।'

४९२

કહે તેનાથી પ્રભાવિત થઈ, તે પણ તેમ જ માનતો થઈ જાય છે. પરંતુ મોક્ષમાર્ગ સાંપ્રદાયિક નથી, વૈજ્ઞાનિક છે. 'શું' અને 'શા માટે'ના યોગ્ય જવાબ વિના સ્વીકારી લીધેલી વાત કાર્યકારી થતી નથી. ખાતરી કર્યા વિના 'આમ જ છે' એ શ્રદ્ધા કેવળ આઅહમાત્ર છે. વિવેકપૂર્વક કરેલી શ્રદ્ધા જ મોક્ષમાર્ગે મદદરૂપ બને છે. વિવેકપૂર્વકની શ્રદ્ધા કરવાને બદલે મતાર્થી જીવ કોઈ પણ જાતના જાત-અનુભવ કે પૂર્વવિચારણા વગર કુળધર્મના મત પ્રમાણે દોરવાઈ જાય છે અને કુળધર્મના ગુરુને સદ્દગુરુ તરીકે સ્વીકારી લે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'…… આપણા બાપદાદા જે ધર્મને સ્વીકારતા આવ્યા છે, તે ધર્મમાં જ આપણે પ્રવર્તવું જોઇએ, અને તે જ મત સત્ય હોવો જોઇએ; તેમ જ આપણા ગુરુનાં વચન પર જ આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ પછી તે ગુરુ ગમે તો શાસ્ત્રનાં નામ પણ જાણતા ન હોચ, પણ તે જ મહાજ્ઞાની છે એમ માની પ્રવર્તવું જોઇએ. તેમ જ આપણે જે માનીએ છીએ તે જ વીતરાગનો બોધેલો ધર્મ છે, બાકી જૈન નામે પ્રવર્તે છે તે મત સઘળા અસત્ છે.⁷⁹

મતાર્થી જીવ પોતાના કુળધર્મ પ્રત્યે આવા આંધળા રાગના કારશે અમુક વ્યક્તિ જ સાચી છે અને બીજા ખોટા છે એમ માનતો થઈ જાય છે, જ્યારે આત્માર્થીપણામાં તો સદ્ગુરુનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેમનું તથારૂપ માન્યપણું હોય છે. આમ, આત્માર્થીપણામાં ગુણ ઉપર રાગ હોવાથી ગુણીની શ્રદ્ધા થાય છે, જ્યારે દષ્ટિરાગમાં તો કુળ-સંપ્રદાય તરફના મમત્વનું મહત્ત્વ હોય છે. દષ્ટિરાગી 'મારું તે સાચું' માને છે, જ્યારે આત્માર્થી 'સાચું તે મારું'નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. આમ, દષ્ટિરાગમાં મતનું માન્યપણું છે, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિમાં સત્નું માન્યપણું છે.

આ દ્રષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ હોવાથી 'વીતરાગસ્તવ'માં કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે 'કામરાગ અને સ્નેહરાગ અલ્પ પ્રયાસથી નિવારી શકાય છે, પરંતુ પાપી દ્રષ્ટિરાગ તો સજ્જનોને પણ દુર્ચ્છેદ છે, અર્થાત્ મહામુશ્કેલીથી ઘટાડી શકાય છે.'^ર કામરાગ અને સ્નેહરાગ એ બન્ને સામાન્ય કારણ મળવાથી નાશ પામે છે. જેમ કે કામીને વ્યવહારનાં કાર્યોમાં મૂકવાથી કામરાગ ઘટી જાય છે, તેમજ દેશાવર જવાથી અથવા ઘણા કાળનો વિરહ થવાથી સ્નેહરાગ પણ ઘટી જાય છે. પરંતુ દ્રષ્ટિરાગ તો એવો છે કે તે બહુ મુશ્કેલીથી જાય છે. સમજુ

. ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૧૭૨ (આંક-૪૦)

૨- જુઓ ઃ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'વીતરાગસ્તવ', પ્રકાશ ૬, શ્લોક ૧૦ 'कामरागरनेहरागावीषत्करनिवारणौ ।

दृष्टिरागस्तु पाषीयान् दुरुच्छेदः सतामपि ।।'

ગણાતા માણસો પણ એ બાબતમાં ચૂકી જાય છે. દષ્ટિરાગના કારણે અંધ બનીને જીવ મારાપણાના આઅહથી પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરુમાં, અર્થાત્ કુગુરુમાં સદ્દગુરુની દઢ માન્યતા કરે છે અને એ જ તેનું મતાર્થપણું છે. 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રમ'માં આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી કહે છે કે 'સંસારયાત્રામાં કુગુરુના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. તેટલા માટે હે ભાઈ! જો તું હિતની ઇચ્છા રાખતો હોય તો દષ્ટિરાગ પડતો મૂકીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ. જેમ સારી રીતે સીંચેલો લીમડો કદી કેરી આપતો નથી, જેમ રસવાળી કે ઔષધયુક્ત વાનગીઓ ખવરાવીને પુષ્ટ કરેલી વંધ્યા ગાય દૂધ આપતી નથી, જેમ ખરાબ સંજોગોમાં મુકાયેલા રાજાની સારી રીતે સેવા કરી હોય તોપણ તે લક્ષ્મી આપી ન્યાલ કરતો નથી; તેવી જ રીતે કુગુરુ ક્યારે પણ શુદ્ધ ધર્મ અને મોક્ષ આપી શકતા નથી.'^૧

જ્યારે જીવ પ્રથમ યોગદષ્ટિમાં આવે છે ત્યારે તે ગુણસંપત્તિ વિનાના વેષધારી કુળગુરુઓને તથા આત્મજ્ઞ સંતોને આંતર સૂઝથી ઓળખી શકે છે, તેથી તે અજ્ઞાની કુળગુરુઓથી દૂર રહે છે અને સાચા સંતોનાં વિનય-બહુમાન આદિ કરે છે. બાહ્ય વેષ-સંપ્રદાયથી નિરપેક્ષપણે સાચા સંતને ઓળખવાની આંતર સૂઝનો અભાવ એ વાત પ્રગટ કરે છે કે હજી તે જીવની દષ્ટિ ઉપરથી મોહનું - દષ્ટિરાગનું પડલ ખસ્યું નથી, તેમજ તેનો ભાવમલ પણ ઘટ્યો નથી અને તેથી પારમાર્થિક માર્ગમાં પ્રવેશ અર્થે જરૂરી એવી ચિત્તશુદ્ધિ તેને થઈ નથી. મતાર્થી જીવ દષ્ટિરાગના ઘેનમાં વર્તતો હોવાથી તેને પોતાના સંપ્રદાયના ગુરુઓ જ સાચા લાગે છે અને અન્ય સંપ્રદાયમાં રહેલા સાચા સંતનું હીર તે પારખી શક્તો નથી. તે પોતાના પક્ષના સંસારત્યાગીઓને સુગુરુ માની ભજે છે અને અન્ય સંપ્રદાયના આત્મજ્ઞાનીઓને કુગુરુ કહી તેમની ઉપેક્ષા કરે છે. આમ, પોતાના કુળધર્મના આત્મજ્ઞાનવિહીન ગુરુને દષ્ટિરાગથી સાચા માનવા એ મતાર્થનો બીજો પ્રકાર છે.

ગુરુતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ કરનારા અને વળી તેનો મિથ્યા આગ્રહ કરનારા જીવોને શ્રીમદે મતાર્થી તરીકે બે પ્રકારે દર્શાવ્યા છે. આવા જીવો સંબંધીનું વર્જ્ઞન 'મોક્ષમાર્ગ

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીકૃત, 'અધ્યાત્મકલ્પદુમ', અધિકાર ૧૨, શ્લોક ૫,૮ 'फल्प्रद् वृथा स्यु: कुगुरुपदेशतः, कृता हि धर्मार्थमपीह सूद्यमाः । तद् दृष्टिरागं परिमुच्य भद्र हे! गुरुं विशुद्धं भज चेद्धितार्थ्यसि ।। नाम्रं सुसिक्तोऽपि ददाति निम्बकः, पुप्टा रसैर्वन्ध्यगवी पयो न च । दुःस्थो नृषो नैव सुसेवितः श्रियं, धर्मं शिवं वा कुगुरुर्न संश्रितः ।।' સરખાવો : સંતકવિ પ્રીતમદાસજીરચિત, ૫દ ૩૯ ('પરિચિત ૫દસંગ્રહ', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૨૫૦) 'झानढीણા ગુટુ નવ કીજિચે, વાંઝ ગાય સેવ્ચે શું થાય? કહે પ્રીતમ બ્રક્ષયિદ્ ભેટતાં, ભવરોગ સમૂળો જાય.' પ્રકાશક'માં પણ જોવા મળે છે –

'કેટલાક જીવ આજ્ઞાનુસારી છે. તેઓ તો 'આ જૈનના સાધુ છે, અમારા ગુરુ છે, માટે તેમની ભક્તિ કરવી' – એમ વિચારી તેમની ભક્તિ કરે છે; તથા કેટલાક જીવ પરીક્ષા પણ કરે છે તો ત્યાં 'આ મુનિ દયા પાળે છે, શીલ પાળે છે, ધનાદિ રાખતા નથી, ઉપવાસાદિ તપ કરે છે, સુધાદિ પરિષઠ સહન કરે છે, કોઈથી ક્રોધાદિ કરતા નથી, ઉપવાસાદિ તપ કરે છે, સુધાદિ પરિષઠ સહન કરે છે, કોઈથી ક્રોધાદિ કરતા નથી, ઉપદેશ આપી બીજાઓને ધર્મમાં લગાવે છે,' – ઇત્થાદિ ગુણ વિચારી તેમાં ભક્તિભાવ કરે છે, પણ એવા ગુણો તો પરમહંસાદિ અન્ચમતીઓમાં તથા જેનીમિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ હોય છે, માટે એમાં અતિવ્યાપ્તિપણું છે, એ વડે સાચી પરીક્ષા થાય નહિ.'⁹

આ બન્ને પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકાર સેવાતાં આત્માર્થ ચૂકી જવાય છે, તેથી એવા કોઈ પણ પ્રકારમાં મમત્વ અને દુરાગ્રહ ન રાખતાં, જેઓ આત્મજ્ઞાન પામ્યા છે અને જેમને અંતરમાં વૈરાગ્યાદિ પરિણમ્યાં છે તેવા સંતોમાં શ્રદ્ધાન રાખવું તે શ્રેયરૂપ છે. તે સંતોનો અનુભવ, તેમનું જ્ઞાન, તેમનો વૈરાગ્ય, તેમનું સમગ્ર જીવન જિજ્ઞાસુને માટે એક પવિત્ર આદર્શરૂપ હોય છે. તેઓ સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ થયેલા હોય છે, તેથી તેમની ઓળખાણથી ધર્મની ઓળખાણ થાય છે, તેમનામાં વૃત્તિ જોડતાં ધર્મમાં વૃત્તિ જોડાય છે. સ્વયં ધર્મરૂપે પરિણમેલા એવા જ્ઞાની ભગવંતના જીવનને વાસ્તવિક રીતે ઓળખનાર જીવ જરૂર ધર્મ પામે છે. જ્ઞાનીપુરુષની ઓળખાણપૂર્વક ભક્તિ કરવાથી આત્મસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ અવશ્ય થાય છે. જ્ઞાનીના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરીને પોતાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી, તેનાં ભાવન-ઘોલન-મહિમા દ્વારા જીવ સ્વભાવના આંગણે આવે છે અને પછી અંદર ઊતરીને સ્વભાવનો અનુભવ કરે છે.

આમ, આત્મ-અનુભૂતિ કરવા માટે પહેલાં સદ્ગુરુની ઓળખાણ કરવી આવશ્યક છે. પરંતુ મતાર્થી જીવ માત્ર વેષ કે કુળધર્મ જોઈને જ સદ્ગુરુ-અસદ્ગુરુનો અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે. તે સમજતો નથી કે બાહ્ય ચિહ્નોથી સદ્ગુરુની પરખ થઈ શક્તી નથી. સારા વેષ કે કુળવાળી વ્યક્તિના મનમાં પણ ભારોભાર પાપ હોઈ શકે, તેથી તેમના અંતરની ચકાસણી કરવી જોઈએ. તે બાહ્ય ચિદ્નોની શ્રદ્ધા રાખી તથા અંતરંગ દશા પ્રત્યે પ્રાયઃ દુર્લક્ષ કરી, જ્ઞાન વિનાના બાહ્યત્યાગી કે કુળગુરુને સેવે છે, જેથી તેનો સર્વ પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જાય છે. તેની ધર્મક્રિયાઓ બાહ્યથી બરાબર હોવા છતાં તેને સદ્ગુરુની ઓળખાણ ન હોવાના કારણે હિતને બદલે અહિત જ થાય છે. જો તે સદ્ગુરુની ઓળખાણ કરે તો તેના સર્વ પ્રયત્નો સાર્થક થાય. તેથી જેના અભાવમાં ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭, પૃ.૨૧૭-૨૧૮ જીવ અનંત દુઃખ પામે છે તે સદ્ગુરુની ઓળખાણ પ્રથમ જ કરવી ઘટે છે. તે માટે સદ્ગુરુની ઓળખાણમાં ઉપયોગી એવી સર્વ હકીકતોનું સ્વરૂપ જાણવું કર્તવ્યરૂપ છે. આગમ, યુક્તિ તથા અનુભવ - આ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા કરીને સદ્ગુરુની ઓળખાણ કરવાનું સૂચવ્યું છે. માત્ર બાહ્ય ચિહ્નોની ઓળખાણથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ગુરુતત્ત્વ સંબંધી મિથ્યા અને સત્ય માન્યતાઓનો સાર આપતાં શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'ત્રણ પ્રકારના પરીક્ષક કહ્યા છે :—

(૧) અજ્ઞાનીઓ પ્રથમ વેશ નીરખે છે કે આપણા સંપ્રદાયનો વેશ છે ને! પોતાના કુળધર્મનો વેશ દેખીને રાજી થાય.

(૨) તેનાથી કાંઇ વધુ ડાક્ષા હોય તે દેહના ચારિત્રને – ક્રિયાને ઓળખે છે. પોતાની માનેલી બાહ્ય ચારિત્રની ક્રિયા હોય તો વખાણે.

(3) જે બાહ્ય ત્યાગ કે બાહ્ય વેશ ઉપર વજન નહિ આપતાં અંતરંગ તત્ત્વ – સમ્યગ્સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે તેની જ પરીક્ષા કરીને સત્નો આદર કરે છે અને ખોટાને ખોટું સમજે છે, તે જ આત્માર્થી છે.'^૧

સદ્ગુરુની યથાર્થ પરીક્ષા કરવા માટે જ્ઞાની પુરુષો જીવને સમજાવે છે, 'હે વત્સ! આ મનુષ્યજીવનના અલ્પ કાળમાં જો તું આત્મશાંતિ ઇચ્છે છે. આત્મસખ ઇચ્છે છે. આત્મશ્રેય ઇચ્છે છે તો પ્રથમ સદ્દુગુરુની ઓળખાણ કર. સદ્દુગુરુની ઓળખાણના અભાવે તું સંસારમાં રહીને, નરક-તિર્યંચાદિની ચતુર્વિધ ગતિઓમાં ભ્રમણ કરીને અનંત કાળથી અનંત દુઃખ પામતો રહ્યો છે. તેં સદગુરનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યં નહીં અને મિથ્યા બુદ્ધિથી બાહ્ય ત્યાગ અથવા કુળધર્મને ગુરૂપણાનો માપદંડ ગણ્યો. અનાદિથી અજ્ઞાનવશ. જ્ઞાનરહિત બાહ્યત્યાગીમાં અથવા કુળધર્મના ગુરૂમાં સદ્ગુરૂબુદ્ધિ કરતો રહ્યો, જેથી સર્વ દુઃખના ક્ષયનો ઉપાય તારાથી દૂર જ રહ્યો. અસદ્દગુરુમાં સદ્દગુરૂબુદ્ધિરૂપ તારી આ વિપરીત માન્યતા તને બંધનકર્તા થઈ છે અને છતાં આશ્ચર્ય તો એ છે કે તં તેમને સેવવામાં તત્પર રહે છે. આ મિથ્યા ચેષ્ટાથી હે જીવ! હવે તું થોભી જા. અસદ્ગુરુને આધીન થઈ તારા આત્માને કલંક ન લગાડ. સદ્દગુરુ-અસદ્દગુરુનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી, અસદ્ગુરુને હેય જાણી, તેમના ઉપરથી લક્ષ્ય હટાવી સદ્ગુરુ પ્રત્યે લક્ષ કર. જ્ઞાનરહિત બાહ્યત્યાગીમાં તથા કુળગુરમાં સેવાઈ રહેલી સદ્ગુરબુદ્ધિનો ત્યાગ કર. તેમનામાં રહેલી ઉપાદેયબુદ્ધિ છોડી દે. બાહ્ય ઓળખાણના આધારે સદ્ગુરુપણું સ્થાપવાના બદલે અંતરંગ દશાના આધારે સદ્ગુરુપશું સ્થાપ. એક સદ્ગુરુની ઓળખાણનું જ કામ ઉપાડ. વર્તમાન પર્યાયમાં પ્રાપ્ત થયેલ સમસ્ત જ્ઞાન અને વીર્યને સદ્દગુરૂની ઓળખાણ કરવામાં લગાડી

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવયનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૩૧

દે તો જ તને મળેલ આ દુર્લભ મનુષ્યદેહ સાર્થક થશે. જ્ઞાનરહિત બાહ્યત્યાગી તથા કુળગુરુના આશ્રયમાં તારું જ્ઞાન અને વીર્ય વેડફાઈ જાય છે, પરંતુ જો તે સદ્ગુરુના આશ્રયમાં વળશે તો સ્વભાવમાં રહેલી નિર્મળતાનું પર્યાયમાં સર્જન થશે.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'બાહ્યત્થાગ પણ જ્ઞાન નઠિ, ભૂલેલા નિજ ભાન; પરપુદ્દગલના ભાવને, જાણે નિજ અજ્ઞાન. પરપરિશતિ રાચ્યા કરે, તે માને ગુરુ સત્ય; દષ્ટિરાગના દોષથી, મૂકે નહિ મમત્વ. કાયા કષ્ટથી મોહી તે, પૂજ્ય ભાવથી તે જોઈ; અથવા નિજકુળદાર્મના, હીનાચારી હોય. અંધ પરંપર આવીયા, ન લહે તત્ત્વાતત્ત્વ; છતાં અનાદિ કુમતિથી, તે ગુરુમાં જ મમત્વ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૯ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૯૩-૯૬)

ל הח לע אחונו אי, לזא א לי אין לינו ואולי. אניה אואה החשי, זוין זע הריץ ולי

ગાથા ૨૪માં ગુરુતત્ત્વ સંબંધી મિથ્યા માન્યતારૂપ મતાર્થના બે પ્રકાર ભૂમિકા દર્શાવતાં કહ્યું કે મતાર્થી જીવ જ્ઞાનરહિત એવા બાહ્યત્યાગીને ગુરુ માને છે અથવા પોતાના કુળગુરુને દષ્ટિરાગથી ગુરુ માને છે. આમ, મતાર્થી જીવ આત્મજ્ઞાન આદિ ગુરુપદને યોગ્ય ગુણસંપત્તિ વિનાના બાહ્યત્યાગી કે કુળગુરુને સદ્ગુરુપદે સ્થાપિત કરે છે તે જ તેનું પ્રગટ મતાર્થપણું બતાવે છે.

મતાર્થી જીવ જેમ સદ્ગુરુને ઓળખવામાં ભૂલ કરે છે, તેમ સત્દેવને ઓળખવામાં પણ કઈ રીતે ભૂલ કરે છે તે હવે પ્રસ્તુત ગાથામાં દર્શાવે છે. અહીં વિશેષતા એ છે કે અસત્દેવ સંબંધી વાત નહીં કરતાં સત્દેવ સંબંધી જે મિથ્યા માન્યતા પ્રવર્તે છે તેનું સૂચન કર્યું છે. સાચા દેવની પ્રાપ્તિ થયા છતાં તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહીં સમજવાના કારશે તેમના વિષે પ્રવર્તી રહેલ મિથ્યા માન્યતારૂપ મતાર્થનું^૧ દર્શન કરાવતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

> 'જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ; ં વર્ણન સમજે જિનનું, રોકી રહે નિજ બુદ્ધિ.' (૨૫)

એ જિનના દેઢાદિનું વર્ણન છે તેને જિનનું વર્ણન સમજે છે, અને માત્ર અર્થ પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણાના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે, અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રહે છે; એટલે પરમાર્થહેતુસ્વરૂપ એવું જિનનું જે અંતરંગ સ્વરૂપ જાણવા ચોગ્ય છે તે જાણતા નથી, તથા તે જાણવાનું પ્રયત્ન કરતા નથી, અને માત્ર સમવસરણાદિમાં જ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. (૨૫)

૧- આ ગાથામાં જૈનમતાનુયાયી મિથ્યાદષ્ટિઓનાં સ્વરૂપનું વર્શન કર્યું છે. જેઓ જૈન કુળમાં જન્મ્યા છે, પશ જિનેશ્વરદેવના યથાર્થ સ્વરૂપની ખબર નથી એવા જૈનોની ગશના પશ મિથ્યા-દષ્ટિમાં થાય છે. કારણ કે જિનેશ્વરદેવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યા વિના આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ ઓળખાશ થતી નથી અને તેથી જીવનું મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. કોઈ કહે કે 'અમે તો જૈન છીએ અને જિનેશ્વરદેવને પૂજીએ છીએ, માટે અમારું ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો છૂટી ગયું છે', તો તેવા જીવોને ગૃહીત મિથ્યાત્વ શું છે તેની ખબર જ નથી. અન્ય દેવોને દેવરૂપે માનવા એટલું જ ગૃહીત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ નથી, પશ સાચા દેવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાશ્યા વિના તેમને ઓઘદષ્ટિએ માનવા તે પણ ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે. દેવ સંબંધી ભ્રાંત માન્યતાના આગ્નહી થવું તે મતાર્થીપણું છે.

ગાશા

ભાવાર્થ જૈનશાસ્ત્રો, આગમો તથા પુરાણોમાં શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના જીવનનાં ભાવાર્થ વૃત્તાંતો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જિનેશ્વરદેવના દેહાદિનું વર્શન છે, અર્થાત્ તેમના દેહનાં ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણો, પ્રમાણ, વર્શ આદિનું વર્શન છે તથા કેવળજ્ઞાનના પ્રાગટથ પછીની જિનેશ્વર ભગવાનની સમવસરણ આદિ સિદ્ધિઓનું વર્શન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ભગવાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રભુની પાર્થિવ કાયાનાં રૂપ, લાવજ્ય, બળ કે પ્રભુના અતિશયો નથી. પૂર્ણ વીતરાગ થઈ તેમણે પોતાનું જે શુદ્ધ, નિર્મળ, સહજાનંદમય આત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. જિનેશ્વર પ્રભુની બાહ્ય વિભૂતિ, અતિશયો, આકાર, સમવસરણ આદિ સિદ્ધિઓનું વર્શન તેમનું બાહ્ય માહાત્મ્ય દર્શાવવા અર્થે કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જો બાહ્ય ઓળખમાં જ અટકી જાય અને શ્રી જિનની આત્મિક ગુણસમૃદ્ધિ પ્રત્યે દષ્ટિ જાય જ નહીં તો માત્ર એવી બાહ્ય ઓળખથી જિન-સ્વરૂપની સાચી ઓળખ થઈ શકે નહીં.

શ્રી જિનેશ્વરદેવનું સ્મરણ થતાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ તેમની વીતરાગતા, અર્થાત્ ગમા-અણગમાથી તેમનું મુક્તપણું, ઇચ્છા-તૃષ્ણાથી તેમનું અસ્પૃષ્ટપણું, નિજના નિરુપાધિક આનંદમાં તેમનું રહેવાપણું, દ્રષ્ટાભાવે વિશ્વનાટકનું તેમનું નિહાળવાપણું ઇત્યાદિ ભાવોનું સ્મરણ થાય તો જ તે પરમાર્થથી જિનની ઉપાસના છે. પ્રભુની નિઃસ્પુહતા, નિર્મમતા, નિર્લોભતા, અક્ષોભતા વગેરે ગુણો પ્રત્યે પ્રમોદભાવ ઉત્પન્ન થતાં પ્રભુનો અચિંત્ય મહિમા ધ્યાનમાં આવે છે અને તે ગુણોના ભાવોનું ગ્રહ્ણ થાય છે, અર્થાત્ તેના સંસ્કાર ચિત્તમાં અંકિત થાય છે. અંકિત થયેલી છાપ અંદર ને અંદર ગુપ્તપશે વિકસિત થઈ ઇચ્છિત ફળને આપવા સમર્થ થાય છે. મતાર્થી જીવ જિનેશ્વરદેવનાં દેહ, લાંછન, કળ, આયષ્ય, પંચ કલ્યાણકની તિથિઓ વગેરેને પ્રભનં વર્શન સમજે છે તથા તેને સમવસરણ, અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય^૧ આદિ સિદ્ધિઓનાં વર્શનનો મહિમા વર્તે છે: અર્થાત દેહાશ્રિત અને કર્માશ્રિત વ્યક્તિત્વના વર્શનમાં જ તે પોતાની બુદ્ધિને રોકી રાખે છે અને તેમની અંતરંગ વીતરાગદશાનો લક્ષ પણ કરતો નથી, તો તેને વીતરાગતાની ઝંખના કઈ રીતે થાય? વીતરાગતાની ઉત્કટ ઝંખના થયા વિના તે તરફનો પુરુષાર્થ કઈ રીતે થાય? અને વીતરાગી પુરુષાર્થ કર્યા વિના પૂર્શ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ કઈ રીતે થાય? આમ, આ ગાથામાંથી એમ ફલિત થાય છે કે જિનેશ્વરદેવનું અવલંબન લેવું એટલે વીતરાગતાનું અવલંબન લેવું - વીતરાગતાને જીવનનું લક્ષ બનાવવું, નહીં કે જિનેશ્વરદેવની ફક્ત બાહ્ય દેહાકુતિ કે તેમના સમવસરણાદિ અતિશયોનાં વર્ણનનાં ૧- દેવેન્દ્રે નિયુક્ત કરેલા જે દેવતાઓ પ્રતિહાર - સેવકનું કામ કરે છે, તેમને ભગવંતના પ્રતિહાર કહેવામાં આવે છે. તેઓ દારા ભગવંતની ભક્તિ નિમિત્તે નિર્મિત કરાયેલ અશોકવૃક્ષ વગેરેને પ્રાતિહાર્ય કહેવામાં આવે છે. તેવાં આઠ પ્રાતિહાર્ય છે - (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) પુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્ય ધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) સિંહાસન, (૬) ભામંડલ, (૭) દુંદુભિ, (૮) ત્રણ છત્ર.

મહિમા અને ગુણગાન કરતાં રહીને કૃતકૃત્ય થવાના ભ્રમમાં જીવનભર રાચવું.

ચિત્રાથાં સાચા દેવનાં લક્ષણો છે વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને હિતોપદેશીપણું. એ ત્રણ લક્ષણ જેનામાં ન હોય તે અદેવ છે - કુદેવ છે. તે કોઈ પણ રીતે હિતકર્તા નથી, છતાં તેને ભ્રમથી હિતકર્તા માની તેનું સેવન કરવું તે મિથ્યાત્વ છે. સામાન્ય જનસમૂહ ભાઁતિક સુખની ઇચ્છાથી કુદેવની પૂજા-ઉપાસનાદિ કરે છે, પણ તે દેવ સ્વયં કર્મબદ્ધ હોવાથી, પાઁદ્ગલિક ભાવોથી ઘેરાયેલો હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારે હિતકર્તા નથી. તૃષ્ણાની આગથી તે સ્વયં દાઝેલો છે. તે લાઁકિક દેવ હોવાથી તેની પૂજાથી ભક્ત બંધનમુક્ત તો થતો નથી, પરંતુ ભક્તનાં બંધન વધુ ગાઢ બને છે; અર્થાત્ આ પ્રકારની ભક્તિ ભવભ્રમણવર્ધક અને સંસારસર્જક બને છે. સર્વ પ્રકારના પાઁદ્ગલિક ભાવોથી જે મુક્ત છે, વિભાવથી છૂટી જે સ્વભાવમાં સ્થિત છે અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ મકરંદને જે નિરંતર અનુભવી રહ્યા છે તે લોકોત્તર દેવ છે. તેમની ભક્તિ કરતાં શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટે છે. તેઓ સ્વયં ભક્તિને ઇચ્છતા નથી, પરંતુ દાસત્વ ભાવે તેમની ભક્તિ કરનાર ભક્તની પ્રભુતા પ્રગટે છે, કારણ કે પ્રભુની શુદ્ધ ચેતના પ્રજ્વલિત દીષક સમાન છે અને જે કોઈ તેમની સાથે અનુસંધાન કરે છે તેનો દીપક પણ પ્રજ્વલિત થાય છે.

આવા રાગ, દ્રેષ અને અજ્ઞાનરહિત લોકોત્તર અરિહંતદેવની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ જો જીવ તેમનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જ તેમની ઉપાસના કરે તો ઉપર્યુક્ત ફળની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી. અજ્ઞાની જીવ જિનેશ્વર ભગવાનનું શરીરસૌષ્ઠવ, અર્થાત્ દેહની લંબાઈ, ત્વચાનો રંગ, શરીરની કાંતિને જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા સમવસરણ, દેવદુંદુભિ, છત્ર, ચામર, સિંહાસન, કોડાકોડી દેવોનું આગમન ઇત્યાદિ બાહ્ય વૈભવને જ પરમાત્માનું વર્શન સમજી તેમાં જ બુદ્ધિને રોકી રાખે છે; પરંતુ પરમાત્માનું અંતરંગ સ્વરૂપ - તેમની વીતરાગી આત્મદશા પ્રત્યે તે લક્ષ આપતો નથી. ભગવાનનાં દેહાદિ પ્રમાણ તથા સમવસરણાદિ સિદ્ધિ તો તેમનું ઔપાધિક સ્વરૂપ છે, પુશ્યપ્રકૃતિનું ફળ છે. તેમનું સત્ય સ્વરૂપ તો તેમની અંતરંગ આત્મદશા છે. પરમાર્થ-હેતુરૂપ એવું જિનનું અંતરંગ સ્વરૂપ જ પ્રયોજનભૂત છે. રાગાદિ શત્રુઓનો જય કરી, શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે એવા જિનેશ્વરદેવની વીતરાગદશાને નહીં જાણનાર તથા તેને જાણવાનો પ્રયત્ન પણ નહીં કરનાર જીવ માત્ર બાહ્ય પૌદ્દગલિક વિભૂતિને જ જિનનું સ્વરૂપ માની, પોતાની મતિને ત્યાં જ રોકી રાખે છે. આવા જીવને મતાર્થી કહ્યો છે. આ વિષે શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'જે કોઈ જીવને આ પુણ્યકર્મપ્રકૃતિના અનુપમ અને ચમત્કારિક ફળનું જ માહાત્મ્ય લક્ષમાં આવે, બાહ્ય સંયોગોની મહત્તા જણાય અને તેમાં જ નિજબુદ્ધિ રોકી રાખે, તેને પરનું માહાત્મ્ય હોય છે, પરંતુ જિનેશ્વર પ્રભુનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, તે ન સમજે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ત્રણે જ્યારે અભેદ સ્વરૂપે આત્મભાવે પરિણમે, તે જ જિનેશ્વરનું સ્વરૂપ છે તે ન જાણે, તેની અપૂર્વતા લક્ષમાં ન આવે અને પર પદાર્થને જિનનું સ્વરૂપ માને તેવા જીવને પણ મતાર્થી જાણવો એમ અહીં કહ્યું છે.^{'૧}

લૌકિક માર્ગમાં પુષ્યથી મોટો તે મોટો કહેવાય, પણ મોક્ષમાર્ગમાં તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણો જેમનામાં હોય તેઓ જ મોટા અને પૂજ્ય છે. પુષ્યના ઠાઠ કાંઈ જીવના મોક્ષનું કારણ થતાં નથી. મોક્ષનું કારણ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે; તેથી તે ગુણના ધારક જ વંદન કરવા યોગ્ય છે. તીર્થંકરોને ચામર, છત્ર વગેરે બાહ્ય વિભૂતિ હોય છે, પરંતુ તે વિભૂતિના કારણે કાંઈ તીર્થંકર વંદનીય નથી. ભગવાન તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણોના વૈભવ વડે જ વંદનીય છે. ઇન્દ્રોને ભગવાનનો અત્યંત મહિમા કરવાનું મન થતું હોવાથી સમવસરણાદિની રચના કરે છે, પણ તે વિભૂતિના કારણે ભગવાનની મહત્તા નથી. દેવતાઓ જે રચના કરે છે તેમાં ભગવાનને કિંચિત્ પણ રાગ હોતો નથી, એટલે તે વિભૂતિના કારણે ભગવાનની સર્વજ્ઞતાને કે વીતરાગતા વગેરે ગુણોને કાંઈ બાધા આવતી નથી, તેથી જ અનંત ચતુષ્ટયના ધારક તીર્થંકર ભગવંતો વંદનીય છે.

આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજી 'દેવાગમ સ્તોત્ર'માં^ર કહે છે, 'હે ભગવાન! આપ અમારી દષ્ટિમાં માત્ર એટલા માટે મહાન નથી કે આપના દર્શનાર્થે દેવગણ આવે છે, આપનું ગમન આકાશમાં થાય છે અને આપ ચામર, છત્ર આદિ વિભૂતિઓ વડે વિભૂષિત છો; કારણ કે આ બધું તો માયાવીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.

એ જ પ્રમાણે શરીરાદિ સંબંધી અંતરંગ અને બહિરંગ અતિશયો (વિશેષતાઓ) જો કે માયાવીઓમાં હોતા નથી, તેમ છતાં રાગાદિ ભાવોથી યુક્ત દેવતાઓમાં હોય છે, તેથી આ કારણે પણ આપ અમારી દષ્ટિમાં મહાન હોઈ શકો નહીં.

૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦૩ ૨- તાર્કિક ચક્રચૂડામણિ આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજી વિક્રમની બીજી શતાબ્દીમાં મહાન આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે રચેલ 'દેવાગમ સ્તોત્ર' (આપ્તમીમાંસા) એ 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ના મંગલા-ચરણના સંદર્ભમાં લખવામાં આવેલ 'ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય'નું મંગલાચરણ છે. આ સ્તોત્ર ઉપર આચાર્યશ્રી વિદ્યાનન્દિજીની આઠ હજાર શ્લોકપ્રમાણ 'અષ્ટસહસી' ટીકા છે. 'દેવાગમ સ્તોત્ર'ની શૈલીની સ્પષ્ટતા કરતાં આચાર્યશ્રી વિદ્યાનન્દિજીએ લખ્યું છે કે જાણે કે સાક્ષાત્ ભગવાને (આપ્તે) આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીને પૂછ્યું કે 'હે સમંતભદ્ર! આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ મહાશાસ્ત્ર 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'ના પ્રારંભમાં મારું સ્તવન અતિશયરહિત ગુણો વડે જ કેમ કર્યું, જ્યારે કે મારામાં અનેક સાતિશય ગુણ વિદ્યમાન છે.' એના ઉત્તરમાં જાણે આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીએ આ 'દેવાગમ સ્તોત્ર' લખ્યું છે. હે ભગવાન! આપની મહાનતા તો વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાના કારણે જ છે. વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા કંઈ અસંભવિત નથી. મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ દોષ તેમજ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આવરણોનો સંપૂર્ણ અભાવ સંભવિત છે, કેમ કે તેની હાનિ ક્રમશઃ થતી જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે અશુદ્ધ સુવર્ણપાષાણાદિમાં અગ્નિતાપાદિ વડે અંતર્બાદ્ધ મેલ(અશુદ્ધિ)નો અભાવ થઈને સુવર્ણની શુદ્ધતા પ્રગટતી જોવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગરૂપ ધ્યાનાગ્નિના તાપથી કોઈ આત્માના દોષ તથા આવરણની હાનિ થઈને વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાનું પ્રગટ થવું સંભવિત છે.'⁹

આવા પરમાર્થપ્રયોજનભૂત વાસ્તવિક સ્વરૂપની ઓળખાણ કર્યા વિના માત્ર બાહ્ય ઓળખાણથી જિનેશ્વરદેવની ભક્તિ કરનાર જીવનું મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. આ તથ્યને સમજાવતાં પંડિત શ્રી ટોડરમલજી 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક' ગ્રંથમાં 'જૈનમતાનુયાયી મિથ્યા-દષ્ટિઓનું સ્વરૂપ' નામક સપ્તમ અધિકારમાં કહે છે –

'અર્હતદેવ છે, ઇન્દ્રાદિ દ્વારા પૂજ્ય છે, અનેક અતિશય સહિત છે, સુધાદિ દોષરહિત છે, શરીરની સુંદરતાને ધારણ કરે છે; સ્ત્રીસંગમાદિથી રહિત છે, દિવ્ય ધ્વનિ વડે ઉપદેશ આપે છે, કેવલજ્ઞાન વડે લોકાલોકને જાણે છે, તથા જેણે કામ-કોધાદિ નાશ કર્યા છે - ઇત્યાદિ વિશેષણ કહે છે; તેમાં કેટલાંક વિશેષણ તો પુદ્દગલાશ્રિત છે તથા કેટલાંક વિશેષણ જીવાશ્રિત છે, તેને ભિન્ન-ભિન્ન ઓળખતો નથી. જેમ કોઇ અસમાનજાતીય મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં ભિન્નતા ન જાણી મિથ્યાદષ્ટિને ધારણ કરે છે તેમ આ પણ અસમાનજાતીય અરહંતપર્યાયમાં જીવ-પુદ્દગલનાં વિશેષણોને ભિન્ન ન જાણી મિથ્યાદષ્ટિપણું ધારણ કરે છે, વળી જે બાહ્ય વિશેષણો છે તેને તો જાણી તેનાથી અરહંતદેવનું મહાનપણું વિશેષ માને છે, અને જે જીવનાં વિશેષણો છે તેને યથાવત્ ન જાણતાં એ વડે અરહંતદેવનું મહાનપણું આજ્ઞાનુસાર માને છે, અથવા અન્યથા માને છે. જો જીવનાં યથાવત્ વિશેષણો જાણે તો મિથ્યાદષ્ટિ

१- જુઓ : આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીકૃત, 'દેવાગમ સ્તોત્ર', શ્લોક ૧,૨,૪ 'देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः । मायाविष्ठ्वपि दृश्यंते नातत्त्वमसि नो महान् ।। अध्यात्मं बहिरग्येष विग्रहादिमहोदयः । दिव्यः सत्यो दिवौकष्ठ्यप्यस्ति रागादिमत्सु सः ।। दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात् । क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मरुक्षयः ।।' નોંધ : શ્રીમદે શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદભાઈ સાથેના વાર્તાલાપમાં આચાર્યશ્રી સમંત-

નાધ : બ્રામદ બ્રા મનસુખભાઇ કરતચદભાઇ સાથના વાતાલાયના આવાવત્રા સન્ત-ભદ્રસૂરિજીરચિત 'દેવાગમ સ્તોત્ર'ના મંગલાચરણરૂપ પ્રથમ શ્લોકનું વિવેચન કર્યું છે. તે માટે જુઓ : 'બ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૬૭૨ (ઉપદેશનોંધ-૨૬) રહે નહિ.''

અરિહંતદેવના પુદ્ગલાશ્રિત બાહ્ય વિશેષણો અને જીવાશ્રિત આંતરિક વિશેષણોનો ભેદ સમજ્યા વિના અરિહંતદેવની સાચી ઓળખાણ-ભક્તિ-ઉપાસના સંભવિત નથી. તેથી તે યોગ્ય રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

જગતના સર્વ જીવોને 'જિનશાસનરસી બનાવી આત્મધર્મ ૫માડું' એવી વિશ્વ-વ્યાપક સહજસ્ફુરિત લોકોત્તર કરુણાભાવનાના બળથી તીર્થંકર નામ કર્મનું ઉપાર્જન થાય છે. આ શુભ નામ કર્મની પ્રકૃતિના ઉદયથી શ્રી તીર્થંકર પ્રભુને અતિશયોની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે ગુણો વડે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો સમસ્ત જગતમાં અતિશાયી - ચડિયાતા હોય છે તેવા ગુણોને અતિશય કહે છે. તીર્થંકર પરમાત્માના ૩૪ અતિશય હોય છે. આ અતિશયોમાંથી કેટલાક જન્મથી જ હોય છે અને બાકીના ઘાતી કર્મનો ક્ષય થયા પછી - કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગટનારા અતિશયોમાંથી કેટલાક દેવકૃત હોય છે. આ ૩૪ અતિશયો નીચે પ્રમાણે છે^ર –

ચાર સહજ અતિશય અથવા મૂલાતિશય (જન્મથી જ હોય)

(૧) અદ્ભુત રૂપ અને સુગંધવાળું શરીર, (૨) કમલગંધ સમાન સુગંધી શ્વાસોચ્છ્વાસ, (૩) ગાયના દૂધની ધારા સમાન ધવલ અને દુર્ગંધ વિનાનાં માંસ અને રુધિર, (૪) આહાર અને નિહારની ચર્મચક્ષુથી ન દેખાય એવી ક્રિયા.

ધાતી કર્મોનો ક્ષય થતાં પ્રગટતા અગિયાર અતિશય

(૧) માત્ર એક યોજન જેટલી ભૂમિમાં મનુષ્યો, દેવો અને તિર્યંચોની કોડાકોડી સંખ્યાનો સમવસરણમાં સુખરૂપ અને બાધારહિત સમાવેશ, (૨) વાણી - દેશના ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭, પૃ.૨૧૬

૨- અતિશય સંબંધીના વર્શન માટે જુઓ :

- (૧) 'શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર', સૂત્ર ૩૪
- (૨) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'અભિધાનચિન્તામણિ', કાંડ ૧, શ્લોક પ૭ થી ૬૪
- (૩) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'વીતરાગસ્તવ', પ્રકાશ ૨,૩,૪,૫
- (૪) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર', પ્રકાશ ૧૧, આર્યા ૨૪ થી ૪૭
- (૫) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર', પર્વ ૧, સર્ગ દ
- (૬) આચાર્યશ્રી નેમિચંદ્રસૂરિરચિત, 'પ્રવચનસારોદ્ધાર', ગાથા ૪૪૦ થી ૪૫૦
- (૭) ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીકૃત, 'લોકપ્રકાશ', સર્ગ ૩૦ વગેરે.

અર્ધમાગધીમાં આપે, પરંતુ મનુષ્યો, તિર્યંચો અને દેવોને પોતપોતાની ભાષામાં તે સમજાય. એમની વાણી યોજનગામિની - એક યોજન સુધી સર્વ દિશાઓમાં પ્રસરે તેવી હોય, (૩) ભામંડલ - મસ્તક પાછળ સૂર્યસમાન તેજવર્તુળ, (૪) તેઓ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં ભૂમિમાં કોઈ પણ જાતનો રોગ ન હોય, (૫) લોકોમાં એકબીજા પ્રત્યે વૈર કે વિરોધ ન હોય, (૬) ઈતિ એટલે કે ધાન્ય વગેરેને હાનિ કરનાર ઉંદર, તીડ વગેરે જીવોનો ઉપદ્રવ ન હોય, (૭) મરકી ન હોય, અકાલ મૃત્યુ ન હોય, (૮) અતિવૃષ્ટિ ન હોય, (૯) અવૃષ્ટિ - વરસાદનો અભાવ ન હોય, (૧૦) દુર્ભિક્ષ એટલે દુકાળ ન હોય, (૧૧) સ્વરાષ્ટ્રથી કે પરરાષ્ટ્રથી ભય ન હોય.

દેવકૃત ઓગશીસ અતિશય

(૧) આકાશમાં ધર્મચક્ર, (૨) આકાશમાં ચામરો, (૩) આકાશમાં પાદપીઠસહિત સિંહાસન, (૪) આકાશમાં ત્રણ છત્ર, (૫) આકાશમાં રત્નજડિત ધ્વજ, (૬) ૫ગ મૂકવા માટે સોનાનાં કમળ, (૭) સમવસરણમાં ત્રણ ગઢ - રત્નનો, સુવર્જીનો અને રજતનો, (૮) સમવસરણમાં ચતુર્મુખાંગતા - ચાર મુખે દેશના, (૯) અશોકવૃક્ષની રચના, (૧૦) કાંટાઓની અણી નીચી થઈ જવી, (૧૧) વૃક્ષો નમન કરે, (૧૨) ઉપરથી દુંદુભિનાદ, (૧૩) અનુકૂળ વાયુ, (૧૪) પક્ષીઓ પ્રદક્ષિણા કરે, (૧૫) સુગંધી જલની વૃષ્ટિ, (૧૬) પાંચ વર્જ્ઞાનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ, (૧૭) દીક્ષા સમયથી નિર્વાણ પર્યંત કેશ, રોમ, દાઢી અને નખ વધે નહીં, (૧૮) ઓછામાં ઓછા કરોડ દેવો સેવામાં હાજર હોય, (૧૯) સર્વ ઋતુઓ અને ઇન્દ્રિયવિષયો અનુકૂળ, સુખકારક થાય.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન શ્વેતાંબર શાસ્ત્ર અનુસાર છે. દિગંબર શાસ્ત્રોમાં કિંચિત્ ફરક સાથે ચોત્રીસ અતિશય જોવા મળે છે, તે આ પ્રમાણે –

જન્મથી દસ સહજ અતિશય અથવા મૂલાતિશય

(૧) પરસેવારહિત શરીર, (૨) મળ-મૂત્ર, કફાદિ રહિત નિર્મળ કાયા, (૩) દૂધના રંગ જેવું લોહી, (૪) વજીૠષભનારાચ સંહનન, (૫) સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન, (૬) અદ્ભુત અનુષમ રૂપ, (૭) મહાસુગંધી શરીર, (૮) એક હજાર આઠ લક્ષણ, (૯) અપાર બળ, (૧૦) પ્રિય, હિતકર, મધુર વચન.

કેવળજ્ઞાન થતાં પ્રગટતા અગિયાર અતિશય

(૧) ચારે તરફ સો યોજન સુધીમાં દુકાળ ન પડે તે સુભિક્ષતા, (૨) જમીનનો સ્પર્શ કરે નહીં અને આકાશમાં ગમન કરે, (૩) સર્વ જીવોમાં હિંસાનાં પરિણામનો અભાવ, (૪) ભોજનનો અભાવ, (૫) ઉપસર્ગનો અભાવ, (૬) ચારે દિશામાં મુખ સહિત દેખાવું, (૭) છાયારહિતપણું, (૮) આંખ પલકારો પણ મારે નહીં, (૯) સર્વ વિદ્યાઓના સ્વામી, (૧૦) નખ અને કેશ વધે નહીં, (૧૧) અઢાર મહાભાષા તથા સાતસો ક્ષુદ્રભાષા યુક્ત દિવ્ય ધ્વનિ

તીર્થંકર પ્રકૃતિના પ્રભાવથી દેવકૃત તેર અતિશય

(૧) સર્વ ઋતુનાં ફળ, ફૂલ, પત્ર સહિત વૃક્ષ હોય છે, (૨) તૃણ, કાંટા અને ધૂળ દૂર કરતો સુખદાયક પવન વાય છે, (૩) સર્વ જનસમુહમાં મૈત્રીભાવ, (૪) એટલી પૃથ્વી દર્પણસમ સ્વચ્છ અને રત્નમય બને છે, (૫) સુગંધી જળની વૃષ્ટિ, (૬) વિક્રિયાથી ફળોના ભારથી નમી પડેલાં શાલી આદિ વૃક્ષોની રચના, (૭) સર્વ જીવોને આનંદ પ્રગટે છે, (૮) શીતલ, મંદ, સુગંધી પવન વાય છે, (૯) કૂવા અને તળાવ નિર્મળ જળથી ભરાઈ જાય છે, (૧૦) આકાશ અને દિશા નિર્મળ હોય છે, (૧૧) સર્વ જીવોને રોગ આદિ બાધાઓ નથી હોતી, (૧૨) એક હજાર આરાવાળું -કિરણોવાળું, પોતાના પ્રકાશથી સૂર્યમંડળને પણ ઝાંખું પાડતું ધર્મચક્ર આગળ ચાલે છે, (૧૩) તીર્થકરની ચારે બાજુ છપ્પન સુવર્શ કમળ, એક પાદપીઠ તથા વિવિધ પ્રકારનાં પૂજનદ્રવ્ય હોય છે.

આમ, ઉત્કૃષ્ટ પુષ્યપ્રકૃતિના ઉદયના કારશે જન્મકાળથી શ્રી તીર્થંકર પ્રભુનો દેહ ૧૦૦૮ ઉત્તમ લક્ષણોથી સુંદર અને સુશોભિત હોય છે.^૧ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતના શરીરનું રૂપ લોકોત્તર હોય છે, એટલે કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતનું રૂપ લોકમાં કશે પણ જોવા ન મળે તેવું અલૌકિક હોય છે. ભગવંત જેવું રૂપ સંપૂર્ણ જગતમાં બીજા કોઈનું પણ હોતું નથી. દેવતાઓની રૂપ વિકુર્વવાની અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. તેઓ ધારે તે રૂપ વિકુર્વી શકતા હોવા છતાં ભગવંત સમાન રૂપ તેઓ કદાયિ વિકુર્વી શકતા નથી. પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી સર્વ દેવતાઓ મળીને એક અંગુષ્ઠપ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે અને તે રૂપને ભગવંતના અંગૂઠાની તુલનામાં મૂકવામાં આવે તોપણ દેવનિર્મિત અંગૂઠાની તેવી સ્થિતિ થાય કે જેવી સૂર્યની સામે અંગારાની!^ર

વળી, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં ભગવંત જેવું પ્રથમ સંઘયણ બીજા જીવોનું હોતું નથી; એવી જ રીતે ભગવંત જેવું સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન બીજા જીવોનું હોતું નથી; ભગવંતના શરીર જેવો શ્વેત આદિ વર્શ બીજા જીવોનાં શરીરનો કદાપિ હોતો નથી; ભગવંત જેવી ગતિ, ભગવંત જેવું સત્ત્વ, ભગવંત જેવું બળ વગેરે બીજા જીવોમાં કદાપિ હોતાં નથી. શ્રેષ્ઠ પુષ્ટયાતિશયના પ્રભાવથી ભગવંતમાં અતુલ બળ, વીર્ય, ઐશ્વર્ય, સત્ત્વ, પરાક્રમ વગેરે હોય છે. સર્વ સુંદર મનુષ્યો, દેવતાઓ, અસુરો અને તેમની સુંદરીઓનાં રૂપ, લાવણ્ય, કાંતિ, સૌંદર્ય, સૌભાગ્ય, દીપ્તિ વગેરેને એકત્રિત કરી, એક મહાન ૧- જુઓ : 'શ્રી ઔષપાતિક સૂત્ર', સૂત્ર ૧૦

૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, 'શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ'ની 'હરિભદ્રી ટીકા', ગાથા ૫૬૯

રાશિ બનાવીને તે રાશિને એક બાજુ મૂકવામાં આવે અને બીજી બાજુ ભગવંતના પગના અંગૂઠાના અગ્રભાગનો કરોડમો ભાગ મૂકવામાં આવે તો રાખનો ઢગલો જેમ કંચનગિરિની બાજુમાં શોભા ન પામે તેમ તે રાશિ પણ શોભા ન પામે.^૧ તેથી જ 'શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર'માં પ્રભુના રૂપના વર્શનમાં કહ્યું છે કે ત્રણે ભુવનના અદ્ભુત તિલકરૂપ હે ભગવંત! શાંત રસની શોભાવાળા જે પરમાશુઓ વડે આપ નિર્માણ કરાયા છો, તે પરમાશુઓ વિશ્વમાં ખરેખર તેટલાં જ છે, કારણ કે આપના જેવું રૂપ જગતમાં બીજું નથી જ.^૨

ભગવંતના દેહની ગંધના વિષયમાં પણ એટલી જ વિશેષતાઓ છે. જેવું રૂપ અદ્ભુત તેવી જ સુગંધ પણ અદ્ભુત. જગતના સર્વ સુગંધી પદાર્થોના સુગંધના તત્ત્વ કરતાં પણ અનંતગુણી અધિક સુગંધ ભગવંતના શરીરની હોય છે. તેના માટે બધી ઉપમાઓ નિર્સ્થક ઠરે છે. કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાની સુગંધ કે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ચંપક પુષ્પોની સુગંધ ભગવંતના દેહની નિત્ય સુગંધ આગળ તે કોઈ વિસાતમાં નથી. બીજાઓનાં શરીરને સુગંધી બનાવવા માટે કસ્તૂરી, ચંદન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોથી વારંવાર વાસિત કરવા પડે છે, છતાં તે સુગંધ ઊડી જતાં વાર નથી લાગતી; જ્યારે ભગવંતના શરીરને કોઈ સુગંધી દ્રવ્યથી વાસિત કર્યા વિના જ તે સદા સુગંધી રહે છે. તે શરીરનો સ્વભાવ જ સુગંધમય છે.

વળી, ભગવંતનું શરીર સંપૂર્શ નિરામય હોય છે. શ્રી અરિહંત ભગવંતનાં અંગો સર્વ પ્રકારના રોગો તેમજ વિકલતા(ખોડખાંપણ)થી રહિત જ હોય છે. ભગવંતના શરીરમાં કોઈ પણ રોગ ક્યારે પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવંત સંપૂર્શ આરોગ્યવાળા હોય છે.

વળી, ભગવંતનું શરીર સ્વેદ અને મલથી રહિત હોય છે. સામાન્ય રીતે ગરમીના દિવસોમાં શરીર સ્વેદથી - પરસેવાથી ભીંજાઈ જાય છે, જ્યારે ભગવંતનું શરીર સ્વભાવથી જ એવું હોય છે કે ગમે તેવી ગરમીમાં પણ ભગવંતના શરીરે પરસેવો થાય નહીં. સામાન્ય લોકોનાં શરીરની ચામડીને વારંવાર સાફ ન કરવામાં આવે તો તેના ઉપર મેલના થર બાઝી જાય છે. ભગવંતનું શરીર સ્વભાવથી જ એવું હોય છે કે શરીરના આંતરિક તેમજ બાહ્ય વાતાવરણમાં રહેલાં રજકણ આદિ કોઈ પણ કારણે થતા મેલથી ભગવંતનું શરીર તદન નિર્લેપ હોય છે.³

વળી, ભગવંતના શ્વાસોચ્છ્વાસ કમલ સમાન સુગંધી હોય છે. જગતમાં ઉત્તમમાં ૧- જુઓ : 'શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર', નમસ્કાર સ્વાધ્યાય, પ્રાકૃત વિભાગ ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી માનતુંગસૂરિજીરચિત, 'શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર', શ્લોક ૧૨ ૩- જુઓ : 'શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર', સૂત્ર ૩૪ ઉત્તમ સુગંધી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે ભગવંતના શ્વાસોચ્છ્વાસ છે. જ્યારે ભગવંત વિહાર કરતા હોય છે ત્યારે સુગંધના સાચા રસિક એવા ભમરાઓ, જે પુષ્પો ઉપર લીન થઈને બેઠેલા હોય છે, તે પુષ્પોને તત્ક્ષણ તજીને ભગવંતના શ્વાસોચ્છ્વાસને અનુસરે છે.^૧

તીર્થંકર ભગવંતના શરીરનાં માંસ અને રક્ત (લોહી) ગાયના દૂધની ધારા જેવાં સફેદ અને દુર્ગંધ વિનાનાં હોય છે.^ર તાત્પર્ય કે રક્ત-માંસની સંપૂર્ણ ધવલતા અને અદુર્ગંધતા ફક્ત તીર્થંકર ભગવંતના શરીરમાં જ હોય છે. તે રક્ત અને માંસ કેવળ અદુર્ગંધી જ હોય છે; એટલું જ નહીં, પરમ પરિમલથી - સુવાસથી સમૃદ્ધ પણ હોય છે. બીજાઓનાં રક્ત-માંસ તો જોવાં પણ ન ગમે તેવાં હોય છે, જ્યારે ભગવંતનાં રક્ત-માંસ અજુગુપ્સનીય, ચીતરી ન ચડે તેવાં હોય છે; એટલું જ નહીં, જોવાં ગમે તેવાં તેમજ આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં હોય છે. શરીરની ધાતુઓમાં જેની ગણના થાય છે એવાં રક્ત-માંસ પણ જો વિલક્ષણ હોય, તો પછી ભગવંતની બધી જ વસ્તુઓ સર્વ જીવોની વસ્તુઓ કરતાં વિલક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે!

આવાં અનેકાનેક ઉત્તમ લક્ષણોયુક્ત શરીરના ધારક ભગવાન કુમારકાળ પૂરો કરી સંસાર, દેહ અને ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઊપજતાં દીક્ષા અહણ કરે છે અને કેટલોક કાળ ગયા પછી શુક્લધ્યાનના બળ વડે લપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થઈ, ઘાતી કર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; અને ત્યારે તીર્થંકર નામ કર્મના ઉદયથી તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જ્યારે જિનેશ્વરો ઉપદેશની ધારા વહાવે છે ત્યારે પર્ષદાને બેસવા માટે દેવો સમવસરણની રચના કરે છે. સમવસરણ એટલે પ્રભુ જ્યાં દેશના આપે એવું દેવનિર્મિત એક વિશિષ્ટ સ્થાન.³

કોઈ પણ તીર્થંકરના જીવને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે ઇન્દ્રોનાં આસન કંપાયમાન થાય છે. કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ ઉજવવા માટે દ૪ ઇન્દ્રો પૃથ્વી ઉપર આવે છે. વાયુકુમાર દેવ એક યોજન ભૂમિ સાફ કરે છે. મેઘકુમાર દેવ સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરે છે. વ્યંતર દેવો સુવર્શ માણેક-રત્નોથી ભૂમિતલ બાંધે છે. વૈમાનિક દેવો સમવસરણના ઉપરના ભાગમાં કાંગરા સહિત રત્નમય ગઢ બનાવે છે. જ્યોતિષી દેવો સુવર્શમય બીજો ગઢ અને તેના ઉપર રત્નના કાંગરા બનાવે છે અને ભવનપતિ દેવો બાહ્ય ૧- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'વીતરાગસ્તવ', પ્રકાશ ર, શ્લોક ૭ ૨- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'અભિધાનચિન્તામણિ', કાંડ ૧, શ્લોક પ૭ ૩- સમવસરણનું વર્શન અનેક ગંથોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે –

(૧) આચાર્યશ્રી ઉદ્દ્વોતનસૂરિજીરચિત, 'કુવલયમાલા', કંડિકા ૧૭૮

(૨) આચાર્યશ્રી સીલાંકજીરચિત, 'ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિયં', અધિકાર ૫૪, 'વદ્ધમાણસામિચરિયં'

(૩) મુનિશ્રી અમૃતવિજયજીકૃત, 'સમોસરણનાં ઢાળિયા', ઇત્યાદિ.

Jain Education International

ગાથા-૨૫

ભાગમાં ત્રીજો રૂપાનો ગઢ અને સોનાના કાંગરા બનાવે છે. તે દરેક ગઢને ચાર ચાર દરવાજા હોય છે. ચારે દારે દેવો દારપાળ બને છે. બીજા ગઢના ઈશાનકોણમાં પ્રભના વિશ્રામ અર્થે એક દેવછંદ બનાવે છે. સમવસરણની મધ્યમાં વ્યંતરો તીર્થંકરોથી ૧૨ ગણું ઊંચું એક ચૈત્યવૃક્ષ - અશોકવૃક્ષ બનાવે છે. ઇન્દ્રનાં ઉદ્યાનોનાં સુંદર વૃક્ષો કરતાં પણ આ અશોકવૃક્ષ અનંતગણું સુંદર હોય છે. તેની શાખાઓ વિસ્તીર્ણ અને છાયા નીરંધ્ર - ગાઢ હોય છે. એક યોજનપ્રમાણ વિસ્તારવાળં અશોકવક્ષ અત્યંત નજીક નજીક રહેલા, પવનથી અવિરત હાલતા, નવીન, કોમળ અને રક્ત વર્ણના પલ્લવોના સમૂહથી શોભે છે. તેના ઉપર સર્વ ઋતુઓનાં સુવિકસિત સર્વોત્તમ પુષ્પો હોય છે. અશોકવૃક્ષના મૂળ ભાગમાં ચાર દિશામાં રત્નમય પાદપીઠથી સહિત ચાર સિંહાસન હોય છે. તે સિંહાસનો સુવર્શમય અને પ્રકાશમાન રત્નોની પંક્તિઓથી સુશોભિત હોય છે. તે રત્નોમાંથી અનેક રંગોનાં કિરણો નીકળતાં હોય છે. આવા સુંદર સિંહાસન ઉપર દેવતાઓ ત્રણ છત્ર નિર્મિત કરે છે.^૧ શરદ ઋતુનો ચંદ્રમા, કુંદ અને કુમુદ જેવાં અત્યંત શુભ્ર મોતીઓની લટકતી માળાઓની પંક્તિઓના કારણે અત્યંત મનોરમ અને પવિત્ર એવા ત્રણ છત્ર જિનેશ્વરના મસ્તક ઉપર શોભે છે. સિંહાસનની બાજુમાં યક્ષો ચામર વીંઝતા ઊભા રહે છે. તે ચામરોમાં રહેલા વાળ એટલા બધા શ્વેત અને તેજસ્વી હોય છે કે તેમાંથી ચારે બાજુ પ્રકાશનાં કિરણો નીકળતાં હોય છે. તે ચામરોને ઉત્તમ રત્નોથી જડિત એવા સોનાના દંડ (હાથા) હોય છે, તેમાંથી પણ રંગબેરંગી તેજસ્વી કિરણો નીકળતાં હોય છે. જે દેવતાઓના હાથમાં તે ચામરો હોય છે, તે દેવતાઓ અને તેમનાં આભ્રષણો પણ તેજસ્વી હોય છે. તે આભ્રુષણોમાંથી પણ પ્રકાશ વહેતો હોય છે અને તે ચામરોની ચારે બાજુએ તેજસ્વી કિરણો નૃત્ય કરતાં હોય એવો ભાસ થાય છે.^૨ પ્રભુ ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી, તીર્થને નમસ્કાર કરી,^૩ પૂર્વાભિમુખ થઈ, સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે ત્યારે વ્યંતર દેવો બીજી ત્રણ દિશામાં સિંહાસન ઉપર ભગવંતનાં ત્રણ પ્રતિબિંબો રચે છે. તે શરીરોમાં ભગવંતના રૂપ જેવું જ રૂપ ભગવંતના અચિંત્ય પ્રભાવથી થાય છે. સમવસરણમાં ભગવંત ચતુર્મુખ હોવા છતાં દરેક જીવને ભગવંતનું એક જ મુખ દેખાય છે અને ભગવંત સૌને સદા અભિમુખ જ હોય છે.* દેવો પ્રભુના દરેક મસ્તક પાછળ ભામંડલ રચે છે. ભામંડલ એટલે પ્રકાશના પુંજનો ઉદ્યોત. તે બાર સૂર્યોની કાંતિથી પણ અધિક તેજસ્વી અને મનોહર હોય છે. દેવો દસે ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી માનતુંગસૂરિજીરચિત, 'શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર', શ્લોક ૩૧

- ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી નેમિચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'પ્રવચનસારોદ્ધાર', ગાથા ૪૪૦ની વૃત્તિ
- ૩- જુઓ : ઉષાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીકૃત, 'લોકપ્રકાશ', સર્ગ ૩૦
- ૪- જુઓ ઃ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'વીતરાગસ્તવ'ની અવચૂર્જ્સિ, પ્રકાશ ૩, શ્લોક ૧

४८१

દિશાઓને પૂરિત કરનાર અને ત્રણે લોકના લોકોને શુભ સમાગમની ઘોષણા કરનાર, ઊંચા અને ગંભીર ધ્વનિથી દુંદુભિ વગાડે છે. આ પ્રકારના દેવનિર્મિત અદ્ભુત સ્થાનમાં બાર પ્રકારની પરિષદને બેસવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન હોય છે. તેમાં સહુ યથાસ્થાને બેસે છે અને પ્રભુ જ્યારે પોતાની દિવ્ય દેશનાને પ્રવાહિત કરે છે ત્યારે પ્રભુની દેશનાનો દિવ્ય ધ્વનિ એક યોજનમાં વિસ્તાર પામે છે. દેવો પાંચ વર્જાવાળાં અચેત પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે. નીચાં ડીંટવાળાં, ઉપર વિકસિત દલોવાળાં, પાંચ રંગનાં, પ્રબળ સુગંધી, મનોહર દેવકુર્વિત પુષ્પોની વૃષ્ટિ ચોતરફ થાય છે.^૧ આ પ્રકારે અતિશયસંપન્ન સમવસરણ હોય છે. પ્રભુની અતિશયતા પ્રગટ કરવા જ દેવો સમવસરણની અને આઠ પ્રાતિહાર્યની રચના કરે છે.

આવા દેવનિર્મિત સુશોભિત સમવસરશમાં બાર પ્રકારની પરિષદ (ભવનપતિ દેવ-દેવી, વાશવ્યંતર દેવ-દેવી, જ્યોતિષી દેવ-દેવી, વૈમાનિક દેવ-દેવી, તિર્યંચ નર-માદા, મનુષ્ય નર-નારી) એકસાથે બેસીને ઉપદેશ સાંભળે છે. પ્રભુની દિવ્ય વાણી વિસંવાદથી રહિત અને સર્વ જીવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે તેવી હોય છે. યોજનપ્રમાશ ક્ષેત્રમાં વ્યાપતી ભગવંતની વાશી એક જ સ્વરૂપવાળી હોવા છતાં, જેમ વાદળાંઓમાંથી પડેલ પાણી જે જે પાત્રમાં પડે તે તે પાત્રને અનુરૂપ આકારને ધારશ કરે છે, તેમ જેના જેના કાને તે વાશી પડે છે, તે તે જીવની પોતાની ભાષારૂપે તે પરિશમે છે.^ર પ્રભુના મુખમાંથી સુંદર અને મધુર રશકારથી નીકળતો દિવ્ય ધ્વનિ, પર્યદામાં હાજર રહેનાર સર્વ જીવોના વિધવિધ પ્રશ્નોનું એકસાથે સમાધાન કરે છે. જિનેશ્વરદેવની દિવ્ય ધ્વનિરૂપ વાણી પર્વતના શિખર ઉપરથી પ્રવહતી નિર્મળ મીઠા પાણીની સરવાણીની જેમ જેને જેને સ્પર્શે છે, તેને તેને યોગ્યતાનુસાર મીઠું ફળ આપનારી અને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ય દશાના અધિકારી બનાવનારી થાય છે. ભવદુઃખહારક અને શિવસુખકારક એવી પ્રભુની દિવ્ય વાણી પાંત્રીસ ગુણોથી સંપન્ન છે,³ જે ગુણો આ પ્રમાશે છે –

તીર્થંકર ભગવાનની વાણીના પાંત્રીસ ગુણો આ પ્રમાણે છે - (૧) સંસ્કારત્વ -સભ્યતા, વ્યાકરણશુદ્ધિ આદિ ઉત્તમ સંસ્કારોથી યુક્ત, (૨) ઔદાત્ત્ય - ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતાં વચનો, (૩) ઉપચારપરીતતા - અગ્રામ્ય અને વિશદતાયુક્ત, (૪) મેઘગંભીર ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, 'શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ'ની 'મલયગિરિવૃત્તિ', ગાથા પઝદ

- ર- જુઓ : આચાર્યશ્રી ને<mark>મિચં</mark>દ્રસૂરિજીરચિત, 'પ્રવચનસારોદ્વાર', ગાથા ૪૪૩
- ૩- તીર્થંકર ભગવાનની વાશીના પાંત્રીસ ગુણ માટે જુઓ :
 - (૧) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીરચિત, 'અભિધાનચિન્તામર્શિ', કાંડ ૧, શ્લોક ૬૫ થી ૭૧
 - (૨) 'શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર', સૂત્ર ૩૫

ઘોષત્વ - મેઘની જેમ ગંભીર શબ્દોવાળા, (૫) પ્રતિનાદવિધાયિતા - મધુર, કર્ણપ્રિય પ્રતિષ્વનિ જેવાં વચનો, (૬) દક્ષિણત્વ - સરલતાયુક્ત, (૭) ઉપનીતરાગત્વ - માલકૌંશ વગેરે રાગોથી યુક્ત, (૮) મહાર્થતા - વ્યાપક અને ગંભીર અર્થવાળાં વચનો, (૯) અવ્યાહતત્વ - પૂર્વે કહેલ અને પછી કહેલ વાક્યો અને અર્થો પરસ્પર વિરોધ વિનાનાં, (૧૦) શિષ્ટત્વ - અર્થને કહેનાર અભિમત સિદ્ધાંતના, (૧૧) સંશયરહિત -સંદેહ વિનાનાં, (૧૨) નિરાક્તાન્યોત્તરત્વ - કોઈ પણ પ્રકારનાં દૂષણ વિનાનાં વચનો, (૧૩) હૃદયંગમતા - હૃદયને પ્રસન્ન કરનાર, મનોહર, (૧૪) મિથઃસાકાંક્ષતા -પદો અને વાક્યોની પરસ્પર સાપેક્ષતા, (૧૫) પ્રસ્તાવૌચિત્ય - દેશ અને કાળને ંચિત, (૧૬) તત્ત્વનિષ્ઠા - તત્ત્વને અનુરૂપ, (૧૭) અપ્રકીર્શપ્રસૃતત્ત્વ - સુસંબદ્ધ અને વિષયાંતર રહિત, (૧૮) અસ્વશ્લાઘાન્યનિન્દતા - સ્વપ્રશંસાથી અને પરનિંદાથી રહિત, (૧૯) આભિજાત્ય - પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકાને અનુસરનાર, (૨૦) અતિસ્નિગ્ધ-મધુરત્વ - અત્યંત સ્નેહના કારજ્ઞે મધુર, (૨૧) પ્રશસ્યતા - ગુણોની વિશેષતાના કારજ્ઞે પ્રશંસાપાત્ર, (૨૨) અમર્મવેધિતા - અન્યના હૃદયને દુઃખ ન ઉપજાવે તેવાં વચનો, (૨૩) ઔદાર્ય - ઉદાર, અતુચ્છ અર્થને કહેનાર, (૨૪) ધર્માર્થપ્રતિબદ્ધતા - ધર્માર્થયુક્ત, (૨૫) કારકાદિ અવિપર્યાસ - કારક, કાલ, વચન, લિંગ વગેરેને લગતા વ્યાકરણના દોષોથી રહિત, (૨૬) વિભ્રમાદિવિયુક્તતા - વિભ્રમ, વિક્ષેપ વગેરે મનના દોષોથી રહિત, (૨૭) ચિત્રકૃત્વ - શ્રોતાઓમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે, (૨૮) અદ્ભુત - સાંભળનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે, (૨૯) અનતિવિલંબિતા - બે શબ્દો, પદો, વાક્યો વગેરેની વચ્ચે વિલંબ વગરનાં, (૩૦) અનેકજાતિ વૈચિત્ર્ય - વર્ષ્ય વસ્તુની વિવિધતા, વિચિત્રતા, સુંદરતા વ્યક્ત કરતાં, (૩૧) આરોપિત વિશેષતા - બીજાં વચનોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ, (૩૨) સત્ત્વપ્રધાનતા - સત્ત્વ અર્થાત્ સાહસપ્રધાન, (૩૩) વર્શ-૫દ-વાક્ય-વિવિક્તતા - વર્જા, ૫દ, વાક્યના ઉચ્ચારની વચ્ચે યોગ્ય અંતરવાળાં, (૩૪) અવ્યુચ્છિતિ - અખંડ ધારાબદ્ધ તથા વિવક્ષિત અર્થ સહિત પરિપૂર્શ, (૩૫) અખેદિત્વ - ખેદ, શ્રમ કે આયાસરહિત, સુખપૂર્વક કહેવાતાં વચનો; સાંભળનારને પણ ખેદ, શ્રમ ન પહોંચાડનાર વચનો.

આમ, ઉત્તમોત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત એવા જિનેશ્વર ભગવાનના દેહનું વર્શન તથા સમવસરણાદિ સિદ્ધિનું વર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે બધો જિનેશ્વરદેવની પુષ્ટ્યપ્રકૃતિના ફળનો વિસ્તાર છે. આવી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પુષ્ટ્યપ્રકૃતિ અને તેનું ફળ તે કંઈ જિનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી. આ તો બધા પરસંયોગો છે. સર્વ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી, આત્માનાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય પ્રગટ કરી, પૂર્શ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કર્યાં - આ જિનેશ્વરનું સાચું સ્વરૂપ છે. જિનના આવા અંતરંગ સ્વરૂપનો જેને મહિમા નથી અને ભગવાનની પાર્થિવ કાયાનાં રૂપ, લાવજ્ય, બળ કે ભગવાનના અન્ય વિશિષ્ટ પુજ્યના, અતિશયોના, સમવસરજ આદિ ઐશ્વર્યના ગુજ્ઞગાન કરવામાં જ જે અટકી રહે છે તે જીવ આત્માનો અર્થી નથી, પજ્ઞ મતાર્થી છે.

જેને જન્મ-મરણનાં દુઃખનો થાક લાગ્યો હોય અને આત્માના અનુભવની ધગશ જાગી હોય, તે ગરજવાન બની જિનના અંતરંગ સ્વરૂપને સમજીને આત્મહિત સાધે છે, પરંતુ મતાર્થી જીવ જિનની બાહ્ય ઓળખાણમાં રોકાઈ જાય છે. જિનનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શનમય તેમજ અમૂર્તિક છે અને પુદ્ગલથી બનેલ જિનનો દેહ - વર્શ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળો હોવાથી મૂર્તિક છે. મતાર્થી જીવને આ ભેદ ભાસતો નથી અને શરીરની પરિણતિને જિનની પરિણતિ માની લે છે. જિનની વીતરાગદશા ભૂલી જઈને તે તેમનાં શરીરાદિની ઓળખાણમાં જ સાર્થકતા માનીને ત્યાં જ પોતાનો પુરુષાર્થ સીમિત કરી લે છે. તેને બાહ્ય ઓળખાણમાં એવી તૃપ્તિ વર્તે છે કે તેમાંથી આગળ વધીને જિનેશ્વરનું અંતરંગ સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર જ લાગતી નથી અને તેથી તે માટેના પ્રયત્ન પણ તે કરતો નથી. યથાર્થ ઓળખાણના અભાવમાં તે જિન ભગવાનની સાચી સ્તુતિ-ઉપાસના કરી શક્તો નથી.

જિનેશ્વરદેવનાં શરીર, રૂપ, લાવશ્ય, છત્ર અને ધ્વજ વગેરેનું વર્શન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રશંસા થતી નથી; અર્થાત્ પારમાર્થિક પ્રશંસા થતી નથી. તે સર્વના ગુણગ્રામ કરવા તે વ્યવહાર સ્તુતિ છે અને વીતરાગ આત્માને વિષે વર્તતા એવા જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રશંસા કરવી તે નિશ્ચય સ્તુતિ છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે શરીર આદિના વર્શનરૂપ પ્રશંસાની વ્યવહાર સ્તુતિ(ઉપચાર સ્તુતિ)માં ગણના થાય છે અને જેના રાગાદિ દૂર થયા છે એવા આત્માને વિષે વર્તતા કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રશંસા કરવી તેની નિશ્ચય સ્તુતિ(વાસ્તવિક સ્તુતિ)માં ગણના થાય છે.^૧ આ તથ્ય ઉપર પ્રકાશ નાખતાં આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ 'સમયસાર'માં લખે છે કે જેમ આ લોકમાં સુવર્શ અને ચાંદીને ગાળી એક કરવાથી એક પિંડનો વ્યવહાર થાય છે, તેમ આત્મા અને શરીરને પરસ્પર એક ક્ષેત્રમાં રહેવાની અવસ્થા હોવાથી એકપણાનો વ્યવહાર થાય છે. આમ, વ્યવહારમાત્રથી જ આત્મા અને શરીરનું એકપણું છે, પરંતુ નિશ્ચયથી એકપણું નથી; કારણ કે નિશ્ચયથી વિચારવામાં આવે તો, જેમ પીળાપણું જેનો સ્વભાવ છે એવાં

૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૧૨૪,૧૨૫ 'शरीररूपलावण्यवप्रच्छत्रध्वजादिभिः । वर्णितैर्वीतरागस्य वास्तवी नोषवर्णना ।। व्यवहारस्तुतिः सेयं वीतरागात्मवर्तिनाम् । ज्ञानादीनां गुणानां तु वर्णना निश्चयस्तुतिः ।।'

४८४

સવર્શ અને સફેદપશું જેનો સ્વભાવ છે એવાં ચાંદીને અત્યંત ભિન્નપશું હોવાથી તે બન્ને વચ્ચે એકપદાર્થપજ્ઞાની અસિદ્ધિ છે, તેથી અનેકપણું જ છે. તેવી રીતે ઉપયોગ અને અનુપયોગ અનુક્રમે જેનો સ્વભાવ છે એવાં આત્મા અને શરીર અત્યંત ભિન્ન હોવાથી એકપદાર્થપણાની પ્રાપ્તિ નથી, પણ ત્યાં અનેકપણું જ છે. જેમ પરમાર્થથી શ્વેતપશું સુવર્શનો સ્વભાવ નહીં હોવા છતાં પણ, ચાંદીનો ગુણ જે શ્વેતપશું, તેના નામથી સુવર્જ્ઞાનું 'શ્વેત સુવર્જ્ઞ' એવું નામ કહેવામાં આવે છે તે વ્યવહારમાત્રથી જ કહેવામાં આવે છે; તેવી રીતે પરમાર્થથી શુક્લરક્તપણું તીર્થંકરનો સ્વભાવ નહીં હોવા છતાં પણ, શરીરના ગુણો જે શુક્લરક્તપણું વગેરે, તેના સ્તવનથી તીર્થંકરની 'શુક્લરક્ત તીર્થંકર' એવાં શબ્દો વડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ સ્તવના વ્યવહારમાત્રથી જ કરવામાં આવે છે, પરંતુ નિશ્ચયનયે શરીરનું સ્તવન કરવાથી આત્માનું સ્તવન થતું જ નથી. જેમ ચાંદીનો ગુણ જે સફેદપણું, તેનો સુવર્ણમાં અભાવ છે, માટે નિશ્વયથી સફેદપણાના નામથી સોનાનું નામ નથી બનતું, સુવર્શના ગુણ જે પીળાપણું આદિ છે, તેના નામથી જ સુવર્શ નામ થાય છે; તેવી રીતે શરીરના ગુણો જે શુક્લરક્તપણું વગેરે, તેનો તીર્થંકરમાં અભાવ છે, માટે નિશ્વયથી શરીરના શુક્લરક્તપણું વગેરે ગુક્ષોનું સ્તવન કરવાથી તીર્થંકરનું સ્તવન નથી થતું, તીર્થંકરના ગુક્ષોનું સ્તવન કરવાથી જ તીર્થકરનું સ્તવન થાય છે.

ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે યથાર્થ જ કહ્યું છે –

'સ્વામી ગુણ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દરિસણ શુદ્ધતા તેહ પામે; જ્ઞાન ચારિત્ર તપ વીર્ચ ઉલ્લાસથી, કર્મ ઝીપી વસે મુક્તિ ધામે.'^ર

જે આત્મા અરિહંત પરમાત્માના ગુશોને ઓળખી તેમની સેવા કરે છે, તે આત્મા જ શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પામે છે અને જ્ઞાન (યથાર્થ અવબોધ), ચારિત્ર (સ્વરૂપરમણતા),

9- क्रुओ : आચાર્યશ્री કુંદકુંદદેવકૃત, 'सभयसार', गाधा २७-२८
 'बवहारणओे भासदि जीवो देहो य हबदि खलु इक्को ।
 ण दु णिच्छयरस जीवो देहो य कदावि एकट्ठो ।।
 इणमण्णं जीवादो देहं पुग्गलमयं थुणित्तु मुणी ।
 मण्णदि हु संथुदो बंदिदो मए केवली भयवं ।।
 तं णिच्छये ण जुञ्जदि ण सरीरगुणा हि होंति केवलिणो ।
 केवलिगुणो थुणदि जो सो तच्चं केवलिं थुणदि ।।'
 २- ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, श्री મહાવીર ભગવાनનું સ્તવન, કડી પ

તપ (તત્ત્વએકાગ્રતા), વીર્ય (આત્મશક્તિ) ગુણના ઉલ્લાસ વડે અનુક્રમે સર્વ કર્મોને જીતી મોક્ષમાં જઈ વસે છે.

આમ, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની આત્મિક ગુણસમૃદ્ધિ પ્રત્યે દષ્ટિ જાય એ જ સાચી ઉપાસના છે. જિનેશ્વરદેવ નિજના નિરુપાધિક આનંદમાં મગ્ન રહી નિર્લેપ નેત્રે વિશ્વને નિહાળે છે. તેમના આ આંતરિક ગુણ પ્રત્યે લક્ષ જતાં જિનના અનુયાયી તરીકે પોતાનું શું કર્તવ્ય છે તેનું સ્વયં ભાન થાય છે. તેને સમજાય છે કે આત્માનાં નિર્મળ જ્ઞાન અને નિરુપાધિક આનંદ સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની દોડ અથવા તો પ્રાપ્ત વસ્તુ સ્થાયી બનાવવાની ઇચ્છા તે જ દુઃખનું બીજ છે. પરિણામે 'કંઈક મેળવવું છે' કે 'કંઈક થવું છે' એવી ઇચ્છાઓમાંથી મુક્ત રહી, વર્તમાન ક્ષણે જે બને છે તેને આતુરતા કે આસક્તિ વિના સાક્ષીભાવે નીરખવાના અભ્યાસ તરફ તે વળે છે. આમ, જિનેશ્વરની વીતરાગતા પ્રત્યે લક્ષ કરતાં તેનામાં વીતરાગી પુરુષાર્થ ઊપડે છે. પરપરિણતિમાં ઉદાસીન બની આત્મપરિણતિ ભણી વળી તે પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે અને પરમ સિદ્ધિને વરે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થવા માટે જિનેશ્વરના અંતરંગ સ્વરૂપની ઓળખાણ કેટલી અગત્યની છે. જે અરિહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે અને તેથી તેનો મોહ અવશ્ય નાશ પામે છે.^૧ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરિહંત ભગવાનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરતાં આત્મસ્વભાવ પ્રતીતમાં આવે છે. અરિહંત ભગવાનને પૂર્ણ નિર્મળ દશા પ્રગટી તે ક્યાંથી પ્રગટી? જ્યાં સામર્થ્ય હતું ત્યાંથી પ્રગટી. સ્વભાવમાં રહેલા પૂર્ણ સામર્થ્યની સન્મુખતાથી તે દશા પ્રગટી. મારો સ્વભાવ પણ અરિહંત ભગવાન જેવો પરિપૂર્ણ છે. સ્વભાવ-સામર્થ્યમાં કાંઈ ફરક નથી. સ્વભાવસામર્થ્યની પ્રતીતિ કરતાં જ મોહ ટળે છે અને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. અરિહંત ભગવાનનું આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધ ચેતનમય, તેમના ગુણો પણ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અને તેમની પર્યાય પણ શુદ્ધ ચેતનારૂપ; એમાં કશે પણ રાગ નથી, જેવો તે આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેવો જ પરમાર્થે આ આત્મા શુદ્ધ-સ્વભાવી છે - એમ ઓળખાણ કરવાથી રાગાદિ પરભાવો સાથેની એકત્વબુદ્ધિ છૂટીને પરિણતિ અંતરસ્વભાવમાં વળે છે, શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે પર્યાયની એકતા થતાં મોહનો અભાવ થાય છે.

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'પ્રવચનસાર', ગાથા ૮૦ (ગુર્જરાનુવાદ સહિત) 'जો जाणदि अरहंतं दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं । सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स रूयं 11' 'જે જાણતો અર્દતને ગુણ, द्રव्य ને પર્ચચપણે; તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લય ખરે.' અરિહંતદેવનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ભેદપૂર્વક જાણી, તેની શુદ્ધતા વિચારી, પછી જીવ પોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ભેદપૂર્વક જાણી-વિચારી જ્યારે ભેદનો વિકલ્ય પણ છોડી દે અને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય, નિર્વિકલ્પ થાય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. તેથી અરિહંતાદિના આત્માશ્રિત ગુણોને જે જાણે છે તે પોતાના આત્માને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન જાણે છે. પરમ ઔદારિક શરીર, સમવસરણ, દિવ્ય ધ્વનિ તે કાંઈ ખરેખર અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી, એ બધું તો તેમના આત્માથી જુદું છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તે દ્રવ્ય, જ્ઞાન-દર્શન આદિ તેના ગુણો અને કેવળજ્ઞાન, અતીન્દ્રિય આનંદ વગેરે તેની પર્યાય - આવાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરિહંત ભગવાનનું સ્વરૂપ ઓળખે તો અરિહંતને ઓળખ્યા કહેવાય.

આમ, અનંત જ્ઞાનાદિના ધારક જિનેશ્વર ભગવાનની પ્રગટ આત્મદશા નીરખી નીરખીને વિચારતાં, તેમના વ્યક્ત ગુણોનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરતાં બીજા વિચારો અટકી જાય છે અને જેની પ્રાપ્તિ કરવી છે તેના વિચારનું પ્રાધાન્ય થઈ જાય છે. તેમના ગુણોની વારંવાર રટણા થતી હોવાથી તે ગુણોને અહણ કરવાનો બોધ જીવને દઢ થાય છે. 'મારું સ્વરૂપ પણ જિનેશ્વર જેવું છે, તેમનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થયેલું છે, મારું શક્તિરૂપે છે' એમ ચિંતન કરતાં સ્વરૂપનું અનુસંધાન થતું જાય છે. આત્માના ગુણોનું ઘોલન થતાં આત્મશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આ રીતે જિનેશ્વર ભગવાનની દશાનું અવલોકન થતાં તે દશાનું, અર્થાત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય પ્રગટે છે, જેથી સ્વરૂપસન્મુખતા અને પ્રાંતે સ્વરૂપમગ્નતા સંપ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જિનેશ્વર ભગવાનના અંતરંગ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરવી ઘટે છે. ગુજરાતના જંગલમાં એક બોધપ્રસંગે શ્રીમદે પ્રકાશ્યું છે –

'સમોવસ૨ણાદિના પ્રસંગો લૌક્રિક ભાવના છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એવું નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ સાવ નિર્મળ આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટચે હોય છે તેવું છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ..... ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતવન ક૨વાથી આત્મા ભાનમાં આવે; પણ ભગવાનના દેહથી ભાન પ્રગટે નહીં.'^૧

અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જો જિનેશ્વર ભગવાનના દેહ અને સમવસરણના વર્શનથી સ્વરૂષનું ભાન પ્રગટે નહીં, તો પછી શાસ્ત્રોમાં તેનું વર્શન શા માટે કરવામાં આવ્યું છે? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જિનેશ્વર ભગવાનનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું અદ્ભુત હોય છે તેનું વર્શન, બાલ - અજ્ઞાની જીવોને ભગવાન પ્રત્યે સાત્ત્વિક પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુએ કરવામાં આવ્યું છે. અરિહંત ભગવાનના દેહસૌંદર્યનું અને તેમની બાહ્ય વિભૂતિનું વર્શન બહિર્દષ્ટિ જીવને આકર્ષે છે. અલ્પ બુદ્ધિમાન જીવ સૂક્ષ્મ નિરૂપણ

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૨૨ (ઉપદેશછાયા-૧૧)

સમજી શકતો નથી, પરંતુ સંસારમાં રહેલી રુચિના કારશે બાહ્ય વૈભવનો તેને મહિમા વર્તે છે અને તેમાં તેને રસ પણ પડે છે. સમવસરણાદિ બાહ્ય વૈભવનું નિરૂપણ તેને બરાબર સમજાય છે. જ્ઞાનીપુરુષોનું પ્રયોજન તો રાગી જીવોને ભગવાન તરફ આકર્ષિત કરવાનું હોય છે. આવા આકર્ષણથી ખેંચાઈને તે જીવો ભગવાન તરફ વળતાં, તેમને પ્રભુનાં પવિત્ર વચનોનો યોગ થાય અને સત્ય સ્વરૂપ સમજાતાં પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકે એવા ઉત્તમ આશયથી જ્ઞાનીપુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં સમવસરણાદિનું વર્શન કર્યું છે. તીર્થકરનાં દેહ, સમવસરણ આદિની સ્તુતિ કરવાથી ઉલ્લાસભાવ આવતાં તેમના ગુણો પ્રત્યે પણ ઉલ્લાસ આવે છે અને ભક્તિથી ભાવ સ્થિર થતાં પોતાના આત્માનો અનુભવ થાય છે. વાચકથ્રી માનવિજયજી મહારાજે થ્રી ચંદ્રપ્રભ ભગવાનના સ્તવનમાં ગાયું છે કે –

> 'રૂપ નિહાળી પરિચય કીનો, રૂપમાંહી નહિ આવ્યો; પ્રાતિહારજ અતિશય અહિનાણે, શાસ્ત્રમાં બુદ્ધે ન લખાયો.

જે જે પૂજા તે તે અંગે, તું તો અંગથી દૂરે; તે માટે પૂજા ઉપચારિક, ન ઘટે ધ્યાન ને પૂરે.'^૧

હે પ્રભુ! પ્રશમ રસમાં નિમગ્ન તારી મુખાકૃતિ જોઈ હું તારી તરફ આકર્ષાયો. પણ તારી નિકટ આવીને તારો પરિચય વધાર્યો ત્યારે ખબર પડી કે તું તો રૂપથી પર છો, રૂપ દ્વારા તારી સાચી ઓળખાણ કરવી કે પૂજા કરવી શક્ય નથી; નવાંગે પૂજન એ તો માત્ર ઔપચારિકતા છે, ધ્યાનમાં લીન બનતાં આવી ઔપચારિકતા નિભાવવી શક્ય નથી.

આમ, જિનેશ્વર ભગવાનનું ભક્તિ કરવા યોગ્ય સહજાત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના તેની અપૂર્વતા લક્ષમાં આવે નહીં અને ભગવાનના ગુણોની અપૂર્વતા લક્ષમાં આવ્યા વિના સાચી ભક્તિ પ્રગટે નહીં; અને સાચી ભક્તિ પ્રગટ્યા વિના કલ્યાણ થાય નહીં. પ્રારંભ ભલે બાહ્ય દેહાકૃતિનાં તથા સમવસરણાદિ અતિશયોનાં વર્શન અને ગુણગ્રામથી થાય, પરંતુ જિનેશ્વર ભગવાનના અંતરંગ સ્વરૂપના લક્ષ વિના સાચી ભક્તિ સંભવિત નથી. જેમ નગર, મહેલ, અલંકાર અને બાગબગીચા વગેરેનું વર્શન કરવાથી ઉપચાર વડે રાજાની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે અને શૂરવીરપશું, ગંભીરપશું વગેરે ગુણોનું વર્શન કરવાથી રાજાની વાસ્તવિક સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે; તે જ રીતે તીર્થકર નામ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલ બાહ્ય વિભૂતિનું સ્તવન કરવાથી ઉપચાર વડે જિનેશ્વરની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે અને શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું વર્શન કરવાથી પરમાર્થપશે જિનેશ્વરની વ- વાચકથ્રી માનવિજયજીરચિત, શ્રી ચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૨,૭ (સ્તવન મંજુષા,

૧- વાચકશ્રી માનવિજયજીરચિત, શ્રી ચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૨,૭ (સ્તવન મંજુષા, પૃ.૨૭૯-૨૮૦) સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે અને તે જ મુખ્ય છે.^૧

આવા જિનના મુખ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી અને ગૌણ એવા દેહાશ્રિત સ્વરૂપને અથવા પૌદ્દગલિક સમવસરણ આદિ બાહ્ય વિભૂતિને જિનનું સ્વરૂપ સમજી, મતાર્થી જીવ પોતાની બુદ્ધિને ત્યાં રોકી રાખી, તેમના તત્ત્વસ્વરૂપના વિચાર પ્રત્યે બુદ્ધિને આગળ વધવા દેતો નથી અને આ રીતે તે વ્યવહારનયના એકાંત આગહરૂપ મતાર્થને સેવે છે. જિનેશ્વરનાં મુખ્ય-ગૌણ સ્વરૂપનો ભેદ પાડ્યા વિના જે તેમને ઉપાસે છે, તેમના વિષે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોનો વિવેક કર્યા વિના કરેલી સ્તુતિ ખરાબ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તને પ્રસન્ન કરતી નથી. જેમ પ્રમાદથી એટલે કે અસાવધાનીથી હાથમાં ધારણ કરેલી તલવારની અત્યંત તીક્ષ્ણ ધાર વિનાશ કરે છે, તેમ મુખ્ય તથા ઔપચારિક ધર્મનો ભેદ કર્યા વિના અભિનિવેશ વડે કેવળ પોતાના મતનું રક્ષણ કરવાના અભિમાનથી કદાગહ સહિત જો ઉપચાર સ્તુતિમાં મુખ્યતાની દષ્ટિ રાખવામાં આવે તો તે ઊલટી અનર્થ કરે છે, એટલે કે આત્મામાં અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતનો નાશ કરે છે.^ર

મતાર્થી જીવ જિનસ્વરૂપનું ચિંતન ચૂકીને જિનદેહ તથા સમવસરણાદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું ચિંતન કરીને ઉપચાર સ્તુતિની મુખ્યતા કરે છે અને તેથી તે નિરાકુળ શાંતિના માર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. દેવતત્ત્વ સંબંધી તેની ભૂલ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેને તાત્ત્વિક સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે જિનસ્તુતિ જિનેશ્વરના અંતરંગ સ્વરૂપની ઓળખાણપૂર્વક થવી ઘટે. જિનેશ્વરની અંતરંગ દશાની યથાર્થ ઓળખાણના અવલંબન દ્વારા નિરંતર શુદ્ધ આત્માનું સ્મરણ કરનાર આત્માર્થી જીવ પોતાનું આત્મભાન ભૂલતો નથી અને પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને જ રહે છે. આમ, જિનેશ્વરની યથાર્થ ઓળખાણથી આત્મપ્રાપ્તિ સુગમતાથી થઈ શકે છે, છતાં મતાર્થી જીવનું તે તરફ લક્ષ

૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૧૨૬

'षुरादिवर्णनाद्राजा स्तुतः स्यादुषचारतः ।

तत्त्वतः शौर्यगांभीर्यधैर्यादिगुणवर्णनात् ।।'

સરખાવો : આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવકૃત, 'સમયસારકલશ', કલશ ૨૫

'प्राकारकवलितांबरमुपवनराजीनिगीर्णभूमितलम् ।

पिबतीव हि नगरमिदं परिखावलयेन पातालम् ।।'

૨- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૧૨૭,૧૨૮

'मुख्योषचारधर्माणामविभागेन या स्तुतिः ।

न सा चित्तप्रसादाय कवित्वं कुकवेरिव ।।

अन्यथाभिनिवेशेन प्रत्युतानर्थकारिणी ।

सुतीक्ष्णा खङ्गधारेव प्रमादेन करे धृता ।।'

પણ જતું નથી. જિનેશ્વરનું અવલંબન લેવા છતાં દેવતત્ત્વ સંબંધી તેનું શ્રદ્ધાન અયથાર્થ જ રહે છે. તેથી શ્રીમદે તેવા જીવને બાહ્ય ઓળખાણથી આગળ વધી, અંતરંગ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી, મતાર્થીપણાને પરિહરવાની પ્રેરણા કરી છે.

જ્ઞાનીઓ પ્રેરણા કરે છે કે 'હે જીવ! દુર્લભ સંયોગો મળવા છતાં જિનેશ્વરની વાસ્તવિક ઓળખાણ નહીં કરે તો તું આત્મહિતનો અવસર ખોઈ બેસશે. માત્ર જિનદેહ અને સમવસરણાદિ સિદ્ધિના મહિમામાં બુદ્ધિને રોકશે તો મનુષ્યપણામાં મળેલી બુદ્ધિ સાર્થક નહીં થાય. હે ભવ્ય! જિનેશ્વર ભગવાનનાં શરીરનાં માપ અને ધર્મસભા વગેરે પુણ્યોદયને ભગવાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન માન. તારી મિથ્યા માન્યતાને પોષણ આપવાનું બંધ કર અને નક્કી કર કે મારે જિનેશ્વરના અંતરંગ સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો છે. તેમની અંતરંગ વીતરાગી દશા સમજવા તારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર. તું ખૂબ જાગૃતિ રાખ અને સત્ય સમજણના બળથી જિનેશ્વરના અંતરંગ સ્વરૂપની સન્મુખ થઈ આત્માર્થને સાધ. જિનભક્તિની પુનિત યાત્રામાં બાહ્ય ઓળખાણમાં અટકી ન રહેતાં, તાત્ત્વિક ભક્તિની નિષ્પત્તિ અર્થે નિરંતર ઉદ્યમી રહેશે તો તારું અવશ્ય કલ્યાણ થશે.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'જે જિનદેઢ પ્રમાણ ને, લંછન વર્શ આકાર; લિંગ જાતિ ઉત્કૃષ્ટતા, એ એકાંત વિચાર. ત્રશ ગઢ વ્યાપી સહિત જે, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ; છત્ર ત્રશ જ્યાં શોભતાં, પ્રાતિહાર્યની રિદ્ધિ. અશોક તરુ ને દુંદુભિ, ભામંડળ સુપ્રકાશ; વર્શન સમજે જિનનું, બાહ્ય લક્ષણો ભાસ. માયિક પણ ઈદ્રજાળથી, વિસ્તારે બહુ રિદ્ધિ; સાચું માને મૂર્ખ પણ, **રોકી રઢે નિજ બુદ્ધ**.'^૧

* * *

. ૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૯ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૯૭-૧૦૦)

ગાથા - ૨૬

ארעצו זיג יול אנזואו, בדר בנט נעץט

ભૂમિકા ગાથા ૨૫માં કહ્યું કે મતાર્થી જીવ જિનેશ્વર ભગવાનના શરીરનાં વર્શનાદિને ભૂમિકા તથા સમવસરશાદિ સિદ્ધિને જ જિનનું સ્વરૂપ માને છે અને જિનના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અજાણ રહે છે. જે વસ્તુ પામવા યોગ્ય છે તે જિનનું અંતરંગ સ્વરૂપ છે અને આ વાત દષ્ટિસન્મુખ ન રાખવી તેને મતાર્થ ગણ્યો છે.

આમ, ગાથા ૨૫માં દેવતત્ત્વ સંબંધી મિથ્યા માન્યતારૂપ મતાર્થનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે ગુરુતત્ત્વ સંબંધી મતાર્થનું સ્વરૂપ કરીથી દર્શાવવામાં આવે છે.^૧ ગાથા ૨૪માં અજ્ઞાનના કારણે અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની લઈ પ્રવર્તતા મતાર્થનું કથન કર્યું. હવે આ ૨૬મી ગાથામાં સદ્ગુરુને સદ્ગુરુ તરીકે અને અસદ્ગુરુને અસદ્ગુરુ તરીકે જાણવા છતાં મતાર્થી જીવ કઈ રીતે પ્રવર્તે છે તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

_______ 'પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુયોગમાં, વર્તે દષ્ટિ વિમુખ; ગાથા______ અસદ્દગુરુને દઢ કરે, નિજ માનાર્થે મુખ્ય.' (૨૬)

અર્થ પ્રત્યક્ષ સદ્દગુટુનો ક્યારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિછેદક તેની વાણી અર્થ સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે, અર્થાત્ તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં, અને પોતે ખરેખરો દઢ મુમુક્ષ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે

અસદ્ગુદ્દુ સમીપે જઇને પોતે તેના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દઢપણું જણાવે. (૨૬) જે વાસ્તવમાં આત્માનો અર્થી નથી, પણ માનનો અર્થી છે અને જેનામાં ભાવાર્થ આત્માર્થી ગણાવવાની કામના વર્તે છે એવા મતાર્થીની પ્રકૃતિ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ આ ગાથામાં કહે છે કે ક્યારેક મહત્પુણ્યના યોગે મતાર્થી જીવને સદ્ગુરુનો ૧- અહીં એ પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે કે ગાથા ૨૪માં ગુરુતત્ત્વ સંબંધી મતાર્થીની ભૂલ બતાવ્યા પછી તરત ગુરુતત્ત્વ સંબંધી થતી ભૂલનો બીજો પ્રકાર દર્શાવતી આ ગાથા ન લેતાં દેવતત્ત્વ સંબંધી થતી ભૂલની ગાથા ૨૫ શા માટે લીધી હશે?

તેનું સમાધાન આ પ્રમાશે કરી શકાય કે મતાર્થી એટલે અવળી મતિ અને આત્માર્થી તે સવળી મતિ. મતાર્થીની વિપરીત માન્યતા તથા પ્રવર્તનાનું કારણ એવી (૧) તત્ત્વમૂઢતા તથા (૨) વિપરીત રુચિના કારશે સંસારાભિમુખતા અને માનાદિ પોષવારૂપ મલિન ભાવોની પ્રધાનતા છે. આ તથ્ય લક્ષમાં રાખતાં એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે ગાથા ૨૪ તથા ૨૫માં સદ્ગુરુ તથા સત્દેવનાં સ્વરૂપ સંબંધી મૂઢતાના કારશે થતી વિપરીત માન્યતા-પ્રવર્તના દર્શાવી છે, જ્યારે ગાથા ૨૬માં મોક્ષાભિમુખ વલણના અભાવે તેની સર્વ પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રસ્થાને રહેલી માનાદિ કામનાના કારણે થતી વિપરીત પ્રવર્તના દર્શાવી છે. પ્રત્યક્ષ યોગ મળે, તોપણ આત્મકલ્યાણની યથાર્થ ડુચિના અભાવે તે તેમનાથી પરાક્ષ્મુખ જ વર્તે છે. પોતાના સ્વચ્છંદ આદિ દોષોના કારણે તે સદ્ગુડુના ચરણને વિષે મનનું સ્થાપન કરી શકતો નથી. તેથી તે સદ્ગુડુની આત્મહિતકારી અને દુરાઅહાદિ છેદનારી વાણીનો સ્વીકાર કરતો નથી અને ઊલટું કુતર્ક, શંકા આદિ કરીને તેમનાથી વિમુખ વર્તે છે; પરિણામે સદ્ગુરુથી પરમાર્થલાભ તો મેળવતો નથી અને ઉપરથી ગેરલાભ કરે છે. જેમ વરસતા વરસાદમાં ઘડાને ઊંધો મૂક્યો હોય તો પાણીનું અહણ થતું નથી, તેમ મહત્પુણ્યના યોગે સજીવનમૂર્તિનો પ્રત્યક્ષ યોગ થવા છતાં મતાર્થી જીવ વિમુખ વર્તતો હોવાથી ઉપદેશનું અહણ પણ થતું નથી, તો પછી પરિણમનનો તો અવકાશ જ ક્યાંથી હોય?

પોતાના મતનો મિથ્યા આગ્રહ હોવાથી મતાર્થી જીવ સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા કરે છે. જ્યાં પોતાનાં ગમતાં લક્ષણોની વિશેષતા જણાય, જ્યાં પોતાનો મત પોષાય અને તેને માન મળે એવા અસદ્ગુરુને તે દઢ કરે છે. અસદ્ગુરુનો યોગ મળવો એ જુદી વાત છે અને અસદ્ગુરુને દઢ કરવા એ જુદી વાત છે. અસદ્ગુરુનો યોગ પ્રારબ્ધના કારણે થાય છે અને તેમાં દઢત્વ પોતાના વર્તમાન પ્રયત્નથી થાય છે. મતાર્થી પોતાના માનનાં રક્ષણ અને પોષણ અર્થે સદ્ગુરુની આત્મહિતકારી વાણી પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે, તેમનાથી વિમુખ વર્તે છે અને જ્યાં જવાથી લોકોમાં માન પોષાતું હોય ત્યાં જાય છે અથવા અસદ્ગુરુ જેઓ તેને વિશેષ માન આપતા હોય, તેમના પ્રત્યે બ્રદ્ધા-ભક્તિ વધારે છે. આમ, તે સદ્ગુરુથી વિમુખ અને અસદ્ગુરુની સન્મુખ વર્તી, પોતાનો મતાર્થ દઢ કરી પોતાનું જ ઘોર અહિત કરે છે.

લિશેષાર્થ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે આત્માનુભવ કરીને જેઓ રત્નત્રયરૂપ પરિશમ્યા છે એવા સદ્ગુરુદેવ ભવથી તરવા માટે ઉત્તમ અને પવિત્ર તીર્થ છે.^૧ સાક્ષાત્ સત્પુરુષનો યોગ મુમુક્ષુ જીવને અત્યંત આત્મહિતકારી નીવડે છે, કારશ કે સત્પુરુષના કાયા અને વચનના યોગમાં પ્રગટ શુદ્ધાત્મા વ્યાપેલો હોય છે અને તેમાંથી શુદ્ધતાનાં સ્પંદનો એવી તીવ્રતાથી સ્ફુરાયમાન થતાં હોય છે કે તે મુમુક્ષુને હૃદયસોંસરાં ઊતરી જાય છે. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સત્સંગનું આવું અલૌકિક માહાત્મ્ય હોવાથી અને આત્મકલ્યાશનું તે સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન હોવાથી સ્વ દેશ-કાળના અને મત-પંથના સંતોએ એકસૂરે તેનો મહિમા ગાયો છે.

અનંત કાળના પરિભ્રમણમાં આત્મહિતકારી અને દુર્લભ એવો સદ્ગુરુનો યોગ ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'યોગસાર', ગાથા ૮૩ 'रयणत्तय-सजुत्त जिउ उत्तिमु तित्थु पवित्तु । मोक्खहं कारण जोइया अण्णु ण तंतु ण मंतु ।।' પણ જીવને પૂર્વે અનેક વાર મળી ચૂક્યો છે, છતાં તે ફળવાન થયો નથી. આ નિષ્ફળતાનાં કારણો દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ લખે છે –

'તે સત્સંગ પણ જીવને ઘણી વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં ફળવાન થયો નથી એમ શ્રી વીતરાગે કહ્યું છે, કેમકે તે સત્સંગને ઓળખી, આ જીવે તેને પરમ હિતકારી જાણ્યો નથી; પરમ સ્નેહે ઉપાસ્યો નથી; અને પ્રાપ્ત પણ અપ્રાપ્ત ફળવાન થવા યોગ્ય સંજ્ઞાએ વિસર્જન કર્યો છે, એમ કહ્યું છે તે સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જો આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવશ્ય આ જીવનો જ વાંક છે; કેમકે તે સત્સંગના અપૂર્વ, અલભ્ય, અત્યંત દુર્લભ એવા યોગમાં પણ તેણે તે સત્સંગના યોગને બાધ કરનાર એવાં માઠાં કારણોનો ત્યાગ ન કર્યો!'⁹

જીવને સાક્ષાત્ સત્પુરુષનો યોગ ઘણી વાર થયો હોવા છતાં દષ્ટિની મલિનતાના કારણે તેવી સતમૂર્તિ પ્રત્યે બાહ્ય લક્ષ રહે છે. આત્માભિમુખ વલણના અભાવે લૌકિક ભાવે સત્સમાગમ કરવાથી તેમના પ્રત્યે તેને અલૌકિક માહાત્મ્ય જાગતં નથી અને પરિણામે જે પરમ પ્રેમે સત્સંગની ઉપાસના થવી જોઈએ તે થતી નથી. વળી, દષ્ટિની મલિનતાના કારશે સદ્વુરુના પ્રત્યક્ષ યોગમાં પણ તે જીવ સદ્વુરુના આશયથી વિમુખ-પશું વર્તે છે. તેના મળમાં તેનું મતાગ્રહપશું, સ્વચ્છંદપશું, માનાદિની કામના આદિ હોય છે. આ દોષોની વિદ્યમાનતાએ તે સજીવનમૂર્તિ પ્રત્યે તેને સમર્પણબુદ્ધિ થતી નથી. પરિશામે જેમનું આરાધન કરવું ઘટે છે એવા સત્પુરુષ પ્રત્યે કાં તો અવિશ્વાસપશું વર્તે છે, કાં તો વિમુખપશું હોય છે. સમર્પજ્ઞબુદ્ધિના અભાવે તેને સત્પુરુષનાં વચનમાં ભુલ જોવાનાં-શોધવાનાં પરિણામ વર્તે છે. તે તેમનાં વચનમાં કુશંકા કરે છે, તેમના બાહ્ય આચરણમાં દોષ જએ છે અથવા તો તેમને પોતાના જેવા કલ્પે છે. વળી, યથાર્થ ઓળખાણના અભાવે ઊંડે ઊંડે સત્પુરુષનાં મન-વચન-કાયાનાં ઉદયપરિણામ પ્રત્યે અથવા તેમની કોઈ ને કોઈ બાબતમાં સંદેહ રહ્યા કરે છે. આમ, અધૂરો નિશ્વય, અપરિપક્વ વિચારદશા, શંકાશીલતા વગેરેના કારણે કુતર્ક ઊપજે છે અને તેના ભાવમાં ડામાડોળપણું રહે છે. વળી, જીવના કલ્યાણ અર્થે સત્પુરૂષ તેના દોષો માટે ટકોર કરે ત્યારે પણ તે જીવનું વલશ આત્મહિતથી વિમુખ હોવાથી તેને તે વચનો હિતકારી લાગતાં નથી, પણ કઠોર અને અપ્રિય લાગે છે. પોતામાં રહેલા અહંના કારણે તે સત્પુરુષનાં વચનોનો સમ્યક્ષણે વિચાર કરી, દોષોનો સ્વીકાર કરવાને બદલે સદ્ગુરુમાં જ દોષ જુએ છે. આવા દુરાઞહી જીવો સદ્ગુરુ દ્વારા પરમાર્થલાભ પામી શકતા નથી. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ગુરુ પ્રસન્ન થઈને ઉપદેશ આપે તોપણ કદાગહી પુરુષ તે ઉપદેશને ગહતો નથી, જેમ મીઠી દ્રાક્ષ ઊંટ આગળ મૂકીએ તોપણ

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, મૃ.૪૬૯ (૫ત્રાંક-૬૦૯)

તે તજીને ઊંટ કાંટાને ખાય છે.*

४७६

સદ્ગુરુની દુરાગ્રહાદિ છેદનારી વાશી સાંભળી પોતાનાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન છેદવાને બદલે મતાર્થી જીવ સદ્ગુરુથી વિમુખ દષ્ટિએ વર્તે છે અને આત્મહિતને પામતો નથી. તે સદ્ગુરુના યોગમાં રહેવા છતાં તેમના આશય સાથે સર્વસમ્મત થતો નથી. કદાપિ તે વચન અને કાયાથી તેમની આજ્ઞાનું આરાધન કરતો હોય તોપણ મનથી તો તે વિમુખ જ રહે છે. દુરાગ્રહરૂપ પોતાના મતને પકડી રાખવો તે જ જીવનું મતાર્થપણું છે. સત્પુરુષ કલ્યાણનો લોકોત્તર માર્ગ બતાવનાર છે એમ જાણવા છતાં મતાર્થી જીવ પોતાના માનની રક્ષા અર્થે, પરમાર્થમાં જોડનારી અવિરોધ વાણી પ્રતિ દુર્લક્ષ સેવી, વિપરીત દષ્ટિના આરાધક થઈ અસદ્ગુરુના યોગમાં સંતોષ માને છે અને પોતાના મતાર્થને પોષણ આપે છે. પોતાનાં મતની અને માનની રક્ષા કરવારૂપ મતાર્થના કારણે તે અસદ્ગુરુનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે અને તેમનામાં પોતાનો વિશ્વાસ દઢ કરે છે. અસદ્ગુરુ પાસે પોતાના અહંનું પોષણ થતું હોવાથી તેને તે સંગ વિશેષ રુચિકર લાગે છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'અજ્ઞાનીનો સકામ ઉપદેશ હોય છે; જે સંસારફળનું કારણ છે. તે રુચિકર, રાગપોષક ને સંસારફળ દેનાર હોવાથી લોકોને પ્રિય લાગે છે અને તેથી જગતમાં અજ્ઞાનીનો માર્ગ વધારે ચાલે છે.'^ર

આત્મજ્ઞાનરહિત, અહં-મમની સોડ તાશીને મોહનિદ્રામાં પડ્યા રહેતા બહિર્મુખ અસદ્ગુરુના આદેશ-ઉપદેશને 'તહત્તવાશી' કરતા રહીને તેમના પગ પખાળતા રહેવામાં તે પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય માને છે. અસદ્ગુરુના સંગમાં મળતા માન-સન્માનથી આકર્ષાઈને તે સદ્ગુરુથી વિમુખ થાય છે. શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'.... મતાર્થથી એક એવી પ્રકૃતિ પડી જાય છે કે ક્યારેક મહત્ પુણ્યના યોગે કોઈ સદ્ગુટુનો પ્રત્યક્ષ યોગ મળે, તો પણ પ્રથમ તો તેનું ઓળખાણ થતું નથી. કદાચ તે પુરુષમાં કંઈ વિશેષતા હોવાનું લક્ષમાં આવે, તો પણ તેની ન્યાયયુક્ત ઉપકારક અવિરોધ વાણીનો સ્વીકાર કરવાનું તેને સૂઝતું નથી, કારણ પોતાના સંપ્રદાયમાં પોતાને કંઈ માનનો યોગ મળતો હોય તે માનના લાભની જાળવણી અને રક્ષા ત્યારે જ થઈ શકે કે જો તે સંપ્રદાય પર અંકુશ ધરાવતા એવા ગુરુ પ્રત્યે, પછી ભલે તે ગુરુ જ્ઞાનરહિત બાહ્ય ત્યાગી હોય, તો પણ તેમના પ્રત્યે પોતાની મુમુક્ષુતા દટ

૧- જુઓ ઃ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૪, શ્લોક ૧૫૭ 'गुरुप्रसादीक्रियमाणमर्थं गृहणाति नासद्वहवांस्ततः किम् । द्राक्षा हि साक्षादुपनीयमानाः क्रमेलकः कंटकभुङ्न भुंक्ते ।।'

૨- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૭૦૭ (ઉપદેશછાયા-૭)

છે, એમ બતાવી શકે. આ પ્રમાણે નિજ માનના રક્ષણ અર્થે ખરેખર સાચા જ્ઞાની મહાત્માનો પ્રત્યક્ષ યોગ હોચ, તો પણ તેમનાથી વિમુખ રહી અસદ્ગુરુનો આશ્રચ કરે તે મતાર્થી જીવનું લક્ષણ છે.'^૧

આમ, મતાર્થી જીવમાં મુમુક્ષતાનો અભાવ હોવાથી માનાદિના કારશે તે સત્ને સત્ જાશવા છતાં સત્ ગહ્શ નથી કરતો અને અસત્ને અસત્ જાણવા છતાં અસત્ મૂકતો નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક સમજાય તેવી વાત છે, છતાં જીવ લોકલજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી અને એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનું સ્વરૂપ છે. સદ્ગુરુનો અનાદર કરવો અને અસદ્ગુરુનો આદર કરવો તે પ્રગટ અનંતાનુબંધીનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષથી વિમુખ વર્તવું અથવા તેઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષિત ભાવે વર્તવું તે સમ્યક્ત્વરોધક અનંતાનુબંધી કષાયનું સ્વરૂપ છે. સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની જે પ્રકારે અવજ્ઞા થાય કે વિમુખ ભાવ થાય; તેમજ અસત્દેવ, અસદ્ગુરુ તથા અસદ્ધર્મની જે પ્રકારે આગ્રહ થાય, તે સંબંધી કૃતકૃત્યતા માન્ય થાય; તે સર્વ અનંતાનુબંધી કષાય છે. જે આત્મજ્ઞાનરહિત છે, અધર્મરૂપ વિષય-કષાયાદિનું જેમનામાં પરિણમન છે અને માનાદિથી પોતાને ધર્માત્મા મનાવે છે, ધર્માત્મા યોગ્ય નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરાવે છે એવા અસદ્ગુરુનો તુચ્છ માનને અર્થે આદર કરવો અને સત્પુરુષની ઉપેક્ષા કરવી તે અનંત સંસાર વધારનાટું કૃત્ય છે. શાસ્ત્રકારોએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે શુદ્ધ સમ્યરથ્પ્ટિ જીવોએ ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી પણ કુદેવ-કુશાસ્ત્ર-કુગુરુઓને પ્રણામ તથા તેમનો વિનય ન કરવા જોઈએ.^ર

અસદ્ગુરુના સેવનથી જે મિથ્યા ભાવ થાય છે, તે હિંસાદિ પાપોથી પશ મહાન પાપ છે, કારશ કે તેના ફળમાં નિગોદ-નરકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં જીવ ઘશા કાળ સુધી મહાસંકટ પામે છે તથા તેને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પશ મહાદુર્લભ થઈ જાય છે. લોકલાજથી કે માનાદિ કામનાથી પણ અસદ્ગુરુનું સેવન નહીં કરવાની ભલામણ જ્ઞાનીઓએ કરી છે, કારશ કે તેનાથી ઘશા કાળ સુધી મહાદુઃખ સહન કરવું પડે છે. આ સંદર્ભમાં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે 'મારા અંતરંગમાં તો સત્ય શ્રદ્ધાન છે, પરંતુ બાહ્ય લજ્જાદિ વડે અસદ્ગુરુ પ્રતિ શિષ્ટાચાર કરું તો તેમાં કોઈ દોષ છે?' તેનું સમાધાન એમ છે કે કોઈ બલાત્કારથી મસ્તક નમાવીને હાથ જોડાવે ત્યારે એમ સંભવે છે કે 'મારું એમાં અંતરંગ ન હતું', પણ પોતે જ જ્યાં માનાદિ વડે કે લજ્જાદિ કારણે નમસ્કારાદિ કરે ત્યાં અંતરંગમાં સત્ય શ્રદ્ધાન કઈ રીતે સંભવે? જેમ કોઈ પોતાના ૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦૫-૧૦૬ ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી સમંતભદ્રસૂરિજીકૃત, 'રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર', શ્લોક ૩૦ 'મયાશાસ્ત્રેફ્ટ)માच્ય કુરવેવાગમાર્છીયાના મ

प्रणामं विनयं चैव न कुर्य्युः शुद्धदृष्टयः ।।'

અંતરંગમાં માંસને ખરાબ જાશે છે, પશ રાજાદિને સારું લગાડવા અર્થે માંસભક્ષશ કરે તો તેને વ્રતી કઈ રીતે કહેવાય? તેમ કોઈ પોતાના અંતરંગમાં તો અસદ્ગુરુને હેય જાશે, પણ તેમને અથવા લોકોને સારું લગાડવા અર્થે તેમનું સેવન કરે તો તેને સાચો શ્રદ્ધાવાન કેવી રીતે મનાય? તેથી આત્માર્થી કોઈ પણ પ્રકારે અસદ્ગુરુનો વિનય કરે નહીં. રાજાદિનો બાહ્ય વ્યવહાર વડે શિષ્ટાચાર કરવામાં આવે છે તેવો શિષ્ટાચાર પણ અસદ્ગુરુનો કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે રાજાદિ કાંઈ ધર્મપદ્ધતિમાં નથી અને ગુરુસેવન તો ધર્મપદ્ધતિમાં છે. રાજાદિનું સેવન તો ભય-લોભાદિથી થાય છે, એટલે ત્યાં તો ચારિત્રમોહ જ સંભવે છે; પણ સદ્ગુરુને ઠેકાશે અસદ્ગુરુને સેવવાથી તો દર્શનમોહનીય જ સંભવે છે, કારણ કે સદ્ગુરુના વિનય-નમસ્કાર આદિ તે તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કાર્યનું કારણ છે. લજ્જાદિથી પણ જ્યાં અસદ્ગુરુનો વિનય થાય છે, ત્યાં કારણમાં વિપરીતતા ઊપજવાથી તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કાર્યમાં દઢતા થતી નથી. આ સંદર્ભમાં પંડિત શ્રી ટોડરમલજી કહે છે –

'જેમ શીલવતી સ્ત્રી પોતાના ભર્તારની મારૂક પરપુરુષની સાથે રમણકિયા સર્વથા કરે નહિ, તેમ તત્ત્વશ્રદ્ધાની પુરુષ સુગુરુની મારૂક કુગુરુને નમસ્કારાદિ કિયા સર્વથા કરે નહિ. કારણ કે - તે જીવાદિ તત્ત્વોનો શ્રદ્ધાની થયો છે, તેથી ત્યાં રાગાદિકનો નિષેધ કરનારી શ્રદ્ધા કરે છે, વીતરાગભાવને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેથી જેનામાં વીતરાગતા હોય, એવા ગુરુને જ ઉત્તમ જાણી નમસ્કારાદિ કરે છે, પણ જેનામાં રાગાદિક હોય, તેને નિષેધ જાણી નમસ્કાર કદી પણ કરે નહિ.'⁹

આમ, જ્યાં અસદ્ગુરુને નમસ્કારાદિ કરવાનો પશ નિષેધ છે, ત્યાં મતાર્થી જીવ તો પોતાને ઉત્તમ મુમુક્ષુ કહેવડાવવાની માનની કામનાના કારણે અસદ્ગુરુને દઢ કરે છે. અસદ્ગુરુ તેનાં માન, મોભા અને મોટાઈને પોષતા હોવાથી પોતાનાં માન-બહુમાનના લોભે અસદ્ગુરુ કહે તે બધું જ માને. વળી, તેવા અસદ્ગુરુને પણ ગુરુ કહેવડાવવાની લોકેષણા વર્તતી હોય છે. આમ, 'અહો રૂપં! અહો ધ્વનિ!'ના ન્યાયે પરસ્પર એક-બીજાનાં માનની પુષ્ટિ કરતા હોવાથી લોભી ગુરુ અને લાલચુ શિષ્યનું ગાડું અધોગતિ તરફ સરકતું જાય છે.

મતાર્થી જીવને તેનો સ્વાર્થ જ પ્રિય હોય છે. તેને કોઈ ગુણવાન પ્રિય લાગતો નથી. તે એવા જ પુરુષોની મૈત્રી કરે છે કે જેમનાથી તેનો સ્વાર્થ સધાય, માનાદિ પ્રાપ્ત થાય. અસદ્દગુરુ તેને દઢ મુમુક્ષુ તરીકે માન આપતા હોવાથી તેમનો શિષ્યસમાજ પણ તેને વિશેષ ગુણવાન ગણી માન આપે છે અને તેના વખાણ કરે છે. તેઓ તેની વ- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૬, પૃ.૧૮૬

866

વિધવિધ પ્રકારે સેવા પણ કરે છે. યાત્રા-પ્રતિષ્ઠાદિ પ્રસંગે સ્વાદિષ્ટ ભોજન, નયનરમ્ય આવાસ, શારીરિક સેવા, આદર-સત્કાર વગેરે સુખકારીનાં સાધનો તેની તહેનાતમાં હાજર રહે છે. દઢ મુમુક્ષુના બિરુદથી આવાં માનપાન મળતાં હોવાથી તે એવું બિરુદ આપનાર અસદ્ગુરુના જ સંગમાં રહેવા ઇચ્છે છે. તેને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાની કામના એટલી પ્રબળ વર્તે છે કે તે લોકેષણાની દુષ્ટ વાસનાથી પ્રેરાઈને અચિંત્ય ચિંતામણિ એવા સદ્ગુરુનો યોગ પણ ત્યજી દે છે અને અસદ્ગુરુના સંગમાં કલ્યાણ થશે એવા ભ્રમમાં રાચે છે. આવા જીવોને ચેતવણી આપતાં શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થકરાદિની, જ્ઞાનીની આશાતના કરવા સમાન છે, કેમકે તેમાં અને અસદ્ગુરુમાં કંઈ ભેદ ન પડ્યો; જન્માંધ, અને અત્યંત શુદ્ધ નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઇ ન્યૂનાધિકપણું ઠર્શું જ નહીં.'^૧

ચક્ષુહીન માણસ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં અન્ય અજાણ્યાનો માર્ગદર્શક થઈ શકે જ નહીં, તેમ અજ્ઞાની ગુરુ (અસદ્ગુરુ) અજ્ઞાનથી મુક્ત થયા વિના, સમ્યક્ત્વને પામ્યા વિના, ભવસમુદ્રથી તર્યા વિના બીજાને તારી શકે જ નહીં. સદ્ગુરુ લાકડાની નાવ સમાન છે, પોતે તરે છે અને બીજાને તારે છે; જ્યારે અસદ્ગુરુ પથ્થરની નાવ સમાન છે, પોતે ડૂબે છે અને બીજાને ડુબાડે છે. જેમ ગાઢ અંધકારમાંથી પ્રકાશ ઉદ્ભવી શકે નહીં, હળાહળ ઝેરમાંથી અમૃતનું બિંદુ નીપજી શકે નહીં, અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળામાંથી શીતળતાનું સર્જન થઈ શકે જ નહીં; તેમ અસદ્ગુરુ દ્વારા સમક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે જ નહીં. અસદ્ગુરુથી પણ તરાય એમ કહેનાર કે માનનાર જીવ અનંત જ્ઞાનીઓની આશાતના કરે છે અને પરમ કલ્યાણકારી પરમાર્થમાર્ગનો વિરાધક બનીને અનંત ભવની વૃદ્ધિ કરે છે.

અસદ્ગુરુનો આશ્રય કરવાથી કલ્યાણને બદલે પારાવાર અકલ્યાણ થતું હોવાથી મુમુક્ષુઓએ આત્મશુદ્ધિરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણોથી વંચિત હોય એવા, કેવળ 'અંધોઅંધ પલાય'ના ન્યાયે ધર્મપ્રવર્તન કરતા-કરાવતા હોય એવા અસદ્ગુંરુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને શુદ્ધ ગુરુની ઉપાસનામાં પ્રવર્તવું જોઈએ. શુદ્ધ ગુરુને મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોવાથી અને અહંભાવ મટી ગયો હોવાથી તેમનાં વચનો આત્માર્થ ભણી જ દોરે છે. તેમની વાણી ઉત્તત માર્ગે જવાની પ્રેરણા આપે છે. તે વચનો અનુસાર પોતાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને ઢાળતાં આત્મવીર્ય પ્રબળ બને છે અને સાધના વેગ પકડે છે. સદ્દગુરુના બોધને અનુસરનારના અંતરમાં તે બોધ પરિણામ પામવાથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સદ્દગુરુએ કહેલું કેવળ સત્ય જ છે, નિઃશંકપણે ઉપાદેયરૂપ - આરાધ્યરૂપ છે એવી અંતરમાં શ્રદ્ધા કરી, તે વચનોનું ભાવપૂર્વક મનન કરવું ઘટે છે. પરંતુ મતાર્થી ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજ્યંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પુ.પર૯ (ગાથા ૯ ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન) જીવ સદ્ગુરુનાં વચનો તથા તે વચનોના આશયને સમજવામાં બુદ્ધિને પ્રેરવાને બદલે માન કઈ રીતે મેળવવું, સાચવવું, વધારવું તેની યોજનામાં જ મશગૂલ રહે છે.

માનમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા મતાર્થી જીવને જ્ઞાનીનો ઉપદેશ કોઈ અસર કરતો નથી. બહેરાને કરેલો ઉપદેશ અરણ્યરુદન જેવો છે, તેમ મતાર્થી જીવને કરેલો ઉપદેશ નિર્શ્યક નીવડે છે. ભૂખ ન હોય તેને માટે પકવાન-મેવા વગેરેનાં ભોજન નકામાં છે, તેમ મતાર્થી જીવ રુચિ વિના, ગરજ વિના, ઇચ્છા વિના ઉપદેશ સાંભળતો હોવાથી તેને કોઈ લાભ થતો નથી. જેને જાગવું જ ન હોય, તેની પાસે ઢોલ વગાડવામાં આવે તોપણ શું વળે? જેને પોતાના માનાદિ દોષો દૂર કરવાની લગન લાગી હોય તેને જ્ઞાનીની વાણી અવશ્ય કાર્યકારી થાય, પણ જો આત્મકલ્યાણની તૃષા ન જાગે તો તેના હૈયામાં તે બોધની અસર ન થાય. મતાર્થીને ભવભ્રમણનો ભય જ નથી લાગતો અને તેથી તે માનને નિર્મૂળ કરવાની દરકાર નથી કરતો અને સદ્ગુરુના ઉપદેશની અવગણના કરી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો યોગ વ્યર્થ ગુમાવી દે છે.

આમ, મતાર્થી જીવ તુચ્છ માનને ખાતર મોક્ષની રૂડી આરાધનાથી વંચિત રહે છે. જેમ કોઈ મૂરખ થોડી રાખને માટે ચંદનના વૃક્ષને બાળી નાખે, જેમ છાસને માટે કોઈ રત્નને વેચી દે, જેમ ખીલી મેળવવા માટે વહાણને તોડી નાખે, જેમ નાનકડા દોરાના કટકાને માટે મોતીની કંઠી તોડી નાખે; તેમ માન અને મોટાઈની મીઠાશ માણવા માટે મતાર્થી જીવ સદ્ગુરુની દુરાઅહછેદક વીતરાગવાણીની ઉપેક્ષા કરીને અસદ્ગુરુનો આશ્રય દઢ કરે છે. મતાર્થી જીવની ઊંધી દષ્ટિના કારણે સાચા ગુરુનો યોગ મળવા છતાં તે યોગ તેને મોક્ષનું કારણ થતું નથી અને કુગુરુના યોગમાં તેના માનને પુષ્ટિ મળ્યા કરે છે અને સંસારવૃદ્ધિ થાય છે.

આવા જીવોને શિખામણ આપતાં જ્ઞાનીઓ કહે છે કે 'જે સદ્ગુટુનો મહિમા સર્વલબ્ધિધારી, સાતિશય વચનયોગધારક સર્વજ્ઞ ભગવાન પણ પૂરેપૂરો કહી શકે એમ નથી, તેવા સદ્ગુરુથી તુચ્છ માન માટે વિમુખ થઈ તું અસદ્ગુરુને શા માટે સેવે છે? ભવભ્રમણનો અભાવ કરવા ઉત્તમ માનવદેહ મળ્યો છે, તેને મહાદુઃખદાયી અકલ્યાણકારી માનમાં વેડફી દેવો યોગ્ય નથી. મહાપુણ્યના ઉદયે મહાદુર્લભ મનુષ્યભવમાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉત્તમોત્તમ યોગ તથા આત્મહિતકારી ઉપદેશ પામ્યો છે, એમાં જો માન ટાળવાનો ઉપાય નહીં કરે તો ફરી આવો અવસર નહીં મળે. સર્વ દુર્લભ અવસર તને સુલભ બની ચૂક્યા છે, માટે જાગૃત થઈ ત્વરાથી આત્મકલ્યાણ કરી લે. આ યોગ લાંબો સમય નહીં રહે. લાખેશી ક્ષણ જઈ રહી છે. તું માન નહીં છોડે તો મળેલું બધું એળે જશે. સદ્ગુરુથી વિમુખ વર્તીને તું ગંભીર ભૂલ કરી રહ્યો છે. ખોટાં બહાનાં કે જૂઠી દલીલો તને નહીં બચાવી શકે. તેથી હવે તું પડખું ફેરવ. જુગ જુગના અંધારામાંથી જરા બહાર આવ. વીજળીના ઝબકારે મોતી ઝટ પરોવી લે. પરમાર્થને અનુકૂળ સંયોગો અને સામગ્રી મળ્યાં છે, તેનો સદુપયોગ કરી લે. આ અવસરને વૃથા ન ગુમાવ. ઉદ્યમપૂર્વક માનનો ત્યાગ કર. તેમાં જ તારું શ્રેય છે. સદ્ગુરુસન્મુખતા તે સર્વ મનોરથની સિદ્ધિનો ઉપાય છે અને તેનો આ અવસર છે.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુદ્રુચોગમાં, મહા કાઠીયો મોહ; નડે અનેક પ્રકારથી, એથી સત્નો દ્રોહ. પ્રગટ સદ્ગુરુ છે છતાં, **વર્તે દષ્ટિ વિમુખ;** રખે ત્યજાવે એમ કહી, જૂઠું વિષયનું સુખ. મહાભય પામી વેગળો, સદ્ગુરુથી જઈ દૂર; અસદ્ગુદુને દઢ કરે, અવિવેક ભરપૂર. હૃદય શૂન્ય નવિ પારખે, સદ્દ અસદ્દ ને સુખદુઃખ; પડે કુગુરુના પાસમાં, નિજ માનાર્થ મુખ્ય.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૯ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૦૧-૧૦૪)

למות אות האווה, הי אאה את אות, אות ההאת בנצאו, אוואת אות הנת והנות.

ગાથા ૨૬માં કહ્યું કે મતાર્થી જીવને ક્યારેક સદ્દગુરુનો યોગ થઈ જાય ભૂમિકા તોપણ તે તેમના ઉપદેશથી વિરુદ્ધ ચાલે છે. પોતે માનેલા ગુરુ અસદ્ગુરુ હોવા છતાં, તેમના પ્રત્યે મમત્વ દઢ કરી તે તેમને સેવે છે અને પોતાને ખરેખરો દઢ મુમુક્ષુ માને છે.

આમ, ગાથા ૨૪, ૨૫, ૨૬માં ગુર્તત્ત્વ તથા દેવતત્ત્વ સંબંધી પ્રવર્તતા મતાર્થના પ્રકાર દર્શાવી, હવે ગાથા ૨૭ તથા ગાથા ૨૮માં ધર્મતત્ત્વ સંબંધી પ્રવર્તી રહેલા મતાર્થના પ્રકારનું દર્શન કરાવે છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં શાસ્ત્ર (શ્રુત), મત, વેષ સંબંધી કેવી મિથ્યા માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

> 'દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન; માને નિજ મત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન.' (૨૭)

ગાથા

દેવ-નારકાદિ ગતિના 'ભાંગા' આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થહેતુથી અર્થ કહ્યાં છે, તે હેતુને જાણ્યો નથી, અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે, તથા પોતાના મતનો, વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુક્તિનો હેતુ માને છે. (૨૭)

ક્રિયાજડ મતાર્થીના ધર્મતત્ત્વ સંબંધી મિથ્યા માન્યતારૂપ મતાર્થના બે પ્રકાર ભાવાર્થ આ ગાથામાં દર્શાવ્યા છે - (૧) દેવાદિ ગતિના પ્રકારોમાં જ શ્રુતજ્ઞાન સમાયું છે એમ સમજવું તે; તથા (૨) પોતાના મતનો તથા વેષનો આગ્રહ રાખવામાં મક્તિનો હેત માનવો તે.

(૧) મતાર્થી જીવને સત્શ્રુતનો યોગ થયો હોવા છતાં, તે કથનોનો પરમાર્થહેતુ સમજાયા વિના તે કલ્યાણકારી થઈ શકતાં નથી. જેમ કે 'કર્મગ્રંથ', 'લોકપ્રકાશ', 'ષટ્ખંડાગમ', 'ગોમ્મટસાર' આદિ ગ્રંથોમાં દેવ, નરક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ ચાર ગતિઓના ભાંગાનાં સ્વરૂપનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચાર ગતિઓના પ્રકાર, તેના પેટાભેદો, તે પ્રત્યેક ભાંગાઓનું સ્વરૂપ - સંખ્યા, સ્થાન, સંસ્થાન, સ્થિતિ, પ્રમાણ આદિ સૂક્ષ્મ ભેદોનું પુષ્કળ વર્શન આપ્યું છે. આ દેવાદિ ગતિના ભાંગાઓનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવાનું પ્રયોજન જીવને પરસંયોગથી થતી કર્મકૃત દુર્દશાનું ભાન કરાવી, સંસારથી વૈરાગ્ય પમાડી, તેના કારણરૂપ વિભાવભાવોથી પાછા વાળી આત્મકલ્યાણ કરાવવાનું છે. જ્ઞાનીઓના આવા પરમાર્થહેતુને સમજ્યા વિના, તેનું રહસ્ય પામ્યા વિના ભાંગાના વર્શનને માત્ર ગોખી, તેને યાદ રાખવામાં અને તેની ચર્ચા કરવામાં જ શ્રુતની આરાધના માનવી; તેટલું જ કરવામાં શ્રુતજ્ઞાનની ઇતિકર્તવ્યતા થઈ ગઈ એમ સમજી બેસવું તે મતાર્થનો જ એક પ્રકાર છે. આવા મતાર્થના ફળસ્વરૂપે શ્રુત દારા જે સ્વરૂપસન્મુખતા સધાવી જોઈએ તે સધાઈ શકતી નથી. શ્રુતના રહસ્યનું ચિંતન-મનન કરી, જગતના વિષયોનો રસ ઘટાડી, જ્ઞાનનો ઝુકાવ શુદ્ધાત્મા તરફ કરવાને બદલે મતાર્થી જીવ ભેદ-પ્રકારોની ભંગજાળમાં જ રોકાયેલો રહે છે અને તેની ગણતરી તથા વર્શનને કંઠસ્થ કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા માને છે અને તેથી પરમાર્થની સાચી આરાધનાથી તે વંચિત રહે છે.

(૨) મતાર્થનો અન્ય પ્રકાર ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં બતાવતાં શ્રીમદે કહ્યું કે પોતે સ્વચ્છંદે માનેલા અથવા કુળધર્મના કારશે માની લીધેલા મતનો તથા પોતાના વેષનો આગ્રહ કરવામાં મુક્તિનો હેતુ માનવો તે મતાર્થીનું પ્રગટ લક્ષણ છે. જેમ કે દિગંબર, શ્વેતાંબર - મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી સર્વ કોઈ એક વાતમાં સમ્મત છે કે સમ્યગ્દર્શન મોક્ષનું કારશ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવું અત્યંત અનિવાર્ય છે. પણ જ્યાં સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપની વાત આવે છે ત્યાં દરેક પોતાના સમુદાય, ફિરકા કે સંપ્રદાયની માન્યતા સાથે જ સમ્યગ્દર્શનને જોડે છે અને 'મારો મત જ સાચો' એવો આગ્રહ કરે છે તથા અન્ય મત, સમુદાય, ફિરકા, સંપ્રદાય કે જૂથ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા, અસહકાર, અસ્વીકાર, <mark>દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, ઘુણા દાખવવામાં સમકિતની દઢતા માને-મના</mark>વે છે. વળી, જેમ તેઓ પોતાના દષ્ટિરાગને સમ્યગ્દષ્ટિ અને મતાગ્રહને ધર્મદઢતા માને છે તથા તેને મોક્ષનં કારશ ગશે છે, તેમ પોતાના મતનો વેષ હોય તો જ મુક્તિ મળે એમ માની તેનો પણ આગ્રહ કરે છે. બાહ્ય વેષમાં જ, અર્થાતુ દ્રવ્યલિંગમાં જ સમ્યક્ર્ચારિત્રની કલ્પના જીવની અજ્ઞાનતા સૂચવે છે, કારણ કે રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માશ્રિત છે, જ્યારે વેષ તો દેહાશ્રિત છે. તેથી વેષનો જેને આગ્રહ છે તેને મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ સમજણ કે પ્રતીતિ નથી અને તેનો આગ્રહ કરનાર આત્માર્થી નહીં પણ મતાર્થી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જે શ્રુતસ્કંધરૂપ વૃક્ષ અનેક ધર્માત્મક પદાર્થરૂપ ફૂલ તથા ફળોના ભારથી બિશેષાર્થ અત્યંત નમ છે, વચનોરૂપી પાનથી વ્યાપ્ત છે, વિસ્તૃત નયોરૂપી અનેક શાખાઓથી યુક્ત છે, ઉન્નત છે તથા સમ્યક્ અને વિસ્તૃત એવા મતિજ્ઞાનરૂપી મૂળથી સ્થિર છે, નિશ્વળ છે; તે શ્રુતસ્કંધરૂપ વૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાન સાધકે પોતાના મનરૂપી મર્કટને નિરંતર રમાડવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ સાધકે પોતાના મનને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનીનાં વચનનાં વિચાર, ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન આદિમાં જ નિરંતર રોકાયેલું રાખવા યોગ્ય છે, જેથી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ અહિત થાય નહીં અને આત્મદશાને ઉન્નત કરી શકાય.^૧ મનને બાહ્ય વિષયોમાં જતું રોકીને જ્ઞાનીનાં વચનોમાં લીન કરવાથી રાગ-ઢેષ ક્રમશઃ નષ્ટ થતા જાય છે અને કર્મની સંવરપૂર્વક નિર્જરા થઈ આત્મશાંતિ અને મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'જેમ છે તેમ નિજ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશે ત્યાં સુધી નિજ સ્વરૂપના નિદિધ્યાસનમાં સ્થિર રહેવાને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો આધારભૂત છે, એમ પરમ પુરુષ શ્રી તીર્થકરે કહ્યું છે, તે સત્ય છે. બારમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા આત્માને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનમાં શ્રુતજ્ઞાન એટલે મુખ્ય એવાં જ્ઞાનીનાં વચનોનો આશય ત્યાં આધારભૂત છે, એવું પ્રમાણ જિનમાર્ગને વિષે વારંવાર કહ્યું છે.'^ર

શ્રતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્ર અથવા ગુર્વાદિનાં વચનથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન. શ્રુતમાં અનુભવીઓના અનુભવનો નિચોડ સંઘરાયેલો છે. પોતે સાધના કરી તેમાં સફળતા મેળવી, કેવળ કરુણાથી પ્રેરાઈને જગતના જીવોને એ માર્ગ દર્શાવવા જ્ઞાનીઓએ જે કહ્યું તેના નોંધસ્વરૂપે શાસ્ત્રો (સત્રશ્રુત) છે. જગતનાં જડ-ચેતનદ્રવ્યો તથા પરિસ્થિતિઓ સંબંધી જાજ્ઞકારી અને જ્ઞાનીઓને પ્રાપ્ત થયેલા સાધનામાર્ગના અનુભવનો નિયોડ શ્રુત <u>કારા મેળવી શકાય છે. સાધનામાર્ગમાં સાધક-બાધક તત્ત્વો કયાં છે? બાધક તત્ત્વોને</u> પોતાના જીવનમાંથી દર કઈ રીતે રાખવાં? સાધક તત્ત્વોને કઈ રીતે અંગીકાર કરવાં? વગેરે બાબતના અનુભવસિદ્ધ માર્ગદર્શનથી શાસ્ત્રો સમૃદ્ધ હોવાથી આધ્યાત્મિક પથના પ્રવાસીઓને તે માર્ગદર્શક નકશાની ગરજ સારે છે. શ્રુતનું પુનઃ પુનઃ અવલંબન વૃત્તિને સતત અંતર્મુખ રાખવામાં સહાયભુત થાય છે, સંવેગ અને વૈરાગ્યને સતેજ રાખે છે અને ચિત્તને આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાનની પકડમાંથી મુક્ત કરી ધર્મ-શુક્લધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. આમ, શ્રુતજ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો ભવ્ય જીવ, સુવર્શ સમાન વિશુદ્ધ બનીને મક્તિને પ્રાપ્ત કરી સ્વરૂપમાં વિરાજે છે. અગ્નિ જેમ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે અને ઇધંનને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર પણ વસ્તુસ્વરૂપને પ્રકાશિત કરે છે અને કર્મરૂપ ઇંધનને બાળી નાખે છે. આમ, પ્રકાશકપશું અને દાહકપશું એ બે સમાન ધર્મો જોઈને શાસ્ત્રને અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે. શ્રુતનો અભ્યાસ કરવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રકાશિત થાય છે અને વિષય-કષાયના આવેગો ઉપશાંતપજ્ઞાને પામે છે.

૧ -	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	ગુશભદ્રજીવિરચિત, 'આત્માનુશાસન', શ્લોક ૧૭૦							
				'अनेकान्तात्मार्थप्रसवफलभारातिविनते							
				वचःपर्णाकोर्णे विपुलनयशाखाशतयुते ।							
				समुत्तुङ्ग सम्यक् प्रततमतिमूले प्रतिदिनं							
				श्रुतस्कन्धे धीमान् रमयतु मनोमर्कटममुम् ।।'							
ર-	'શ્રીમ	દ્	રાજચંદ્ર', 🛛	૭ઢી આવૃત્તિ, પૃ.૪૫૫ (પત્રાંક-૫૭૫)							

શાસ્ત્રોને વિષય તેમજ પ્રયોજનની અપેક્ષાએ ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે - ધર્મકથાનુયોગ (પ્રથમાનુયોગ), ગણિતાનુયોગ (કરણાનુયોગ), ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ. જેમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તેને ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે. ધર્મકથાનુયોગમાં સંસારની વિચિત્રતા, પુણ્ય-પાપનાં ફળ, મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિનાં નિરૂપણથી જીવોને ધર્મપંથે વળવાની પ્રેરણા આપવામાં આવે છે. જેમાં ગુણસ્થાન, કર્મોની વિશેષતા, ત્રિલોકાદિની રચના આદિનું નિરૂપણ હોય તેને ગણિતાનુયોગ કહેવાય છે. જે ધર્મમાં ઉપયોગ લગાવવા ઇચ્છે છે તે ગણિતાનુયોગ દ્વારા જીવોનાં ગુણસ્થાનાદિ ભેદ તથા કર્મોમાં કારણ-અવસ્થા-ફળ કોને કોને, કઈ કઈ રીતે હોય છે ઇત્યાદિ ભેદ તથા ત્રણ લોકમાં નરક-સ્વર્ગાદિ સ્થાનક ઓળખી, પાપથી વિમુખ થઈ ધર્મમાં લાગે છે. જેમાં ગૃહસ્થ તથા મુનિનાં ધર્મ-આચરણ, શીલ અંગેનું નિરૂપણ હોય તે ચરણાનુયોગ કહેવાય છે. ગૃહસ્થધર્મ તથા મુનિધર્મનાં વિધાનથી જીવ ભૂમિકાનુસાર ધર્મસાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. છ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વાદિ અને સ્વ-પરનાં ભેદવિજ્ઞાનાદિનું જેમાં નિરૂપણ હોય તેને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં દષ્ટાંત-યુક્તિ દ્વારા અને પ્રમાણ-નયાદિ વડે દ્રવ્યોનું - તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે કે જેથી જીવનું અનાદિનું અજ્ઞાન દૂર થાય.

આ રીતે શાસ્ત્રોમાં વિધવિધ પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે માર્ગદર્શન અને પ્રેરજ્ઞા આપવામાં આવ્યાં છે. શાસ્ત્રની વિચારજ્ઞા કરવાથી જીવનાં વૈરાગ્ય અને શ્રદ્ધા દઢ થાય છે, તેને સ્વકલ્યાજ્ઞની દિશા મળે છે, મોક્ષમાર્ગની સ્પષ્ટ સમજજ્ઞ મળે છે, એ માર્ગે સહાયભૂત તત્ત્વોની જાજ્ઞકારી મળે છે, તે તત્ત્વોને જીવનમાં અપનાવવા માટે ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે, વિઘ્નભૂત તત્ત્વોને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર રાખવાના ઉપાયરૂપી ચાવીઓ મળે છે. જે જીવની ચિત્તશુદ્ધિ ક્ષાયિકભાવની ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત નિમિત્ત મળતાં પૂર્વસંસ્કારવશ ઔદયિક ભાવમાં તજ્યાઈ જાય એવી સંભાવના રહે છે, તેને ત્યાંથી પાછું વાળવા શાસ્ત્રનું અવલંબન ખૂબ સહાયકારી નીવડે છે.

અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે માત્ર શાસ્ત્રની જાણકારી મેળવવાથી જ જીવની વિકારઅસ્ત દશા સુધરી શકતી નથી, ભવરોગ નાબુદ કરવા માટે તો શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ સાધનાનું આરાધન કરવું ઘટે છે. જીવ સમજપૂર્વક શાસ્ત્રના બોધને પ્રયોગમાં મૂકે ત્યારે જ સંસારપરિભ્રમણમાંથી તેને મુક્તિ સાંપડે છે. પ્રાપ્ત થયેલ બોધ દારા ત્રિકાળશુદ્ધ આનંદકંદ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માનો દઢ નિર્ણય કરી, તેની પ્રાપ્તિ માટે ઇન્દ્રિય અને મન દારા બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તતા જ્ઞાનોપયોગને અંતરમાં વાળીને તેને આત્મસન્મુખ કરતાં ઉપયોગ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે.

આમ, શાસ્ત્રના અભ્યાસ દારા મનની અશુદ્ધિ, ચિત્તની ચંચળતા, ક્લેશિત

પરિશામો, શંકાઓ ઇત્યાદિ અવરોધો શમી જતાં સાધકનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે અને તે સાધનામાં એકાઅ થાય છે. શાસ્ત્રના બોધના આધારે સુવિચારશ્રેશીમાં આત્મસ્વરૂપનો નિર્જીય તેમજ એ નિર્જીયનું ઘોલન થાય છે; આત્મભાવનાના અવિરત પુરુષાર્થથી ભાવભાસન થાય છે અને કોઈ ધન્ય પળે ચિત્તનો લય થતાં સહજાત્મસ્વરૂપનું સ્પર્શન -વેદન થઈ આત્માનંદ પ્રગટે છે.

શ્રુતના નિર્દેશ મુજબ પ્રગતિ કરીને સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એ શ્રુતાભ્યાસનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેયની દિશામાં પગ ઉપાડ્યા વિના માત્ર લોકરંજન અર્થે કે માનસિક સંતોષ અર્થે શાસ્ત્રોના શબ્દો રટ્યા કરવામાં, ખંડન-મંડનના બૌદ્ધિક આટાપાટા ખેલતા રહેવામાં કે ભેદ-પ્રભેદ અને ભાંગા ગણતા રહેવામાં જ જીવન પૂટું કરવું ન ઘટે.^૧ આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાનથી મુક્ત થઈ સ્વરૂપસ્થિરતા સધાય એ જ શ્રુતાભ્યાસનું લક્ષ્ય હોવું ઘટે. શ્રુતાભ્યાસ પાછળનો મૂળ આશય ભુલાઈ જવાથી જીવ કલ્યાણના હેતુ એવા પરમાર્થ-બોધને ગ્રહી શકતો નથી.

કર્મસંયોગથી જીવની કેવી કેવી અવસ્થા થઈ છે, ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં કેવું કેવું ભવભ્રમણ કર્યું છે તેનું અને તેનાં કારણોનું શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વસ્વરૂપની સમજણ વિના ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે એ વાત મુખ્ય રાખી, ગૌણપણે દેવાદિ ચતુર્ગતિનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલીને કર્મકૃત ભાવોમાં તણાઈ જવારૂપ વિભાવભાવે પરિણમવાથી જે જે કર્મકૃત અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું વર્શન કરવાનો પ્રધાન હેતુ તો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવાનો તથા તેના વિસ્મરણનું ફળ જણાવવાનો છે. ચારે ગતિઓનાં સ્વરૂપનું વર્શન તથા પરિભ્રમણની પીડા દર્શાવવાનું પ્રયોજન સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિની ભાવના કરાવવાનું જ છે. મતાર્થી જીવ જ્ઞાનીઓના એવા ઇષ્ટ ઉદ્દેશને અહણ કરવાને બદલે દેવાદિ ગતિનાં વર્શનો તથા ત્યાં પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખ સંબંધી ઝીણામાં ઝીણી વાતોને કંઠસ્થ કરવામાં, તત્સંબંધી ચર્ચા કરવામાં જીવન વ્યતીત કરે છે અને પ્રયોજનભૂત પરમાર્થ આશય પ્રત્યે લક્ષ કરતો નથી. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે કે –

'શાસ્ત્રમાં ચાર ગતિના ભંગ આવે છે તે ચથાર્થ છે. તેમાં દેવનું તથા નારકીનું આયુષ્ય નાનામાં નાનું દસ હજાર વર્ષ ને વધુમાં વધુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે. વળી દેવલોકમાં આટલાં વિમાન છે, નરકમાં આમ છે વગેરે અનેક વર્ણન શાસ્ત્રમાં છે, તે ત્રિકાળ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં દેખાચેલું છે, તે સાસાત્ જ્ઞાનથી જાણેલ લોકનું વર્ણન,

૧- જુઓ ઃ શ્રી ચિદાનંદજીરચિત, પદ ૬, કડી ૨ ('પદ્યાવલી', પૃ.૧૪) 'નચ અરુુ ભંગ નિખેષ વિચારત, પૂરવધર થાકે ગુણહેરી; વિકલ્પ કરત થાગ નવિ ષામે, નિર્ધિકલ્પતેં હોત ભચેરી.' ગતાગતિના બોલ વગેરે પલાખાં-થોકડા શીખ્યો હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન સમજે, એને જ જ્ઞાની માની કહે કે આ જ ધર્મ છે અને એવું જેને ન આવડે તેને કહે કે તું કાંઇ જાણતો નથી. એ પ્રશ્ન કરે કે ત્રીજા દેવલોકના દેવની સ્થિતિ શું હોય છે? પેલો કહે કે મને ખબર નથી, તો કહી દે કે આનામાં જ્ઞાન નથી. એમ શબ્દજ્ઞાનના વિકલ્પની ગોખણીની સાથે બેહદ જ્ઞાનસામર્થ્યવાળાને સરખાવે છે.'^૧

મતાર્થી જીવ દેવાદિ ગતિના ભાંગા ન જાણનારને અજ્ઞાની કહીને ઉતારી પાડે છે, પરંતુ તે એમ જાણતો નથી કે જેમ કોઈ સંગીતશાસ્ત્ર ભણ્યો હોય અથવા ન ભજ્યો હોય, પણ જો તે સ્વરાદિનાં સ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે પ્રવીણ સંગીતજ્ઞ જ છે; તેમ કોઈ દેવાદિ ગતિના ભાંગા ભણ્યો હોય અથવા ન ભજ્યો હોય, પણ જો તે આત્મસ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ જ છે. આથી વિપરીત, ૧૧ અંગનો પાઠી દેવાદિ ગતિના ભેદો જાણે, પરંતુ તેનો પરમાર્થ ન જાણે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. મતાર્થી જીવ ૫૦૦-૭૦૦ ગાથાઓ કે શ્લોકો કંઠસ્થ કરી લે છે, નાની નાની વાતોનું વિશ્લેષણ કરે છે તથા કયા જીવોમાં કેટલાં દંડક, કેટલી અવગાહના, કેટલાં શરીર વગેરે વિગતોનું પુનરાવર્તન કર્યા કરવામાં પોતાની જાતને શ્રેષ્ઠ શ્રુતજ્ઞાની માને છે; પણ શાસ્ત્રમાં તે વર્ણન શા માટે કરવામાં આવ્યું છે, તેનો પરમાર્થ આશય શું છે તે સંબંધી તે જાણતો નથી અને તેથી તે શાસ્ત્રાભ્યાસનાં મીઠાં ફળ ચાખી શકતો નથી.

પરમાર્થપ્રાપ્તિના હેતુએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવામાં આવે તો સંસારની સર્વ ગતિઓમાં કેટલાં અને કેવાં પ્રકારનાં દુઃખો છે તે સમજાય છે અને સુખ મેળવવા માટે ચતુર્ગતિના ક્લેશોથી છુટાય તેવું કાર્ય કરવા યોગ્ય છે એમ સમજાય છે, પરંતુ તે દુઃખોનું વર્ણન વાંચવા છતાં તેનો ક્ષય કરવા પ્રત્યે મતાર્થી જીવનું વલણ થતું નથી. માત્ર ભાંગાઓ તથા વર્ણનોને જાણવામાં, યાદ રાખવામાં, ચર્ચા કરવામાં તે ઉત્સાહી રહે છે. આ ભંગજાળને જ શ્રુતજ્ઞાન માની તે આત્મસિદ્ધિરૂપ પ્રયોજન પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે. તે શાસ્ત્રમાં મળેલ બોધને પરિણમાવવાનો પુરુષાર્થ નથી કરતો અને મિથ્યા સંતોષમાં રાચે છે. આમ, આત્મલક્ષપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસની પ્રવૃત્તિ થતી ન હોવાથી મતાર્થી જીવ દેવાદિ ગતિના ભાંગામાં અટકી જાય છે, પણ દુઃખક્ષય માટે તે કોઈ પ્રયત્ન કરતો નથી. આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી કહે છે કે અતિશય ભય આપનાર ચાર ગતિનાં દુઃખોની રાશિઓને કેવળી ભગવંતે કહેલા સિદ્ધાંતથી હૃદયમાં વિચારીને, હે વિદ્વાન એવું કર કે જેથી તને તે પીડાઓ ફરી થાય નહીં. હે આત્મા! તું તો જબરો સાહસિક છે, કારણ કે ભવિષ્ય કાળમાં લાંબા વખત સુધી થનાર ચાર ગતિઓનાં દુઃખોને તું જ્ઞાનચક્ષુથી

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૪૦-૧૪૧

ગાથા-૨૭

જુએ છે તોષણ તેનાથી બીતો નથી અને વળી ઊલટો વિપરીત આચરણ કરી તે દુઃખોના નાશ માટે જરા પણ પ્રયાસ કરતો નથી.^૧

જે ગ્રંથોમાં જીવોના ભેદ-પ્રભેદો વગેરે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેનો ઉદ્દેશ એક આત્મસિદ્ધિ જ છે. આત્માર્થી જીવ જ્ઞાનીઓના આ પરમાર્થહેતુને લક્ષમાં રાખીને તેનું પરિશીલન કરતો હોવાથી તેને આ ગ્રંથો આત્મ-ઉપકારક થાય છે. મતાર્થી જીવના લક્ષમાં આ હેતુ ન હોવાના કારણે તે ભાંગાઓની જાળમાં જ રોકાઈ જાય છે. આ તથ્યને સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ.

૧) 'જીવવિચાર' ગ્રંથમાં ચાર ગતિઓના ભેદ-પ્રભેદો બતાવ્યા છે - દેવના ૧૯૮ ભેદ, મનુષ્યના ૩૦૩ ભેદ. તિર્યંચના ૪૮ ભેદ, નારકીના ૧૪ ભેદ; એમ જીવના પ૬૩ ભેદ છે. વળી, તેમનાં શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણો અને યોનિઓનું પ્રમાણ આપ્યું છે. કેવળ આ ભેદ-પ્રભેદોને યાદ કરવામાં ગ્રંથના અધ્યયનની સાર્થકતા નથી, પણ તે દ્વારા એમ સમજવાનું છે કે આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વિના થતા ભવભ્રમણ માટે કેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર છે, કેટલી યોનિઓ છે, એકેન્દ્રિય આદિમાં કાયસ્થિતિ કેટલી દીર્ઘ છે અને તેણે પોતે પણ એ બધી અવસ્થાઓમાં અનંત કાળ પસાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે વિચારણા કરતાં તેનામાં પાપભીરુતા જન્મે અને સર્વ જીવો પ્રત્યે આત્મીયતાનો ભાવ જાગે, નાના કીટ-પતંગ પ્રત્યે પણ તુચ્છકાર, ઘૃણા કે તિરસ્કારની લાગણી ન જન્મે, પણ તેમાં રહેલા ચૈતન્ય પ્રત્યે પ્રેમ જાગે. આમ, સર્વ જીવ પ્રત્યે આત્મતુલ્ય દષ્ટિ જાગે, સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ રહે એ જ આ ગ્રંથનું પરમાર્થપ્રયોજન છે.

ર) 'લોકપ્રકાશ', 'ક્ષેત્રસમાસ', 'બૃહદ્સંગ્રહણી' (ત્રૈલોક્યદીપિકા) ગ્રંથોમાં લોકાદિનું તેનાં પ્રમાણાદિ સહિત વિસ્તૃત વર્શન કરવામાં આવ્યું છે. તેના અધ્યયનથી વિશ્વના સ્વરૂપ સંબંધી સહજ જિજ્ઞાસા સંતોષાય તથા જીવને પોતાની લઘુતા સમજાય; ફ્લતઃ તેનામાં નમ્રતા પ્રગટે એ આ ગ્રંથોનો પરમાર્થ આશય છે. આ વિરાટ વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન દરિયાકાંઠાની રેતીના એક કણથી પણ અલ્પ છે એવો અનુભવ થાય તો જ સુખ-દુઃખના ક્ષણિક અને અલ્પ અનુભવો તેને અભિમાન કે ગ્લાનિ જન્માવી શકે નહીં અને પોતાની સિદ્ધિઓને કે નિષ્ફળતાને મહત્ત્વ આપતાં તે અટકે. જો આવા પ્રકારના ભાવો પ્રગટે નહીં તો જેમ ભૂગોળ ભણનાર વિદ્યાર્થી વર્તમાનમાં દષ્ટ પૃથ્વીનાં

૧-	જુઓ	: :	આચાર્ય	ોશ્રી	મુનિસુંદર	સૂરિજી	કૃત,	'અધ્ય	ાત્મ	કલ્પદ્રમ	', 3	બધિકાર	٤,	શ્લોક	૧૫,૧	Ę
		'इत्ति	ĩ		चतुर्गति	ा दुःखत	न्ती :			कृतिन्न	तिभ	यास्त्वम	नन्तम	नेहसम्	l	
		हृदि	ः वि	भाव्य	जिनोब	त्तकृता	न्ततः	, वु	क	तथा	न	यथा	स्युनि	रेमास्तव	11	
		आ	त्मन् !	परन	स्त्वमसि	साहरि	धकः	श्रुता	क्षेर्यः	द्राविनं	चि	रचतुर्गति	तेदुःख	राशिम्	I.	
		पश	पत्रपीह	न	ৱিभेषि	ततो	न त	ास्य.	विनि	चेऽत्तये	ਜ਼	यतसे	विपर्र	ोतकारी	117	

પર્વતો, નદીઓ, શહેરો વગેરે ગણાવી શકે છે; તેમ આ પ્રંથોનો અભ્યાસી અદખ્ટ સૃષ્ટિનાં પર્વતો, નદીઓ, શહેરો વગેરે ગણાવવાની આવડત મેળવે છે. એ બન્નેમાં કોઈ ફરક નથી. પોતાની જીવનદષ્ટિમાં શુભ પરિવર્તન લાવવું એ જ આ ગ્રંથોનું પ્રયોજન હોય છે, પરંતુ જે જીવ તેના માપ આદિ યાદ રાખવામાં જ રોકાઈ જાય છે તે મતાર્થી છે. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

'મેરુ આદિનું વર્ણન જાણી તેની કલ્પના, ફિકર કરે, જાણે મેરુનો કંટ્રાક્ટ ના લેવો હોય? જાણવાનું તો મમતા મૂકવા માટે છે.

જગતનું વર્ણન કરતાં, અજ્ઞાનથી અનંતી વાર જીવ ત્યાં જન્મી આવ્યો તે અજ્ઞાન મૂકવા માટે જ્ઞાનીએ એ વાણી કહી છે. પણ જગતના વર્ણનમાં જ બાઝી પડે એનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય! તે તો અજાણપણું જ કહેવાય. જે જાણીને અજ્ઞાનને મુકવાનો ઉપાય કરે તે જાણપણું.'^૧

૩) 'કર્મગ્રંથ'માં જીવ અને કર્મનો સંબંધ, કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ, ઉત્તર પ્રકૃતિઓ તથા તેનાં બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સત્તા વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ કર્મવિષયક સાહિત્યના જ્ઞાનથી પોતાને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં ગર્વ કે દીનતા ન થતાં તેને પ્રસન્નતાથી વધાવી લેવાનું ધૈર્ય મળે તથા બીજાના દોષો પ્રત્યે સહાનુભૂતિભરી દષ્ટિ જાગે તો જ ગ્રંથ-અભ્યાસનું સફળપણું છે. જીવને પોતાનાં કાર્યો અનુસાર ફળ મળે જ છે, એટલું જ નહીં પણ પોતાના સારા કે ખરાબ વિચારોનું પરિણામ પણ પોતે ભોગવવું પડે છે એ વિશ્વાસ દઢ થતાં તે પોતાની પાપવૃત્તિઓને છૂટો દોર આપતો નથી તથા અન્યને પોતાનાં સુકૃત્યોની જાણ કરવાની ઉત્સુકતા પણ તેને રહેતી નથી. પોતાને પ્રાપ્ત સામગ્રી, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, રૂપ, પ્રજ્ઞા, સુખ, દુઃખ સર્વ પોતાનાં કર્મ અનુસાર <u>મળ્યાં છે</u>

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૩૪,૭૩૫ (ઉપદેશછાયા-૧૪)

આ સંદર્ભમાં શ્રીમદ્નો એક પ્રસંગ ઉલ્લેખનીય છે :--

'એક જિજ્ઞાસુએ શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન કર્યો : 'પૃથ્વીને શાસ્ત્રમાં સપાટ કહી છે અને હાલના શોધકો ગોળ કહે છે. તેમાં ખરું શું?'

श्रीमद्दे पूछ्युं : 'तमने सपाट होय तो झयदो डे गोण होय तो झयदो?'

જિજ્ઞાસુએ કહ્યું : 'હું તો જાણવા માગું છું.'

શ્રીમદે પૂછ્યું : 'તમે તીર્થંકર ભગવાનમાં શક્તિ વધારે માનો છો કે હાલના શોધકોમાં?' જિજ્ઞાસુએ જણાવ્યું : 'તીર્થંકર ભગવાનમાં.'

શ્રીમદે કહ્યું : 'ત્યારે તમે તીર્થકર ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખો અને શંકા કાઢી નાખો. આત્માનું કલ્યાણ કરશો તો તમને પૃથ્વી સપાટ કે ગોળ જેવી હશે તેવી કાંઇ હરક્ત કરશે નહીં.'' – બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, 'શ્રીમદ્દ્ રાજ્યંદ્ર જીવનકળા',

આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૦૮-૧૦૯

અને પોતાને ભોગવવાં પડતાં દુઃખમાં બીજા તો નિમિત્તમાત્ર છે એ સમજણ દઢ થવાથી કષાયની ઉપશાંતતા સહજ બને છે. સારી સામગ્રી માટે ગર્વ ન થાય કે નરસી સામગ્રી માટે બીજાનો દોષ કાઢવાની વૃત્તિ ઊઠે નહીં અને પોતે સમત્વભાવમાં રહે તો જ ગ્રંથનું પારમાર્થિક રહસ્ય સમજાયું કહેવાય. આવા પરમાર્થબોધ પ્રત્યે જેનું લક્ષ ન હોય, પણ ગણતરી આદિમાં જ જેની રુચિ હોય અને વળી તેનો જ આગ્રહ કરે તો તેનાથી તે જીવનું મતાર્થપણું પ્રગટ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મતાર્થી જીવને આત્મહિતનું વલણ નહીં હોવાથી શ્રુતાભ્યાસનો મુખ્ય આશય તે ચૂકી જાય છે. શાસ્ત્રોમાં આપેલી વસ્તુવ્યવસ્થા સંબંધી જાણકારીના વર્શનમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રાખે છે અને પ્રયોજનભૂત પરમાર્થ આશય પ્રત્યે લક્ષ દેતો નથી; પરિણામે સત્શ્રુતનો યોગ તેને માટે કલ્યાણકારી નીવડતો નથી. સત્શ્રુત અને સદ્ગુરુનો યોગ થયો હોવા છતાં આત્માર્થના અભાવે જીવનાં રસ અને રુચિ કેવાં પ્રકારનાં હોય છે તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

'ગુરુ પાસે રોજ જઈ એકેંદ્રિયાદિક જીવોના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ અને કલ્પનાઓ કરી પૂછ્યા કરે; રોજ જાય અને એ ને એ જ પૂછે, ….. પણ કોઈ દિવસ એમ પૂછતો નથી કે એકેંદ્રિયથી માંડી પંચેંદ્રિયને જાણવાનો પરમાર્થ શો? એકેંદ્રિયાદિ જીવો સંબંધી કલ્પનાઓથી કાંઈ મિથ્યાત્વગ્રંથિ છેદાય નહીં. ….. વાસ્તવિક રીતે તો સમક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.'⁹

આમ, મતાર્થી જીવને કેવળ દેવાદિ ગતિના ભાંગામાં જ રુચિ હોય છે, પરંતુ ચિત્તવૃત્તિને આત્મતત્ત્વ તરફ વાળવામાં રસ હોતો નથી. આત્મસ્વરૂપમાં તાદાત્મ્ય સાધવું એ જ સર્વ શાસ્ત્રાભ્યાસનું પ્રયોજન છે, પરંતુ આવી પરિષક્વ સમજણ અને ઊંડી રુચિનો મતાર્થીમાં અભાવ હોય છે. તે અધ્યાત્મપ્રધાન રહેવાને બદલે માત્ર રૂઢિગત શાસ્ત્રવાંચન ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને આત્મનિરીક્ષણ, સ્વરૂપાનુસંધાન કે ભેદવિજ્ઞાન ઉપર લક્ષ આપતો નથી.

આ પ્રમાણે ગાથાની પ્રથમ પંક્તિમાં ધર્મતત્ત્વ અંગેના શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી મતાર્થનો પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. હવે ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં પોતાના મત અને વેષના આગ્રહને મોક્ષનું ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૪ (ઉપદેશછાયા-૪)

આ સંદર્ભમાં શ્રીમદ્દનો એક પ્રસંગ ઉલ્લેખનીય છે :-

'શ્રીમદ્દ, કોઈ ભાઈ સાથે એક વખત તળાવ પાસે કરવા ગયા હતા. તળાવમાં લીલ જોઈને તે ભાઈએ શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન કર્યો કે, "સાહેબજી, લીલના આ જથ્થામાં કેટલા જીવ હશે?" શ્રીમદે લાગલો જ ઉત્તર આપ્યો કે, "કેમ? એ બધાને જમવા નોતરવાનો તમારો વિચાર છે?"' – ડૉ. સરયુબેન મહેતા, 'શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ', ચોથી આવૃત્તિ, પ્ર.૯૬ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - વિવેચન

કારજ્ઞ માનવારૂપ મતાર્થનું જે સૂચન કર્યું છે તે જોઈએ.

(૧) મતાર્થી જીવને સત્નું ભાન ન હોવાથી પોતાના માનેલા મતનો પ્રબળ આગ્રહ હોય છે અને તે આગ્રહને મુક્તિનું કારણ માની તેમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ ધરાવે છે. પોતાનો મત જ સાચો છે એવો દુરાગ્રહ બંધાઈ જતાં સત્યશોધકબુદ્ધિના સ્થાને પોતે ગ્રહેલી હકીકતને દલીલો અને કુતર્કોથી સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ તેને થઈ આવે છે. વળી, તેમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ હોવાથી તેને આગ્રહપૂર્વક પકડી રાખવામાં તે ગૌરવ માને છે. પરિણામે તેને એકાંત પકડાઈ જાય છે અને જ્યાં એકાંતદષ્ટિ હોય ત્યાં સ્વપક્ષનું મંડાણ કરવાના મોહના કારણે જીવ જાણ્યે-અજાણ્યે સત્નો દ્રોહ કરે છે.

દષ્ટિરાગ આધારિત ભ્રાંત ધારણાઓથી ધર્માંધતા પાંગરે છે. ધર્માંધતાનો આધાર છે સાર-અસારના વિવેક વિનાની અમુક મત, પંથ, સંપ્રદાય કે વ્યક્તિ પ્રત્યેની અંધ ભક્તિ. આવા આંધળા મમત્વના કારણે પર્વતિથિનો ક્ષય, ચૌદસ-પાખી પ્રતિક્રમણનો સમય, રજોહરણની લંબાઈ જેવી કોઈ નજીવી બાબતમાં પોતાથી ભિન્ન માન્યતા ધરાવનારાઓ પ્રત્યે આત્મીયતાનો વ્યવહાર તે કરી શક્તો નથી અને પોતાના પક્ષની સરસાઈ દેખાડવા હુંસાતુંસીમાં પડી જઈ, ધર્મપ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ અહં-મમને પુષ્ટ કરતો રહે છે. અન્ય મત-પંથના અનુયાયીઓની વાત તો દૂર રહી, પણ જૈન દર્શન અંતર્ગત પોતાથી ભિન્ન ફિરકા, ગચ્છ કે સંપ્રદાયની વ્યક્તિને અથવા એકાદ બાબતમાં પોતાથી જુદી માન્યતા ધરાવનાર પોતાના સમુદાયની વ્યક્તિને 'મિથ્યાત્વી' કહી તેના પ્રત્યે દ્વેષ, તિરસ્કાર કે ધૃણા દર્શાવવામાં આવતી હોય છે. આવો જીવ બાહ્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં તેની ગણના જ્ઞાનીઓએ મતાર્થીમાં કરી છે. શ્રીમદ્દ કહે છે –

'સંવત્સરીના દિવસસંબંધી એક પક્ષ ચોથની તિથિનો આગ્રહ કરે છે, અને બીજો પક્ષ પાંચમની તિથિનો આગ્રહ કરે છે. આગ્રહ કરનાર બક્ષે મિથ્યાત્વી છે. જે દિવસ જ્ઞાનીપુરુષોએ નિશ્ચિત કર્યો હોય છે તે આજ્ઞાનું પાલન થવા માટે હોય છે. જ્ઞાનીપુરુષ આઠમ ના પાળવાની આજ્ઞા કરે અને બક્ષેને સાતમ પાળવાની કહે અથવા સાતમ આઠમ વળી ભેગી કરશે એમ ધારી છઠ કહે અથવા તેમાં પણ પાંચમનો ભેગ કરશે એમ ધારી બીજી તિથિ કહે તો તે આજ્ઞા પાળવા માટે કહે. બાકી તિથિબિથિનો ભેદ મૂકી દેવો. એવી કલ્પના કરવી નહીં, એવી ભંગજાળમાં પડવું નહીં. જ્ઞાનીપુરુષોએ તિથિઓની મર્યાદા આત્માર્થે કરી છે.'⁹

'હિતકારી શું છે તે સમજવું જોઇએ. આઠમની તકરાર તિથિ અર્થે કરવી નહીં; પણ લીલોતરીના રક્ષણ અર્થે તિથિ પાળવી. લીલોતરીના રક્ષણ અર્થે આઠમાદિ તિથિ કહી છે. કાંઇ તિથિને અર્થે આઠમાદિ કહી નથી. માટે આઠમાદિ તિથિનો

પ૧૪

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૭૦૩-૭૦૪ (ઉપદેશછાયા-૬)

કદાગ્રહ મટાડવો.'^૧

આ વિવેકના પ્રકાશમાં મધ્યસ્થ અને તત્ત્વગ્નાહી જીવને સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે 'અમુક જ અનુષ્ઠાન અને તે પણ અમુક જ રીતે અથવા અમુક જ દિવસે થાય તો જ મુક્તિ મળે, અન્યથા નહીં' એવો આગ્રહ મુક્તિમાર્ગમાં અસ્થાને છે. ભાવુકતા, કુળપરંપરા, સાંપ્રદાયિકતા કે બાહ્ય પરિબળોના કારણે ઊપજેલી શ્રદ્ધાને જ્ઞાનીપુરુષો મોક્ષમાર્ગનો પાયો ગણતા નથી. એ માન્યતામાં વ્યક્તિના ધર્મપ્રેમ કરતાં તેનો દષ્ટિરાગ વધુ ખુલ્લો થાય છે. દષ્ટિરાગથી મોક્ષમાર્ગ પમાતો નથી, તે માટે તો પુખ્ત વિચારણા પ્રગટાવવી ઘટે. સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણની આરાધનામાં મહત્ત્વની વસ્તુ છે દોષો માટે પશ્ચાત્તાપ, ક્ષમા ઇત્યાદિ. દિવસ અથવા તો તિથિના આગ્રહને વળગી રહેવામાં ખરેખર ભગવાનની આજ્ઞાની પ્રધાનતા નહીં પણ અહં-મમને વળગી રહેવાની આસક્તિ છે. તિથિના આગ્રહ કરવા કરતાં ઉપશમભાવની પ્રાપ્તિ, પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિના આગ્રહમાં જ ભગવાનની આજ્ઞાની આરાધના છે. તેથી બાહ્ય અનુષ્ઠાનો જુદાં હોય, જુદા દિવસે કે જુદી રીતે થતાં હોય તે મહત્ત્વનું નથી, પણ અંતરશુદ્ધિ મહત્ત્વની છે. આ તથ્ય મતાર્થીના લક્ષમાં આવતું નથી. આવા મતાર્થી જીવ વિષે 'સમયસારનાટક'માં પંડિત શ્રી બનારસીદાસજી લખે છે –

'धरम	न	जानत	बखानत	भरम	रूप,
टौर	ठौर	टानत	लराई	पक्षपात	की ।
भूल्यौ	अभि	मान में	न पाउं	धरे धरर्न	ो में,
हिरदे	में	करनी	विचारे	उतपात	की ।।
फिरे	डाँवाडे	ोल सँ	ो करमके	कलोवि	रुनिमें,
			सु बघूले		-
			कारी कुटिल		
ऐसौ	ब्रह्मध	गती है	हे मिथ्यात	ती महाप	ातकी ।।' ^२

ધર્મના સ્વરૂપને જાશે નહીં અને (પોતાના) ભ્રમને જ ધર્મ માની તેની પ્રશંસા કરે, જ્યાં ત્યાં પોતાના મતનો પક્ષપાત કરી બડાઈ કરે, અભિમાનથી ઉન્મત્ત બની ધરતી ઉપર પગ ન મૂકે, ઉત્પાત મચાવવાના ઉધામા કરે એવા મિથ્યાત્વી જીવની દશા કર્મરૂપ નદીમાં ભયંકર રીતે ડોલતી નાવ જેવી હોય છે. એવો પાપી જીવ સુબોધને કઈ રીતે પામી શકે? જેના અંતરમાં કલુષિતતા તથા કુતર્કોની કુટિલતા ભરી છે એવો નિજસ્વરૂપની ઘાત કરનારો મિથ્યાત્વી મહાપાપી છે.

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૦૨ (ઉપદેશછાયા-૬) ૨- પંડિત શ્રી બનારસીદાસજીકૃત, 'સમયસારનાટક', ઉત્થાનિકા, સેવૈયા ૯ (૨) વળી, પોતાના સંપ્રદાયના વેષના આગ્રહને મોક્ષનું કારણ માનનાર જીવ પણ મતાર્થી છે. અમુક જ પ્રકારના વેષ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો દઢાગ્રહ સેવનાર મતાર્થી, પોતાના સંપ્રદાય દ્વારા પ્રતિપાદિત બાહ્ય લિંગ ન ધરાવનાર ધાર્મિક જનની ઠેકડી ઉડાડે છે, એને ઘૃણાની નજરથી જુએ છે અને એનો તિરસ્કાર પણ કરે છે. તે બાહ્ય વેષમાં જ - દ્રવ્યલિંગમાં જ મોક્ષમાર્ગની કલ્પના કરતો હોય છે અને લિંગકૃત આગ્રહ સેવવામાં જ મોક્ષની આરાધના માને છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે –

'કોઇ કહે "અમે લિંગે તરશું, જૈનલિંગ છે વારુ"; તે મિથ્યા નવિ ગુણ વિણુ તરિયે, ભુજ વિણ ન તરે તારૂ રે."

કેટલાક અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે અમે સાધુના વેષમાત્રથી તરી જઈશું, કારણ કે જૈન સાધુવેષ ભવથી તારનારો છે. પણ આ વાત અજ્ઞાનથી ભરેલી છે, કારણ કે જેમ ભુજા વિના તરવૈયો તરી શક્તો નથી, તેમ ગુણ વિના કદી પણ ભવસમુદ્ર તરી શકાતા નથી: અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ ભવથી તારનાર છે, નહીં કે માત્ર બાહ્ય વેષ.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની આરાધનાથી થાય છે અને આ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માશ્રિત છે, દેહાશ્રિત નહીં; કારણ કે નિજાત્માની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે, પરવસ્તુથી આત્માની ભિન્નતાનો બોધ તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને પરદ્રવ્યનું અવલંબન છોડીને સ્વરૂપમાં એકાઅ થવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આ પ્રકારે મોક્ષનો ઉપાય આત્માશ્રિત છે, દેહાશ્રિત નથી અને વેષનો સંબંધ તો દેહ સાથે છે, તેથી વેષનો આઅહ કાર્યકારી નથી.^ર

આત્મામાં એવી શક્તિ છે કે પોતે જ સાધકતમ થઈને પોતાનાં સમ્યગ્દર્શન આદિનું સાધન થાય છે. કોઈ પણ સંયોગમાં એવી તાકાત નથી કે તે જીવના કાર્યનું સાધન થાય. જીવના કાર્યનું સાધન થવાની તાકાત જીવમાં જ છે. જેમ દરિયો પોતામાં ને પોતામાં ઘૂઘવે, તેમ પોતામાં ને પોતામાં દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે જ બધી રમત છે, એનાથી બહાર નથી. પરમ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં લીનતા તે જ પરમ સુખનું સાધન છે. અખંડ આત્માને ધ્યેયરૂપ બનાવવો એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે. તેથી મોક્ષનું સાધન જીવમાં જ છે, બહાર નથી. આમ, જ્યાં અંતરંગ સાધન જ મોક્ષનું કારણ છે તો પછી અમુક પ્રકારના બાહ્ય વેષથી જ મોક્ષ થશે એવો આગ્રહ કેવી રીતે રાખી શકાય?

અહીં એ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે કે બાહ્ય વેષ અને મોક્ષને કારશ-કાર્ય સંબંધ

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧, કડી ૧૮ ૨- આ વિષયને પ્રસ્તુત ગ્રંથની ગાથા ૧૦૭માં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. નથી, પરંતુ બાહ્ય વેષ રાગાદિ ભાવ ઘટાડવામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધે ઉપકારી છે, તેથી બાહ્ય વેષનો નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી. બાહ્ય વેષના આગ્રહના ત્યાગનો ઉપદેશ જીવને બાહ્ય વેષ છોડાવવા માટે નહીં, પરંતુ તેને પરિણામલક્ષી બનાવવા માટે આપવામાં આવે છે. બાહ્ય વેષાદિ વ્યવહારનો નિષેધ હોઈ જ ન શકે. મતાર્થી શરીરલક્ષી છે, માત્ર વેષ ગ્રહણ કરી લેવામાં ઇતિશ્રી માને છે. તે તેનાથી ઉપર ઊઠી આત્મનિરીક્ષણ કરે, પરિણામોની જાગૃતિ રાખે અને સ્વસન્મુખ થાય તે અર્થે તેને આગ્રહત્યાગનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આ સાચી સમજણ ગ્રહણ કરવાથી લાભ જ થાય છે, નુકસાન નથી થતું. જેમ અગ્નિથી દાઝી જવાય એવું સમજાયા પછી લાભ જ થાય, નુકસાન થઈ જ ન શકે; તેમ સાચી સમજણથી જીવનાં પરિણામ સ્વલક્ષી બને છે, બાહ્ય વેષમાં કૃતકૃત્યતા માનવાનું બંધ થાય છે. આત્મલક્ષવિહોણા મતાર્થીને બાહ્ય વેષનો અહંકાર હોય છે, પરંતુ સાચી સમજણથી પરિણામ સવળાં થતાં અહંકાર નિર્મૂળ કરવા પ્રત્યે જાગૃતિ આવે છે. તેને સમજાય છે કે ભાવલિંગ એ જ મોક્ષનું કારણ છે અને દ્રવ્યલિંગ તો અપ્રધાન - ગૌણ સાધન છે, તેથી દ્રવ્યલિંગનો આગ્રહ તજવા યોગ્ય છે.

આમ, લિંગકૃત આગ્રહથી નિરપેક્ષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષનું કારણ છે. જે આત્મા પરમાર્થથી યથોક્ત મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, આત્મામાં પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષને યામે છે. બાહ્ય વેષ-વ્યવહાર દેહના આધારે છે, તેથી વેષમાં આગ્રહ કરનારને દેહભાવના રહ્યા કરે છે, માટે દેહાગ્રિત એવા બાહ્ય વેષનો આગ્રહ કાર્યકારી નથી. આત્માભિમુખ વલણના અભાવે મતાર્થી જીવ આ તથ્યને સમજતો નહીં હોવાથી તે સ્વપક્ષના બાહ્ય વેષને જ મુક્તિનું કારણ માને છે અને આ મિથ્યા માન્યતાનો આગ્રહ રાખવો એ મતાર્થીનું પ્રગટ લક્ષણ છે.

શ્રીમદે આ ગાથામાં દર્શાવેલા મતાર્થીપણાના બન્ને પ્રકારો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાધનાના પંથ ઉપર માત્ર દેવાદિ ગતિના ભાંગાઓ મુખપાઠ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ તેનાં રહસ્યને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવાથી જ લાભ થાય છે. તેવી જ રીતે મતનો કે વેષનો આઅહ કરવાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. જ્ઞાનીઓ મતાર્થી જીવને આ બન્ને પ્રકારો તજવાની પ્રેરણા આપતાં કહે છે કે 'હે જીવ! તારા હૃદયમાં મતાર્થીપણાનું શલ્ય હોવાથી તું દેવાદિ ગતિના ભાંગાની જાણકારીમાં, મતના તથા વેષના આગ્રહમાં અટકી જાય છે અને તેથી તું આત્માને સાધવા માટેનો ઉદ્યમ કરી શકતો નથી. તું આ દેવાદિ ગતિના ભાંગાને શ્રુતજ્ઞાન માની ન અટક અને મત તથા વેષના આગ્રહનો સત્વરે ત્યાગ કર. 'એક આત્માનો આનંદ જ મારે જોઈએ છે' એમ ખરેખરી અભિલાષા પ્રગટાવી, તારો ઉદ્યમ આત્મા તરફ લાળ તો કોઈ ધન્ય પળે તને આત્માનો અનુભવ થશે.' 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' - વિલેચન

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'**દેવાદિ ગતિ ભંગમાં,** સંહનન ને સંસ્થાન; વર્જ્ઞન નરક ને સ્વર્ગનું, જે પ્રકરજ્ઞ સામાન્ય. જ્ઞાન તજ્ઞા સાધન વિષે, **જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;** કારજ્ઞને સમજ્યા વગર, કલ્પે કાર્ય અજાજ્ઞ. સંપ્રદાય મોહે કરી, મિથ્યાગર્વ સમેત; માને નિજ મત વેષનો, અસદાગ્રહ શિવ હેતુ. ધર્મો પગરજ્ઞને વિષે, વિચિત્ર મતિ વિજ્ઞ ભાન; હઠથી છોડે નહિ કદી, આગ્રહ મુક્તિનિદાન.'⁴

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૧૯-૨૨૦ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૦૫-૧૦૮)

เาเร่ 2-424 ๆ ๆโกร่, าลผู่ หล ภาพิทาง ภายิ กล่ นามนิก, ผินเพิ่งระนา.

ભૂમિકા ગાથા ૨૭માં કહ્યું કે દેવ, નરક આદિ ચતુર્ગતિના ભાંગાના વર્જાનનો **ભૂમિકા** વિશેષ પરમાર્થહેતુ સમજ્યા વિના, તે વર્જાનમાં જ બધું શ્રુતજ્ઞાન સમાઈ ગયું છે એવું મતાર્થી માને છે તથા એવો કદાગ્રહ ધરાવે છે કે પોતે ધારણ કરેલ મત તથા વેષથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આમ, ધર્મતત્ત્વ અંતર્ગત શાસ્ત્રો, મત તથા વેષ પરત્વેની મિથ્યા માન્યતાનો પ્રકાર દર્શાવી, હવે ધર્મના અંગભૂત એવાં વ્રત (ઉપલક્ષણથી તપ) વિષે કેવો મતાર્થ પ્રવર્તે છે તેનું દર્શન કરાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

> 'લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન; ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.' (૨૮)

અર્થ વૃત્તિનું સ્વરૂપ શું? તે પણ તે જાણતો નથી, અને 'હું વ્રતધારી છું' એવું અર્થ અભિમાન ધારણ કર્યું છે. ક્વચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો ચોગ બને તોપણ લોકોમાં પોતાનું માન અને પૂજાસત્કારાદિ જતાં રહેશે, અથવા તે માનાદિ પછી પ્રાપ્ત નહીં થાચ એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહીં. (૨૮)

ભાવાર્થી પુરુષો કહે છે કે સ્વરૂપમાં વર્તવું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજાવતાં જ્ઞાની-પુરુષો કહે છે કે સ્વરૂપમાં વર્તવું તે વ્રત અને સ્વરૂપમાં પ્રતપવું તે તપ. વ્રત-તપનો આ પરમાર્થ સમજીને, તે પરમાર્થના લક્ષે કરાતાં બાહ્ય વ્રત-તપ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ અર્થે સહાયકારી નીવડે છે. આમ, વ્યવહાર સંયમ (વ્રત-તપ) પણ પરમાર્થ સંયમને (વ્રત-તપ) ઉપકારી હોવાથી કોઈ પણ જ્ઞાનીએ બાહ્ય વ્રત-તપનો કદી પણ નિષેધ કર્યો નથી, પણ તેને સમ્યક્ રીતે આચરવાનું વિધાન કર્યું છે. વ્રત-તપનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, વ્રત-તપ પાછળનો જ્ઞાનીઓનો આશય સમજ્યા વિના, તેની જાગૃતિ રાખ્યા વિના, માત્ર બાહ્ય વ્રત-તપનું આચરણ કરે અને વળી તેનું અભિમાન કરે તે જીવની ગણના મતાર્થીમાં થાય છે. વ્રત-તપ આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરીને પોતાની વૃત્તિની શુદ્ધિ થઈ રહી છે કે નહીં એ માટે તે આંતર નિરીક્ષણ કરતો નથી. વૃત્તિ ક્યાં છે? કેવી છે? કેવી હોવી જોઈએ? એ સમજણ વિના, અ તરફ્રનાં રુચિ અને વલણ વિના, માત્ર બાહ્ય વ્રત-તપ આદિ કરવામાં મતાર્થી જીવ કૃતકૃત્યતા માને છે. વાસ્તવમાં આત્મવિકાસનો સંબંધ ચિત્તશુદ્ધિ સાથે છે, તેથી વ્રત-તપ આદિ દારા વૃત્તિની સુધારણા થવી જોઈએ. ચિત્તમાં ઊઠતાં સ્વાર્થમય વિચાર,

ગાથા

વૃત્તિ, સંકલ્પ, ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની કામના, અહં-મમની સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ વાસના આદિનાં અવલોકન, પૃથક્કરણ અને વિસર્જનપૂર્વક જો વ્રત-તપ આદિ થાય તો જ તે સાર્થક છે. પરંતુ મતાર્થી જીવની વૃત્તિ તો માત્ર બાહ્ય વ્રત-તપનું પાલન કરવામાં રહે છે અને વળી તે તેનું અભિમાન કરવામાં રોકાઈ જાય છે, તેથી વ્રત-તપ દ્વારા પરમાર્થને ગ્રહણ કરવાનો પુરુષાર્થ પણ થતો નથી.

આમ, લૌકિક માન-પૂજા મેળવવા અર્થે વ્રતોરૂપી બાહ્ય આચાર પાળે અને તેમાં જો અભિમાન કરે તો તે જીવ પરમાર્થને ગહણ કરી શકતો નથી. વતના અભિમાનથી ગહાયેલા મતાર્થીને પરમાર્થનું, અર્થાત્ સાચી વાતનું ભાન તો થતું નથી અને ક્યારેક પુજ્યોદયે જ્ઞાનીપુરુષનો યોગ બને અને તેમનાં લોકોત્તર વચનોના શ્રવણનો યોગ બની આવે તોપણ લોકમાં પોતાની વ્રતધારી તરીકેની જે પ્રતિષ્ઠા છે અને તેના દાસ જે માનપાન પ્રાપ્ત થઈ રહ્યાં છે, તે આ લોકોત્તર વચનાનુસાર વર્તના કરવાથી ચાલ્યાં જશે અથવા તો પોતાને માનાદિ પામવાની આકાંક્ષા છે તે આ સાચી વાતને ગહણ કરવાથી પૂર્ણ નહીં થઈ શકે એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગહણ કરતો નથી.

િ બરિપૂર્શ શુદ્ધદશારૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ અર્થે મુમુક્ષુ જીવે એક શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગભાવનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. આ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ અર્થે પૂર્વાચાર્યોએ ભિન્ન ભિન્ન બાહ્ય સાધનો બતાવ્યાં છે. આ સાધનોનું યથાર્થ સેવન કરવાથી સાધક ક્રમે કરીને યોગ્યતાની વૃદ્ધિ કરી શકે છે, તેથી સાધકે યથાશક્તિ તે સાધનોનું પુનઃ પુનઃ અવલંબન લેવું ઘટે છે. આમ, નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગભાવ છે અને બાહ્ય સાધનોનું યથાર્થ પાલન કરવાથી સ્વરૂપાનુસંધાનમાં વૃદ્ધિ થતાં સ્વરૂપ-મગ્નતાની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ થતી હોવાથી બાહ્ય સાધનોના સેવનને વ્યવહારધર્મ કહ્યો છે. શુદ્ધોપયોગરૂપ પરમાર્થના લક્ષ વિનાનાં બાહ્ય સાધનો મોક્ષાર્થે સાર્થક નીવડતાં નથી અને તેથી તેની વાસ્તવિક ધર્મરૂપે ગણના થતી નથી. આમ, ધર્મની વ્યાખ્યા ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે - નિશ્ચયધર્મ, વ્યવહારધર્મ અને નામધર્મ અથવા આભાસરૂપ ધર્મ. આ તથ્યને વ્રત-તપના સંદર્ભમાં વિચારીએ.

<u>વત</u> – રાગાદિ પરભાવથી વિરામ પામવાને સર્વવિરતિભાવ (વ્રતપરિશામ) કહે છે. સર્વ પ્રાશાતિપાતથી, સર્વ મૃષાવાદથી, સર્વ અદત્તાદાનથી, સર્વ મૈથુનથી અને સર્વ પરિગ્રહથી મન-વચન-કાયા વડે ત્રિવિધે વિરમણ તે સર્વવિરતિ કહેવાય છે અને તે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ 'મહાવ્રત' નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પરભાવપણે પરિણમવું તે હિંસા છે, પરભાવને પોતાના કહેવા તે અસત્ય છે, પરભાવનું ઝહણ કરવું તે ચોરી છે, પરભાવમાં રમણતા કરવી તે મૈથુન છે અને પરભાવોને પોતાના માનવા તે પરિગ્રહ છે. સ્વભાવમાં સ્થિર થતાં અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્નહનું સ્વતઃ પાલન થાય છે. સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી સાધક જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂષમાં સ્થિતિ કરે છે ત્યારે રાગાદિ વિભાવ વડે આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવપ્રાણની - શુદ્ધ આત્મપરિણામની હિંસા થતી નથી, એક સ્વાત્મા સિવાય કોઈ પણ પરવસ્તુ કે પરભાવને સ્વ કહેવાનાં પરિણામ થતાં નથી, વળી, નિજ શુદ્ધ આત્મા સિવાય કોઈ પણ પરવસ્તુ કે પરભાવનું ગ્રહણ થતું નથી, અનાત્મરૂપ પરવસ્તુમાં કે પરભાવમાં રમણતા થતી નથી અને શુદ્ધાત્મા સિવાયની પરમાશુમાત્ર જેટલી પરવસ્તુ કે મિથ્યાત્વ, કષાય, નોકષાયરૂપ પરભાવ પ્રત્યે પણ મૂર્ચ્છા-મમત્વ થતાં નથી. તે સ્થિતિનું નામ જ પરમ અહિંસા છે, તેનું જ નામ પરમ સત્ય છે, તેનું જ નામ પરમ અસ્તેય છે, તેનું જ નામ પરમ બ્રહ્મચર્ય છે અને તેનું જ નામ પરમ અપરિગ્નહ છે. પંચ મહાવ્રતની આ ઉચ્ચતમ વ્યાખ્યા છે અને તેને નિશ્ચય વ્રત કહેવાય છે.

નિશ્ચય વ્રતનું આવું સ્વરૂપ સમજી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે કરાતાં બાહ્ય વ્રત વ્યવહાર વતની સંજ્ઞા પામે છે. નિર્વિકલ્પ સ્થિરતાના અભાવમાં શુદ્ધોપયોગ સાધવા માટે સાધક જે બાહ્ય વ્રતનું પાલન કરે છે તેને વ્યવહાર વ્રત કહેવાય છે. સર્વ જીવોને આત્મબંધુ સમાન જાણી, સ્થાવર કે ત્રસ કોઈ પણ જીવને મનથી. વચનથી કે કાયાથી હણવો નહીં, હજ્ઞાવવો નહીં કે હજ્ઞતાં પ્રત્યે અનુમોદવો નહીં તે વ્યવહાર અહિંસા મહાવ્રત છે. સ્થળ અને સક્ષ્મ મુખાવાદથી વિરમી, જે વાત જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે જ બોલવી તે વ્યવહાર સત્ય મહાવત છે. તુણમાત્ર પણ પારકી વસ્તુ અણદીધી ન લેવી તે વ્યવહાર અસ્તેય (અદત્તાદાનવિરમષ્ઠ) મહાવત છે. મનથી, વચનથી, કાયાથી અબક્ષચર્યનું વર્જન તે વ્યવહાર બ્રહ્મચર્ય મહાવત છે. ધન, ધાન્ય, ગૃહ, પુત્ર આદિ સર્વ સચિત-અચિત પરિગ્રહથી વિરામ પામવં. કોઈ પણ વસ્ત પોતાની માલિકીની ન હોય એવું અકિંચનપણું ધારવું તે વ્યવહાર અપરિગ્રહ મહાવ્રત છે. વ્યવહાર વતના યથાર્થ પાલનથી વત્તિઓ કાબમાં આવે છે, કષાયો મોળા પડે છે, દોષો નિર્મૂળ થવા લાગે છે અને ચિત્તની સ્થિરતા ઊપજે છે. પરમાર્થનો લક્ષ હોવાથી જગતની વિચારશા ઘટે છે અને પોતાના શદ્ધ સ્વરૂપની વિચારણા વિશેષ રહે છે. સ્વરૂપસન્મુખતા સધાતાં આત્મસ્થિતિ વધે છે અને ક્રમે કરીને સ્વરૂપસ્થિરતા પ્રગટતાં નિશ્વય વતની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, વ્યવહાર વત એ નિશ્વય વ્રતનું કારણ થાય છે.^૧

બાહ્ય વ્રતનું આવું ઉપકારીપણું છે, પરંતુ 'સ્વરૂષમાં વર્તવું તે વ્રત' - એવું ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'નિયમસાર'ની શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવકૃત ટીકા, વ્યવહાર-ચારિત્ર અધિકાર, મૂળ ગાથા ૭૬, ટીકાશ્લોક ૧૦૭

'शीलमपवर्गयोषिदनंगसुखस्यापि मूलमाचार्याः ।

प्राहुर्व्यवहारात्मकवृत्तमपि तस्य परंपरा हेतुः ।।'

વતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના અને તેના લક્ષ વિના બાહ્ય સ્થૂળ વ્રત કરવામાં આવે તો તે નામવત કહેવાય છે. બાહ્ય વ્રત જો સામાજિક બંધનથી થાય, લોકલાજથી થાય, જાહેરાતની વૃત્તિથી થાય, સાંસારિક કામનાથી થાય કે અન્યના અનુકરણની વૃત્તિથી થાય તો તેની ગણના વ્યવહાર વ્રતમાં થતી નથી. બાહ્ય વ્રત નિશ્ચયદષ્ટિપૂર્વક હોય તો જ તે વ્યવહાર વ્રત કહેવાય છે. તથારૂપ ભાવ વિનાના વ્રત નામવ્રતની સંજ્ઞા પામે છે. ભગવાને વ્રતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી તેના પાલનથી મોક્ષ મળશે એમ માની, આત્મલક્ષ વિના માત્ર રૂઢિગતપણે વ્રતોનું પાલન કરવાથી ધર્મ થતો નથી અને તેથી તેવાં વ્રતો નિશ્ચય વ્રતનું કારણ બની શકતાં નથી.

<u>તપ</u> – તપની વ્યાખ્યા કરતાં જ્ઞાનીઓ કહે છે કે સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતપન કરવું, અર્થાત્ આત્મલીનતા દ્વારા વિકારો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે તપ છે. જેના વડે આત્મા સ્વરૂપમાં પ્રતપે, નિજસ્વરૂપતેજે ઝળહળે તે તપ છે. વળી, અન્ય સ્થળે તપની વ્યાખ્યા કરતાં જ્ઞાનીઓએ ઇચ્છાના નિરોધને તપ કહ્યું છે. આ બન્ને નિશ્ચય તપની વ્યાખ્યાઓ છે. અસ્તિથી આત્મસ્વરૂપમાં લીનતા અને નાસ્તિથી ઇચ્છાઓનો અભાવ એ નિશ્ચય તપ છે. આમ, ચૈતન્યનું પ્રતપન અને ઇચ્છાનિરોધ તે જ નિશ્ચય તપ છે. નિશ્વય તપ વખતે જીવને શુદ્ધોપયોગ વર્તે છે અને શુદ્ધ પરિણામ કર્મની નિર્જરાનું કારણ હોવાથી નિશ્ચય તપથી જીવને નિર્જરા થાય છે.

શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિર રહી શકે તે અર્થે સાધક શુદ્ધોપયોગના લક્ષપૂર્વક વ્યવહાર તપ કરે છે. વ્યવહાર તપનું અવલંબન લેવાથી તેના ભાવ અશુભમાં જતા નથી. તેનો પુરુષાર્થ રાગ-દેષ તોડવા તરફ વળે છે અને ક્રમે કરીને તે શુદ્ધ ભાવમાં નિર્વિકલ્પપશે સ્થિર થાય છે. શાસ્ત્રમાં બાર પ્રકારના વ્યવહાર તપ બતાવ્યાં છે. તેમાંથી છ બહિરંગ તપ છે અને છ અભ્યંતર તપ છે. અનશન, ઊણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, સંલીનતા અને કાયક્લેશ એ બાહ્ય તપ છે અને પ્રાયશ્વિત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, કાયોત્સર્ગ અને ધ્યાન એ અભ્યંતર તપ છે. અનશન આદિ બાહ્ય તપ સ્વાધ્યાય આદિ અભ્યંતર તપને સહાયકારી થાય છે, તેથી તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. જેમ કે ઉપવાસ આદિ હોય ત્યારે આહારની પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે અને સ્વાધ્યાય આદિ ચાલ્યો પોત્સર્ગ આહારની પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે અને સ્વાધ્યાય આદિ ા પવર્તવાની અનુકૂળતા અને અવકાશ મળે છે. આ રીતે બાહ્ય તપ અભ્યંતર તપને પુષ્ટિ આપે છે, તેથી જો બાહ્ય તપ યથાશક્તિ સમજણપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી નીવડે છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ બન્ને આત્મસાધનામાં ઉપયોગી છે. આ બાર પ્રકારના તપ ભલે તે બાહ્ય તપ હોય કે અભ્યંતર - તેમાં એક શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગભાવની જ પ્રધાનતા છે. પ્રત્યેક તપમાં વીતરાગભાવની વૃદ્ધિ થાય તો જ તે મોક્ષાર્થે સાર્થક નીવડે છે, અન્યથા નહીં. પંડિત શ્રી ટોડરમલજી 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક'માં 'જેમ ધન વા અભ્રને પ્રાણ કહ્યા છે તેનું કારણ, ધનથી અભ્ર લાવી તેનું ભક્ષણ કરી પ્રાણોનું પોષણ કરવામાં આવે છે તેથી ઉપચારથી ધન અને અભ્નને પ્રાણ કહ્યા છે. કોઈ ઇંદ્રિચાદિક પ્રાણોને ન જાણે અને તેને જ પ્રાણ જાણી સંગ્રહ કરે તો તે મરણ જ પામે, તેમ અનશનાદિક વા પ્રાયશ્વિત્તાદિકને તપ કહ્યાં છે, કારણ કે અનશનાદિ સાધનથી પ્રાયશ્વિત્તાદિરૂપ પ્રવર્તન કરીને વીતરાગભાવરૂપ સત્યતપનું પોષણ કરવામાં આવે છે, તેથી એ અનશનાદિને વા પ્રાયશ્વિત્તાદિકને ઉપચારથી તપ કહ્યાં છે; પણ કોઈ વીતરાગભાવરૂપ તપને તો ન જાણે અને તેને જ તપ જાણી સંગ્રહ કરે તો સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે. ઘણું શું કહીએ! આટલું જ સમજી લેવું કે – નિશ્વચધર્મ તો વીતરાગભાવ છે, તથા અન્ય અનેક પ્રકારના ભેદો બાહ્ય સાધનની અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યા છે, તેને વ્યવહારમાત્ર ધર્મસંજ્ઞા જાણવી."

આના ઉપરથી કલિત થાય છે કે ઉપવાસ આદિ બાહ્ય તપ તથા સ્વાધ્યાય આદિ અભ્યંતર તપ બન્ને વ્યવહાર તપ છે અને તેના પરિણામે પ્રગટેલી વીતરાગભાવરૂપ વિશદ્ધતા તે નિશ્ચય તપ છે. તપના આ યથાર્થ સ્વરૂપની સમજ વગર માત્ર દેહાદિની ક્રિયા કરી તપ માનવું તે નામતપ છે. ઇચ્છાઓનો નિરોધ થઈ વીતરાગભાવની વૃદ્ધિ થવી એ તપનું મૂળ પ્રયોજન છે. કોઈ પણ તપ આ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરે તો જ તે વ્યવહાર તપ છે, અન્યથા તે નામતપ છે. ઉપવાસના ઉદાહરણથી વિચારીએ તો ઉપવાસ એટલે આત્માની નિકટ જવું, આત્મામાં વાસ કરવો એમ સમજવાને બદલે માત્ર શરીરને આહારથી વંચિત રાખવં એને ઉપવાસ સમજવામાં આવે તો તે નામતપ છે. ઉપવાસના મૂળ અર્થ અને હેતુ સુધી પહોંચવું જોઈએ. ઉપવાસ એટલે 'આત્માની પાસે રહેવું'. આવી ભાવનાથી કરેલા ઉપવાસથી જ આત્મસન્મુખતાની વૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ આત્માના ભાન વિના માત્ર ભૂખ્યા-તરસ્યા રહેવાથી ધર્મ થતો નથી. જો આત્માર્થ સિવાય અન્ય હેતુએ ઉપવાસાદિ કરે તો તેનાથી કદી નિર્જરા થતી નથી. ઉપવાસાદિ કરવામાં આવે ત્યારે ઉપયોગ અશુભ, શુભ કે શુદ્ધ એમ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે પરિશમી શકે અને તે અનુસાર બંધ કે નિર્જરા થાય છે. શુદ્ધ પરિશામ નિર્જરાનું કારશ છે અને શુભાશુભ પરિણામ બંધનાં કારણ છે. વ્યવહાર તપ દ્વારા જે વીતરાગભાવરૂપ વિશુદ્ધતા થાય છે તે નિર્જરાનું કારણ બને છે, પરંતુ નામતપથી નિર્જરા થતી નથી. જીવના અંતરંગ પરિણામ અનુસાર ફળ મળતું હોવાથી યથાર્થ સમજણ વિના કે અશુદ્ધ લક્ષપૂર્વક કરાયેલા ઉપવાસાદિ 'તપ'નું નામ ધરાવતા હોવા છતાં તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી ૧- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭, યુ.૨૨૬

નથી. આમ, ઉપવાસાદિથી નિશ્ચય તપ સધાતું હોય તો જ તેને વ્યવહાર તપ કહેવાય છે. પણ નિશ્ચય તપના લક્ષ વિના ઉપવાસાદિ કરવામાં આવે તો તે નામતપની સંજ્ઞા પામે છે.

આમ, વ્યવહાર વત-તપ નિશ્ચય વ્રત-તપનાં સાધન છે, આત્માને શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ માટે સહાયકારી છે અને તેથી અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે. આત્માર્થી જીવ પોતાના આત્મવિકાસ અર્થે વ્રત-તપનો પરમાર્થહેતુ લક્ષમાં રાખીને વ્યવહાર વ્રત-તપનું સેવન કરે છે, પરંતુ મતાર્થી જીવ વ્રત-તપનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજતો નહીં હોવાથી બાહ્ય વ્રત-તપનાં પાલનમાં સંતોષાઈ જઈ તેમાં જ કૃતકૃત્યતા માને છે. વ્રત-તપની સાર્થકતા ત્યારે જ થઈ ગણાય કે જ્યારે આંતરિક વૃત્તિઓમાં પરિવર્તન આવે. વૃત્તિ મલિન હોય ત્યાં સુધી અંતર્મુખતા સાધી શકાતી નથી અને અંતરમાં ડૂબકી માર્યા વિના શુદ્ધ ચૈતન્યનો સ્પર્શ થતો નથી. તેથી મનની ક્ષુબ્ધ, મલિન, ચંચળ વૃત્તિઓને નાશ કરવી અત્યંત આવશ્યક બને છે. મતાર્થી જીવમાં આત્માર્થિતાનો અભાવ હોવાથી તે વ્રત-તપ કરીને આત્મવિકાસ સધાઈ રહ્યો છે કે નહીં તેનું આંતર નિરીક્ષણ કરતો નથી.

વ્રત-તપનું લક્ષ્ય તો મલિન વૃત્તિઓનો નાશ અને નિર્મળ વૃત્તિઓની વૃદ્ધિ છે. આ કાર્ય માત્ર બાહ્ય વ્રત કે બાહ્ય તપ કરવાથી થઈ જતું નથી. તે માટે તો સાધકે જાગૃત રહેવું જોઈએ. તેણે વ્રત-તપ કરીને પોતાની વૃત્તિ કઈ બાજુ રહે છે, વિકારી વૃત્તિમાં ફેરફાર થાય છે કે નહીં તેની તપાસ કરવી જોઈએ. વ્રત-તપની આરાધના કર્યા પહેલાંની સ્થિતિ અને તે કર્યા પછીની સ્થિતિમાં ફરક પડ્યો હોય, સુધારો થયો હોય, અશુભ નિમિત્તો આવે છતાં વૃત્તિ વિભાવરૂપે પરિણત ન થતી હોય અથવા ઓછી થતી હોય તો સમજવું કે વ્રત-તપ સાર્થક નીવડ્યાં છે અને જો સ્થિતિ પહેલાં હતી તેવી જ રહે તો તે સંબંધી ગંભીરતાથી વિચારણા કરી યથાયોગ્ય પગલાં લેવાં ઘટે છે. આંતર નિરીક્ષણથી પોતાના દોષો પ્રત્યે સભાનતા આવે છે. વૃત્તિની નોંધ રાખવાથી સાધક આંતર શુદ્ધિમાં આડે આવતા અવરોધોને જાણી શકે છે, તે દૂર કરવામાં શું નબળાઈ છે તે પકડી શકે છે અને તે ટાળવાનો સંનિષ્ઠ પુરુષાર્થ કરી શકે છે.

આમ, વૃત્તિના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરવું તે દોષોને ઓળખી તેને દૂર કરવાની અને આત્માને સદ્ગુણોથી સમૃદ્ધ કરવાની એક અત્યંત મહત્ત્વની અને આવશ્યક પ્રક્રિયા છે. વૃત્તિઓના નિરીક્ષણપૂર્વકનાં વત-તપ દ્વારા ચેતનાપ્રવાહ રૂપાંતરણ પામી અંતર્મુખ થાય છે અને શુદ્ધોપયોગ પ્રગટ થવાનું સત્ત્વ ક્રમે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મકલ્યાણનો ઇચ્છુક એવો આત્માર્થી જીવ વત-તપનો પારમાર્થિક હેતુ સમજતો હોવાથી તે દ્વારા યથાર્થ પુરુષાર્થ કરી આત્મલાભ પામે છે, પરંતુ મતાર્થી જીવ વ્રત-તપનો પરમાર્થહેતુ નહીં સમજતો હોવાથી તેને વિભાવના પોષણનું કારણ બનાવે છે. જેના અવલંબને કષાય મંદ કરવા ઘટે છે તે અવલંબનથી જ તે કષાયની વૃદ્ધિ કરે છે. જે વત-તપ કરીને અહંકાર ઘટાડવાનો છે, તે વ્રત-તપનું અભિમાન કરીને વ્રત-તપના પારમાર્થિક ફળથી તે વંચિત રહે છે. વિભાવપરિષ્ઠાતિને તોડવા સમર્થ એવા વ્રત-તપને અભિમાન પોષવા માટે ધારષ્ઠા કરી તે પોતાનું જ મહા અનર્થ કરે છે. ધર્મારાધનના અમૃતને ઝેરમાં પલટાવતી આ અહંવૃત્તિ સામે ચેતવજ્ઞી ઉચ્ચારતાં આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજી બુલંદ સ્વરે કહે છે કે શ્રુત, તપ કે સંયમાદિ અહંની પુષ્ટિ અર્થે કરાતાં હોય તો તેમાં પરમાર્થથી કોઈ ગુણ નથી; તેમાં છે કેવળ પોતાના અંતરમાં રહેલ ઉન્માદનું પ્રદર્શન અને એનું પરિષ્ઠામ છે સંસારવૃદ્ધિ.^૧

આત્મસ્વરૂપ સાથેનું એકત્વ ચૂકીને પરલક્ષમાં અને માનમાં અટકવું તે અધર્મ છે, સંસાર છે, મોક્ષનું ઘાતક છે, સુખને ટાળનાર છે અને દુઃખનું દાતાર છે. માનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે વ્રત-તપ કરાય તો નિઃકાંક્ષિત ગુણનો અભાવ થાય છે, નિદાનબંધ નામનું આર્ત્તધ્યાન થાય છે તથા અંતરમાં પાપનું પ્રયોજન હોવાથી પાપનો બંધ થાય છે. આ સંજોગોમાં મતાર્થી જીવનાં વ્રત-તપ ભલે પૂર્વવત્ ચાલુ રહ્યાં હોય, પણ તેની લૌકિક માન સંબંધી વૃત્તિ અડીખમ રહી હોવાથી વ્રતાદિની દિશા બદલાઈ જાય છે. બાહ્ય વ્રત-તપની ગણતરી, સરખામણી, હરિફાઈ અને બાહ્ય વ્રત-તપ ન કરનારની નિંદા આદિ મલિન ભાવોમાં અટકી રહેવાથી પરમાર્થમાર્ગથી દૂર થઈ જવાય છે. જો વૃત્તિનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણી માનાદિ છોડવામાં ન આવે તો વ્રત-તપની આરાધનામાં ગળાડૂબ રહ્યા હોવા છતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^ર

લોકો તો બાહ્ય વ્રત-તપને જાશે છે, જુએ છે અને પૂજે છે. તેઓ બાહ્ય વ્રત-તપને જ ધર્મનું માપદંડ ગશે છે. કોશ કેટલાં વ્રત-તપ કરે છે તેના ઉપરથી તેઓ તેની ધાર્મિકતાનું માપ કાઢે છે. વ્રત-તપ પાછળ તેનો લક્ષ શું છે? વ્રત-તપ વખતે તેની વૃત્તિ કેવી છે? તેના ભાન વિના તેઓ બાહ્ય વ્રત-તપમાત્રથી અંજાઈ જાય છે. સાધક જીવ અંતરંગ શુદ્ધિ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે, જ્યારે સામાન્ય લોકો વ્રતાદિના કરનારની અંતરંગ શુદ્ધિની ચકાસણી કર્યા વિના જ તેના ધારકને માન આપવા લાગે છે. આમ, વ્રતાદિના પાલનથી લૌકિક માન-મહત્તા વધે છે. મતાર્થી જીવોનું વલણ આત્માભિમુખ નહીં હોવાથી તેઓ આવા લૌકિક માનાદિ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ધર્મપ્રવૃત્તિ

 १- क्रुओ : आयार्थश्री ઉमास्वातिर्छरेथित, 'प्रशमरति', श्लोङ ८७ 'एतेषु मदस्थानेषु निश्चये न च गुणोऽस्ति कश्चिदपि । केवलमुन्मादः स्वहृदयस्य संसारवृद्धिश्च ।।'
 २- क्रुओ : आयार्थश्री डुंहडुंहटेवर्डूत, 'प्रवयनसार', आथा ७૯ 'चत्ता पावारंभं समुट्टिदो वा सुहम्मि चरियम्मि । ण जहदि जदि मोहादी ण लहदि सो अप्पगं सुद्धं ।।' કરે છે. ધર્મપ્રચાર અને શાસનપ્રભાવનાનાં મોહક મોહરાં પહેરીને તેઓ લોકહિતાર્થે થતાં કાર્યો દ્વારા પણ અહંની જ પુષ્ટિ કરે છે. પ્રભાવનાના પવિત્ર નામે સામૈયાઓ, સન્માન-સમારંભો, પૂજનો, મહોત્સવો, પ્રતિષ્ઠાઓ વગેરે દ્વારા પોતાનો અહં જ પોષતા હોય છે. નિર્ગ્રંથરૂપે દીક્ષિત તથા તપથી સંયુક્ત સાધુ પણ જો માનપુષ્ટિ અર્થે આવાં કાર્યો કરે તો તેનું આચરણ લૌકિક માર્ગે જ થયું ગણાય.

સાચા સાધુ વંદન, પૂજન, અર્ચન, સત્કાર, સન્માનાદિને બિલકુલ ઇચ્છતા નથી. તેઓ એટલા આત્મનિર્ભર હોય છે કે બીજા તરફથી મળતા માનથી તેઓ હર્ષિત થતા નથી અને અન્ય તરફથી મળતી અવહેલનાથી તેઓ ચલિત થતા નથી. પરંતુ જે જીવ અન્યવશ છે તે ભલે મુનિવેષધારી હોય તોપણ સંસારી છે. મતાર્થી જીવ સન્માન મેળવવા ઝૂરે છે અને અવહેલનાથી ડરે છે. તે સત્કાર આદિની પ્રાપ્તિનો લોભી હોય છે. તે સાધુવેષ અહણ કરીને સાધુદશાની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોવા છતાં બાહ્ય વેષ અને વત-તપમાં રક્ત બનીને 'હું સાધુ છું' એવા આત્મઘાતી અહંકારમાં રાયે છે.

આમ, માનાર્થી-મતાર્થી જીવને લૌકિક માનમાં વહાલપ વર્તતી હોય છે અને તેથી તેને વ્રત-તપનું પરમાર્થસ્વરૂપ ભાસતું નથી. તેને ક્યારેક પરમાર્થના ઉપદેશનો જોગ બની આવે તોપણ બાહ્ય વ્રતાદિથી પોતાને પ્રાપ્ત થતાં સન્માન-સત્કાર આદિ લૌકિક માન ચાલ્યા જવાના ભયથી તે પરમાર્થને ગ્રહતો નથી. તેને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાની કામના હોવાથી પરમાર્થ રુચતો જ નથી. આત્માર્થ સધાય એવો ઉપદેશ મળી જાય તોપણ તેના અંતરમાં તે ઊતરતો નથી.

લૌકિક માનની ઇચ્છા તેને જ્ઞાનીની સન્મુખ થવા દેતી નથી. જ્ઞાની પાસે જતાં તેને અહંકાર આડે આવે છે. પોતાનો અહં મૂકવાની તૈયારી નહીં હોવાથી તે કાં તો જ્ઞાની પાસે જતો જ નથી અને જાય તોપણ તેમના પરમાર્થ-ઉપદેશનું ગ્રહણ કરતો નથી. ક્યારેક એવું બને કે પોતે દીક્ષા લીધી હોય, વિશાળ શિષ્યસમાજ હોય અને તેને ગૃહસ્થ જ્ઞાનીનો યોગ થાય. તે વખતે ખબર પડે કે પોતે જે કરે છે તે મિથ્યા છે, છતાં 'તેઓ જ્ઞાની હોય તોપણ તેમણે દીક્ષા નથી લીધી. હું તો મહાવતધારી છું, હું તેમનો વિનય કરું તો મારો વેષ લાજે, કોઈ મને માન નહીં આપે' એમ વિચારી લૌકિક માન ટકાવવા તે સત્ય પરમાર્થને ગ્રહણ કરતો નથી.

આમ, લોકેષણા ખાતર મતાર્થી જીવ અમૂલ્ય પરમાર્થલાભ ગુમાવી બેસે છે. તે સત્ય પારમાર્થિક ધર્મને ગ્રહણ કરતો નથી અને લોકો પોતાને આધીન થાય તેવો અપારમાર્થિક આશય મનમાં રાખે છે. લોકો તરફથી પોતાના વખાણ થાય, લોકો તેની સેવા-ચાકરી કરે, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તેવા મેલા આશયપૂર્વક તે તપ કરે છે, વતો ગ્રહણ કરે છે. લૌકિક માનમાં તેને સુખ લાગતું હોવાથી તે માન મેળવવા ભમતો રહે છે. લોકમાં આધારબુદ્ધિ રાખી હોવાથી તેનાં જ્ઞાન-વીર્ય તેમાં જ રોકાયેલાં રહે છે. લોકો પોતાથી પ્રભાવિત થઈ જાય અને પોતાને અનુકૂળ આચરણ કરવા લાગે એ માટે પોતાનું આખું જીવન મથતો રહે છે. લોકો પોતાને મહાત્મા, મહામુનિ, મહર્ષિ માની પૂજા-સત્કાર કરે અને બીજા મહાન મુનિઓ કરતાં પોતાને મોટો ગણે એવી હીન બુદ્ધિથી મતાર્થી જીવ પોતાના નામની આગળ-પાછળ જાતજાતના ખિતાબો લગાવે છે. તે માનપ્રદ વિશેષણોના મોહમાં પડી જાય છે. તેને એવા ઇલકાબ આપનારા પણ મળી રહે છે. વળી, તે લોકોને ખુશ કરવા મોટા આડંબરપૂર્વક તેમને ગમતી ક્રિયાઓ કરે છે. લોકપૂજાના મલિન અધ્યવસાયથી કરાતાં આવાં વ્રત-તપને જ્ઞાનીઓએ લોકપંક્તિ -લોકરંજન કહ્યાં છે.^૧ મતાર્થી જીવ લોકેષણાનો ભૂખ્યો હોવાથી લોકપંક્તિમાં, અર્થાત્ લોકોની પંગતમાં બેસનારો હોય છે.

આ રીતે લોકો પાસેથી માન મેળવવામાં જ મતાર્થી પોતાનું બધું બળ લગાડે છે. પરંતુ લોકમાં પોતાનાં યશકીર્તિ ફેલાય તે અર્થે કરાતાં વત-તપ, અત્યંત દુઃખના કારણભૂત દુષ્ટ અધ્યવસાયયુક્ત હોવાથી મતાર્થી જીવ મહા અનર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માર્થે કરવા યોગ્ય વ્રત-તપાદિનો, લોકોને સારું દેખાડવા અને લોકોમાં ધર્મી તરીકે પ્રતિષ્ઠા-સત્કાર પામવા ઉપયોગ કરી તે અનંત દુઃખમય એવી નરક-તિર્થંચ ગતિના ખાડામાં પડે છે. તેથી લોકોને ખુશ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી, આત્મલક્ષયુક્ત થઈ, યથાશક્તિ પૂજ્ય આપ્ત પુરુષના દર્શાવ્યા પ્રમાશે વ્રત-તપ કરવાં જોઈએ. માત્ર ધાર્મિક દેખાવા પૂરતો વ્રત-તપનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તે એક પ્રકારનો દંભ બની જાય છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જો દંભનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તો વત અથવા તપસ્યાનું પશ કોઈ ફળ નથી. જો દષ્ટિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો દર્પશ અથવા દીવાનું પશ શું ફળ?^ર ધાર્મિક દેખાવું તે બીજાની નજરમાં સારા ગણાવા માટે છે, જ્યારે ધાર્મિક બનવું તે ખરેખર સારા બનવા માટે છે, પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે છે. ધાર્મિક થવું તે સાધના છે અને ધાર્મિક દેખાવું તે દંભ છે. શ્રીમદ્દ કહે છે –

'દંભ, અહંકાર, આગ્રહ, કંઇ પણ કામના, ફળની ઇચ્છા અને લોકને દેખાડવાની બુદ્ધિ એ સઘળા દોષો છે તેથી રહિત વ્રતાદિ સેવવાં. તેને કોઇ પણ ૧- જઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસરિજીકૃત, 'યોગબિન્દ્ર', શ્લોક ૮૮

१- कुआ : आयायश्रा खारमद्रसूारक्षरूत, पाणापन्दु, श्वाउ ८८ 'लोकाराधनहेतोर्या, मलिनेनान्तरात्मना । क्रियते सत्क्रिया सात्र, लोकपंक्तिरुदाहता ।।' २- कुओ : ઉपाध्याय श्री यशोविकयळ्ळકृत, 'અध्यात्मसार', प्रબंध १, श्लोક ५७ 'किं ब्रतेन तपोभिर्वा दंभश्चेन्न निराकृतः । किमादर्शेन किं दीपैर्यद्यान्ध्यं न दृशोर्गतम् ।।' સંપ્રદાચ કે મતનાં વ્રત, પચ્ચખાણ આદિ સાથે સરખાવવાં નહીં, કારણ કે લોકો જે વ્રત, પચ્ચખાણ આદિ કરે છે તેમાં ઉપર જણાવેલા દોષો હોય છે. આપણે તો તે દોષોથી રહિત અને આત્મવિચારને અર્થે કરવાં છે.'^૧

લૌકિક માનની કામના અને લોકોત્તર પરમાર્થ બન્નેનો મેળ હોઈ શકતો નથી. પરમાર્થપ્રાપ્તિ અર્થે લોકને ભૂલીને વ્રત-તપ સાધવાં ઘટે છે. જેને આત્મા પ્રાપ્ત કરવાની ખુમારી હોય છે તે દુનિયા શું કહેશે એ જોવા રોકાતો નથી. તેને આત્માથી અધિક જગતમાં કાંઈ વહાલું હોતું નથી. તે માનનું વિસર્જન કરે છે. જેટલા પ્રમાણમાં માન ઓગળે એટલા પ્રમાણમાં તે મોક્ષની નજીક જાય છે. આમ, જો આત્માર્થ જોઈતો હોય તો માનાર્થ છોડવો ઘટે છે અને જો માનાર્થ જોઈતો હોય તો આત્માર્થ જતો કરવો પડે છે. આત્માર્થી જીવ લોકેષણાને છોડી પરમાર્થને ગ્રહે છે, જ્યારે મતાર્થી જીવ લૌકિક માનને લેવા પરમાર્થને ગ્રહતો નથી. આ ગાથાનો ફલિતાર્થ દર્શાવતાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે --

'સાચું 'લહ્યું' નહિ ને ખોટું 'ગ્રહ્યું' એમ અદ્દભુત શબ્દ – અર્થ ચમત્કૃતિથી ભગવાન શાસ્ત્રકારે દર્શાવ્યું, અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા ચોગ્ચ એવું જે સાચું સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું નહિ, અને નહિ ગ્રહણ કરવાચોગ્ચ એવું જે દુષ્ટ અભિમાન તે ગ્રહણ કર્યું, એ જ મતાગ્રહી આત્માને લાગુ પડેલ ગ્રહણરૂપ દુર્ગ્રહ, અને એ જ એકાંત વ્યવહારાભાસી મતાગ્રહરૂપ મતાર્થીપણું.'^ર

આમ, મતાર્થી જીવ વૃત્તિઓનું સ્વરૂપ જાણતો નથી અને ધારણ કરેલ વ્રતોનું અભિમાન કરે છે તથા લૌકિક માન-સન્માન લેવા માટે સાચા પરમાર્થને પકડતો નથી. તે વૃત્તિનિરીક્ષણનો તથા પરમાર્થઅહણનો ઉદ્યમ કરતો નથી, તેથી તેને વ્રત-તપરૂપ સત્સાધનનું સેવન કરવા છતાં શિવલાભ પ્રાપ્ત થતો નથી; જ્યારે આત્માર્થી જીવ વૃત્તિનિરીક્ષણ કરી, પરમાર્થ ગ્રહી, વ્રત-તપ દ્વારા શીઘ્ર આત્મકલ્યાણ સાધી લે છે.

વ્રત-તપ દારા પોતાનું આત્મહિત સાધી શકે તે અર્થે જ્ઞાની મતાર્થી જીવને કહે છે કે 'હે જીવ! અત્યારે તારું હિત સાધવાનો અવસર છે. તેં આજ સુધી વ્રત-તપના નામે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ વ્રત-તપની આરાધનાનું યથાર્થ સ્વરૂપ નિર્ધાર્યું નથી. આત્મનિરીક્ષણના અભાવમાં વ્રત-તપ કરીને પણ સ્વસન્મુખ થવાને બદલે તું અહંકાર જ વધારતો રહ્યો છે. પરિણામે તારાં સર્વ વ્રત-તપ માત્ર નિષ્ફળ જ નહીં, બલ્કે બંધનરૂપ નીવડ્યાં છે. લોકરંજનથી તારું કંઈ હિત થયું નહીં. લૌકિક માનની વાસનાના કારણે તારો આત્મવિકાસ રૂંધાઈ ગયો છે. તેથી હે જીવ! તું સમજ કે માનમાં કાંઈ લાભ

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૬૮૬ (ઉપદેશછાયા-૩)

૨- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૧૧૮

નથી, માત્ર હાનિ જ છે. હવે તું માનાભિલાષાને તજ અને પરમાર્થને અહણ કર કે જેથી યથાર્થ પુરુષાર્થ થાય અને સર્વ વ્રત-તપ સાર્થક થાય.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, જે વેશ્યા સમ ધૂર્ત; આત્માનું ધન સંહરે, મર્મ ઘાત કરે ગુપ્ત. તે જાણ્યા વિણ જીવડે, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન; પાપ તણી પુષ્ટિ કરે, સેવી વિષય નિદાન. જ્યાં જ્યાં ભટકે ચપળ થઈ, બાહ્યાડંબર યુક્ત; ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, તે કેમ થાયે મુક્ત. ધર્મી ન છતાં ધર્મીમાં, ખપવા મથે અભાન; અસદ્વુરુ છોડે નહિ, લેવા લૌકિક માન.'⁹

* * *

9- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૦ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૦૯-૧૧૨)

איני היצ האיני אלי, אות אונת איא, נתני אינ כאבעני אלי, אות אונת אוא,

ગાથા ૨૮માં ધર્મના અંગભૂત એવાં વ્રત-તપાદિનું સેવન કરવામાં કેવું ભૂમિકા મતાર્થી પણું પ્રવેશી જાય છે તેનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું કે મતાર્થી જીવ વતાદિનો હેતુ જાણ્યા વિના વ્રતો ગ્રહણ કરે છે, પોતાની વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તેની તપાસ કરતો નથી, પોતાને 'વ્રતધારી' ગણાવી અહંકારની પુષ્ટિ કરે છે અને ક્વચિત્ સાચો ઉપદેશ સાંભળવા મળે તોપણ લોકો તરફથી મળતાં માન અને સત્કાર આદિના લોભથી સાચા ઉપદેશને ગ્રહણ કરતો નથી. તેનાં વ્રતાદિનું લક્ષ આત્માર્થ નહીં પણ લોકોમાં સારા ગણાવવાનું, ધર્મિષ્ઠ કે જ્ઞાની કહેવડાવવાનું રહે છે.

આમ, ગાથા ૨૪થી શરૂ કરીને ગાથા ૨૮ પર્યંત શ્રીમદે ક્રિયાજડ મતાર્થીનાં લક્ષણ સમજાવ્યાં. હવે ગાથા ૨૯ થી ૩૧ સુધી મતાર્થીના બીજા પ્રકારનું - શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીનું વર્શન શ્રીમદે કર્યું છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

ગાથા 'અથવા નિક્ષય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંચ; લોપે સદ્વવ્યવહારને, સાધન રહિત થાચ.' (૨૯)

અથવા 'સમયસાર' કે 'ચોગવાસિષ્ઠ' જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચચ-અર્થ નચને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં, અને સદ્દગુરુ, સત્શાસ્ત્ર તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે, તેમ જ પોતાને જ્ઞાની માની લઈને સાધનરહિત વર્તે. (૨૯)

્ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત પાંચ ગાથાઓમાં એકાંત વ્યવહારનયના આગ્રહી એવા વ્યવહારા-ભાવાર્થ ભાસી જીવોએ ગુરુ-દેવ-ધર્મ સંબંધી ગ્રહી લીધેલા મતાગ્રહોનું દર્શન કરાવી શ્રીમદે વ્યવહારાભાસી મતાર્થીનાં લક્ષણ સમજાવ્યાં છે. હવે મતાર્થી જીવનો બીજો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે એમ પ્રકારાંતરસૂચક 'અથવા' શબ્દથી સૂચવી, વ્યવહારનયની ઉપેક્ષા કરનાર અને એકાંતે નિશ્વયને ગ્રહણ કરનાર નિશ્વયાભાસી મતાર્થી જીવનું વર્ણન શ્રીમદ્ પ્રસ્તુત ગાથામાં કરે છે.

એકાંત નિશ્વયવાદી શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ જે ગ્રંથોમાં મુખ્યત્વે નિશ્વયનયથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એવા 'સમયસાર', 'યોગવાસિષ્ઠ' આદિ ગ્રંથો વાંચી, આત્મા અબંધ. અસંગ. અકર્તા, પરમ શુદ્ધ છે એમ એકાંતે ગ્રહણ કરે છે અને તે પણ અંતરમાં તથારૂપ ગુણની સ્પર્શના વિના માત્ર શબ્દોમાં જ, અર્થાત્ વાચામાં જ નિશ્ચયનયની વાતો આવે છે, પણ આત્મપરિણતિરૂપે તેનું ગ્રહણ થતું નથી. આત્મા સંબંધી ચર્ચા કરતો હોવા છતાં પણ 'હું ત્રિકાળી શુદ્ધ પૂર્ણાનંદી આત્મા છું' એવું તેને ભાવભાસન થતું નથી. નિશ્ચયનયનાં કથનોનો નિરંતર સંનિષ્ઠ અભ્યાસ કરવાથી દ્રવ્યની ભિન્નતા તથા સ્વતંત્રતાનો બોધ દઢ થતાં જીવ ગમે તેવા વિષમ કર્મોદયના પ્રસંગે સમતા રાખી શકે છે, પરંતુ નિશ્ચયનયનાં કથનોના શુષ્ક જાણપણાથી જીવની માત્ર ભાષા જ બદલાય છે, ભાવ નથી બદલાતો. તે આત્મસ્વરૂપની ઊંચી ઊંચી વાતો કરતો કરે છે, પરંતુ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પ્રસંગો આવી પડે ત્યારે મોહાવેશમાં પ્રવર્તતાં તે અચકાતો નથી. જો તે નિશ્ચયનયનાં કથનોને બૌદ્ધિક સ્તરે યોગ્ય રીતે સમજીને સદ્વ્યવહાર દાસ જીવનમાં ઉતારે તો તે અવશ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ નિશ્ચયદષ્ટિપૂર્વક સત્સાધનને સેવવાને બદલે નિશ્ચયનયનો એકાંત પક્ષ પકડી, મોક્ષસાધક એવાં સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર, વૈરાગ્ય, વિનય આદિ વ્યવહારધર્મનો નિષેધ કરીને તે સાધનરહિત દશામાં પ્રવર્તે છે. આમ, નિશ્ચયને સાધનાર એવા સદ્વ્યવહારનો લોપ કરી તે સંસાર-અટવીમાં ભટક્યા કરે છે.

હિશેષાર્થ આત્મતત્ત્વનો નિર્ણયાત્મક બોધ પ્રમાણ અને નય દ્વારા થાય છે. પ્રમાણ બને નય બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પ્રમાણ વસ્તુને સર્વાંગે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે નય વસ્તુના એક અંશને ગ્રહણ કરે છે. આત્મતત્ત્વના પ્રતિપાદનમાં નયનો ઉપયોગ એ જૈન દર્શનની વિશેષતા છે. જિનાગમનો મર્મ સમજવા માટે નયનું સ્વરૂપ સમજવું અત્યંત અનિવાર્ય છે, કારણ કે સમસ્ત જિનાગમ નયની ભાષામાં નિબદ્ધ થયેલા છે. નયવાદને સમજ્યા વિના જિનાગમના મર્મો સમજી શકાતા નથી. નયજ્ઞાનના અભાવમાં જીવને વસ્તુસ્વરૂપનું સત્ય જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને વસ્તુનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે ન જાણવાથી સમ્યક્ પુરુષાર્થ ઊપડતો નથી. અનાદિ કાળની મિથ્યાત્વની ગ્રંથિનું છેદન આત્માનુભૂતિ વિના સંભવિત નથી અને આત્માનુભૂતિ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી.

આમ, મિથ્યાત્વના છેદન માટે નયજ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે. જિનાગમોમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નયોના ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ગીકરણ થયું છે. નયોમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ મૂળ બે ભેદ છે. વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનું કાર્ય નિશ્ચયનયનું છે અને પરદ્રવ્યને મેળવીને વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાનું કાર્ય વ્યવહાર-નયનું છે. નિશ્ચયનય વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, જ્યારે વ્યવહારનય પર-સંયોગને ભેળવીને વસ્તુનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ બતાવે છે.

નિશ્ચયનય અનુસાર આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સર્વાભાસરહિત, નિર્મળ વસ્તુ

છે. તે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મથી ભિન્ન છે; અર્થાત્ પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી રહિત એવું તે શુદ્ધ ચિદાનંદતત્ત્વ છે. આત્માનું આવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રરૂપવું તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. સંસારી આત્મા રાગાદિ વિકારોથી યુક્ત છે, કર્મોનો સંગ હોવાથી મલિન છે. તેશે કોઈ ને કોઈ દેહાકૃતિ ધારશ કરી છે અને તેથી તે મનુષ્ય આદિ રૂપથી ઓળખાય છે. આ પ્રકારે આત્માની સાંયોગિક અશુદ્ધ અવસ્થા પ્રરૂપવી તે વ્યવહારનયનો વિષય છે.

આમ, વ્યવહારનય પરના આધારે સ્વની ઓળખાશ આપે છે અને નિશ્ચયનય સ્વભાવના આધારે સ્વની ઓળખાશ આપે છે. મેલા વસ્ત્રના દ્રષ્ટાંત વડે આ વાત સ્પષ્ટપશે સમજાશે. મેલના સંબંધથી વસ્ત્ર મલિન છે. 'મેલું વસ્ત્ર' એમ જે કહેવું-માનવું છે તે વ્યવહારથી છે, કારશ કે એમ કહેવામાં જ 'વસ્ત્ર' અને 'મલિનતા'ની ભિન્નતા જણાઈ આવે છે. વસ્ત્રથી મલિનતા જુદી કરવી હોય તો તે થઈ શકે છે. તેને જુદાં કરવાની વિધિ જે જાશે છે તેના આશ્રયે તે વિધિ જાણવી જોઈએ અને તે વિધિ પ્રમાશે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ જેમ તે વિધિનું સેવન કરવામાં આવે તેમ તેમ વસ્ત્રના શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રત્યે અધિક અધિક નજીક જવાય. જેમ જેમ નજીક જવાય તેમ તેમ 'તે'રૂપે થવાય. તે જ પ્રમાશે આત્મા કર્મના સંયોગથી અશુદ્ધ છે. 'અશુદ્ધ આતમા' એમ જે કહેવું-માનવું છે તે વ્યવહારથી છે, કારશ કે એમ કહેવામાં જ 'આત્મા' અને 'અશુદ્ધિ'ની ભિન્નતા જણાઈ આવે છે. આત્માથી અશુદ્ધ જુદી કરવી હોય તો તે થઈ શકે છે. તેને જુદાં કરવાની વિધિ જે જાશે છે (જેશે તે જુદાં કર્યા છે), તેમના આશ્રયે તે વિધિ જાણી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જેમ જેમ તે વિધિનું સેવન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આત્માના સ્વભાવની અધિક ને અધિક નજીક જઈ 'તે'રૂપ થવાય છે.

આમ, નિશ્ચયનયથી આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, અબંધ, અસંગ અને સિદ્ધ સમાન છે તે લક્ષમાં રાખી, તેની સન્મુખ દષ્ટિ કરી, સત્સાધનો દારા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષાર્થી થઈ, આત્મા જેવો છે તેવો પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે. નિશ્ચયનય દારા દેહથી અને કર્મથી રહિત આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે, સ્વરૂપની જાગૃતિ આવે છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટેની સાચી ભાવના ઉદયમાં આવે છે. વ્યવહારનય દારા આત્માની અશુદ્ધ દશાનું ભાન થાય છે અને તે ટાળવાની અભિલાષા જાગે છે. નિશ્ચય-નયથી મૂળ સ્વભાવ કેવો છે તે જાણી, વ્યવહારનયથી જણાયેલી અશુદ્ધતા સત્સાધન દારા દૂર કરી, તે મૂળ સ્વભાવ પ્રગટાવવો ઘટે છે. આ રીતે બન્ને નયનું અવલંબન જરૂરી છે, તેથી જ્ઞાનીઓએ બન્ને પ્રકારના નયને અવલંબતો અનેકાંતિક ઉપદેશ જીવોનાં કલ્યાણાર્થે પ્રકાશ્યો છે. જો જીવ માત્ર આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને અહી એકાંત નિશ્ચય તરફ ઢળી જતો હોય તો વ્યવહારનય તેને વર્તમાન વિભાવયુક્ત પર્યાયનું દર્શન કરાવે છે અને શુદ્ધ સ્વભાવદશા પ્રગટાવવા માટે તથા અશુદ્ધ દશા ટાળવા માટે સાવધાન કરી જીવને સમતોલ કરે છે; અને જો જીવ માત્ર વર્તમાન વિભાવયુક્ત પર્યાયને અહી, એકાંત વ્યવહાર તરફ ઢળી જતો હોય તો નિશ્ચયનય તેને આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે અને અશુદ્ધ દશા ટાળી, શુદ્ધ સ્વભાવદશા પ્રગટાવવા જાગૃત કરી જીવને સમતોલ કરે છે. આમ, યથાસ્થાને બન્ને નયની દષ્ટિ ઉપકારી છે. બન્ને નયમાંથી એકની પણ ઉપેક્ષા કરનાર જીવ એકાંતવાદી - મિથ્યાદષ્ટિ છે. નિશ્ચયનયની ઉપેક્ષા નહીં કરતાં તેની અપેક્ષા રાખી કથન કરનાર વ્યવહારાભાસી નથી, પણ સમ્યક્ વ્યવહારી છે તથા વ્યવહારનયની ઉપેક્ષા નહીં કરતાં તેની અપેક્ષા રાખી કથન કરનાર નિશ્ચયાભાસી નથી, પણ સમ્યક્ નિશ્ચયી છે. આમ, પરસ્પર સાપેક્ષપણે ઉભય નયઅહણ કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને તેવો ઉપદેશ તે સમ્યક્ ઉપદેશ છે.

આ પ્રકારે જ્ઞાની ભગવંતોએ આત્માનું સ્વરૂપ નિશ્ચય તેમજ વ્યવહારથી બતાવીને પરમ અદ્દભુત રહસ્ય જાહેર કર્યું છે. આત્મતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન યથાર્થપણે કરવામાં ન આવે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતું નથી. અવસ્થાના જ્ઞાન વિના દ્રવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી અને સ્વભાવના લક્ષ વિના અવસ્થા નિર્મળ થતી નથી, તેથી આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરવા માટે નિષ્ઠાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. પોતાની બુદ્ધિથી એક અપેક્ષાએ જ વસ્તુસ્વરૂપને પકડતાં તેનું ખરું રહસ્ય સમજાતું નથી. યથાર્થ પરિજ્ઞાન વિના એકાંત ગ્રહશ થવાની તથા શિથિલાચારમાં સરવાની સંભાવના રહે છે, તેથી સૌ પહેલાં યથાર્થ પરિજ્ઞાન કરવું ખૂબ અગત્યનું છે. જેમ પ્રથમ બે આંખ વડે બધું બરાબર જાણીને પછી લક્ષિત પદાર્થ તરફ એકાગ્રતા કરવામાં આવે છે, તેમ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બન્ને નય દ્વારા આત્મસ્વરૂપને જાણીને, અનાદિ કાળથી જેના તરફ લક્ષ નહીં અપાયાથી ભવ-ભ્રમણ થયું છે, તે તરફ એકાગ્રતા કરવી આવશ્યક છે.

નિશ્ચયપ્રધાન 'સમયસાર' આદિ શાસ્ત્રોમાં મુખ્યત્વે નિશ્ચયનયનું કથન છે અને વ્યવહારનયનું કથન ગૌણતાએ છે. વ્યવહારને ઉડાવી દેવા અર્થે આ રીતે નિરૂપણ હોય નહીં, કારણ કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર એકાંતિક કથન કરે તો તે મિથ્યાત્વરૂપ બની જાય અને તેવા પ્રકારનું કથન તો જ્ઞાનીપુરુષ કરે નહીં. તેથી આવા પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું સાપેક્ષપણું સમજવું જોઈએ. નિશ્ચયનય વસ્તુના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે, તેથી જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય એવા શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે મુમુક્ષુ જીવનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરાવવા માટે તથા સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે પરમ ઉપકારભૂત થવા અર્થે શુદ્ધ નયનું કથન છે એમ સમજવા યોગ્ય છે. 'સમયસાર' આદિ શાસ્ત્રોમાં જે નિશ્ચયનયપ્રધાન કથનો છે તે વ્યવહારનયનું ઉત્થાપન કરતાં નથી, પણ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે વ્યવહારપ્રધાન (ક્રિયાપ્રધાન) જીવોની દષ્ટિ કેન્દ્રિત કરાવી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટાવવાનું આહ્વાન કરે છે. નિશ્ચયનયના મર્મને સત્ય સ્વરૂપે સમજીને, તેને હૃદયમાં ધરીને, તેના ભાનપૂર્વકના સદ્વ્યવહારથી જીવ પોતાનામાં રહેલી સત્તાગત શુદ્ધતાનો આવિર્ભાવ કરી પરમ સિદ્ધપદને પામે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ લખે છે –

> 'તુરંગ ચડી જિમ પામીએજી, વેગે પુરનો પંથ; માર્ગ તિમ શિવનો લહેજી, વ્યવહારે નિર્ગ્રથ. મહેલ ચઢંતાં જિમ નહીંજી, તેહ તુરંગનું કાજ; સફળ નહીં નિશ્વય લહેજી, તેમ તનુકિરિયા સાજ.'^૧

અહીં જજ્ઞાવ્યા પ્રમાશે જેમ કોઈ માશસને દૂરના ગામે જવું હોય તો ઘોડો (વાહન) તેને દૂરના ગામે પહોંચવામાં સહાયક - ઉપકારક થાય છે; તેમ પરમાર્થના ધ્યેયપૂર્વક સદ્વ્યવહારનું સેવન કરવાથી નિર્ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગને પામી શકાય છે. વળી, ઘોડાની સહાય વડે નગરમાં સુગમતાથી પ્રવેશ કર્યા પછી મહેલ ઉપર ચઢતાં જેમ ઘોડાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ સદ્વ્યવહારના સેવનથી કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી સત્સાધનની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ જેમ વિકટ જંગલમાંથી પસાર થતો ઘોડેસવાર નગર આવતાં પહેલાં જ જો ઘોડાનો ત્યાગ કરી દે તો ગાઢ જંગલમાં રખડીને હેરાન થઈ જાય, શિકારી પશુઓના સપાટામાં આવી જઈ મરણને શરણે થાય અને પોતાના ગંતવ્ય નગરે પહોંચે નહીં; તેમ સંસારરૂપી ઘોર જંગલને પસાર કરી મોક્ષમહેલ પહોંચવા માટે સદ્વ્યવહારરૂપી ઘોડાનું અવલંબન લેવું જોઈએ. મોક્ષમહેલને પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જો સદ્વ્યવહારરૂપ ઘોડાનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મિથ્યાત્વાદિ શિકારી પશુઓના સપાટામાં આવી જીવ પોતાનો ઘાતક થાય અને પોતાના ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચે નહીં.

આમ, જે જીવ સદ્વ્યવહારનો સ્વીકાર કરતો નથી તેનો ઉદ્વાર કદાપિ શક્ય નથી. નિશ્વયપ્રધાન ગ્રંથોનો પવિત્ર આશય સમજ્યા વિના મતાર્થી જીવ એકાંત નિશ્વય-નયનો જ આગ્રહ કરે છે અને પોતાને અનુકૂળ આવતી વાતો પકડી રાખી, સગવડિયો પંથ ગ્રહશ કરી સ્વચ્છંદે વર્તે છે. તે નિશ્વય કથનોના ઓઠા હેઠળ પોતાની શિથિલતા પોષે છે. 'હું જડ દેહ નથી, પણ ચૈતન્ય આત્મા છું' એવાં વાક્યોને તે વાણીમાં ગ્રહશ કરી લે છે, પરંતુ એ વાક્યોનાં પરિશમનનો પુરુષાર્થ નથી કરતો અને તેથી તે પૂર્વવત્ 'આ દેહ તે હું' એમ માનીને જ જીવે છે. 'સુખ સ્વમાં છે, સ્વથી છે' આદિ પારાયશ કરતો રહે છે, પણ સુખ માટે ઝાંવા મારે છે પરમાં, ઇન્દ્રિયવિષયોમાં જ. પરિશામે ઇચ્છા, અપેક્ષા, આસક્તિ, તૃષ્ણા તેનો કેડો મૂક્તાં નથી અને તે ઉદય-પ્રસંગોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.

<u>૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું</u> સ્તવન', ઢાળ ૫, કડી ૫૬,૫૭

તે નિશ્ચયનાં કથનોનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના 'હું શુદ્ધ છું, હું નિર્લેપ છું' એમ એકાંતે માની. કર્મબંધને રોકવા માટેની સંવરની પ્રરૂપણાને સ્વીકારતો નથી. તે સમજતો નથી કે શદ્ધ સ્વભાવના સ્વીકાર સાથે જો અશદ્ધ પર્યાયનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો સમ્યગ્જ્ઞાન કદાપિ સંભવતં નથી. સાધનામાં દ્રવ્યની પર્શતા અને શહતાનું અવલંબન લેવા સાથે પર્યાયની અપર્શતા અને અશદ્ધતાનું ભાન કરી તે ટાળવાનો પુરુષાર્થ પશ અભિપ્રેત છે. એ સત્ય છે કે દ્રવ્યદષ્ટિના અવલંબન દારા જ પર્યાયમાં શુદ્ધતા પ્રગટે છે, પરંતુ પર્યાયમાં અત્યંત અશુદ્ધતાના સદ્દભાવમાં દ્રવ્યદષ્ટિની ક્ષમતા પ્રગટતી નથી એ પણ એટલું જ નિર્વિવાદ સત્ય છે. તેથી ફક્ત દ્રવ્યની શુદ્ધતાથી સંતોષ માની લેવાથી કલ્યાણ થતું નથી, પરંતુ પર્યાયમાં જે પામરતા છે તેને અનંત કાળની એઠ સમાન જાણીને તત્ક્ષણ ઓકી નાખવી જરૂરી છે. દ્રવ્યનો ખરો મહિમા નિર્મળ પર્યાયથી જ લક્ષમાં આવે છે. દ્રવ્યની શુદ્ધતા તો સિદ્ધ ભગવાનને અને નિગોદના જીવને બન્નેને છે, પરંતુ નિગોદના જીવને અત્યંત આકુળતા અને દુઃખનું વેદન છે, જ્યારે સિદ્ધને પ્રચુર નિરાકુળતાનું, કેવળ આનંદનું જ વેદન છે, અર્થાત્ પર્યાયમાં પ્રગટેલી શુદ્ધતા જ જીવ ભોગવી શકે છે. દ્રવ્ય-ગુણની શુદ્ધતા શક્તિપણે અંપ્રગટ રહી હોવાથી તેનું વેદન થઈ શકતું નથી. તેથી સતત જાગૃતિપૂર્વક પર્યાયની અશુદ્ધતાનો નાશ કરી જીવે શુદ્ધ સ્વરૂષને પ્રગટ કરવું ઘટે છે. પરંતુ શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ તો વત-તપ, વિનય, સદ્ગુરુભક્તિ આદિ સદ્વ્યવહારની આવશ્યકતા સમજતો ન હોવાથી, તે સદ્વ્યવહારનું સેવન કરીને નિશ્વયનયે બતાવેલા આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાને બદલે સદ્વ્યવહારને જ છોડી દે છે. નિશ્ચયનયનો મર્મ સમજ્યા વિના તેને વાણીમાં અહશ કરી, પોતાની સ્વચ્છંદવૃત્તિને પોષી તે વિપરીત પ્રવર્તન કરે છે. સદ્વ્યવહારનો લોપ કરી તે સાધન-રહિત થાય છે.

નિશ્ચયપ્રધાન ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી કોઈ નાસ્તિકપણે વર્તે તો તેમાં શાસ્ત્રોનો કે શાસ્ત્રકારોનો દોષ નથી, પરંતુ તે જીવની મિથ્યા સમજણનો જ દોષ છે. નિષ્કારણ કરુણાશીલ જ્ઞાનીઓના ઉપદેશમાં જનકલ્યાણ સિવાય કોઈ સ્પૃહા હોતી નથી. તેમનો ઉપદેશ ગ્રહીને જીવે પોતાના દોષોનો, પોતાની વિપરીત પ્રવર્તનાનો ત્યાગ કરી ઉપર ઉઠવું ઘટે છે. તે પ્રમાણે ન કરતાં જો તે જ્ઞાનીઓના ઉપદેશનો વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કરે તો તેમાં ઉપદેશકનો શો દોષ? કોઈ જીવ ક્રિયાઓમાં કૃતકૃત્યતા માની તેમાં અટકી ગયો હોય તો જ્ઞાનીએ તેને અભિપ્રાય બદલવાનો ઉપદેશ આપ્યો હોય, પરંતુ તેવા ઉપદેશને એકાંતે ગ્રહી, શુષ્કજ્ઞાની ક્રિયાને જ છોડી દેવાની વાત કરે છે અને તેમ કરવાથી તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જ્ઞાનીઓ જીવને અશુભ કાર્યોમાં ધકેલી દેવા માટે શુભ ક્રિયાઓની મર્યાદા નથી બતાવતા, પરંતુ ધર્મના યથાર્થ સ્વીકાર માટે તેમ બતાવે છે. પરંતુ શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ પોતાની સ્વચ્છંદવૃત્તિ અને વિપરીત મતિના કારણે તે

૫૪૦

વચનોનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના તેને એકાંતે અહણ કરી, મુખપાઠ કરી, અંતર્વેદન વિના વાણીમાં ભાખે છે અને સદ્વવ્યવહારનો લોપ કરી, પુરુષાર્થહીન થઈ પ્રવર્તે છે.

નિશ્ચયની કોરી ચર્ચાઓ મુક્તિસાધક બની શકતી નથી. નિશ્ચયનું જ્ઞાન માત્ર શબ્દમાં નહીં, પરંતુ સમગ્ર જીવનમાં અભિવ્યક્ત થવું જોઈએ. જો જ્ઞાનને સત્ક્રિયારૂપ સદ્વ્યવહાર દ્વારા જીવનમાં વશી લેવામાં આવે નહીં તો તે માત્ર બોજારૂપ બને છે. અધ્યાત્મરસપરિણતિ વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ભારરૂપ જ છે. ગધેડો સાકરનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેની મીઠાશને ભોગવી શકતો નથી; તેમ શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ શાસ્ત્રનો ભાર વહે છે, પણ તેમાં રહેલો અધ્યાત્મરસ ચાખી શકતો નથી.^૧ ગધેડામાં અને તેનામાં ફરકમાત્ર એટલો છે કે ગધેડો પોતાના શરીર ઉપર બોજો ઉઠાવે છે અને શુષ્કજ્ઞાની જીવ પોતાના મન ઉપર બોજો ઉઠાવે છે! પણ બન્નેનું ભારવહનપણું તો સરખું જ છે. આમ, અનેક જ્ઞાનીઓએ જે કહ્યું છે તે શ્રીમદે પણ એક પત્રમાં જણાવ્યું છે –

'એક નચથી એવી વિચારણા પણ થઇ શકે છે કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાનાં) ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઇ અંતર નથી, જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ બેચે બોજો જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોજો ઉપાડ્યો, ભણી ગયા તેણે મને બોજો ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષ્યાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે.'^ર

શુષ્ક અધ્યાત્મી મતાર્થી જીવ માત્ર શબ્દજ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન માની, સ્વસંવેદનના લક્ષ વિના તેમાં અટકી રહી અંતરંગ પરિણમન કરતો નથી અને જે સદ્વ્યવહાર દ્વારા તે અંતરંગ પરિણમન થઈ શકે તેનો, પોતાની વિપરીત મતિના કારણે નિષેધ કરે છે.

મતાર્થી જીવને આત્માનું લક્ષ નહીં હોવાથી શાસ્ત્રોનાં વચનોનું પરિષ્ઠામન તેને યથાર્થપશે થતું નથી. તેનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના તે વિપરીત માન્યતા, પ્રવર્તના તથા પ્રરૂપણા કરીને અનર્થ કરે છે.³ જેમ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે શુભ ભાવ અને અશુભ ભાવ બન્ને આત્માની વિકારી અંતર્વૃત્તિઓ છે, બન્ને કર્મબંધનાં કારણ છે અને તેને <u>ઉપાદેય માનવા તે મિથ્થાદષ્ટિ છે. દેવપૂજા, ગુરુ-ઉપાસના, દયા, દાન વગેરે શુભ ભાવ</u>

१- कुओं : आચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીકૃત, 'અધ્યાત્મકલ્પદુમ', અધિકાર ૮, શ્લોક ૯ 'अधीतिमात्रेण फलन्ति नागमाः, समीहितैर्जीव! सुखैर्भवान्तरे । स्वनुष्टितै किं तु तदीरितैः खरो, न यत्सिताया वहनश्रमात्सुखी ।।'

ર- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૨૨૭ (પત્રાંક-૧૩૯) ૩- એકાંત નિશ્વયનયવાદી - નિશ્વયાભાસી જીવ સત્કિયારૂપ સદ્વ્યવહારનો નિષેધ કઈ રીતે કરે છે તે સંબંધી તર્કયુક્ત દલીલો તથા તેનાં નિરાકરણ માટે જુઓ ગાથા ૧૩૧નું વિવેચન. અહીં માત્ર એક ઉદાહરણ વડે તેની માન્યતા અને માન્યતામાં રહેલી ભૂલને સંક્ષેપમાં સમજાવી છે.

For Private & Personal Use Only

છે અને હિંસા, જૂઠ, ચોરી વગેરે અશુભ ભાવ છે. શુભ ભાવ પુષ્ટયબંધનું કારણ છે અને અશુભ ભાવ પાપબંધનું કારણ છે. પુષ્ટય અને પાપ બને સંસારનાં જ કારણ છે. સંસારમાં પ્રવેશ કરાવવાવાળાં પુષ્ટય-પાપ ઉપાદેય કઈ રીતે હોઈ શકે?^૧ જેમ કોઈ સ્થળે નિયત સમયે પહોંચવામાં મોડું થયું હોય અને રસ્તામાં શત્રુ મળે, તેની સાથે ઝગડો કરવામાં વિલંબ થાય તો નુકસાન જ છે, શત્રુના સ્થાને જો કોઈ મિત્ર મળી જાય તોપણ તેની સાથેનું મિલન સ્નેહસભર હોવા છતાં તેના કારણે ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચવામાં વિલંબ તો થાય જ છે, અર્થાત્ તે પણ બાધારૂપ જ છે, તેમ પુષ્ટય-પાપ મિત્ર-શત્રુ સમાન છે, બન્ને સંયોગી ભાવ છે; બન્ને મોક્ષે જવામાં બાધારૂપ છે. પુષ્ટય-પાપ બંધરૂપ છે અને આત્માનું હિત અબંધ (મોક્ષ) દશા પ્રાપ્ત કરવામાં છે. પુષ્ટયથી જીવને સ્વર્ગ મળે છે અને પાપથી નરક. જે આ બન્નેને છોડીને શુદ્ધ ભાવમાં સ્થિર રહે છે તે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.^૨

શુભ ભાવથી પુશ્યબંધ અને અશુભ ભાવથી પાપબંધ થાય છે, તેથી શુભ ભાવ અને અશુભ ભાવ વસ્તુતઃ કર્મબંધના જ પ્રકાર હોવાથી, શુભ પ્રવૃત્તિને પણ અશુભ પ્રવૃત્તિની જેમ એકાંતે હેય માનીને શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ શુભ ક્રિયારૂપ સદ્વ્યવહાર છોડી દે છે. 'શુભ ક્રિયાથી પુણ્ય બંધાય છે અને તેથી સંસારમાં રખડવું પડે છે. મોક્ષ તો પુણ્ય તથા પાપ બન્નેના બંધથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે જ મળે છે.' એમ કહીને તે સદ્વ્યવહારનો લોપ કરી, સાધનરહિત થઈ સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. આવા જીવને જ્ઞાની કહે છે કે જે જીવ શુભ ઉપયોગને મોક્ષનું કારણ માની ઉપાદેય માને છે તથા શુદ્ધ ઉપયોગને ઓળખતો નથી, તેને અશુદ્ધતાની અપેક્ષાએ અથવા બંધકારણની અપેક્ષાએ શુભ ભાવોમાં કખાય મંદ થાય છે, તેથી બંધ અલ્પ થાય છે તથા અશુભ ભાવોમાં કપાય તીવ્ર થાય છે અને તેથી બંધ વિશેષ થાય છે. રોગ ઓછો હોય કે વધુ હોય, તે ખરાબ જ છે; પરંતુ વધારે રોગની અપેક્ષાએ ઓછો રોગ સરખામણીમાં ઓછો નુકસાનકારક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અશુભની અપેક્ષાએ શુભને સારો કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યારે અશુભને છોડી શુભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, પણ શુભને છોડી અશભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી. શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

૧-	જુઓ	આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'સમયસાર', ગાથા ૧૪૫
		'कम्ममसुहं कुसीलं सुहकम्मं चावि जाणह सुसीलं ।
		कह तं होदि सुसीलं जं संसारं पवेसेदि।।'
ર-	જુઓ	આચાર્યશ્રી યોગીન્દુદેવકૃત, 'યોગસાર', ગાથા ૩૨
		'पुण्णि पायइ सम्म जीउ पावएं णरय-णिवासु ।
		वे छंडिवि अप्पा मुणइ तो लब्भइ सिववासु ।।'

ય૪૨

'શુષ્કજ્ઞાની શાસ્ત્ર વાંચે અને પ્રશ્ન કરે કે રાગ કરવો તે ધર્મ નથી; માટે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ તો પર છે. તેનો વિનય-ભક્તિ કરવાની જરૂર નથી; પણ હજી પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તેને રાગ ભર્યો છે, અશુભ રાગ તો તેને કરવો છે; અને પ્રશસ્ત રાગમાં રહેવું નથી, એ જશે ક્યાં?'⁹

શુષ્કજ્ઞાની શુભ્ષોપયોગને બંધનું કારણ જાણી, તેને હેય માની ત્યાગે છે, પરંતુ બીજી બાજુ તે શુદ્ધોપયોગરૂપે પરિણમી શકતો નથી, તેથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરી કર્મ બાંધી સંસારમાં ભટકે છે. તે જીવ જાણતો નથી કે અરાગીપણાના લક્ષે કરાતો દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યેનો રાગ તે અભ્યુદયનું કારણ થાય છે. જેમ જેમ ઔપાધિક પ્રીતિને જાત્યાંતર કરીને તેને નિરૂપાધિક બનાવવામાં આવે છે, તેમ તેમ પાપપ્રવૃત્તિ ઘટતી જાય છે, કામ-ક્રોધાદિ ભાવોનો ઉપશમ થતો જાય છે, ચિત્તપ્રસન્નતા વધતી જાય છે અને સદાચારાદિ સુદઢ થતાં જાય છે. પરિણામોની નિર્મળતા થતાં સ્વપરભેદવિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ સ્વરૂપસન્મુખતા સ્વરૂપસ્થિરતામાં પરિષ્ટામે છે. આમ, દેવ-ગુરૂ-ધર્મનો અનુરાગ વીતરાગી ભક્તિમાં પરિશમી મોક્ષનું કારણ થાય છે, જ્યારે વિષયમાં અનરાગ નરક-નિગોદાદિ ગતિનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મમાં અનુરાગ અને વિષયમાં અનુરાગ - બન્ને અનુરાગ હોવા છતાં પણ તે બન્ને અનુરાગમાં ઘણું મોટું અંતર છે. એક ઊર્ધ્વગમનનું કારશ છે, બીજું પતનનું કારશ છે. શુભ ઉપયોગથી કખાય મંદ થાય છે, ત્યારે અશુભ ઉપયોગથી તીવ્ર થાય છે. મંદ કખાયનાં કાર્યો છોડી તીવ કપાયનાં કાર્યો કરવાં એ તો કડવી વસ્તુ છોડી વિષ ખાવા જેવું છે, અર્થાત્ શુદ્ધ ઉપયોગના અભાવ વખતે શુભ યોગમાં રહેવું, પણ શુભ યોગને છોડી પાપમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી. આ સંદર્ભમાં પંડિત શ્રી ટોડરમલજીનું કથન દષ્ટવ્ય છે –

'જેમ કોઈ પુરુષ કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનું ધન આપવા ઇચ્છતો નથી, પરન્તુ જ્યાં ઘણું ધન જતું જાણે, ત્યાં પોતાની ઇચ્છાથી અત્ય ધન આપવાનો ઉપાય કરે છે; તેમ જ્ઞાની કિંચિત્માત્ર પણ કષાયરૂપ કાર્ચ કરવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ જ્યાં ઘણા કષાયરૂપ અશુભ કાર્ચ થતું જાણે, ત્યાં ઇચ્છા કરીને અત્ય કષાયરૂપ શુભ કાર્ચ કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. એ પ્રમાણે આ વાત સિદ્ધ થઈ કે – જ્યાં શુદ્ધોપયોગ થતો જાણે ત્યાં તો શુભ કાર્ચનો નિષેધ જ છે, અને જ્યાં અશુભોપયોગ થતો જાણે, ત્યાં શુભ કાર્ચ ઉપાય વડે અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે.'^ર

કોઈને દંડ થતો હોય ત્યારે તે દંડ ઓછો આપવો પડે તે માટે ઉપાય કરે છે

- ૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૪૮
- ૨- પંડિત શ્રી ટોડરમલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૭,

તથા ઓછો દંડ આપીને હર્ષ પણ માને છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તો દંડ આપવાને અનિષ્ટ જ માને છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પાપરૂપ તીવ્ર કષાય થતો હોય ત્યારે પુષ્ટ્યરૂપ મંદ કષાય કરવાનો ઉપાય કરે છે તથા મંદ કષાય થતાં હર્ષ પણ માને છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તો કષાયને હેય જ માને છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટી ન હોવાથી તેમનો પુરુષાર્થ અશુભ ભાવ ટાળી શુભ ભાવ તરફ વળે છે, પરંતુ તેમના અંતરમાં ભાવ તો એવો જ હોય છે કે 'હું નિરંતર શુદ્ધોપયોગમાં રહી શક્તો નથી, તેથી શુભ ભાવ કરું છું, પણ મારે તો આને પણ છોડીને આગળ વધવાનું છે. તેમને નિરંતર લક્ષની જાગૃતિ રહેતી હોવાથી શુભ ભાવને તેઓ ક્યારે પણ સાચો ધર્મ નથી માનતા, વીતરાગભાવને જ સાચો ધર્મ માને છે.

આમ, અન્ય જીવને પીડા, હિંસાદિ દ્વારા દુઃખી કરવાના અપ્રશસ્ત પરિશામથી જેમ પાપનો બંધ થાય છે; તેમ અન્ય જીવને રક્ષા, અહિંસાદિ દ્વારા સુખી કરવાના પ્રશસ્ત પરિશામથી પુશ્યનો બંધ થાય છે; તેથી તે બન્ને હેય છે. જ્યાં જીવ વીતરાગ થઈ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટારૂપે પ્રવર્તે છે ત્યાં નિર્બધતા છે અને તે જ દશા ઉપાદેય છે. પરંતુ એવી દશા ન થાય ત્યાં સુધી પ્રશસ્ત રાગરૂપ સદ્વ્યવહારમાં પ્રવર્તવા યોગ્ય છે. જો કે ત્યાં શ્રદ્ધાન તો એવું જ રાખવું યોગ્ય છે કે આ પશ બંધનું કારણ છે, તેથી હેય છે. જો શ્રદ્ધાનમાં તે હેય ન હોય તો આસવતત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધાના કારણે તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ ઠરે છે. જો કે એટલું અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે અશુભ ભાવ કરતાં શુભ ભાવ ઓછા દોષવાળો છે, તેથી પાપની અપેક્ષાએ તેનો નિષેધ નથી; પશ તે વડે સંસારનું દુઃખચક્ર ટળતું નથી, તેથી પૂર્શ પવિત્રતાની અપેક્ષાએ તેનો નિષેધ છે. શુભ ભાવ છોડી અશુભ ભાવ કરવો એવો જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ હોઈ શકે નહીં. શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ માત્ર શાસ્ત્રોના શબ્દનું ગહ્ય કરે છે, પશ તેનું હાર્દ પામી શકતો નથી, તેથી તે સદ્વ્યવહારને છોડી, સાધનરહિત થઈ ભ્રમમાં ભટકે છે. તે સદ્વ્યવહારને ઉત્ત્યાપી સ્વચ્છદે પાપપ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે.

શાસ્ત્રનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાના ઉત્થાપકોનો મતિકલ્પના-દોષ બતાવતાં એક પત્રમાં શ્રીમદ્દ્ વ્યવહારના બે સ્પષ્ટ ભાગ પાડી સમજાવે છે કે વ્યવહાર બે પ્રકારના છે - પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર અને વ્યવહારરૂપ વ્યવહાર. પરમાર્થ પ્રત્યે લઈ જતો એવો જે વ્યવહાર તેને શાસ્ત્રોએ નિષેધ્યો નથી, પરંતુ વ્યવહાર અર્થે કરાતાં વ્યવહારનો, અર્થાત્ પરમાર્થહેતુ વગરના વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જે વ્યવહારનું ફળ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર વ્યવહારહેતુ કહી શકાય, અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકાંતે નહીં; કેવળ દુરાગ્રહ્થી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે; અને પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્દગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મનવચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી; અને તેનો જો નિષેધ કરવા ચોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશોને બાકી શું સમજાવા જેવું રહેતું હતું, કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં? અર્થાત તેવા વ્યવહારથી પરમાર્થ પમાય છે, અને અવશ્ય જીવે તેવો વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પામશે એમ શાસ્ત્રોનો આશય છે. શુષ્કઅધ્યાત્મી અથવા તેના પ્રસંગી તે આશય સમજ્યા વિના તે વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાને તથા પરને દુર્લભબોધીપણું કરે છે.'⁹

જ્ઞાનીઓ જ્યારે પુષ્ટ્યક્રિયાઓનો નિષેધ કરે ત્યારે તેમનો આશય ક્યારે પણ પુષ્ટ્ય-ક્રિયાઓ છોડીને પાપક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ કરવા માટેનો નથી હોતો. પુષ્ટ્યની અનિષ્ટતા બતાવવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેને જ જીવનનો સાર માનીને, અંતિમ લક્ષ્ય માનીને તેમાં રોકાઈ ન જવાય. સાધકદશામાં અશુભ રાગને છોડવા માટે શુભ રાગનો આશ્રય કથંચિત્ ઇષ્ટ છે, છતાં શુભ રાગથી પણ ધીરે ધીરે દૂર થઈને સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થવાનો અધિકાધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુભ ક્રિયાઓ jumping boardની ગરજ સારે છે. Swimming poolમાં કૂદકો મારવો હોય તો jumping board ઉપર ચઢવું પડે છે, પરંતુ તેના ઉપર ચઢીને જો છલાંગ મારવામાં ન આવે તો કાર્યસિદ્ધિ વ- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૩૬૦-૩૬૧ (પત્રાંક-૪૨૨)

ક્રિયાના નિષેધમાં ન પ્રવર્તવા સંબંધી શ્રીમદે અન્ય એક પત્રમાં પણ સચોટ માર્ગદર્શન આપતાં લખ્યું છે કે –

'અશુદ્ધ કિયાના નિષેધક વયનો ઉપદેશરૂપે ન પ્રવર્તાવતાં શુદ્ધ કિયામાં જેમ લોકોની ટુચિ વધે તેમ કિયા કરાવ્યે જવી.

⁶ ઉદાહરણ દાખલ કે જેમ કોઇ એક મનુષ્ય તેની રૂદિ પ્રમાણે સામાયિક વ્રત કરે છે, તો તેનો નિષેધ નહીં કરતાં, તેનો તે વખત ઉપદેશના શ્રવણમાં કે સત્શાસ્ત્રઅધ્યયનમાં અથવા કાયોત્સર્ગમાં જાય તેમ તેને ઉપદેશવું. કિંચિતમાત્ર આભાસે પણ તેને સામાયિક વ્રતાદિનો નિષેધ હૃદયમાં પણ ન આવે એવી ગંભીરતાથી શુદ્ધ કિયાની પ્રેરણા કરવી. ખુલ્લી પ્રેરણા કરવા જતાં પણ કિયાથી રહિત થઇ ઉન્મત્ત થાય છે; અથવા તમારી આ કિયા બરાબર નથી એટલું જણાવતાં પણ તમારા પ્રત્યે દોષ દઇ તે કિયા છોડી દે એવો પ્રમત જીવોનો સ્વભાવ છે, અને લોકોની દષ્ટિમાં એમ આવે કે તમે જ કિયાનો નિષેધ કર્યો છે. માટે મતભેદથી દૂર રહી, મધ્યસ્થવત્ રહી સ્વાત્માનું હિત કરતાં જેમ જેમ પર આત્માનું હિત થાય તેમ તેમ પ્રવર્તવું, અને જ્ઞાનીના માર્ગનું, જ્ઞાન ક્રિયાનું સમન્વિતપણું સ્થાપિત કરવું એ જ નિર્જરાનો સુંદર માર્ગ છે.' – 'શ્રીમદ્દ્ રાજયંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૬૫૨-૬૫૩ (પત્રાંક-૯૩૭) થતી નથી. તેથી વર્તમાનની અલ્પ બળવાળી પ્રારંભિક સાધકસ્થિતિમાં જીવે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિને અર્થે શુભ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો હેયબુદ્ધિપૂર્વક આશ્રય લેવો જરૂરી છે. આમ, જે વ્યવહારથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય એવો વ્યવહાર અવશ્ય અહશ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ મિથ્યા મતિકલ્પનાથી શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ શાસ્ત્રોનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના, પરમાર્થસાધક પરમ ઉપકારી એવા સદ્વ્યવહારનું ઉત્થાપન કરી, સાધનરહિત થઈ, ભવિષ્યમાં બોધિ પામવાનું દુર્લભ થઈ પડે એવું આચરશ કરે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પણ ફરમાવ્યું છે –

> 'કિરિયા ઉત્થાપી કરીજી, છાંડી તેણે લાજ; નવિ જાણે તે ઊપજેજી, કારણ વિણ નવિ કાજ. નિશ્વયનય અવલંબતાંજી, નવિ જાણે તસ મર્મ; છોડે જે વ્યવહારનેજી, લોપે તે જિન ધર્મ.'⁹

શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી સત્ર્ક્રિયારૂપ સદ્વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાનું નિર્લજ્જપણું પ્રગટ કરે છે. તે જાણતો નથી કે કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. પરમાર્થમૂળ વ્યવહાર એ નિશ્ચયનું કારણ છે, તો પછી જ્યાં સદ્વ્યવહાર નથી ત્યાં નિશ્ચય ક્યાંથી આવશે? જેઓ વ્યવહારનો ત્યાગ કરી ફક્ત નિશ્ચયનયનું જ અવલંબન અહણ કરે છે, તેઓ સાચી રીતે નિશ્ચયનયના મર્મને સમજ્યા જ નથી. જે સદ્વ્યવહારનો ત્યાગ કરે છે તે જિનધર્મનો લોપ કરે છે, જિનેન્દ્રની આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે. આમ, કારણ-કાર્યની સંકલનાને સમજ્યા વિના માત્ર મોઢેથી જ નિશ્ચયનયનું અવલંબન લેનાર કાર્યની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં જ કારણને છોડી દે છે અને પરિણામે તે સન્માર્ગથી વિમુખ થાય છે.

શાસ્ત્રોનાં રહસ્યને જાણ્યા વિના સદ્વ્યવહારનો ત્યાગ કરનાર પોતાના આત્મ-સ્વરૂપનો ઘાતક બને છે. સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ બાહ્ય ક્રિયાઓ છે તે દષ્ટ વ્યવહાર છે. માર્ગાનુસારીથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સુધીમાં વત, નિયમ, સંયમ, તપ, જપાદિ દષ્ટ વ્યવહારનું પ્રાધાન્યપણું હોય છે. જેમ જેમ આત્માની દશા ઊંચી ચઢતી જાય છે, તેમ તેમ દષ્ટ વ્યવહાર ગૌણ થતા જાય છે અને ચિંતન, ધ્યાન આદિ અદષ્ટ (અંતરગત) વ્યવહારનું પ્રાધાન્યપણું વધતું જાય છે; તેથી જગતના બહિરાત્મભાવમાં રહેલા શુષ્ક-જ્ઞાની મતાર્થી જીવોને આ ભૂમિકાએ સ્થિત આત્માનું જીવન સાધન કે વ્યવહાર વિનાનું લાગતું હોવાથી સદ્વ્યવહારની આવશ્યક્તા સમજાતી નથી. ખરી રીતે તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી એક સમય માટે પણ જીવ સાધન અથવા વ્યવહાર વિનાનો હોઈ શકે નહીં. ફક્ત કેવળજ્ઞાની જ સાધનથી - વ્યવહારથી સંપૂર્ણપણે પર થયેલા કલ્પાતીત, અક્રિય પુરુષ છે. તેથી છન્નસ્થ દશામાં સ્થિત એવા જ્ઞાનીપુરુષો પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૫, કડી ૫૩,૫૪

પર્યંત અંતરગત અદષ્ટ વ્યવહારરૂપ સાધન સેવે છે. જ્ઞાનદશાને પામેલા છે એવા છપ્તસ્થ જ્ઞાનીપુરુષો સામર્થ્યવાન હોવાથી, તેવી ઉચ્ચ દશામાં તેમને બહિરંગ દષ્ટ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ તેવી 'બહિરંગસાધનનિરપેક્ષ' ઊંચી જ્ઞાનદશા પામવા માટે બહિરંગ દષ્ટ સાધનની અપેક્ષા અવશ્ય રહે છે.

જીવનને નિર્મળ બનાવવા માટે કટિબદ્ધ થયા વિના મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ શક્ય નથી, તેથી સાધકે પ્રથમ તો પવિત્ર જીવન ગાળવાનો દઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ. જે વ્યક્તિની આવી તૈયારી ન હોય તે મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકતી નથી. નિર્મળ જીવન પ્રત્યેની અંતરની રુચિ વિના આત્મવિકાસ શક્ય નથી. નિશ્ચયનયના સિદ્ધાંતોને ગોખી રાખવાથી કે તે વાતોના કેવળ પોપટપાઠથી આત્મકલ્યાણ થવું સંભવિત નથી. પ્રારંભિક કક્ષામાં નીતિમય જીવન તથા દાનાદિનો અભ્યાસ અને પછીથી એની સાથે ઉમેરાતાં વત-નિયમ અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો વ્યક્તિના જીવનમાંથી વિચાર-વર્તનની સ્થૂળ અશુદ્ધિઓને દૂર કરીને તેના ચિત્તને નિર્મળ બનાવે છે. મનશુદ્ધિ દારા ચિત્તની ચંચળતા શમે છે અને ચિત્ત શાંત, સ્થિર અને ધ્યાનને યોગ્ય બને છે. આ રીતે ધ્યાનસુલભ મનોભૂમિકા ઘડાય છે. ધ્યાન દરમ્યાન મન આમ તેમ, યથેચ્છ ભાગતું નથી અને ક્રમશઃ વિકલ્પો અટકી જતાં નિર્વિકલ્પતા તથા શાંતિનું વેદન થાય છે.

આ પ્રકારે શુભેચ્છાદિ પ્રાથમિક ભૂમિકાએ સ્થિત સાધક સીધો અંતરંગ પુરુષાર્થ પ્રગટાવી શકતો ન હોવાથી જ્ઞાનીઓ તેને ધાર્મિક ક્રિયાઓનું અવલંબન લેવાની ભલામણ કરે છે, પરંતુ એ સાથે જ તેઓ આત્મસ્વરૂપનું લક્ષ સ્પષ્ટ કરાવી ચિત્તને સંકલ્પ-વિકલ્પથી મુક્ત કરવાના પુરુષાર્થમાં કઈ રીતે આગળ વધવું તે પણ સમજાવે છે. પ્રારંભિક ભૂમિકાની સાધનામાં કાયયોગ અને વચનયોગની મુખ્યતા રહે છે અને સાથે મનના સ્તરે પણ પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. સાધનાપથ ઉપર સ્થિર થવા તે સત્સાધનોનું બવલંબન ગ્રહે છે. પછીના તબક્કામાં વચન અને કાયાનો કાર્યકલાપ ઘટે છે, અર્થાત્ કાયયોગ અને વચનયોગ ગૌણતાએ રહે છે અને મનોયોગ મુખ્ય બને છે. આ ભૂમિકાએ અનુપ્રેક્ષા અને તત્ત્વચિંતનની પ્રધાનતા રહેતી હોવાથી બાહ્ય સત્સાધન કે શુભાનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મક્રિયાનું અવલંબન ગૌણ બને છે અને લક્ષ સાધનાની ક્રિયા ઉપરથી ખસીને સાધ્ય ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. અંતર્મુખતાના અંતરંગ પુરુષાર્થનો ધન્ય પ્રારંભ થાય છે. આનાથી પછીના તબક્કામાં મનોયોગથી પણ મુક્ત થવાના પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. સંકલ્પ-વિકલ્પથી મુક્ત થઈ, પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી ભિન્ન એવા પોતાના સ્વરૂપને પામવા ધ્યાનનો ઉગ્ર આશ્રય લેવામાં આવે છે. સૌથી જીવંત, રસબસતી અને પ્રધાન સાધના આ કક્ષાના સાધકની હોય છે અને તે તેના જીવનની પળે પળમાં વણાયેલી હોય છે.

આમ, સર્વ બાહ્ય સાધનોનું લક્ષ્ય, ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ દ્વારા આત્મજ્ઞાનની

પ્રાપ્તિ અને સ્વરૂપરમણતા છે. આત્મજ્ઞાન અર્થે ધ્યાન આવશ્યક છે^૧ અને ધ્યાનની પૂર્વતૈયારીરૂપે વત, નિયમ, તપ, સંયમ, ભાવના, સ્વાધ્યાય, જપ વગેરે હોય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિંગણિજીએ 'ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા'માં ધ્યાનયોગને દ્વાદશાંગી(અર્થાત્ સમસ્ત શાસ્ત્રો)નો સાર કહ્યો છે અને ક્રિયાકાંડ તથા વિધિ-નિષેધના પ્રયોજન વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે શ્રાવકના અને સાધુના જે મૂલ ગુણો અને ઉત્તર ગુણો બતાવ્યા છે તે સર્વે અને જે કાંઈ બાહ્ય ક્રિયાઓ છે તે બધી જ ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ અર્થે કહેલ છે.^ર

આમ, યમ-નિયમાદિ બહિરંગ સાધનોનું સેવન કરી, ચિંતન-ધ્યાનાદિ અંતરંગ સાધનોનો અભ્યાસ કરી જીવે આત્મજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ કરવી ઘટે છે. આત્માર્થી જીવ આત્મસ્વરૂપની સમજણ કરે છે અને શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ સદ્વ્યવહારને નિરંતર સેવે છે. સદ્વ્યવહારના યથાર્થ આરાધનથી વર્ધમાન થયેલ સત્પાત્રતાના બળ વડે તે શુદ્ધ આત્માને પામીને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સત્ક્રિયારૂપ સદ્વ્યવહાર સેવવો અત્યંત આવશ્યક છે. જેમ કોઈ મકાનની દિવાલો સુદઢ અને સરસ હોય, રંગરોગાન પણ સુંદર હોય, પરંતુ જો મકાનની ઉપર છાપરું ન હોય તો તે શોભતું નથી અને રહેઠાણને યોગ્ય ગણાતું નથી; તેમ સમજણની દિવાલો ભલે મનોરમ હોય, પરંતુ જો સત્ક્રિયારૂપ છાપરું ન હોય તો તે આત્માની દશા શોભા પામતી નથી અને તે જીવ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય ગણાતો નથી. તેની બૌદ્ધિક સમજણ પણ શુષ્કજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે અને તેનું ક્રિયા વિનાનું આ એકલું જ્ઞાન નિરર્થક ઠરે છે. માર્ગનો જાણનાર પણ પાદવિહાર સિવાય ઇચ્છિત નગરે પહોંચતો નથી.³ તેથી જ જ્ઞાનીઓ જીવને સદ્વ્યવહારનું સેવન કરવા, પુરુપાર્થી થવા આહ્વાન કરતાં કહે છે –

'હે જીવ! તારી ચૈતન્યભૂમિ રસાળ છે, ફળદ્રૂપ છે. અનંત ગુણરૂપી રસકસથી ભરપૂર એવી તારી ચૈતન્યભૂમિ આનંદ, શાંતિ અને વીતરાગતાને ઉપજાવનારી છે. સત્સંગ, ભક્તિ, ઉપશમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ સદ્વ્યવહારરૂપ પાણી વડે નિરંતર સિંચન કરતા રહેવાથી તારી રસાળ ચૈતન્યભૂમિમાંથી કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત

૧- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર', પ્રકાશ ૪, શ્લોક ૧૧૩ 'मोक्षः कर्मक्षयादेव, स चात्मज्ञानतो भवेत् । ध्यानसाध्यं मतं तच्च, तद् ध्यानं हितमात्मनः ।।'
૨- જુઓ : શ્રી સિદ્ધર્ષિંગણિજીકૃત, 'ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા', પ્રસ્તાવ ૮, શ્લોક ૭૨૬ 'मूल्जेत्तरगुणाः सर्वे, सर्वा चेयं बहिष्क्रिया । मुनीनां श्रावकाणां च, ध्यानयोगार्थमीरिता ।।'
३- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'ज्ञान्साર', ક્રિયાષ્ટક, શ્લોક ૨

'क्रियाविरहितं हन्त ज्ञानमात्रमनर्थकम ।

गतिं विना पथज्ञोऽपि नाप्नोति पुरमीप्सितम् ।।'

સુખ, અનંત વીર્ય આદિ સ્વાભાવિક અનંત વિશેષતાઓ પાકશે. તારી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ફળદ્રૂપ ભૂમિમાં સદ્વ્યવહારના બળે એકાઅતા કરવાથી પર્યાયમાં વીતરાગતા અને આનંદનાં ઝરણાં ફૂટશે. માટે સદ્વ્યવહારના અવલંબને જ્ઞાનોપયોગને બાહ્ય વિષયોમાંથી ખેંચી સ્વ તરફ અવિરતપણે વાળ. નિશ્વયદષ્ટિપૂર્વકના સદ્વ્યવહારથી તારાં સર્વ કર્મો ક્ષય પામશે. તેથી હે જીવ! તું સદ્વ્યવહારના ઉત્થાપનથી નિવર્ત. નિશ્વયનયપ્રધાન વાક્યોને પામીને પણ જો તું પરિણમનનો પુરુષાર્થ નહીં કરે, સત્સાધનની રૂચિ નહીં કરે તો તારું હિત કેવી રીતે થશે? હમણાં બધી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે, તો જાગૃત થઈ સત્સાધનમાં પ્રવર્તમાન થા. સદ્વ્યવહારના બળ વડે સ્વભાવમાં ઠરવાનો પુરુષાર્થ કર અને શાશ્વત સુખના ધામ એવા મોક્ષને પામ. આ માર્ગે ભૂતકાળમાં અનંત જીવ સિદ્ધપદને પામ્યા છે, વર્તમાનમાં પામી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પામશે. મોક્ષનો આ ઉત્તત માર્ગ અનંત જ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપ્યો છે. આ માર્ગે જ તારું કલ્યાણ રહેલું છે. તેથી શીઘ આ માર્ગને અંગીકાર કર અને ત્રિકાળી સ્વભાવમાં સ્થિર થા.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

ંઅથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, અહં બ્રહ્માસ્મિ જેમ; કિયા કર્મનો હેતુ છે, માટે કરીએ કેમ. શુદ્ધ આત્મનિજરૂપ છું, માત્ર શબ્દની માંચ; સિદ્ધસ્વરૂપે સિદ્ધમાં, તેવો શરીર માંહી. ગણે ઉદયને વિષયભોગ, સેવે થઈ નિર્લજ્જ; લોયે સદ્દવ્યવહારને, કરે અઘટિત અકજ્જ. માર્ગ પમાડે તેહવી, ક્રિયા અનાદર જ્યાંહિ; પ્રમાદમાં ખૂંચી રહે, સાઘન ર**દિત થાય.** "

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૦ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૧૩-૧૧૬)

ગાથા - ૩૦

זוי חנאור עוד חנו, אונה גאור חזוי. עוד החו איזום, היישה האונים.

ગાથા ૨૯માં શષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહ્યું કે શુષ્કજ્ઞાની ભૂમિકા સ્વચ્છંદે અધ્યાત્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરી, નિશ્ચયનયાત્મક બોલો શીખી, તેનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના એકાંત પક્ષ પકડી સદ્વ્યવહારનું ઉત્થાપન કરે છે. કલ્યાણમાં નિમિત્તભત સાધનોનો ત્યાગ કરી, સાધનરહિત વર્તતો હોવાથી તેના આત્માનું કલ્યાશ થતું નથી.

હવે પછીની બે ગાથાઓમાં આ જ વાતનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં આવા અજ્ઞાની તેમજ સાધનહીન જીવના સંગમાં આવનાર જીવોની કેવી દશા થાય છે તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે -

> 'જ્ઞાનદશા યામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ; પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવ માંહી.' (30)

ગાથા

અર્થ તે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પણ તેને નથી, જેથી અર્થ તેવા જીવનો સંગ બીજા જે જીવને થાય તે પણ ભવસાગરમાં ડૂબે. (30)

પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહ્યું તેમ શુષ્કજ્ઞાની નિશ્વયાભાસી મતાર્થી જીવ નિશ્વય-ભાવાર્થ નયને માત્ર શબ્દમાં જ ગ્રહતો હોવાથી તેને તથારૂપ અનુભવની સ્પર્શના થતી નથી તથા શુદ્ધ આત્માના ગુણોનું વેદન પણ નથી, તેથી તે સમ્યગ્જ્ઞાની નહીં પણ શબ્દજ્ઞાની બને છે; અર્થાત્ તે યથાર્થ જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરતો નથી. નિશ્ચયનયનો હેતુ તો તથારૂષ આત્મપરિષ્ઠાતિ દારા તથારૂપ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિમય જ્ઞાનદશા પ્રગટાવવાનો છે, પરંતુ શુષ્કજ્ઞાની નિશ્વયનયના વિચારોની માત્ર બૌદ્ધિક સમજથી સંતોષાઈ જઈ સ્વરૂપસન્મુખતાનો અંતરંગ પુરુષાર્થ કરતો નથી અને તેથી શુદ્ધ ઉપયોગમય જ્ઞાનદશાને તે પામી શકતો નથી. વળી, નિશ્ચયનયની અધૂરી અથવા વિપરીત સમજણના કારણે તે સદ્વવ્યવહારનો લોપ કરીને સાધનરહિત થતો હોવાથી જ્ઞાનદશારૂપ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનદશા પણ પામતો નથી, અર્થાત્ સત્સંગ, વૈરાગ્ય આદિ યથાયોગ્ય બહિરંગ તેમજ અંતરંગ સાધનોનો આશ્રય લઈને તે પુરુષાર્થ ઉપાડતો નથી. આમ, જેને સહજ જ્ઞાનદશા નથી અને જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ અર્થેના પુરુષાર્થરૂપ સાધનદશા પણ નથી, તે જીવ વિષય-કષાય આદિ અશુભ ભાવમાં પ્રવર્તી ભવસાગરમાં ડૂબે છે.

મતાર્થી જીવ નિશ્વયનયપ્રધાન સંથો ભણીને, સંથકારની સાપેક્ષદષ્ટિ સમજ્યા

વગર, એકાંત નિશ્ચયના વિચારોની પુષ્ટિ કરીને શબ્દજાળથી પોતાને જ્ઞાની માની લે છે; પરંતુ જેને સાચી જ્ઞાનદશા પ્રગટી નથી તથા જ્ઞાનદશા પ્રગટાવવામાં કારણભૂત એવા સત્સાધનના સેવનરૂપ સાધનદશા પણ નથી, એવા ઉભયભ્રષ્ટ ગુરુઓ કે કહેવાતા સાધકોનો સંગ કરનાર પણ ભવસાગરમાં ડૂબે છે. કોઈ અંધ વ્યક્તિ જો અન્ય અંધ વ્યક્તિને દોરી જાય તો તે વિવક્ષિત માર્ગે કઈ રીતે લઈ જઈ શકે? જેને તરતાં આવડતું નથી તથા જે તરવાનાં સાધનોથી પણ વંચિત છે, તે બીજાને કેમ બચાવી શકે? આવા જીવ પોતે પણ ભવસાગરમાં ડૂબે છે અને બીજાને પણ ડૂબવાનું નિમિત્ત બને છે.

હિશેષાર્થી શુદ્ધાત્મા વિષે જાણવું અને શુદ્ધાત્માને જાણવો એ બન્ને કાર્યો વચ્ચે ભિન્નતા છે. ષહેલું કાર્ય સત્શાસ્ત્રની સહાયથી થઈ શકે, જ્યારે બીજું કાર્ય તો જીવે પોતે જ કરવું પડે. એક માણસને એક નકશો મળ્યો, જેમાં એક સ્થળે ખજાનાને દાટ્યાનું વિવરણ હતું. તે નકશાનો બરાબર અભ્યાસ કરી પૂરેપૂરો સમજી લે, પણ તેટલામાત્રથી તેને તે ધનની પ્રાપ્તિ થાય નહીં. ધનપ્રાપ્તિ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે તે નકશામાં સંકેત કરેલ જગ્યા ઉપર જઈને ખોદવાનું શરૂ કરે અને ધન ન મળે ત્યાં સુધી ખોઘા કરે. તે પ્રમાણે આત્માર્થી જીવ શાસ્ત્રરૂપી નકશા દ્વારા આત્મતત્ત્વને સમજી, પોતાના અંતરમાં જ્યાં તે તત્ત્વ પડ્યું છે ત્યાં ખોજ કરે અને તે તત્ત્વ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ખોજ કરતો રહે તો શુદ્ધાત્મા પ્રગટ થાય. શાસ્ત્રો દ્વારા મેળવેલ માહિતીને જો આત્માનુભવનું સાધન ન બનાવાય તો તે માહિતી ફક્ત પુસ્તકિયું જ્ઞાન રહે છે. અનુભવજન્ય જ્ઞાન મેળવવું હોય તો પ્રથમ સત્શાસ્ત્ર દ્વારા શુદ્ધાત્માને જાણવાથી જ જ્ઞાન-દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માને પ્રત્યક્ષ કર્યા વગર શાસ્ત્રની જાણકારી જીવે અનંત વાર કરી છે અને તેમાં સંતોષ માની લીધો છે, પણ આત્મા પ્રત્યક્ષ થયા વગરનું જ્ઞાન તે વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી. માત્ર શાસ્ત્રની જાણકારીમાં જેને મહત્તા ભાસે છે, તે જીવ નિજસ્વભાવને જાણવાનો પુરુષાર્થ કેળવી શક્તો નથી. વધારે શાસ્ત્રો જાણવાથી વધારે જ્ઞાન અને આનંદ મળે એવું તેનું વલણ હોય છે. વર્ષોથી શાસ્ત્રવાંચન કરતો હોય, બોધ શ્રવણ કરતો હોય, પણ સત્સાધન દ્વારા ઉપયોગને અંતર્મુખ કરે નહીં તો તે જીવ જ્ઞાનાનંદ-દશા પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. ઉપયોગને પરવિષયથી ભિન્ન કરીને સ્વવિષયમાં જોડે ત્યારે માર્ગની સાચી આરાધના થાય છે. જે જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવને અવલંબીને પરિણમે છે તે જ જ્ઞાન મોક્ષને સાધનારું બને છે.

આત્મતત્ત્વનું મંથન કરતાં કરતાં ચૈતન્યરસમાં તન્મય થયેલો ઉપયોગ ઇન્દ્રિયોનું અવલંબન છોડી અંતરમાં ઊતરે છે. આ પહેલાં જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના અવલંબનમાં બંધાયેલું હતું, એટલે તે અંતર્મુખ થઈ શકતું ન હતું. હવે પુરુષાર્થ વધતાં ઇન્દ્રિયોનું અવલંબન છૂટવાથી જ્ઞાન અતીન્દ્રિય થઈ સ્વરૂપમાં ઊતરે છે. અતીન્દ્રિય થયા વગર જ્ઞાન સ્વભાવ તરફ જઈ શકતું નથી. જ્યારે તે અતીન્દ્રિય થઈ સ્વભાવને પકડે છે ત્યારે આત્મામાં માત્ર ચૈતન્યની શાંત પરિણતિ - નિર્વિકલ્પ પરિણતિ - અભેદ પરિણતિ અનુભવાય છે. તેનો આત્મા નિર્મળ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે. તેની શ્રદ્ધાનું જોર સ્વદ્રવ્ય તરફ વળી જાય છે, તેનું જ્ઞાન શુદ્ધ દ્રવ્યને સ્વજ્ઞેય કરે છે, તેનો પુરુષાર્થ સ્વદ્રવ્ય તરફ ઝૂકી જાય છે. તેને કષાયરસનું વ્યાકુળ વેદન છૂટીને આત્માના સ્વભાવરસનું શાંત વેદન થાય છે. અનાદિ કાળથી પર્યાયમાં વિકારની પ્રસિદ્ધિ હતી તેને બદલે અપૂર્વ નિર્મળ પર્યાયોમાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જેમણે ચૈતન્યધામને ઓળખી લીધું છે તેઓ સ્વરૂપમાં એવા સમાઈ જાય છે કે તેમને બહાર આવવું ગમતું નથી. કર્મકૃત અવસ્થામાં જેમની તાદાત્મ્યબુદ્ધિ તૂટી જાય છે અને જેમણે ધ્રુવ જ્ઞાયકસ્વભાવની પ્રતીતિ કરી લીધી છે, તેઓ સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. 'આ જે ચૈતન્યધામ છે તે જ હું છું' એમ અતીન્દ્રિય આનંદસ્વરૂપની દષ્ટિ અને તેના જ્ઞાન વડે તે આનંદસ્વરૂપમાં જ રહેવાની, ઠરવાની તેમની પરિણતિ હોય છે. જેમ ચક્રવર્તી રાજા પોતાના મહેલમાં સુખેથી રહેતા હોવાથી તેમને બહાર આવવું ગમતું નથી, તેમ ચૈતન્યમહેલમાં જ્ઞાની સુખપૂર્વક બિરાજી રહ્યા હોવાથી તેમને બહાર આવવું ગમતું જ નથી. ધ્રુવ ચૈતન્યધામનો જેમને અનુભવ થયો છે, તેમને એ અતીન્દ્રિય આનંદના સાગરમાં ડૂબી રહેવું ગમે છે, તેમાંથી બહાર આવવું તેમને કઠણ પડે છે.

જેમણે પોતાના ધ્રુવ ધામમાં ડૂબકી મારી છે, અતીન્દ્રિય આનંદ જ ધ્રુવપણે ધારી રાખ્યો છે, તેમને તેની કિંમત સમજાઈ જાય છે; તેમને બહારનો બધો આનંદ નીરસ લાગે છે, બહાર આવવું અકારું થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વીતરાગ થયા નથી ત્યાં સુધી સ્વભાવમાંથી બહાર આવવું પડે છે, પણ તે બોજારૂપ લાગે છે; જાણે હળવી ચીજ ઉપર લોખંડનો મોટો ગોળો મૂક્યો હોય તેવો બોજો લાગે છે. આનંદધામમાંથી બહાર આવવું આંખ પાસે રેતી ઉપાડવા જેવું આકરું થઈ પડે છે. સ્વરૂપમાં જ જેઓ આસક્ત થાય છે તેમની બહારની આસક્તિ તૂટી જાય છે. કોઈ રૂપિયા, બે રૂપિયાની મજૂરી કરતો હોય અને તેને પાંચ કરોડની લોટરીનું ઇનામ લાગે તો તેને મજૂરી કરવામાં રસ રહેતો નથી, તેના ભાવમાં અને વિચારમાં પરિવર્તન આવી જાય છે; તેમ સ્વરૂપમાં સમાઈ ગયેલા એવા જ્ઞાનીપુરુષ સ્વરૂપની મસ્તીમાં જ રહે છે, તેમને સંસારમાં રસ રહેતો નથી.

સંસારની આસક્તિઓથી જ્ઞાની ઉદાસીન જ રહે છે. તેથી તેમના માટે કહેવામાં આવે છે કે સ્વરૂપ જ તેમનું આસન છે, સ્વરૂપ જ તેમનો આહાર છે, સ્વરૂપ જ તેમની નિદ્રા છે, સ્વરૂપમાં જ તેઓ મહાલે છે, સ્વરૂપમાં જ તેઓ વિચરે છે. અંતરના પૂર્ણાનંદ પ્રભુમાં જ હવે તેઓ સ્થિર છે, ત્યાં જ તેઓ વિશ્રામ કરે છે, ત્યાં જ તેઓ કેલિ કરે છે. શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિચો છે, ધર્મ જ જેનું કર્મ છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઊઠવું છે, ધર્મ જ જેનું ઊભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શચન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો બિહાર [!] છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને તે મનુષ્યદેદે પરમાત્મા છે.'⁹

જ્ઞાની ભલે રાજ્ય કરતાં, ભોગ ભોગવતાં, વેપાર કરતાં કે યુદ્ધ લડતાં દેખાય, પણ અંતરમાં તેમનો પુરુષાર્થ આનંદનિધાન ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ ઢળેલો હોય છે. તેને હઠપૂર્વક પરાણે સ્વભાવ તરફ વાળવો પડતો નથી. પોતાના ધ્રુવ સ્વભાવનો મહિમા ભાસવાથી તેમનું જ્ઞાન સહજપણે અંતરમાં વળે છે. તેમનું પરિણમન સહજ પુરુષાર્થમય બની ગયું હોય છે. સ્વભાવના આશ્રયે થયેલું જ્ઞાન કાર્ય કર્યા વિના એમ ને એમ પડ્યું રહેતું નથી, પણ જ્ઞાતૃધારાના સહજપુરુષાર્થરૂપે કાયમ કામ કરી રહ્યું હોય છે. રાગાદિ વિભાવોથી ભિન્ન પડીને અંતરમાં નિરંતર ભેદજ્ઞાન પ્રવર્તી રહ્યું હોવાથી જ્ઞાનીને જ્ઞાતૃધારાનું પ્રગટ વેદન હોય છે. જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણાની સહજ ધારા સ્વભાવસન્મુખતાના પુરુષાર્થથી ટકી રહે છે.

જ્ઞાનીને જ્ઞાયકભાવમય સુખસ્વરૂપનું સંવેદન નિરંતર વર્તે છે, તેથી કર્મજનિત શુભ પ્રકૃતિના ઉદયરૂપ સુખની તેમને ઇચ્છા થતી નથી. તેમને પૌદ્દગલિક પદાર્થો સુખથી રહિત ભાસતા હોવાથી હવે તે સુખરહિત પદાર્થોમાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તેમને ઇચ્છા રહેતી નથી. જ્ઞાનીને સદા જ્ઞાયકભાવમય પરિણતિ જ વર્તે છે. દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરહિત નિજસ્વરૂપની નિઃશંક પ્રતીતિ હોવાના કારણે તેઓ જ્ઞાનાનંદરસનું નિરંતર પાન કર્યા કરે છે અને અંતરમાં ચૈતન્યના અમૃતરસને પીતાં પીતાં મોક્ષમાર્ગને અવિરત સાધતા રહે છે.

પોતાના શાશ્વત અવ્યાબાધ સ્વરૂપની પ્રતીતિ વર્તતી હોવાથી જ્ઞાનીને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી. ગમે તેવા ઉપસર્ગ-પરિષહમાં પણ તેમને ફરિયાદ કે ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ત્રણ લોક ખળભળી ઊઠે તોપણ તેઓ કદી ભયભીત થઈને સ્વરૂપ વિષે શંકિત થતા નથી, સમકિતથી ડગતા નથી. ભેદજ્ઞાનરૂપી ભાલા વડે ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૨૨૩ (પત્રાંક-૧૩૦) તેઓ ભયને વીંધી નાખે છે. તેમને સદૈવ અલૌકિક ચિત્તપ્રસન્નતા જ વર્તે છે. અજ્ઞાનીનું જીવન સંયોગ આધારિત હોવાથી તેને સંયોગોની ચિંતા સતત રહ્યા કરે છે, જ્યારે જ્ઞાનીનું જીવન સ્વરૂપ આધારિત હોવાથી તેમને ભવિષ્યની ચિંતા થતી નથી. તેઓ નિશ્ચિંત બની સદા નિજાનંદમાં મગ્ન રહે છે.

સ્વરૂપની ભાવના સતત રહેતી હોવાથી જ્ઞાનીને સંયોગો પ્રત્યે ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના થતી નથી. તેમને અંતરમાં નિઃશંક પ્રતીતિ વર્તે છે કે 'અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગો મારા સ્વભાવને સ્પર્શી શકતા નથી. પરથી મને લાભ-નુકસાન થાય એવું મારું સ્વરૂપ છે જ નહીં.' તેમને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સર્વ સંયોગ એક જ જાતિના જણાય છે. તેઓ પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવનો પક્ષ અહશ કરતા હોવાથી અન્ય સર્વ 'પર' પ્રતિપક્ષમાં જાય છે, તેથી તેમને પુજ્ય-પાપ કે શુભાશુભનાં સારાં-નરસાં ફળમાં ભેદભાવ રહેતો નથી. પાણી ૧૫ ફૂટ ઊંડું હોય કે ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંડું, તરનારને તેથી કોઈ ફરક પડતો નથી, તેમ જ્ઞાનીને બાહ્ય અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. વિશ્વના પદાર્થોના સ્વતંત્રપરિણમનપ્રવાહથી પ્રભાવિત થયા વિના પ્રત્યેક ક્ષણે ભેદજ્ઞાનની જાગૃતિ રાખવી એ જ તેમનું લક્ષ્ય હોય છે. આમ, તેઓ પરથી સર્વથા ભિન્ન, જ્ઞાનમય, સ્વરૂપરૂપ, નિજાનુભવમય, અવિચ્છિનરૂપે રહે છે અને એ જ જ્ઞાનીની મુખ્ય અંતર-પરિણતિ છે, જ્ઞાનદશા છે. તેમના અંતરમાં ઊગેલા સમ્યક્ત્વસૂર્યનો પ્રતાપ આઠે કર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે. તેઓ અલ્પ કાળમાં જ સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમ સિદ્ધ-પદને પામે છે એ તેમની જ્ઞાનદશાનો પ્રતાય છે. આવી જ્ઞાનીની અપૂર્વ દશા છે.

જેને વિપુલ શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, પરંતુ શુદ્ધાત્માનુભૂતિમય જ્ઞાનદશા પ્રગટી નથી અને તેનો લક્ષ પણ નથી, તે જીવ શબ્દજ્ઞાની (શુષ્કજ્ઞાની) મતાર્થી છે. તેણે શાસ્ત્રજ્ઞાન માત્ર શબ્દમાં - ફ્રક્ત જાણવા પૂરતું મેળવી, કેવળ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેના આચાર-વિચારમાં ઇન્દ્રિયવિષયના ઉપભોગનું મહત્ત્વ વિશેષ રહે છે. જ્ઞાની ભોગ ભોગવતા દેખાય પણ તેમાં તેમને રુચિ નથી હોતી, જ્યારે શુષ્કજ્ઞાનીને ભોગસામગ્રીમાં સુખબુદ્ધિ હોય છે. જ્ઞાની અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને ભોગ ભોગવતા હોવા છતાં તેમના અભિપ્રાયમાં પૂર્વ-પશ્ચિમના જેટલો ફરક હોય છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની અનુભવ સહિતની શ્રદ્ધા હોવાથી જ્ઞાનીને ભોગપ્રવૃત્તિમાં સુખ ન લાગતાં, તે વખતે 'મારી શાંતિ લૂંટાઈ રહી છે, મારું વીર્ય આમાં ખર્ચાઈ જાય છે' તેવી જાગૃતિ વર્તે છે; જ્યારે શુષ્કજ્ઞાનીને આત્મસ્વરૂયનો યથાર્થ નિશ્ચય થયો ન હોવાથી તેના અભિપ્રાયમાં જગતના પદાર્થો અને પ્રસંગોમાં જ સુખબુદ્ધિ હોય છે.

આત્મામાં સુખ લાગે તો પરમાંથી સુખબુદ્ધિ અવશ્ય નીકળે. આત્મામાં પણ સુખબુદ્ધિ હોય અને પરપદાર્થ-પ્રસંગમાં પણ હોય એમ ક્યારે પણ બની શકે નહીં. બે

Jain Education International

પરસ્પર વિરુદ્ધ અભિપ્રાય કદી પશ એકસાથે રહી શકે નહીં. શુષ્કજ્ઞાનીને આત્મામાં સુખ છે એવો નિઃશંક નિર્ણય થયો ન હોવાથી તેને બાહ્ય વસ્તુઓનું માહાત્મ્ય છૂટતું નથી. 'આત્મામાં પરમ સુખ છે. સુખ માટે અન્યત્ર જવાની જરૂર નથી. જડ યુદ્દગલમાં સુખ ગુણ નથી, તેથી પુદ્દગલની કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થામાં હંમેશાં સુખરહિતપશું, સુખનું અભાવપશું જ છે.' એવાં કથનો બોલવા છતાં તે યુદ્દગલમાંથી, યુદ્દગલની અવસ્થામાંથી જ સુખ શોધે છે. આ જ વાત દર્શાવે છે કે તેને ન તો આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સમજાયું છે કે ન જડનું. સવળો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થયો ન હોવાથી તેને અમુક વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિમાંથી જ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રહે છે. તેને પરપદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ રહેતી હોવાથી તેમાં જ આધારબુદ્ધિ રહે છે અને તેથી તે મેળવવાની કે ટકાવવાની તૃષ્ણા કરી કરીને તે દુઃખી થતો રહે છે.

આમ, સ્વરૂપ સંબંધી નિઃશંકતાના અભાવે શુષ્કજ્ઞાની પરપદાર્થોમાં સુખ-શાંતિ-સલામતી માની પ્રવર્તે છે. સુખ, શાંતિ અને સલામતી માટે પરમાં ફેરફાર કરવાની વત્તિ-પ્રવૃત્તિ તે નિરંતર કરતો રહે છે. જગતના પદાર્થો તો તેના પર્યાયધર્મ પ્રમાણે બદલાયા જ કરે છે, પરંતુ ધ્રુવ જ્ઞાનસ્વભાવના અનુભવના અભાવે શુષ્કજ્ઞાની ક્ષણિક સંયોગ-વિયોગમાં એકત્વબુદ્ધિ કરી રાગ-દેખ, હર્ષ-શોક કરે છે. સંયોગોથી સલામતી માનતો હોવાથી ઇષ્ટ વિયોગ તથા અનિષ્ટ સંયોગ સંબંધીના ભયથી નિરંતર અસિત રહે છે. મિથ્યા માન્યતાના કારણે ભયની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. ભયનાં આ દુઃખદાયક અને વ્યાકુળતાજનક પરિજ્ઞામ તેને ચંચળ બનાવે છે, અસ્થિર રાખે છે. તે પોતાના ભવિષ્યની સરક્ષા માટે ચિંતા કરતો રહે છે. તે માટે તે જાતજાતનાં શરણ શોધે છે, પરંતુ સ્વરૂપનો આશ્રય લેતો નહીં હોવાથી તે ભવિષ્ય પ્રત્યે નિઃશંક, નિશ્ચિંત અને નિર્ભય બની શકતો નથી. સમસ્યા વખતે બાહ્ય તત્ત્વ ઉપર લક્ષ્ય જતાં તે સામર્થ્યહીન. પરાવલંબી, કાયર અને નિર્માલ્ય બને છે. તે સદુપદેશનું શ્રવણ કરે છે, સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે, પરંતુ પ્રતિકૂળ સંયોગમાં કે વિષમ કર્મોદય વખતે પ્રાપ્ત થયેલ સમજને જાગત નથી કરતો. યથાર્થ ભેદજ્ઞાનના અભાવે તે કર્મના ઉદયમાં તણાઈ જાય છે અને પરિજ્ઞામે મોહાવેશમાં પ્રવર્તે છે. અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને બૌદ્ધિક સમજ હોવા છતાં જ્ઞાનીઓએ જીવની આવી દશાને અજ્ઞાનદશા જ કહી છે. જ્ઞાનદશા અને અજ્ઞાનદશાનો ભેદ બતાવતાં શ્રીમદ લખે છે –

'અજ્ઞાનદશા વર્તતી હોય અને તે દશાને જ્ઞાનદશા જીવે ભ્રમાદિ કારણથી માની લીધી હોય ત્યારે તેવા તેવા દેહને દુઃખ થવાના પ્રસંગોમાં અથવા તેવાં બીજાં કારણોમાં જીવ દેહની શાતાને ભજવાની ઇચ્છા કરે છે, અને તેમ વર્તવાનું કરે છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તો તેને દેહને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિષે વિષમતા થતી નથી,

અને તે દુઃખને ટાળવા એટલી બધી ચીવટ પણ હોતી નથી.'*

જ્ઞાનદશા તો શુદ્ધાત્માનુભૂતિમય છે, પણ નિશ્ચયનયની માત્ર વાતો કરનાર જીવને આવી શુદ્ધાત્માનુભૂતિમય જ્ઞાનદશાનો અભ્યુદય થયો નથી હોતો. તે માત્ર પોકળ વાતો જ કરે છે તથા નિશ્વયનયને એકાંતે ગ્રહણ કરી તે સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ જ્ઞાનદશાને અનુકૂળ એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્વ્યવહારની ઉપયોગિતા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવી તે સદ્વ્યવહારને લોપે છે અને સાધનરહિત થાય છે, અર્થાત્ તે સાધનદશા પામતો નથી.

જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ માટે સાધનદશા પ્રગટાવવી આવશ્યક છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વત, તપ, નિયમ, લબ્ધિ અને ઐશ્વર્ય જેમાં સહેજે સમાય છે એવો નિરપેક્ષ આત્મોપયોગ એ સ્વસંવેદન છે. આવું નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન પ્રગટાવવા ચિત્તને સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત કરવું ઘટે અને તે અર્થે મનનો, વચનનો, કાયાનો, ઇન્દ્રિયોનો, આહારનો, નિદ્રાનો જય કરી અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી ઘટે. અભ્યાસની પ્રારંભિક ભૂમિકામાં ઉપયોગને પરથી મુક્ત કરવા માટે બાહ્ય સાધનોનો આશ્રય સૂચવવામાં આવે છે; પરંતુ તેની સાથે અંતરંગ પુરુષાર્થ જોડાય ત્યારે જ તે સાધનદશામાં ગણના પામે છે, તે પહેલાં નહીં. તેથી સાધકે સૌ પ્રથમ સાધનદશાની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમી થવા યોગ્ય છે. તે માટે સાધકે સદાચાર, દાન-દયાદિ સત્કાર્યો, નિર્દોષ પ્રેમ, ઉદારતા આદિ ગુણો પ્રગટાવવા અગત્યના છે. એ ગુણો વડે મનની શુદ્ધિ થાય છે. તપ, સંયમ જેવાં અનુષ્ઠાનોથી વિશેષ શુદ્ધિ થતાં સાધનામાર્ગમાં ઘણો ત્વરિત વિકાસ થાય છે.

સાધનદશા દ્વારા સાધકના જીવનમાં અનેક આંતરિક તથા બાહ્ય ફેરફારો થતાં તેની આત્મોન્નતિની પરિણામશ્રેણી શરૂ થાય છે. આ પરિણામશ્રેણીની વિશેષતા એ છે કે પરિણામોની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં દર્શનમોહ અધિક ને અધિક મંદ થતાં જ્ઞાનમાં નિર્મળતા વધતી જાય છે, સંયોગાધીન વૃત્તિ ઘટતી જાય છે અને બહિર્મુખતા લય પામતી જાય છે; જેથી અંતર્મુખતાનો અભ્યાસ સઘન બને છે. શરીરાદિ સમસ્ત પરદ્રવ્યથી અને રાગાદિ સઘળા વિભાવોથી આત્માના ભિન્નપણાનું યથાર્થ ભાવભાસન થાય છે અને ક્રમે કરીને જીવ અવિકારી સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે. આમ, સાધનદશાના અભ્યાસ દ્વારા મનની મલિન વાસનાઓ દૂર થતાં, અહં-મમયુક્ત આવેશોથી મુક્ત થઈ મન શાંત બનતાં જીવ નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્વસ્વરૂપને વેદે છે અને જ્ઞાનદશા પ્રગટે છે.

સાધનદશાનું આવું ઉપકારીપણું હોવાથી સાધક સત્સાધનનું અવલંબન લઈ પૂર્વ-સંસ્કારોની નાગચૂડમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે જે વાતો સત્સાધન વખતે જાણી હોય, વિચારી હોય અને ધારણ કરી હોય; તે તે વાતો પ્રારંભિક ભૂમિકામાં તેના વ્યસ્ત

૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૮૩ (૫ત્રાંક-૪૬૮)

જીવનના કારણે તેની સ્મૃતિમાં રહેતી ન હોવાથી તે એવો પ્રયત્ન કરે છે કે તે તે વાતો ફુરસદના સમયમાં તેના ઉપયોગમાં આવ્યા કરે. તે ફુરસદના સમયમાં સાંસારિક વિચારો કરવાને બદલે પારમાર્થિક વિચારો કરે છે. શરૂઆતમાં ફુરસદનો સઘળો સમય સદુપયોગમાં લેવા તે સમર્થ થતો નથી, છતાં પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી સફળતા અવશ્ય મળે છે. એવા સફળ અવસરોમાં પ્રાપ્ત થતી શાંતિ તેના ઉત્સાહને પુષ્ટ કરે છે. તે અધિક ને અધિક પુરુષાર્થી થઈને શેષ અન્ય અવસરોમાં પણ પારમાર્થિક વિચારોમાં પોતાના ઉપયોગને લગાવવાનો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરે છે અને ધીમે ધીમે ફુરસદના સર્વ અવસરોને ઉપયોગી બનાવવામાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્પન્ન થયેલી શાંતિથી પ્રેરિત થઈને તેનો પુરુષાર્થ એ દિશામાં યોગ્ય રીતે આગળ ધપે છે અને ધીરે ધીરે એ અવસરોમાં તેના પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. હવે આવશ્યક કાર્ય કરતી વખતે પણ તેનો ઉપયોગ સુસંસ્કારોથી નજરાયા કરે છે. જેમ જેમ તેનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ ફુરસદના અવસરો ઉપરાંત અન્ય સમયમાં પણ પુરુષાર્થની સતત વૃદ્ધિ થતી રહે છે. અંતમાં એક સમય એવો આવે છે કે રાત-દિવસ વિચારધારાનો પ્રવાહ અંતરમાં વહેતો રહે છે. હરતાં-ફરતાં, બેસતાં-ઊઠતાં, ખાતાં-પીતાં, ન્હાતાં-ધોતાં, ઊંઘતાં-જાગતાં દરેક સમયે ઉપયોગ અંતરમાં ડૂબકી મારી અંતરની મધુરતાને માશે છે. બાહ્યમાં સાંસારિક પ્રવૃત્તિ થતી રહે છે અને અંતરમાં આનંદની સહજ ઉપલબ્ધિ થયા કરે છે. જીવન નિર્બોજ થતું જાય છે, નિર્દોષ થતું જાય છે. ગમે તે વાતાવરણમાં ઉપયોગમાં પહેલાંની જેમ ક્ષતિ થવા પામતી નથી.

દઢ અભ્યાસ પાડ્યા પછી એ દિશામાં હવે બુદ્ધિપૂર્વકનો કોઈ વિશેષ પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી. થોડો પ્રયત્ન કરવાથી તે કાર્ય સ્વયં થયા કરે છે. બુદ્ધિપૂર્વક ઘણો પરિશ્રમ કરીને બાળક એક વાર ચાલવાનું શીખી લેતાં તે આપોઆપ દોડવા માંડે છે, તે માટે તેને બુદ્ધિપૂર્વકનો કોઈ વિશેષ પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી, નિરંતર અભ્યાસના કારણે સૂચનમાત્રથી તે કાર્ય સહજતાથી થયા કરે છે. એ જ પ્રમાણે સત્સાધનના નિરંતર અભ્યાસના બળથી અન્ય કાર્ય વખતે પણ સ્વરૂપજાગૃતિ સહજતાથી રહે છે. અભ્યાસના સાતત્ય અને સહજતાથી અનાદિના અવિદ્યાના સંસ્કાર નાશ પામે છે અને અપૂર્વ એવી જ્ઞાનદશા પ્રગટે છે. જ્ઞાનદશા પ્રગટી હોવાથી જ્ઞાની કેવળ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાભાવમાં સ્થિર રહે છે, કર્તા-ભોક્તા થઈને કર્મધારામાં ખેંચાઈ જતા નથી. તેમની પ્રજ્ઞા જાગૃત હોવાથી પર સાથે તેમના ઉપયોગની સંધિ થતી નથી. તેમનો જ્ઞાનોપયોગ પરપદાર્થોને જાણતો હોવા છતાં તેમાં તન્મય થતો નથી. તેઓ મોહ-ક્ષોભવિહીન નિસ્તરંગ સમતામાં વિશ્રામ કરે છે.

જ્ઞાનીને આવી સહજ દશા પ્રગટી હોવાથી તેમને સ્થૂળ અવલંબનોની આવશ્યકતા

રહેતી નથી. જેમ બાળક પહેલા ધોરશમાંથી બીજા ધોરશમાં આવે છે ત્યારે પહેલા ધોરશનાં પુસ્તકો મૂકીને બીજા ધોરશનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે છે. તે જેમ જેમ આગળના ધોરશોમાં જતો જાય છે, તેમ તેમ પાછળનાં ધોરશોનાં પુસ્તકોનો ત્યાગ કરતો જાય છે; પરંતુ પાછલા ધોરશમાં જે શીખ્યો હોય છે તેનું વિસ્મરણ કરતો નથી. જેમ કે ૧ થી ૧૦ના આંક, ક થી માંડીને પૂરી બારાખડી વગેરેનું સ્મરણ રાખે છે, કારશ કે તે આંક અને શબ્દો તો તે મોટો વિદાન થાય ત્યારે પણ તે જ રહેવાનાં છે. તેવી જ રીતે જેમ જેમ દશા વધતી જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાની સ્થૂળ અવલંબનો તજતા જાય છે, પણ મૂળ વસ્તુને તો દઢતાપૂર્વક ગ્રહી રાખે છે. પરંતુ જ્ઞાનીનું આંધળું અનુકરણ કરીને જ્ઞાનદશા પ્રગટ્યા પહેલાં સત્સાધનોને છોડી દેવાથી પારાવાર અહિત થાય છે, તેથી ભૂમિકા પ્રમાણે સત્સાધનનું સેવન આવશ્યક છે. જો જીવ સ્વરૂપનો સીધો આશ્રય કરી શકે એમ હોય તો તેને બાહ્ય આલંબનની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ અનાદિ અધ્યાસના કારશે જીવને શાંત સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે અને વિકલ્પોના કારણે તે નિરંતર અશાંત રહે છે, તેથી આ વિકલ્પોની હારમાળાને બંધ કરવા, વિકલ્પોને દૂર કરવા ધીરજપૂર્વક સત્સાધનનો અભ્યાસ કરવો ઘટે કે જેથી સાધનામાં પ્રગતિ થઈ અંતે સિદ્ધિ પમાય.

આમ, સત્સાધનની આરાધનાથી જ પાત્રતા આવે છે. સ્વરૂપની યાત્રાનો આરંભ થાય છે અને ચૈતન્યધામે સલામતીપૂર્વક પહોંચાય છે. જેમ જીવન ટકાવવા માટે પ્રાણવાયુ આવશ્યક છે, તેમ પ્રારંભિક ભૂમિકામાં મોક્ષમાર્ગમાં ટકવા માટે સત્સાધનનું અવલંબન આવશ્યક છે. જો જીવ સત્સાધનનું ગ્રહણ કરે, સત્સાધનમાં પોતાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ઢાળે, સત્સાધનની સહાયથી ઉદયપ્રસંગોમાં અટકે નહીં તો તે સંસારસાગર પાર કરી શકે છે; પરંતુ શુષ્ક્રજ્ઞાની જીવ સત્સાધનનો લોય કરી સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય છે.

કેવળનિશ્ચયાવલંબી અજ્ઞાની જીવોના પ્રવર્તનની આલોચના કરતાં 'પંચાસ્તિકાય' ગ્રંથની ૧૭૨મી ગાથા ઉપરની ટીકામાં આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવ લખે છે કે –

ંજે જીવો કેવળ નિશ્ચયનયના અવલંબી છે, સદ્વ્યવહારરૂપ ક્રિયાકાંડને આડંબર ગણી વતાદિની અવગણના કરે છે, તેઓ બેધ્યાનપણે સ્વમતિકલ્પનાથી પોતાને જેમ સુખ ઊપજે તેવી વૃત્તિ કેળવે છે. સાધ્યસાધનભાવરૂપ વ્યવહારને તેઓ સ્વીકારતા નથી અને પોતે તો નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય-સાધનમાં વૃત્તિ કેળવી પ્રવૃત્ત રહે છે તેવું અભિમાન કરે છે; પરિણામે તે મૂળ વસ્તુતત્ત્વને જ તેઓ પામતા નથી. આવા જીવો ન તો નિશ્ચય-પદને પ્રાપ્ત કરે છે કે ન તો વ્યવહારપદને. આવા જીવો તો અતોભ્રપ્ટ - તતોભ્રપ્ટ બની પ્રમાદરૂપી મદિરાના પ્રભાવથી અધવચમાં જ મૂર્ચ્છિત થાય છે. જેમ વધારે પડતાં ઘી, સાકર, દૂધ ઇત્યાદિ ગરિષ્ટ (ભારે) ભોજનથી વ્યક્તિ આળસુ બની જાય છે; તેમ આવા મતાર્થી જીવ, આવા મહાભયાનક ભાવથી મોહિત - વિક્ષિપ્ત થાય છે. પુજ્ય-બંધના ભયથી તેઓ મુનિપદ પ્રાપ્ત કરનારી કર્મચેતનાનું અવલંબન લેતા નથી કે નથી અંગીકાર કરતા પરમ નિષ્કર્મદશારૂપ જ્ઞાનચેતનાનો, તેથી તેઓ અતિશય ચંચળ બની પ્રગટ અને અપ્રગટ પ્રમાદને આધીન થાય છે. આવા જીવો મહા અશુદ્ધ ઉપયોગથી, કર્મફળચેતનાથી પ્રભાવિત થઈ, વનસ્પતિ સમાન જડ બની કેવળ પાય જ બાંધે છે. જાણે ચૈતન્યભાવથી રહિત એવી વનસ્પતિ જ જોઈ લો!'^૧

આમ, કેવળ નિશ્ચયનયને અહણ કરીને નિરંતર સ્વચ્છંદે વર્તનારા મતાર્થી જીવો પ્રમાદી થઈ જાય છે અને વિષયાદિમાં રક્ત હોવાથી ભવસાગરમાં ડુબે છે. નિશ્ચયનયનાં કથનોનો પરમાર્થ સમજતા નહીં હોવાથી તેઓ પ્રમાદી - નિરદ્યમી થાય છે અને વળી અશભ ભાવમાં રમે છે. પરંત પોતાનો ઉપયોગ નિર્મળ કરવા માટે તેઓ સત્સાધનોનો આશ્રય કરતા નથી; અર્થાત્ સત્સંગ, તપશ્ચરણ, ભક્તિ આદિ કાર્યમાં પ્રવર્તતા નથી. તેઓ શૂન્ય જેવા થવાને શુદ્ધ ઉપયોગ ઠરાવી, આળસુ બની પડ્યા રહેવામાં આનંદ માને છે. આમ, તેઓ પોતાની મૂઢતાને નિર્વિકલ્પ દશામાં ખપાવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ પોતાને રાજા માની સુખી થાય છે, તેમ તેઓ પોતાને એકાંતે સિદ્ધ માની, શુદ્ધ માની, તથારૂપ દશા થયા વિના આનંદિત થાય છે; અથવા કોઈ વસ્તુમાં કે કોઈ વિચારમાં રતિ માની સખ અનભવે છે અને તેને અનભવજનિત આનંદ સમજે છે. વળી, કોઈ વેળા વ્યાપારાદિ કે પુત્રાદિને ખેદનું કારણ જાણી ઉદાસ રહે છે અને તેને વૈરાગ્ય માને છે; પરં<u>ત</u> ખરેખર તો આ રુંધાયેલો કષાય હોય છે. સાચી ઉદાસીન દશામાં તો નિરાકુળતા હોય છે. વળી, કોઈ વેળા ઇચ્છાનુસાર ભોજનાદિની પ્રાપ્તિ થતાં સુખ અનુભવે છે અને પોતાને કષાયરહિત માને છે; પરંતુ તે પ્રકારે આનંદરૂપ થતાં તો રૌદ્રષ્યાન છે, કારણ કે જ્યાં સુખસામગ્રી કે દુઃખસામગ્રીના સંયોગ-વિયોગથી રાગ-દેષ ઊપજે નહીં ત્યાં નિષ્કષાયભાવ હોય છે. આ રીતે તે પોતાના અવગુણોને ગુણ માની બેસે છે, તેથી તે ક્યારે પણ તજ્જન્ય દોષોથી છૂટી શકતો નથી, બલ્કે ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકુત, 'પંચાસ્તિકાય'ની આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવકુત ટીકા, 'સમય-વ્યાખ્યાં, ગાથા ૧૭૨

'येऽत्र केवलनिश्चयावलम्बिनः सकलक्रियाकर्मकाण्डाडम्बरविरक्तबुद्धयोऽर्धमीलितविलोचनपुटाः किमपि स्वबुद्ध्यावलोक्य यथासुखमासते, ते खल्बवधीरितभिन्नसाध्यसाधनभावा अभिन्नसाध्यसाधन-भावमलभमाना अन्तराल एव प्रमादकादम्बरीमदभरालसचेतसो मत्ता इव, मूर्च्छिता इव, सुषुप्ता इव, प्रभूतघृतसितोपलपायसासादितसौहित्या इव, समुल्बणबलसअनितजाड्या इव, दारूणमनोभ्रंशविहित मोहा इव, मुद्रितविशिष्टचैतन्या वनस्पतय इव, मौनीन्द्रीं कर्मचेतनां पुण्यबन्धभयेनानवलम्बमाना अना-सादितपरमनैष्कर्म्यरूपज्ञानचेतनाविश्रान्तयो व्यक्ताव्यक्तप्रमादतन्त्रा अरमागतकर्मफलचेतनाप्रधानवृत्तयो वनस्पतय इव केवलं पापमेव बध्नन्ति ।' તેના પ્રયત્નો દ્વારા દોષોની વૃદ્ધિ જ થતી રહે છે અને પરિશામે ભવસાગરમાં ડૂબે છે. આમ, કેવળનિશ્ચયાભાસી, અજ્ઞાની, સાધનહીન મતાર્થી જીવની પ્રવૃત્તિ ભ્રમરૂપ હોય છે. તે શુદ્ધ અનુભવરૂપ જ્ઞાનદશા તો પામ્યો નથી અને સત્ક્રિયારૂપ સદ્વ્યવહારમાં પ્રમાદી બનીને અશુભમાં પ્રવર્તતો હોવાથી હલકી ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તેથી જ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે –

> 'નિશ્વચ નવિ પામી શકેજી, પાલે નવિ વ્યવહા૨; પુણ્ય૨હિત જે એહવાજી, તેહને કવણ આધા૨. આલંબન વિણ જિમ પડેજી, પામી વિષમી વાટ; મુગ્ધ પડે ભવકૂપમાંજી, તિમ વિણ કિરિચાઘાટ."

જે પુણ્યહીન જીવાત્મા સદ્વ્યવહારનું પાલન કરતા નથી તેઓ નિશ્ચયને પામી શકતા નથી અને તેથી શબ્દમાત્રથી નિશ્ચયનું અવલંબન લેનાર, ઉભયભ્રષ્ટ થવાથી સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. જેમ ખાડા-ખાબોચિયા અને ટેકરાવાળા વિષમ રસ્તા ઉપર ચાલતા માણસને જો કાંઈ પણ આલંબન - આધાર ન હોય તો તે અવશ્ય કોઈ ખાડા-ખાબોચિયામાં પડી જાય છે, તેમ કિયારૂપી આધાર લીધો ન હોવાથી અજ્ઞાની જીવો ભવકૂપમાં પડે છે.

જે જ્ઞાનદશા પામ્યો નથી અને સાધનદશા પણ જેને પ્રાપ્ત થઈ નથી એવો નિશ્ચયાભાસી, શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ પોતે તો ભવસમુદ્રમાં ડૂબે છે અને તેનો સંગ કરનારો પણ ડૂબે છે. શુષ્કજ્ઞાની પોતાને જ્ઞાની માનતો અને મનાવતો હોવાથી તેના સંગમાં આવનાર જીવ તેને જ્ઞાની માનવા લાગે છે. તે જીવ શુષ્કજ્ઞાનીના મનની ચેષ્ટા પારખી શકતો નથી અને તેથી તેને જ્ઞાની તરીકેનું માન આપે છે. શુષ્કજ્ઞાની તેને શાસ્ત્રવાક્યોનાં વિપરીત અર્થઘટન, કુતર્કો આદિ વડે સત્સાધનોમાં હેયબુદ્ધિ કરાવે છે. સત્સાધનોની કોઈ જરૂર નથી એવું તેના મગજમાં ઠસાવી દે છે અને તેથી તે પણ સત્સાધનનું ખંડન કરવા લાગે છે. સત્સાધનનું ખંડન કરી તે અનંતાનુબંધી કર્મોપાર્જન કરે છે. તેથી તેની યોગ્યતા રોકાઈ જાય છે, જે માર્ગપ્રાપ્તિમાં તેને બાધક બને છે. આમ, ઉભયત્રષ્ટ થયેલો શુષ્કજ્ઞાની જીવ ક્રિયાજડ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે, કારણ કે ક્રિયાજડને તો નિશ્ચય કથનોની સમજ હોતી નથી, પરંતુ શુષ્કજ્ઞાની તો નિશ્ચય કથનોનો અવળો ઉપયોગ કરી, સત્સાધનોનું ખંડન કરી પોતે ડૂબે છે અને તેના સંગમાં આવનારને પણ સત્સાધનમાર્ગેથી ચ્યુત કરાવી, ભવસાગરમાં ડુબાડે છે.

આમ, આ ગાથા ઉપરથી ફલિત થાય છે કે સંસારસાગર તરવો હોય તેણે કાં ૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૫, કડી ૫૮,૬૦ તો સ્વયં તરવા માટે સમર્થ જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, કાં તો આલંબનસાધનથી તરી શકાય એવી સાધનદશા સાધવી જોઈએ. જ્ઞાનીઓએ તો જ્ઞાનદશાને પ્રાપ્ત કરીને સંસારસમુદ્ર તરવા જેટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેથી તેવી ઉચ્ચ દશામાં બહિરંગ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, પણ આવી સાધનનિરપેક્ષ ઊંચી જ્ઞાનદશા પામવા માટે સાધન-દશા તો અવશ્ય જોઈએ જ. જ્ઞાનદશા કે સાધનદશા બન્નેમાંથી એકે ન હોય તે તો અવશ્ય ડૂબે છે, અર્થાત્ જેને તરતાં ન આવડતું હોય અને જે તરવા માટેના સાધનથી સંપન્ન ન હોય તે જીવ ડૂબે છે. વળી, આવાના સંગમાં કે નિશ્રામાં રહેનાર જીવ પણ કઈ રીતે તરી શકે? અર્થાત્ તે પણ અવશ્ય ડૂબે છે. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ કહે છે કે જે શ્રદ્ધાનમાં ભ્રષ્ટ છે, જ્ઞાનમાં ભ્રષ્ટ છે તથા ચારિત્રમાં પણ ભ્રષ્ટ છે તે ભ્રષ્ટ જીવોમાં પણ ભ્રષ્ટ છે. અન્ય જીવો કે જેઓ તેનો ઉપદેશ માને છે તેવા જીવોનો પણ તે વિનાશ કરે છે, અર્થાત્ તેમનું પણ અહિત કરે છે.^૧ આ ગાથાનું હાર્દ જણાવતાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'આ ગાથામાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આવા મતાર્થી જીવો પોતે ડૂબે છે અને તેના સંગમાં જે જે જીવો આવે છે, તેઓ પણ ડૂબે છે, કારણ જે પોતે આત્માને, આત્માના શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપને તો ઓળખતો નથી, જેને ઓળખવાનો પુરુષાર્થ પણ ઉપાડ્યો નથી, સત્ને પારખવાની વૃત્તિ નથી અને સંસારના તુચ્છ વિષયોમાં આકુળવ્યાકુળ થતો હોય છે, તેવો અજ્ઞાની શુષ્ક અધ્યાત્મી, જ્ઞાન દશા કેવી હોય તેના ભાન વગરનો અન્ય જીવને ઉપકારી કેવી રીતે થઈ શકે? જેણે પોતે હજુ રાગની દિશા તો બદલાવી નથી અને તેથી અરાગી તત્ત્વનો લક્ષ પણ નથી, તે અન્યને તારવામાં કેમ નિમિત્તભૂત થાય?'^ર

જ્ઞાનીઓ આવા જીવોને ઉપદેશે છે કે 'હે જીવ! અનાદિના કુસંસ્કારથી હજુ તને કેમ ધિક્કાર છૂટતો નથી? તું સિદ્ધ ભગવાન જેવો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા અને તારે આવા અવતાર લેવા પડે એ કેવું શરમજનક છે! તારો અતીન્દ્રિય આનંદ તારામાં છે અને તું પરપદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ કરી ભવોભવ ભટકે એ કેવું શરમજનક છે! હવે આવા અવતાર લેવાનું બસ કર! તારા ચૈતન્યનિધાનને ખોલીને આ શરમજનક જન્મોનો અંત લાવ. મનુષ્ય ગતિમાં તને પાંચ ઇન્દ્રિયો મળી છે, જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે, ચિંતનશક્તિ વિકસિત છે; તો સત્સાધન દ્વારા સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ પ્રગટાવી, વિભાવ ટાળી, નિજ અનંત જ્ઞાન-ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ સત્વરે કર. અનંત કાળથી કર્મના સંયોગે રહેલું છતાં તેનાથી જે

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'દર્શનપાહુડ', ગાથા ૮ 'जो दंसणेसु भट्टा णाणे भट्टा चरित्त भट्टा य । एदे भट्ट वि भट्टा सेसं पि जणं विणासंति ।।' ૨- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (લિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૧૧૬ અલિપ્ત રહ્યું છે એવું તારું શુદ્ધ સ્વરૂપ તારી પ્રતીક્ષા કરે છે. તેથી તું સત્સાધનના ખંડનથી નિવર્ત અને સાધનદશા કેળવી જ્ઞાનદશા પ્રગટાવ. જો આ પ્રમાશે અભ્યાસ કરશે તો તું તારા લક્ષ તરફની યાત્રામાં દઢતાપૂર્વક ત્વરાથી પ્રગતિ કરી તારું ઇષ્ટ ધ્યેય પાર પાડી શકશે. માટે હે ભવ્ય! સત્સાધનમાં પ્રવર્તમાન થઈ જ્ઞાનદશાને સાધ અને એવા જ જીવોનો સંગ કર કે જેમને જ્ઞાનદશા પ્રગટી હોય કે જેઓ સાધનદશાનું અવલંબન લઈ જ્ઞાનદશા પ્રગટાવવાનો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા હોય.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'જ્ઞાનદશા પામે નહીં, અસત્સંગને જોર; હૃદય શુષ્ક છે જેહનું, મિથ્યાતમ મહા ઘોર. ઉપશમ ને વૈરાગ્ય એ, સાઘનદશા ન કાંઇ; જેથી નિજગુણ નવ લહે, સુવિચારે ઘટમાંહિ. ઉદ્ધતાઇ આદિ ઘણા, દોષે મૂર્છિત ચિત્ત; પામે તેનો સંગ જે, સુખી ન થાયે ખચીત. અનેકાંત સમજે નહીં, એકાંતિક પણ નાંહિ; એવા સોબતીઓ સહિત, તે બૂડે ભવ માંઠી.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૦ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૧૭-૧૨૦)

א ננו שעת תוצאו, הסאותום זוס. עוא חוצ עלאוצה, אח אנגזולואוס.

ગાથા ૩૦માં કહ્યું હતું કે જેઓ જ્ઞાનદશા કે સાધનદશા પામ્યા નથી એવા ભૂમિકા શુષ્ક-અધ્યાત્મી ગુરુ કે કહેવાતા સાધકોનો સંગ ભવસાગરમાં ડુબાડનાર છે. શુષ્કજ્ઞાની - નિશ્વયાભાસી જીવ આત્માર્થ પામી શકતા નથી. આવા જીવોની ગણતરી પણ શ્રીમદે મતાર્થીમાં કરી છે. તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

> 'એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ; પામે નહિ પરમાર્થને, અન્–અધિકારીમાં જ.' (૩૧)

એ જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્તે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ, તેને જેમ કુળ-અર્થ ધર્માદિથી મતાર્થતા છે, તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્ક્રમતનો આગ્રહ છે, માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં, અને અન્અધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય. (39)

ભાવાર્થ શુષ્કજ્ઞાની જીવ પણ મતાર્થમાં જ પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ તે પોતાના મતને ભાવાર્થ સાચવવામાં રોકાઈ જવાથી આત્માર્થ ચૂકી જાય છે અને પરમાર્થને યામી શકતો નથી. પ્રસ્તુત ગાથાની પ્રથમ પંક્તિમાં 'પણ' શબ્દ દ્વારા શ્રીમદે એમ સૂચન કર્યું છે કે જેમ પૂર્વની ગાથાઓમાં (૨૪-૨૮) વર્શવેલ વ્યવહારાભાસી - ક્રિયાજડ જીવની ગણના મતાર્થીમાં થાય છે, તેમ નિશ્વયાભાસી - શુષ્કજ્ઞાનીની ગણના પણ મતાર્થીમાં જ થાય છે. જેમ ક્રિયાજડ જીવો દષ્ટિરાગથી પોતાના કુળગુરુ, કુળધર્મ આદિના આગ્રહી હોય છે, પોતાના મત-વેષના આગ્રહી હોય છે, તેથી મતાર્થમાં વર્તે છે; તેમ શુષ્કજ્ઞાની જીવો પણ સ્વચ્છંદે અધ્યાત્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરી, નિશ્વયનયાત્મક બોલો શીખી, તે શબ્દોના ભાવનો અંતરમાં સ્પર્શ થવા દીધા વિના તેનો આગ્રહ કરે છે તથા લોકમાં પોતાનાં માન-મોટાઈ આદિ સુરક્ષિત રાખવા માટે પોતાના મતને મૂકતા નથી અને મતાર્થમાં જ વર્ત્યા કરે છે. આ બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવો પોતાને સાચા પરમાર્થી માને-મનાવે છે, પરંતુ જ્યાં મતાર્થ હોય ત્યાં સત્યાર્થ નહીં હોવાના કારણે તેઓ પરમાર્થને પામી શકતા નથી. આમ, તેઓ ધર્મ માટે અપાત્ર ઠરે છે.

મતાર્થી જીવોનું લક્ષ માત્ર લૌકિક હોવાથી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર તથા સાધ્ય-સાધનનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરવામાં અસમર્થ નીવડે છે, તેથી એકાંત પક્ષને ગ્રહી તેઓ માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે. વળી, પોતાના માન માટે તેઓ ધર્મના નામે આગ્રહ કરી,

ગાથા

પોતાનો પક્ષ એવો દઢ કરે છે કે તેમને સાચું સમજવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી અને પરિણામે તેઓ આત્મપરિણામરૂપ પરમાર્થને પામી શકતા નથી. ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની એ બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવો પરમાર્થરૂપ રાજમાર્ગને ચૂકી પોતાના મતના વર્તુળમાં એવા સપડાઈ જાય છે કે તેઓ માર્ગ પામવાને અનધિકારી - અપાત્ર -અયોગ્ય બની જાય છે. આમ, શ્રીમદે આ ગાથામાં ગર્ભિતપણે સૂચવ્યું છે કે પરમાર્થ પામવાનો અધિકારી માત્ર આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ જ છે.

મતાર્થી જીવને આત્માનો લક્ષ નહીં હોવાથી તથા માનની કામના રહેતી વિશેષાર્થ હોવાથી, લોકમાં પોતાનાં માન-મોટાઈ આદિ સુરક્ષિત રહે એવી ઇચ્છાથી તે પોતાના મતનો આગહ મૂકતો નથી, માટે તેને પરમાર્થમાર્ગની સાચી સૂઝ પડતી નથી અને તેનાં બધાં સાધનો મોક્ષાર્થે નિષ્ફળ નીવડે છે. તેની માન્યતા અને પ્રવૃત્તિ એવી હોય છે કે જેથી તે જ્ઞાન પામવાને અધિકારી થતો નથી. બરાબર તાકીને લક્ષ્ય પ્રત્યે બાજા છોડવામાં આવે તો તે લક્ષ્ય અવશ્ય વીંધાય છે, પજા જો લક્ષ્યનું અનુસંધાન કર્યા વિના બાણ છોડવામાં આવે તો નિશાન ચૂકી જવાય છે; તેમ પરમાર્થલક્ષે સત્સાધન કરે તો તેનો ઉપયોગ અંતર્મુખ થાય અને સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાય, પરંત પરમાર્થલક્ષના અનસંધાન વિના થયેલા મતાર્થી જીવના સર્વ પ્રયત્નો પરમાર્થે નિષ્કળ જાય છે. તેની સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓની પાછળ માન અને મત સાચવવાની જ વૃત્તિ હોય છે. તે દાન આપે તોપણ પોતાની પ્રશંસા માટે આપે છે અને તે માટે પાત્ર-અપાત્રનો વિચાર પણ કરતો નથી; તપ કરે તોપણ માનપાન વધે તેવા હેતપર્વક કરે છે. પણ તે પોતાનાં પરિશામોની તપાસ કરતો નથી; તે પૂજા-પ્રભાવનાદિ કરે તોપણ સમાજમાં પોતાના વખાશ થાય એ માટે કરે છે, પરંતુ તેનાં પરમાર્થપ્રયોજન પ્રત્યે લક્ષ કરતો નથી; ગુર્વાદિને વંદન, સ્તુતિ આદિ કરે તોપણ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામવાનો તેનો હેત્ હોય છે, પણ તેમનો આશ્રય ગહી પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરતો નથી: શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે તોપણ બીજાઓને સંભળાવી પ્રશંસા મેળવવાની કામના હોય છે. પણ તે શાસ્ત્રોના પરમાર્થને અંતરમાં અવધારતો નથી. આમ, તેના સર્વ પ્રયત્નો અવળી દિશામાં વળે છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે માનાદિ પોષવા અર્થે કરે છે, ઘટાડવા માટે નહીં. તેની સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં મોટાઈનો ભાવ હોવાથી અને વિભાવથી છુટવારૂપ તથા સ્વભાવમાં સ્થિતિ થવારૂપ પરમાર્થપ્રાપ્તિનો ભાવ નહીં હોવાથી તેના તે સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે. તેથી જ ગણિશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે કહ્યું છે -

> 'દ્રવ્યકિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાચી **રે;** પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી રે.'^૧

૧- ગણિશ્રી દેવચંદ્રજીરચિત, 'વિહરમાન જિન સ્તવન', શ્રી સુબાહુ ભગવાનનું સ્તવન, કડી દ

જેની પરિણતિ વિભાવમાં રાચે છે, તેને વંદન-પૂજન આદિ દ્રવ્યક્રિયાઓ, યમ-નિયમાદિ સાધનો, વિધિ-વિધાનો તથા આગમો(શાસ્ત્રો)નું વાંચન આદિ નિષ્ફળ થયાં છે, અવંચક થયાં નથી. આ સાધનો વડે પરિણતિ સ્વભાવમાં વળે તો જ સર્વ પુરુષાર્થ સફળ થાય છે.

પ્રસ્તુત ગાથામાં શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવની બાહ્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલી અંતરંગ વૃત્તિ બતાવી છે. સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રાભ્યાસનો બોધ કર્યો છે. શાસ્ત્રના અવલંબને આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ વિચારજ્ઞા થાય છે, તત્ત્વનો નિઃશંક નિર્ણય થાય છે અને સ્વભાવનો અત્યંત મહિમા આવે છે. આત્મવિકાસના પંથે આગળ વધતાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ થાય છે. સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ ઉપર પદાર્પજ્ઞ થતાં જ્ઞાનીદશા પ્રગટે છે. આમ, શાસ્ત્રાભ્યાસ નિજજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી નીવડે છે. પરંતુ મતાર્થી જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ દારા પોતાનું આત્મકલ્યાજ્ઞ કરવાનો મૂળ હેતુ ચૂકી જાય છે. તે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં તત્પર રહે છે અને શીખવું, શીખવવું, યાદ કરવું, ભણવું, વાંચવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓમાં ઉપયોગને રમાડે છે; પરંતુ તે સર્વના પરમાર્થપ્રયોજન ઉપર તેની દષ્ટિ જતી નથી. 'આ ઉપદેશમાં મને આત્માર્થે શું લાભકારી છે' તે તરફ તેનું લક્ષ જતું નથી, પજ્ઞ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને અન્યને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા રાખે છે અને જો બીજા જીવો તેની પ્રશંસા કરે તો કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે.

કેટલાક જીવો તો વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્યાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા નથી. આવા શાસ્ત્રાભ્યાસના મૂળમાં પરમાર્થપ્રયોજનનો અભાવ અને લૌકિક ભાવનો સદ્ભાવ હોય છે. તે યુક્તિપૂર્વક શબ્દનો અર્થ કરવા માટે વ્યાકરણ અવગાહે છે, વાદવિવાદ વડે મહંત થવા માટે ન્યાય અવગાહે છે તથા ચતુરાઈ બતાવવા માટે કાવ્ય અવગાહે છે. તેના અભિપ્રાયમાં વિપરીતતા હોવાથી તેની આ સર્વ કળાઓ તેને કુમાર્ગે લઈ જાય છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે અહો! કદાગ્રહને વિષે રહેલા પુરુષમાં ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે? કે જેથી તેની ચતુરાઈ દંભને માટે થાય છે, શાસ્ત્ર પાપને માટે થાય છે, બુદ્ધિની કુશળતા પ્રતારણને માટે થાય છે અને ધીરપણ ગર્વને માટે થાય છે.^૧

વળી, કેટલાક જીવોનો અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ પરલક્ષી હોવાથી તે તેમના માટે મોક્ષસાધક નીવડતો નથી. વીતરાગશ્રુતનો અભ્યાસ કરતી વખતે પોતાનાં પરિણામોનું અવલોકન થવું જોઈએ, કારણ કે અવલોકન વિના પરિણામમાં ઉત્પન્ન થતા ૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૪, શ્લોક ૧૬૫ 'दंभाय चातुर्यमघाय शास्त्रं प्रतारणाय प्रतिभापटुत्वम् । गर्वाय धीरत्वमहो गुणानामसद्भहस्थे विपरीतसृष्टिः ।।' રસને જીવ પોતે સમજી શકતો નથી અને તેથી તેનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ માત્ર ધારણારૂપે અને પરલક્ષી થઈ જાય છે. આવો પરલક્ષી અભ્યાસ વિપરીત શ્રદ્ધાને સમ્યક્ બનાવવા સમર્થ હોતો નથી. સ્વલક્ષી અભ્યાસ જ સમ્યક્ પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સ્વલક્ષી જ્ઞાન ભાવના ઊંડાણમાં જાય છે, જેથી સ્વભાવ-વિભાવની પરખ કરવાની ક્ષમતા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ પરલક્ષી જ્ઞાન તો સ્થૂળપણે ઉપર ઉપર પ્રવર્તીને માત્ર ધારણા કરે છે. સ્વલક્ષી જ્ઞાનમાં થયેલો આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય સ્વરૂપની અનન્ય રૂચિ, સ્વરૂપનો અચિંત્ય મહિમા અને અંતર્મુખી પુરુષાર્થનું જોર ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે પરલક્ષી જ્ઞાનમાં થયેલો સ્વરૂપનો નિર્ણય રુચિ, મહિમા કે પુરુષાર્થ જાગૃત કરી શકતો નથી. આમ, સ્વલક્ષી જ્ઞાન જ સ્વરૂપસ્થિરતાનું કારણ થઈ શકે છે.

નિજહિતની તીવ્ર ભાવનાના કારશે આત્માર્થી જીવ જ્યારે અવલોકનની ભૂમિકામાં આવે છે ત્યારે પોતાનામાં ચાલતાં પરિશામોને સમજવાનો અભ્યાસ ચાલે છે. વારંવાર અવલોકન કરતાં તેને પોતાનામાં અનેક પ્રકારના અવગુશો દેખાય છે. અવગુશ ટાળવાના લક્ષવાળા જીવને અનેક પ્રકારના વિભાવભાવોમાં આકુળતાનો અનુભવ થાય છે, તે તે ભાવોની અરુચિ જન્મે છે અને ત્યાંથી ખસવાની સહજ વૃત્તિ ઉદ્દભવે છે; પશ જેના લક્ષમાં આત્મકલ્યાશની ભાવના નહીં પશ માનાદિની જ કામના છે એવા શબ્દજ્ઞાની -શુષ્કજ્ઞાનીને વિભાવનો કંટાળો હોતો નથી. તે માન મેળવવાના પ્રયત્નમાં જ પોતાનો કાળ વિતાવે છે. બહિર્મુખતાના કારશે તેનો સર્વ અભ્યાસ પરમાર્થપ્રાપ્તિ અર્થે નહીં પશ લોકરંજન અર્થે હોય છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ લખે છે –

'કોઇ કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી શુષ્કજ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ કંઇ વિશેષ વર્તતો હોવાથી, તેનામાં બુદ્ધિ ચાતુર્ચ, તર્કશક્તિ અને સમજાવવાની આકર્ષક શૈલી, શુભ વાચાવર્ગણાના યોગથી શબ્દનો ધોધ અને આડંબર અને શુભ નામકર્મના ઉદયથી આકર્ષક દેહ, મધુર કંઠ એ આદિની ઉપલબ્ધિ હોય છે. બાહ્ય દષ્ટિએ જોનાર મનુષ્યો આથી તેમની તર્કશક્તિ (જે દૂષિત છે) અને વાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે અને તેના અનન્ય ભક્ત બને છે.

અજ્ઞાની ભોળા જીવ આ શુષ્ક અધ્યાત્મીની વાણીમાં અપૂર્વતા જુએ છે, તેથી વાણીને અપૂર્વ વાણી કહે છે, (દોષિત) શુષ્ક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરતાં હોવા છતાં તેને અધ્યાત્મયોગી કહે છે.^{'૧}

ભાવરસની આર્દ્રતા વિનાના શુષ્કજ્ઞાનીઓ જ્યારે તર્ક કે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પોતાનું બુદ્ધિબળ બતાવવા મંડી પડે છે, ત્યારે સત્યશોધનની નિષ્ઠાને બદલે પોતાનું કહેલું જ ખરું છે એવું સિદ્ધ કરવાની લાલચમાં પડી જાય છે. પછી તો ભામક ૧- શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (વિશેષાર્થ સહિત)', ચોથી આવૃત્તિ, પૃ.૧૧૯ દલીલો, મરડી-મચડીને કરાતા શાસ્ત્રોના અર્થો અને પોતાના અભિપ્રાયને સાચો ઠરાવવા માટે લેવાતા કુતર્કના આશ્રયના કારણે સત્યશોધન એક બાજુ ઉપર રહી જાય છે. અહીં તર્કશાસ્ત્ર ઉપર આક્ષેપ કરવાનું લક્ષ નથી, પરંતુ જ્ઞાની કહેવડાવવાની મીઠાશના કારણે મતાર્થી જે રીતે તેનો ઉપયોગ કરે છે, તે રીતે તે તત્ત્વને પામી શકતો નથી. ઊલટું તેના દ્વારા દુરાગ્રહનાબૂદી અને સત્શોધનવૃત્તિના સ્થાને વાડાભેદ, ખેંચતાણ વગેરે દ્વારા પોતાના અભિપ્રાયને સાચો ઠરાવવાની અહંવૃત્તિને પોષણ જ મળે છે. આમ, મતાર્થીના આચરણાદિમાં સત્યશોધનના સ્થાને ઠેકાણે ઠેકાણે વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન અને મતાગ્રહ હોય છે. આ વિષે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે –

'કેઇ નિજદોષને ગોપવા, રોપવા કેઇ મતકંદ રે; ધર્મની દેશના પાલટે, સત્ય ભાસે નહીં મંદ રે.'^૧

કેટલાક શાસ્ત્રાભ્યાસી શુષ્કજ્ઞાની જીવો પોતાના દોષને છુપાવવા માટે, પોતાના મતરૂપી કંદને રોપવા માટે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે, લોકો પોતાને માને-પૂજે તે માટે ભોળા જીવોને પોતાના પક્ષમાં ભેળવવાના હેતુપૂર્વક ધર્મની મૂળ દેશનાને પોતાના શબ્દજ્ઞાનથી મચડી નાખે છે. આમ, મોક્ષમાર્ગના હેતુભૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરમાર્થમાર્ગનો ઉચ્છેદ કરી, લોકરંજન માર્ગ તેઓ સ્થાપતા હોય છે.

શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીને જ્ઞાની કહેવડાવવાની ઇચ્છા તેમજ માન, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, સત્કાર આદિની કામના એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે પોતાની એકાંત મૂઢ માન્યતાને સત્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે શાસ્ત્રોનું અવલંબન લઈ, અમુક શાસ્ત્રવચનોનું ખંડન કરે છે અને અમુક શાસ્ત્રવચનોનું વિપરીત અર્થઘટન કરે છે. તે શાસ્ત્રોમાંથી અવનવા પ્રમાણો શોધી કાઢી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે. જિનમાર્ગથી વિપરીત કરેલી પોતાની પ્રરૂપણામાં કોઈ ભૂલ બતાવે તોપણ પરમાર્થલક્ષનો અભાવ હોવાથી તેને તે સ્વીકારતો નથી. તેને પરમાર્થપ્રાપ્તિનો પંથ બતાવવામાં આવે તોપણ તે માનને વશ થઈને તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે અને પરિણામે માનની ગાઢ અસર હેઠળ તે પરમાર્થ પામી શક્તો નથી.

લોકોમાં પોતાનાં માન-મોટાઈ સુરક્ષિત રાખવા અર્થે તે સત્શિક્ષાની ઉપેક્ષા કરી પોતાના મતનો જ આગ્રહ દઢ કરે છે. જ્યાં સંપ્રદાય કે ગચ્છનો કદાગ્રહ જાગે છે ત્યાં અનેકાંતવાદિતા ભુલાઈ જાય છે. પોતાના અભિપ્રાયનો આગ્રહ એવો દઢ થઈ ગયો હોય છે કે તેને પોતાની માન્યતાવાળી વાત જ સાચી લાગે છે અને તે સિવાય અન્યથા કે અન્યત્ર સત્ય હોઈ શકે એવો ખ્યાલ પણ તેને આવી શકતો નથી. આમ, વિશાળ બુદ્ધિ અને મધ્યસ્થતાના અભાવે તેનો મતાગ્રહ એવો દઢ થઈ જાય છે કે તે એકાંતવાદી બને છે. તેના દૂષિત જ્ઞાનના યોગે એવો દુરાગ્રહ બંધાઈ જાય છે કે આ પોતાનો

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૧, કડી ૯

દુરાઞહ છે એટલું સમજી શકવાની યોગ્યતા પશ તે ખોઈ બેસે છે અને પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક અધિકારીપણું પણ તે પ્રગટાવી શકતો નથી. આ સર્વ કારણોને લીધે શુષ્કજ્ઞાનીને પરમાર્થ માટે અનધિકારી કહ્યો છે.

અધિકારીપણું એ એક વિશેષ પ્રકારનું આંતરિક પરિશમન છે. જે જીવ અધિકારી છે તે તો માનાદિથી છૂટવાના જ પ્રયાસ કરે છે. તેને માનાદિમાં કદી પણ મીઠાશ લાગતી નથી, પણ ખેદ થાય છે. તે તેમાં રાજી થતો નથી, પરંતુ તેનાથી છુટાય એવા પ્રયત્નો આદરે છે. તે શાસ્ત્રના બોધને પોતાના અભિપ્રાયમાં સ્થિર કરી પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરે છે. શાસ્ત્રની સમજને ઉદયપ્રસંગે જાગૃત કરી, નિજાવલોકન, ભેદજ્ઞાન અને સ્વરૂષસન્મુખતાના પ્રયત્નો કરે છે. આત્મહિતની નિષ્ઠા અને ઉત્કંઠાના કારણે તે યથાર્થ પ્રયોગશીલતા દ્વારા પરમાર્થપ્રાપ્તિ તરફ આગળ વધે છે. અધિકારી જીવના જીવનમાં પરમાર્થપ્રાપ્તિનો સત્પુરુષાર્થ જ અગિમતા પામે છે. પરંતુ જેને પરમાર્થપ્રાપ્તિનો નિર્ણય થયો ન હોય, પુરુષાર્થ ઉલ્લસ્યો ન હોય, માનાદિનાં કારણોમાં અને પરિણામોમાં હજી મીઠાશ વર્તતી હોવાથી તેનાથી રહિત થવાની લગની લાગી ન હોય તે જીવ પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનધિકારી છે.

અનધિકારી જીવ પરમાર્થનિર્ભર રહેવાને બદલે માનાદિ ઉપર નિર્ભર હોય છે. પોતે બાંધેલી કલ્પના અનુસાર તે માનાદિ પ્રાપ્ત કરવા-સાચવવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેને માનાદિ મળે તો એમાં રસ આવે છે, મીઠાશ લાગે છે, એમાં તે તન્મય થઈ જાય છે. તેની વૃત્તિ માનમાં ઘોળાયા કરતી હોવાથી તેને પરમાર્થપ્રાપ્તિનો ઉત્સાહ અને દરકાર હોતાં નથી. તેનું વીર્ય માનાદિની પ્રાપ્તિ તરફ વળે છે, પરંતુ પરમાર્થ તરફ વળતું નથી. સહજ જ્ઞાન અને સહજ આનંદ આદિ અનંત ગુણોથી ભરપુર નિજચૈતન્યના -ત્રિકાળી શુદ્ધ ધ્રુવ જ્ઞાયક આત્માના યથાર્થ માહાત્મ્ય વિના તેની દષ્ટિ ત્યાં જામતી નથી. અનધિકારી જીવને નિજ ઉત્તમ પદ માટે ઝુરણા થતી નથી. એક પરમાર્થપ્રાપ્તિનું જ કાર્ય કરવાનું છે એમ તેને અંતરમાં ભાસતું નથી. પરમાર્થપ્રાપ્તિના લક્ષ વિના તેનો સઘળો શાસ્ત્રાભ્યાસ નિરર્થક નીવડે છે. તે પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની વાત વાંચે-સાંભળે છે, પરંતુ તેને પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ કરવામાં ઉમળકો આવતો નથી. તે 'આત્મા સુખાદિ અનંત ગુણસંપન્ન છે' એમ કહે છે, પરંતુ અંતરમાં તો એમ જ માને છે કે માનાદિમાં સુખ છે. 'હું પૂર્શ પ્રભુ છું' એમ બોલવા છતાં તેને આત્માની મહત્તા નથી આવતી, પરંતુ પોતાની મહત્તા સ્થાપવા બાહ્યમાં ભમે છે. 'માનાદિ મેળવું તો હું કંઈક કહેવાઉં' એમ માની તે માનેચ્છાની પર્તિના પ્રયત્ન કરે છે. માનાદિના બંધનમાં <mark>અસ્ત હોવાથી તે પરમાર્થનું મુખ્ય કામ કરતો નથી અને</mark> વિપરીત પુરુષાર્થના કારણે ભવાટવીમાં ઘોર રઝળપાટ કરે છે.

જેનું ચિત્ત ચાર ગતિનાં પરિભ્રમણરૂપ દુઃખથી ખેદ પામ્યું હોય અને માનાદિ વિભાવનો ખરેખરો થાક લાગ્યો હોય, તે જીવ પરમાર્થપ્રાપ્તિનો અધિકારી છે. પરંતુ જેને ભવભ્રમણનો ભય લાગતો ન હોય, માનમાં હજી મજા આવતી હોય, મોટપમાં સુખ લાગતું હોય; તેને પરમાર્થપ્રાપ્તિનું અધિકારીપણું નથી, તેનામાં પાત્રતા જ પ્રગટી નથી. પરમાર્થપ્રાપ્તિનો અનુત્સાહ અને માનના ઉત્સાહથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઢળવાનો નકાર અને બંધન તરફ ઢળવાનું જોર આવે છે અને એ જ તેના મિથ્યાત્વનું પ્રબળપણું દર્શાવે છે. તે જ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરે છે અને તેના અંતર-આશયમાં તીવ્ર માન ભર્યું છે, તેથી તેને અનંત સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

પોતાને જ્ઞાની ગણાવવાની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્ક મતનો આઅહ નહીં છોડનાર શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થમાં પ્રવર્તન કરી આત્માર્થ ચૂકી જાય છે અને તેથી પોતે તો ભવ-સમુદ્રમાં બૂડે જ છે, પણ પોતાના સંગમાં આવનાર પોતાના આશ્રિત જનોનો, પોતાનો ઉપદેશ સાંભળીને તદનુસાર વર્તન કરનારા ભોળા જીવોનાં અકલ્યાણમાં પણ પોતે નિમિત્ત બને છે. 'શ્રી સુયગડાંગ સૂત્ર'માં કહ્યું છે કે એક અંધ માણસ અન્ય આંધળાને દોરી જાય તો વિવક્ષિત માર્ગથી જુદા જ માર્ગે લઈ જાય છે. દોરવણી આપનાર અને દોરવણી લેનાર બન્ને અંધ હોય ત્યાં ધારેલ સ્થાનકે પહોંચવાનો સંભવ જ નથી.^૧

લૌકિક વલણના કારણે શુષ્કજ્ઞાની જીવ સ્વ-પરનાં અહિતનું નિમિત્ત થાય છે. તે પરમાર્થને પામતો તો નથી અને પામી શકે એવી તેની યોગ્યતાનો પણ નાશ થઈ ગયો હોય છે. અનધિકારીપણાના કારણે તેની વૃત્તિ નિજસ્વરૂપની સાધનામાં કાં તો પ્રવૃત્ત જ થતી નથી અથવા એટલી મંદપણે પ્રવૃત્ત થાય છે કે જેથી થોડા વખતમાં તે વૃત્તિ નિષ્ક્રિય થઈ સ્વયં સમાપ્ત થઈ જાય છે. તથારૂપ યોગ્યતાના અભાવના કારણે આવો જીવ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે. જો તે સર્વ શક્તિથી પરમાર્થનો લક્ષ રાખીને, લૌકિક અભિનિવેશનો ત્યાગ કરીને, માનાદિ કામના છોડી, નિજ આત્મકલ્યાણની વિચારણામાં પ્રવર્તે તો તેને અવશ્ય શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. જ્ઞાનીઓ પ્રેરણા આપતાં કહે છે કે –

'હે જીવ! માનાદિથી હટી અંતર્મુખ થા. તારી અંદર તારી પ્રભુતાનો પરિચય કર. તું તો પૂર્જ્ઞાનંદનો નાથ છે. તારામાં શું અપૂર્જ્ઞતા છે કે તારે મહાન થવા લોકાદરની સહાય લેવી પડે? તું તો સુખ-શાંતિનો ભંડાર છે. કોઈએ તારો વૈભવ છીનવી નથી લીધો. માનાદિને સુખ-શાંતિનું કારણ માનીને તું નાહકની તેની ગુલામી ૧- જુઓ : 'શ્રી સુયગડાંગ સૂત્ર', શ્રુતસ્કંધ ૧, અધ્યયન ૧, ઉદ્દેશ ૨, ગાથા ૧૯ 'અંઘે અંઘં पहं णेति दूरमद्धाण गच्छती । आवज्जे उप्पधं जंतो अदुवा पंथाणुगामिते ।।' કરી રહ્યો છે. માનાદિ પ્રત્યેના વલણમાં અને તે સંબંધીના વિકલ્પોમાં તો ક્લેશ અને વ્યાકળતા છે. જેમ પાણીનું બંદ રેતીમાં પડે તો ચુસાઈ જાય છે અને કમળના ફૂલ ઉપર પડતાં તે મોતીની જેમ શોભી ઊઠે છે, તેમ તું તારા જ્ઞાનોપયોગને માનાદિમાં વેડફ્શે તો ચુસાઈ જશે, તારી અમૂલ્ય સંપત્તિ વ્યર્થ જશે; પરંતુ જો તું તેને પરમાર્થ-પ્રાપ્તિના માર્ગે વાળશે તો તે મોતીની જેમ શોભી ઊઠશે. માટે હે વત્સ! તું માનાદિનો ત્યાગ કર અને પરમાર્થપ્રાપ્તિનો ઉદ્યમ કર, જેથી તારા ભવનો છેદ થાય. આવો મનુષ્ય-અવતાર મળ્યો છે તો ભવનો છેદ કરી તેને સાર્થક કર. ચાર ગતિના ભવભ્રમણનો અભાવ કરવા માટે જ આ અવતાર મળ્યો છે. આત્મહિતનું મહાન કાર્ય તારે સાધવાનું છે. માનાદિના પ્રસંગોમાં આત્માને રોકી રાખશે તો પરમાર્થપ્રાપ્તિના મહાન કાર્યને તું કયારે સાધી શકશે? તેથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિનો પિપાસુ થઈને તું માનાદિને છેદવાનો ઉપાય કર. માનાદિથી પરાભવ ન પામતાં તેની સામે પૂરજોશથી બળ વાપર. માનાદિને હટાવી દેવાના ઉત્સાહપર્વકના પુરુષાર્થથી તારા અંતરમાં કોઈ અપૂર્વ શક્તિ પ્રગટ થશે. આ બળ અનેક બળને મેળવશે અને ટુંકા વખતમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ ઊપડશે. જો તું માનાદિની સ્પહા છોડી, જ્ઞાનીના પરમાર્થમાર્ગનો આશ્રય ગ્રહશ કરશે, પડવાના ભયંકર સ્થાનકે સાવચેત રહેશે તો તું તથારૂપ સામર્થ્ય વિસ્તારી નિજપદને પામશે, અનંત સુખાદિ ગુશોનાં નિધાન પ્રગટશે, શુદ્ધ પૂર્શ અનંત ગુશોનો ભોગવટો સાદિ અનંત કાળ પર્યંત તને થતો રહેશે. માટે હે જીવ! માનાદિથી તં અત્યંત ઉપેક્ષિત થા અને તારી સર્વ શક્તિને પરમાર્થપ્રાપ્તિની સાધનામાં જોડ.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે -

'એ પણ જીવ મતાર્થમાં, હું જગ થાઉ પ્રસિદ્ધ; તે માટે તન ધન દઈ, કામ નામનું કીધ. એમ અનેક પ્રકારથી **લિજમાલાદિ કાજ;** કરે ઘણું પણ વ્યર્થ તે, ભવ વૃદ્ધિનો સાજ. પુદ્દગલ અભિલાષા વડે, તપ જપ કરે અનેક; પામે નહિ પરમાર્થને, ખોટી રાખે ટેક. ભવાભિનંદી લક્ષણો, જેમાં ઘણાં ભર્યાં જ; તે ન લહે જિન માર્ગને, અન-અદ્યિકારીમાં જ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૦-૨૨૧ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૨૧-૧૨૪)

חוֹנ ז עוֹע פע גוו תחו, חונ איז ג מיזיא, זיז איניי ח אינת אחו, אי אחוני ז הייזי

ભૂમિકા ગાથા ૩૧માં કહ્યું કે ઉપર કહ્યા તે જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્તે છે, કારણ ભૂમિકા કે તેને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ હોય છે. આવો જીવ પણ પરમાર્થને પામતો નથી અને અનધિકારી જીવમાં ગણના પામે છે.

શ્રીમદે ગાથા ૨૪ થી ૩૧ સુધીમાં મતાર્થી જીવોનાં, કિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ જણાવ્યાં. ક્રિયાજડ મતાર્થી જીવનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું કે આત્મજ્ઞાનરહિત બાહ્યત્યાગીમાં સદ્ગુરુની માન્યતા, કુળગુરુનું મમત્વ, સદ્ગુરુના યોગમાં વિમુખતા, જિનેશ્વરના બાહ્ય રૂપમાં તેમના સ્વરૂપની કલ્પના, દેવાદિ ગતિના ભાંગાઓમાં શ્રુતજ્ઞાનની માન્યતા, પોતાના માનેલ મત-વેષથી જ મુક્તિ છે તેવો આગ્રહ, વૃત્તિનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના માત્ર બાહ્ય વ્રત-તપનો અહંકાર ઇત્યાદિ કારણે તેવા જીવો આત્મજ્ઞાનના અનધિકારી છે; તથા શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહ્યું કે નિશ્વયનયનું માત્ર વાણીમાં ગ્રહણ, સદ્વ્યવહારનું ઉત્થાપન, સ્વચ્છંદપ્રવર્તન, પોતાનાં માન અને મતને સાચવવાની જ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વગેરે કારણે તેવા જીવો આત્મ-જ્ઞાનના અનધિકારી છે. આમ, બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવોનાં લક્ષણો બતાવીને તેમને પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે અપાત્ર જણાવ્યા. હવે આ ગાથામાં શ્રીમદ્ મતાર્થી જીવનાં સામાન્ય લક્ષણ જણાવે છે –

ગાથા 'નહિ કષાચ ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય; ગાથા સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય.' (૩૨)

એને કોઇ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાય પાતળા પડ્યા નથી, તેમ જેને અર્થ અંતરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરળપણું જેને રહ્યું નથી, તેમ સત્યાસત્ય તુલના કરવાને જેને અપસપાતદષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા મોસમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું તેનું ભાગ્ય ન સમજવું. (૩૨)

ભાવાર્થ મતાર્થી જીવને લાગુ પડતાં ગુણ-અભાવરૂપ લક્ષણ પ્રકાશતાં શ્રીમદ્દ કહે છે ભાવાર્થ કે જેને કષાયની ઉપશાંતતા નથી, અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, સરળતા તથા મધ્યસ્થતાના ગુણ જેના અંતરમાં આવિર્ભાવ પામ્યા નથી તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગી છે, કારણ કે તે જન્મ-જરા-મરણછેદક પરમાર્થમાર્ગ પામી શકે તેમ નથી. સદ્ભાગ્યવંત જીવ જ પરમાર્થમાર્ગને પામી શકે છે, પરંતુ ઉપર્યુક્ત દોષોની વિદ્યમાનતા જે જીવમાં હોય છે, તે જીવને જન્મ-જરા-મરણને છેદવા જેટલું વીર્ય પ્રગટતું નથી અને તેથી પોતાના હીન પુરુષાર્થના કારણે તે પરમાર્થને પામી શકતો નથી, માટે તેને ભાગ્યહીન - દુર્ભાગી કહ્યો છે.

(૧) મતાર્થી જીવે કખાયોને પાતળા પાડ્યા નથી, અર્થાત્ તેના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ કખાયો શાંત થયા નથી. પરિણામમાં કખાયનું ઉગ્રપણું હોવાથી ચિત્ત અશાંત, ચંચળ અને મલિન રહે છે અને તેથી તે આત્માર્થ સાધવા માટે અસમર્થ છે. આત્મકલ્યાણ માટે શાંત, ગંભીર પરિણામની આવશ્યકતા રહે છે. જેનું ચિત્ત નજીવા સારા-માઠા પ્રસંગમાં કાં તો હરખના હિલોળે ચડી જાય, કાં તો શોકની ગર્તામાં ઊતરી જાય, તેવો જીવ અંતર્મુખી વીતરાગી પુરુષાર્થ આદરી શકતો નથી.

(૨) મતાર્થી જીવને અંતરંગ વૈરાગ્ય ન હોવાથી બહારના વિષયમાં તેની વૃત્તિ ઉછાળા માર્યા કરે છે. ભ્રાંતિના કારણે સુખરૂપ ભાસતા સંસારી પ્રસંગો અને પ્રકારોમાં તેને વહાલપ વર્તે છે. આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે વિષયોની લોલુપતાથી અને તેના કુતૂહલથી વિરક્ત પરિણામ હોવાં ઘટે છે, પરંતુ જેને હજી સંસારના ભોગોમાં મીઠાશ વર્તે છે, તે જીવ અંતર્મુખી વીતરાગી પુરુષાર્થ આદરી શકતો નથી.

(૩) મતાર્થી જીવનાં પરિજ્ઞામોમાં સરળતા નથી, અર્થાત્ તેનામાં ગુજ્ઞગ્રહજ્ઞ કરવારૂપ અને દોષસ્વીકાર કરવારૂપ કોમળપણું હોતું નથી. આત્મકલ્યાજ્ઞ સાધવા માટે ગુજ઼ને ઓળખવારૂપ અને તેને ગ્રહજ્ઞ કરવારૂપ રુચિપૂર્વકની વૃત્તિ આવશ્યક છે. જેને દોષ-સ્વીકાર કરવારૂપ સરળપણું વર્તતું નથી, તે જીવ અંતર્મુખી વીતરાગી પુરુષાર્થ આદરી શકતો નથી.

(૪) મતાર્થી જીવને સાચા-ખોટાની તુલના કરવાની નિષ્પક્ષપાતદષ્ટિ હોતી નથી. આત્માર્થ સાધવા માટે જીવે દુરાગ્રહ, મતાગ્રહ આદિ મિથ્યાગ્રહથી મુક્ત એવી અપક્ષપાતદષ્ટિ કેળવવી ઘટે છે. પરંતુ મતાર્થી જીવ દષ્ટિરાગના કારણે પોતાની આંધળી માન્યતાઓના હઠાગ્રહને દઢતાનું નામ આપે છે. જે જીવે સત્યાસત્યને યથાર્થપણે જાણવાવાળી, પક્ષપાત વિનાની તટસ્થદષ્ટિ કેળવી નથી, તે જીવ અંતર્મુખી વીતરાગી પુરુષાર્થ આદરી શકતો નથી.

આમ, અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા છતાં મોક્ષમાર્ગ પામવા યોગ્ય ગુજ્ઞોનો અભાવ હોવાથી મતાર્થી જીવ અપાત્ર - અનધિકારી છે; અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ ગુજ્ઞોનો ઉદય તેના અંતરમાં થતો નથી, ત્યાં સુધી તે આત્માર્થ સાધવાને અસમર્થ રહે છે. **હિશ્લેષાર્થી** સિંહણનું દૂધ જેમ માટીના વાસણમાં ટકે નહીં, તે માટે તો સુવર્ણનું પાત્ર જ જોઈએ; તેમ આત્મજ્ઞાન પ્રગટી શકે અને ટકી શકે એવી પાત્રતા માટે જીવમાં તદ્દયોગ્ય ગુણસંપત્તિની આવશ્યકતા રહે છે. પાત્રતા એટલે કષાય તરફના વલણનું ટળવું અને ઉપશમ તરફના વલણનું વધવું, વિષયાદિની રુચિ મંદ થવી અને વૈરાગ્યની રુચિની વૃદ્ધિ થવી, દોષ સ્વીકારવાની તૈયારી હોવી અને ગુણપ્રાપ્તિની ગરજ હોવી તથા આગ્રહનો અભાવ હોવો અને સત્નું બહુમાન હોવું. જો આ ગુણસંપત્તિનો ગભાવ હોય તો જીવ અનેકવિધ ધર્મકરણી કરતો દેખાય છતાં પણ તે ધર્મથી દૂર હોય છે અને તેનું અંતર સંસાર તરફ ઢળેલું રહે છે. યથાર્થ પાત્રતા વિના પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડે છે, તેથી સાધનામાર્ગમાં જતાં પહેલાં પાત્રતા તૈયાર કરવી જોઈએ.

કોઈ જીવ માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કે કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસથી માર્ગ પામી શકતો નથી, પાત્રતાથી જ પામી શકે છે, તેથી વિચારવાન જીવે સર્વ પ્રથમ આ મહત્ત્વના વિષય ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરીને પાત્રતા વધારવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. આ પાત્રતાના માપનું ધોરણ છે 'મુમુક્ષુતા'. મુમુક્ષુતા કોઈ ક્રિયા કે વિધિનું નામ નથી, પણ તે મોક્ષ તરફ્રનું આત્માનું વલણ છે. અનેક પ્રકારે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતા હોવા છતાં કેટલાક જીવની આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે તેમનું આંતરિક વલણ યોગાભિમુખ ન રહેતાં ભોગાભિમુખ હોય છે. તેનું મૂળ કારણ છે તથારૂપ પાત્રતાનો અભાવ. અનંત કાળમાં દુર્લભ એવો સત્પુરુષનો યોગ થયો હોય તોપણ પોતાની તદ્દયોગ્ય ભૂમિકા અને પાત્રતા નહીં હોવાના કારણે તે યોગ નિષ્ફળ જાય છે. શ્રીમદ્ તેમના અંતિમ સંદેશામાં આત્મપ્રાપ્તિ માટેના અધિકારીની પ્રથમ ભૂમિકાનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કહે છે –

'મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર; કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.'^૧

જેની વિષયાસક્તિ ઘટી છે, જેની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ માયારહિત છે, જે જ્ઞાની ગુરુની આજ્ઞાની ઉપાસનામાં એકતાન થઈ આત્મવિચારમાં પ્રવર્તે છે, જેને દયા, મૃદુતાદિ ગુણોના કારણે આત્માનાં પરિણામોમાં કોમળતા આવી છે, તેવો અલ્યારંભી જીવ પ્રથમ ભૂમિકામાં ગણવા યોગ્ય છે. તેવો જીવ જ આત્મપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી છે. મતાર્થી જીવમાં યથાયોગ્ય ગુણોનો અભાવ હોવાથી, તે અપાત્ર જીવ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્તો નથી. તેનાં જે ગુણ-અભાવરૂપ લક્ષણો પ્રસ્તુત ગાથામાં કહ્યાં છે તેને અનુક્રમે વિચારીએ.

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.દ૫૯ (૫ત્રાંક-૯૫૪, કડી ૯)

(૧) 'નહિ કષાય ઉપશાંતતા'

૫૮૨

મતાર્થી જીવને કષાયની ઉપશાંતતા હોતી નથી. કષ એટલે ઝેર અને આય એટલે લાભ. જેનાથી ઝેરનો અર્થાત્ સંસારપરિભ્રમણનો લાભ થાય તેને કષાય કહેવાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કષાયથી સંસાર વધે છે. તેથી જે જીવ મુક્તિને ઇચ્છે છે અથવા સંસાર વધારવા ઇચ્છતો નથી, તે જીવ અવશ્ય કષાયને ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવ તત્ત્વજાગૃતિ ચૂકી જાય છે ત્યારે તે પ્રાપ્ત સંયોગોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરી કષાયની ઉત્પત્તિ કરી બેસે છે. ચિત્તમાં કષાય જાગતાં જીવ વ્યાકુળ બને છે. કષાયના કારણે મનમાં વિકલ્પો અને વિચારોનો કોલાહલ મચે છે. કષાયોના કારણે ચંચળતા ઉત્પત્ત થતાં ચિત્ત શાંત, નિર્મળ, એકાસ થઈ શકતું નથી. કષાયનાં વમળો તેની શાંતિ તેમજ સ્થિરતાને સતત હણતાં રહે છે. કષાયસત્ત ચિત્તવાળો પોતે તો દુઃખી થાય છે, સાથે અન્યને પણ દુઃખી કરે છે. ચિત્ત કષાયરહિત બનતાં આંતરિક શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. કષાયરહિત ચિત્તથી અનુભવાતી શાંતિ સ્વ-પર બન્નેને અનેક રીતે સુખ આપી જાય છે, તેથી કષાયનાં વમળોથી મુક્ત થવું એ આત્મ-શાંતિ તથા આત્મશુદ્ધિ માટે અનિવાર્ય બની રહે છે. પોતાના ચિત્તને કપાયરહિત બનાવી સુખ-શાંતિનો અનુભવ કરવો અને અન્યનાં સુખ-શાંતિનું નિમિત્ત બનવું એ જ ધર્મનો ધોરી પંથ છે.

આત્માર્થી જીવને કષાયના પરિણામે ઉદ્ભવતી દુઃખસંતતિનું ભાન હોવાથી તે કષાયના પ્રસંગોને ઊભા જ થવા દેતો નથી અને નિરંતર ઉપશમભાવમાં રહેવાનો અભ્યાસ કરે છે. કયાં કારણોથી કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને શાંત કરવાના ઉપાય કયા છે તે સંબંધી વિચાર કરીને, મન-વચન-કાયાથી તેને ઉત્પન્ન કરનાર હેતુઓનો ત્યાગ કરે છે અને તેને ઉપશમાવવાના હેતુઓને સેવે છે.^૧ આત્માર્થીનું એક જ ધ્યેય હોય છે કે પોતાના આત્માને કપાયાદિ પરભાવથી મુક્ત કરી આત્માર્થુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું, તેથી તે કપાય પ્રત્યે સજાગ રહે છે. પૂર્વસંસ્કારવશ જો કપાય થઈ જાય તો તે ત્વરાથી જાગૃત થઈ ઉપશમભાવ પુષ્ટ કરે છે. અનાદિની વિપરીતતા છેદી, જૂની અવળી આદતો સુધારવા તે દઢ સંનિષ્ઠ અભ્યાસ કરે છે. કોઈ પણ બનાવમાં કપાય કરવાને બદલે તે બનાવને દ્રષ્ટાભાવે જોવાનો અભ્યાસ કરે છે, જેથી કપાય મંદ થતો જાય છે. આંધળી પ્રતિક્રિયાને બદલે ઉપશમભાવમાં રહેવાની ક્રિયા થાય છે. જો પ્રસંગ વખતે ઉપરછલ્લી શાંતિ રાખવામાં આવે પણ અંતરમાં ઉપશાંતતા ન થઈ હોય ૧- જૂઓ : આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીરચિત, 'પ્રશમરતિ', શ્લોક ૧૬દ

'संचिन्त्य कषायाणामुदयनिमित्तमुपशान्तिहेतुं च । त्रिकरणशुद्धमपि तयोः परिहारासेवने कार्ये।।' તો અંતરમાં દબાયેલો કષાય ભવિષ્યમાં તીવતાથી ઊછળે છે. આત્માર્થીની કષાયની ઉપશાંતતા સાચી સમજણથી યુક્ત હોવાના કારણે યથાર્થ હોય છે અને તેથી તે સાચા પંથે આગળ વધે છે.

મતાર્થી જીવનું વલણ મોક્ષાભિમુખ નહીં હોવાના કારણે તેને કષાયની મંદતા હોતી નથી. સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર, અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનાર એવા અનંતાનુબંધી પ્રકારના તીવ્ર કષાયનું સ્વરૂપ મતાર્થી જીવમાં પ્રગટ હોય છે. તેની મૂચ્છી એટલી સઘન હોય છે કે સમ્યક્પણે જોવાની ક્ષમતા નષ્ટ થઈ જાય છે. દષ્ટિમાં ભ્રમ છવાયેલો રહે છે. મિથ્યાત્વને અનુસરીને થતાં આ અનંતાનુબંધી કષાય અનંત સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. અનંતાનુબંધી કષાય અનંત અનુબંધ, અર્થાત્ સાંકળરૂપ બંધન ઉત્પન્ન કરે છે. અનુંબંધના કારણે પૂર્વે જે ઉત્પત્ત થયું હતું, તેના ઉદય વખતે નવું ઉત્પન્ત થયા જ કરે છે, અર્થાત્ આ ગાઢ કષાયના પરિણામે વર્તમાનમાં જે કર્મ બંધાય છે, તેના ઉદયકાળે વૃત્તિ પુનઃ તે રીતે પ્રભાવિત થાય છે, જેથી કષાય-કર્મબંધ-કષાયનું વિષચક્ર અવિરતપણે ચાલુ રહે છે. આમ, જે કષાયમાં ઉત્યત્તિની નિરંતરતા હોય છે અથવા જેમાં નવું ઉત્પન્ન કરવાની અતૂટ ક્ષમતા હોય છે તે અનંતાનુબંધી હોય છે. અનંતાનુબંધી કષાયનું સ્વરૂપ સમજાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે –

'જે કષાય પરિણામથી અનંત સંસારનો સંબંધ થાય તે કષાય પરિણામને જિનપ્રવચનમાં 'અનંતાનુબંધી' સંજ્ઞા કહી છે. જે કષાયમાં તન્મચપણે અપ્રશસ્ત (માઠા) ભાવે તીવ્રોપયોગે આત્માની પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં 'અનંતાનુબંધી'નો સંભવ છે. મુખ્ય કરીને અહીં કહ્યાં છે, તે સ્થાનકે તે કષાયનો વિશેષ સંભવ છે. સત્દેવ, સદ્દગુટુ અને સત્ધર્મનો જે પ્રકારે દ્રોહ થાય, અવજ્ઞા થાય, તથા વિમુખભાવ થાય, સં આદિ પ્રવૃત્તિથી, તેમજ અસત્દેવ, અસત્ગુટુ તથા અસત્ધર્મનો જે પ્રકારે આગ્રહ થાય, તે સંબંધી કૃતકૃત્થતા માન્ય થાય, એ આદિ પ્રવૃત્તિથી પ્રવર્તતાં 'અનંતાનુબંધી કષાય' સંભવે છે, અથવા જ્ઞાનીના વચનમાં સ્ત્રીપુત્રાદિ ભાવોને જે મર્યાદા પછી ઇચ્છતાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ કહ્યાં છે, તે પરિણામે પ્રવર્તતાં પણ 'અનંતાનુબંધી' હોવા યોગ્ય છે.'⁹

અનંત સંસારની વૃદ્ધિ જે કષાયથી થાય તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહ્યો છે. ભોગાદિને વિષે મંદપરિશતબુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં સુધી અનંતાનુબંધીનો બંધ થતો નથી. પજ્ઞ જ્યાં ભોગાદિને વિષે તીવ્ર રાગાદિ ભાવ સહિત તન્મયપશે પ્રવૃત્તિ થાય, નિર્ભયપશે - નિર્ધ્વસ પરિશામે ભોગપ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં અનંતાનુબંધી સંભવે છે. વળી, વીતરાગદેવ-ગુરુ-ધર્મનું બંડન કરવાનો અથવા તો તેમના પ્રત્યે તીવ્ર કે મંદ ક્રોધાદિ ભાવ

વ- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૭૧-૪૭૨ (પત્રાંક-૬૧૩)

થાય ત્યાં પશ અનંતાનુબંધી સંભવે છે. સાચા ધર્મ પ્રત્યે અને તે ધર્મના બતાવનાર પ્રત્યે અભાવ તે અનંતાનુબંધી કષાયનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનીપુરુષ કંઈ દોષ બતાવે ત્યારે તેમના પ્રત્યે દેષ થવો તે અનંતાનુબંધી કોધ છે. 'જ્ઞાનીપુરુષ જાશે છે અને હું કંઈ નથી જાણતો', તેવા ભાવ થવાને બદલે 'હું જાશું છું' એમ થાય તે અનંતાનુબંધી માન છે. જ્ઞાનીપુરુષ આગળ ઉપર ઉપરથી સારું દેખાડે અને પોતાના દોષો છુપાવે તે અનંતાનુબંધી માયા છે. ધર્મ કરી મોક્ષ ન ઇચ્છતાં યુત્ર, ધન-સંપત્તિ, દેવલોક આદિની ઇચ્છા કરવી તે અનંતાનુબંધી લોભ છે. આ અનંતાનુબંધી કષાયનો પ્રકાર જ્યાં સુધી ઉપશાંત ન થાય ત્યાં સુધી સદ્વિચારને અવકાશ નહીં મળવાથી જીવ આત્માર્થ સાધવા અસમર્થ રહે છે.

મતાર્થી જીવ આવા અત્યંત અહિતકારી અનંતાનુબંધી કષાયો પાતળા પાડતો નથી અને ઊલટો પોતાનો મત સાચવવામાં તે કષાયોને જાણ્યે-અજાણ્યે વધુ ને વધુ પુષ્ટ કરે છે. અનંતાનુબંધી કષાયના કારણે તેનું ચિંતન-મનન વિકૃત બની જાય છે. સત્યને સત્યરૂપમાં સ્વીકારવાની તેની તૈયારી હોતી નથી. તે સત્યને જોવા પ્રયત્ન જ નથી કરતો. તેનું જીવન મૂચ્છાંમય બની જાય છે. જેમ નશામાં માણસ બરાબર જોઈ શકતો નથી, તેને પોતાનો કે આસપાસના સ્થળાદિનો યથાર્થ ખ્યાલ આવતો નથી; તેમ અનંતાનુબંધી કષાયના સદ્ભાવમાં જીવના રાગ-દેષ એટલા બધા તીવ્ર હોય છે કે તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી, જાત અને જગત સંબંધી તેનું દર્શન મિથ્યા રહે છે, તેને તત્ત્વનો વિપર્યય વર્તે છે.

આમ, મતાર્થી જીવ કષાયોની ઉપશાંતતા કરતો નથી અને તેથી તેનો આત્મ-વિકાસ થઈ શકતો નથી. તેને ધર્મનો સ્પર્શ થતો નથી. કષાયોને ઉપશમાવ્યા વિના મોક્ષમાર્ગે ગતિ થઈ શકતી નથી. આત્મકલ્યાણ માટે માત્ર બાહ્ય સાધના પૂરતી નથી, પરંતુ જીવે જાગૃત થઈ કષાયોની તીવતા ઓછી કરવી ઘટે છે કે જેથી તે સાધનાપથ ઉપર આરૂઢ થઈ શકે. મતાર્થી જીવને કષાયની ઉપશાંતતાનું લક્ષ જ નથી હોતું તો તેનો પ્રયાસ તો ક્યાંથી થાય? તે તો બહિરંગ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં સંતોષાઈ જાય છે. વસ્તુતઃ કપાયો ઉપશાંત કર્યા વિના, તે ભલે બાહ્યથી ગમે તેટલાં સાધનોનું સેવન કરે કે આત્મા સંબંધી વાતોનું સ્ટણ કરે, પણ તેને મોક્ષમાર્ગની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. વ્યવહારાગ્રહી મતાર્થી અસદ્ગુર્વાદિને સદ્દગુર્વાદિ માની, અસત્નો આદર કરી, સત્નો અનાદર કરી અનંતાનુબંધી કષાયને પુષ્ટ કરે છે અને નિશ્વયાગ્રહી મતાર્થી સદ્ગુર્ આદિ સદ્વ્યવહારનો જ લોપ કરી, સત્નો સર્વથા અનાદર કરી અનંતાનુબંધી કષાયને પુષ્ટ કરે છે. આમ, બન્ને પ્રકારના મતાર્થીમાં કષાયને ઉપશમાવવારૂપ, કષાયને પાતળા પાડવારૂપ કષાયની ઉપશાંતતા હોતી નથી.

(૨) 'નહિ અંતર વૈસગ્ય'

મતાર્થી જીવને અંતરવૈરાગ્ય હોતો નથી. વૈરાગ્ય એટલે ગૃહ-કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ. સંસાર, દેહ અને ભોગની અનિત્યતા, અસારતા અને અશરણતા ભાસવાથી પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાંથી વિરક્તિ થવી તેને વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ગમે તેટલો બાહ્ય ત્યાગ કરવામાં આવે કે આત્મા સંબંધી શ્રવણ-ચર્ચા કરવામાં આવે, પણ ઉદયપ્રસંગે વિષયોનો રસ મંદ ન થાય તો આત્મહિત સધાતું નથી. વિષયથી વિરક્ત થયેલું ચિત્ત જ આત્માર્થ સાધવાને સમર્થ બને છે, કારણ કે વૈરાગ્યથી ચિત્ત શાંત અને નિર્મળ થાય છે. સંકલ્પ-વિકલ્પ મંદ થાય તો જ સ્વરૂપનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. તીવ વિષયાસક્તિ હોય ત્યાં ઉપયોગ એકદમ સ્થળ હોય છે. વિષયાસક્તિ મંદતાને ન પામે ત્યાં સધી ઉપયોગ એવો સક્ષ્મ બનતો નથી કે સ્વરૂપમાં પ્રવેશી શકે. જ્યાં સુધી પર-પદાર્થમાં સખબદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ અને તેના ઉપભોગ સંબંધીના વિકલ્પો સતત રહેવાથી આત્મવિચારણા અર્થે ચિત્ત અવકાશ પામતું નથી. વૈરાગ્ય પ્રગટતાં તે વિકલ્પો દૂર થાય છે અને ઉપયોગ સૂક્ષ્મ થતો જાય છે. નિરંતર વૈરાગ્યભાવનાના બળ વડે આત્મતત્ત્વનો મહિમા વધતાં ઉપયોગમાં સાતિશયતા પ્રગટે છે, સૂક્ષ્મતા વધતી જાય છે અને અંતે કોઈ ધન્ય પળે ઉગ્ર અંતર્મખ પુરુષાર્થ દારા વિકલ્પ વિરામ પામતાં, નિર્વિકલ્પ થવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. વૈરાગ્યનો આવો મહિમા હોવાથી જીવે તેનું સેવન કરવું ઘટે છે.

આત્માર્થી જીવોને વૈરાગ્ય સહજ જાગી ઊઠે છે. તેમને સંસારની અસારતા સમજાવવા માટે ઉપદેશકે ઉપદેશની ઝડીઓ વરસાવવી પડતી નથી. રોજિંદા જીવનની નાની-મોટી ઘટનાથી, જીવનની કોઈ વિષમતાના દર્શનથી અથવા જ્ઞાનીપુરુષનું એકાદું વચન સાંભળીને પણ તેનું અંતર જાગૃત થઈ જાય છે અને સંસારની નિઃસારતા તેના ચિત્તમાં વસી જાય છે. આત્મસ્વભાવનું અચિંત્ય સામર્થ્ય, પરની અતિશય પૃથક્તા અને વિષયવિકારના હીનપણાનું ભાન થયું હોવાથી તેનો ઉપયોગ વિષયો તરફ વળતો નથી. તુચ્છ વિષયોના રાગમાં કે પરના મહિમામાં તેનો ઉપયોગ અટકતો નથી. તત્ત્વનિર્ફાય થયો હોવાથી તેનું જ્ઞાન બહાર ભટકતું નથી. આત્મસ્વરૂપનું સામર્થ્ય સમજાયું હોવાથી તેને પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તીવ્ર આસક્તિ થતી નથી. આત્માનું માહાત્મ્ય જાગતાં વિષયોનો રસ મંદ પડી જાય છે. જેમ જેમ આત્માનો મહિમા વધતો જાય છે, તેમ તેમ પરમાં રહેલી સુખબુદ્ધિ ઘટતી જાય છે. તેને વિષયપ્રવૃત્તિ કરવી પડે તોપણ કંપતા ચિત્તે સભાનતાપૂર્વક કરે છે. આમ, આત્માર્થીને આત્મામાં પ્રીતિ થઈ હોવાથી વિષયોમાં તીવ્ર પ્રીતિ રહેતી નથી.

મતાર્થી જીવને આત્માની રુચિ થઈ ન હોવાથી સંસાર પ્રત્યે સાચો ઉદ્દેગ,

અંતરવૈરાગ્ય ઊપજતો નથી. ઇન્દ્રિયવિષયોનાં સાધનોને ઇષ્ટ માની, તેનાથી સુખ મળશે એમ માની તે મિથ્યાત્વને પોષે છે. વસ્તુતઃ બાહ્ય કોઈ પણ વસ્તુથી સુખ ઊપજતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાનના કારણે તે પરદ્રવ્યમાં સુખની કલ્પના કરે છે. પોતાના સ્વરૂપમાં જ સુખનો સાગર ભરેલો છે એનું ભાન ન હોવાથી બાહ્ય વિષયમાંથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું સમજી સર્વત્ર દોડ લગાવે છે અને અહીંથી સુખ મળશે, ત્યાંથી સુખ મળશે એમ ફાંફાં મારે છે, પરંતુ તેને સુખને બદલે દુઃખ મળે છે. બાહ્ય વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિમાં સુખની કલ્પના કરવી, ઇચ્છા રાખવી તે જ આકુળતા છે, દુઃખ છે. વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી તે શાતા-અશાતાના ઉદયમાં સ્થિર રહી શકતો નથી અને હર્ષ-શોકના હિલોળે ઝૂલી અનેક દોષોમાં તણાઈ જાય છે.

વૈરાગ્ય માટે શ્રીમદે ગાથામાં પ્રયોજેલ '**અંતર**' શબ્દ મહત્ત્વનો છે. અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલા બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્ય હોય તોપણ તે કાર્યકારી થઈ શકતો નથી. જો વૈરાગ્ય માત્ર ઉપલક હોય તો ફક્ત શરીર અને વાણીના સ્તરે દુષ્કર્મોના ઘટવારૂપ લાભ જ મળે છે, અંતરમાં તો વિવિધ વિકારોની ઘટમાળ ચાલુ જ રહે છે અને રાગ-દેષની પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવતી જ રહે છે; તેથી વૈરાગ્ય જો માત્ર દેહ અને વાણી સુધી જ સીમિત હોય તો કલ્યાણકારી થઈ શકતો નથી. બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્ય કર્તવ્યરૂપ છે, પરંતુ અંતરવૈરાગ્યનું પ્રયોજન ન સધાય તો તે સાર્થક થતો નથી. જો અંતરમનના ઊંડાણમાં ચાલતી વિકારી પ્રક્રિયા અટકે નહીં તો વિકારનું સંવર્ધન ચાલુ રહે છે, માટે વૈરાગ્ય અંતરમનના ઊંડાણ સુધી વ્યાપવો જોઈએ. સમગ માનસ વૈરાગ્યમય બનવું જોઈએ. મતાર્થી જીવમાં અંતરંગ વૈરાગ્યનો અભાવ હોય છે જે તેનું દુર્ભાગ્ય છે.

મતાર્થી જીવને ઇપ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગ, આપત્તિ વગેરે દુઃખનાં કારણોથી દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ઊપજે છે, પણ આ દુઃખજન્ય ક્ષણિક વિરક્તિ તે ખરેખર વૈરાગ્ય નથી, પરંતુ આર્ત્તધ્યાન છે. દુઃખમય સંસારનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારીને વિષયોથી વિરક્ત થવું તે જ ખરો વૈરાગ્ય છે. સમજણપૂર્વકની યથાર્થ વિરક્તિ નહીં હોવાથી દુઃખદ પરિસ્થિતિનો અભાવ થતાં જ તે વૈરાગ્ય શમી જાય છે. જેમ તપાવેલા લોઢા ઉપર પડેલું જળબિંદુ તરત જ ઊડી જાય છે, તેમ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ટકી શક્તો નથી. અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં તે વિલય પામે છે.^૧ જેમ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય વાસ્તવિક વૈરાગ્ય નથી, પણ દેષનો જ પ્રકાર છે; તેમ મોહગર્ભ્તિ વૈરાગ્ય

૧- જુઓ ઃ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૨, શ્લોક ૩૮ 'अत्रांगमनसोः खेदो ज्ञानमाप्यायकं न यत् । निजाभीप्सितलाभे च विनिपातोऽपि जायते ।।' પણ વાસ્તવિક વૈરાગ્ય નથી, પરંતુ તે રાગનો દ્યોતક છે. મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સમજાવતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

''દીક્ષા લેવાથી સારા સારા નગરે, ગામે ફરવાનું થશે. દીક્ષા લીધા પછી સારા સારા પદાર્થો ખાવાને મળશે, ઉદ્યાડા પગે તડકે ચાલવું પડશે તેટલી મુશ્કેલી છે, પણ તેમ તો સાધારણ ખેડૂતો કે પાટીદારો પણ તડકામાં કે ઉદ્યાડા પગે ચાલે છે, તો તેની પેરે સહજ થઈ રહેશે; પણ બીજી રીતે દુઃખ નથી અને કલ્યાણ થશે.' આવી ભાવનાથી દીક્ષા લેવાનો જે વૈરાગ્ય થાય તે 'મોઠગર્ભિત વૈરાગ્ય'.'⁹

આમ, વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના મોહગર્ભિત કે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યથી લીધેલા બાહ્ય ત્યાગથી વિષય-કષાયનો ઘટાડો થઈ શકતો નથી. આ બન્ને પ્રકારના વૈરાગ્ય તે આર્ત્તધ્યાન છે અને તેનું મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ સ્થાન નથી. સ્વરૂપલક્ષ વિનાનો વૈરાગ્ય તે યથાર્થ વિરક્તિ છે જ નહીં, પણ રૂંધાયેલો કષાય જ છે. જેમ અગ્નિના નિમિત્તે દૂધનો ઉભરો આવે, પણ તે ઉભરામાં પોલાણ હોય છે; અર્થાત્ દૂધ વધ્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ત્યાં ખરેખર દૂધ વધતું નથી; તેમ આત્માના સાચા લક્ષ વિનાનો વૈરાગ્ય તે પોલો વૈરાગ્ય છે, દબાયેલો કષાય જ છે, ત્યાં કંઈ ગુણવૃદ્ધિ થતી નથી. એકમાત્ર જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય જ યથાર્થ વૈરાગ્ય છે.

મતાર્થી જીવને મોક્ષાભિમુખ વલણ નહીં હોવાથી અંતરંગ વૈરાગ્ય હોતો નથી અને જ્યાં સુધી ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ન જાગ્યો હોય ત્યાં સુધી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. શ્રીમદે દર્શાવેલાં લક્ષણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બન્ને પ્રકારના મતાર્થી જીવોમાં અંતરંગ વૈરાગ્યનો અભાવ હોય છે. નિશ્ચયાભાસી જીવને અંતરવિરક્તિ હોતી નથી અને તેમાં કારણભૂત એવાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ સાધનોનો પણ લોપ કર્યો હોવાથી અંતરંગ વૈરાગ્યાદિને અવકાશ રહેતો નથી; જ્યારે વ્યવહારાભાસી મતાર્થી બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્ય કરે છે, તોપણ અંતર્લક્ષ નહીં હોવાથી તે વૃત્તિને શુદ્ધ કરતો નથી અને વ્રતોનું અભિમાન કરે છે અને તે જ તેનામાં આંતર વિરક્તિનો અભાવ હોવાનું સૂચન કરે છે. આમ, બન્ને પ્રકારના મતાર્થીઓને અંતરંગ વૈરાગ્યનો અભાવ હોય છે.

(૩) 'સરળપણું ન'

મતાર્થી જીવમાં સરળપશું હોતું નથી. સરળતા એટલે દોષ સ્વીકાર કરવારૂપ તથા ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ કોમળતા. મુમુક્ષુની ભૂમિકામાં સર્વ પ્રકારના દોષનો નાશ કરવા તથા ગુણો ખીલવવા માટે સરળતા અત્યંત આવશ્યક છે. સરળતા એ દોષોને વ- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૫ (ઉપદેશછાયા-૪) ઓળખવા અને દૂર કરવા માટેનો તથા ગુણોને જાણવા અને તેને સમૃદ્ધ કરવા માટેનો એક સચોટ અને ઉત્તમ ઉપાય છે. જ્યાં સરળતા હોય ત્યાં સત્ય વાતનો સ્વીકાર સહજતાથી થઈ શકે છે. જીવમાં સરળતા હોય તો જ પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ તટસ્થયણે થઈ શકે છે. સરળતાના અભાવમાં મન મલિન વૃત્તિઓથી યુક્ત હોય છે. જીવની પરિણતિમાં માનાદિ ભાવો વિદ્યમાન હોય ત્યારે દોષોનો સ્વીકાર થવાને બદલે સ્વબચાવની પ્રતિક્રિયા થાય છે. જે જીવ પોતાના દોષોનું અપક્ષપાતપણે અવલોકન કરીને તે દોષોનો નિષેધ કરતો નથી, તે જીવને પોતાના દોષોના બચાવ દ્વારા તે દોષોનું અનુમોદન વર્તતું હોવાથી તે દોષોનો અભાવ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જે જીવ અપક્ષપાતપૂર્વક પોતાના દોષો જોઈ શકે છે, તેને પોતાના દોષોના અનુમોદનનો અભાવ હોય છે; પરિણામે તે દોષો નિરાધાર, રસહીન અને શક્તિહીન થઈ નબળા પડે છે, નિર્મૂળ થઈ જાય છે અને ગુણ ગ્રહણ થાય છે. આમ, દોષની સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખ થવી એ ગુણના આગમનની પૂર્વતૈયારી છે. જે દોષને દોષરૂપે જાણે તે અવશ્ય તે દોષમાંથી મુક્ત થાય છે અને તેનામાં ગુણ ખીલે છે.

જેને એકમાત્ર આત્મશુદ્ધિનું લક્ષ છે તેવા આત્માર્થી જીવના મન-વચન-કાયાના યોગ અવક હોય છે. તેનામાં પોતાના દોષને અપક્ષપાતપણે જોવાની દષ્ટિ હોય છે અને પોતાના દોષ ટાળવા તે સદા તત્પર હોય છે. તે સરળપરિણામી હોવાથી પોતાના દોષનો સ્વીકાર સ્વયમેવ કરે છે. તેને આત્મોદ્ધાર કરવાની, સ્વસુધારણા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી તેને દોષ ઢાંકવાની વૃત્તિ થતી નથી. તેને દોષ પ્રત્યે સ્વબચાવનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે જાણે છે કે પોતાના દોષનો સ્વીકાર એ સ્વમાં પરિવર્તન લાવવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. તેથી જ્યારે પણ કોઈ દોષનો પ્રસંગ ઉદ્દભવે ત્યારે તે તરત એ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે 'હું ક્યાં ચૂક્યો અને પરિસ્થિતિ બગાડવામાં હું કેટલો જવાબદાર છું?' તે આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા પોતાના દોષનું બધાં પડખેથી ચિંતન કરે છે. પ્રામાણિકતાપૂર્વક કરેલા આત્મનિરીક્ષણથી તેને પોતાની વર્તમાન દશા જેવી છે તેવી જણાય છે, પોતે ક્યાં અટકી રહ્યો છે તેનું તેને ભાન થાય છે અને તેને એમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય પણ મળી આવે છે. તેને દોષ પ્રત્યે નિષેધભાવ રહેતો હોવાથી દોષની વૃદ્ધિ થતી નથી અને ક્રમશઃ દોષનો અભાવ થતાં તેની દશા ઊધ્વ થતી જાય છે.

જેનામાં મુમુક્ષુતા પ્રગટી નથી એવા મતાર્થી જીવને દોષોથી મુક્ત થવાનું લક્ષ જ નથી હોતું, તો પછી તથારૂપ જાગૃતિ તો ક્યાંથી હોય? તેને રૂડા બનવા કરતાં રૂડા દેખાવાની વૃત્તિ હોય છે. પોતે જેવો નથી તેવો દેખાય અથવા જેવો છે તે કરતાં વધુ સારો દેખાય એવી કુટિલતા અને કપટભાવ તેનામાં હોય છે. તે સદા પોતાનો દોષ છાવરવાની કોશિશમાં જ રહે છે, તો એ દોષનો સ્વીકાર તો તે કરવાનો જ ક્યાંથી? તે તો પોતાને બચાવવા અદાલત ખડી કરી દે છે - ફરિયાદ, આરોપ, સોગંદનામું, ઊલટતપાસ, જુબાની, બચાવ; છતાં જ્યારે તેનો અપરાધ પકડાઈ જાય છે ત્યારે ગમે તે રીતે તે પોતાના દોષનો ટોપલો અન્ય ઉપર ઢોળે છે. દોષારોપણની આ બાલિશ ચેષ્ટા તેની નિર્બળતા, કાયરતા, અપરિપક્વતા છતી કરે છે. પોતાના દોષના સ્વીકારના અભાવના કારણે તે દોષનિવૃત્તિ અને સદ્દગુણપ્રાપ્તિથી વંચિત રહે છે અને આત્માર્થ સાધવામાં અસમર્થ નીવડે છે. જો તે પ્રવર્તમાન દોષને હેયબુદ્ધિએ જાશે તો દોષભાવનો રસ તૂટે અને તેથી દોષનું બળ પણ ક્ષીણ થાય, સાથે સાથે નિર્દોષ સ્વભાવ પ્રત્યે રસવૃદ્ધિ થવાથી નિર્દોષતા પ્રગટવાનો અવકાશ પણ સહેજે બને છે. જેમ જેમ દોષોનું અવલોકન થતું જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રતિપક્ષી ગુણો કેળવવાની જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે. જીવનસુધારણાથી માંડીને આત્મપ્રાપ્તિમાં જેની અનિવાર્યતા ગણાય છે તેવા ગુણોને પ્રગટાવવા તે ઉત્સાહી અને પ્રયત્નશીલ બને છે.

ગુણજિજ્ઞાસ સરળપરિણામી જીવ જ્યારે જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે બળવાળો ધર્મરંગ નીરખે છે, પોતાના કરતાં વધારે ઉલ્લાસવાળી ભક્તિ જુએ છે, પોતાના કરતાં વધારે વીર્ય-ઉલ્લાસવાળાં તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે સત્કિયાઓ નિહાળે છે, પોતાના કરતાં અધિક આત્મપરિણતિ પામેલાને જુએ છે; ત્યારે ત્યારે તેને સાનંદાશ્વર્યપૂર્વક તે તરફ આદર અને અહોભાવ થાય છે અને તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ બને છે. જેમ કોઈ સુભટ અન્ય સુભટની વીરતાની કથા સાંભળી સુભટતામાં અતિ ઉત્સાહવાન થાય છે, તેમ ગુણવાનના ગુણો જોઈ ગુણજિજ્ઞાસુ જીવ ધર્મમાં અતિ ઉત્સાહવાન થાય છે. તેને ગુણીજન પ્રત્યે પ્રમોદનાં પરિણામ રહે છે. ગુણીજનના ગુણ જોઈ તેમના પ્રત્યે અહોભાવ પ્રગટ્યો હોવાથી તે તેમની સેવા આદિમાં તત્પર રહે છે. પરંતુ જેને આત્મશુદ્ધિનો લક્ષ નથી તેવા મતાર્થી જીવે પોતાની અનાદિ દોષદષ્ટિને પોતા પ્રત્યે વાળવાને બદલે અન્ય પ્રત્યે વાળી હોવાથી, તે અન્યના ગુણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવી અન્યના દોષને જ મુખ્ય કરે છે. ગુણવાનને જોઈને પણ તેને માત્સર્યપરિણામ થાય છે અને નિંદા આદિ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તવાનું બને છે. જેમ કોઈ માંદો માણસ અપથ્ય ભોજન કરતો હોય તો પછી ગમે તેટલું રસાયણ ખાય તોપણ સાજો થતો નથી, તેમ અન્યના સારા ગુશો તરફ મત્સર કરનાર જીવ તપશ્ચર્યા, આવશ્યક ક્રિયા, દાન અને પૂજા કરે તોપણ તે મોક્ષે જતો નથી.' સરળપરિણામી જીવમાં એવા પ્રકારની ઋજુતા વર્તતી હોય છે કે તે સ્વદોષનો અને પરગુણનો આંટીઘૂંટી વિના સરળતાથી સ્વીકાર કરી શકે છે. પોતાના ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીકૃત, 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ', અધિકાર ૧૧, શ્લોક ૧૧

- 'तपःक्रियावश्यकदानपूजनैः, शिवं न गन्ता मुणमत्सरी जनः ।
- अपथ्यभोजी न निरामयो भवेद्रसायनैरप्यतुलैर्यदातुरः ।।'

દોષ સ્વીકાર કરવામાં તેને લૌકિક માન-મોટાઈ નડતાં નથી, તેમજ ગુણ અહણ કરવામાં તે સદા તત્પર રહે છે. શ્રીમદ્દ્ પ્રકાશે છે –

'કેશીસ્વામી અને ગૌતમસ્વામી કેવા સરળ હતા! બભ્નેનો એક માર્ગ જાણવાથી પાંચ મહાવ્રત ગ્રહણ કર્યાં. આજના કાળમાં બે પક્ષને ભેગું થવું હોય તો તે બને નહીં. આજના ટુંટિયા અને તપાને તેમ જ દરેક જુદા જુદા સંઘાડાને એકઠા થવું હોય તો તેમ બને નહીં. તેમાં કેટલોક કાળ જાય. તેમાં કાંઇ છે નહીં, પણ અસરળતાને લીધે બને જ નહીં.'⁹

સરળપરિણામી જીવ સત્યનો સ્વીકાર કરવા હંમેશાં તત્પર રહે છે. તે એટલો ઋજુ હોય છે કે સુવર્શની જેમ તેને જેવી રીતે વાળવો હોય તેવી રીતે વાળી શકાય છે. સરળ ચિત્તવાળો જીવ ઉદ્ધતાઈ, વક્રતા, અહંકાર, કદાઅહ, અવિનય રાખ્યા વિના ગુણાનુરાગી થઈને વિનય અને શ્રદ્ધાથી આત્માની ઉત્તતિ સાધવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. સરળ એવા મોક્ષમાર્ગમાં સરળ જીવો જ પ્રવેશ પામી શકે છે. સરળ ગુણનો જેનામાં અભાવ છે તે મતાર્થી જીવ સન્માર્ગનો આરાધક બની શકવા સમર્થ નથી. જેમ લાકડી સીધી હોય તો ધ્વજ સહિત મંદિર ઉપર ચડે છે, પણ જો તે વાંકી હોય તો તે ચૂલામાં નાંખવામાં આવે છે; તેમ જેનામાં સરળતા છે તેવો જીવ આત્મવિકાસની ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચે છે, પણ માયાવી જીવ સંસારમાં ભટકે છે. તેવો જીવ પરમાર્થને પામી શકતો નથી. ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને માનમાં મસ્ત હોવાથી તેઓ પોતાના દોષોને સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી અને ઊલટું પોતાને મહાગુણવાન માને છે. સરળપણાના અભાવના કારણે તેઓ સદ્દગુણોની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે.

(४) 'न मध्यस्थत।'

મતાર્થી જીવને મધ્યસ્થતા હોતી નથી. મધ્યસ્થતા એટલે પક્ષપાતરહિતતા. મધ્યસ્થતા મુમુક્ષુમાત્રનો અંગભૂત ગુણ છે. મધ્યસ્થતા વિના સામાન્ય મુમુક્ષુતા પણ સંભવતી નથી. જે મધ્યસ્થ નથી તેનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, તો તેને આગળની ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથી થાય? પાત્રતા પ્રગટાવવા માટે મધ્યસ્થતા સંપાદન કરવી અત્યંત જરૂરી છે. જે અનેક પ્રકારે સાધનામાં ઉપયોગી છે તેવો મધ્યસ્થતાનો ગુણ, જીવે ગમે તે ઉપાયે પણ જીવનમાં ખીલવવો અનિવાર્ય છે.

જેમ ત્રાજવાનો મેરુ બરાબર વચ્ચે હોય તો માપતોલ બરાબર થાય છે, તેમ ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, મૃ.૭૦૨ (ઉપદેશછાયા-૬)

શ્રી ગૌતમસ્વામીની સરળતા વિષે આનંદશ્રાવકનો પ્રસંગ પણ પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ : 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૬૯૨ (ઉપદેશછાયા-૪) જીવ પક્ષપાતરહિત મધ્યસ્થ હોય તો જ તે તત્ત્વનું માપતોલ બરાબર કરી શકે છે, અર્થાત્ તત્ત્વની યથાતથ્ય પરીક્ષા કરી શકે છે. વીતરાગમાર્ગમાં દષ્ટિરાગને અવકાશ જ નથી. કોઈ સ્વીકાર કરે કે ન કરે, પોતાના મિથ્યા આગ્રહોનો ત્યાગ કરે કે ન કરે, સત્ય તો સત્ય જ રહે છે. સત્યના આધારે જીવે પોતાની ધારણાઓ બદલવી ઘટે છે. જો જીવની ધારણાઓ સત્ય હોત તો જીવ દુઃખી ન હોત અને તેને વીતરાગમાર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ હોત. પરંતુ વાસ્તવિક સિદ્ધાંતથી અપરિચિત સર્વ ધારણાઓ મૂળથી જ અસત્યના આધાર ઉપર બંધાયેલી હોવાથી તે ધારણાઓ વીતરાગમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં અવરોધરૂપ બને છે. મધ્યસ્થતાના પ્રકાશથી સર્વ મિથ્યા આગ્રહોનું અંધાર્ટુ દૂર થાય છે.

આત્માર્થી જીવ પોતાના સર્વ આગ્રહોનો ત્યાગ કરી મધ્યસ્થપણે વસ્તુસ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. તે વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. પોતાનો અભિપ્રાય આપતી વેળા 'આ મારો મત છે', 'મારું આમ માનવું છે', 'હું આમ સમજું છું' - એ રીતે બોલવાની જાગૃતિ ચૂકતો નથી. પોતાની મતિ અલ્પ અને અશુદ્ધ છે એમ જાણતો-માનતો હોવાથી તે પોતાને જેમ લાગે છે તેમ જ વસ્તુસ્થિતિ છે એવો દાવો કરતો નથી. પોતાની ભૂલ પકડાય તો તે તરત સત્યનો સ્વીકાર કરી ભૂલને ટાળી દે છે. એકાંતિક માન્યતાની પકડમાં ફસાઈ ન જાય એ માટે તે હંમેશાં પોતાની વૃત્તિની ચકાસણી કરતો રહે છે.

મતાર્થી જીવમાં મધ્યસ્થતા ન હોવાથી તે કોઈ પણ એક પક્ષ પ્રત્યે ઢળી જાય છે અને સત્યાસત્યની સાચી તુલના કરી શકતો નથી. તે પોતાના મત-પંથ-સંપ્રદાયની સાથે જોડાયેલ વ્યક્તિ કે માન્યતાના ગુણ-દોષ જોયા-જાણ્યા વિના, કેવળ સાંપ્રદાયિક મમત્વથી દોરવાઈ જઈ, તેની પ્રત્યે આંધળો અનુરાગ રાખી, તેના ગુણગાન કરવામાં તત્પર રહે છે અને પોતાના મત-પંથ-સંપ્રદાયની બહારની વ્યક્તિ કે માન્યતા પ્રત્યે દેષ, અરુચિ, અનાદર કે અસહિષ્ણુતા દાખવે છે. આ દષ્ટિરાગનું લક્ષણ છે. આ પોતાનો પક્ષ છે એમ જાણી તે તેના પ્રત્યે રાગ કરે છે અથવા આ તો પારકો પક્ષ છે એમ જાણી તેના પ્રત્યે દેષ કરે છે, તેથી તે સત્ય વસ્તુને અહણ કરી શકતો નથી. જો તે સ્વ કે પર પક્ષ પ્રત્યે ઢળ્યા વિના મધ્યસ્થ રહીને સત્ય-અસત્યની તુલના કરે તો જ તે તત્ત્વને પામી શકે છે. તે પોતાના સિદ્ધાંતનો વિચારરહિત કેવળ રાગથી સ્વીકાર કરતો નથી અને પરસિદ્ધાંતનો વિચારરહિત કેવળ દેષથી ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દષ્ટિથી વિચાર કરીને સ્વસિદ્ધાંતનો આદર અથવા પરસિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરે છે.^૧ આચાર્યશ્રી

९- क्रुओ : ઉपाध्याय श्री यशोविष्ठयळ्ळदृत, 'ज्ञानसार', माध्यस्थाष्टड, श्लोड ७
 'खागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात् परागमम् ।
 न श्रयामस्त्यजामो वा किन्तु मध्यस्थया दृशा ।।'

પ૯૧

હરિભ્રદ્રસૂરિજી લખે છે કે વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી કે કપિલ આદિ પ્રત્યે દેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિમત્ હોય તેનો પરિગ્રહ (સ્વીકાર) કરવા યોગ્ય છે.^૧

આમ, જેણે મધ્યસ્થ દ્રષ્ટિ કેળવી હોય તે જ સત્ય તત્ત્વ પામવાને અધિકારી બને છે. સ્વમતના આગ્રહના કારણે મતાર્થી જીવ વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરી શક્તો નથી. આગ્રહના પડળ તેની દ્રષ્ટિને ઢાંકી દેતા હોવાથી તે વસ્તુને યથાર્થપણે જોઈ શક્તો નથી. તે કોઈ એક જ ધ્યેયથી અથવા તો કોઈ એક જ દ્રષ્ટિબિંદુથી પદાર્થને જોતો હોવાથી તેનું દર્શન એકાંતિક જ રહેવા પામે છે. આવું દર્શન કદાયિ સમ્યક્ હોતું નથી, કારણ કે એકાંત દ્રષ્ટિએ જ્યારે વસ્તુ તરફ જોવામાં આવે ત્યારે મનમાં પ્રથમથી ધારી રાખેલા પરિણામનો જ આગ્રહ રહેતો હોવાથી, તેવા પ્રસંગે પોતાના મનમાં ધારી રાખેલા પરિણામથી જુદી વાત આવે તો તે તરફ દુર્લક્ષ સેવવામાં આવે છે. જ્યાં આગ્રહ હોય ત્યાં આવું બનવું સ્વાભાવિક છે.

ક્રિયાજડ મતાર્થી ક્રિયાનો એકાંતે આગ્રહ કરી જ્ઞાનનો નિષેધ કરે છે, જ્યારે શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જ્ઞાનનો એકાંતે આગ્રહ કરી ક્રિયાનો લોપ કરે છે. આમ, બન્ને પ્રકારના જીવો મધ્યસ્થ ગુણના અભાવે મતાગ્રહી બની આત્માર્થને ચૂકી જાય છે. મતાર્થી જીવનું અંતર નિર્મળ નહીં હોવાથી, આત્મતત્ત્વની કે મોક્ષમાર્ગ સંબંધી પોતાની સમજ અધૂરી અને આગ્રહવાળી હોવાથી અન્યના સત્યને તે ન્યાય આપી શકતો નથી. પોતે સ્વીકારેલ પાસાથી જુદાં પડતાં અન્યનાં પાસાંને તે જૂઠાં કહી ઉવેખી કાઢે છે અને પોતે સ્વીકારેલ પાસાથી જુદાં પડતાં અન્યનાં પાસાંને તે જૂઠાં કહી ઉવેખી કાઢે છે અને પોતે સ્વીકારેલ પાસું, જે એક નયથી જ સાચું હોવાથી આંશિક સત્ય છે, તેને પૂર્શ સત્ય માની-મનાવી અન્ય બધું ખોટું છે એવો કદાગ્રહ સેવે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવાં મનુષ્યો 'નય'નો આગ્રહ કરે છે; અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઇ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવાં જ્ઞાનીનાં વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો; કોઇ નયમાં આગ્રહ કરવો નહીં અને કોઇ પ્રાણીને એ વાટે દુભાવવું નહીં, અને એ આગ્રહ જેને મટ્યો છે, તે કોઈ વાટે પણ પ્રાણીને દુભાવવાની ઇચ્છા કરતો નથી.'ર

જ્યાં કષાયની ઉપશાંતતા, અંતરંગ વૈરાગ્ય, સરળતા તથા મધ્યસ્થતા છે ત્યાં ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ છે. જો ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ હોય અને તત્ત્વબોધરૂપી બીજ રોપવામાં આવે તો અંકુર

۹-	જુઓ ઃ	આચાર્યશ્રી	હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'લોકતત્ત્વનિર્ણય', શ્લોક ૩૮
			'पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
			युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ।।'
ર-	'શ્રીમદ્	રાજચંદ્ર ,	છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૭ (૫ત્રાંક-૨૦૮)

જરૂર ફૂટે છે, અર્થાત્ બોધ પરિશમે છે અને કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.^૧ મોક્ષ પામવા યોગ્ય એવા અધિકારી જીવોમાં કષાયની ઉપશાંતતા, અંતરવૈરાગ્ય, સરળતા અને મધ્યસ્થતાનો આવિર્ભાવ થયો હોય છે, પણ જેની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ માન, મોટાઈ તથા મતાગ્રહમાં રોકાયેલી હોય છે એવા મતાર્થી જીવમાં આ ચાર ગુણોના અભાવરૂપ અનુપશમ, અવૈરાગ્ય, અસરળતા અને અમધ્યસ્થતારૂપ ચાર દોષો હોવાના કારણે તે અનેક ધર્મકરણી કરતો હોવા છતાં, અંતરંગ મલિનતાના કારશે તે પરમાર્થલાભથી વંચિત રહે છે, માટે તેને દુર્ભાગી કહ્યો. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આમ અસત્માં સત્બુદ્ધિ ને સત્માં અસત્ બુદ્ધિરૂપ તીવ્ર કષાચની ઉપશાંતતા ન હોય ત્યાં લગી મતને મૂકી સત્નો વિચાર પણ કેમ સૂઝે? અંતરંગ વૈરાગ્ય ન હોય ત્યાં લગી મ્હારે તો ગમે તેમ કરી છૂટવું છે એવી ભવબંધનથી છૂટવાની -સાચી સત્ય – તત્ત્વજિજ્ઞાસા કેમ ઊગે? નિષ્પક્ષપાતબુદ્ધિની મધ્યસ્થતા ન હોચ ત્યાં લગી સત્યાસત્ય તુલના સાચી તત્ત્વપરીક્ષા કેમ કરે ? અને સરલતા – સત્ય તત્ત્વગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા ન હોય ત્યાં લગી સત્ય ગ્રહણ કેમ કરે? આમ સત્ય તત્ત્વ પામવા માટે યોગ્યતારૂપ ચાર ગુણનો અભાવ છે, અથવા અનુપશમ - અવૈરાગ્ય -અસરલતા - અમધ્યસ્થતા એ ચાર દોષના હોવાપણારૂપ અચોગ્યતા છે, એટલે આવા આ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય છે – દુર્ભાગી છે, તત્ત્વ પામવા ભાગ્યશાળી નહિ એવો છે, તત્ત્વ પામવાનો આ અમૂલ્ય અવસ૨ આવ્યો છે તે ચૂકી જાય છે ને આત્મલાભથી વંચિત રહે છે માટે તે ભાગ્યહીન 'દુર્ભાગ્ય' છે.'ર

દુર્ભાગી મતાર્થી જીવને તેના દોષોની નિવૃત્તિ કરવા માટે જ્ઞાનીઓ ઉપદેશે છે કે 'હે જીવ! આત્મકલ્યાણનું કાર્ય સાધ્યા વિના તારા અનંત અવતાર એળે ગયા. ચાર ગતિ અને ૮૪ લાખ યોનિના પરિભ્રમણમાં આજ પર્યંત તેં ઘણો કાળ ગુમાવ્યો. પ્રથમ નિગોદમાં અનંત કાળ વીતાવ્યો. તેમાંથી બહાર નીકળીને તું ત્રસપણું પામ્યો. પ્રગતિ કરતાં કરતાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણું પામ્યો, તો નરક અને તિર્યંચમાં કેટલો કાળ અટવાયો! હવે આ દુર્લભ મનુષ્યભવ તું પામ્યો છે. પડવાનાં અને અટકવાનાં કેટકેટલાં સ્થાનોને ઓળંગી તું અહીં સુધી આવ્યો છે. અજ્ઞાનના કારણે આ દુર્લભતા તને સમજાતી નથી

૧- જુઓ ઃ 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૧૭૧ (પત્રાંક-૪૦)

'વિશાળબુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા, અને જિતેંદ્રિયપણું આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે.

અનંત જન્મમરણ કરી ચૂકેલા આ આત્માની કરૂણા તેવા અધિકારીને ઉત્પક્ષ થાય છે અને તે જ કર્મમુક્ત થવાનો જિજ્ઞાસુ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં ચોજાય છે.'

૨- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પુ.૧૪૧

અને તેથી અનુપશમ, અવૈરાગ્ય, અસરળતા અને અમધ્યસ્થતામાં તારી વૃત્તિને રોકી રાખે છે. વારંવાર દોષ કરવા છતાં પણ તું ચેતતો નથી. એક પછી એક લાખેણી ક્ષણ તારા હાથમાંથી જઈ રહી છે તેનું તને ભાન નથી. તારો મનુષ્યદેહરૂપી પત્તાનો મહેલ કાળની એક ફૂંકમાં વેરવિખેર થઈ જશે. તેથી હવે તો જાગૃત થા. તારા ઉદ્ધારનો આ અવસર આવ્યો છે. તારા આત્માની દયા લાવ અને દોષોની નિવૃત્તિનો સંકલ્પ કર. તારા અનાદિ દોષોના કારણે તું બહુ રઝળ્યો છે, અનંતા દુઃખ પામ્યો છે, એમાંથી તારા આત્માને છોડાવવા હવે પ્રયત્ન કર. વિપરીત સંસ્કાર કાઢવા માટે ધીરજપૂર્વક અભ્યાસ કર. સાચો પુરુષાર્થ કરશે તો અવશ્ય સિદ્ધિ મળશે. માટે હવે અનુપશમ, અવૈરાગ્ય, અસરળતા અને અમધ્યસ્થતાને ટાળી; કષાયની ઉપશાંતતા, અંતરવૈરાગ્ય, સરળતા અને મધ્યસ્થતા પ્રગટાવ કે જેથી મોક્ષમાર્ગને પામવા તું સદ્ભાગી બની શકે.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'નદિ કષાચ ઉપશાંતતા, સહેજે કલુષિત થાય; કટુક રસે કરી સ્વપરને, દુઃખનો હેતુ ગણાય. બાહ્ય ધર્મનું પૂતળું, નદિ અંતર વૈરાગ્ય; જાળ પાથરે કુમતિની, કુશ્રુત તેમ અથાગ. કપટ ધર્મ સેવી ઠગે, જગ જનને મનમાંહિ; સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, શુદ્ધભાવ નહિ ક્યાંહિ. પક્ષપાત દેહાદિનો, રમા રમેશીનો રાગ; અતિશય ભૂલ્યો ભવ વને, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય.'^૧

* * *

 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૧ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૨૫-૧૨૮)

แล้ sg ภากเล็ก, ภาเล็กแรง.

ગાથા ૩૨માં કહ્યું કે કષાયો જેના પાતળા પડ્યા નથી, અંતરંગ વૈરાગ્ય ભૂમિકા જેને ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ અહણ કરવારૂષ સરળપણું જેને પ્રાપ્ત થયું નથી, સત્યાસત્ય તુલના કરવાની અપક્ષપાતદષ્ટિ જેની પાસે નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગી છે.

આમ, આત્મકલ્યાણનો ઉપાય યોજતાં યોજતાં જે દુર્ભાગી જીવો માર્ગભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, તેમનાં લક્ષણો નવ ગાથાઓ(૨૪-૩૨)માં વિસ્તારપૂર્વક કહી દેખાડ્યાં. હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં, આ ૩૩મી ગાથામાં શ્રીમદ્ મતાર્થીનાં લક્ષણ દર્શાવવાનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવી, આત્માર્થીનાં લક્ષણ દર્શાવવાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે –

> 'લક્ષણ કહ્યાં મતાથીંનાં, મતાર્થ જાવા કાજ; હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ સુખસાજ.' (૩૩)

અમ મતાર્થી જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં. તે કહેવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ જીવનો અર્થ તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણ કહીએ છીએ :– તે

લક્ષણ કેવાં છે? તો કે આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રીના હેતુ છે. (33)

ભાવાર્થ ખાવેત્ર એવા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં આત્માર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવવામાં ભાવાર્થ આવે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ મતાર્થીનાં લક્ષણો અને તે પણ આટલી સૂક્ષ્મતાથી શા માટે દર્શાવાયાં હશે એવો પ્રશ્ન જો કોઈને ઊઠે તો તેનું નિરાકરણ કરતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે કે મતાર્થી જીવનાં લક્ષણ સવિસ્તર બતાવવાનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો વાચક પોતાનામાં એવું કોઈ દૂષણ હોય તો તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. મતાર્થિતાના સદ્દભાવમાં એવી મૂઢતા આવી જાય છે કે જીવ પોતાના દોષ જોઈ શક્તો નથી. પોતાનામાં મતાર્થીપણું હોવા છતાં ન દેખાતું હોય તો તે દૂર કરવાનો નામે જડતા અને ધર્મના નામે અધર્મ સેવે છે. 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'માં મતાર્થીપણું ઓળખવાની નિશાનીઓ એટલી સ્પષ્ટ અને સચોટપણે દર્શાવી છે કે તેને મધ્યસ્થતાથી વિચારવામાં આવે તો પોતામાં રહેલું મતાર્થીપણું નજરમાં આવ્યા વિના રહે નહીં. આ લક્ષણો વાંચવા-વિચારવાથી મતાર્થી જીવ પોતામાં રહેલા દોષો ઓળખી શકે અને તેનો ત્યાગ કરી શકે એ જ હેતુએ વિસ્તારથી તેનું વર્શન કર્યું છે.

આમ, મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવવા પાછળ શ્રીમદ્દનો એકમાત્ર પરમાર્થ આશય છે.

ગાથા

મતાર્થી જીવો તેવા દોષો દૂર કરી પોતાના આત્માનું ઉત્થાન કરે. પરમાર્થના જિજ્ઞાસુ જીવો મોક્ષમાર્ગથી દૂર લઈ જતાં આવા વિપરીત વલણથી સાવધ રહે એવા પવિત્ર આશયથી જ મતાર્થી જીવોની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું વર્શન કરવામાં આવ્યું છે. ક્રિયાજડત્વ કે શુષ્કજ્ઞાનના પ્રવાહમાં જિજ્ઞાસુને તણાઈ જતો બચાવવા મતાર્થીનાં લક્ષણોનું આ વર્શન દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે. દુઃખકારી એવો મતાર્થ દૂર કરવા માટે મતાર્થીનાં લક્ષણ બતાવીને હવે સુખકારી એવાં આત્માર્થીનાં લક્ષણ દર્શાવવાનો શ્રીમદ્દ નિર્દેશ કરે છે. હવે નવ ગાથા દ્વારા શ્રીમદ્દ્ મોક્ષસુખમાં કારણભૂત એવાં આત્માર્થીનાં લક્ષણો બતાવશે.

બિશેષાર્થ પોતાના મતનો જે અર્થી છે, આગ્રહી છે તે જીવ મતાર્થી કહેવાય છે. **બિશેષાર્થ** અસત્માં સત્બુદ્ધિ અને સત્માં અસત્બુદ્ધિ ધરી તેનો કદાગ્રહ કરવો, એકાંતે કોઈ એક પક્ષનું ગ્રહણ કરી તેનો દુરાગ્રહ સેવવો તે મતાર્થનું મુખ્ય અને વ્યાપક લક્ષણ છે. આત્મહિતકારી પરમ અવલંબનભૂત એવા સત્દેવ-સત્ગુરુ-સત્ધર્મનો યોગ થવા છતાં સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહાદિની પકડમાં ફસાઈ જઈ તે દુર્ભાગી જીવ મહા અનર્થ કરી બેસે છે. પોતાનાં માન-મોટાઈને સાચવવાની વૃત્તિવાળા મતાગ્રહી મિથ્યાદષ્ટિ મતાર્થી જીવ અનેકવિધ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવા છતાં મોક્ષમાર્ગથી ચ્યુત થઈ જાય છે અને અન્ય જીવોને પણ દુરાગ્રહવર્ધક તથા કષાયપોષક પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મ મનાવીને ગેરમાર્ગે દોરે છે અને તેથી મહા અનર્થ કરે છે.

મતાર્થી જીવ અનેક ધર્મકરણી - કિયાકાંડો કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો દેખાય છે, પરંતુ તેનું આંતરિક વલણ મોક્ષાભિમુખ હોતું નથી. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ તેની મતિ તો અવળી જ રહે છે. આત્માર્થી અને મતાર્થી વચ્ચે કહો તો માત્ર એક પાતળો પડદો છે અને કહો તો અમાપ મહાસાગર ઘૂઘવી રહ્યો છે. જ્ઞાનીના બોધના આધારે જ્યારે બન્નેનાં વિભિન્ન લક્ષણોની સમજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મતાર્થત્યાગ અને આત્માર્થગ્રહણ કરવાની પ્રક્રિયાનો શુભારંભ થાય છે. મતાગ્રહનો સદ્ભાવ અને આત્મલક્ષનો અભાવ મતાર્થીને આત્માર્થીથી જુદો પાડે છે. કુળપરંપરાના આધાર ઉપર, સાંપ્રદાયિકતાના આધાર ઉપર, વિદ્વત્તાવશ કે લોકપ્રતિષ્ઠાવશ ઉત્પત્ત થયેલા આગ્રહના કારણે મતાર્થી જીવ મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન કરી શક્તો નથી. તેની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આત્મલક્ષવિહોણી હોવાથી સાધનારૂપ ન થતાં આંડબરરૂપ બને છે. જે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આત્મલક્ષ સહિત હોય તે જ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાધનામાં ગણના પામે છે. પરંતુ મતાર્થીને સ્વસ્વરૂપનો મહિમા નથી હોતો. તેને માનનો જ મહિમા વર્તતો હોય છે. તેનાં જ્ઞાન અને વીર્ય સ્વસ્વરૂપ તરફ વળવાને બદલે માન પ્રત્યે જ વહેતાં હોય છે. પરમાર્થની અવગણના કરીને તે માન માટે વલખા મારે છે. તે લોકો પાસેથી માન-સત્કારાદિ મેળવવાના પ્રયત્ન કરે છે અને તેને રક્ષવાની, વધારવાની ચિંતામાં જ રહે છે. તેનું આવું માનાર્થપણું - મતાર્થપણું જ તેનાં દુઃખ, અશાંતિ, અધર્મ અને દુર્ગતિનું કારણ બને છે. આ લક્ષણો વિચારીને કોઈ પણ જીવનો મતાર્થ દૂર થાય એવા એકમાત્ર હેતુથી શ્રીમદે મતાર્થપણું ઓળખાય એવાં લક્ષણો ઉપર્યુક્ત નવ ગાથામાં સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ્યાં છે. દુઃખકારી એવા મતાર્થનો ત્યાગ થઈ શકે તે અર્થે શ્રીમદે બતાવેલ મતાર્થી લક્ષણોનું વિહંગાવલોકન કરીએ –

મોક્ષમાર્ગનો મંગળ પ્રારંભ સદ્ગુરુની શોધ કરવાથી થાય છે. જીવ આ પ્રથમ પગલામાં જો કોઈ પણ કારણે ચૂકી જાય તો કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી અને ક્વચિત્ તેનું સંસારભ્રમણ અનેકગણું વધી પણ જાય છે. માટે જેમની પાસેથી ધર્મ પામવો હોય તેઓ ધર્મ પામ્યા છે કે નહીં તેની ચોકસાઈ કરવી જોઈએ. પોતે જેને ગુરુ બનાવવા ઇચ્છે છે તે આત્મજ્ઞાની છે કે નહીં, તેમને અંતરંગ ત્યાગ છે કે નહીં; તેની યથાર્થ ચકાસણી કરે નહીં અને ફક્ત બાહ્ય ત્યાગ જોઈ સદ્ગુરુ માની લે અથવા પોતાનાં કુળમાં જે પરંપરા આદિથી સ્થાપિત હોય તેમને જ સદ્ગુરુ માની લે તો તેની આ મહાભયંકર ભૂલના કારણે તે પ્રગતિ કરી શકતો નથી, કારણ કે અસદ્ગુરુ આત્મજ્ઞાનને અને આત્મજ્ઞાનનાં સાધનને જાણતા નહીં હોવાથી તેને યથાર્થ માર્ગદર્શન આપી શકતા નથી. જીવ અસદ્ગુરુના કારણે અનાદિ કાળથી રખડ્યો છે.

વળી, ગુરુતત્ત્વની અવળી સમજના કારશે દેવતત્ત્વ તથા ધર્મતત્ત્વની સમજણમાં પણ ભૂલોની પરંપરા સર્જાય છે. શ્રી જિનેશ્વરની સમવસરણ આદિ બાહ્ય વિભૂતિ, જે તીર્થંકર નામ કર્મ વગેરે પુષ્ઠ્યપ્રકૃતિના સહજફળરૂપે છે, તેનો તે મહિમા ગાય છે, પણ અનંતા પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થયેલ અનંતા આત્મગુણની મહત્તાને તે ઓળખતો નથી! મખમલની દાબડીમાં રહેલા કરોડોના હીરાને અવગણી, મખમલની દાબડીને વ્હાલી ગણનાર તે મૂઢ મતાર્થી સમજી શકતો નથી કે વાસ્તવમાં તો જિનેશ્વરનું અંતરંગ પારમાર્થિક સ્વરૂષ જ પામવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

અસદ્ગુરુના સંગથી કુળધર્મ, લોકસંજ્ઞા, મતાદિના આગ્રહ દઢ થાય છે. દષ્ટિરાગનું એવું પ્રબળ રાજ્ય પ્રવર્તે છે કે જેથી તેને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી અથવા તેવો યોગ મળવા છતાં પણ સ્વપક્ષની દઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી. સદુપદેશનો દુર્લભ યોગ આત્મભ્રાંતિને છેદવાનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય છે, છતાં મતાર્થી પોતાનાં માનાદિની રક્ષા કાજે તે પ્રતિ દુર્લક્ષ સેવી અસદ્ગુરુના યોગમાં સંતોષ માની લે છે, જે અત્યંત ખેદજનક છે.

નિજસ્વરૂપની ઓળખાણ નહીં થવાથી જીવે ક્યાં ક્યાં ૨ઝળવું પડે છે એ બતાવવા પૂર્વાચાર્યોએ દેવાદિ ગતિઓનું વર્શન કર્યું છે. એ વાંચી વૈરાગ્ય કે આત્મવિચારણા પ્રગટાવવાને બદલે એની ગણતરી, ચર્ચા આદિમાં ઇતિશ્રી માની લઈ સ્વરૂપસન્મુખ થવાનો પ્રયત્ન મતાર્થી જીવ કરતો નથી અને અમૂલ્ય કૌસ્તુભ સમ આ માનવભવ તે હારી બેસે છે.

જાતિ અને વેષ પરાશ્રિત છે. પરમાર્થમાર્ગમાં તે સાધક કે બાધક હોઈ શકે નહીં, છતાં મતાર્થી પોતાનાં મત, વેષાદિથી જ મુક્તિ માની-મનાવી આ પરમ રહસ્યને ભૂલી જાય છે કે મોક્ષનું કારણ એકમાત્ર આત્માશ્રિત ભાવ છે. 'સાચું તે જ મારું' એમ મહવાને બદલે 'મારું તે જ સાચું' એવા મિથ્યા આગ્રહનો આશ્રય કરી સત્ય માર્ગથી તે દૂર ફંગોળાઈ જાય છે. આ દુષમ કાળમાં આવા હતપુષ્ટ્યશાળી લોકોની જ પ્રધાનતા જોવા મળે છે.

જિનાગમમાં ઉપદેશેલ બાહ્ય વ્રત-તપ કષાયની મંદતા અર્થે છે. કષાયનો ત્યાગ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ સંયોગમાં સમતા અને પરિણામની વિશુદ્ધતામાં સાચું વ્રત સમાયેલું છે. આ લક્ષ સધાઈ રહ્યું છે કે કેમ? એ માટે નિજવૃત્તિ ઉપર કડક નજર રાખવાને બદલે દેહાશ્રિત તપ-ત્યાગનાં અભિમાનમાં કે લૌકિક પ્રસિદ્ધિ, સત્કાર, પૂજાદિની વાંછામાં જ મતાર્થી જીવ રાચે છે. જો મિથ્યાત્વ અને અહંકાર ન જાય તો રાજપાટ છોડે કે ઝાડના ઠૂંઠાની માફક સુકાઈ જાય, પણ મોક્ષ થાય નહીં. એક મિથ્યાત્વ જાય તો સર્વ સાધન સફળ થાય.

અન્ય કોઈ પણ અર્થની ઇચ્છાએ નહીં પણ એકમાત્ર આત્માર્થે સર્વ કિયા કરવામાં આવે અને નિરંતર જ્ઞાનદશા ઉપર જીવનું ચિત્ત હોય, તો જ તે કિયાથી આત્મકલ્યાણનો સંભવ રહ્યો છે, અન્યથા નહીં. માટે જીવે પોતાનું અહિત કરનારાં એવાં સંસાર સંબંધી પ્રસંગ, લૌકિક ભાવ અને લોકચેષ્ટાને સંક્ષેપીને આત્મહિતને અવકાશ આપવો ઘટે છે. સ્વપરભેદવિજ્ઞાન પ્રગટ્યું નથી, નિજસામર્થ્યને સ્વીકાર્યું નથી; એટલું જ નહીં પણ એ સર્વને ગૌણ ગણી, ક્રિયાજડ જીવ માત્ર બાહ્ય ક્રિયાથી જ મોક્ષ મળશે એમ દઢાગ્રહપણે માને છે. જેમ નિશ્ચયદષ્ટિ વિનાની આવી શુભ ક્રિયાઓનું મોક્ષાર્થે કોઈ મૂલ્ય નથી, તેમ નિશ્ચયનયની કોરી વાતો હોય અને સદ્વ્યવહારનાં ઠેકાણાં ન હોય એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું પણ મોક્ષાર્થે નિષ્ફળ જાય છે. તેથી શ્રીમદે ક્રિયાજડ મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવ્યા પછી બીજા પ્રકારના મતાર્થીનું - શુષ્કજ્ઞાનીનું વર્ણન કર્યું છે, જેથી તેવા જીવોને સદ્વ્યવહારની સત્યાર્થતા સમજાય.

એક તરફ શુદ્ધાત્માની વાતો કહે, અધ્યાત્મની સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ કરે અને અન્યને ઉપદેશાદિ પણ આપે; અને બીજી તરફ સ્વદશાની સુધારણા પ્રત્યે પોતે દુર્લક્ષ સેવતો હોવાથી કષાયનું સામ્રાજ્ય જેના અંતરમાં પ્રવર્તે છે એવો શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થી જીવ ભૂલી જાય છે કે કલ્યાણ સહજાત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિમાં છે. અંતરંગ સ્વાનુભવ વિના સ્વચ્છંદે નિશ્ચયલક્ષી વાક્યો બોલી જવાથી આત્મહિત સધાય નહીં. આત્મસ્વરૂપની માત્ર વાતો કરવાથી યશાદિ મળી શકે, પરંતુ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય. શાસ્ત્રની સમજણને ઉદયપ્રસંગે જાગૃત રાખવામાં આવે તો જીવ ઉદયપ્રસંગે ભિન્ન રહી શકે છે, અન્યથા તે ઉદયમાં તણાઈ જાય છે. સત્શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તથા રહસ્ય જાણીને એનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જ એ અભ્યાસ કલ્યાણકારી થાય છે, નહીં તો જીવ શુષ્કજ્ઞાની બની જાય છે.

ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વિવેક, મધ્યસ્થતા આદિને પુષ્ટયબંધનાં કારણ સમજી તે મતાર્થી જીવ સદ્વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે; પરંતુ અશુભ ભાવોનું સેવન હજી અટક્યું નહીં હોવાથી કેવળ પાપકર્મના વિપુલ બંધ દારા સંસારસમુદ્રને તે અભાગિયો જીવ ઓળંગી ન શકાય એવો અસીમ બનાવી દે છે. હજી તેને નથી સ્વાનુભવ થયો કે નથી નિજ ગુણની પ્રતીતિ થઈ. વળી, તેની પ્રાપ્તિ અર્થેનાં નિમિત્તકારણોનો આશ્રય લઈને તેણે સત્યુરુષાર્થ પણ ઉપાડ્યો નથી. આમ, જ્ઞાનદશા અને સાધનદશા બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયેલ જીવ અન્યને કઈ રીતે ઉપકારી થઈ શકે? ભવજંગલમાં જે પોતે જ રાહ ભૂલ્યો છે, તે બીજા ભૂલેલા પથિકને માર્ગ કઈ રીતે દર્શાવી શકે? અને કોઈ તેના ચીંધેલા માર્ગે ચાલે તો એનું ભવભ્રમણ પણ નિશ્વિત જ છે એ સરળતાથી સમજી શકાય એવું નિર્વિવાદ તથ્ય છે.

તે મતાર્થી જીવને કોઈ પોતાને જ્ઞાની માને એ ગમે છે. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની સત્ય વાતો બુદ્ધિ અને વાણીમાં ગ્રહી હોવા છતાં આત્મલક્ષ ચૂકી જવાથી માનાદિની જાણતાં-અજાણતાં તૃષ્ણા જાગે છે, અજાગૃતિથી એ પોષાય છે; પરિણામે તે પરમાર્થને તો સાધી શકતો નથી, બલ્કે દીર્ઘ કાળ પર્યંત ટકનારી અપાત્રતાનું જ ઉપાર્જન કરે છે.

આમ, બાહ્યમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં મતાર્થી જીવના કષાય પાતળા પડતા નથી; સંસાર, શરીર અને ભોગ પ્રત્યેની આસક્તિ ઘટતી નથી; સ્વદોષદર્શન કરવારૂપ તથા અન્યના ગુણ પ્રત્યેના પ્રમોદ દ્વારા સ્વગુણને પ્રગટાવવા અથવા વર્ધમાન કરવારૂપ સરળતા પ્રગટી નથી તથા સત્ય-અસત્યની પરખ કરવા જેટલી નિષ્પક્ષ, નિરાગ્રહ દષ્ટિરૂપ મધ્યસ્થતા વિકસી નથી. આ સર્વની સાથે સાથે અન્ય પણ અનેક દુર્ગુણો તેનામાં આવી વસે છે. આવા અંધ જીવના હાથમાં 'જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગપુરુષનો મૂળમાર્ગ' આવવા છતાં એ માર્ગનો લાભ તે ઉઠાવી શકતો નથી.

શ્રીમદે નિષ્કારણ કરુણાબુદ્ધિથી માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા જીવોને માર્ગસન્મુખ કરવા, તેમનો એકાંત આગ્રહ ટાળવાના તથા તેમની ભ્રાંત માન્યતાઓ દૂર કરવાના પવિત્ર આશયથી મતાર્થીનાં લક્ષણો ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડી યથાર્થ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. તેમાં કોઈ જીવને ઉતારી પાડવાનો કે નિંદા કરવાનો હેતુ નથી. શ્રીમદ્દ કહે છે – 'જ્ઞાનીઓ દોષ ઘટાડવા માટે અનુભવનાં વચનો કહે છે; માટે તેવાં વચનોનું સ્મરણ કરી જો તે સમજવામાં આવે, શ્રવણ મનન થાચ, તો સહેજે આત્મા ઉજ્જવલ થાચ. તેમ કરવામાં કાંઈ બહુ મહેનત નથી. તેવાં વચનોનો વિચાર ન કરે, તો કોઈ દિવસ પણ દોષ ઘટે નહીં.'^૧

જો જીવ પોતામાં રહેલા મતાર્થીપણાને ન ઓળખે, તેને પરિભ્રમણના કારણરૂપ ન જાણે તો તેનો અભાવ શી રીતે કરે? તથા તેનો અભાવ ન કરે તો પરિભ્રમણ કઈ રીતે અટકે? મતાર્થીલક્ષણોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કરતો ન હોવાના કારણે તે પરિભ્રમણની પીડા સહન કરતો રહે છે. બાહ્યમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી તે એમ માને છે કે પોતે મોક્ષપુરુષાર્થ કરે છે, પરંતુ ખરેખર તે ધર્મનો સાચો મર્મ સમજતો જ નથી અને ઊલટું ધર્મના નામે મતાર્થ જ પોષે છે. જો જીવને મતાર્થીપણાની ઓળખાણ થાય તો તેને સત્ય શું છે તે સમજમાં આવે, પોતાની વર્તમાન અશુદ્ધ દશાનું વાસ્તવિક ભાન થતાં મિથ્યા માન્યતાના કોચલામાંથી બહાર નીકળવાનું સાહસ થાય અને જીવ સાચા આત્મધર્મના માર્ગમાં આવે. તેથી શ્રીમદે કરુણાબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને બન્ને પ્રકારના ભાન ભૂલેલા જીવોની ભૂલ દર્શાવી, તેઓ માર્ગસન્મુખ થાય તે અર્થે મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. મતાર્થીનાં લક્ષણો વિચારી, આત્મનિરીક્ષણ કરી, સાધક જીવ પોતામાં તેવું કોઈ લક્ષણ છે કે નહીં તેની તપાસ કરે અને હોય તો તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે તે અર્થે આ લક્ષણો કહ્યાં છે.

શ્રીમદે દર્શાવેલાં મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્પણ સમાન છે. જેવી રીતે મનુષ્ય દર્પણમાં પડતા પોતાના પ્રતિબિંબને જોઈ પોતાનો ચહેરો, વાળ, દેખાવ વગેરે નીરખે છે અને જે ઊણપ પકડાય તે દૂર કરે છે; તેવી જ રીતે શ્રીમદે દર્શાવેલાં મતાર્થીનાં લક્ષણોનું અધ્યયન કરવાથી વિચારવાન જીવ પોતાની માન્યતાઓ, વૃત્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ તપાસતો થઈ જાય છે અને તેમાં રહેલા દોષોને સમજતો થાય છે તથા તે ટાળવામાં પ્રયત્નવાન બને છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી શ્રાવક કે મુમુક્ષુ કહેવાતો હોય કે સંસાર ત્યાગી સાધુ બની ગયો હોય, પણ જો તે ખોટે રસ્તે ચઢી ગયો હોય તો તેણે પોતાની સ્થિતિ સમજવી જરૂરી છે. વિચારવાન જીવ મતાર્થનો વિપરિણામી સ્વભાવ વિચારી તે મતાર્થનો નાશ કરવા પ્રવર્તે છે કે જેથી પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સફળ થાય.

જ્યારે નિજદોષની સ્લીકૃતિ થાય છે ત્યારે જીવને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય છે. નિજદોષનું અપક્ષપાતપણે અવલોકન કરવાથી દોષના રસની તીવ્રતા ઓછી થાય છે, દોષો મોળા પડે છે અને તેને ટાળવાનો પુરુષાર્થ ઊપડે છે. તે દોષો ત્વરાથી અને સંપૂર્ણપણે કાઢવામાં જ પોતાનું કલ્યાણ છે એમ અંતરમાં ભાસતું હોવાથી, તે દોષો ૧- 'થ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૭૧૦ (ઉપદેશછાયા-૯) આંખમાં પડેલી કાંકરી કે પગમાં ઘૂસેલા કાંટાની જેમ ખૂંચતા હોવાથી તેને દૂર કરવાનો યથાર્થ પ્રયત્ન થાય છે. નિરંતર અભ્યાસથી જાગૃતિ વધે છે, ઉપયોગ સૂક્ષ્મ બને છે અને મતાર્થિતા મંદ થતી જઈ અંતે નાશ પામે છે. આમ, જીવમાં રહેલું મતાર્થપણું ત્યાગવા શ્રીમદે દર્શાવેલાં આ લક્ષણો અત્યંત સહાયકારી છે.

જે ભાગ્યશાળી જીવ પોતાનું હિત સમજી, પોતામાં રહેલું મતાર્થપશું ત્યાગે છે તે જીવ મતાર્થી મટી આત્માર્થી થાય છે. આત્માર્થિતા એ તો મોક્ષમાર્ગની પ્રાથમિક દશા છે, મોક્ષ તરફનું પ્રથમ મંગળાચરણ છે, મોક્ષમહેલનું મંગળ મુહૂર્ત છે, સિદ્ધપદનું સુભગ શિલાન્યાસ છે. સાદિ-અનંત કાળ પર્યંત પરમાનંદમય દશામાં, કેવળજ્ઞાનની પરિપૂર્શ શુદ્ધ દશામાં રહેવાનો પાયો છે. માત્ર શાસ્ત્ર વાંચી લેવાથી, દયા-દાન-તપશ્ચર્યા કરી લેવાથી આત્માર્થિતા આવી જતી નથી. મતાર્થનાં પરિણામથી મૂંઝાઈને પૂર્શ શુદ્ધિના લક્ષે તેનાથી છૂટવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે ત્યારે યથાર્થ આત્માર્થિતા આવે છે. ચિત્તની દરેક ગતિ-વિધિ ઉપર જાગૃતિપૂર્શ દ્રષ્ટિ રાખી, મતાર્થને પકડી, તેને ટાળવાનો અને આત્માર્થિતા કેળવતા જવાનો મહાવરો પાડવાથી, આંતર ચક્ષુ સમક્ષ છવાયેલું મતાર્થનું ધુમ્મસ વિખરાઈને આત્માર્થનો પ્રકાશ પ્રગટે છે.

આત્માર્થી જીવને આત્માની ખટક, લગની, રુચિ, ધગશ રહ્યાં કરે છે. 'મારે આત્માનું કાર્ય કરવું છે. મારે આત્માને ઓળખવો છે' એમ આત્મા તરફ વારંવાર લક્ષ વળ્યા કરે છે. જો કે આત્માના વિચાર સતત ન ચાલે તોપણ અંતરમાં આત્માને અહશ કરવાની ખટક, આત્મા તરફના વલશની ઊંડી ભાવના, લગની, રુચિ અને ધગશ નિરંતર રહ્યાં કરે છે. તેને નિજ શુદ્ધાત્માના મહિમાની ખુમારી રહ્યા કરે છે. આત્મલક્ષ જેને થયો છે અને જેના મતાગ્રહ છૂટી ગયા છે એવો સત્યસન્મુખ થયેલો આ આત્માર્થી જીવ કર્યા કર્યા સુલક્ષણોથી સુશોભિત હોય છે એ આગળ ઉપર દર્શાવવાનો શ્રીમદ્ પ્રસ્તુત ગાથામાં નિર્દેશ કરે છે. મોક્ષમાર્ગમાં આત્માર્થિતાનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. આત્માર્થી સ્વરૂપ ન જાણે તો જીવ આત્માર્થમાં પ્રવર્તે નહીં અને મતાર્થ ટળી શકે નહીં. જો મતાર્થ ટળે નહીં તો જીવ દુઃખ જ પામે. આત્માર્થ એ જ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, માટે આત્માર્થીલ્વાણો જાણવાં આવશ્યક છે. હવે પછીની નવ ગાથા(૩૪ થી ૪૨)માં શ્રીમદ્ અવિનાશી, અખંડ, અવ્યાબાધ સુખના હેતુરૂપ એવા આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણો જણાવશે.

આત્માનો સ્વભાવ સુખશક્તિથી છલોછલ ભરેલો છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આત્માના એક એક પ્રદેશે અનંત અનંત સુખ રહેલું છે. તેનામાં દુઃખનો એક કશ પણ નથી. સુખાદિ અનંત સમૃદ્ધિથી ભરપૂર નિધાનોને અનાદિ અજ્ઞાનનાં તાળાં લાગ્યાં છે. આત્માર્થિતાના અભ્યાસરૂપ ચાવી દ્વારા ભ્રાંતિરૂપ તાળું ખોલી નાખતાં અનંત સુખરૂપ ચૈતન્યનિધાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવ આત્માર્થિતાની પ્રાપ્તિ માટેના અભ્યાસમાં નિષ્ઠાપૂર્વક રત રહે છે; ચૌદ રાજલોકમાં નિજાત્મપ્રભુ જ પરમ પદાર્થ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ સુખરૂપ છે એવું આત્માનું માહાત્મ્ય સદ્ગુરુમુખે વારંવાર સાંભળી, તેની જ ભાવના કરતાં રહી ચૈતન્યતત્ત્વના દઢ સંસ્કાર ચહશ કરે છે; આનંદસાગર ચૈતન્યપ્રભુના લક્ષે ઉપયોગને સૂક્ષ્મ કરે છે તે જીવ સમ્યક્ત્વસન્મુખ થાય છે અને ક્રમે કરી તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, નિજાત્માની અનુભૂતિ થાય છે, આત્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્વાનુભૂતિના કાળે આત્મા અતીન્દ્રિય આનંદરૂપે વેદનમાં આવે છે. સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટેલી એ દશા અત્યંત અદ્દભુત છે. તે દશા વચનથી કહી શકાય એવી નથી કે વિકલ્પથી સમજી શકાય તેવી નથી. અનાદિ કાળથી દષ્ટિ મતાર્થ તરફ હતી, દિશા ઊલટી હતી, તેથી દશામાં દુ:ખ હતું. દષ્ટિ આત્માર્થ ભણી વળતાં તે સ્વદેશમાં ઢળે છે અને દિશા સવળી થતાં દશા આનંદમય બને છે. ત્રિકાળ શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવને જાશી, તેનો વિશ્વાસ લાવી, તેમાં જામી જતાં અનંત સુખ પ્રગટે છે. આમ, આત્માર્થીનાં લક્ષણ પ્રગટતાં ક્રમે કરીને પરમ સુખધામ એવા આત્મપદાર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ લક્ષણોને સુખસાજ કહ્યાં છે. આ લક્ષણોને વિચારીને, અનુમોદીને, અભ્યાસીને, આરાધીને આત્મસાત્ કરવાથી અલૌકિક આત્મવિકાસની શ્રેણી શીઘ્રતાએ પમાય છે. તેથી જ જ્ઞાનીઓ ઉપદેશે છે કે –

'હે જીવ! આ મતાર્થરૂપી પરદેશ છોડીને આત્માર્થરૂપી ઉત્તમ સ્વદેશમાં તારે જવાનું છે તો તેમાં ઝડપથી પહોંચાય, આત્મહિત ત્વરાથી સધાય, તે માટે તું ઉદ્યમી થા. આ શરીર તો ઘાસના ઝૂંપડા જેવું છે. કાળરૂપી અગ્નિ વડે ભસ્મ થઈ જતાં એને જરા પણ વાર નહીં લાગે. માટે હે ભવ્ય! તું જલદીથી જાગૃત થઈ જા અને અનાદિનું અટકેલું આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્ય શ્રીગુરુકૃપાથી નિર્વિધ્ને પૂર્શ કરી લે. શ્રીગુરુની અમીમય બોધધારાના આધારે મતાર્થનો ત્યાગ કર. આત્માર્થમાં તારા ઉપયોગને જોડ. એ રીતે આત્મસ્વરૂપનો મહિમા વધશે તો વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ સ્વરૂપમાં એકાઅ થશે અને તારો અનાદિનો ભવરોગ ટળશે. આ ઉત્તમ સુયોગ મળ્યો છે તો હવે તેનો લાભ લઈ અવ્યાબાધ સુખનિધાનને પ્રગટાવી લે.'

જ્ઞાનીપુરુષોનાં પવિત્ર વચનોથી જીવની વૃત્તિ સ્થિર થાય છે. તેમના બોધ ઉપર ચિંતન-મનન કરતાં નિશ્વય થાય છે કે મતાર્થ દુઃખરૂપ છે અને તેથી એ મતાર્થ મારે ટાળવો છે. આત્માર્થીલક્ષણો આત્મામાં પરિણામ પામે તે માટે પુરુષાર્થ કરવાનો ઉલ્લાસ જાગે છે. અંતર્મુખ પ્રયત્નથી વ્યાકુળતા તૂટે છે અને નિર્વિકલ્પ નિરાકુળતા અનુભવાય છે. અતીન્દ્રિય આનંદના પિંડ એવા શુદ્ધાત્મામાં દષ્ટિ થતાં અનાદિનું દુઃખ ટળે છે.

આમ, શ્રીમદે અત્યંત કરુણાથી પરોપકારબુદ્ધિએ મતાર્થીનાં લક્ષણો સ્પષ્ટયશે દર્શાવ્યાં છે. તેમની કૃપા ખરેખર અપરંપાર છે. મતાર્થીલક્ષણોનો ઉપદેશ આપી તેમણે અજ્ઞાનથી અંધ બનેલા મતાર્થી જીવને આંખો પ્રદાન કરી છે. તેમણે વાત્સલ્ય અને કરુશાથી જીવોને તેમના દોષો સમજાવી, આત્માર્થનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે કે જે માર્ગે વિકાસ સાધીને જીવ ઉન્નત ભૂમિકા ઉપર પગ મૂકવાને યોગ્ય થાય છે. શ્રીમદે દર્શાવેલા મતાર્થી જીવનાં લક્ષણો વિષે પંડિત સુખલાલજીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે કે –

'આવા મતાર્થીનાં અનેક લક્ષણો તેમણે સ્ફુટ અને જરા વિસ્તારથી દર્શાવ્યાં છે જે તદ્દન અનુભવસિદ્ધ છે અને ગમે તે પંથમાં મળી આવે છે…. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું આ કથન જેટલું અનુભવમૂલક છે તેટલું જ બધી પરંપરાઓને એક્સરખું લાગુ પડે છે.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'<mark>લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં,</mark> જાણી રહેવા દૂર; રખે વળગતં પાપ એ, સાચી સમજણ ઉર. સદઘમ સઘ આ. મતાર્થ જાવા હવે 519; પ્રતિદિન સત્સંગે રહું, આત્મ અર્થ વરવા જ. તેથી તત્ત્વ સ્વરૂપ નિજ, યથાર્થ તો સમજાય; **હવે કહું આત્માર્થીનાં**, લક્ષણ જેમ યમાય. એ જ સંસારમાં, શ્રીમદ્દ સદ્ગુરુ સાર રાજ: હિત શિક્ષાએ ચાલવું, **આત્મ-અર્થ સુખસા**જ.'^ર

* * *

૧- પંડિત સુખલાલજી, 'દર્શન અને ચિંતન', ભાગ-૨, પૃ.૭૯૮ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૧ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૨૯-૧૩૨)

- ખંડ ૨
- પ્રકરણ ૩

આત્માર્થીલક્ષણ

(ગાથા ૩૪ - ૪૨)

אורה זנת באו ז איניי, ה אואנ שלעוא, הוז זה זה זצ בניחו, אוראנוצ חוע היי

ગાથા ૨૪ થી ૩૩ સુધી શ્રીમદે મતાર્થી જીવનાં મુખ્ય લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. (ભૂમિકા) મતનો અર્થી તે મતાર્થી અથવા મત એ જ પ્રયોજન છે જેનું તે મતાર્થી અને તેવો મતાર્થી જેના વડે ઓળખાય તે મતાર્થીનું લક્ષણ. ગાથા ૨૪ થી ૨૮ સુધી ક્રિયાજડ મતાર્થીના ગુરુ-દેવ-ધર્મ સંબંધીના મતાર્થનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યા પછી શ્રીમદે ગાથા ૨૯ થી ૩૧માં શુષ્કજ્ઞાની મતાર્થીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું; અને પછી ૩૨મી ગાથામાં બન્ને પ્રકારના મતાર્થીનાં સમુચ્ચય લક્ષણો જણાવી શ્રીમદે એવી તો સ્પષ્ટતા કરી દીધી છે કે કોઈ પણ પ્રકારનો મતાર્થ પોતામાં હોય તો જીવ તેને સુગમતાથી ઓળખી, સહેલાઈથી દૂર કરી શકે.

આમ, મતાર્થીપણું ટાળવા મતાર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં પછી હવે આત્માના અખંડ અવ્યાબાધ સુખના હેતુરૂપ એવું આત્માર્થીપણું પ્રાપ્ત કરવા આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણો ગાથા ૩૪ થી ૪૨માં બતાવ્યાં છે. આત્માનો અર્થી તે આત્માર્થી અથવા આત્મા એ જ પ્રયોજન છે જેનું તે આત્માર્થી. આત્માર્થી જીવમાં એવાં કયાં લક્ષણો હોય જે મતાર્થી જીવમાં ન હોય, તેનું શ્રીમદે કરેલું નિરૂપણ વિચારતાં ભાવવિભોર બની જવાય છે. શ્રીમદે વર્જ્યવેલાં આ લક્ષણો દારા તેમની ખૂબ ઊંડી અને વિશાળ વિચારધારા વ્યક્ત થાય છે. મતાર્થીનાં લક્ષણો દારા તેમની ખૂબ ઊંડી અને વિશાળ વિચારધારા વ્યક્ત થાય છે. મતાર્થીનાં લક્ષણો જે જીવમાં ન હોય તે આત્માર્થી છે એમ ન કહેતાં, આ વિભાગમાં શ્રીમદે સાચા સુખની અભિલાષા સેવનાર આત્માર્થીની સદ્વિચારશ્રેણી કેવા પ્રકારની હોય તે સચોટપણે બતાવ્યું છે. આત્માર્થીનાં લક્ષણોની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ અર્થે સાધકને વધુ ઉત્સાહી બનાવવામાં આ અસ્તિરૂપ વર્જ્ઞન બહુ ઉપયોગી બને છે.

આમ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરનારાઓના પરિપક્વ અને અપરિપક્વ એવા બે ભેદ પડે છે. આત્માર્થ જેને મુખ્ય છે એવા આત્માર્થી જીવને સત્યનું ગ્રહશ કરતાં 'મત'નો આગ્રહ થતો નથી. આત્માર્થિતાના કારશે તે ભૂલ કરતાં અટકી જાય છે. પરંતુ જ્યાં આત્માર્થની ન્યૂનતા છે ત્યાં 'સત્યના આગ્રહ'ના અંચળા હેઠળ 'મત'નું જોર વધી જવાથી તે અનેક પ્રકારે નુકસાનનું કારશ બની જાય છે. મતાર્થ ઉત્પન્ન થવાથી આત્માર્થની હાનિ થાય છે, તેમજ અસત્ને સમ્મત કરવાથી, અનુમોદન કરવાથી ગૃહીત મિથ્યાત્વનો પ્રસંગ આવે છે.

અનાદિથી સંસારમાં રઝળતા જીવમાં આત્માર્થિતા પ્રગટતાં તેને પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણનાં કારણોના નાશના ઉપાયની વિચારણા શરૂ થાય છે અને તે ચિંતના ઉપ થઈને ઝૂરણા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પરિભ્રમણથી મુક્ત થવાની જિજ્ઞાસા વેદનાપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે. આ વેદનાના કારણે ખાવા-પીવાથી માંડીને સમસ્ત સાંસારિક કાર્યોમાં નીરસપણું આવી જાય છે. પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં રહેલાં રસનાં પરિણામ ફિક્કાં પડતાં જાય છે. સંસારની ઉપાસનાનો અભિપ્રાય શિથિલ થઈ જાય છે. આત્માનુભૂતિ એ જ તેનું પરમ લક્ષ્ય બની જાય છે. તે જગતની વિસ્મૃતિ કરી સત્ના ચરણમાં રહેવા ઇચ્છે છે. આત્મોન્નતિના માર્ગમાં આ પ્રમાણે આગળ વધવાથી તેનો અનાદિ કાળનો સ્વચ્છંદ પણ ઢીલો પડતો જાય છે અને વિવેક વધતો જાય છે, તેથી તેને આત્મકલ્યાણની દિશામાં ઝડપથી આગળ વધવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનો રસ વધતો જવાથી તેમાં તે ઊંડો ને ઊંડો ઊતરતો જાય છે. આ રીતે સત્નું શરણ, નિષ્ઠામય જીવન અને સવળી મતિ પ્રાપ્ત થવાથી તે શિવપદને શીધપણે સાધી શકે છે.

અસદ્ગુરુના આશ્રયે અહેલી દેવ, ધર્મ, શ્રુતાભ્યાસ, વ્રત, તપ આદિની સર્વ સમજ અવળી હોય છે, પરંતુ સદ્ગુરુના સંગમાં સઘળું સવળું જ અહાય છે. તેથી આત્માર્થીનાં લક્ષણોના વિષયમાં સૌ પ્રથમ 'સાચા ગુરુ'નો મુદ્દો પ્રકાશી, સર્વ જીવોની અવ્યાબાધ સુખની અભિલાષા નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ કરવા શ્રીમદે સરળ કેડી કંડારી આપી છે.

આમ, સૌથી મુખ્ય અને મૂળભૂત એવા સદ્ગુરુતત્ત્વ સંબંધી આત્માર્થીની માન્યતા શ્રીમદ્દ પ્રથમ દર્શાવે છે –

> 'આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોચ; બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિ જોય.' (૩૪)

જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં અર્થ મુનિપણું ન જ સંભવે. 'जं संमंति पासह तं मोणंति पासह' - જ્યાં સમક્તિ એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો એમ 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે, એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરુ છે એમ જાણે છે, અને આત્મજ્ઞાનરદિત હોય તોપણ પોતાના ફુળના ગુરુને સદ્દગુરુ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે; તેથી કંઈ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે. (38)

આત્માર્થી જીવની ગુરુવિષયક માન્યતા બતાવતાં આ ગાથામાં શ્રીમદ્દ્ કહે ભાવાર્થ છે કે જેમને આત્માની સહજ આનંદમય દશાનો અનુભવ હોય, જેમને સ્વ-પરની ભિન્નતા સ્પષ્ટ ભાસતી હોય અને જેમની પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગમાં હોય તે જ સાચા ગુરુ કહેવાય એમ આત્માર્થી સ્વીકારે છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય, ઉપદેશ-વ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય, બાહ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ ધરાવતા હોય, ઉત્કૃષ્ટ તપશ્ચર્યા કરતા હોય કે પોતાના કુળ કે સંપ્રદાયના ગુરુ હોય; પણ જો તેઓ આત્મજ્ઞાનવિહીન હોય તો

ગાથા

આત્માર્થી જીવ તેમને સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકારતો નથી, કારશ કે આત્મજ્ઞાન વિનાના ગુરુના આશ્રયે ભવનાશ ન થઈ શકે એમ તે નિશ્વયપૂર્વક માને છે. તે જાશતો હોય છે કે માત્ર બાહ્ય વેષ કે બાહ્ય વ્રત મુનિષણું બક્ષતું નથી, પણ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન, સદા ઉપયોગવંત અને અવિનાશી એવા શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ આત્મજ્ઞાન જ્યાં હોય ત્યાં જ સાચી મુનિદશા હોય અને તે જ સાચા ગુરુ હોઈ શકે. જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં ત્રણે કાળમાં મુનિષણું હોય નહીં અને એવા આત્મજ્ઞાનવિહીન વ્યક્તિમાં ગુરુષણાની માન્યતા કરવી તે માત્ર કલ્પના છે.

મતાર્થી જીવ, જેમને માત્ર બાહ્ય ત્યાગ છે પશ આત્મજ્ઞાન નથી એમને અથવા આત્મજ્ઞાન વિનાના પોતાના બાપ-દાદાના કુળમાં જે ગુરુ તરીકે પૂજાતા હોય એમને સદ્દ્ગુરુ માને છે, જ્યારે આત્માર્થી જીવ બાહ્ય ત્યાગ કે કુળને મહત્ત્વ આપવાને બદલે આત્મજ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકી, આત્મજ્ઞાનીને જ સદ્દ્ગુરુ માને છે. આમ, ૨૪મી ગાથા સામે ૩૪મી ગાથા કહી છે. સાચા ગુરુનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેના યથાર્થ જાણપણાને અહીં આત્માર્થીનું મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. સદ્દ્ગુરુને ઓળખવાની જવાબદારી આત્માર્થી ઉપર મૂકી શ્રીમદે આત્માર્થીની આધ્યાત્મિક જાગૃતિનું ઉચ્ચતર પાસું ખુલ્લું કર્યું છે. યથાર્થ વિવેકદષ્ટિ અને પરિપક્વ પરીક્ષક બુદ્ધિ વિના સદ્દ્ગુરુની ઓળખ શક્ય નથી. સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ એક આત્મપ્રાપ્તિ વિષે જ યત્ન કરવાનો ઇચ્છુક એવો આત્માર્થી જીવ સદ્દ્ગુરુને ઓળખી, તેમનો આશ્રય ગ્રહણ કરી ભવસંતતિનો છેદ કરે છે.

વિશેષાર્થ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોના આત્યંતિક વિયોગ અર્થે નિજસ્વરૂષનું યથાર્થ જ્ઞાન વિશેષાર્થ પ્રાપ્ત કરવું અનિવાર્ય છે. જ્યાં સુધી જીવને પોતાના સાચા સ્વરૂષનું ભાન થતું નથી ત્યાં સુધી તેને રાગ-દેષ થયા કરે છે અને પરિણામે તેનાં દુઃખનો અંત આવતો નથી. સ્વરૂષભાંતિના કારણે, અનાદિથી સ્વસ્વરૂપને નહીં જાણવા-માનવાના કારણે અને પરને પોતાના જાણવા-માનવાના કારણે પરમાં કર્તાપણાના અને ભોક્તાપણાના જૂઠા ભાવો તે સેવતો રહે છે. અજ્ઞાનતાના કારણે તેને પરપદાર્થોમાં સુખ અને સલામતી લાગે છે અને તેથી તે ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે. આમ, શરીરમાં થતી અહંબુદ્ધિ અને શરીરાશ્રિત વસ્તુઓમાં થતી મમબુદ્ધિ તેનામાં અનેક પ્રકારની આકુળતા ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સતત ક્લેશમય રહે છે.

સાચું અને શાશ્વત સુખ નિજાત્મામાં છે. જ્યાં સુધી તેની યથાર્થ ઓળખાણ અને શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી તે તરફનો પુરુષાર્થ જીવ ફોરવી શકતો નથી. જગતના અનેક-વિધ પદાર્થોમાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની માથાકૂટમાં મશગુલ રહીને જીવ આધિ-વ્યાધિ- ઉપાધિ અને જન્મ-જરા-મરશનાં વિવિધ દુઃખોને પામીને અત્યંત ખેદખિન્ન રહ્યા કરે છે. પૂર્વકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા અશગમતા પદાર્થથી તે દુઃખી થાય છે અને પોતાને સુખરૂપ લાગતા હોય તેવા પ્રસંગો કે પદાર્થોનો વિયોગ થવાથી તેને અંતરમાં આકુળતા રહે છે. ચૈતન્યની ઓળખાણ વિના ક્લેશ અને દુઃખ ટળતાં નથી અને તે ટળ્યા વિના સાચું સુખ કદી પણ પાપ્ત થતું નથી. આમ, જીવની વ્યાધિ એક જ છે - આત્મ-સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને તે વ્યાધિની ઔષધિ પણ એક જ છે - આત્મજ્ઞાન.

સર્વ ક્લેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એકમાત્ર આત્મજ્ઞાન છે. આત્માર્થી જીવ આ તથ્યને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજતો હોવાથી તેના અંતરમાં આત્માના અપરોક્ષાનુભવની ઉત્કટ અભીપ્સા જાગે છે. આત્મજ્ઞાન પામવાનું જ તેને એકમાત્ર ધ્યેય હોય છે. અહીં આત્મજ્ઞાન એટલે આત્મા સંબંધી માત્ર બૌદ્ધિક જાણકારી નહીં પણ આત્માનું સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન. આત્માર્થી જીવને સમજાય છે કે આત્માના પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ કોઈ સત્પુરુષના સહારા વગર થવી કઠણ છે. સત્પુરુષ તે જ કે જે આત્મજ્ઞાની છે, માર્ગને પામેલા છે અને માર્ગના મર્મથી સુવિદિત છે; તેઓ જ આ માર્ગ ૫માડી શકે એવી તેના હૃદયમાં ખાતરી થાય છે અને તેથી તેવા સુયોગને તે આતરતાપૂર્વક ઝંબે છે. શ્રીમદે પ્રકાશ્યું છે –

> 'પ્રથમ આત્મસિદ્ધિ થવા, કરીએ જ્ઞાન વિચાર; અનુભવી ગુરુને સેવીએ, બુધજનનો નિર્ધાર. ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને વિભાવિક મોઠ; તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવી ગુરુ જોય.'^૧

આત્મસિદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનમય વિચાર કર્તવ્ય છે, અર્થાત્ સદ્બોધ દારા સદ્વિચારદશા આવવી જરૂરી છે. સદ્બોધ અને સદ્વિચારદશા આવવા માટે જેમને આત્માનો અનુભવ થયો છે, જેમને પ્રગટ આત્મદર્શન થયું છે એવા જ્ઞાની ગુરુની શ્રદ્ધા થવી જરૂરી છે. એવા જ્ઞાની ગુરુના સમાગમથી, એમની સેવાથી, એમની આજ્ઞાના આરાધનથી વિચારદશા અને જ્ઞાનદશા પ્રગટાવનાર એવો સદ્બોધ તેના અંતરમાં પ્રકાશી ઊઠતાં તેને આત્માનો અનુભવ થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે અનુભવી ગુરુ કોને કહેવા? જેમનામાંથી ક્ષણે ક્ષણે થતી વૃત્તિની અસ્થિરતા ગઈ છે, તેમજ જેમનામાંથી મિથ્યાત્વાદિ વિભાવરૂય મોહનો ક્ષય થયો છે, જેમને નિશદિન આત્માનો ઉપયોગ વર્તે છે, તેવી આત્માનુભવી વ્યક્તિ ગુરુ ગણાવા યોગ્ય છે.

આવા સદ્ગુરુના આશ્રય વિના જીવને માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુષ્કર છે. ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૧૯૬ (આંક-૭૯, કડી ૩,૪)

६१४

જે આત્માર્થી જીવ સદ્દ્ગુરુનાં અપૂર્વ ભક્તિપ્રેરક વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમથી આકર્ષાય છે, પોતાના અવળા અભિપ્રાયોનો ત્યાગ કરે છે, તેમની યથાર્થ ઓળખાણ-પૂર્વક ભક્તિ કરે છે તે અવશ્ય નિજપદને સાધે છે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાની ગુરુનું પડખું સેવવું અત્યંત જરૂરી છે. અત્રે જ્ઞાની એટલે આત્મજ્ઞાની - ભાવ-શ્રુતજ્ઞાની સમજવાનું છે. શાસ્ત્રપાઠરૂપ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન હોય પણ જો ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ આત્મજ્ઞાન ન હોય તો તેઓ દારા શિષ્ય-ઉપકારરૂપ પ્રયોજન સરી શકે નહીં. આત્મજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન જ નથી. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

'શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી પણ અનુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે.'૧

'શાસ્ત્ર તો જ્ઞાન કહેવાય નહીં. જ્ઞાન તો માંહીથી ગાંઠ મટે ત્યારે જ કહેવાય.'^ર

સામાન્યપણે સમાજમાં એમ મનાય છે કે જ્ઞાનનો આધાર શાસ્ત્રાભ્યાસ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનની હીનાધિકતાથી વ્યક્તિની જ્ઞાનદશા મૂલવવામાં આવે છે. પરંતુ દ્રવ્યશ્રુત એ પારકું જ્ઞાન છે. ચિંતન વડે એ બૌદ્ધિક સ્તરે અહાય છે, પણ ખરેખર તો એ જ્ઞાનનો પડછાયો છે - અનુભવીઓના જ્ઞાનનો જીવની બુદ્ધિમાં પડતો પડછાયો. શ્રુતના નિર્દેશ મુજબ ગતિ કરીને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દર્શન લાધે ત્યારે જ્ઞાન લાધ્યું ગણાય અને ત્યારે જ એ જ્ઞાન પોતીકું બને છે. શાસ્ત્રની સમજણના આશ્રયે આત્મસ્વભાવમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ કરી, ભેદજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અપનાવતાં નિજસ્વરૂપનું ભાવભાસન થાય છે. અંતર્મુખ પુરુષાર્થ વડે સ્વભાવના ઉગ્ર આશ્રયે પ્રવર્તવાથી પર્યાય રાગાદિ બંધભાવો સાથે ન મળતાં અંતરસ્વભાવ તરફ ઢળીને ચૈતન્ય સાથે એકમેક થાય છે અને શદ્ધ ચૈતન્યનં વેદન થાય છે. આ નિર્મળ પર્યાય તે જ આત્મજ્ઞાન છે. આ રીતે દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં પરમ અવલંબનભૂત છે, પરંતુ જો તે ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિનો ઇપ્ટ ઉદેશ દ્રવ્યશ્રુતના અવલંબને સાધવામાં ન આવે તો તે દ્રવ્યશ્રુત અફળ છે. અનંત ગણોથી સંયન્ન એવા આત્મસ્વભાવનું અવલંબન લેવામાં ન આવે તો બધું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. શાસ્ત્રનું પરિજ્ઞાન કેવળ એક શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિના લક્ષે જ કાર્યકારી છે. તાત્પર્ય એ કે દ્રવ્યશ્રુત જો ભાવશ્રુત સહિત હોય અથવા ભાવશ્રુતનું કારણ થાય તો જ તેનું સફળપણું છે. આમ, પ્રધાનતા આત્મજ્ઞાનની જ છે અને તેથી આત્મજ્ઞાની જ ગુર્ થવાને પાત્ર છે. બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન હોવા છતાં જો આત્મજ્ઞાન - આત્માનુભૂતિ ન હોય તો તે વ્યક્તિ ગુરૂ થવા માટે અપાત્ર છે.

શુદ્ધાત્માનો અનુભવ હોય ત્યાં સર્વ જ્ઞાન સ્વ-પરની ભિન્નતાને યથાર્થપણે સાધતું સમ્યક્**રૂપે પરિણમે છે, એટલે જ્ઞાનીનું સર્વ જ્ઞાન સ**મ્યગ્જ્ઞાન જ હોય છે. કદાચિત્ ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૨૯૯ (પત્રાંક-૨૭૦) ૨- એજન, પૃ.૭૩૩ (ઉપદેશછાયા-૧૪) સયોપશમાદિ દોષથી કોઈ ઘટ-પટાદિ પદાર્થો અયથાર્થ જણાય તોપણ તેના કારણે મોક્ષ-માર્ગરૂપ પ્રયોજન સાધવામાં તેમને કોઈ વિપરીત પરિણામ થતાં નથી, કારણ કે પ્રયોજન-ભૂત મૂળ વસ્તુ જાણવામાં તેમને તે વિપરીતતા ક્યારે પણ નડતી નથી. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોમાં જ્ઞાનીને કદી વિપરીતતા થતી નહીં હોવાથી તેઓ રાગાદિ વિકારને કદી જ્ઞાનરૂપ કે સ્વ રૂપ જાણતા નથી. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વો, સ્વ-પરની ભિન્નતા વગેરેને તો તેમનું જ્ઞાન યથાર્થપણે જ જાણે છે. તેમનું સર્વ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે, જ્યારે અજ્ઞાની કદાચ દોરીને દોરી, સર્પને સર્પ વગેરે અપ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને સાચી રીતે જાણી પણ લે, તોપણ તેનું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત સ્વને જાણતું નહીં હોવાથી તેની વ્યાવહારિક રીતે ગણાતી સર્વ સાચી જાણકારી પણ મિથ્યા છે, કારણ કે સ્વ-પરનો ભેદ સમજવામાં તો તે ભૂલ જ કરતો હોય છે. મોક્ષમાર્ગને સાધવામાં જે જ્ઞાન કામ આવે અથવા જે જ્ઞાનમાં વિપરીતતા ન હોય તે જ્ઞાન જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. વ્યાવહારિક જ્ઞાન ભલે ગમે તેટલું હોય પણ મોક્ષમાર્ગ સાધવામાં જે જ્ઞાન કામ ન આવે તે જ્ઞાન છે. જગતમાં સૌથી પ્રયોજનભૂત મુખ્ય અને મૂળ વસ્તુ નિજ શુદ્ધાત્મા છે અને તેનું જ્ઞાન થયા પછી જીવનું સર્વ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન જ ઠરે છે.

જ્ઞાની કદાચિત્ દોરીને સર્પ સમજે, અપ્રયોજનરૂપ પદાર્થને અન્યથા જાશે, તોપશ તેમનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે; કારણ કે એ પ્રક્રિયામાં આત્માના સ્વરૂપની સમજણમાં કોઈ ભૂલ થતી નથી, એ તો માત્ર બહારના ક્ષયોપશમ જ્ઞાનનો અભાવ છે. જ્ઞાનાવરણના ઉદયજન્ય ભાવ જે બારમા ગુણઠાણા સુધી હોય છે, તેને અપેક્ષાએ 'અજ્ઞાન' કહેવાય; પરંતુ મોક્ષમાર્ગ સાધવા માટે અથવા તો આત્માનું સાચું સ્વરૂપ જાણવા માટે જ્ઞાનીને જે જ્ઞાન છે તે તો સમ્યક્ જ છે. દોરડીને દોરડી ન જાણતાં કદાચ તેઓ તેને સર્પ જાણે તોપણ તેમના જ્ઞાનમાં કોઈ સ્વ-પર-એકત્વબુદ્ધિ પ્રગટતી નથી કે રાગાદિ પરભાવમાં તન્મયબુદ્ધિ થતી નથી, એટલે કે આત્મા વિષેનું તેમનું જ્ઞાન જેમ છે તેમ જ રહે છે, મિથ્યા થતું નથી. તે વખતે પણ તેમનું ભેદજ્ઞાન તો યથાર્થપણે જ વર્તી રહ્યું હોવાથી તેમનું સર્વ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. સ્વભાવને અને પરભાવને અલગ કરવાનું અપૂર્વ કાર્ય જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પ્રતિક્ષણે થઈ જ રહ્યું હોવાથી એ જ્ઞાન રાગથી જુદું પડીને આત્મસ્વભાવનું થઈ જાય છે.

એક જીવ ઘણાં શાસ્ત્રો ભણેલો હોય અને હજારો જીવો તેની પૂજા કરતા હોય; પણ જો તેને શુદ્ધાત્માના અનુભવપૂર્વકનું શ્રદ્ધાન નથી તો તેનું બધું જ્ઞાન મિથ્યા છે. બીજો એક જીવ નાનું દેડકું હોય, માછલું હોય, સર્પ હોય, સિંહ હોય કે બાળકદશામાં હોય, તેને શાસ્ત્ર વાંચતાં ન આવડતું હોય કે આત્મા વિષે બોલતાં પણ ન આવડતું હોય, છતાં જો તેને શુદ્ધાત્માના શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન છે તો તેનું બધું જ જ્ઞાન સમ્યક્ છે અને તે મોક્ષના પંથે છે. બધાં જ શાસ્ત્રોના રહસ્યરૂપ આત્માના સ્વભાવની અને પરભાવની ભિન્નતા તેશે સ્વાનુભવથી જાણી લીધી છે. તે જાશે છે કે 'જે શુભાશુભ ભાવ થાય છે તે હું નથી, તેમાંથી મને શાંતિ મળતી નથી, હું તો જ્ઞાનાનંદ છું અને એના જ વેદનમાં હું શાંતિ અનુભવું છું.' આમ, જ્ઞાનીને શુદ્ધાત્માની અનુભવ સહિતની પ્રતીતિ વર્તે છે. શુદ્ધાત્મસ્વભાવથી વિરુદ્ધ ભાવમાં તેમને આત્મબુદ્ધિ થતી નથી. જ્યારથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, ત્યારથી જ્ઞાન આ રીતે રાગથી જુદું કામ કરતું હોવાથી સમ્યગ્દર્શન સહિત જે કાંઈ જણાય છે તે બધું સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.

આત્મજ્ઞાન થાય એટલે આખા જગતનું જ્ઞાન થઈ જાય એવો કોઈ નિયમ નથી. જેવો અને જેટલો જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય તેવું અને તેટલું જ્ઞાન થાય. જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ઉધાડ ન હોવાના કારણે કદાચિત્ દોરીને સર્પ જાણે તોપણ 'દોરી કે સર્પ બન્નેથી જુદો એવો હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું' એવું સ્વ-પરની ભિન્નતાનું જ્ઞાન તો તેમને યથાર્થ પ્રકારે રહે જ છે, તે કશે પણ જતું નથી. દોરીને દોરી જાણી હોય કે દોરીને સર્પ જાશ્યો હોય, તોપણ તેનાથી આત્મા જુદો છે એમ તેઓ જાણે છે; એટલે સ્વ-પરની ભિન્નતા જાણવારૂપ સમ્યક્પણામાં તો કાંઈ ફરક પડતો નથી. જ્યાં શુદ્ધાત્માનું શ્રદ્ધાન છે ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને જ્યાં શુદ્ધાત્માનું શ્રદ્ધાન નથી ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન છે; એટલે બાહ્ય જાણકારી ઓછી હોય તો એનો જ્ઞાનીને ખેદ નથી હોતો અને બાહ્ય જાણકારી વિશેષ હોય તો એનો જ્ઞાનીને મહિમા પણ નથી હોતો. મહિમાવંત તો પોતાનો આત્મા છે એમ જાણતા હોવાથી માત્ર તેના જ્ઞાનનો જ તેમને મહિમા હોય છે. જગતથી જુદા એવા પોતાના આત્માને અનુભવી લઈને જ્ઞાનનું પ્રયોજન તેમણે સાધી લીધું છે. તેઓ નિજાત્મજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ છે, તૃપ્ત છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી કાનજી-સ્વામી કહે છે –

'અહીં આત્મજ્ઞાન પ્રધાન કહ્યું છે. જગતની સમજણ પ્રાપ્તી હોય કે ન હોય, ભલે શ્રુતજ્ઞાન થોડું હોય, પણ જેને આત્મજ્ઞાન હોય અને આત્માની સહજ આનંદદશા - સ્વરૂપસ્થિતિ જેને હોય તે જ્ઞાની છે; ત્યાં મુનિપણું હોય છે. જેને સાચા માર્ગનું ભાન નથી તે બીજાને માર્ગદાતા થાય તેમ બને નહીં. પ્રથમ કહ્યું હતું કે લક્ષણો નિષ્પક્ષપાતપણે કહીશ, તેથી જેમ છે તેમ અહીં કહેવાયું છે. આમ લૂગડાં રાખે તો મુનિપણું, આમ કિયા કરે તો મુનિપણું વગેરે. એમ બાહ્ય લક્ષણને મુનિપણું નથી કહ્યું, પણ ડાંડી પીટીને જાહેર કર્યું છે કે આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું છે.'⁹

આત્મજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) એ કેવળજ્ઞાનનો અંશ છે. તે મોક્ષસુખનો સ્વાદ ચખાડતું ચખાડતું સિદ્ધપદને આપે છે. અંતરમાં નજર કરતાં ભાસે છે કે જે કંઈ જોઈએ તે

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી અંત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૫૪

બધું જ ત્યાં છે. જ્ઞાન, આનંદ, શાંતિ, નિર્મળતા વગેરે અનંત ગુણો દ્રવ્યસ્વભાવમાં પરિપૂર્ણ પડ્યા છે. તે નિધાનના આસ્વાદથી કોઈ અદ્ભુત, અલૌકિક તૃપ્તિ થાય છે. તે અનુપમ વેદન પાસે પરદ્રવ્ય અને પરભાવનું અવલંબન અત્યંત તુચ્છ અને દુઃખરૂપ લાગે છે. જ્યાં આવું આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં જ મુનિપણું છે. મુનિપણાનો સંબંધ કેવળ પરંપરાગત ક્રિયાકાંડ કે બાહ્ય આચારો સાથે નથી, પરંતુ આત્મજ્ઞાન, અંતર્મુખવૃત્તિ અને અસંગપણા સાથે છે. ક્રિયાકાંડ અને બાહ્ય આચાર એ મુનિધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, જ્યારે આત્મજ્ઞાનપૂર્વકની મનોગુપ્તિ અને આંતર જાગૃતિ એ તેના પ્રાણ છે.

મુનિએ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કર્યો હોવાથી તેમને આત્મા સદા સમીપ જ વર્તે છે. તેઓ વારંવાર આનંદસ્વરૂપ નિજજ્ઞાયકની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિનો આસ્વાદ માણે છે. નિર્વિકલ્પ આનંદમાંથી બહાર આવે - ન આવે અને પાછા સ્વરૂપમાં જામી જાય છે, સ્વરૂપગુપ્ત થઈ જાય છે. તેમનો તો નિવાસ જ ચૈતન્યદેશમાં છે. ઉપયોગ સૂક્ષ્મ થઈને ઊંડે ઊંડે ચૈતન્યની ગુફામાં ચાલ્યો જાય છે. તેઓ જ્ઞાનમાં પ્રવીણ હોય છે, દર્શનમાં પ્રબળ હોય છે, સમાધિમાં કુશળ હોય છે, અંતરમાં તૃપ્ત હોય છે. તેમને શાંતિનો સાગર પ્રગટ્યો હોય છે. તેમને શરીર પ્રત્યેનો રાગ છૂટી ગયો હોય છે. તેઓ અંતરમાં વીતરાગતાની મૂર્તિરૂપે પરિણમી ગયા હોય છે અને બાહ્યમાં દેહ નિશ્વેષ્ટ થઈ ગયો હોવાથી પ્રતિમા સમાન લાગે છે.

તેઓ પોતાના શાંત ચૈતન્યચંદ્રના અવલોકનથી, અનુભવથી થાકતા જ નથી. તેઓ અંતરનો આનંદ વારંવાર લેતાં - અતીન્દ્રિય શક્તિઓથી ભરપૂર પોતાના ચૈતન્ય-ચંદ્રને નીરખતાં ધરાતા જ નથી. જેમ કુદરતનો નિયમ છે કે પૂર્ઊમાના પૂર્શ ચંદ્રના યોગે સમુદ્રમાં પૂરી ભરતી આવે છે, તેમ પૂર્શ જ્ઞાયકચંદ્રના એકાઅ અવલોકનથી -તેના ઉગ્ર આશ્રયથી તેમના આત્મસમુદ્રમાં આનંદ વગેરેની ભરતી આવે છે, પર્યાયમાં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

મુનિને આનંદનું આવું અનુષમ સ્વસંવેદન હોવા છતાં તે અખંડ રહેતું નથી. દષ્ટિ સતત ચૈતન્યતળ ઉપર હોવા છતાં ઉપયોગ અંદર ને બહાર થયા કરે છે. સ્વસંવેદન વખતે તેઓ સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકના નિર્વિકલ્પ આનંદમાં લીન હોય છે તથા વિકલ્પના કાળે છઠા પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટ શુભમાં તેમનો ઉપયોગ જોડાય છે અને ફરી શુદ્ધોપયોગ સાધવાનો પુરુષાર્થ કરી, પાછા અંદર સરી જઈ સ્વરૂપમગ્ન થઈ જાય છે. તેઓ વિકલ્પાત્મક દશામાં હોય ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રણીત કરેલ શ્રુતાદિના ચિંતવનમાં હોય કે દેવ-ગુરુની ભક્તિમાં હોય, તે વખતે પણ તેમને તો ધ્રુવ જ્ઞાયક્તત્ત્વની જ મુખ્યતા રહે છે. શુભ ભાવ વખતે પણ નિજ ધ્રુવ જ્ઞાયક્તત્ત્વનું આલંબન સતત રહેતું હોવાથી તે શુભ ભાવના તેઓ માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા રહે છે, કર્તા-ભોક્તા બનતા નથી. વિકલ્પ આવે અને યથોચિત સહજ યોગ હોય તો ઉપદેશાદિની પ્રવૃત્તિ કરી પાછા સ્વરૂપમાં સમાઈ જાય છે.

મુનિને પ્રચુર સ્વસંવેદન હોવા છતાં પજ્ઞ તે અમૃતરસ કેવળજ્ઞાની પરમાત્માની અપેક્ષાએ ખૂબ અલ્પ છે. કેવળી ભગવાન ચૈતન્યધડાનો પૂરેપૂરો અમૃતરસ એકીસાથે પીએ છે, જ્યારે મુનિ તો તેને પાતળી ધારે પીએ છે. મુનિને તે ધારાથી સંતોષ નથી થતો. તેમને તો પૂરો ઘડો જોઈતો હોય છે. પ્રત્યેક સમયે પૂરેપૂરું અમૃત પિવાય એવી પૂર્ણ દશાની તેમને અભિલાષા હોય છે. તેમને બહારના વિકલ્પોમાં આવવું ગોઠતું નથી. તેમને સતત એવી ભાવના વર્તે છે કે 'ક્યારે એ ધન્ય દિવસ અને ધન્ય પળ આવશે કે જ્યારે ઉપયોગ સદાને માટે અંદર થીજી જશે. એવી દશા ક્યારે પ્રાપ્ત થશે કે કદી પણ ફરી બહાર આવવું જ ન પડે!' આવી ભાવનાના બળ વડે ઉત્કૃષ્ટ કોટિની અંતર્મુખતા પ્રગટે છે. મુનિદશાનો દીવડો પ્રગટાવી, સિદ્ધદશા તરફ પગલાં માંડી સ્વભાવમાં પૂર્ણપણે ઠરી જવા ઉપ પુરુષાર્થ કરનાર ભવ્યાત્માઓ ખરેખર ધન્ય છે! આમ, જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય છે ત્યાં જ યથાર્થ મુનિપણું પ્રગટે છે. તેથી મુનિપણાનો આધાર પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપનો અનુભવ છે, નહીં કે બાહ્ય વેષ. ચોક્કસ પ્રકારની બાહ્ય કિયા કરવામાત્રથી મુનિપણું આવી જાય છે એવું માનનાર અને મનાવનારે મુનિપણા વિષે જ્ઞાનીઓએ આપેલી નીચે મુજબની વ્યાખ્યાને નિરંતર પોતાની સમક્ષ રાખવી જરૂરી છે –

> 'જાણ ચારિત્ર તે આતમા, નિજ સ્વભાવમાં ૨મતો રે; લેશ્યા શુદ્ધ અલંકર્યો, મોહવને નવિ ભમતો રે. અપ્રમત્ત જે નિત્ય ૨હે, નવિ હરખે નવિ શોચે રે; સાધુ સૂધા તે આતમા, શું મુંડે શું લોચે રે.'^૧

મુનિ ઉપયોગને જાગૃત રાખી આત્મસ્થિરતાનો પુરુષાર્થ સતત કરી રહ્યા હોય છે. 'જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ અમૃતસ્વભાવ સ્વાધીન અને અમર્યાદિત છે તથા શુભાશુભ ભાવ તો પરાધીન અને મર્યાદિત છે' એવી પકડ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં કરીને તેઓ ચૈતન્યલોકની ગહનતામાં ઊંડે ઊંડે વિચરતા હોય છે. તેમને આત્માના સ્વાધીન સ્વરૂપનું ભાન સતત વર્તતું હોવાથી પ્રત્યેક કર્મોદયમાં તેઓ સમપરિણામે રહે છે. કર્મકૃત સંગ-પ્રસંગમાં તેમને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ થતી નથી. નિરંતર આત્મજાગૃતિ રહેતી હોવાથી સર્વ પ્રસંગોમાંથી તેઓ અનાસક્ત ભાવે પસાર થઈ જાય છે. 'હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી છું. મારું કામ માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાભાવે જોવાનું છે' એવી પ્રતીતિના જોરે તેઓ પ્રાપ્ત સંયોગોથી ઉપર ઊઠીને પરદ્રવ્ય-પરભાવના માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા જ રહે છે. મોહવશ ચિત્તમાં ઉભરાતાં

૧- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'શ્રીપાળરાજાનો રાસ', ખંડ ૪, ઢાળ ૧૨, કડી ૯,૬

રહેતાં ભાવિનાં સપનાંમાં કે ભૂતકાળની સુખદ અને દુઃખદ સ્મૃતિઓમાં રમમાણ ન રહેતાં, હર્ષ-શોકના ઝૂલે ચડ્યા વિના, શુદ્ધ દ્રષ્ટાભાવમાં સ્થિર રહી તેઓ પોતાના દેહાદિની વર્તમાન પર્યાયને જ્ઞાયકભાવે વેદે છે. જ્ઞાયકની નિકટ જઈ તીત્ર આહ્લાદથી નિજાનંદનું ઐશ્વર્ય અનુભવે છે. જેમની આવી દશા હોય છે તેઓ જ સાચા 'મુનિ'ની સંજ્ઞા પામે છે.

મુનિપજ્ઞાની આ પરમાર્થવ્યાખ્યાને નહીં સમજનારા બહિર્દષ્ટિ જીવોને આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય ન હોવાથી તેઓ માત્ર બાહ્ય વેષ - દેખાવમાત્રથી મુનિને ઓળખે છે. 'શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં કહ્યું છે કે મસ્તકમુંડનથી સાધુ થવાતું નથી, ૐકાર ઉચ્ચારજ્ઞથી બાહ્મણ થવાતું નથી, અરજ્યવાસથી મુનિ થવાતું નથી, વલ્કલ કે સૂકા ધાસનાં વસ્ત્ર ધારજ્ઞ કરવાથી તાપસ થવાતું નથી; પણ સમભાવથી સાધુ થવાય છે, બહ્નચર્યપાલનથી બાહ્મણ થવાય છે, જ્ઞાન દારા મુનિ થવાય છે તથા તપ દારા તાપસ થવાય છે.^૧ આ બાબતમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે કે બહિર્દષ્ટિ જીવ શરીર ઉપર લગાડેલી ભસ્મથી, કેશલોચથી કે શરીર ઉપર એકઠા થયેલા મેલ ઉપરથી મહંતપણું, સાધુપણું કે આચાર્યપણું પારખે છે. મહાત્માના સ્વરૂપથી અજાશ્યો હોવાથી તે આવાં બાહ્ય ચિદ્યુનોથી તેમને મહંત માને છે અને તેમને નમી પડે છે. પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિ જીવ જ્ઞાનની પ્રભુતાથી, રત્નત્રયીના પરિજ્ઞામથી, શુદ્ધ અખંડ આનંદના સાધનની પ્રવૃત્તિથી, સ્વગુજ્ઞના પ્રગટપણાથી મહાત્માને ઓળખે છે અને જાણે છે.^૨

આમ, કર્મનાં બંધન તોડવામાં ઉપયોગી એવા આત્મજ્ઞાનનો અભિલાષી જીવ આત્મજ્ઞાનના ધારકને જ મુનિ જાણે છે. તે આત્મજ્ઞાનવિહોણા બાહ્ય વેષ-વ્રતધારીની ગણના મુનિમાં કરતો નથી. આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવ 'પ્રવચનસાર'માં લખે છે કે દ્રવ્ય-મુનિત્વનું પાલન કરવા છતાં જે જીવને સ્વ-પરના ભેદની શ્રદ્ધા નથી, તેનામાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વપૂર્વક પરમસામાયિકસંયમરૂપ મુનિત્વનો અભાવ હોવાથી તે વેષધારી હોવા છતાં મુનિ નથી. રેતી અને સુવર્શકણનો જેને વિવેક નથી એવા ધૂળના ધોવાવાળાને, ગમે તેટલો પરિશ્રમ કરવા છતાં સુવર્શની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જેને સ્વ-પરનો વિવેક

१- क्रुओ : 'श्री ઉत्तराध्ययन सूत्र', अध्ययन २५, गाथा ३१,३२
 'च वि मुंडिएण समणो, न ओंकोरेण बंभणो ।
 च मुणी रण्णवासेणं, कुसचीरेण न तावसो ।।
 समयाए समणो होइ, बंभचेरेण बंभणो ।
 नाणेण य मुणी होइ, तवेणं होइ तावसो ।।'
 २- क्रुओ : ઉपाध्याय श्री यशोविकयञ्चर्धृत, 'झानसार', तत्त्वहिष्टे अष्टर्ड, श्लोङ ७
 'भरमना केशलोचेन वपुर्धुतमलेन वा ।
 महान्तं बाह्यद्रगु वेत्ति चित्साम्राज्येन तत्त्ववित् ।।'

નથી એવા દ્રવ્યમુનિને - દ્રવ્યમુનિત્વની ગમે તેટલી ક્રિયાઓનું કષ્ટ લેવા છતાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧

આવા આત્મજ્ઞાનરહિત દ્રવ્યલિંગી - વેષધારી સાધુઓ પોતાની ગણના મુનિષણામાં કરવા માટે જે દલીલ કરે છે તે બતાવતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તેમના 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન'માં લખે છે –

'કોઈ કહે "જે ગચ્છથી ન ટલ્યા, તે નિરુગુણ પણ સાધો રે; નાતિમાંહે નિરગુણ પણ ગણીયે, જસ નહીં નાતિ બાધો રે".'^ર

કેટલાક વેષધારી અજ્ઞાની સાધુઓ એમ કહે છે કે 'જેમ જ્ઞાતિની અંદર કોઈક બુદ્ધિમાન હોય તો કોઈક મંદ બુદ્ધિવાળું પણ હોય, કોઈ ધનવાન હોય તો કોઈ નિર્ધન પણ હોય; છતાં પણ તે સૌ જ્ઞાતિના સભ્ય હોવાથી જ્ઞાતિમાં જ ગણાતા હોય છે અને જ્ઞાતિના ઉત્સવો તેમજ લહાણીના એકસરખા અધિકારી હોય છે; તેમ અમે પણ અજ્ઞાની હોવા છતાં સાધુઓની જેમ જ રહીએ છીએ, તેઓ કરે છે તેવી ક્રિયાઓ પણ કરીએ છીએ, તેઓ પાળે છે તેવા બધા આચારો પણ પાળીએ છીએ તો અમને પણ તે સૌની જેવા સાધુ ગણવા જોઈએ.' ખરેખર તો આમ કહીને તેઓ પોતાના દુર્ગુણોને બાહ્ય આચારોના ઓઠે છુપાવવા માંગતા હોવાથી તેમને મુનિ જાણવા મિથ્યા છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે તેમ, આત્મજ્ઞાની હોય તેમને જ મુનિષણું ઘટે છે –

'આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી ૨ે;'³

આત્માના સ્વરૂપને જાણે તેમને જ સાચા શ્રમણ - મુનિ જાણવા, બીજા સર્વ તો વેષધારી, દ્રવ્યલિંગી અને બાહ્ય દેખાવમાં જ સાધુ છે. વેષને અને સાધુતાને પરમાર્થદષ્ટિએ કોઈ સંબંધ નથી. આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રક્રિયા કોઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી નથી. એનો સંબંધ મોહના વિલય સાથે છે. જેટલો મોહ પ્રબળ હોય છે, તેટલી જીવની મૂચ્છા પ્રબળ હોય છે અને પ્રગાઢ મૂચ્છા હોવાથી આચાર પણ વિકૃત હોય છે. જેશે પાંચ મહાવ્રતો અંગીકૃત કર્યાં હોય તેને સર્વ-વિરતિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે અધ્યાત્મદષ્ટિએ વિચારણા કરવામાં આવે ત્યારે અનંતાનુબંધી કષાય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉપશમ કે ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી જીવ ગમે તેટલી વાર

१- लुओ : आચાર્યશ્रી કુંદકુંદદેવકૃત, 'प्रवयनसार', ગાથા ૯૧ 'सत्तासंबद्धेदे सविसेसे जो हि णेव सामण्णे । सद्दहदि ण सो समणो सत्तो धम्मो ण संभवदि।।'

સદદાવ બે સાંસમળા સતા વન્યા ગ રાગવા છે. ૨- ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીરચિત, 'સાડી ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૨, કડી ૨૭

૩- શ્રી આનંદઘનજીરચિત, શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું સ્તવન, કડી ૬

દીક્ષા લે તોપણ તે યથાર્થ મુનિ બની શકતો નથી.^૧

૬૨૨

મુનિપશાનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના દ્રવ્યલિંગી - બાહ્યત્યાગી 'હું સાધુ છું, પંચ મહાવ્રત પાળું છું' એમ અભિમાન કરે છે, પણ તેની પરિણતિનું ઠેકાણું નથી હોતું. તેની પરિણતિ બહાર જ ભટક્યા કરે છે. તે કપાયોના નિયંત્રણનું લક્ષ રાખતો નથી અને ઊલટું બાહ્ય ત્યાગનો અહંકાર સેવે છે. ત્યાગનું પ્રયોજન અહંકારનું વર્જન છે, વર્ધન નથી; ત્યાગ અહંકારની ક્ષતિ માટે છે, તેના પોષણ માટે નથી. પરંતુ દ્રવ્યલિંગી બાહ્ય ત્યાગના અહંકારમાં તણાઈ જઈ અનધિકૃત ચેપ્ટા કરે છે અને પરિણામે તેને સંસારનાં અનંત દુઃખનું ભાજન બનવું પડે છે.

વળી, દ્રવ્યલિંગી બાહ્ય ત્યાગના ફળરૂપે ભોગસંપદાને ઇચ્છે છે, જ્યારે મુનિ તો સ્વરૂપસ્થિરતા ઇચ્છે છે. વેષધારી ભોગસામગ્રીમાં લુબ્ધ થાય છે, પરંતુ મુનિ તો તેમાં ઉદાસીન રહે છે. બાહ્યત્યાગી પુષ્ય ઇચ્છે છે, જ્યારે મુનિને ન તો પુષ્યનો ગમો હોય છે, ન પુણ્યફળનો. બાહ્યત્યાગી દેવ ગતિમાં સુખ માને છે, જ્યારે મુનિ તેને અંતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ દીર્ઘ કાળની જેલ માને છે. બાહ્યત્યાગીનો અભિપ્રાય ભોગાભિલાષાયુક્ત હોય છે, જ્યારે મુનિનો અભિપ્રાય મોક્ષાભિલાષાયુક્ત હોય છે. જો બાહ્યત્યાગીનો અભિપ્રાય પરિવર્તિત થઈ, આત્મસન્મખ થાય તો તેનો બાહ્ય ત્યાગ પણ સાર્થક થાય અને મોક્ષપંથમાં સહાયક નીવડે. આમ, બાહ્યત્યાગી અંતરમાં રહેલ અહંકાર, આસક્તિ આદિ ગ્રંથિઓના કારણે આત્મકલ્યાણથી વંચિત રહી જાય છે, જ્યારે પોતાના અંતરની શદ્ધિ કરી જેઓ નિર્ગ્રંથ બન્યા છે તેઓ શીઘ્ર ધ્યેયપ્રાપ્તિ કરે છે. બહારથી સમાન દેખાતો હોવા છતાં બન્નેના ત્યાગના ફળમાં અંતરંગ અભિપ્રાયની ભિન્નતાના કારણે આવં મહાન અંતર પડે છે. માત્ર બાહ્ય ત્યાગ કરી લેવાથી જીવ મુનિદશા પામી શકતો નથી. દેખાવમાં સાધ હોય, પરંત અંતરમાં વિષય-કષાયની મંદતા ન હોય તો તે નામમાત્ર સાધુ છે. જ્યાં સુધી આત્મા-અનાત્મા વચ્ચેનો ભેદ જાશે નહીં, આત્માના ગુશોનું અંશે પણ વેદન થાય નહીં, ત્યાં સુધી બાહ્ય વેષ કે બાહ્ય વતાદિ પરમાર્થે સફળ નથી અને તેથી તે બાહ્યલિંગી ખરેખરો સાધુ નથી. શ્રીમદ્ પ્રકાશે છે –

૧- આ સંદર્ભમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું વચન મનનીય છે, જેનો ઉલ્લેખ ગાથા ૨૪ના વિવેચનમાં કર્યો હોવા છતાં, પુનરુક્તિનો દોષ આચરીને પણ અત્રે વિચારણાર્થે પુનઃ ટાંકીએ છીએ. જુઓ : 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન', ઢાળ ૩, કડી ૨૨

'જિહાં લગે આતમદ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું;

તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલું, કેમ આવે તાણ્યું.'

અર્થાત્ સ્વાનુભવ ન લાધે ત્યાં સુધી એ આત્માનું ગુણઠાણું પહેલું જ રહે છે; પછી ભલે એ વ્રતધારી શ્રાવક હોય, મુન્તિ હોય, આચાર્ય હોય કે ગચ્છાધિપતિ હોય. તેથી ફલિત થાય છે કે માત્ર બાહ્ય ત્યાગ અને વ્રતાદિનાં પાલન કરવાથી કોઈ છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરતું નથી. 'તે (દેહાત્મબુદ્ધિ) ન મટે તો સાધુપણું, શ્રાવકપણું, શાસ્ત્રશ્રવણ કે ઉપદેશ તે વગડામાં ધોક મૂક્યા જેવું છે. જેને એ ભ્રમ ભાંગી ગયો છે, તે જ સાધુ, તે જ આચાર્ચ, તે જ જ્ઞાની.'^૧

આમ, જ્યાં આત્મજ્ઞાન નથી ત્યાં મુનિપણું સંભવતું નથી. બાહ્ય ત્યાગ હોય તોપણ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી ત્યાં અંતરંગ ત્યાગના અભાવે મુનિપણું નથી, અર્થાત્ દ્રવ્યલિંગ હોય તોપણ ભાવલિંગ ન હોય તો તે ખરેખર મુનિ નથી. આ તથ્યને અન્વયથી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં જ સાચું મુનિપણું હોય, જેનું સૂચન ગાથાના પ્રથમ ચરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. વળી, ગાથાર્થમાં આ સિદ્ધાંતને 'દ્રી આચારાંગસૂત્ર'ના લોકસાર નામના પાંચમા અધ્યયનમાં ત્રીજા ઉદ્દેશના એક વચનની સાક્ષી આપી આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ કર્યો છે –

'जं संमति पासहा तं मोणंति पासहा ।''

અર્થ – જ્યાં સમકિત (આત્મજ્ઞાન) છે ત્યાં મુનિપણું છે, અર્થાત્ મુનિપણું માત્ર બાહ્ય વેષથી કે બાહ્ય વ્રતથી કે લોકોના અભિપ્રાયથી પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ સ્વાનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પીઠિકા ઉપર તેનું મંડાણ છે. સમ્યક્ચારિત્રરૂપ વૃક્ષનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. જેમ મૂળ વિના વૃક્ષ ઊગે નહીં, તેમ જો આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ ન હોય તો બાહ્યમાં સર્વવિરતિ હોવા છતાં અભ્યંતર વિરતિ, અર્થાત્ સમ્યક્ચારિત્રરૂપ વૃક્ષ ઊગે નહીં. સર્વ પરભાવની ઇચ્છાથી વિરામ પામવારૂપ પરમાર્થસંયમ આત્મજ્ઞાન વિના સંભવિત નથી અને તેથી જ કહ્યું કે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિષણું છે.

અહીં 'આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપશું' કહ્યું, તેનો વાક્યાર્થ કરી ચોથા ગુણસ્થાનકવર્તી અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિની વાત કરી છે એમ ન સમજવું, પરંતુ અહીં આત્મજ્ઞાનનું પ્રધાનપશું જજ્ઞાવ્યું છે; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું સંભવતું જ નથી, પછી ભલે

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૭૩૨ (ઉપદેશછાયા-૧૪) સરખાવો : (૧) સંતકવિ અખાજી, 'અખાની કાવ્યકૃતિ', ખંડ ૧, આત્મલક્ષ અંગ, છપ્પા ૩૪૦ 'આતમ સમજ્યો તે નર જતિ, શું થશું ધોળાંભગુવાં વતી?' (૨) શ્રી ચિદાનંદજીરચિત, 'અધ્યાત્મ બાવની', દોહો ૯ 'શૈતનકું પરચ્યો નઢિ, ક્યા હુવા વ્રત ધાર; શાળ-વિઢુણા ખેતમેં, વૃથા બનાઈ વાડ.'
૨- 'શ્રી આચારાંગ સૂત્ર', અધ્યયન ૫, ઉદેશ ૩, ગાથા ૧૫૬ આ સૂત્રની સાક્ષી આપતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ 'સવાસો ગાથાનું સ્તવન 'ની ત્રીજી ઢાળની ૨૬મી કડીમાં કહે છે કે – 'લોકસાટઅધ્યચનમાં, સમક્તિ મુનિભાવે, મુનિભાવે સમક્તિ કહ્યું, નિજ શુદ્ધસ્વભાવે.' બાહ્યમાં મુનિવેષ હોય તથા મુનિ જેવું બાહ્ય આચરશ હોય. અહીં છટ્ઠા ગુશસ્થાનકવર્તી મુનિની વાત કરી છે. તેવા મુનિ જ સાચા ગુરુ છે એમ આત્માર્થી જીવ માને છે. ચોથા ગુશસ્થાનકે આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે. ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થયો હોવાથી આંશિક સ્વરૂપાચરશરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર -અભ્યંતર વિરતિ તો હોય જ છે, પરંતુ સંયમાચરણનો અભાવ હોવાથી તેને અવિરતિ સમ્યગ્ટપ્ટિ ગુશસ્થાનક કહેવાય છે. આ ભૂમિકામાં વિશેષ વિશેષ કાળના અંતરે કોઈક કોઈક વાર નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ થાય છે. પાંચમા ગુશસ્થાનકે ચોથા ગુશસ્થાનક કરતાં અલ્પ અલ્પ કાળને આંતરે નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે અને છટ્ઠા-સાતમા ગુશસ્થાનક-વર્તીને તો વારંવાર, અંતર્મુહૂર્તમાં જ, નિયમથી વિકલ્પ તૂટીને સ્વાનુભવ થયા કરે છે. ચોથા, પાંચમા તથા છટ્ઠા-સાતમા ગુશસ્થાનકવર્તી સાધકના આત્મજ્ઞાનમાં - આત્મપ્રતીતિમાં કોઈ ભેદ નથી, પરંતુ આત્મસ્થિરતામાં ભેદ છે. આત્મજ્ઞાનપૂર્વક આત્મસ્થિરતા જ્યાં વિશેષપશે છે એવા છટ્ઠા-સાતમા ગુશસ્થાનકવર્તી મુનિ સદ્દગુરુપદને યોગ્ય છે અમ આત્માર્થી જીવ માને છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના જે પંચમહાવ્રતધારી હોય તેને દ્રવ્યલિંગી એટલે કે વેષધારી જ કહેવાય છે. જે આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જે સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા હોય, જે સારભૂત એવી સંવરક્રિયાના આચરનારા હોય; તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ છે, તે જ સદ્ગુરુપદને શોભાવનારા છે. આત્માર્થી જીવ બાહ્ય લિંગ - વેષથી નિરપેક્ષપણે સાચા ભાવલિંગી સાધુને ઓળખી તેમની ભક્તિ કરે છે. ગમે તે મત, પંથ, વેષમાં રહેલ આત્મજ્ઞ સત્પુરુષોને સત્પુરુષ તરીકે ઓળખી તેમનો આદર કરે છે. તે નથી જોવા બેસતો કે તેમણે સફેદ કપડાં પહેર્યા છે કે પીળાં, લંગોટી પહેરી છે કે નગ્ન છે, કારણ કે તે યથાર્થપણે સમજે છે કે ધર્મ કાંઈ કપડાંમાં સમાયો નથી; અને તેથી જ્યાં ભાવસાધુપણું દેખે છે ત્યાં નમે છે અને તેવા ભાવસાધુને જ સદ્ગુરુપદે સ્થાપી આત્મકલ્યાણ સાધે છે.

આમ, આત્માર્થી યથાર્થ પરીક્ષા કરીને, એટલે કે આત્મજ્ઞાનની વિદ્યમાનતાની ચકાસણી કરીને સદ્ગુરુને સ્વીકારે છે, કારણ કે આત્મદ્રષ્ટા આત્માનુભવી જ્ઞાનીપુરુષ જ સન્માર્ગે લઈ જનાર સદ્ગુરુ છે. જેમ દીવાથી દીવો પ્રગટે છે, તેમ જેમણે આત્મા સાક્ષાત્ અનુભવ્યો છે એવા આત્મદ્રષ્ટા સદ્ગુરુ જ આત્મસિદ્ધિ કરાવી શકે છે. જેમને આત્મજ્ઞાન નથી એવા પોતાના કુળના ગુરુને આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુ માનતો નથી. શ્રીમદ્ કહે છે –

'લૌકિક દષ્ટિ ભૂલી જવી. લોકો તો જે કુળમાં જન્મે છે તે કુળના ધર્મને માને છે

ને ત્યાં જાય છે પણ તે તો નામમાત્ર ધર્મ કહેવાય, પણ મુમુક્ષુએ તેમ કરવું નહીં.''

આત્માર્થી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની રુચિવાળો હોવાથી તેમને જ સદ્ગુરુ માને છે કે જેઓ આત્મજ્ઞાનસંપન્ન હોય, કારશ કે પરમાર્થનો માર્ગ તેઓ જ દેખાડી શકે છે. પોતાના કુળના ગુરુને ગુરુ માનવા, અર્થાત્ બાપ-દાદા કુળપરંપરાની રુઢિથી જેમને ગુરુ માનતા હોય એવા અજ્ઞાની વેષધારીને સદ્ગુરુ માનવા તે તૈયાર થતો નથી. આત્માર્થી પોતાના કુળધર્મવાળા જેમને ગુરુ માનતા હોય તેમનો આંધળો વિશ્વાસ કરી, તેમને ગુરુ માનવા નથી લાગતો. તે પરખ કર્યા વિના કોઈને ગુરુ તરીકે સ્વીકારી લેતો નથી. પોતાના કુળગુરુ જો આત્મજ્ઞાનસંપન્ન હોય તો તેમની યથાર્થ પરીક્ષા કરી તે અવશ્ય તેમને સદ્ગુરુ માને છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાનસંહિત એવા કુળગુરુ ભવછેદ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેવા કલ્પિત ગુરુઓ પ્રત્યે તે દષ્ટિ પણ કરતો નથી. આત્માર્થી જીવ જાશે છે કે અસદ્ગુરુનો આશ્રય નરક, નિગોદાદિ દુર્ગતિ આપનાર છે અને તેથી તે તેમનો ત્યાગ કરી પોતાની દષ્ટિ સદ્ગુરુસન્મુખ કરે છે. સદ્દગુરુના આશ્રયમાં અનંત કાળનું પરિભ્રમણ સમાપ્ત થાય એવું સામર્થ્ય રહ્યું હોવાથી મોક્ષમાર્ગમાં સદ્ગુરુની ઓળખાણ અત્યંત અગત્યની છે એમ આત્માર્થી સમજે છે. તેથી તે સદ્દગુરુની ઓળખાણ અર્થે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સર્વ મતિ, શક્તિ અને વિવેકનો ઉપયોગ કરે છે અને સદ્દગુરુનો આશ્રય કરી, ત્રિકાળી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને પ્રગટાવી સ્વાધીન સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ; સ્વ પર પ્રકાશક જ્ઞાન છે, સમજે તેહ સુજાણ. અંતરથી નિઃસ્પૃહ સદા, **તે સાચા ગુદુ હોચ;** સત્ય સ્વ પર હિત જે કરે, એમાં સંશય ન્હોય. આત્માર્થે આત્માર્થી તે, સેવે સદ્ગુરુ રાજ; બાકી ફુળગુટુ કલ્પના, કરવાનું નાહિ કાજ. ગચ્છ મત આગ્રહથી કદી, અસદ્ગુરુ જો હોય; લોક પ્રવાહે માન્યતા, આત્માર્થી ન**દિ જોચ**.'^૨

* * *

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૭૧૮ (ઉપદેશછાયા-૧૦) ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૧ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૩૩-૧૩૬)

ארי לו איזיו איזירי אין יורי עלא פיניי, אני איזיו איזירע אי, ערד או דו לוע.

ગાથા - ૩૫

<mark>ભૂમિકા</mark> ગાથા ૩૪માં આત્માર્થીની ગુરુ સંબંધી માન્યતા બતાવતાં કહ્યું કે આત્મજ્ઞાની જ સાચા ગુરુ છે અને તે જ માન્ય કરવા યોગ્ય છે. બાહ્યત્યાગી હોય કે પોતાના કુળધર્મના ગુરુ હોય, પણ જો તે આત્મજ્ઞાનરહિત હોય તો તે સદ્ગુરુપદ માટે અપાત્ર છે એવો આત્માર્થી જીવને દઢ નિશ્વય હોય છે.

આમ, કેવા પ્રકારના ગુરુ પ્રત્યે આત્માર્થીની ભક્તિ હોય છે તે બતાવી, પરમ સદ્ભાગ્યયોગે તથાપ્રકારના આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો આત્માર્થીની તેમના પ્રત્યેની ભક્તિ કેવી હોય તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્દ્ આ ગાથામાં કહે છે –

> 'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર; ત્રણે ચોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર.' (૩૫)

અર્થ પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર જાણે, અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે અર્થ સમાધાન થઈ શક્વા યોગ્ય નથી, અને જે દોષો સદ્દગુરુની આજ્ઞા ધારણ કર્યા વિના જતા નથી તે સદ્દગુરુયોગથી સમાધાન થાય, અને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુનો મોટો ઉપકાર જાણે, અને તે સદ્દગુરુ પ્રત્યે મન, વચન, કાયાની એક્તાથી આજ્ઞાંક્તિપણે વર્તે. (૩૫)

ભાવાર્થ પૂર્વના પ્રબળ પુણ્યના ઉદયથી સદ્ગુરુલક્ષણસંપન્ન એવા કોઈ સત્પુરુષનો ભાવાર્થ યોગ થાય તો આત્માર્થી જીવ તેને પરમ ઉપકારભૂત ગણે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર દ્વારા જે પ્રશ્ન, જિજ્ઞાસા, મૂંઝવણ આદિનું નિરાકરણ થતું નથી તે સર્વનું નિઃશંક સમાધાન તેને અહીં સાંપડે છે. આગમના અનેકવિધ હેતુ, અપેક્ષા, ન્યાય ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ વિના સમજાતાં નથી, તેથી સદ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ યોગ પરમ ઉપકારક છે એમ આત્માર્થીના લક્ષમાં હોય છે. વળી, અનંત કાળમાં અનંત બાહ્ય સાધન આદર્થા પછી પણ જે તત્ત્વ ન પમાયું તે ગુરુગમે અલ્પ કાળમાં પમાય છે. સદ્ગુરુની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા આરાધતાં પોતાના દુર્દમ્ય દોષો અલ્પ પ્રયાસે ક્ષીણ થાય છે અને ક્ષમા, નમતા, સરળતા આદિ અનેક સદ્ગુણો સુગમપણે તથા ત્વરાથી વિકસે છે એવો તેને નિશ્ચય વર્તે છે. બીજા બધા કરતાં અધિક ચડિયાતા એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના પરમ ઉપકારનો અખંડ નિશ્વય તેને નિરંતર વર્તે છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો આશ્રય તે સ્વસુખપ્રાપ્તિનો સરળતમ અને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે એમ

ગાથા

આત્માર્થી જીવ દઢપશે માને છે. 'ભવમાં જવાને આડા પ્રતિબંધ જેવી' તેમની આજ્ઞા જો મન-વચન-કાયાની એકતાથી ઉપાસવામાં આવે તો તે યોગના સાફલ્યરૂપે સર્વ ગુશો ઉપાસક શિષ્યમાં પ્રગટે છે એવી દઢ શ્રદ્ધાના બળ વડે તે તથાપ્રકારનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. વિનયભક્તિ સહિતના આજ્ઞા-આરાધન વિના શ્રીગુરુનો બોધ પરિણમતો નથી અને મનન તથા નિદિધ્યાસનનો હેતુ થતો નથી. સદ્દગુરુમાં જ પરમેશ્વરબુદ્ધિરૂપ પરમ ધર્મ પાળતો હોવાથી તે આત્માર્થી સાધક ત્રિયોગનો સન્માર્ગે ઉપયોગ કરે છે. અસત્પ્રસંગ અને અસત્સંગથી નિવૃત્તિ લઈ સ્મરણ, બહુમાન, પ્રભુભક્તિ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિમાં તે પોતાના મનને પ્રવૃત્ત રાખે છે. વિકથાથી વિમુક્ત થઈ, વિનયયુક્ત બોલવામાં તથા કીર્તન, ધર્મચર્ચા આદિ કરવામાં વચનને વ્યસ્ત રાખે છે. આરંભ અને પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિ પરિહરિ, કાયાને પણ સદ્દગુરુની સેવાભક્તિમાં તથા યથાઆજ્ઞા વત-તપ વગેરેમાં પ્રવર્તાવે છે. સ્વચ્છંદે વર્તતા ત્રણે યોગ બંધનું કારણ થાય છે એ સમજાયું હોવાથી સિદ્ધપદના સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ સદ્દગુરુની આજ્ઞામાં ત્રિયોગને જોડી અમૂલ્ય યોગને તે સાર્થક કરે છે.

અનાદિથી અપરિચિત એવો સન્માર્ગ દર્શાવનાર પ્રત્યક્ષ સત્પુરૂષ મોક્ષ-વિશેષાર્થ માર્ગના જિજ્ઞાસ માટે ખરેખર પરમાત્મતલ્ય જ છે એવી આત્માર્થી જીવને દઢ પ્રતીતિ થઈ હોવાથી, પુષ્ટયોદયે કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરુષનો યોગ થાય તો તેમના ચરશારવિંદને તે આત્માર્થી જીવ સર્વાર્ધણબુદ્ધિથી સેવે છે. અચળ પ્રેમ અને સમ્યક પ્રતીતિથી નિરંતર તેમનો સમાગમ કરે છે. સત્પુરુષનાં નિરંતર સમાગમ, દર્શન અને બોધ દારા સ્વભાવનું ભાવભાસન થવાથી સ્વરૂપની યથાર્થ રૂચિ થાય છે. તેમની શાંત મુખમુદ્રા, તેમનું આત્મામય વલણ, તેમની પરમ શીતળ, પરમ પ્રેરક, સ્વાનુભવમુદ્રિત આત્માર્થબોધક વાણીનો લાભ મળતાં તેને સ્વસ્વરૂપની રૂચિ પ્રગટે છે. તેમના બોધથી ચૈતન્યરસ ઘૂંટાય છે અને તેમની પ્રસન્ન મુદ્રા દ્વારા સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય વધે છે. નિશદિન જેમને આત્માનો ઉપયોગ છે અને અંતરંગ સ્પુહા નથી એવી જેમની ગુપ્ત આચરણા છે એવા સત્પુરુષમાં પ્રેમ વધતાં સંસારરસ મંદ થતો જાય છે. સત્પુરુષને અતીન્દ્રિય આત્મિક સુખમાં નિમગ્ન જોતાં, હર્ષ-શોકના પ્રસંગમાં નિર્લેપ નિહાળતાં આત્મસ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિની રુચિ પ્રગટે છે. જેમ જેમ સત્પુરૂષની આશ્ચર્યકારી આત્મદશા પ્રત્યેનો પ્રેમ વધે છે, તેમ તેમ આત્માર્થીનો દર્શનમોહ મંદ થતાં સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિની યોગ્યતા વધે છે. આમ, આશ્રયભક્તિનાં પરિણામ દર્શનમોહનો રસ ઘટાડવાનો સરળ અને સુગમ ઉપાય છે. દર્શનમોહના વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત છે કે દર્શનમોહ મંદ થયા વિના સ્વરૂપનું ભાવભાસન થાય નહીં અને દર્શનમોહનો અભાવ થયા વિના આત્માનુભવ થાય નહીં, તેથી આત્માનુભવ માટે મહત્પુરુષનો નિરંતર અથવા વિશેષ સમાગમ અત્યંત આવશ્યક છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'કોઈ પણ પ્રકારે જીવ પોતાની કલ્પનાએ કરી સત્ને પ્રાપ્ત કરી શક્તો નથી. સજીવનમૂર્તિ પ્રાપ્ત થયે જ સત્ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ સમજાય છે, સત્નો માર્ગ મળે છે, સત્ પર લક્ષ આવે છે. સજીવનમૂર્તિના લક્ષ વગર જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે, તે જીવને બંધન છે; આ અમારું હૃદય છે.'⁹

કોઈ પણ પ્રકારે જીવ પોતાની મતિકલ્પનાએ કરી સત્ને પ્રાપ્ત કરી શક્તો નથી. પોતાની કલ્પનાએ તથા ઇચ્છાએ ઉપાયો કરે તો સ્વચ્છંદ વધે છે, પણ સત્ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સદ્ગુરુના ચરણે સર્વસમર્પિત થાય ત્યારે કાર્યની શરૂઆત થાય છે. એ થયા પછી 'પોતાને હિતકારી શું? અહિતકારી શું? પોતે શું કરવું? શું ન કરવું?' એ બધું સમજાતું જાય છે. જેને એકમાત્ર અખંડ, અકષાયી, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટારૂપ પોતાના સહજાનંદી સ્વરૂપને પામવાની ઇચ્છા છે તેને, જેમણે પોતાનું કલ્યાણ કર્યું છે એવા જ્ઞાનીપુરુષની આવશ્યક્તા તથા તેમનો મહિમા સમજાય છે. આત્માર્થી જીવને એ વાતનો નિર્ધાર હોય છે કે પૂર્ણ સુખનો પૂર્ણ માર્ગ આત્મજ્ઞાની પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જ બતાવી શકે તેમ છે અને તેમની આજ્ઞાનો આરાધક નિઃસંશય પરમાર્થને પામી શકે છે, અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામી શકે છે.

સત્ને પ્રાપ્ત કરનાર સદેહે વિદ્યમાન એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ દ્વારા સત્ની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ આત્માર્થી જીવને અખંડ નિશ્ચય થયો હોવાથી 'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ દુર્લભ યોગ મને પ્રાપ્ત થાય તો તે મારા ભાગ્યનો પરમ મહોદય છે' એમ તે માને છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યાદિ ગુણો પ્રગટ્યા છે જેને એવા આત્માર્થી જીવને કોઈક જ્ઞાનીપુરૂષના પરમોપકારી સમાગમની તીવ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. પૂર્વના પરમાર્થપુજ્યનો ઉદય સંપ્રાપ્ત થતાં કોઈક ધન્ય પળે પોતાના પૂર્વના શુભ ઋશાનુબંધી જ્ઞાનીપુરુષના સમાગમનો સુયોગ થાય છે ત્યારે તે જીવ જ્ઞાનીપુરુષને ગુણ-લક્ષણથી ઓળખી લે છે અને તેમના પવિત્ર ચરણક્રમળનો આશ્રય સ્વીકારે છે. પ્રત્યક્ષ સદ્વુરુની પ્રાપ્તિનો પરમ આનંદ તે વેદે છે. અહીં શ્રીમદે પ્રયોજેલ 'પ્રાપ્તિ' શબ્દની અર્થગંભીરતા સમજવા યોગ્ય છે. 'પ્રાપ્તિ' શબ્દ માત્ર સંયોગસૂચક નથી, પશ તે 'ઓળખાણપૂર્વકનો યોગ' સૂચવે છે. સદ્ગુર્ આત્મજ્ઞાની છે કે નહીં એવી તેમની ઓળખાણ કર્યા વિના માત્ર ઋણાનુબંધ આદિ કારણોથી જીવ તેમની તરફ આકર્ષાય તો એટલામાત્રથી પ્રયોજનસિદ્ધિ થતી નથી. 'આ પુરૂષ આત્મજ્ઞાની છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે' એવી ઓળખાશપૂર્વકનો યોગ થાય તો જ પરમાર્થ અપેક્ષાએ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય. સદ્ગુરુના આત્મચારિત્રની પરખ દ્વારા તેમને યથાર્થપણે ઓળખી, તેમના અલૌકિક આત્મગુણોનો અહોભાવ લાવે

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૬૧ (પત્રાંક-૧૯૮)

અને તેમના અદમ્ય આત્મપ્રભાવનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય ભાસે તેને જ જ્ઞાનીઓએ સાચી 'પ્રા<mark>પ્તિ'</mark> કહી છે.

આત્માર્થી જીવને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદ અને ઉમળકો આવે છે, પ્રસન્તતા અને પવિત્રતા અનુભવાય છે, તેના અંતરમાં ન ભૂંસાય એવી અપૂર્વ છાપ પડે છે. આત્માર્થી જીવના અંતરમાં એક જ ઘોલન હોય છે કે 'કઈ રીતે હું મારા આત્માને સાધું? કઈ રીતે મારા આત્માનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને પ્રગટ કરું?' આત્મામાં સતત આવી ધૂન વર્તતી હોવાથી, જેમ ધનનો અર્થી રાજાને જોતાં જ પ્રસન્ન થાય છે અને તેને વિશ્વાસ આવે છે કે 'હવે મને ધન મળશે ને મારી દરિદ્રતા ટળશે', તેમ આત્માર્થી જીવ આત્મકલ્યાણનો ઉષાય દર્શાવનાર સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થતાં જ પ્રસન્ન થાય છે કે 'મને મારા આત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તેથી હવે સંસારદુઃખ ટળશે અને મોક્ષસુખ મળશે.' સદ્ગુરુની જ્વલંત મુખમુદ્રાનાં દર્શનથી તેનો આત્મા ઉલ્લસી જાય છે કે 'અહા! કેવી અદ્ભુત આપની દશા! મને પણ આવી શાંતિ, આવી પ્રસન્નતા, આવી વીતરાગતા જોઈએ છે.' તેને પ્રમોદ થાય છે કે 'હું પણ આ રીતે ચૈતન્યને સાધું.' આમ, તેને આરાધનાનો ઉત્સાહ જાગે છે, ધુરુષાર્થના ભાવ વર્ધમાન થાય છે, સ્વરૂપલક્ષ ભણી તે સહેજે વળે છે અને તેની પાત્રતાની વિશુદ્ધિ તેમજ વૃદ્ધિ થાય છે.

આમ, સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિથી આત્માર્થી ખૂબ ઉલ્લસિત થઈ જાય છે. જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી સંતપ્ત થયેલો જીવ જ્યારે સરોવર તરફ જાય છે, ત્યારે ઠંડી હવા આવતાં તેને ખાતરી થઈ જાય છે કે નક્કી પાણી હવે ક્યાંક નજીકમાં જ છે; તેમ સંસારભ્રમણનાં દુઃખથી સંતપ્ત થયેલા આત્માર્થી જીવને જ્યારે મોક્ષની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમાન સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તેને અંતરમાં હળવાશ અને શાંતિના ભણકારા વાગે છે. તેને અંતરમાં એવો નિશ્ચય પ્રગટે છે, એવું શ્રદ્ધાન પ્રગટે છે કે 'મારે જે જોઈએ છે તે મને અહીંથી મળશે જ.' તેને દઢ નિશ્ચય થાય છે કે 'મને મોક્ષ જોઈએ છે અને સદ્ગુરુના આશ્રયે જો હું સવળો પુરુષાર્થ કરું તો અવશ્ય મોક્ષને સાધી શકું એમ છું.' આ રીતે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિથી આત્માર્થીને મોક્ષની શીતળ હવા અનુભવમાં આવે છે અને મોક્ષ નિકટ જ છે એમ તેને નિઃસંદેહ ખાતરી થઈ જાય છે. પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલી એવી શાંતિ તેનાં પરિણામમાં વેદાય છે. સદ્ગુરુનો યોગ તેને પરમ ઉપકારી ભાસે છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિને આત્માર્થી મોટો ઉપકાર - બીજા બધા કરતાં અધિક ચડિયાતો એવો પરમ ઉપકાર ગણે છે. શાસ્ત્રાદિના સ્વાધ્યાયથી જે શંકાઓનું સમાધાન થઈ શકતું નથી, તે સમાધાન સદ્ગુરુના યોગથી સમજાય છે અને જે દોષો ધણા પ્રયત્નોથી પણ જતા ન હતા તે દોષો સદ્દગુરુના યોગથી અલ્પ પ્રયત્ને ટળે છે. માટે આત્માર્થી પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની પ્રાપ્તિને પરમ ઉપકાર માને છે. અહીં દર્શાવેલ આ બે મુખ્ય કારણોની વિસ્તારથી વિચારણા કરીએ –

(૧) આત્માર્થી જાશે છે કે સ્વમતિકલ્પનાએ શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવાથી શંકાઓનું ટળવું તો ન થાય પણ ઊલટો સ્વચ્છંદ વધે એમ પણ બને, કારણ કે શાસ્ત્રો ઘણાં છે અને મતિ થોડી છે, આયુષ્ય અલ્પ છે અને શાસ્ત્રો અસંખ્ય છે. વનમાં ભૂલા પડેલા મુસાફરને જો માર્ગ ન જડે તો અહીંથી તહીં ભ્રમણ કરતાં કરતાં રાત્રિ પડી જાય, અંધારું થઈ જાય અને તે ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચે નહીં; તેમ શાસ્ત્રોમાંથી જ્ઞાન પામવા ઇચ્છનાર, પોતાની મતિકલ્પનાએ સ્વાધ્યાય કરે તો શબ્દજાળમાં ગૂંચવાઈ જાય. અપેક્ષા, હેતુ, આશય વગેરે ન સમજાવાથી મતિ મૂંઝાઈ જાય અને તેને માર્ગ જડે નહીં. તેથી સત્શાસ્ત્રનો મર્મ બતાવનાર પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની પ્રાપ્તિ અત્યંત અનિવાર્ય છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'ઘણું કરીને સત્પુરુષને વચને આધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર પણ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ થાય છે, કેમકે પરમાર્થઆત્મા શાસ્ત્રમાં વર્તતો નથી, સત્પુરુષમાં વર્તે છે.'^૧

જો કે સત્શાસ્ત્રમાં પણ પૂર્વે થયેલા જ્ઞાનીઓનો જ ઉપદેશ સંઘરાયેલો છે, છતાં આત્માર્થી સાધકને પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ચૈતન્યથી સભર વ્યક્તિત્વમાંથી જે સૂક્ષ્મ બોધ અને રહસ્યમય પ્રેરણા તથા અવર્શનીય ઉલ્લાસ પ્રાપ્ત થાય છે તે આ જગતમાં ખરેખર અજોડ છે અને આ વાત માત્ર અનુભવગમ્ય છે, તર્કગમ્ય નથી.

સમસ્ત શાસ્ત્રો બાહ્ય શૈલીથી લખાયેલાં હોય છે. તે શાસ્ત્રો જો કે મહા ઉપકારી છે અને જીવને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે અધિકારીપણું આપે છે, પરંતુ તેમાં રહેલા મર્મ અપ્રગટ હોવાના કારણે તે દારા સ્વરૂપસ્થિતિ થવી સંભવતી નથી. સદ્ગુરુ ગુપ્ત મર્મની સમજણ આપે છે અને તેના પરિણમન માટે યથાર્થ માર્ગદર્શન આપે છે, જેને અનુસરીને જીવ શીઘ્રતાએ સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શ્રીમદે એક સ્થળે પ્રકાશ્યું છે કે –

'શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે; મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની પ્રત્થક્ષ આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ.'^ર

સદ્ગુરુનાં વચનોમાં સ્વાનુભૂતિનો પ્રચંડ પ્રભાવ હોય છે. તેમનાં વચનો સર્વ અનુભવોના સરવાળારૂષ હોય છે. તેમને આત્મદશાની વર્ધમાનતાનાં ગુપ્ત રહસ્યોનું

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૫૧૬ (૫ત્રાંક-૭૦૬)

૨- એજન, પૃ.૨૬૩ (પત્રાંક-૨૦૦)

અદ્ભુત - આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન હોય છે. જે માર્ગે આત્માર્થી જવા ઇચ્છે છે, તે જ માર્ગે તેઓ આગળ વધેલા હોવાથી તેઓ માર્ગના પ્રેરણાસ્થાન તથા ભયસ્થાન બન્નેથી વાકેફ હોય છે. આત્મભાવ વધતાં અને આત્માની પવિત્રતા તથા નિર્મળતા થતાં કેવા કેવા અનુભવો થાય છે, તથારૂપ અવસ્થાઓનાં પતનસ્થાનકો કેવાં હોય છે અને તેને કઈ રીતે પાર કરી શકાય, તેના ઉપાયો કયા છે વગેરે બધું સત્પુરુષના અંતરમાં રહ્યું હોય છે. તેઓ દ્વારા જીવ પોતાના પ્રત્યેક સંભવિત પતનની આગાહી પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પ્રવાસના ભાથારૂપે તેને ઉત્સાહ, માર્ગદર્શન સાંપડે છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી, તેમની આજ્ઞાનુસાર આત્મોપયોગને સ્થિર કરવાનો પુરુષાર્થ ઉપાડનાર આત્માર્થીને અતીન્દ્રિય ચિદાનંદની અનુભૂતિ તરફ આગળ વધતાં સદ્ગુરુએ દર્શાવેલા ક્રમાનુસાર અદ્ભુત અનુભવો થાય છે, તે અનુભવોનો પરમાર્થ સમજાય છે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં કથનોનો ગૃઢ અર્થ દષ્ટિગોચર થાય છે.

આમ, સદ્ગુરુનાં અનુભવમૂલક વચનોમાં અનેક શાસ્ત્રોનું પારમાર્થિક રહસ્ય હોય છે. તે વચનોમાં ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રોનો સાર હોય છે. આત્મ-અનુભવના નિચોડરૂપ તે વચનોને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે કે આગમ કહેવામાં આવે તે યથાર્થ જ છે. દેહ અને રાગથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ જેમને થયો તેમણે શાસ્ત્રોનો મર્મ જાણી લીધો છે. તેમણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય, તોપણ તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞ જ છે. આત્મજ્ઞ થવામાં બધું સમાઈ જાય છે. તેથી ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા કરતાં પણ જ્ઞાનીની એકેક આજ્ઞા જો જીવ ઉપાસે તો ઘણાં શાસ્ત્રોથી મળતું ફળ તેને સહજમાં પ્રાપ્ત થાય. જ્ઞાનીની પ્રત્યેક આજ્ઞા કલ્યાણકારી છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આ પરમ ઉપકાર વિષે ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'વર્તમાનમાં પરોક્ષ જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કરેલાં પરોક્ષ શાસ્ત્રો કરતાં પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુનો ઉપકાર ઘણો મોટો છે; કારણકે શાસ્ત્રનો વિષય પરોક્ષ હોઇ તે થકી વર્તમાનમાં જીવના સમાધાનાદિ થવા પામે નહિ, એટલે તે પરોક્ષ પરમ ઉપકારી સાધનથી વર્તમાનમાં સાક્ષાત્ સમાધાન કરવા સમર્થ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમાન બળવાન ઉપકાર થઇ શકે નહિ. આત્માદિ વસ્તુના નિરૂપક પરોક્ષ શાસ્ત્રાદિથી જે સુપાત્ર મુમુક્ષ આત્માર્થી જીવને ઘણા કાળે થોડો ઉપકાર થાય, તેના કરતાં થોડા કાળે ઘણો ઉપકાર - અરે! અંતર્મુહૂર્તમાં પણ સમર્થ ઉપકાર સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગે બની શક્વો સંભવે છે.⁷⁴

(૨) આત્માર્થી જીવ શાસ્ત્ર કરતાં સદ્ગુડુનો યોગ વિશેષ ઉપકારી સમજતો હોવાથી તેને જ્યારે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો યોગ થાય છે ત્યારે તેને તેમના પ્રતિ અચળ પ્રેમ અને

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૧૫૪

સમ્યક્ પ્રતીતિ આવે છે. શમ-સંવેગાદિ ગુણોથી તથા ચિત્તને રૂડા ભાવમાં રોકવાથી યોગ્યતા વધી હોવાના કારણે આત્માર્થી પોતાના ધ્યેયમાં વિઘ્નરૂપ અનુપકારી એવા અસત્સંગથી નિવૃત્ત થતો જાય છે અને ઉપકારી તથા આત્મભાવને પોષણરૂપ રત્ન-ચિંતામણિ તથા કલ્પવૃક્ષ સમાન અતિ કલ્યાણકારી એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના સત્સંગનો વિશેષ લાભ લેતો જાય છે. સત્સંગનો મહિમા અપરંપાર અને વચનાતીત છે તે તેને અનુભવથી સમજાય છે. સત્સંગમાં શાંતિ અને આનંદનું જે સ્ફુરણ થાય છે તથા સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ તથા શ્રદ્ધા વધવાનો જે અનુભવ થાય છે, તે પૂર્વે કદી નહીં વેદેલા હોવાથી તે તેને અપૂર્વ લાગે છે.

સદ્ગુરુના શીતળ અને સુખદાયક સંગમાં આત્માર્થી જીવ ઉપર તેમના જ્ઞાનના અતિશયપણાની તથા તેમના શાંતિ, સમતા, વીતરાગતા, ચારિત્ર ઇત્યાદિ ગુણોની છાપ પડે છે. જીવનચર્યામાં સદ્ગુરુનું વલણ કેવું રહે છે તથા એ દ્વારા વ્યક્ત થતી તેમની અંતરંગ અવસ્થા કેટલી ઊંચી છે તે તેને સમજાય છે. સદ્ગુરુના ગુણોની છાપ ચિત્ત ઉપર અંકિત થયેલી હોવાથી તેમની દિવ્યતાવ્યાપ્ત ચેપ્ટાઓ વારંવાર તેને સ્મરણમાં આવે છે. જેમ લોભીનું મન ધનમાં અને સતીનું મન ભરથારમાં રહે છે, તેમ આત્માર્થીનું મન પણ સદ્ગુરુના લોકોત્તર વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કર્યા કરે છે. તેમનાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન, નિર્મળ ધ્યાન, તીવ વૈરાગ્ય, અંતર્મુખ દશા, અજોડ બદ્ધનિષ્ઠા, સહજ સમદર્શિતા, અવિરત આત્મજાગૃતિ, અદ્ભુત શાંતિ, અખૂટ ધૈર્ય, અડોલ નિર્ભયતા, નિષ્કારણ કરુણા, અમૃતમય વાણી આદિ અનેક ગુણોની સ્મૃતિ તેને રહ્યા કરે છે. તેમના વિશિષ્ટ ગુણોને ચિંતવતાં તેના અંતરમાં ઇચ્છાબળ અને નિશ્વયબળ પ્રગટે છે. દિવસે દિવસે તેની વૃત્તિ ઊર્ધ્વ અને સ્થિર થતી જાય છે અને ગુણો ખીલવા લાગે છે.

આત્માર્થી કોમળપરિશામી બન્યો હોય છે અને પોતાના દોષ જેમ છે તેમ જોવા-સ્વીકારવા તત્પર હોય છે, તેથી સદ્ગુરુના પરમોપકારી સમાગમમાં તેના દોષો સહેજે વિલય પામે છે. સદ્ગુરુ તેના દોષ બતાવે ત્યારે આત્માર્થી જીવ તુરંત પોતાના દોષનો સ્વીકાર કરી લે છે. તે સ્વબચાવ નથી કરતો. તેને સદ્ગુરુ પ્રત્યે વિરોધનાં પરિશામ નથી જાગતાં. તેને કોઈ તર્ક-વિતર્ક, સંકલ્પ-વિકલ્પ, શંકા-કુશંકા ઉદ્દભવતાં નથી. જેનામાં આત્માર્થિતા પ્રગટી નથી તે પોતાના દોષો સ્વીકારવાના બદલે સ્વબચાવ કરે છે. તે પોતાનો દોષ બીજાનાં માથે ઓઢાડે છે, દોષનો આરોપ બીજા ઉપર કરે છે અથવા તો એ જાતજાતના વિકલ્પો કરે છે કે 'હું એકલો જ ક્યાં દોષ કરું છું, બીજા પણ કરે જ છેને. બધા કરે છે અને હું પણ કરું છું, એમાં શું? પેલા કરતાં હું ઓછો કરું છું. એના કરતાં તો હું સારો છું.' આ રીતે એ સ્વદોષરક્ષા કરીને જાશ્યે-અજાશ્યે પોતાના દોષોનું અનુમોદન કરે છે. વળી, કેટલાક તો તેથી આગળ વધીને સદ્ગુરુ દોષ દેખાડે તો સદ્ગુડુના દોષ કાઢવા માંડે છે, તેઓશ્રી પ્રત્યે દેષનાં પરિશામ કરી ધોર આશાતના કરે છે. આ રીતે દોષોનો પક્ષપાત કરવાથી ધર્મની ઉપેક્ષા થાય છે. પણ જેનામાં આત્માર્થીપણું ઉત્પન્ન થયું છે તેનામાં સરળતા, મધ્યસ્થતા, નમતા પ્રગટ્યાં હોય છે અને તેથી તે પોતાના દોષોનો પક્ષપાત કરવાના બદલે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તેને દોષ દર્શાવનાર સદ્ગુટુ પ્રત્યે જરા પણ અશુભ ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઊલટું તેમના પ્રત્યે ઉપકારની ભાવના જાગે છે કે તેઓ અત્યંત ઉપકારી છે કે જે વાત મને સમજાતી ન હતી એ વાત તેમણે બતાવી આપી. સદ્ગુરુએ તેને સાવધાન કર્યો હોવાથી અને દોષો ઉપર તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું હોવાથી તે તેમનો આભાર માને છે અને પોતાના દોષ કાઢવા તે તત્પર બને છે. તેના જીવનમાં સદ્ગુરુએ દર્શાવેલા દોષનું ભાન, તે દોષ પ્રત્યે ઘૃણા, દોષની નિંદા, દોષ પ્રત્યે સજાગતા તથા એને કાઢવાનો પુરુષાર્થ પ્રગટે છે. પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના તે દોષક્ષયની દિશામાં પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે.

વળી. આત્માર્થી આત્મનિરીક્ષણ કરતો હોવાથી તેને પણ પોતાના દોષો પકડાય છે અને તે દોષો ખુબ ખુંચે છે. તે પોતાના દોષોની હારમાળાને સહી શકતો નથી, તેથી તે અત્યંત આર્દ્ર બની સદ્ગુરને દોષમુક્તિ અર્થે પ્રાર્થના કરતો રહે છે. તેના અંતરમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં અસત્પરિણામ ઉત્પન્ન થતાં જ તે આત્મગ્લાનિપૂર્વક પોતાને ધિક્કારે છે અને સદ્વુરુ પાસે જઈ પોતાના દોષનો એકરાર કરે છે. જેમ રોગમુક્તિ માટે વૈદ્યને પોતાની વ્યાધિની સર્વ વિગતો નિઃસંકોચ કહેવામાં આવે છે, તેમ આત્માર્થી સદ્ગુરુને પોતાના અપરાધની નાનામાં નાની વિગત, કશું પણ ગુપ્ત રાખ્યા વગર કહે છે. જેમ શારીરિક રોગોનાં નિદાન માટે કુશળ વૈદ્ય સમર્થ છે, તેમ આત્મિક રોગોના નિદાન માટે સદ્ગુર સમર્થ છે. જે પ્રકારે રોગજન્ય પીડા શમાવવા વૈદ્ય રોગ અનુસાર ઔષધિ આપે છે, તે પ્રમાણે દોષજન્ય તાપને ટાળવા સદ્ગુરુ ભૂમિકાનુસાર શિષ્યોને પ્રાયશ્ચિત આપે છે. જે પ્રકારે કડવી ઔષધિ પણ રોગીને રોગનિવારણ માટે અમૃત છે, તે પ્રકારે કઠણ પ્રાયશ્વિત પણ આત્માર્થીને અંતરશુદ્ધિ માટે અમૃત છે. તેથી જેમ રોગી વૈદ્ય પાસે કડવી ઔષધિ સહર્ષ લે છે, તેમ આત્માર્થી પણ કઠણ પ્રાયશ્ચિત સદગર પાસે સહર્ષ ગ્રહશ કરે છે. કારશ કે તેમાં તે પોતાનું કલ્યાણ સમજે છે. આ રીતે સદ્દગુરુની સાક્ષીએ આત્મગ્લાનિપૂર્વક કરવામાં આવેલું દોષનું આલોચન અને પ્રાયશ્ચિતનું પાલન તે દોષોની શીઘ્ર શુદ્ધિ કરવામાં સહાયક બને છે. તેનામાં નિષ્કપટતા, નિખાલસતા આદિ ગુણો પ્રગટવા માંડે છે. તેના અંતરંગ પરિણમનમાં ઘણો ફરક પડી જાય છે.

આમ, સદ્ગુરુનો મહિમા શાસ્ત્ર કરતાં અધિક હોવાથી તથા તેમના આશ્રયથી જીવના દોષો સહેજે ટળતા હોવાથી આત્માર્થી તેમના યોગને પરમ ઉપકારી ગણે છે અને તેમના પવિત્ર ચરણકમળનો આશ્રય કરી તેમની ભક્તિમાં જોડાય છે. આત્માર્થીને સદ્ગુરુ માટે યથાર્થ ઓળખાણપૂર્વકનો પ્રેમ થયો હોવાથી સમ્યક્ પ્રતીતિના ફળરૂપે તેને સદ્ગુરુ પ્રત્યે દઢ આશ્રયભક્તિ પ્રગટે છે. તેમની ચર્યાદિ સંબંધી શંકાદિ તેને ઉદ્ભવતાં નથી. આત્મદશાના લક્ષ્યપૂર્વક અસંસારગત વહાલપ થઈ હોવાના કારણે તેમના પ્રત્યે અપેક્ષા સેવાતી નથી. હૃદય અને બુદ્ધિની સોંપણી થઈ હોવાના કારણે વિનય, લઘુતા, સરળતા, નિખાલસતા, નિઃશંકતા આદિ ગુણો પ્રગટે છે. આથી સદ્ગુરુનાં વચનોનો સ્વીકાર કરવામાં તેને સુગમતા રહે છે. તેના અંતરમાં એવા ભાવ જાગે છે કે સદ્ગુરુનું કહેલું સર્વ માન્ય રાખવું, તેમનું કહેલું જેમ હોય તેમ જ અંગીકૃત કરવું, પોતાની અલ્પ મતિ ત્યાં જરા પણ ન ચલાવવી અને પોતાની બુદ્ધિના ઉપયોગને માત્ર સદ્ગુરુના બોધમાં જ પ્રેરવો, ન સમજાય ત્યાં સદ્દગુરુ પાસેથી સમાધાન મેળવવું, પણ સ્વચ્છંદને સેવી સદ્દગુરુથી વિમુખતાએ ન પ્રવર્તવું. તે પોતાની બુદ્ધિની મર્યાદા જાણતો હોવાથી સદ્દગુરુના વચનને નય, તર્ક, શાસ્ત્રવચનથી માપવાનું બંધ કરે છે અને તેથી સાચા અર્થમાં પામવાનું શરૂ થાય છે. સદ્દગુરુના વચનને હૃદયપૂર્વક માન્ય રાખવાથી તેને પોતાની મર્યાદિત બુદ્ધિથી નુકસાન તો નથી થતું, યરંતુ તે બુદ્ધિ વચનના આશયને પકડવામાં લગાવેલી હોવાથી લાભ થતો જાય છે.

ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા સત્પુરુષના ચરજ્ઞકમળમાં અચળ પ્રેમ અને સમ્યક્ પ્રતીતિ આવતાં તે આત્માર્થી જીવમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિવર્તન થવા લાગે છે. સ્વસન્મુખતાનો પુરુષાર્થ જાગૃત થાય છે અને પર સંબંધી ઇચ્છા ઘટતી જાય છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં જ પરિણતિ સ્થિરતાને પામે એવી વૃત્તિ રહે છે. આત્મવિકાસ કરવાની રુચિ વધે છે અને ભૂમિકાનુસાર પ્રયત્ન થાય છે. સંસારના માઠા પ્રસંગોમાં હવે આત્મવીર્ય પ્રગટતું હોવાથી પૂર્વની અપેક્ષાએ તેમાં હવે વિશેષપણે શાંતિ વેદાય છે. શાંત સ્વીકારનો અભ્યાસ વધતો જાય છે અને પ્રતિક્રિયાની કુટેવ છૂટતી જાય છે. સમતા દઢ બનતાં તેના અંતરમાં સ્નેહ, સહિષ્ણુતા, સદ્ભાવ, સહકાર, સમન્વય આદિ ભાવો સહજ રીતે જાગૃત થાય છે, જેના પરિશામે તેનો અન્ય જીવો સાથેનો વ્યવહાર પણ સુધરતો જાય છે. તે ક્લેશોત્પાદક વાણી-વર્તનમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. અશુભ નિમિત્તોના યોગમાં પરદોષ જોવાની વૃત્તિ અટકી જાય છે અને આ તો માત્ર પૂર્વની પોતાની ભૂલનું પરિશામ છે એવી નિજદોષ તરફ દષ્ટિ રહે છે. કોઈના અશુભ વર્તન પ્રત્યે મૌન અને શાંતિ જાળવવા ઉપરાંત તેના માટે હિતની માંગણી પ્રભુ પાસે થાય છે. કોઈ મુમુક્ષુની વૃત્તિ સંસારના તીવ દુઃખના પ્રસંગે ડોલાયમાન થતી જણાય ત્યારે તે મુમુક્ષુને ધર્મમાં સ્થિર કરવાનું કાર્ય તેને કર્તવ્યરૂપ લાગે છે અને તેમ તે કરે છે. ધર્મભાવની વૃદ્ધિ થાય તેવાં નિમિત્તો મેળવવામાં તે આનંદ માને છે અને તેવાં કારણોને તે સેવે છે. ટૂંકમાં આત્મોજ્જવળતા, આત્મનિર્મળતા અને આત્મશુદ્ધિ પ્રત્યે

ઉપયોગ પ્રેરાય છે અને સ્વપરકલ્યાણકારી જીવનનું નિર્માણ થાય છે.

રાગ-દ્વેષની પરિણતિને સંયમમાં રાખવા માટે સદ્ગુરુદેવ પ્રત્યે સમર્પણભાવની અત્યંત આવશ્યકતા છે એમ તેને સમજાય છે અને તે માટે હૃદયપૂર્વકનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે જેટલા અંશે સમર્પણભાવ, તેટલા અંશે અહંકાર-મમકારનો ત્યાગ. જેટલા પ્રમાણમાં અહંનો અભાવ, તેટલા પ્રમાણમાં આત્મશુદ્ધિનો આવિર્ભાવ. જેટલા અંશે આત્મશુદ્ધિનો પ્રગટ પ્રભાવ, તેટલા અંશે આત્મામાં નિર્મળત્વ, હળવાશ, પ્રસન્તતા અને આનંદનો ઉઘાડ. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સાથે અર્પણતા અંશે અંશે વધી રહી હોવાથી તેના ભાવો અધિક ને અધિક દયામય, સમતામય, શાંતિમય, આનંદમય થતા જાય છે. ચિત્તમાં યવિત્રતા અને પ્રસન્તતાનું બળ વધે છે, ભૂલો અને દોષો અલ્પ પ્રયત્ને અટકતા જાય છે અને આત્માકાર વૃત્તિ થતી જાય છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરૂના સાનિધ્યમાં કોઈ બાહ્ય કારણ વિના થતો શાંતિનો અનુભવ, રાગ-દેષની પરિણતિનો ઉપશમ, અંતરમાં શીતળતા, પ્રેમનું વહેતું નિર્મળ ઝરશ, શ્રદ્ધાનું વધતું નિર્વિકલ્પપણું, મુક્ત થવાશે જ એવા ભાવની સ્વયં ઉદ્ભવ પામતી પ્રતીતિ -આવાં કારણોથી તેના હર્ષનો કોઈ પાર રહેતો નથી, આનંદની કોઈ અવધિ રહેતી નથી, ઉલ્લાસ અને ઉમંગની કોઈ સીમા રહેતી નથી. તેના હૃદયના ઊંડાણમાં હવે એક જ ભાવ ગુંજે છે - 'આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ.' અનાદિના સંસ્કારના કારણે ક્ષણે ક્ષણે વૃત્તિ પલટાય છે, પરંતુ આજ્ઞામાં એક્તાન થવાથી ઉપયોગ સ્થિર થતો જાય છે. 'આજ્ઞામાં એકતાન થઈશ ત્યારે જ કલ્યાણ થશે' એવી અપૂર્વ રુચિ જાગે છે. આવો નિશ્ચય થવાથી આજ્ઞાનું માહાત્મ્ય જાગે છે, આજ્ઞાના આરાધનની રુચિ જાગે છે. 'ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડે તોપણ હું આજ્ઞા ચૂકીશ નહીં' એવો દઢ નિશ્ચય થાય છે અને જ્યારે આજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વચ્છંદ અને પ્રમાદ ત્યાગી, અગુપ્ત વીર્યથી, મન-વચન-કાયાના યોગના એકત્વથી તે આજ્ઞાને આરાધે છે. મતાર્થી જીવ આજ્ઞા મળે ત્યારે પ્રમાદથી ઢીલો પડી જાય છે, પણ આત્માર્થી જીવને સદ્ગુરુ તરફથી આજ્ઞા મળતાં જ મનોયોગની પ્રેરણાથી વચનયોગ 'તહત્તિ'રૂપે આજ્ઞા ઉઠાવવાના ઉલ્લાસમાં વર્તે છે અને તત્પ્રેરિત કાયયોગની પ્રવૃત્તિ આજ્ઞાપાલનમાં પ્રવર્તે છે. આજ્ઞા મળે કે તરત જ તેનું પાલન કરવા મંડી પડે છે, કારશ કે તે જાશે છે કે આજ્ઞાનું સ્વચ્છંદનિરોધપશે આરાધન એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'આખો માર્ગ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં સમાચ છે એમ વારંવાર કહ્યું છે. ગુરુને આધીન થઇ વર્તતા એવા અનંતા પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા.'^૧

'સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વર્તવાનો જેનો દઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૫૩૨ (ગાથા ૯ ઉપર શ્રીમદે પોતે કરેલું વિવેચન)

536

આરાધે છે, તેને જ જ્ઞાન સમ્ચક્**પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થી જીવે અવ**શ્ચ લક્ષમાં રાખવા ચોગ્ય છે. અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાનીપુરુષો સાક્ષી છે.'^૧

સદ્ગુરુ આત્માર્થી શિષ્યની ભૂમિકા, તેનાં સંજોગો, વીર્ય વગેરેને લક્ષમાં લઈને તેને આજ્ઞા આપે છે. તેનાં પરિણામોની સ્થિતિ જોઈને મોક્ષમાર્ગમાં તેની ટુચિ અને પ્રવૃત્તિ વધે તેવી આજ્ઞા આપે છે. કોઈ પણ પ્રકારે આત્માર્થ પોષાય તેવી જ આજ્ઞા શ્રીગુરુ આપે છે. સંસારભાવ પોષાય તેવી આજ્ઞા સદ્ગુરુ આપે જ નહીં. સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું એકમાત્ર પ્રયોજન વીતરાગતાનું પોષણ હોય છે. ક્યારેક તેઓ ઘણા રાગાદિ છોડાવવા માટે અલ્પ રાગાદિ થાય એવી આજ્ઞા આપે છે,^ર તો ક્યારેક સર્વ રાગાદિ છોડાવવા માટે અલ્પ રાગાદિ થાય એવી આજ્ઞા આપે છે, ર તો ક્યારેક સર્વ રાગાદિ છૂટે એવી આજ્ઞા આપે છે, પરંતુ તેઓ ક્યારે પણ રાગાદિ વધે એવી આજ્ઞા આપતા નથી. આજ્ઞાનો આશય ન સમજાય ત્યારે મતાર્થી જીવને શંકા થાય છે કે 'ગુરુ આ શું કહે છે?' જ્યારે આત્માર્થી એમ વિચારે છે કે 'ગુરુ તો સત્ય જ કહે છે, પણ હું તેમનો આશય સમજી શકતો નથી, એ મારી સમજણનો દોષ છે.' સદ્ગુરુની આજ્ઞા વીતરાગતાપોષક જ હોય એમ શ્રદ્ધા રાખી આત્માર્થી તેનો આશય સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ શંકા કરતો નથી. તેને દઢ નિશ્વય વર્તે છે કે સદ્ગુરુ જે આજ્ઞા ફરમાવે છે તે શિષ્યના એકાંત આત્મહિતના હેતુએ જ છે. નિષ્કારણ કરુણાશીલ સત્પુરુષની વિધિ-નિષેધરૂપ આજ્ઞા આત્મકલ્યાણની વૃદ્ધિ અર્થે જ હોય છે એમ તે માનતો હોવાથી અચળ શ્રદ્ધા અને પૂર્ણ ઉમંગથી આજ્ઞા-આરાધનમાં પ્રવર્તે છે.

આત્માર્થી પોતાના સર્વ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી, પોતાની સર્વ શક્તિએ આજ્ઞાને ઉપાસી સત્પંથે આરૂઢ થાય છે. તેને એવી ભાવના થાય છે કે આજ્ઞા વિના કલ્યાણ નથી, આજ્ઞા વિના પરિભ્રમણનો અંત નથી, આજ્ઞા વિના મોક્ષ નથી. આજ સુધી આજ્ઞા વિના મેં જે કંઈ કર્યું તે બધું નકામું હતું, નિષ્ફળ હતું. હવે આજ પછી જે કાંઈ કરીશ તે સદ્ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર જ કરીશ. અનંત કાળમાં જે આરાધના કરી તે ખોટી દિશામાં કરી, પરંતુ સદ્ગુરુના અલૌકિક સામર્થ્યની સહાયથી હવે હું જાગ્યો છું. મારા મન, વચન અને કાયાના યોગ હવે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર જ પ્રવર્તશે. આત્માર્થી જીવના હૈયામાં અફાટ શૂરાતન પ્રગટે છે કે 'ક્યારે મને સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય અને ક્યારે તે આજ્ઞારાધનમાં હું ઉત્કૃષ્ટ ભાવોથી મંડી પડું.' ત્રણે યોગની એકતાથી આજ્ઞાના આરાધનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપંથે ચડેલ તે આત્માર્થી, સદ્ગુરુની અનન્ય કૃપાના

<u>૧- `</u>શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર`, છક્રી આવૃત્તિ, પૃ.૫૫૮ (પત્રાંક-૭૧૯)

૨- જુઓ : પંડિત શ્રી ટોડરમેલજીકૃત, 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક', ગુર્જરાનુવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, અધિકાર ૮, પૃ.૨૯૩ બળે સાધનાપથમાં આગળ ને આગળ વધતો જ જાય છે.

ગાથામાં '**બા**શે **યોગ એકત્વથી**' કથન બહુ અર્થસૂચક છે. ક્યારેક એમ બને કે મનમાં હોય પણ પ્રમાદાદિ કારણોસર બાહ્યમાં પ્રગટ ન કરે અથવા બાહ્યમાં પરમ ઉપકાર ગણે પણ મનમાં અંથિ રાખી હોય, તો ક્યારેક વચનમાં ઉપકાર વદે પણ મનમાં ન હોય, મનમાં હોય પણ વચન અને ક્રિયામાં ન હોય. આ રીતે વર્તવાથી સ્વચ્છંદ, પ્રમાદ અને માયાચાર પોષાય છે એવું જાણતો હોવાથી આત્માર્થી 'ત્રાશે યોગ એકત્વથી'થી એટલે જરા પણ માયાપરિણામ વિના, મિથ્યા આગ્રહ વિના, સ્વચ્છંદ-પરિણામ વિના, લોકભય-લોકલાજ વિના, દૈહિક શાતા-અશાતાના વિકલ્પ કર્યા વિના, દેહાધ્યાસનું પોષણ કર્યા વિના, મન-વચન-કાયાની શક્તિ ગોપવ્યા વિના સદ્ગુરુની આત્મકલ્યાણકારી આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણી તે પ્રમાણે વર્તવામાં તત્પર રહે છે.

આત્માર્થી જીવ સમજે છે કે જ્યાં સુધી ત્રણે યોગના એકત્વથી આજ્ઞા ન પળાય ત્યાં સુધી યથાર્થ આજ્ઞાપાલન સંભવતું નથી. જ્યાં સુધી કાયિક, વાચિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિમાંથી એક પણ પ્રવૃત્તિ જો આજ્ઞા અનુસાર ન થઈ હોય તો ત્યાં સુધી આજ્ઞા યથાર્થપણે પળાઈ છે એમ કઈ રીતે કહેવાય? આજ્ઞાપાલનનું રહસ્ય ન જાણનાર જીવ માત્ર કાયાથી કે માત્ર વચનથી કે માત્ર મનથી આજ્ઞા પાળીને યોતે ધર્મ કરી રહ્યો છે એમ માને છે, પરંતુ તેવા આજ્ઞાપાલનનું મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ મૂલ્ય નથી. કેવળ કાયાથી થતં આજ્ઞાપાલન અંતરંગ પ્રયોજનથી નિરપેક્ષ રહે છે, તેથી માત્ર કાયાથી આજ્ઞાપાલન કરીને સંતુષ્ટ થવું યોગ્ય નથી. આજ્ઞાપાલન બુદ્ધિપૂર્વક તથા જાગૃતિ સહિત થવું જોઈએ. ભાવની જાગૃતિ રાખીને આજ્ઞાને કાયા ઉપરાંત વચન તથા મનમાં પણ પ્રસ્થાપિત કરવી ઘટે છે. વળી, આજ્ઞાપાલન એટલે માત્ર મુખથી 'તહત્તિ' કહી દેવું એમ નથી. 'તહત્તિ' ઉચ્ચારવામાત્રથી યથાર્થ આજ્ઞાપાલન થતું નથી. માત્ર આ પાઠ ઉચ્ચારવાથી કાર્ય થઈ જતં નથી. પરંત આજ્ઞા અનુસાર યોગ્ય પરિશામ તથા યોગ્ય પ્રવર્તન પશ કર્તવ્ય છે. વળી, માત્ર માનસિક રીતે આજ્ઞા પાળવામાં આવે, પણ પ્રમાદાદિ કારણે વચન તથા કાયામાં આજ્ઞાનું આરાધન ન ઊતરે તો તે પણ યથાર્થ નથી. ભાવ અનુસાર વાણીનું તથા કાયાનું પ્રવર્તન પણ થવું ઘટે છે. જે આજ્ઞા મળી હોય તે અનુસાર કાયાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, આવશ્યક શબ્દોનું જીભથી ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ અને સહવર્તીભાવ માનસપટ ઉપર અંકિત થવો જોઈએ. આત્માર્થી જીવ સતત આત્મનિરીક્ષણ કરે છે કે ત્રણે યોગના એકત્વથી આજ્ઞારાધન થઈ રહ્યું છે કે નહીં અને તેથી તે મિથ્યા સંતોષથી બચેલો રહે છે. આમ, સદ્દગરૂએ નિષ્કારણ કરુણાથી આપેલી આજ્ઞાને આત્માર્થી જીવ અનન્ય ઉપકારી તથા અત્યંત કલ્યાણકારી જાણીને પોતાના મન, વચન અને કાયાના યોગ વડે તે આરાધે છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં મતાર્થી જીવ સ્વચ્છંદ અને પ્રમાદને વશ થઈ, આજ્ઞાને અવગણી સદ્ગુરુથી વિમુખ વર્તે છે, જ્યારે આત્માર્થી જીવ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગમાં ત્રણે યોગની એકતાથી આજ્ઞાપાલન કરે છે. અલ્પ કાળમાં સંસારથી છૂટીને સિદ્ધદશા પ્રાપ્ત કરવા તેણે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તવાનો દઢ સંકલ્પ કર્યો હોય છે. આજ્ઞાપાલન માટે તેનાં પરિણામ અત્યંત ઉલ્લસિત હોય છે. નગારા ઉપર દાંડી પડે અને ક્ષત્રિયને શૌર્ય ઊછળે એવો તેનો ઉત્સાહ હોય છે. મુક્ત થવાનો નાદ સાંભળી તે હર્ષથી ઊછળે છે. આજ્ઞાનો ઉમંગથી સ્વીકાર કરે છે, વિશ્વાસ કરે છે, મહિમા કરે છે, અપૂર્વતા લાવે છે. જેમ વીંછી, સર્પ કે આગ આંગણે આવી પડે તો તેને દૂર કરવાનો - કાઢવાનો તાબડતોબ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેમ આત્માર્થી જીવ આજ્ઞાપાલનમાં વિઘ્નરૂપ સ્વચ્છંદ, પ્રમાદ આદિ અંતરશત્રુઓથી સાવધાન રહે છે અને તેને તાબડતોબ કાઢીને જ જપે છે. તેની ખુમારી તો એવી હોય છે કે 'મહાકષ્ટે પણ હું આજ્ઞાની આરાધના કરવાનું ચૂકીશ નહીં, મરણાંતે પણ આજ્ઞા-આરાધન કરીશ.' આમ, તેને આજ્ઞાની પરમ મહત્તા હોય છે. પોતાના સર્વ પ્રયત્ન વડે તે આજ્ઞા-આરાધન તરફ વળે છે. સર્વ પ્રકારના 'કદ્યમ વડે ઉલ્લસિત ભાવે તે આજ્ઞામાં એકતાન થાય છે. શ્રીમદે કહ્યું જ છે કે –

'આજ્ઞામાં જ એક્તાન થયા વિના પરમાર્થના માર્ગની પ્રાપ્તિ બહુ જ અસુલભ છે.'^૧

આજ્ઞામાં એકતાન થવાથી પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુલભતાથી થાય છે એ તથ્ય આત્માર્થી જીવ જાણતો હોવાથી તેને આજ્ઞાનો મહિમા હૃદયગત થયો હોય છે. આજ્ઞા આપનાર પુરુષ કેવા છે, તેઓશ્રીએ આપેલ આજ્ઞા દારા તેને શું લાભ થશે, આજ્ઞા પાછળનો આશય શું છે, આજ્ઞા ન પાળવાથી કેટલી મોટી હાનિ થઈ શકે અને તે પાળવાથી કેવો જબરદસ્ત લાભ થશે ઇત્યાદિની યથાર્થ વિચારણા તેના ચિત્તમાં અત્યંત સ્પષ્ટ હોય છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું મન-વચન-કાયાના યોગના એકત્વથી અખંડ અને એકનિષ્ઠ આરાધન કરી, પ્રાપ્ત સુયોગને પોતે સાર્થક કરી શકે તે અર્થે તે એમ ભાવના ભાવે છે કે –

'ચકવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમય માત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્યદેહ, સત્ની જિજ્ઞાસા, આ ભવાટવીના અનંત ભ્રમણથી છોડાવનાર સદ્ગુરુ, તેમનો અતિકલ્યાણકારી સમાગમ, તેમણે બોધેલા માર્ગની સમજ અને એ માર્ગે ચાલવાની રુચિ, જે ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે એ બધું મને પ્રાપ્ત થયું છે. પરમાર્થને અનુકૂળ એવા સમસ્ત યોગ સંપ્રાપ્ત થવા છતાં જો હું ચેતું નહીં અને સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં ત્રણે યોગથી એકતાન ન થાઉ તો, જેમ સમુદ્રમાં ફેંકેલું મોતી પ- 'શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર', છદ્રી આવૃત્તિ, પુ.૨૩૦ (પત્રાંક-૧૪૭)

६४१

ફરી હાથમાં આવવું અતિ દુર્લભ છે તેમ, આ ચતુર્ગતિપરિભ્રમણમાં ફરીથી મનુષ્ય થવું અને તેમાં પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉત્તમ સુયોગ પામવો અતિ અતિ દુર્લભ છે. તેથી હવે હું સદ્ગુરુની આત્માર્થપ્રેરક આજ્ઞા આરાધી, આત્મપ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે સત્પુરુષાર્થ આદરું છું. સિદ્ધપદના સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સમાન સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન કોઈ પણ કારણે નહીં ચૂકું. સદ્ગુરુની આજ્ઞા કિંચિત્માત્ર પણ તૂટે નહીં એવો પુરુષાર્થ હું આદરીશ. સદ્ગુરુની આજ્ઞારૂપી નૌકા વડે શીધ્રાતિશીધ્ર ભવસાગર તરી જઈ ચતુર્ગતિના પરિભ્રમણનાં અનંત દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈશ અને અનંત અવ્યાબાધ અતીન્દ્રિય નિજ સુખની પ્રાપ્તિ કરીશ.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'પ્રત્યક્ષ સદ્ગુટુ પ્રાપ્તિનો, મહાભાગ્ય સંયોગ; સમજે સર્વ પ્રદેશથી, આત્માર્થે ગત શોગ. શુદ્ધ મને ગુરુરાજનો, ગણે પરમ ઉપકાર; અવર ન એ સમ જગતમાં, સાચું સુખ દેનાર. મન યુત વચને ગુણસ્તવે, કરે સુશ્રુષા કાય; પ્રણે ચોગ એકત્વથી, સેવે સદ્ગુરુ પાય. સદ્ગુરુ વચનામૃત તણો, આશય સમજે સાર; શિરસાવંઘ તે ત્રિવિધિથી, વર્તે આજ્ઞાઘાર.'^વ

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૧-૨૨૨ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૩૭-૧૪૦)

אז ניע זנו זועזי, עז אוגעה ייצ. דוא ער אוערא, ה בעענוזאאה.

ગાથા ૩૫માં કહ્યું કે આત્માર્થી જીવને સદ્ગુરુના પ્રત્યક્ષ યોગનું ખૂબ જ ભૂમિકા મહત્ત્વ હોય છે તથા તે યોગની પ્રાપ્તિને મોટો ઉપકાર સમજે છે અને તે મન, વચન, કાયાથી સદ્ગુરુની આજ્ઞાને માથે ચડાવે છે. આત્માર્થી જીવ પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં પરમ અવલંબનભૂત, પરમ ઉપકારી એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને શિરસાવંઘ ગજ્ઞે છે અને સ્વચ્છંદનિરોધપણે આજ્ઞાધીન રહી, મોક્ષમાર્ગને આરાધવા માટે સંનિષ્ઠ પુરુષાર્થ કરે છે.

મોક્ષમાર્ગને આરાધવાની અભિલાષાના મૂળમાં આત્માર્થીના અંતરમાં તત્સંબંધી કેવો અભિપ્રાય વર્તે છે તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

'એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;) પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.' (૩૬) अણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પંથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ એક હોવો જોઈએ, અર્થ અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઈએ; બીજો નહીં. (૩૬)

પાત્રતાના વિકાસથી આત્માર્થી જીવના અંતરમાં મોક્ષમાર્ગ અંગેનાં સુક્ષ્મ ભાવાર્થ | રહસ્યો તથા નિર્ણયો આપોઆપ પ્રગટતાં જાય છે. મોક્ષમાર્ગનાં અનેક પાસાં અંગેનો સમ્યક્ અભિપ્રાય તેના ભીતરમાં આકાર લે છે. તેને અંતરમાં એવો નિશ્ચય વર્તે છે કે ત્રણે કાળમાં પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ એક જ છે, બે નથી. પરપદાર્થોથી ત્રિકાળ જુદા એવા નિજાત્માની અટલ પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન, તેને પરવસ્તુઓથી જુદો જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને પરદ્રવ્યોનું આલંબન છોડીને સ્વાત્મામાં એકાઅતાપૂર્વક મગ્ન થવ તે સમ્યકચારિત્ર છે. આ ત્રણેનું એકત્વ પરિણમન તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. જે જીવ આ રત્નત્રયની આરાધના કરે છે તે અનાદિ કાળથી અપ્રાપ્ત એવા અખંડ આનંદરૂપ મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પરમાર્થમાર્ગ અવિચ્છિન્ન છે, અર્થાત્ તે ત્રણે કાળમાં અને સર્વ ક્ષેત્રે એક જ હોય છે, તેમાં ભેદ છે જ નહીં. મહાવિદેહ ક્ષેત્રે એક પ્રકારે અને ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્રે બીજા પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એવું નથી. ક્યારેક કોઈક ક્ષેત્રે આરાધનાના યોગ વધારે-ઓછા હોય એમ બની શકે, પરંતુ ક્ષેત્રની વિભિન્નતાના કારણે પરમાર્થમાર્ગમાં વિભિન્નતા હોતી નથી. પરમાર્થમાર્ગ આત્માશ્રિત હોવાના કારણે સર્વ ક્ષેત્રે તે એક જ પ્રકારે છે. તેવી જ રીતે પરમાર્થપ્રાપ્તિ ચતુર્થ કાળમાં એક પ્રકારે અને પંચમ કાળમાં અન્ય પ્રકારે - એમ પણ માર્ગભેદ નથી. ત્રણે કાળમાં રત્નત્રયની આરાધના વડે જ પરમાર્થપ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એક્તારૂપ પરમાર્થમાર્ગ ત્રણે કાળમાં એક જ છે અને તે પરમાર્થમાર્ગની પ્રેરણા કરે એવાં સાધનો, અર્થાત્ પરમાર્થમાર્ગની પુષ્ટિ કરે એવો વ્યવહારમાર્ગ માન્ય કરવા યોગ્ય છે. પરમાર્થ સાધવાને માટે અનેક મત-દર્શનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો, ક્રિયાકાંડો, સાધનાપદ્ધતિઓ બતાવે છે. આત્માર્થી જીવ આ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વ્યવહારોથી મૂંઝાતો નથી, તેમજ પોતે આચરતો હોય તેવા વ્યવહારનો આગ્રહ પણ રાખતો નથી; પરંતુ પરમાર્થમાર્ગ પામવા માટે યોગ્ય એવા સર્વ સાધન-વ્યવહારનો તે આદર કરે છે. તે જાણે છે કે જે વ્યવહારથી જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ થાય તે વ્યવહાર તેટલા પ્રમાણમાં સાર્થક છે. જાતિ-વેષના ભેદ વિના કે મત-દર્શનના આગ્રહ વિના, પરમાર્થને પ્રેરે તેવા વ્યવહારને જે કોઈ આરાપે છે તે પરમાર્થને પામે છે. આમ, પરમાર્થમાર્ગ એક અને અદ્વિતીય છે અને તેને સાધવામાં સહાયરૂપ થાય તેવો જ વ્યવહાર સમ્મત કરવા યોગ્ય છે એવી આત્માર્થીને અંતરમાં શ્રદ્ધા હોય છે.

ધિશેષાર્થો આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ અવસ્થા તે મોક્ષ છે અને તેનો ઉપાય -ધિશેષાર્થો તેનું કારણ તે મોક્ષમાર્ગ છે. કોઈ પણ કાર્યનાં કારણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કોઈક કારણ એવાં હોય છે કે જેના હોવાથી કાર્ય થાય, પણ તેના હોવાથી કાર્ય થાય જ એમ નથી; જેમ કે મુન્વિવેષ ધારણ કરવાથી મોક્ષરૂપી કાર્ય થાય, પરંતુ મુનિવેષ ધારણ કરવાથી મોક્ષ થાય જ એમ નથી. વળી, કેટલાંક કારણ એવાં છે કે તે હોય તો કાર્ય થાય છે, પરંતુ કોઈને તે ન હોય તોપણ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે; જેમ કે અનશનાદિ બાહ્ય તપ કરતાં મોક્ષ થાય છે, પરંતુ ભરત આદિને બાહ્ય તપ કર્યા વિના જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. વળી, કેટલાંક કારણ એવાં છે કે જેના હોવાથી કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે અને જેના ન હોવાથી કાર્યસિદ્ધિ નથી જ થતી; જેમ કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા થતાં અવશ્ય મોક્ષ થાય છે અને એ થયા વિના ક્યારે પણ મોક્ષ નથી જ થતો. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્**ચારિત્રમાંથી એક** પણ કારણ ન હોય તો મોક્ષ થાય જ નહીં. જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એક્તાને પામે છે, ત્યારે કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી તત્કાળ જુદાં પડે છે.^૧

કોઈ પણ કામ માટે વિશ્વાસ, જ્ઞાન અને આચરણ આવશ્યક છે. વ્યાપારનું કાર્ય ૧- જુઓ ઃ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૬, શ્લોક ૧૭૯ 'ज्ञानदर्शनचारित्रैरात्मैक्यं रूभते यदा । कर्माणि कुपितानीव भवन्त्याशु तदा पृथक् ।।' હોય કે રોટલી બનાવવાનું કાર્ય હોય, કોઈ પણ કામ વિશ્વાસ, જ્ઞાન અને આચરણના મેળ વગર કરી શકાતું નથી. આ વ્યાપાર કરવાથી ધનપ્રાપ્તિ થશે એવો વિશ્વાસ હોય તથા તે વ્યાપાર સંબંધી જરૂરી જ્ઞાન હોય અને તથારૂપ આચરણ કરવામાં આવે તો વ્યાપાર થાય છે. લોટમાંથી રોટલી બને છે એમ વિશ્વાસ હોય, એ બનાવવાની વિધિની જાણકારી હોય અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં આવે તો રોટલી બને છે. તેવી જ રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આવશ્યક છે. આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્મસ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા તે સમ્યક્યારિત્ર છે. આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઐક્યભાવ તે મોક્ષમાર્ગ છે.^૧ શ્રીમદ્ તેમના 'મૂળમાર્ગ રહસ્ય'ના પદમાં લખે છે –

'તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ; તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ.'^ર

જ્યારે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણે ગુણો અભેદપણે એક આત્મારૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે અને તે જ પરમાર્થે જિનેન્દ્રોએ પ્રબોધેલો મોક્ષનો મૂળમાર્ગ છે અથવા તે જ અનંત સુખસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપરૂપ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ છે. આ આત્મતત્ત્વના અનુભવરૂપ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે અને આત્માર્થીએ સદા સેવવા યોગ્ય છે. પંડિત શ્રી બનારસીદાસજી પણ કહે છે કે અનુભવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે, અમૃતરસનો કૂપ છે, મોક્ષનો માર્ગ છે, સ્વયં મોક્ષસ્વરૂપ છે.³

આમ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અવિરોધ એવી અભેદતા – એક્તા આત્મામાં પરિણમાવવી એ જ પરમાર્થમાર્ગ છે. જે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મ-ચારિત્રની અભેદતા - એક્તાને સાધે, તે નિજસ્વરૂપને - મૂળમાર્ગને પામે. રત્નત્રયની આરાધનાથી આત્મા નિજપદમાં લીન થઈ, કર્મકલંકથી રહિત થઈ એક શુદ્ધ આત્મ-સ્વભાવરૂષ મોક્ષમાં - પરમ અવ્યાબાધ સુખના અનુભવસમુદ્રમાં સ્થિત થાય છે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને થશે તે સર્વ આ મૂળ પરમાર્થમાર્ગે પ્રયાણ કરીને જ થાય છે. તીર્થકર ભગવાન તથા ચરમશરીરી મુનિ આ જ માર્ગે આરૂઢ થઈ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ અચરમશરીરી મુમુક્ષુ પણ અલ્પ ભવમાં આ વિધિ પ્રમાણે પ્રવર્તીને જ સિદ્ધ થશે,

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીપ્રણીત, 'શ્રી तत्त्वार्थाધિગમ સૂત્ર', અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૧ 'सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्ग: ।'

ર- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.પર૩ (આંક-૭૧૫, કડી ૯) ૩- જુઓ : પંડિત શ્રી બનારસીદાસજીકૃત, 'સમયસારનાટક', ઉત્થાનિકા, દોહા ૧૮ 'अनुभौ चिंतामनि रतन, अनुभौ है रसकूप; अनुभौ मारग मोक्ष को, अनुभौ मोक्ष सरूप.' કોઈ બીજી વિધિથી નહીં.^૧

જેમ લાખો વર્ષ પહેલાં પણ ગોળ, ધી અને લોટના મિશ્રણથી જ સુખડી થતી હતી, આજે પણ તેમ જ થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવી રીતે જ થશે; તેમ અનંત કાળમાં અનંત જ્ઞાની ભગવંતો થઈ ગયા, તેઓ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગની આરાધનાથી મોક્ષને પામ્યા છે, આજે પણ તેમ જ થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવી જ રીતે જીવ મોક્ષને પામશે.

આત્મસ્વરૂપની સમ્યક પ્રતીતિ, તેનો બોધ અને તેમાં લીનતા એ જ મોક્ષમાર્ગ હોવાથી મોક્ષમાર્ગ આત્માશ્રિત છે. નિજપરમાત્માના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગ પરાશ્રિત નથી. સ્વાભિમુખ સ્વાશ્રિત પરિણામ તે મોક્ષમાર્ગ છે. સ્વભાવસન્મખ પરિણમન તે મોક્ષમાર્ગ છે. જે જીવ પરિણામને સ્વ તરફ વાળવાનો - રાખવાનો પુરૂષાર્થ કરતો હોય તે જ મોક્ષમાર્ગનો આરાધક છે. આત્મસ્વરૂપમાં ઉપયોગ જોડ્યા વિના જીવ ભવ-ભ્રમણ વડે દુઃખી થયો છે. પરલક્ષના કારણે થયેલી તેની અશુદ્ધતા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના લક્ષ વડે ટળતી જાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના આશ્રયે જ પરમાર્થમાર્ગ પ્રગટે છે, એના આશ્રયે જ તે માર્ગે આગળ વધાય છે અને એના આશ્રયે જ તેની પૂર્જાતા પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાર્થમાર્ગની શરૂઆતથી માંડીને તેની પૂર્ણતા સુધી પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું જ અવલંબન છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ થવી એ જ પરમાર્થનો પંથ છે અને તે ત્રણે કાળમાં એક જ છે. શદ્ધ આત્માપણું પામવાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ત્રિકાળાબાધિત સ્થિતિ છે અને ગમે તે દેશ-કાળમાં એ જ એક, અખંડ અને અવિચ્છિન્ન પરમાર્થમાર્ગ છે. પરમાર્થનો પંથ ભત. વર્તમાન કે ભવિષ્ય કાળમાં એક જ પ્રકારનો છે અને તે અદ્વિતીય માર્ગ પામવા માટે જે જે સાધનો - વ્યવહાર છે તે આદરવાં જોઈએ, અર્થાત્ તે વ્યવહારમાર્ગને માન્ય રાખવો જોઈએ. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધન-દાસજી લખે છે –

'આ ગાથામાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બભ્નેની અગત્ય બતાવી છે. નિશ્વય મોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્થિરતારૂપ છે, ને તે માટે કરવામાં આવતો મન વચન ને કાચાનો પુરૂષાર્થ તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે.'^ર

જ્યાં સુધી આત્માની યોગક્રિયા અટકી નથી, અર્થાત્ જ્યાં સુધી આત્મા યોગારંભી હોય છે ત્યાં સુધી કર્મબંધ છે. જ્યાં સુધી મન, વચન અને કાયાના યોગની ક્રિયા ૧- જુઓ ઃ આચાર્યશ્રી કુંદકુંદદેવકૃત, 'પ્રવચનસાર', ગાથા ૧૯૯ 'एवं जिणा जिणिंदा सिद्धा मग्गं समुट्टिदा समणा । जादा णमोत्स्यु तेसिं तस्स य णिव्वाणमग्गरस ।।' ૨- બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજી, 'આત્મસિદ્ધિ વિવેચન', બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૨૭

586

અટકી નથી ત્યાં સુધી તે શુભ અથવા અશુભ માર્ગે અવશ્ય પ્રવર્તશે. ઉપયોગસ્વરૂપી આત્મા અનાદિ કાળથી પુદ્દગલની આસક્તિના કારણે મન, વચન અને કાયાના યોગ દારા વિષયવિકારમાં જોડાઈને કર્મબંધ કરી રહ્યો છે. તે યોગને અશુભમાંથી મુક્ત કરી શુભ માર્ગે વાળવા સત્સાધનો ઉપયોગી છે. જે ક્રિયાઓથી નિજસ્વભાવની પરિણતિરૂપ આત્મિક ધર્મ નષ્ટ થતો હોય તે ક્રિયાઓ આત્માને અહિતકારી હોવાથી ત્યાગવા યોગ્ય છે અને જે ક્રિયાઓ આત્માને પોતાના સ્વરૂપ તરફ લઈ જવામાં સહાયક થતી હોય તેવી ક્રિયાઓ આત્માને હિતકારી હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે, નિષેધવા યોગ્ય નથી. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્દગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મનવચનાદિ સમિતિ તથા ગુષ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી; અને તેનો જો નિષેધ કરવા યોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજાવા જેવું રહેતું હતું, કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં ? અર્થાત્ તેવા વ્યવહારથી પરમાર્થ પમાય છે, અને અવશ્ય જીવે તેવો વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પામશે એમ શાસ્ત્રોનો આશય છે.'⁹

જે વ્યવહારથી સંસાર ક્ષીણ થતો જાય, તીવ્ર કષાયો મંદ થતા જાય અને પરમાર્થમાર્ગ ઉપર આગળ વધાતું જાય; અર્થાત્ જે વ્યવહારથી સ્વરૂપસન્મુખતા સધાતી જાય તે સદ્વ્યવહારનું સેવન આત્માર્થી જીવે અવશ્ય કરવું જોઈએ. સ્વરૂપજાગૃતિપૂર્વક કરેલ દ્રવ્યક્રિયાથી - સદ્વ્યવહારના સેવનથી જીવ અનુક્રમે ગુણની શ્રેણીએ ચઢતો જાય છે. ભાવવિશુદ્ધિના લક્ષે થતી દ્રવ્યક્રિયાથી ગુણો પ્રગટે છે અને તે દ્રવ્યક્રિયાઓ આત્માને વિભાવદશામાંથી સ્વભાવસન્મુખ કરવામાં સહાયક હોવાથી મોક્ષની આરાધનામાં તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે.

પરમાર્થરૂપ નિશ્ચયના લક્ષ્ય પ્રત્યે જીવનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરાવવામાં સદ્વ્યવહાર સહાયભૂત હોવાથી વ્યવહારમાર્ગ સ્વીકાર્ય છે. અહીં એ વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી. વ્યવહાર તો માત્ર સાધન છે.^૨ પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. સમસ્ત વ્યવહારનું એકમાત્ર પ્રયોજન પરિણતિને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થવામાં સહાય કરવાનું છે. ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા મનુષ્યોને જોઈને, તેમની પ્રકૃતિની વિવિધતા જાણીને, તેમની શક્તિ અને

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૩૬૦-૩૬૧ (પત્રાંક-૪૨૨) ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રદેવકૃત, 'તત્ત્વાર્થસાર', ઉપસંહાર, શ્લોક ૨ 'નિશ्चयव्यवहाराभ्यां मोक्षमार्गे द्विधा स्थिितः । तत्राद्यः साध्यरूपः स्यादु द्वितीयस्तस्य साधनम् ।।' સ્થિતિ તપાસીને મોક્ષમાર્ગના અનુભવી જ્ઞાતાપુરુષોએ વિવિધ સાધનાપદ્ધતિઓ બતાવી છે, પરંતુ તે સર્વ સાધનો એક પરમાર્થસિદ્ધિ અર્થે જ છે. જ્ઞાનીઓએ નિરૂપેલાં સાધનો પાછળ સ્વરૂપના અભ્યાસ દારા આત્મકલ્યાણની ઉચ્ચ શ્રેણી પામવાનું જ પ્રયોજન છે. વ્યવહારમાર્ગ દારા સ્વરૂપારોહણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્વય મોક્ષમાર્ગનો સાધક બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ દશાને સ્પર્શતો સ્પર્શતો આગળ વધતો જાય છે અને આત્મશુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે.

આત્માર્થી જીવ ધાર્મિક જીવનમાં પદાર્પણ કરવા માટે સદ્વ્યવહારની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. તે પોતાની પરિણતિને ઊર્ધ્વ કરવા માટે ધર્મક્રિયાઓનું આલંબન સ્વીકારે છે. તે સદવ્યવહાર દ્વારા નિજપરિશામની સુધારશાને અગ્રિમતા આપે છે. તેને અંતરમાં સ્પષ્ટ સમજણ હોય છે કે ક્રિયાઓનો આરંભ કરતાં, ક્રિયાઓ કરતી વખતે અને તે ક્રિયાઓની પૂર્ણતા વખતે જો મૂળ લક્ષ્યની જાગૃતિ રહે, સ્વરૂપની નિકટતા સધાય તો જ તેને વાસ્તવિક ધર્મક્રિયા કહી શકાય, અન્યથા તે માત્ર જડ ક્રિયાનું જ નામ પામે છે. જો આત્મજાગૃતિ હોય તો જ તે અનુષ્ઠાનો ધર્મની સંજ્ઞા પામે છે. આત્મલક્ષ-વિહોણાં અનુષ્ઠાનો ધર્મની સંજ્ઞા પામી શકે નહીં. યથાર્થ સમજણ વગર અથવા અશુદ્ધ લક્ષપૂર્વક કરવામાં આવતી ક્રિયાઓની ધર્મમાં ગણના થતી નથી. જો જીવ ક્રિયાની જાળવણી કરે, પણ નિજપરિણતિને સાચવે નહીં તો તેનાથી આત્માને કોઈ લાભ થતો નથી. ક્વચિત્ અહંકાર, દેખાદેખી વગેરે કારશોથી કરવામાં આવેલી ક્રિયાથી તો અશુભ ભાવની જ પુષ્ટિ થાય છે. મંદ કષાયનાં પરિશામ સહિત ક્રિયા કરવામાં આવે, પશ જો સ્વરૂપલક્ષ ન હોય તો શભ ભાવમાં જ અટકી રહેવાનું થાય છે. જો તેમાં સ્વરૂપલક્ષ ઉમેરાય તો જ તે ક્રિયા વડે ધર્મની યથાર્થ આરાધના થાય છે અને તેનું યથાર્થ ફળ નીપજે છે. તેથી આત્માર્થી જીવ પોતાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને યથાર્થપણે ધર્મમય બનાવીને, તે <mark>દ્વારા જીવન સાર્થક કરવા માટે તીવ ર</mark>ુચિથી અને અત્યંત જાગૃતિપૂર્વક સદ્વ્યવહારનો અભ્યાસ કરે છે. સદ્વ્યવહારના અભ્યાસથી અંતરયાત્રા પ્રારંભાતાં ક્રમશઃ તેનો ઉપયોગ સક્ષ્મત્વને ધારણ કરે છે. સુક્ષ્મ ઉપયોગ વડે સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન સંભવિત બને છે. જેમ જેમ ઉપયોગની નિર્મળતા થતી જાય છે, તેમ તેમ શુદ્ધ ભાવમાં ઠરવાનું થતું જાય છે. શુભાશુભ પરિહરી શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ એ જ તેના સદ્વ્યવહારનું લક્ષ્ય હોય છે.

આમ, આત્મલક્ષપૂર્વકનો વ્યવહાર પરમાર્થને પ્રેરતો હોવાથી આત્માર્થી જીવ તેનો સાધનરૂપે સ્વીકાર કરે છે, તેને આદરવા યોગ્ય જાણે છે, પણ જે વ્યવહાર આત્મદશાની વૃદ્ધિમાં સહાયભૂત ન થાય તે વ્યવહારને તે સમ્મત કરતો નથી. આત્મતત્ત્વના મહિમા વિના, આત્માની ઓળખાણ વિના જે જપ-તપાદિ ક્રિયાઓ થાય તેને તે મોક્ષની આરાધનામાં સ્થાન આપતો નથી. તેને સ્વરૂપજાગૃતિ તથા આંતરિક પરિષ્રામન વિનાનાં બાહ્ય શુભ અનુષ્ઠાનો કે શાસ્ત્રવાંચનનું કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી. સર્વ વ્યવહારનો લક્ષ સ્વરૂપસન્મુખતા સાધવાનો છે. ભક્તિ, વાંચન, જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે કરવાનું પ્રયોજન એ જ છે કે દેહમાંથી હુંપણું અને જગતના પદાર્થોમાંથી મમપણું નિવૃત્ત કરવું. જે ક્રિયાઓ એ પ્રયોજન ન સાધી શકે તેની કોઈ ઉપયોગિતા ન હોવાથી તેવા વ્યવહારને તે સમ્મત કરતો નથી.

શુભ ક્રિયાઓનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, તે અંગેની જાગૃતિ રાખ્યા વગર, માત્ર બાહ્ય ભાવે બાહ્ય ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેથી ધર્મની નિષ્પત્તિ થતી નથી. જે જીવ બાહ્ય ક્રિયા કરીને પણ પરમાર્થ સાધવાનો પુરુષાર્થ કરતો ન હોય તેને ખરાં સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, તપ વગેરે હોતાં નથી. પરમાર્થલક્ષ વિનાની તેની ક્રિયાઓ સંવર-નિર્જરાનું કાર્ય કરતી નથી, અર્થાત્ મોક્ષનું કારણ બનતી નથી. ઇન્દ્રિયોના વિષયો છોડવામાં આવે, અનશનાદિ કરવામાં આવે, સંયમ પાળવામાં આવે, પણ આત્મલક્ષ વિના તે સર્વ પરમાર્થે સાર્થક થતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં વ્રતો, રાત્રિભોજનત્યાગ, એકાસણાં-ઉપવાસ વગેરે સમગ્ર જીવનભર કરવામાં આવે, પણ જો પરમાર્થલક્ષ ન હોય તો એ સર્વનું પ્રયોજન શું રહ્યું? પરમાર્થસન્મુખ પરિણામ ન હોય તો તે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. જીવ પરમાર્થ ઉપર દષ્ટિ કરી તેની સન્મુખ થાય તો કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જે જીવ પરમાર્થને પીઠ કરે છે, તે જીવ સંસારની ચાર ગતિમાં રખડીને દુઃખી થાય છે અને જે જીવ પરમાર્થની સન્મુખ થાય છે, તે જીવ નોક્ષને પામી ન્યાલ થઈ જાય છે. માટે જીવે શુભ ક્રિયાઓના અવલંબન દ્વારા પોતાના ઉપયોગને નિર્મળ કરી, ચૈતન્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો યથાર્થ પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે.

આમ, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરવારૂપ લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સુવિચારિત અને સુનિશ્ચિત એવા વિવિધ ઉપાયોને પોતાની ભૂમિકા મુજબ જીવનમાં યથાશક્તિ ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે જ મોક્ષમાર્ગનો વ્યવહાર છે. તન-મનની ક્ષણિક અવસ્થાઓથી પર પોતાના ધુવ, નિત્ય, શાશ્વત સ્વરૂપનું અનુસંધાન જેનાથી સધાતું હોય કે વધુ દઢ થતું હોય તેવી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ એ મોક્ષમાર્ગનો વ્યવહાર છે. જે અનુષ્ઠાનથી કે વિચાર-વર્તનથી આત્મભાવનું પોષણ થતું હોય, જે પરમ અર્થને પ્રેરનાર હોય તે વ્યવહાર સમ્મત કરવા યોગ્ય છે. આના ઉપરથી ફલિત થાય છે કે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ અમુક મત, પંથ કે સંપ્રદાયે બતાવેલ ક્રિયાકાંડને વરેલી નથી. આત્માર્થી જીવને પોતાના મત-પંથના વ્યવહારનો આગ્રહ હોતો નથી, કારણ કે તેની તત્ત્વગ્રાહી બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો હોય છે કે જે વ્યવહાર પરમાર્થને પ્રેરે તે વ્યવહાર જ સાર્થક છે. તેનો લક્ષ તો ત્રણે કાળમાં અદિતીય અને અખંડિત એવા પરમાર્થમાર્ગ પ્રત્યે જ હોય છે. આત્માર્થી જીવની માન્યતાનો પડઘો પાડતાં શ્રીમદ્દ લખે છે –

'મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે, જે માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં.

શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સૌ નિષ્ફળ છે.

શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્ચા તે વાટેથી શ્રી ફૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રી ફૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્ચા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પમાશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીંદ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભવ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યા છે, તથા અટક્શે અને અટક્યા હતા.

કોઇ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઇ એકાગ્ર ભાવથી સમ્ચક્**યોગે** જે માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે, તે એ જ છે. માન્યામાન્ય, ભેદાભેદ કે સત્યાસત્ય માટે વિચાર કરનારા કે બોધ દેનારાને, મોક્ષને માટે જેટલા ભવનો વિલંબ હશે, તેટલા સમયનો (ગૌણતાએ) સંશોધક ને તે માર્ગના હાર પર આવી પહોંચેલાને વિલંબ નહીં હશે.'^૧

આત્માર્થી જીવને માત્ર પરમાર્થપ્રાપ્તિનું જ ધ્યેય હોવાથી વિભાવદશામાંથી ખસીને સ્વભાવદશામાં જવા માટે તે વ્યવહારનું અવલંબન લે છે. એ પ્રયોજન જે વ્યવહારથી ન સરે અથવા જે વ્યવહાર મુક્તિ તરફની ગતિમાં અવરોધક બને તેવા વ્યવહારને આત્માર્થી જીવ વળગી રહેતો નથી. પરમાર્થસાધકતા તે જ સદ્વ્યવહારનો માપદંડ હોવાથી તેને પોતાના મત-પંથનિર્દિષ્ટ ક્રિયાકાંડનું આંધળું મમત્વ કે અન્ય મત-પંથ-નિર્દિષ્ટ ક્રિયાકાંડ પ્રત્યે જરા પણ તિરસ્કાર હોતો નથી અને એ જ તેની વિશાળતા, મધ્યસ્થતા, મુમુક્ષુતા, સરળતા વગેરેને પ્રગટ કરે છે. આત્માર્થી જીવ જાણે છે કે મત-વ- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પૂ.૧૮૨ (પત્રાંક-પ૪) સંપ્રદાયાદિની મિથ્યા કલ્પનાઓ અને વાડાબંધીના આગ્રહો આત્માને સર્વથા અહિતકારી છે. જીવ ભલે ધર્મસ્થાનકોમાં નિયમિતપજ્ઞે જઈ, ધર્મગુરુ તથા ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રરૂપેલી અનેકવિધ ધર્મપ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય, પજ્ઞ જો તે આગ્રહાદિ વિપરીતતામાં તજ્ઞાઈ જઈ, અન્ય ભાવમાં રાચતો હોય તો તે સદ્વ્યવહાર નથી, ધર્મ નથી. તેથી પોતે આગ્રહાદિમાં ન સપડાઈ જાય તે અર્થે તે પોતાનો ઉપયોગ સદૈવ જાગૃત રાખે છે. આથી વિપરીત, મતાર્થી જીવને પોતાના મતની કિયા પ્રત્યે આંધળો રાગ અને અન્ય મતની કિયા પ્રત્યે ભારોભાર દ્વેષ હોય છે. તે પોતાના મતની કિયાને જ સાચી માને છે અને અન્ય મતની કિયાને ધિક્કારે છે. આગ્રહ કરવામાં પોતાની પરિશતિ ક્લેશિત થઈ જાય છે -મૂળ કાર્ય જ ચુકાઈ જાય છે તેની તે ચિંતા નથી રાખતો. મતાર્થી અને આત્માર્થીના ભાવમાં આવી ભિન્નતા હોય છે. મતાર્થીનું વલજ્ઞ કદાગ્રહી હોય છે અને આત્માર્થીના બાગ્રહને પોષે છે, જ્યારે આત્માર્થીને યોતાના મતનું જ પ્રયોજન હોય છે અને તેથી આગ્રહને પોષે છે, જ્યારે આત્માર્થીને સત્નું જ પ્રયોજન હોય છે અને તેથી પરમાર્થને પોષે છે.

આત્માર્થી જીવના અંતરમાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિની તીવ ભાવના વર્તતી હોવાથી તેને તત્ત્વ સમજવાની અપૂર્વ જિજ્ઞાસા હોય છે. અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલી આ જિજ્ઞાસાના ફળરૂપે મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની ક્ષમતા તેના જ્ઞાનમાં પ્રગટે છે. જન્મ-મરણથી મુક્ત થવાના ઉપાય સંબંધિત જિજ્ઞાસા અંદરથી જોર કરતી હોવાથી સત્ય સમજવાનો યોગ્ય અવકાશ મળે છે. ચિત્તનું નિર્મળપણું હોવાથી તે મોક્ષમાર્ગનો યથા-યોગ્ય વિચાર કરી શકે છે. આત્મહિત જ તેનું એકમાત્ર પ્રયોજન હોવાથી પ્રયોજનભૂત વિષયમાં તે સૂક્ષ્મદષ્ટિપૂર્વક પ્રવર્તે છે. મતાર્થી જીવમાં આત્મકલ્યાણ માટે આવી તત્પરતા ન હોવાથી તે મોક્ષમાર્ગની સમજ અને તેના પરિણમનથી વંચિત રહે છે. તે એકાંત નિશ્ચયનો કે એકાંત વ્યવહારનો આગ્રહ કરે છે, જ્યારે આત્માર્થી નિશ્ચય-વ્યવહારનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરી મોક્ષને સાધે છે.

આત્માર્થી જીવ પરમાર્થપ્રાપ્તિની ભાવના ભાવે છે કે 'ત્રિકાલાબાધિત પરમાર્થના પંથે ગમન કરી અનંત પુરુષો મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે, થાય છે અને થશે. મારે પણ આ જીવન પરમાર્થની પ્રાપ્તિ અર્થે ગાળવું છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ ઉત્તમ અવસર મને મળ્યો છે. હવે હું પ્રમાદ નહીં કરું. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ માટે સદ્વ્યવહારની ઉપાસના કરું અને તે સદ્વ્યવહાર પરમાર્થને પ્રેરી રહ્યો છે કે નહીં તેની સતત જાગૃતિ રાખું. જો હું શુભ ક્રિયાઓમાં આત્મલક્ષ ન જોડું તો મારી સમગ્ર ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જશે અને ચોર્યાસી લાખ યોનિના અવતારોનો અંત નહીં આવે, પણ આત્મલક્ષપૂર્વક કરીશ તો તે બાહ્ય ક્રિયાઓ પણ શોભી ઊઠશે અને મને સ્વાનુભૂતિની શુદ્ધ પરિણતિ પ્રાપ્ત થશે. માટે હવે હું સદ્વ્યવહારની યથાર્થ આરાધના દ્વારા વિકારને વમી નિર્વિકારી આનંદામૃતના ઘૂંટડા ભરું. સદ્વ્યવહાર દ્વારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અવિરુદ્ધ એકતા - પૂર્શ અભેદતા સાધી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરું.' આ પ્રમાશે આત્માર્થી જીવનું શ્રદ્ધાન તથા ભાવન હોવાથી તેનો સમસ્ત વ્યવહાર, પરમાર્થ સાધક બને છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'એક **હોચ ત્રણ કાળમાં**, મુક્ત નગરની વાટ; સમ્યગ્ રત્નત્રયી તણી, અભેદરૂપ સુઘાટ. સત્પુરુષે જે ભાષિયો, પરમારથનો પંચ; પૂર્વાપર અવિરોધિ તે, શ્રેયસ્કર નિર્ગ્રંથ. શુદ્ધ આત્મ પરમાર્થ છે, પૂર્ણાનંદ પ્રધાન; પ્રેરે તે પરમાર્થને, સહજ આત્મ બળવાન. જે કારણથી કાર્ય સિદ્ધિ, સેવે તે ધરી ખંત; ગુણસ્થાને વૃદ્ધિ કરે, તે વ્યવહાર સમંત.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૨ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૪૧-૧૪૪)

את בשינות את אול אול איניג אניי, זות האז אוראושיי. נתרא הוצ אחאויי

<mark>ભૂમિકા</mark> ગાથા ૩૬માં જણાવ્યું કે આત્માર્થી દઢતાપૂર્વક માને છે કે ત્રણે કાળમાં ભૂમિકા પરમાર્થનો માર્ગ એક જ પ્રકારનો છે અને તે એક અદ્વિતીય માર્ગ મેળવવા માટે જે જે વ્યવહાર આવશ્યક છે, તે તે વ્યવહાર આદરવા જોઈએ.

જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા છેદાય નહીં તેવા વ્યવહારનો આશ્રય ન કરતાં, સુદેવ-સુગુરુ-સુશાસ્ત્રની તથા શમ-સંવેગાદિ સદ્ગુણોની યથાર્થ આરાધનારૂપ વ્યવહાર આદરી, અનુક્રમે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી, 'મારે હવે સ્વમાં જ સ્થિત થવું છે' એમ અંતરમાં દઢ નિર્ણય કરી, આત્માર્થી જીવ હવે શું કરે છે તે આ ગાથામાં શ્રીમદ્દ દર્શાવે છે –

> 'એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુ યોગ; કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ.' (૩૭)

અર્થ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના ચોગનો શોધ કરે, માત્ર એક અર્થ આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે પણ માનપૂજાદિક, સિદ્ધિરિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં; - એ રોગ જેના મનમાં નથી. (30)

ભાવાર્થ પરમાર્થમાર્ગ ત્રણે કાળમાં એક જ છે અને તે પરમાર્થમાર્ગે ગમન કરવા ભાવાર્થ જે વ્યવહાર કરવા યોગ્ય હોય તે વ્યવહાર કરવો જોઈએ. તેવો વ્યવહાર સાચા ગુરુને આધીન હોવાથી સદ્ગુરુનો યોગ થવો અત્યંત આવશ્યક છે. 'જો કોઈ આત્માનુભવી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય તો મારા દોષોનું નિવારણ થાય, આત્મદષ્ટિ પ્રગટે અને માર્ગે ચડાય; તેથી જો પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય તો પરમ ઉપકાર થાય' એમ વિચારી આત્મકલ્યાણનો અર્થી એવો આત્માર્થી જીવ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની શોધ કરે છે. કોઈ પ્રબળ પરમાર્થપુણ્યના ઉદયથી જ્યારે આવા સત્પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે અને તત્ત્વદેષ્ટિથી તેમની ઓળખાણ થાય છે ત્યારે આત્માર્થી જીવને તેમના પ્રત્યે અલૌકિક ભક્તિભાવ ઊપજે છે. તેમનામાં પ્રગટેલાં અનેકવિધ ગુણો પ્રત્યે તેના મનમાં પરમ આદર જાગે છે અને પોતામાં તે ગુણો પ્રગટાવવાનો તેનો પુરુષાર્થ દિન-પ્રતિદિન જોર પકડે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું આરાધન કરતો એવો આત્માર્થી જીવ સ્વ ભણી વળે છે. સદ્ગુરુના આશ્રયે ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી જે જીવ આત્મસન્મુખ થાય છે, તેની મોહદષ્ટિ ક્રમે કરીને ટળે છે અને જ્ઞાનદષ્ટિ વિકાસ પામે છે.

આત્માર્થી જીવને એવી અંતરપ્રતીતિ વર્તે છે કે તેનાં સુખ-શાંતિ-સલામતી તેના

ગાથા

અંતરમાં જ છે અને તેથી તે સુખ તથા શાંતિ કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થોમાં શોધતો નથી, પરંતુ પોતાના અતીન્દ્રિય સ્વભાવનો આશ્રય કરી તે તેમાં જ સ્થિર રહેવા ઇચ્છે છે. પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી આત્માનો નિશ્ચય થતાં જ તેની સત્ તરફની રુચિ વધતી જાય છે અને સંસાર તરફની રુચિ ઓછી થતી જાય છે. પરમાંથી સુખબુદ્ધિ ઓછી થતી જતી હોવાથી તે હવે આરંભ-પરિગ્રહથી છૂટવા ઇચ્છે છે. ધન, વૈભવ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને જડ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી તે હવે નિવૃત્ત થાય છે. આત્મસાધના સિવાય બીજા કોઈ કાર્યની તેને કામના રહેતી નથી. જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી આત્માની પ્રાપ્તિની એકમાત્ર ઝંખના તેને વર્તે છે. હવે તેનું મન માન, પૂજા, સત્કાર, લબ્ધિ, રિદ્ધિ, સિદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ગ્રસિત થતું નથી; અર્થાત્ એવા કોઈ પણ પ્રકારનો ઇચ્છારોગ હવે તેના મનમાં રહેતો નથી. તેને એકમાત્ર આત્મકલ્યાણની જ અભિલાષા વર્તે છે.

લિશેષાર્થ અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવતા જીવના પરિભ્રમણનો અંત આજ સુધી આવ્યો નથી. આ તથ્ય એમ સૂચવે છે કે આ જીવથી એવી કોઈ ભૂલ વારંવાર થયા કરી છે કે જેના કારણે તેના સંસારનો ભોગવટો હજી સીમિત થયો નથી. વારંવાર પુનરાવર્તન પામતી એ ભૂલના કારણે તેની શાશ્વત સુખ મેળવવાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવામાં વિઘ્નોની પરંપરા નડ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી આ વિઘ્નોની પરંપરાનો ક્ષય કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાશ્વત સુખનો લાભ મળી શકે જ નહીં. તેથી ગમે તેમ કરીને ભૂલોની એ પરંપરાને અટકાવવી જોઈએ.

આ જીવે સ્વચ્છંદે વર્તીને અનેક ભૂલોની હારમાળા સર્જી છે. તે નિજમતિ-કલ્પનાથી ધર્મારાધના કરતો હોવાથી તેનો વિપર્યાસ મટતો નથી. તે પોતાની મેળે સાર-અસારનો વિવેક પ્રગટાવી શકતો નથી અને 'હું જાણું છું', 'હું સમજું છું', 'ધર્મની મને ખબર છે' એમ અહંકાર કરી પોતાનું પારાવાર નુકસાન કરે છે. આમ, સ્વરૂપની ઓળખાણ તથા પ્રાપ્તિથી તે વંચિત રહેતો હોવાથી તેના ભવનો અંત આવતો નથી. જીવનું આ અનાદિ પરિભ્રમણ, મોક્ષમાર્ગનાં ગહનતમ રહસ્યોના જ્ઞાતા એવા સદ્ગુરુ દ્વારા જ અટકી શકે છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનાં વીતરાગરસયુક્ત વચનામૃત, ગુણોથી સુશોભિત પવિત્ર મુખમુદ્રા તથા અપૂર્વતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર પરમ ઉપકારી સત્સમાગમ આત્મદશાની ઊંચી શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રેષ્ઠ નિમિત્તકારણ છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના આશ્રયથી જીવને સરળતાથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુદ્ધ આત્મદશાના સ્વામી એવા પ્રત્યક્ષ સદ્દ્ગુરુના અંતરમાં મોક્ષમાર્ગનો પૂરો નકશો હોય છે. તેઓ તેમની વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞાથી શિષ્યને મોક્ષમાર્ગની સ્પષ્ટ સમજણ આપી, તેને તે માર્ગમાં આરૂઢ કરે છે. તેમના આશ્રયના બળે જીવને આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં દઢ પ્રીતિ તથા પ્રતીતિ થાય છે. કર્મકૃત વ્યક્તિત્વથી ભિન્ન એવું પોતાનું સ્વાભાવિક શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ તેને સમજાય છે. સદ્ગુરુએ બતાવેલ કૂંચીઓના આધારે તે પ્રેમથી, હર્ષથી, ઉલ્લાસથી, તત્પરતાથી મોક્ષમાર્ગમાં યથાર્થ પુરુષાર્થ આદરી શકે છે. કોઈ વિકટ ઉદયપ્રસંગમાં તે મૂંઝાઈ જાય ત્યારે સદ્ગુરુ તેના ચિત્તનું સમાધાન કરે છે તથા તેનામાં ઉત્સાહ જગાડી આત્મવિશ્વાસનું વિશિષ્ટ બળ પ્રદાન કરે છે. સદ્ગુરુ તેના સાધનાપથમાં આવતાં પતનસ્થાનોથી બચવાનો તેને ઉકેલ આપે છે. તેઓ અવનવી તરકીબો વાપરી તેના દોષોનું ભાન કરાવે છે અને તે દોષો કઢાવે છે. તેઓ વિવિધ પ્રકારે તેને આત્મસાધનાના અમૂલ્ય પાઠ શીખવી આત્મસોપાન ઉપર આરોહણ કરાવે છે. તેમના ચરણકમળની ઉપાસનાથી પ્રગતિ સાધતાં સાધતાં શિષ્યને શુદ્ધાત્માના નિરંતર અભ્યાસ દ્વારા નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન પ્રગટે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તી તે અજર, અમર નિજપદ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આમ, સદ્ગુરુની આજ્ઞાને આધીન વર્તવાથી સ્વરૂપસન્મુખતા થાય છે, સ્વરૂપરમણતા થાય છે. મોક્ષમાર્ગ મૂર્તિમાન મોક્ષ-સ્વરૂપ એવા સત્પુરુષને આધીન હોવાથી શ્રીમદે સત્પુરુષની શોધનું મહત્ત્વ પ્રકાશતાં લખ્યું છે કે –

'બીજું કાંઇ શોધ મા. માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વભાવ અર્પણ કરી દઇ વર્ત્યો જા. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે.

સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે; શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું કથન છે; અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે. બાકી તો કંઇ કહ્યું જાય તેમ નથી અને આમ કર્યા વિના તારો કોઇ કાળે છૂટકો થનાર નથી; આ અનુભવપ્રવચન પ્રમાણિક ગણ.

એક સત્પુરુષને રાજી કરવામાં, તેની સર્વ ઇચ્છાને પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં આખી જિંદગી ગઇ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંદર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઇશ.'^૧

જીવે સદ્ગુરુની શોધ અંગે અત્યંત સાવધાન રહેવું ઘટે છે. જો કોઈ જીવને સદ્ગુરુના બદલે અસદ્ગુરુનો ભેટો થઈ જાય તો તે તેનું મહાદુર્ભાગ્ય છે, કારણ કે અસદ્ગુરુના આશ્રયે તો જીવનો સંસાર ઘટવાને બદલે વધે છે. માન-મોહમાં આસક્ત બનેલા અસદ્ગુરુઓ યશ-કીર્તિ, આજ્ઞાંકિત સેવકો આદિ પામી હર્ષિત થાય છે અને વિશાળ શિષ્યસમુદાય આદિ એકઠાં કરવામાં પોતાનાં જીવનની સાર્થકતા માને છે. તેઓ આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા વગેરે સદ્ગુરુને યોગ્ય એવાં લક્ષણોથી રહિત હોવા છતાં, બીજાને તારી શકવામાં અસમર્થ હોવા છતાં, શિષ્ય બનાવવાની લાલસાના કારણે ગુરુપદે રહી લોકોનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. આવા અસદ્ગુરુનો આશ્રય જીવને અત્યંત ૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૧૯૪-૧૯૫ (પત્રાંક-૭૬) અહિતકારી, અનુપકારી અને અસુખદાયી છે. તેમના સંગમાં જીવની આત્મહિતની રુચિ દબાઈ જાય છે, વૃત્તિની દિશા બદલાઈ જાય છે. વિપરીત માર્ગદર્શનના પરિણામે તેનું જીવન અવળા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલે છે, જ્ઞાન અને વીર્ય અવળી દિશામાં વેડફાઈ જાય છે. જેમ ગાડી હાંકનાર માર્ગનો અજાણ્યો હોય તો ગાડી ખોટે રસ્તે ચડી જાય છે, ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચતી નથી; તેમ આત્મમાર્ગના અજાણ્યા એવા અસદ્ગુરુના આશ્રયથી જીવને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થવાને બદલે સંસારચક્રના ફેરા ફરવા પડે છે. તેનું કલ્યાણ થવાને બદલે ભારે અકલ્યાણ થાય છે. તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુ વચ્ચેની ભિન્નતા સમજવી ખૂબ આવશ્યક છે. સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુ બાહ્ય દષ્ટિએ સરખા લાગે, પરંતુ લક્ષણો દારા તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો તેઓ બન્ને સ્પષ્ટ જુદા જણાય છે. સદ્ગુરુના બદલે અસદ્ગુરુ ભટકાઈ ન જાય તે અર્થે તકેદારી રાખીને, વિવેકદીપક સદા હાથમાં રાખી યથોક્ત સદ્ગુરુલક્ષણસંપન્ન એવા ગુરુનો જ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે.

જીવે આ તથ્યને અંતરમાં દઢપશે સમજી સાચા લક્ષણયુક્ત પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની શોધ કરવી જોઈએ. અહીં '**શોધ**' શબ્દની અર્થગંભીરતા વિચારવા યોગ્ય છે. અહીં '**શોધ**' શબ્દ દારા એમ અભિપ્રેત છે કે તેવા યોગ્ય પુરુષની પરીક્ષા કર્યા પછી તેમનો આશ્રય લેવો. જેમની ભક્તિથી જીવને અપૂર્વ લાભ થાય છે તેવા સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ કરવામાં જ જીવનું શ્રેય સમાયેલું છે. આ ઓળખાણ માટે આત્માર્થીપણાની -મુમુક્ષુતાની આવશ્યકતા બતાવતાં શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'..... પણ જ્ઞાનદશા અથવા વીતરાગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી, અંતરાત્મગુણ છે, અને અંતરાત્મપણું બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી, તેમ જ તથારૂપ અનુમાન પણ પ્રવર્તે એવા જગતવાસી જીવોને ઘણું કરીને સંસ્કાર નહીં હોવાથી જ્ઞાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શક્તા નથી. કોઈક જીવ સત્સમાગમના યોગથી, સહજ શુભકર્મના ઉદયથી, તથારૂપ કંઈ સંસ્કાર પામીને જ્ઞાની કે વીતરાગને યથાશક્તિ ઓળખી શકે; તથાપિ ખરેખટું ઓળખાણ તો દઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમ્યે, જીવ જ્ઞાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે.'^૧

મુમુક્ષુ જીવ જ્ઞાનીની આત્મચેષ્ટા પારખવા સક્ષમ હોય છે, પરંતુ મુમુક્ષુતા વિના જ્ઞાનીની આત્મદશા સમજવી અત્યંત દુર્ઘટ છે. મુમુક્ષુતા વિના જ્ઞાનીનાં માત્ર બાહ્ય રૂપાદિ તથા બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિહાળવામાં આવે છે અને પરિષ્ાામે તેમનો કર્મોદય દેખાય છે, પણ તેમની અંતરદશા પકડાતી નથી. સામાન્ય જીવો માત્ર દેહાદિ ક્રિયા જ પકડી

૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૪૯૪ (પત્રાંક-૬૭૪)

શકે છે. તેઓ જ્ઞાનીની અંતરંગ ભાવસ્થિતિ કેવી છે તે જાણી શકતા નથી. જ્ઞાનીના ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિના ગર્ભમાં સ્થિત આશ્ચર્યકારક રહસ્યો જાણવા-ઓળખવા માટે મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ, એક મોક્ષને વિષે જ પ્રયત્નશીલ મુમુક્ષુ જીવ સૌ પ્રથમ મૂર્તિમાન મોક્ષસ્વરૂપ સત્પુરુષને શોધે છે. પરિભ્રમણથી અને પરિભ્રમણમાં કારણભત એવા મિથ્યાત્વ તથા રાગાદિથી ત્રાસ પામેલા મુમુક્ષુ જીવને તે સર્વથી મુક્ત થવું હોય છે. તે અર્થે સદ્ગુરુનાં માર્ગદર્શન તથા પ્રેરણાની આવશ્યકતા સમજાતાં તે સદ્ગુરુની શોધ આદરે છે. 'મારા ગુરુમાં કયાં લક્ષણ હું શોધી રહ્યો છું, શા માટે એ લક્ષણો મને અભિપ્રેત છે અને એવાં ઉમદા લક્ષણોથી યુક્ત સદ્ગુરુનો સુયોગ સાંપડતાં મારું વર્તન કેવું હોવું ઘટે' - આ સઘળાંનો યથાર્થ નિર્ણય તેની પુખ્ત વિચારણામાં ઘડાય છે. કોઈ મહદ્દભાગ્યે જ્યારે તેને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો જોગ થાય છે ત્યારે સદ્ગુરુ-પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઝંખનાના કારશે તેનાં નેત્રો તેઓશ્રીને ઓળખી લે છે. તેની દેષ્ટિ તેમનાં આત્મજ્ઞાનાદિ લક્ષણો ઉપર પડે છે. તે તેમની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સૂક્ષ્મ નજરે જોઈ, કુશાઞબુદ્ધિ વડે તેની અંદર છુપાયેલા રહસ્યને પકડી પાડી તેની વિચારણા કરે છે. તેમની ચર્યાનું અવલોકન કરતાં તેને વિશ્વાસ બેસે છે કે તેઓ અંતરથી નિર્લેપ જ છે, સમત્વ ભાવમાં સ્થિત છે, સર્વ પ્રસંગોમાં તેમનો ઉપયોગ તો આત્મામાં જ રહે છે અને યોગની પ્રવૃત્તિ પૂર્વકર્માનુસાર થાય છે. આમ, સદ્દગુરુના યોગ-ઉપયોગની ભિન્નતાનું યથાર્થ ભાન થતાં તેને તેમની આત્મદશાનો સમ્યક અભિપ્રાય અને નિર્ણય બંધાય છે. તેના હૃદયમાં સદ્ગુરુ પ્રત્યે પરમેશ્વરબુદ્ધિ સહજપણે સ્ફુરાયમાન થાય છે.

આમ, મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે. સદ્ગુરુને ઓળખવાની તીવ્ર અભિલાષા હોવાના કારણે તેને સદ્ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ થાય છે. જ્યાં સુધી ઓળખવાની તીવ્ર અભિલાષા ન હોય ત્યાં સુધી જીવ સત્સંગમાં પણ ઓથે ઓથે જાય છે. ઓળખવાની તીવ્ર અભિલાષા ન હોય તો જ્ઞાનમાં યથાર્થ ઓળખાણનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ મુમુક્ષુ જીવને ઓળખાણની તીવ અભિલાષા હોવાથી તે સદ્ગુરુના અંતરંગ સ્વરૂપને ઓળખી લે છે. તેમની ઓળખાણ થતાં તેનાં પરિણામમાં બહુ મોટો ફેરફાર થાય છે. તેના અનંતાનુબંધી કષાય મોળા પડે છે, મતાગ્રહ-દુરાગ્રહાદિ મોળા પડે છે, સ્વદોષ જોવા તરફ ચિત્ત વળે છે, વિકથાદિમાં નીરસપણું લાગે છે, બળવાન પરિણામથી પંચ વિષયાદિના વિષે અનિત્યાદિ ભાવ દઢ થાય છે, ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે ઇત્યાદિ પરિવર્તનોથી તેનો એક નવા તબક્કામાં પ્રવેશ થાય છે. સત્પુરુષ સાથેના આવા ઓળખાણપૂર્વકના સમાગમને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'યોગાવંચકપણું' કહે છે, જે મુક્તિપથનું પ્રવેશદાર છે.^૧

તથારૂપ પુરુષનો યોગ અને તેમની ઓળખાણ થયા પછી આત્માર્થી જીવ જેમ જેમ તે સત્પુરુષના પવિત્ર સમાગમમાં આવે છે, આનંદપ્રદ પરિચયનો લાભ લે છે, તેમ તેમ તેનો ભક્તિભાવ વિકસે છે અને શ્રદ્ધા દઢ થાય છે. શુભ ઋણાનુબંધના કારણે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ઊભરાય છે અને વારંવાર તેમની મુખમુદ્રાનાં દર્શનથી તથા સુખરૂષ મિલનથી તેનો પ્રેમ સ્થિર થતો જાય છે. મુમુક્ષુ તેમનાં વચનોમાંથી નીતરતી પ્રેમ અને કરુણાની અમીરસધારા અનુભવે છે. તેઓ વચનો પ્રકાશતા હોય તે વખતે તેને તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પરમ ઉદાસીનતા અને ગંભીરતા દષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથી તેનામાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા વિશેષ ખીલતાં જાય છે. સત્પુરુષ પ્રત્યે અચળ પ્રેમ અને સમ્યક્ પ્રતીતિ પ્રગટતાં આત્માર્થી જીવ પોતાનાં તન, મન, ધનાદિ સર્વ તેમના ચરશે સમર્પી, પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા વિના, સમજણપૂર્વક તેમની આજ્ઞાનું આરાધન કરવાનો દઢ નિશ્ચય કરે છે. શ્રીમદે પ્રકાશ્યું છે કે –

'કોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુનો શોધ કરવો; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું; અને તો જ સર્વ માચિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું.'^ર

આત્માનો અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે સદ્દગુરુની આજ્ઞાની આરાધનાનો અપૂર્વ પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે. સદ્ગુરુએ આપેલ આજ્ઞારૂપ અફર શસ્ત્રથી જીવ બળવાન કુવૃત્તિઓ સામે યુદ્ધે ચડે છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં દઢ પ્રીતિ અને પ્રતીતિ કરવાથી તેને સરળતાથી આત્માની સાચી પ્રીતિ અને પ્રતીતિ પ્રગટે છે. જેમ જેમ આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન થાય છે, તેમ તેમ આત્મા વિશેષ વિશેષ રુચતો જાય છે. તેની વૃત્તિ સ્વની આસપાસ જ રોકાયેલી રહેતી હોવાથી વૃત્તિને પરમાં જવાનો અવકાશ જ નથી મળતો. સદ્ગુરુની આજ્ઞાના અવલંબને પર ઉપરથી દષ્ટિ હટી આત્મામાં સમ્યક્ પ્રકારે પરિષ્ટામી જાય છે. આજ્ઞાપાલનનું આવું મહત્ ફળ મળતું હોવાથી આત્માર્થી દઢ નિર્ણય કરે છે ૧- મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચિત પ્રગતિ અર્થે, આત્માર્થીને સદ્દગુરુનો યોગ થવો એ પહેલી શરત છે. આત્મનિષ્ઠ સદ્દગુરૂની ઓળખાણ થતાં યોગ, ક્રિયા અને ફળ એ ત્રિવિધ અવંચકયોગ ઉત્પત્ન થાય છે. સત્પુરુષનો યોગ હોય અને તેમની સાચી ઓળખ હોય, એટલે ગુરુનાં આદર, સત્કાર, સેવારૂપ ક્રિયા તો થવાની જ અને એના પરિપાકરૂપે કાળક્રમે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ પણ આવવાનું જ. બરાબર નિશાન લઈને છોડેલું તીર લક્ષ્યની દિશામાં જ આગળ વધતું રહી લક્ષ્યને અવશ્ય લીંધે છે, તેમ આત્મજ્ઞ સદ્ગુરુ સાથેના સંપર્કથી, સહવાસથી નિષ્ઠાવાન મુમુક્ષુની ધર્મ-સાધના સદા લક્ષ્યની દિશામાં જ પ્રવાહિત રહી તેને લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ સધી અવશ્ય દોરી જાય છે. (જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય', શ્લોક ૩૩,૩૪) ર- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છક્રી આવૃત્તિ, પુ.૨૪૬ (પત્રાંક-૧૬૬)

કે વૃત્તિને અહોરાત્ર સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં જોડવી એ જ મારા કલ્યાણનો ઉપાય છે, આજ્ઞાપાલન એ જ મારું કર્તવ્ય છે. આજ્ઞા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ અને મહિમા લાવી તે પોતાના સમગ્ર જીવનને સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ઢાળી દે છે. તેના જીવનની પળે પળને સદ્ગુરુના આશ્રયથી ભરી દે છે.

આમ, આત્માર્થી જીવના અંતરમાં માત્ર સદ્દ્ગુરુની આજ્ઞાનો જ મહિમા વસે છે. આજ્ઞા-આરાધન સિવાય તેના હૃદયમાં બીજો કોઈ લક્ષ હોતો નથી. આજ્ઞામાં જ એકતાન થવાની તેની વૃત્તિ થઈ હોવાથી તેને બસ એક જ કામ અને એક જ ધ્યેય હોય છે -આજ્ઞાપાલન કરીને આત્માને સાધું, પૂર્શ દશાને પ્રગટાવું. તેને એકમાત્ર આત્માનું જ પ્રયોજન હોય છે, અન્ય કોઈ વસ્તુનું પ્રયોજન રહેતું નથી. પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ સિવાય તેને કશાની અપેક્ષા હોતી નથી. 'આત્માનો આનંદ અનુભવવો જ છે' એવી ખરેખરી તમન્નાથી તે આત્મપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરે છે. સ્વરૂપપ્રાપ્તિની તીવ ભાવના અને ધગશપૂર્વક તે નિરંતર પુરુષાર્થરત રહે છે.

આત્માર્થના આ કાર્યમાં આત્માર્થીને માનાદિ અભિલાષારૂપ કોઈ મનરોગ હોતો નથી. મનરોગ આત્મહિતને પ્રતિબંધક છે. માનાદિની ઝંખનાના ખાડાઓ કદી પુરાતા નથી. આ ઝંખનાના કારણે જીવ બાહ્યમાં ફેરફાર કરવા ફાંફાં મારે છે અને હંમેશાં અસંતુષ્ટ, વ્યાકુળ, વ્યગ્ર રહે છે. માનાદિની તુચ્છ ઇચ્છાઓના કારણે તેની સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે, તેથી આત્માર્થની સિદ્ધિ માટે મનરોગનો નિરોધ આવશ્યક છે. જો જાગૃતિપૂર્વક મનરોગનો નાશ કરવામાં ન આવે તો આત્મભાવમાં મો<u>ટ</u>ું નુકસાન થાય છે. તેથી મનરોગને નુકસાનકર્તા જાણી તેનો નિષેધ કરવો ઘટે છે. આત્મવીર્ય ફોરવી તેનો બળપૂર્વક નાશ કરવો ઘટે છે. મનરોગ ક્ષય થતાં જીવને આત્માર્થના કાર્યમાં અવરોધ નથી નડતો, આત્માર્થીમાં આત્માર્થને અવરોધક આવા મનરોગનો અભાવ હોય છે. પોતાનું મહાન આત્મપ્રયોજન સાધવાની સંનિષ્ઠ તૈયારી હોવાથી તે એવી તુચ્છ બાબતોમાં પોતાને રોકી રાખતો નથી. જગતમાં અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા, સંયોગ અને વિયોગ, માન અને અપમાન, પ્રશંસા અને નિંદા આદિના પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો તો બન્યા જ કરે છે; પણ આત્માર્થી એવા નાના નાના પ્રસંગોમાં અટકતો નથી, બલ્કે તેવા પ્રસંગોમાં તે અલિપ્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પોતાની શક્તિને તેમાં જરા પણ વેડકતો નથી. તે પ્રસંગોને પોતાના આત્માર્થ સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી એવા દઢ નિશ્વયપૂર્વક જે રીતે આત્માની સિદ્ધિ થાય તે રીતે જ તે પ્રવર્તે છે.

આત્માર્થી જીવ વૃત્તિને સ્વસન્મુખ કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે, સંયોગોને ટકાવવાનો કે બદલવાનો પુરુષાર્થ નથી કરતો. તે આત્માનો અર્થી હોય છે, સંયોગોનો નહીં. તે પોતાને સંયોગોથી ભિન્ન, મુક્ત માને છે. તે સંયોગોનું લક્ષ છોડી તત્ત્વનું ઘોલન કરે

૬૬૩

છે કે 'બાહ્ય અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગો તે હું નથી, તે મારું સ્વરૂપ નથી. તે સંયોગો મારાથી ભિન્ન છે. આત્મા પરનું કાંઈ પણ કરી શકતો નથી અને પરથી કદી આત્માને લાભ કે નુકસાન થઈ શકતાં નથી. બહારમાં ગમે તેવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગો આવે પણ તે આત્માના સ્વતંત્ર સ્વભાવમાં કાંઈ કરી શકનાર નથી. સંયોગોના કારણે સુખ-દુઃખ નથી, માટે બહારની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું લક્ષ કરવું ઘટતું નથી. બહારના કોઈ સંયોગથી આત્માનો ધર્મ થતો નથી કે અટકતો નથી. ગમે તેટલી બાહ્ય અનુકૂળતા જીવને આત્મસન્મુખ થવામાં મદદરૂપ નથી બનતી અને ગમે તેવી બાહ્ય પ્રતિકૂળતા પણ જીવને સ્વથી વિમુખ થવામાં કારણભત નથી બનતી. તેથી દોષ સંયોગનો નથી. પણ દોષ જીવની વિપરીત માન્યતાનો છે. પરસંયોગમાં થતી ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાના કારશે અનંત સંસારનું મૂળ પોષાય છે. સંયોગો સાથેનું આ જોડાશ સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં નડતરરૂપ થાય છે. બાહ્ય નિમિત્તાધીન દષ્ટિથી પરમાં ઠીક-અઠીક માને છે તથા તે વડે રાગાદિમાં એકાએ થાય છે, તેથી જ બંધન છે. બહારના સંયોગોના કારણે બંધન નથી.' આવો તત્ત્વનિર્શય થતાં આત્માર્થીને એ જ ભાવના રહે છે કે 'હું સંયોગોનું જોડાણ તોડી સ્વભાવમાં સ્થિત થાઉં અને સમભાવમાં ઝૂલું. જો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં રોકાઈ જઈશ તો સ્વરૂપનો અભ્યાસ થઈ શકશે નહીં, તેથી અનુકૂળતા-પ્રતિકુળતાની ઉપેક્ષા કરીને સ્વરૂપના અભ્યાસમાં લાગી જાઉં.'

આમ, આત્માર્થીને સંયોગોની અપેક્ષા હોતી નથી. તેને અનુકૂળતાની હોંશ હોતી નથી. પુષ્ટ્યના ફળરૂપે સાનુકૂળ સંજોગો મળે તોપણ તે અનુકૂળતાને ઇષ્ટ માનતો નથી, પણ પોતાના નિર્મળ પવિત્ર સ્વભાવ તરફ ઢળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બાહ્ય સાધનો સારાં હોય તો જ ધર્મ થાય, શરીર સારું હોય તો જ ધર્મ થાય; સાધનો સારાં ન હોય તો ધર્મ ન થાય અને શરીર સારું ન હોય તો ધર્મ ન થાય એવી ભાંતિ તેને હોતી નથી. અનુકૂળતા ન મળે અથવા પૂરતી ન મળે અથવા બીજાને મળે છે એટલી પોતાને ન મળે તો તે રડારોળ કરતો નથી. તેનું વલણ જ એવું હોય છે કે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ સમભાવે રહેવું. સગવડની યાચના ન કરવી. અનુકૂળતા હોય કે ન હોય, તેના ઉત્સાહમાં કાંઈ ફરક આવતો નથી.

જેમ આત્માર્થીને સંયોગોની અનુકૂળતાની ઇચ્છા હોતી નથી, તેમ તેને સંયોગોની પ્રતિકૂળતાની ફરિયાદ પણ હોતી નથી. પરમાર્થમાર્ગે આગળ વધતાં પ્રતિકૂળ સંયોગો આવે ત્યારે, અસંયોગી ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ કરવાની જેને તાલાવેલી લાગી છે એવો આત્માર્થી જીવ પ્રતિકૂળતાની દરકાર છોડી ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ વળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આત્માર્થ સાધવાની કામના હોવાથી તે પ્રતિકૂળતાને ગણકારતો નથી. તે સંયોગોનો વાંક કાઢતો નથી કે સંયોગોની પ્રતિકૂળતાને સંભારતો નથી. તે સમસ્યાથી ગભરાતો નથી કે પોતાના લક્ષ્યથી ચ્યુત થતો નથી. અણધારી રીતે આવી પડેલી આફ્રતથી ડગ્યા વગર, અશુભ ઉદયમાં ફરિયાદ કર્યા વિના, આજ્ઞાનું દઢતાથી પાલન કરી તે પોતાના આત્માર્થનું કર્તવ્ય નિભાવે છે. ક્યારેક સમતા ચુકાઈ જાય તો સદ્ગુરુનાં સ્વરૂપપ્રકાશક વચનોના અવલંબને પોતાની જાતને સાચવી લે છે. તત્ક્ષણ જાગૃત થઈને તે આર્ત્તધ્યાનના તીવ રસમાંથી બચી જાય છે. સદ્ગુરુના ગંભીર અને રહસ્યોથી ભરપૂર બોધથી પુષ્ટ થયેલ સમજણના આશ્રયે ચિંતાને બદલે ચિંતન પ્રગટાવી, ઉદયની અસર તે પોતા ઉપર થવા દેતો નથી. પ્રતિકૂળતા તરફ્રનું લક્ષ છોડી તે પોતાના પૂર્ણાનંદસ્વભાવમાં સ્થિર થવાના પુરુષાર્થમાં પોતાને જોડી દે છે. આમ, આત્માર્થી પ્રતિકૂળતા આવે ત્યાં તેનાથી થાકીને પોતાના માર્ગમાં શિથિલ નથી બનતો, પણ પ્રયત્નમાં ઉગ્રતા જ વધારતો જાય છે. અખૂટ ધૈર્યથી તે આત્માને સાધે છે.

આત્માર્થના કાર્યમાં આત્માર્થી દુનિયાની દરકાર કરતો નથી. તેને જગતમાં મહાન ગણાતી વસ્તુઓ અને વાતોનો મહિમા હોતો નથી. તેને જગતની કીર્તિની કામના કે જગતના અષમાનનો ભય હોતાં નથી. પૂજા-સત્કાર, લોકલાજ આદિનું તેના અંતરમાં કોઈ સ્થાન હોતું નથી. તે આત્મપ્રગતિમાં પ્રતિબંધક એવાં માનેચ્છા, લોકસંજ્ઞા આદિ પરિણામોને પોતામાં ઉદ્દ્ભવવા જ દેતો નથી. તેને જગત પાસેથી કંઈ લેવું નથી. આત્માની ખુમારીમાં રહેતો હોવાથી 'દુનિયા કેમ રાજી થશે કે દુનિયા મારે માટે શું બોલશે' એ જોવા રોકાતો નથી. આત્માર્થ સાધવામાં લોકભય, લોકનિંદા આદિથી જરા પણ ડોલાયમાન થતો નથી. લોકસંજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી તે આત્માર્થની સાધનામાં પ્રબળ પુરુષાર્થ સહિત પ્રવર્તે છે. આ જગતમાં પોતાનું ચૈતન્યસ્વરૂપ જ સૌથી ઉત્તમ વસ્તુ હોવાથી અને ચૈતન્યલોકને જ પોતાનો લોક માનતો હોવાથી તે વિચારે છે કે 'આ ચૈતન્યલોકથી ભિન્ન બહારનો લોક મારો છે જ નહીં, તેની કોઈ ચીજ મારી છે જ નહીં, તો પછી તેમાં કોઈ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે, તેથી મને શું?'

આમ, આત્માર્થી જીવને પ્રશંસા કે નિંદાથી ફરક પડતો નથી. તેને લોક પાસેથી અપેક્ષા, પૂજા-સત્કાર આદિની ખેવના નહીં હોવાના કારણે લોકો તેના વિષે કાંઈ બોલે તો તેને હર્ષ કે શોક થતાં નથી. તે લોકોના અભિપ્રાય ઉપર આધાર રાખતો નથી. તે જાશે છે કે લોકો વખાણ કરે ત્યારે ફુલાવું અને નિંદા કરે ત્યારે નિરાશ થવું - એ બન્ને પ્રક્રિયા ખોટી છે. તે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી સુખી થતો નથી અને પોતાની નિંદા સાંભળી દુઃખી થતો નથી, પરંતુ બન્ને પ્રસંગોમાં સ્થિર અને સમતોલપણે રહે છે. મોક્ષ સાધવાનું મહાન કાર્ય હાથમાં લીધું હોવાથી તે માનાદિ જેવા તુચ્છ ભાવોમાં અટકતો નથી. તે લોકોની પ્રશંસા મેળવવા, જગત પાસેથી માન મેળવવા પ્રયત્ન કરતો નથી, પણ તેના સર્વ પ્રયત્નો આત્મપ્રાપ્તિ અર્થે જ હોય છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જગતને રડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રચત્ન કર્યું; તેથી રડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રડું શાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છું; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. આ મહા બંધનથી રહિત થવામાં જે જે સાધન, પદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે, તે ગ્રહવા એ જ માન્યતા છે, તો પછી તે માટે જગતની અનુકુળતા-પ્રતિકુળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ બોલે પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય તો તેમ કરી લેવું. એટલે કીર્તિ અપકીર્તિથી સર્વ કાળને માટે રહિત થઈ શકાશે.'9

આત્માર્થી જીવને આત્મસ્વરૂપ સમજવાની એટલી બધી ગરજ હોય છે કે બીજા લોકો તરફથી મળતાં માન-અપમાનને તે ગણકારતો નથી. 'મારે તો મારા આત્માને રીઝવવો છે. મારે જગતને નથી રીઝવવં.' જગત કરતાં તેને પોતાનો આત્મા વધારે વ્હાલો લાગે છે. આત્મા આગળ જગત તુચ્છ લાગે છે. 'જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી' -આત્માની આવી લગનીના કારણે જગતનાં માન-અપમાનની તેને દરકાર હોતી નથી. 'મારે કોઈ પણ સંયોગોમાં મારા આત્માનું હિત સાધવું છે' એવું જ એકમાત્ર લક્ષ હોય છે. તેના મનમાં માનાદિની કોઈ એષણા હોતી નથી.

વળી. આત્માર્થી જીવ બહારની રિદ્ધિ-સિદ્ધિને વાંછતો નથી. તેને કોઈ રિદ્ધિ-સિદ્ધિની કાંક્ષા હોતી નથી. જેની પાસે ઇન્દ્રનો વૈભવ તો શું, ત્રણ લોકની વિભૂતિ પણ ભભ્વતિ - રાખ સમાન છે એવી અચિંત્ય આત્મવિભ્વતિની સમજણ થઈ હોય તે જીવ બહારની જડ વિભતિને કેમ વાંછે? 'મારા આત્માની રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ સદા મારા ઘટમાં - અંતરમાં જ છે. નિજસ્વરૂપમાં જ સર્વ સંપદા ભરેલી છે' એમ અંતરની ચૈતન્યલક્ષ્મીનો લક્ષ થયો હોવાથી તેને બાહ્ય રિદ્ધિ-સિદ્ધિની મહત્તા રહેતી નથી. અંતરના ચૈતન્યવૈભવ સામે તેને બાહ્ય રિદ્ધિ-સિદ્ધિ ફીક્કી લાગે છે. તેને માત્ર એક ચૈતન્યનો જ અનુભવ કરવાની ધૂન લાગી હોવાથી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રગટાવવા ઉપર તેનું લક્ષ હોતું નથી. આમ, આત્માર્થીના મનમાં કોઈ પણ અસત્ આકાંક્ષાઓનો રોગ હોતો નથી. પરમાર્થની પ્રાપ્તિનં એકમાત્ર લક્ષ્ય તેના અંતરમાં વ્યાપ્ત હોય છે અને તેથી તેની સર્વ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં એ લક્ષ્યનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે. આત્માર્થી જીવનું વલણ દર્શાવતાં શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે કે –

'સંસારની તેને વાસના નથી. સત્નો જિજ્ઞાસુ સત્ સમીપ જ ઊભો છે; સતને પડખે જે ભાવથી ઊભો છે તેને આત્માર્થ પ્રગટ થાય જ. તે જીવ આત્માર્થી છે, તે જાણે છે કે સત્સમાગમમાં બીજું કાંઇ કરવાનું ન થાય એટલે કે પુણ્ય, વેષ,

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છટ્ટી આવૃત્તિ, પુ.૧૬૯ (પત્રાંક-૩૭)

વાડો, લૂગડાં, બાહ્યત્થાગ એ કિચામાર્ગ, શુષ્કજ્ઞાનીપણું, માનાર્થ કે મતાર્થ એવું કંઈ પણ પર પ્રયોજન ન આવ્યું. માત્ર આત્માર્થ, સમ્યક્**પરમાર્થ પામવાની તેને** અંતરખોજ છે; તેમાં બીજી કલ્પના, ચમત્કાર, મંત્ર, તંત્ર, હઠ્યોગ, મનની ધારણા, પુણ્ય, યોગ આદિ જડભાવના અંશની પણ તેને ઇચ્છા હોતી નથી. જે છું તે પામું. પૂર્ણ શક્તિરૂપ શુદ્ધ અવિનાશી છું તેવો થાઉં. તેની જ શ્રદ્ધા – સમ્યક્અભિપ્રાય, રાગની રુચિ રહિત જ્ઞાન તે જ્ઞાનની સ્થિરતા – પૂર્ણ વીતરાગતાની જ તેને કામના છે. બીજો જડભાવનો – પૂજાવાનો માનાર્થ મતાર્થ આદિ કોઈ સંસારભાવનો રોગ મનમાં પણ તેને નથી.^{?9}

આત્માર્થી જીવને સંસારપક્ષની દરકાર છૂટી જવાથી તેને ચૈતન્યની ધૂન લાગે છે. 'મારો આત્મા જ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ છે' એવી જેને ધૂન લાગી છે તેના પ્રયત્નનો ઝુકાવ સ્વસન્મુખ હોય છે. તેનો ઝુકાવ રાગ તરફ હોતો નથી. રાગથી પાછી ખસીને તેની પરિણતિ અંતરમાં વળે છે. જેને આત્મા રુચ્યો છે તેવા આત્માર્થીને ત્વરાથી આત્માર્થ સાધવાની તાલાવેલી લાગે છે. તેના અંતરમાં આત્મપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ સતત ચાલુ જ રહે છે. આત્માર્થ સાધવા અર્થે પોતાના ઉપયોગને અંતર્મુખ કરવા-રાખવા, જરૂરી એવો સંયમ તે અવશ્ય પાળે છે. જેમ નાવમાં ભરાયેલું પાણી ઉલેચવા માટે સુજ્ઞ પુરુષો બન્ને હાથે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ સંગ-પ્રસંગ ઘટાડીને, આરંભ-પરિગ્રહ ઓછો કરી, વ્યાપાર-વ્યવહારથી ઝટ નિવૃત્તિ લઈ આત્માર્થી જીવ નિજકાર્યમાં તત્પર થાય છે.

આત્મપ્રાપ્તિની તીખી જિજ્ઞાસા જાગી હોવાથી તેના અંતરમાં નિજ શુદ્ધાત્મસ્વભાવ સિવાય અન્યનો - શરીર, ઇન્દ્રિય, લક્ષ્મી, મકાન, સ્ત્રી, પુત્ર, ચક્રવર્તી-ઇન્દ્રાદિની રિદ્ધિ વગેરે પરપદાર્થોનો તેમજ શુભ-અશુભ પરભાવોનો મહિમા છૂટી ગયો હોય છે. તેને વિષય-કષાયની તુચ્છતા લાગતી હોય છે અને નિરંતર આત્માનો મહિમા વર્તતો હોય છે. તેને આત્માના બેહદ સ્વભાવનો વિશ્વાસ હોવાથી અને તે બેહદ સ્વભાવને સાધવા માટે બેહદ પુરુષાર્થી એવા સદ્દગુરુની નિશ્રા હોવાથી અને તે બેહદ સ્વભાવને સાધવા માટે બેહદ પુરુષાર્થી એવા સદ્દગુરુની નિશ્રા હોવાથી તેના પુરુષાર્થમાં પજ્ઞ ઉત્સાહની બેહદતા હોય છે. તેની પાસે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે નીતરતું હૈયું હોય છે, રગે રગે ઊછળતી રુચિ હોય છે, છલોછલ પ્રેમ હોય છે, નિત્ય જાગૃત ઉપયોગ હોય છે, અંતરની ધગશ અને પ્રસન્નતા હોય છે. કોઈ પજ્ઞ પ્રસંગમાં તે હારતો નથી, થાકતો નથી. તેજ્ઞે નક્કી કર્યું હોય છે કે 'પ્રયત્નમાં કોઈ પજ્ઞ હદ બાંધ્યા વગર મારે મારા આત્માને સાધવો જ છે અને ન સધાય ત્યાં સુધી હું લેશમાત્ર થાકવાનો નથી, બલ્કે ઉત્સાહ વધારવાનો જ છું.' ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે તે ઉતાવળ નથી કરતો, પરંતુ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી અખૂટ ધીરજપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે. અનન્ય પ્રેમથી અને અદમ્ય પુરુષાર્થથી વ- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૬૬-૧૬૭ તે સદ્ગુરુએ ચીંધેલ સન્માર્ગનું સતત ધૈર્યપૂર્વક અનુસરણ કરે છે. તે મક્કમ ચાલે ખંતપૂર્વક સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફ આગળ વધે છે. આમ, 'કોઈ પણ પ્રકારે હું મારા આત્માર્થના કાર્યથી ડગીશ નહીં, તેમાં જરા પણ શિથિલ થઈશ નહીં, આત્મા પ્રત્યેના મારા ઉત્સાહમાં હું કદી ભંગ પડવા દઈશ નહીં. મારી શક્તિને, મારા જ્ઞાનને, મારા વૈરાગ્યને, મારી શ્રદ્ધાને, મારી ભક્તિને, મારા ઉત્સાહને મારા સર્વસ્વને હું મારા આત્માર્થના કાર્યમાં જોડીને જરૂર સ્વને સાધીશ જ' – એવા દઢ નિશ્વય વડે તે આત્માર્થના મહાન કાર્યને સાધવા માટે તત્પર થાય છે.

જેમ નદી અવશ્ય સાગર સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ આત્માર્થીની સાધના અવશ્ય સફળતાને વરે છે. નદી પર્વતના શિખર ઉપર જન્મે છે અને તત્લણ સાગરને ભેટવા માટે વહેવા લાગે છે. તે સાગરને મળવાની આતરતામાં પર્વતોમાંથી રસ્તો કાઢીને આગળ ધસે છે. પોતાના તરવરાટથી. બળથી અને પરષાર્થથી: પથ્થરો અને ખડકો. ખેતરો અને મેદાનોની વચ્ચેથી રસ્તો બનાવે છે. તે સતત, નિત્ય, અવિરત વહેતી જાય છે. એક ક્ષણ પણ અટકતી નથી. વળાંક ઉપર પણ થોભતી નથી. ગમે તેવા સંજોગો - અનુકૂળતા કે અંતરાય તેના માર્ગમાં આવે, તદનુસાર તે પોતાનું વહેણ બદલતી રહે છે અને આગળ વધતી રહે છે. આખરે એ સાગરને શોધી તેમાં ભળી જ જાય છે. તેવી જ રીતે આત્માર્થી પણ સાધનાનાં ઉચ્ચતર શિખરો તરફ સતત આગળ વધે છે. તેને અલ્પ કાળમાં અનંત ભવનો અભાવ કરવાની હોંશ ઊછળે છે. સદ્દગરની આજ્ઞાની અનન્ય રુચિથી તથા તેની એકનિષ્ઠ આરાધનાથી અનંત સુખમય સ્વરૂ૫માં સમાઈ જવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. આત્મસ્વભાવનું અપૂર્વ બહુમાન લાવી, ઉત્સાહથી તેની પ્રાપ્તિનો વારંવાર ઉદ્યમ કરે છે. આત્માર્થના કામમાં જરા પણ કંટાળતો નથી, સંસારમાં ગમે તે નિમિત્તની વચ્ચે રહીને પણ પોતાનું ધ્યેય ચૂકતો નથી. રુચિથી અને ધગશથી સર્વ પ્રતિબંધો અને પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચેથી માર્ગ કાઢીને સતત આગળ ને આગળ વધતો રહે છે. નિરંતર અંતર્મુખતાનો યુરુષાર્થ કરતો રહી, તે ઉત્તરોત્તર સોપાનોને સર કરી અંતે તે પરમ શિખરને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આમ, આત્માર્થીને સ્વકાર્ય માટે તાલાવેલી હોય છે, કાર્યસિદ્ધિ અંગેની ગંભીરતા હોય છે તથા કાર્ય પાછળની લગની અને ધગશ હોય છે. તેની ભાવના એવી રહે છે કે 'મારું આ મહાન ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં મારે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. આયુષ્ય અલ્પ છે, તેથી મારું કાર્ય શીઘ્રતાથી પૂર્શ થાય તે માટે ત્વરાથી, સમય વેડફ્યા વગર, બીજે કશે પણ રોકાયા વિના મારે મારું હિત સાધી લેવું જોઈએ.' તે પોતાનો પૂરો સમય આત્માર્થમાં જ વ્યતીત કરવા ઇચ્છે છે. આમ, પૂરી શક્તિથી, સમગ્ર જોસથી, અપૂર્વ ઉલ્લાસથી તે પુરુષાર્થ કરતો હોય છે અને સાચી દિશામાં કરેલા સત્પુરુષાર્થનું પરમાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ સુફળ તેને સંપ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'એમ વિચારી અંતરે, વિવેક દીપ પ્રકાશ; સદ્ગુરુ લક્ષણ જાણીને, તે પછી કરે તપાસ. વિચરે તીર્થ સુક્ષેત્રમાં, **શોધે સદ્ગુરુ ચોગ;** જિજ્ઞાસા શિવ પ્રાપ્તિની, મહાપુષ્ટ્ય સંયોગ. સહન કરે દુ:ખ પરિષહો, ન ગણે દુષ્મ કાળ; કામ એક આત્માર્થનું, ઉપાદેય સુવિશાળ. કેમ તરું ભવ દુ:ખ દધિ, તારક સદ્ગુરુયોગ; એક એ જ ઇચ્છા પ્રબળ, **બોજો નઢિ મનરોગ**.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૨ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૪૫-૧૪૮)

זמות העצוותמי, אות אוצר אות העיק. מע לת אונוחזאי, כאו האואנהעולי

ગાથા ૩૭માં કહ્યું કે આત્માર્થી જીવ સદ્દગુરુની શોધ કરે છે અને તે યોગ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અંતરમાં સ્થિર થવા અર્થે વારંવાર તેમનો સમાગમ કરે છે. હવે તેને એકમાત્ર આત્માર્થ સાધવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી તે માન, પૂજા, સત્કાર આદિ ઇચ્છાઓથી ક્રમે ક્રમે નિવૃત્ત થતો જાય છે અને પોતાનું લક્ષ સાધવા માટે જે કંઈ કરવું ઘટે એ કરી છૂટવા તૈયાર થાય છે.

આમ, આત્માર્થીને એકમાત્ર આત્માર્થનો જ લક્ષ હોય છે. તે આત્માર્થ કેવા પ્રકારના જીવમાં હોય છે તે દર્શાવવા આત્માર્થીનાં લક્ષણ હવે શ્રીમદ્દ પ્રકાશે છે. જેમ મતાર્થીના વિભાગની ૩૨મી ગાથામાં મતાર્થી જીવનાં સમુચ્ચય લક્ષણ શ્રીમદે પ્રકાશ્યાં હતાં, તેમ આ ગાથામાં આત્માર્થીનાં તથારૂપ લક્ષણ બતાવતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે –

> 'કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.' (૩૮)

અયાં કષાચ પાતળા પડ્યા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ સિવાચ બીજા કોઈ પદની અર્થ અભિલાષા નથી, સંસાર પર જેને વૈરાગ્ય વર્તે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય. (૩૮)

ભાવાર્થ આત્મપ્રાપ્તિની ઝંખના વર્તતી હોય એવા જીવની અંતર્દશા આ ગાથામાં ભાવાર્થ બતાવવામાં આવી છે. જે લક્ષણો આ ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યાં છે તે લક્ષણોનો જ્યાં સુધી જીવમાં અભાવ હોય, ત્યાં સુધી જીવ પરમાર્થઓજક કહી શકાય નહીં અને ત્યાં સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિના લાભની આશા પણ રાખી શકાય નહીં. જેને આત્મકલ્યાણ કરવાની ભાવના હોય અને અનંત કાળના પરિભ્રમણનો અંત લાવી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે તે માટે અનિવાર્ય ગણાતાં લક્ષણો પ્રથમ પોતામાં પ્રગટ કરવાં જરૂરી છે. તે લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે –

(૧) આત્માર્થી જીવે ક્રોધાદિ કષાયભાવ મોળા પાડ્યા હોય છે. કષાયભાવ આત્મગુણના ઘાતક છે, તેમજ ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ આદિ ગુણોને પ્રગટ થવા દેતા નથી એમ આત્માર્થી જીવ જાણતો હોવાથી, તે કષાયભાવને સ્વરૂપલક્ષે ઉપશાંત કરે છે. તીવ ક્રોધાદિ ભાવથી ઉપર ઊઠવાથી તેનામાં ઉપશમભાવ ઉદિત થઈ, વર્ધમાન થતો જાય છે. જ્યાં કષાયભાવ મંદતાને પામ્યા નથી ત્યાં ચિત્તશુદ્ધિ ન હોવાથી આત્માર્થિતાનો

ગાથા

અભાવ હોય છે.

(૨) આત્માર્થીના અંતરમાં એવી ખાતરી થાય છે કે સંસારનું કહેવાતું સુખ ક્ષણિક, અનિત્ય, પરાધીન અને વિનાશી હોવાથી વાસ્તવિક નથી. તે યથાર્થપણે સમજે છે કે આ સુખ પછી પાછું દુઃખ મળતું હોવાથી આ શાશ્વત સુખ નથી. અખંડ, અવ્યાબાધ અને અવિનાશી સુખ કેવળ આત્મામાં જ રહ્યું છે. તેથી તેને આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા વર્તે છે, અર્થાત્ તે આત્માની શુદ્ધ દશાનો અભિલાષી હોય છે. આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ દશા તે જ મોક્ષ છે. જ્યાં મોક્ષની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ નથી ત્યાં સાંસારિક ઇચ્છાઓ હોવાથી આત્માર્થિતાનો અભાવ હોય છે.

(૩) આત્મપ્રાપ્તિનો અધિકાર તેને જ છે કે જેને સંસારપરિભ્રમણથી નિવૃત્ત થવાનો અભિપ્રાય થયો હોય. આત્માર્થીને હવે અનંત કાળના પરિભ્રમણનો થાક વર્તે છે. સદ્દવિચારના બળથી એવી પ્રતીતિ થાય છે કે વાસ્તવિક સુખનો જ્યાં અભાવ છે એવા સંસારમાં કેવળ દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ છે અને તેથી હવે તેને સંસારના આત્યંતિક વિયોગની ઇચ્છા થાય છે. સંસાર, ભોગ અને દેહ પ્રત્યેના તેના અભિગમમાં પલટો આવે છે. સંસાર અનિત્ય, અસાર અને અશરણરૂપ લાગે છે, ભોગ રોગ સમાન સમજાય છે અને દેહ માત્ર સંયોગરૂપ ભાસે છે. તેને સમજાય છે કે માત્ર આત્મા જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. આ વિવેકપૂર્વકના વિચારથી તેનામાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યાં ભવનો ખેદ નથી, અર્થાત્ સંસારસમુદ્ર તરવાની કામના જાગી નથી ત્યાં તીન્ન સંસારરસ હોવાથી આત્માર્થિતાનો અભાવ હોય છે.

(૪) આત્માર્થીને એકમાત્ર સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિની ઝંખના હોવાથી તેને સાંસારિક બંધનથી છૂટવાની તીવ્ર કામના હોય છે. તેને જેમ પોતાના બંધનયુક્ત આત્માની દયા વર્તતી હોય છે, તેમ અન્ય બંધનગ્રસ્ત જીવો પ્રત્યે પણ તેને તેવી જ દયા વર્તતી હોય છે. જગતના સર્વ જીવો સુખી થાય, કોઈ દુઃખી ન થાય એવી મૈત્રીભાવના તે ભાવતો હોય છે. સર્વ જીવમાં તેને સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ હોય છે. તેના અંતરમાંથી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા વહે છે. કોઈ પણ પ્રાણીને પોતાના કારણે દુઃખ ન પહોંચે એની સાવધાની રહે છે. મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાથી ભાવિત તેની વિચારણા સમ્યક્, નિર્મળ, સૂક્ષ્મ અને ધારદાર બનતી જાય છે. જ્યાં દયાની ભાવના હોતી નથી ત્યાં પરિણામમાં કોમળતા ન હોવાથી આત્માર્થિતાનો અભાવ હોય છે.

આ પ્રમાણે જેના ક્રોધાદિ કષાય પાતળા પડ્યા છે, માત્ર મોક્ષપદની જેને અભિલાષા છે, જેને સંસારના ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય વર્તે છે, તેમજ અંતરમાં સ્વપરદયા વર્તે છે; તે જીવ મોક્ષમાર્ગનો કામી છે અને તે જ માર્ગ પામવાને પાત્ર પણ છે. આ લક્ષણો જેનામાં હોય તે જીવ સાચો આત્માર્થી જીવ છે, આત્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી છે. ઉપર્યુક્ત લક્ષણોના અભાવમાં આત્માર્થિતાનો પણ અભાવ હોય છે.

વિરોધાર્થ અનંત કાળમાં અનંત પ્રકારનાં સાધનોનો આશ્રય કરવા છતાં શુદ્ધાત્મા પ્રગટથો નથી. તેના ઉઘાડ માટે સૌ પ્રથમ તેને અનુકૂળ ભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. જ્યાં વિષય-કષાયાદિ તીવ્ર છે, ત્યાં પરની આધીનતા છૂટતી નથી અને સત્**ની આધીનતા સ્વીકારાતી નથી. તે પરના જ** વિકલ્પોમાં રાચે છે અને સત્ પ્રત્યે તેને પ્રેમ આવતો નથી, બહુમાન જાગતું નથી, હૉશ આવતી નથી, ઉમળકો આવતો નથી. આત્માર્થિતાના અભાવે જીવ અનંત ગુણના ભંડાર એવા નિજ શુદ્ધાત્મા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે, તેની વિરાધના કરે છે, જેના ફળરૂપે તે અનંત કાળ પર્યંત નરક-નિગોદમાં રઝળપાટ કરે છે. તેથી જીવે સૌ પ્રથમ પોતામાં આત્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રગટાવવી ઘટે છે. જે જીવ પોતામાં આત્માર્થિતા પ્રગટાવે છે, તેને આત્મા પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચેન પડતું નથી અને તે આત્મા પ્રાપ્ત કરીને જ જંપે છે. આત્માર્થિતા પ્રગટતાં આધ્યાત્મિક જીવનની ઇમારતનો પાયો મંડાય છે અને સમકિતની સ્પર્શનાથી આ ઇમારતનું ચણતર શરૂ થાય છે, જેના પરિણામે મુક્તિમહેલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્માર્થિતાનું પ્રગટીકરણ તથારૂપ ગુણોને ધારણ કરવાથી થાય છે. જો જીવ તથારૂપ ગુણો ધારણ કરે તો આત્માર્થિતાનો તો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાનું નિવાસસ્થાન તે જીવના અંતરમાં બનાવી દે. સમુદ્રની લાયકાત જોઈને જેમ નદી પોતાનું જળ તેમાં ભરી દે છે, તેમ જીવ જો તથારૂપ ગુણો ધારણ કરે તો આત્માર્થ તેનામાં નિવાસ કરે છે. તથારૂપ ગુણો પ્રગટતાં જીવ આત્માર્થી બને છે, માટે જીવે તેવા ગુણો કેળવવા ઘટે છે. તે ગુણો કેળવ્યા વિના ધર્મક્રિયાની વાસ્તવિક ફ્લશ્રુતિ નથી. આત્માર્થી જીવને કેવા ગુણો પ્રગટ્યા હોય છે, અર્થાત્ આત્માર્થી જીવનું સહજ પરિણમન કેવું હોય છે તે પ્રસ્તુત ગાથામાં બતાવેલાં લક્ષણોના આધારે સમજીએ. દરેક જીવે આ લક્ષણો ઇચ્છારૂપે, પ્રયોગરૂપે કે સ્થિરતારૂપે પોતાના વિષે છે કે નહીં તે વિચારવું ખૂબ અગત્યનું છે.

(૧) 'કષાચની ઉપશાંતતા'

ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાયો પાતળા પડવા, ઉપશમ થવા, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી અથવા તેને વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી તે '**કષાયની** ઉપશાંતતા'રૂપ આત્માર્થીનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

ક્રોધ કષાયના કારણે આત્મસ્વભાવમાં વિદ્યમાન ક્ષમાનો જીવની દશામાં અભાવ થઈ જાય છે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થતાં વિવેક લુપ્ત થતો હોવાથી ક્રોધી વ્યક્તિ શાંત ન રહેતાં, ઉત્તેજિત થઈ પ્રતિકાર કરે છે. ક્રોધ કરવાથી માનસિક શાંતિ હણાય છે, તદુપરાંત વાતાવરણ પણ કલુષિત અને અશાંત થાય છે. ક્રોધી વ્યક્તિ ક્રોધથી એવો તો અંધ થઈ જાય છે કે તેની દષ્ટિ પરદોષ પ્રત્યે જ રહે છે, અન્યના ગુણ અને પોતાના દોષ પ્રત્યે તેની દષ્ટિ જતી જ નથી. પોતાનાં દુઃખનો કર્તા બીજાને માનવો એ જ ક્રોધની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ છે.

માન કષાયના કારણે આત્મસ્વભાવમાં વિદ્યમાન માર્દવતા(નમ્રતા)નો જીવની દશામાં અભાવ થઈ જાય છે, જેથી તેનામાં અકડાઈ ઉત્પન્ન થાય છે. માન કષાય ઊપજે છે ત્યારે તેને બીજાને નીચો તથા પોતાને ઊંચો દર્શાવવાની ઇચ્છા થાય છે અને એ માટે તે અનેક ઉપાયો વિચારે છે. તે અન્યની નિંદા તથા પોતાની પ્રશંસા કરે છે. અનેક પ્રકારે બીજાનો મહિમા ઘટાડી પોતાનો મહિમા કરવા લાગે છે. માન ખાતર તે છળ-કપટ કરે છે અને માનભંગ થતાં તે કોપાયમાન પણ થઈ જાય છે. આમ, માનના સદ્દભાવમાં સુવિચારને અવકાશ રહેતો નથી.

માયા કષાયના કારણે આત્માની પરિણતિમાં સ્વભાવગત સરળતા ન રહેતાં કુટિલતા આવે છે. માયાચારીનો વ્યવહાર સહજ અને સરળ નથી હોતો. તે વિચારે છે કાંઈ, બોલે છે કાંઈ અને કરે છે કાંઈ. તેનાં મન-વચન-કાયાનાં પ્રવર્તનમાં એકરૂપતા નથી હોતી. તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ છળ-કપટ વડે જ કરવા ઇચ્છે છે. પોતાનું કપટ ખુલ્લું ન પડી જાય તે વિષે તે હંમેશ ભયભીત રહે છે અને તેને છુપાવવાના પ્રયત્નોમાં તેનું ચિત્ત નિરંતર આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે. અશાંત ચિત્તવાળી વ્યક્તિ ધર્મસાધના યથાર્થ રીતે કરી શકતી નથી.

લોભ કષાયના કારણે આત્માની પરિણતિમાં સ્વભાવગત સંતોષ ન રહેતાં તૃષ્ણા, લાલસા, લાલચ, અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. લોભ કષાય ઊપજે છે ત્યારે જીવ ઇષ્ટ પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છાના કારણે અનેક ઉપાયો વિચારે છે. તત્સંબંધી અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પોથી અસ્ત રહેતો હોવાથી તે સતત આર્ત્તધ્યાનમાં ડૂબેલો રહે છે, તેથી તેને આત્માર્થ વિચારવાનો અવકાશ મળતો નથી.

આત્માર્થી જીવ આત્માને અત્યંત અહિતકારી એવા આ કષાયોને ઉપશમાવે છે. તેને કષાય ન કરવાનો અભિપ્રાય વર્તતો હોવાથી તે કષાય ઉદ્દભવે જ નહીં તેવા પુરુષાર્થમાં લાગેલો રહે છે. તે કષાય થાય તેવા પ્રસંગોને આવવા દેતો નથી, આવતા હોય તો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેમ છતાં પ્રસંગ આવી જાય તો કષાય ઉત્પન્ન થતાં જ તે શીઘ્ર તેને શમાવી દે છે, રોકી લે છે. કષાય લાંબો સમય ટકે નહીં તે માટે તે સજાગ રહે છે. ઉદયપ્રસંગે તે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ બોધને જાગૃત કરે છે અને તે દારા આત્માને ત્યાંથી પાછો વાળી લે છે. તે પોતાની ચિત્તવૃત્તિનું નિરંતર અવલોકન કરે છે. થયેલા કષાય માટે તેને પસ્તાવો થાય છે, અસાવધાની માટે અંતરમાં નિંદા કરે છે અને તેને કષાયને કાઢવાની ખટક રહ્યા કરે છે. આ રીતે જાગૃતિપૂર્વક કષાયોને ઉપશાંત કરવાના અભ્યાસથી કષાયની શક્તિ અને કાળ ઘટતાં જાય છે. જો કષાયની શક્તિ અને કાળ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો એ કષાય પોતાની પાછળ દઢ સંસ્કાર છોડતો જાય છે, પરંતુ ઉપશમ દ્વારા એની શક્તિ અને કાળ ઘટાડવામાં આવતાં આત્મામાં કષાયના જે સંસ્કાર પડે છે એ અલ્પજીવી અને અલ્પ-શક્તિશાળી હોય છે. તેથી ચિત્તની નિર્મળતા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, જેના પરિણામે સાચી શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

આમ, આત્માર્થી જીવ સુખ-શાંતિને અવરોધક અને કર્મબંધમાં કારણભૂત એવા કષાયોને ઉપશમાવવાનો તથા નિવર્તાવવાનો અભ્યાસ નિરંતર કરતો હોય છે. આચાર્યશ્રી ગુણભદ્રજી કહે છે કે નિર્મળ અને અગાધ દૃદયરૂપ સરોવરમાં જ્યાં સુધી કષાયોરૂપી હિંસક જંતુઓનો સમૂહ નિવાસ કરીને રહે છે, ત્યાં સુધી નિશ્ચયથી ઉત્તમ ક્ષમાદિ ગુણોનો સમુદાય નિઃશંક થઈને તે દૃદયરૂપ સરોવરનો આશ્રય લેતો નથી. એટલા માટે હે ભવ્ય! યમરૂપ પાંચ વ્રતો સહિત તીવ્ર, મધ્યમ અને મંદ ઉપશમના ભેદો વડે કષાયોને જીતવાનો પ્રયત્ન કર.[§] શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવર્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ, સંતત અભ્યાસ કર્ત્તવ્ય છે, કારણ કે વિના વિચારે, વિના પ્રચાસે તે વૃત્તિઓનું ઉપશમવું અથવા નિવર્તવું કેવા પ્રકારથી થાય? કારણ વિના કોઈ કાર્ચ સંભવતું નથી; તો આ જીવે તે વૃત્તિઓનાં ઉપશમન કે નિવર્તનનો કોઈ ઉપાય કર્યો ન હોય એટલે તેનો અભાવ ન થાય એ સ્પષ્ટ સંભવરૂપ છે.'^ર

આત્માર્થી જીવ આત્મગુણને અટકાવનાર કષાયોને અકષાયી સ્વભાવના આશ્રયે પાતળા પાડે છે, રોકે છે. આત્માના મૂળ સ્વભાવમાં ક્રોધાદિ ભાવો નથી. ક્રોધાદિ કષાયો આત્મામાં જ થાય છે, પરંતુ તે કષાયો જીવના સ્વભાવથી સર્વથા ભિન્ન છે. આત્માનો સ્વભાવ તો ત્રિકાળી શુદ્ધ જ છે અને તેની પર્યાયમાં એવી યોગ્યતા હોય છે કે કાં તો તે સ્વાભાવિક રીતે પરિણમે અથવા તો વૈભાવિક રીતે પરિણમે. જો સ્વનો

For Private & Personal Use Only

१- જુઓ : આચાર્યશ્રી ગુણભદ્રજીવિરચિત, 'આત્માનુશાસન', શ્લોક ૨૧૩ 'हृदयसरसि यावन्निर्मलेऽप्यत्यगाधे वसति खलु कषायग्राहचक्रं समन्तात् । श्रयति गुणगणोऽयं तत्र तावद्विशङ्कं सयमशमविशेषैस्तान् विजेतुं यतस्व ।।' २- 'श्रीभद् રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૪૧૧ (પત્રાંક-૫૧૦) આશ્રય કરે તો સ્વાભાવિક પરિષ્ઠામન થાય છે અને પરનો આશ્રય કરે તો વૈભાવિક પરિષ્ઠામન નીપજે છે. પર્યાયમાં તથારૂપ યોગ્યતાના કારષ્ઠો વૈભાવિક પરિષ્ઠામનથી જે કષાય થાય છે તે એક સમયની પર્યાય સુધી જ સીમિત રહે છે અને તે સ્વભાવની તો બહાર જ છે. જેમ પાણી ઉપર તેલનું ટીપું તરે પણ અંદર પેસી શકે નહીં, તેમ આત્માની અવસ્થામાં થતા કષાય અંતરના શુદ્ધ જ્ઞાનઘન સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામી શકતા નથી. આ કષાય આત્માના અવિકારી સ્વભાવના લક્ષે થતા નથી, પરંતુ જીવ જ્યારે પરલક્ષ કરે છે ત્યારે તે વર્તમાન અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરનો આશ્રય કરવાથી જીવની અવસ્થામાં તે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે ટાળી શકાય છે. વર્તમાન સંયોગી અવસ્થાનું લક્ષ છોડી, ત્રિકાળી અસંગ, જ્ઞાનાનંદરસપૂર્ણ સ્વભાવનો લક્ષ કરવામાં આવે તો તે કપાયનો નાશ થઈ શકે છે. પોતે અકષાયસ્વભાવી છે, જ્યારે કપાયભાવ તો વિકારી ભાવ છે, અપવિત્ર છે, નાશવાન છે, દુઃખરૂપ છે એવો નિર્ણય થયો હોવાથી આત્માર્થી જીવ કપાયોને ટાળવાનો ઉપાય કરે છે.

આત્માર્થી જીવ પરસંયોગના કારશે પોતાને કષાય થાય છે એમ માનતો નથી, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પરસંયોગના કારશે પોતાને કષાય થાય છે એમ માને છે. તે એમ સમજે છે કે કષાય થવામાં પોતાનો દોષ નથી, તે તો બીજાના કારશે થાય છે. પરંતુ આત્માર્થી જીવ જાણે છે કે કષાયો પોતાની નબળાઈના કારશે જ થાય છે, એટલે કે કષાયો પોતાના કારશે જ, પોતાથી જ થાય છે અને પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી કષાયોને અટકાવવા કે નાશ કરી શકવા પોતે સમર્થ છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની જાગૃતિ ઉદયપ્રસંગે ભૂલી જવાથી પોતાની અસાવધાનીના કારશે પરના નિમિત્તે પોતે કષાય ઉત્પન્ન કરે છે. પરના નિમિત્તે કષાય થાય છે, પણ પર કાંઈ કષાય કરાવતું નથી. જો પરવસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ જીવને કષાય કરાવતાં હોય તો એક જ પ્રકારના સંયોગના નિમિત્તે સર્વ જીવોનું પરિશમન સમાન જ થવું ઘટે, પરંતુ તેવું તો જોવા મળતું નથી. એક જ પ્રકારના સંયોગમાં જુદા જુદા જીવોમાં જુદી જુદી પરિણતિ જોવા મળે છે. પ્રત્યેક જીવની પ્રત્યેક પર્યાય પોતાની યોગ્યતાનુસાર જ પરિણમે છે. જો જીવ પરાશ્રય કરે તો પર્યાયમાં જરૂર વિકાર ઉત્પન્ન થાય, પણ સ્વાશ્રય કરતાં વિકાર ઉદ્દમ્બવી શકતા નથી.

વળી, અજ્ઞાની જીવ ઊંધી કલ્પના કરી એમ બહાનાં આપે છે કે 'કર્મ મને કષાય કરાવે છે, તેના ઉદયે મારે કષાય કરવો પડે છે', 'કર્મ નચાવે તેમ નાચવું પડે છે', 'મારાં કર્મ ભારે છે', 'આ તો મારાં મોહનીય કર્મનો દોષ છે', 'જ્યાં સુધી કર્મ માર્ગ ન આપે ત્યાં સુધી હું શું કરું?', 'હું પોતે તો કષાય કરવા માંગતો નથી, પણ કર્મો મારો કેડો મૂકતાં નથી'. આ પ્રકારે તે પોતાની ભૂલ સ્વીકારતો નથી અને તેથી તે કષાયનો નાશ કરી શકતો નથી. આત્માર્થી જીવ પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરે છે, કષાયને ઉપશમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો હોય છે કે 'કષાય કરનાર હું પોતે જ છું. મારી ભૂલના કારણે જ કષાય થાય છે. કષાય કરવો કે ન કરવો તેની મને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. જો હું સ્વયં કષાય ન કરું તો કોઈ શક્તિ મને કષાય કરવા લાચાર કરી શકતી નથી. કર્મને આધીન થવું કે ન થવું તે મારા હાથની વાત છે. હું અનંત ચતુષ્ટયનો ધણી છું. કર્મ તો જડ છે. તે મારા સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યાં નથી, કારણ કે આત્મા સદા પોતાપણે છે, પરપણે નથી. જે સ્વરૂપમાં ન હોય તે ત્રણ કાળ, ત્રણ લોકમાં ક્યારે પણ નુકસાન કરી શકે નહીં.' આમ, પોતાના પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો સ્વીકાર થયો હોવાથી તે કર્મના કારણે કષાય થાય છે એમ માનતો નથી. તે પોતાની મોટાઈ ભૂલી કર્મને મોટાઈ આપતો નથી. તે પોતાનો દોષ કર્મને માથે ઓઢાડવાનો પ્રયત્ન કરીને પોતે નિર્દોષ છે એવું સિદ્ધ કરવા માંગતો નથી, પણ કષાયની જવાબદારી પોતાની જ છે એમ સ્વીકારી, કષાયની મંદતા તથા તેના નાશ માટે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન લે છે. આમ, કર્મના ઉદય વખતે આત્મસ્વભાવ તરફ વળતાં કષાયો ઘટી જાય છે.

આત્માર્થી જીવને દ્રવ્યસ્વતંત્રતાની પ્રતીતિનું બળ હોય છે, તેથી તેને કષાયની ઉપશાંતતાના અભ્યાસમાં સફળતા મળતી જાય છે. તે સમજણપૂર્વક યથાર્થ પુરુષાર્થ કરતો હોવાથી તેના કષાયભાવ શાંત થતા જાય છે. ઉપશમના અભ્યાસ વડે કષાયો અને આવેશોની ગતિ મંદ થાય છે, બહિર્મુખતા ટળતી જાય છે. આ ઉપશાંતતાનો અભ્યાસ સુદઢપણે તથા નિરંતર થઈ શકે તે અર્થે પોતાનું આત્મબળ વધારવા માટે એક બાજુ તે સદ્ગુરુનો સમાગમ સેવે છે અને બીજી બાજુ વ્રત-તપાદિમાં વિશેષપણે પ્રવૃત્ત થાય છે, જેથી કષાયપરિણામ મંદ થતાં જાય છે. આમ, આત્માર્થી જીવ કષાયની ઉપશાંતતાના નિષ્ઠાપૂર્વકના અભ્યાસ વડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને યોગ્ય ભૂમિકા બનાવતો જાય છે. શ્રીમદ્દ લખે છે –

'ઘણે સ્થળે વિચારવાન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાન થયે કામ, કોધ, વૃષ્ણાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય. તે સત્ય છે, તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળાં ન પડે કે ઓછાં ન થાય. મૂળસહિત છેદ તો જ્ઞાને કરીને થાય, પણ કષાચાદિનું મોળાપણું કે ઓછાપણું ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ઘણું કરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય.'⁹

(૨) 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ'

કેવળ એક મોક્ષ સિવાય જ્યાં બીજી કોઈ અભિલાષા નથી, અર્થાત્ ભવબંધનથી ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૫૧૬ (પત્રાંક-૭૦૬) છૂટવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છા સિવાય જ્યાં બીજી કોઈ સાંસારિક પદાર્થો મેળવવાની કામના નથી, મોક્ષ પ્રત્યે ગમન કરવાનો જ જ્યાં અદમ્ય ઉત્સાહ વર્તે છે એવું 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ'રૂપ આત્માર્થીનું બીજું લક્ષણ છે.

કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો જણાશે કે કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા જાગવી જોઈએ. અંતરંગ ઇચ્છા હોય તો જ રસ્તો મળે છે. મનોવિજ્ઞાનનો નિયમ છે કે જ્યાં 'આનાથી મને લાભ થશે', 'આનાથી મને સુખ મળશે' એવી બુદ્ધિ ઊપજે; ત્યાં તેની પ્રાપ્તિ માટે અંતરંગ ઇચ્છા જાગે, તેનું ચિંતન-સ્મરણ રહ્યા કરે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે પૂરા રસથી અને પૂરી તન્મયતાથી પ્રયત્ન થાય.

રૂચિ વિનાના ભોજનમાં જેમ મીઠાશ આવતી નથી, કોળિયો ગળે ઊતરતો નથી, પરાણે ઉતારવો પડે છે, મોળ આવે છે અને વમન કે અજીર્ણ થાય છે; તેમ અંતરંગ રચિ વિનાના પરમાર્થ3પ ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવતી નથી, સંવેગમાધુર્ય નીપજતું નથી, સત્ય તત્ત્વ ગળે ઊતરતું નથી, પરાશે ઉતારવું પડે છે, અણગમારૂપ મોળ આવે છે અને તે સત્ય તત્ત્વ પેટમાં ટકતું નથી, દેખાડો કરવારૂપ વમન થાય છે અથવા મિથ્યા આગહ તેમજ અભિમાનરૂપ અજીર્થ ઊપજે છે. જ્યારે રૂચિપૂર્વક કરેલા ભોજનમાં મીઠાશ આવે છે, કોળિયો હોંશે હોંશે એની મેળે ગળે ઊતરે છે, પરાશે ઉતારવો પડતો નથી, પેટમાં ટકે છે, મોળ આવતી નથી અને વમન થતું નથી કે અજીર્ણ ઊપજતું નથી. પણ બરાબર પાચન થઈ એકરસ બની શરીરને પુષ્ટ કરે છે; તેમ સાચી દુચિથી કરેલા પરમાર્થ3પ ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવે છે, સંવેગમાધુર્ય નીપજે છે, સત્ય તત્ત્વનો કોળિયો હોંશે હોંશે એની મેળે ગળે ઊતરે છે, પરાશે ઉતારવો પડતો નથી, સહેજે અંતરમાં ઠરે છે, અરુચિરૂપ મોળ આવતી નથી, દાંભિક ડોળઘાલુ દેખાવરૂપ તેનું વમન થતું નથી કે આગહ તેમજ અભિમાનરૂપ અજીર્શ થતું નથી; પણ અંતરાત્મ-પરિણામરૂપે બરાબર પરિણત થઈ - પાચન થઈ, એક પરમ અમૃતરસરૂપ બની તે આત્માને પુષ્ટ કરે છે. સન્માર્ગપ્રવેશમાં રુચિનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે આ દષ્ટાંત ઉપરથી સમજી શકાય છે.

અંતરંગ ભાવરૂપ ઇચ્છાથી જીવની વૃત્તિમાં અજબ પલટો આવી જાય છે, કારણ કે જેવી રુચિ ઊપજે છે તેવું તેને અનુસરતું આત્મવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે. સાચા દિલથી કોઈ પણ વસ્તુ રુચી ગયા પછી તે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી પ્રયત્ન થાય છે. મોક્ષની જેને સાચી અંતરેચ્છા ઊપજી છે, તે જીવ ઇષ્ટ સાધના માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં ગમે તેટલાં વિઘ્ન નડે તોપણ તેનો પ્રયાસ છોડતો નથી. ધ્યેયસિદ્ધિમાં વચ્ચે ઉપસ્થિત થતાં વિઘ્નોથી અને અવરોધોથી વિચલિત થયા વિના તે મોક્ષપંથને દઢતાપૂર્વક વળગી રહે છે. તે અંતરની ઊંડી શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને ધૈર્ય સહિત સતત અભ્યાસ કરે છે. જેમ પાણી પાસે અગ્નિનું જોર ચાલતું નથી, તેમ તેની પાસે ગમે તેવા પ્રબળ વિઘ્નનું જોર ચાલતું નથી. તે વિઘ્નોથી અટકતો નથી, પણ ઊલટો બમણા ઉત્સાહથી વિઘ્નોનો સામનો કરી વિઘ્નજય કરીને આગળ ધપે છે. આત્માર્થીનો ઉત્સાહ કેવો હોય તે બતાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે –

'ગમે તેમ હો, ગમે તેટલાં દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિષહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમય માત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ.

ત્યાં સુધી હે જીવ! છૂટકો નથી.'*

આમ, અંતરથી મોક્ષની સાચી ઇચ્છા થવી એ પણ મોટી વાત છે. અંતરની સાચી ઇચ્છા એ સન્માર્ગપ્રવેશનું પ્રથમ દ્વાર છે. એ અંતરંગ ઇચ્છા વિના કોઈનો પણ પરમાર્થમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. આવી અંતરંગ ઇચ્છા વિના જે માત્ર બાહ્યથી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતો હોય તેનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. જેને મુક્તિની સાચી અભિલાષા પ્રગટી છે, તે જ જીવ યથાર્થ સાધન આરાધી મુક્તિને વરે છે. આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે કે મુક્તિની ઇચ્છા જેટલા અંશે થાય તેટલા અંશે તે ઇચ્છા પણ વખાણવા યોગ્ય છે, કારણ કે જે ઇચ્છા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને કાલાંતરે નાશ કરનારી છે, તે ઇચ્છા કલ્યાણકારી છે.^ર

આમ, જેણે મોક્ષમાં જ પરમ સુખ દીઠું છે, તે પ્રાપ્ત કરવાની જ જેને અભિલાષા વર્તે છે, તે માટેના પ્રયત્નમાં જેને અદમ્ય ઉલ્લાસ રહે છે અને તેનાથી વિપરીત એવા સંસારનાં કાર્યોમાં જેને રુચિ રહી નથી; તે જીવ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા, સિદ્ધિના ક્રમે અવશ્ય મોક્ષસુખને પામે છે. મોક્ષની ઇચ્છાની સાથે જો બીજી પણ સાંસારિક કામનાઓ હૃદયમાં ઉલ્લસતી હોય, એટલે કે મોક્ષની ઇચ્છા કદાચ હોય પણ ખરી, પરંતુ ગૌણ ભાવે, ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લોકસંજ્ઞા-ઓઘસંજ્ઞા ભાવે હોય, પણ મુખ્ય ભાવે ન હોય તો તે જીવ ખરેખરા અર્થમાં મુમુક્ષુ નથી.

જેને આત્મપ્રાપ્તિ કરવી છે તેણે ભૌતિક સુખોની તથા સાંસારિક પદાર્થોને ૧- 'શ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૨૨ (પત્રાંક-૧૨૮) ૨- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગબિન્દુ', શ્લોક ૨૧૬ 'मुक्ताविच्छापि यच्छ्लाध्या, तमःक्षयकरी मता । तस्याः समन्तभद्रत्वा–दनिदर्शनमित्यदः । ।' મેળવવાની અને ભોગવવાની લાલસા તોડતા રહેવું જરૂરી છે, કારણ કે એ લાલસા જીવને ધર્મ-આરાધનામાંથી ચ્યુત કરીને રાગ-દેષયુક્ત પરિણતિમાં સપડાવે છે. આ લાલસા જો મૃતઃપ્રાય થઈ ગઈ હોય તો ધર્મ-આરાધના કરવા માટે જીવને પુરતો અવકાશ રહે છે. આવી આંતરિક તૈયારી વિના જીવની ધર્મ-આરાધના સફળ થતી નથી. આત્માર્થી જીવને પ્રતીતિ થઈ હોય છે કે વાસ્તવિક સુખ અને નિર્દોષ આનંદ એકમાત્ર આત્મામાં જ છે. સાંસારિક સુખ ઇન્દ્રિયજન્ય હોવાથી પરાધીન, આકુળતાયુક્ત, અતૃપ્તિકારક, અસ્થિર અને નાશવંત છે; જ્યારે આત્મિક સુખ અતીન્દ્રિય હોવાથી સ્વાધીન, નિરાકુળ, તપ્તિપ્રદ, સ્થિર અને અવિનાશી છે. તેથી નિર્દોષ આત્મસખને મેળવવા તેના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનને પ્રગટાવવં ઘટે કે જેથી અનંત શક્તિમાન એવો પોતાનો આત્મા કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ મોક્ષસુખ પામે. આ તથ્યને તે જાણતો હોવાથી જીવનનિર્વાહ અર્થે આવશ્યક ન હોય એવાં ધન-સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય કે વૈભવવિલાસ પાછળની આંધળી દોટ, તેમજ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા કે પદપ્રાપ્તિ અર્થેની લાલસા, કીર્તિ વિસ્તારવાની કામના કે જગતમાં પોતાનું નામ મૂકી જવાની ખેવના આદિ તુષ્સાઓ તે આત્માર્થી જીવના અંતરમાંથી ઓસરી ચૂકી હોય છે. તે જાશે છે કે આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા મોક્ષના પુરુષાર્થમાં શિથિલતા લાવે છે, તેથી તે સંસારને એકાંત દઃખરૂપ જાણી માત્ર મોક્ષસખ પામવા ઇચ્છે છે.

તે બળવાન સંકલ્પ કરે છે કે 'મોક્ષ માટે જ આ દુર્લભ મનુષ્યભવ ગાળવો છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ભવનો માત્ર મુક્તિ માટે જ ઉપયોગ કરવો છે. મારું હિત કોઈ પણ પરવસ્તુથી થઈ શકે એમ નથી. મને એક મોક્ષની જ અભિલાષા છે. મારા આ જીવનનો ઉદ્દેશ એકમાત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિ છે અને તેના પુરુષાર્થમાં જ મારા જીવનની સફળતા છે.' આમ, કેવળ એક મોક્ષની જ અભિલાષા જેને વર્તે છે તે જ ખરેખરો મુમુક્ષુ છે અને તે જ મોક્ષનો સાચો અધિકારી છે.

(3) 'लवे भेद'

અનાદિ કાળથી આ જીવ સ્વરૂપભાંતિના કારણે જન્મ-મરણની ઘટમાળમાં ફસાઈને વંટોળિયામાં સપડાયેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ પરિભ્રમણનો કંટાળો વર્તવો, થાક લાગવો, તેના પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગવો એવું '**ભવે ખેદ'**રૂપ આત્માર્થીનું ત્રીજું લક્ષણ છે.

પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલી, પરમાં અહં-મમબુદ્ધિ કરી, તીવ રાગ-ઢેષ કરી જીવે અનેક પ્રકારનાં કર્મ બાંધ્યાં છે. તે કર્મના ઉદયવશ જે ગતિમાં જવું પડે તે ગતિમાં જઈને તેશે પરવશપણે સુખ-દુઃખરૂપે તે કર્મોને ભોગવ્યાં છે. અજ્ઞાનના કારશે અત્યાર સુધી તે મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થયો છે, ગાઢ ભયંકર ભવાટવીમાં ભૂલો પડ્યો છે અને તેથી સંસારવનમાં અથડાતો રહ્યો છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાણ લક્ષ્યને વીંધી શકે નહીં, તેવી રીતે ચતુર્ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતી વખતે કોઈ નિશ્ચિત હેતુ કે લક્ષ મળ્યાં ન હોવાથી તે ચારેકોર રઝળતો રહ્યો છે. આ રીતે નિરુદ્દેશ આથડવાના અને રઝળવાના પરિણામે તે અનંત સંસારની વિટંબનામાં અટવાતો રહ્યો છે. ગમતી વસ્તુને મેળવવા માટે કરવી પડતી જહેમત, અણગમતી વસ્તુને ટાળવા માટે સેવવી પડતી ઉપાધિ, હવે શું થશે એવી ચિંતા અને એ બધી પ્રવૃત્તિ કરવા - ન કરવારૂપ સ્થિતિમાંથી જન્મતી અપાર અશાંતિ તે ભોગવી રહ્યો છે. જો સમજણપૂર્વક આ રઝળપાટથી પાછા ન વળાય તો આ ચિંતા, ઉપાધિ, અશાંતિરૂપ વિટંબના અનંત કાળ સુધી ચાલુ જ રહે છે. શ્રીમદ્ લખે છે કે –

'અંતર્જ્ઞાનથી સ્મ૨ણ કરતાં એવો કોઇ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, સંકલ્પ-વિકલ્પનું ૨ટણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે 'સમાધિ' ન ભૂલ્યો હોય. નિરંતર એ સ્મ૨ણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા વૈરાગ્યને આપે છે.

વળી સ્મરણ થાય છે કે એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી? બીજા જીવો પરત્વે કોધ કરતાં, માન કરતાં, માચા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માઠું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.'⁹

જેનામાં મુમુક્ષુતા ઢઢ થઈ છે એ જીવ ચિંતવે છે કે 'આજ સુધી મેં અનંતા પુદ્દગલપરાવર્તનોમાં ચૌદ રાજલોકના અનંતા આંટા માર્યા છે. મેં આ ત્રણ લોકના સર્વ સ્થાનકમાં અનંતી વાર જન્મ-મરણ કર્યા છે. આ પરિભ્રમણથી હવે હું થાક્યો છું. મારે તેનાથી નિવર્તવું છે. હવે મારે પરિભ્રમણ નથી કરવું, ભવવૃદ્ધિના માર્ગ ઉપર હવે નથી રહેવું. ત્રણ લોકનું પરિભ્રમણ છોડી નિજચૈતન્યલોકમાં શાશ્વત નિવાસ કરવો છે.' આમ, પરિભ્રમણનો થાક લાગવાથી, તેનાથી વિરામ પામવાની ઇચ્છાના કારણે, હવે પરિભ્રમણથી કઈ રીતે છુટાય એવો વિકલ્પ તેને પુનઃ પુનઃ રહ્યા કરે છે. તે સમસ્ત સંસારને દુઃખરૂપ માને છે, કારણ કે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક વગેરે દુઃખોથી ભરેલો આ સંસાર આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી નિરંતર બળી રહ્યો છે એમ તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે. આખો સંસાર કેવળ દુઃખરૂપ જ છે. સંસારમાં જે સુખ-સાધન મનાય છે તે સર્વ પણ પરમાર્થથી તો સુખાભાસરૂય હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે એમ તેને નિશ્વય વર્તે છે. તે વિચારે છે કે 'આ ભયરૂપ સંસારમાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૨૧ (૫ત્રાંક-૧૨૮)

કરતાં કરતાં હું અનંત દુઃખ પામ્યો છું. ભીષણ નરક ગતિમાં, તિર્યંચ ગતિમાં, અરે! દેવ ગતિમાં અને મનુષ્ય ગતિમાં પણ હું તીવ દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છું. દારુણ અસહ્ય દઃખ મેં ચિરકાળ સહ્યાં છે. શારીરિક અને માનસિક દઃખોને મેં વારંવાર અનભવ્યાં છે. જન્મ-જન્માંતરમાં અનેક જનનીઓના અશચિમય, મલમલિન ગર્ભમાં હં અનંત વાર વસ્યો છું. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધુ ધાવણ હું ધાવ્યો છું. મેરુપર્વત કરતાં પણ વધારે મોટો ઢગલો થાય તેટલા મારા કેશ-નખ વગેરે કપાયા છે. આ ત્રિભવન મધ્યે મેં સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે. સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો મેં અનેક વાર કર્યા છે. ચૌદ રાજલોકમાં રહેલાં સર્વ પુદ્ગલો મેં ફરી ફરી ગ્રહ્યાં છે અને મુક્યાં છે. ક્ષુધાથી પીડિત થઈને જગતની આ એઠ મેં વારંવાર હોંશે હોંશે ખાધી હોવા છતાં હું તુપ્તિ પામ્યો નથી! તુષાથી પીડિત થઈને મેં ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ મારી તુષાનો છેદ હજુ થયો નથી!' આમ, ભવનિર્વેદ પામેલો તે મુમુક્ષુ પોતાને જાગત કરે છે કે 'હે જીવ! હવે તો તું વિરામ પામ! વિરામ પામ! વિશ્વની જે જે વસ્તુઓમાં તું વહાલપ કરે છે, તે સઘળી વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ યથાર્થ બોધરૂપી પ્રકાશમાં નિહાળ. આ ભવમાં તને સદ્ગુરુના બોધનો સુયોગ સાંપડ્યો છે તો તેની શ્રદ્ધા કરીને નિજાત્મામાં અહંપશું સ્થાપ. તું જેમાં જેમાં અહંન્મમબુદ્ધિ કરે છે તે સર્વ સંબંધ ક્ષણભંગુર છે, તો એમાં પ્રેમબંધનની સાંકળે શીદને બંધાઈ રહ્યો છે? શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, પત્ની, પરિવારાદિ સર્વે ચપળ છે, વિનાશી છે; તું અખંડ છે, અવિનાશી છે, માટે સર્વ પરસંયોગના મોહને પરિહરી તારા નિત્ય શાશ્વત ધ્રુવ સ્વરૂપને અંગીકાર કર '

જેમ સૂર્યના તાપથી તપેલો કોઈ મૂઢ મનુષ્ય તે તાપ દૂર કરવા માટે અને શાંતિ લેવા માટે અગ્નિથી બળતા એવા ઊંચા વાંસની છાયામાં બેસી તે તાપ દૂર કરવા ઇચ્છે, તેમ અજ્ઞાની પ્રાણી વિષયતૃષ્ણાને વશ થઈ, અભીષ્ટ ભોગોપભોગની વસ્તુઓ મેળવીને સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જેમ વાંસનું ઝાડ ઊંચું હોવાથી તેની છાયા નહીંવત્ પડે છે, એટલે તે છાયા તેને સૂર્યતાપથી બચાવી શકતી નથી. પરંતુ એ વાંસ બળતો હોવાના કારણે તેનો આશ્રય લેવાથી તે દઝાડે છે. તેમ તૃષ્ણારૂપ તાપને શાંત કરવાની ઇચ્છાવાળો જીવ ઇષ્ટ સામગ્રીના સંચય માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી, તૃષ્ણાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જેમ જેમ જીવ તેને આધીન થાય છે, તેમ તેમ તે ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે, પરંતુ નથી તે નાશ થતી કે નથી તે ઓછી થતી. કદાચ એવું બને કે સમુદ્ર નદીઓથી સંતોષાઈ જાય, પરંતુ તૃષ્ણા કદાપિ ભોગ ભોગવવાથી તૃપ્ત થતી નથી. એક તૃષ્ણા શમે, ન શમે ત્યાં બીજી તૃષ્ણા જાગે છે. ઇચ્છાની તૃષ્તિ કદી થતી નથી અને તેથી વ્યાકુળતા અવિસ્તપણે વેદાતી રહે છે. તેથી એ નિશ્વિત છે કે સુખનું કારણ અભીષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિ નથી, પણ તેનો પરિત્યાગ જ છે. વિષયોની પ્રાપ્તિમાં સાચું સુખ નથી, તે તો માત્ર ઝાંઝવાના જળ જેવું છે. ખરેખર તો તે દુઃખનું જ પર્યાયાંતર છે. અજ્ઞાનથી મોહાંધ જીવોને તે સુખ ભાસે છે, પણ તે તો માત્ર સુખાભાસ છે. સાચું સુખ તો આત્મિક સુખ છે, જે સ્વાધીન અને શાશ્વત છે.

જીવે વિષયાદિમાં સુખબુદ્ધિ રાખીને પોતાનું ઘણું બગાડ્યું છે. તેશે ભવોભવ સર્વ વિષયસાધનોનો ભોગ કર્યો છે, પણ એના ફળમાં કેવળ દુઃખ જ મળ્યું છે. તેશે અનંતી વાર વિષયભોગ ભોગવ્યા છતાં તે મોહમાં એવો મુગ્ધ બની જાય છે, ભોગની રુચિથી એવો લિપ્ત બની જાય છે કે તેને એમ લાગે છે કે 'આવા ભોગો તો મેં પૂર્વે ક્યારે પણ ભોગવ્યા જ નથી.' તે માને છે કે 'મેં ભોગને ભોગવ્યા', પરંતુ ખરેખર તો જીવ જ ભોગોથી ભોગવાઈ જાય છે.

આત્માર્થી જીવને તો ચિદાનંદ આત્માની અનુભૂતિ કરી તેમાં જ ઠરવું છે. જ્યાં ચૈતન્યસ્વરૂપી નંદનવનમાં અનંત શક્તિની સુગંધ મધમધે છે ત્યાં આનંદરસનું ભોજન છે. તે નંદનવનમાં જવા ઇચ્છનાર આત્માર્થીને ઇન્દ્રિયવિષયરૂપ અરશ્યમાં નથી ગમતું. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેમ ગાઢ નંદનવનનાં ચંદન વૃક્ષોની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને પર્વતની ભૂમિને વિષે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળાને ચારે ગતિમાં રહેલા વિષયો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળાને ચારે ગતિમાં રહેલા વિષયો ઉપર પ્રશા પ્રીતિ થતી નથી.^૧ તે ભોગોપભોગયોગ્ય પદાર્થોમાં ઇન્દ્રિયરૂપી ઊંટને યથેચ્છ ચરવા દેતો નથી, કારણ કે તે ઊંટ વિષયરૂપ સમસ્ત ચારો ચરી તેને સંસારરૂપી ભયાનક રણમાં ભટકાવે છે. જેમ મહાસાગર જેટલાં પાણીથી પણ જેની તૃષા ન છિપાઈ, તેની તૃષા એક બિંદુથી સંતોષાતી નથી; તેમ આ જીવે સ્વર્ગાદિ ભોગ અનંત વાર ભોગવ્યા છતાં તૃપ્તિ થઈ નથી, તો આ એક માનવદેહના ભોગથી કદાપિ તૃપ્તિ થવાની નથી. તેથી આત્માર્થી નિશ્ચય કરે છે કે 'હવે આ સંસારથી બસ થાઓ! હવે મારે આ સંસાર ન જોઈએ.' સંસારની રુચિ છોડીને આત્માને ઝંખતા જીવને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

જેને સંસાર રાખવો હશે તેને આત્મા નહીં મળે. સંસારનો એક કણિયો પણ જેને ગમતો હશે - પુણ્યની કે સ્વર્ગની અલ્પ પણ જેને પ્રીતિ હશે, તે જીવ આત્મા તરફ નહીં વળી શકે. આનંદમૂર્તિ આત્મા મેળવવા માટે તો સંસારની રુચિ તોડવી ઘટે. 'મારે હવે સ્વપ્નમાં પણ સંસાર નથી જોઈતો, એક સુખમય આત્મા સિવાય મારે કંઈ જોઈતું નથી' એવી ભાવનાવાળા આત્માર્થીને જ આત્માનું સુખ મળે છે. જેને

૧- જુઓ ઃ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૨, શ્લોક ૧૦૧ 'विषयेषु रतिः शिवार्थिनो न गतिष्वस्ति किल्लखिल्लस्वपि । धननन्दनचन्दनार्थिनो गिरिभूमिष्वपरद्रुमेष्विव ।।' આત્માનું સુખ જોઈતું હશે તેને સંસાર નહીં મળે અને જેને સંસાર રાખવો હશે તેને આત્માનું સુખ નહીં મળે, કેમ કે બન્નેની દિશા જ જુદી છે. આત્માર્થી જીવ જગતનાં પરાધીન, વિનાશી અને અસાર સુખની સ્પૃહા છોડી આત્માનાં અનંત સુખની પ્રાપ્તિના માર્ગનો આશ્રય ગ્રહે છે. તે આત્માના આનંદનો અનુભવ કરવા માટે આત્માની પરમ પ્રીતિ કરી, સંસારના અનંત વિષયોમાંથી વૃત્તિને સમેટી લઈ એક આત્મામાં જ કેન્દ્રિત કરે છે.

આમ, આત્માર્થીને ભવનો થાક લાગે છે. તેને વૈરાગ્ય જાગે છે કે 'મેં આજ પર્યંત અનંત ભવ કર્યા. વિષયસેવન માટું અનંત જન્મોનું લક્ષ હતું અને એ લક્ષથી જ માટું જીવન વીતાવ્યું. ખૂબ મોજશોખ કર્યા, વિષયો સેવ્યા અને એને જ જીવનનો આનંદ માન્યો, પરંતુ વાસ્તવમાં હું તો ભિખારીનો ભિખારી જ રહ્યો. મારા અનંત ભવો મેં વિષયભોગોનાં સેવનમાં બગાડ્યા. હવે મારે આ વર્તમાન ભવ તેમાં બગાડવો નથી. આ જન્મ હવે પૂર્વના અનંત જન્મોની જેમ વ્યર્થ ગુમાવવો નથી. હું મારી જાતને બરબાદીથી બચાવી, આ ભવને આત્મકલ્યાણમાં ગાળું તો મારા અનંત ભવોનું સાટું વળી જશે.'

(४) 'มเข่ไเลน'

પોતાના કે પરાયા એવા પક્ષપાત વિના જગતના જીવોનાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો જોઈને હૃદય દ્રવી ઊઠતાં, તે દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા થવી તે 'પ્રાણીદચા'રૂપ આત્માર્થીનું ચોથું લક્ષણ છે.

આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી જે જીવો દુઃખી હોય, સંતપ્ત હોય, આકુળ-વ્યાકુળ હોય તેઓ પ્રત્યે આત્માર્થીને દયા - અનુકંપા હોય છે. તે દુઃખથી તે જીવોને જેવો કંપ થતો હોય તેવો કે તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્મા વિષે થાય તેનું નામ અનુકંપા છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનું જ હોય એવી ભાવના ઊપજે તે અનુકંપા છે. જેમ શરીરના એક અંગમાં વેદના થતાં બીજાં અંગોમાં પણ વેદના ઊઠે છે, તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે. પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે જેમ પોતે સદા તત્પર હોય છે, તેમ અન્ય જીવોનું દુઃખ દૂર કરવા પણ સદા તત્પર રહેવું તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે. જીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ અને સુખ-સગવડની સામગી જેમને પ્રાપ્ત છે, પણ જેઓ ધર્મહીન છે - સાચી દષ્ટિથી વંચિત છે - તેમના પ્રત્યે કરુણાથી અંતર દ્રવી ઊઠે અને તેમને સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એવી સદ્ભાવનાપૂર્વક, યથાશક્તિ-યથામતિ એ દિશામાં સાચા દિલનો જે પ્રયાસ કરવામાં આવે તે ભાવ અનુકંપા અને જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતના અભાવે ટળવળતા આત્માઓને જોઈ અંતરમાં તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટે અને તેમની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરવાના યથાશક્તિ પ્રયત્ન તે દ્રવ્ય અનુકંપા.^૧

આમ, જગતના દુઃખાર્ત જીવોને દુઃખમાં રિબાતા જોઈ અંતરમાં તેમના પ્રત્યે અનુકંપા - દયાની લાગણી જે અનુભવતો હોય તે પરજીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? તેને પીડા કેમ ઉપજાવી શકે? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે દૂભવવા ઇચ્છે નહીં તે નાના કે મોટા કોઈ પણ જીવને કેમ હણી શકે? તે તો હંમેશાં કોઈ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી થતી હિંસાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે છે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં પ્રવર્તે છે.

જીવરક્ષાના પરિણામરૂપ દયા જીવમાત્ર પ્રત્યે કરુણા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ તથા આત્મીયતાના ભાવમાંથી પ્રગટે છે, તે સ્વાર્થ કે ભયમાંથી ઉદ્દભવતી નથી. આ તથ્યને એક ઉદાહરણ વડે સમજીએ. રસ્તે ચાલતાં જીવજંતુ પગ નીચે કચડાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવાની પાછળ જો એવો વિચાર હોય કે 'મારી જો સહેજ ગફલત થશે તો બિચારા કોઈ નિર્દોષ જીવજંતુના રામ રમી જશે કે એને પીડા થશે અને પીડા તો જેમ મને ઇષ્ટ નથી તેમ એને પણ ઇષ્ટ ન હોય'. જો આ ભાવ વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે અંતરમાં રહેતો હોય તો એ પ્રવૃત્તિને જ્ઞાનીઓ દયાધર્મમાં સ્થાન આપે છે, પણ જીવરક્ષાની આ સાવધાનીના મૂળમાં જો એ વિચાર હોય કે 'કીડી મરી જશે તો મને કર્મબંધ થશે અને તેથી ભવિષ્યમાં હું દુઃખી થઈશ', તો જ્ઞાની એને મુક્તિસાધક ધર્મ તરીકે સ્વીકારતા નથી. જીવરક્ષાની આ કાળજી દયાધર્મ હોવાનો આભાસ જરૂર જન્માવે છે. પણ એ પરમાર્થથી ધર્મસ્વરૂપ નથી. જીવહિંસાનું પાપ કરવા બદલ આ ભવમાં કે બીજા ભવોમાં કેવાં કેવાં દુઃખ સહન કરવાં પડશે એ બીકથી થતી જીવરક્ષા વાસ્તવિક દયા નથી. જીવરક્ષાની કાળજી બન્ને ઠેકાણે સરખી હોવા છતાં જ્યાં તે કાળજી આત્મતુલ્ય દષ્ટિ કે કરુણાથી પ્રેરિત નથી, પણ કેવળ ભાવિ સ્વદુઃખ ટાળવા માટે હોય છે, ત્યાં કાળજીના પાયામાં અનિષ્ટ યોગની ચિંતા મુખ્ય હોવાથી તેનો સમાવેશ આર્ત્ત-ધ્યાનમાં થાય છે. અહિંસાના પાલન પાછળ અનિષ્ટ વિષયનાં ત્યાગ, હાનિ, પરિવર્તન સંબંધી કે ઇષ્ટ વિષયનાં પ્રાપ્તિ, અભિવૃદ્ધિ કે સંરક્ષણ સંબંધી ચિંતા હોય તો તે આર્ત્તધ્યાન છે, દયા નથી. સૂક્ષ્મ જીવોની અહિંસા જો આત્માર્થે ન હોય, પજ્ઞ માત્ર ઓઘસંજ્ઞાથી, લોકસંજ્ઞાથી, ઇહલોકનાં સુખોની ઇચ્છાથી, સ્વર્ગાદિના પ્રલોભનથી, નરકાદિના ભ્યથી, સજા ટાળવા ખાતર, બીજાના દબાણથી, આગ્રહથી, ખાલી ઔપચારિકતાને ૧- જુઓ : કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગશાસ્ત્ર', પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૫ની ટીકા 'अनुकम्पा दुःखितेषु अपक्षपातेन दुःखप्रहाणेच्छा । पक्षपातेन तु करुणा स्वपुत्रादौ व्याघादीनामप्यरत्येव । सा चानुकम्पा द्रव्यतो भावतश्च भवति । द्रव्यतः सत्यां शक्तौ दुःखप्रतीकारेण । भावत आईहदयत्वेन ।'

ખાતર, ખુશામત કરવા ખાતર કે લાચારીથી પળાઈ હોય તો તેને જ્ઞાનીઓ દયા ગણતા નથી. અલબત્ત ઓઘસંજ્ઞાથી પણ કોઈ વ્યક્તિમાં જીવરક્ષાના સંસ્કાર પડતા હોય તો તેને અનિષ્ટ તો નહીં જ કહી શકાય. બાલજીવોને અહિંસાના માર્ગે ચડાવવા માટે એ જરૂરી પણ છે, પરંત એવી ઓઘસંજ્ઞામાં ઇતિશ્રી માની લેવાય નહીં.

બીજા જીવોમાં પોતાતુલ્ય આત્મા વિલસી રહ્યો છે એવા ભાનપૂર્વકની આત્મીયતા તથા વત્સલતા એ દયાનો મૂળ સોત હોવો ઘટે. સાચી દયાનું મૂળ ભય આદિમાં નહીં પણ પ્રેમમાં છે. પ્રેમ હોય ત્યાં પ્રેમપાત્રને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય એ રીતે જીવવાની કાળજી સ્વાભાવિક રહે છે. અન્યનાં હિત-સુખ અર્થે જાતે થોડી અગવડ વેઠી લેવાની વૃત્તિપૂર્વકનો જીવનવ્યવહાર એ દયાની સહજ ફળશ્રુતિ છે. આત્માર્થી જીવ કષ્ટ વેઠીને પણ અન્યનું હિત સાધવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે એવા કોમળ પરિણામવાળો હોય છે કે પોતાના નિમિત્તે કોઈ જીવને દુઃખ ન થાય તેની કાળજી રાખે છે અને અન્ય કોઈ કારણે કોઈ દુઃખી થતું હોય તો તેનું દુઃખ દૂર કરવામાં પણ તે પ્રયત્નશીલ રહે છે.

આના ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ધર્મનો પ્રારંભ પરાર્થભાવના બીજમાંથી થાય છે. બીજાનાં સુખ-દુઃખ પ્રત્યે સભાનતા રહે એવી કોમળતા તે મોક્ષમાર્ગે પ્રથમ પગથિયું છે. જેમ જેમ જીવ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ, તેનાં વિચાર-પ્રવર્તન બીજાને પીડાકારક ન થતાં સુખકર બનતાં જાય છે. બીજાના સુખનો વિચાર જ્યાં ઊગ્યો ન હોય ત્યાં ધર્મનો પ્રારંભ જ થયો ક્યાંથી ગણાય? ચિત્ત પરાર્થવૃત્તિથી વાસિત હોય તો જ શુદ્ધિનો અવકાશ રહે છે. અન્ય જીવ પ્રત્યેની પરોપકારની ભાવના પણ અંતે સ્વ-ઉપકારમાં પરિણમે છે. ચિત્તની વિશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થઈ મુક્તિ પ્રત્યે દોરી જાય છે.

આમ, ઉપર કહ્યાં તે ચાર લક્ષણો જ્યારે આત્મામાં પરિણામ પામ્યા હોય ત્યારે જ ત્યાં આત્માર્થ હોય છે. આવો લક્ષણસંપન્ન જીવ આત્માર્થનું નિવાસસ્થાન છે, અર્થાત્ આ લક્ષણો હોય ત્યાં આત્માર્થીપણું પ્રગટે છે. જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ છે, જેને માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી કોઈ અભિલાષા વર્તતી નથી, જેને ભવ પ્રત્યે અંતરંગ વૈરાગ્ય ઊપજ્યો છે અને જેને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અનુકંપા વર્તે છે એવો આત્માર્થી - મુમુક્ષુ જીવ જ મોક્ષમાર્ગનો સાચો અધિકારી છે.

આ પ્રકારે શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં આત્માર્થીનાં ચાર લક્ષણો બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપી છે. શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દર્શનનાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એમ લક્ષણો બતાવાયાં છે. 'અધ્યાત્મસાર'ના સમકિત અધિકારમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ લખે છે કે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપાએ કરીને શોભિત એવા આસ્તિક્યને નિરંતર ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું સમકિત સ્થિરતાને પામે છે.^૧ સમ્યગ્દર્શનનાં આ લક્ષણો શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં ગર્ભિતપણે બતાવ્યાં છે. 'શમ' એટલે ઉપશમભાવ. વિષય-કષાયની વૃત્તિઓ શાંત થઈ જવી એ જ '**કષાયની ઉપશાંતતા'**. 'સંવેગ' એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં અદમ્ય ઉત્સાહ. મોક્ષપદની સાધના સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની સંસારની અભિલાષા ન હોવી એ જ 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ'. 'નિર્વેદ' એટલે ક્લેશમય સંસારથી વિરામ પામવાના ભાવ. આ સંસારથી થાકી જવું, કંટાળવું તે જ 'ભવે ખેદ'. 'અનુકંપા' એટલે સર્વ જીવ પ્રત્યે અનુગ્રહબુદ્ધિરૂપ મૈત્રીભાવ અથવા દુઃખમય બંધનગ્રસ્ત આત્મા માટે કરુણાભાવ. સર્વ જીવ પ્રત્યે દયાભાવ તે જ 'પ્રાશીદયા'. આમ, આ ચાર લક્ષણો શ્રીમદે પ્રસ્તુત ગાથામાં ગૂંથી લીધાં છે. આ ચાર લક્ષણો આત્માર્થી જીવમાં અવશ્ય સંભવે છે. તે ગુણો વિના આત્માર્થીપણું હોવું સંભવે નહીં. સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણો પૈકી છેલ્લો પાંચમો ગુણ 'આસ્થા' અથવા 'આસ્તિક્ય' છે. તે ગુણ શ્રી સદ્દગુરુનો કલ્યાણકારી સમાગમ થતાં, તેમનો પવિત્ર પરિચય વધારતાં, તેમની અપૂર્વ વાણીનું શ્રવણ કરતાં તેમજ તેમનાં વચનોનો આશય વિચારતાં પ્રગટે છે અને ત્યારપછી જીવને આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ, આ ગાથામાં શ્રીમદે સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણો ખૂબીપૂર્વક વણી લીધાં છે. આ ગાથામાં આપેલો બોધ શાસ્ત્ર અનુસાર છે. તેનાથી કાંઈ જુદું નથી, ન્યૂનાધિક નથી. શાસ્ત્રની ગહન વાત લોકભોગ્ય અને સરળ રીતે રજૂ કરવી એ જ શ્રીમદ્દની વિશિષ્ટ શૈલી છે. શ્રીમદે દર્શાવેલાં આ લક્ષણોની મહત્તા દર્શાવતાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આ પંચ લક્ષણ પૈકીના પ્રથમના ચાર - 'કષાચની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે ખેદ, પ્રાણીદચા' એ જ્યાં હોય 'ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.' હોચ છે, – એ આત્માર્થની ચોગ્ચતા માટેના ચાર આત્માર્થી-લક્ષણ અત્રે સ્પષ્ટ ઉપદેશ્યાં છે; આ જ વસ્તુ મુમુક્ષુ માટે અતીવ ઉપયોગી હોવાથી અત્ર આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં ડિંડિમનાદથી ત્રણ વાર ઉદ્દ્ધોષી છે. ઉપરની ગાથામાં સર્વ સાધન એક આત્માના લક્ષે જ – એકાંત આત્માર્થે જ સેવવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપદેશ શાસ્ત્રકારે પ્રકાશ્યો અને આ આત્માર્થ જેવી ઉત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા કેવી ઉત્તમ ચોગ્ચતા – પાત્રતા પામવી જોઈએ તે અત્રે પ્રકાશ્યું છે. કારણકે 'પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન' એ શ્રીમદ્દના જ અમર સુભાષિત પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પામવા માટે અને રહેવા માટે સત્પાત્રતા પ્રાપ્ત

૧- જુઓ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત, 'અધ્યાત્મસાર', પ્રબંધ ૪, શ્લોક ૫૮ 'शमसंवेगनिर्वेदानुकंपाभिः परिष्कृतम् । दधतामेतदच्छित्रं सम्यक्त्वं स्थिरतां ब्रजेत् ।।'

આ સંદર્ભમાં જુઓ : 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પત્રાંક ૧૩૫, ૧૪૩, ૩૮૦, ૬૫૨

કરવી જોઇએ.''

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે – '**કષાચની ઉપશાંતતા,** વિષમ મળે સંયોગ; ઉપશમનો આદર કરે, શાંત કરી મનોયોગ. સુરનર પતિ પદ નવિ રુચે, <mark>માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;</mark> સ્ત્રી ધન સુત પરિવાર તે, માને મોહનો પાસ. પર પ્રતિબંધ પળે પળે, બંધન દુઃખ સદૈવ; ભવે ખેદ, પ્રાભીદચા, વર્તે યથોચિત સેવ. સત્પુરુષોનાં વચનનો, સહજ સત્ય વિશ્વાસ; આત્મા વિષે જો હોય તો, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.'^ર

* * *

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૧૭૪ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૨ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૪૯-૧૫૨)

גאנו ח האבר האוז גע, שע הצ חוז האת. הנצו אוזר עות חנו, אז ח הות אוזיי

ભૂમિકા ગાથા ૩૮માં આત્માર્થીનાં લક્ષણો દર્શાવતાં શ્રીમદે કહ્યું કે (૧) કખાય (ભૂમિકા) ઉપશાંત થયા હોય, અર્થાત્ કખાયો પાતળા પડ્યા હોય, (૨) મોક્ષ સિવાય અન્ય કોઈ અભિલાખા હોય નહીં, અર્થાત્ એક શુદ્ધાત્મા પ્રગટ કરવાની જ લગની હોય, (૩) ભવ પ્રત્યે ખેદ રહ્યા કરતો હોય, અર્થાત્ વિભાવનો થાક લાગ્યો હોવાથી સંસાર, દેહ તથા ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો હોય અને (૪) સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે દયા વર્તતી હોય, અર્થાત્ સર્વ જીવ પ્રત્યે પ્રેમ, કરુણા, વાત્સલ્યની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એવી કોમળતા પ્રગટી હોય એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ હોય છે; આ જ સાચા મુમુક્ષુનાં લક્ષણો છે, સત્પાત્રદશાનાં ચિંહુનો છે.

આવી સત્પાત્રદશા જીવ પામે નહીં ત્યાં સુધી તે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી થાય નહીં, એવું વ્યતિરેકથી કથન કરતાં હવે શ્રીમદ્દ્દ કહે છે કે –

ંદશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ; ગાથા મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ.' (૩૯)

અર્થો સુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં, ત્યાં સુધી તેને મોક્ષમાર્ગની आપ્તિ ન થાય, અને આત્મભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખનો હેતુ એવો અંતરરોગ ન મટે. (૩૯)

ભાવાથી જ્યાં સુધી જીવ ઉપર દર્શાવેલી સત્પાત્રદશાને પામે નહીં ત્યાં સુધી તેનો ભાવાથી વિપરીતતાનો રોગ મટે નહીં. પુણ્યના પ્રતાપે સદ્ગુરુનો સમાગમ અને સંયોગોની અનુકૂળતા તો મળી શકે છે, પરંતુ સત્પાત્રતા આવ્યા વિના અંતરરોગ એટલે કે મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. જ્યારે સત્પુરુષનો યોગ થાય, તેમના પરમાર્થબોધનું શ્રવણ, ગહણ અને ધારણ થઈ, તેનો યથાર્થ નિર્ણય અને પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ થાય ત્યારે તે જીવને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સત્પાત્રતા પ્રાપ્ત થઈ નથી, અર્થાત્ ક્રોધાદિ ભાવો મંદ પડ્યા નથી, એકમાત્ર મોક્ષની અભિલાષા સિવાય સર્વ અન્ય અભિલાષા નિવૃત્ત થઈ નથી, સંસાર પ્રત્યે અંતરથી વૈરાગ્ય જાગ્યો નથી તથા પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા પ્રગટી નથી; ત્યાં સુધી જીવને બોધ પરિણમતો નથી. ચિત્તભૂમિ કઠણ હોય તો ત્યાં બોધ પ્રવેશી શકતો નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગ પામી શકાતો નથી. પાત્રતાની પૂર્વભૂમિકાનું નિર્માણ થયું નહીં હોવાથી શ્રવણ, શાસ્ત્રાધ્યયન, બાહ્ય ક્રિયાઓ, વ્રત, તપાદિ સર્વ નિષ્ફળ જાય છે. આમ, તથારૂપ આત્માર્થીલક્ષણસંપન્ન દશા આવ્યા વિના મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ત્રણે કાળમાં સંભવતી નથી અને ત્યાં સુધી ભ્રાંતિરૂપ અંતરરોગ ટળી આત્મજ્ઞાનરૂપ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અર્થાત્ જ્યાં સુધી મુમુક્ષુદશાને અનુકૂળ એવી અંતરંગ પરિણતિ પ્રગટી ન હોય ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ ટળતું નથી.

હિશેષાર્થ જીવ અનેક પ્રકારે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોવા છતાં આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે સંસારવૃદ્ધિ શા માટે થાય છે? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં વિચારતાં એમ સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ યથાર્થ પ્રકારે કરવી ઘટે છે. અનંત કાળના પરિભ્રમણમાં અનંત વાર જપ, તપ આદિ કર્યાં, પણ તે સ્વરૂપલક્ષે થયાં નહીં. ધર્મક્ષેત્રે આ મહત્ત્વના વિષય પ્રત્યે પ્રાયઃ અજાણપણું હોવાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવીને, તેમજ તપ-ત્યાગાદિ કરીને પણ સમ્યક્ માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં. આત્મલક્ષના અભાવે તે કાર્યકારી થયાં નહીં. માટીમાં જો ચુનાનો ભાગ આવી ગયો હોય તો તે માટીમાંથી બનાવેલાં વાસણને કુંભાર જ્યારે નીંભાડામાં નાખે (અગ્નિમાં પકવે) ત્યારે એક પણ વાસણ સાજું રહેતું નથી; તેમ ધર્મીકેયાઓમાં જ્યાં સુધી સાંસારિક લક્ષ હોય, અર્થાત્ સ્વરૂપલક્ષે પુરુષાર્થ ન થાય ત્યાં સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિ અંગેનો એક પણ પ્રયત્ન સફળ નીવડતો નથી. આત્મલક્ષપૂર્વકના પ્રયત્નો જ સાર્થક નીવડે છે.

ધર્મ કરવા ઇચ્છતા સર્વ કોઈ જીવે પ્રથમ પોતાનું અંતઃકરણ તપાસવું જરૂરી છે. જ્યાં સુધી આત્મલક્ષ બાંધવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કરવામાં આવતી કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં યથાર્થતા આવતી નથી, પરિણામે તે નિષ્ફળ નીવડે છે. જે જીવને જન્મ-મરણના ચક્રથી છૂટવું છે, તેને જ આત્મલક્ષ બંધાય છે. મોહના પ્રસંગમાં જેને મીઠાશ લાગતી નથી, બલ્કે મૂંઝવણ થાય છે અને મોહાસક્તિથી મુક્ત થવાનો જેને અભિપ્રાય થયો છે તેને જ આત્મલક્ષ બંધાય છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તે છે; અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે; પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે કે જેથી 'તીવ્ર મુમુસૂતા' ઉત્પન્ન ન જ હોચ, અથવા 'મુમુસૂતા' જ ઉત્પન્ન ન હોચ.

ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મમતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મમત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે; પણ એનું નામ 'મુમુક્ષતા' નથી.

'મુમુક્ષુતા' તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુઝાઇ એક 'મોક્ષ'ને વિષે જ ચત્ન કરવો અને 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.'^૧

૧- 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઠી આવૃત્તિ, પૃ.૨૮૮ (૫ત્રાંક-૨૫૪)

અહીં શ્રીમદે જીવના પ્રકૃતિગત અનેક પ્રકારના દોષોને ગૌણ કરીને તેના સૌથી મોટા દોષ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જીવ સાથે લાગેલાં જ્ઞાનાવરજ્ઞીયાદિ કર્મોનો વિસ્તાર અનંત છે. કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે અને તે કર્મને આધીન થઈને જીવન જીવી રહેલા મનુષ્યોમાં અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્રતાઓ દેખાય છે. કર્મના પ્રકાર અનંત હોવાથી જીવના દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે, જેમ કે કોઈ ક્રોધી, કોઈ કામી, કોઈ લોભી, કોઈ ભયભીત, કોઈ શોકમગ્ન, કોઈ નાસ્તિક વગેરે. જેમ અનંત પ્રકારનાં કર્મો છે, તેમ તે તે કર્મને વશ પડેલા જગતના જીવોના દોષો પણ અનંત છે. આ અનંત પ્રકારના દોષોમાં મુખ્ય દોષ બતાવતાં શ્રીમદ્દ્ કહે છે કે મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે તીવ્ર મુમુક્ષુતા કે મુમુક્ષુતા જ ઉત્પન્ન નથી થઈ. દઢ મોક્ષેચ્છાનો અભાવ એ જ જીવનો સૌથી મોટો દોખ છે. 'મારે સર્વ દોખથી રહિત થવું છે, સર્વ કર્મોથી છૂટી શાશ્વત જ્ઞાન અને આનંદ પામવાં છે' એવી મોક્ષેચ્છા જ જીવને થઈ નથી. જ્યાં સાધારણ મોક્ષેચ્છા પણ પ્રગટી નથી, ત્યાં ઉગ્ર મુમુક્ષુપણું તો ક્યાંથી સંભવે? મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી જીવનો સૌથી મોટો દોષ ઊભો છે અને જ્યાં સૌથી મોટો દોષ ઊભો છે ત્યાં નાના નાના દોષ થયા જ કરવાના. તે દોષો કાઢવાના પ્રયત્ન કરવા છતાં તે નીકળશે નહીં. સાચી મુમુક્ષુતા આવ્યા વગર કોઈનું પણ મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ થઈ શકતું નથી. મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન કર્યા લિના જીવને જાત અને જગતનું, સ્વ અને પરનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતં નથી અને તેથી અનાદિ કાળથી તે નિજાત્મા પ્રત્યે બેદરકાર રહી, જન્મ-જરા-મરશ અને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિનાં અનેક દુઃખો પામતો રહ્યો છે.

સામાન્યતઃ જે સદાચાર પાળતો હોય, ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિયમિતપણે કરતો હોય તેને મુમુક્ષુ કહેવાય છે, પરંતુ મોક્ષ તરફનું આંતરિક વલણ ન હોય તો તે જીવ સાચો મુમુક્ષુ કહેવડાવવાને લાયક નથી. આ દુનિયામાં અનેક ધર્મમતો પ્રવર્તે છે. મનુષ્યાત્મા ઘણું કરીને કોઈ ને કોઈ ધર્મમતમાં હોય છે. કોઈ પોતાને હિંદુ, કોઈ મુસલમાન, કોઈ ખ્રિસ્તી, કોઈ જૈન વગેરે માને છે. જે માતા-પિતાને ત્યાં દેહ ધારણ કર્યો તે માતા-પિતાનાં કુળને, ધર્મને, રીતરિવાજને, માન્યતાને, ધર્મવ્યવસ્થાને, ધર્મસ્થાનકોને, પહેરવેશને, ક્રિયાઓને, આચાર આદિને મનુષ્ય પોતાનાં માને છે; અને એમ કરવાથી પોતે ધર્મી છે, આરાધક છે, મુમુક્ષુ છે એવી માન્યતામાં તે પ્રવર્તે છે. મંદિર, મસ્જિદ, ગિરજાઘર, દહેરાસર આદિમાં જવું; રૂઢિગત રીતે પૂજા, બંદગી, પ્રાર્થના, પ્રતિક્રમણસૂત્રો બોલી જવાં; શરીરની બેસવાની, ઊઠવાની, નમવાની, સ્થિર થવાની કે બીજી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તવું; તેને ધર્મીપણું કે મુમુક્ષુપણું માને છે, પણ તેનું નામ મુમુક્ષુતા નથી. મુમુક્ષુતા કોઈ ક્રિયા કે વિધિનું નામ નથી, પરંતુ તે એક અંતરંગ પરિશમન છે.

અભિપ્રાયમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજું કંઈ ન રહે ત્યારે જીવમાં મુમુક્ષુતા

પ્રગટે છે. તેને સંસારી પ્રસંગ અને પ્રકારમાં વહાલપ લાગતી નથી, પરંતુ મૂંઝવણ થાય છે, જેથી તે સર્વમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ તેને સહજ જ થઈ આવે છે. તે મોહાસક્તિનાં પરિણામથી મૂંઝાતો હોવાથી છૂટવાના તાત્કાલિક પ્રયત્ન કરે છે. તે એકમાત્ર મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરે છે. જો મોક્ષપ્રયત્ન સાથે સંસારના પ્રયત્નો પણ ચાલુ હોય તો તે મોક્ષપ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. સંસારનાં કાર્યો કરવાં પડે એ એક વાત છે અને એમાં ઉત્સાહ આવે એ રીતે કરવાં એ બીજી વાત છે. મુમુક્ષુ એ છે કે જેને સંસારનાં કાર્યો કરવાં નથી, પરંતુ કરવાં પડે તો તે ખેદ સહિત કરે છે. સંસારનાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં તેને સંસારભાવમાં મીઠાશ નથી પ્રવર્તતી અને મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ એકમાત્ર લક્ષ અને ઇચ્છા હોય છે. સંસારનાં કાર્યો કરતાં જ્યાં જ્યાં સંસારરસ પકડાય, ત્યાં ત્યાં તે સંસારરસથી છૂટવાનો પુરુષાર્થ નિરંતર કરતો રહે છે. આમ, મુમુક્ષુ દરેક કાર્યમાં એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરે છે. મુમુક્ષુતાથી આગળની દશા તીવ મુમુક્ષુતા છે. તીવ મુમુક્ષુતા એટલે નિરંતર મોક્ષના માર્ગમાં અનન્ય પ્રેમે પ્રવર્તવું. તીવ્ર મુમુક્ષુને એક ક્ષજા પણ નકામી ન જાય એવો ઉલ્લાસભાવ હોય છે. તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત રુચિ હોય છે. તે ધર્મપ્રવૃત્તિ પરાજો કરતો નથી, પજા અનંત આત્મલાભની કમાજીી થાય છે એમ જાણી તેવાં કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહી રહે છે.

આવી મુંમુક્ષુતા અત્યંત દુર્લભ છે. મોક્ષ તો દુર્લભ છે, પણ મુમુક્ષુતા પણ ખૂબ દુર્લભ છે. શ્રીમદે પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષની અભિલાષા, ભવનો ખેદ અને પ્રાણીદયા - આ ગુણો વડે મુમુક્ષુતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. જીવમાં આ ગુણો પ્રગટ્યા હોય તો જ તે મોક્ષમાર્ગ પામી શકે છે.

કષાયનું મુક્તિપથમાં કોઈ સ્થાન નથી. જીવે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના ચિત્તને દુષ્ટ કષાયથી મુક્ત કરવું જોઈએ કે જેથી શાંતિ અને સમતાની સિદ્ધિ થાય. આત્માર્થી જીવ અશાંતિવર્ધક કષાયોને તિલાંજલિ આપીને ઉપશમનો અભ્યાસ કરે છે. તે ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાથી મુક્ત થઈ કષાયભાવનો હ્રાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને કષાયભાવમાં રહેવું ગમતું નથી, તેથી કષાયનાં નિમિત્તોથી દૂર રહેવાની કોશિશ કરે છે. કષાયનો ઉદ્રેક થાય કે તરત વિચારપૂર્વક તેને શાંત કરે છે. તેને કષાયો થાય છે, પણ તે મંદ હોય છે. જાગૃતિના કારણે કષાયની તીવ્રતામાં અને કાળમાં ફરક પડી જાય છે. તેના ભાવ બહિર્મુખ થતાં અટકતા જાય છે, મનના મૂળ દૂષિત સંસ્કારોનું આમૂલ પરિવર્તન થતું જાય છે અને ચિત્તસ્થિરતા સધાય છે. પરંતુ જો કષાયોને ઉપશમાવવામાં ન આવે તો ચિત્ત ચંચળ રહે છે, આકુળતા ટળતી નથી અને જીવ અનેકવિધ સંકલ્પ-વિકલ્પની જાળમાં ફસાયેલો રહે છે. કષાયના દઢ સંસ્કારો દોષિત પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરણા આપ્યા કરે છે. કપાયથી મલિન એવું મન પવિત્ર વસ્તુને સ્વીકારી શકતું નથી. તેથી જ્યાં સુધી કપાયની શક્તિ ક્ષીણ થતી નથી, ત્યાં સુધી મુક્તિપથ ઉપર પ્રગતિ થતી નથી.

જીવને માત્ર મોક્ષની અભિલાષા જાગે ત્યારે તેને આત્માની ધૂન લાગે છે. તેને માત્ર એક શુદ્ધ આત્મા જોઈએ છે. તેનું ધ્યાન બીજા કશામાં ચોંટતું નથી. તેને આત્મહિતના વિષયમાં તીવ્ર જાગૃતિ હોય છે અને અન્યમાં તેને રસ પડતો નથી. તેને આત્માની એવી લગની લાગે છે કે સ્વરૂપ પ્રગટ થયા વિના રહે નહીં. પોતામાં માત્ર મોક્ષની અભિલાષા પ્રગટી છે કે નહીં તેની જીવે ચોકસાઈ કરવી ઘટે છે. જો સાચી અભિલાષા હોય તો આત્માની વાત સાંભળીને ઉમળકો આવે છે, સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરવા માટે પુરુષાર્થ ઊપડે છે, પ્રયોગાત્મક અભ્યાસમાં રસ પડે છે. પરંતુ જો માત્ર મોક્ષની અભિલાષા ન હોય તો આત્માની સાચી રુચિ જાગતી નથી અને જીવ આત્મશ્રેય સાધવામાં અસમર્થ નીવડે છે.

જીવને ભવનો ખેદ જાગે ત્યારે તેને ભવ પરવડતા નથી. તેને ભવનો અભાવ થાય તેવા ભાવમાં જ રુચિ રહે છે. તેને ભવ વધે તેવા ભાવમાં રસ પડતો નથી અને તેનાથી છૂટવાની જ વૃત્તિ હોય છે. તેને વિભાવનો થાક લાગે છે, પરિભાષણથી અટકવું છે. 'અરે જીવ! હવે બહુ થયું, હવે તો આ પરિભ્રમણથી થોભ' એમ નિર્વેદ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર, સંસાર અને ભોગની અસારતા તેને ભાસે છે, તે પ્રત્યે તેનું વલણ ઉદાસીનતાસભર હોય છે. પરંતુ જીવ ભવથી ખેદ પામ્યો ન હોય તો તેને સંસારની વાતોમાં રસ આવે છે. પરમાંથી સુખ આવતું ન હોવા છતાં અજ્ઞાનથી તે તેમાં સુખ કલ્પે છે અને તેને મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. સ્વભાવને ભૂલી પરમાં સુખની સ્થાપના કરી તે મિથ્યાત્વ પુષ્ટ કરે છે અને મિથ્યાત્વ સહિતની વિષયની પ્રવૃત્તિમાં તેને તીવ્ર રસનાં પરિણામ થાય છે. વિષયમાં થતી તન્મયતા બતાવે છે કે તેને એવી માન્યતા છે કે 'સંયોગોમાં જ સુખ છે, સંયોગ વગર સુખ હોય નહીં.' જ્યાં ઇષ્ટ સંયોગ નથી ત્યાં સુખ નથી એવો તેનો મત હોવાથી તેણે પરસંયોગોના સર્વથા અભાવરૂપ મોક્ષને સ્વીકાર્યો જ નથી, મોક્ષતત્ત્વની શ્રદ્ધા જ તેને થઈ નથી. તે સુખને સંયોગાશ્રિત ગણતો હોવાથી તેને મોક્ષના વિષયનિરપેક્ષ સુખમાં શ્રદ્ધા થતી નથી. ભવનો ખેદ જાગે તો સંયોગનિરપેક્ષ, ઇન્દ્રિયાતીત સુખનો લક્ષ બંધાય અને તેની પ્રાપ્તિના અભ્યાસમાં દક્ષ થવાય, પરંતુ જ્યાં તેમ થયું નથી ત્યાં સાચો પુરુષાર્થ પ્રગટતો નથી.

જીવને પ્રાણીદયા જાગે ત્યારે તેને સર્વ જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ પ્રગટે છે. તેનાં પરિણામ કોમળ બને છે. કરુણા, દયા આદિ ગુણોનો વિકાસ થવાથી દયાની રક્ષા માટે વતાદિ અહણ કરાય છે. કોઈ જીવને પોતાના કારણે દુઃખ ન પહોંચે અને સર્વ જીવોનું મંગળ સધાય એવી વૃત્તિ રહે છે. આવી ચિત્તવૃત્તિ વિના જીવ સાચો ધાર્મિક થઈ શકતો નથી.

આમ, 'કષાચની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ, ભવે ખેદ અને પ્રાણી-દયા' જીવમાં સ્થિરતા પામે છે ત્યારે જ તેને આત્મલક્ષ બંધાય છે અને તે જીવ આત્મવિકાસની અલૌકિક શ્રેણી પામી શકે છે. મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો જ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા, ગવેષણા, વિચારણા થાય અને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. જીવ આત્માર્થી-પજ્ઞારૂપ કારણ આપે તો જ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય થાય. વસ્તુનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જીવ કારણ આપે તો જ કાર્ય થાય. વિશ્વમાં સર્વત્ર કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા પ્રવર્તી રહી છે. જ્યાં જ્યાં કાર્ય થાય છે, ત્યાં ત્યાં કારણની એક ચોક્કસ વ્યવસ્થા હોય જ છે. જીવ જેવં કારણ આપે છે એવં જ કાર્ય થાય છે. જેમ દાળમાં મીઠં નાખવામાં આવે તો તેમાં ખારાશ આવે છે, તેમ જેવું કારણ આપો તેવું કાર્ય થાય છે. કારણ આપવામાં ન આવે અને કાર્ય થાય એવું સંભવ નથી. તે જ ન્યાયે જીવ આત્માર્થી-પશારૂપ કારણ આપે તો મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય થાય છે. જીવ જો આત્માર્થીપણું પ્રગટાવે નહીં તથા ધાર્મિક ક્રિયા. શાસ્ત્રવાંચન આદિ કરીને મિથ્યા સંતોષથી અટકી જાય અને તે એમ માને કે ધર્મ થઈ ગયો, તો તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે. તેથી જીવે સાવધ રહેવું ઘટે છે કે બાહ્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાત્રથી તૃપ્ત થઈ અટકી જવાનું નથી, પરંતુ આત્માર્થીપણાની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં આગળ વધતા રહેવાનું છે. જીવ જો પુરુષાર્થ કરીને કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષની અભિલાષા, ભવનો ખેદ અને પ્રાણીદયા પ્રગટાવી આત્માર્થીપણં પ્રાપ્ત કરે તો તેને અવશ્ય મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ જો તેનામાં આત્માર્થીપણું ન પ્રગટે તો તે મોક્ષમાર્ગને પામી શકે નહીં, શ્રી કાનજીસ્વામી કહે છે –

'જ્યાં લગી આગળ કહી તેવી સત્પાત્ર દશા પામે નહિ, ત્યાં લગી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અકષાયભાવને લાયક ન થાય. આગળ કહી તેવી પાત્રતાનું વીર્ય પણ જેનામાં નથી તેને નિર્મળ આત્માની વાત અંતરમાં પરિણામ પામે નહિ અને ત્યાં સુધી આત્મભ્રમણારૂપ અંતરરોગ ન મટે.⁷⁴

સત્પાત્રદશા પ્રગટ્યા વિના જીવનો આત્મભ્રાંતિરૂપ અંતરરોગ મટતો નથી. આત્મ-ભ્રાંતિ એ જીવનાં સર્વ દુઃખોનો આધાર છે. પોતાનું જે સ્વરૂપ છે એનું જ્ઞાન-ભાન ન હોવાથી જીવ સુખ, શાંતિ અને સલામતી માટે પરમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. તેને પરમાં અહં-મમબુદ્ધિ હોવાથી પોતાની ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પનાનુસાર તે ક્ષણે ક્ષણે પરમાં પરિવર્તન લાવવા માંગે છે. તે પરદ્રવ્યને પોતાને આધીન કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે પરદ્રવ્યના પરિણમનનો કર્તા બની શકતો નથી. બન્ને દ્રવ્ય ત્રિકાળ જુદાં જ છે. દ્રવ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે પરદ્રવ્યના પરિણમનપ્રવાહમાં જીવ કોઈ ફેરફાર

૧- શ્રી કાનજીસ્વામી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચનો', આઠમી આવૃત્તિ, પૃ.૧૭૧

કરી શકતો નથી. દરેક દ્રવ્ય સમયે સમયે સ્વતંત્રપણે પરિણમન કરે છે. જીવનું અને પરદ્રવ્યનં પરિણમન પોતપોતાના સ્વભાવથી છે, પરંતુ બન્નેનું પરિણમન યોગાનુયોગે સમકાળે થતાં મિથ્યાત્વીને ભ્રમ થાય છે કે 'હં પરદ્રવ્યમાં ફેરફાર કરી શકું છું'. એક તરક તેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય. તો બીજી તરફ તે જ કાળે પોતાની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી પરિણમતાં પરદ્રવ્યનું પરિણમન યોગાનુયોગે તે જીવના પરિણમનને અનુસરતું આવે, તેથી આ પ્રકારનું સમકાળે થતું પરિણમન તેનો ભ્રમ પુષ્ટ કરે છે કે 'મારી ઇચ્છાનુસાર હં પરમાં ફેરફાર કરી શકું છું, મારી મરજી મુજબ પરપદાર્થો કાર્ય કરે છે.' નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધથી થતાં કાર્યને તે કર્તા-કર્મ સંબંધમાં ખતવી દઈ પરાશ્રિત માન્યતા દઢ કરે છે. આ રીતે મિથ્યાત્વના કારણે તે પદાર્થની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરતો નથી અને પરદ્રવ્યને પોતાને આધીન કરવા મથે છે. શરીરાદિને પોતાનું કરીને રાખવા માંગે છે, પરંતુ પરદ્રવ્ય તેને આધીન નહીં હોવાથી તે સમયે સમયે વ્યાકુળતા જ પામે છે. તે અનેક ચિંતાઓ તથા વિકલ્પો કરી અશાંત થાય છે, અશાંત રહે છે. વસ્તુસ્વભાવના નિયમને ફેરવી શકવા તે સમર્થ નથી. અનાદિથી પરદ્રવ્યનું પરિણમન પોતાને આધીન કરવાની મહેનત કરવા છતાં હજી સધી એક પરમાણ પણ જીવનું થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. પરમાં ફેરફાર કરવાની મથામણમાં તે ક્લેશ, વ્યગ્રતા સિવાય કંઈ જ પામતો નથી. આમ, સંસારમાં જે કંઈ દુઃખ છે તે એક આ મિથ્યાત્વના કારણે છે.

આ મિથ્યાત્વરૂપ અંતરરોગને નિર્મૂળ કરવાનો જેઓ પુરુષાર્થ નથી કરતા, તેઓ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા છતાં અશાંત જ રહે છે. જ્યાં સુધી તેઓ પરમાં સુખ-શાંતિ-સલામતી શોધે છે, ત્યાં સુધી તેઓ તૃષ્ણા આદિથી મુક્ત નથી થઈ શકતા. વિપરીત શ્રદ્ધા ટળે નહીં ત્યાં સુધી તેમની આત્મિક દશા સુધરતી નથી, તેથી મિથ્યાત્વનો છેદ કરવો અત્યંત જરૂરી છે. સત્પાત્રદશાવિહીન જીવ મિથ્યાત્વની નિવૃત્તિના પ્રયોજન ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં તેના જીવનનો અંત આવી જાય છે, પણ અંતરરોગ મટાડવારૂપ મૂળ વસ્તુ ઉપર તેનું લક્ષ પણ જતું નથી. મિથ્યાત્વના સદ્ભાવમાં જીવ જો બાહ્યથી મહાવત પાળે તોપજ્ઞ તે વતો આત્મલક્ષવિહીન હોવાથી આસવરૂપ નીવડે છે; સંવર-નિર્જરારૂપ થતાં નથી. સંવર-નિર્જરારૂપ ધર્મની શરૂઆત તો સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે, અર્થાત્ સૌ પ્રથમ મિથ્યાત્વનો સંવર થતાં ધર્મ પ્રગટે છે. મિથ્યાત્વના સંવરરૂપ સમક્તિ પ્રગટ્યા પછી જ અનુક્રમે અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગનો સંવર થાય છે. આત્મવિકાસનો આ જ ક્રમ છે. તેથી સૌ પ્રથમ મિથ્યાત્વરૂપ અંતરરોગ મટાડવો અનિવાર્ય છે, પરંતુ આત્માર્થીપર્ણુ આવ્યા વિના આ અંતરરોગ મટી શકતો નથી.

આત્માર્થીનું મિથ્યાત્વ મોળું પડ્યું હોય છે. અનાદિના મિથ્યાત્વનાં પરિષ્રામ

ચીકણાં હતાં તે હવે ફ્રીક્કાં પડે છે. આત્માર્થીને મિથ્યાત્વથી છૂટવા સિવાય બીજી કોઈ ડુચિ હોતી નથી. પોતાના આત્માને ભવભ્રમણથી છોડાવીને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની તેને ઉત્કટ લગની હોય છે. તેને પોતાના આત્માના દિવ્ય દર્શનના સાચેસાચા આહક થવું હોવાથી તે પોતાના ત્રિકાળી સ્વરૂપ ઉપર મીટ માંડી આત્મા તરફ પગલાં ભરે છે, સત્પુરુષાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. પરંતુ જે સ્વરૂપનો આહક નથી, જેને સંસારની પ્રીતિ છે તે 'સાધના માટે સમય નથી' આદિ વિવિધ બહાનાં આપે છે. સાધના માટે સમય નથી બેવના છે તેવો આત્માર્થી જીવ સમયાદિનું કોઈ બહાનું કાઢતો નથી. તે તો પૂરી શ્રદ્ધા અને વિવિધ બહાનાં આપે છે. સાધના માટે સમય નથી બેવના છે તેવો આત્માર્થી જીવ સમયાદિનું કોઈ બહાનું કાઢતો નથી. તે તો પૂરી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાથી સાધના કરે છે, તેમાં જ લાગેલો રહે છે. તે જાશે છે કે જો આ દુર્લભ મનુષ્યપણું ધર્મની આરાધના વિના વ્યતીત થયું તો તે મનુષ્યભવને હારી જવા બરાબર છે. સંયોગોની ક્ષણભંગુરતાનું ભાન થયું હોવાથી તે સંસારની જંજાળમાંથી શીધ છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે બીજાં બધાં કાર્યોની પ્રીતિ છોડીને આત્માના હિતનો ઉદ્યમ કરે છે.

આત્માર્થી જીવ 'પહેલાં બીજું કરી લઉં, પછી આત્માનું કરીશ' એવી મુદ્દત વચ્ચે નથી નાંખતો. વળી, તેને એમ પણ નથી હોતું કે 'અમુક દિવસોની મર્યાદામાં જ આત્મા સમજાય તો સમજવો છે, મને ઝાઝો વખત નથી.' જ્યાં રુચિ હોય ત્યાં કાળ-મર્યાદા હોય જ નહીં. જેને આત્માની રુચિ હોય તે આત્માના પ્રયત્ન માટે કાળની મુદ્દત બાંધતો નથી. જેમ ધનની પ્રીતિ હોય છે તે એમ મુદ્દત નથી બાંધતો કે 'અમુક કાળ સુધી જ હું ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, અમુક વખતમાં પૈસા મળે તો જ કમાવા.' ત્યાં તો કાળની દરકાર કર્યા વિના પૈસા કમાવવા માટે દિવસ-રાત પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે અને એમાં ને એમાં આખી જિંદગી વ્યતીત કરે છે. તેમ જેને આત્માની રુચિ જાગે છે તે એમ મુદ્દત નથી બાંધતો કે 'અમુક વખત સુધી જ આત્માની આરાધનાનો પ્રયત્ન હું કરીશ.' તેનો તો દઢ નિશ્વય હોય છે કે 'મારે તો આત્મા જોઈએ જ છે. હું તો આત્મા પ્રાપ્ત કરીને જ જંપીશ.' તે કાળની દરકાર કર્યા વિના નિરંતર પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે અને તેના ફળરૂપે તે અવશ્ય આત્માનુભવ કરે જ છે. આત્માની રુચિના અભ્યાસમાં જે કાળ જાય છે તે સફળ જ છે.

જે જીવ હજી પરમાં ફેરફાર કરવાના ભાવમાં રોકાય તે પોતાના આત્મહિતનો પ્રયત્ન ક્યાંથી કરે? પરનાં કાર્યો કરવાની બુદ્ધિ તે પર તરફની રુચિ સૂચવે છે અને જ્યાં પર તરફની રુચિ હોય છે ત્યાં સ્વભાવ તરફની બેદરકારી હોય છે. જેને સ્વભાવની સાચી દરકાર જાગે તેને પર તરફની રુચિ હોય જ નહીં. 'અરે! મારા આત્માની દરકાર વિના અનંત કાળ વીતી ગયો છતાં મારા ભવભ્રમણનો આરો ન આવ્યો, માટે હવે તો મારો આત્મા આ ભવભ્રમણથી છૂટે એવો ઉપાય કરું', આમ જેને અંતરથી આત્માર્થ જાગે તે આત્મહિતના પ્રયત્ન સિવાય એક ક્ષણ પણ નકામી જવા ન દે. જ્યારે અંતરમાં આવો અપૂર્વ ભાવ ઊગે ત્યારે જ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માર્થીને તો સ્વભાવનો ઉઘમ કરીને પોતાનું હિત કરવું છે. સ્વભાવને ભૂલીને પર-ભાવના પ્રેમના કારણે અહિત થયું હોવાથી હવે તેને સ્વભાવને યથાર્થ સમજીને પોતાનું અપૂર્વ હિત કરવું છે.

જ્ઞાનીઓ જીવને સત્પાત્રદશા પ્રગટાવવા માટે બોધે છે કે 'હે ભવ્ય! જગતની કોઈ રિદ્ધિ, સિદ્ધિ કે સમૃદ્ધિ જેની તોલે આવી શકે એમ નથી એવી તારી આત્મસમૃદ્ધિ અનંત છે, અનુપમ છે, વચનાતીત છે; છતાં તને આત્માની રુચિ કેમ જાગતી નથી? આત્માર્થીપણું પ્રગટાવવામાં તારું વીર્ય કેમ પ્રવર્તતું નથી? આ મનુષ્યભવમાં પુરુષાર્થ નહીં કરે તો મોક્ષમાર્ગ ક્યારે પામીશ? અત્યારે તું અલ્પ દુઃખ પણ સહન કરી શકતો નથી, તો પછી જેના ગર્ભમાં તેનાથી અનંતગણાં દુઃખ પડ્યાં છે એવા આત્મભ્રાંતિરૂપ અંતરરોગને મટાડવાનો ઉદ્યમ તું શા માટે કરતો નથી? ભવભ્રમણનો અભાવ કરવા આ ઉત્તમ માનવદેહ મળ્યો છે, તેને પરિભ્રમણનું જે મૂળ કારણ એવા મિથ્યાત્વમાં વેડફી દેવો યોગ્ય નથી. માટે હે જીવ! આત્મકલ્યાણ સાધવું જ છે એવો નિશ્વય કર. મોક્ષ ઉપર દષ્ટિ માંડીને અપૂર્વ લગનીથી મોક્ષને સાધવા માટે જાગૃત થા. હવે તો મોક્ષને સાધ્યે જ છૂટકો છે એવી ખુમારી પ્રગટાવ. આત્માર્થીપણાની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ ઉપાડી મોક્ષમાર્ગને પામ અને અંતરરોગ મટાડ.'

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'દશા ન એવી જ્યાં સુઘી, સત્સંગે કરી થાય; ત્યાં લગી સાચી યોગ્યતા, કેમ કરી પ્રગટાય. જ્યાં સુધી એવી યોગ્યતા, જીવ લઢે નઢિ જોગ; ત્યાં આગળ ન વધી શકે, હરવા ભવ દુઃખ રોગ. મૂળ રોગ મિથ્યાત્વથી, ગમે વિષયના ભોગ; મોક્ષમાર્ગ પામે નઢીં, કરે અનેક પ્રયોગ. મોક્ષમાર્ગ વિણ જીવને, લેશ ઘટે નહિ શોક; દુઃખદ સ્થિતિ તે અનુભવે, મટે ન અંતર રોગ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૨-૨૨૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૫૩-૧૫૬)

אות האו או את גאון זו ביוג טויא אואר, ה טוא או או או אוו אוו איוצ אוא גא.

ગાથા ૩૯માં કહ્યું કે જ્યાં સુધી આત્માર્થીપણું પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ભૂમિકા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, અર્થાત્ આત્માની પવિત્રતાનો માર્ગ ૫માતો નથી અને તેથી તેનો અજ્ઞાનરૂપ અંતરરોગ મટતો નથી.

આમ, ગાથા ૩૯માં અપાત્ર જીવની દશા બતાવી, વ્યતિરેકથી પાત્રતાનું નિરૂપજ્ઞ કર્યું. હવે આ ૪૦મી ગાથામાં અન્વયથી સુપાત્ર જીવની દશા દર્શાવે છે. આત્માર્થીની દશા પ્રાપ્ત થતાં શું થાય છે તે બતાવી, માર્ગપ્રાપ્તિના ક્રમનો મંગળ પ્રારંભ કરતાં શ્રીમદ્ કહે છે –

'આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુટુબોધ સુણચ; ગાથા તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાચ.' (૪૦) એવી દશા જ્યાં આવે ત્યાં સદ્ગુટુનો બોધ શોભે અર્થાત્ પરિણામ પામે, અર્થ અને તે બોધના પરિણામથી સુખદાચક એવી સુવિચારદશા પ્રગટે. (૪૦)

કોધાદિ કષાય ઉપશાંત થઈ પાતળા પડ્યા હોય, માત્ર મોક્ષની અભિલાષા ભાવાર્થી હોય, સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયાની ભાવના હોય તો સદ્ગુરુના બોધનો આશય યથાર્થપણે સમજાય છે અને તે બોધ અંતરમાં પરિશામ પામે છે. તેથી જ પ્રસ્તુત ગાથામાં કહ્યું કે સત્પાત્રદશા આવ્યા પછી જ સદ્ગુરુનો બોધ '**સુહાય'**, એટલે કે શોભે છે - પરિશમે છે. સત્પાત્ર જીવ સદ્ગુરુના બોધનું અતિશય ઉલ્લાસપૂર્વક, અંતરની પ્રીતિપૂર્વક, અપૂર્વ અહોભાવપૂર્વક શ્રવશ કરે છે. સદ્ગુરુની દેશનાનું અનન્ય રુચિ સહિત કરેલું આ શ્રવશ તેના આત્મામાં પરિશામ પામે છે. જેમ જેમ સદ્ગુરુનો બોધ આત્મામાં પરિશામ પામતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો આત્મા નવપલ્લવિત થતો જાય છે અને મોક્ષસુખને આપનારી ઉત્તમ વિચારશાઓ તેના અંતરમાં પ્રગટે છે. જીવમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને આશ્રયભક્તિનું બળ વધતાં તેને સદ્ગુરુનાં વચનની અપૂર્વતા ભાસે છે અને તેથી સુખદાયક એવી સુવિચારશા પ્રગટે છે.

સુવિચારજ્ઞા એટલે સમ્યક્ વિચારજ્ઞા. સમ્યક્ વિચારજ્ઞામાં એવી સર્વ વિચારધારાઓ સમ્મિલિત કરવી કે જે આત્મવિકાસ સાથે અબાધકપજ્ઞે રહી શકે તથા એવી સર્વ ભાવનાઓ ગણી લેવી જે સાક્ષાત્**પણે કે પરંપરાએ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિનો હેતુ** થાય. તેથી '**સુવિચારણા'**માં ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન, સ્મરજ્ઞ, અનુપ્રેક્ષજ્ઞ, ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ વગેરે સર્વને આવરી લેવાં, કારણ કે આ બધી પ્રક્રિયાઓ ઓછાવત્તા અંશે આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન કરવામાં મદદરૂપ છે. આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુ પાસે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના બોધનું શ્રવણ કરી, અંતર્વૃત્તિ સહિત તેનું અનુપ્રેક્ષણ અને પરિશીલન કરી નિશ્વલપણે આત્મ-સ્વરૂપની પકડ કરે છે. દેહાદિથી ભિન્ન અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરી, અતીન્દ્રિય અને સ્વાભાવિક એવા આત્મિક સુખમાં તે લીન થાય છે. આમ, સુવિચારની શ્રેણીએ ચઢવાથી જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે છે અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે.

હિરોષાર્થ અધ્યાત્મજીવનની પરમ પ્રકર્ષતા આત્માનુભૂતિ વિના ઉદ્દભવી શકતી નથી. **હિરોષાર્થ** આત્મસાક્ષાત્કાર એ અધ્યાત્મજીવનરૂપી મંદિરનો કળશ છે, તો આત્મવિચાર તે મંદિરનું શિખર છે. આત્મવિચાર વિના આત્માનુભૂતિ સંભવિત નથી. સુખદાયક ફળ આપનાર આત્મવિચારણાની યથાવિધિ સાધના કરવા માટે સાધકમાં તથારૂપ યોગ્યતા આવશ્યક છે. તથારૂપ યોગ્યતાના અભાવમાં જ્ઞાનીપુરુષના અત્યંત દુર્લભ બોધને શ્રવણ કરવાનું સદ્દભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં તેનું જીવને માહાત્મ્ય લાગતું નથી. પાત્રતા વિના જીવે અનેક વાર જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો શ્રવણ કર્યા છે, તેને મુખપાઠ પણ કર્યા છે, પણ તેનો વિચાર કર્યો નથી. અનેક વાર જ્ઞાનીપુરુષનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે, પણ આ જીવે તેને યથાયોગ્યપણે ગ્રહણ કર્યો નથી, તે પ્રત્યે લક્ષ જ કર્યું નથી. જ્ઞાનીના બોધ પ્રત્યે જીવનું લક્ષ નહીં થવાથી જ્ઞાનીનાં વચનો તેના હૃદયને સ્પર્શ્યા નથી, અંતરમાં ઊતર્યા નથી. વૈરાગ્ય-ઉપશમ વડે જ્યાં સુધી ચિત્ત આર્દ્ર ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનોનું માહાત્મ્ય લાગતું નથી અને ત્યાં સુધી જ્ઞાનીપુરુષની અમૃતવાણી અંતઃપ્રવેશ પામતી નથી. વૈરાગ્ય અને ઉપશમયુક્ત ચિત્ત હોય તો જ સદ્ગુરુનો બોધ પરિણામ પામ છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'સદ્ગુરુબોધની બોધામૃતધારા - ઉપદેશામૃતધારા જો શિષ્યમાં બોધ-પરિણામરૂપ ફળ પામ્યા વિના નિષ્ફળ વઢી જાય તો શોભે નહીં. બરડ ભૂમિ પરથી લાખો કરોડો ટન પાણી અંતઃપ્રવેશ વિના નિર્ચક નકામું વઢી જાય તો શું કામનું? ભૂમિને આર્દ્ર કરી ભૂમિમાં અંતઃપ્રવેશ કરી વાવેલા બીજને અંકુરિત કરવાયણે પરિણમે તો જ કામનું; તેમ સદ્દગુરુબોધની અમૃતધારા નિષ્ફળ વઢી જાય તો શું કામનું? ચિત્તભૂમિને આર્દ્ર કરી અંતઃપ્રવેશ કરી યોગબીજને અંકુરિત કરે તો જ કામનું. ઉક્ત ગુણસંપજ્ઞ યથાયોગ્ય સત્પાત્ર ધર્મરુચિ જીવની ચિત્તભૂમિમાં સ્થિર રહી આત્મપરિણામી થાય તે જ યોગ્ય ને તે જ શોભે.'^૧

જીવમાં આત્માર્થીના ગુણો પ્રગટ્યા હોય તો જ સદ્દગુરુના બોધનું પરિણમન થાય ૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૧૯૫

୦୦૬

છે. કષાયોથી થતું ભયંકર નુકસાન સમજાયું હોવાથી આત્માર્થી જીવના કપાયો પાતળા પડ્યા હોય છે. તેને માત્ર મોક્ષની અભિલાષા વર્તતી હોવાથી જે ભાવોથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય તેવા ભાવમાં જ તેને રસ હોય છે. તે ભવથી થાક્યો હોવાથી તેની વિષયાસક્તિ મોળી પડી હોય છે. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે તેના હૃદયમાં કૂણા ભાવ હોવાથી અનુકંપા, કરુણા, કોમળતા આદિ ગુણો તેનામાં પ્રગટથા હોય છે. આત્માર્થી જીવમાં કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષની અભિલાષા, ભવનો ખેદ અને પ્રાણીદયા એ ચાર ગુણો પ્રગટથા હોવાથી સદ્ગુરુનો બોધ પરિણમે એવી લાયકાત તેને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદે દર્શાવેલા સત્પાત્રદશાના આ ચાર ગુણોને વૈરાગ્ય અને ઉપશમમાં ઘટાવી શકાય છે. વૈરાગ્ય હોય ત્યાં ભવનો ખેદ હોય છે અને ભવની પ્રતિપક્ષી એવી મોક્ષની અભિલાષા હોય છે તથા ઉપશમ હોય ત્યાં કષાયની ઉપશાંતતા હોય છે અને પરિણામની કોમળતાના કારણે પ્રાણીદયા હોય છે. આ રીતે ચાર લક્ષણોમાંથી 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ્ય' અને 'ભવે ખેદ' એ બે લક્ષણો વૈરાગ્યનું સૂચન કરે છે તથા 'કષાચની ઉપશાંતતા' અને 'પ્રાણીદયા બેવમ અંતર્ગત આવે છે. આમ, શ્રીમદે દર્શાવેલા આત્માર્થીના આ ગુણો વૈરાગ્ય-ઉપશમ પ્રત્યે જ દોરી જાય છે. વૈરાગ્ય-ઉપશમ આત્મપરિણામી થાય તો જ જીવમાં સદ્ગુરુના બોધ આત્મવિચાર ઉદ્ભવે છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે; અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયાદિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) બે મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેનો નિરંતર લક્ષ રાખી તેવી પરિણતિ કરવી ઘટે.'^૧

આત્માર્થી જીવ સંસારના વિષયોથી વિરક્ત હોય છે. તેને વિષયો ક્ષણભંગુર અને સારહીન ભાસતા હોવાથી તેને તે પ્રત્યે અનાસક્ત ભાવ હોય છે. તે વિષયમાં લપેટાતો કે કસાતો નથી. તે આરંભ-પરિગ્રહથી બને તેટલો છૂટવાનો તથા નિર્દોષ અને શુદ્ધ જીવન જીવવાનો અભિલાષી હોય છે. તે પાપરહિત અને ઉજ્બવળ વીતરાગી જીવન જીવવાની ભાવના ભાવતો હોય છે. 'આજે છોડું - હમશાં છોડું' એવી સંસારત્યાગની તીવ્ર ભાવનાપૂર્વક જ્યાં સુધી સંસારમાં રહેવું પડે ત્યાં સુધી રહે છે, પણ એ ઘર-વાસને પારકી વેઠરૂપ માની, હૃદયના પ્રેમ વિના સાંસારિક જવાબદારી પૂરી કરે છે. તે જીવનનિર્વાહ માટે અનિવાર્ય હોય એટલો જ આરંભ કરે છે, પરંતુ તે પણ દુભાતા ચિત્તે અને શક્ય એટલો અલ્પ આરંભ કરે છે. તીવ્ર આરંભવાળાં કાર્યો તો તે સ્વપ્ને પણ ઇચ્છતો નથી. આરંભમુક્ત ત્યાગી જીવોની તે પ્રશંસા કરે છે અને પોતે આરંભ-પરિગ્રહને વહેલામાં વહેલી તકે તજવાની ભાવના રાખે છે. તેના અંતરમાં ચૈતન્ય પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ હોય છે. તેનું ચિત્ત બીજે કશે પણ ચોંટતું નથી. પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં તે

૧- બ્રીમદ્દ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૫૧૬ (૫ત્રાંક-૭૦૬)

ધર્મમાં દઢતા રાખી પ્રાપ્ત દુઃખને ધૈર્યપૂર્વક વેદે છે, આર્ત્તધ્યાનથી ખિન્ન થતો નથી અને વૈરાગ્યને વધારે છે.

વળી, આત્માર્થી જીવ ઉપશમને ધર્મનો સાર સમજતો હોવાથી જ્યાં પણ કષાયવાળું વાતાવરણ હોય ત્યાંથી તે દૂર રહે છે. તે સમજે છે કે કબાયના પરિણામે થતી ચિત્તની થોડી પણ ચંચળ અને મલિન અવસ્થા તેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડખીલીરૂપ બને છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત કષાયથી રંજિત હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વનું અવગાહન થઈ શકતું નથી. કષાયની મંદતા થઈ હોય તો જ આત્મવિચારણા થઈ શકે છે. તેથી તે અનાદિ કાળની વૃત્તિઓના શમનનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે. તે અપક્ષપાતપણે પોતાના દોષો જુએ છે અને સરળપણે તેને સ્વીકારે છે. તેને સ્વદોષરક્ષણના ભાવ થતા નથી, પરંતુ પોતાના દોષો પ્રત્યે નિંદાના તથા ધિક્કારના ભાવ થાય છે. થયેલ કષાયો માટે તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને ફરી ન થાય તે માટે તેનાં પ્રત્યાખ્યાન લે છે. કષાયો ઉત્પન્ન થવાના કારણોની વિચારણા કરે છે અને ફરી ન થાય તેની જાગૃતિ સેવે છે. આ રીતે તે કષાયને શાંત કરે છે. કષાય મંદ થવાથી તેનાં પરિશામ પ્રશસ્ત રહે છે અને તેથી તે દઢતાપૂર્વક ધર્મકાર્ય કરી શકે છે. તેનાં પરિણામ શાંત અને ઉદાર થયા હોવાથી તેને સર્વ જીવોને શાંતિ પ્રદાન કરવાની ભાવના થાય છે. તેને અન્ય જીવોને દુઃખ કે પીડા આપવાની વૃત્તિ થતી નથી. બીજાનું દિલ દુભાય એવી કડવી કે કઠોર ભાષા તે બોલતો નથી. શાંતિથી, મધુરતાથી, કોમળતાથી તે સત્ય અને હિતની વાત કરે છે. તન-મન-ધન વડે અન્ય જીવો પ્રતિ તે ઉપકાર કરે છે. આમ, વૈરાગ્ય-ઉપશમના દઢ અભ્યાસથી આત્માર્થી જીવમાં જાગૃતિ વૃદ્ધિ પામે છે. વૈરાગ્ય સુખાભાસ છોડાવી સત્સુખનો માર્ગ પકડાવે છે અને ઉપશમ દુઃખનાં કારણોને દૂર કરે છે.

આત્માર્થી જીવ આત્માનુભૂતિનું અમૃતપાન અતિશય દુર્લભ જાણી તેના પુરુષાર્થમાં સદા તત્પર રહે છે. તેને સ્વરૂપપ્રાપ્તિની અદમ્ય તાલાવેલી અને અથાગ ઉત્સાહ હોય છે. સ્વકાર્ય મુલતવી રાખવાનું તેની પ્રકૃતિમાં નથી હોતું, પરંતુ સ્વકાર્ય માટે તે હંમેશાં તત્પર હોય છે. સંસારના કોઈ પણ પદની પ્રાપ્તિની કામનાના અભાવપૂર્વક, પૂર્જાતાના સ્પષ્ટ લક્ષપૂર્વક, નિજપરમપદના અત્યંત મહિમાપૂર્વક તેને એકમાત્ર મુક્તિની ઇચ્છા અને તે માટેનો જ ઉદ્યમ હોય છે. તે પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે ઝંપલાવે છે. સંસારની કડાકૂટ છોડી, મોહને તોડીને વિજેતા બનવા કટિબદ્ધ થાય છે. તે અતીન્દ્રિય આનંદનો તીવ્ર ચાહક બને છે. હવે તેને ચૈતન્ય સિવાય બીજે કશે પણ રસ આવતો નથી. તેને એકમાત્ર આત્મપ્રાપ્તિનું જ ધ્યેય રહે છે. આત્માના અનુભવ માટે તેના અંતરમાં તાલાવેલી જાગે છે. અનાદિથી જે વિષય-કષાયોમાં પોતે મગ્ન હતો તેમાં હવે તેને જરા પણ રસ રહેતો નથી. સંસારના ક્લેશ-કોલાહલથી કંટાળેલી અને આત્માને તલસતી તેની પરિણતિ આત્મશાંતિ તરફ વેગપૂર્વક દોડે છે.

આત્માર્થી જીવને આત્મપ્રાપ્તિની આવી ઝંખના હોવાથી તેને સદ્ગુરુના બોધથી પોરસ ચઢે છે. સદ્ગુરુનાં વચનો સાંભળતાં આખો આત્મા ઊછળી જાય એવું શૂરાતન ચઢે છે. તેની સત્પાત્રતારૂપ યોગ્ય ભૂમિકામાં સદ્ગુરુના બોધનું પરિણમન થાય છે અને આત્માના અખંડ અને અવ્યાબાધ સુખને ઉત્પન્ન કરનાર સુવિચારણા પ્રગટે છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમરૂપ સત્પાત્રદશા આવી હોવાથી સદ્ગુરુના બોધ વડે સુવિચારણા પરિપક્વ થાય છે અને તેની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે. પરંતુ આવી યથાર્થ પાત્રતાનો અભાવ હોય ત્યાં શ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે, અથવા તો તેનો નહીંવત્ લાભ થાય છે. સાંભળવાનું કામ સરળ છે, પણ બોધને જીવનમાં ઉતારવાનું કામ કઠિન છે. અપાત્ર જીવને સમ્યક્ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થતી નથી અને તેથી સમ્યક્ ધર્મ તેનાથી હજારો ગાઉ દૂર રહે છે. તે સદ્ગુરુના બોધને પરિણમાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરતો નથી અને વૃત્તિને બહાર જ ભટકાવ્યા કરે છે. ખરેખર તો આનો અર્થ એમ જ થાય છે કે તેણે સદ્ગુરુનો બોધ સાંભળ્યો જ નથી. જે દેશનાનું પરિણામ અંતરમાં ઊગી ન નીકળે તેનું શ્રવણ, શ્રવણ કહેવાય જ નહીં. માત્ર અવાજનાં મોજાં કાનના પડદાને અથડાયાં એટલું જ કાર્ય થયું ગણાય. તીવ્ર વિષય-કષાયની વૃત્તિઓનો રોધ કરી, આત્માર્થીના તથારૂપ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે જો જીવ જાગૃત રહે નહીં તો તેને સદ્ગુરુનો બોધ પરિણમતો નથી.

જ્યારે સત્પાત્રદશા આવે છે ત્યારે આત્માર્થી જીવ 'પોતે કોણ છે? પોતાનું સ્વરૂપ કેવું છે?' વગેરે પ્રકારના વિચારો વિવેકપૂર્વક અને શાંત ભાવે કરે છે. સંસારથી ચિત્તને પાછું વાળીને તે દેવ-ગુરુની ભક્તિમાં લીન રહે છે. પોતાની વૃત્તિઓને આમ તેમ રખડતી રોકીને તેને આત્મવિચારમાં જોડવા મથે છે. અંતરનો માર્ગ શોધવા તે જ્ઞાની પાસે જઈ પોતાના દિલની વેદના ઠાલવે છે અને ચૈતન્યના હિતની રીત સમજવા અત્યંત આર્દ્રભાવે તે સદ્દગુરુને વિનંતી કરે છે કે 'હે પ્રભુ! હવે હું આ સંસારભ્રમણથી થાક્યો છું, હવે મને સંસારસુખ વહાલું નથી લાગતું; સંસારથી છૂટીને મારો આત્મા પરમ સુખને પામે એવો ઉપાય કૃપા કરીને મને બતાવો.' શિષ્યની આવી યાચનાથી પ્રેરાઈને તેમજ તેની યથાર્થ યોગ્યતા જોઈને સદ્દગુરુ તેને વારંવાર બોધદાન કરે છે. પ્રેરણા વડે ઉત્સાહ અને ખુમારી વધારી, તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરાવી, પુનઃ પુનઃ સ્વ-પરનું ભિન્નપણું જેથી ભાસે એવી ચિંતનધારામાં તેના ચિત્તપ્રવાહને જોડી, સ્વમાં સ્વપણું સ્થાપવા અર્થે શિષ્યને પ્રેરિત કરે છે.

સદ્ગુરુ શિષ્યને તેનો આનંદદાયક ચૈતન્યદરબાર દેખાડે છે. તેઓ બોધે છે કે 'હે જીવ! જ્ઞાનચક્ષુ ખોલીને અતિશય મહિમાવંત એવો ચૈતન્યનો દરબાર જો. ચૈતન્યના ભવ્ય દરબારમાં અનંત ગુણો પોતપોતાની શક્તિ સહિત બિરાજી રહ્યા છે. ત્યાં જીવત્વ, સર્વજ્ઞતા, પ્રભુતા, વિભુતા, આનંદાદિ ગુણોના ભંડાર ભરેલા છે. અનંત શક્તિઓ તારા અંતરના ચૈતન્યદરબારમાં શોભી રહી છે. ત્યાં જ્ઞાન-દર્શનના દીવડા ઝગમગી રહ્યા છે. આનંદનાં તોરણ ઝુલી રહ્યાં છે. અનંત શક્તિવાળા ચૈતન્યદરબારમાં પરભાવનો પ્રવેશ નથી. જેમાં કોઈ પરભાવ પ્રવેશી ન શકે એવા મજબુત દરવાજા છે. જેમાં પગ મૂકતાં જ પરમ શાંતિ અનુભવાય, જેના અવલોકનમાત્રથી આત્મા ન્યાલ થઈ જાય તેવા આ આનંદદાયક દરબારમાં સંતો અને સિદ્ધોનાં બેસશાં છે. આવા પરિપૂર્શ શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખ. પામ. અંતરથી હકાર લાવ કે હું આનંદકંદ છું, હું પૂર્શાનંદી છું, હું પરમાનંદી છું, હું નિત્યાનંદી છું, હું નિર્મળાનંદી છું, હું સ્વરૂપાનંદી છું, હું અખંડાનંદી છું, હું સહજાનંદી છું, હું સચ્ચિદાનંદી છું, હું સત્યાનંદી છું, હું તત્ત્વાનંદી છું, હું શ્રદ્ધાનંદી છું, હું જ્ઞાનાનંદી છું, હું ચારિત્રાનંદી છું. તારાં અનંત નિધાન તારા માટે અકબંધ પડ્યાં છે. ક્ષણિક ક્લેશિત પરિણામથી તે ઢંકાઈ ગયાં છે. અનાદિથી દેહાદિમાં સ્વાત્મબુદ્ધિ આદિ મિથ્યા માન્યતાના કારણે તારી પર્યાયમાં સદૈવ મલિનતા અને અપૂર્શતા રહી છે. ત્યાં હવે શુદ્ધાત્માના આશ્રયે નિર્મળતાની અને પૂર્ણતાની રચના કર. તારં અનાદિનં નપુંસકપશું ટાળી સાચું પૌરુષ પ્રગટાવ. જે યળે પળે પર્યાયમાં વિભાવની જ રચના કરે છે, પોતાનું સ્વાધીન સામર્થ્ય વિસારી પરની આધીનતા સ્વીકારે છે એ તો નપુંસક છે. શુદ્ધ, પરિપૂર્શ, ત્રિકાળી, ધ્રુવ જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રય વડે જે સમયે સમયે નિજપર્યાયમાં આત્મપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરે છે તે પુરુષાર્થવંત જ સાચો પુરુષ છે. હે ભવ્ય! નિજપરમાત્માનું અવલંબન લઈ સાચો પુરુષ બન. અનાદિ કાળથી એક સમયની ઊંધાઈમાં તું અટક્યો છે. હવે શુદ્ધાત્માનો આશ્રય કર, તો તારું અનંત સુખ તારી પર્યાયમાં શીધ્રતાથી ઊછળી આવશે.'

આત્મકલ્યાજ્ઞની ઉત્કટ ભાવના ભાવવાથી જેનો દર્શનમોહ મંદ થયો છે તેવા આત્માર્થી જીવને તેના મહત્પુષ્ટ્યના યોગથી જ્યારે સજીવનમૂર્તિ સદ્ગુરુ દ્વારા શ્રુત-સાગરના નિચોડરૂપ બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે આસન્નભવ્ય જીવ તે બોધ પ્રત્યે એકલક્ષપછે, એકધ્યાનપણે, એકલયપણે વર્તે છે. જેમ મોરલીનો નાદ સાંભળતાં જ સાપ આનંદથી ડોલી ઊઠે છે, તેમ પોતાના આત્માના અનંત ગુણોનો મહિમા સાંભળીને આત્માર્થી જીવ આનંદથી નાચી ઊઠે છે. પોતે પૂર્ણ છે, શુદ્ધ છે, આનંદસ્વરૂપ છે એવો પોતાનો મહિમા તે હોંશથી સાંભળે છે. સદ્ગુરુના બોધનો વિશ્વાસ લાવી, અંતરમાં હકાર ઘૂંટીને કહે છે કે 'એ પૂર્ણ સ્વભાવ સિવાય મને બીજું કંઈ જોઈતું નથી.' સદ્ગુરુના બોધથી તેને અપૂર્વ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થતાં ઉત્તરોત્તર ચડતી ભાવશ્રેણીનો તે અપૂર્વ મહિમા પ્રગટે છે. 'આ વચનામૃત મારાં અનાદિનાં દારુણ દુઃખનો અંત લાવવાને સમર્થ છે' એમ તે અપૂર્વ શ્રદ્ધાપૂર્વક માની, અન્ય સર્વ વૃત્તિમાંથી મનને ખેંચી લઈ એ બોધને વિષે જ પરમ પ્રેમે વર્તે છે. કિન્નર આદિ દેવોનાં ગાયનો સાંભળતાં ભોગીઓને જેટલી પ્રીતિ થાય છે, તેના કરતાં પણ અનંતગણી પ્રીતિ ઉપદેશ સાંભળતાં થાય છે, કારણ કે તેમાં રહેલા સામર્થ્યની તેને પ્રતીતિ હોય છે.^૧ આવું થાય ત્યારે અને તો જ બોધ પરિણામ પામે છે, અન્યથા નહીં. પરમ પ્રેમ, અખંડ જાગૃતિ અને પ્રચંડ પુરુષાર્થથી તે જીવની અંતર્મુખતા વધતી જાય છે.

આ રીતે આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુ પાસેથી આત્મસ્વરૂપનો બોધ અંતરની જિજ્ઞાસા-પૂર્વક સાંભળે છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના સમાગમમાં યોગને સ્થિર કરી, તે તીવ રુચિપૂર્વક પોતાના ઉપયોગને સદ્ગુરુના બોધમાં જોડે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ ટઢ થાય છે. સ્વભાવનો અહોભાવ જાગે છે, સાધનાનો સંકલ્પ ટઢ થાય છે અને જાગૃતિ વર્ધમાન થાય છે; જેની સુંદર અસર બોધશ્રવણ સિવાયના બાકીના સમયગાળા ઉપર પણ પડે છે. તે બોધનું માહાત્મ્ય તેના હૈયામાં એવું વસી જાય છે કે જીવનની પ્રત્યેક પળમાં, દરેક વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં એ વણાઈ જાય છે. યોગની પ્રવૃત્તિને ઉદયાનુસાર ચાલવા દઈ તે ઉપયોગને વારંવાર સદ્ગુરુના બોધમાં જોડે છે. બોધથી મળેલ જાગૃતિના બળ વડે આ અભ્યાસ સતત ચાલુ રહે છે. તે બોધને વારંવાર રુચિપૂર્વક વાગોળે છે અને તેથી જેમ જેમ તે વિચાર કરે છે, તેમ તેમ અદ્ભુત ચમત્કારિક ચૈતન્યતત્ત્વ તેને લક્ષગત થાય છે તથા તેમાં જ વધારે ઊંડો ઊતરીને તેનાં ચિંતન-મનનમાં જ તે મગ્ન રહે છે.

સ્વ-પરનો અત્યંત ભેદ લક્ષમાં લઈ, રાગરહિત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય કેવું હોય એ વિષે તે વિચારે છે. પહેલાં જે અશાંતિ અને આકુળતા હતી તે હવે આવી વિચારધારાથી કંઈક ઓછી થતાં તેના પુરુષાર્થને વેગ મળે છે. તે આકુળતા આપનાર શુભાશુભ ભાવોમાંથી ચિત્તને પાછું ખેંચીને ચૈતન્યમાં જોડવા મથે છે અને જેમ જેમ તે ચિત્તને ચૈતન્યમાં જોડવા મથે છે, તેમ તેમ તેની મૂંઝવણ ઘટતી જાય છે તથા આત્માનો ચિતાર તેને સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

સદ્ગુરુના બોધને સૂક્ષ્મપશે વિચારતાં આત્માર્થી દઢ નિર્શય કરે છે કે 'જડ-ચેતન તમામ દ્રવ્યો લક્ષણભેદથી જુદાં છે. જડ અને ચેતન બન્ને સ્વતંત્ર - ભિન્ન દ્રવ્ય છે. મારું કાર્ય તો માત્ર જાણવાનું અને નિજપરિણામ કરવાનું છે. જગતના અન્ય પદાર્થો અને તે પદાર્થોનાં કાર્ય તે મારાં નથી, છતાં તેને મારાં માનું તો સ્વધર્મની મર્યાદા લોપાય અને મિથ્યાત્વરૂપી મહાપાપ થાય. અનાદિથી અજ્ઞાનવશ અન્ય પદાર્થો અને તેનાં પરિણમન પ્રત્યે અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો આપતો આવ્યો છું, એટલું જ નહીં ૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત, 'યોગબિન્દુ', શ્લોક ૨૫૪

'न किन्नरादिगेयादौ, शुश्रूषा भोगिनस्तथा ।

यथा जिनोक्तावस्येति, हेतुसामर्थ्यभेदतः ।।'

પરંતુ તેને નિજ અભિપ્રાય મુજબ ફેરવવાની બુદ્ધિથી અનંતા રાગ-દેષ કરી કરીને હું દુઃખી થયો છું. અજ્ઞાનભાવથી તો મેં અત્યાર સુધી દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ વેદ્યું છે, પણ હવે સદ્ગુરૂના પ્રતાપે એ દુઃખનો આરો આવ્યો છે. મહાભાગ્યે મને સદ્ગુરૂબોધ મળ્યો છે. હવે મને સમજ પડી ગઈ છે કે હું તો માત્ર મારાં પરિણામોનો જ કર્તા છું. મારા આત્મામાં પ્રત્યેક સમયે પરિણમનરૂપ ક્રિયા થાય છે, જેનો કર્તા હું સ્વયં છું. પરિશામરૂપ કર્મને હું પોતે જ કરું છું, મારા વડે જ કરું છું. તે પરિશમન નિરંતર મારી જ શક્તિથી થયા કરે છે. પર સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી, તેથી તેમાં રાગ-દેખ કરવા નિરર્થક છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યની ક્રિયાનો કર્તા તે દ્રવ્ય સ્વયં છે, તો હું નાહકનો પરમાં કર્તા-ભોક્તાપણાનો ભ્રમ સેવું છું. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કશું કરી શકે એમ હોય તો દ્રવ્યસ્વતંત્રતાનો નાશ થઈ જાય. દેહની અવસ્થાઓને હું યથેચ્છ પલટાવી શકું અથવા દેહની અનુકુળ મનાતી પર્યાયોથી મને લાભ કે પ્રતિકુળ લાગતી અવસ્થાઓથી મને નુકસાન થાય છે - આવું માનવું તે નરી મૂર્ખતા છે. માટે મારા અને પરના સ્વાધીનપશાની શ્રદ્ધા કરી, મારા કલ્યાશનો માર્ગ સરળ બનાવું. અજ્ઞાન અને અલ્પ પુરુષાર્થને છેદી હવે શીધ્રમેવ જ્ઞાનરૂપ પરિણમનનો તીવ્ર પુરુષાર્થ સાધું.....' આમ, તત્ત્વવિચાર-પૂર્વક વર્તવાથી જગતમાં થતા અન્ય ફેરફારો પ્રત્યે હવે તેને કાંઈ પણ લેવા-દેવાની વૃત્તિ કે સુખ-દુઃખની વૃત્તિ રહેતી નથી, એટલે ક્લેશ-કષાયથી છૂટવાનું સહજ બની જાય છે. વળી, તે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપનો અચિંત્ય મહિમા વિચારી પોતાના ઉપયોગને સ્વ-આત્મા તરફ વાળવાનો પુરુષાર્થ કરે છે અને બાહ્ય તરફ ઝુકતી પરિશતિને પાછી વાળે છે. શાંતિ અનુભવવા માટે પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ પોતાના ઉપયોગને દોરી જાય છે, કારણ કે નિજાત્મા સિવાય બહાર કશેથી પણ શાંતિ મળશે નહીં એની તેને ખાતરી થઈ છે. જેમાં શાંતિ નથી એવા જગતના તમામ પદાર્થો સાથે તેને કંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. તેને તો તેના આત્મા સાથે જ પ્રયોજન રહે છે. પર-દ્રવ્યોમાંથી સુખ-શાંતિ મેળવવાની વિપરીત ચેષ્ટા ત્યાગી, તે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે.

પૂર્વે કરેલી બાહ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિથી તેની અંતરની પરિશતિમાં કોઈ પરિવર્તન આવ્યું ન હતું, પરંતુ હવે ચિંતનની દિશા બદલાતાં તેની દશામાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ફેરફારો થાય છે. શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિની વિધિ યથાર્થપણે સમજાયા પછી અંતરની પરિશતિ માર્ગ બદલ્યા વિના રહે નહીં. પરિશતિનો સ્વભાવ છે કે જેનો મહિમા લાગે ત્યાં દોડી જાય. સદ્ગુરુએ આપેલ બોધના ચિંતન દ્વારા સ્વભાવ અને વિભાવનાં લક્ષણ નક્કી કરી, બન્નેને ભિન્ન જાણ્યા પછી અદ્ભુત, ગંભીર, શાંત સ્વતત્ત્વનો અચિંત્ય મહિમા સમજાતાં પરિણતિ સ્વયમેવ અંદર ઢળે છે. 'મારું સ્વરૂપ શુદ્ધ હોવાથી તેને અન્ય કોઈ વસ્તુ સાથે સંબંધ નથી; હું સદૈવ એક ચૈતન્યમાત્ર છું, અખંડ આનંદકંદ છું, સુખધામ અને જ્ઞાનસાગર છું, ચૈતન્યનો ફુવારો છું, સત્-ચિત્-આનંદમય છું; પછી બીજાનું મારે શું કામ?' આવી રીતે નિજસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને પરિણતિ અન્ય વિકારી ભાવો તરફથી પાછી ફરી જાય છે - જુદી પડી જાય છે.

આત્માર્થી પોતાના હૃદયમાં સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન સતત ઘૂંટ્યા કરે છે. પ્રત્યેક કાર્ય વખતે તથા પ્રસંગ વખતે ચૈતન્યરસનો મહિમા અંદર ઘોળાયા કરતો હોવાથી તેની અસર બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં પણ જણાવા માંડે છે. વ્યવહાર પ્રસંગથી અલગ રહી, અંતરમાં જ્ઞાન અને રાગની ભિન્નતાને અનુભવવાનો તે વારંવાર પ્રયત્ન કરે છે. હર્ષ-શોકના બાહ્ય પ્રસંગોમાં પહેલાં તીવ ગતિએ જોડાઈ જતી વૃત્તિઓ હવે શમવા માંડે છે. ચિંતનની દિશા વારંવાર ચૈતન્ય તરફ વળ્યા કરે છે, તેથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં તેનું ચિત્ત ઉદાસ બનતું જાય છે - જાણે ખોવાયેલું રહ્યા કરે છે. કશામાં તે રસપૂર્વક જોડાઈ શકતો નથી.

આમ, પ્રાપ્ત થયેલ બોધનું સતત ૨ટજ્ઞ અને ઘોલન કરવાથી તેને સુખદાયક સુવિચારદશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વે તેને અનેક વાર સત્નું શ્રવણ કરવાનો અવસર મળવા છતાં, તેનું માહાત્મ્ય ન હોવાના કારણે અથવા તો અલ્પ કે નહીંવત્ પુરુષાર્થને કારણે તે અટકી ગયો હતો. પરની પરીક્ષામાં તથા પરની પ્રાપ્તિની કળાઓમાં પ્રવીશ બની, તેણે તેમાં જ પોતાનો સર્વ કાળ વેડફ્રયો હતો, પરંતુ સુવિચારણા કે જે દારા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પુરુષાર્થ કર્યો ન હતો. હવે બોધની સતત વિચારણા કરવાથી ઉત્તરોત્તર ઊંચી ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે. સુવિચારણા તેના અનાદિથી ચાલતા સર્વ દુઃખોના દાતા એવા ભવચક્રને સર્વ દુઃખોના છેદક એવા મોક્ષચક્રમાં પરિવર્તિત કરે છે. અગ્નિ જેમ ઘાસના મોટા ઢગલાને તુરંત બાળીને રાખ કરી દે છે, તેમ આત્મપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ કર્મના ગંજને સુવિચારણારૂપી અગ્નિ અલ્પ કાળમાં બાળીને ભસ્મ કરી દે છે. માટે આત્મપ્રાપ્તિ અર્થ અખંડ ધારાએ સુવિચારણાનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. શ્રીમદ્ લખે છે –

'ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો ચોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં નિત્ય શાશ્વત સુખસ્વરૂપ એવું આત્મજ્ઞાન થઇ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ થાય છે.'^૧

સદ્ગુરુના બોધનો વિચાર, તેનું જ સ્મરણ, તે સ્મરણની નિરંતરતા અને તેથી અન્ય ભાવનું વિસ્મરણ થતાં આત્માર્થીની વૃત્તિ ચૈતન્યસત્તામાં સ્થિર થાય છે. આત્માર્થી જીવ ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસ વડે વારંવાર પોતાના નિર્ણયને ઘૂંટે છે. જેમ તેજાબ વડે કંચન અને કથીરને જુદાં કરવામાં આવે છે, તેમ આત્માર્થી જીવ ભેદજ્ઞાન વડે દેહ, કર્મ અને રાગાદિ ભાવોને સ્વસ્વરૂપથી જુદાં જાણે છે. આ ભેદજ્ઞાનની સહાયથી કર્મો વ- 'થ્રીમદ્ રાજચંદ્ર', છઢી આવૃત્તિ, પૃ.૪૫૩ (પત્રાંક-૫૭૦) આત્મપ્રદેશથી જુદાં થઈ ખરી પડે છે. વીખરાઈ જાય છે અને આત્મા નિર્મળ બનતો જાય છે. જેમ જેમ તેનો ભેદજ્ઞાનનો રસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ બીજી વાતોમાં તેનો રસ ઓછો થતો જાય છે. આત્મામાં અનન્ય પ્રેમ જાગવાથી વિષયાસક્તિ ભસ્મ થઈ જાય છે. બીજી કંઈ પણ અપેક્ષા નહીં રાખતાં સઘળેથી પ્રીતિ સંકેલીને તે એક આત્મામાં જ તન્મય બને છે. તેને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે એકતાર ભક્તિ જાગે છે. પહેલાં ઘડીમાં અહીં અને ઘડીમાં તહીં જતી વૃત્તિ હવે ક્ષણ પણ બીજે નહીં જતાં આત્મામાં વસે છે. બીજા સર્વે પ્રત્યે સ્વાભાવિકપણે વૈરાગ્ય આવે છે, આત્માથી વિશેષ પ્રીતિનું બીજું સ્થાન નથી રહેતું. આત્મામાં જ ડુચિ અને રસ હોવાથી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં કેટલો વખત ગયો એનો લક્ષ પણ રહેતો નથી. સ્વરૂપનાં રસ અને રુચિ વડે સ્વભાવનો પુરુષાર્થ થવાથી સમય તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી. રુચિ જ્યાં હોય ત્યાં પુરુષાર્થ સહજ વળ્યા કરે છે. અંતરમાં આત્માના હિતની જરૂરિયાત લાગી હોવાથી પુરુષાર્થ થયા વિના રહેતો નથી. તેની વૃત્તિ સ્વરૂપના અભ્યાસમાં જ લાગેલી રહે છે. અંતરમાં આત્મસ્વભાવની લગની, એને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી ખટક, એનું ઊંડું ઘોલણ નિરંતર રહેતાં હોવાથી એના ઉલ્લેખમાત્રથી રોમેરોમમાં આનંદ ઉલ્લસે છે અને તે દિવસ-રાત એની પાછળ લાગી જાય છે. નિરંતર આત્મભાવના કરવાથી અધ્યાત્મરસ ઘટ્ટ થતો જતો હોવાથી આત્મજાગૃતિ સહજ અને સતત રહે છે. ચૈતન્યરસ જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે ઉપયોગ સૂક્ષ્મ વિકલ્પથી પણ જુદો પડીને ઇન્દ્રિયાતીત આંતર સ્વભાવમાં અભેદરૂપ થાય છે, એટલે કે નિર્વિકલ્પ થાય છે. આવી નિર્વિકલ્પ દશામાં અપૂર્વ આનંદ અને અપાર શાંતિ વેદાય છે. જેમ વીજળી તાંબાના તારની અંદર ઊતરી જાય છે, તેમ સુખદાયક એવી સુવિચારણાના અભ્યાસથી પૂર્ણાનંદ પ્રભુ પર્યાયમાં ઊતરી આવે છે, અર્થાતુ સાક્ષાતુ અનુભવદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, આત્માર્થી જીવમાં આત્મપ્રાપ્તિની રુચિ, ખટક, ઝૂરજ્ઞા હોય છે. તેનામાં પુરુષાર્થની ધગશ હોય છે. ઘડી ઘડીમાં તેની રુચિની દિશા પલટાતી નથી. તેનો નિર્ણય પાકો હોય છે. નિશ્ચયની ખામી હોય ત્યાં પુરુષાર્થ ઊપડતો નથી અને તેથી જીવ નિષ્ફળતાને જ વરે છે. સાચો સાધક તો સિંહ જેવો હોય છે. વનનો રાજા સિંહ વારંવાર ઊઠ-બેસ કરતો નથી અને ઊઠે છે ત્યારે એવો ઊઠે છે કે કામ કરીને જ બેસે છે. તેવી જ રીતે આત્માર્થી જીવે ડામાડોળ વૃત્તિ તથા મંદ વીર્યને છોડી દઢ મનોબળ ધારજ્ઞ કર્યું હોવાથી, ઉગ્ર વીર્યના સથવારે પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડીને જ તે જંપે છે. સાધક જ્યારે ઉત્સાહરૂપી શંખ ફૂંકી સ્વભાવને મેળવવા તથા અજ્ઞાનને છેદવા રજ્ઞે ચડે છે, ત્યારે ત્યાં તેનો વિજય જ થાય છે. સ્વરૂપમાં જવાની હોંશ અને તાલાવેલી હોવાથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ માટે ઝાઝી પ્રતીક્ષા કરવી પડતી નથી. તે સુવિચારજ્ઞા દ્વારા પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને પર્યાયમાં પોતાની સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રભુતા પ્રગટાવે છે અને ચૈતન્યના શાંત રસનો - આનંદરસનો અનુભવ કરે છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'આવે જ્યાં એવી દશા, શુદ્ધાશયથી સઘ; સદ્ગુરુ યોગે ભક્તિથી, વચનામૃત અનવઘ. આત્મશાંતિ કર સુખદ એ, સદ્ગુરુબોધ સુઢાચ; જેમ તાવ ઉતર્યા પછી, જમવાની રુચિ થાય. યથાવિધિ સદ્ગુરુ થકી, મળે બોધ હિતકાર; તે બોધે સુવિચારણા, સહેજે ચિત્ત મજાર. નિર્મળ નિઃસંશયપશું, નિર્ભયતા પણ થાય; અનુક્રમેથી અસંગતા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાચ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧પ૭-૧૬૦)

אוז אוז ל אז נעמו אניו, ראו אוז ליהר אות, בי דווה צוע אוצ עי, עוה ער נקעונו.

ગાથા ૪૦માં કહ્યું હતું કે જ્યારે આત્મામાં તથારૂપ યોગ્યતા આવે છે ત્યારે ભૂમિકા સદ્વુરુબોધ શોભે છે, એટલે કે પરિશામ પામે છે અને તે બોધના આધારે સુખદાયક એવી સુવિચારણા પ્રગટે છે; અર્થાત્ જીવમાં પ્રથમ મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થતાં સત્પાત્રતારૂપ ભૂમિકા તૈયાર થાય છે અને પછી તે સત્પાત્રતારૂપ ભૂમિકામાં સત્પુરુષનાં પરમાર્થવચનોનું પરિણમન થતાં સુવિચારદશાનું પ્રગટવું થાય છે.

આમ, ગાથા ૪૦માં આત્માર્થી જીવમાં સુવિચારદશા કેવી રીતે પ્રગટે છે તે દર્શાવી, શ્રીમદ્દ હવે ગાથા ૪૧માં સુવિચારદશાનું ફળ શું હોય છે, અર્થાત્ સુવિચારણા પ્રગટ્યા પછી શું થાય છે તે દર્શાવતાં કહે છે –

ગાથા

'જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ જ્ઞાન; જે જ્ઞાને ક્ષચ મોઢ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ.' (૪૧)

અર્થા સુવિચારદશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, અને તે જ્ઞાનથી અર્થ મોઢનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે. (૪૧)

સદ્ગુરુના ઉપદેશની સતત વિચારણાથી આત્માર્થી જીવ સત્સ્વરૂપની યથાર્થ <u>ભાવાર્થ</u> માન્યતા કરે છે. સત્સ્વરૂપની ખોજની અભીપ્સા તીવ થતાં દર્શનમોહનો રસ મંદ થાય છે અને અધ્યાત્મરસ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે. આત્મપ્રાપ્તિની તીવ્ર રુચિના પ્રતાપે તે વિચારપૂર્વક ભેદજ્ઞાનનો પ્રયાસ ચાલુ કરે છે. વિભાવના નિષેધપૂર્વક તથા સ્વભાવનો આદર કરવારૂપ ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસથી પરિણામના પ્રવાહની દિશા બદલાય છે. તેને આત્મતત્ત્વનો અપૂર્વ મહિમા જાગે છે. વારંવાર પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપનો લક્ષ કરતાં સ્વરૂપનો રસ ઘૂંટાઈને ઘટ્ટ થતો જાય છે. આ સ્થિતિમાં સ્વભાવની અનન્ય ડુચિ અપૂર્વ ભાવ સહિત પ્રગટ થાય છે અને દર્શનમોહનો ક્ષય થઈ નિજજ્ઞાન - આત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે. આત્માર્થી જીવ આત્માનુભવી પુરુષનાં વચનના અવલંબને આત્મભાવનારૂપ આત્મલક્ષને એકાગ્રપશે નિરંતર આરાધીને પ્રત્યક્ષ આત્મદર્શન પામે છે.

આમ, દર્શનમોહ વ્યતીત થવાથી આત્માર્થી જીવને આત્મજ્ઞાન થાય છે અને દેહથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં વૃત્તિની સ્થિરતાથી, રમણતાથી તે સ્વાનુભવના અમૃતરસનો આનંદ આસ્વાદે છે. તેની મધુરતા મનમાં એવી તો વસી જાય છે કે તે અનુભવરૂપ અમૃતરસનો આસ્વાદ નિરંતર અભંગપણે સતત ચાલુ રહે અને એ જ આત્મસ્થિરતાના અખંડ આનંદમાં નિરંતર રહેવાય એવી ભાવના રહે છે. કપાય-નોકષાયરૂપ ચારિત્રમોહ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવે મંદ પડ્યો હોવા છતાં આત્મસ્થિરતામાં તે વિઘ્નરૂપ હોવાથી તેને ક્ષીણ કરવા અર્થે - તેને નિર્મૂળ કરવા અર્થે આત્મજ્ઞાની નિરંતર ઉદ્યમી રહે છે. નિજજ્ઞાનના પ્રતાપે હવે તેમને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઊઠતાં પરિણામ પોતાનાં નહીં પણ પારકાં લાગે છે અને ભેદજ્ઞાનની પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રહેવાથી તે પરિણામ ઘટતી જતી સ્થિતિવાળાં હોય છે. આત્મજ્ઞાનના બળે મોહ ક્રમશઃ ક્ષીણ થાય છે, ઉદાસીનતા વર્ધમાન થાય છે, અપ્રમત્ત સંયમવાળી દશા પ્રાપ્ત થાય છે, ક્ષપક શ્રેણીએ આરૂઢ થવાથી મોહનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં અન્ય ત્રણ ઘાતી કર્મોનો -જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો પણ નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે અને ત્યારપછી અઘાતી કર્મોનો નાશ થતાં નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સાદિ-અનંત કાળ સુધી અનંત સમાધિસુખ વેદાય છે.

વિશેષાર્થ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે મોહનો ક્ષય અનિવાર્ય છે. તે મોહ દર્શનમોહ વિશેષાર્થ અને ચારિત્રમોહ એમ બે પ્રકારે છે. દર્શનમોહ ગયા પહેલાં ચારિત્રમોહ નિર્મૂળ થઈ શક્તો નથી. વૃક્ષનાં પાન, ડાળી, થડ ઇત્યાદિ કાપવા છતાં જો તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવામાં ન આવે તો વૃક્ષ ફરી ફૂટી નીકબે છે; તેવી રીતે પાન, ડાળી કાપવારૂપ યમ, નિયમ ઇત્યાદિ કરવા છતાં જો આત્મજ્ઞાન વડે દર્શનમોહરૂપી મૂળનો નાશ કરવામાં ન આવે તો જન્મ-મરણાદિરૂપી સંસારવૃક્ષ વધતું જ રહે છે. યમ-નિયમાદિ સાધનો તો અનંત કાળમાં અનંત વાર કર્યાં છે, પરંતુ જીવે સદ્દબોધના ઉત્તમ શસ્ત્ર વડે તે સંસારવૃક્ષનો મૂળમાંથી નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ અર્થે ઉપયોગશૂન્ય અને ભાવરહિત બાહ્ય ક્રિયાકાંડ અનંત વાર કર્યા છે, પરંતુ તેથી તેનાં જન્મ-મરણનો અંત આવ્યો નથી. દર્શનમોહનો ક્ષય કર્યા વગર જન્મ-મરણની સાંકળ તૂટી શક્તી નથી અને પરિણામે ભવભ્રમણ ચાલુ રહે છે.

સંસારવૃક્ષનો ક્ષય કરવા ઇચ્છનાર આત્માર્થી જીવને સમજાય છે કે દર્શનમોહને જીતનાર આત્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાની એવા સદ્ગુરુના આશ્રયે પ્રગટ થાય છે. અનાદિના વિપરીત અભિપ્રાયને સવળો કરવા માટે સદ્ગુરુનું શરણ અત્યંત આવશ્યક છે. આત્મ-દર્શનપૂર્વક વિચરતા એવા અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન જ્ઞાનીપુરુષનાં દર્શન, સમાગમ અને સદ્બોધનું અપૂર્વ પ્રેમે આરાધન એ જ મોહને ક્ષય કરવાનો સદુપાય છે. સત્ની જિજ્ઞાસા અત્યંત વર્ધમાન થતાં તેને સમજાય છે કે મહાબળવાન મોહ પોતાની મેળે જીતી શકાય તેમ નથી. જેમણે મોહનો પરાજય કરી નિજજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે અને ત્રણ લોકમાં સારરૂપ આત્મસુખ જેઓ આસ્વાદી રહ્યા છે, તેવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું શરણ એ જ મોહક્ષય કરવા માટે ઉત્તમ બળવાન નિમિત્ત છે. વિવેકી પુરુષ ઉપરની નિર્ભરતા એ જ સ્વવિવેકના પ્રાગટ્યનો સરળતમ માર્ગ છે. શ્રી જિનવરપ્રણીત શાસ્ત્રો ઉપકારી છે, પરંતુ જે જીવમાં વિવેકની શૂન્યતા અથવા મંદતા છે, તેને શાસ્ત્ર યથાર્થપણે સમજાતાં નથી. તેમાં આવતાં વિરોધાભાસી કથનોથી તે મૂંઝાઈ જાય છે, તેથી તેમાંથી માર્ગ મળી શક્તો નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની એ મહત્તા અને પરમ ઉપકારિતા છે કે તેઓ પરમશ્રુત છે, તેમની અપૂર્વ વાણીમાં કોઈ નય દુભાતો નથી, વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ પરિજ્ઞાન કરી તેઓ જણાવે છે, તેથી તેમના બોધના દઢ આશ્રયે નિઃશંકપણે અને નિર્ભયપણે આત્મકલ્યાણના પંથે આગળ વધી શકાય છે. તેથી જ આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરુના અમૃત સમાન શાંતરસપ્રધાન સદ્બોધની વિચારણા અને આરાધના દારા આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેનો સત્પુરુષાર્થ કરે છે.

સત્પાત્રદશાવાન આત્માર્થી જીવને જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો બોધ સદ્ગુરુમુખેથી શ્રવશ કરવાનો સુઅવસર સાંપડે છે ત્યારે તેને અપૂર્વ ભાવ જાગે છે અને અંતરમાં ઉમળકો આવે છે. આત્મસ્વરૂપનું વર્શન સાંભળતાં પોતાનામાં પણ તેવો જ સુખ, શાંતિ, આનંદ અને પ્રભુતાનો ચૈતન્યખજાનો ભર્યો છે એવી ખાતરી થતાં તે ઉલ્લસિત થઈ જાય છે અને પોતાના આત્મા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ જાગે છે. કલ્યાણકારી બોધ વડે આત્મસ્વરૂપ સમજાવનાર સદ્ગુરુનો અનહદ ઉપકાર તેને લક્ષગત થાય છે. પોતાના આવા આત્મ-સ્વરૂપને અનુભવવાની તેને લગની લાગે છે. તેને આત્માનો અપાર મહિમા ભાસે છે અને આત્માનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવવા તે ઉત્સુક થાય છે.

આત્માના ખરા મહિમાપૂર્વક તે સુવિચારશાનો અભ્યાસ આદરે છે. 'હું કોશ? પર કોશ? માર્ડુ હિત શું? મારું અહિત શું?' - આદિ વિષયો ઉપર તે ગૂઢ ચિંતન કરે છે. તેને આત્માનો રસ પીવાની એવી ધગશ લાગે છે કે આત્માર્થની સિદ્ધિમાં બાધક એવાં અહિતકારી પરિણામોને તે મક્કમતાપૂર્વક છોડે છે. 'આત્માનું સ્વરૂપ શું? લક્ષશ શું? કાર્ય શું?' તેનો વિચાર કરીને તે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્જાય કરે છે. સદ્બોધની વિચારશાથી તેની વિપરીત માન્યતા દૂર થાય છે અને તેને સમજાય છે કે 'જેવું શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સર્વજ્ઞ ભગવાને જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું, પ્રકાશ્યું; તેવું જ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ પરમ-કૃપાળુ સદ્દગુરુએ જોયું, જાણ્યું, આનુભવ્યું, પ્રકાશ્યું છે અને મારું મૂળ સ્વરૂપ પણ તેવું જ છે. હું એક, અરૂપી, શુદ્ધ, શાશ્વત, અચિંત્ય, અનંત ગુણોથી ભરેલો, માત્ર જાણવા-જોવાવાળો, પરથી ભિન્ન અને સ્વથી અભિન્ન, સ્વતંત્ર, સ્વાધીન, સત્ એવો આત્મા છું. આ સિવાય મારું કંઈ નથી. અત્યારે દેહાકારે દેહરૂપી ઘરમાં છું, છતાં મારે અને દેહને કશી લેવા-દેવા નથી. તે જુદો અને હું જુદો. અમે બન્ને ત્રિકાળ વિજાતીય દ્રવ્યો છીએ. દેહ અનંત પરમાણુઓનો પિંડ, અનિત્ય સ્વભાવવાળો; જ્યારે હું એક સ્વતંત્ર સ્વાધીન ચૈતન્યમૂર્તિ નિત્ય સ્વભાવવાળો. ત્રશે કાળમાં ક્યારે પણ દેહ અનિત્ય મટી નિત્ય નહીં થાય અને હું નિત્ય મટી અનિત્ય નહીં થાઉં. હું કર્તા-ભોક્તા મારા સ્વભાવનો, મારા ગુણોની ક્રિયાનો; પણ પરનો કે પરના ગુણોની ક્રિયાનો તો નહીં જ. તેવી જ રીતે પર પણ મારા સ્વભાવ કે ગુણોની ક્રિયાનો કર્તા કે ભોક્તા ન બની શકે. આ જ યથાર્થ છે. આ જ મારે માન્ય છે. તેનાથી વિપરીત કલ્પના, માન્યતા તે સર્વ ભ્રમ છે, મિથ્યા છે. જ્ઞાનાદિ સ્વગુણો સહિત અને અન્ય સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન, કર્મ-નોકર્મથી જુદો, રાગાદિ વિકારી ભાવોથી પણ જુદી જાતનો એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય, આનંદકારી, અનંત ચૈતન્યલક્ષ્મીવાન હું છું' – એમ નિજસ્વરૂષની વિચારણામાં તે ઊંડો ઊતરતો જાય છે. પિતાની ચૈતન્યવસ્તુના ઊંડા ચિંતન દ્વારા નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે.

આત્માર્થી જીવ જ્ઞાયકસ્વભાવના લક્ષે સુવિચારધારામાં, સ્વરૂપધ્યાનમાં સ્થિત રહેવા માટે ઉદ્યમી થાય છે. તે નોકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મથી ભિન્ન એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને લક્ષમાં લઈને સ્વ-પરનં ભેદવિજ્ઞાન કરે છે.^૧ તે વિજ્ઞાનધન સ્વભાવને લક્ષમાં લઈ: પોતાને જડ શરીર, બાહ્ય સંયોગો, સ્ત્રી, પુત્ર, મિલકત આદિ નોકર્મોથી ભિન્ન જાણી; તે સર્વમાંથી પોતાપશાની દષ્ટિ હટાવી લે છે. સંયોગોને હવે તે તુચ્છ સમજે છે અને તે સંયોગોથી પોતે ભિન્ન છે, સાચી શાંતિ પોતાના અંતરમાં જ છે - પોતાના આત્મામાં જ છે એમ તેને ભાસે છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય આદિ આઠ દ્રવ્યકર્મોને હવે તે પોતાનાં માનતો નથી. હવે તેનું લક્ષ ત્યાંથી ખસીને ચેતનમૂર્તિ આત્મામાં જ ઠરે છે. 'દ્રવ્યકર્મ તો જડ છે, તે મારાં કેમ હોઈ શકે? હું તો ચેતન છું' - એવો તેને નિર્ણય થાય છે. છેવટે ભાવકર્મ એટલે કે શુભાશુભ ભાવો, જેને અત્યાર સુધી અજ્ઞાનથી પોતાના માન્યા હતા તે પણ હવે તેને ચૈતન્યથી જુદા સમજાય છે અને વિકારરહિત એવા આત્મતત્ત્વને પકડવાની તેને ધૂન લાગે છે. જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માને લક્ષમાં લઈ તેનો અનુભવ કરવાનો તે પુરુષાર્થ કરે છે. 'હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યથન છું, સ્વપરપ્રકાશક છું' - એવા ભાવ અને એવી સમજ સાથે તે અંદર ને અંદર ઊતરતો જાય છે અને આત્માના જ વિચારોમાં તે લીન રહે છે. આ રીતે જેમ જેમ તે ઊંડો ઊતરતો જાય છે, તેમ તેમ તેને સાચા આનંદની ઝાંખી થતી જાય છે. અનાદિથી દેહાદિમાંથી અને રાગાદિમાંથી મળેલ 'સુખ'ના વિશ્વાસમાં તિરાડ પડે છે. અંતરપરિષ્રામનના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી તેને સમજાય છે કે એ 'સુખ' કલ્પિત હતું. રાગ સ્વયં દુઃખરૂપ હોવા છતાં ભ્રમણાથી તેને તેમાં સુખ લાગતું હતું. હવે અંતરંગ નિર્મળતા તથા અવલોકન

૧- જુઓ : આચાર્યશ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત, 'સમાધિતંત્ર', શ્લોક ૭૯
 'आत्मानमन्तरे दृष्ट्वा दृष्ट्वा देहादिकं बहि: ।

तयोरन्तरविज्ञानादभ्यासादच्युतो भवेत् ।।'

પદ્ધતિના કારશે તેને રાગમાં આકુળતા જણાય છે. તેને વિશ્વાસ આવે છે કે આનંદનો અગાધ સમુદ્ર પોતાનામાં જ ભર્યો છે. આમ ફરી ફરીને, મંથન કરી કરીને, પોતાના આત્મા સંબંધીના નિર્ણયને તે પાકો કરે છે.

પહેલાં જીવ પરવસ્તમાં અને રાગમાં અહંબુદ્ધિ કરતો હતો, તે હવે વિચાર દ્વારા પોતાના ચૈતન્યપુંજમાં અહંબુદ્ધિ કરતો થાય છે. 'હું ચિદાનંદ છું, શુદ્ધ છું, બુદ્ધ છું' એવા નિર્મળ વિચારો કરે છે. તેની વિચારધારા ક્ષણે ક્ષણે આત્મસન્મુખ થતી જાય છે. શાસ્ત્રવાંચન, સદ્ગુરુબોધ તથા અંતરમાં પોતાના જ્ઞાનવિચારના ઉદ્યમ વડે તેને પોતાનું આત્મજ્ઞાનરૂપી કાર્ય કરવાનો હર્ષ અને ઉત્સાહ હોય છે. જ્યાં સુધી અનુભવ ન થાય ત્યાં સધી આત્મસ્વભાવના મહિમાપૂર્વક ઊંડા તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કર્યા જ કરે છે. સ્વરૂપની અપર્વ જિજ્ઞાસાસહ નીકળેલો આત્માર્થી જીવ સદ્ગુરૂના બોધના આધારે યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય કરીને પોતાના ઉપયોગને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વાળતો જાય છે. પોતાનાં જ્ઞાન, ઉત્સાહ, શક્તિ - પોતાના સર્વસ્વ વડે આત્માર્થ સાધવા તત્પર થાય છે. જેમ જેમ તેને આત્માનો મહિમા ભાસતો જાય છે, તેમ તેમ જગતના પદાર્થો પ્રત્યે તે ઉદાસીન થતો જાય છે. તેની રહેણીકરણી તથા વિચારધારા એક આત્મવસ્તુ તરફ જ કેન્દ્રિત થતી જાય છે. તે પોતાના પરિણામને વારંવાર આત્મસન્મુખ વાળવા પ્રયત્ન કરે છે. તેને આત્મા સિવાય બીજે બધે નીરસતા લાગે છે. તે દર્શન-પૂજન, સ્વાધ્યાય-ચિંતન, ગુરુસેવા, દયા-દાન વગેરે કાર્યોમાં જ રત રહે છે અને તેમાં પણ પોતાને આત્મા કઈ રીતે સમજાય, તે જ મુખ્ય ધ્યેય હોય છે અને તેવી આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે સતત પુરુષાર્થ કરે છે.

આત્માના ચિંતનમાં તેને આનંદતરંગ ઊઠે છે અને તેના રોમે રોમ ઉલ્લસિત થાય છે. જો કે હજી સવિકલ્પદશા છે, છતાં તેને સ્વભાવના મહિમાનું લક્ષ વધતું જાય છે અને તે શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષે અધિકાધિક સ્વભાવ તરફ આગળ ને આગળ વધતો જાય છે. આત્મસાધનાના પંથે તેનો પુરુષાર્થ વેગ પકડે છે. તે હવે સ્વભાવને પકડવા માટે એકાંતમાં શાંત ચિત્તે વારંવાર અંતર્મંથન કરે છે - એક જ વિચારની ધૂનમાં રહે છે, 'અહો! મારી ચૈતન્યવસ્તુનો કોઈ અચિંત્ય અને અપૂર્વ મહિમા છે. એની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિને રાગનું કોઈ આલંબન નથી. પૂર્વે અનંત વાર શુભ ભાવો કર્યા છતાં આ ચૈતન્યવસ્તુ લક્ષમાં ન આવી. રાગથી પર એવી આ ચૈતન્યવસ્તુ એવી અદ્ભુત ચીજ છે કે જેની સન્મુખ થવાના વિચાર પણ અપૂર્વ શાંતિ આપે છે, તો તેનું સાક્ષાત્ વેદન કેવું હશે!' આમ, અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નિજચૈતન્યવસ્તુને મેળવવા તે પુરુષાર્થ કરે છે અને પોતાના મનનાં બધાં પરિણામને શાંત કરીને તે આત્મભાવનામાં એકાઅ થાય છે. આ પોતાના આત્માનું ભેદજ્ઞાન કરે છે અને અંતર તરફ ઢળે છે.

તત્ત્વનિર્શય એ વિકલ્પાત્મક ભૂમિકા છે, પરંતુ એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી આગળ વધવામાં વિકલ્પ સહાયકારી થઈ શકતા નથી. જો જીવ વિકલ્પમાં એકતા કરીને તેના જ વેદનમાં અટકી જાય, વિકલ્પથી જુદો પડીને સ્વભાવના વેદનમાં ન આવે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતું નથી. સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધાત્માને આશ્રયે પ્રગટે છે, વિકલ્પના આશ્રયે નહીં. પ્રારંભની ભૂમિકામાં પ્રમાણાદિના કે પર્યાયાદિના કે ગુણ-ગુણીના વિકલ્પો વડે આત્માનો નિર્હીય કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, કલ્યાણકારી પણ છે, પરંતુ ઉપયોગ વિકલ્પ સહિત સ્વરૂપમાં પ્રવેશી શકતો નથી. જેમ સૂર્યમાં અંધકારનો પ્રવેશ શક્ય નથી, તેમ વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વિકલ્પનો પ્રવેશ શક્ય નથી. જેમ સુર્યનો સ્વભાવ જ અંધકારનો નાશ કરવાનો છે, તેમ ચૈતન્યસુર્યનો સ્વભાવ જ વિકલ્પરૂપ અંધકારનો નાશ કરવાનો છે. માટે પ્રથમ ઉપલકપણે, એટલે કે વિકલ્પના સંગે અને પછી ઊંડાણથી, એટલે કે વિકલ્પને તોડીને સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. તે સિવાય દુઃખમુક્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. પહેલાં ભલે 'હું શરીરાદિ પરદ્રવ્ય અને રાગાદિ વિભાવથી જુદો જ્ઞાયક છું' એમ ઉપલકપણે વિકલ્પની ભૂમિકામાં અભ્યાસ કરવામાં આવે, જ્ઞાયકને વિકલ્પ અને મનના સંબંધથી ભાવવામાં આવે; પરંતુ પછી તે વિકલ્પને પણ તોડીને નિજજ્ઞાયકતત્ત્વને અહશ કરવું ઘટે છે. જેમ મહેલનાં બારણાં સુધી પહોંચવા માટે ગાડી મદદરૂપ થાય છે, પણ મહેલની અંદર પ્રવેશ કરવો હોય તો ગાડી છોડવી પડે છે; તેમ વિકલ્પો જીવને સ્વરૂપના આંગણા સુધી લઈ જવા માટે મદદરૂપ બને છે, પરંતુ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા માટે તો તે વિકલ્પ પણ છોડવા પડે છે. વિકલ્પને સાથે રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકતો નથી.

આત્માર્થી જીવ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરતો જાય છે. ઉપયોગ અંતર્મુખ થતાં તેને આત્માની એવી ધૂન ચડે છે કે ચૈતન્યની શાંતિ સિવાય બીજા કોઈ ભાવમાં તેને ચેન પડતું નથી. તેને વિકલ્પ વખતે પણ નિર્ણયમાં એમ હોય છે કે 'આ વિકલ્પ તે મારું સ્વરૂપ નથી. હજી આ વિકલ્પથી આગળ જઈને મારે આત્મામાં ઊંડા ઊતરવાનું છે. મારાથી પ્રગટ ભિન્ન એવા પરસંયોગોથી તો હું ભિન્ન છું જ, આ એકક્ષેત્રાવગાહી કાયા અને વાણીથી પણ હું ભિન્ન છું. વળી, આ મન અને તેના સમસ્ત વિકલ્પ-વ્યાપારથી પણ હું સર્વથા ભિન્ન છું. વળી, આ મન અને તેના સમસ્ત વિકલ્પ-વ્યાપારથી પણ હું સર્વથા ભિન્ન છું અને તેથી આ સર્વને તથા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ સંબંધી વિકલ્પોને પણ ઓળંગી જઈ સર્વ પ્રકારે નયાતિક્રાંત - પક્ષાતિક્રાંત થઈશ ત્યારે જ હું નિજગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકીશ.' આત્માર્થી જીવે વિકલ્પથી જુદા એવા જ્ઞાનસ્વભાવને લક્ષમાં લીધો હોવાથી હવે તે વિકલ્પમાં અટક્યા વિના, વિકલ્પથી પણ પર એવા જ્ઞાનનો સ્વાદ લેવા માંગે છે. 'હું અબંધ છું, શુદ્ધ છું, ત્રિકાળી છું' એવા વિકલ્પોમાં પણ તેને હવે શાંતિ

૭૨૪

નથી મળતી. તે વિકલ્પો પણ તેને આકુળ કરે છે. હવે ચિંતન પણ તેને ખિન્ન કરે છે. એક વખતનું ઉપયોગી અને ગમતું ચિંતન પણ હવે તેને બાધારૂપ લાગે છે, વિકલ્પો ભારરૂપ લાગે છે અને ચેતનાને એ વિકલ્પોથી પણ જુદી કરીને તે અંદર લઈ જવા મથે છે. તેમાં જ તેને સુખ દેખાય છે. વિકલ્પ હોવા છતાં તેના ઉપર તેને વજન હોતું નથી.

આત્માર્થી જીવના ઉપયોગનું વલણ અંતર્મુખ સ્વભાવ તરફ વળતાં વિકલ્પ તરફનું વલણ છૂટી જાય છે. અંદર ને અંદર જ્ઞાનસ્વભાવનું ઘોલન કરતાં કરતાં આત્મસ્વભાવના વિચારો પણ છૂટી જાય છે અને પોતાનું સ્વરૂપ કેવળ ચિન્માત્ર ભાસવા લાગે છે. હવે સર્વ પરિણામ સ્વરૂપમાં એકાઅ થઈ પ્રવર્તે છે. નય-પ્રમાણ આદિના વિકલ્પો વિલય પામે છે અને અભેદ અખંડ ચૈતન્યરસમય નિજસ્વરૂપનું લક્ષ થાય છે. ઉપયોગ સૂક્ષ્મ વિકલ્પથી પણ જુદો પડીને ઇન્દ્રિયાતીત અંતરસ્વભાવ સાથે અભેદ થાય છે, એટલે કે નિર્વિકલ્પ થાય છે.^૧ હવે 'આ હું' એવો વિચાર પણ નથી હોતો, ફ્રક્ત આત્માનું વેદન થાય છે. દ્રવ્યસ્વભાવ પોતારૂપે અનુભવાય છે. કોઈ પરમ શાંતિના વેદન સહિત તેને પોતાનો - સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં તન્મય પરિણમન થતાં તેને આત્મા જ પરમાત્મારૂપે અનુભવાય છે તથા જ્ઞાન અને વિકલ્પની અત્યંત ભિન્નતા ભાસે છે. તત્ત્વવિચાર વડે આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને અવ્યક્તપણે લક્ષમાં લીધો હતો, તેના પ્રગટ ફળરૂપે નિજજ્ઞાન - આત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે અને અપૂર્વ આનંદ અને અપાર શાંતિ

આમ, ઉપયોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોને છોડી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ્ઞાયક આત્માની સન્મુખ ઉપયોગને જોડવાથી અને વારંવાર એવો અભ્યાસ કરવાથી જે સમયે સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ ઉપાધિનો પરિહાર થાય છે, તે સમયે આત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે અને નિજજ્ઞાન પ્રગટે છે. અનુભવ વખતે ધ્યાતા-ધ્યેયનો ભેદ પણ ન રહે એવી નિર્વિકલ્પ આનંદદશા હોય છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્શય કરનારું જ્ઞાન અંતર્મુખ થઈને, અતીન્દ્રિય થઈને આત્માને વિકલ્પથી જુદો, આનંદસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરે છે. આમ, જે જ્ઞાને નક્કી કર્યું હતું કે 'મારે મારો આત્મા પામવો જ છે, મારા આત્માની શાંતિ મારે પામવી જ છે' એ જ્ઞાન અંતરમાં વળ્યું અને દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થઈ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું. શ્રીમદ્ લખે છે –

'દર્શનમોઢ ઉપશાંત અથવા ક્ષીણ થયો છે જેનો એવો ધીર પુરુષ વીતરાગોએ ૧- જુઓ : 'સમાધિવિચાર', દુહો ૮૨ 'આત્મઅનુભવજ્ઞાનમાં, મગન ભયા અંતરંગ; વિકલ્પ સવિ દૂરે ગયા, નિર્વિકલ્પ રસ રંગ.'

૭૨૫

દર્શાવેલા માર્ગને અંગીકાર કરીને શુદ્ધરૌતન્થસ્વભાવ પરિણામી થઇ મોક્ષપુર પ્રત્યે જાય છે.'^૧

આત્મજ્ઞાન થતાં જ આત્માના સ્વરસની અપૂર્વ શાંતિ અનુભવાય છે, આત્માનો સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે, અનાદિનાં ભવદુઃખની ભયંકર અશાંતિ વિરામ પામે છે અને અપૂર્વ શાંતિમય ચૈતન્યજીવન શરૂ થાય છે. અંતરમાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપની કોઈ પરમ તૃપ્તિનું સુખ વેદે છે, 'મારું સુખ મારા અંતરમાં ભર્યું છે' એમ તે ધન્ય આત્માને સુખના અનુભવ સહિતની પ્રતીતિ થાય છે. તેમને ચૈતન્યવૈભવનો એટલો અદ્ભુત અનુભવ થાય છે કે આશ્ચર્યથી પજ્ઞ પર એવી કોઈ અલૌકિક ભૂમિકામાં તેમનો પ્રવેશ થાય છે. કલ્પનાથી પજ્ઞ પર એવી શાંત દશામાં આત્મા પોતે ઠરી જાય છે. આવી અદ્ભુત દશા ચૈતન્યના સ્વસંવેદનરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં પ્રતાપથી થાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેમના જીવનમાં એક આમૂલ પરિવર્તન આવે છે. તેઓ જે કાંઈ કરે છે, જે કાંઈ જુએ છે, જે કાંઈ બોલે છે, જે કાંઈ વિચારે છે, જે કાંઈ સમજે છે, જે કાંઈ શ્રદ્ધે છે તે સર્વ દિવ્યતાથી વ્યાયેલું હોય છે. પરમાંથી તેમનાં અહં-મમત્વનો નાશ થાય છે અને કર્તા-ભોક્તાપણાને વેદવાને બદલે હવે મુખ્યપણે તેઓ સાક્ષીરૂપે રહેવા લાગે છે. સર્વ દ્વન્દ્વોનું અને વિષમતાઓનું નિષ્ફળપણું તેમના આત્મામાં અપરોક્ષાનુભૂતિથી વિદિત થાય છે. સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન વગેરે સર્વ ભેદો તેમની દ્રષ્ટિમાંથી ગળી જાય છે અને તેમના જીવનમાં સર્વત્ર એકરૂપ, અલૌકિક, સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મદર્શનની જ મુખ્યતા થઈ જાય છે. તેમને જગતના સર્વ પદાર્થો જૂઠા, નીરસ, સત્ત્વહીન લાગે છે. તેમના હૃદયમાં શાંત રસનું અલૌકિક ઝરણું વહેવા લાગે છે, જેના કારણે પરમ તૃપ્તિ અનુભવાતી હોવાથી ધન-વૈભવ આદિ સંસારસુખનાં સાધનોને હવે તેઓ અંતરથી ઇચ્છતા નથી. તેમનું શ્રદ્ધાન હવે જગતના જીવોથી નિરાળું છે. તેમની અંતરંગ રુચિ અને પ્રીતિ હવે ચિદાનંદતત્ત્વમાં જ રહે છે.

જેમ બાળકને સાકરનો સ્વાદ મીઠો લાગવાથી તેને ફરી ફરીને સાકર ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમ ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય આનંદનો અલૌક્કિ સ્વાદ ચાખ્યા પછી જ્ઞાનીને ફરી ફરીને તે આનંદ અનુભવવાનું મન થાય છે. તેઓ પોતાનો ઉપયોગ ફરી ફરીને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વાળે છે. તેમનો ઉપયોગ રાગાદિના પરિચયથી દૂર રહે છે. સહજાનંદી જ્ઞાયક આત્માની રમણતામાં મસ્ત રહેવા સિવાય બીજી કોઈ આકાંક્ષા તેમને રહેતી નથી. જ્ઞાનસમુદ્રમાંથી આત્મજ્ઞાનનું અમૃત એક વાર પીવાથી તે અમૃત પીવા માટે વધુ ને વધુ પિપાસા જાગે છે. પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપના ભણકારા તેમને સતત વાગ્યા કરે છે. કદાપિ ઉદયવશાત્ તેઓ ગૃહસ્થપણે હોય, પરિવાર સહિત હોય, વેપાર ૧- 'શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર', છકી આવૃત્તિ, પૃ.૬૩૨ (પત્રાંક-૮૬૫) કરતા હોય; છતાં તેમની ચેતના તો તે બધાથી જળકમળવત્ અલિપ્ત રહે છે. તેમના અભિપ્રાયમાં તો એમ જ વર્તે છે કે ક્યારે આ બધું છોડી, મુનિ થઈને સ્વરૂપમાં ગુપ્ત થઈ જાઉં. અભિપ્રાય સવળો રહેતો હોવાથી તેમને અલ્પ રાગ હોય છે, પરિશામે સંસાર પણ અલ્પ હોય છે. તેમને સંસારપ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તેઓ છૂટતા જાય છે.

સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પછી જ્ઞાનીનું બાહ્ય જીવન તરત જ બદલાઈ જાય એવો કોઈ નિયમ નથી, પરંતુ તેમનું અંતરંગ જીવન અવશ્ય પરિવર્તન પામે છે. તેમનું બાહ્ય જીવન કર્મ અનુસાર હોવા છતાં તેમનું અંતરંગ જીવન સ્વરૂપકેન્દ્રિત હોય છે. આત્મ-જ્ઞાનનં કોઈ અચિંત્ય માહાત્મ્ય છે. તેના આધારે તેઓ સંસારમાં રહેતા હોવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે. તેમને ઉદય અનુસાર જે કાર્યો કરવાં પડે છે તેમાં તેઓ લેપાતા નથી. જ્ઞાની બહારથી તો સઘળું કરે છે, પણ અંતરથી વિરક્ત રહે છે. આ નિર્લેપ દશા પેઢીના મુનીમના દખ્ટાંતથી સારી રીતે સમજી શકાશે. મુનીમ રોજ પેઢીનું નામું લખે છે. હિસાબના ચોપડા બનાવે છે. ખૂબ ચોકસાઈથી સરવૈયું કાઢે છે. ગણતરીમાં ભૂલ નથી પડતી. ખૂબ શાંતિથી એ કામ કરે છે. સરવૈયાના અંતે જો નફો દેખાય તો તેને આનંદ નથી થતો અથવા નુકસાન નીકળે તો તે અફસોસ પણ નથી કરતો, કારણ કે મુનિમ પેઢીને પોતાની નથી માનતો. તેને તો માત્ર પગાર સાથે સંબંધ છે. તેને ફક્ત નામું લખવાનું છે, તેથી નફા-નુકસાનની તેને ચિંતા નથી થતી. નફા-નુકસાન બાબતમાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા છે. પૂરું કામ અને પૂરી તટસ્થતા; પૂરી એકાઅતા અને પૂરી અલિપ્તતા; પૂરી ચોકસાઈ અને પૂરી ઉદાસીનતા; જાન લગાડીને કામ કરે અને તોપણ મન શાંત રહે; પૂરી બુદ્ધિ વાપરીને કામ કરે છતાં બુદ્ધિ તો સ્થિર જ રહે; કારણ કે કામ છે પણ કામના નથી! નફા-નુકસાનથી મને લાભ-નુકસાન થશે એવી માન્યતા નથી, તેથી નિર્લેપ રહે છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનીની બધા પ્રકારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ -બોલવું, ચાલવું ઇત્યાદિ આત્માના ઉપયોગપૂર્વક થતી હોય છે. પરમાં સ્વામીપશું નહીં હોવાથી તેમની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ બંધનકારક થતી નથી. ચૈતન્ય સાથેનું તેમનું અનસંધાન રહેતં હોવાથી તેમની વર્તના અનાસક્ત ભાવે હોય છે.

જ્ઞાની છ ખંડના ચક્રવર્તી રાજા હોય, હીરાના સિંહાસન ઉપર બેઠા હોય, અબજો રૂપિયાનો મુગટ પહેર્યો હોય, ૯૬,૦૦૦ રાશીઓ સાથે ભોગ ભોગવતા હોય; છતાં તેમાં તેમને રુચિ નથી, પ્રેમ નથી. તેઓ વિષયમાં સુખ છે એમ માનીને ભોગ ભોગવતા નથી. આત્માના આનંદ સિવાય કશે પણ તેમને ગોઠતું નથી. ભોગપ્રસંગે તેમની દષ્ટિ તે ઉદયપ્રસંગમાં લીન ન થતાં સદૈવ ચૈતન્ય તરફ જ રહે છે. ગમે તે સંજોગોમાં તેમની દષ્ટિ તો ધ્રુવ જ્ઞાયકતત્ત્વ ઉપર જ રહે છે. તેઓ પોતાના ત્રિકાળી ચૈતન્ય-સ્વભાવમાં જ રહે છે, શુભાશુભ ભાવમાં જોડાતા નથી. આમ, જે આત્માર્થી જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટે છે તેમને પછી તેનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એવા ભાવોની રુચિ થતી નથી, તેવા ભાવો તેમને ચિત્તમાં રાખવા પશ ગમતા નથી અને તેવા ભાવોમાં તન્મયપશું પશ થતું નથી.^૧ આત્મજ્ઞાનીને જ્યારે અન્ય ભાવોમાં વર્તવાનું બને છે ત્યારે તેમને તેવા અન્ય ભાવો પ્રત્યે અંતરથી રુચિ થતી નથી અને તેવાં કાર્યો અવશપશે કરવાં પડે તોપણ તેમાં તન્મય થઈને તેઓ તે કાર્યો કરતા નથી.^ર જ્ઞાનભાવનું અને રાગભાવનું ભિન્નપશું તેમને સ્વસંવેદનથી ભાસે છે. તેમના અંતરમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થતાં જગતના સમસ્ત પદાર્થો અને ભાવો પ્રત્યે તેમને ઉદાસીનતા પ્રગટે છે. તે ઉદાસીનતા ક્રમશઃ વિકાસ પામતી પામતી નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિમાં સહાયકારી થતી જાય છે. નિજજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય જ એવું છે કે જે પ્રગટતાં જ્ઞાનીને જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, પ્રસંગ કે વૈભવ આંતરિક રુચિ ઉપજાવી શકતા નથી.

સમ્યગ્દર્શન સાથેનું સ્વસંવેદનજ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોય છે, તેથી તે જ્ઞાનમાં પરમ સૂક્ષ્મતા આવી જાય છે. ચૈતન્યના ગંભીર ભાવોને તે જ્ઞાન પકડી લે છે અને તેથી તે મોહનો નાશ કરવા સમર્થ બને છે. કોઈ પરભાવોથી કે સંયોગોથી આ જ્ઞાન દબાતું નથી, પણ તે છૂટું ને છૂટું જ્ઞાનપણે જ રહે છે. સ્વાનુભૂતિ થતાં જ્ઞાન અને રાગની એવી ભિન્નતા થાય છે કે તે હવે એક થતાં નથી. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન રાગ સાથે એક થઈને પરિણમતું નથી. પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે જ્ઞાનીને રાગ થઈ જાય છે, પણ તેને તેઓ ઝેર માને છે, દુઃખ માને છે, હેય માને છે. તેને નિંદે છે, પ્રજ્ઞાછીણીનો ઘા કરી તેને હણે છે. તેઓ ચૈતન્યના સ્વાદના બળે રાગાદિ સમસ્ત પરભાવોને જુદા જાણે છે, અનાદિથી જે વેદન રાગમાં કદી આવ્યું ન હતું, એવું નવીન વેદન ચૈતન્યસ્વાદમાં આવે છે. આવા વેદનપૂર્વક પર્યાયમાં જે ચૈતન્યધારા પ્રગટે છે તેમાં રાગ અને જ્ઞાન અત્યંત સ્પષ્ટ અને જુદાં જણાય છે. રાગ સાથેનો સંબંધ જ્ઞાની છોડી દે છે, એટલે

१- क्रुओ : आयार्थश्री डुंटडुंटटेवहृत, 'नियमसार', गाथा ૯७ (गुर्छरानुवाह सहित) 'णियभावं णवि मुच्चइ परभावं णेव गेण्हए केइं । जाणदि पस्सदि सब्बं सोहं इदि चिंतए णाणी ।।' 'निक्रભावने छोडे नढीं, पटलाव डंई प्रश नव झढे; काछो-क्रुछो के सर्व, ते ढुं--छेम झानी सिंतवे.'
२- क्रुओ : पंडित श्री अनारसीटासर्छ्यहृत, 'सम्पयसारनाटर्ड', निर्छरा द्वार, सवैया ४४ 'जे निज पूरब कर्म उदै सुख भुंजत भोग उदास रहैंगे । जो दुख में न विलाप करै निखेरै हिए तन ताप सहैंगे । है जिन के दृढ़ आतम ज्ञान क्रिया करिके फल को न चहैंगे । ते सुविचक्षन ज्ञायक हैं तिनको कर्त्ता हम तो न कहैंगे ।।''

૭૨૮

રાગ થવાના સમયે પણ પોતે તો તેનાથી જુદા જ રહે છે. તેઓ પોતાના ચૈતન્ય-ભાવમાં રાગના કોઈ પણ અંશને ભળવા દેતા નથી. 'રાગનો અંશમાત્ર પણ મારો નથી, હું તો એક ચૈતન્યરસથી ભરેલો છું, સર્વ પ્રદેશે શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશનો પુંજ છું' એમ તેઓ જાણે છે અને ચૈતન્યસ્વભાવનો જ આદર અને આશ્રય કરે છે, તેથી તેમને ક્ષણે ક્ષણે ધર્મ થાય છે. ચૈતન્યસ્વભાવને સ્વીકારનારાં તેમનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તે રાગાદિ પરભાવોથી જુદાં ને જુદાં રહે છે અને તે અંતરના આનંદ અને અનંત ગુણની નિર્મળ પરિણતિ સાથે એકરસપણે પરિણમે છે. જ્ઞાની રાગાદિથી એકતા નહીં કરતા હોવાથી રાગ ટકી શકતો નથી અને તેથી નખ્ટ થઈ જાય છે. સ્વભાવ તરફનું જોર વધતું જાય છે અને રાગાદિ ટળતા જાય છે.

આત્મજ્ઞાનનો આવો અપરંપાર મહિમા છે. રાગ હોવા છતાં પણ રાગથી ભિન્ન પરિશમતું આ જ્ઞાન જીવને મોક્ષ સુધી પહોંચાડે છે. સ્વભાવપરિશમનના જોરે જ્ઞાનીને એવી નિઃશંકતા આવે છે કે 'હું મુક્તિપુરીનો પ્રવાસી થયો છું. અલ્પ કાળમાં મારી મુક્ત દશા ખીલી જશે, અલ્પ કાળમાં વિકારનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને અને સંપૂર્શ વીતરાગતા પ્રગટ કરીને હું સિદ્ધ થઈશ.' તેમનું પરિણમન ક્ષણે ક્ષણે મુક્તિ તરફ જ ચાલે છે. તેઓ રાગથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનમય નિજસ્વભાવને જ સ્વતત્ત્વપણે અનુભવતાં તેનો વિસ્તાર કરે છે, તેને પર્યાયમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે; તેમાં શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને કર્મોની નિર્જરા થાય છે. આત્મજ્ઞાનના બળે મોહનો ક્રમે કરીને સંપૂર્શ ક્ષય થતાં પૂર્શ શુદ્ધતા પ્રગટ થાય છે અને અનંત સુખમય નિર્વાણપદમાં જીવ સ્થિતિ કરે છે. ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે –

'આ સમ્ચગ્દર્શન – આત્મજ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્મ બોધપ્રકાશનું ફલ મોઢનાશ છે. એટલે કે ત્યાં દર્શનમોહ – વસ્તુદર્શન સંબંધી મોહ – ભ્રાંતિ નાશ પામે છે અને વસ્તુનું ચથાવત્ જેમ છે તેમ સમ્ચગ્દર્શન થાય છે. અને દર્શનમોહનો નાશ થતાં પછી નિરાધાર નિરાલંબ એવો ચારિત્રમોહ પણ અનુક્રમે અવશ્ય ક્ષય પામે છે, આમ પ્રાંતે - 'જે જ્ઞાને સચ મોઢ થઈ', 'પામે પદ નિર્વાણ'.'^૧

આમ, આત્માર્થી જીવ મિથ્યાત્વને હણવા કમર કસે છે. તેને અજ્ઞાનથી મુક્ત થવું હોય છે. આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય સદ્ગુરુ દ્વારા જાણી, તેનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈ, સુવિચારણાનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે. જેના પરિણામે દર્શનમોહનો રસ ઘટી જતાં અનાદિનું અજ્ઞાન ટળી જાય છે અને આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. 'હું અનંત ઐશ્વર્યવાન ત્રણ લોકનો નાથ ચૈતન્યપદાર્થ છું' એવી ભેદજ્ઞાનની ભાવના કરતાં તદ્દરૂપ પરિશમી જાય છે અને અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પર્યાયમાં પૂર્શતા પ્રગટ થઈ

૧- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૨૦૧

નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીપુરુષને પણ ભૂમિકા અનુસાર રાગાદિ ભાવ થાય છે. એક બાજુ ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવના અવલંબને જેટલી શુદ્ધિ પ્રગટી છે તેટલી આનંદધારા, શાંતિ-ધારા છે; તો બીજી બાજુ અસ્થિરતાવશ રાગ પણ છે, અશાંતિ પણ છે. જેમ કોઈ માણસ પ્રથમ કમળાના રોગથી પિડાતો હોય, સારવાર વગેરેથી તે રોગ મટી ગયા પછી પણ પૂર્શ સ્વાસ્થ્ય તરત આવતું નથી, તેને હજુ નબળાઈ રહે છે. નીરોગતાના લક્ષે યોગ્ય ખોરાક લેવાથી થોડા વખતમાં તે નબળાઈ ટળી જાય છે અને પુષ્ટિ થાય છે. તેમ મિથ્યાત્વરૂપ અંતરરોગ મટ્યા પછી પણ જ્ઞાનીપુરુષને પૂર્શ શુદ્ધતા તરત પ્રગટતી નથી, અસ્થિરતારૂપ નબળાઈ હજુ રહે છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયમાં રાગાદિ થાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા અલિપ્ત રહે છે. પૂર્ણ શુદ્ધિના લક્ષે અંતરસ્થિરતા-રૂપ આનંદના ખોરાક દ્વારા અલ્પ કાળમાં સર્વજ્ઞપણારૂપ આરોગ્ય પ્રગટે છે. પૂર્ણ ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વરૂપની ભાવના કરતાં, તેનો આશ્રય કરતાં પર્યાયમાં પૂર્ણતા પ્રગટે છે. 'હું અપૂર્ણ, મલિન પર્યાય જેટલો નથી, પણ વર્તમાનમાં પણ પૂર્ણ નિર્મળસ્વભાવી છું' એવા જોરે અનાદિ મિથ્યાત્વરૂપ અંતરરોગ ટળે છે અને તે જ સ્વભાવના ઉગ્ર અવલંબને અલ્પ કાળે પૂર્ણ શુદ્ધતા - મોક્ષદશા પ્રગટ થાય છે.

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

'જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, આત્મતત્ત્વની ખોજ; ઊંડું અંતરમુખ જુવે, ચિદાનંદની મોજ. આત્મભાન આવે દશા, ત્યાં પ્રગટે નિજ જ્ઞાન; શુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાયની, થાય યથાર્થ પિછાન. એવું સહજ સ્વભાવથી, નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન; બે જ્ઞાને સચ મોઢ થઈ, શુદ્ધ આત્મનું ધ્યાન. ધ્યાન શુકલ સંપૂર્શતા, શૈલેશીનું સ્થાન; એક સમય સમ શ્રેશીએ, પામે પદ નિર્વાણ.'^૧

* * *

૧- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૬૧-૧૬૪)

ちゃう う えっ ほっとしろしし、かんていいを えっれのろ, うる えんしん そうちしをれ、 へんちょ しょしん かいと

ગાથા – ૪૨

_______ ભૂમિકા _________________________________ આવે છે ત્યારે સદ્ગુરુના બોધે જે સુવિચારદશા પ્રગટે છે, અર્થાત્ સદ્ગુરુના બોધે જે આત્મવિચારણા સ્ફુરે છે. તેના ફળરૂપે આત્માર્થી જીવને આત્મજ્ઞાન પ્રગટે છે અને આત્મજ્ઞાનના બળથી તે જીવ મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે છે.

શ્રીમદે આત્માર્થીનાં લક્ષજ્ઞો ગાથા ૩૪થી દર્શાવવાં શરૂ કર્યાં હતાં, તે હવે આ ગાથામાં પૂર્શ થાય છે. તેમાં તેમણે સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું કે સવળી મતિ થતાં જીવની આત્માર્થદશા પ્રારંભાય છે અને તે દશા પૂર્ણપણે વિકાસ પામતાં જીવનો મોક્ષ થાય છે. આમ, આત્માર્થિતાની ફ્લશ્રુતિ મોક્ષપદ છે એમ બતાવી, હવે આત્માર્થીનાં લક્ષણો ધરાવતી વ્યક્તિને સુવિચારદશા થવા માટે જે તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓ જાણવા આવશ્યક છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રીમદ્દ કહે છે –

> 'ઊપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય; ગુદ્રશિષ્યસંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહી.' (૪૨)

ગાશા

ુ જેથી તે સુવિચારદશા ઉત્પન્ન થાય, અને મોક્ષમાર્ગ સમજવામાં આવે તે છ અર્થ પદરૂપે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદથી કરીને અહીં કહું છું. (૪૨)

આત્માર્થીનાં લક્ષણોનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપ્યા પછી શ્રીમદ્ 'આત્માર્થીલક્ષણ' ભાવાર્થ વિભાગની આ અંતિમ ગાથામાં કહે છે કે જેનામાં આત્માર્થીપણારૂપ યોગ્યતા પ્રગટી છે. તેને સવિચારણા જાગૃત થવા માટે અને મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ સમજવા માટે આત્માનાં છ પદ ગુરૂશિષ્યસંવાદરૂપે હવે પછી કહેવામાં આવશે. આ છ પદ યથાર્થપણે સમજાતાં જીવની મિથ્યાદષ્ટિ ટળીને સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ સદગરગમે યથાર્થપણે સમજવાથી, તેની વિવેકપૂર્વક વિચારણા કરવાથી, તેની દઢ શ્રદ્ધા કરવાથી, તેની નિરંતર ભાવના કરવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ક્રમે કરીને સંસારનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ કરી પર્શ મોક્ષપદને પામે છે.

શ્રીમદે આ ગાયામાં ગર્ભિતપક્ષે આ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' રચવાનું પ્રયોજન પણ દર્શાવ્યું છે. આત્માની સિદ્ધિ, અર્થાત્ આત્માની અનુભૂતિ કઈ રીતે થાય એ આ ગ્રંથરચનાનં પ્રયોજન છે. આત્માનુભુતિના મુળમાં આત્મવિચાર છે. આત્મવિચાર થવા અર્થે મોક્ષમાર્ગમાં મુખ્ય પ્રયોજનભૂત એવી આત્માનાં છ પદની દેશના શ્રીમદે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે અહીં સરળ ભાષામાં રજૂ કરી છે. સર્વ કક્ષાના વિચારકોને સુગમ અને ગ્રાહ્ય બને તે અર્થે શ્રીમદે સંવાદપદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કોઈ ષડ્દર્શનનો અભ્યાસી એવો શિષ્ય છએ દર્શનોના સિદ્ધાંતોમાં નિપુણ એવા સદ્ગુરુને શોધીને, તેમની પાસે પોતાની આશંકાઓ રજૂ કરી સમાધાન મેળવે - એવી શંકા-સમાધાનની રોચક અને અસરકારક સંવાદપદ્ધતિ શ્રીમદે અહીં યોજી છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુની સર્વ મૂંઝવણ ટળી જાય તે હેતુએ ન્યાય-યુક્તિથી તેમણે છ પદની દેશના પ્રકાશી છે.

હિશેષાર્થ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત આત્માનુભૂતિથી થાય છે. આત્માનુભૂતિ **હિશેષાર્થ** કરવાનું પ્રયોજન જ મુખ્ય હોવાથી સાધકને એકમાત્ર આત્માનુભૂતિ જ ઇષ્ટ છે. આત્માનુભૂતિ કરવાનો ઉપાય તત્ત્વવિચાર છે. આત્માનુભૂતિરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે જેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેને પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ કહેવાય છે. તેના સંબંધમાં કરવામાં આવતો વિકલ્પાત્મક પ્રયત્ન તત્ત્વવિચાર કહેવાય છે. 'હું કોણ છું?', 'પૂર્શ સુખ શું છે?', 'હું તે સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું?' 'જીવતત્ત્વ મોક્ષતત્ત્વરૂપ કઈ રીતે પરિશમે?' ઇત્યાદિ પ્રકારના વિચારોનું મંથન આત્મહિતાભિલાષી મુમુક્ષુએ નિરંતર કરવા યોગ્ય છે. આ વૈચારિક પ્રક્રિયા એ જ તત્ત્વવિચારની શ્રેણી છે. આ તત્ત્વવિચારના આધારે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાથી વર્તમાન જાણપણું પરમાં ન રોકાતાં સ્વ તરફ વળે છે. યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણયથી જ્ઞાન અંતરમાં ઢળે છે. ઉપયોગ અંતર્મુખ થતાં પર સાથેની એકતા તૂટી જાય છે અને આત્માનુભવ થાય છે. આમ, તત્ત્વના વિચારમાં ચિત્ત જોડવાના અભ્યાસથી મન વિશ્રામ પામે છે અને આત્મિક રસનો સ્વાદ ઊપજે છે, જેને અનુભવ કહે છે.^૧

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં છ પદનું પરિજ્ઞાન મૂળભૂત છે. આ છ પદનો જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ વિવેકજ્ઞાન અંતરમાં જાગૃત થાય છે અને વસ્તુ-સ્વરૂપનો નિઃશંક નિર્ધાર થાય છે. સાધકને પોતાના મૂળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ભાન પ્રગટતું જાય છે. આ છ પદના યથાર્થ બોધથી સાધક સુવિચારની શ્રેજ્ઞીએ ચડીને પોતાની અજ્ઞાનરૂપી સ્વપ્નદશાનો નાશ કરે છે અને તેનો આત્મા જાગૃત થાય છે. દિવ્ય જીવન જીવવાની યથાર્થ દષ્ટિની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. સમ્યક્ નેત્ર પ્રાપ્ત થવાથી સાધકને પોતાના આત્માના સાચા સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન પ્રગટે છે અને આવો પ્રબુદ્ધ સાધક ક્રમે કરીને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી અનાદિનું અજ્ઞાન ટાળવામાં તત્ત્વવિચાર

१- क्रुओ : पंडित श्री अनारसीदासळ्ळकृत, 'समयसारनाटक', ઉत्थानिक, दोढा १७
 'वस्तुबिचारत ध्यावतै, मन पावैं विश्राम ।
 रस स्वादत सुख ऊपजे, अनुभौ याकौ नाम ।।'

નિતાંત આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી જીવ તત્ત્વોનો વિચાર કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે જરા-મરણથી રહિત એવા મોક્ષપદને પામતો નથી.^૧ તેથી જીવે સુવિચારણાનું અવલંબન લઈ પરિણતિને સતત આત્મસન્મુખ કરવાનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. શ્રીમદ્દ્ લખે છે –

'આત્માર્થી જીવે પુરુષાર્થદષ્ટિ કરવી અને શૂરવીરપણું રાખવું, હિતકારી દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ યોગનું અનુસંધાન કરવું, સત્શાસ્ત્રનો વિશેષ પરિચય રાખી વારંવાર હઠ કરીને પણ મનને સદ્ધિચારમાં પ્રવેશિત કરવું, અને મનના દુરાત્મ્યપણાથી આકુળ-વ્યાકુળતા નહીં પામતાં ધૈર્યથી સદ્ધિચારપંથે જવાનો ઉદ્યમ કરતાં જય થઈ ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અવિક્ષેપપણું પ્રાપ્ત થાય છે.'ર

મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટે સ્વરૂપની સમજણનું અને તેના નિર્ણયનું માહાત્મ્ય સમજતો હોવાથી આત્માર્થી જીવ સુવિચારણાના અભ્યાસમાં ઉદ્યમી થાય છે. સ્વરૂપનો વિચાર તથા તેનું મનન કરવા અર્થે તે તત્ત્વાભ્યાસ કરે છે. તેને સંસારના વિષયોનો રસ છૂટી જાય છે અને માત્ર આત્માની ધૂન લાગે છે. પોતાના મહાન આત્મતત્ત્વને લક્ષમાં લેવા સિવાય બીજા કોઈ કાર્યમાં આત્માની શક્તિ ખરચવાની તેને ઇચ્છા થતી નથી, એટલે સર્વ શક્તિથી પોતાના પરિણામને તે આત્મતત્ત્વ તરફ જ વાળતો જાય છે. 'અનંત કાળથી મારું અમૂલ્ય અને અનંત સામર્થ્યવંતું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર મેં મારા આત્માનું બગાડ્યું છે, પણ હવે આ ભવમાં તો મારે આત્માનુભૂતિ કરવી જ છે. જે અપૂર્વ સત્સમાગમ મને મળ્યો છે તેને મારે સફળ કરવો જ છે. ભવદુઃખથી હું થાક્યો છું. હવે મને આત્માની શાંતિ જોઈએ છે. મારાં અખૂટ નિધાન મારે ભોગવવાં છે.' એમ વિચારીને તે તત્ત્વાભ્યાસમાં ઉદ્યમી થાય છે.

આત્માર્થી જીવ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સદ્ગુરુના બોધ દારા તથા સત્શાસ્ત્રના અધ્યયન દારા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી, સ્વરૂપના અભ્યાસમાં પ્રવર્તે છે. સદ્ગુરુ આત્મ-સ્વરૂપ વિષે શું કહે છે તે સમજવાનો લક્ષ રાખે છે. શાંત ચિત્તે પોતાના સ્વરૂપનું તે ચિંતન કરે છે. આત્માનો સમ્યક્ નિર્ણય થતાં જ્ઞાનનો ઝુકાવ શુદ્ધાત્મા તરફ વળે છે અને વૃત્તિ આત્મસન્મુખ થતાં તેનો મોક્ષમાર્ગ ખૂલે છે. તેનો દર્શનમોહ અત્યંત ગળી જાય છે અને તેનામાં આત્માનુભૂતિ માટેની યોગ્યતા આવે છે.

આત્મસ્વરૂપની સમજજ્ઞનો આવો મહિમા હોવાથી આત્માર્થી જીવો સૌ પ્રથમ આત્મસ્વરૂપની સમજજ્ઞ કરવામાં પોતાના ઉપયોગને જોડે છે, પરંતુ અજ્ઞાની મતાર્થી

٩-	જુઓ	:	આચાર્યશ્રી	ુ કુંદકું	કુંદકુંદદેવકૃત,			'ભાવપાહુડ' ,			ગાથા ૧૧૫		
				'আৰ	ण	भावद्	इ तच्चं	তাৰ	ण	चिंतेइ	चिंतण	गोयाई	ł
				ताव	অ	पाव	হু জীৰ	को ज	रम	रणविर्वा	जेजयं	टाणं	11
ર-	'શ્રીમદ		રાજચંદ્ર',	છક્રી	આવ	્રૃત્તિ,	યૃ.૬૧	8 (પત્ર	ાંક-૮૧	з)		

જીવોને વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ કરવાની અગત્યતા ભાસતી નથી. તેઓ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરતા નથી અને માને છે કે માત્ર વ્રત-ત્યાગ કરતાં કરતાં જ સમજણ આવી જશે. 'જાણવાથી શું છે, વિચારવાથી શું છે, કંઈક કરીશું તો પ્રાપ્ત થશે' એવું માની તેઓ માત્ર વતાદિમાં જ ઉદ્યમી રહે છે. પણ આત્મસ્વરૂપના લક્ષે ઉદ્યમ કરતા નથી. સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધતા વગરનાં દૈહિક કષ્ટોને તેઓ વ્રતાદિ માને છે, પણ વ્રતનું સાચું સ્વરૂપ એવું છે જ નહીં. આત્મલક્ષ વિનાનાં તેમનાં મહાવ્રતાદિનું આચરણ પણ મિથ્યાચારિત્ર જ છે. જો સદગરના સદપદેશના આશ્રયે જીવ પોતાના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ધાર કરે અને સ્વરૂપલક્ષે વતાદિ કરે તો તેનાં વ્રતાદિ સાર્થક થાય, પરંતુ પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપની ઓળખ તથા લક્ષ વિના ગમે તેટલાં વ્રત-તપ કરે, સાધુપશું અહે તોપણ તેના સંસારપરિભ્રમણનો અંત આવતો નથી. બાહ્ય ભાવે બાહ્ય ક્રિયા અનંત કાળ કરે તોપણ તેનાથી આત્મલક્ષ આવતો નથી અને મોક્ષમાર્ગ પમાતો નથી. મોક્ષમાર્ગનો તો એવો ક્રમ છે કે પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય, પછી ચારિત્ર હોય. સમ્યક્ત્વ તો આત્મસ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે તથા તે શ્રદ્ધાન આત્મસ્વરૂપની વિચારણા કરતાં થાય છે. માટે પહેલાં વિચારથી શ્રદ્ધા કરી, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી વ્રતાદિ ધારણ કરી વ્રતી થવા યોગ્ય છે. પ્રથમ આત્મસ્વરૂપની સમજ પ્રાપ્ત કરીને પછી વતને અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. મોક્ષમાર્ગે આરૂઢ થતાં પ્રથમ મિથ્યાત્વ જાય છે અને પછી અનુક્રમે અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ જાય છે; માટે મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટે આત્મસ્વરૂપની સમજણ આવશ્યક છે. પહેલાં આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની ઓળખાણ કરવામાં આવે તો જ તેમાં એકાગ્ર થવાથી વિકાર ટળી શકે છે. 'હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું. જાણવું તે મારો સ્વભાવ છે. વિકાર કરવો તે મારો સ્વભાવ નથી.' એમ સ્વભાવના જોરે વિકારનો નાશ થઈ જાય છે. આત્માને જાણ્યા વગર એમ ને એમ વિકારનો નિરોધ થઈ શકતો નથી. જેણે આત્માને માન્યો નથી, વિકાર ટાળવાનાં સ્થાનને જાણ્યાં નથી, તે કયા સ્થાને એકાગ્રતા કરીને વિકારને ટાળશે? પોતાના સ્વભાવમાં વિકાર નથી એમ જાણ્યા વિના જીવ વિકારને કેવી રીતે ટાળશે? જો સ્વભાવને જાણે તો તેને સમજાય કે વિકારની ઉત્પત્તિ પોતાના સ્વભાવમાં નથી, તેમજ સ્વભાવમાંથી પણ થતી નથી. આવી સમજણ હોય તો તે સ્વભાવની ભાવના વડે વિકારના નાશનો ઉપાય કરી શકે. આત્મસ્વભાવનો લક્ષ થયા વિના યથાર્થ પુરુષાર્થ ઊપડતો નથી, માટે બાહ્ય વ્રતાદિમાં કતકત્યતા માની આત્મસ્વરૂપની સમજણથી પરાકુમુખ થવા યોગ્ય નથી.

આત્માની સમજણ કરવામાં ઘણા પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. જે આત્માને હોંશથી સમજવા માંગે છે તેને તે અવશ્ય સમજાય છે. આત્માના ચૈતન્યસ્વભાવનો જેને રસ હોય તેને તેની સમજણમાં ઉત્સાહ આવે છે અને તેમાં સહજ જ્ઞાનનો વેપાર ચાલે છે. 'આ મારા આત્માની અપૂર્વ વાત છે, આ સમજવાથી કલ્યાણ છે' એમ અંતરમાં તેનો મહિમા લાવીને, રુચિપૂર્વક શ્રવશ-મનન કરતાં આત્મસ્વરૂપ સમજાય છે. બધા આત્મામાં આ સમજવાની તાકાત છે, માટે 'મને નહીં સમજાય' એવું શલ્ય કાઢી નાખીને, 'મને બધું સમજાય એવી મારી તાકાત છે જ' એમ સ્વભાવના સામર્થ્યનો વિશ્વાસ કરીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. રુચિપૂર્વક પ્રયત્ન કરનારને ન સમજાય એવું બને નહીં. 'આ ઝીશું છે' એમ કહીને તેની સમજણનો ઉપાય જ છોડી દેવો તે આત્માની અરુચિનું દ્યોતક છે. જેની રુચિ-વૃત્તિ બહારમાં જ ઘોળાયા કરે છે, તે જ જીવને સ્વરૂપની સમજશ કઠશ લાગે છે. જ્યારે અજ્ઞાનનું તિમિર છવાયેલું હોય, દર્શનમોહ ગાઢ બન્યો હોય ત્યારે તેને સ્વરૂપની સમજશ કઠિન તો શું અસંભવ જેવી લાગે છે. સ્વરૂપની સમજશ વિના તેનો અનંત કાળ નીકળી જાય છે. તે સ્વરૂપની સમજશમાં જેટલો વિલંબ કરે છે, તેટલો વધુ સમય તેશે સંસારમાં ૨ઝળવું પડે છે. માટે આત્મસ્વરૂપની સમજાવી દિશામાં બહુ જ પ્રયત્નશીલ બનવું ઘટે છે. પોતાનો સ્વભાવ સમજ્યા સિવાય અનંત કાળના પરિભ્રમશથી છૂટવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અનંત કાળમાં જીવે પોતાના આત્માને જાણવાની દરકાર કરી નથી. તેનું પ્રમાણ એ છે કે અત્યાર સુધી તે જન્મ-મરણનાં દુ:ખો ભોગવી રહ્યો છે. આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના તે વિકટ સંસારમાં ભટકતો રહ્યો છે. ક્ષણભર પણ તેને અંતરશાંતિનો અનુભવ થયો નથી. જગતમાં કંઈ તેનો પોતાનો અભાવ ન હતો. અનાદિ કાળથી તેનું અસ્તિત્વ તો છે, પરંતુ સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા જ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી. અનંત કાળથી જે કાંઈ જાશ્યું છે તે તો માત્ર પરનું જ્ઞાન છે, પણ પોતાને જાણવાની દરકાર જ કરી નથી. પોતાના આત્મસ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવી કામ, ભોગ અને બંધનની કથા જીવને સુલભ અને રુચિકર લાગે છે, કારણ કે તેણે તે અનંત કાળથી સાંભળી છે, તેનો પરિચય કર્યો છે અને અનુભવ પણ કર્યો છે; પરંતુ પરથી ભિન્ન એવા પોતાના એકત્વસ્વભાવની વાત તેણે રુચિથી સાંભળી ન હોવાથી તેને તે વાત નીરસ અને કઠિન લાગે છે. પરનો તીવ રસ સ્વરૂપરુચિને જાગૃત થવા દેતો નથી. જો પરનો રસ ઘટાડી, સ્વભાવનો મહિમા લાવીને, રુચિ સહિત વારંવાર પ્રયત્ન કરે તો સ્વભાવ સમજાય અને જન્મ-મરણનાં દુ:ખોથી છુટકારો થાય. આમ, સર્વ દુ:ખનો ક્ષય કરવા માટે સ્વભાવદષ્ટિ અત્યંત આવશ્યક છે.

આત્મસ્વરૂપનો જેને નિર્શય થયો નથી, તેનામાં અનંત શક્તિ હોવા છતાં તેને તે શક્તિ લાભદાયી થતી નથી. સિદ્ધ ભગવાનમાં છે તેવી અનંત શક્તિ આત્મામાં હોવા છતાં જેને તેની ખબર નથી, તેને તો તે શક્તિઓ ન હોવા બરાબર છે. 'અહો! મારો આત્મા તો અનંત શક્તિસંપન્ન છે, ક્ષણિક વિકાર જેટલું મારું અસ્તિત્વ નથી.' આમ જ્યાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિર્શય થાય છે ત્યાં તો સ્વસન્મુખ અપૂર્વ પુરુષાર્થથી

939

તે શક્તિઓ પર્યાયમાં ઊછળવા માંડે છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પર્યાયમાં રાગ હોય ત્યાં સુધી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કઈ રીતે થઈ શકે? 'પહેલાં રાગ ટળી જશે પછી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા થશે' એમ વિચારીને જે જીવ સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરતો નથી, તે જીવ પર્યાયદષ્ટિથી રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. પર્યાયમાં રાગ હોવા છતાં પર્યાયદષ્ટિ છોડીને સ્વભાવદષ્ટિ કરવાથી રાગરહિત સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. જે વખતે ક્ષણિક પર્યાયમાં રાગ હોય, તે વખતે જ રાગરહિત એવા ત્રિકાળી સ્વભાવની પ્રતીતિ કરવામાં આવે તો તે પ્રતીતિના જોરે રાગ અલ્પ કાળમાં ટળી જાય છે. આવી પ્રતીતિ વગર રાગ કદી ટળી શકતો નથી.

'પહેલાં રાગ ટળી જાય પછી રાગરહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરી શકાય'. એમ નહીં પણ 'પહેલાં રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરું તો સ્વભાવની એકાઅતા વડે રાગ ટળશે' એ યથાર્થ માન્યતા છે. 'રાગ ટળે તો શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા કરું' એવી જેની માન્યતા છે તેની દષ્ટિ સ્વભાવ ઉપર નથી અને તે મોક્ષમાર્ગના ક્રમને પણ જાણતો નથી, કેમ કે તે સમ્યક શ્રદ્ધા પહેલાં સમ્યક્ચારિત્રને ઇચ્છે છે. 'મારો સ્વભાવ રાગ ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પરંતુ રાગનો નાશ કરવાનો છે' એવા વીતરાગી અભિપ્રાયપૂર્વક, રાગરહિત સ્વભાવના લક્ષે જે પરિણમન થાય તેમાં ક્ષણે ક્ષણે રાગ તુટતો જાય અને રાગનો નાશ થાય; પણ જો પર્યાય ઉપર જ દ્રષ્ટિ રાખીને 'હું રાગી છું' એવા રાગીપણાના અભિપ્રાયપૂર્વક, વિકારના લક્ષે જે પરિશમન થાય તેમાં તો રાગની જ ઉત્પત્તિ થયા કરે, પણ રાગ ટળે નહીં. તેથી પર્યાયમાં રાગ હોવા છતાં તે જ વખતે પર્યાય ઉપરથી દષ્ટિ હટાવીને સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ કરી, રાગરહિત ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી એ જ આત્માર્થીનં કર્તવ્ય છે અને એ જ મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ છે. સમ્યગ્દર્શનથી જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે ત્યારે જેટલો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું સમ્યગ્જ્ઞાન અને જેટલી સ્થિરતા હોય તેટલું સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટે છે. સમ્યગ્દર્શનથી જે સત્ય જાણ્યું તે અહણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અર્થાતુ સમ્યક્ચારિત્રનો ઉત્સાહ જાગે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે અને ક્રમે કરીને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ અને પૂર્શતા થવાનો અવસર આવે છે.

આમ, યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર આત્મપ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય ત્રણે કાળમાં અને ત્રણે લોકમાં નથી; માટે આત્મ-સ્વરૂપની સાચી સમજણ દ્વારા માન્યતાને સમ્યક્ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સીધો અને સાચો ઉપાય છે. આત્મસ્વભાવની રુચિપૂર્વક સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા જાણીને જે જીવ સત્ સમજવાનો અભ્યાસ કરે છે, તે જીવનો મિથ્યાત્વભાવ મંદ પડતો જાય છે. આત્મ-સ્વરૂપની સમજણ દ્વારા તેનું શ્રદ્ધાન સવળું થતું જાય છે. અભિપ્રાય સમ્યક્ થતાં કોઈ

937

પજ્ઞ બાહ્ય પરિવર્તન પ્રત્યે પરિશામ સમ્યક્ રહી શકે છે. આંતરિક સમતાના બળથી બાહ્યમાં હજારો પ્રતિકૂળતાઓ હોવા છતાં પણ નચિંત અને નિર્ભય રહી શકાય છે. દર્શન સમ્યક્ થતાં પોતાને સુરક્ષિત અનુભવી શકાય છે. ગમે તે ઘટનામાં પણ સુખ-શાંતિ-સલામતી અવિક્ષુબ્ધ રહે છે. તે ચિંતિત, દુઃખી કે આકુળ-વ્યાકુળ નથી થતો. વીતેલા અનંત કાળમાં ક્યારે પણ નહીં થયેલી એવી કર્મનિર્જરા શરૂ થાય છે. આમ, સુવિચારણા દારા મોક્ષમાર્ગની સમજણ મેળવવા માટે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય અને નિશ્ચય કરવો એ પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

આત્મસ્વરૂપની સમજશ વિના મોક્ષમાર્ગનો પ્રારંભ થતો નથી. તેથી જ મોક્ષ-માર્ગમાં મંગળ પ્રવેશ કરાવવા માટે શ્રીમદે આત્મસ્વરૂપ સમજાવવા આત્માનાં છ પદનો બોધ આપ્યો છે. પાત્રતા વિના અને તત્ત્વ પામવાની તૈયારી વિના નિજછંદે પ્રયત્ન કરે તો છ પદની યથાર્થ સમજશ પ્રાપ્ત થતી નથી, પશ સદ્ગુરુના આશ્રય અને પોતાની પાત્રતા વડે છ પદનો યથાર્થ બોધ થાય છે. છ પદનો યથાર્થ બોધ થવાથી સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન થાય છે અને તેનો યથાર્થ વિચાર કરવાથી અને તેની ભાવના ભાવવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી મોક્ષેચ્છુને પ્રયોજનભૂત એવાં છ પદના સિદ્ધાંતને ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે પ્રગટ કરવાનો શ્રીમદ્દ અહીં નિર્દેશ કરે છે.

શ્રીમદે અપનાવેલી સંવાદશૈલીની વિશેષતા એ છે કે જિજ્ઞાસુ જીવના મનમાં જે પ્રકારની દલીલો ઊઠવાનો સંભવ હોય તેને શિષ્યની શંકારૂપે પ્રગટ કરી, તેનું ન્યાય, યુક્તિ અને દષ્ટાંત વડે સચોટ સમાધાન આપી, શ્રીમદે યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય કરાવ્યો છે. આ ગુરુશિષ્યસંવાદનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે શ્રીમદે આખી ચર્ચાની રજૂઆત શ્રદ્ધાપ્રધાન નહીં બનાવતાં તર્કપ્રધાન બનાવી છે, બુદ્ધિગમ્ય બનાવી છે અને શિષ્યના માધ્યમ દ્વારા વાચકની આત્મસ્વરૂપ સંબંધી જિજ્ઞાસાઓને સંતોષી છે. સુપાત્ર શિષ્યની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેટલી પ્રબળ હોય, તથા જ્યારે આત્મલગની લાગે ત્યારે આત્માને સમજવા માટે તેના મનમાં કેવા કેવા પ્રશ્નો ઊઠી શકે તેનું દર્શન શ્રીમદે અપનાવેલ સંવાદશૈલીમાં થાય છે. શ્રીમદ્દની આ આગવી અસરકારક શૈલીની પ્રશંસા કરતાં ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા લખે છે કે –

'કૃષ્ણ-અર્જુનસંવાદથી જેમ ગીતા પ્રસિદ્ધ છે, ગુટુચરણે બેસી શ્રવણ કરતા શિષ્ટોના ઉપનિષદ્દપણાથી જેમ ઉપનિષદો પ્રસિદ્ધ છે, વીર-ગૌતમસંવાદથી ને ગણધરવાદથી જેમ જિનાગમો પ્રસિદ્ધ છે, તેમ અક્ષરે અક્ષરે પરમ અમૃતમાધુરીથી ભરેલી ગુટુશિષ્ય-સંવાદશૈલીથી શ્રીમદ્દની આ અનુપમ અમૃત કૃતિ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. તર્કપ્રધાન વાદ-પ્રતિવાદની જટિલ શૈલીથી લખાયેલા દર્શનશાસ્ત્રો કરતાં આ મીઠાશ-ભરી ગુટુશિષ્યસંવાદની વિશદ શૈલીથી લખાયેલો પરમ અનુભવ-પ્રધાન ગ્રંથ અત્યંત સચોટ અને અનંતગુણવિશિષ્ટ બળવાન હૃદયભેદી અસર કરે છે. અને આ ગુરુ-શિષ્યસંવાદમાં પણ શ્રીમદે શિષ્યની અક્ષરે અક્ષર શંકાને અનુવદતું અનુક્રમે સાંગોપાંગ સમાધાન કરતી જે વિશિષ્ટ લાક્ષણિક શૈલી પ્રયુક્ત કરી છે, તેની તો પ્રાયે જોડી જ નથી.'^૧

આ ગાથાની પાદપૂર્તિ કરતાં શ્રી ગિરધરભાઈ લખે છે –

ંઊપજે તે સુવિચારણા, સત્સંગે શુભ ચિત્; નિર્મળભાવે પરિણતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. સદ્અસદ્ વિચારણા વડે, **મોક્ષમાર્ગ સમજાચ;** પછી સત્ય પુરુષાર્થથી, સિદ્ધ સ્વરૂપ થવાય. તે માટે પરમાર્થમય, સ્વપર થવા ઉપકાર; **ગુદુશિષ્ટ્યસંવાદથી,** આત્મજ્ઞાન સુપ્રકાર. પરમ ભાવની પ્રાપ્તિનું, મૂળ હેતુ શિવદાય; સમાધાન શંકા કરી, **ભાખું ષર્યદ આંઢી.**'^ર

* * *

વ- ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા, 'રાજજ્યોતિ મહાભાષ્ય', પૃ.૨૦૨-૨૦૩ ૨- 'રાજરત્ન પૂ. શ્રી અંબાલાલભાઈ', પૃ.૨૨૩ (શ્રી ગિરધરભાઈરચિત, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની પાદપૂર્તિ', ગાથા ૧૬૫-૧૬૮)